

ПСИХОЛОГИЯТА – ТРАДИЦИЯ И СЪВРЕМЕННОСТ

**Сборник научни доклади от юбилейна международна
научна конференция по случай 50-години от създаването на
специалност „Психология“ в Софийския университет
„Св. Климент Охридски“
1-3 юни 2022 г.**

**София
СУ „Св. Климент Охридски“
2022**

ПСИХОЛОГИЯТА – ТРАДИЦИЯ И СЪВРЕМЕННОСТ

**Сборник научни доклади от юбилейна международна
научна конференция по случай
50-години от създаването на
специалност „Психология“
в Софийския университет „Св. Климент Охридски“
1-3 юни 2022 г.**

Редактори
Ирина Зиновиева
Людмила Андреева
Соня Карабельова

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
София • 2022

PSYCHOLOGY – TRADITION AND MODERNITY

**Proceedings
of the Jubilee International Conference
commemorating 50 years
of education in psychology
at Sofia University St. Kliment Ohridski
1-3 June 2022**

Editors
Irina Zinovieva
Ludmilla Andreeva
Sonya Karabeliova

St. Kliment Ohridski University Press
Sofia • 2022

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Философски факултет
Специалност Психология
2022

ISBN 978-954-07-5611-0

Автор на изображението на корицата е Пламен Агов • studiolemontree.com, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=14590707>

Съдържание

Предговор	15
Историографско изследване: 50 години специалност „психология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“	17
Секция ОБЩА ПСИХОЛОГИЯ	25
Математико-психологически модели в икономиката и бизнеса.....	27
Социалната желателност, положителната илюзия за живота и личностните черти – повече стил, отколкото същност?	37
Аспекти в развитието на музикалния гнозис, изследвани чрез сравнително сканиране.....	49
Въпросът за националната специфика на личностните черти на студентите от България и Украйна	59
Развитие на психоанализата в България в периода на двадесетте– четиридесетте години на хх век	68
Личностни и социално-демографски аспекти на нагласите към наказанията	77
Subjective perception of success and difficulties in the profession among Bulgarian actors	87
Връзка между личностните характеристики от Тъмната триада и стратегии на поведение в конфликт	97
Комуникация във виртуалния и реалния свят при поколение Z.....	106
Психометрични характеристики на българската версия на скала за алекситимия на Торонто (TAS-20)	116
Mediation roles of the early maladaptive schemas for the relationship satisfaction	125
Когато статистическите анализи скриват, вместо да разкриват: за някои ограничения на статистическите методи, използвани в психологията.....	134

Как е представена българската академична психология в базата данни Scopus?	145
Предиктори на благополучието при професионалните български модели	156
Експлораторни и конфирматорни подходи в бифакторния анализ	167
Множествено-групово моделиране в IRT	178
Predicting grades: linear models versus students' metacognition	186
Полови разлики във взаимовръзката между флукуиращата асиметрия на лицата и субективните оценки за привлекателност	197
Стратегии за справяне в продължителна стресогенна ситуация	206
Стил на шофиране: полови и възрастови разлики	216
Толерантност/нетолерантност към неопределеност в работата: нови изследователски методи	227
Психометрични характеристики на скала за обща Аз-ефективност, приложена с извадка от правонарушители	237
Религиозност/духовност и връзка с личностен растеж	247
Историко-психологичен подход в изследването на емоциите, чувствата и индивидуалността: приемственост и съвременност в дисциплината „История на психологията“ в Софийски университет	257
118 години от началото на българската академична психология и 50 години от основаването на специалност психология в СУ: поглед през призмата на творчеството на проф. П. Александров	269
Секция ПСИХОЛОГИЯ НА ЗДРАВЕТО	277
Изследване на здравния локус на контрол в България и Германия по време на ковид пандемията	279
Психични детерминанти на колебанието по отношение на ваксините	290
Взаимовръзка между стиловете хумор, оптимизма и процъфтяването	298
Здравна тревожност в условията на пандемията от ковид-19	309
Спортната психология в България: минало, настояще, бъдеще	320

Съдържание

Психологически капитал, очаквания за треньорска ефективност и спортен резултат при треньори от различни видове спорт	332
Как действията на българските институции за справяне с пандемията от ковид-19 повлияха на психичното здраве на бременните и майките на малки бебета.....	343
Екологични корелати на хранителното поведение и физическата активност.....	353
Секция КОНСУЛТАТИВНА ПСИХОЛОГИЯ И ПСИХОТЕРАПИЯ.....	365
The benefits of mindfulness as a weekly activity: experiences from a male homeless service.....	367
Травма и терапия във виртуална реалност	378
Домашното насилие през призмата на теорията за привързаността	387
Психотерапията в България – един различен поглед	396
Психологично консултиране на жени с фертилни проблеми	405
Терапевтичната връзка в консултативен контекст: теоретичен обзор.....	415
Working alliance in online psychological interventions – a narrative review	427
Приносът на генограмата за изследване на семейните взаимоотношения в психотерапевтичния процес	437
Значението на преноса и контрапреноса в терапевтичния процес	446
Интегративната психотерапия като решение на психосоматични разстройства, симптоми и синдроми.....	455
Аспекти на травмата и депресията в психоаналитичната психотерапия	469
Секция ТРУДОВА, ОРГАНИЗАЦИОННА И ИКОНОМИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ	479
Взаимовръзки между лидерските стилове и организационната ефективност при мениджърския състав на „Летище София“ ЕАД.....	481
Narcissistic and non-narcissistic managers' attitudes towards aspects of the activity, strategy and management of their organization.....	492

Запазване на професионалния потенциал и социално-икономическа интеграция при родители на онкоболни деца	503
Полови и личностни различия при избора на професия в юношеска възраст.....	513
Българска адаптация на Въпросник за професионално прегаряне при преподаватели	524
Remote work productivity and perceived organizational support of employees in the private sector during the COVID-19 pandemic	535
Влияние на личностните черти и трудовите ресурси върху ангажираността на служителите.....	547
Ангажираност на служителите: същност, подходи и резултати от изследвания в България	558
Въпросник за Голямата петорка (Big Five Inventory – BFI): първоначални данни за надеждността и валидността на българска версия	569
Удовлетворение от работата и стратегии за справяне при педагогически персонал от предучилищното образование – сравнително изследване в период на електронно-обусловено и на присъствено взаимодействие	580
Удовлетвореност от работата и нагласи към „новата кариера“ при млади хора в ИТ сектора.....	589
Прилагане на трансформационен модел на лидерство при обучение в управленски програми на НБУ.....	600
Организационни ценности и мотивация за работа в производствената сфера.....	615
Влияние на високоефективните работни системи върху психичното благополучие и синдромът на професионално прегаряне: проучване при служители на свободна практика	626
Връзка между лидерски стил и ангажираност в работата	634
Динамика на привързаността към организацията в производствено предприятие по време на пандемия.....	645
Семейният и професионалният живот: баланс вместо конфликт	654
Competency-based Education and the Workplace Success: Theoretical approach.....	665
Contribution of perceived organizational justice in predicting psychological flourishing.....	673

Съдържание

Кризисно лидерство и възприемане на лидера като предоставящ сигурност	685
Потребност от емоции и нагласа към иновативни продукти: медираща роля на когнитивната и сензорната иновативност.....	695
Удовлетворение от работата и намерения за кариерно развитие при млади хора в ИТ сектора	707
Интегриран подход към изследване на смисления труд през призмата на международните различия	720
Секция СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ	731
Психични състояния на извършителите на бягства от пенитенциарните заведения.....	733
Щастието в любовта: мисията е възможна?	744
Любов, социален характер и социален пол	753
Метаанализ на фактори за формиране на впечатление при потребителско и гласоподавателно поведение.....	761
Половоролеви норми, изразени чрез посмъртна сигнификация. Изследване на епитафии в Централните софийски гробища	776
Толерантност към отклоненията от сватбените традиции спрямо мъжете и жените	786
Ролята на лидерството при формиране на доминиращи ценностни ориентации в условията на кризи от пандемичен характер.....	793
Критически рефлексии между „цивилизационните избори“ и психологическото познание и образование в България	802
Кристо и Жан-Клод – трансформиране на „криптотравматичното“, или терапевтичната сила на изкуството им в личен и цивилизационен план	810
Интерпретативна социална психология на изкуството: изследователски възможности	821

Секция ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО	833
Преходът към първи клас – страхове и очаквания при деца и родители ...	835
Подходи към изследването на когнитивните механизми за категоризация в ранна детска възраст	845
Психометрични характеристики на българската версия на Скалата за чувствителност към междуличностно отхвърляне.....	857
Идеята за човешките способности през призмата на теорията на Каръл Дук и заучената безпомощност – взаимовръзки и приложение	869
Родителски практики по отношение на съня в ранното детство и конструиране на Аза на родителя	877
Петфакторните модели на личността от перспективата на адаптивни и дезадаптивни черти.....	888
Психометрични характеристики на българската версия на Въпросник за конструиране на кариерата при младежи	899
Сравнително представяне на две програми за повишаване на родителския капацитет: Triple-P (Програма за позитивно родителство) и Програма за рефлексивно родителство	908
Субективна възраст и самооценка през зрелостта	918
Юношеска възраст: взаимовръзки между родителските модели и агресия и виктимизация от връстниците.....	927
Категориален и дименсионален модел на личностовите разстройства – сравнителен анализ в неклинична младежка извадка	939
Злорадство в юношеска възраст: връзки с патологични личностни черти и садистични наклонности.....	952
Секция ПЕДАГОГИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ	965
Управление на трудни ученически класове в българското училище	967
Промени в академичната мотивация и емоционалната интелигентност на ученици от горна училищна възраст при онлайн обучение	977

Съдържание

Взаимовръзка между отношението към ученето и емоционалната интелигентност на юноши по време на онлайн обучение.....	988
Синдромът на Нунан в психолого-педагогическата практика	998
Противоречиви тенденции в мотивацията при избора на учителската професия и трудовата реализация на учителите	1007
Връзка между силните страни на характера при подрастващите и други психологически конструкти.....	1018
Секция КЛИНИЧНА ПСИХОЛОГИЯ	1029
„Аз и другите“ – нов прочит на темата за взаимоотношенията при хора с разстройство от аутистичния спектър.....	1031
Ранен мултилингвизъм и латерализация на зрителното пространствено внимание	1043
Ефекти на ранното чуждоезиково обучение върху латерализацията на емоционалната вербална перцепция	1052
Handedness, footedness and cross-lateralization in children with attention-deficit/hyperactivity disorder	1063
Examining the lateralization of visual spatial attention in children with attention-deficit/hyperactivity disorder	1072
Изследване на майчиния фантазъм при бременни жени	1080
Конструктът алекситимия: връзка с психичното здраве	1089
Пилотно изследване на емоционална интелигентност в предучилищна възраст	1099

ПРЕДГОВОР

Международната научна конференция „Психологията – традиция и съвременност“ бе организирана по повод на 50-годишната от създаването на специалност „Психология“ във Философски факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, с което се поставя началото на университетското образование по психология в България.

На тържествената церемония по откриването на конференцията приветствия поднесоха над 20 организации, в това число Ректорът на Софийския университет, Министърът на образованието и науката, представители на основните университети в страната, в които се преподава психология, на Института за изследване на населението и човека към Българската академия на науките, Дружеството на психолозите в България. Събитието се превърна в академично тържество на общността на психолозите в България. Бяха представени доклади, които анализираха развитието на психологията в Софийския университет, както и на идеите на първите български учени психолози, заедно със спецификата на епохата, в която те са живели и творили. В конференцията участваха 182 учени от България, Гърция, Германия, Ирландия, Кипър, Македония, Португалия и Сърбия. Бяха представени 128 доклада в 10 паралелни секции и една кръгла маса. Броят и качеството на докладите е свидетелство за нарасналия международен авторитет на специалността.

Този престиж е ярко изразен и сред студентите и докторантите. През последните години интересът към специалност „Психология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ нарасна многократно. Абсолютният брой на кандидатстващите в специалност „Психология“ изпреварва броя на кандидатите в други специалности, традиционно привлекателни за кандидат-студентите. Това се отнася както до бакалавърската, така и до магистърската и докторската степен. Днес специалност „Психология“ в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ е най-търсената специалност от кандидат-студентите в университета, като обичайното съотношение на посочилите я като първо желание за специалност, в която искат да се обучават, към броя на приеманите студенти в специалността, е 1:25. Тази висока селективност се отразява и на качеството на приеманите студенти. Работата с тях позволява интензивен учебен процес и постигане на високи критерии, характерни за най-добрите университети в Европа. Представените доклади на конференцията от докторанти и студенти в СУ са ярко доказателство за това.

Сборникът е организиран в секции, съответни на основните направления в психологията. Общата редакция на сборника е осъществена от проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева, доц. д-р Людмила Андреева и проф. д.пс.н. Соня Карабельова. Поради спецификата на отделните области научната редакция в секциите е предоставена на редакторите на секции, които носят основната отговорност за съдържанието на докладите в нея.

**ИСТОРИОГРАФСКО ИЗСЛЕДВАНЕ:
50 ГОДИНИ СПЕЦИАЛНОСТ „ПСИХОЛОГИЯ“
В СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“**

гл.ас. д-р Людмил Денев

*Катедра по Обща, експериментална, развитийна и здравна психология
СУ „Св. Климент Охридски“
ldenev@phls.uni-sofia.bg*

Софийският университет „Св. Климент Охридски“ (СУ) е първото българско висше училище. През 1880 г. Министерството на просвещението внася в Народното събрание проект за Основен закон за училищата в княжество България. В него се предвижда „след изпълване курса на реалните и класическите гимназии да се отвори българско Висше училище (университет), което да обхване юридическите, философските, естествените, медицинските и техническите науки“. През 1887 г. министърът на просвещението Т. Иванчев издава Наредба за откриване на висш педагогически клас към Първа мъжка гимназия в гр. София. Занятията започват на *1 октомври 1888 г.* – рождената дата на Софийския университет. На 8 декември 1888 г. Народното събрание взема решение за преобразуването му във Висше училище, което влиза в сила на 1 януари 1889 г., когато е публикуван Указ №159 в Държавен вестник. В приетия временен правилник (31.01.1889 г.) се предвижда функционирането само на Историко-филологическо отделение с три основни дисциплини: история, славянска филология и философия с педагогика. За пръв Ректор е избран Александър Теодоров-Балан. През учебната 1889/1890 г. се открива Физико-математическото отделение, а през 1892 г. – Юридическият факултет.

Големият търговец и банкер Евлоги Георгиев от Карлово, изпълнявайки волята и на своя брат Христо Георгиев, дарява и завещава място от 10 200 кв. м и 6 800 000 златни лева за построяване на сграда и за издръжка на Висшето училище в София.

През 1894 г. е приет нов закон за Висшето училище и то се разделя на три факултета: Историко-филологически, Физико-математически и Юридически. През *1904 г.* Висшето училище с указ се преобразува в Университет под името „Български университет Братя Евлогий и Христо Георгиеви от Карлово“. През 1938 г. Софийският университет вече има 7 факултета, 72 института, клиники, семинари, значителен библиотечен фонд и собствено научно списание.

От 1902 г. е учреден празникът на патрона на университета – св. Климент Охридски (25 ноември). От началото на 1935 г. Софийският университет официално започва да носи името на своя патрон.

През 1951 г. с реструктуриране на университета е обособен Философско-исторически факултет с три основни *катедри*: История, Философия и Педагогика. През 1972 г. Катедрата по История се отделя и се формира самостоятелен Исторически факултет. Оттогава факултетът съществува под настоящото си име – Философски. През 1986 г. от него се отделя и катедрата по Педагогика и се формира Педагогически факултет. След отделянето на специалностите История и Педагогика, факултетът постепенно придобива днешния си вид, съчетавайки фундаментални хуманитарни и обществени науки като Философия (от 1888 г.), Психология (от 1904 г.), Социология (1976 г.), Политология (1986 г.), Културология (1992 г.), Библиотечно-информационни науки (1993 г.), Публична администрация (1997 г.), Реторика (1998 г.), Европеистика (1998 г.).

ПСИХОЛОГИЯТА В РАМКИТЕ НА ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ (1888–1951)

Представени са преподаватели в СУ с основен принос към психологията – учредители и ръководители на лаборатории, семинари и институти, чели лекции, разработвали и развивали области от психологическото познание в специални трудове. Тук те са отразени единствено в институционална рамка.

В началото на раздела е необходимо следното пояснение. Създаването на факултетски научно-спомогателни институти е залегнало още с приемането на закона на Висшето училище от 1894 г. и правилника за неговото приложение. Според тях към Висшето училище се уреждат „научно-спомогателни институти“ – библиотека, кабинети, лаборатории, семинари и т.н. Според Общия университетски правилник от 1909 г. всеки факултетски институт е непосредствено поверен на *уредник*, избран за мандат от една до три години от факултетния съвет измежду редовните професори, титуляри на онези катедри, на които служи институтът. Университетските спомогателни институти престават да съществуват в края на 40-те години на ХХ век, когато изцяло се променят обликът и структурата на Университета.

1904–1924 г. – Лаборатория по психология (първото самостоятелно звено по Психология в СУ и в България)

Инициатор за създаването на лаборатория е проф. *Петър Нойков*. Първо, той привлича като свой сътрудник *Цветан Радославов* като командирован преподавател (от съответната гимназия), който да завежда *психологическата лаборатория* и да води практическите занятия (1904–1905). Това са Упражнения по експериментална психология (в духа на интроспективната психология на В.

Вунд) и упътвания към тях (3 часа седмично). Чел е и лекции по експериментална психология – той е първият преподавател по тази дисциплина. Също по предложение на проф. П. Нойков *Никола Алексиев* (от 1904 г. е бил негов доброволен асистент) е назначен през 1906 г. за асистент по педагогика в Университета и чете лекции по експериментална психология с практически упражнения (четири години по-късно вече е доцент в катедрата по „История на философията и етиката“) – ръководи лабораторията до смъртта си във войната (1912 г.). С това е поставено началото на българската академична психология и трайното присъствие на емпирично-интроспективното направление.

След войните Лабораторията се ръководи от *Михаил Димитров*: 1921–1924 г. През 1949 г. той става професор в катедрата по „Систематическа философия“.

Уредници на семинари и институти

Направление „Философия“ (1897–1950)

1924–1935 г. - *Лаборатория по експериментална психология*

Уредник: проф. Спиридон Казанджиев

(Лабораторията временно преустановява самостоятелно съществуване.)

Направление „Педагогика“ (1897–1950)

1941–1945 г. - *Лаборатория по експериментална психология, педагогия и педология*

Уредник: проф. Димитър Кацаров

Ръководни длъжности на личности, които имат психологически трудове или са преподавали психология

проф. Петър Нойков

Направление „Педагогика“

1907–1921 г. – Семинар и лаборатория по педагогика

Декан: 1911–1912; 1914–1915 г. (професор по педагогика)

проф. Спиридон Казанджиев

Направление „Философия“ (към Философски институт)

1924–1935 г. – *Лаборатория по експериментална психология*

Уредник: проф. Спиридон Казанджиев

Катедра по „Систематична философия“

1920–1924 г. доцент към Катедрата по „Систематична философия (ръководител);

1924–1928; 1935–1945 г. – професор Спиридон Казанджиев: *Семинар по систематична философия*

1925–1949 г. – проф. Сп. Казанджиев завежда катедрата по „Систематична философия“.

Декан: 1926–1927 г. – професор по систематична философия

проф. Димитър Кацаров

Направление „Педагогика“

Семинар и лаборатория по Педагогика – *Уредник*

1922–1923 г. – проф. Димитър Кацаров

1930 г. – Ръководител катедра „Обща педагогика“ (професор по Обща педагогика)

1924–1941 г. - *Лаборатория по експериментална педагогия и педология*
редовен професор Димитър Кацаров

1941–1945 г. – *Лаборатория по експериментална психология, педагогия и педология*

Уредник – проф. Димитър Кацаров

Педагогически институт

Главен уредник: 1924–1945 г. [1948–1950 г. – *Директор*: извънреден професор Генчо Пиръов]

Декан: 1928–1929; 1938–1939 г. – професор по обща педагогика

Ректор: 1942–1943 г.

проф. Иван Шишманов

професор по всеобща литература и културна история

Декан: 1896–1897; 1901–1902; 1913–1914 г.

проф. Кръстьо Кръстев

Направление „Философия“

Професор и редовен преподавател по философия: 1895–1896 и 1899–1904 г.

1908–1919 – извънреден професор по философия (катедра „Философия“)

Автор на „Курс по философия. Т. 1. *Психология*“ (1891).

От 1904/5 г. – Психология – 3 часа седмично.

проф. Михаил Арнаудов

1928–1944 г. – проф. Михаил Арнаудов е ръководител на Катедрата по Сравнителна литература и история

Декан: 1921–1922 г. – професор по сравнителна литература и история

Ректор: 1935–1936 г.

Иван Кинкел

Юридическия факултет

От 1920 г. е доцент и професор (от 1930 г.) по Стопанска история и Политическа икономия към Юридическия факултет.

Никола Кръстников

Медицински факултет на СУ

Ръководител: на Клиника по нервни болести и психиатрия (или Катедрата по неврология и психиатрия)

1926–1936 г. – доцент Н. Кръстников

1934–1936 г. – Директор на Нервно-психиатричната клиника (доцент Н. Кръстников)

Кирил Чолаков

В периода 1933–1937 г. е кандидат за редовен доцент към Катедрата за нервни болести и психиатрия в СУ. От 1946 до 1957 г. е извънреден професор по нервни болести (директор на Пловдивската университетска нервно-психиатрична клиника).

Никола Шипковенски

През 1947 г. Н. Шипковенски става редовен доцент в Нерво-психиатрична клиника на СУ, а от 1954 г. – професор.

ПСИХОЛОГИЯТА В РАМКИТЕ НА ФИЛОСОФСКО-ИСТОРИЧЕСКИ
ФАКУЛТЕТ (1951–1972)

Катедри и ръководители

Катедра по психология, логика и етика

1951–1960 – проф. Асен Киселинчев

1960–1963 – проф. Ангел Бънков

По инициатива на проф. Генчо Пиръв се въвежда *специализация по психология* към специалностите Философия и Педагогика. През 1968 г. е създадена *специализирана катедра Психология*.

Катедра по психология

1968–1970 – проф. Генчо Пиръв

1970–1971 – доц. Георги Йолов

Декани и заместник-декани (психолози)

1953–1956 – проф. Генчо Пиръв (зам.-декан)

СПЕЦИАЛНОСТ „ПСИХОЛОГИЯ“ В РАМКИТЕ НА ФИЛОСОФСКИ
ФАКУЛТЕТ (ОТ 1972 Г.)

През 1972 г. психологията се обособява като *самостоятелна специалност* (катедра) към Философския факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“.

Катедри и ръководители

Катедра по психология

1972–1983 - доц. Георги Йолов

1983–1984 – доц. Димо Йорданов

От 1984 г. специалност „Психология“ е вече с 2 катедри:

Катедра по Обща, експериментална и генетична психология

1984–1991 – доц. Павел Александров

1991–1995 – доц. Иван Димитров

1995–1999 – проф. Павел Александров

1999–2007 - доц. Евдокия Христова-Славчева

2007–2015 – доц. Людмила Андреева

2015–2019 – проф. Пламен Калчев

От 2018 г. тя се преименува на Катедра по Обща, експериментална, разв-
тийна и здравна психология

2019 – проф. Соня Карабельова

от 2019 – проф. Ирина Зиновиева

Катедра по Социална, трудова и педагогическа психология

1984–1988 – доц. Димо Йорданов

1988–1999 – проф. Крум Крумов

1999–2003 – проф. Дончо Градев

2004–2007 – доц. Снежана Илиева

2007–2012 - проф. Крум Крумов

2012–2014 – проф. Ваня Матанова

2014–2017 – проф. Йоана Янкулова

От 2018 г. тя се преименува на Катедра по Социална, организационна, кли-
нична и педагогическа психология

от 2017 – проф. Людмил Георгиев

Декани и заместник-декани (психолози)

1972–1973 - проф. Георги Йолов (декан)

1974–1976 – доц. Любен Десев (зам.-декан)
1979–1986 – доц. Димо Йорданов (зам.-декан)
1989–1991 – доц. Крум Крумов (декан)
1991–1993 – доц. Сава Джонев (зам.-декан)
2003–2011 – доц. Иван Димитров (зам.-декан)
2015–2018 – проф. Соня Карабельова (зам.-декан)
от 2019 – проф. Соня Карабельова (декан)

Разбира се, при подобни историографски формализации и ограничен обем на допустимия текст са възможни различни пропуски в представянето. Нека това да се разбира от колегите като покана за повече вдъхновение по този въпрос, още повече, че темата е наситена с бели петна – къде като историографски неясноти в източниците, къде като усложнения в културно-историческата приемственост по света и у нас. Възможни са малки неточности и разминавания в датите, за което моля да бъда извинен, но съм се постарал възможно най-точно да предам информацията и да я засека от няколко източника при поява на спорни данни.

Специални благодарности на колегата Илонка Колева (съставила Алманаха на СУ от 2018 г.) и на колегите от библиотеките на СУ!

ОБЩА ПСИХОЛОГИЯ

РЕДАКТОРИ НА СЕКЦИЯТА
проф. дпсн Ирина Зиновиева
доц. д-р Даниел Петров

GENERAL PSYCHOLOGY

SECTION EDITORS
Prof. Irirna Zinovieva, DSc
and Assoc. Prof. Daniel Petrov, PhD

МАТЕМАТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ МОДЕЛИ В ИКОНОМИКАТА И БИЗНЕСА

проф. д-р Георги Менгов

Стопански факултет, СУ „Св. Климент Охридски“

g.mengov@feb.uni-sofia.bg.

Георги Менгов. МАТЕМАТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИ МОДЕЛИ В ИКОНОМИКАТА И БИЗНЕСА

Успехите на математическата психология през последните десетилетия създадоха предпоставки за използване на някои от достиженията ѝ в икономиката и бизнеса. Изкуствените невронни мрежи – примитивен аналог на мозъчна дейност – станаха основен елемент на изкуствения интелект, който промени значително многобройни стопански дейности. От друга страна, бяха направени сериозни опити математически и компютърни модели, възникнали в когнитивната психология, да се приложат директно в икономическия анализ. Настоящият доклад представя постижения от втория вид, които са плод на дългогодишни изследвания в Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Различни резултати от лабораторни експерименти, финансово моделиране и макро-икономическо прогнозиране показват големите възможности за трансфер на знания от психологията към изследванията на социалноикономическите системи.

Ключови думи: математико-психологически модели, икономическо прогнозиране, социалноикономически системи

George Mengov. MATHEMATICAL PSYCHOLOGY MODELS IN ECONOMICS AND BUSINESS

In the last couple of decades, mathematical psychology accomplished so much that some of its achievements spilled over to economics and business research. Artificial neural networks, this primitive model of brain activity, became mainstream artificial intelligence, deeply affecting many areas of life. An alternative research venue sought to implement mathematical and computer models from cognitive psychology directly into economic analysis. This paper presents examples of the latter group, all of them developed over the years at the Faculty of Economics and Business Administration at Sofia University St. Kliment Ohridski. Findings from lab experiments, financial modelling, and macroeconomic forecasting show how fruitful this knowledge transfer from psychology to socioeconomic research can be.

Keywords: models from mathematical psychology, economic forecasting, socioeconomic systems

УВОД

Учените икономисти отдавна са осъзнали, че разбирането на стопанската система е силно затруднено без знание за човешките мотиви и поведение. Още през XVIII век Даниел Бернули въвежда в икономическия анализ идеята за субективната полезност на благата от гледна точка на човека. От тогава до днес тя е развивана и обогатявана от десетки изследователи и вече заема централно място в микроикономиката под името теория на полезността. Нейният главен герой – Ното Економичесус, е събирателен образ на представите на учените за икономическия агент: рационален, отчитащ потенциалните печалби и загуби в условията на риск и неопределеност, познаващ собствените потребности, както и всички ресурсни ограничения. Освен че е идеализиран, той изглежда и малко егоистичен, но както е известно, всяка наука борави с неизбежни опростявания.

Последната четвърт на XX век се характеризира със сериозно навлизане на психологията в стопанските и управленските науки, като основна заслуга имат двамата израелско-американски психолози Еймъс Тверски и Даниъл Канеман. В десетки научни статии те развиват изследователска програма, изясняваща как точно стават систематичните отклонения на човешките решения от рационалността и икономическата логика. Венец на усилията им е теорията на перспективите, в която те систематизират типовете психологически реакции в условията на рискови решения (Kahneman & Tversky, 1979; Tversky & Kahneman, 1992). Оказа се, че хората прекомерно се влияят от словесните формулировки на казусите, в които са поставени, твърде зависими са от статуквото и параметрите на средата, в която живеят, а освен това изкривяват обективната количествена информация и ползват свои субективни вероятности за оценка на последствията от един или друг избор. Публикувана през 1979 г. от най-влиятелното научно списание по икономика – американското *Econometrica*, тя е най-цитираната измежду статиите там през следващите две десетилетия и носи Нобеловата награда на Д. Канеман през 2002 г. (Е. Тверски почива няколко години по-рано.) Теорията на перспективите обобщава богат емпиричен материал, но остава далеч от разбирането на механизмите, които карат човешката мисъл да предприема едни или други икономически действия. Поради това тя си остава феноменологична теория, която не успява да обясни какво се случва в главата на вземащия решение.

На помощ идва математическата психология и нейният нов клон математическата невронаука. След като изяснява редица механизми на взаимодействие между неврони и групи от неврони, пораждащи явления като емоции, емоцио-

нална памет, условни рефлексии и др., тя насочва част от усилията си към процесите на вземане на решения. По естествен път тя стига до проблематиката на икономическото поведение. Не твърде популярна, но методологически важна статия е публикувана от американските учени Стивън Гросбърг и Уилям Гутòвски (Grossberg & Gutowski, 1987), в която те предлагат математически модел на вземането на решения в условията на риск, който обобщава теорията на Канеман и Тверски и дори обяснява някои явления и парадокси, които ѝ убягват.

Сърцевината на този модел е система от обикновени нелинейни диференциални уравнения, предложена от Гросбърг в началото на 70-те години на ХХ век и описваща зараждането на емоции у жив организъм под въздействие на внезапни събития в заобикалящата среда (Grossberg, 1972). В следващия раздел тя е описана накратко, а математическото изложение е пропуснато. По-нататък в статията чрез различни примери е показана нейната приложимост в различни икономически изследвания.

ПРОПУСКЛИВ ДИПОЛ – ТЕОРЕТИЧЕН МОДЕЛ ОТ ПСИХОЛОГИЯТА, ПРИЛОЖИМ В ИКОНОМИЧЕСКИЯ АНАЛИЗ

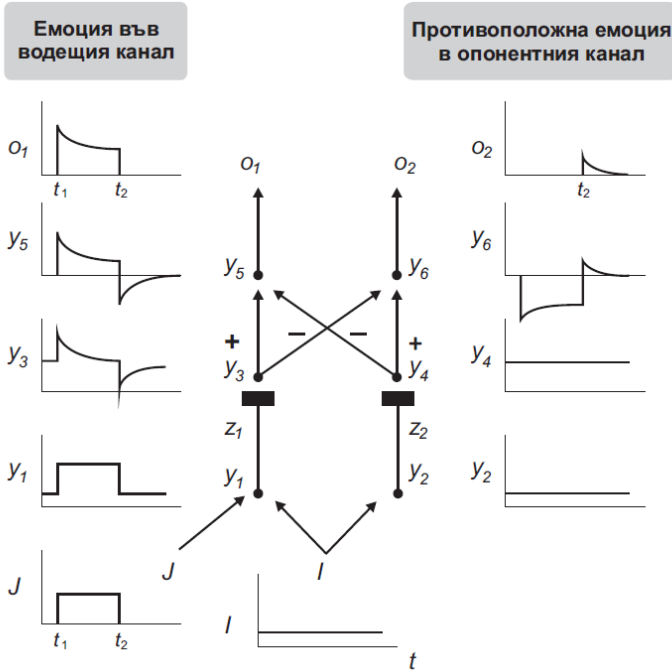
От края на 60-те години на миналия век Стивън Гросбърг разработва научен метод, с който създава теоретични модели на различни когнитивни явления и процеси при човека и животните. Същината му е в обобщаването на разнообразен емпиричен материал от публикувани психологически експерименти чрез системи от диференциални уравнения. Върви се от прости към усложняващи се явления и описващите ги модели.

Например събуждането на страх под въздействието на външна заплаха кара организма да предприеме незабавни действия. При преодоляване на опасността страхът вече е ненужен и трябва да се потисне. Гросбърг доказва, че това може да стане само от противоположна емоция, например облекчение и евентуално кратка еуфория поради успеха на извършените действия. Материалният носител на тези процеси са неврони, свързани в група по начина, показан на Фигура 1. При поява на опасност – сигнал J в момент t_1 , невронната верига изпраща сигнал o_1 , имащ смисъл на мобилизиращ страх. След успешно справяне със ситуацията o_1 е потиснат в момент t_2 от противоположния сигнал o_2 . Всяка от показаните на фигурата величини се описва с диференциално уравнение.

В по-късни изследвания моделът пропусклив дипол е усложнен и в него са добавени уравнения за емоционална памет. Така става възможно описанието на условни рефлексии и по-общо, на някои процеси на учене.

През 2006 г. в Стопанския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ започнахме да използваме този модел за анализ и прогнозиране на

икономически решения в лабораторни условия. Заедно с германски колеги изготвихме експериментален план, при който участниците в една икономическа игра трябваше да избират в поредица от кръгове дали да запазят или да сменят своя доставчик на услуга, подобна на мобилен телефон или интернет (Mengov et al., 2008). В експерименталния пазар имаше само две фирми-доставчици и нашият модел прогнозираше индивидуалния избор на всеки участник във всеки кръг с точност от 87%, което беше малко повече от най-добрия конкурентен модел, основан на логистична регресия.

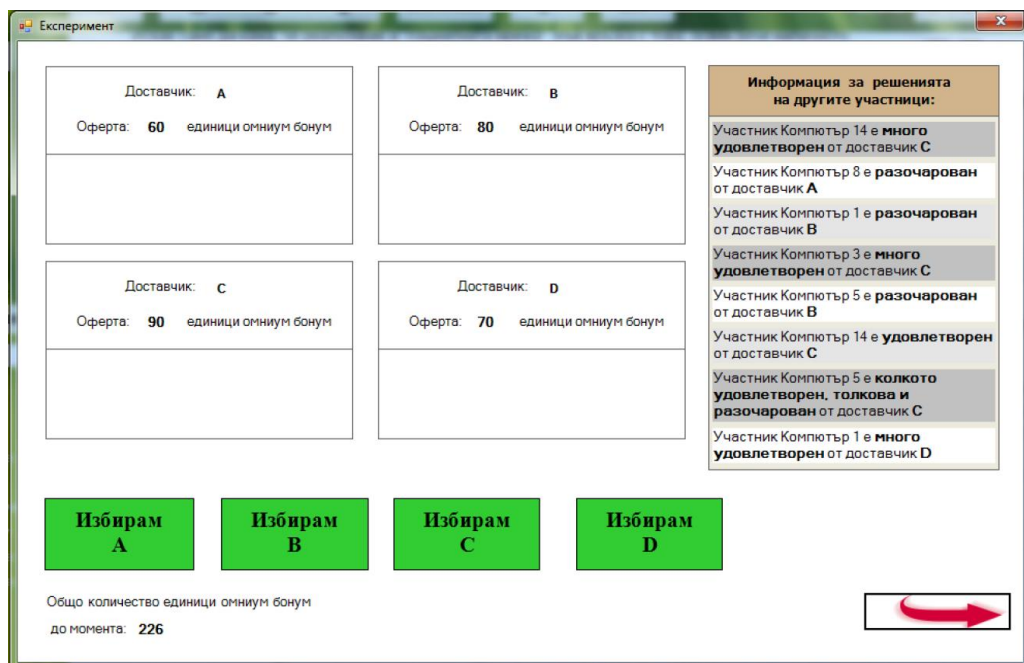
Фигура 1. Невронна мрежа пропусклив дипол. Под влияние на външни за организма сигнали J в мозъка последователно се пораждат противоположни емоции o_1 и o_2 от тип: страх–облекчение, глад–засищане, удовлетворение–разочарование и др.

ПРОГНОЗИРАНЕ НА ИНДИВИДУАЛНИ ИКОНОМИЧЕСКИ РЕШЕНИЯ

Постигнатият успех даде тласък за по-нататъшно развитие на тази изследователска програма. През 2013 г. бяхме подпомогнати от голям проект със значително европейско финансиране, спечелен от Стопанския факултет. Това ни позволи да разработим специализиран софтуер, от една страна, и да заплатим

хонорари, пропорционални на постиженията в икономическа игра на 257 участници – студенти по икономика, стопанско управление и публична администрация, от друга страна.

Разработихме значително по-сложен експериментален план, в който вече имаше олигополен пазар с четири конкуриращи се доставчика. Всеки от тях притежаваше собствен пазарен стил, чиито черти трябваше постепенно да се разгадават от играчите. Различни експериментални условия позволяваха сравнение между реакции при наличие или отсъствие на допълнителна макроикономическа информация, икономически растеж или спад и др. (Mengov, 2014, 2015).

Фигура 2. Екран на икономически експеримент. Докато участникът разглежда четири оферти за придобиване на фиктивно благо омниум бонум, в полето вдясно получава съобщения за избора и удовлетворението на всички други участници в мрежата.

Най-интересна беше съпоставката между резултатите при работа във виртуална социална мрежа или самостоятелно. За целта разработихме софтуер за компютърна мрежа, обслужваща лабораторната икономическа система. На Фигура 2 е показан екранът пред отделния участник. В поредния кръг от играта той е изправен пред четири оферти на фиктивното благо омниум бонум и докато

размишлява коя да избере, на всеки две секунди в полето вдясно получава съобщение за избора и удовлетвореността на някой друг участник.

Важно теоретично допускане е, че репутацията на всеки от четирите доставчика се оформя както от личния опит на участника, така и от споделеното от другите играчи в мрежата. Оформящата се емоционална памет е плод както на личен, така и на колективен опит. За да отчетем това, модифицирахме уравнението на емоционалната памет в пропускливия дипол, така че да различава спомени, появили се в резултат на лични преживявания, от една страна, и спомени от съпреживяване при общуване с други хора:

$$\frac{dz_{ik}(t)}{dt} = x_k(t) [-h_1 z_{ik}(t) + u_k(t)h_2 o_i(t) + \bar{u}_k(t)h_2 \tilde{o}_{ik}(t)].$$

Последното събираемо отчита именно емоцията, споделена от другите участници при взаимодействието с доставчиците и съпреживяна от получилия съобщението.

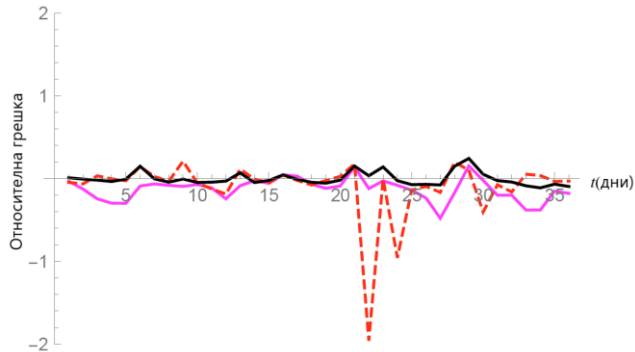
Получените резултати бяха много интересни. Оказа се, че човекът е най-непрогнозируем, когато работи сам и разполага с допълнителна експертна информация. Най-сложният експериментален план съдържа виртуална социална мрежа и екранът му бе наситен с най-много информация. Очаквано, там участниците мислеха най-дълго, преди да направят избор. Пак там обаче те реагираха статистически значимо по-бързо при осмислянето на икономическите резултати, както и при оценяването на собствената емоция на удовлетворение или разочарование във всеки кръг. Най-важният резултат беше, че покрай тези интуитивни реакции те ставаха по-прогнозируеми с невронния модел! Съдържанието на икономическия експеримент беше близо до реалността извън лабораторията, а освен това компютърната мрежа беше проектирана да прилича в голяма степен на най-масовите в наше време „Фейсбук“ и „Твитър“. Това дава основание да заключим, че когато човек взема икономически решения, участвайки заедно с други хора във виртуална социална мрежа, тези решения стават статистически значимо по-прогнозируеми.

МАТЕМАТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЯТ МОДЕЛ ВЪВ ФИНАНСИТЕ

Очаквахме, че невронният модел пропусклив дипол ще може да прогнозира икономически явления отвъд отделния човек. Най-напред изследвахме способностите му върху данни от борсова търговия. На Фигура 3 е показан такъв пример. Акции, търгуеми на американската високотехнологична борса NASDAQ, бяха използвани за калибриране и последващо тестване. Вижда се, че моделът постига устойчиво най-малка грешка в сравнение с два други масово използвани модела. Обясняваме този успех с обстоятелството, че изследваният

период се характеризира с нерационална разпродажба на въпросния актив под въздействие на отрицателни емоции, спонтанно разпространени сред инвеститорите.

Разширихме анализа с най-големите търгуеми на NASDAQ 25 компании според пазарната им капитализация. Известно е, че търговията с тези активи в наши дни се извършва практически изцяло от алгоритми без никаква човешка намеса. При липсата на емоции не е изненада, че невронният модел се справи по-зле дори от стандартните иконометрични модели (Mengov, Nenov, & Zinovieva, 2019).

Фигура 3. Сравнение между грешките на различни методи при прогнозиране на финансов актив, търгуван на борсата NASDAQ. С прекъснатата оранжева линия е показана грешката на линеен регресионен модел, достигаща -2 , т.е. около 200%. Виолетовата линия показва грешката на модел „подвижно средно“. Черната линия показва как невронният модел постига най-голяма точност (грешката му се движи около нулата в целия период).

МАКРОИКОНОМИЧЕСКО ПРОГНОЗИРАНЕ

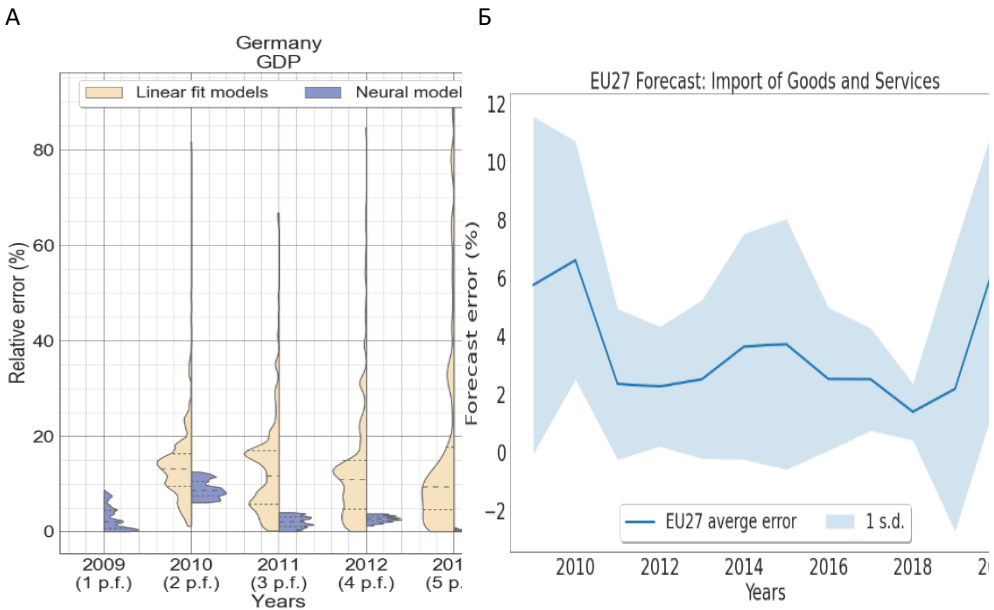
В две публикации (Менгов, 2013; Mengov, 2015) изказахме хипотезата, че когнитивните механизми на разпознаване на образи и пораждање на емоционална реакция, протичащи в рамките на $1/10$ до $1/3$ от секундата в мозъка, се проектират и възпроизвеждат в живота на обществата, социалните групи и общности, пазарите и различните организации в по-голям мащаб на времето – месеци и години. Това означава, че моделите, създадени от математическата психология и математическата невронаука, биха могли да се окажат полезни в изследванията на социалноикономическите системи.

Частичен успех показахме в предходния раздел. Следващата цел, която си поставихме, беше да прогнозираме една година напред макроикономически величини като брутен вътрешен продукт и неговите компоненти: внос и износ

на стоки и услуги, потребление и инвестиции. Смисълът на задачата е в това, че икономическото развитие е нестационарно и циклите на растеж и спад са сравнително кратки, което създава проблеми пред иконометричния анализ. Идеята ни беше да установим дали модел, обясняващ бързата емоционална реакция на жив организъм под влияние на внезапна промяна в заобикалящата среда, може да е полезен за прогнозиране на икономическото развитие при криза или друг външен шок.

Фигура 4А показва успеха на един вариант на пропускливия дипол, много близък до показания на Фигура 1. От примера с brutния вътрешен продукт на Германия в периода 2009–2013 г. се вижда, че възстановяването след световната икономическа криза, запомнена с името Голямата рецесия, се прогнозира от невронния модел по-добре в сравнение с линейния регресионен модел. Емпиричните разпределения на грешките на първия остават под 20%, докато при втория процентът често е значително по-голям (Nenov et al, 2021).

Фигура 4. Макроикономическо прогнозиране. А. Сравнение между клас линейни регресионни модели и клас модели пропусклив дипол. Средната стойност и дисперсията на последния показват значително по-голяма точност. Б. Прогноза на Европейската комисия за вноса на стоки и услуги в 27-те страни членки на Европейския съюз през 2008–2020 г. По време на икономическата криза от 2008–2009 г. и ковид пандемията от 2020 г. грешката на прогнозиране на ЕК се увеличава.

Първоначалният успех ни мотивира да потърсим сравнение с прогнозирането на авторитетна международна институция, каквато е Европейската комисия (ЕК). Тя разполага с отдел за макроикономически анализи и прогнози, в който работят десетки професионалисти, имащи достъп до данните на всички европейски страни. За техните модели се знае, че плавно еволюират и се усъвършенстват през годините и днес се състоят от стотици уравнения. Фигура 4Б показва качеството на работата им, измерено чрез динамиката на средната грешка в коридор от едно стандартно отклонение за всичките 27 страни-членки на ЕС. В спокойни времена грешката се движи около 2–3%, но при кризи се увеличава средно до 6–7%.

Как се справя невронният модел на фона на това постижение? Отговорът е в Таблица 1. През 2019 г. той е прогнозировал вноса на стоки и услуги по-точно от ЕК за 5 страни-членки, но по-неточно за останалите 22 държави. Положението с износа е подобно. Интересно е, че през 2020 г. картината се променя и невронният модел почти изравнява резултата, особено по отношение на вноса. Част от обяснението е в непредсказуемостта на пандемията от ковид-19, която наложи локдаун в различни периоди от време във всички страни. Международната търговия беше силно засегната поради прекъснатите вериги на доставки и затруднени производствени процеси.

Таблица 1. Сравнение между прогностичните способности на невронния модел (НМ) и Европейската комисия (ЕК)

	2019 г. НМ : ЕК	2020 г. НМ : ЕК
Внос на стоки и услуги в 27 страни-членки на ЕС	5 : 22	13 : 14
Износ на стоки и услуги от 27 страни-членки на ЕС	6 : 21	12 : 15

Но защо невронният модел почти достига резултата на Европейската комисия? Отговорът е в неговата теоретична основа – той е създаден да моделира реакцията на животно или човек при рязка промяна в заобикалящата среда. Ако си представим европейската икономика като колективен организъм, за който коронавирусът е внезапна външна заплаха, успехът на модела не е толкова учудващ. Макар и скромен, той показва перспективността на трансфера на знание от психологията към наглед отдалечени области. В тази статия показахме примери с макроикономиката и финансите, а преди това с икономическите решения на отделния човек. Може да се очаква, че това е само началото.

ЛИТЕРАТУРА

- Менгов, Г. (2013). Социалната фракталност. *Техносфера*, 3(21), 25-36.
- Grossberg, S. (1972). A neural theory of punishment and avoidance, II: Quantitative theory. *Mathematical Biosciences*, 15, 253-285.
- Grossberg, S. & Gutowski, W. (1987). Neural dynamics of decision making under risk: Affective balance and cognitive-emotional interactions. *Psychological Review*, 94(3), 300-318.
- Kahneman, D. & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica*, 47(2), 263-291.
- Mengov, G. (2014). *Person-by-person prediction of intuitive economic choice*. *Neural Networks*, 60, 232–245.
- Mengov, G. (2015). *Decision Science: A Human Oriented Perspective*. Berlin: Springer.
- Mengov, G., Egbert, H., Pulov, S., & Georgiev, K. (2008) Affective balances in experimental consumer choices. *Neural Networks*, 21(9), 1213-1219.
- Mengov, G., Nenov, I., & Zinovieva, I. (2019) A model for collective emotion forecasts financial data. *IFAC PapersOnLine*, 52(25), 208-213.
- Nenov, I., Mengov, G., Ganev, K., & Simeonova–Ganeva, R. (2021). Neurocomputational economic forecasting with a handful of data. *Comptes rendus de l'Académie bulgare des Sciences*, 74(10), 1511-1518.
- Tversky, A. & Kahneman, D. (1992). Advances in prospect theory: Cumulative representation of uncertainty. *Journal of Risk and Uncertainty*, 5, 297-323.

СОЦИАЛНАТА ЖЕЛАТЕЛНОСТ, ПОЛОЖИТЕЛНАТА ИЛЮЗИЯ ЗА ЖИВОТА И ЛИЧНОСТНИТЕ ЧЕРТИ – ПОВЕЧЕ СТИЛ, ОТКОЛКОТО СЪЩНОСТ?

Красен Фердинандов

училищен психолог, Софийска математическа гимназия

„Паисий Хилендарски“

krasenferdinandov@gmail.com

Красен Фердинандов. *СОЦИАЛНАТА ЖЕЛАТЕЛНОСТ, ПОЛОЖИТЕЛНАТА ИЛЮЗИЯ ЗА ЖИВОТА И ЛИЧНОСТНИТЕ ЧЕРТИ – ПОВЕЧЕ СТИЛ, ОТКОЛКОТО СЪЩНОСТ?*

В статията се представят резултати от две изследвания върху три важни личностни аспекта – устойчиви черти: мотивацията за печелене на социално одобрение, избягване на неодобрение и лично благополучие. В първия панел са адаптирани кратките методики *Семантичен диференциал с 20 прилагателни за Големите пет черти* (Goldberg, 1992), *Скала за социална желателност–15* (He et al., 2015) и *Скала за процъфтяване* (Diener et al., 2010). Във втория панел са адаптирани *Въпросник за Големите пет черти–2–кратък вариант* (Soto & John, 2017), *Балансиран въпросник за социално желателен отговор* (Hart et al. 2015) и *Кратък въпросник за преуспяване* (Su et al., 2014). Изследванията са осъществени с две независими извадки: първото допитване е с ученици от Софийска математическа гимназия „Паисий Хилендарски“ на възраст от 10 до 18 години на хартиен носител, а второто е реализирано онлайн с участници на възраст от 9 до 59 години. Двете батерии за самооценка показват удовлетворяващи нива на съгласуваност между стимулите и високо теоретично съответствие. Данните в много голяма степен оправдават очакванията за конвергенцията между черти, социално желателно отговаряне и позитивна настройка, а изкривяванията отразяват стилизациите в самооценката.

Ключови думи: личностни черти, социална желателност, процъфтяване, преуспяване, изкривявания.

Krasen Ferdinandov. *SOCIAL DESIRABILITY RESPONSE, POSITIVITY BIAS AND PERSONALITY TRAITS – MORE STYLE THAN SUBSTANCE?*

The article presents the results of two research studies focused on the approbation of inventories that measure three personality aspects - personality traits: the motivation to gain social approval and to avoid disapproval, as well as the personal well-being. In the first design short scales such as *Big Five Adjectives-20-Semantic*

Differential (Goldberg, 1992), *Social desirability Scale-15* (He et al., 2015) and *Flourishing scale* (Diener et al., 2010) were implemented. In the second design three brief questionnaires were combined: *Big Five Inventory-2-Short* (Soto & John, 2017), *Balanced Inventory for Desirable Response-16* (Hart et al. 2015) and *Brief Inventory of Thriving* (Su et al., 2014). The research was conducted online with two independent samples. The first survey was provided to students of Sofia Mathematical High School "Paisiy Hilendarski", aged from 10 to 18 years, using paper & pencil completion procedure. The second survey was conducted with participants aged 9 to 59. The two self-assessment sets show moderate to high levels of reliability and theoretical validity. The two data panels justify some expectations about the criterion convergence between Socially Desirable Response Bias, Five Factor Model of personality and Positivity Bias in favor of general self-presentation style.

Keywords: personality traits, social desirability response, flourishing, thriving, positivity bias.

ВЪВЕДЕНИЕ

„... все още има възможност психолозите артистично да изследват и коректно да схванат едва доловими уникални черти...“ – Allport, 1931, p. 372.

Възможна ли е правдоподобна обективна оценка на личността на базата на субективни преценки за личния начин на живот и какви психометрични методи предоставят тази възможност, чрез които могат да се отчитат неотменни изкривявания в преценката, особено във възраст, за която се приема, че процесът на оформяне на личността и идентичността не е завършен?

Отдавна се смята, че теорията за Петте фактора (*Five Factors Theory*, за по-кратко FFT) може да послужи за интегративна рамка, валиден речник и основа за разработването на различни системи за диференциално описание на личността, благодарение на която може да се удостовери степента на изразеност на универсални черти. Според този модел общите черти се дефинират като „траен стил да се мисли, чувства и действа“ (McCrae & Costa, 1997, p. 509), базирани са на биологичното наследство (Costa & McCrae, 1980), от което се създава картина на индивидуалната адаптация към роли и социално приемливи нагласи за взаимодействие със социалната среда (McCrae & Costa, 1992; McCrae & Costa, 2001). Петте измерения описват по биполярен начин устойчиви модели, които представляват обичаен отговор, *поведенчески репертоар*, следствие от продължително взаимодействие със ситуации, който веднъж изкристализирал, действа като автоматична поведенческа тенденция (Lohelin, 1998). Обозначават се като *Отворен ум* (*Openness to Experience*, O, но и като *Откритост към нов*

опит), „Култура/Интелект“ (*Culture/Intellect*), *Съвестност* (превеждано на български и като *Съзнателност*, *Conscientiousness*, C), *Екстраверсия* (*Extraversion*, E; използва се и *Енергичност*, *Surgency*), *Сърдечност* (превеждано на български и като *Дружелюбност*; *Agreeableness*, A), *Стабилност* (среща се и под наименованието *Невротизъм*, *Neuroticism*, или *Емоционална стабилност*, *Emotional Stability*, N).

Социално желателната самооценка (*Social Desirable Response*, SDR), от друга страна, е психологически конструкт, който разширява понятието за устойчиви черти и включва измерване на навиците за изкривяване на самооценката чрез два аспекта, които влияят върху общия стил на себеописание и отговарянето на личностни въпросници по рационален и съгласуван с личните интереси начин (Edwards, 1953; Scott, 1963; Wiggins, 1966; Paulhus, 1984; McCrae & Costa, 1983; Paulhus & Trapnell, 2008; Bäckström et al., 2009; He et al., 2014). Първият аспект разграничава частния характер – това, което смятаме, че *сме*, от публичното себепредставяне – това, което *несъзнателно вярваме, че сме* в очите на другите (самозаблудно себеизтъкване, *Self-Deception Enhancement*, SDE); вторият служи за поддържане на положителен имидж (Paulhus, 1991; Paulhus & Reid, 1991; Schütz, 1998) – *съзнателно да не искаме да сме* такива, каквито другите не биха приели за подходящо, и преднамерено да изглеждаме по такъв начин пред непознати или потенциално значими хора, чрез който се избягва признаването на неприемливото поведение и се прикриват недостатъци и слабости в характера и поведението (управление на впечатленията: *Impression Management*, IM).

От тази гледна точка и с цел да се поддържа впечатлението за благополучие и положително функциониране, ефектът на влияние от страна на SDR се смята за един от източниците на преувеличен *позитивен уклон* (*Positivity Bias*, PB), който може да се установи чрез скалите за систематичното му измерване (Diener et al., 1991; Taylor et al., 2003). Различни позитивно-психологични конструкти за благополучие, например за *процъфтяване* (*Flourishing*, F, Diener et al., 2010) и *преуспяване* (*Thriving*, T, Su et al., 2015), могат да послужат за критерии за отразяване не само на цялостното положително функциониране в различни области, за които се смята, че са източник на пълноценен живот и чувство за лично удовлетворение, но и на позитивно изкривяване на самооценките. Изясняването на проблема за реалистичната самооценка на човека и благополучието предполага да се съпостави степента, до която двете парадигми: едната, описваща повече *стила* на себепредставяне (SDR, PB), и другата – *същността* на самооценявания се (FFM), функционират във взаимодействие (Steel et al., 2008).

ЦЕЛ, ХИПОТЕЗИ, ПРЕДМЕТ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел на изследването е да се установи доколко самооценките за личностни черти и благополучие се стилизират в положителна посока от социално-желателното отговаряне.

Хипотезата на изследването гласи, че статистическите резултати ще удостоверят стилизирани изкривявания на личностните черти и стремежа към благополучие от социално приемливия стил на отговаряне.

Методите, използвани в изследването, включват следните въпросници за самооценка, достъпни за разглеждане и попълване на интернет адресите <https://forms.gle/myCcFecwkgbXCFk9A> и <https://forms.office.com/r/X55wR7F09e>.

В първото изследване, проведено през периода 2019–2020 г., са използвани адаптираните за български условия:

1. Семантичен диференциал от прилагателни за Големите пет (*Big Five Adjectives-20-Semantic Differential*, BFA-20-SD, Goldberg 1992; вж. и Фердинандов, 2021). Скалата съдържа 20 биполарни минимаркера, отнасящи се до петте личностни черти („OCEAN“), подбрани на принципа на най-голямото факторно тегло измежду 100 прилагателни, за които е установено, че са носители на антонимен смисъл. Самооценката се извършва с деветстепенна Ликертова скала, а крайният бал е средноаритметична стойност с диапазон от –4 до +4.
2. Скала за социална желателност (*Social desirability Scale-15*, SDS-15, He et al., 2015). Скалата съдържа 15 твърдения, за 9 от които се смята, че пряко отразяват склонността към *преувеличаване* на положителни и социално одобрявани качества (*Enhancement*, En), а останалите 6 – за *отричане* на неприемливи и социално неодобрявани качества (*Denial*, De). Използва се Ликертова скала от 1 до 5 (1 – въобще не, а 5 – напълно да). Крайният бал за двата показателя се изчислява като средноаритметична стойност.
3. Скала за процъфтяване (*The Flourishing Scale*, FS, Diener et al., 2010). Състои се от 8 изцяло положително формулирани твърдения, а за самооценка участниците си служат с Ликертова скала с диапазон за избор от 1 до 7 (1 – въобще не, а 7 – напълно да). Крайният бал е сбор от дадените самооценки.

Във второто изследване, проведено през периода 2020–2022 г., за измерване на петте личностни черти са използвани:

1. Кратък въпросник за Големите Пет (*Big Five Inventory-2-Short*, BFI-2-S, Soto & John, 2017). Съдържа 30 твърдения, 15 от които са реверсивни.

- Скалата за самооценка е от Ликертов тип с диапазон от 1 до 5 (1 – въобще не, а 5 – напълно да), а крайният бал се изчислява като средноаритметична стойност.
2. Балансиран въпросник за социално желателно отговаряне (*Balanced Inventory for Desirable Response-16-Short Form*, BIDR-16, Hart et al. 2015), който съдържа 16 твърдения за всеки от двата типа социално желателно отговаряне (SDE и IM, който при балообразуването се тълкува наопаки – като откровеност, вж. Фердинандов, 2021а). Стимулите се оценяват с Ликертова скала от 1 до 5 (1 – въобще не, а 5 – напълно да), а крайните балове се изчисляват като средноаритметична стойност.
  3. Кратък въпросник за преуспяване (*Brief Inventory of Thriving*, BIT, Su et al., 2015). Съдържа 10 изцяло положително формулирани твърдения, до голяма степен сходни по съдържание с тези от FS. Използва се Ликертова скала с диапазон за избор от 1 до 5 (1 – въобще не, а 5 – напълно да), а крайният бал се представя като средноаритметична стойност.

Преводите на шестте въпросника е направен така, че формулировките да звучат полово неутрално, а за целите на адаптацията и валидирането за български условия е получено съгласието на авторите.

Предмет на изследването са данни за самооценките на участници, подбрани на случаен принцип, в две независими едно от друго допитвания, като попълването е напълно доброволно и анонимно. Средната възраст на участниците в първото е 15 ± 2 , а във второто – 18 ± 7 години (Таблица 1).

Таблица 1. Демографски данни на участниците в двете изследвания

ПЪРВО ИЗСЛЕДВАНЕ		Брой	%	ВТОРО ИЗСЛЕДВАНЕ		Брой	%
Пол	Мъжки	229	56,4	Пол	Мъжки	891	37,3
	Женски	177	43,6		Женски	1498	62,7
Възраст на учениците в СМГ	Малолетни	115	28,3	Възраст	Малолетни	416	17,4
	Непълнолетни	260	64		Непълнолетни	1091	45,7
	Пълнолетни	31	7,6		Пълнолетни	882	36,9
Общо		406	100	Место-живеене	В София	1028	43
					В страната	1361	57
				Общо	2389	100	

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Надеждност и валидност на въпросниците. При измерване на вътрешната консистентност и теоретична валидност на методиките (резултатите са анализирани с IBM SPSS 26) са установени достатъчно приемливи резултати за въпросниците BFA-20-SD, SDS-15 и FS от първото изследване, а за въпросниците BFI-2-S, BIT и BIRD-16 от второто – високи коефициенти на вътрешна съгласуваност, но недостатъчно задоволителни по отношение на теоретичната валидност на конструктите (Таблица 2а и 2б).

Таблица 2а. Показатели за вътрешна съгласуваност и конструктна валидност, *Първо изследване*

Въпросници и показатели	BFA-20-SD					SDS-15		FS
α на Кронбах	0,88					0,67		
	0	C	E	A	N	En	D	F
	0,72	0,8	0,8	0,7	0,8	0,6	0,5	0,8
Обяснена вариация*	63,7					30,8		49,9
Индекси на съответствие**	3,93					3,67		4
	0,86					0,9		0,94
Средна стойност	1,8	1,1	1,3	1,9	0,8	3,8	3,4	37,3
Стандартно отклонение	1,4	1,7	1,7	1,4	1,8	0,6	0,8	9,9

Таблица 2б. Показатели за вътрешна съгласуваност и конструктна валидност, *Второ изследване*

Въпросници и показатели	BFI-2-S					BIDR-16		BIT
α на Кронбах	0,84					0,84		
	0	C	E	A	N	S	I	T
	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	0,7	0,7	0,9
Обяснена вариация*	48,6					40,4		53,2
Индекси на съответствие**	17,01					17,85		36,25
	0,8					0,9		0,89
Средна стойност	3,6	3,7	3,4	4,2	3,1	3,3	3,6	3,8
Стандартно отклонение	0,7	0,7	0,7	0,6	0,9	0,7	0,8	0,8

Пояснения:

*Обяснената вариация (в %) от експлораторния факторен анализ изразява в проценти доколко промените в изведените групи зависят от предварително зададения брой очаквани фактори: за BFA-20-SD – 5, SDS-15 – 2, BFI-2-S – 5, BIRD-16 – 2.

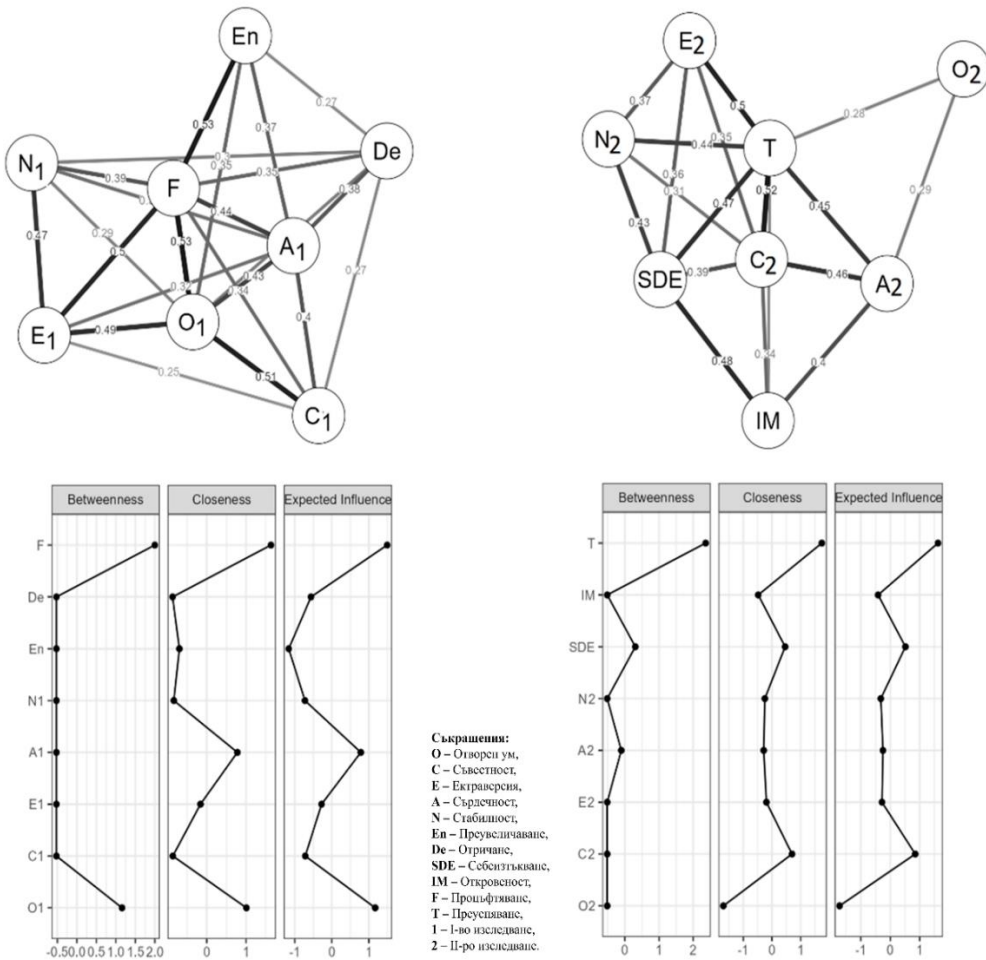
** Индексите на съответствие, получени от конфирматорния факторен анализ, измерват степента на съответствие между предложените от авторите брой фактори и действително получените (за стандарт се приемат праговите стойности $\chi^2/df < 2$, $p < 0,0001$ и *Goodness-of-Fit Index* $> 0,95$, Hu & Bentler, 1999). По-подробни резултати са достъпни на адресите: <https://testrain.info/download/traits/analysis.htm>, <https://testrain.info/download/traits/cfa1.htm>, <https://testrain.info/download/traits/cfa2.htm>.

Сходствата в процентите на обяснената вариация за скалите FS и BIT, оценяващи *процъфтяването, преуспяването* (F и T) и другите индекси, показват, че тези два инструмента до голяма степен са идентични, което е в съгласие и с логикосъдържателния анализ на въпросите, т.е. измерват същностни източници на благополучието въпреки по-ниското ниво на съответствие между отделните твърдения при BIT. Сравнително по-ниските и относително приемливи показатели за вътрешна съгласуваност, степен на съответствие и обяснена вариация в скалите SDS-15 и BIRD-16, претендиращи, че измерват аспекти на социалната желателност, в известен смисъл отразяват хетерогенността в концептуалната структура на този вид измервателни инструменти – конкретните ситуации, за които се преувеличава, отрича или изтъква и преиначава, като цяло създават систематична грешка и затова се препоръчва разглеждането на SDR и на фасетно ниво (Paulhus, 1991; Paulhus & Trapnell, 2008). По-ниските нива на съответствие спрямо предполагаемите петмерни (FFM), двумерни (SDR) и едномерни (PB) модели кореспондират с резултати на други изследователи по отношение на това, как културният контекст се отразява върху факторната хомогенност на общите черти (Thalmayer & Saucier, 2014). Подобни озадачаващи контраинтуитивни артефакти са констатирани и в други проучвания (напр. Allik et al., 2017).

Анализ на взаимодействието между индексите. За изясняване статута на изследователската хипотеза е направен базиран на корелации мрежови анализ (създаден с JASP 16.2; заложен е минимален праг $r > 0,25$ с цел опростяване на модела и избягване на слабите и по-малко вероятни връзки) на стандартизираните показатели за FFM, PB и SDR (Фигура 1). Три мрежови параметъра са използвани за определяне: (а) *междинност* (*betweenness*; Opsahl et al., 2010) – отчита каква е вероятността възлите (*edges*) да се появят на случаен принцип по произволно избран най-кратък път между два възела и доколко възлите може да са мост към други възли; (б) *близост* (*closeness*, Freeman et al., 1991) – отразява шанса даден възел да улови каквото и да е, което тече през мрежата, и да увеличи броя на връзките, падащи върху него – на графите преобразуваните корелации са преизчислени във вероятностни стойности за всеки възел, и (в) *очак-*

вано влияние (*expected influence*, Robinaugh et al., 2016) – измерва доколко активацията на определени върхове (*nodes*) въздейства върху централността на други, усилвайки или отслабвайки връзките на съседните.

При сравнение между двете графи и мрежови параметри се установява, че доминиращи възли с най-висока междинност, близост и очаквано влияние спрямо другите индекси и в двете изследвания са тези, които се отнасят пряко до благополучието (F и T). Показателите за отворен ум (O₁) и в известна степен за сърдечност (A₁) упражняват второстепенно допълващо въздействие в мрежата от показатели в първото изследване. За склонността към преувеличаване (En) не се установява очакваната усилваща и междинна роля, а напротив, позиционира се като конкурентен възел спрямо другите второстепенни контрацентриращи индекси (De, E₁, C₁ и N₁).

Фигура 1. Мрежови модели на взаимодействието между показателите

Във второто изследване себеизтъкването (SDE) също се явява значително по-атрактивен индекс, а съвестността (C_2) оказва по-голямо от очакваното влияние в сравнение с отворения ум (O_2) и сърдечността (A_2), които се разполагат в *периферията*. От претеглените метрики ясно проличава, че атрактивността на индексите за социална желателност е концентрирана в по-малка степен към емоционално релевантни личностни черти ($E_{1,2}$ и $N_{1,2}$) и в по-голяма степен определят притегателността на „положителната илюзия“, въздействайки и концентрирайки се съществено в *ядрото* на мрежата. Може да се очаква, че склонността към изтъкване (En) и отричане (De) не засяга толкова базисни темпераментови черти, колкото маркери за степента на социализация. Вероятно някои специфики на извадките – първата е съставена само от ученици в СМГ, докато втората извадка е значително по-разнообразна и екстензивна, допринасят за съществен артефакт в наглед подобните мрежи – отвореният ум (O) като личностно качество се явява много по-централен и привлекателен конструкт за учениците, отколкото за лицата от второто изследване, за които съвестността (C) е от по-съществено значение.

Като обобщение на резултатите от мрежовия анализ може да се каже, че при участниците от първата извадка доминират проявата на пластичност в убежденията, търсенето на нови и творчески преживявания, разнообразни стимули и засилен афинитет към естетичното в живота, допълнени от стремеж към сърдечни отношения и отзивчивост, като себеизтъкването е насочено към други качества, които са от второстепенно значение за личностното им развитие, докато участниците от втората извадка като че ли предпочитат стил на самооценка, пряко свързан със социалната адаптивност, с акцент върху самоувереността и преувеличеното чувство за собствена правдивост, особено когато става дума за качества от конформен характер като дисциплинираност, отговорност към целите и отдаденост на личните ангажименти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представени са детайлно анализирани резултати от изследвания на данни, събрани с два мултиметодни дизайна, чиято теоретична рамка изглежда сходна, но изкривяванията на резултатите най-вече при петфакторния модел за личностни черти показват, че методите удовлетворяват условията за икономичност и възпроизводимост в български условия. Резултатите от анализа допринасят за функционалното им интерпретиране в по-широкия контекст на социалната желателност, позиционирайки ги в обща мрежа с две много подобни области от индекси, отражение на т.нар. „позитивен уклон“. Все пак не бива да се забравя, че разкритото чрез този тип профилиране се отнася по-скоро до това *за какви се представят* самооценяващите се, а не толкова *какви са всъщност*

(McCrae & Costa, 2021). Груповият профил, представен в резултатите от двата мрежови модела, пресъздава не толкова *същността* на участниците, колкото предлага картина с относително точни насоки, но за сметка на концептуална перспектива и дълбочина, за *стила* им, съобразен с динамиката на начина, по който се променя характерът и акцентите в самооценката спрямо ценностните възгледи и възрастта – от себепредставянето на образа на привычките в поведението до типичните източници на мотивацията за лично благополучие и житейско удовлетворение.

ЛИТЕРАТУРА

- Фердинандов, К. (2021, под печат). Настроения и черти – съвместимост и съответствия. *Годишник на Великотърновски университет за 2021 г.*
- Фердинандов, К. (2021). Групови и индивидуални проекции на силни и слаби черти, благополучието, нуждата от одобрение и фалшивото себепредставяне – ретест процедури. *Психологични изследвания*, 24(2), 206-233.
- Allik, J., Church, A. T., Ortiz, F. A., Rossier, J., Hřebíčková, M., de, F. F., Realo, A., & McCrae, R. R. (2017). Mean Profiles of the NEO Personality Inventory. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48, 3, 402-420.
- Allport, G. W. (1931). What is a trait of personality? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 25, 368–372.
- Bäckström, M., Björklund, F., & Larsson, M. R. (2009). Five-factor inventories have a major general factor related to social desirability which can be reduced by framing items neutrally. *Journal of Research in Personality*, 43, 3, 335.
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1980). Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: Happy and unhappy people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 4, 668-678.
- Costa, P. T., Jr., & McCrae, R. R. (2008). The NEO Inventories. In R. P. Archer & S. R. Smith (Eds.), *Personality assessment* (213-245). New York, NY, US: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Crowne, D. P., & Marlowe, D. (1960). A new scale of social desirability independent of psychopathology. *Journal of Consulting Psychology*, 24, 349-354.
- Diener, E., Sandvik, E., Pavot, W. & Gallagher, D. (1991) Response artifacts in the measurement of subjective well-being. *Social Indicators Research*, 24, 35-56.
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D.W., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicator Research*, 97, 143-156.
- Edwards, A. L. (1953). The relationship between the judged desirability of a trait and the probability that the trait will be endorsed. *Journal of Applied Psychology*, 37, 90-93.

- Freeman, L. C, Borgatti, S. P, & White, D.R. (1991). Centrality in valued graphs: A measure of betweenness based on network flow, *Social Networks*, 141-154, eScholarship, University of California.
- Goldberg, L. R. (1992). The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, 4, 26-42.
- Hart, C. Ritchie, T., Hepper, & E. Gebauer, J. (2015). The Balanced Inventory of Desirable Responding Short Form (BIDR-16). *Sage Open*, 5, 4.
- He, J., Bartram, D., Inceoglu, I., & van de Vijver, F. J. R. (2014). Response styles and personality traits: A multilevel analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45, 1028-1045.
- He, J., van de Vijver, F.J.R., Abubakar, A., Adams, B.G., Aydinli, A., Suryani, A.O., Dominguez -Espinosa, A., Abubakar, A., Dimitrova, R., Aydinli, A., Atitsogbe, K., Alonso-Arbiol, I., Bobowik, M., Fischer, R., Jordanov, V., Mastrotheodoros, S., Neto, F., Ponizovsky, Y.J., Reb, J., Sim S., Sovet, L., Stefenel, D., Suryani, A.O., Tair, E., & Villieux, A. (2015). Socially desirable responding: Enhancement and denial in 20 countries. *Cross-cultural Research*, 49, 227-249.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6, 1–5.
- Li, A., & Bagger, J. (2006). Using the BIDR to Distinguish the Effects of Impression Management and Self-Deception on the Criterion Validity of Personality Measures: A Meta-Analysis. *International Journal of Selection and Assessment*, 14, 2, 131-141.
- Lohelin, J. C., McCrae, R. R., Costa, P. T., & John, O. P. (1998). Heritabilities of common and measure-specific components of the Big Five Personality Factors. *Journal of Research in Personality*, 32, 431-453.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1983). Social desirability scales: More substance than style. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 51(6), 882-888.
- McCrae, R. R., & John, O. P. (1992). An introduction to the five-factor model and its applications. *Journal of Personality*, 6, 175–215.
- McCrae, R. R., & Costa, J. P. T. (1997). Personality Trait Structure as a Human Universal. *The American Psychologist*, 52, 5, 509.
- McCrae, R. R. (2001). Traits through time. *Psychological Inquiry*, 85, 87.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (2021). Understanding persons: From Stern's personalistics to Five-Factor Theory. *Personality and Individual Differences*, 169.
- Opsahl, T., Agneessens, F., & Skvoretz, J. (2010). Node centrality in weighted networks: Generalizing degree and shortest paths, *Social Networks*, 32 (3): 245-251.
- Paulhus, D. L. (1984). Two-component models of socially desirable responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 598-609.

- Paulhus, D. L. (1991). Measurement and control of response bias. In J. P. Robinson, & P. R. Shaver (Eds.), *Measures of personality and social psychological attitudes*, Vol. 1, 17-59. San Diego, CA: Academic Press.
- Paulhus, D. L., & Reid, D. B. (1991). Enhancement and denial in socially desirable responding. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, 2, 307-317.
- Paulhus, D. L., & Trapnell, P. D. (2008). Self-presentation of personality: An agency-communion framework. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (p. 492–517). The Guilford Press.
- Robinaugh, D. J., Millner, A. J., & McNally, R. J. (2016). Identifying highly influential nodes in the complicated grief network. *Journal of Abnormal Psychology*, 125(6), 747-757.
- Soto, C. J., & John, O. P. (2017). Short and extra-short forms of the Big Five Inventory–2: The BFI-2-S and BFI-2-XS. *Journal of Research in Personality*, 68, 69-81.
- Steel, P., Schmidt, J., & Shultz, J. (2008). Refining the relationship between personality and subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 134, 138-161.
- Su, R., Tay, L., & Diener, E. (2014). The Development and Validation of the Comprehensive Inventory of Thriving (CIT) and the Brief Inventory of Thriving (BIT). *Applied Psychology Health and Well Being*, 6, 3, 251-279.
- Taylor, S. E., Lerner, J. S., Sherman, D. K., Sage, R. M., & McDowell, N. K. (2003). Portrait of the self-enhancer: Well adjusted and well liked or maladjusted and friendless? *Journal of Personality & Social Psychology*, 84, 1, 165-176.
- Thalmayer, A. G., & Saucier, G. (2014). The Questionnaire Big Six in 26 Nations: Developing Cross-Culturally Applicable Big Six, Big Five and Big Two Inventories. *European Journal of Personality*, 28, 5, 482-496.
- Wiggins, J. S. (1966). Social desirability estimation and "faking good" well. *Educational and Psychological Measurement*, 26, 329-341.
- Wiggins, J. S., & Trapnell, P. D. (1996). A dyadic-interactional perspective on the Five Factor Model. In J. S. Wiggins (Ed.), *The Five Factor Model of personality: Theoretical perspectives*, 88-162. New York: Guilford Press.

АСПЕКТИ В РАЗВИТИЕТО НА МУЗИКАЛНИЯ ГНОЗИС, ИЗСЛЕДВАНИ ЧРЕЗ СРАВНИТЕЛНО СКАНИРАНЕ

Ивайло Георгиев Панов

докторант по психологическо измерване
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
ivailo.panov@ff.uni-sofia.bg

Ивайло Панов. АСПЕКТИ В РАЗВИТИЕТО НА МУЗИКАЛНИЯ ГНОЗИС, ИЗСЛЕД- ВАНИ ЧРЕЗ СРАВНИТЕЛНО СКАНИРАНЕ

В настоящия доклад е представен демонстрационен експеримент, проведен с иновативната технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“, наречена „Метод на сравнителното сканиране“ (*comparative Scanning Method, cSM*). Експериментът е реализиран чрез компютърната програма IRRA beta (*Imprinting Reliable Rate Analysis*) – многоцелеви софтуерен продукт за провеждане на експерименти и анализиране на получените от тях резултати. В основата на този анализ е съпоставяне на теоретични очаквания (вероятности) с емпирични данни, характеризиращи всяка точка от признаковото пространство на дефинираните свойства на използваните в експериментите стимули. Референтен стимул (или *Вътрешен критерий*) е такава точка (зона) от пространството, чиито координати определят числово най-хармоничното съчетание на признаците. Изследователската цел е да се демонстрират възможностите на Метода на сравнителното сканиране (cSM) за откриване на специфични разпределения на референтни зони (*ideal points*) в експериментално изследвани признакови пространства с предварително зададени параметри. Произтичащата от целта изследователска задача е да се регистрират някои аспекти в развитието на първоначален музикален гнозис при здрави деца (момичета и момчета), както и да се оцени влиянието на някои инструменти (струнни, духови и ударни) върху изграждането на акустично-перцептивни представи у незрящо момче.

Ключови думи: метод на сравнителното сканиране (cSM), данни от тип „избор по предпочитание“, слухово възприятие, многомерно (психологическо) скалиране (MDS).

Ivailo Panov. ASPECTS OF MUSICAL GNOSIS DEVELOPMENT STUDIED BY THE COMPARATIVE SCANNING METHOD

This report presents one demonstration experiment conducted via the innovative technology for processing, analysis, visualization, and interpretation of psychological experimental data of “preferential choice” type, called *comparative Scanning Method (cSM)*. The experiment was implemented through the computer program IRR beta (*Imprinting Reliable Rate Analysis*) – a multi-purpose software product for conducting experiments and analyzing the obtained data. This analysis is based on the comparison of theoretical expectations (probabilities) with empirical data characterizing each point of the feature space of the defined properties of the stimuli used in the experiments. A reference stimulus (or *Internal Criterion*) is such a point (zone) of space, the coordinates of which determine numerically the most harmonious combination of features. The research goal is to demonstrate the capabilities of the comparative Scanning Method (cSM) for detecting specific distributions of reference zones (*ideal points*) in experimentally studied feature spaces with predefined parameters. Following the research goal, the task is to register some aspects of initial musical gnosis development in healthy male and female children, as well as to assess the impact of some instruments (strings, brass and percussion) on the construction of acoustic-perceptual notions in a blind boy.

Keywords: comparative Scanning Method (cSM), “preferential choice” data, auditory perception, multidimensional (psychological) scaling (MDS).

МЕТОДЪТ НА СРАВНИТЕЛНОТО СКАНИРАНЕ (CSM)

В експериментални условия набор от физически (или абстрактни) стимули се представя последователно в серия по двойки – от всички възможни комбинации между тях. Ако за всяка двойка дадено изследвано лице (ИЛ) избира един от двата стимула в зависимост от: *Условието „Кой е по-Х?“* (предварително дефиниран за целите на експеримента „външен критерий“, *Х* е някакво свойство на стимулите) и *Предпочитанието си* („вътрешен критерий“, спрямо който ИЛ взема решение), получените данни са от т.нар. тип „избор по предпочитание“ (Coombs, 1964).

Данните от този тип са обект на обработка и анализ чрез технологии, предложени от Гилфорд (Guilford, 1954), Торгерсън (Torgerson, 1958) и Кумс (Coombs, 1964). Такъв тип данни се интерпретират и чрез методи, описани от Матеев (1981), Герганов, (1987), Барнет (Barnett, 1987) и Елбърт (Elbert, 1994). Това е възможно и чрез алгоритмично-статистическата процедура, базирана на иновативната технология за обработка, анализ, визуализация и интерпретация на психологически данни, наречена Метод на сравнителното сканиране (*comparative Scanning Method, cSM*).

Предпоставки. Методът изисква дефиниране на някакво подмножество от независими физически или абстрактни характеристики (измерими признаци или параметри) на стимулите, в чиито рамки се изследва „вътрешният критерий“ (Матеев, 1981).

Основно предположение. Стимулите, които пораждат най-силен психологически ефект, формират т.нар. референтна зона от избраното признаково пространство (Панов, 2000). Наличието на референтен стимул (който може да се идентифицира чрез cSM) е обстоятелство, което трансформира класификацията на данните: ИЛ оценява предпочитания стимул като по-сходен с референтния. Референтният стимул е точка (зона) от признаковото пространство на физическите характеристики, чиито координати определят най-хармоничното съчетание на признаците. Стимул с тези характеристики ще бъде предпочитан пред всеки друг от това пространство. Ако за оценка по предпочитание се предложат два произволни стимула от зададеното пространство, ще бъде избран този, който е по-близо до референтния стимул.

Първоначално cSM е създаден като психометричен инструмент за анализ на данни, свързани с възприятие на зрителни стимули. Технологично cSM се осъществява чрез софтуерните продукти: (1) IRRA beta (*Imprinting Reliable Rate Analysis*), където сканирането е в тримерно признаково пространство, а визуализацията се осъществява чрез управляеми от потребителя равнини, оцветени съгласно „температурна“ скала: най-топлите цветове в нея изобразяват зоните с минимални стойности на фактора на съвпадение F (Панов, 2000), и (2) Gen21cSM (*Generator for comparative Scanning Method outcomes*) с алгоритъм до 5-мерно пространство (Панов, Златев и Василева, 2021).

АКУСТИЧЕН ПИЛОТЕН ЕКСПЕРИМЕНТ

Изследователската цел е да се демонстрира работата на метода на сравнителното сканиране в различни експериментални условия. Задачата е да се регистрират някои аспекти в развитието на първоначален музикален гнозис при здрави деца (момичета и момчета), както и да се оцени влиянието на някои инструменти върху изграждането на акустично-перцептивни представи у незрящо момче.

Основната хипотеза е, че *в дефинирано признаково пространство съществува подпространство – РЕФЕРЕНТНА ЗОНА, на всяко изследвано лице, където са разположени стимулите, които с най-голяма вероятност ще бъдат предпочетени пред всички останали, ако са представени за оценка и алтернативен избор по предпочитание* (Панов и Бардов, 2021).

Методът cSM не може да извлече информация за произхода на тази зона (Roet, 1987), но може да проследи индивидуалното ѝ развитие във времето (промяна на параметрите: локализация в пространство (координати); изразеност (F); размер (*range*); форма (градиент) – в рамките на лонгитюден експеримент).

МАТЕРИАЛ И МЕТОД

Стимулен материал. Съгласно изискванията на cSM е необходимо дефиниране на определено подмножество от физически характеристики (измерими признаци) на стимулите, в чиито рамки ще се изследва „вътрешният критерий“. Изборът на признаковото пространство на физическите (акустични) стимули за конкретните цели на пилотния експеримент е съобразен с обичайно наличните музикални инструменти в българската детска градина. Като основа на аудио-файловете (звуките стимули) се използва фрагмент от известното класическо произведение *Für Elise*¹ на Л. Бетховен.

За целите на изследването са дефинирани следните три акустични параметъра:

- P1 – тембър на ударен музикален инструмент;
- P2 – тембър на струнен музикален инструмент;
- P3 – тембър на духов музикален инструмент.

Стимулите – аудио файлове с вариращ интензитет (сила на звучене) във формат с разширение MID – са интегрирани в модула STIMULI CREATING на компютърната програма IRRA чрез програмата Music Sculptor (1.x for Windows), която е вид *MIDI Sequencer*².

Стимулите 1, 2, ... 8 (представени в таблица 1) съответстват на A₁, A₂, ... A₈ (от алгоритъма на cSM) определят границите на признаковото физическо пространство, в което се търси референтна зона.

Таблица 1. Акустични стимули

Стимул	Тембър		
	P1 от алгоритъма на cSM <i>УДАРЕН</i>	P2 от алгоритъма на cSM <i>СТРУНЕН</i>	P3 от алгоритъма на cSM <i>ДУХОВ</i>
1 (≡ A ₁)	тих (<i>low</i>)	тих (<i>low</i>)	тих (<i>low</i>)
2 (≡ A ₂)	тих (<i>low</i>)	тих (<i>low</i>)	силен (<i>high</i>)
3 (≡ A ₃)	тих (<i>low</i>)	силен (<i>high</i>)	тих (<i>low</i>)
4 (≡ A ₄)	тих (<i>low</i>)	силен (<i>high</i>)	силен (<i>high</i>)
5 (≡ A ₅)	силен (<i>high</i>)	тих (<i>low</i>)	тих (<i>low</i>)
6 (≡ A ₆)	силен (<i>high</i>)	тих (<i>low</i>)	силен (<i>high</i>)
7 (≡ A ₇)	силен (<i>high</i>)	силен (<i>high</i>)	тих (<i>low</i>)
8 (≡ A ₈)	силен (<i>high</i>)	силен (<i>high</i>)	силен (<i>high</i>)

¹ Багетела № 25 в ла минор, WoO 59 „На Елиза“ (*Für Elise*).

² *MIDI (Music Instrument Digital Interface) Sequencer* е технически стандарт за предаване на музикална информация между електронни инструменти и компютри, указващ: (1) в кой момент; (2) за колко време; (3) с кой инструмент трябва да се изсвири всяка нота (вкл. информацията за височината на тоновете). В случая настройките са следните: Канал 1 – position I *Percussive (Agogo)*; Канал 2 – position II *Ethnic (Banjo)*; Канал 3 – position III *Brass (French Horn)*.

Процедура. Времевата структура на всеки айтем от експерименталната серия се управлява чрез функционалния блок DURATIONS и включва: Sound “Attention” (100 милисекунди); Pause 1 (500 милисекунди); Stimuli exposition I (10 секунди) [прослушване на първия аудио стимул]; Pause 2 (3 секунди); Stimuli exposition II (10 секунди) [прослушване на втория аудио стимул]. Режимът на изчакване на отговор от изследваното лице е *Unlimited Reaction Time*. Редът на подаване на айтемите от експерименталната серия, показан в таблица 2, е рандомизиран чрез функционалния блок ORDERING с цел да не се запаметяват последователно подавани еднакви звукови стимули в краткосрочната акустична памет, което би повлияло на решението на ИЛ чрез прайминг (*priming*).

Таблица 2. Ред на подаване на айтемите

Айт ем	Сти мул I	Сти мул II	Айт ем	Сти мул I	Сти мул II	Айт ем	Сти мул I	Сти мул II	Айт ем	Сти мул I	Сти мул II
1	2	7	15	1	6	29	2	8	43	6	3
2	3	4	16	3	7	30	5	3	44	7	5
3	1	7	17	4	5	31	8	1	45	8	2
4	4	2	18	2	1	32	6	4	46	7	3
5	3	5	19	5	8	33	3	8	47	6	2
6	1	2	20	3	1	34	4	1	48	8	7
7	4	7	21	2	5	35	5	6	49	6	5
8	1	8	22	1	4	36	7	4	50	8	3
9	2	6	23	8	6	37	6	7	51	5	2
10	1	5	24	7	2	38	8	4	52	7	1
11	4	6	25	4	8	39	5	1	53	6	8
12	2	3	26	6	1	40	4	3	54	3	2
13	7	8	27	5	7	41	7	6	55	5	4
14	2	4	28	1	3	42	8	5	56	3	6

Изследвани лица: 10 (5 момчета и 5 момичета със средна възраст 7,4 години) (целева група); 10 (5 мъже и 5 жени със средна възраст 29,6 години) (контролна група); 1 незрящо момче на възраст 7,5 години (допълнителен респондент).

Задача на изследваните лица. Участниците в експеримента са информирани, че в „теста“ няма верни или неверни отговори и трябва да се съобразяват единствено със следната инструкция: „След звуков сигнал (*Attention*) в слушалките за кратко време ще се чуват последователно два еднакви фрагмента от известно музикално произведение, но с различно звучене и кратка пауза между тях. Задачата е да се отговори бързо на въпроса: *Коя песничка е по-ХУБАВА* –

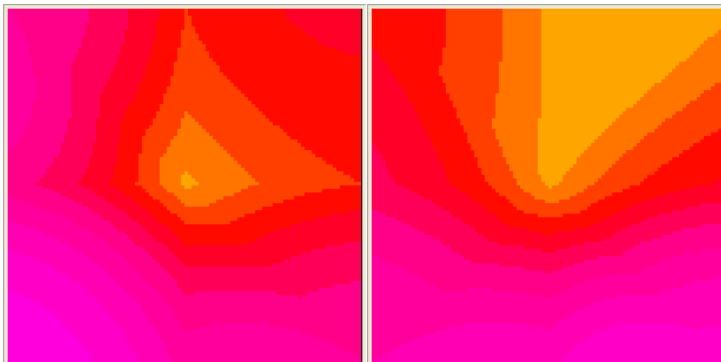
първата или втората? (при децата); Кой фрагмент съдържа по-ХАРМОНИЧНО съчетани елементи – първият или вторият?“ (при възрастните). За всяка двойка аудиостимули изследваните лица избират един от двата стимула в зависимост от предпочитанието си.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Експериментални резултати от анализа на незрящото изследвано лице

Момчето е ученик със специални образователни потребности (СОП), породени единствено от двустранна амблиопия (с основна диагноза по МКБ: H477). След процедура за оценка на образователните потребности по методиката¹ на Института за психично здраве и развитие (Матанова и Тодорова, 2013) е установено, че функционирането на паметта се характеризира с нарастваща крива на запамятаване, с фиксация (92%), с репродукция (100%) и с ретенция (100%), определени чрез диагностичната процедура на Александър Лурия „10-те думи“ (Лурия, 2019).

Процедурата на експеримента е проведена с момчето два пъти, като времето между двете изследвания е 24 месеца. Фигура 1 илюстрира динамиката в развитието на параметрите: фактор на съвпадение $F_{\min} = 7,0000$ и размах (*range*) $F_{\max} - F_{\min} = 6,6082$ (при първото изследване) – лявата част на фигурата; фактор на съвпадение $F_{\min} = 6,8591$ и размах (*range*) $F_{\max} - F_{\min} = 6,4996$ (при второто изследване) – дясната част на фигурата.

Фигура 1. Сканиращите равнини показват промяната, свързана с намаляването на стойността на фактора на съвпадение $F_{\min}$ и увеличаването на стойността на размаха (*range*).

¹ „Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците“ – Проект BG051PO001-4.1.07 „Включващо обучение“, 2013 г., с автори Ваня Матанова и Екатерина Тодорова, с. 23.

Установената тенденция е очаквана: за периода от 24 месеца (от началното изследване до ретеста) е формиран по-силен („по-зрял“) *вътрешен критерий*, спрямо който се оценяват (по предпочитание) музикалните фрагменти.

Резултати от анализа на двете групи изследвани лица в норма

Обработените данни, получени при изследването на двадесетте изследвани лица (деца и възрастни), водят до представените в таблица 3 резултати:

Таблица 3. Резултати по отделните параметри

Изследвано лице	Възраст	$F_{\min}$	<i>Range</i>	% [ударни]	% [струнни]	% [духови]
момче b_1	7 г.	6,5000	6,9211	50	50	50
момче b_2	6 г.	9,0000	3,9430	50	50	50
момче b_3	9 г.	6,8998	8,5584	50	100	100
момче b_4	9 г.	5,0573	12,1882	27	27	100
момче b_5	5 г.	6,0000	7,1051	50	50	50
момиче g_1	7 г.	6,2911	9,3842	0	50	50
момиче g_2	10 г.	5,9683	8,9047	100	50	50
момиче g_3	9 г.	7,7901	6,5398	17	0	83
момиче g_4	7 г.	6,9929	6,0165	0	0	50
момиче g_5	6 г.	6,0000	5,8628	50	50	50
мъж m_1	18 г.	9,5164	5,0646	0	3	41
мъж m_2	52 г.	6,5611	10,8421	4	50	100
мъж m_3	45 г.	5,0000	7,1051	50	50	50
мъж m_4	22 г.	8,3708	5,8537	9	9	9
мъж m_5	31 г.	8,4367	7,6773	9	50	0
жена w_1	18 г.	5,8927	10,6351	0	50	100
жена w_2	33 г.	6,7911	9,5442	50	100	50
жена w_3	31 г.	6,2319	10,1412	0	100	87
жена w_4	31 г.	5,1374	11,1084	40	0	0
жена w_5	18 г.	5,7648	9,8281	50	100	11

Средните стойности на фактора на съвпадение ($F_{\min}$) и размаха (*range*) за отделните групи изследвани лица са както следва:

	$F_{\min}$ ср.	<i>range</i> ср.
група момчета (b_1, b_2, b_3, b_4, b_5)	6,6914	7,7432
група момичета (g_1, g_2, g_3, g_4, g_5)	6,6085	7,3416
група мъже (m_1, m_2, m_3, m_4, m_5)	7,5770	7,3086
група жени (w_1, w_2, w_3, w_4, w_5)	5,9636	10,2514

ОБСЪЖДАНЕ

Установените различни по форма, големина, изразеност и локализация референтни зони на отделните изследвани лица показват, че параметрите на идеалната точка на (субективна) хармония от изследваното „темброво“ признаково пространство на акустичните стимули са строго индивидуални за всяко изследвано лице. Акустично-перцептивните аспекти на обработката и интерпретацията на психологическите експериментални данни чрез метода на сравнителното сканиране водят до хипотезата, че здравите деца притежават съизмерими способности по отношение на музикалния гнозис, тъй като съответните стойности на *фактора на съвпадение* и *размаха* в групите на момчетата и момичетата са близки. От една страна обаче, повишаването на стойността на *фактора на съвпадение* при мъжете при запазване на стойността на *размаха* в сравнение с момчетата подсказва, че в онтогенетичен план момчетата вероятно „губят“ чувствителността си към изследваната хармония. От друга страна, понижаването на стойността на *фактора на съвпадение* при жените и повишаването на стойността на *размаха* в сравнение с момичетата подсказва, че в онтогенетичен план момичетата вероятно „изострят“ своята чувствителност. Процентните съотношения на тембърите от идеалните точки (тембър на ударен, струнен и духов музикален инструмент) показват тенденция към по-фина гнозисна дискриминация в онтогенетичен план, съизмерима и за двете групи деца (момичета и момчета).

Дискутираните хипотези могат да получат по-сигурно потвърждение, ако се докаже статистическа значимост на разликите между описаните параметри. За тази цел обаче е необходима по-голяма извадка от изследвани лица.

ОБОБЩЕНИЕ

Методът на сравнителното сканиране (cSM) е допълнителен инструмент за интегриране в единен изследователски модел на задачи едновременно от номотетичен и от идиографичен тип, и е приложим и в сферата на психологията на личността, когато се борави с данни от тип „избор по предпочитание“. При пряко съпоставяне на многомерното психологическо скалиране (MDS) с метода на сравнителното сканиране (cSM) се констатира следното: началната (отправна) точка на метода MDS е т.нар. квадрант Q4 (данни „сходство“), а на cSM е квадрант Q1 (данни „избор по предпочитание“, трансформирани в „сходство“). Форматът на данните при метода MDS е матрица на сходството (близост, разстояние), докато при cSM е вектор на емпиричните оценки (вероятности). Задачите на метода MDS са: при дадена (най-често Евклидова) метрика на пространство, в което са разположени обектите (стимулите), да се намерят осите (размерността); да се определят скаловите стойности на обектите за всяка ос (Гер-

ганов и Алексиева, 1988). Задачите при cSM обаче са: да се намерят координатите на референтния стимул/зона по всяка от осите на зададеното (под)пространство; да се изчисли минималната стойност на фактора на съвпадение; да се визуализира изменението (градиентът) на пространството около референтната зона; да се определи разликата между максималната и минималната стойност (*range*) на фактора на съвпадение (F) за даденото признаково пространство на стимулите – при дадена метрика и при предварително зададена размерност (подмножество от независими признаци – оси). Докато методът MDS е универсален, приложимостта и ограниченията (*study limitations*) на cSM се свеждат до психофизични изследвания и психологически (личностни) изследвания. За разлика от многомерното психологическо скалиране при метода на сравнителното сканиране (cSM) размерността на признаковото пространство и характеристиките на осите се задават в зависимост от целите и задачите на даденото проучване. По този начин изследването е фокусирано само върху експериментално значимо подмножество от свойства на стимулите, което е един от важните приноси на метода.

ЛИТЕРАТУРА

- Герганов, Е. (1987). *Памет и смисъл*. София: Наука и изкуство.
- Герганов, Е., Алексиева, Е. (1988). Многомерно психологическо скалиране на ритмично-интонационни структури, *Годишник на Софийския университет „Климент Охридски“, Философски факултет, Книга – Психология, 77(1)* с.58–92.
- Лурия, А. Р. (2019). *Лекции по общей психологии*. С. Петербург: Прогресс книга.
- Матанова, В., Тодорова, Е. (2013). *Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците*. София: Институт за психично здраве и развитие.
- Матеев, С. (1981). *Психофизика. Идеи и методи*. София: БАН.
- Панов, И. (2000). Метод на сравнителното сканиране. Аспекти на обработката и интерпретацията на психологически експериментални данни от тип „избор по предпочитание“. *Българско списание по психология, (3-4)*, с.118–142.
- Панов, И., Бардов, И. (2021). Приложение на метода „Сравнително сканиране“ (cSM) за изследване на субективните предпочитания относно „златното сечение“ при зрителното възприемане на съотношения между геометрични фигури. *Българско списание по психология 2021, (1/4)*, с.123–134.
- Панов, И., Златев, Р., Василева, Д. (2022). Архитектоника на страница от учебник, изследвана чрез сравнително сканиране (cSM) с добавено проследяване на погледа (eye tracking). *Списание STEM в България, Европа и Света/Journal STEM in Bulgaria, Europe and the World, (9)*, ISSN: 2682-9924, с.5–15.

- Barnett, R. A. (1987). *Finite Mathematics for Management, Life, and Social Sciences*. London: Collier Macmillan.
- Coombs, C. H. (1964). *A Theory of Data*. New York: Wiley.
- Elbert, T. (1994). Chaos and physiology: deterministic chaos in excitable cell assemblies. *Physiological Reviews*, 74(1).
- Guilford, J. P. (1954). *Psychometric Methods*. New York: McGraw-Hill.
- Roet, B. (1987). *All In the Mind*. London: Macdonald & Co.
- Torgerson, W. (1958). *Theory and Methods of Scaling*. New York: Wiley.

ВЪПРОСЪТ ЗА НАЦИОНАЛНАТА СПЕЦИФИКА НА ЛИЧНОСТНИТЕ ЧЕРТИ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ И УКРАИНА

проф. д-р Велислава Атанасова Чавдарова
Катедра „Психология“, Философски факултет
ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“

проф. дпсн Красимира Петрова Колева-Минева
Катедра „Психология“, Философски факултет
ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“

Велислава Чавдарова и Красимира Колева-Минева. ВЪПРОСЪТ ЗА НАЦИОНАЛНАТА СПЕЦИФИКА НА ЛИЧНОСТНИТЕ ЧЕРТИ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ БЪЛГАРИЯ И УКРАИНА

В доклада са представени и анализирани резултатите от проведено в периода май 2020 – май 2021 г. межкултурно изследване на личностните черти на 602 студенти, от които 251 българи и 351 украинци. Теоретико-приложната рамка на проучването се базира на Петфакторния модел на личността на Коста и Макрей. След обработка на данните се установяват статистически значими различия между българските и украинските студенти по две от чертите от Големите пет: българите се оценяват като по-емоционално стабилни и по-отворени към нов опит. Като цяло и за двете национални групи се регистрират тенденции към съзнателност, емоционална стабилност, доброжелателност, откритост към нов опит и екстраверсия. Дискриминантният анализ установява различна дискриминационна сила само на чертите *дързък*, *творчески* и *любопитен*. Личностната черта *дързък* е по-категорично проявена при украинските респонденти, а чертите *творчески* и *любопитен* са характерни за българските студенти.

Ключови думи: личностни черти, Петфакторен модел на личността, българи, украинци, студенти

Velislava Chavdarova and Krassimira Petrova. NATIONAL SPECIFICITY OF PERSONAL TRAITS OF STUDENTS FROM BULGARIA AND UKRAINE

The report presents and analyzes the results of a cross-cultural study conducted in the period May 2020 – May 2021 of the personality traits of 602 students, of which 251 Bulgarians and 351 Ukrainians. The theoretical and applied framework of the study is based on the Five-factor model of personality of Costa and McCrae. After statistically analyzing the data, statistically significant differences were found between Bulgarian and

Ukrainian students in two of the features of the Big five: Bulgarians are assessed as more emotionally stable and more open to new experience. In general, for both national groups, there are tendencies towards awareness, emotional stability, benevolence, openness to new experience and extraversion. Discriminant analysis establishes different discriminatory power only on the traits *bold*, *creative*, and *curious*. The personality trait *bold* is more pronounced in Ukrainian respondents and the traits *creative* and *curious* are characteristic of Bulgarian students.

Keywords: personality traits, Big Five personality model, Bulgarians, Ukrainians, students

Сравнителният анализ на националната специфика на Големите пет личностни фактора може да определена степен емпирично да верифицира общите и диференциално различни черти на националния характер на съвременния българин и украинец. Това изследване може да даде различна посока на процеса на адаптация и интеграция на украинските бежанци в България днес.

В доклада са представени и анализирани резултатите от проведено в периода май 2020 – май 2021 г. междукултурно изследване на личностните черти на 602 студенти, от които 251 българи (143 жени и 108 мъже) и 351 украинци (143 жени и 213 мъже), чиято цел е съпоставката на личностните черти на българите и украинците. Водещата хипотеза е свързана с допускането, че при сравнителния анализ ще се констатират статистически значими различия, следствие от влиянието на националната принадлежност, пола и възрастта на респондентите. Теоретико-приложната рамка на проучването се базира на Петфакторния модел на личността на Коста и Макрей.

Направеният обикновен сравнителен анализ по Стюдънт (за средните на две независими извадки) и Фишер (за дисперсиите на две независими извадки) дава резултатите, представени в Таблица 1.

При VF1 – *дързък* има маргинално значима разлика в полза на украинците [$t(286)=2,355$; $p=0,019$].

При VF2 – *добър* има маргинално статистически значима разлика в полза на българите [$t(286)=1,941$; $p=0,053$] и т.н.

На ниво айтеми не се наблюдават статистически значими полови различия дори и в областта на маргиналната значимост, което прави не особено полезно използването на двуфакторен дисперсионен анализ с включването на пола. На практика всички (линейни) ефекти са отразени в таблицата за сравнение по национална принадлежност.

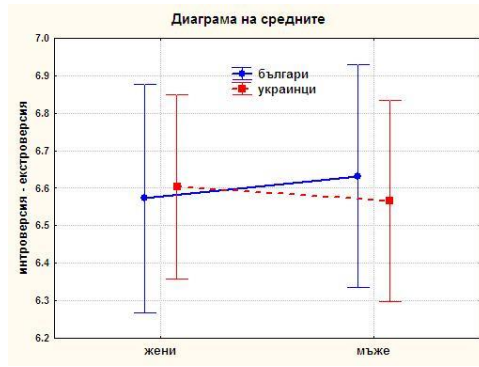
За по-голяма изчерпателност е направен двуфакторен анализ на съставните скали от Големите пет, при който първият фактор е пол, а вторият – националната принадлежност.

Таблица 1. Сравнение по национална принадлежност на скалите

	Средно Българи	Средно Украинци	t(286)	P	SD Българи	SD Украинци	F(120,1 66)	P
BF1 – разговорлив	6,504	6,210	1,408	0,160	1,669	1,810	1,176	0,347
BF1 – напорист	6,306	6,557	-1,177	0,240	1,788	1,785	1,003	0,979
BF1 – обичащ приключения	7,025	6,659	1,726	0,085	1,864	1,710	1,188	0,304
BF1 – енергичен	7,231	7,072	0,805	0,422	1,442	1,802	1,562	0,010
BF1 – дързък	5,950	6,437	-2,355	0,019	1,697	1,755	1,069	0,703
BF2 – добър	7,388	7,042	1,941	0,053	1,207	1,673	1,922	0,000
BF2 – сътрудничество	6,983	7,443	-2,664	0,008	1,432	1,455	1,032	0,859
BF2 – неегоистичен	6,140	5,760	1,622	0,106	1,881	2,019	1,152	0,413
BF2 – доверчив	6,215	6,084	0,484	0,629	2,360	2,199	1,152	0,399
BF2 – щедър	6,702	6,892	-1,085	0,279	1,441	1,481	1,056	0,757
BF3 – организиран	6,463	6,533	-0,303	0,762	2,206	1,721	1,644	0,003
BF3 – отговорен	7,140	7,359	-1,156	0,249	1,734	1,469	1,392	0,049
BF3 – практичен	6,702	6,545	0,779	0,437	1,730	1,667	1,077	0,654
BF3 – старателен	6,711	6,922	-1,003	0,317	1,777	1,756	1,024	0,883
BF3 – усърден	6,405	6,461	-0,251	0,802	1,759	1,954	1,234	0,222
BF4 – напрегнат	6,074	5,461	2,731	0,007	1,976	1,809	1,192	0,295
BF4 – нервен	5,620	5,623	-0,014	0,989	1,912	1,645	1,350	0,074
BF4 – нестабилен	4,876	4,539	1,371	0,171	2,155	1,987	1,176	0,334
BF4 – недоволен	4,727	4,317	1,726	0,085	2,045	1,948	1,102	0,560
BF4 – емоционален	7,719	6,916	4,013	0,000	1,496	1,795	1,440	0,035
BF5 – въображение	7,537	6,880	2,895	0,004	1,798	1,972	1,203	0,284
BF5 – творчески	7,248	6,108	5,147	0,000	1,545	2,051	1,761	0,001
BF5 – любопитен	7,554	6,707	5,033	0,000	1,420	1,403	1,025	0,879
BF5 – размишляващ	7,909	7,407	2,972	0,003	0,904	1,690	3,499	0,000
BF5 – изкушен	6,512	6,204	1,563	0,119	1,799	1,543	1,359	0,067

Сравнението по национална принадлежност и пол на чертата „интроверсия–екстраверсия“ дава резултатите, представени на Фигура 1.

Не се наблюдават статистически значими ефекти на националната принадлежност и пола при двете групи изследвани лица. Следователно, по отношение на чертата *екстраверсия–интроверсия* между двете групи студенти не се наблюдават национални специфики. Налице са стойности, клонящи към проява на екстраверсия както при българите, така и при украинците. Високите оценки по тази скала предполагат проява на качествата *общителен, активен, разговорлив, ориентиран към хората, оптимист, обичащ да се весели* и т.н., присъщи и за двете национални групи.

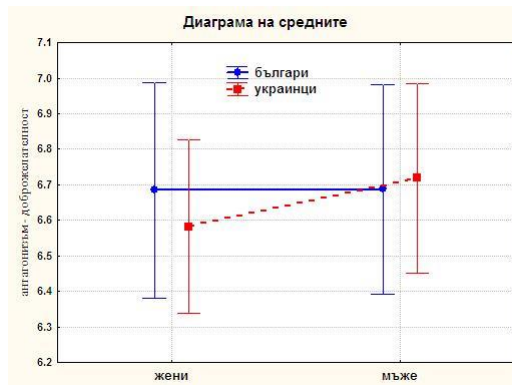

Фигура 1. Диаграма на средните за „интроверсия–екстраверсия“

Таблица 2. Значимост на ефектите върху „интроверсия–екстраверсия“

	F(1,284)	P
Националност	0,015	0,902
Пол	0,005	0,942
Националност*пол	0,118	0,731

Сравнението по национална принадлежност и пол на чертата „антагонизъм–доброжелателност“ дава резултатите, представени на Фигура 2.

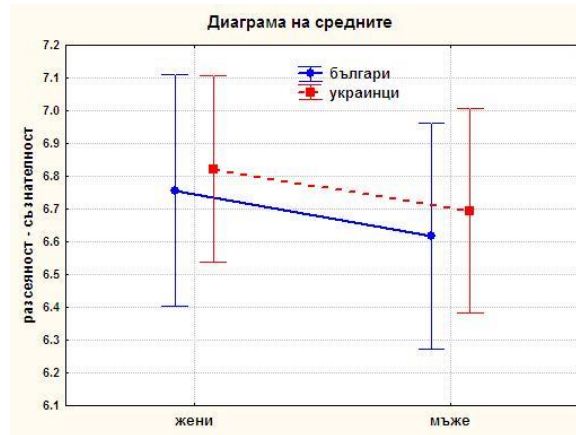
Фигура 2. Диаграма на средните за „антагонизъм–доброжелателност“

Таблица 3. Значимост на ефектите върху „антагонизъм–доброжелателност“

	F(1,284)	P
Националност	0,063	0,802
Пол	0,240	0,625
Националност*пол	0,224	0,636

Не се наблюдават статистически значими ефекти по национална принадлежност и пол при двете групи изследвани лица. Както при българските, така и при украинските студенти е налице тенденция към доброжелателност. Високите оценки по тази скала са свързани с качествата *мекосърдечен, доброжелателен, доверчив, услужлив, великодушен, лековерен, прям* и т.н.

Сравнението по национална принадлежност и пол на чертата „разсеяност–съзнателност“ дава резултатите, представени на Фигура 3.

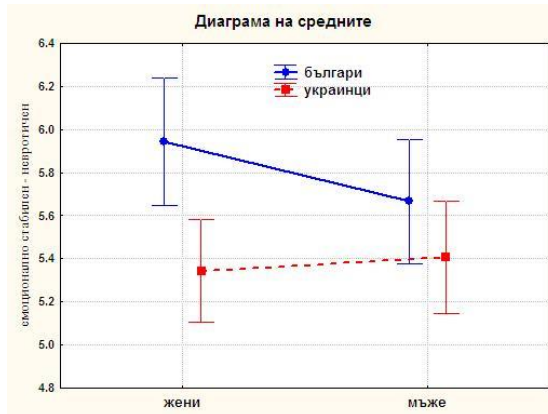
Фигура 3. „Разсеяност–съзнателност“

Таблица 4. Значимост на ефектите върху „разсеяност–съзнателност“

	F(1,284)	p
Националност	0,192	0,661
Пол	0,655	0,419
националност*пол	0,001	0,970

Не се наблюдават статистически значими ефекти по отношение на националната принадлежност и пола на двете групи изследвани лица. Характерна както за българските, така и за украинските студенти е тенденцията по-скоро към съзнателност, отколкото към разсеяност. Високите оценки по тази скала предполагат развитието на качествата *организиран, надежден, усърден, самодисциплиниран, пунктуален, педантичен, акуратен, честолобив, настойчив*, които са характерни и за двете национални групи.

Сравнението по национална принадлежност и пол на чертата „емоционално стабилен–невротичен“ дава резултатите, представени на Фигура 4.

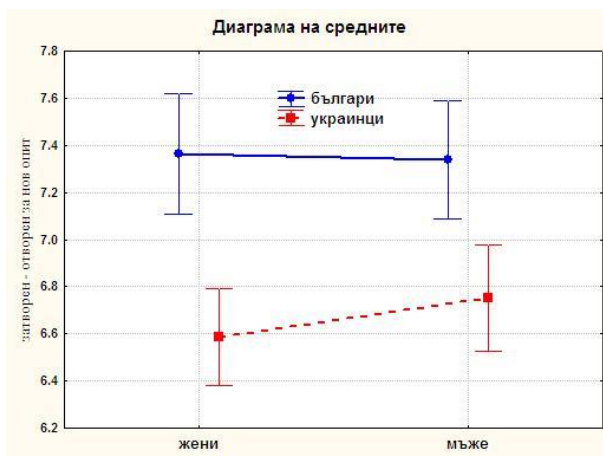
Фигура 4. Дијаграма на средните за „емоционално стабилен–невротичен“

Таблица 5. Значимост на ефектите върху „емоционално стабилен–невротичен“

	F(1,284)	P
Националност	9,845	0,002
Пол	0,611	0,435
Националност*пол	1,523	0,218

Наблюдава се значим ефект на националната принадлежност. Българите показват по-висока емоционална стабилност [$F(1,284)=9,845$; $p=0,002$]. Характеристики на хората, получили ниски оценки по дадения фактор, са *спокоен, неемоционален, издръжлив, уверен, доволен от себе си*.

Сравнението по национална принадлежност и пол по отношение на чертата „затворен–отворен за нов опит“ дава резултатите, представени на Фигура 5.

Фигура 5. Дијаграма на средните за „затворен – отворен за нов опит“

Таблица 6. Значимост на ефектите върху „затворен–отворен за нов опит“

	F(1,284)	P
Националност	32,813	0,000
Пол	0,347	0,556
Националност*пол	0,670	0,414

Наблюдава се силно значим ефект на националната принадлежност. Българите се показват значително по-отворени за нов опит в сравнение с украинците [$F(1,284)=32,813$; $p=0,000$]. Високите оценки по тази скала са свързани с качествата *любопитен, с широки интереси, творчески, оригинален, нетрадиционен, с богато въображение*.

Налице са статистически значими различия между българските и украинските студенти по две от чертите от Големите пет: българите се оценяват като по-емоционално стабилни и по-отворени към нов опит. Като цяло, и за двете национални групи се регистрират тенденции към *съзнателност, емоционална стабилност, доброжелателност, откритост към нов опит и екстраверсия*.

За да се оцени диференциалната сила на отделните личностни черти върху националната принадлежност, отново прилагаме линеен дискриминантен анализ. Резултатите са поместени в таблица 7. Факторните променливите са определени чрез селекция по метода на обратното изключване.

Таблица 7. Резултати от дискриминантния анализ

Wilks' Lambda = 0,814 F (3,284)=21,697 p<0,001			
	Partial Lambda	F(1,284)-To-Remove	p-level
BF1 – дързък	0,943	17,162	0,000
BF5 – творчески	0,916	26,007	0,000
BF5 – любопитен	0,930	21,363	0,000

Моделът включва в себе си променливите с най-голяма дискриминантна сила, подбрани по специфичен статистически критерий. Всички използвани променливи имат много силна дискриминантна значимост [$p<0,001$]. При използването на дискриминационната сила на чертите *дързък, творчески* и *любопитен*, се установяват следните резултати: 71% от изследваните българи и 50% от изследваните украинци са коректно прогнозирани.

След обобщаването на резултатите може да се направят следните изводи:

1. Налице са статистически значими различия между българските и украинските студенти по две от чертите от Големите пет: българите се оценяват като по-емоционално стабилни и по-отворени към нов опит. Като

- цяло, и за двете национални групи се регистрират тенденции към съзнателност, емоционална стабилност, доброжелателност, откритост към нов опит и екстраверсия.
2. Българите се оценяват като по-емоционално стабилни и експресивни. Като цяло, и за двете национални групи се регистрират тенденциите *самоконтрол, емоционална стабилност, привързаност, експресивност и екстраверсия*.
  3. Българите показват тенденция към екстраверсия, средно по-високи нива на привързаност в сравнение с украинците и средно по-високи нива на самоконтрол.
  4. В българската извадка се регистрира по-голяма емоционална стабилност и се наблюдават пренебрежими тенденции към по-голяма експресивност.
  5. По отношение на включените във фактора „екстраверсия–интроверсия“ подфактори са налице статистически значими различия по скалите „активност–пасивност“, „разнообразие–спокойствие“ и „наличие–отсъствие на чувство за вина“. Българите са по-пасивни, склонни към спокойствие и със завишено чувство за вина в сравнение с украинците.
  6. По отношение на включените във фактора „привързаност–изолация“ подфактори са налице статистически значими различия по скалите „сътрудничество–съперничество“, „разбиране–неразбиране“ и „доверчивост–подозрителност. Българите са по-склонни към сътрудничество, разбиране и доверчивост в сравнение с украинците.
  7. По отношение на включените във фактора „самоконтрол–избухливост“ подфактори са налице статистически значими различия по скалите „настойчивост–отстъпчивост“, „отговорност–безотговорност“, „сдържаност–избухливост“ и „предвидливост–невнимание“. Българите проявяват повече настойчивост, отговорност, сдържаност и предвидливост в сравнение с украинците.
  8. По отношение на включените във фактора „емоционална стабилност–емоционална лабилност“ подфактори са налице статистически значими различия по скалите „напрегнатост–спокойствие“ и „депресивност–конфликтност“. Българите са по-напрегнати и по-депресивни в сравнение с украинците.
  9. По отношение на включените във фактора „експресивност–практичност“ подфактори са налице статистически значими различия по скалите „любопитство–консерватизъм“, „артистичност–липса на артистичност“ и „сензитивност–безчувственост“. Българите са по-любопитни, по-артистични и по-чувствителни в сравнение с украинците.
  10. При сравнението по пол може да се твърди, че при българките и украинките не се наблюдават съществени различия по отношение на чертата

„екстраверсия–интроверсия“. Най-екстравертирани са украинците, следвани от българките; най-интровертирани са българските мъже.

11. По отношение на чертата „привързаност–изолация“ при българките се идентифицира висока степен на привързаност. Степента на привързаност при българските мъже е по-висока в сравнение с украинските мъже. Най-силна тенденция към изолация е налице при украинките.
12. По отношение на разпределението по пол, свързано с чертата „самоконтрол–импулсивност“ може да се твърди следното: с най- висок самоконтрол са българките, следвани от българите. Най-ниски стойности се регистрират при украинките.
13. При разпределението по пол по отношение на чертата „емоционална стабилност–чувствителност“ не се наблюдават статистически различия: българските мъже и жени демонстрират по-голяма емоционална стабилност.
14. При разпределението по пол на чертата „експресивност–практичност“ се установява, че най-експресивни са българките, следвани от българите. Най-практични са украинките, следвани от украинците.

В заключение: можем да твърдим, че актуалните обществени условия се отразяват както непосредствено, така и косвено върху основните аспекти на общественото възприятие, преживяване и поведение, пречупени през националната принадлежност, пола и личностните черти на съвременния човек.

ЛИТЕРАТУРА

- Иванов И. К. (2020). Психология на кризисното преживяване в ситуация на пандемия и социална изолация. В Матанова, В. (ред.) *Ментализация и клинична практика*. София: Стено.
- Иванов И. К. (2020). Лидерство в групи и организации според психодинамичната теория в психологията". В *Творчески предизвикателства в психологията*. Библиотека "Диоген". Велико Търново: Университетско издателство „Св.св. Кирил и Методий“.
- Чавдарова, В. (2018). *Кроскултурални аспекти на кариерния избор*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.
- Чавдарова, В. (2005). Психологически особености на националната идентичност на български и украински студенти. *Психологически изследвания*, кн.3.

РАЗВИТИЕ НА ПСИХОАНАЛИЗАТА В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА НА ДВАДЕСЕТТЕ–ЧЕТИРИДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

доц. д-р Стоил Любенов Мавродиев

Югозападен университет „Неофит Рилски“ – Благоевград

stoil_m@abv.bg

Стоил Мавродиев. *РАЗВИТИЕ НА ПСИХОАНАЛИЗАТА В БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА НА ДВАДЕСЕТТЕ–ЧЕТИРИДЕСЕТТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК*

В доклада се представя контекстът, генезисът и развитието на психоанализата в България в периода 20-те–40-те години на ХХ век. Очертава се нейното място сред другите направления в психологията. Изследват се основните проблемни области в творчеството на българските психоаналитици. Подчертават се техните оригинални идеи и приноси. Разглежда се критиката на психоанализата.

Ключови думи: психоанализа в България, Иван Кинкел, Любомир Русев, Младен Николов

Stoil Mavrodiev: *DEVELOPMENT OF PSYCHOANALYSIS IN BULGARIA IN THE 1920S– 1940S PERIOD*

The paper presents the context, genesis, and development of psychoanalysis in Bulgaria in the 1920s-40s. Its place among other fields in psychology is outlined. The main problem areas in the work of Bulgarian psychoanalysts are studied. Their original ideas and contributions are highlighted. The critique of psychoanalysis is examined.

Keywords: psychoanalysis in Bulgaria, Ivan Kinkel, Lyubomir Rusev, Mladen Nikolov

Традициите в българската психология датират още от края на ХІХ и началото на ХХ век, когато Иван Шишманов, Цветан Радославов, Кръстьо Кръстев, Петър Нойков, Спиридон Казанджиев и др. получават образованието си в Германия, а някои от тях защитават дисертации под научното ръководство на Вилхелм Вунд, който съумява да извоюва статута на психологията като самостоятелна наука и създава първата експериментална психологическа лаборатория. Именно учениците на Вунд поставят началото на първото направление в българската психология – експериментално-интроспективното.

П. Александров отбелязва, че през първите 50 години на ХХ век вътрешната диференциация на психологията в България се затваря в четири основни нап-

равления: емпирично-интроспективно, ремкеанско, фройдистко и материалистическо. Успоредно с тях са налице опити за проникване на идеите и принципите на функционализма, прагматизма, педологизма и др. (Александров, 2005, с. 69). Можем да допълним, че през първите десетилетия на ХХ в. се поставят началото и на социалната психология от Иван Хаджийски, както и основите на психотерапията.

В сравнение със Западна Европа и САЩ развитието на приложната психология у нас е по-плахо. Едно от обясненията е, че през първите десетилетия след Освобождението българското общество е трябвало да се структурира, поставяли са се основите на модерното образование, общественото устройство, културата и икономиката. С други думи, ние не сме имали интелектуалните традиции, потребности и нагласи на Западните общества, а икономиката едва е правела първите си крачки.

В началото на ХХ век в Софийския университет се поставя началото на първата експериментална психологическа лаборатория у нас. Това става по инициатива на Петър Нойков, а Никола Алексиев е първият лаборант.

Същевременно в психологията и интелектуалното пространство се появяват и други идеи и направления, част от които е фройдизмът.

Целта на настоящия доклад е да се представи генезиса и основните моменти от развитието на психоанализата в България между 20-те и 40-те години на ХХ век, както и да се посочат някои приноси на български психоаналитично ориентирани автори.

В сравнение с други страни, психоанализата започва развитието си в България по-късно – в началото на 20-те години на ХХ век, и продължава до средата на 40-те години. Периодът между двете световни войни е време на бурно развитие, но и на политически, социални и икономически сътресения. Налице е подем в икономиката на страната, развитие бележат науките и изкуствата, включително философията и психологията.

От средата на 40-те до края на 80-те години на ХХ век този процес е прекъснат и психоанализата, както и други направления, постепенно е отречена и забранена от новия политически режим, установил се през 1944 г. За относително краткия период на съществуването си психоанализата придобива широка популярност.

Буко Исаев, Мл. Николов и др. успяват да преведат няколко съчинения на Фройд. (Стоев, 1969).

Наши автори изнасят стотици лекции и сказки из цялата страна с цел да популяризират фройдизма. В същото време те публикуват многобройни статии в списанията „Философски преглед“, „Златорог“, „Училищен преглед“ и др.

Българските психоаналитици са сред учредителите на първото психологическо дружество в България през 1921 г. (Мавродиев, 2021, с. 254).

Факт е, че у нас не се развива широка психоаналитична практика, но все пак такива опити не липсват. Психоаналитично ориентирани автори като Младен Николов, Л. Русев и др. съобщават за това, че са правили анализи, включително на деца. Част от членовете на психологическото дружество, сред които юристи и психиатри, пренасят психоанализата в своята медицинска и юридическа практика (Мавродиев, 2017, 2021).

Трябва да се подчертае, че Иван Кинкел, Любомир Русев, М. Николов, Найден Шейтанов творчески обогатяват и развиват психоанализата, а в някои отношения предлагат оригинални идеи. Безспорен е приносът на Иван Германович Кинкел за изследването на религията, който получава адмирации от Зигмунд Фройд и неговия асистент Ото Ранк (Мавродиев, 2017, с. 85).

ПРОБЛЕМНИ ОБЛАСТИ В ТВОРЧЕСТВОТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ПСИХОАНАЛИТИЦИ

В своите трудове българските психоаналитици работят над няколко проблемни области. Една от тях са фундаментални философско-методологически въпроси на психоанализата, разработвани от Иван Кинкел, д-р Андрей Андреев, Младен Николов, Л. Русев и др. Всички те подчертават значението и важността на психоанализата, и „преврата“, който прави в научната мисъл. Психоанализата е не просто направление в психология и психиатрията, а много повече от това, тъй като се превръща в методология, която се пренася върху други социални и хуманитарни области. Тя позволява да се направи нов, дълбинен прочит на явления като революции, престъпност, художествено творчество и др. За българските автори няма съмнение, че психоанализата е интелектуална революция.

И. Кинкел и Л. Русев смятат, че психоанализата е метапсихология, която е способна да обясни всеобщите и най-фундаментални принципи на функционирането на човешката природа, включително социалното устройство; да посочи нивата и инстанциите на психичния апарат. Освен това подчертават, че тази метапсихология е способна да проникне до дълбините на човешката природа, до несъзнаваната мотивация и волята за живот и дейност. Коректно е да се отбележи, че това са идеи на самия Фройд, които българските автори изясняват, популяризират, аргументират и дообогатяват.

Друг кръг въпроси в творчеството на българските психоаналитици е за фило- и онтогенезата на човека. Те разглеждат човешката природа като резултат от еволюционното минало. Ключов момент тук е генезисът не само на културата, но и на духовното у човека. За тях в основата на духовните явления стоят проявяванията на нагоните. Духът и разумът са плод на еволюцията и не са метафизични. В същото време Иван Германович Кинкел признава, че в човешкото общество се изграждат все по-сложни духовни потребности и социални отношения, които са плод на съзнателната психика (Кинкел, 1921).

Едно от най-значимите произведения с оригиналност и принос към психоаналитичната теория е книгата „Глад и либидо“ (1932 г.) на Любомир Русев. Фундаменталният въпрос, който поставя ученият, е кой е източникът на активността у човека, кое го кара да създава, да се бори, да се усъвършенства? Освен либидото обаче, има още един нагон, на който посвещава своя анализ авторът, и това е гладът. Русев разширява разбирането за либидото, очертава неговата съдържателна страна и проследява генезиса му. Доказва основната си теза, че гладът и либидото са началата на живота. „Гладът“ и „либидото“, водейки до състояние на нужда, са двете основни жизнени сили, източник на действие в органичното царство. Те са две различни прояви на едно и също начало. Живата материя се е развивала (в еволюционен смисъл) и продължава да се развива, да се запазва, оцелява, размножава под въздействието на двете сили – гладът и либидото. Очевидно, за автора, това са двете начала на живота в метафизичен смисъл (Русев, 1932).

Въпросът за произхода, същността и феноменологията на религията, религиозния живот и преживяванията също е застъпен изключително задълбочено в творчеството на българските психоаналитици. Тук следва специално да откروим приносите на Иван Кинкел, който публикува няколко студии и статии: „Към въпроса за психологическите основи и произход на религията“ (1921); „Наука и религия в светлината на психоаналитическата социология“ в Годишника на Софийския университет, Юридически факултет, книга XVIII (1923); „Наука и религия в психологично осветление. Очерк върху духовното развитие на човечеството“, издадена от „Наука и възпитание“ (1924).

Проф. Кинкел приема за меродавен биогенетичния закон на развитието. Паралелизмът между развитието на човечеството и онтогенетичното развитие на конкретния индивид е отправната точка в изследването на човека.

Символизмът характеризира първия период на съзнателно развитие на детето. В представите за външния свят (природата, космоса), то се ползва от „символни образи“. Например в астрономичните представи слънцето е бащата, луната – майката, а звездите – техни деца. В детските приказки се открива същият „инфантилен символизъм“: добрата фея в приказките е символен образ на любвеобилната майка, образът на страшния великан е образ-символ на бащата. Същият символизъм Кинкел намира в цялата психология и най-вече в религиозните представи на първобитните народи. Оттук се извежда и паралелизмът по отношение на нравствените емоции при първобитните народи и при съвременните деца (Кинкел, 1921; 1923; 1924).

Религията стои по-високо над наивно-анимистичното разбиране и схващане за света. Съществената разлика, която подчертава И. Кинкел, се състои в това, че ако при анимизмът човек може да влияе върху природните сили чрез магията, при религията е тъкмо обратното – човекът е подчинен и зависим от Бога, и може да се доближи до Него чрез молитви, да го благоразположи чрез

морален живот. Третата система, както е определена като велика, е тази на науката, научният мироглед и научното отношение към всички явления. Българският психоаналитик разкрива феноменологията на проекционния психомеханизъм в развитието на митологичните представи, а във втората светогледна система – религията, анализира същността на майчиния и бащиния комплекс в изграждането на религиозните образи и преживявания на хората.

За Любомир Русев религията е социокултурен феномен, резултат от човешкия социален начин на живот. В основата на религията стои религиозното съзнание, което е съвкупност от чувство, вяра и поведение. Идеята за Бог е резултат от дейността на съзнанието. Атанас Илиев също обръща поглед към въпросите на религията. Според него религиозните системи имат нещо общо и това е тезата за участието на антропоморфното обяснение на природата при възникването на религиозните чувства и представи.

Въпросът за религията, макар и в по-широк контекст, е застъпен и в творчеството на Найден Шейтанов – в неговите космогонии. Произведенията му разкриват еротичните и дълбинните пластове от човешката природа, отразени в митологията и фолклора, преданията и легендите. Шейтанов ни повежда през вековете и ни връща към архетипното, космогонията и сътворението. Той прилага психоаналитичния метод именно към митологията и фолклора и така очертава народопсихологически щрихи на нашия народ и достига до универсалиите в човешката природа.

Друга основна област, предмет на изследвания и анализ от българските психоаналитично ориентирани автори, са обществено-политически явления като революции, войни, както и социални феномени като проституция, общественото устройство и функциониране.

За Атанас Илиев е безспорен фактът, че социалното поведение на човека е съпътствано от редица ирационални явления като внушения и манипулации. Иван Кинкел също има подчертан интерес към социалнопсихологическите явления, сред които по-особено място заемат революциите. Това, от което се интересува ученият, е как и защо революцията се превръща в психопатологично явление и как тя влияе върху обществения живот. Оригиналният паралел, който той прави с някои психични разстройства, му позволява да установи, че в революционните движения се наблюдава регрес към по-примитивната човешка психика. Заслужава внимание и изводът за издигането на психопатни типове в господстващи роли в политическия и духовен живот на обществата.

Задълбочен психоаналитичен прочит на войната прави Любомир Русев в статията си „Войната като влечение към смъртта и сродяване с ужаса“ (1935). Човешката природа е сложна и подвластна на нагоните, в т.ч. на деструктивни сили. В същото време човекът е модулиран от културата и така нагоните – поне в известна степен и при известни обстоятелства – са притъпени и контролирани. Авторът описва мотивацията за войнствения инстинкт, желанието да се умира

за идеали и „възможността да се гледа ужаса с отворени очи“. Приема се основополагащият за психоанализата постулат, че при човекът и животните съществуват два противоположни нагона или влечения – към живота и към смъртта. (Мавродиев, 2021).

Интересни социалнопсихологически феномени, които са интерпретирани по оригинален начин от нашите автори, са престъпността, проституцията и самоубийството. Причините за тези явления се търсят както в живота и функционирането на обществото, така и в човешката биология, включително социалната. За И. Кинкел социалните недъзи по своята същност са обществени явления, но в генезиса им има и биологична обусловеност. Логично, в антисоциалните поведения се търсят дълбинните мотиви. Приема се тезата, че антисоциалните явления (девиантни, деликвентни), имащи в основата си биологичен фактор, приемат форми, обусловени от обществената среда, и се предизвикват непосредствено от обществените условия, в които човекът живее (Мавродиев, 2017).

Младен Николов показва възможностите за прилагане на психоанализата към различни области на криминалната психология (1925). Дълбинното изследване на престъпността е построено върху разглеждането на две душевни тенденции: към вещи и лица – себична (егоцентрична) и алтруистична. Същите са в непрекъснатата борба за надмощие, като себичната често доминира. Този въпрос се изяснява чрез разглеждането на въпроса за нагоните. В началото се формира нагонът за съхранение (събиране – първо в устата на храна, след това в джобовете...), това става мотив за различни действия, в т.ч. непозволени или престъпни. Противоположна е алтруистичната тенденция (Николов, 1925).

Подчертан интерес за българските психоаналитици представляват народопсихологията, митологията и фолклора.

В най-архаичните пластове на човечеството присъстват тотеми, табути, инициации, магии, в които, от една страна, се проецират в символна форма светоусещанията на първобитните и примитивните народи, от друга страна, те започват да изпълняват регулативни функции в обществените отношения. От отношенията между бащи (вождове) и синове (млади мъже), Илия Лингорски извежда феномена и обхвата на Едиповия комплекс. Дионисиевите празненства са освобождаване на дълго потискания ерос. Лингорски прави извода, че нравствената култура израства от трагичната вина на човека като морално послание на неговото престъпно деяние. Човечното се създава по пътя на трагичното (Лингорски, 1935).

Българските автори изследват преднаучното мислене на примитивните народи, форми като магии, баене и лечение на тялото и душата, в които се откриват сугестивни и автосугестивни елементи. Очистващото действие на природните средства се сравнява с ефекта на катарзиса в психологически смисъл. Баните имат магически смисъл. Психоаналитичното тълкуване на И. Лингорски на злите духове е, че те са проекция или пренос на личностните качества на самите хора (Лингорски, 1936).

Найден Шейтанов е авторът, който прави психоанализа на еротичното и разкрива сексуалната философия на българина. Сексуалността е същностна част от човешката природа, която повече или по-малко е била тема табу.

Възпитанието, формирането на личността, възрастовите кризи, наследствеността и инстинктите са проблемни области и теми, които присъстват в творчеството на Любомир Русев, Младен Николов и др. Освен че популяризират идеите на Фройд, българските автори правят интересно и оригинално тълкуване на тези въпроси. Един от проблемите, над който работи Л. Русев, е взаимодействието между генетичните фактори и влиянието на средата върху формирането на личността и нейното индивидуално развитие. Сложните взаимоотношения между наследствеността, индивидуалното развитие и социокултурните условия водят до борба между природата и възпитанието.

Въпросът за проявите на инстинктите и влеченията в различните етапи на онтогенезата е един от ключовите за психоанализата. Л. Русев пише пет статии върху тях и по този начин представя на читателите теорията на Фройд за психосексуалните стадии на развитието.

Функционирането и анормалното развитие на личността, неврозите и симптомите са друг кръг от въпроси, които тълкуват нашите психоаналитици. Те пишат и по проблемите на психохигиената при учениците и възпитанието. Така през 1929 г. Л. Русев публикува статията „Умората и преумората като причини за лошия успех и поведение на учениците“. Описват се и се анализират психичните и поведенческите проблеми, и промените при учениците в училище вследствие на настъпилата умора.

Чрез методологията на психоанализата Любомир Русев разглежда въпроса за връзката между онанизма и невротизирането на личността. Авторът утвърждава, че сексуалността е най-важният инстинкт на човека, но в същото време предупреждава, че тя „може да се насочи в крива посока“.

Прилагането на психоанализата (по оригинален начин) като методология на художественото творчество е друг важен кръг от въпроси, застъпен в българската психоанализа между двете световни войни. Прилагайки психоаналитичната теория, Любомир Русев прави цялостен анализ на творчеството на двама велики български поети: Христо Ботев и Пейо Яворов, както и анализ на някои стихотворения на Иван Вазов, Пенчо Славейков, Димчо Дебелянов. Основните му психоаналитични произведения в тази област са: „Аутизъм в лириката на Яворов“ (1934); „Поезията на Яворов в психологична светлина“ (1939); „Психоанализа на Ботевото творчество“ (1933); „Художествената литература и психоанализата“ (1934). За Русев няма съмнение, че психоанализата е „точна психологическа метода“, зад която стоят практически резултати и доказателства, изведени от клиничния опит на З. Фройд – създателя на метода за изследване на несъзнаваната психика, формули-

рал законите на несъзнаваното. Той приема, че художественото творчество в голямата си част отразява противоречието между реалността и влеченията, последиците от изтласкването им в несъзнаваното.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В своето творчество българските психоаналитично ориентирани автори застъпват широк кръг от въпроси, които намират интересно и оригинално тълкуване. Тяхното творчество, от една страна, представя идеите на Фройд, а от друга, дообогатява психоанализата, чрез разработването на теми, свързани с българското образование, изкуство и обществен живот, а също чрез вплитането на нашата митология и фолклор в психоаналитичните интерпретации.

Като никоя друга парадигма в българската психологията, психоанализата привлича към себе си много привърженици, но и много критики и става прицелна точка за философи и интелектуалци, които оспорват нейните претенции да осветли човешката природа.

Още през 20-те години на XX век психоанализата се превръща в най-популярното психологическо направление и скоро изпреварва емпирико-интроспективната психология, която към онзи момент вече има завоювани позиции.

Макар че се развива свободно у нас едва малко повече от две десетилетия – до средата на 40-те години на XX век, психоанализата е успешно движение, което обогатява не само направленията в българската психология към онзи момент, но и дава нови възможности и гледни точки за тълкуване на редица социални явления като религия, изкуство и др.

Творчеството на българските психоаналитици от първата половина на XX век не е загубило своята актуалност и трябва да се познава от съвременните поколения.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Александров, П., (2005). *История на психологията* (Част 1). Варна: „Псидо“.
- Кинкел, И., (1921). *Към въпроса за психологическите основи и произход на религията*. София.
- Кинкел, И. (1923). *Наука и религия в светлината на психоаналитичната социология*. София: (Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, книга XVIII).
- Кинкел, И. (1924). *Наука и религия в психологично осветление. Очерк върху духовното развитие на човечеството*. София: „Наука и възпитание“.
- Лингорски, И., (1935). *От еротичното към трагичното. Философски преглед*, кн. 4. София.
- Лингорски, И. (1936). *Магия и природолечение. Философски преглед*, кн. 1. София.

- Мавродиев, С. (2017). *Психоаналитичното творчество на Иван Кинкел*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Мавродиев, С. (2021). *Психоаналитичното творчество на Любомир Русев*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Николов, М. (1925). *Принос към криминалната психология*. София.
- Русев, Л. (1932). *Глад и либидо*. София.
- Стоев, С. (1969). *Фройдизмът и преодоляването му в България*. София: изд. БАН.
- Mavrodiev, S. (2021). One Hundred Years Since the Establishment of The First Psychological Society In Bulgaria. *Psychology: Traditions And Perspectives - Interview With Prof. Sava Dzhonev, Chairman of The Bulgarian Psychological Society: Psychological Thought*, Vol 14, No 1.

ЛИЧНОСТНИ И СОЦИАЛНО-ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ НА НАГЛАСИТЕ КЪМ НАКАЗАНИЯТА

доц. д-р Даниел Людмилов Петров
Софийски университет „Св. Кл. Охридски“
daniellp@phls.uni-sofia.bg

докторант Светослав Калоянов Христов
Софийски университет „Св. Кл. Охридски“
sv.xristov20@gmail.com

Даниел Петров и Светослав Христов. ЛИЧНОСТНИ И СОЦИАЛНО-ДЕМОГРАФСКИ АСПЕКТИ НА НАГЛАСИТЕ КЪМ НАКАЗАНИЯТА

Обществените нагласи продължават да влияят на правораздавателните политики и да променят възприятията, действията и решенията на работещите в правната сфера и помагащите професии. В различни сфери на обществото и в медиите се стимулира идеята, че по-строгите наказания са решение за справяне с престъпността (за сметка на превенцията, пробацията и интеграцията). Целта на настоящото проучване е да провери диференциращата роля на Големите пет личностни диспозиции и социално-демографските фактори спрямо нагласите към наказанията за криминални престъпления. В изследването участват 195 респонденти, разпределени в няколко основни групи според образованието или професията. Мъжете, живеещите в малки населени места, по-слабо образованите, по-религиозните и споделящите консервативна политическа идеология показват нагласи към по-строги наказания. Личностните черти, които предполагат по-силни наказателни нагласи, са съзнателност и екстраверсия. Юридическото и хуманитарното образование се свързва с най-слабо изразени наказателни нагласи, а най-високи са те при респондентите, завършили биологични и технически науки. Професионалната реализация в сферата на сигурността, технологиите и икономиката се свързва с най-силна необходимост от увеличаване на наказанията, а при работещите юристи тя е най-слаба. Познаването на факторите, които определят тези нагласи, позволява да се подобрят образователните подходи и организационните условия за намиране на алтернативи на наказанията.

Ключови думи: личностни черти, социално-демографски фактори, нагласи към наказанията

Daniel Petrov and Svetoslav Hristov. PERSONALITY AND SOCIODEMOGRAPHIC ASPECTS OF PUNITIVENESS

Public attitudes influence policies and change the perceptions, actions, and decisions of the professionals in the legal field and helping professions. The idea that more severe punishments are the solution for reducing crime (at the expense of prevention, probation, and integration) is promoted in various sectors of society and in the media. The aim of the present study is to examine the differentiating role of the Big Five personality dispositions and sociodemographic factors in relation to punitiveness. The survey investigated 195 respondents grouped into several categories according to their education and profession. Men living in small localities, those who were less educated, more religious and had conservative political ideology showed support for tougher penalties. Personality traits related to stronger punitiveness were conscientiousness and extraversion. Educational degrees in law and humanities were associated with less punitive attitudes and the highest rates were registered among respondents who graduated in biological and technical sciences. Professionals in the field of security, technology and economics reported the strongest support to increase penalties; practicing lawyers displayed the weakest support. Knowledge of the factors that determine these attitudes makes it possible to improve educational approaches and organizational conditions for finding alternatives to punishment.

Keywords: personality traits, sociodemographic factors, punitiveness

Превръщането на социалната държава в наказателна повдига редица важни и взаимосвързани теми за наказанието, популизма и съвременната политическа култура, дълбоко вкоренени в превърнатата в норма несигурност (Вакан, 2004). В различни сфери на обществото и в медиите се стимулира идеята, че по-строгите наказания са решение за справяне с престъпността, за сметка на превенцията, пробацията и интеграцията. Хората търсят наказание в символичен опит да защитят социалния ред и моралната сплотеност. Наказателно-репресивният дискурс има за цел да увеличи наказанията за правонарушителите (вкл. и смъртно наказание), а страданието на жертвите на престъпления се приема за морална основа за причиняване на страдание на извършителя. Хуманистично-рехабилитационният дискурс залага на превантивно-възпитателната, консултативната помощ, пробацията и интеграцията. Целта на настоящото проучване е да провери диференциращата роля на Големите пет личностни диспозиции и социално-демографските фактори (пол, възраст, степен и вид образование, семейно положение, професия, местоживеене, идеологическа ориентация, религиозност) спрямо нагласите към наказанията за криминални престъпления.

К. Кортрайт и Д. Маки смятат, че нагласите към наказанията (*punitiveness*) са свързани с предпочитание към санкциониране, налагане на по-строги наказания, „нулева толерантност“ и липса на загриженост за рехабилитацията на правонарушителя (Courtright & Mackey, 2004). Операционално се изследва коя цел на наказанието се възприема като най-важна от респондента. Хората, които подкрепят наказанията с цел възмездие и лишаване от свобода, се смятат за по-наказващи от тези, които подкрепят пробацията и рехабилитацията. Тайлър и Бокман дефинират наказателните нагласи въз основа на „...обществените възгледи за това, дали присъдите като цяло са твърде снизходителни и има голяма вероятност престъпниците да бъдат освободени“ (Tyler & Voeckmann, 1997, p. 243).

Редица социално-демографски променливи като пол, образование и местоживееене детерминират отношението на даден човек към наказанията. Традиционно тези демографски променливи сами по себе си не отчитат значителна част от вариацията в наказанията, поради което е важно да се изследват и други независими променливи, в т.ч. други атитюдни и личностните фактори. Жените подкрепят в по-голяма степен усилията за превенция на престъпността (Hurwitz & Smithey, 1998). Мъжете по-често подкрепят смъртното наказание, но имат по-малко наказателни възгледи спрямо нарушителите, продаващи наркотици. Респондентите с по-високо ниво на образование по-рядко подкрепят държавните разходи за социални програми, но е по-вероятно да подкрепят наказателни политики (Langworthy & Whitehead, 1986). Открива се отрицателна връзка между годините обучение и нагласите към наказанията. Студенти по право в последната си година на обучение демонстрират значително по-ниски нива на наказателни нагласи в сравнение с тези от долните курсове (Mackey & Courtright, 2000). Хората от по-малките градове са склонни да демонстрират по-силни наказателни убеждения (Ibid.; Rossi & Berk, 1997). Големината на населеното място и политическата идеология са сред най-силните предиктори на наказателните нагласи. Либералите и демократите демонстрират по-малко наказателни убеждения от консерваторите и републиканците. Партийната идентификация се оказва по-слабо прогностична, отколкото идеологията, измерена от гледна точка на либерализъм/консерватизъм. Различни проучвания последователно отчитат, че консерватизмът се свързва с по-силни наказателни възгледи (Applegate et al., 2000; Borg, 1997; Chiricos et al., 2004; Costelloe et al., 2002; Hogan et al., 2005; Hurwitz & Smithey, 1998; Langworthy & Whitehead, 1986; Mackey & Courtright, 2000; Unnever et al., 2005).

Връзката между религиозността и наказателните нагласи се измерва като принадлежност към различни религии или като степен на значимост на религията в живота на човека. Силната вяра в наказващия Бог е положително свързана с наказателните нагласи, а религиозната прошка – отрицателно (Applegate et al. 2000). Атеистите са склонни да имат по-малко наказателни възгледи по отношение на наказанието на нарушителите на закона (Grasmick & McGill, 1994).

Благосклонното отношение към наказанията се приема от Т. Адорно като централна характеристика на авторитарната личност, свързана с враждебността, произлизаща от конфликтните отношения с бащата (Adorno et al., 1950). Предполагаме, че наказателните нагласи са донякъде функция и на вариациите в личностните черти, които засягат социалните взаимодействия в различен тип контекст: екстраверсия, насоченост към другите, съзнателност и невротизъм. Екстраверсията е свързана с ангажираността в социалните взаимодействия, а ниските стойности (интроверсия) се свързват с по-силни наказателни нагласи. По отношение на насочеността към другите долният край на измерението се характеризира с дескриптори като враждебност и злонамереност; тези хора трудно правят компромиси в междуличностните конфликти и се характеризират с желание за по-сурови наказания (Roberts, Vakirtzis, Kristjánssdóttir, & Havlíček, 2013). Хората с висок резултат за съзнателност са склонни да спазват социалните норми, да проявяват силни морални принципи (Nettle, 2006) и са по-добре приемани от околните (Jensen-Campbell & Malcolm, 2007). Силният невротизъм се свързва с негативен афект, склонност към прекомерни гневни реакции, което може да доведе до повишена ангажираност в наказателните нагласи (Seip, van Dijk & Rotteveel, 2009).

ЦЕЛИ, ХИПОТЕЗИ

Целта на изследването е да провери диференциращата роля на Големите пет личностни диспозиции и социално-демографските фактори (пол, възраст, степен и вид образование, семейно положение, професия, политическа идеология, населено място) спрямо нагласите към наказанията за криминални престъпления. Издигнати са следните хипотези:

- Очакваме по-слаби наказателни нагласи при завършилите и практикуващи помагача или юридическа професия.
- Очакваме по-силни наказателни нагласи хората с по-ниска образователна степен, по-религиозните и с консервативна идеологическа ориентация.
- Очакваме, че наказателните нагласи са свързани с равнищата на съзнателност, насоченост към другите и невротизъм.

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА

В изследването участват 195 респонденти, разпределени в няколко основни групи съобразно тяхното образование или професия (вж. Таблица 1).

ИНСТРУМЕНТАРИУМ

- *Скала за оценка на нагласите към наказанията за криминални престъпления* (Maskey & Courtright, 2000). Състои се от 25 въпроса. Примерни айтими: „Съвременните затвори не са достатъчно строги“, „Пробацията е безсмислена“, „Хората избират дали да вършат престъпления, следователно заслужават наказанията, които получават“.
- *Визуално-аналогова скала за оценка на идеологическата нагласа* (Maskey & Courtright, 2000): от крайно либерални до крайно консервативни възгледи.

Таблица 1. Разпределение на изследваните лица съобразно социално-демографски критерии

Признак	Група	Брой	Процент
Пол	мъже	60	30,8
	жени	135	69,2
Местоживеене	село	6	3,1
	малък град	30	15,4
	голям град	36	18,5
	столица	123	63,1
Образование	средно	49	25,1
	бакалавър	46	23,6
	магистър	89	45,6
	доктор	11	5,6
Специалност	право	41	21,0
	психология	47	24,1
	биология	45	23,1
	наука, технология, инженерни науки и математика	23	11,8
	икономика и финанси	6	3,1
	сигурност	13	6,7
	хуманитарни	17	8,7
	не са посочили	3	1,5
Професия	юрист	19	9,7
	психолог	31	15,9
	биолог	18	9,2
	сигурност	22	11,3
	безработен	9	4,6

	наука, технология, инженерни науки и математика	16	8,2
	преподавател	15	7,7
	учащи	28	14,4
	икономика-финанси	10	5,1
	обслужване	16	8,2
	не са посочили	11	5,6

- *Скала за оценка на петте личностни измерения (MIDI Personality Scales, Lachman & Weaver, 1997):* 25 прилагателни (напр. активен, потиснат, организиран, услужлив), които оценяват петте основни личностни дименсии (екстраверсия, невротизъм, съзнателност, насоченост към другите, откритост към нов опит).
- *Въпрос за оценка на степента на религиозност (Bradizza, Collins, Vincent, & Falco, 2006):* атеист, слабо религиозен, умерено религиозен, силно религиозен.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

По отношение на половите различия мъжете ($x=48,01$) демонстрират по-силни наказателни нагласи от жените ($x=43,43$). С нарастване на възрастта наказателните нагласи се увеличават ($r=0,175$). Живеещите в малки населени места споделят нагласи към по-строги наказания, като те са най-силни при живеещите в села ($x=55$), следвани от живеещите в малък град ($x=52$), голям град ($x=48,28$) и столица ($x=44,39$) ($F=4,41$; $p=0,005$). Най-силни наказателни нагласи демонстрират респондентите със средно образование ($x=49,02$) и с бакалавърска степен ($x=49,15$), а най-слаби – получилите докторска ($x=36,63$) и магистърска степен ($x=45,19$) ($F=4,07$; $p=0,008$) (вж. Таблица 2). Колкото по-консервативни идеологически нагласи са заявили респондентите, толкова по-силни са и техните наказателни нагласи ($r=0,183$). Степента на религиозност на респондентите е прогностична по отношение на наказателните нагласи, като те са най-слаби при атеистите, а най-силни при умерено ($x=49,25$), слабо ($x=48,38$) и силно религиозните ($x=48,25$) ($F=9,27$; $p=0$). В таблица 2 са представени различията в наказателните нагласи съобразно специалността. Юридическото и хуманитарното образование се свързва с най-слабо изразени наказателни нагласи, а най-силни те са при респондентите, завършили биологични и технически науки, икономика и финанси ($F=3,3$; $p=0,004$).

Таблица 2. Средни стойности на наказателните нагласи съобразно образованието на участниците

Специалност	N	X
Право	41	40,83
Психология	47	45,59
Биология	45	50,67
Наука, технология, инженерни науки и математика	23	51
Икономика и финанси	6	49,83
Сигурност	13	48,85
Хуманитарни	17	42,94
Общо	192	46,53

Професионалната реализация в сферата на сигурността, технологиите и икономика се свързва с най-силна потребност от увеличаване на наказанията, а при работещите юристи тя е най-слаба. В таблица 3 са представени различията в наказателните нагласи съобразно професията ($F=3,05$; $p=0,002$).

Таблица 3. Средни стойности на наказателните нагласи спрямо професията на участниците

Професия	N	X
Юрист	19	35,47
Психолог	31	43,84
Биолог	18	47,22
Сигурност	22	52,27
Безработен	9	44,66
Наука, технология, инженерни науки и математика	16	50,75
Преподавател	15	46
Учащ	28	49,71
Икономика и финанси	10	49,8
Обслужване	16	44,69
Общо	184	46,42

Личностните черти, които предполагат по-силни наказателни нагласи, са съзнателност и екстраверсия. Проведеният корелационен анализ не разкрива други статистически значими взаимовръзки между нагласите към наказанията и личностните фактори (вж. Таблица 4).

Таблица 4. Корелационен анализ

	1	2	3	4	5	6
1. Нагласи към наказанията	1					
2. Екстраверсия	0,165*	1				
3. Невротизъм	-0,9	-0,355**	1			
4. Съзнателност	0,277**	0,419**	-0,322**	1		
5. Отвореност към нов опит	-0,009	0,346**	-0,153*	0,242**	1	
6. Насоченост към другите	0,101	0,522**	-0,09	0,352**	0,337	1

Бележка: ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Мъжете, живеещите в малки населени места, по-слабо образованите, по-религиозните и споделящите консервативна политическа идеология показват нагласи към по-строги наказания. Издигнатите хипотези за социално-демографските детерминанти се потвърждават. Все пак, психолозите като представители на помагащите професии не демонстрират ниски равнища на наказателни нагласи. Личностните черти, които предполагат силни наказателни нагласи, са съзнателност и екстраверсия. Не се потвърждават очакванията за взаимовръзките с насочеността към другите и невротизма. Юридическото и хуманитарното образование се свързва с най-слабо изразени наказателни нагласи, а най-високи са те при респондентите, завършили биологични и технически науки. Професионалната реализация в сферата на сигурността, технологиите и икономика се свързва с най-силна потребност от увеличаване на наказанията, а при работещите юристи тя е най-слаба. Резултатите позволяват да се подобрят образователните подходи и организационните условия при намиране и прилагане на алтернативи на наказанията, да се използват в програмите по гражданско образование и като емпирична база за промяна на социалните нагласи.

ЛИТЕРАТУРА

- Вакан, Л. (2004). *Затворите на нищетата*. София: ЛИК.
- Adorno, T., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D., & Sanford, R. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Applegate, B. K., Cullen, F. T., Fisher, B. S., & Vander Ven, T. (2000). Forgiveness and fundamentalism: Reconsidering the relationship between correctional attitudes and religion. *Criminology*, 38(3), 719-753.

- Borg, M. J. (1997). The southern subculture of punitiveness? Regional variation in support for capital punishment. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 34(1), 25-46.
- Bradizza, C. M., Collins, R. L., Vincent, P. C., & Falco, D. L. (2006). It does the job: young adults discuss their malt liquor consumption. *Addictive Behaviors*, 31, 1559-1577.
- Chiricos, T., Welch, K., & Gertz, M. (2004). Racial typification of crime and support for punitive measures. *Criminology*, 42(2), 359-389.
- Costelloe, M., Chiricos, T., Burianek, J., Gertz, M., & Maier-Katkin, D. (2002). The social correlates of punitiveness toward criminals: A comparison of the Czech Republic and Florida. *The Justice system Journal*, 23(2), 191-213.
- Courtright, K. E., & Mackey, D. A. (2004). Job desirability among criminal justice majors: Exploring relationships between personal characteristics and occupational attractiveness. *Journal of Criminal Justice Education*, 15(2), 311-326.
- Grasmick, H. and McGill, A. (1994), Religion, attribution style, and punitiveness toward juvenile offenders. *Criminology*, 32, 23-46.
- Hogan, M. J., Chiricos, T., Gertz, M. (2005). Economic insecurity, blame, and punitive attitudes. *Justice Quarterly*, 22(3), 392-412.
- Hurwitz, J. & Smithey, S. (1998). Gender differences on crime and punishment. *Political Research Quarterly*, 51(1), 89-115.
- Jensen-Campbell, L. A., & Malcolm, K. T. (2007). The Importance of Conscientiousness in Adolescent Interpersonal Relationships. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(3), 368-383.
- Lachman, M. E., & Weaver, S. L. (1997). *The Midlife Development Inventory (MIDI) Personality Scales: Scale Construction and Scoring*. Waltham, MA: Brandeis University.
- Langworthy, R. H., & Whitehead, J. T. (1986). Liberalism and fear as explanations of punitiveness. *Criminology*, 24(3), 575-591.
- Mackey, D. A., & Courtright, K. E. (2000). Assessing punitiveness among college students: A comparison of criminal justice majors with other majors. *The Justice Professional*, 12, 423-441.
- Nettle, D. (2006). The evolution of personality variation in humans and other animals. *American Psychologist*, 61, 622-631.
- Roberts, S. C., Vakirtzis, A., Kristjánisdóttir, L., & Havlíček, J. (2013). Who punishes? Personality traits predict individual variation in punitive sentiment. *Evolutionary Psychology*, 11(1), 186-200.
- Rossi, P. H., & Berk, R. A. (1997). *Just Punishments: Federal Guidelines and Public Views Compared*. New York: Aldine De Gruyter.
- Seip, E. C., van Dijk, W. W., & Rotteveel, M. (2009). On hotheads and Dirty Harries: the primacy of anger in altruistic punishment. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1167, 190-196.

Tyler, T. R., & Boeckmann, R. J. (1997). Three strikes and you are out, but why? The psychology of public support for punishing rule breakers. *Law & Society Review*, 31(2), 237-265.

Unnever, J. & Cullen, F. & Fisher, B. (2005). Empathy and support for capital punishment. *Journal of Crime and Justice*, 28(1), 1-34.

SUBJECTIVE PERCEPTION OF SUCCESS AND DIFFICULTIES IN THE PROFESSION AMONG BULGARIAN ACTORS

Denitza Georgieva Kaprieva, PhD

Деница Каприева. СУБЕКТИВНО ВЪЗПРИЯТИЕ НА УСПЕХА И ТРУДНОСТИТЕ В ПРОФЕСИЯТА СРЕД БЪЛГАРСКИ АКТЬОРИ

Многобройните психологични и физически изисквания и предизвикателства, които актьорската професия поставя пред практикуващите я, често остават извън фокуса на иначе силния обществен интерес към нея. Успехът в сферата на сценичните изкуства е трудно постижим. Самото дефиниране на „успех в актьорската професия“ не е лесна задача. Биха могли да се очертаят някои обективни фактори, но тяхното наличие не свидетелства еднозначно за успешност. Дефиницията за успех при актьорите е в голяма степен субективна и променлива. Опитът да се определи дали един актьор е успял би следвало да съдържа освен (доколкото е възможно) обективни, така и субективни критерии. Настоящето изследване представя съдържателен анализ на отговорите на 140 български актьори (83 жени, 57 мъже, възраст: $M=34,62$) за тяхното субективно възприятие на успеха в професията и на трудностите, с които се срещат в нея. Предложена е дефиниция за успех в актьорската професия, основана на обособилите се въз основа на анализа дванайсет смислови категории. В отговорите на участниците се отчита тенденцията субективните критерии за успех да изпреварват по честота обективните. Изведени са шест смислови категории по отношение на очертаните от актьорите трудности, свързани с актьорската професия.

Ключови думи: актьори, успех в актьорската професия, трудности в актьорската професия, съдържателен анализ

Denitza Kaprieva. SUBJECTIVE PERCEPTION OF SUCCESS AND DIFFICULTIES IN THE PROFESSION AMONG BULGARIAN ACTORS

The various mental and physical demands and challenges that actors face in their profession are often left out of public attention focus. Achieving success in performing arts is hard. Defining success in the acting career is itself not an easy task. Some objective factors can be outlined, but their presence does not unambiguously indicate success. The definition of actors' success is subjective and variable to a high degree. The attempt to identify whether an actor is successful should consist of (as far as possible) objective as well as subjective criteria. The present study includes a

content analysis of the answers of 140 Bulgarian actors (83 women, 57 men, age: M=34,62) regarding their subjective perception of success in their profession and the difficulties they encounter in it. Based on the twelve semantic categories identified by the analysis, a definition of success in the acting career is proposed. Among the answers given by the participants, subjective criteria for success are more frequent than objective ones. Six semantic categories are derived regarding the difficulties actors face in their profession.

Keywords: actors, success in the acting profession, difficulties in the acting profession, content analysis

INTRODUCTION

Despite the vast public interest in actors' personalities, everyday life, personal relationships, behavior, awards won, etc., the psychological studies focused on actors are relatively limited (Nettle, 2006; Young & Pinsky, 2006; Blix, 2010; Nordin-Bates, 2012; Tatar, Sahinturk, Saltukoglu & Telvi, 2013; Maxwell, Seton & Szabó, 2015; Ganeva, 2018; Robb, Due & Venning, 2018). In Bulgaria, the psychological studies among actors are limited to those conducted by M. Valova more than 30 years ago (Valova 1985, 1990). Moreover, the public usually focuses on the bright and glamorous side of the profession. The acting career is related to numerous challenges and achieving professional success is hard and highly uncertain.

The lifestyle of the actors is exhausting and often related to financial instability, uncertain work engagements, experiencing purposelessness, and emotional depletion during periods without engagements which can even reach experiencing a loss of identity (Robb, Due & Venning, 2018). There are different profession-related risks, such as vocal damages, incidents leading to injuries, and traumas (Brandfonbrener, 1992). The working conditions often are harmful, including loud noise, moisture, heat, cold, lack of good air conditioning, stage smoke, unpredictable schedules, exhausting rehearsals, etc. Usually, the acting training itself is related to high demands, excessive criticism, and insistence on continuing the rehearsals despite the pain and the fatigue. Physical traumas are often neglected. When they are serious and practicing must be suspended (even for a while), this can lead to a sense of identity loss (Hamilton, 1997).

People in show business frequently face rejection and negative feedback that sometimes reaches humiliation. They often are objects of mocking by teachers, colleagues, casting specialists, etc. (Pinsky & Young, 2009; Maxwell, Seton & Szabó, 2015).

Stage fright is among the specific phenomena of the performance professions. It includes the experience of certain physiological and somatic symptoms, negative cognitions and assumptions, and fear and anxiety (Steptoe et al., 1995).

According to different studies, artists have psychopathological symptoms more frequently than representatives of other professions: artists are more vulnerable to psychological distress and encounter emotional difficulties more often and earlier in life; alcoholism, substance abuse, depression, maniac symptoms, somatic problems, anxiety, psychotic conditions, and adaptation disorders are more frequent among them (Barr, Langs, Holt, Goldberger & Klein, 1972; Ludwig, 1992; Wilhelm, Kovess, Rios-Seidel & Finch, 2004; Thomson & Jaque, 2012a; Thomson & Jaque, 2012b).

Defining “success in the acting career” is not an easy task. Some objective factors could be outlined and included, but they are not unambiguously indicative of success. The definition of success in acting is highly variable: it should contain both objective (awards won, popularity, number of projects) and subjective criteria (Hill, 2007; Young, 2019).

The main goal of this study is to investigate professional actors' subjective perceptions of difficulties and success in the acting career.

PARTICIPANTS AND PROCEDURE

From April 24 to August 10, 2020, an anonymous online questionnaire was distributed among Bulgarian actors via social media Facebook and e-mail. The participants were informed with a brief text about the general purpose of the questionnaire and its anonymity.

Two open-ended questions were included in the online form:

1. “My definition of success in the acting profession is...”
2. “In my opinion, the difficulties related to the acting profession are...”

The anonymous answers to open-ended questions allow studying the subjective perceptions and meanings that actors associate with these constructs which are essential for the profession: “difficulties” and “success”. Anonymity provides an opportunity for giving honest answers. Actors are used to giving interviews and answering various questions, but the authenticity of the content could be influenced by social desirability and striving for public image protection.

Table 1. Participants

Number of participants	140
Number of professional actors	94 (67,1%)
Number of drama students	46 (32,9%)
Men	57 (40,7%)
Women	83 (59,3%)
Mean age	34,62

One hundred and forty actors submitted answers to the questionnaire (83 women, 57 men, age: M=34,62). More detailed information about the sample is presented in Table 1.

RESULTS

Inductive method was used for the content analysis: based on the actors' answers, codes were created, which were grouped into semantic categories. The tendencies in the sample were outlined by the frequency of each semantic code in participants' answers (MacQueen, McLellan, Kay & Milstein, 1998). The content analysis was conducted with the help of ATLAS.ti (v.9) software.

“My definition of success in the acting profession is...”

One hundred and twenty-two actors answered the question regarding the personal definition of success in acting. Twelve semantic categories were identified; their codes, descriptions, descending frequency, and illustrative quotes are presented in Table 2.

Table 2. Content analysis of the answers to the open-ended question: “My definition of success in the acting profession is...”

Category	Description/Codes	Quotation	№
Process	Effort (13), personal development – of own personality, emotionality, professional qualities (10), seeking (3), the process is most important (2)	„To learn new things every day about the world and myself through my professional challenges, and to be amazed like a child by the discoveries I make to become better, to be needed, and to change the world for the better.”	29
Value of projects	Meaningfulness of projects (12), attitude toward projects – to be perceived as interesting, exciting (8), quality projects (7), to accomplish a mission (4)	„To act in plays and roles which are interesting, stimulating, exciting, meaningful, and valuable.”	28
Satisfaction	Experiencing satisfaction and happiness	„Work satisfaction and joy”	16
Personality qualities	Being honest and authentic (5), being well-aware of one's characteristics (3), having high self-esteem (3),	“To be a good person and to be honest”.	15

	giving up one's ego (3), being a good person (2).		
Impact on the audience	Exciting the audience, making them reflect, to provoke and to change them.	"If I ever manage to make someone think, empathize, take them out of their comfort zone, I have left a mark on their lives."	15
Workload	Having a lot of work, a rich repertoire, being in demand	"To work constantly, to be in demand."	14
Professionalism	Having talent, professional qualities, skills, to be like...(someone acclaimed actor).	"The full ability to be an advocate of the role I am playing."	14
Enough/fair payment	Being able to make your living from acting, to receive fair compensation.	"Make a living from it."	10
Recognition	Being recognized, liked, respected.	"Trust and respect", "I will be successful when I win the respect of everyone! Respect is the greatest trophy an actor can ever receive!"	8
Luck	Luck, a good chance	„Good chance and luck“	7
The colleagues	Working alongside talented and interesting colleagues – actors, directors, screenwriters; united team	"Working on quality titles with quality directors. Working within teams in which professionalism and collegiality prevail."	6
Others	Dedication (5); To be remembered (4); To play in the theater (4); I don't have it yet (4); Love (4); To believe (2); Independence and free choice (2); Creation of a theatre company (2); Success outside Bulgaria (1); Enlightenment (1); Dissatisfaction (1).		28

"In my opinion, the difficulties related to the acting profession are..."

One hundred and twenty actors answered the question regarding the difficulties met in the acting profession. Six semantic categories were identified: their codes, descriptions, descending frequency, and illustrative quotations are presented in Table 3.

Table 3. Content analysis of the answers to the open-ended question: “In my opinion, the difficulties related to the acting profession are...”

Category	Description/Codes	Quotation	№
Environmental factors	Physical challenges (8), bad relationships – with colleagues, directors, and technical staff (8), the environment (5), discontent with the decisions of the director (5), finding work engagements (9), bad education (5), lack of possibilities for development, for realization (6), for doing what you find meaningful and qualitative (18), the taste of the audience (3), dependence (3), competition (2), lack of good production practices (2), the coronavirus (1)	„...the lack of more educated, intelligent, cultured people among the spectators; the cunning of others who engage in the acting and their desire to "swindle" someone; the preservation of true, meaningful art and the protection from the easy, the vulgar, the mass, the stupid”	57
Inner factors	Related to personality - "to fight with yourself", low self-esteem, difficulty in maintaining one's individuality, overcoming ego (12), personal life - dealing with problems in it or maintaining it (6), emotionality, mental challenges - stress, tension, anxiety, fears (11), professional skills (6), discipline (5), motivation (5), resilience (7), acceptance of criticism (1), alcohol and drug use (1).	"To prescind yourself from your own emotions and those of the team; to overcome the tension; to be ready for all kinds of compromises and sacrifices; to always be ready to cross boundaries and overcome your fears and prejudices; and most importantly - to find not only an incentive to keep going but also an inspiration to keep making art, not letting it to become just a habit."	48
Financial factors	Insufficient payment and funds	"The pay is low. Most of us have a second job so that we can support ourselves financially."	45
Injustice	Having "connections", the distrust of new and unknown faces, the privilege of the same,	"There is no justice!"; "Distrust of new people, lack of "right contacts."	18

	well-known actors, the favoriting of traditional over experimental projects, underestimation, and inequality.		
Lack of interest	On behalf of the team, the society, the institutions, the managers, the government.	"...The government's lack of interest in the actors and the peoples' attitude to culture"; "The small interest in theater and cinema in Bulgaria is certainly one of the difficulties..."	14
They are many	It is stated that there are many difficulties without further specification.	"Well, there are so many that no one has time to read them."	8
Others	"None" (1), the difficulties are helpers (1)		2

DISCUSSION

The difficulties in defining the success in the acting profession are evident from the variability of definitions in the actors' answers to the question: "My definition of success in the acting profession is...". The analysis distinguishes twelve semantic categories (Table 2), which reflects the multifactorial nature of the construct, as well as the presence of a subjective side of its definition. One participant pointed out this feature in his answer: "Success is something very personal."

Based on the data received by the content analysis on the answers related to the definition of success in the acting profession, the tendency of the subjective criteria to prevail over the objective ones can be outlined: the sense of development, meaning, satisfaction, impact on the audience are more important than the more objectively measured work engagement, payment, and awards.

The current data could be related to the reported ones by M. Valova, according to which actors associated success with internal factors (effort and skills) more than external ones (luck and task's degree of difficulty) (Valova, 1985).

It can be concluded that according to the Bulgarian sample of actors, payment is not among the essential criteria for measuring success. The means of assessing success in acting present in the scientific literature so far are based on the payment received and the number of work engagements (Nettle, 2006; Davison & Furnham, 2018). The objective factors, such as the number of work engagements, usually resulting in higher profitability, are related to success in the acting profession but should not be used as their only measurement. Moreover, it is typical for projects

with no high aesthetical value to assure higher payment, but whether participation in such projects is a sign of professional success is debatable. If we try to find the answer in this study's participants' responses, it would be negative. Often personal connections with directors and producers also become a reason for some actors to have more work engagements than others, which opinion is present in the actors' answers, for example: "People with "connections" are a huge setback! A lot of talented people do not even receive a chance to perform...It is disgusting, and because of this, our cinema and theater are at this level..."

Based on the semantic categories identified through content analysis, a definition of success in the acting profession is proposed: "Success in the acting profession is a process related to applying efforts for personality, emotionality, and professional development. Successful actors participate mainly in meaningful and high-quality projects which they find interesting. They are satisfied with their work and manage to provoke the spectators to get excited and to think. Success in the acting career can be related to some personal characteristics, such as honesty, self-reflection, and self-confidence. Successful actors are good and sought-after professionals with a rich repertoire who work in united and quality teams, receive recognition for their work and can make a living out of it."

Six semantic categories related to the difficulties in the acting profession are outlined (Table 3): environmental factors, internal factors, financial factors, injustice, lack of interest toward actors, and others. The results are consistent with the observations of other researchers regarding the obstacles that performing artists have in their profession (Brandfonbrener, 1992; Hamilton, 1997; Maxwell, Seton & Szabó, 2015; Robb, Due & Venning, 2018).

CONCLUSION

The article describes a content analysis of the responses of the actors participating in the current study regarding the subjective meaning of success and the difficulties in the acting career. Results indicate the importance of the subjective factor in defining success. They also reveal that success in the acting profession is not a stable phenomenon but rather a dynamic one, as it is related to development. The study shows the unfavorable conditions in which the actors work – the environmental (social, professional, and physical) factors play leading role among the listed professional difficulties. The results indicate the professional actors' need for instrumental (improving the working conditions) and psychological support. On the one hand, psychological support can be beneficial for preventing and treating emotional, personal, social, and behavioral challenges that professional actors face. On the other hand, it could help facilitate the development (at least the emotional and social) needed for achieving success.

REFERENCES

- Вълова, М. (1985). Личностно-психологически фактори за успеха и неуспеха в творчеството на актьора. *Театрален бюлетин*, 5, 34-58.
- Вълова, М. (1990). Изменение на някои личностни параметри в процеса на обучение по актьорско майсторство. *Психология*, 4, 45-52.
- Barr, H. L., Langs, R., Holt, R. R., Goldberger, L., & Klein, G. S. (1972). *LSD, Personality and Experience*. New York: Wiley-Interscience.
- Blix, S. B., "Rehearsing emotions: The process of creating a role for the stage." [Doctoral dissertation, Acta Universitatis Stockholmiensis], 2010; <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:327861/FULLTEXT01.pdf>; (February 18, 2018).
- Brandfonbrener, A. (1992). The Forgotten Patients. *Medical Problems of Performing Artists*, 7(4), 101-102.
- Davison, M., & Furnham, A. (2018). The personality disorder profile of professional actors. *Psychology of Popular Media Culture*, 7(1), 33-46.
- Ganeva, M., "Emotional-energy levels in the profession of acting as a prerequisite for the occurrence of the burnout syndrome", 2018; http://sociobrain.com/MANUAL_DIR/SocioBrains/Issue%2052,%20December%202018/11_%20Maria%20Ganeva.pdf; (November 17, 2019).
- Hamilton, L. H. (1997). *The Person Behind the Mask: A Guide to Performing Arts Psychology*. London: Greenwood Publishing Group.
- Hill, M. (2007). *The Actors' Handbook: A Guide to The Australian Entertainment Industry*. Carlton: Artists Technologies Pty
- Ludwig, A. M. (1992). Creative achievement and psychopathology: Comparison among professions. *American Journal of Psychotherapy*, 46(3), 330-354.
- MacQueen, K. M., McLellan, E., Kay, K., & Milstein, B. (1998). Codebook development for team-based qualitative analysis. *Cam Journal*, 10(2), 31-36.
- Maxwell, I., Seton, M., & Szabó, M. (2015). The Australian actors' wellbeing study: A preliminary report. *About Performance*, 13, 69-113.
- Nettle, D. (2006). Psychological profiles of professional actors. *Personality and individual differences*, 40(2), 375-383.
- Nordin-Bates, S. M. (2012). Performance psychology in the performing arts. In: S. M. Murphy (Ed.), *Oxford Library of Psychology. The Oxford Handbook of Sport and Performance Psychology*, 81-114.
- Pinsky, D., & Young, S. M. (2009). *The Mirror Effect. How Celebrity Narcissism is Seducing America*. New York: HarperCollins Publishers Inc.
- Robb, A. E., Due, C., & Venning, A. (2018). Exploring psychological wellbeing in a sample of Australian actors. *Australian Psychologist*, 53(1), 77-86
- Steptoe, A., Malik, F., Pay, C., Pearson, P., Price, C., & Win, Z. (1995). The impact of stage fright on student actors. *British Journal of Psychology*, 86(1), 27-39.

- Tatar, A., Sahinturk, H., Saltukoglu, G., & Telvi, S. (2013). Examination of personality characteristics of theater actors in the framework of the five-factor model and construction of their personality. *Turk psikoloji dergisi*, 28(72), 1-20.
- Thomson, P., & Jaque, S. V. (2012a). Holding a mirror up to nature: Psychological vulnerability in actors. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, 6(4), 361-369
- Thomson, P., & Jaque, S. V. (2012b). Dissociation and the Adult Attachment Interview in artists and performing artists. *Attachment & Human Development*, 14(2), 145-160.
- Wilhelm, K., Kovess, V., Rios-Seidel, C., & Finch, A. (2004). In: Work and mental health. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 39(11), 866-873.
- Young, H., "5 Ways Actors Can Define Success", 2019; <https://www.backstage.com/magazine/article/5-ways-actors-can-define-success-67837/>; (April 4, 2020).
- Young, S. M., & Pinsky, D. (2006). Narcissism and celebrity. *Journal of Research in Personality*, 40(5), 463-471.

ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ ТЪМНАТА ТРИАДА И СТРАТЕГИИТЕ НА ПОВЕДЕНИЕ В КОНФЛИКТ

Евгения Илкова Йорданова

ДПП България, психотерапевт на частна практика

evgeniya.yordanova@gmail.com

Евгения Йорданова. ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИЧНОСТНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОТ ТЪМНАТА ТРИАДА И СТРАТЕГИИТЕ НА ПОВЕДЕНИЕ В КОНФЛИКТ

Настоящото изследване цели да проследи взаимовръзката между личностните черти от Тъмната триада и стратегиите на поведение при конфликт съгласно модела на Томас–Килман. Общо 372 души взеха участие в изследването, от които 302 са жени и 70 мъже. Резултатите показват значима връзка между трите „тъмни“ личностни черти със стиловете на поведение *Съперничество* и *Отбягване*. Чертата *Нарцисизъм* се свързва положително и значимо с петте стратегии за преодоляване на конфликт: *Съперничество*, *Отбягване*, *Сътрудничество*, *Компромис* и *Приспособяване*. При *Макиавелизъм* не се отчита връзка със стиловете на поведение *Сътрудничество* и *Приспособяване*. Емпиричните резултати за *Психопатия* корелират положително със *Съперничество* и *Отбягване*, и отрицателно – със стратегията *Приспособяване*. Тези данни показват, че чертите на характера може да се окажат значим фактор при избора на поведенческа стратегия за разрешаване на конфликти. Това от своя страна би дало полезна насока при превенцията на негативните последици от конфликти, разгръщащи се на различни нива от функционирането на всеки човек и по този начин да допринесат за развитието на личността.

Ключови думи: личностни характеристики, Тъмната триада, конфликт, стратегии на поведение в конфликт

Evgeniya Yordanova. RELATIONSHIP BETWEEN THE DARK TRIAD PERSONALITY CHARACTERISTICS AND CONFLICT RESOLUTION BEHAVIOUR STRATEGIES

The present study aims to investigate the interrelationship between the Dark Triad personality traits and the conflict behavior strategies according to the Thomas-Killman model. A total of 372 individuals participated in the study, of which 302 were female and 70 were male. The results reported a significant relationship between all three Dark personality traits with the *Rivalry* and *Avoidance* behavior styles. The trait *Narcissism* was positively and significantly associated with all five coping strategies of *Rivalry*, *Avoidance*, *Cooperation*, *Compromise*, and *Accommodation*. *Machiavelli-*

anism did not have a relationship with the *Cooperation* and *Accommodation* behavior styles. Empirical results on *Psychopathy* showed a positive correlation with *Rivalry* and *Avoidance*, and a negative relationship with the *Adjustment* strategy. These findings suggest that character traits may be a significant factor in the choice of behavioral strategy for conflict resolution. This in turn would provide useful guidance in preventing the negative consequences of conflicts unfolding at different levels of one's functioning and thus contribute to personality development.

Keywords: personality characteristics, Dark Triad, conflict, conflict behavior strategies

ВЪВЕДЕНИЕ

Във всекидневието конфликтите са неизменна част от живота на човека. Често се конфронтираме в контакта с приятели, близки, дори непознати. Конфликтно напрежение се трупа на работното място, изпълнявайки рутинните си всекидневни задължения, а дори и на интрапсихично ниво. Независимо дали заемате пасивна или активна позиция, конфликтите влияят върху качеството на живот, перспективите за бъдещето и върху здравето. Затова темата за справянето с тях става все по-актуална. Като допълнение: смъртността вследствие на междугрупови конфликти през последните години се е увеличила с над 100% и продължава да расте (Institute for Economics & Peace, 2019). По тази причина редица учени насочват вниманието си към откриване на адаптивни методи за справяне с конфликтите и намаляване на дисфункционалното им въздействие.

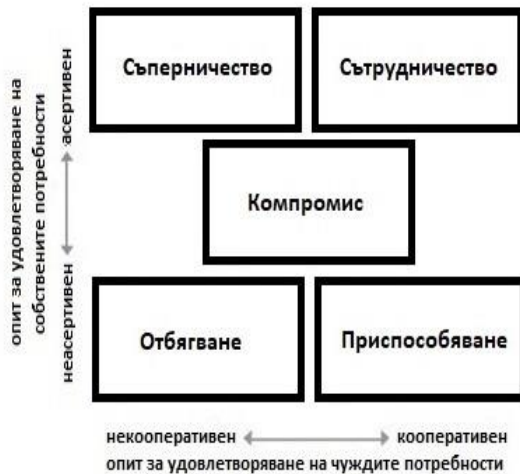
Обзорът на психологическата литература сочи, че интересът е към откриване и изследване на променливи, които влияят върху поведението на човека в ситуации на конфликт, и благоприятните стратегии за справяне (Avruch, 2012, Schoupre et al., 2014). Стремелът да се открие стабилна последователност в поведенческите модели, повтарящи се като конфликтни стратегии, се фокусира върху изследване на влиянието на личностните характеристики (Antonioni, 1998, Moberg, 1998, 2001; Van den Stock, 2015).

Тук ще разгледаме черти, за които се предполага, че по-често въвличат в конфликтни ситуации с предполагаем негативен изход в контекста на българските социокултурни особености. За постигане на изследователската цел сме се спрели на асоциалните черти от Тъмната триада и стратегиите за разрешаване на конфликти според Томас–Килман.

СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ В КОНФЛИКТНИ СИТУАЦИИ И ЛИЧНОСТ

В научната литература се е наложил двудименсионалният подход за изследване на поведенческите модели при конфликт. В основата му са залегнали наг-

ласите за себеутвърждаващо или сътрудническо справяне в ситуации на конфронтация. От едната страна на фокус е задоволяването на собствените потребности, докато от другата е насочеността към нуждите на останалите страни в конфликта. За целите на нашето изследване сме се спрели на вероятно най-широко приложимия модел – Инструмент на Томас–Килман за стилове на поведение в конфликтна ситуация (Thomas & Kilmann, 1977). На Фигура 1 са представени петте стратегии в зависимост от позиционирането си в описаното двуменсionalно пространство.

Фигура 1. Стиливе на поведение за справяне с конфликтни ситуации
 Източник: Thomas, 2008

Както беше отбелязано, конфронтациите са неизменна част от човешкия живот. По тази причина интересът на изследователите е към идентифициране на променливи, при които се наблюдава последователност по отношение на конфликтите. Тук насочваме интереса си към асоциалните черти на характера, изграждащи Тъмната триада. За тях хората с такива характеристики може да се предположи, че ще са по-злоупотребяващи и манипулиращи, когато се налага да отстояват себе си (Furnham, Richards, & Paulhus, 2013; O'Boyle et al., 2015). Обединяваща и при трите личностни характеристики е тенденцията към междупersonални конфликти (Egan & McCorkindale, 2007) и враждебността (Lynam et al., 2011), както и безсъръдечността (Jones & Paulhus, 2011). Това ни дава основание да предположим, че хора с високи нива на чертите от Тъмната триада ще

участват по-често в конфликти с дисфункционален изход, основаващ се на себеутвърждаващо и несътрудническо поведение.

За да задоволяват потребностите си, нарцистичните личности избягват компромисите и изграждат стени пред критиките (Campbell, 1999; Resick et al., 2009). Те се разглеждат като агресивни и арогантни (Buffardi & Campbell, 2008).

Хипотеза 1. Допускаме *Нарцисизмът* да е положително свързан със *Съперничество* и отрицателно – с *Компромис* като поведение за справяне с конфликтите.

Макиавелистът успява успешно да манипулира останалите и е склонен да се налага (Jones & Melcher, 1982; Mesko et al., 2014). Той не възприема опонента си като субект и не проявява емпатия към чуждите потребности в ситуация на конфликт (Mesko et al., 2014).

Хипотеза 2. Очакваме *Макиавелизмът* да е положително свързан със *Съперничество* и да корелира отрицателно с конфликтните стратегии *Приспособяване* и *Избягване*.

Високите нива на *Психопатия* се свързват с агресивно и импулсивно поведение, лишено от емпатия и разкаяние спрямо другите (Jones & Paulhus, 2011; O'Boyle et al., 2015). От такива хора не можем да очакваме нагласа на сътрудничество за разрешаване на конфликтите и липса на себеутвърждаване.

Хипотеза 3. *Психопатия* ще е положително свързана със *Съперничество* и отрицателно – с *Приспособяване* и *Сътрудничество* като стил на поведение за справяне с конфликт.

ИЗСЛЕДВАНЕ

Представените тук емпирични данни се базират на 372 изследвани лица, от които 81,2% са жени (N=302) и 18,8% са мъже (N=70). Респондентите представляват разнообразна извадка от българското общество по отношение на местожителство, образование, финансово състояние и професия.

Инструментите са подбрани съобразно целите на изследването. За да измерим поведението в конфликтна ситуация сме се спрели на Инструмент на Томас–Килман за стилове на поведение в конфликтна ситуация (Kilman & Thomas, 1977). Според обвързаността с независимите дименсии себеутвърждаване–сътрудничество, авторите разграничават пет поведенчески стратегии за справяне с конфликт:

- *Съперничество* – себеутвърждаваща и несътрудническа нагласа с фокус върху личния интерес;
- *Сътрудничество* – себеутвърждаващо и кооперативно поведение, целящо удовлетворяване и на двете страни в конфликта;
- *Компромис* – поведение, намиращо се между двете дименсии и търсещо частично удовлетворение на участниците;

- *Отбягване* – несебеутвърждаващо и несътрудническо поведение, което пренебрегва конфликта;
- *Приспособяване* – несебеутвърждаваща и сътрудническа тенденция, при която личните потребности остават на заден план.

С цел преодоляване на ипсативните данни модифицирахме въпросника, групирайки твърденията в пет субскали. Скалата за отговори е от Ликертов тип: от 1 – „крайно несъгласен/на“ до 5 – „напълно съгласен/на“. Анализът на вътрешната консистентност на скалите е подходяща за изследователски и научни цели (от $\alpha = 0,750$ до $\alpha = 0,821$).

За да не бъде твърде обемен цялостният въпросник, се спряхме на кратката версия за измерване на асоциалните черти от Тъмната триада (Jones & Paulhus, 2014).

РЕЗУЛТАТИ

За проверка на хипотезите е направен линеен корелационен анализ чрез корелация на Пиърсън. Силата на корелационната връзка е оценена по скалата: 0–0,3 – слаба; 0,3–0,5 – умерена; 0,5–0,7 – значителна; 0,7–0,9 – висока, и над 0,9 – много висока (Ермолаев, 2003).

Резултатите са представени в Таблица 1. При конфликтната стратегия *Съперничество* се отчита най-силна положителна връзка и с трите „тъмни“ характеристики. По-ниски, но отново положителни и значими са корелациите им и с поведението *Отбягване*. *Сътрудничество* се свързва слабо, но статистически значимо единствено с чертата *Нарцисизъм*. За *Компромис* като конфликтно поведение се отчита положителна връзка с *Нарцисизъм* и *Макиавелизъм*. *Приспособяване* се свързва положително с *Нарцисизъм* и отрицателно – с чертата *Психопатия*.

Таблица 1. Връзка между личностните черти от Тъмната триада и стратегиите на поведение в ситуации на конфликт (N = 372)

Стил на поведение в конфликт	Личностни черти от Тъмната триада		
	Нарцисизъм	Макиавелизъм	Психопатия
Съперничество	0,335**	0,494**	0,333**
Отбягване	0,250**	0,196**	0,125*
Сътрудничество	0,232**	0,020	-0,041
Компромис	0,340**	0,194**	0,098
Приспособяване	0,170**	-0,039	-0,115*

Бележка: ** 0,01 (двустранен тест); * 0,05 (двустранен тест).

Според данните от изследването *Нарцисизъм* има положителна слаба до умерена връзка с всеки от стиловете за справяне с конфликт. Най-силна връзка е отчетена със стратегията *Компромис* ($r=0,340$; $p<0,05$), последвана от *Съперничество*

($r=0,335$; $p<0,05$). При същото ниво на значимост следват слаби връзки с *Отбягване* ($r=0,250$), *Сътрудничество* ($r=0,232$) и *Приспособяване* ($r=0,170$).

Макиавелизъм е най-силно свързан със *Съперничество* като стил за разрешаване на конфликти ($r= 0,494$; $p<0,05$). Следват по-слаби корелации с *Отбягване* ($r=0,196$; $p<0,05$) и *Компромис* ($r=0,194$; $p<0,05$).

За *Психопатия* отново е отчетена най-силна връзка с конфликтната стратегия *Съперничество* ($r=0,333$; $p<0,05$), последвана от по-слаба корелация ($r=0,125$; $p<0,01$) с *Отбягване*. Чертата се свързва отрицателно с поведенческия стил *Приспособяване* ($r=- 0,115$; $p<0,01$).

ОБСЪЖДАНЕ

Това изследване цели да проследи връзката на чертите от Тъмната триада и поведенческите стилове за справяне с конфликт. Анализът на данните разкрива, че издигнатите хипотези са частично подкрепени.

Според Хипотеза 1 *Нарцисизъм* е положително свързан със *Съперничество* и отрицателно – със стратегията *Компромис*. В съответствие с издигнатата хипотеза и егоцентричните тенденции на нарцисиста се отчита умерена положителна връзка между личностната черта и стила за справяне с конфликти *Съперничество*. Любопитно е, че противно на очакванията за отрицателна връзка между *Нарцисизъм* и *Компромис*, именно между тях се установява най-силна корелационна връзка. Вероятно потребността на нарцисиста да задоволява собствените си нужди е предпоставка тези хора целенасочено да търсят взаимно приемливо решение на конфликта. По този начин те намаляват конфликтното напрежение и предпочитат благоприятно за постигане на личните цели взаимодействие. В разрез с предишни изследвания (Paulhus & Williams, 2002; Vernon et al., 2008) се установява слаба, но отново положителна връзка на чертата с конфликтната стратегия *Сътрудничество*: тук отново може да се предположи преднамерен и обмислен ход, имащ за цел определени лични облаги. Данните сочат слаба връзка на *Нарцисизъм* със стратегиите *Отбягване* и *Приспособяване*, за които не са издигнати хипотези. Вероятно обяснение е, че за тези хора постигането на личните цели е по-значимо от разрешаването на конфликта. По тази причина обяснението на поведението им следва да вземе предвид и ситуационни фактори отвъд конфликта.

Хипотеза 2, според която *Макиавелизъм* ще корелира положително със *Съперничество*, а отрицателно – със стратегиите *Приспособяване* и *Избягване*, се потвърждава само в първата си част. Именно тук се отчита най-силната връзка ($r=0,494$; $p<0,05$), доказваща тенденцията на макиавелиста да налага себе си. Очакването ни се основава на предишни изследвания (Jones & Melcher, 1982; Mesko et al., 2014). Отрицателните връзки, заложи в хипотезата, не се потвърждават. Докато спрямо *Приспособяване* корелационната връзка е отрицателна,

но статистически незначима, чертата се свързва слабо, но положително с поведение, целящо избягване на конфликтите. Този резултат противоречи на очакването макиавелистът да манипулира участниците в конфликта докато не постигне собствените си цели. За задълбочен анализ на получените данни следва да имаме предвид контекста, в чиито рамки се разгръща конфликтната ситуация и как той провокира специфични поведенчески стратегии. Интересно е да се отбележи, че чертата се свързва положително, макар и слабо ($r=0,194$, $p<0,01$) с компромиса в разрешаването на конфликтите. Нагласата да се отстъпи, подобно на *Отбягване* на конфликти, не е типична за макиавелиста. Необходими са повече изследвания, отчитащи културните особености и ситуационните фактори, за да се разбере поведението на хората с високи нива на тази черта в конфликтни ситуации.

Очакванията, заложили в Хипотеза 3, са, че *Психопатия* е положително свързана със *Съперничество* и отрицателно – с *Приспособяване* като конфликтни стратегии, се потвърждават. Откриваме теоретично обяснение за резултатите в склонността на психопатната личност да не зачита чуждите преживявания и да оправдава нараняващото другите поведение (O'Boyle et al., 2015). Анализът на данните не разкрива значима отрицателната връзка на чертата със *Сътрудничество*. Въпреки че не е заложила в хипотезите, резултатите от изследването разкриват слаба положителна връзка между *Психопатия* и *Отбягване* ($r=0,125$, $p<0,05$). Останалите черти от Тъмната триада също корелират положително с тенденцията за избягване на конфликтни ситуации. Това ни води към идеята да се потърси обяснението в народопсихологията, обобщена в поговорката „Преклонена главица сабя не я сече“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРИЛОЖЕНИЯ

Тази статия има за цел да установи взаимовръзки между личностните характеристики от Тъмната триада и стиловете за справяне с конфликтни ситуации. Резултатите и анализът на данните биха могли да намерят приложение в различни сфери на човешкото функциониране, свързани с взаимодействие с други хора или групи. Подобна информация би подпомогнала редица професии, включително социални дейности, психология, човешки ресурси, медиация. Като допълнение: това познание може да подпомогне личностното развитие на човека и да доведе до по-широк кръг от алтернативи за реагиране при конфликт.

Следва да имаме предвид някои ограничения на изследването, например по-големия процент респонденти от женски пол, което вероятно оказва отражение върху установените взаимовръзки. Би било интересно в бъдеще изследването да се разшири чрез използване на по-обширни данни, чрез изследване

на допълнителни личностни характеристики и стилове за разрешаване на конфликтни ситуации. Това би дало възможност за по-задълбочено познание за влиянието на личността върху нагласите и реакциите при конфликт.

ЛИТЕРАТУРА

- Ермолаев, О. Ю. (2003). *Математическая статистика для психологов*. Москва: Флинта.
- Antonioni, D. (1998). Relationship between the big five personality factors and conflict management styles. *International Journal of Conflict Management*, 9(4), 336-355.
- Avruch, K. (2012). *Context and Pretext in Conflict Resolution: Culture, Identity, Power, and Practice*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Buffardi, L. E. & Campbell, W. K. (2008). Narcissism and social networking web sites. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(10), 1303-1314.
- Campbell, W. K. (1999). Narcissism and romantic attraction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1254-1270.
- Furnham, A., Richards, S. C., & Paulhus, D. L. (2013). The Dark Triad of personality: A 10-year review. *Social and Personality Psychology Compass*, 7(3), 199-216.
- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2011). The role of impulsivity in the Dark Triad of personality. *Personality and Individual Differences*, 51(5), 679-682.
- Jones, D. N. & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the short dark triad (SD3): A brief measure of dark personality traits. *Assessment*, 21(1), 28-41.
- Jones, R. E., & Melcher, B. H. (1982). Personality and the preference for modes of conflict resolution. *Human Relations*, 35(8), 649-658.
- Institute for Economics & Peace. (2019). Global peace index report 2019. <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2019/06/GPI-2019-web003.pdf>. (Retrieved on August 25, 2019.)
- Kilmann, R. H., & Thomas, K. W. (1977). Developing a forced-choice measure of conflict-handling behavior: The "MODE" instrument. *Educational and Psychological Measurement*, 37(2), 309-325.
- Mesko, N., Lang, A., Andrea, C., Szijjarto, L., & Bereczkei, T. (2014). Compete and compromise: Machiavellianism and conflict resolution. *Electronic Journal of Business Ethics and Organizational Studies*, 19(1), 14-18.
- Moberg, P. J. (1998). Predicting conflict strategy with personality traits: Incremental validity and the Five-factor model. *International Journal of Conflict Management*, 9(3), 258-285.
- O'Boyle, E. H., Forsyth, D. R., Banks, G. C., Story, P. A., & White, C. D. (2015). A meta-analytic test of redundancy and relative importance of the dark triad and Five-factor model of personality. *Journal of Personality*, 83(6), 644-664.

- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality, 36*(6), 556-563.
- Resick, C. J., Whitman, D. S., Weingarden, S. M., & Hiller, N. J. (2009). The bright-side and the dark-side of CEO personality: examining core self-evaluations, narcissism, transformational leadership, and strategic influence. *Journal of Applied Psychology, 94*(6), 1365-1381.
- Schouppe, N., Ridderinkhof, K. R., Verguts, T., & Notebaert, W. (2014). Context-specific control and context selection in conflict tasks. *Acta psychologica, 146*(1), 63-66.
- Thomas, K. W. (2008). Thomas-Kilmann Conflict Mode. *TKI Profile and Interpretive Report, 1-11*.
- Van den Stock, J., Hortensius, R., Sinke, C., Goebel, R., & De Gelder, B. (2015). Personality traits predict brain activation and connectivity when witnessing a violent conflict. *Scientific Reports 5*, Article No 13779.
- Vernon, P., Villiani, V., Vickers, & L., Harris, J. (2008). A behavioral genetic investigation of the Dark Triad and the Big 5. *Personality and Individual Differences, 44*(2), 445-452.

КОМУНИКАЦИЯ ВЪВ ВИРТУАЛНИЯ И РЕАЛНИЯ СВЯТ ПРИ ПОКОЛЕНИЕ Z

гл. ас. Мария Караиванова, дпс

*Факултет по обществено здраве, катедра „Управление на
здравните грижи“*

*Медицински университет-Пловдив
mariya.karaivanova@tu-plovdiv.bg*

проф. Радка Масалджиева, дм,

*Факултет по обществено здраве, катедра „Управление на
здравните грижи“*

*Медицински университет-Пловдив
radka.massaldjieva@tu-plovdiv.bg*

доц. Десислава Бакова, дм

*Факултет по обществено здраве, катедра „Управление на
здравните грижи“*

Медицински университет-Пловдив

проф. Мария Семерджиева, дм

*Факултет по обществено здраве, катедра „Управление на
здравните грижи“*

Медицински университет-Пловдив

Мария Караиванова, Радка Масалджиева, Десислава Бакова и Мария Семерджиева. КОМУНИКАЦИЯ ВЪВ ВИРТУАЛНИЯ И РЕАЛНИЯ СВЯТ ПРИ ПОКОЛЕНИЕ Z

Поради бързото развитие на технологиите и в резултат на пандемията от ковид-19 предпочитаните средства за комуникация са в процес на непрекъснатата трансформация. Съществуват данни, че представителите на поколение Z (родените след 1995 г.) имат специфични подходи към общуването (Schawbel, 2014; Hampton & Keys, 2016). В настоящото проучване описваме някои комуникативни характеристики на родените от 1995 до 2002 г., както и взаимовръзките между тях. Представени са част от данните за България от Глобалното проучване на поколение Z, проведено през 2021 г. в 31 държави по света. Извадката се състои от 858 изследвани лица, които попълниха онлайн въпросник в платформата *Qualtrics* в периода октомври–декември 2021 г. Резултатите сочат, че като „комуникативни“ определят себе си 29,9% от извадката. На въпроса за

предпочитания метод на комуникация с другите хора най-голям дял (76,9%) избират „разговор лице в лице“, но на въпроса за действително най-често използвания метод на комуникация най-голям дял от респондентите (88,3%) посочват, че най-често използват директните съобщения през приложения като „Инстаграм“ или „Фейсбук Месинджър“. По отношение на поведенческия стил, който използват при работа с други хора, най-голям дял (33,4%) от респондентите от поколение Z посочват „Изпълнение“ (осъществяване на задачи, следване на насоки, спазване на крайни срокове, изпълнение на рутинни задачи) като най-често използван.

Ключови думи: поколение Z, комуникация, стил на работа, социални мрежи

Mariya Karaivanova, Radka Massaldjieva, Desislava Bakova and Mariya Semerdzhieva. *GENERATION Z COMMUNICATION IN THE VIRTUAL AND REAL WORLD*

Because of fast technological development and as a result of the Covid-19 pandemics, the preferred means of communication are in constant transformation. There is data that members of the generation Z (born after 1995) have a specific approach towards communication (Schawbel, 2014; Hampton & Keys, 2016). In this study we describe some communication characteristics of the people born in the period 1995–2002 as well as the relationship between them. We present part of the Bulgarian data of the Global Generation Z Study conducted in 2021 in 31 countries around the world. The sample consists of 858 respondents who filled in an online questionnaire on the platform *Qualtrics* between October and December 2021. Results indicate that 29.9% of the respondents define themselves as “communicative”. The biggest share of the sample (76.9%) choose “a face-to-face conversation” when asked about their preferred method of communication with other people but 88.3% choose direct messages through applications like Instagram, Facebook and Messenger as the most used method of communication. Regarding the behavioral style used when working with other people, the largest share of the generation Z respondents (33.4%) indicate “Doing” (executing tasks, getting things done, follow directions, meet deadlines, create routine) as the most used one.

Keywords: generation Z, communication, working style, social networks

Поколението представлява група от хора, които в резултат на общите години на раждане преживяват еднакви социални и исторически събития по време на житейските етапи, критични за развитието им. Преживяванията в ранното детство и юношеството оформят естествените възгледи за света, чрез които всички последващи преживявания в живота получават своето значение. Об-

щата локация в историческото време и поколенческото самосъзнание, обусловено от общите преживявания, са двата елемента, които оформят поколението (Mannheim, 1952).

Колкото по-бързо е темпото на социалната и културната промяна, толкова повече се увеличава шансът определени възрастови групи да реагират на променените обстоятелства и така да създадат собствено, ново поколенческо самосъзнание (Ulferts et al., 2013). Все повече се съкращават времевите периоди, в които можем да очакваме относително непроменени условия на живот и в резултат на това миналите преживявания вече не представляват надеждна основа за вземане на решения. Затова все по-често се появяват нови поколения (ново поколенческо самосъзнание), а поколението се превръща в полезна променлива за социална категоризация (Ng et al., 2010).

ПОКОЛЕНИЕТО Z В БЪЛГАРИЯ: ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Поколението, идващо след поколението Y, или т.нар. милениали, което в момента е във фокуса на изследователите по света, се обозначава с последната буква от латинската азбука – Z, и се описва като различно от предходните поколения (Scholz, 2015). Обозначава се и като поколението на пост-милениалите. В България изследванията на представителите на поколението Z са ограничени. В различните изследвания има известна вариация при определянето на годините на раждане на това поколение. Водещи изследователи на това поколение определят периода 1995–2010 като години на раждане (Seemiller & Grace, 2016). В настоящата разработка е разгледана първата кохорта от поколение Z – родените между 1995 и 2002 г. Към настоящия момент те са на възраст между 20 и 27 години.

Ще опишем демографските характеристики на сходна възрастова група, за която има статистически данни – групата на 15–24-годишните към настоящия момент в България, за да придобием представа за демографския профил на поколение Z в България. По данни на НСИ към края на 2021 г. младите хора на възраст между 15 и 24 години са общо 623 639 на брой, или 9,2% от общото население на страната (НСИ, 2021а). Мъжете са 321 185 (51,5%), а жените – 302 454 (48,5%) (НСИ, 2021а). В градовете живеят 461 609 (74%) от тях, а в селата – 162 030 (26%) (НСИ, 2021а). През 2010 г. броят на младите хора от 15 до 24 г. в България е 891 814, или 11,9% от цялото население, а през 2015 г. – 687 990, или 9,6% от цялото население (НСИ, 2021а), т.е. наблюдава се отрицателен прираст на населението със съзряването на представителите на поколение Z.

Характерна за това поколение е силно изразената външна миграция с цел обучение и работа (Митев и Ковачева, 2014). През 2021 г. се наблюдава отрицателен механичен прираст на населението в България във възрастовата група 15–

24 години – трайна тенденция за тази възрастова група от 2010 г., като единствено изключение е годината на началото на пандемията от ковид-19, когато се наблюдава положителен механичен прираст на населението в тази възрастова група (НСИ, 2021б).

Високата младежка безработица и ниското заплащане са характерни за възрастовата група 15–24 г. и създават предпоставка за социално изключване (Митев и Ковачева, 2014). Коефициентът на заетост за първото тримесечие на 2022 г. за младите хора от 15 до 24 г. е 17,1 (121 600 заети) – най-нисък спрямо останалите възрастови групи (НСИ, 2021в).

По отношение на образованието българските ученици показват ниски нива на функционална грамотност. Според резултатите от последното участие през 2018 г. на български ученици, родени през 2002 г., в Програмата за международно оценяване на учениците (PISA) на Организацията за икономическо сътрудничество и развитие (ОИСР) България попада сред държавите със среден резултат, който е статистически значимо по-нисък от средното за ОИСР. Програмата оценява степента, в която 15-годишните са придобили ключови знания и умения по четене, математика и природни науки, които са важни за пълноценното им участие в социалния и икономическия живот. Българските ученици имат по-ниски резултати от средните за ОИСР и в трите оценявани области (OECD, 2019).

ПОКОЛЕНИЕТО Z В БЪЛГАРИЯ: УПОТРЕБА НА ТЕХНОЛОГИИ

Представителите на поколение Z са израснали с новите технологии и те играят значителна роля при оформянето на техните специфични характеристики и възгледи (Томов, 2016). Резултатите от проучване на информационното общество в домакинствата, проведено от Националния статистически институт, показват, че 92,9% от младежите на възраст между 16 и 24 години редовно (всеки ден или поне веднъж седмично) използват интернет (НСИ, 2021г). Това е и най-активната от всички възрастови групи при употребата на интернет. Широката употреба на интернет сред представителите на тази възрастова група, които принадлежат към поколение Z, предполага активното ангажиране в различни форми на виртуална комуникация.

ПОКОЛЕНИЕ Z: НАГЛАСИ КЪМ КОМУНИКАЦИЯТА ВЪВ ВИРТУАЛНИЯ СВЯТ

Представителите на поколение Z имат много добри умения за работа с технологиите и познават разнообразие от дигитални платформи за споделяне, набавяне и обмен на информация. Техните очаквания са, че ще получават информация чрез дигитални медии (Spear et al., 2015). Използването на информационни технологии в класната стая повишава ангажираността с учебния процес

при учениците от основното и средното училище, както и от гимназията, засилва положителното им отношение към интелектуалната дейност, стимулира и задържа интереса към ученето (Arkhipova et al., 2018). Представителите на поколение Z предпочитат дигитално съдържание, което е кратко, наситено с музика, хумор и с присъствието на т.нар. „инфлуенсъри“ от социалните медии (Munsch, 2021).

Друго изследване показва, че 75% от представителите на това поколение притежават „умно устройство“ (смартфон, таблет и др.) и го използват по няколко пъти на час. Повечето от тях прекарват поне 9 часа дневно, комуникирайки с дигитално съдържание. Основният предпочитан от тях източник на информация е видеосъдържание онлайн, като 95% от тях гледат „Ютюб“ всеки ден. Средностатистическият представител на поколение Z гледа средно по 70 видеоматериала на ден, а най-малко 2/3 от членовете на това поколение се допитват до видеоматериали, търсейки инструкции по въпроси от всекидневно естество. Повече от половината представители на това поколение редовно създават собствено видеосъдържание, което публикуват в социални медии. Електронните игри са важна част от техния живот и голяма част от тях прекарват повече от час на ден, играейки видеоигри. Те предпочитат електронни методи на комуникация, като най-използваните са текстови съобщения, различни приложения за мобилни съобщения и социални мрежи (Talmon, 2019).

Едно последствие от навлизането на технологиите в живота на младите хора от поколение Z е тяхната невъзможност да се откъснат от технологиите, което води до повишена тревожност, депресия, проблеми със съня, чувство на неадекватност, на самота и изолация. Те са по-емоционално неустойчиви и по-несигурни от предходните поколения (Eckleberry-Hunt et al., 2018).

Въпреки интензивната употреба на технологии във всекидневието е установено, че представителите на поколение Z предпочитат комуникация лице в лице (Schawbel, 2014).

Поради все по-бързото развитие на технологиите в последните години, а в известна степен и в резултат на ограниченията пред свободното общуване лице в лице по време на пандемията от ковид-19, предпочитаните и реално използваните средства за комуникация са в процес на промяна. В настоящото проучване си поставяме за цел да опишем и да анализираме някои комуникативни характеристики, предпочитани и действително използвани методи на комуникация на родените от 1995 до 2002 г. в България, използваните от тях подходи при работа с хора, както и взаимовръзките между тези променливи.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Представяме част от данните за България от Глобално проучване на поколение Z, проведено през 2021 г. в 31 държави по света. Извадката се състои от

858 изследвани лица, които попълниха онлайн въпросник в платформата *Qualtrics* в периода октомври–декември 2021 г. Въпросникът съдържа 41 въпроса, отнасящи се до демографските показатели, личностните характеристики, мотивацията, предпочитанията, очакванията за бъдещето, междуличностната динамика, комуникацията, отношението към финансови и социални въпроси на родените в този период. Той беше преведен и адаптиран за българска социо-културна среда.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Демографските характеристики на включилите се в проучването за България са представени в Таблици 1 и 2.

Таблица 1. Разпределение на изследваните лица по възрастова група

	Брой	%
1995–2002	840	97,9
2003–2010	18	2,1
Общо	858	100,0

Таблица 2. Разпределение на изследваните лица по пол

	Брой	%
Мъж	193	22,5
Жена	657	76,6
Предпочита да не отговаря	8	0,9
Общо	858	100,0

От респондентите 840 посочват 1995–2002 г. като период на раждане, а едва 18 посочват 2003–2010. От всички респонденти, родени след 1995, 193 са мъже, 657 – жени, а 8 предпочитат да не отговарят на въпроса. От анализирания изследвани лица 750 са редовни, 51 са задочни студенти, а 57 не са студенти.

На въпроса за предпочитания метод на комуникация с другите хора най-голям дял 76,9% избират „разговор лице в лице“, но на въпроса за действително най-често използвания метод на комуникация най-голям дял от респондентите (88,3%) посочват, че най-често използват директните съобщения през приложение, например съобщения през приложенията „Инстаграм“ и „Фейсбук Месинджър“ (Таблицы 3 и 4.).

Най-предпочитаният канал за комуникация на представителите на поколение Z е разговор лице в лице, следван от комуникацията чрез различни приложения. Най-често използваният канал за комуникация от представителите на поколение Z в България е комуникацията чрез приложения, следвана от разговора лице в лице.

Таблица 3. Отговори на въпроса „Кои от следните канали за комуникация ПРЕДПОЧИТАТЕ ДА ИЗПОЛЗВАТЕ в общуването с другите?“ (в проценти)

	Разговор лице в лице	Видео чат	Телефонен разговор	Имейл	Текстови съобщения*	Чрез приложения**
Не предпочитам този канал	3,6	44,5	24,6	54,2	20,5	8,4
Донякъде предпочитам този канал	19,5	42,8	49,9	31,3	41,3	32,0
Предпочитам този канал	76,9	12,6	25,5	14,5	38,2	59,6

Бележка: *„Вайбър“, „Уатсап“, „Телеграм“ и др.; ** Съобщения в „Инстаграм“, чатове, „Фейсбук Месинджър“ и др.

Таблица 4. Отговори на въпроса „Кои от следните канали за комуникация ДЕЙСТВИТЕЛНО ИЗПОЛЗВАТЕ в общуването с другите?“ (в проценти)

	Разговор лице в лице	Видео чат	Телефонен разговор	Имейл	Текстови съобщения*	Чрез приложения**
Не използвам този канал	0,9	32,2	3,0	35,3	15,8	1,6
Понякога използвам този канал	15,9	51,0	41,8	46,9	33,0	10,1
Често използвам този канал	83,2	16,7	55,2	17,9	51,2	88,3

Бележка: *„Вайбър“, „Уатсап“, „Телеграм“ и др.; ** Съобщения в „Инстаграм“, чатове, „Фейсбук Месинджър“ и др.

Таблица 5. Коефициенти на корелация по Пиърсън (r) между отговорите на въпросите за предпочитане и за действително използване на каналите на комуникация

Разговор лице в лице (N=642)	0,428**
Видео чат (N=642)	0,490**
Телефонен разговор (N=643)	0,430**
Кореспонденция чрез имейл (N=640)	0,530**
Текстови съобщения („Вайбър“, „Уатсап“, „Телеграм“ и др.) (N=639)	0,596**
Чрез приложения (съобщения в „Инстаграм“, чатове, „Фейсбук Месинджър“ и др.) (N=640)	0,373**

Бележка: **Ниво на значимост на корелационния коефициент $p < 0,01$.

Установената умерена връзка между предпочитаните и действително използвани комуникативни канали може да се смята за показател за следване на предпочитанията в реалната комуникация. Допускаме, че разминаването на предпочитани в най-голяма степен разговори лице в лице с действително използвани в най-голяма степен електронни приложения може да е свързано с ограниченията по време на пандемията от ковид-19, наложени по време на проучването.

Освен предпочитани и действително използвани канали за комуникация, във въпросника изследваните лица трябваше да определят какъв подход на работа използват най-често при работа с други хора, както и да посочат в каква степен се определят като общителни. Разпределението на изследваните лица по отношение на поведенческия стил в съвместната работа с други е представено в таблица 6, а на фигура 1 е представено в каква степен те се определят като общителни.

Таблица 6. Отговори на въпроса „Колко често използвате всеки един от тези стилове/ подходи, когато работите с други хора?“ (в проценти)

	Лидерство	Оперативна дейност	Комуникация	Анализ и синтез
Никога	5	0,6	1,5	1,2
Рядко	15,8	4,3	6,4	5,9
Понякога	37,2	17,4	19,4	17,3
Често	31,2	43,7	36	35,3
Винаги	10,8	34,1	36,7	40,3

По отношение на поведенческия стил, който използват при работа с други хора, най-голям дял (77,8%) от респондентите от поколение Z посочват „Оперативна дейност“ (изпълнение на задачи, следване на указания, спазване на срокове, създаване на рутина) като стил в работата, който използват „често“ или „винаги“.

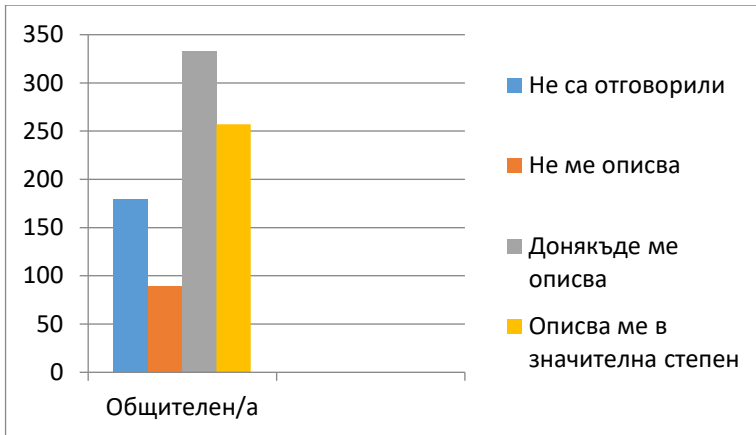
Установиха се слаби позитивни значими корелации между личностната характеристика „общителен/а“ и лидерския стил на работа ($r=0,288^{**}$ ($p<0,01$), както и със стиловете на работа „Комуникация“ ($r=0,389^{**}$ ($p<0,01$) и „Анализ и синтез“ ($r=0,114^{**}$, $p<0,05$).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Преобладаващата част от представителите на поколение Z в България описват себе си като общителни в средна и висока степен (86,8%). Голяма част (72,7%) от тях посочват, че често или винаги използват стил на работа с други хора „Комуникация“ (свързване с другите, интегриране на другите, обучаване на другите, проява на емпатия и създаване и поддържане на хармонични отно-

шения). Колкото по-общителни са хората от поколение Z, толкова по-често използват подходите „Лидерство“ и „Комуникация“ при работа с други хора. Представителите на поколение Z в България най-често комуникират чрез електронни приложения, макар че най-силно предпочитат разговор лице в лице.

Фигура 1. Отговори на въпроса „До каква степен личностната характеристика „общителен/а“ описва Вашата личност?“

ЛИТЕРАТУРА

- Митев, П.-Е., Ковачева, С. (2014). *Младите хора в европейска България: социологически портрет*. София: Фондация Фридрих Еберт.
- Национален статистически институт България. (2021а). „Население по статистически райони, възраст, местоживеене и пол към 31.12.2021“. <https://bit.ly/3y547l8>. (Дата на достъп: 10.06.2022 г.)
- Национален статистически институт България. (2021б). „Външна миграция през 2021 г. по възраст и пол“. <https://bit.ly/3SEgQDg>. (Дата на достъп: 10.06.2022 г.)
- Национален статистически институт България. (2021в). „Заети лица и коефициент на заетост на населението на 15 и повече навършени години през първото тримесечие на 2022 г.“. <https://bit.ly/3SpORaO>. (Дата на достъп: 10.06.2022 г.)
- Национален статистически институт България. (2021г). „Лица, регулярно използващи Интернет (всеки ден или поне веднъж седмично)“. <https://bit.ly/3SFc3SJ>. (Дата на достъп: 13.06.2022 г.)
- Arkhipova, M., Belova, E., Gavrikova, Y., Pleskanyuk, T., Arkhipov, A. (2019). Reaching generation Z. Attitude toward technology among the newest generation of

- school students. In: *Perspectives on The Use of New Information and Communication Technology (ICT) In Modern Economy*. DOI: 10.1007/978-3-319-90835-9_114.
- Eckleberry-Hunt, J., Lick, D., Hunt, R. (2018). Is medical education ready for generation Z? *J Grad Med Educ*, 10(4), 378–381.
- Hampton, D., Keys, Y. (2017). Generation Z students: Will they change our nursing classrooms? *Journal of Nursing Education and Practice*, 7(4), 111-115. DOI: 10.5430/jnep.v7n4p111.
- Mannheim, K. (1952). The problem of generations. In Kecskemeti, P. (ed.), *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge & Kegan Paul, pp. 276–322.
- Munsch, A. (2021) Millennial and generation Z digital marketing communication and advertising effectiveness: A qualitative exploration. *Journal of Global Scholars of Marketing Science*, 31(1), 10-29, DOI: 10.1080/21639159.2020.1808812.
- Ng, E., Schweitzer, L., Lyons, S. (2010). New generation, great expectations: A field study of the millennial generation. *Journal of Business and Psychology*, 25(2), 281-292.
- Organization for Economic Cooperation and Development. (2019). “PISA 2018 Results (Volume I): What Students Know and Can Do”, PISA, Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/5f07c754-en>. (Accessed in June 2022).
- Schawbel, D. (2014). *Gen Z Employees: The 5 Attributes You Need to Know*. Retrieved from: <https://www.entrepreneur.com/article/236560>.
- Scholz, C. (2015). Auf Generation Y folgt Generation Z und die tickt wieder völlig anders. <https://www.computerwoche.de/a/auf-generation-y-folgt-generation-z,3092911>.
- Seemiller, C. & Grace, M. (2016). *Generation Z Goes to College*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Spears, J., Zobac, S. R., Spillane, A., & Thomas, S. (2015). Marketing Learning Communities to Generation Z: The Importance of Face-to-Face Interaction in a Digitally Driven World. *Learning Communities: Research & Practice*, 3(1), 1-10.
- Talmon, G. A. (2019). Generation Z: What’s next? *Medical Science Education*, 29, 9-11. <https://doi.org/10.1007/s40670-019-00796-0>
- Tomov, T. (2016, October 28). Interview via questionnaire from October 28, 2016. Kristine Klein, Master’s thesis, Germany: Saarbruecken, Saarland University.
- Ulferts, H., Korunka, C., & Kubicek, B. (2013). Acceleration in working life: An empirical test of a sociological framework. *Time and Society*, 22(2), 161-185.

ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ НА СКАЛА ЗА АЛЕКСИТИМИЯ НА ТОРОНТО (TAS-20)

Любомира Цветкова, Георги Гърков и Георги Кирилов

СУ „Св. Климент Охридски“

lubomira.i.zvetkova@gmail.com

Любомира Цветкова, Георги Гърков и Георги Кирилов. ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ НА СКАЛА ЗА АЛЕКСИТИМИЯ НА ТОРОНТО (TAS-20)

Алекситимията е устойчив личностен конструкт, който се обяснява с когнитивни дефицити в преработката на емоциите. Свързва се с невъзможността на човека да идентифицира и да описва емоционалните си преживявания; наблюдават се и ригидни мисловни механизми. Най-популярният инструмент за изследване на алекситимия е Скалата за алекситимия Торонто (TAS-20). Настоящото изследване има за цел да изследва факторната структура, надеждността и валидността на скалата. Данните са събрани от 350 изследвани лица (281 жени и 69 мъже), неклинична извадка. Вътрешната консистентност на общата скала е висока ($\alpha=0,86$), което се потвърждава от други изследвания на психометричните характеристики на TAS-20 в български условия, но получената в хода на анализите трифакторна структура се различава от оригиналния вариант на TAS-20, а също и от адаптацията на български език. Изведена е трифакторна структура: (1) Трудности при идентифициране и описване на чувствата, (2) Ограничени фантазмени преживявания и (3) Изравняване на емоционалните преживявания.

Ключови думи: TAS-20, алекситимия

Lubomira Tsvetkova, George Garkov and George Kirilov. PSYCHOMETRIC CHARACTERISTICS OF THE BULGARIAN VERSION OF TORONTO ALEXITHYMIA SCALE (TAS-20)

Alexithymia is a stable personality construct that is explained by cognitive deficits in emotion processing. It is associated with the individual's inability to identify and describe his emotional experiences; rigid thought mechanisms are also observed. The most popular alexithymia scale is the Toronto Alexithymia Scale (TAS-20). The present study aims to examine the factor structure, reliability, and validity of the scale. Data were collected from 350 subjects (281 women and 69 men), a non-clinical sample. The internal consistency of the total scale is high ($\alpha=.86$), which is confirmed by other investigations of TAS-20's psychometric characteristics in Bulgarian conditions, but the three-factor structure obtained in the analysis differs both from the original version of the TAS-20 and the previous studies in Bulgaria. A three-

factor structure was derived: (1) Difficulties in identifying and describing feelings; (2) Limited phantasmal experiences; (3) Equalization of emotional experiences.

Keywords: TAS-20, alexithymia

ВЪВЕДЕНИЕ

В началото на XX век, заедно с динамичното развитие на психоаналитичната теория на Фройд, редица лекари фокусират вниманието си върху трудностите, които срещат при лечение на някои пациенти. В края на 40-те години на XX век Ръш и неговите колеги забелязват тенденцията голяма част от страдащите от психосоматични заболявания пациенти, резистентни на традиционните терапевтични подходи, да са изключително неосъзнати и неинформативни по отношение на емоционалните си преживявания. Те имат трудности да разбират, да различават и да описват чувствата си, което се оказва значим фактор по отношение на терапевтичните интервенции. Емоционалните преживявания се разбират като телесни симптоми, което обикновено води до допълнителна ажитация и фиксиране върху телесните симптоми.

В началото на 70-те на XX в. Сифнеос и колеги дефинират термина *алекситимия*, който в превод от гръцки означава „без думи за чувствата“. След дефинирането му съвсем естествено става необходимо да се разработят подходящи методи за диагностика и лечение на алекситимията. Към днешна дата има различни качествени и количествени методи за нейното изследване (Цветкова, 2020).

Първият структуриран инструмент за изследване на алекситимията е Скалата за алекситимия Торонто (TAS), създадена от Греъм Тейлър и колеги в средата на 80-те години на XX в. (Taylor, Ryan, & Bagby, 1985). При създаването ѝ авторите правят обстоен преглед на научната литература тогава, за да се опитат до обособят тестова батерия, която да покрие петте фактора, които към онзи момент екипът отчита като най-значими при диференциране на алекситимията, а именно:

- трудности при идентифициране на чувствата;
- трудности при различаване на чувства от телесни усещания;
- липса на интроспекция;
- социална конформност;
- беден фантазмен живот и трудности при припомняне на сънища.

Създадена е тестова батерия с 41 айтема, от които половината са позитивно формулирани; 8 са от личностната скала на Шалинг-Сифнеос

(Apfel & Sifneos, 1979); 4 са от скалата анорексия и булимия на Гарнър (Garner, Olmsted, & Polivy, 1983); 4 айтема са от скалата за оценка на когницията (Cacioppo & Petty, 1982). По-голямата част от айтемите са перифразирани, за да съответстват точно на поставените цели. Отговаря се чрез 5-степенна Ликертова скала. Проведени са поредица анализи за вътрешна консистентност на скалата и финалният ѝ вариант съдържа 26 айтема с алфа на Кронбах $\alpha=0,79$. Айтемите са разпределени в 4 фактора, обясняващи 31,8% от общата вариация. Факторната структура на скалата е (Taylor, Ryan, & Bagby, 1985):

- Ф1 обяснява 12,3% от общата вариация: *трудности при идентифициране и диференциране на чувства и телесни усещания*;
- Ф2 обяснява 7% от общата вариация: *трудности при описване на чувствата*;
- Ф3 обяснява 6,4% от общата вариация: *фантазиране*;
- Ф4 обяснява 6,1% от общата вариация: *външно ориентиран когнитивен стил*.

Впоследствие Скалата за алкеситимия Торонто се използва и се апробира в множество психологически изследвания в различни култури. Психометричните характеристики се оказват неустойчиви. Установява се тенденция първи и втори фактор да корелират значимо, като няколко от айтемите попадат едновременно и в двата фактора (Bagby, Parker, & Taylor, 1994). Освен това, за разлика от очакваната положителна корелация между всички фактори, Ф3 (фантазиране) корелира отрицателно с Ф1 (трудности при идентифициране и диференциране на чувства и телесни усещания). Това са основните причини, които провокират Багби и колеги (Bagby, Parker, & Taylor, 1994) да направят ревизия на инструмента. Те си поставят за цел да конструират нова скала, чиято факторна структура да се валидира в клинична и неклинична популация, като се оценят конвергентността, дискриминантната и конкурентната валидност на ревизирания вариант.

В новата тестова батерия се добавят 17 айтема, 7 от които са свързани с въображението, 5 се отнасят към външно ориентирания когнитивен стил, 5 – към трудностите при описване на чувствата (Bagby, Parker, & Taylor, 1994). Отново са направени поредица от анализи за установяване на факторната структура и психометричните характеристики на Скалата за алкеситимия Торонто. При първите проверки на вътрешната консистентност на скалата 8 от 12 айтема от фактора *Въображение* имат корелация $\geq 0,30$ и са премахнати, след което остават само 4 айтема от този фак-

тор. Авторите вземат решение за премахване на целия фасет. При следващите анализи отпадат поетапно първо 7, после 4 айтема с тегла $\geq 0,20$. Окончателният вариант на скалата съдържа 20 айтема, формиращи 3-факторна структура. Тази факторна структура обяснява 31% от общата вариация и алфа на Кронбах е $\alpha=0,81$. Факторите са както следва (Bagby, Parker, & Taylor, 1994):

- Ф1 – *трудности при идентифициране на чувствата*; обяснява 12,6% от общата вариация, $\alpha=0,78$;
- Ф2 – *трудности при описване на чувствата*; обяснява 9,63% от общата вариация, $\alpha=0,75$;
- Ф3 – *външно ориентиран когнитивен стил*; обяснява 8,75% от общата вариация, $\alpha=0,66$.

Двадесет-айтемната скала за алекситимия Торонто (TAS-20) е най-разпространеният структуриран инструмент за изследване на алекситимията. Преведен е на редица езици и психометричните му характеристики са изследвани в много и различни популации. В различните изследвания TAS-20 показва високи показатели за вътрешна валидност, но често има разлики във факторната структура. Към момента има двуфакторно решение (цит. по Schroeders, Kubera, & Gnambs, 2021, Popov et al., 2016), в което се обособяват факторите: *трудности при идентифициране и описване на чувствата и външно ориентиран когнитивен стил*; трифакторно решение, което може да съответства на оригиналната факторна структура (цит. по Schroeders, Kubera, & Gnambs, 2021). Има и други трифакторни решения. Едното обособява факторите: *трудности при идентифициране и описване на чувствата; прагматично мислене; липса на важност на емоциите* (Schroeders, Kubera, & Gnambs, 2021). Друго трифакторно решение обособява факторите (цит. по Schroeders, Kubera, & Gnambs, 2021): *трудности при идентифициране и описване на чувствата; ограничени фантазмени преживявания; изравняване на емоционалните преживявания*.

МЕТОД И ПРОЦЕДУРА

За проверката на психометричните характеристики на скалата за алекситимия Торонто в българската популация и сравняването им с предишни изследвания (Popov et al, 2016) бяха изследвани 350 изследвани лица, от които 281 жени, на възраст между 18 и 70 години. Участието им беше анонимно и те попълниха въпросника онлайн. Тестовата батерия съдържа няколко инструмента, които се изследва: Скала за алекситимия

Торонто (TAS-20); Големите пет (IPIP); Скала за стила на привързаност при възрастни (AAS); Кратка версия на Тъмната триада (SD3); Скала за възприет стрес (PSS); Скала за професионално благополучие (JSS); Копенхагенска скала за професионалното прегаряне (CBI); Скала за удовлетворение от живота (SWLS); демографски характеристики (пол, възраст, образование, местоживееене, професия, семейно положение, удовлетворение от семейния/интимния живот). Въпросите са подредени на случаен принцип. Данните бяха събрани чрез *Google Forms* в периода 29.03.2022 – 01.04.2022 г.

АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ

В проучването се използва 5-степенна Ликертова скала за отговори и за това процедурите, свързани с проверката и установяването на факторната структура, бяха приложени върху полихорните корелационни матрици.

При конфирматорните анализи използвахме метода на диагонално претеглените най малки квадрати (DWLS). Проверихме съответствието на данните от TAS-20 с еднофакторна структура, както и с двуфакторната структура, получена от Попов и колеги в български условия. В рамките на последващия експлораторния анализ зададохме факториране на главните оси и облимин ротация, която позволява да се установят взаимовръзките между изведените фактори.

За да се определи по-ясно броят на факторите, които се допуска да бъдат заложени в хода на експлораторния анализ, използвахме паралелен анализ на Хорн, MAP критерия на Велицър и VSS критерия на Ревел и Роклин. След обсъждане на резултатите от тях и тестване на експлораторни модели с различен брой фактори, изборът на факторна структура беше осъществен според потенциалното му интерпретативно предимство спрямо останалите.

Вътрешната консистентност на всички скали определихме чрез изчисляването на ординална алфа на Кронбах. С оглед на допускането на взаимовръзки между факторите на TAS 20 външната им валидност по отношение на адаптирани за български условия инструменти беше проверена чрез парциални корелации. За половите сравнения използвахме тест на Уелч за независими извадки.

Всички процедури, свързани с анализа на данните, бяха осъществени в R.

РЕЗУЛТАТИ

Заложените модели за еднофакторна и двуфакторна структура на TAS-20 показват слабо съответствие с корелационните матрици на данните. За еднофакторния модел корекциите за устойчивост (*robust*) показват: RMSEA = 0,121; SRMR = 0,099; χ^2/df = 5,82; CFI = 0,832; TLI = 0,813. За двуфакторния модел на Попов и колеги RMSEA = 0,09; SRMR = 0,86; CFI = 0,908; TLI = 0,897.

Паралелният анализ, MAP и VSS критерият не достигнаха до сходни решения. Докато паралелният анализ подсказва обособяването на четири фактора отвъд симулираните и подбраните данни, MAP критерият изведе два фактора. След визуален преглед на резултатите от VSS анализа обаче не установихме значително подобрене при съответствието с данните (*fit*) отвъд задаването на трифакторна структура. Затова след обсъждане на пробни експлораторни анализи с два, три и четири фактора, се спряхме върху трифакторно решение с оглед на интерпретативната му стойност (фигура 1). Трите фактора обясняват общо 44 процента от дисперсията. Анализът ни показва, че скалата за затруднения при идентифициране или описване на чувствата се съхранява като отделен фактор в контекста на нашите данни. В сравнение със структурата, получена от Попов и колеги обаче, тук скалата за ориентирано навън мислене се разделя на два слабо зависими фактора с корелация от 0,15. Същевременно скалата за затруднения при идентифициране или описване на чувствата демонстрира корелация от 0,36 с едната част на скалата за ориентирано навън мислене, докато корелацията с другата част е 0,12.

Получените от нас ординални алфи са съответно: за Трудности при идентифициране на чувствата $\alpha=0,91$; за Ограничени фантазмени преживявания $\alpha=0,7$; за Изравняване на емоционалните преживявания $\alpha=0,64$.

Парциалните корелации и обикновените корелации (*zero-order*) на изведената трифакторна структура на TAS-20 с Големите пет и Малката тъмна триада подсказват наличието на зависимости, които не се отклоняват от установените като цяло в теоретичната литература (Фигура 2). Сравненията по пол не се оказаха статистически значими.

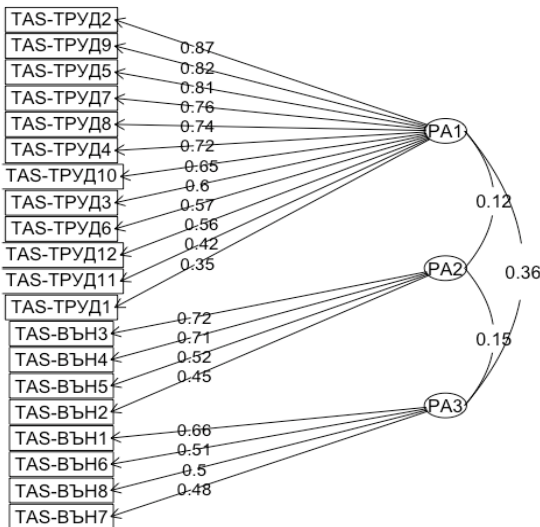
ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Алекситимията е важен личностен конструкт, който безспорно влияе върху качеството на живот на човека. Създаването на устойчиви психодиагностични инструменти за определяне нивата на алекситимия е от ключово значение за по-прецизното дефиниране на конструкта и за разработването на адекватни терапевтични стратегии. Настоящото изследване

за пореден път показва, че TAS-20 има добри показатели за вътрешна валидност на фона на спорна факторна структура на скалата. Резултатите показваха трифакторна структура: (1) Трудности при идентифициране и описване на чувствата, (2) Ограничени фантазмени преживявания и (3) Изравняване на емоционалните преживявания, която обяснява 44% от дисперсията. Тази структура се потвърждава от няколко изследвания (Khosravani et al., 2019; Popp et al., 2008), но не потвърждава получените досега резултати в български условия (Роров et al., 2016; Цветкова, 2020). Трябва да се вземе предвид и размерът на извадката, който не е достатъчно голям или балансиран по пол и възраст, за да се правят генерализирани изводи. Необходими са по-нататъшни изследвания на психометричните свойства на скалата. Възможно е да се окаже необходимо скалата да бъде редактирана и променена до привеждането ѝ във формат, който едновременно да отразява теоретичния модел за алекситимията и в същото време да има устойчива факторна структура и психометрични характеристики в българския контекст.

Експлораторен факторен анализ: TAS-20

Фигура 1. Експлораторен факторен анализ на TAS-20. Айтемите от подскалата за трудности при идентифициране и описване на чувствата съответстват на обозначението „TAS-ТРУД“; айтемите от подскалата за ориентирано навън мислене съответстват на „TAS-ВЪН“.

Таблица 2а. Парциални корелации, контролиращи елементите на TAS и обикновени корелации за цялата скала

	Екстраверсия	Доброжелателност	Съзнателност	Въображение	Невротизъм
TAS 1	-0,27	-0,1	-0,21	-0,12	0,58
TAS 2	-0,09	-0,44	-0,18	-0,24	0,03
TAS 3	-0,08	-0,13	0,08	-0,35	-0,28
TAS	-0,32	-0,28	-0,21	-0,38	0,42

Бележка: $p < 0,01$

Таблица 2б. Парциални корелации, контролиращи елементите на TAS и обикновени корелации за цялата скала

	Психотизъм	Макиавелизъм	Нарцисизъм	Кратка „Тъмна триада“
TAS 1	0,29	0,30	-0,04	0,24
TAS 2	0,11	-0,04	-0,14	-0,03
TAS 3	0,003	0,09	-0,11	0,06
TAS (общо)	0,31	0,33	-0,14	0,21

Бележка: $p < 0,01$

ЛИТЕРАТУРА

- Попов, В., Пседерска, Е., Пенева, Е., Бозгунов, К., Василев, Г., Неделчев, Д., Василева, Ж. (2016). Психометрични характеристики на българската версия на самооценъчната скала за алекситимия от Торонто (TAS 20; Toronto Alexithymia Scale-20). *Психологични изследвания*, 25-42.
- Цветкова Л. (2020). Концептуализация и методи за изследване на алекситимия. *Годишник СУ „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, книга Психология*, 110, 108-138.
- Цветкова Л., (2020). Алекситимия – връзки с удовлетвореността от живота и големите пет. *Сборник доклади на националната школа за докторанти и млади учени*, 77-86.
- Apfel, R. J., & Sifneos, P. E. (1979). Alexithymia: Concept and measurement. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 32(1-4), 180–191.
- Bagby, R.M., Parker, J.D.A., Taylor G.J. (1994). The Twenty-Item TAS-I. Item selection and cross-validation of the factor structure. *Journal of Psychosomatic Research*, 38(1), 23-32.
- Cacioppo, T., Petty, R.E. (1982). The need for cognition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42, 116-131.

- Garner, D.M., Olmsted, M.P., Polivy, J. (1983). Development and validation of multi-dimensional eating disorder inventory for anorexia nervosa and bulimia. *International Journal of Eating Disorders*, 2(2), 15-34.
- Schroeders U., Kubera F., & Gnambs T. (2021). The structure of the Toronto Alexithymia Scale (TAS-20): A meta-analytic confirmatory factor analysis. *Assessment*, OnlineFirst, <https://doi.org/10.1177/10731911211033894>, retrieved on March 10, 2022.
- Taylor G. J., Ryan, D., & Bagby, R. M. (1985). Toward the development of a new self-report alexithymia scale. *Psychotherapy and Psychosomatic*, 44, 91-199.

MEDIATION ROLES OF THE EARLY MALADAPTIVE SCHEMAS FOR THE RELATIONSHIP SATISFACTION

Vladimir Vladimirov Marinov, Ph.D. Student

*Department of General, Experimental, Developmental and Health Psychology
Sofia University St. Kliment Ohridski
vladimir_marinov@ff.uni-sofia.bg*

Владимир Маринов. МЕДИАТОРНА РОЛЯ НА РАННИТЕ ДЕЗАДАПТИВНИ СХЕМИ ЗА УДОВЛЕТВОРЕНИЕТО ОТ ИНТИМНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

Удовлетворението от романтични партньорски отношения е психологически феномен от голямо значение за цялостното благополучие на хората във всяка култура. В настоящия труд 312 изследвани лица от български произход участват в изследване с цел по-задълбочено разбиране на основните механизми, чрез които удовлетворението в интимните отношения се влияе от ранните дезадаптивни схеми, установени от Джефри Йънг. Те се разглеждат като важен медиатор в процесите, които формират континуума удовлетворение-неудовлетворение. Други значими теоретични концепции, като стилове на привързаност, също играят важна обяснителна роля и са включени в изследването. Резултатите от това изследване са насочени към професионалната общност и може да се използват в професионалната практика.

Ключови думи: интимно удовлетворение, ранни дезадаптивни схеми, стилове на привързаност, медиация

Vladimir Marinov. MEDIATION ROLES OF THE EARLY MALADAPTIVE SCHEMAS FOR THE RELATIONSHIP SATISFACTION

The relationship satisfaction is a psychological phenomenon with great importance for the overall well-being of individuals in all cultures. In the current study, 312 Bulgarian respondents were tested in order to understand in depth the underlying mechanisms by which the satisfaction in intimate couples is influenced by the early maladaptive schemas established by Jeffrey Young. They are seen as a significant mediator in the processes which contribute to satisfaction or dissatisfaction. Other relevant concepts such as the attachment styles are shown to play a role as well. The findings of this study are directed to the professional community and could be used for meaningful practical applications.

Keywords: relationship satisfaction, early maladaptive schemas, attachment styles, mediation

INTRODUCTION

Contributions in the field of attachment theory and relationship satisfaction are important for the practicing psychologists and academics. The text presents a historic overview as well as newly discussed issues which could be used for further investigation.

LITERATURE OVERVIEW

Recent attempts to understand close adult relationships from attachment point of view are strongly influenced by the work of John Bowlby. In his fundamental approach within the three volumes of *Attachment and Loss* (Bowlby, 1969, 1973, 1980) Bowlby explores the processes through which attachment is established. He especially describes how children develop an emotional attachment to their primary caregivers and the anxiety that they feel when they are separated from them. Bowlby is convinced that children need a close and ongoing relationship with a primary caregiver to develop emotionally. He believes that existing psychological theories are inadequate to explain the intense attachment of infants and children with their caregivers and their drastic responses to separation (Bretherton, 1992). Bowlby (1969, 1973, 1980) draws concepts from many sources, including ethology, psychoanalysis, and systematic theories. His concept is also based on a wide range of observations of children with disorders and adjustment difficulties in clinical and institutional settings, of infants and children who are separated from their primary caregivers for various periods of time, and of non-human primate mothers and their offspring. The theoretical formulation provides a detailed explanation of the development, the function, and the maintenance of attachment behavior. The attachment principles that Bowlby (1969, 1973, 1980) describes are vast theoretical contribution to the understanding of child development. Based on the work of Bowlby and his colleagues and students, revolutionary changes in institutionalized children's care have been made. They have radically transformed hospital practices to minimize the separation between parents and children. For example, mothers are encouraged to spend a lot of time with their hospitalized children and to provide basic care. They have also changed significantly the events surrounding birth; now parents are present at birth and both the father, and the siblings of the newborn are able to interact with the mother and the newborn when they are at the hospital. Furthermore, Bowlby's work has clear implications for those who study loss, grief, and bereavement, and in general for parental behavior and childcare practices. Bowlby's main contribution is the recognition of the evolutionary need for attachment of the child with respect to their caregiver, a need of a biological nature.

SCHEMA

Jeffrey Young's schema-focused therapy was initially created to optimize Beck's traditional cognitive therapy, integrating elements of John Bowlby's attachment theory to deepen the understanding of the emotional development in children. It was enriched by the systemic procedural therapy of Vittorio Guidano who also highlights the importance of the first years of life and the relationship with caregivers in the development of personal psyche. The schema-focused model contains several major modifications to Beck's original work (Caro, 1997). Over the years, this model has managed to establish itself as one of the most complete and integrating approaches in the cognitive school at an international level. On the other hand, the traditional explanations of the etiology of psychological disorders have considered concepts such as the "underlying assumptions" of Aaron Beck and the irrational ideas of Albert Ellis, but it is necessary to investigate further the role that the early maladaptive schemas play in psychopathology genesis. There are several descriptive studies on fears in childhood and adolescence, but these do not take up the variable of the early maladaptive schemas (EMS).

SATISFACTION

Satisfaction in relationships means both intimate and subjective well-being while in a dyadic alliance. In 1947, the World Health Organization (WHO) defined health as "a state of complete physical, mental and social well-being and not simply the absence of disease or ailment", thus formulating a broad, inclusive, and positive view of health. In 1975, the organization went one step further by considering the health of people encompassed sexual health, too, defined as "the integration of somatic, ethical, emotional, intellectual and social aspects of the human being including sexuality". Likewise, they stated three basic elements for sexual health: (a) the chance to enjoy sexual activity and reproductivity in balance with the personal and social ethics; (b) the exercise of sexuality without fears, shame, guilt, myths, or fallacies; on essence, without psychological or social factors that interfere with sexual intercourse; and (c) the performance of a sexual activity free of organic disorders, diseases or alterations that hinder it. Thus, the WHO considers sexual health not only as an integral part of general health, but also as quality of life including human rights. However, sexual health has not been fully incorporated into health care, despite the recommendation of international organizations and the important changes that have taken place. However, as other areas of life, sexuality has developed socially and culturally over the last decades. Life expectancy has risen above the age of 75 and the lifestyle has changed, being more physically, intellectually, and sexually active. These processes of change in sexuality have resulted, among other things, in a decrease in age of onset of sexual intercourse, increased number of sexual partners

and expansion of sexual practices, which accounts for the global phenomenon of transformed sexual behavior, particularly accentuated in women and in the younger generations. In this line of reasoning, those who work on issues of sexual health have extensively investigated sexual difficulties or dysfunctions, the effects of sexual risk behaviors (HIV, AIDS, etc.) and have progressively focused their attention on sexual satisfaction. In the field of sexual medicine and psychotherapy, measurements of sexual satisfaction are currently used as one of the standard indicators of sexual health disorders. One of the objectives of this paper is to present the main individual and community aspects of couple relationships that are related to sexual satisfaction, and the most used instruments in its evaluation.

HYPOTHESES

The direct connection between the attachment styles and the relationship satisfaction has been widely studied. To contribute to the Bulgarian scientific field, the following hypotheses were established.

1. The secure attachment styles will be negatively correlated with the early maladaptive schemas but positively with the relationship satisfaction.
2. The insecure attachment styles will be positively correlated with the early maladaptive schemas but negatively with the emotional facets and the relationship satisfaction.
3. The early maladaptive schemas will be negatively correlated with the relationship satisfaction.
4. The early maladaptive schemas will play a mediating role between the attachment styles and the relationship satisfaction.

INSTRUMENTS

Attachment Styles

To measure attachment styles, the Attachment Style Questionnaire Short Form was used (Chui & Leung, 2016). A Likert-type scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree) was applied. The questionnaire is multifactorial based on four attachment concepts: secure, fearful-avoidant, preoccupied and dismissing. Subjects were instructed to choose from the scale the number which best described them.

Early Maladaptive Schemas

For the needs of the current study the short version of Jeffrey Young's questionnaire of early maladaptive schemas was used. It contains 35 items (the original full version comprises 90 items). The internal content of the scale is designed to measure the five schema domains. They are postulated to be present to some degree in everyone.

Romantic Relationships Satisfaction

The Hendrick's Relationship Assessment Scale was used to test the perceived romantic relationships satisfaction (Hendrick, 1988). It is an unifactorial scale which only focuses on the perceived individual satisfaction in the romantic relationship. It encompasses three aspects of satisfaction: emotional, physical, and intimate. Seven items were developed based on previous measures such as the Marital Assessment Questionnaire (Hendrick, 1981) and Love Attitudes Scale (Hendrick & Hendrick, 1986).

Method

On the first stage, the average and the standard values were checked, as well as the standard deviations and Cronbach's alpha reliability coefficients. This analysis is necessary to assess the internal consistence of all instruments. Only after seeing that all instruments show good or at least satisfactory psychometric characteristics, the hypotheses were tested.

Procedure

The complete questionnaire was constructed to be used on an online platform (Google Forms). It was sent to the participants to be filled in. A Likert scale from 1 to 5 for all items was used where 1 was described as "absolutely untrue for me" and 5 as "absolutely true for me." The final version of the questionnaire contains 89 items.

RESULTS

It is observed that all the variables correlate significantly and moderate. The strongest association is between the preoccupied attachment style and the schema abandonment ($r=.482$). According to Bowlby (1991) when anxious in a social situation, specific defensive mechanisms come into play to cope with the requirements of the environment. The same theory has been theorized by Lazarus in the transactional model (Lazarus, 1984) where the individual resources are objectively insufficient or are perceived as such from a subjective point of view. However, in both models the main conclusions could lead to avoidant behaviors. In terms of the schema theory and specifically the abandonment model, a clear defensive mechanism defined by Young is the self-rejection or self-dismissal. If there are no risks in connecting to others by eliminating any possibilities for such a phenomenon, then there must be no preoccupations (no possible negative future consequences would occur).

The correlations between the attachment styles and the relationship satisfaction are presented in table 2. All interactions are significant and are moderate to strong. The strongest association is between the dismissing attachment style and the satisfaction itself ($R=-.609$). It is only natural that all directions are negative apart from the secure attachment and the satisfaction. The explanation behind this phenomenon corresponds to the theory. The secure attachment style predisposes one

to behaviors which serve the needs of both partners openly, thus fulfils fundamental experiences contributing to higher perceived satisfaction. The relationship satisfaction is seen as a mixture of physical and emotional necessities. When it comes to the insecure attachment styles, the individuals tend to be hesitant to declare or act upon the natural human way of expressing care, tenderness, or love.

Table 1. Correlations between the attachment styles and the early maladaptive schemas

Variables	Secure Attachment	Avoidant Attachment	Preoccupied Attachment	Dismissing Attachment
Emotional Deprivation	-.285**	-.381**	.287**	.020
Abandonment	-.065	.368**	.482**	-.113*
Defectiveness	-.302**	.343**	.329**	.033
Emotional Inhibition	-.281**	.335**	.249**	.088
Enmeshment	-.035	.210**	.311**	-.135*
Subjugation	-.155**	.434**	.452**	-.069
Entitlement	-.110	.275**	.189**	.208**

Note: * p<0.05, ** p<0.01.

Table 2. Correlations between the attachment styles and the early maladaptive schemas

Variables	Secure Attachment	Avoidant Attachment	Preoccupied Attachment	Dismissing Attachment
Relationship Satisfaction	.309**	-.211**	-.053	-.609**

Note: ** p<0.01

All seven associations are significant except for one and show weak to strong connections. All relations are negative which corresponds to the original hypotheses and the previous findings (Young & Brown, 2005). The general analysis lays upon the main premise which stipulates that the relationship satisfaction is measured by characteristics which transcend physical attraction. Among them are psychological concepts such as emotional availability, other-directed thinking and fulfilment of partner's needs. The latter is only possible if one has ultimately resolved any personal and interpersonal issues which would undermine any incompatibilities in the dyad. It appears that the worst case for the sample is the emotional deprivation. According to Young the individuals representing such a schema have expectations that their needs for security, safety, stability, nurturance, empathy, sharing of feelings, acceptance, and respect will not be met in a predictable manner.

Table 3. Correlations between the early maladaptive schemas and the relationship satisfaction

Variables	Relationship Satisfaction
Emotional Deprivation	-.558**
Abandonment	-.196*
Defectiveness	-.382**
Emotional Inhibition	-.186**
Enmeshment	-.067
Subjugation	-.279**
Entitlement	-.266**

Note: * $p < 0.05$, ** $p < 0.01$.

Mediation

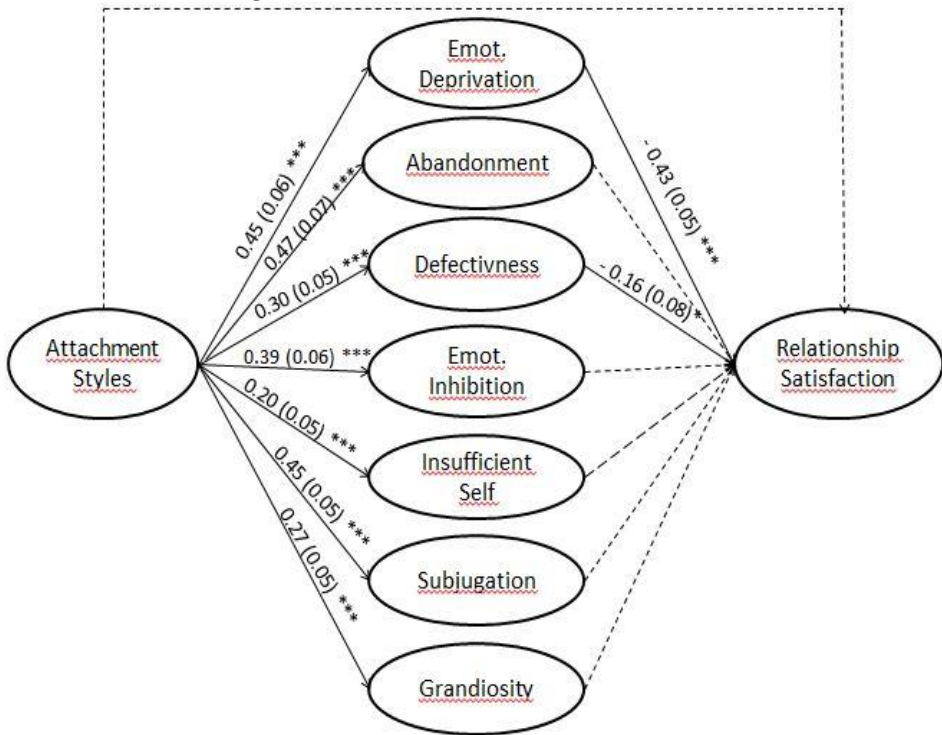
The mediation model where the attachment styles (X) and the relationship satisfaction (Y) are tested with the early maladaptive schemas is significant. The total effect ($B = -.3163$) is significant to the third decimal ($p = .0074$). However, there is no direct effect between the two variables. Figure two presents the significant relations which are plotted with solid lines, while the insignificant effects are plotted with dotted ones. Even though there is no direct statistical load which could be attributed to the relationship satisfaction merely achieved by the attachment styles, there are two schemas which mediate the process between the two variables: emotional deprivation and defectiveness. The attachment styles are associated positively with both schemas, respectively $B = .7178$ and $B = .5231$ but they negatively influence the relationship satisfaction ($B = -.4353$ and $B = -.1606$). In theory, it could be expected that no attachment style per se explains the relationship satisfaction. The insecure attachment styles are socially perceived as negative or undesirable but there are several combinations where individuals with preoccupied attachment get along. However, it is statistically evident that when the relationship is mediated by the emotional deprivation and defectiveness the direction for the satisfaction is negative.

DISCUSSION

The first two hypothesis of the study were confirmed by performing correlation analyses. It was confirmed that secure attachment styles lead to less maladaptive schemas (negative correlation) while insecure attachment styles benefit the maintenance of the schemas (positive correlation). The attachment styles are broadly discussed in previous studies and are seen as a precursor of the schemas.

Another central aim of the study was to check whether the secure attachment styles lead to higher relationship satisfaction and respectively the insecure attachment styles lead to lower satisfaction. Such a connection was proven to be significant

and is corroborated by other studies. One of the strongest negative associations was found between dismissing attachment and satisfaction ($R=-.609$).

Figure 1. Mediation Analysis of the Early Maladaptive Schemas between the Attachment Styles and the Relationship Satisfaction

The early maladaptive schemas lead to lower relationship satisfaction as hypothesized. Emotional deprivation correlates strongly and negatively with satisfaction ($R = -.558$), but other schemas demonstrate similar results, e.g., defectiveness, subjugation, and entitlement ($R = -.382$, $R = -.279$ and $R = -.266$). The early maladaptive schemas are one of the most promising concepts for modern researchers due to their implications for practical psychological interventions.

One of the main hypotheses of the study was imbedded in mediation analysis. The mediation analysis is a means of finding effects which are indirect but influence a specific ratio. It was an extremely important approach as the variables are theoretically derived or mediated in a certain relationship between the attachment styles and romantic satisfaction. The early maladaptive schemas are a concept based on attachment theory and are established as a product of the interaction between individuals. The latter implies that the attachment is developed first but other processes are “hidden” behind it. That is why the schemas should be tested as mediators. Other

scientists have proposed such models, too. On the other hand, conflict resolution styles and the emotional expressivity are acquired through experience and could influence specific interactions.

REFERENCES

- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology, 28*, 759-775
- Caro, J. (1997). Beyond acute care: the true cost of stroke. *Clinic. Therapeutics, 149*: 21.
- Chui, W.-Y., & Leung, M.-T. (2016). Attachment Style Questionnaire--Short Form [Database record]. Retrieved from PsycTESTS. doi: <https://dx.doi.org/10.1037/t58974-000>
- Hendrick, S. S., Dicke, A., & Hendrick, C. (1981, 1986, 1988). Relationship Assessment Scale [Database record]. Retrieved from PsycTESTS. doi: <https://dx.doi.org/10.1037/t00437-000>
- Lazarus, R., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal, and Coping*. New York: Springer.
- Young, J. E., & Brown, G. (2005). *Young Schema Questionnaire-Short Form; Version 3 (YSQ-S3, YSQ)* [Database record]. APA PsycTests.

КОГАТО СТАТИСТИЧЕСКИТЕ АНАЛИЗИ СКРИВАТ, ВМЕСТО ДА РАЗКРИВАТ: ЗА НЯКОИ ОГРАНИЧЕНИЯ НА СТАТИСТИЧЕСКИТЕ МЕТОДИ, ИЗПОЛЗВАНИ В ПСИХОЛОГИЯТА

гл.ас. д-р Методи Любомиров Коралов
Департамент Когнитивна наука и психология, НБУ
mkoralov@nbu.bg

Методи Коралов. *КОГАТО СТАТИСТИЧЕСКИТЕ АНАЛИЗИ СКРИВАТ, ВМЕСТО ДА РАЗКРИВАТ: ЗА НЯКОИ ОГРАНИЧЕНИЯ НА СТАТИСТИЧЕСКИТЕ МЕТОДИ, ИЗПОЛЗВАНИ В ПСИХОЛОГИЯТА*

Психологическата наука се развива благодарение на изследванията, а данните от тях се обработват с помощта на статистически методи. Преподаватели, студенти, изследователи разчитат на тях, като нерядко ги използват по механичен начин чрез просто изпълнение на определени процедури, приемайки сяпо и до голяма степен безкритично резултатите такива, каквито излизат от статистическия софтуер. На тяхна база се правят задълбочени изводи за човешката психика и се развива цялостното психологическо познание. Същевременно не се обръща достатъчно внимание на такива източници на грешка, известни още от зората на психометрията, като ограничения на методите, ограничения на извадката, ограничения на изследователите, ограничения на изследователския дизайн. Обикновено не се обръща никакво внимание и на ограниченията на самите статистически анализи. Напълно подценени и дори забравени остават класически проблеми като Парадокса на Симпсън и различни негови форми. В статията е представен скоросен случай, в който е установен вариант на Парадокса на Симпсън в рамките на изследване в българската пенитенциарна система. Ясно и еднозначно се установява, че корелация от $-0,31$ всъщност трябва да се разглежда като корелация в интервала от $-0,50$ до $-0,62$ (с акцент върху по-високата стойност). Повдига се въпросът до каква степен изобщо анализите и изводите в масовата практика могат да се приемат за валидни.

Ключови думи: статистически анализ, аутлайър, ограничение, грешка на измерването, Парадокс на Симпсън

Metodi Koralov. *WHEN STATISTICAL ANALYSES HIDE RATHER THAN REVEAL: ON SOME LIMITATIONS OF STATISTICAL METHODS USED IN PSYCHOLOGY*

Psychological science develops thanks to research. Research data from these research studies are processed using statistical methods incorporated into specialized

software. Teachers, students, and researchers rely on them, often using them in a mechanical way by simply performing certain procedures, blindly and largely uncritically accepting the results as they come out of statistical software. On their basis, profound conclusions are drawn about the human psyche and overall psychological knowledge is developed. At the same time, insufficient attention is paid to such sources of error, known since the dawn of psychometrics, as method limitations, sample limitations, researcher limitations, and research design limitations. Nor is any attention usually paid to the limitations of the statistical analyses themselves. Classical problems such as Simpson's Paradox and its various forms remain completely underestimated and even forgotten. This paper presents a recent case in which a variant of Simpson's Paradox has been found in the framework of a study in the Bulgarian penitentiary system. It clearly and unambiguously established that a correlation of -0.31 should actually be viewed as a correlation in the range -0.50 to -0.62 (with an emphasis on the higher value). The question is raised to what extent the analyses and conclusions in the mainstream practice can be considered valid at all.

Keywords: statistical analysis, outlier, restriction, error of measurement, Simpson's paradox

Психологическата наука се развива благодарение на изследванията, а данните от изследванията се обработват с помощта на статистически методи. Преподаватели, студенти, изследователи разчитат на тях, като нерядко ги използват по механичен начин чрез просто изпълнение на определени процедури, приемайки сякаш и до голяма степен безкритично резултатите такива, каквито излизат от статистическия софтуер. На тяхна база се правят задълбочени изводи за човешката психика и се развива цялостното психологическо познание. Същевременно не се обръща достатъчно внимание на такива източници на грешка, известни от зората на психометрията, като ограничения на методите, ограничения на извадката, ограничения на изследователите, ограничения на изследователския дизайн. Още по-малко, обикновено никакво, внимание не се обръща на ограниченията на самите статистически анализи. Напълно подценени и дори забравени остават класически проблеми като Парадокса на Симпсън и различни негови форми. В статията е представен скорошен случай, при който ясно е установен вариант на парадокса на Симпсън. Идентифицирането му стана до голяма степен благодарение на добро стечение на обстоятелствата, случайност или просто късмет. Описаната в статията ситуация обаче, заедно с примери от други автори, поставя много остро въпроса: „Каква част от получаваните резултати в психологическите изследвания са изобщо коректни и описват реалността адекватно?“

В началото на 2020 г., непосредствено преди епидемията от ковид-19 да за- сегне и България, моята дипломантка Венета Долапчиева¹ проведе изследване за бакалавърската си теза в българската пенитенциарна система. Заглавието на рабо- тата ѝ беше „Връзка между бърнаут, тревожност и стрес при надзиратели в местата за лишаване от свобода“. В него взеха участие 117 надзиратели в затвор, всичките мъже. Те бяха разделени на четири групи, които в други организации щяха да се нарекат екипи, но в тази система се наричат отряди. Това разделение на отряди се оказва изключително важно за представения в статията проблем. Възрастта на учас- тниците варираше между 22 и 58 г., като средната беше 36 г. Получиха се и доста „добри“ корелации (под което разбираме с достатъчно голяма сила и – особено важно – статистически значими), подкрепящи хипотезите. Резултатите от корела- ционния анализ са представени в Таблица 1.

Таблица 1. Резултати от корелационни анализи между основните психологи- чески променливи, включени в базовото изследване

	1	2	3	4	5
1. Възприет стрес	-				
2. Тревожност (Цунг)	0,781**	-			
3. Емоционално изтощение	0,640**	0,673**	-		
4. Деперсонализация	0,060	0,180	0,358**	-	
5. Работоспособност	-0,312**	-0,134	-0,050	0,148	-

Бележка: * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

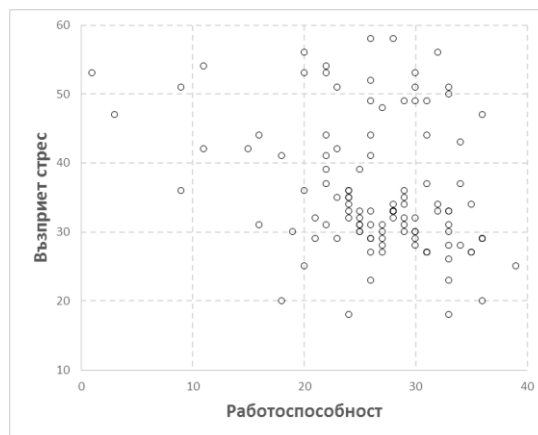
На пръв поглед от тези резултати просто нямаше какво повече да се иска. Възприетият стрес имаше силно изразени статистически значими корелации с тревожността и емоционалното изтощение, и по-слаби, но все така значими – с работоспособността. Значима връзка се установяваше и между тревожност и емоционално изтощение, както и между емоционално изтощение и деперсо- нализация. Накратко, и статистически погледнато, и като теоретична обосновка резултатите бяха на нужното ниво, т.е. напълно достатъчни за успешна защита на бакалавърска теза. Нещо обаче ме смущаваше. Ставаше дума за връзката между възприет стрес и работоспособност.

Напълно извън нужното за защитата на тезата реших да обърна допълни- телно внимание на анализирането на връзката между възприет стрес и рабо- тоспособност. Стори ми се в някаква степен странно, че възприетият стрес има толкова силна връзка с тревожността и емоционалното изтощение, а връзката му с работоспособността, макар и статистически значима и в очакваната посока, все пак е много по-слаба.

¹ Авторът изказва благодарност на Венета Долапчиева за събраните и предоставени от нея данни, които са в основата на описването и разкриването на представения в настоящата статия проблем.

Преди няколко години на редовен семинар на департамент „Когнитивна наука и психология“ в НБУ проф. Стефан Матеев беше включил в представянето си тема, която силно привлече вниманието ми и която сякаш до онзи момент за мен беше оставала незаслужено встрани. Ставаше дума за т.нар. аутлайъри, които всъщност отдавна са добре известни в социалните науки (а и извън тях) като елемент, който може драстично да увеличи грешката на измерването. На български дори сякаш нямаме общоприет точен превод: срещал съм като варианти „хора с екстремни резултати“ и „хора извън общата тенденция“, и просто „бегълци“. Независимо кой превод ще предпочетем или ще ги наричаме директно „аутлайъри“, важното е, че това са отделни участници в изследването, които поради някакви свои особености излизат извън общата тенденция. При някои анализи, например сравнение на средни стойности, наличието на малък брой аутлайъри при достатъчно голяма по обем извадка е без съществено значение. При други анализи обаче, като изключително широко използвания в психологическите изследвания корелационен анализ, дори само двама-трима аутлайъри (ситуацията се влошава още повече, ако са по-многобройни) могат съществено да изкривят получените резултати.

Въпреки че съществуват някои формални чисто статистически методи за установяване и изключване на аутлайъри, все пак основна препоръка си остава да се прегледа графичното представяне на анализа. Такова решение взех и аз в този случай: да прегледам графиката на разсейването и да проверя дали няма очевидни аутлайъри, заради които резултатът за връзката между възприет стрес и работоспособност беше толкова различен от резултатите между възприет стрес и другите две променливи – тревожност и емоционално изтощение. На фигура 1 се вижда как изглеждаше получената графика.

Фигура 1. Графично представяне (диаграма на разсейването) на връзката между променливите „Възприет стрес“ и „Работоспособност“

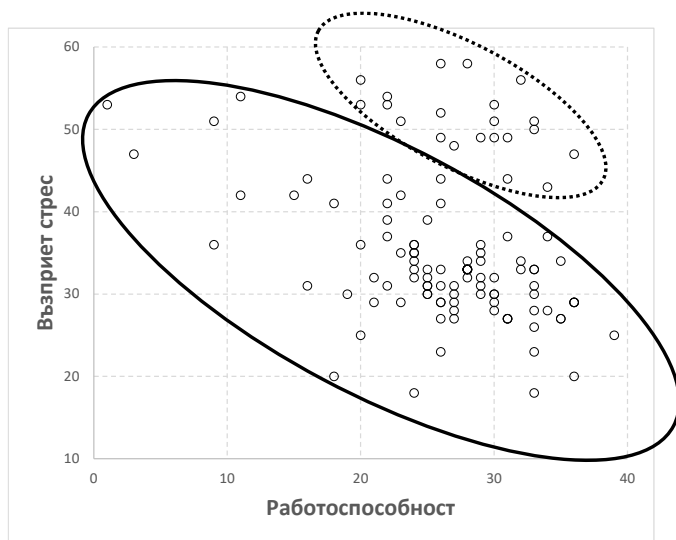
На пръв поглед в получената графика не се вижда нищо особено, което да привлече погледа и да получи етикета „аутлайър“. Специално търсих примери за това как изглежда графично разпределение, отговарящо приблизително на $r=-0,30$. Тези, които открих, бяха доста подобни на получената от мен графика. Имал съм случаи обаче, при които изключването дори на видимо не много отдалечени от общата тенденция малък брой участници е водило до осезаема промяна в резултатите. Затова все пак реших да проверя дали ще се промени нещо, ако филтрирам четирите изследвани лица, представени от най-далечните точки горе в дясно. Показаха се изследваните лица с номера 99, 100, 101 и 103. Филтрирането обаче не доведе до по-силно изразен резултат. Без особена надежда да се получи нещо по-добро, реших да продължа още малко и да филтрирам още няколко души.

Тук бих искал да отворя малка скоба за отношението към данните в нашите изследвания. Чувал съм многократно от статистици или силно статистически ориентирани колеги изказвания от типа на „Данните са такива, каквито са!“, „Данните не бива да се пипат!“, „Целенасоченото изключване на хора от извадката е МАНИПУЛАЦИЯ и е абсолютно НЕДОПУСТИМО!“ и други в този дух. Те щяха да са прави, ако работехме в идеален свят с идеално измерване и с идеални изследвани лица. Ние обаче живеем и работим в реалния свят. В него изследваните лица понякога подхождат несериозно или се уморяват, разсейват се, доскучава им, бързат, намират се в различно моментно емоционално състояние, понякога дори умишлено саботират изследването, а при онлайн попълване на въпросници (което вече се е наложило като стандарт) често комбинират попълването с различни други дейности, което води до допълнително натрупване на грешка на измерването. Да не си почистиш данните от очевидни дефекти или поне да не ги провериш за странности е рисковано, научно неиздържано и в крайна сметка просто безотговорно (към собствения труд, към участниците, попълвали с внимание и ангажираност, към резултатите и т.н.).

На следващия етап на филтриране бяха изключени общо 8 изследвани лица, които се оказаха с номера: 98, 99, 100, 101, 102, 103, 108, 111. Тук вече започна да се очертава изключително ясна тенденция. Тези числа очевидно не бяха случайни, а много ясна поредица. Проведох нов разговор с моята дипломантка по отношение на процедурата на изследването. Показа се, че изследването е провеждано по отряди (което съм споменал по-горе като важен момент), така че първите около 30 души в извадката (и във файла) са от един отряд, вторите около 30 са от друг, третите около 30 от трети и последните около 30 от четвърти. Накратко, всички тези хора, които до момента бяха попаднали в списъка ми за филтриране на аутлайъри, всъщност не бяха случайни, а част от един и същ работен екип. Това ми даде основанието да продължа още процеса на проверка и да добавя и останалите точки, които излизаха видимо извън общата

тенденция, без да имам чувството, че „насилвам“ данните и извършвам „манипулация“. Вече ставаше дума не за търсене на аутлайъри, а за установяване дали в изследването не участва цяла специфична субгрупа със собствени специфични резултати. В крайния вариант групата беше съставена от 21 изследвани лица с номера: 28, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113 и 117 (графично резултатът е представен на фигура 2). Тази поредица автоматично потвърди хипотезата, че това са хора от един и същ екип (с изключение на едно ИЛ). Оттук нататък въпросът, който логично следваше, беше възможно ли е да установим с какво тези хора се отличават от другите, освен че са от един и същ, точно определен отряд?

Първата проверка, която направих, беше да установя каква е връзката между изследваните променливи възприет стрес и работоспособност отделно за основната група и за субгрупата. Началният коефициент на корелация за цялата извадка беше $r=-0,31$. За основната група обаче без субгрупата (на фигура 2 това са резултатите, оградени с пълтна линия) $r=-0,62$. За субгрупата (на фигура 2 това са резултатите, оградени с пунктирана линия) $r=-0,50$. Разликата от $-0,31$ до $-0,62$ е доста голяма, но все пак има ли нещо друго, което да ни гарантира, че субгрупата наистина е някакъв вид отделна група и наистина ли имаме основание да я разглеждаме отделно?

Фигура 2. Графично представяне (диаграма на разсейването) на връзката между променливите „Възприет стрес“ и „Работоспособност“ с отбелязване на основната група (с пълтна линия) и субгрупата (с пунктирана линия)

В психологическите изследвания има традиция да събираме информация за пола и възрастта на участниците. В организационните изследвания пък е традиционно да се събира информация за размера на трудовия стаж (както и някои други променливи). За щастие тази информация се оказва достатъчна. Установих, че средната възраст в субгрупата е 27,29 г., а в основната група е 37,67. Разликата се оказва значима ($t=10,47$; $p=0,000$). Трудовият стаж за субгрупата е средно 2 г., а за основната група е 9,5 г. Разликата отново беше значима ($t=10,58$; $p=0,000$). Моята дипломантка беше избрала да изследва хора, работещи в затвора, тъй като самата тя работеше в системата и я познаваше отвътре. В следващ разговор тя ми разказа, че да, по някакви причини ръководството е решило в един отряд да събере всички новоназначени надзиратели, повечето от които млади служители с малък опит или изобщо без опит.

Един от ключовите моменти, за да можем да приемем, че наистина има основание да разглеждаме цялата извадка като съставена от 2 групи – основна и субгрупа, е много ясното теоретично и съдържателно съответствие. За основната група колкото по-силен е възприетият стрес, толкова по-слабо изразена е работоспособността. Тази връзка изцяло се отнася и до субгрупата, но със съществено уточнение: хората в нея възприемат като по-силно изразени и стреса, и работоспособността си. Съдържателно, това е напълно логично: за младите служители с малък опит или без опит стресът изглежда много голям, но в същото време те имат необходимия ресурс да поддържат висока работоспособност. Ако мога да си позволя такава метафора: що се отнася до връзката възприет стрес – работоспособност, субгрупата пееше същата песен като основната група, но на по-висок тон.

Основният извод от така направеното по-задълбочено разглеждане на връзката между двете променливи е, че първоначално полученият коефициент на корелация $r=-0,31$ представя ситуацията по неточен, изкривен и заблуждаващ начин. Такъв тип ситуации се превръщат в особено голям проблем ако вземем предвид няколко базисни факта:

(1) корелационният анализ не може да открива нито аутлайъри, нито субгрупи. От него се получава едно число, което изразява общата връзка между променливите.

(2) Масово използваният коефициент на корелация r е за линейна корелация. Резултатът от него по никакъв начин не насочва към това, че в определени ситуации би трябвало да се проверява за нелинейна връзка между променливите и ако графичното представяне не се разгледа, е много лесно човек да остане с убеждението, че няма връзка там, където всъщност има нелинейна връзка.

(3) Има някои статистически техники за изолиране на аутлайъри, но няма статистически начин да се установят съдържателно свързани субгрупи.

(4) Субгрупите може да са изключително трудни или дори невъзможни за намиране. В настоящото изследване беше щастливо стечение на обстоятелствата, че

ръководството на организацията беше поставило всички млади служители в една група и че моята дипломантка беше изследвала участниците по отряди, а не размесено кой кога дойде. Благодарение на това при проверката за аутлайъри се оказа, че хората с крайни резултати са с последователни номера във файла с данните, което доведе до установяването на нещо много по-голямо от няколко отделни аутлайъри – цяла съдържателно свързана група. Без тази поредица от щастливи случайности субгрупата нямаше да бъде идентифицирана, а резултатът $g=0,31$ щеше да си остане окончателен и да изглежда, че е единствено верният, защото „данните са такива, каквито са“ и изолирането на отделни участници или на цяла група щеше да изглежда просто като „манипулация“.

(5) Голяма част от изследователите – били те студенти на бакалавърско или магистърско ниво, докторанти, дори преподаватели и научни работници – се фокусират изключително върху числото, което се получава от статистическия софтуер и го приемат за окончателно. Масово не се прави проверка на графичното разпределение, не се проверява за аутлайъри или странни случаи, често пъти дори не се знае как да се направят подобни проверки. От друга страна, хората, които знаят как да ги правят и са склонни да опитат, обикновено се ограничават заради вече посоченото предубеждение, че „данните не бива да се пипат“ и че това е форма на „манипулация“.

(6) Графичният анализ за съжаление невинаги помага. Дори да се разгледа много внимателно графиката на разсейването, няма гаранция, че ще се открият странните случаи, а камо ли цели субгрупи. В представената в тази статия ситуация беше щастливо стечение на обстоятелствата, че субгрупата „изскачаше“ достатъчно встрани от основната група. Субгрупата обаче може да е така преплетена с основната (или да са преплетени две равностойни групи), че да не е възможна за идентифициране чрез разглеждане на графичното разпределение. Малко по-долу ще бъде даден такъв пример, свързан с парадокса на Симпсън.

(7) Големите извадки не помагат за изясняване на ситуацията, а е по-вероятно допълнително да я усложнят. В изследванията, разчитащи на статистическа обработка, винаги се препоръчва да се събере колкото се може по-голяма извадка. Приема се, че колкото повече данни има, толкова по-малка тежест ще имат отделни крайни случаи, както и всякакви източници на трупане на грешка и толкова по-ясно и категорично ще изпъкне истинската тенденция. Всъщност колкото е по-голяма извадката, толкова по-голяма е вероятността в нея да попаднат различни субгрупи. Да вземем за пример резултатите, разглеждани в настоящата статия. Беше установено, че в горния десен ъгъл на графиката съществува субгрупа от млади служители с малък трудов стаж, които едновременно преживяват силен стрес, но и се чувстват много работоспособни. Ако решим да увеличим извадката, съвсем естествено и логично биха могли да се появят и хора в долния ляв ъгъл – такива, които изпитват слаб стрес, но се чувстват и неработоспособни. Доста от старите служители, тези пред пенсиониране или онези, които вече са се отегчили от работата си и мислят

за промяна, изпитват подобни чувства – нежелание за работа и безинтересни или непредизвикателни, рутинни и банални дейности. Ако увеличим извадката си с още хора, за да изясним ситуацията и в нея се окажат включени и такива отегчени и нямащи желание да работят хора (в някакъв момент на увеличаване на извадката така или иначе няма как в нея да не попаднат и такива хора), тогава също толкова естествено и логично корелационният анализ просто би показал липса на връзка между променливите, т.е. бихме се провалили безславно в задачата да опишем коректно и адекватно истинската връзка между изследваните променливи.

Всички тези особености водят до това, че разкриването на отделни крайни случаи, каквито са аутлайърите и още повече на цели съдържателно свързани субгрупи, е изключително малко вероятно в общоприетата масова практика. Недостатъчното разкриване на аутлайъри и субгрупи, от своя страна, води до огромен брой некоректни и заблуждаващи резултати, които широко се защитават като дипломни работи, докторски дисертации, статии и студии. Може смело, но с основание, да се предположи, че по-голямата част от описаните връзки между променливи в психологическите изследвания са в много по-голяма степен неточни или изкривени, отколкото официално се приема на базата на концепцията за статистическата грешка.

Тук е важно да се посочи и фактът, че не само корелационният анализ, но и базираните на него регресионен и факторен анализ се влияят от отделни изследвани лица с екстремни стойности. Неконтролирани неточности, съществуващи във файла с данните, биха довели до натрупване на все повече и повече грешка, достигайки до съществени изкривявания и в крайна сметка до безсмислени, объркани или неразбираеми резултати, каквито може да се открият не само в студентски разработки, но и в научната литература.

Проблемите със скрити субгрупи в данните са отдавна известни. За съжаление на тях се обръща прекалено малко внимание. Например още от средата на XX век е познат т.нар. „Парадокс на Симпсън“. Той описва ситуацията, в която всяка от две или повече групи, взети поотделно, имат вътрешногрупова корелация в една и съща посока с останалите (например при всички се открива положителна корелация). Взети заедно обаче, тези две или повече групи имат обратна корелация (т.е. в случая – отрицателна). Киевит и колеги (Kievit & al., 2013) предлагат много интересна илюстрация на парадокса с пример за връзката между алкохол и интелигентност. Ако вземем петима души с различна интелигентност, колкото повече всеки от тях употребява алкохол, толкова по-ниски ще са личните му постижения в задачи за интелигентност. Взета цялата група заедно обаче, парадоксално може да се получи права корелация, т.е. изводът, който ще бъдем принудени да направим на базата на анализа е, че по-голямата употреба на алкохол се свързва с по-високи интелектуални постижения. Изводът противоречи на интуицията, но колко психолози биха оспорили категоричния резултат, получен от неподлежащия на съмнение статистически софтуер?

Всъщност Киевит и колеги посочват точно такива публикации, в които се описва, че повишената употреба на алкохол (и други психоактивни вещества) е право свързана с високата интелигентност. Не е уточнено обаче дали авторите на тези изследвания са правили опит да проверят дали не са станали жертва на парадокса на Симпсън.

В по-мекия случай на парадокса корелацията не се обръща, а просто изчезва. В още по-мекия случай, който описах в настоящата статия, корелацията не изчезва, но двете групи са толкова близки една до друга, че едната е нещо като шум в резултатите на другата и общият резултат е корелация в правилната посока, но много по-слаба от това, което е връзката между променливите в действителност.

По-нататък в статията си Киевит и колеги предлагат и методи за откриване на парадокса на Симпсън. Един от тях е употребата на клъстерен анализ, който успешно установява наличието на два или повече клъстера, които трябва да се разгледат поотделно. Този анализ обаче е адекватен само ако групите са достатъчно раздалечени или знаем някакъв ясен признак (и сме го включили в променливите), който да разграничава клъстерите.

Друг метод, който (както беше посочено и по-горе) се приема за ключов при откриване на субгрупи, е графичният, или визуализацията на резултатите, но той също не е панацея. Киевит и колеги описват много интересна ситуация, в която се разглежда връзката между физиологичната възбуда и справянето при тенисисти. Нито резултатите от корелационния анализ, нито графичната визуализация на резултатите показват основание да се приеме, че има връзка. Впоследствие обаче, при включване на нов (модериращ) фактор, а именно стил на игра (защитен или агресивен) се оказва, че извадката е съставена от две изключително преплетени групи, като за едната (защитно играещите тенисисти) е в сила обратна корелация, т.е. силната физиологична възбуда се свързва със слаба игра, а за другата (агресивно играещите тенисисти) е в сила права корелация, т.е. силната физиологична възбуда се свързва с добро представяне (Kievit & al., 2013).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Огромно количество изследвания в психологията се провеждат и обработват, без да се правят специални опити да се установят аутлайъри или (суб)групи в данните. Изследователите често се подвеждат и се доверяват на числото, което получават от статистическия софтуер, и го приемат за надеждно и окончателно. От друга страна, има предостатъчно основания да сме убедени, че в много голяма част от изследванията има или аутлайъри, или (суб)групи, или и двете едновременно. За съжаление така описаната ситуация, илюстрирана в тази статия със собствено проучване и с данни от други автори, води до неприятен извод: има достатъчно

причини да очакваме, че голяма част от получените и представените резултати от психологически изследвания са неточни, изкривени или подценени, а в някои случаи дори обърнати в обратна на реалната посока.

ЛИТЕРАТУРА

Kievit, R. A., Frankenhuis, W. E., Waldorp, L. J., & Borsboom, D. (2013). Simpson's paradox in psychological science: a practical guide. *Frontiers in Psychology*. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2013.00513> (retrieved on July 10, 2022).

КАК Е ПРЕДСТАВЕНА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЧНА ПСИХОЛОГИЯ В БАЗАТА ДАННИ SCOPUS?

доц. д-р Елена Петрова Андонова

Нов български университет

eandonova@nbu.bg

ас. д-р Михаела Даниелова Барокова

Нов български университет

mbarokova@nbu.bg

Елена Андонова и Михаела Барокова. КАК Е ПРЕДСТАВЕНА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЧНА ПСИХОЛОГИЯ В БАЗАТА ДАННИ SCOPUS?

Петдесетгодишният юбилей на специалност Психология в Софийския университет е добър повод за равностетка. Представяме преглед на постиженията на българската академична психология през нейното присъствие в глобалната база за научни данни *Scopus*, широко използвана за оценка на приноса и качеството на публикационната продукция. Проведен бе анализ на извлечените данни за представените в базата публикации в областта на психологията, чиито автори са с институционална принадлежност към българските университети с обучение в направление и към Българската академия на науките (БАН). Установени бяха тенденциите на развитие на публикациите по отношение на броя на авторите, обема на материалите, броя цитирания, както и присъствието в списания с различен импакт фактор. Корелационен анализ, включващ качествените показатели присъствие в списания с по-висок импакт фактор и брой цитирания, потвърждава ясно предимството на публикациите с по-голям брой съавтори и с международно участие. Обемът на текстовете няма връзка с качествените показатели. От перспективата на глобалната научна общност и международните критерии за качество на научните приноси анализът ни очертава ясно неадекватността на оценката на научна продукция у нас през наложените количествени показатели, залегнали в минималните национални изисквания за направление 3.2 Психология, които насърчават българските психолози да произвеждат ръкописи с по-голяма дължина и с минимален брой автори.

Ключови думи: научна продукция, Scopus, импакт фактор, цитирания

Elena Andonova and Mihaela Barokova. REPRESENTATION OF BULGARIAN PSYCHOLOGY IN SCOPUS

The 50th anniversary of the institutionalized Psychology at Sofia University is a good time for reflection. We present an overview of the achievements of Bulgarian university-affiliated psychologists based on metrics in the science database Scopus, which is widely used to evaluate the impact and quality of scientific publications in the field. An analysis was conducted on the publications in Scopus whose authors have are affiliated with a Bulgarian university teaching psychology and/or Bulgarian Academy of Sciences (BAS). Publication trends were described based on the number of authors, the length of the publications, the number of citations, and the impact factor of the corresponding journals. A correlation analysis was conducted with the journals' impact factor and number of citations, which confirmed the advantage of having a higher number of co-authors and the presence of international co-authors. The volume of texts has no relation with the qualitative indicators. From the perspective of the global scientific community and the international criteria for the quality of scientific contributions, our analysis clearly outlines the inadequacy of the evaluation of scientific production in our country through the imposed quantitative indicators, set in the minimum national requirements for the field 3.2 Psychology, which encourage Bulgarian psychologists to produce manuscripts of greater length and with a minimum number of authors.

Keywords: scientific achievement, Scopus, impact factor, citations

Петдесетгодишният юбилей на специалност Психология в Софийския университет е добър повод за равностетка на постигнатото и приносите към тази професионална област у нас. Ето защо си задаваме въпроса какво е присъствието на българската академична психологична общност в световната публикационна мрежа и търсим отговори през анализ на участието ни в базата данни *Scopus* на издателство *Elsevier*.

Каква е нашата мотивация, за да си поставим тази изследователска задача? Първо и най-важно, за нас това представлява опит да изясним как се вписват българските психологични изследвания в контекста на международната научна общност. За тази цел ще предложим анализ на публикационната продукция на българските академични психолози в базата данни през основните количествени показатели за присъствието на българската общност в световната информационна система *Scopus*. Втората ни изследователска цел е да потърсим отговор на въпроси, свързани с тенденциите, отразени хронологично. Като част от равностетката се питаме какъв е напредъкът на българската академична психология по отношение на обема на участие с публикации, авторите, междуна-

родното сътрудничество, въздействието през цитирания, включване в професионални научни списания с висок импакт фактор и т.н. По този начин се надяваме да очертаем траекторията на развитие на психологията у нас.

Накрая отделяме внимание на връзката между публикационната продукция и публичните политики у нас по отношение на науката и по-конкретно, минималните национални изисквания към учените в професионалната област на социалните науки, към която принадлежи и психологията. Дали съществуващите днес национални изисквания отразяват съвременни тенденции на научната общност, дали насърчават българските психолози да се стремят към добрите практики? Дали тези изисквания работят в полза или в ущърб на качеството на научната продукция, или пък нямат връзка с него?

Постиженията на дадена научна общност или отделен учен могат да получат признание по различни начини, но най-често срещаният е чрез оценка на публикациите. Съвременната детайлна информация, налична за всяка публикация в научното пространство, позволява да се използват редица количествени показатели за оценка на качеството и приноса на изследванията. Затова неслучайно се стига до широко разпространеното убеждение, че напредъкът в дадена научна област може да се квантифицира през публикационната продукция. Това разбиране и нагласа нарастват все повече през последните десетилетия на XX век. Както посочват Дж. Лонг и М. Фокс (Long & Fox, 1995), „въпреки че изследователската продуктивност, строго погледнато, не е еквивалентна на публикационна продуктивност, публикациите се приемат като показател за изследователска дейност“.

Първото научно списание *Philosophical Transactions of the Royal Society* датира от 1665 г. (Jones, Huggett, & Kamalski, 2011). Оттогава до днес обемът на публикациите нараства неимоверно, като този растеж преминава през няколко основни етапа. В анализ на общата научна публикационна продукция (Bornmann, Haunschild, & Mutz, 2021) се открояват няколко големи етапа. Последният, четвърти етап, в който се намираме днес, започва в периода след Втората световна война (1952 г.) и се характеризира с експоненциално нарастване на продукцията със среден годишен процент на нарастване от 5,08 и период на удвояване на обема на продукцията от 14 години. Несъмнено това голямо увеличение, регистрирано в световните бази за научна информация, е породено от стремежа за създаване на ново знание и необходимостта да се разпространява нова информация за резултатите от страна на изследователските колективи и отделните учени, която да е все по-достъпна и полезна за нейните ползватели, за глобалната научна общност. Това е един от най-важните мотиви, определящи защо публикуваме информация за изследванията си. Друга причина е необходимостта от признание на нашите изследователски усилия и принос към академичното знание. Както оценката на научните постижения и напредък може да се осъществяват по различни начини, така и признанието за изследователския принос на колективи и отделни учени може да се получи чрез други средства. И все пак все по-

безапелационно се приема необходимостта от включване на количествени показатели за оценка на приноса, показатели, които могат да се извлекат от публикационната продукция на отделните изследователи.

В този смисъл мотивацията за публикуване се подсилва от практиката на възнаграждения в научната област (Moed, 2017), като основен механизъм за възнаграждение за приноса към развитието на познанието е признанието на учените в областта (т.нар. *peers*). Това признание идва при публикуването на резултатите и откритията, които впоследствие могат да се ползват от други учени. Отчитането на публикациите често заляга като основен компонент при институционални процедури за напредване в кариерата, както и за заемане на академични позиции, предоставяне на целево финансиране за научни изследвания и др. На национално равнище у нас публикациите са главният критерий за научна дейност и постижения, включен с най-голяма тежест при оценката на отделните учени и изследователски звена в процедурите по промотиране според Минималните национални изисквания към научната и преподавателската дейност на кандидатите за придобиване на научна степен и за заемане на академичните длъжности, както и при оценката на учебните програми в образователно-квалификационните степени („ОКС“) на Националната агенция за оценяване и акредитация на отделните висши училища, включително програмите по психология, както и на висшите училища при институционална акредитация за период от няколко години.

Съвременната наука разчита на масивни бази данни за научната продукция, породени от нарастващата необходимост от структуриране и организиране на информацията, смислен и лесен достъп до най-важните и подходящи източници за целите на отделните учени, изследователски проекти и задачи, за обзор на научни теми и пр. Тези бази данни стават възможни благодарение на развитието на компютърните технологии и мощните алгоритми за работа с все по-обемни и всеобхватни масиви. Данните от подобни платформи се използват за различни цели: от отделни изследователи до научни организации, за анализи на тенденции, за оценка на престиж, въздействие и на качество през количествени показатели.

Scopus е най-обширната база данни за научни публикации и цитирания. Тя принадлежи на холандската издателска компания за научни издания *Elsevier* – най-голямото издателство за научна литература. *Scopus* стартира през 2004 г. и според анализ наскоро (Baas, Schotten, Plume, Côté, & Karimi, 2020) съдържа 76 млн. записа за периода от 1788 до 2019 г., като всяка година се добавят около 3 млн. нови записи, извлечени от над 39 хиляди периодични издания на над 5 хиляди издатели (Baas et al., 2020). Тази база данни се ползва с международно признание и се посочва като меродавна при оценката на научна продукция у нас, като част от публичните политики, включително критериите за развитие на

академичния състав и рейтинговата система на висшите училища на Министерството на образованието и науката (МОН). Ето защо избрахме анализа за нашето изследване да се основава на наличната информация в *Scopus* като всеобхватна, обширна база данни за научни публикации, смятана за надежден източник на информация и използвана при оценка на научна продукция у нас.

ДИЗАЙН НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Процедура

За да потърсим отговор на изследователските въпроси, предприехме анализ на извадка от данни, налични в *Scopus* към 25 март 2022 г. Данните бяха извлечени с ключов код *PSYC* за Българската академия на науките и седемте български университета, включени в рейтинговата система на МОН с програми в професионално направление 3.2 Психология. Кодовете за извличане на информацията са посочени в Таблица 1. Тъй като в базата данни на *Scopus* се съдържа автоматично извлечена информация от различни академични източници и могат да се открият отделни неточности поради двусмислие или противоречие в източниците, се наложи да преминем към подробна ръчна проверка за всеки запис в извадката. Основната цел при тази проверка беше да се оформи фокусирана извадка от публикации на автори, които към периода на публикацията са имали институционална принадлежност към академичното звено в дадена организация, например катедра или департамент, което се отнася до професионалното направление 3.2 Психология. Последва извличане на информация от други бази данни за нивото на импакт фактора на всяко научно списание, в което се откриват публикациите, и добавяне на тази информация към записите от извадката.

Първоначалното множество от извлечени данни включваше 534 отделни документа според посочената по-горе процедура. След прилагане на допълнителните критерии за авторите за тяхната валидна принадлежност към поне една от осемте целеви институции и звена по професионално направление Психология извадката бе редуцирана до 160 документа. Отпадналите записи бяха свързани с други институции (напр. Медицински университет София или университет в Пало Алто, САЩ), с други звена на същата институция (напр. катедри и департаменти по биология, информатика, педагогика, логопедия, медицина и др.) или за които не бе налична съответната информация. По този начин през окончателната извадка не се отчита публикационната дейност на останалите звена в институциите, както и публикационната продукция на отделните изследователи, която не попада в категорията *PSYC* на *Scopus*, напр. при интердисциплинарност на публикацията и изданието. Не на последно място, в тази извадка не се вземат предвид публикации, които не са отразени в *Scopus*.

Променливи

Анализите следват посочените по-горе цели на изследването. Ще проследим траекторията на присъствие на българската академична психология в базата данни по отношение на авторите, тяхната институционална принадлежност; публикациите по отношение на брой автори, брой страници и цитирания, международно сътрудничество, импакт фактор на изданието на публикацията.

Таблица 1. Кодове за извличане на информацията от *Scopus* според принадлежност

Принадлежност	Код:
Софийски университет „Св. Климент Охридски“	AF-ID ("Sofia University St. Kliment Ohridski" 60019878) AND SUBJAREA (psyc)
Нов български университет	AF-ID ("New Bulgarian University" 60014614) AND SUBJAREA (psyc)
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“	AF-ID ("Plovdiv University Paisii Hiledarski" 60007615) AND SUBJAREA (psyc)
Югозападен университет „Неофит Рилски“	AF-ID ("South-West University Neofit Rilski" 60070358) AND SUBJAREA (psyc)
Бургаски свободен университет	AF-ID ("Burgas Free University" 60025412) AND SUBJAREA (psyc)
Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“	AF-ID ("St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo" 60015392) AND SUBJAREA (psyc)
Варненски свободен университет „Черноризец Храбър“	AF-ID ("Chernorizets Hrabar Free University of Varna" 60104088) AND SUBJAREA (psyc)
Българска академия на науките	AF-ID ("Bulgarian Academy of Sciences" 60024147) AND SUBJAREA (psyc)

За целите на анализа подбрахме два критерия за качество на публикацията, които се ползват с добра репутация и отразяват относително добре нивото на изследователски принос. Първият показател – брой цитирания на документа (*Raw Citation Count*) – е най-елементарната мярка за въздействието на дадена научна статия или списание. Тя се основава на разбирането, че цитирането на дадена статия означава, че в нея има определена ценност, тя е стойностна и важна, например може да подтикне или да подпомогне бъдещи изследвания и така да допринесе за напредъка в научната област. Този показател има и своите ограничения, в него намират отражение и други фактори, например период от време, тъй като новите статии изискват време, за да наберат цитиранията и да се оцени въздействието им. Не на последно място, броят на цитирания на даден документ зависи и от обема на научното издание – тенденцията е статии в по-обемните списания да набират повече цитирания.

Вторият показател за качество на публикациите – импакт фактор, или фактор на въздействие, – е най-известната мярка за цитирания на научни списания. Той се отчита по информация в базата данни на *Thomson Reuters Journal Citation Reports. Impact Factor (IF)* на дадено списание се изчислява, като се вземе предвид общият брой цитирания на всички статии на списанието за предходните 2 години, разделени на общия брой публикации на списанието за тези 2 години (Roldan-Valadez, Salazar-Ruiz, Ibarra-Contreras, & Rios, 2019). Например $IF = 1$ означава, че статиите в даденото списание са цитирани средно по 1 път за периода. В сравнение с предишния показател – брой цитирания – IF се изчислява за стандартен период от време и не зависи от обема на списанието. В допълнение към това той се смята за подходяща мярка за сравнение на списания в еднаква научна област поради специфичната практика на цитиране в различни научни направления. Реално, повечето цитирания за дадено списание се отнасят до малък брой от публикациите в него, обикновено 50% от всички цитирания се отнасят към 20% от статиите, или около половината статии са свързани с 90% от цитиранията на списанието (Jones, Huggett, & Kamalski, 2011).

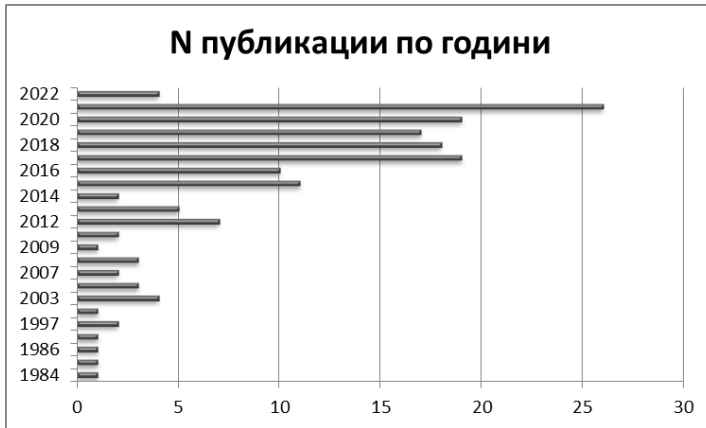
РЕЗУЛТАТИ

Брой публикации

Анализите очертават две групи измежду осемте институции, включени в анализа. В едната попадат онези, които присъстват в базата данни *Scopus* с над 25 документа, а втората са институциите, представени с под 5 документа. Както се вижда, това разграничение очертава един много ясен вододел между по-силно и по-слабо представените изследователски звена у нас.

Броят автори на публикациите варира в интервал от 1 самостоятелен автор (38 от общо 160 статии) до 455 съавтори (една от статиите). Средният брой автори е $M=16,06$ ($SD=53,36$), медиана = 3. Най-често срещани са статиите с един или двама автори: те представляват 48,10% от извадката. Средно броят автори е най-голям през 2021 г., $M=44,19$ ($SD=122,49$).

Наблюдава се постепенно нарастване с времето на броя публикации, отразени в *Scopus*, което е особено сериозно през последните няколко години и предимно само при някои изследователски звена. Например институции с над 3 публикации годишно са БАН (за 2016, 2017, 2019 г.); Югозападният университет (за периода от 2017 до 2021 г.); Нов български университет (за 2012 г. и за периода от 2015 г. до 2021 г.); Софийски университет (за 2015 г. и за периода от 2020 г. до 2022 г.). Фигура 1 илюстрира постепенно увеличаващото се присъствие на българската академична психология в базата данни *Scopus*.

Фигура 1. Брой (N) публикации в извадката за периода 1984–2022 г

Автори и международно участие

В този анализ взехме предвид дали сред съавторите се откриват чуждестранни изследователи без принадлежност към целевите 8 звена у нас. Тези публикации могат условно да се нарекат „международни“. Макар през първите три десетилетия от 1984 до 2014 г. да се откриват под 4 подобни публикации годишно и то не всяка година, през последните години броят на международните публикации нараства и общо представлява половината документи в извадката (81 от 160). Забелязва се отново неравномерното им разпределение между отделните звена (Таблица 2).

Таблица 2. Брой на „националните“ и „международните“ публикации по звена

Звено	Брой „национални“ публикации	Брой „международни“ публикации
БАН	12	13
ЮЗУ	30	11
ВСУ	3	0
НБУ	13	36
ПУ	3	1
СУ	16	20
ВСУ	2	0
Общо	79	81

Заслужава да се отбележи, че тези две категории публикации се различават съществено по показателите: среден брой автори и среден брой цитирания на документ. Докато международните публикации имат средно 30,09 автори и 20,68 ци-

тирания, при другата категория средният брой автори е 1,67, а цитиранията на документ средно са 1,73. Очевидно е предимството на международните публикации по отношение на въздействието им през честотата на цитиране.

Брой цитирания

Средният брой цитирания на документите в извадката е $M=11,33$ ($SD=39,97$) с доста голям размах (0–352). Сред тях се откриват 52 публикации без цитирания (32%). Траекторията на цитируемост сочи слаба отрицателна корелация между брой цитирания и година на публикацията, $r=-0,25$, $p=0,001$. За съжаление средната цитируемост на годишна база на българските публикации не нараства, а намалява с времето.

Брой страници (обем) на публикациите

Средният брой страници на публикациите в извадката е $M=15,42$; $SD=16,91$ (размах от 2 до 180 страници). Не се открива корелационна връзка между брой страници и брой цитирания. По-голям дял имат документите на английски език (85%), след тях са тези на български език (8,80%) и др.

Издания, в които са публикувани текстовете

В извадката се намират документи, публикувани в 71 различни източника, но приблизително половината от тях (47%) са в 5 списания и 2 сборника. Най-голям дял (33 от общо 160) имат публикациите в списание *Psychological Thought* и в изданието *Frontiers in Psychology* (20 от общо 160). Забелязват се обаче сериозни различия между документите в тези две издания. Докато статиите във *Frontiers in Psychology* са предимно международни (16 от 20) и имат неколккратно повече цитирания ($M=7,50$), в нито една от статиите в списание *Psychological Thought* не се откриват чуждестранни автори и средният брой цитирания на документ е под единица ($M=0,50$). Друга отчетлива разлика между тях е, че измежду авторите на статиите във *Frontiers in Psychology* се откриват колеги, относително поравно разпределени от три изследователски звена (СУ, НБУ, ЮЗУ), а повечето статии в списание *Psychological Thought* (23 от 33) са с автор от едноединствено звено – ЮЗУ.

Импакт фактор

Корелационен анализ, включващ онези документи от извадката, за които има налична информация за *IF* (импакт фактор) на списанието, открил съществуването на значими положителни корелации между този показател и броя автори на текста, $r=0,55$, $p<0,001$, $N=146$, както и броя цитирания, $r=0,17$, $p=0,04$, $N=146$. Важно е да се отбележи, че за разлика от това, импакт факторът на изданието няма връзка с променливата брой страници на текста, нито с годината на публикуване.

ОБСЪЖДАНЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Установени бяха тенденциите на развитие на публикациите по отношение на брой на авторите, обем на материалите, брой цитирания, както и присъствие в списания с различен импакт фактор. Траекторията на растеж показва ясна тенденция на все по-категорично присъствие на българската академична психология в базата за научна информация *Scopus*. Налице са общо 160 публикации за периода (от 1984 г. досега) – средно по 4 годишно. Дали това е добро ниво на присъствие обаче? Като се има предвид, че към датата на юбилейната конференция на СУ в базата за научна информация у нас НАЦИД са регистрирани общо 497 души с научна степен или академична длъжност по професионално направление 3.2 Психология, стигаме до извода, че нашето присъствие в международен контекст е относително ограничено. Все пак обнадеждаваща е тенденцията за нарастване на публикационната продукция, особено от 2017 г. насам (N=103 документа), макар за съжаление около една-трета от тях (N=33) да са в списанието *Psychological Thought* и да се характеризират със слабо ниво на цитиране. Въпреки че броят публикации нараства, средният брой цитирания на документ намалява, т.е. публикуваме повече, но с ниско ниво на въздействие.

Основен изследователски въпрос засяга връзката между актуалните у нас публични политики по отношение на научната публикационна продукция на българските автори, отразени в Минималните национални изисквания за професионално направление 3.2 Психология, и широко признатите в международен контекст показатели за качество и принос на научните изследвания, отразени в двата показателя брой цитирания и импакт фактор на изданието. На практика Минималните национални изисквания „наказват“ публикациите според броя автори и „насърчават“ публикации с по-голям брой страници. Предвид резултатите от корелационния анализ върху данните от извадката тук, може да се направят два категорични извода:

1. С включването на „насърчително“ изискване по отношение на брой страници публичните политики у нас *не подкрепят* повишаването на качеството на научната продукция по психология. Обемът на публикациите в брой страници няма връзка с двата показателя за качество: брой цитирания и импакт фактор на изданието.
2. С включването на „обезсърчително“ („наказателно“) изискване по отношение на брой автори публичните политики у нас не само не подкрепят повишаването на качеството на научната продукция по психология, а са в негова вреда. Няма връзка между броя автори и броя цитирания, от една страна, а от друга, е налице положителна корелация между броя автори и импакт фактора на изданието, т.е. за повишаване на качеството би следвало да насърчаваме българските психолози да създават и да

публикуват изследвания съвместно с други колеги в колектив, а не самостоятелно. В този смисъл националните изисквания работят във вреда на качеството.

От гледна точка на глобалната научна общност и международните критерии за качество на научните приноси анализът ни очертава ясно неадекватността на оценката на научна продукция у нас през наложените количествени показатели, залегнали в Минималните национални изисквания за направление 3.2 Психология, които насърчават българските психолози да произвеждат ръкописи с по-голяма дължина и с минимален брой автори, но не и с по-добро качество и принос към научната продукция.

ЛИТЕРАТУРА

- Baas, J., Schotten, M., Plume, A., Côté, G., & Karimi, R. (2020). Scopus as a curated, high-quality bibliometric data source for academic research in quantitative science studies. *Quantitative Science Studies*, 1(1), 377–386.
- Biglu, M. H., Chakhmachi, N., & Biglu, S. (2013). Scientific study of middle east countries in psychology (1996–2010). *Collnet Journal of Scientometrics and Information Management*, 7(2), 293-296.
- Bornmann, L., Haunschild, R., & Mutz, R. (2021). Growth rates of modern science: A latent piecewise growth curve approach to model publication numbers from established and new literature databases. *Humanities and Social Sciences Communications*, 8(1), 1-15.
- Jones, T., Huggett, S., & Kamalski, J. (2011). Finding a way through the scientific literature: indexes and measures. *World neurosurgery*, 76(1-2), 36-38.
- Long, J. S., & Fox, M. F. (1995). Scientific careers: Universalism and particularism. *Annual review of sociology*, 21(1), 45-71.
- Moed, H.F. (2017) *Applied evaluative informetrics*. Springer, Heidelberg, Germany
- Roldan-Valadez, E., Salazar-Ruiz, S. Y., Ibarra-Contreras, R., & Rios, C. (2019). Current concepts on bibliometrics: a brief review about impact factor, Eigenfactor score, CiteScore, SCImago Journal Rank, Source-Normalised Impact per Paper, H-index, and alternative metrics. *Irish Journal of Medical Science (1971-)*, 188(3), 939-951.

ПРЕДИКТОРИ НА БЛАГОПОЛУЧИЕТО ПРИ ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ БЪЛГАРСКИ МОДЕЛИ

докторант Венцислав Евгениев Илиев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
ventzislav.iliev@gmail.com

Венцислав Илиев. ПРЕДИКТОРИ НА БЛАГОПОЛУЧИЕТО ПРИ ПРОФЕСИОНАЛНИТЕ БЪЛГАРСКИ МОДЕЛИ

С появата на нови социални медии и споделяната информация в тях професията модел става все по-желана. Моделите продължават да са обект на подражание като част от добре познатите хора в обществото – знаменитостите. Изследванията на групата на професионалните модели в световен мащаб са много малко, а такива в българската научна литература не са известни. Затова е важно да се изследва какви са предикторите на благополучието сред представителите на тази група. За целта са използвани две новосъздадени скали: скала за професионален успех и скала за ангажираност в Инстаграм, заедно със скалата за измерване на тъмната триада (Jones & Paulhus, 2014), скалата за самооценка на Розенбърг (RSES, *Rosenberg Self-Esteem Scale*, Rosenberg, 1965), скалата за психично благополучие на Риф (PWB, *Psychological Well-being Scale*, Ryff, 1989). Резултатите от направения регресионен анализ показват, че предиктор на благополучието за изследваната група е самооценката. Тези резултати хвърлят светлина върху това, какво допринася за благополучието на професионалните модели, което има нарастващо значение с увеличаващата се популярност на онлайн платформи като „Инстаграм“ и появата на нов вид професии като „Инстаграм“ модели и инфлуенсъри.

Ключови думи: благополучие, професионални модели, инстаграм, тъмна триада, самооценка

Ventsislav Iliev. PREDICTORS OF WELLBEING IN BULGARIAN PROFESSIONAL MODELS

With the new social media platforms and the information shared there, the profession of models is becoming more desirable. Models continue to be role models as part of the well-known people in society – the celebrities. There are very few studies on the group of professional models worldwide, and none in the Bulgarian scientific literature. Therefore, it is important to investigate what are the predictors of well-being among the representatives of this group. For this purpose, two newly developed scales were used: the Professional Success Scale and the Instagram Engagement Scale, along with the Dark Triad Measurement Scale (Jones & Paulhus, 2014),

the Rosenberg Self-Esteem Scale (RSES, Rosenberg, 1965), and the Ryff Psychological Well-being Scale (PWB, Ryff, 1989). The results of the regression analysis conducted showed that the predictor of well-being for the study group was self-esteem. These results shed light on what contributes to the well-being of professional models, which is of growing importance with the increasing popularity of online platforms such as Instagram and the emergence of a new breed of professions such as Instagram models and influencers.

Keywords: wellbeing, professional models, Instagram, dark triad, self-esteem

ВЪВЕДЕНИЕ

Професионалните модели имат редица изяви в обществото – участие в модни ревюта, фотосесии, реклами, телевизионни и радио програми с различен формат. Това ги прави част от знаменитостите – добре позната група, чийто живот често се следи от широката общественост. С появата на нови и различни социални медии те получават достъп до нови канали за промоция на личността си, както и нови възможности за кариерно развитие. Въпреки това изследванията на групата на професионалните модели в световен мащаб са много малко. Настоящото изследване е първото известно до момента на групата на професионалните български модели и си поставя за цел да провери възможни предиктори на благополучието сред посочената група.

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА

Благополучието е един от най-добре теоретизираните и изследвани конструктори в психологията. Както пише М. Селигман (2017), разликата между благополучие и щастие е в това, че първото е абстрактно понятие, което съдържа различни елементи, които допринасят, но не го определят. Тук са описани измерванията с различни променливи в търсене на предиктори на благополучието при професионалните български модели.

Едно от малкото изследвания в групата на знаменитостите като близка група до тази на професионалните модели, е това на Янг и Пински (Young & Pinsky, 2006), в което те откриват, че нивата на нарцисизъм в групата на известните личности (n=200) са по-високи от тези в групи на хора с други професии.

Мейър и колеги (Meyer et al., 2007) изследват благополучието при професионалните модели и хора с други разнородни професии. Резултатите показват, че удовлетворението на базисните потребности е значително по-слабо при моделите, а нивото на благополучие е ниско, но статистически значимо по-ниско.

Редица автори изследват благополучието и връзката със самооценката. В изследване на Шимак и Дийнър (Schimmack & Diener, 2003), посветено на откритата и скритата самооценка, авторите споделят, че откритата оценка се свързва с по-високи нива на благополучие. Скритата самооценка, от друга страна, не се свързва с благополучието.

Освен това може да се цитира и изследването на Жанг и колеги (Zhang et al., 2020), според което значителен предиктор на благополучието е взаимодействието между скритата и откритата самооценка.

Орт и Робинс (Orth & Robins, 2014) също установяват, че високата самооценка прогнозира благополучие в различни сфери на живота, например социални връзки, работа и здраве.

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И ХИПОТЕЗИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Това изследване си поставя за цел да се проучат предикторите на благополучието при професионалните български модели като слабо изследвана група в световен мащаб. Поставени са следните задачи:

1. Да се проверят новосъздадени скали за професионален успех и ангажираност в Инстаграм.
2. Да се изследват връзките между предложените променливи и психичното благополучие при професионалните модели.

Хипотезите на изследването са:

1. Нарцисизмът и самооценката са предиктори на благополучието при професионалните български модели.
2. Ангражираността в Инстаграм и професионалният успех играят ролята на предиктори на благополучието при професионалните модели.

ПРОЦЕДУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Периодът на провеждане на изследването е януари–февруари 2021 г. Данните са събрани чрез онлайн форма (Google Forms). Гарантирана е анонимността на участниците. Въпросникът не съдържа въпроси, чрез които могат да се идентифицират хората, попълнили анкетата. Формата заедно с молба тя да бъде попълнена е публикувана в два типа групи във Фейсбук – специализирани групи на най-големите агенции за модели в България, достъпът до които е ограничен за професионалисти в областта, и други с цел събиране на данни от контролна група на хора с други професии. Публикуването е извършено еднов-

ременно с цел запазване на анонимността на участниците. Попълването на въпросника е доброволно, което е отбелязано и в текста, придружаващ публикациите в групите във Фейсбук, и не задължава по никакъв начин участниците да попълнят анкетата.

ИНСТРУМЕНТАРИУМ

За измерване на основния конструкт на това изследване – психичното благополучие, е използвана Скалата за психичното благополучие на Риф (PWB, *Psychological Well-being Scale*, Ryff, 1989). Тя включва шест фактора. Българската версия на скалата (Калчев, 2014) се състои от 30 айтема и шест субскали: *автономия, овладяване на средата, личностен растеж, отношения, цел в живота и приемане на себе си*.

За проверка нивата на самооценка е използвана Скалата за самооценка на Розенбърг (RSES, *Rosenberg Self-Esteem Scale*, Rosenberg, 1965), която е добре известна и е с проверени психометрични характеристики (Gray-Little et al., 1997). Тя съдържа 10 айтема с положителни и отрицателни твърдения.

Съществуват различни инструменти за измерване на нарцисизма. За целите на това изследване е избрана Скалата за измерване на тъмната триада (Jones & Paulhus, 2014), с която освен нарцисизъм се проверяват и личностните характеристики макиавелизъм и психопатия. Скалата се състои от 26 айтема, разпределени в субскалите: *Нарцисизъм – 8 айтема; Макиавелизъм – 9 айтема; Психопатия – 9 айтема*.

Характерът на работа на професионалните модели предполага професионалният успех да е основна променлива, от която зависи и благополучието. За неговото измерване сред професионалните модели все още не съществува утвърден инструмент. Това налага създаване на Скала за професионален успех, която да отговаря на спецификата на професията. Скалата се базира на обективни и външни критерии, залагайки като основа обратната връзка от другите. Тя съдържа 10 айтема с твърдения (например: *PS7 „Търсят ме за ангажименти по-често от много други колеги“*). Те включват ниво на професионална кариера, познания и умения, сравнение с други модели, както и обратна връзка за свършена работа след изпълнение на ангажимент.

Професионалните модели използват социалните медии за промоция на личността си и придобиване на популярност. Една от най-често използваните социални медии е „Инстаграм“. Външният вид и снимките са основна част от професията на моделите, което е и основното споделяно съдържание в платформата. Затова е важно в изследването на да се включи и променливата ангажираност в „Инстаграм“. Все още няма утвърден инструмент за измерване на ангажираността в „Инстаграм“, затова се налага създаването на нова скала.

Новосъздадената Скала за ангажираност в „Инстаграм“ съдържа 11 айтема (например: „Често проверявам профила си в „Инстаграм“ за харесвания и съобщения“). Те представляват твърдения, базирани на обективни действия и функции, извършвани в социалната платформа, например споделяне на снимков материал и видеоклипове, разглеждане на профили и участие в чужди публикации чрез отбелязване. Предложени са и айтеми, които се фокусират върху честотата на извършването на посочените действия. Част от айтемите целят да покажат личната важност, която изследваните лица приписват на честото споделяне на съдържание, проверка за нови харесвания и съобщения, брой и увеличаване на последователите.

ДЕМОГРАФСКИ ДАННИ

Участниците в изследването са 124, всички от които са пълнолетни българи. От тях 89 (70,97%) са жени, 35 (27,42%) – мъже и 2 (1,61%) не са посочили пол.

За професията на изследваните лица са предложени 2 алтернативи, от които да изберат: (1) професионален модел и (2) друга професия. След анализ на данните 60 човека от извадката (48,39%) са споделили, че са професионални модели, а 64 (51,61%) практикуват други професии.

В групата на професионалните модели ($n=60$), 40 (66,67%) са жени и 20 (33,33%) са мъже. Изследваните лица с други професии са: 48 (75%) жени, 14 (21,88%) мъже и 2 (3,13%) не са посочили пол (Фигура 3). Предвид характера и насочеността на модната индустрия с предпочитание към женския пол, може да се приеме, че данните отговарят на нормалното разпределение на съотношението на жени и мъже в модните агенции.

Най-младите от изследваните лица са споделили, че са на възраст 18 години, а най-възрастните – 41 години, т.е. средната възраст на извадката е $m=26,34$ години ($SD=4,95$). В групата на професионалните модели средната възраст е $m=24,60$ години ($SD = 5,27$), а в групата на участниците с други професии е $m=27,97$ години ($SD = 4,02$).

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Психометрични характеристики на използваните скали

Психометричните характеристики на всички използвани скали са добри. В Таблица 1 са представени резултатите от анализа на психометричните характеристики на използваните скали за измерване на благополучие, самооценка, личностните характеристики от тъмната триада – нарцисизъм, макиавелизъм и психопатия, както и на новосъздадените скали за професионален успех и ангажираност в „Инстаграм“. Данните за коефициента алфа на Кронбах за общия бал на Скалата за психично благополучие на Риф, съдържаща 30 айтема, показват висока консистентност ($\alpha=0,838$). Алфа на Кронбах е $<0,70$ и при скалите за

психопатия ($\alpha=0,727$); общ бал на тъмната триада ($\alpha=0,772$); самооценка ($\alpha=0,772$); професионален успех ($\alpha=0,830$) и ангажираност в „Инстаграм“ ($\alpha=0,867$). Нивата за останалите две скали са малко по-ниски: за макиавелизъм $\alpha=0,648$ и за нарцисизъм $\alpha=0,593$, което е приемливо предвид броя айтеми в двете скали, който не е над 10 (Ганева, 2016). Подобно е и мнението на Тейбър, който след анализ на използването на коефициентът Алфа на Кронбах прави заключението, че нива между 0,50 и 0,60 са приемливи и задоволителни за повечето учени (Taber, 2018). Причина за по-ниския коефициент за вътрешна консистентност в двете скали може да е специфика на групата – професионални български модели, или малкият брой на участниците в изследването.

Таблица 1. Психометрични характеристики на използваните скали, N=124

	Брой айтеми	Средна аритметична стойност (M)	Стандартно отклонение (SD)	Алфа на Кронбах (α)
Благополучие	30	4,07	0,428	0,838
Нарцисизъм	8	3,47	0,593	0,593
Макиавелизъм	9	2,95	0,642	0,648
Психопатия	9	1,95	0,656	0,727
Тъмна триада (общ бал)	26	2,76	0,462	0,772
Самооценка	10	3,93	0,627	0,772
Професионален успех	10	3,62	0,712	0,830
Ангажираност в „Инстаграм“	11	2,70	0,862	0,867

Факторен анализ на Скала за професионален успех

Проверката на психометричните характеристики на двете новосъздадени скали включва и факторен анализ с цел определяне на подskalите. За скалата, измерваща професионален успех, направеният тест на Кайзер-Майер-Олкин показва добра извадкова адекватност на всички включени твърдения с коефициент 0,81. Открити са два фактора след екстракция със зададена опция за скриване на малките коефициенти и граница 0,5 и Варимакс ротация. Един от айтемите не се разпределя добре към нито един от откритите фактори (*PS5* „Имам дългосрочни професионални ангажименти“) и следва да се изключи от анализа. Получените резултати показват, че първият фактор отговаря на дименсията *Оценка за професионален успех* със 7 айтема, а вторият – на дименсията *Запла-*

щане с 2 айтема. Двата фактора обясняват 57,71% от общото разсейване (Таблица 2). Данните показват висока вътрешна консистентност за общия бал, както и за факторите с коефициенти алфа на Кронбах $\alpha > 0,80$.

Факторен анализ на Скала за ангажираност в „Инстаграм“

Факторният анализ на Скалата за ангажираност в „Инстаграм“ показва резултати за тест на Кайзер-Майер-Олкин от 0,87, което свидетелства за добра извадкова адекватност на твърденията, включени в скалата. Екстракцията на факторите със зададена граница от 0,5 и Варимакс ротация открива два фактора. Два от айтемите (IG5 „Често правя интересни снимки, които да споделя в „Инстаграм“; IG6 „Каквото и да правя, обмислям да го покажа в „Инстаграм““) не се разпределят добре в откритите фактори при зададената граница от 0,5 и следва да се изключат. Резултатите показват, че първият фактор, съдържащ 4 твърдения, отговаря на дименсията *Честота на ангажираност*, а вторият фактор, съдържащ 5 твърдения, отговаря на дименсията *Значимост* и показва важността, която участниците в изследването придават на извършваните дейности в платформата „Инстаграм“ като чести публикации, отбелязване в чужди постове и брой последователи. Тези два фактора обясняват 60,01% от общото разсейване. Данните показват висока вътрешна консистентност както на общия бал, така и на отделните фактори с коефициенти алфа на Кронбах $\alpha > 0,70$ (Таблица 3).

Таблица 2: Психометрични характеристики на Скалата за професионален успех, N=124

	Брой айтеми	Средна аритметична стойност (M)	Стандартно отклонение (SD)	Алфа на Кронбах (α)
Оценка за професионален успех	7	3,76	0,747	0,814
Заплащане	2	3,18	1,08	0,806
Професионален успех	9	3,63	0,723	0,830

Таблица 3. Психометричните характеристики на Скала за ангажираност в „Инстаграм“, N=124

	Брой айтеми	Средна аритметична стойност (M)	Стандартно отклонение (SD)	Алфа на Кронбах (α)
Честота на ангажираност	4	3,42	1,01	0,729
Значимост	5	2,22	1,00	0,864
Ангажираност в Инстаграм	9	2,76	0,878	0,844

Корелационен анализ

За изследване на предложените променливи, а именно на личностните характеристики от тъмната триада – нарцисизъм и манипулативност, самооценката, ангажираността в „Инстаграм“ и професионалния успех с основната променлива благополучие, при професионални български модели е осъществен корелационен анализ по Пиърсън за групата на професионалните български модели. Резултатите, представени в Таблица 4, показват, че благополучието се свързва слабо и положително с две от променливите – *професионален успех* ($r=0,316$, $p<0,05$) и *нарцисизъм* ($r=0,281$; $p<0,05$). Открита е и умерена положителна корелация между *благополучието* и *самооценката* ($r=0,633$, $p<0,01$). Това означава, че нарастването на благополучието в изследваната група на професионални модели е свързано с нарастването на самооценката и в по-малка степен с нарастването на нарцисизма и професионалния успех.

Таблица 4. Корелации на Нарцисизъм, Манипулативност, Самооценка, Ангажираност в „Инстаграм“, Професионален успех с Благополучие при професионални модели (N=60)

Променливи	Благополучие
Нарцисизъм	0,281*
Манипулативност	-0,069
Самооценка	0,633**
Ангажираност в „Инстаграм“	-0,199
Професионален успех	0,316*

Бележка: * $p<0,05$; ** $p<0,01$

Предиктори на благополучието при професионалните модели

Предвид получените резултати от корелационния анализ по Пиърсън е направен линеен регресионен анализ. Целта на тази статистическа процедура е да се установи дали откритите корелиращи променливи – самооценка, нарцисизъм и професионален успех, играят ролята на предиктори в изследването на благополучието на професионалните български модели. Резултатите са представени в Таблицы 5 и 6.

Резултатите, представени в таблици 5 и 6, водят до заключението, че за изследваните лица самооценката е единственият значим предиктор на благополучието ($t=6,221$, $p<0,001$). Според нашия модел предикторът *самооценка* обяснява 0,39% от дисперсията на благополучието. По-конкретно, според резултатите, представени в таблица 4, самооценката се оказва значима и положително влияеща променлива е с бета коефициент 0,633, който свидетелства за доста силна зависимост. Това означава, че от всички предположени променливи са-

мооценката се оказва единственият предиктор на благополучието при изследваната група от български професионални модели, но той оказва много силно влияние.

Таблица 5. Обща характеристика на регресионния модел със зависима променлива „Благополучие“

Модел	R	R Квадрат	Приведен R квадрат
1	0,633	0,400	0,390

Таблица 6. Регресионни коефициенти на изследваните предиктори на променливата „Благополучие“

Модел		Нестандартизирани коефициенти		Стандартизирани коефициенти	t	Значимост
		B	Стандартна грешка	B		
1	Константа	75,078	7,710		9,738	0,000
	Самооценка	1,220	0,196	0,633	6,221	0,000

ИЗВОДИ И ДИСКУСИЯ

От направения анализ на събраните резултати може да се направят следните изводи. Скалите за предложените променливи показват добри психометрични характеристики и добри нива на алфа на Кронбах, включително новосъздадените скали за измерване на професионалния успех и ангажираността в „Инстаграм“. Благополучието при професионалните български модели се свързва слабо и положително с нарцисизма и професионалния успех. Предвид характера на работата на професионалните модели и факта, че се налага да имат красив външен вид, е нормално благополучието в изследваната група да се свързва с нарцисизъм. Често се налага професионалните модели да пътуват по работа, понякога с месеци или дори години, което поставя кариерата като необходим приоритет в живота на представителите на изследваната група. Затова не е изненадващо, че професионалният успех също се свързва с чувството за психично благополучие. Умерена положителна корелация се открива между благополучието и самооценката в изследваната група. Последващият линеен регресионен анализ разкрива само един значим предиктор на благополучието – самооценката.

Един от недостатъците на изследването е малкият размер на извадката – в изследването участват 60 професионални български модели. Въпреки това би

било доста трудно да се направи изследване с по-голяма извадка предвид малкият размер на модната индустрия в България и факта, че голяма част от българските модели често пътуват и се намират в различни часови зони по целия свят. Голяма част от българските модели практикуват и други професии, затова е възможно част от тях да са посочили друга професия при попълване на въпросника. Трябва да се вземе предвид и периодът, в който е проведено изследването: януари–февруари 2020 г. – периода на пандемията от ковид-19. Както вече беше споменато, пътуването заема голяма част от живота на професионалните модели, забраната за пътуване по време на пандемията, както и липсата на ангажираност в работен план може да са повлияли на отговорите на участниците. С цел отразяване на реалната картина в групата на професионалните български модели недостатък на изследването може да е средната възраст на изследваните лица. За групата на моделите тя е $m=24,60$ години ($SD = 5,27$). Въпреки това е добре известно, че голяма част от моделите започват професионалната си кариера на значително по-младата възраст от 14–15 години, а понякога дори и на 13 години. В изследването не са взети предвид и критериите на много световни модни агенции за брой последователи в „Инстаграм“ като предпоставка за успешна кариера.

НАСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Представеното изследване е първото до момента в групата на професионалните модели в България. Сравнение с изследвания от други държави на практика не е възможно поради малкият брой изследователи, които фокусират вниманието си върху тази група. Затова е добре да се проведат още изследвания в групата на професионалните модели, както и да се направи сравнение с близки групи като тези на актьорите, изпълнителите и инфлуенсърите. Интересно би било да се проверят разликите и приликите с нововъзникналата група на „Инстаграм“ моделите, които стават все по-популярни и влиятелни в обществото.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З., (2016), *Да преоткрием статистиката с IBM SPSS Statistics*, София: Elestra.
- Калчев, Пламен.(2014). Психично благополучие в юношеска възраст. София: Изток-Запад.
- Селигман, М. (2017), *Благоденствие: ново разбиране за щастието и просперитета*. Пловдив: Хермес.
- Gray-Little, B., Williams, V. S., & Hancock, T. D. (1997). An item response theory analysis of the Rosenberg Self-Esteem Scale. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(5), 443-451.

- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the short dark triad (SD3) a brief measure of dark personality traits. *Assessment, 21*(1), 28-41.
- Meyer, B., Enström, M. K., Harstveit, M., Bowles, D. P., & Beevers, C. G. (2007). Happiness and despair on the catwalk: Need satisfaction, well-being, and personality adjustment among fashion models. *The Journal of Positive Psychology, 2*(1), 2-17.
- Orth, U., & Robins, R. W. (2014). The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science, 23*(5), 381-387.
- Rosenberg, M. (1965). Rosenberg self-esteem scale (RSE). *Acceptance and commitment therapy. Measures package, 61*(52), 18.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology, 57*(6), 1069.
- Schimmack, U., & Diener, E. (2003). Predictive validity of explicit and implicit self-esteem for subjective well-being. *Journal of Research in Personality, 37*(2), 100-106.
- Taber, K. S. (2018). The Use of Cronbach's Alpha When Developing and Reporting Research Instruments in Science Education. *Research in Science Education, 48*, 1273–1296; <https://doi.org/10.1007/s11165-016-9602-2>.
- Young, S. M., & Pinsky, D. (2006). Narcissism and celebrity. *Journal of Research in Personality, 40*(5), 463-471.
- Zhang, L., Yu, Q., Zhang, Q., Guo, Y., & Chen, J. (2020). The relationship between explicit self-esteem and subjective well-being: The moderating effect of implicit self-esteem. *The Journal of General Psychology, 147*(1), 1-17.

ЕКСПЛОРАТОРНИ И КОНФИРМАТОРНИ ПОДХОДИ В БИФАКТОРНИЯ АНАЛИЗ

гл. ас. д-р **Жорж Александров Балев**
Софийски Университет „Св. Климент Охридски“
jorjb@abv.bg

Жорж Балев. *ЕКСПЛОРАТОРНИ И КОНФИРМАТОРНИ ПОДХОДИ В БИФАКТОР- НИЯ АНАЛИЗ*

Изследванията в методологията на психометрията и измервателните модели през последното десетилетие разкриват обръщане и подчертан интерес към отдавна формулирани идеи в областта на факторния анализ – бифакторния подход. Редица автори аргументират предимствата на бифакторния измервателен модел при прилагането му към многомерни конструктори, в които допускането на общ фактор, както и групово-специфични фактори е предпоставено. Традиционната психометрия за подобен сценарий прилага йерархичните модели (фактори от втори ред). Прилагането на бифакторните и йерархичните модели най-често е в рамката на конфирматорния факторен анализ. В конфирматорните анализи тези два модела могат да се разглеждат като взаимно изводими, като йерархичният е по-рестриктивен и вследствие това системно фаворизира изследователския избор към бифакторни решения. Възможна посока в преодоляването на този проблем е прилагането на експлораторна бифакторна методология. Представен е аналитичен алгоритъм (Jennrich & Benler, 2011), приложен към данни по Скалата за депресия на Ленор Радлоф (Radloff, 1977).

Ключови думи: бифакторен анализ, йерархични факторни модели, Скала за депресия на Л. Радлоф (CES-D)

Jorj Balev. *EXPLORATORY AND CONFIRMATORY APPROACHES IN BIFACTOR ANALYSIS*

Research in psychometric methodology and measurement models more specifically in the last decade demonstrate turning to long-proposed ideas in factor analysis, namely the bifactor approach. Many authors advocate the advantages of a bifactor measurement model applied to multidimensional constructs where an assumption of a general factor along with group or specific factors is defensible. Traditional psychometrics in such cases relies on hierarchical (second-order) models. Embedded in the framework of structural equation modeling, these two models can be specified as nested within a hierarchical one as more restrictive when compared to the bifactor model. This systematically handicaps the hierarchical model and favors the

choice of the bifactor one. One way to solve this problem is transferring analyses from confirmatory to exploratory modus. One analytical method (Jennrich & Bentler, 2011) applied to CES-D data is presented here.

Keywords: measurement models, bifactor analysis, hierarchical models, CES-D

Бифакторният анализ е разновидност на факторния анализ и неговото разбиране предполага и позиционирането му в хода на развитието на тази по-обща статистическа методология. Най-общо, факторният анализ е димензионно-редуктивна техника, разработена веднага след откриването на бивариативната корелационна техника (Pearson, 1895; Spearman, 1904). Един от първите факторни модели е двуфакторната теория: g -фактор и s -фактор (Spearman, 1904), приложена към изучаване на човешките способности. Така има един общ фактор g – интелигентност, който влияе върху целия комплекс от тестове, и специфични фактори s , които се свързват само с един тест. По-късният, множествено-факторен модел (Thurstone, 1931) цели да преодолее ограниченията на двуфакторния модел на Спиърман, като обедини подмножества от тестовете в групови фактори. Тук допускането е за няколко групови фактори, като всеки от тях влияе върху част от тестовете (измерванията), и специфичен фактор за всеки един тест. В контекста на тази методологична опозиция се разполага бифакторния модел (Holzinger & Swineford, 1937), който допуска един общ фактор, преминаващ през всички тестове, няколко групови фактори, като всеки се отнася до част от тестовете, и по един специфичен фактор за всеки отделен тест. Макар и възникнали по едно и също време, множествено-факторният и бифакторният модел имат неравностойна реализация впоследствие. По думите на Стивън Рейс „бифакторният анализ през последните 50 години е засенчен от многобройните приложения на Търстоуновия модел на корелирани фактори“ (Reise, 2012; p.668). Докато множествено-факторния модел веднага печели популярност и във времето се налага като факторно-аналитична парадигма, бифакторният модел едва през последните 10–15 години започва да се припознава като инструмент за изследване на латентната дименционалност (Chen et al., 2006; Reise et al., 2007). Една от причините за negliжирането на бифакторния модел е заложената в множествено-факторния модел идея за проста факторна структура и еднозначна интерпретация на изведените групови фактори (Schmid Jr., 1957). Еволюцията на множествено-факторния модел към йерархични (фактори от втори ред) (Thurstone, 1944) също в някакъв смисъл компрометира налагането на бифакторната методология, доколкото възприема едновременното присъствие и на групови фактори, и на общ фактор (Gignac, 2008).

Признавайки полезността на бифакторния модел в изследването на дименционалността, редица изследователи се обръщат към анализ на „стари“ конструкции като личност, самооценка (McKay et al., 2014), тревожност и депресия (Iani

et al., 2014), интелигентност (Watkins & Beaujean, 2014), като прилагат бифакторен анализ срещу йерархичен факторен анализ. Повечето автори стигат до заключението за предимство на бифакторния модел спрямо множествоно-факторните и йерархичните модели, но има и скептици (Revelle & Wilt, 2013). Актуализирането и преоткриването на бифакторния модел реализира идеите на Холзингер и Суайнфорд в нов статистико-методологичен контекст. Доминантна статистическа методология в бифакторния анализ става структурно-моделния подход на фона на по-слабо развитата и по-рядко използвана експлораторна процедура. Все пак очертават се три експлораторни бифакторни процедури: трансформация на Шмид и Леймън (Schmid & Leiman, 1957), аналитичната техника за ротация по бифакторен критерий (Jenrich & Bentler, 2011) и таргет-ротация (Reise et al., 2010).

ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В тази работа е представено прилагането на експлораторен и конфирматорен бифакторен анализ към данни, получени с Епидемиологичната скала за депресия (CES-D) (Radloff, 1977) в българска неклинична извадка. Подробна информация за извадката и изследването, както и част от анализите, приведени в този текст, могат да се намерят в предишна публикация (Балев, 2021). Популярността на CES-D както в практическо-приложен план, така и в научно-изследователски дизайни предполага интереса към нейните психометрични качества. Един от най-важните въпроси в това отношение е свързан с обосноваването на латентната ѝ структура, чийто отговор би аргументирал редица важни психометрични решения. Първоначално CES-D е конструирана около 4-факторна структура, включваща депресивен афект, анхедония (липса на позитивен афект), соматични нарушения и социално-интерактивни дисфункции (Radloff, 1977). Последващите проучвания на психометричните качества на инструмента поставят под въпрос първоначално предпоставената 4-факторна структура на 20-айтемната скала (Schroevers et al., 2000; Shafer, 2006; Stansbury et al., 2006). Карлтън и колеги (Carleton et al., 2013) резюмират повече от 20 алтернативни факторни решения, публикувани в литературата, които предлагат между един и четири фактори (Boisvert et al., 2003; Lee et al., 2008; Williams et al., 2007). Изясняването на латентната структура на CES-D е ключово за интерпретацията на резултатите. Скалата е конструирана с цел извеждане на общ индекс, оценяващ депресията. В същото време хипотезите за нейната многомерност, предполагащи депресията като хетерогенен конструктор, насочват психометричните изследвания към идентифициране на фасетите в рамките на общия конструктор и възможностите за получаване на по-детайлна информация от скалата.

ЕКСПЛОРАТОРЕН БИФАКТОРЕН АНАЛИЗ НА CES-D

На базата на пул, редуциран до 16 айтема¹, данните са анализирани с експлораторна бифакторна процедура (Jennrich & Bentler, 2011). При нея първоначално изведена факторна матрица се ротира по т.нар. би-квартимин критерий, при който се търси проста структура в редуцираната факторна матрица, невключваща първия фактор. В стандартните пакетни статистически програми тази ротация не присъства – в случая е използван Matlab-кода, публикуван от авторите². За съпоставка в Таблица 1 са представени резултатите от прилагането на стандартна експлораторна факторна ротация (*varimax*), която не е способна да клъстерира айтемните индикатори в групови фактори, както и резултатите от проведения експлораторен бифакторен анализ.

Таблица 1. Факторни модели на 16-айтемна скала CES-D при варимакс ротация (F1-F4) и ‘квартимин-бифактор’ ротация (D - фактори)

Айтем №		Varimax				Quartimin-bifactor			
		F1	F2	F3	F4	D	D _{g1}	D _{g2}	D _{g3}
1	Притеснение	0,56		0,30		0,33	0,66		
2	Влошен апетит	0,53	0,35			0,55	0,50		
5	Тревожни мисли	0,67				0,51	0,51		
7	Изисква усилия	0,60				0,48	0,50		
11	Неспокоен сън	0,55				0,60	0,47		
13	Неразговорливост	0,56				0,49	0,27		
20	Липса на енергия	0,70				0,54	0,36		
3	Изпитване на тъга	0,71				0,61		0,29	

¹ Тестиране на поредица от модели показва, че факторът Анхедония, включващ 4 айтема в реверсивен формат на отговаряне (по посока на наличие на позитивен афект), формира консистентен клъстер, но има слаба взаимовръзка с останалите фактори. Този проблем вече е отбелязан от редица автори (напр. Stansbury, 2006; Lee, 2008) и поставя под въпрос обосноваването на включването на тези айтеми при извеждането на сумарна обща оценка по скалата. С тези аргументи по-нататъшните анализи изключват айтеми 4, 8, 12 и 16 от общия пул на скалата.

² <http://www.stat.ucla.edu/research/gpa>.

6	Потиснатост	0,78				0,67		0,29	
9	Чувство за провал	0,65				0,51		0,38	
10	Застрашеност	0,69		0,27		0,66			
14	Самотност	0,73				0,61		0,39	
17	Плачливост	0,71	0,28			0,63		0,25	
18	Тъжно настроение	0,85	0,35			0,74		0,43	
15	Недружелюбност у околните	0,55			0,36	0,36			0,77
19	Нехаресване от другите	0,70			0,36	0,56			0,49

Бележка: Приведени са факторните тегла над 0,25; D – общ фактор; D_{g1} – D_{g3} – групови (кълъстерни) фактори.

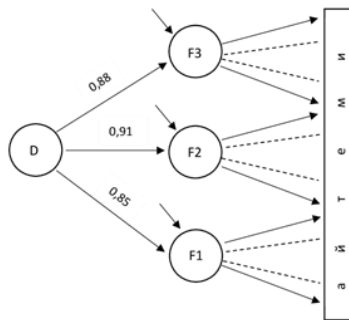
Очертава се интерпретируема бифакторна структура. Общият фактор е консистентен с тегла между 0,33 и 0,74, докато груповите фактори може да се идентифицират съответно като соматични дисфункции, депресивен афект и социално-комуникативни проблеми. Интересно е да се забележи, че именно груповият фактор *Депресивно настроение*, представляван от индикатори на негативна емоционалност, е с най-слаби ефекти върху айтемите. Именно централната позиция на тази симптоматика в депресията обаче я изтегля по-силно именно към общия фактор с тегла между 0,51 и 0,74.

КОНФИРМАТОРЕН БИФАКТОРЕН АНАЛИЗ НА CES-D

На базата на резултатите от експлораторния бифакторен анализ в тази част са тествани четири конкурентни измервателни модела: (1) еднофакторен, (2) трифакторен с корелирани фактори, (3) йерархичен с един общ фактор от втори ред и (4) бифакторен модел с един общ и три групови фактори (с ортогоналност между всички фактори). Според данните, представени в Таблица 3, еднофакторният модел е с най-слаба адекватност. Отличният трифакторен (Таблица 2) и йерархичният (Фигура 1) модел имат еднакви индекси и са в една графа, защото представляват идентични модели: интеркорелациите между латентните променливи се трансформират в тегла от втори ред и степените на свобода не се променят. С други думи, в случая няма статистически критерий за избор между тези два модела. Все пак в сравнение с еднофакторния модел те представят статистически значимо подобрение във възпроизвеждането на емпиричните данни.

Таблица 2. Факторен патерн на конфирматорен трифакторен (корелиран) измервателен модел

Айтем №	Симптом	F 1	F 2	F 3
1	Притесненост	0,607		
2	Влошен апетит	0,568		
5	Тревожни мисли	0,722		
7	Изисква усилия	0,650		
11	Неспокоен сън	0,582		
13	Неразговорливост	0,598		
20	Липса на енергия	0,750		
3	Изпитване на тъга		0,737	
6	Потиснатост		0,808	
9	Чувство за провал		0,666	
10	Застрашеност		0,697	
14	Самотност		0,756	
17	Плачливост		0,750	
18	Тъжно настроение		0,899	
15	Недружелюбност у околните			0,642
19	Нехаресване от другите			0,841
F1		1		
F2		0,804	1	
F3		0,748	0,774	1

Фигура 1. Йерархичен модел на CES-D (16 айтеми).

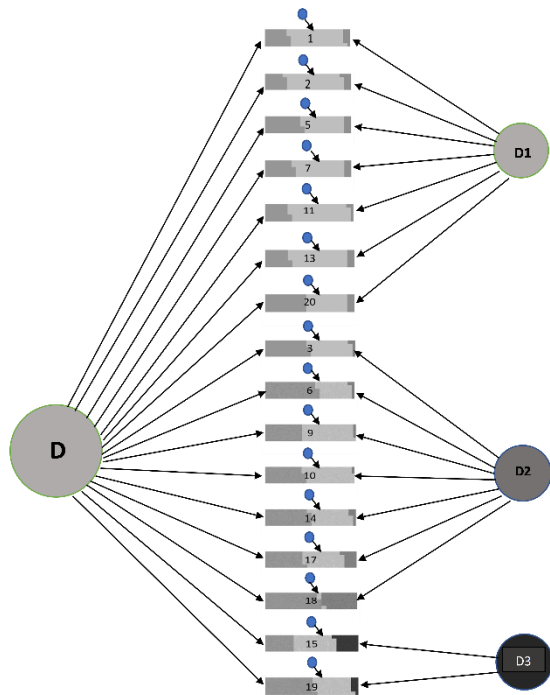
Таблица 3. Индекси на адекватност за CFA еднофакторен, трифакторен (корелиран), йерархичен и бифакторен модели на CES-D (16 айтема)

	χ^2	df	RMSEA	CFI	TLI	WRMR
1 фактор	255,37	104	0,049	0,970	0,965	10,042
3 корел. фактори 3 фактори ЙМ*	140,938	101	0,025	0,992	0,991	0,741
Бифакторен модел	124,125	89	0,025	0,993	0,991	0,669

Бележка: * – йерархичен модел

Бифакторният модел (Фигура 2) подобрява статистическите индекси спрямо предходните два модела, но теста за χ^2 – моделни разлики не е статистически значим. Следователно изборът между йерархичния (трифакторно корелирания) и бифакторния модел отива в плоскостта на интерпретативните възможности и деривативните параметри, които се получават в двете посоки. Все пак първият клас модели не може да даде отговор в каква степен е правомерно да извеждаме информация от инструмента на фасетно-групово или на общо-индексно ниво. Не разполагаме със статистически аргументи, квантифициращи валидността на оценките, получени на тези две нива. Затова редица автори в последните години обосновават потенциала на бифакторния модел в анализа и интерпретацията на инструменти, измерващи конструкти, които имат нехомогенна и парциализирана структура (Bornovalova et al., 2020; Reise, 2012; Rodriguez et al., 2016). Аргументацията е по посока на използването на бифакторния модел като статистически алгоритъм за изучаването на латентната структура на измервателни инструменти и по-детайлно квантифициране на решенията, свързани с латентната метрика.

Факторният патерн на бифакторния модел (вж. Таблица 4) може да се използва за извеждане на различни индекси, свързани с надеждността на общо-скаловата и фасетно-скаловите оценки (Rodriguez et al., 2016). Тук ще бъде посочено фундаменталното предимство на бифакторния модел да фрагментира вариацията на всеки айтем (вж. Фигура 2) по общия и груповия фактор. Съвсем схематично Таблица 5 представя възможните сценарии за отношенията между двете редици факторни тегла и посоката на интерпретация за всяка комбинация. Ако се позволим на Таблица 5, бихме могли да направим заключението за същностно едномерна латентна структура на CES-D и валидност на общо-скаловия индекс, докато субскалните оценки, изчистени от влиянието на общия фактор, имат компрометирана валидност и дефинират ненадеждни фасетни конструкти.

- Легенда:
- вариация общ фактор D
  - вариация D1
  - вариация D2
  - вариация D3
  - вариация грешка

Фигура 2. Бифакторен модел на CES-D (16 айтеми)

В заключение: въпреки пренебрегването на експлаторния подход в бифакторния анализ (Reise, 2012) и доминирането на структурно-моделната методология, прилагането на експлаторни бифакторни анализи е особено подходящо там, където липсват априорна информация и допускания за латентната структура на даден инструмент. В представеното изследване се вижда, че двата типа анализ (експлаторен и конфирматорен) демонстрират високо ниво на съвпадение, което дава аргумент за самостоятелното използване на експлаторни бифакторни процедури.

Таблица 4. Факторен патерн на конфирматорен бифакторен измервателен модел.

Айтем №		D	D 1	D 2	D 3	θ_e^2
1	Притесненост	0,532	0,295			0,629
2	Влошен апетит	0,487	0,338			0,649
5	Тревожни мисли	0,642	0,312			0,490
7	Изисква усилия	0,571	0,319			0,572
11	Неспокоен сън	0,521	0,244			0,669
13	Неразговорливост	0,521	0,314			0,630
20	Липса на енергия	0,670	0,313			0,453
3	Изпитване на тъга	0,690		0,236		0,468
6	Потиснатост	0,762		0,235		0,364
9	Чувство за провал	0,631		0,188		0,567
10	Застрашеност	0,675		0,147		0,522
14	Самотност	0,698		0,263		0,443
17	Плачливост	0,644		0,396		0,429
18	Тъжно настроение	0,764		0,627		0,024
15	Недружелюбност у околните	0,545			0,505	0,613
19	Нехаресване от другите	0,714			0,300	0,235

Таблица 5. Типични интерпретации на факторния патерн на бифакторен модел

Факторни тегла		Доминиращ модел		Валидни деривативни оценки
Общ фактор	Специфичен фактор	Едномерен	Многомерен	
Ниски	Ниски	-	-	-
Ниски	Високи	-	✓	Субскали
Високи	Ниски	✓	-	Общ индекс
Високи	Високи	✓	✓	Общ индекс/субскали

ЛИТЕРАТУРА

- Балев, Ж. А. (2021). Латентна структура на Скала за депресия (CES-D) в неклинични извадки. *Българско списание по психология*, 1(4), 114-122.
- Boisvert, J. A., McCreary, D.R., Wright, K. D. & Asmundson, G. J. G. (2003). Factorial validity of the Center for Epidemiologic Studies-Depression (CES-D) scale in military peacekeepers. *Depression and Anxiety*, 17, pp. 19–25.
- Bornovalova, M. A., Choate, A. M., Fatimah, H., Petersen, K. J., & Wiernik, B. M. (2020). Appropriate use of bifactor analysis in psychopathology research: Appreciating benefits and limitations. *Biological Psychiatry*, 88(1), 18-27.
- Carleton, R. N., Thibodeau, M. A., Teale, M. J. N., Welch, P. G., Abrams, M. P., Robinson, T. & Asmundson, G. J. G. (2013). The Center for Epidemiologic Studies Depression Scale: A review with a theoretical and empirical examination of item content and factor structure. *PLoS ONE* 8(3): e58067. doi:10.1371/journal.
- Chen, F. F., West, S. G., & Sousa, K. H. (2006). A comparison of bifactor and second-order models of quality of life. *Multivariate Behavioral Research*, 41(2), 189-225.
- Gignac, G. E. (2008). Higher-order models versus direct hierarchical models: g as superordinate or breadth factor? *Psychology Science*, 50(1), 21-43.
- Holzinger, K. J., & Swineford, F. (1937). The bi-factor method. *Psychometrika*, 2(1), 41-54.
- Iani, L., Lauriola, M. & Costantini, M. (2014). A confirmatory bifactor analysis of the hospital anxiety and depression scale in an Italian community sample. *Health Qual Life Outcomes* 12(84). <https://doi.org/10.1186/1477-7525-12-84>.
- Jennrich, R. I., & Bentler, P. M. (2011). Exploratory bi-factor analysis. *Psychometrika*, 76(4), 537-549.
- Lee, S. W., Stewart, S. M., Byrne, B. M., Wong, J. P. S. & Ho, S. Y. (2008). Factor structure of the Center for Epidemiological Studies Depression scale in Hong Kong adolescents. *Journal of Personality Assessment*, 90, 175–184.
- Mathworks. (2021). *Global Optimization Toolbox: User's Guide*.
- McKay, M. T., Boduszek, D., & Harvey, S. A. (2014). The Rosenberg self-esteem scale: a bifactor answer to a two-factor question? *Journal of Personality Assessment*, 96(6), 654-660.
- Pearson, K. (1895). Note on regression and inheritance in the case of two parents. *Proceedings of the Royal Society of London*, 58, 240-242.
- Radloff, L.S. (1977). The CES-D scale: A self-report depression scale for research in the general population. *Applied Psychological Measurement*, 1, pp.385–401.
- Reise, S. P. (2012). Rediscovery of bifactor measurement models. *Multivariate Behavioral Research*, 47(5), 667-696.
- Reise, S. P., Morizot, J., & Hays, R. D. (2007). The role of the bifactor model in resolving dimensionality issues in health outcomes measures. *Quality of Life Research*, 16(1), 19-31.

- Reise, S. P., Moore, T. M., & Haviland, M. G. (2010). Bifactor models and rotations: Exploring the extent to which multidimensional data yield univocal scale scores. *Journal of Personality Assessment, 92*(6), 544-559.
- Revelle, W., & Wilt, J. (2013). The general factor of personality: A general critique. *Journal of Research in Personality, 47*(5), 493-504.
- Rodriguez, A., Reise, S. P. & Haviland, M. G. Evaluating bifactor models: Calculating and interpreting statistical indices. *Psychological Methods, 21*(2), 137-150.
- Schmid, J., & Leiman, J. M. (1957). The development of hierarchical factor solutions. *Psychometrika, 22*(1), 53-61.
- Schmid Jr, J. (1957). The comparability of the bi-factor and second-order factor patterns. *The Journal of Experimental Education, 25*(3), 249-253.
- Schroevers, M. J., Sanderman, R., van Sonderen, E. & Ranchor, A. V. (2000). The evaluation of the Center for Epidemiologic Studies Depression (CES-D) scale: Depressed and positive affect in cancer patients and health reference subjects. *Quality of Life Research, 9*, 1015-1029.
- Shafer, A. B. (2006). Meta-analysis of the factor structures of four depression questionnaires: Beck, CES-D, Hamilton, and Zung. *Journal of Clinical Psychology, 62*(1), 123-146.
- Stansbury, J. P., Ried, L. D. & Velozo, C. A. (2006). Unidimensionality and bandwidth in the Center for Epidemiologic Studies Depression (CES-D) scale. *Journal of Personality Assessment, 86*, 10-22.
- Spearman, C. (1904). "General Intelligence," objectively determined and measured. *The American Journal of Psychology, 15*(2), 201-292.
- Thurstone, L. L. (1931). Multiple factor analysis. *Psychological Review, 38*(5), 406.
- Thurstone, L. L. (1944). Second-order factors. *Psychometrika, 9*(2), 71-100.
- Watkins, M. W., & Beaujean, A. A. (2014). Bifactor structure of the Wechsler Pre-school and Primary Scale of Intelligence—Fourth Edition. *School Psychology Quarterly, 29*(1), 52.
- Williams, C. D., Taylor, T. R., Makambi, K., Harrell, J. & Palmer, J. R. (2007). CES-D four-factor structure is confirmed, but not invariant, in a large cohort of African American women. *Psychiatry Research, 150*, pp.173-180.

МНОЖЕСТВЕНО-ГРУПОВО МОДЕЛИРАНЕ В IRT

гл. ас. д-р **Жорж Александров Балев**

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

jorjb@abv.bg

Жорж Балев. *МНОЖЕСТВЕНО-ГРУПОВО МОДЕЛИРАНЕ В IRT*

Прилагането на IRT към хетерогенни популации поставя редица проблеми от психометрично естество, например диференциалното айтемно функциониране или, по-общо, валидността на модела в различните групи. Един от съвременните подходи към решаването на подобни проблеми е поставянето на IRT в рамката на по-общите генерализирани линейни модели. Това въвежда всички предимства на изборни спецификации на IRT-параметри и междугрупови ограничения, както и последващо сравняване на изведените модели. Представена е и илюстрация за анализ на DIF към данни от Скалата за депресия на Бек.

Ключови думи: IRT, диференциално айтемно функциониране, Скала за депресия на Бек, генерализирани линейни модели

Jorj Balev. *MULTIPLE-GROUP MODELS IN IRT*

IRT models applied to heterogenous populations bring about a sequence of psychometric problems like differential item functioning which more generally question the validity of a model in different groups. A modern approach to address problems like that is the implementation of IRT models in the wider framework of generalized linear models. In this way, the researcher can capitalize on all advantages embedded in structural equation modeling. A DIF analysis of Beck Depression Scale is presented as an illustration of the presented method.

Keywords: IRT, differential item functioning, Beck Depression Scale, Generalized Linear Models

Една от основните задачи в психометрията е разработването и идентифицирането на валидни набори от айтеми, които измерват специфична латентна променлива. В структурното моделиране, което прави разлика между измерва-

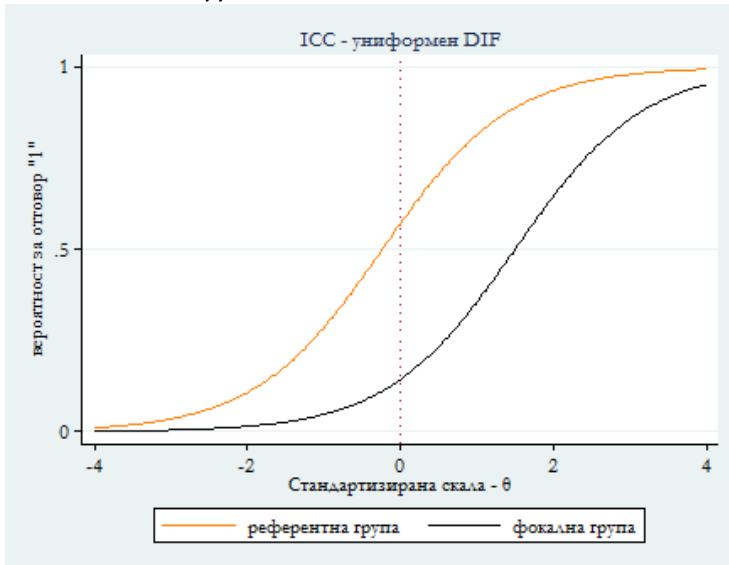
телен и структурен модел, този въпрос се формулира от гледна точка на измервателна инвариантност¹, или инвариантност на измервателния модел. В IRT тестването на модела и калибрирането на айтемите е свързано и с въпроса за инвариантността на изведените параметри в различни групи лица. Диференциалното айтемно функциониране (*DIF*) се дефинира като различната вероятност за правилен отговор по даден айтем при лица, притежаващи идентични позиции по латентната характеристика, но отнасящи се към различни критерийно-дефинирани групи. С други думи, един айтем „функционира различно“, ако респондентите въпреки еднаквите нива на латентната характеристика демонстрират различни тенденции на отговаряне и тази дивергенция се определя систематично от категоризирането на лицата в две или повече групи.

Ако искаме да илюстрираме диференциално айтемно функциониране в две априорно дефинирани групи (например мъже и жени) по един айтем, бихме разгледали неговите айтемни характерни криви (*ICC*), които дават връзката между измерваната латентна характеристика θ и вероятността за правилен отговор p . На Фигура 1 двете групи са обозначени като референтна и фокусна. Може да се види, че при едни и същи нива на θ , двете групи имплицират различни вероятности за отговор „1“. Така при $\theta = 0$, вероятността за „правилен“ отговор в референтната група е 0,60, докато за същото равнище на θ фокусната група има вероятност за „правилен“ отговор едва 0,15. С други думи, айтемът „фаворизира“ резултатите за едната група независимо от идентичните стойности на латентната характеристика. Такъв тип изкривявания на психологическото измерване в рамките на IRT са заплаха за валидността на тестовите резултати и трябва да се изследват, идентифицират и евентуално да се коригират, за да може да се говори за коректност (*fairness*) на изведените оценки.

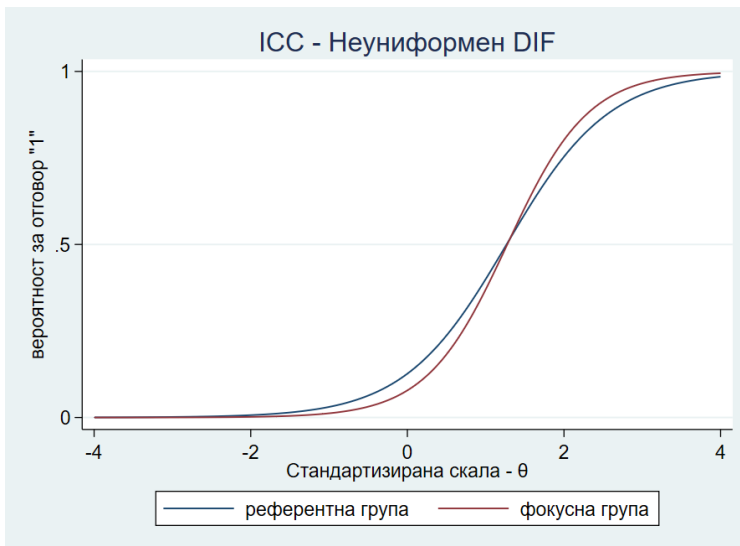
DIF-анализ например би бил подходящ спрямо различни възрастови групи, полова принадлежност, социално-икономически статус, етническа принадлежност или каквото и да е друго групиране, за което има основания за *DIF* хипотези. Тъй като конструирането и използването на един тест цели обективното оценяване *единствено* по заложената в теста характеристика, повлияването на тестовите резултати от каквито и да са други фактори се приема за непродуктивно и трябва да се елиминира. В контекста на IRT и нейния аналитичен фокус върху айтемното поведение този проблем и методологията, свързана с неговото установяване, измерване и отстраняване се обобщава в понятието *диференциално айтемно функциониране – DIF*. Важно е да се отбележи, че в IRT-литературата се различават два типа *DIF*: (1) *униформен DIF*, при който респондентите от едната група последователно демонстрират по-високи шансове за

¹ Оперативна дефиниция на инвариантност е „вероятността наблюдаема оценка при дадени нива на латентна характеристика и групова принадлежност да е равна на вероятността при дадени нива само на латентната характеристика“ (Croudace & Brown, 2012).

правилен отговор в сравнение с другата група по целия континуум на латентната черта, както е случаят, представен на Фигура 1; (2) *неуниформен DIF*, при който тази тенденция не е консистентна по латентния континуум (Mellenbergh, 1982), както е илюстрирано на Фигура 2, или разликите между вероятностите не са идентични по Θ -континуума.

Фигура 1. Айтемни характеристични криви в две групи - илюстрация на *DIF* (униформен)

Фигура 2. Айтемни характеристични криви в две групи: илюстрация на *DIF* (неуниформен)

Обзори на *DIF*-алгоритми към днешна дата предлагат Пенфийлд и Камили (Penfield & Camilli, 2007) и Остерлинд и Еверсън (Osterlind & Everson, 2009)¹. Холанд и Уейнър (Holland & Wainer, 1993) детайлно разглеждат статистическите методологии и практическите проблеми, свързани с *DIF*-анализа².

Въпреки че са свързани с *IRT*-методологията, много *DIF*-диагностики не са основани на *IRT*-моделиране. Такива са Мантел–Хензел статистиката и логистично-регресионният тест. Естествено, графичното начертаване на айтемните криви е добра стъпка както в експлораторния стадий на *DIF*-анализа, така и като пост-тестова процедура. От съвременна гледна точка Замбо (Zumbo, 2007) говори за „трето поколение“ на *DIF*-изследвания, които поставят акцента върху разбирането на причините, пораждащи *DIF*, а не само неговото откриване и коригиране.

В по-ранни публикации са представени някои от аналитичните алгоритми за идентифициране на *DIF* (Балев, 2019; 2021). Тук ще бъде разгледан множество-груповият метод за извеждане на диференциално айтемно функциониране, който може да се възприема като частен случай на множество-груповия анализ на измервателната еквивалентност в структурното моделиране (Bock & Zimowski, 1997). Такава възможност съществува благодарение на развитието на т.нар. *GLM* (*Generalized Linear Models*) (Hatzinger, 2008). Тази по-гъвкава и рамкираща перспектива в статистическото моделиране става известна през последните години и като *GSEM* (*Generalized Structural Equation Modeling*), и реализацията ѝ в такива програми като *MPlus* (Muthén & Muthén, 1998-2017), *GLLAMM* (*Generalized Linear Latent and Mixed Models*) (Skrondal & Rabe-Hesketh, 2004), *R* (R Development Core Team, 2008) дава възможност да се прилага на рутинно аналитично равнище. В предишна публикация е представена по-подробно рамката на *GLM* (Балев, 2019). *GLM*-подходът позволява да се работи в полето на *IRT* много по-гъвкаво и използвайки всички възможности, които дава структурното моделиране и в частност моделирането на измервателни модели. В перспективата на множество-груповия *DIF*-анализ *IRT*-моделите се класифицират в две групи: референтна и фокусна, и се осъществява моделно манипулиране на айтемните параметри подобно на мултигруповия измервателен модел в *CFA*.

За да се представи множество-груповият анализ, ще се използва двупараметричния *IRT*-модел, приложен към данни от Скалата за депресия на Бек, модифицирани в дихотомен формат (за подробно описание вж. Балев, 2019) и тестирането за *DIF* в критерийно-формирани групи по полова принадлежност.

¹ Penfield, R. D., & G. Camilli. (2007). Differential item functioning and item bias. In Vol. 26 of *Handbook of Statistics: Psychometrics*, ed. C. R. Rao and S. Sinharay, 125–167. Amsterdam: Elsevier.

Osterlind, S. J., & H. T. Everson. (2009). *Differential Item Functioning*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.

² Holland, P. W., & H. Wainer, ed. (1993). *Differential Item Functioning*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Двупараметричният IRT-модел моделира отговорите по даден айтем чрез следната функция (Birnbbaum, 1968):

$$P_j(\theta) = \frac{e^{a_j(\theta - b_j)}}{1 + e^{a_j(\theta - b_j)}}, \quad (j = 1, 2, \dots, n)^1$$

$P_j(\theta)$ – вероятността за верен отговор по айтем j (n айтема) за дадено ниво на латентната θ

a_j – айтемен параметър ‘дискриминативност’

b_j – айтемен параметър ‘трудност’

e - експоненциална основа 2.718

При множествено-групово тестиране на този модел групите спецификации са следните:

$$P_{jr}(\theta) = \frac{e^{a_{jr}(\theta - b_{jr})}}{1 + e^{a_{jr}(\theta - b_{jr})}} \quad \text{за референтната група}$$

$$P_{jf}(\theta) = \frac{e^{a_{jf}(\theta - b_{jf})}}{1 + e^{a_{jf}(\theta - b_{jf})}} \quad \text{за фокусната група}$$

при 2-групов анализ.

От дефиницията на DIF следва, че идентично поведение на отговаряне за произволно стойност на латентната θ в две групи ще има при равенство на айтемната трудност и дискриминативност за даден айтем в двете групи ($a_{jr} = a_{jf}$; $b_{jr} = b_{jf}$) и в такъв случай хипотезата за DIF се отхвърля. При значими междугрупови различия единствено по трудността (b-DIF) се дефинира униформен DIF. За да има неуниформен DIF, задължително трябва да има значими различия по дискриминативността (a-DIF). И накрая, може да се наблюдават едновременно различия и по двата параметъра: ab-DIF².

Анализите за айтемен DIF ще следват тестиране на поредица от модели, които са взаимно деривативни (*nested*), в които последователно ще се въвеждат или премахват междугрупови рестрикции и промяната в адекватността на съответната моделна спецификация ще се оценява спрямо друг деривативен модел.

¹ $P_j(\theta) = \frac{1}{1 + e^{[-a_j(\theta - b_j)]}}$ или $P_j(\theta) = \{1 + e^{[-a_j(\theta - b_j)]}\}^{-1}$ са идентични формулировки на двупараметричния логистичен модел, които могат да се срещнат в литературата.

² Частен случай на пресичане на айтемените характеристики в двете групи, при който предимството за верни отговори преминава от едната група към другата след определена θ -стойност („пресечен“ неуниформен DIF), се наблюдава при близки стойности по трудността b . Някои автори твърдят, че ако няма реверсия на фаворизираната позиция (по-високи вероятности за верен отговор), трябва да се говори за униформен DIF, въпреки че има различия по дискриминативността (Reise et al., 2005).

Стандартно сравняването на двата модела се реализира чрез LR-тест (*Likelihood Ratio Test*). Дефинирането на моделите и спецификациите, заложили в тях, са представени на Фигура 3. Има един общ изходен модел (Модел 1), в който са поставени междугрупови рестрикции за равенство по двата параметъра за всички айтеми. Последващите модели се тестват за всеки един айтем поотделно: в Модел 2 се освобождават рестрикциите за междугрупово равенство по трудност и дискриминативност само за айтем *j*, а Модел 3 оставя трудността на айтем *j* нерестриктирана между групите, но ограничава дискриминативността към междугрупово равенство.

На първата стъпка в LR-тестирането моделираме хипотезата за наличие на DIF – при липса на статистическа значимост тази хипотеза може да се отхвърли. При диагностициран DIF на следващата стъпка с Модел 3 моделираме хипотезите за униформен и неуниформен DIF чрез сравняването на този модел с изходния модел (b-DIF) и с Модел 2 (за a-DIF). Комбинирането на изходите от тези два теста дава възможност за цялостна айтемна DIF-интерпретация по следните три начина: a-DIF (неуниформен), b-DIF (униформен) и ab-DIF¹. Процедурата стартира от произволен айтем, преминава през необходимите стъпки, след което алгоритъмът се повтаря със следващия айтем. За всички айтеми изходният модел е неизменен: рестрикция за равенство по целия айтемен пул.

Резултатите от така проведените анализи са представени в Таблица 1. Бихме могли да обобщим, че има 12 айтема без DIF, 8 айтема с b-DIF и 1 айтем с ab-DIF. Тестирането на поредица от взаимно-derivативни модели върху общия айтемен пул показва, че хипотезата за липса на междугрупови различия по айтемната дискриминативност (с изключение на айтем 20 – хипохондричност) не може да се отхвърли. Така бихме могли да обобщим диференциалното функциониране на теста в групата на мъжете и групата на жените като дължащо се на различията в трудността на айтемите в двете популации.

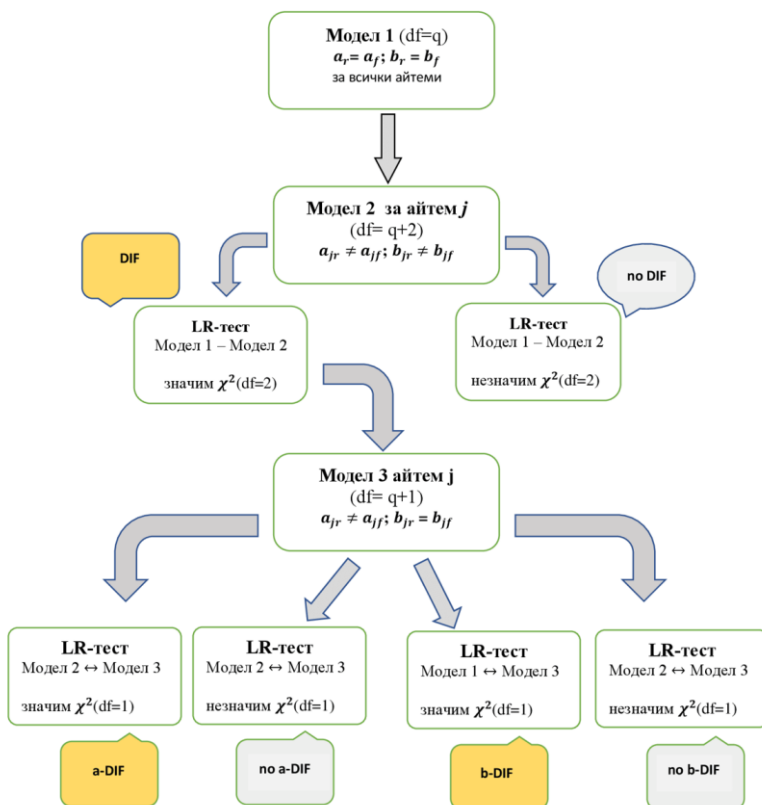
Таблица 1. DIF – BDI айтеми (мъже – жени) – нормативна извадка

Айтем №	През последната седмица... (симптом)	DIF	b-DIF	a-DIF
b1	.....дисфоричност	*	*	ns
b2	..... песимизъм	ns	ns	ns
b3	..... усещане за провал	ns	*	ns
b4	.... неудовлетвореност	ns	ns	ns
b5	..... изпитване на вина	ns	ns	ns
b6	..... усещане за наказание	*	*	ns

¹ При статистическа значимост на първа стъпка (наличие на DIF) на стъпка 2 не е възможно да има едновременно отхвърляне на двете хипотези – това би означавало липса на DIF, което вече е отхвърлено на стъпка 1.

b7	..... разочарование от себе си	ns	ns	ns
b8	..... самонаказание	ns	ns	ns
b9	..... суицидни идеации	ns	ns	ns
b10	..... плачливост	*	*	ns
b11	..... раздразнителност	ns	ns	ns
b12	..... отчужденост	*	*	ns
b13	..... нерешителност	ns	ns	ns
b14	..... непривлекателност	ns	ns	ns
b15	..... отпадналост	ns	ns	ns
b16	..... безсъние	ns	ns	ns
b17	..... астеничност	*	*	ns
b18	влошен апетит	ns	ns	ns
b19	..... анорексичност	*	*	ns
b20	..... хипохондричност	*	ns	*
b21	..... понижено либидо	*	*	ns

Бележка: референтна група- „мъже“ (N=811)/ фокусна група – „жени“ (N=737).

Фигура 3. Стыков алгоритъм (flow chart) за между-групово DIF-тестиране

ЛИТЕРАТУРА

- Балев, Ж. А. (2019). Психометрични анализи на българската адаптация на Скала за депресия на Бек – IRT подходи. *Годишник на СУ, книга Психология*, Т. 109, с. 5-62.
- Балев, Ж. А. (2021). Модели за тестиране на айтемната измервателна еквивалентност – описание и прилагането им. *Българско списание по психология*, 1, 4, 104-113.
- Bock, R.D., Zimowski, M.F. (1997). Multiple Group IRT. In: van der Linden, W.J., Hambleton, R.K. (eds). *Handbook of Modern Item Response Theory*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4757-2691-6_25.
- Croudace, T., & Brown, A. (2012). Measurement invariance and differential item functioning [PowerPoint slides]. Retrieved from <http://www.restore.ac.uk/appliedpsychometrics/Tutorial.materials/Measurement.invariance/DIFworkshop20201220FINAL.pdf>.
- Hatzinger, R. (2008). *A GLM Framework for Item Response Theory*. Research Report Series/Department of Statistics and mathematics, 66, WU Vienna University of Economics and Business, Vienna [цит. по <http://epub.wu.ac.at/1384/>].
- Holland, P. W., & H. Wainer, ed. (1993). *Differential Item Functioning*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Mellenbergh, G. J. (1982). Contingency table models for assessing item bias. *Journal of Educational Statistics*, 7(2), 105–118.
- Muthén, L.K. and Muthén, B.O. (1998-2017). *Mplus User's Guide*. Eighth Edition. Los Angeles, CA: Muthén & Muthén
- Osterlind, S. J., & H. T. Everson. (2009). *Differential Item Functioning*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Penfield, R. D., & G. Camilli. (2007). Differential item functioning and item bias. In Vol. 26 of *Handbook of Statistics: Psychometrics*, ed. C. R. Rao and S. Sinharay, 125–167. Amsterdam: Elseiver.
- R Development Core Team (2008). *R: A Language and Environment for Statistical Computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. ISBN 3-900051-07-0, URL <http://www.R-project.org>.
- Reise, S. P., & Ainsworth, A. T., & Haviland, M. G. (2005). Item response theory: Fundamentals, applications, and promise in psychological research. *Current Directions in Psychological Science*, 14, 95–101.
- Skrondal, A., & Rabe-Hesketh, S. (2004). *Generalized Latent Linear and Mixed Models*. Boca Raton, FL: Chapman & Hall.
- Zumbo, B. D. (2007) Three Generations of DIF Analyses: Considering Where It Has Been, Where It Is Now, and Where It Is Going. *Language Assessment Quarterly*, 4:2, 223-233, DOI: 10.1080/15434300701375832.

PREDICTING GRADES: LINEAR MODELS VERSUS STUDENTS' METACOGNITION

Assoc. Prof. Nikolay Rumenov Rachev, PhD

*Department of General, Experimental, Developmental, and Health Psychology
Sofia University St. Kliment Ohridski
nrrachev@phls.uni-sofia.bg*

Николай Рачев. ПРОГНОЗИРАНЕ НА ОЦЕНКИ: ЛИНЕЙНИ МОДЕЛИ СРЕЩУ МЕТАКОГНИЦИЯ НА СТУДЕНТИ

Превъзходството на статистическите над клиничните оценки и прогнози в психологията е отдавна известно. Преценките на хората за собствените им постижения също често са систематично неточни. Комбинирайки тези две изследователски традиции, този доклад съпоставя прогнозите на студенти за оценките им с прогнози, базирани на линейна регресия. Участници са студенти в седем курса, водени от автора. Веднага след края на финалния тест те са помолени на оценят точния си брой верни отговори. Същата стойност е прогнозирана и статистически чрез студентските записи през семестъра. Въпреки че студентските прогнози са доста точни, крос-валидираните статистически прогнози като цяло са по-добри от гледна точка на средна квадратна грешка. В допълнение, статистическа прогноза, базирана на по-ранни курсове, е почти толкова точна колкото и собствените прогнози на студентите в по-късен курс. В повечето курсове не се отчита типичен ефект на Дънинг-Крюгер. Дискутирани са възможните причини за резултатите и възможностите за бъдещи изследвания.

Ключови думи: статистическа и клинична прогноза, крос-валидация, метакогниция, ефект на Дънинг-Крюгер, преценки

Nikolay Rachev. PREDICTING GRADES: LINEAR MODELS VERSUS STUDENTS' METACOGNITION

The superiority of statistical over clinical judgment and prediction in psychology has long been known. People's judgements of their own achievements are also often systematically inaccurate. Combining these two research traditions, this paper compares students' predictions of their grades with predictions based on linear regression. Participants were students in seven courses taught by the author. Immediately after the final test, they were asked to estimate their exact number of correct answers. The same value was also predicted statistically using the student records during the semester. Although the student predictions were quite accurate, the cross-

validated statistical predictions were generally better in terms of mean squared error. In addition, a statistical forecast based on earlier courses was almost as accurate as students' own forecasts in a later course. A typical Dunning-Kruger effect was not detected in most courses. Possible reasons for the results and possibilities for future research are discussed.

Keywords: statistical vs. clinical prediction, cross-validation, metacognition, Dunning-Kruger effect, judgment

INTRODUCTION

That machines outperform humans in plenty of situations is hardly surprising, maybe even less so in the 21st century, now that machine learning algorithms are everywhere around us. However, when it comes to our private knowledge, we may deny machines' superiority. After all, we are the experts of our own knowledge, are we not? This study reports a human-machine competition in which humans had private knowledge that machines did not have, namely about how well they did on an exam. Would a machine that is fed with some data about students outperform humans despite their privileged metacognitive awareness?

Linear statistical models outperform clinical predictions

Decades of research have shown that statistically derived linear combinations of predictors in the form of $outcome = predictor\_A + predictor\_B + predictor\_C$, outperform human clinical judgment and prediction (Dawes, 1971, 1979; Dawes & Corrigan, 1974; Meehl, 1954, 1986).¹ Despite the surprise and resistance it has caused, this finding has proved quite robust. According to Meehl, "[t]here is no controversy in social science that shows such a large body of qualitatively diverse studies coming out so uniformly in the same direction as this one" (Meehl, 1986, pp. 373-374). Linear combinations outperform humans because they do better in selecting the valid predictors among many candidates, detecting predictors that humans fail to discern, and making reliable predictions.

An important limitation to the superiority of statistical over clinical judgment is that both are made using the same codable input, i.e., human judges can do better than a statistical formula if they have access to variables that only they can evaluate such as the feeling how much they like a job candidate (Dawes & Corrigan, 1974). Similarly, students could use their feeling, or metacognitive judgment, of how well they did on an exam to outperform formulas. But how accurate is metacognitive judgment in the first place?

---

¹ *Clinical* is used in a broader sense to refer to human judgment relying on expert intuition as opposed to explicit statistical combination.

Shortcomings of Metacognition

Research in meta-judgment has shown that people are typically overconfident in their skills and knowledge (Lichtenstein & Fischhoff, 1977). For instance, when they are only 75% correct when they are 100% certain that they are correct (Fischhoff et al., 1977). Moreover, those who have the least knowledge and skills often suffer a “double curse”: not only they perform poorly but they also fail to recognize their incompetence – a phenomenon called the Dunning-Kruger effect (Dunning, 2011; Dunning et al., 2003; Kruger & Dunning, 1999). The effect has been demonstrated in a variety of domains ranging from broader skills like reasoning and understanding humor (Kruger & Dunning, 1999) to more specific knowledge, as indexed by performance on an exam (Dunning et al., 2003; Hacker et al., 2000). For instance, when psychology students were asked to estimate their scores right after the exam, the bottom 25% overestimated their final score by about eight points – a discrepancy that decreased for better-performing students and disappeared for the top 25% (Dunning et al., 2003). The lowest-performing students were also the only group that failed to realistically update their estimates from prior to post sitting an exam, grossly overestimating their performance at both time points (Hacker et al., 2000). In sum, humans’ perception of their performance is often biased, the more so the poorer the performance itself.

The Present Study

The superiority of formulas over human judgment, coupled with biases in metacognition, induces us to expect that a statistical prediction would be better even in a situation when humans have privileged knowledge that the formula does not have access to. On the other hand, metacognition can be quite accurate under certain circumstances (Dunning, 2011). This instance of human-machine competition is thus best resolved empirically, which was the main aim of this study. The study also investigated whether, consistent with the Dunning-Kruger effect, the accuracy of predictions would be related to performance.

METHOD

Participants were university students attending seven courses taught by the author. Data were collected from the Cognitive Psychology part 2 (CP2) course for five consecutive years from 2017 to 2021. In 2021, data were also collected from two other courses: Psycholinguistics (PL) and General and Developmental Psychology (GDP). Participants in the latter course were students in non-formal education in their first year of studies. The remaining participants were psychology students in their first (PL) or second (CP2) year of studies. Only Bulgarians were kept in the analyses who had no missing data on any variable of interest. The overall number of participants was 386 (see Table 1 for the number of participants by course).

Task. Upon completing their final test, participants were asked to do their best to estimate the number of their correct responses out of the total number of items, which was explicitly mentioned (see Table 1). Participants had to write a whole number from 0 to the maximum possible number of items, to receive one or, in 2021, two bonus points added to their final score. All participants complied with the latter instruction. In the CP 2017 course, participants were also asked to predict their scores in advance, several days before the quiz.

The predictors were grades from various activities during the semester that were collected as a part of the final grade. One predictor – the percentage of correct answers on the interim exam test, was present in all courses (with two attempts available for the GDP course). Another predictor – attendance (CP2 only), referred to the percentage of seminars attended. The class activity category (CP2 only) consisted of the completion of several individual activities, i.e., an oral report, an essay, and, from 2017 to 2019, an assignment to propose an item for the interim test. They were combined because of their face validity as measures of active participation, unlike passive attendance which was scored separately. The individual components were scored as 1 if submitted and 0 if not submitted, so the combined class activity score ranged from 0 to 3 (2017 to 2019) or from 0 to 2 (2020 and 2021). The class participation category (PL & GDP) was a composite of several components (e.g., participation in several class demonstrations and a speech errors diary for the PL course), scored as the percentage of the maximum possible. (See Table 1 for a list of all predictors.)

ANALYSIS

Comparisons by course. Students' and linear models' predictions were compared using the mean squared error (MSE), which is a typical criterion for assessing a model's predictive accuracy (James et al., 2017). MSE is equal to the average of the squared differences between the predicted and the actual outcome across all participants, or $MSE = \text{Mean} ((\text{Actual} - \text{Predicted})^2)$. The smaller the MSE, the better the prediction. The calculation of the students' MSE was straightforward. The formula can be easily applied to the linear model, too. However, if MSE were calculated over the totality of data, the data points to be predicted would be the same as those used to fit the model. That is, the model has "seen" the data it is to predict. This type of MSE, referred to as the *training error rate*, provides an unfair advantage for the linear model and can sometimes dramatically underestimate the *test error rate*, or the error rate when the model predicts new data, which are different from the data originally used to fit the model (James et al., 2017). What is needed, therefore, is an accurate estimate of the test error rate. In data collected from a relatively small sample, test error is typically estimated using a machine learning resampling method called cross-validation. In cross-validation, data are randomly split into a training and

test subset, and the test error rate is calculated on the test subset after fitting the model to the training data (James et al., 2017).

Cross-validation has also been used in previous research comparing clinical to statistical predictions (Dawes, 1971, 1979; Dawes & Corrigan, 1974). Reports suggest that these studies have used one subtype of cross-validation – the validation set approach, where just one random data split is made. A drawback of the validation set approach is that the test error can be highly variable depending on the observations that happened to be in one set or the other (James et al., 2017). Therefore, the present study used k-fold cross-validation instead. In this method, the data set is randomly divided into k groups (folds) of approximately equal size. One group is treated as the test set, and the model is fit on the remaining $k-1$ groups. This procedure is repeated k times, and each time one of the k groups is held out as the test set. Each time MSE is computed, the resulting average MSE is the estimate of the test error. It is empirically established that values of k equal to 5 or 10 provide a good trade-off between bias and variance (James et al., 2017). Therefore, k was set to 10 for all courses except for GDP, where k was set to 6 (based on the small number of participants in that course and the value suggested by the algorithm).

K-fold cross-validation was also used to select the best linear model for each course out of all possible combinations. Performing model selection over the totality of data would lead to the same problems as calculating the MSE over the totality of data because the predictors have already “seen” data that would be later left out (Hastie et al., 2009). The best model was chosen by running the cross-validation 100 times for the sake of robustness and choosing the model with the smallest average cross-validated error.

In sum, the analytical approach was as follows: (1) calculate the MSE of students’ predictions; (2) choose the best linear model using k-fold cross-validation, repeated 100 times; (3) estimate the test MSE of the model selected at Step 2 using another k-fold cross-validation; (4) compare students’ MSE with cross-validated MSE from Step 3. This approach was repeated for each of the seven courses. All analyses are made in R (R Core Team, 2021) and the following packages: *boot* (Canty & Ripley, 2021), *ggpubr* (Kassambara, 2020), *leaps* (Miller, 2020), and *tidyverse* (Wickham & RStudio, 2019).

Real-time prediction. A possible practical limitation of the above approach is that, although a part of the values is hidden when training the models, the values to be predicted are already there. The question arises whether it is possible to build a model *before* the quiz is taken, that could compete with students’ own predictions, which are made *after* the quiz is taken. It was possible to create such an extreme test for the model using the data sets from the CP2 from 2017 to 2020 because they had the same predictors and number of final test items. The model was trained on the data from 2017 to 2019 and tested on the 2020 data against students’ predictions.

Dunning-Kruger effects were explored visually by checking if overestimation of performance was most pronounced in the bottom quartile of performers, with a decreasing trend for the second and third quartile and possibly a reversed trend (slight underestimation) in the top quartile.

RESULTS

Comparisons by course. Students' predictions were highly correlated with their final scores, and so were their scores on the interim test (Table 1). The other predictors were less consistent but still positively related to the final quiz, save for class participation in the GDP course. The cross-validated linear predictions were superior to the students' in four out of seven courses (MSE difference of at least 15 points, Table 1). In the other three instances, the MSEs were quite close to one another, slightly favoring the human prediction in one case, the statistical model in another, and either the humans or the model in the third case, depending on whether one highly unrealistic prediction was included in the data.¹ In sum, although the students' predictions were quite accurate, the models' predictions were overall better.

Table 1. Correlations of all predictors with final quiz score and mean squared errors (MSE) for the students' (St) and the cross-validated best model's (BMd) predictions.

Course, Year	Correlations with final quiz							MSE	
	Np	Ni	St	Int	Att	CA	CP	St	BMd
CP.2 2017-18	60	60	.69	.79	.45	.46	–	64.17	27.70
CP.2 2018-19	63	60	.65	.43	.59	.56	–	59.46	60.77
CP.2 2019-20	51	60	.54	.73	.26	.29	–	85.04	45.69
CP.2 2020-21	62	60	.69	.51	.56	.29	–	49.02	39.66
~ (no outlier)	61		.74	.52	.56	.29		39.57	40.21
CP.2 2021-22	58	50	.66	.57	.08	.23	–	40.29	15.43
PL 2021-22	75	50	.62	.65	–	–	.47	51.77	36.55
GDP 2021-22	17	40	.80	.66^a .49^b	–	–	-.08	14.29	12.44

Note. Np = number of participants; Ni = number of items in the final quiz; Int = interim quiz; Att = attendance; CA = class activity; CP = class participation; Numbers in bold denote that the respective predictor is in the best model. Numbers in bold italic denote the winner model based on MSE.

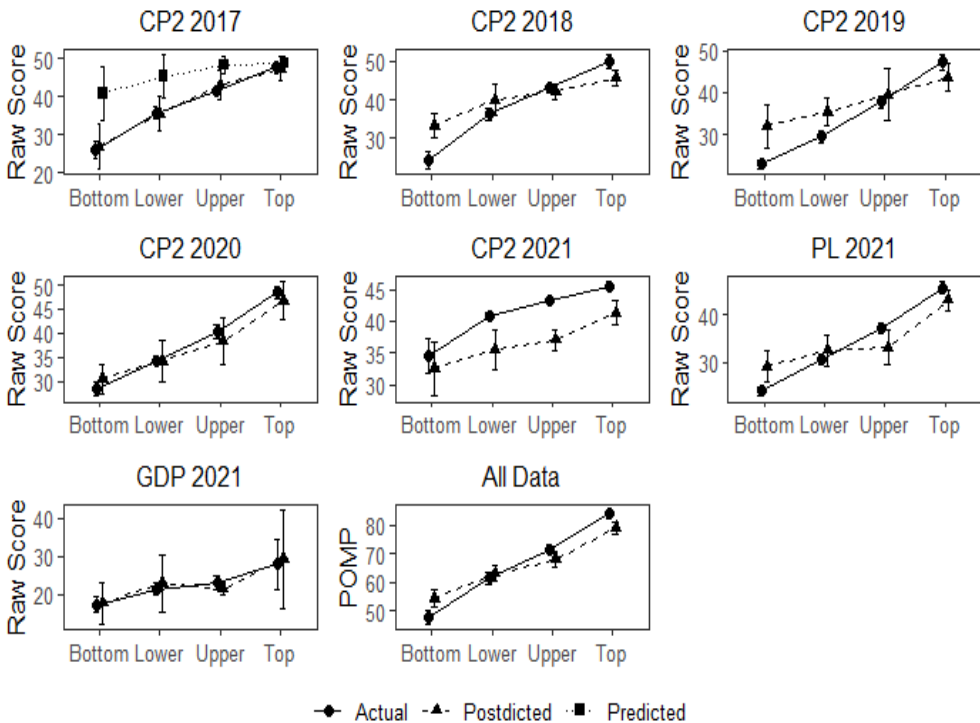
^a first attempt; ^b second attempt

Real-time prediction. The cross-validated model selection showed that the best model contained all three predictors. The model was: $Final = 10.94 + 0.29 \times interim + 1.62 \times activity + 0.04 \times attendance$. The test MSE of the model on the CP2 2020

¹ That person has predicted 60 (the maximal score) when the real score was 35.

data was = 42.95, which is less than the MSE of the human prediction, 49.02. With the outlier excluded, the MSE values were 43.51 (model) and 39.57 (human). Twenty-nine students' predictions were closer to the actual scores than were their respective statistical predictions, 27 (26 excluding the outlier) were farther than the statistical predictions, and six were ties. In this extreme test, humans performed better, but not much better.

Dunning-Kruger effects. Figure 1 presents the perceived performance as a function of actual performance for each separate course and all data. The top quartile of performers underestimated their performance, and the bottom quartile overestimated theirs overall, but not always. The graph for CP2 2019 looks like a typical Dunning-Kruger graph, but the other graphs do not. Data from CP2 2017 also show that all students, including those in the bottom quartile, were able to considerably improve their estimates from prior to after taking the quiz. In the combined data of all courses ($N = 386$), the bottom quartile overestimated their performance by 3.83 points on average, and the top quartile underestimated theirs by 2.61 points. The average estimated percentage quiz score across all participants ($M = 65.89$, $SD = 15.56$) was almost identical to the actual score ($M = 65.81$, $SD = 16.31$).

Figure 1. Perceived performance by actual performance quartile. Predicted = before the quiz (CP2 17 only); Postdicted = after the quiz. POMP = percent of the maximum possible score. Error bars represent 95% confidence intervals of the mean.

DISCUSSION

This study compared students' judgments to statistically derived predictions about their exam scores. Both estimates were quite accurate. Students' estimates correlated with the actual outcome much more than typical clinical predictions (e.g., Dawes & Corrigan, 1974). In four out of seven courses, the students' estimates were the single best predictor of the actual scores, and in yet another course it was almost as good as the best predictor. Had we chosen correlation as a measure of accuracy, results might have turned out otherwise. Yet, in terms of mean squared error, cross-validated linear models' predictions were overall superior or almost as good as humans' predictions. Moreover, a linear model, based on earlier data, predicted later results almost as accurately as students' own estimates. These results are consistent with the 70 years of evidence that linear models, even improper ones, work well in situations where there is measurement error and the outcome increases monotonically with predictors, that is higher values of predictors predict higher values in the outcome (Dawes, 1979; Dawes & Corrigan, 1974). The present study adds to this evidence by showing that a relatively simple linear combination, and not some complex convoluted function, can be as good as, or better than, human self-perception.

One reason for the superiority of the statistically derived linear combination might be that it is less biased than human self-judgment. This study explicitly tested for the presence of one metacognitive bias – the Dunning-Kruger effect. The effect was found in some but not all courses. The overall picture was rather one of symmetrical over- and underestimation by bottom- and top performers respectively. This picture diverges from previous research on Dunning-Kruger effects using exam scores (Dunning et al., 2003). Also unlike previous research (Hacker et al., 2000), participants in this study, even those in the bottom performing quartile, considerably improved their estimates after taking the quiz relative to before the quiz. These findings suggest that some boundary conditions for the Dunning-Kruger effect have not been met, at least in some of the courses participating in the present study.

According to Dunning (2011), the ignorance of one's own incompetence is pervasive because it lies in the realm of *unknown unknowns*, i.e., situations when we fail to recognize the gaps in our knowledge. We fail to do so when we hold erroneous beliefs in a specific domain or when we rely on general "reach-around" knowledge where specific knowledge, which we lack, is needed. It is possible that the present participants did not hold strong erroneous beliefs in the domain of cognitive psychology, and that they were aware that general knowledge would not be a good substitute for the specific knowledge needed to take the quiz. As a result, the threshold for overclaiming competence has not been reached. Another potential factor preventing overconfidence is the perceived difficulty of the quiz. Although direct estimates of perceived difficulty were not collected, comparisons between estimated and actual scores suggest that the test appeared rather difficult at least in some

courses (see Figure 1, CP2 2021), thus preventing overconfidence. Importantly, this study collected only absolute estimates while Dunning-Kruger effects are more apparent in relative judgment, where participants estimate how well they performed compared to others (Dunning, 2011).

Several factors might have prevented students from doing their best. For instance, participants were not told that they would compete with a statistical model. Although they were compensated with bonus points for their effort, they were not specifically rewarded for providing an accurate estimate. We cannot be certain that all participants felt motivated to follow the instruction to provide their best estimate, and one can argue that the discrepancies between actual and estimated scores are mainly due to careless responding (like the participant identified as an outlier in one course). Telling participants that they compete with a statistical formula might boost students' motivation to do better as humans.

While the formula did not have access to students' metacognitive experiences, the opposite is also true: students did not have immediate access to the data used by the formula either. A potentially important question is whether students would improve their judgment if explicitly provided with their semestrial records. Relatedly, future research could explicitly ask which specific cues participants used to estimate their performance, including bottom-up cues such as how fast they responded or how familiar the quiz items sounded to them, and top-down cues such as how competent they feel in the domain of the exam (Dunning, 2011). In addition to cues related to the exam experience, students might also rely on relevant past information such as time to prepare for the quiz and how well they did on quizzes in previous courses by the author. Collecting data about the relative use of such cues might reveal their relative validity in predicting objective performance.

The statistical models might also do better. Combining the predictors in the models was purposefully held casual in this study, primarily based on face validity. However, some predictors showed ceiling effects (e.g., class participation), which limits their predictive value. A more careful examination of sub-components, and possibly a better assessment scheme during the semester, might lead to even better statistical prediction.

In sum, it was a tight competition between two very strong teams: the collective students' metacognition and the cross-validated linear models. Examination of the study's limitations suggests that both teams might do even better under more favorable circumstances. So, this was just a friendly match until the optimal conditions are provided for the real clash.

ACKNOWLEDGMENT

I would like to thank all my students who participated in this game and congratulate them for their good performance.

REFERENCES

- Canty, A., & Ripley, B. (2021). boot: Bootstrap functions (1.3-28) [Computer software]. <https://CRAN.R-project.org/package=boot>
- Dawes, R. M. (1971). A case study of graduate admissions: Application of three principles of human decision making. *American Psychologist*, 26(2), 180–188; <https://doi.org/10.1037/h0030868>.
- Dawes, R. M. (1979). The robust beauty of improper linear models in decision making. *American Psychologist*, 34(7), 571–582; <https://doi.org/10.1037/0003-066X.34.7.571>.
- Dawes, R. M., & Corrigan, B. (1974). Linear models in decision making. *Psychological Bulletin*, 81(2), 95–106; <https://doi.org/10.1037/h0037613>.
- Dunning, D. (2011). The Dunning–Kruger effect: On being ignorant of one’s own ignorance. In J. M. Olson & M. P. Zanna (Eds.), *Advances in Experimental Social Psychology* (Vol. 44, pp. 247–296). Academic Press; <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-385522-0.00005-6>.
- Dunning, D., Johnson, K., Ehrlinger, J., & Kruger, J. (2003). Why people fail to recognize their own incompetence. *Current Directions in Psychological Science*, 12(3), 83–87; <https://doi.org/10.1111/1467-8721.01235>.
- Fischhoff, B., Slovic, P., & Lichtenstein, S. (1977). Knowing with certainty: The appropriateness of extreme confidence. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 3(4), 552–564; <https://doi.org/10.1037/0096-1523.3.4.552>.
- Hacker, D. J., Bol, L., Horgan, D. D., & Rakow, E. A. (2000). Test prediction and performance in a classroom context. *Journal of Educational Psychology*, 92(1), 160–170; <https://doi.org/10.1037/0022-0663.92.1.160>.
- Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). *The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction* (2nd ed.). Springer Science & Business Media.
- James, G., Witten, D., Hastie, T., & Tibshirani, R. (2017). An introduction to statistical learning with applications in R. Springer. <http://ir.mksu.ac.ke/handle/123456780/6015>
- Kassambara, A. (2020). ggpubr: “ggplot2” based publication-ready plots (0.4.0) [Computer software]. <https://CRAN.R-project.org/package=ggpubr>
- Kruger, J., & Dunning, D. (1999). Unskilled and unaware of it: How difficulties in recognizing one’s own incompetence lead to inflated self-assessments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1121–1134; <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1121>.
- Lichtenstein, S., & Fischhoff, B. (1977). Do those who know more also know more about how much they know? *Organizational Behavior and Human Performance*, 20(2), 159–183; [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(77\)90001-0](https://doi.org/10.1016/0030-5073(77)90001-0).

- Meehl, P. E. (1954). *Clinical Versus Statistical Prediction: A Theoretical Analysis and A Review of The Evidence* (pp. x, 149). University of Minnesota Press; <https://doi.org/10.1037/11281-000>.
- Meehl, P. E. (1986). Causes and effects of my disturbing little book. *Journal of Personality Assessment*, 50(3), 370–375.
- Miller, T. L. based on F. code by A. (2020). leaps: Regression subset selection (3.1) [Computer software]. <https://CRAN.R-project.org/package=leaps>
- R Core Team. (2021). R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing. <https://www.R-project.org/>
- Wickham, H., & RStudio. (2019). tidyverse: Easily install and load the “tidyverse” (1.3.0) [Computer software]. <https://CRAN.R-project.org/package=tidyverse>

ПОЛОВИ РАЗЛИКИ ВЪВ ВЗАИМОВРЪЗКАТА МЕЖДУ ФЛУКТУИРАЩАТА АСИМЕТРИЯ НА ЛИЦАТА И СУБЕКТИВНИТЕ ОЦЕНКИ ЗА ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ

студент Мария Илкова Стефанова

Департамент „Когнитивна наука и психология“, НБУ
mara.stfnv@gmail.com

гл. ас. д-р Иво Давидов Попиванов

Департамент „Когнитивна наука и психология“, НБУ
ipopivanov@nbu.bg

Мария Стефанова и Иво Попиванов. ПОЛОВИ РАЗЛИКИ ВЪВ ВЗАИМОВРЪЗКАТА
МЕЖДУ ФЛУКТУИРАЩАТА АСИМЕТРИЯ НА ЛИЦАТА И СУБЕКТИВНИТЕ
ОЦЕНКИ ЗА ПРИВЛЕКАТЕЛНОСТ

Нивото на флукутираща асиметрия в лицата е важен белег за здравословното състояние на човека. Твърде голямата асиметрия в лицата говори за малформации и малко количество т.нар. „добри гени“. От друга страна обаче, идеално симетричните лица изглеждат изкуствени и нереалистични. Това обяснява защо хората оценяват като привлекателни лицата, които имат умерена степен на асиметрия спрямо централната вертикална линия, разполовяваща лицето.

Интересно е как флукутиращата асиметрия влияе върху оценките за привлекателност при двата пола. Ето защо проведохме изследване, в което мъже и жени ($N=62$) оценяваха привлекателността на компютърно-генерирани стимулни лица от двата пола. Стимулите бяха двадесет реалистично изглеждащи лица на жени и двадесет на мъже, част от проекта *Generated Photos*. За всички стимули предварително пресметнахме два индекса за асиметрия спрямо централната вертикална линия, разполовяваща лицето, като използвахме специализиран софтуер за компютъризирана лицева антропометрия.

Открихме интересна разлика между резултатите на участниците от двата пола. Флукутиращата асиметрия на мъжките стимулни лица корелира слабо положително със субективните оценки за привлекателност, които им дават и двата пола. При оценката на женски лица обаче се открива слаба положителна корелация само при оценките, идващи от хора от противоположния пол. Тези резултати вероятно говорят за различни механизми, които мъжете и жените използват при оценяването на привлекателността на лица.

Ключови думи: привлекателност на лица, флукутираща асиметрия, полови разлики

Maria Stefanova and Ivo Popivanov. CORRELATION BETWEEN FLUCTUATING ASYMMETRY OF FACES AND THEIR SUBJECTIVE ATTRACTIVENESS RATINGS: GENDER DIFFERENCES

The level of fluctuating face asymmetry can serve as an important marker of the health status of the individual. Extremely high levels of facial asymmetry usually signal malformations and scarce “good genes”. On the other hand, ideally symmetrical faces look unnatural. That is why people find faces with moderate asymmetry related to the central vertical line attractive.

It is interesting to study whether fluctuating asymmetry is related to the attractiveness rating in the same way in the two sexes. We asked men and women ($N=62$) to judge the attractiveness of computer-generated face portraits of both sexes. The stimuli were forty realistically looking male and female faces (20 for each sex) downloaded from the *Generted Photos Project* website. For all stimuli, we have calculated the fluctuating asymmetry index relative to the central vertical line, using a specialised software for computerised facial antropometry.

We found weak positive correlations between the fluctuating asymmetry index of male faces and the attractiveness ratings from observers of both sexes. Interestingly, we found similar correlations between the fluctuating asymmetry index of female faces and attractiveness ratings only of male observers. This result may be caused by different mechanisms used by both sexes when assessing the attractiveness of faces.

Keywords: facial attractiveness, fluctuating asymmetry, sexual differences

ВЪВЕДЕНИЕ

Във всекидневието си виждаме лицата на много хора – познати и непознати, мъже и жени, привлекателни и непривлекателни. На фона на неодушевените предмети лицата ангажират лесно вниманието ни и веднага щом това стане, в мозъка ни се активира специализирана сложна невронна мрежа за обработка на лицевите стимули. Според модела на Хаксби и колеги (Haxby et al., 2000) тази мрежа може да се раздели на две части: основна и допълнителна. Основната част е ангажирана с перцептивната преработка на изображенията и включва тилно-слепоочни области, вкл. и т.нар. фузиформна зона за разпознаване на лица (*Fusifform Face Area, FFA*) в инферотемпоралния кортекс (Kanwisher et al., 1997). Допълнителната система извършва вторична преработка на лицата, например оценява емоционалното лицево изражение чрез дорзалния край на горната слепоочна бразда или пък определя привлекателността, включвайки системата за награждаване в мозъка с орбитофронталната кора (Smith et al.,

2010). Активирането на тези две системи е автоматичен и бърз процес и определянето на привлекателността може да се осъществява надеждно дори и ако видим лицето само за 100 милисекунди (Willis & Todorov, 2006).

Повечето изследователи смятат, че привлекателността на лицата служи като индикатор за доброто здравословно състояние на човека и така участва в процеса на подбор (Perrett, 2012). Изследователите смятат, че привлекателните лица притежават т.нар. „добри гени“, но в литературата има разминавания по въпроса, кои физически параметри на лицето са причина то да изглежда привлекателно.

Част от изследователите се обединяват около идеята, че най-привлекателни са лицата, които максимално се приближават до въображаемото усреднено лице – прототипът за лице, който имаме (Rubenstein et al., 2002). В серия от изследвания Ланглоа и Рогман (Langlois & Rogmann, 1990) и Ланглоа и колеги (Langlois et al., 1994) успяват да покажат, че наслагвайки определен набор от лица едно върху друго (8, 16 или 32), можем да получим усреднено лице, което е по-привлекателно от отделните лица, от които е съставено. Този метод на получаване на стимулите е критикуван впоследствие, тъй като заедно с усредняването, лицата губят част от високочестотната информация, която носят (например неравности по кожата, Perrett, 2012), стават по-симетрични (Enquist et al., 2002) и по така се превръщат в по-привлекателни.

Друг често срещан модел за привлекателността на лицата включва симетрията спрямо средната вертикална линия или приликите между лявата и дясната страна на лицата. Макар и на пръв поглед симетрични, нашите лица винаги имат малки отклонения от идеалната симетрия спрямо средната вертикална линия. Смята се, че по време на развитието тялото ни е подложено на различни стресови фактори (които може да са генетично обусловени или да са свързани с влияния на средата). Тези стресови фактори водят до отклонения от идеално симетричната форма на тялото и лицето на човека, наречени „флуктуираща асиметрия“ (Graham & Özener, 2016; Weeden & Sabini, 2005). Очаква се, че колкото по-голяма е степента на флуктуиращата асиметрия, толкова по-ниска ще бъде оценката за привлекателност на дадено лице.

Проведени са редица изследвания, проучващи връзката между флуктуиращата асиметрия и привлекателността на лицата. Както отбелязват в своя обзор Уидън и Сабини (Weeden & Sabini, 2005), тази връзка не е еднозначна и трудно може да се определи. Самите корелационни коефициенти обикновено са слаби до умерени, а знакът им е различен в различните проучвания. Много от изследователите (напр. Schieb et al., 1999) откриват отрицателна корелация между нивото на асиметрия в лицата и субективните оценки за привлекателност. Тези резултати са по-често срещани при изследвания с мъжки стимулни лица (Weeden & Sabini, 2005). Важно е да се отбележи обаче, че някои изследователи съобщават за слаба положителна корелация между асиметрията и привлека-

телността (например Rhodes et al., 2001). Разминаването в резултатите от различните предишни изследвания се дължи до голяма степен на това, че очакваните ефекти са слаби, но и на различните видове стимули и използвани процедури за определяне на индексите за асиметрия на лицата.

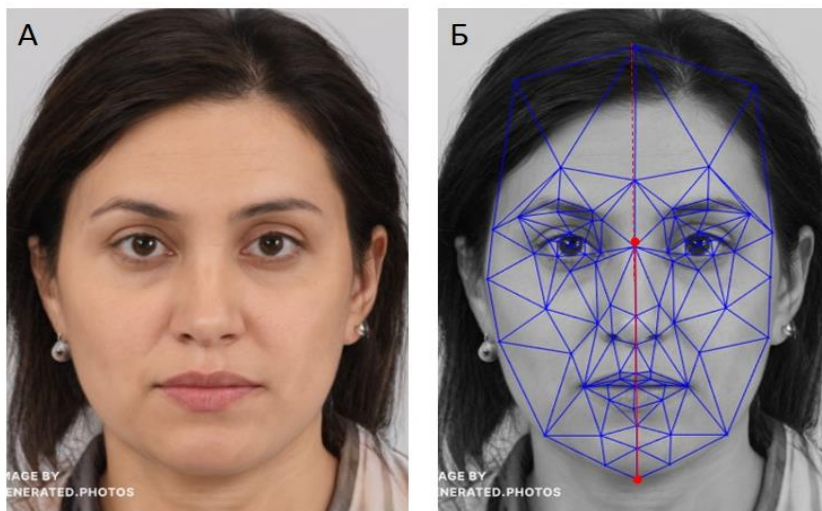
В предишно изследване (Георгиева и Попиванов, 2017) проучихме взаимовръзката между асиметрията спрямо средната вертикална линия на триизмерни модели на мъжки лица и оценките за симетрия и за привлекателност. Използвахме стимули, създадени чрез специализираната програма *FaceGen*, чрез която може точно да се контролира степента на асиметрия на лицето. Установена беше умерена отрицателна корелация между индекса за асиметрия и оценките за привлекателност ($r = -0,44$). С други думи, колкото по-силно изразена е ляво-дясната асиметрия на лицето, толкова по-ниска е оценката за привлекателност.

Един от основните недостатъци на това изследване (Георгиева и Попиванов, 2017) е нереалистичният вид на използваните стимули. Възможно е оценителите да са интерпретирали тези изображения като неестествени. Опитвайки се да увеличим екологичната валидност на стимулния материал, в настоящото проучване използвахме изображения на лица, които не се различават от естествени снимки на млади хора. В допълнение измерихме ляво-дясната асиметрия на тези реалистично изглеждащи стимули чрез специализирана програма за компютърна лицева антропометрия и корелирахме тези стойности със средните оценки за привлекателност. Целта на изследването беше да проверим силата и посоката на взаимовръзката между измерената асиметрия и оценената привлекателност.

МЕТОД

Стимулите в настоящото изследване представляват реалистично изглеждащи компютърно генерирани изображения на лица, изтеглени от страницата на *Generated Photos Project*. Изображенията са общо 40 (20 мъжки и 20 женски) лица; избрани са лица на млади хора от европейската раса (Фигура 1А). Всяко от лицата бе обработено чрез програмата *InteFace* (Kramer et al., 2017), която позволява локализирането на общо 82 антропометрични точки, описващи формата на лицето (Фигура 1Б). Дванадесет от тези точки лежат на централната вертикална линия, разполовяваща лицето, като две от тях – точката между веждите в основата на носа (*nasion*) и средната точка на дъното на брадичката (*gonion*) – бяха използвани за дефинирането на тази линия. Останалите точки се групират в 35 двойки симетрични точки – по една във всяка половина на лицето. Използвайки точките по вертикалната линия и двойките симетрични точки изчислихме два индекса за асиметрия на лицето в пиксели. Първият представлява отклонение от вертикалната линия (ОВЛ) и се изчислява като сбор от хоризонталните отклонения на десетте точки по линията, дефинирана от *nasion-gonion*.

Вторият индекс представлява ляво-дясна асиметрия на лицето (ЛДА) и се пресмята като сбор от разликите в разстоянията между централната вертикална линия и съответните двойки точки в лявата и дясната половина на лицето. По този начин за всеки стимул имахме по две стойности, описващи асиметрията му: ОВЛ и ЛДА.

Фигура 1. Примери за стимулите, използвани в изследването (А) и процедурата по компютъризирана антропометрия чрез програмата *InterFace* (Б). Антропометричните точки са показани с пресичането на сините линии. Централната вертикална линия, дефинирана от *nasion-gonion*, е отбелязана в червено.

Участниците в изследването бяха 62 души (37 жени) на средна възраст от 38,9г ($SD=19$ г.). Те участваха доброволно в изследването, което се проведе в интернет чрез платформата *Google Forms*.

Процедура. Изследването е получило одобрение от Комисията по етика на научните изследвания към департамент „Когнитивна наука и психология“ на НБУ. На потенциалните изследвани лица беше изпратена хипервръзка към формуляра за попълване. След получаване на информирано съгласие за участие, участниците трябваше да оценят привлекателността на всяко едно от четиридесетте изображения, използвайки 7-степенна Ликертова скала (1– никак не е привлекателно, 7 – много е привлекателно).

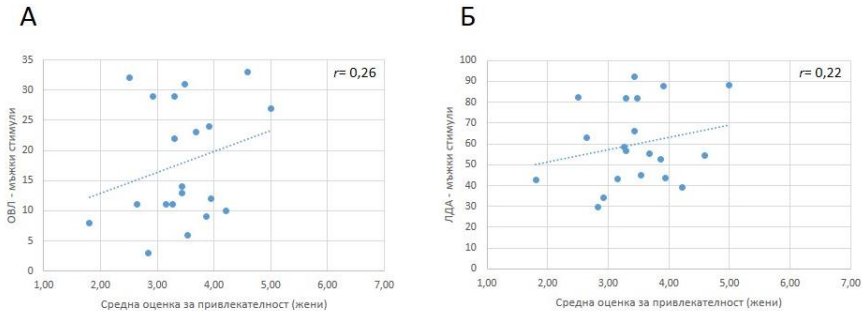

РЕЗУЛТАТИ

Оценките за привлекателност бяха усреднени поотделно за участниците от двата пола, както и общо за всички участници. По този начин за всеки стимул получихме средна оценка за привлекателност (дадена от мъже и жени участници), които корелирахме с изчислените индекси ОВЛ и ЛДА. За проверката на взаимовръзката между променливите използвахме коефициента за линейната корелация на Пиърсън. Получените стойности бяха изненадващо ниски, като най-високите коефициенти бяха в обсега на слабата корелация.

По отношение на отклоненията от централната вертикална линия получихме слаба положителна корелация между ОВЛ и оценките за привлекателност само при мъжките лица. Интересно е, че корелацията се дължеше най-вече на оценките, дадени от участващите жени ($r = 0,26$, Фигура 2А), а липсваше при оценките, дадени от мъже ($r = 0,09$). При женските стимули корелацията между ОВЛ и средните оценки за привлекателност при двата пола не беше открита ($r = -0,05$ при участващите мъже и $r = 0,09$ при участващите жени).

Асиметриите между лявата и дясната половина на лицето също корелираха различно при мъжките и женските лица. При мъжките лица получихме слаба положителна корелация между ЛДА и оценките за привлекателност, дадени от участниците и от двата пола ($r=0,22$ и при двата пола, Фигура 2Б). От друга страна, ЛДА на женските лица корелираше слабо положително само с оценките, дадени от мъжете ($r=0,18$) и не корелираше с оценките, дадени от жени ($r=0,02$).

Фигура 2. Диаграми на разсейването, показващи взаимовръзката между двата изчислени индекса за мъжки лица и оценките за привлекателност, дадени от участващите жени. А – корелация между ОВЛ на мъжките лица и оценките за привлекателност, дадени от жени; Б – корелация между ЛДА на мъжките лица и оценките за привлекателност, дадени от жени.

ДИСКУСИЯ

Противоположно на очакванията и на резултатите от предишното ни изследване (Георгиева и Попиванов, 2017), тук получихме слаба положителна корелация между индексите за асиметрия на лицата и субективните им оценки за привлекателност. С други думи, при мъжките стимули, оценявани от жени (за ОВЛ и ЛДА) и при женските, оценявани от мъже (за ЛДА), се оказа, че по-изразената асиметрия води до по-високи оценки за привлекателност.

От една страна, този резултат би могъл да се дължи на начина на изчисление на индексите за асиметрия, които отчитат само отклонения, перпендикулярни на средната вертикална линия. Все пак обаче е интересно да се отбележи, че подобни резултати са получавани и от други изследователи (например Rhodes et al., 2001). Тъй като идеално симетрични лица не съществуват, малките отклонения в симетрията биха могли да се интерпретират положително от перцептивната система. Когато обаче тези отклонения станат твърде големи, това би било сигнал за недобро здравословно състояние на човека. Следователно, можем да предпологаме, че взаимовръзката между флукуиращата асиметрия на лицата и тяхната оценка за привлекателност е нелинейна, като при много ниски нива на асиметрия има положителна корелация с оценките за привлекателност, а при по-изразени стойности връзката става отрицателна. Разбира се, това допускане трябва да се провери експериментално в бъдещи изследвания.

Трябва да се има предвид, че получените оценки за привлекателност на стимулите бяха сравнително ниски (3,21 за мъжките и 3,66 за женските лица): под теоретичната средна на скалата (4). Това би могло да изкриви резултатите от корелационния анализ, тъй като цялата 7-степенна скала от оценки за привлекателност не е добре покрита от стимулите.

Интересно е да се отбележи, че подобно на предишни изследвания (например Schieb et al., 1999; Thornhill & Gangestad, 1999), резултатите от корелационния анализ се различават при двата пола. Прави впечатление тенденцията към по-изразени (макар и все пак слаби) корелации при ляво-дясната асиметрия на мъжките стимулни лица, оценявани от хора от двата пола, докато при женските лица корелации се регистрират само при оценителите от противоположния пол. Подобна тенденция може да се забележи и при отклоненията от средната вертикална линия, които корелират положително при мъжките лица, оценени от жени. Тези резултати биха могли да се интерпретират в подкрепа на модела за флукуиращата асиметрия като фактор при избора на партньор (Schieb et al., 1999), но все пак такива изводи трябва да се правят внимателно, тъй като самите ефекти (корелационни коефициенти) са слаби.

Поради нееднозначността на получените резултати и множеството възможни обяснения за тях са нужни допълнителни изследвания, използващи по-голям на-

бор от стимули и методи за измерване на асиметрията в тях. Особен интерес представлява и хипотезата за нелинейния характер на взаимовръзката между асиметрията и привлекателността, който може да се изследва в бъдещи проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиева, Н., Попиванов, И.Д. (2017). Имаме ли усет за физическата асиметрия на лицето и повлиява ли тя оценките ни за привлекателност? В: *VIII Национален конгрес по психология, Сборник с научни доклади, съст. Джонев и сътр.*, СОФИ-Р, 14-22.
- Enquist, M., Ghirlanda, S., Lundqvist, D., and Wachtmeister, C.A. (2002) An ethological theory of attractiveness. In Rhodes G. & Zebrowitz, L. A. (Eds.) *Facial Attractiveness: Evolutionary, Cognitive, and Social Perspectives*. Westport, CT: ABLEx, pp. 127-151.
- Graham, J. H., & Özener, B. (2016). Fluctuating asymmetry of human populations: A review. *Symmetry*, 8(12), 154.
- Haxby, J. V., Hoffman, E. A., & Gobbini, M. I. (2000). The distributed human neural system for face perception. *Trends in cognitive sciences*, 4(6), 223-233.
- Kanwisher, N., McDermott, J., & Chun, M. M. (1997). The fusiform face area: a module in human extrastriate cortex specialized for face perception. *Journal of Neuroscience*, 17(11), 4302-4311.
- Kramer, R. S., Jenkins, R., & Burton, A. M. (2017). InterFace: A software package for face image warping, averaging, and principal components analysis. *Behavior Research Methods*, 49(6), 2002-2011.
- Langlois, J. H., & Roggman, L. A. (1990). Attractive faces are only average. *Psychological science*, 1(2), 115-121.
- Langlois, J. H., Roggman, L. A., & Musselman, L. (1994). What is average and what is not average about attractive faces? *Psychological Science*, 5(4), 214-220.
- Perrett, D.I. (2012) *In Your Face*. London: Palgrave Macmillan.
- Rubenstein, A. J., Langlois, J. H., & Roggmann, L. A. (2002) What makes a face attractive and why: The role of averageness in defining facial beauty. In Rhodes G. & Zebrowitz, L. A. (Eds.) *Facial Attractiveness: Evolutionary, Cognitive, and Social Perspectives*. Westport, CT: ABLEx, pp. 1-33.
- Rhodes, G., Zebrowitz, L. A., Clark, A., Kalick, S. M., Hightower, A., & McKay, R. (2001). Do facial averageness and symmetry signal health?. *Evolution and Human Behavior*, 22(1), 31-46.
- Scheib, J. E., Gangestad, S. W., & Thornhill, R. (1999). Facial attractiveness, symmetry and cues of good genes. *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 266(1431), 1913-1917.

- Smith, D. V., Hayden, B. Y., Truong, T. K., Song, A. W., Platt, M. L., & Huettel, S. A. (2010). Distinct value signals in anterior and posterior ventromedial prefrontal cortex. *Journal of Neuroscience*, *30*(7), 2490-2495.
- Thornhill, R., & Gangestad, S. W. (1999). The scent of symmetry: a human sex pheromone that signals fitness?. *Evolution and Human Behavior*, *20*(3), 175-201.
- Weeden, J., & Sabini, J. (2005). Physical attractiveness and health in Western societies: a review. *Psychological Bulletin*, *131*(5), 635.
- Willis, J., & Todorov, A. (2006). First impressions: Making up your mind after a 100-ms exposure to a face. *Psychological Science*, *17*(7), 592-598.

СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ В ПРОДЪЛЖИТЕЛНА СТРЕСОГЕННА СИТУАЦИЯ

гл. ас. д-р Мария Иванова
Департамент „Психология“, ИИНЧ – БАН
miaivanova@abv.bg

проф. д-р Румяна Божинова
Департамент „Психология“, ИИНЧ – БАН
rumi_bojinova@mail.bg

Мария Иванова и Румяна Божинова. СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ В ПРОДЪЛЖИТЕЛНА СТРЕСОГЕННА СИТУАЦИЯ

Изследвани са промените в преживяванията и в поведението на хората в периода на продължителна стресова ситуация, предизвикана от пандемията от ковид-19 в страната. Резултатите очертават тенденция на съществено снижаване на равнището на тревожност в двегодишния пандемичен период. Наблюдаваните тенденции по отношение на прилаганите стилове на справяне сочат приоритетна ориентация към адаптивния стил. Процесът на развитие на пандемията обаче се отразява съществено върху стратегиите, включени в този стил, като се забелязва значимо снижаване на опитите за активно справяне и в същото време съхранение на по-малко активните форми, ориентирани основно към постигане на емоционален комфорт. Прилаганите стратегии за справяне в рамките на неадаптивния стил (най-малко предпочитан) също търпят съществена промяна, свързана със снижаване на стратегията „отричане на случващото се“. Привържениците на този стил остават насочени към постигане на емоционален комфорт, включително постиган с помощта на алкохол и наркотици. В изследването участват 51 лица в младежка възраст.

Ключови думи: динамика на равнище на тревожност, динамика на стратегиите за справяне, неадаптивни стратегии за справяне, адаптивни стратегии за справяне, стресова ситуация

Maria Ivanova and Rumiana Bojinova. COPING STRATEGIES IN PROLONGED STRESSFUL SITUATION

Changes in people's experiences and behaviors during the prolonged stress caused by the COVID-19 pandemic in the country were investigated. The results highlight a trend of a significant decrease in anxiety levels over the two-year pandemic period. The observed trends in terms of the coping styles applied indicate a priority

orientation towards the adaptive style. However, the process of the pandemic's development has had a significant impact on the strategies included in this style, with a significant decrease in attempts at active coping and, at the same time, the preservation of less active forms, oriented mainly towards achieving emotional comfort. The coping strategies employed within the maladaptive style (least preferred) also undergo a significant change, associated with a reduction in the “denial of what is happening” strategy. Adherents of this style remain focused on achieving emotional comfort, including that achieved with the help of alcohol and drugs. Fifty-one young adults participated in the study.

Keywords: dynamics of anxiety level, dynamics of coping strategies, maladaptive coping strategies, adaptive coping strategies, stressful situation

ТЕОРЕТИЧНИ ПРЕДПОСТАВКИ

Пандемията, обхванала страната и света, се очерта като сериозен стресогенен фактор, отразяващ се негативно на хората и на социалния живот. Освен доказаните соматични последици, ковид-19 е свързан с редица психологически ефекти като депресия, тревожност и посттравматичен стрес (Boyras & Legros, 2020; Христова и Карастоянов, 2021; Бакрачева, Замфиров и Коларова, 2020; 2021). Продължителността на конкретната ситуация провокира въпроса за динамиката в преживяванията и в поведенческия отговор на хората. Тяхното изучаване предполага обогатяване на представата за закономерностите, на които е подчинен изпитвания от човека стрес и начините за справяне с него.

Тревожността е изведена от Ч. Спилбъргър като основен показател за преживявания стрес във връзка с възприеманата заплаха в конкретната ситуация. Същностният механизъм на развиване и отслабване на тревожното състояние се търси в когнитивните процеси на възприемане и оценка на заплахата от стреса, а също и на преоценка на стресовите условия (Spielberger et al., 1980).

Специален интерес във връзка с изучаването на стреса представляват и прилаганите стратегии за справяне с него, най-често означавани като стратегии за справяне. Стратегиите за справяне са третираны като динамично променящи се трансакции между човека и средата в процеса на регулация на вътрешните състояния и/или промяна на взаимоотношенията със средата. Процесът на справяне включва оценка на вредата вследствие на стресиращото събитие; оценка на степента на възможно контролиране на стресора, което определя избора на стратегия за справяне. Личната оценка обхваща вероятния изход от ситуацията на базата на положените усилия и очакванията за бъдещ успех при справяне със стресиращото събитие (Бакрачева, 2017). Съвкупността от тези процеси определя психологичната адаптация към ситуацията (Lazarus, 1984). Лазарус и Фолкман дефинират два типа стратегии за справяне: (1) проблемно-

фокусирани, чиято цел е въздействие върху стресора за неутрализиране на влиянието му и промяна на ситуацията, и (2) емоционално фокусирани – избягване на опита за въздействие върху стресора и контрол над ситуацията, което е насочено към промяна на значимостта на ситуацията (Losoya et al., 1998). Често те се описват като активен и пасивен тип справяне от гледна точка на ориентацията им към решаване на проблема.

Днес в съдържателен план изследователите са склонни да разграничават различен брой стратегии, но в основата им продължава да стои разбирането за базисно диференцираните типове. Чарлз Карвър и колегите му са между авторите, опитващи се да изведат широка гама от стратегии, които човек е склонен да прилага в стремежа си да се справи с възникналите пред него проблеми (Carver, Weintraub, & Scheier, 1989).

Приема се, че прилагането на проблемно фокусирани стратегии (активно справяне, планиране, потискане на конкуриращи се дейности), а също и емоционално фокусираната стратегия за позитивно преосмисляне са свързани с пониски равнища на преживяване на стрес. Използването на емоционално фокусирани стратегии на психическа и поведенческа дезангажираност, употреба на алкохол или наркотици са свързани с по-високи равнища на преживяване на стрес (Карастоянов и Христова, 2015, Бакрачева, 2017).

Специален интерес за настоящата работа представлява динамиката в прилаганите стратегии за справяне във връзка с преживяваната тревожност в конкретния период (равнището на стресогенност на конкретната пандемична ситуация).

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ, ХИПОТЕЗИ

Целта на настоящето изследване е проучване на динамиката във възприемането на пандемичната ситуация (в рамките на двегодишен период), отразено в преживяваната тревожност и поведенческият отговор на хората, изразен чрез прилаганите стратегии за справяне.

Задачите на изследването са: (1) проучване на равнището на ситуативна тревожност в началото на пандемията и в пиковия момент на втората година, различието между двата етапа; (2) изследване на прилаганите стратегии за справяне в двата етапа на изследването и различието между тях; (3) проучване на връзката между равнището на изразеност на ситуативната тревожност и прилаганите стратегии за справяне.

Общата *хипотеза* е, че преживяваната ситуативна тревожност и прилаганите стратегии за справяне в двата етапа на пандемията се отличават с определена специфика, т.е. налице е определена динамика в тяхното изразяване. Предполагаме също, че между тревожността и избора на стратегия за справяне съществува значима връзка.

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследвани лица

В изследването участват 51 лица в младежка възраст (17–23 години): 70% жени и 30% мъже – студенти от Софийския и Пловдивския университет.

Методи

Въпросник за ситуативна тревожност на Ч. Спилбъргър (адаптация Д. Щетински и И. Паспаланов, 1989). Приложена е 4-степенна Ликертова скала, която оценява чувството за опасност, напрежение, нервност и безпокойство. Според Ч. Спилбъргър тази скала чрез следваната инструкция може да се прилага за оценка на актуалния на изследването момент, но и на това, как хората се чувстват в определен минал или бъдещ момент. В настоящето изследване е приложена за актуален и за минал момент (актуален момент на пандемията във втората година от протичането ѝ и минал – началото на пандемията). За първият и вторият период алфа на Кронбах е съответно 0,944 и 0,945.

Въпросник за изследване на обичайните стратегии за справяне със стреса COPE (Carver, Scheier, & Weintraub, 1989, адаптиран от А. Русинова-Христова, Г. Карастоянов, 2000). В настоящето изследване се използва кратката версия на оригиналния въпросник COPE (Carver et al., 1997), включваща по два ай-тема от всяка скала. Изследваните лица отговарят, като използват четиристепенна Ликертова скала. Следваме модела на Г. Карастоянов и С. Петкова на три стила на справяне, определени от корелационната зависимост с равнището на преживян стрес – адаптивен, неадаптивен и индиферентен стил (Карастоянов и Петкова, 2021). Адаптивният стил включва стратегии като активно справяне; търсене на емоционална подкрепа; използване на инструментална подкрепа; позитивно преформулиране; планиране. Неадаптивен стил включва отричане; употреба на алкохол и наркотици; вентилиране на емоциите; самообвинения. Индиферентният стил се характеризира от обръщане към религията; поведенческа дезангажираност; чувство за хумор; разсейване, приемане. За настоящата извадка са установени следните алфи на Кронбах за всяка от подскалите съответно: 0,78 при адаптивен стил (1) и 0,73 при адаптивен стил (2); 0,5 при индиферентен стил (1) и 0,44 при индиферентен стил (2); 0,46 при неадаптивен стил (1) и 0,62 при неадаптивен стил (2).

Изследването засяга два момента (етапа) от пандемията от ковид-19 в страната: (1) *началния период* и (2) *последния пиков период* през зимата на 2022 г., т.е. началото и края на двегодишния период. Това е отразено в инструкцията на двата въпросника, според която изследваните лица трябва да отбележат преживяванията си и стратегиите си за справяне в началния период на пандемията и в актуалния, т.е. момента на провеждане на изследването. Изследването е

проведено онлайн през зимата на 2022 г. Респондентите попълват последователно теста за тревожност и за стратегии за справяне.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Изучаването на ситуативната тревожност показва, че нейната изразеност е над средното възможно равнище и в двата анализирани периода на пандемията (Таблица 1). В същото време, преживяваната тревожност в началния период на пандемията е значимо по-висока в сравнение с втория изучаван период, т.е. наблюдава се динамика, според която с напредването на времето тревожността съществено намалява ($t=-6,15$; $p=0,001$).

Таблица 1. Тревожност, изразена в двегодишния пандемичен период: средни стойности за началния и последния етап.

Тревожност	Mean	N	SD	t	p
Тревожност 2 – последен етап на пандемията	2,01	48	0,61	-6,15	<0,001
Тревожност 1 – начален етап на пандемията	2,53	48	0,69		

Корелацията между преживяваната тревожност в двата периода е положителна и добре изразена: $r=0,58$. Интерес представляват айтемите с най-висока изразеност на тревожността. В първия период това са: „Треперя от нерви“, „Чувствам нерешителност“, „Смутен съм“, „Уплашен съм“, „Чувствам се разстроен, объркан“. Тази картина в общи линии се запазва във втория период, но е много по-слабо изразена.

На второ място, проведеното изследване показва, че е налице видимо различие между степента на прилаганите стилове на справяне в изучавания пандемичен период.

Таблица 2. Прилагани стилове на справяне в двегодишния пандемичен период: средни стойности за изследваната извадка

Стил на справяне	Mean	N	SD	t	p
Адаптивен – начален етап	2,55	51	0,57		
Адаптивен – последен етап	2,44	51	0,54	1,43	0,16
Неадаптивен – начален етап	1,81	51	0,44		
Неадаптивен – последен етап	1,65	51	0,44	4,19	<0,001
Индиферентен – начален етап	2,35	51	0,43	-0,53	0,6
Индиферентен – последен етап	2,37	51	0,42		

Според показаните в Таблица 2 резултати най-изразено е прилагането на адаптивния стил, на второ място – на индиферентния и най-слабо е използването на неадаптивния стил. Същевременно се наблюдава известна динамика в изразеността на адаптивния и неадаптивния стил. Тя обаче е статистически значима само за изразеността на неадаптивния стил. Неговото прилагане във втория момент на изследването (края на първите две години на пандемията) е съществено снижено в сравнение с началния момент ($t=4,19$, $p<0,001$). Загатване на подобна тенденция се отбелязва и при адаптивния стил, но нейното изразяване не е значимо ($t=1,43$, $p<0,1$). Не се наблюдава промяна в приложението на индиферентния стил между двата етапа на проучваната пандемия.

Проследяването на отделните стратегии за справяне в рамките на посочените стилове дава по-пълна представа за следваното поведение от хората в изучавания период (Таблица 3). В рамките на *адаптивния стил* известно снижаване се отбелязва в използването на „активното справяне“ и „използването на инструментална подкрепа“, и по-малко или отсъствие на разлика по отношение на „търсенето на емоционална подкрепа“, „позитивното преформулиране“ и „планиране“ („Търся съчувствие (успокоение) и разбиране от някого“, „Опитвам се да получа съвет от другите как да действам или помощ, за да се справя“, „Търся емоционална подкрепа от другите“). Това е показателно за продължителното придържане към по-ниско активните форми за решаване на проблема. Поведенията, които предполагат по-голяма и целенасочена активност, видимо са на втори план по своята изразеност. Между тях са: „Концентрирам усилията, за да направя нещо в ситуацията, в която се намирам“, „Опитвам се да си изградя стратегия как да действам“ и др.

При *неадаптивния стил* значимо се снижават стратегиите „отричане“ („Отказвам да приема, че това се е случило“) и „самообвинение“ („Обвинявам себе си за нещата, които са се случили“), при несъществена промяна на „вентилиране на емоциите“, „употреба алкохол и наркотици“ („Пия алкохол или нещо за отпускане (лекарство, дрога), за да мога да го преживея“).

В рамките на *индиферентния стил* значимо се снижава само „разсейването“, останалите стратегии като „дезангажираност“, „приемане“, „чувство за хумор“, „обръщане към религията“ запазват изразеността си от началния момент на пандемията.

На трето място, изследването е насочено към изучаване на връзката между преживяваната тревожност и прилаганите стилове на справяне. Резултатите от проведения корелационен анализ показват умерена значима негативна връзка между ситуативната тревожност в началния период на пандемията и адаптивния стил на справяне, съответно стратегията „активно справяне“ ($r=0,33$) и „позитивно преформулиране“ ($r=-0,31$), умерена положителна със стратегията „търсене на емоционална подкрепа“ ($r=0,48$) и „търсене на инструментална

подкрепа“ ($r=0,46$). Потвърждава се, че с нарастването на тревожността се снижава степента на прилагане на поведения, насочени към активно разрешаване на проблема и положително преосмисляне на ситуацията, докато търсенето на емоционална и инструментална подкрепа се засилва.

Таблица 3. Стратегии за справяне с тенденция към снижаване в двата изследвани периода – средни стойности.

Стратегии за справяне	Mean	N	SD	t	p
Активно справяне – период 1	2,99	51	0,87	2,01	0,050
Активно справяне – период 2	2,73	51	0,87		
Емоционална подкрепа – период 1	2,20	51	1,01	2,45	0,18
Емоционална подкрепа – период 2	1,93	51	0,89		
Инструментална подкрепа – период 1	2,21	51	0,97	2,85	0,006
Инструментална подкрепа – период 2	1,86	51	0,82		
Отричане – период 1	1,81	51	0,94	3,08	0,003
Отричане – период 2	1,43	51	0,58		
Самообвинение – период 1	1,79	51	0,84	1,898	0,063
Самообвинение – период 2	1,68	51	0,73		
Разсейване – период 1	2,71	51	0,83	2,80	0,07
Разсейване – период 2	2,40	51	0,87		

Бележка: Период 1 – начален период на пандемията; Период 2 – последния пиков период – зимата на 2022 г.

Значима положителна корелация се открива и по отношение на неадаптивния стил ($r=0,34$), съответно стратегии като употреба на алкохол ($r=0,40$) и тенденция за значима корелация между тревожността и „поведенческата дезангажираност“ ($r=0,26$), т.е. със засилването на тревожността се повишава степента на прилагане на този стил и свързаните с него поведения.

Тревожността корелира положително със стратегиите за справяне към отделните стилове и през втория изследван период. Резултатите показват значима отрицателна и умерена по сила връзка на тревожността с позитивното преформулиране ($r=-0,38$), както бе отбелязано и при първия период. Значима положителна умерена по сила корелация на тревожността се очерта със стратегията „отричане“ ($r=0,42$) и „поведенческата дезангажираност“ ($r=0,45$), което се потвърждава и в други изследвания (Savitsky, Findling, Erel, & Hendel, 2020). Значима положителна по-слаба връзка е налице и между тревожност и употреба на алкохол и наркотици ($r=0,29$).

Изведените по-горе тенденции са основание преди всичко да се приеме, че продължителната пандемия в страната се възприема от изследваните млади хора (17–23 години) като сериозен стресогенен фактор. Това се потвърждава от сравнително високото равнище на изпитваната тревожност. Продължителното присъствие на подобен фактор обаче, системно обрисуван застрашително от медиите, води във времето до процес на адаптация към него (Zuckerman, 1994). В резултат в края на двегодишния пандемичен период се наблюдава снижаване на равнището на изпитвана тревожност. В същото време прилаганите стратегии за справяне подсказват, че хората възприемат пандемичната ситуация до края на втората година като неблагоприятна, предполагаща позитивно решение.

Наблюдаваните тенденции по отношение на прилаганите стилове на справяне сочат приоритетна ориентация към адаптивния стил. Процесът на развитие на пандемията обаче се отразява съществено върху стратегиите, включени в този стил, като се отбелязва значимо намаляване на опитите за активно справяне и в същото време се съхраняват по-малко активните форми, ориентирани основно към постигане на емоционален комфорт.

Прилаганите стратегии за справяне в рамките на неадаптивния стил (най-малко предпочитан) също търпят съществена промяна и тя основно е към отхвърляне на „отричането“. Можем да приемем, че продължителността и убедителността на пандемията са сериозна предпоставка за това. В същото време привържениците на този стил остават насочени към постигане на емоционален комфорт, включително с помощта на алкохол и наркотици.

Индиферентният стил заема второ място по предпочитание. Подчертаната устойчивост, с която той се отличава в двегодишния пандемичен период, може да се обясни с потенциалния му смисъл – емоционално и поведенческо дистанциране от проблема. Това отново по същността си предполага стремеж към емоционален баланс.

Налице е основание да се приеме, че като цяло когнитивната оценка на пандемичната ситуация е негативна заради осъзнаването, че човек индивидуално не може съществено да я промени. Това насочва поведението към справяне с негативните преживявания и постигане на определен емоционален баланс чрез различни стратегии за справяне: от търсенето на емоционална подкрепа от другите през употребата на алкохол и наркотици до приемане на случващото се.

Специално трябва да се отбележи, че прилаганите стратегии за справяне в началния период на пандемията са значимо свързани с изпитваната тревожност. Отслабването на тази връзка във втория период според получените резултати не е свързано с понижаване на негативната оценка за ситуацията, а най-вероятно със снижаване на равнището на преживяваното безпокойство, от една страна, във връзка с посочения по-горе процес на учене и, от друга, във връзка с опитите човек да се справи с негативните си преживявания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възникването на пандемичната ситуация и нейният стресогенен характер намира отражение в изпитваната от хората ситуативна тревожност, която е над средното възможно равнище на изразеност. Продължаването на пандемията обаче е свързано с понижаване на изпитваната тревожност, произтичащо от процеса на учене (адаптация).

Продължителната стресова ситуация, носеща сериозна заплаха за живота и здравето на хората, според настоящето изследване провокира прилагането на различни стилове на справяне. Конкретното изследване показва, че младите хора (17–23 години) преди всичко се насочват към адаптивния стил, предполагащ значителна активност за решаване на проблема, на второ място, към индиферентния стил, свързан с дистанциране от проблема, и най-малко към неадаптивния стил, включващ отричане на проблема.

Продължителното присъствие на трудната за разрешаване стресова пандемична ситуация във времето е съпроводена с определена промяна в прилаганите стратегии за справяне. Тя бележи като цяло ориентация към справяне с негативните преживявания, постигане и поддържане на емоционален баланс. Това е реализирано с помощта на конкретни стратегии за справяне в рамките на посочените стилове (адаптивен, индиферентен и неадаптивен), доближаващи се в даденото отношение една към друга.

Изпитваната от изследваните лица тревожност е определяща за първоначално прилаганите стратегии за справяне. В по-късния период може да се приеме, че все по-определено тези стратегии са свързани с оценката на ситуацията от гледна точка на възможното ѝ разрешаване. Интерпретирането на ситуацията като съдържаща трудни за решаване проблеми насочва хората към регулиране на собственото емоционално състояние.

Резултатите от изследването допълват разбирането за значението на когнитивната оценка в процеса на справяне в продължителна силно стресираща ситуация, насочват към необходимостта да се акцентира върху развиването на личните ресурси за справяне както в сферата на индивидуалната консултативна практика, така и в обществен план.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакрачева, М. (2017). *Идентичност и справяне със стреса*. София: Колбис.
- Бакрачева, М., Замфилов, М., Коларова, Ц. и Софрониева, Е. (2020). *Живот в условията на криза (Covid-19)*. София: COBISS.BG-ID - 42402312.
- Бакрачева, М., Замфилов, М., Коларова, Ц. и Софрониева, Е. (2021). *Живот в условията на криза (Covid-19), Вълна 2*. София: Веда Словена – ЖГ.

- Карастоянов, Г. и Петкова, С. (2021). Самооценка и обичайни стратегии за справяне със стреса. В: Сборник от доклади от юбилейна международна научна конференция „Приложна психология – възможности и перспективи“, ВСУ, Варна: Университетско издателство на ВСУ „Черноризец Храбър“, с. 341-357.
- Карастоянов, Г. и Христова, А. (2015). Стрес и справяне с него от гледна точка на когнитивно-преживелищната теория, В: Т. А. Ахрямкина, М. Ю. Горохова, Л. И. Потанина (Ред.). *Психолого-педагогическое знание в контексте современности: Теория и практика*. Самара: СФ ГБОУ ВО МГПУ, с. 47-61.
- Христова, А. и Карастоянов, Г. (2021). Стрес и справянето с него по време на първата вълна от Ковид-19 в България. *Психологични изследвания*, 24(1), 5-22.
- Щетински, Д. и Паспаланов, И. (1989). *Методическо пособие за работа с българската форма на въпросника за оценка на тревожността на Ч. Спилбъргър*. София: БАН.
- Boyratz, G. & Legros, D. N. (2020). Coronavirus disease (covid-19) and traumatic stress: Probable risk factors and correlates of posttraumatic stress disorder. *Journal of Loss and Trauma*, 25(6-7), 503-522.
- Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(2), 267–283.
- Carver, C. S. (1997). You want to measure coping, but your protocol's too long: consider the brief COPE. *Int J Behav Med.*, 4(1), 92-100.
- Savitsky, B., Findling, Y., Erel, A., & Hendel, T. (2020). Anxiety and coping strategies among nursing students during the Covid-19 pandemic. *Nurse Educ Pract.*, 46, 102809. doi: 10.1016/j.nepr.2020.102809.
- Spielberger, C. D., Vagg, P. R., Barger, L. R., Donham, G. W., & Westberry, L. G. (1980). The factor structure of the State-Trait Anxiety Inventory. In: I. G. Saraso & C.D. Spielberger (Eds.) *Stress and Anxiety* (Vol. 7). NY: Wiley.
- Zuckerman, M. (1994). *Behavioural Expressions and Biosocial Bases of Sensation Seeking*. Cambridge: Cambridge University Press.

СТИЛ НА ШОФИРАНЕ: ПОЛОВИ И ВЪЗРАСТОВИ РАЗЛИКИ

гл. ас. д-р Зорница Петрова Тоткова

Институт за изследване на населението и човека, БАН
z.totkova@gmail.com

Зорница Тоткова. СТИЛ НА ШОФИРАНЕ – ПОЛОВИ И ВЪЗРАСТОВИ РАЗЛИКИ

Основен стремеж на изследователите в областта на транспортната психология е създаването на програми, продукти и условия, с чиято помощ броят на жертвите и пострадалите при пътнотранспортни произшествия да се сведе до минимум. Това е възможно чрез идентифициране на факторите, които влияят върху поведението на водачите на пътя. По света изследванията в тази сфера са многобройни и разнородни, но в България са оскъдни. Сред основните изследвани психологични конструкти в транспортната психология е стилът на шофиране и свързаното с него рисково поведение на пътя. Тази статия проучва стила на шофиране и очертава половите и възрастовите различия сред българските водачи. Конструктът е изследван с българската версия на Мултидименсионалния въпросник за оценка на стила на шофиране (MDSI-BG). Проведеното изследване (N=456, мъже = 204; жени = 252; средна възраст 37 г.) очертава половите и възрастовите различия в стила на шофиране сред български водачи. Резултатите показват статистически значими разлики между мъжете и жените по отношение на три от общо осем стила на шофиране. Значими разлики се наблюдават и в отделни възрастови групи, като това е така по отношение на пет стила на шофиране. Изучаването на стила на шофиране и неговите специфики в зависимост от пола и възрастта допринася за създаването на база данни, свързана с реалните характеристики на българските водачи, която е нужна за планирането на интервенции за работата с човешкия фактор.

Ключови думи: стил на шофиране, пол, възраст, MDSI-BG

Zornitsa Totkova. DRIVING STYLE – GENDER AND AGE DIFFERENCES

The main goal of researchers in the field of transport psychology is to create programs, products and conditions that can be used to minimize the number of injuries and fatalities in road accidents. This is possible by identifying the factors that influence drivers' behavior on the road. Research in this field is numerous and diverse worldwide, but in Bulgaria it is scarce. Among the main psychological constructs studied in transport psychology is the driving style and the associated risky behavior on the road. This article examines driving style and outlines gender and age

differences among Bulgarian drivers. The construct is investigated using the Bulgarian version of the *Multidimensional Driving Style Assessment Questionnaire* (MDSI-BG). The study (N=456, males=204; females=252; mean age 37) highlighted gender and age differences in driving style among Bulgarian drivers. The results show statistically significant differences between males and females in three out of eight driving styles. Significant differences were also observed within individual age groups, and this was the case for five driving styles. The study of driving styles and their gender and age specificities contributes to the creation of a database related to the real characteristics of Bulgarian drivers, which is needed for the planning of interventions for dealing with the human factor.

Keywords: driving style, gender, age, MDSI-BG

ВЪВЕДЕНИЕ

Транспортните науки изследват и се опитват да разберат и да обяснят всички компоненти, свързани с придвижването на хора и стоки. Основната цел е постигане на безопасност чрез създаване на надеждни методи за по-добро познаване и предвиждане на човешкото поведение и неговата изменчивост при взаимодействието му с околната среда (Varjonet, 2001). Единствената дисциплина, която изучава поведението на човека на пътя, като се фокусира върху психологичните процеси, които са в основата на това поведение, е транспортната психология. Изследванията, свързани с човешкия фактор в сферата на пътната безопасност, често проучват различни демографски, психологични или социални фактори (Рачева, 2021). Проучванията показват, че поведението на водачите трябва да се разглежда като многостранно детерминирано от индивидуалните психични особености, знанията, уменията и навиците за управление на МПС, придобити по време на подготовката, функционалното и психичното състояние по време на шофиране и др. Изследванията в областта се многобройни и разнообразни в зависимост от модела на изследване, който е приложен. Един от тези модели се фокусира върху идентифицирането на индивидуалните различия при водачите и тяхното рисково поведение на пътя, като различията се търсят по отношение на множество личностни характеристики, демографски особености, както и спрямо специфични за водачите умения, нагласи и поведения (Beirness, 1993; Garrity & Demick, 2001; Jonah, 1997; West et al., 1993). Всички тези компоненти, както и различията между тях влияят съществено върху начина, по който водачът се представя на пътя, и начина, по който избира да шофира.

Начинът на шофиране до голяма степен се отразява и се разглежда през конструкта „стил на шофиране“. В научната литература в България дефиниция за стил на шофиране не е открита и концептуализация на конструкта липсва.

Това води до приемането, че стилът на шофиране е свързан най-вече с аспекти от процеса на шофиране, които засягат неговото оптимизиране (икономичен разход на гориво, намаляване на амортизацията на превозното средство и др.) и оценката му се предлага като популярно средство за подобряване на резултатите при водачи в редица транспортни и спедиторски компании у нас. Наблюдаваните аспекти обаче са по-скоро свързани с друг конструкт в транспортната психология, а именно поведението при шофиране. Това от своя страна налага както необходимостта от концептуализация на конструкта стил на шофиране, така и неговото проучване във връзка с различни демографски и личностни характеристики, както и по отношение на фактическото поведение на пътя.

СТИЛ НА ШОФИРАНЕ

Прегледът на научната литература разкрива редица дефиниции на стила на шофиране, предложени от различни автори (Lajunen & Ozkan, 2011; Elander, West & French, 1993; Ishibashi, Okuwa, Doi & Akamatsu, 2007; Deery, 1999; Rafael, Sanchez, Mucino, Cervantes & Lozano, 2006; De Groot, Centeno Ricote & de Winter, 2012; Saad, 2004; Murphey, Milton & Kiliaris, 2009; Kleisen, 2011). Въпреки различията в предложените дефиниции, се забелязват и сходни параметри: стилът на шофиране е различен за отделните хора или групи; това е обичайният начин на шофиране, който е сравнително устойчив елемент от поведението на пътя и отразява съзнателните избори, които водачът прави (Sagberg et al., 2015). Изведена е дефиниция, която максимално точно да обхване конструкта и която да послужи както за целите на това изследване, така и за бъдещи проучвания по темата, а именно: стилът на шофиране представлява обичайния начин на шофиране, характерен за даден водач. Обичайният начин на шофиране обхваща поведението на пътя, което се осъществява в различни ситуации и включва както автоматизираните действия, така и осъзнатите контролирани действия на водача.

Най-системната концепция за стила на шофиране е изведена въз основа на мултидименсионален подход, който разкрива четири широки измерения (Taubman-Ben-Ari, Mikulincer, Gillath, 2004). Първото измерение се определя като безразсъдно и невнимателно шофиране, и се свързва с умишлено нарушаване на правилата за движение и търсене на силни усещания по време на шофиране (French et al., 1993, Reason et al., 1990). Второто измерение е тревожното шофиране, което е изследвано най-вече в проучвания върху стреса на водача (Gulian et al., 1989), и отразява бдителността и напрежението, както и неефективното прилагане на релаксиращи дейности по време на шофиране. Третото общо измерение е гневното и враждебно шофиране, и се свързва с раздразнение, гняв и враждебни нагласи и действия по време на шофиране, както и с агресивни прояви към другите участници в движението (Arnett et al., 1997,

Donovan et al., 1988). Последното измерение е търпеливото и внимателно шофиране и се отнася до добро планиране, внимание, търпение, учтивост и спокойствие по време на шофиране, както и със спазване на правилата за движение (French et al., 1993, Harre, 2000). Именно в тези четири измерения са разположени и основните стилове на шофиране, както и техните характеристики (Rob et al., 2013; Holman & Havârneanu, 2015).

ПОЛОВИ И ВЪЗРАСТОВИ РАЗЛИЧИЯ В СТИЛОВЕТЕ НА ШОФИРАНЕ

Голямата част от изследванията върху индивидуалните фактори и стиловете на шофиране откриват статистически значими полови и възрастови различия. Най-често резултатите показват, че жените имат по-високи средни стойности по позитивните стилове на шофиране (търпелив и внимателен стил), а мъжете имат по-високи стойности по негативните стилове (рисков, гневен, високоскоростен стил) (Kleisen, 2011). Открити са значими полови разлики в четирите измерения на стиловете: мъжете имат по-високи средни стойности по безразсъдно и гневно шофиране, а жените – по тревожно и внимателно шофиране (Taubman-Ben-Ari & Yehiel, 2012). Връзката между стиловете на шофиране и възрастта също е значима, като по-голямата част от изследванията откриват, че младите водачи прилагат по-често негативни стилове на шофиране (рисков, гневен, високоскоростен стил), докато по-възрастните водачи по-често използват позитивните стилове (търпелив и внимателен стил) (Sagberg et. al., 2015). По-голямата възраст се свързва с по-ниски стойности по безразсъдно и гневно шофиране, и с по-високи стойности по търпеливо и внимателно шофиране (Taubman-Ben-Ari & Yehiel, 2012).

ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Тъй като е доказано, че стилът на шофиране е стабилен предиктор по отношение на резултатите от поведението на пътя, неговото изучаване може да предостави по-добра гледна точка за определени поведения при шофиране и последици от тях. В българската научна литература не са открити проучвания върху стиловете на шофиране, както и връзката им с индивидуалните различия сред водачите.

Целта на настоящото изследване е да се очертаят половите и възрастови разлики в стиловете на шофиране сред български водачи.

МЕТОДОЛОГИЯ

Изследвани лица

Проведеното изследване обхваща 456 души, от които 204 (45%) мъже и 252 (55%) жени на възраст между 19 и 72 години ($M=37,00$; $SD=9,07$). Всички изследвани лица притежават свидетелство за управление на моторно превозно средство (СУМПС) и по-голямата част са активни водачи (86,8%). Лицата, които декларират регистрирани пътни нарушения през последните 3 години, са 69,5%. Най-често регистрираните нарушения включват превишена скорост, неправилно паркиране, използване на телефон по време на шофиране, шофиране без предпазен колан и шофиране след употреба на алкохол. Изследваните лица с отнето СУМПС са 6,1% поради различни нарушения: най-често за превишена скорост, шофиране след употреба на алкохол и участие в ПТП. Участниците, причинили ПТП, са 39%. Пострадали при пътнотранспортно произшествие, причинено от друг водач, са 58,8% от анкетираните лица.

Метод

Използвана е българската версия на Мултидименсионалния въпросник за оценка на стила на шофиране (MDSI-BG) (Totkova & Racheva, 2019). Методиката е разработена на базата на оригиналния инструмент (Taubman-Ben-Ari et al., 2004), на неговата аржентинска и румънската версия (Poó et al., 2013; Holman & Navârneanu, 2015). Айтемите са сравнени с оригиналните и са редактирани спрямо несъответствията, така че да се постигне възможно най-високо ниво на съответствие между оригиналните айтеми и техния превод на български език. Подбраните айтеми и тяхното смислово съдържание са подложени на прав и обратен превод, и на оценка от експерти (2 психолози и 1 експерт по пътна безопасност), като съгласуваността е приблизително 90%. Инструментът съдържа 57 айтема и измерва осем стила на шофиране: рисков, ирационален, тревожен, високоскоростен, дисоциативен, гневен, търпелив и внимателен, и намаляващ стреса стил. Оценка се осъществява по 6-степенна полярна Ликертова скала (1 – никога, 2 – много рядко, 3 – рядко, 4 – често, 5 – много често, 6 – винаги) и инструкцията е изследваното лице да оцени всяко от твърденията, като посочи колко често попада в такава ситуация на пътя.

В Таблица 1 са представени психометричните характеристики за всяка една от скалите.

Анализът показва много добра вътрешна съгласуваност на айтемите, а съгласуваността за целия въпросник също е много висока ($\alpha=0,78$). Конфирматорният факторен анализ извежда 8-факторна структура на въпросника, а факторите обясняват 52,29% от вариацията ($KMO=0,848$, $Bartlett Test = 14397,59$,

$p < 0,001$). Тези резултати са основание да се смята, че българската версия на въпросника за измерване на стиловете на шофиране има висока надеждност.

Процедура

За улеснение на процедурата е създадена онлайн версия на конструирания инструмент, която е допълнена от въпроси, свързани с различни демографски характеристики, както и такива, отразяващи шофьорския опит на водачите. Линк, който води до интернет страницата за попълване на въпросника, е изпратен по имейл на случаен принцип до различни хора, както и до такива в социалните мрежи. Участниците са информирани, че изследването е част от научен проект, финансиран по програма за подкрепа на млади учени в България, и за да се включат в него трябва да притежават свидетелство за управление на МПС. Времето за попълване е средно 20 минути. Над 95% от изследваните лица са отговорили на всички включени въпроси. Обработката на резултатите е извършена със статистическа програма SPSS 22.

Таблица 1. Психометрични характеристики на адаптирания мултидименсионален въпросник за измерване на стила на шофиране – MDSI-BG (N=456)

Стил	Айтеми	Алфа на Кронбах	Min	Max	Средна	Ст. отклонение	Асиметрия	Наклон
Рисков	8	0,863	8,00	43,00	15,76	6,96	1,264	1,708
Ирационален	5	0,805	5,00	28,00	14,15	5,12	0,263	-0,495
Тревожен	6	0,835	6,00	33,00	14,49	5,31	0,739	0,219
Високоскоростен	6	0,741	6,00	28,00	14,75	4,48	0,386	-0,133
Дисоциативен	9	0,767	9,00	43,00	17,36	4,47	1,172	30,991
Търпелив и внимателен	10	0,734	32,00	60,00	48,03	6,34	-0,083	-0,725
Гневен	7	0,746	7,00	30,00	16,07	4,85	0,394	-0,243
Намаляващ стреса	6	0,626	6,00	34,00	16,38	4,58	0,593	1,344

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите по отношение на половите разлики в стиловете на шофиране са представени в Таблица 2.

Резултатите показват статистически значими полови различия по отношение на три стила на шофиране. Жените значимо по-често прилагат тревожен и

дисоциативен стил на шофиране в сравнение с мъжете; мъжете значимо по-често прилагат рисков стил на шофиране.

Жените показват по-високи средни стойности по търпелив и внимателен и високоскоростен стил на шофиране, а мъжете – по гневен, ирационален и намаляващ стреса стил, но разликите по тези стилове не са значими.

Резултатите по отношение на връзката между възрастта ($\min = 19$; $\max = 72$; $M = 37,00$) и стиловете на шофиране показват, че възрастта се свързва позитивно с внимателния и търпелив стил на шофиране ($r=0,111$; $p=0,009$) и негативно с гневния стил ($r=-0,129$; $p=0,003$), ирационалния стил ($r=-0,184$; $p=0,000$) и рисковия стил ($r=-0,174$; $p=0,000$). Въпреки че корелационните връзки са слаби, става ясно, че с напредване на възрастта се увеличава вероятността от възприемане на търпелив и внимателен стил на шофиране и намалява склонността към прилагане на гневен, ирационален и рисков стил на шофиране.

Таблица 2. Полови различия в стиловете на шофиране ($N=456$; 204 мъже; 252 жени).

		N	Средна	Ст. Отклонение	Ст. грешка	t	p
Гневен стил	Мъж	204	16,31	4,97	0,35	0,964	0,335
	Жена	252	15,87	4,76	0,30		
Тревожен стил	Мъж	204	17,76	5,63	0,39	-4,237	0,000
	Жена	252	19,99	5,54	0,35		
Търпелив и внимателен стил	Мъж	204	47,57	6,42	0,45	-1,427	0,154
	Жена	252	48,42	6,27	0,40		
Дисоциативен стил	Мъж	204	16,66	4,00	0,28	-3,061	0,002
	Жена	252	17,94	4,76	0,30		
Високоскоростен стил	Мъж	204	14,61	4,69	0,33	-0,646	0,519
	Жена	252	14,88	4,32	0,27		
Ирационален стил	Мъж	204	13,12	4,55	0,32	1,589	0,113
	Жена	252	12,47	4,16	0,26		
Рисков стил	Мъж	204	16,43	4,51	0,32	4,261	0,000
	Жена	252	16,34	4,66	0,29		
Намаляващ стреса стил	Мъж	204	17,28	7,77	0,54	0,208	0,835
	Жена	252	14,54	5,98	0,38		

В допълнение са потърсени значими разлики между отделни възрастови групи. Обособени са общо четири групи: до 30 години, от 31 до 40 години, от 41 до 50 години и над 51 години. Резултатите са представени в Таблица 3.

Наблюдават се статистически значими разлики в отделните възрастови групи и пет стила на шофиране. Резултатите показват, че хората над 51-годишна възраст значимо по-често прилагат търпелив и внимателен стил в сравнение с всички под тази възраст и значимо по-рядко използват гневен, ирационален и рисков стил в сравнение с всички шофьори до 40 години. Резултатите показват и че хората на възраст между 31 и 40 години значимо по-често прилагат дисоциативен стил в сравнение с тези до 30 и над 51 години. Наблюдава се и тенденция по отношение на високоскоростния стил, която се дължи на това, че шофьорите между 31 и 40 години значимо по-често прилагат този стил в сравнение с тези над 51-годишна възраст. Шофьорите на възраст между 31 и 40 години показват най-високи средни стойности по тревожен, високоскоростен и намаляващ стреса стил на шофиране, но разликите не са значими.

Таблица 3. Възрастови разлики в стиловете на шофиране (N=456)

Стилове на шофиране	Възраст	N	Средна	Ст. отклонение	Ст. грешка	F	p	Пост-хок тест на Геймс-Хауел
Гневен	до 30	126	16,48	4,90	0,44	3,850	0,010	над 51 < до 40
	31-40	186	16,56	4,52	0,33			
	41-50	98	15,53	5,03	0,51			
	над 51	46	14,13	5,17	0,76			
Тревожен	до 30	126	18,40	5,28	0,47	1,606	0,187	
	31-40	186	19,68	6,07	0,45			
	41-50	98	18,51	5,30	0,54			
	над 51	46	18,91	5,80	0,85			
Търпелив и внимателен	до 30	126	47,89	6,55	0,58	5,068	0,002	над 51 > до 50
	31-40	186	47,26	6,19	0,45			
	41-50	98	48,20	6,21	0,63			
	над 51	46	51,26	5,87	0,87			
Дисоциативен	до 30	126	16,56	3,79	0,34	7,217	0,000	31-40 > до 30 и над 51
	31-40	186	18,34	4,75	0,35			
	41-50	98	17,41	4,58	0,46			
	над 51	46	15,52	3,94	0,58			
Високоскоростен	до 30	126	14,89	4,92	0,44	2,390	0,068	
	31-40	186	15,17	4,32	0,32			
	41-50	98	14,51	4,46	0,45			
	над 51	46	13,26	3,69	0,54			
Ирационален	до 30	126	13,60	4,39	0,39	6,373	0,000	над 51 < до 40
	31-40	186	13,10	4,10	0,30			
	41-50	98	11,94	4,27	0,43			
	над 51	46	10,83	4,61	0,68			

Рисков	до 30	126	17,78	8,57	0,76	8,868	0,000	над 51 < до 40
	31-40	186	16,10	6,58	0,48			
	41-50	98	13,78	5,42	0,55			
	над 51	46	13,17	4,29	0,63			
Намаля- ващ стреса	до 30	126	16,40	4,73	0,42	0,168	0,918	
	31-40	186	16,51	4,65	0,34			
	41-50	98	16,10	3,93	0,40			
	над 51	46	16,43	5,30	0,78			

ОБСЪЖДАНЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В обобщение: трябва да се отбележи, че изследването позволи очертаване на значими полови и възрастови различия в стиловете на шофиране сред изследваните лица.

Жените значимо по-често прилагат тревожен и дисоциативен стил на шофиране в сравнение с мъжете. Това означава, че жените по-често изпитват тревога, нервност и притеснение по време на шофиране. Те по-често извършват нелогични и нетипични действия, свързани предимно с объркване на подаваните сигнали, включване на различни от желаните функции на автомобила, недобро планиране на маршрута и като цяло шофират по-разсеяно, невнимателно и небрежно в сравнение с мъжете. Мъжете значимо по-често прилагат рисков стил на шофиране, който се свързва с рисковани маневри и е източник на адреналин, защото те са несигурни, опасни и застрашаващи. Хората над 51-годишна възраст значимо по-често прилагат търпелив и внимателен стил, което означава, че спазват правилата за движение, не са разсеяни и имат готовност за реакция в различни ситуации. Тези водачи най-често изчакват, отдават предимство, планират добре маршрута си, запазват самообладание по време на задръстване и др. Водачите над 51-годишна възраст най-рядко прибегват към действия като засичане, присветване, свиркане, неспазване на дистанция, отнемане на предимство, умишлено нарушаване на правилата за движение и рисково шофиране като цяло. За разлика от тях, при тези между 31 и 40 години се наблюдават нежелание за изчакване по време на задръствания, липса на търпение при шофиране, честа смяна на лентата за движение, неспазване на дистанция и преминаване на жълт и/или червен сигнал на светофара. Тези водачи се очертават като най-малко толерантни към останалите участници в движението.

В заключение следва да се отбележи, че това изследване е едно от малкото съвременни изследвания в областта на транспортната психология в България. Проучването на стила на шофиране като конструкт и ключов компонент, свързан с рисковото поведение на пътя, дава добра възможност за изучаване на поведението на водачите в България. Такива проучвания са важни за повишаване на нивото на пътна безопасност в страната чрез прилагане на политики, основани на научни доказателства.

ЛИТЕРАТУРА

- Рачева, Р. (2021) Водачът на неговата роля на пътя. *Бюлетин за безопасност на движението по пътищата*, 3, 11-18.
- Arnett, J. J., Offer, D., & Fine, M. A. (1997). Reckless driving in adolescence: 'State' and 'trait' factors. *Accident Analysis & Prevention*, 29(1), 57-63.
- Barjonet (2001). *Traffic Psychology Today*. Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Beirness, D. (1993) Do we really drive as we live? The role of personality factors in road crashes. *Alcohol, Drugs & Driving*, 9(3-4), 129-143.
- De Groot, S., Centeno Ricote, F., & De Winter, J. C. F (2012) The effect of tire grip on learning driving skill and driving style: A driving simulator study. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 15(4), 413-426
- Deery, H. A. (1999). Hazard and risk perception among young novice drivers. *Journal of Safety Research*, 30(4), 225-236.
- Donovan, D.M.; Umlauf, R.L. & Salzberg, P.M. (1990) Bad Drivers: Identification of a Target Group for Alcohol-Related Prevention and Early Intervention. *Journal of Studies on Alcohol* 51, 395-428.
- Elander, J., West, R. J., & French, D. (1993). Behavioural correlates of individual differences in road traffic crash risk: A examination of methods and findings. *Psychological Bulletin*, 113, 279-294.
- French, D. J., West, R. J., Elander, J., & Wilding, J. M. (1993). Decision-making style, driving style, and self-reported involvement in road traffic accidents. *Ergonomics*, 36, 627-644.
- Garrity, R.D. & Demick, J. (2001) Relations among Personality Traits, Mood States, and Driving Behaviors. *Journal of Adult Development* 8, 109-118.
- Gulian, E., Matthews, G., Glendon, A. I., Davies, D. R., & Debney, L. M. (1989). Dimensions of driver stress. *Ergonomics*, 32, 585-602.
- Harré, N. (2000). Risk evaluation, driving, and adolescents: a typology. *Developmental Review*, 20(2), 206-226.
- Holman, A. C., & Havârneanu, C. E. (2015). The Romanian version of the multidimensional driving style inventory: Psychometric properties and cultural specificities. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 35, 45-59.
- Ishibashi, M., Okuwa, M., Doi, S., Akamatsu, M. (2007) Indices for Characterizing Driving Style and their Relevance to Car Following Behavior. SICE Annual Conference, 1132-1137.
- Jonah, B. A. (1997) Sensation seeking and risky driving: A review and synthesis of the literature. *Accident Analysis and Prevention*, 29, 651-665
- Kleisen, L. M. B. (2011). *The Relationship Between Thinking and Driving Styles and Their Contribution to Young Driver Road Safety* (PhD dissertation). University of Canberra, Bruce, Australia.

- Lajunen, T. and Summala, H. (1995) Driving experience, personality, and skill and safety-motive dimensions in drivers' self-assessments. *Personality and Individual Differences*, 19, 307-318
- Murphey, Y. L., Milton, R., & Kiliaris, L. (2009). Driver's style classification using jerk analysis. *IEEE Workshop on Computational Intelligence in Vehicles and Vehicular Systems*, 23–28.
- Poó, F. M., Taubman-Ben-Ari, O., Ledesma, R. D., & Díaz-Lázaro, C. M. (2013). Reliability and validity of a Spanish-language version of the multidimensional driving style inventory. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 17, 75-87.
- Rafael, M., Sanchez, M., Mucino, V., Cervantes, J., Lozano, A. (2006) Impact of driving styles on exhaust emissions and fuel economy from a heavy-duty truck: laboratory tests. *International Journal of Heavy Vehicle Systems (IJHVS)*, 13(1/2), 56-73, <https://doi.org/10.1504/IJHVS.2006.009117>.
- Reason, J., Manstead, A., Stradling, S., Baxter, J., & Campbell, K. (1990). Errors and violations on the roads: A real distinction. *Ergonomics*, 33, 1315–1332
- Saad, F. (2004). Behavioural adaptations to new driver support systems: Some critical issues. *2004 IEEE International Conference on Systems, Man and Cybernetics*, 288–293.
- Sagberg, F., Bianchi Piccinini, G. F., & Engström, J. (2015). A Review of Research on Driving Styles and Road Safety. *Human Factors*, 57(7), 1248–1275.
- Sagberg, F., Fosser, S., & Sætermo, I.-A. F. (1997). An investigation of behavioural adaptation to airbags and antilock brakes among taxi drivers. *Accident Analysis & Prevention*, 29, 293–302.
- Taubman-Ben-Ari, O., & Yehiel, D. (2012). Driving styles and their associations with personality and motivation. *Accident Analysis & Prevention*, 45, 416-422.
- Taubman-Ben-Ari, O., Mikulincer, M., & Gillath, O. (2004). The Multidimensional Driving Style Inventory: Scale construct and validation. *Accident Analysis & Prevention*, 36, 323–332.
- Totkova, Z., & Racheva, R. (2019). The Bulgarian Version of the Multidimensional Driving Style Inventory: Psychometric Properties. *Behavioral Sciences*, 9(12), 145.
- West, R., French, D., Kemp, R., & Elander, J. (1993) Direct observation of driving, self-reports of driver behavior, and accident involvement. *Ergonomics*, 36, 557–567.

ТОЛЕРАНТНОСТ/НЕТОЛЕРАНТНОСТ КЪМ НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ В РАБОТАТА: НОВИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ МЕТОДИ

проф. д-р Катя Георгиева Стойчева

*Институт за изследване на населението и човека при БАН
kstoycheva@iphs.eu*

Калина Ангелова Попова

Институт за изследване на населението и човека при БАН

Катя Стойчева и Калина Попова. ТОЛЕРАНТНОСТ/НЕТОЛЕРАНТНОСТ КЪМ НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ В РАБОТАТА: НОВИ ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ МЕТОДИ

Индивидуалните различия в способността на човека да се справя с неопределеността са особено важни на работното място, където се среща с липсваща информация, неясна комуникация, противоречиви указания, несъответствия в очакванията. Наред с използването на личностни въпросници, интервюта и разработването на специализирани за дадена професионална сфера скали, беше предложен и един по-различен подход към измерване на толерантността към неопределеност в работна среда (Стойчева, 2014). Статията ще представи продължението на работата по създаване на нови методи за изследване на толерантността/нетолерантността към неопределеност (ТН/НеТН) в работата. То се реализира в две посоки. Първо, изследване на специалисти, работещи в социалната сфера, с въпросник за Толерантно/Нетолерантно поведение на работното място. Второ, изследване на професионалните предпочитания към Толерантна/Нетолерантна работна среда сред студенти. Разработените методики имат добра вътрешна консистентност, генерират близко до нормалното разпределение на индивидуалните резултати и показват очакваната факторна структура.

Ключови думи: толерантност/нетолерантност към неопределеност, професионални предпочитания, социални професии, студенти

Katya Stoycheva and Kalina Popova. TOLERANCE/INTOLERANCE OF AMBIGUITY AT WORK: NEW RESEARCH METHODS

Human capacity to cope with ambiguity is of particular relevance at work where people encounter missing information, unclear communication, contradictory instructions, and discrepancy in expectations. Along with the usage of personality questionnaires and interviews, and the development of work-specific measures of ambiguity tolerance, Stoycheva (2014) proposed a different approach to the study of ambiguity toler-

ance at work. The elaboration of this approach brought about the creation of two instruments aimed at measuring work-related tolerance/intolerance of ambiguity. This paper examines: (1) the construction of a self-report questionnaire assessing ambiguity tolerant/ambiguity intolerant behaviors at the workplace and its application in a study of professionals in the field of social work; (2) the development of a measure of one's preferences for high- and low-ambiguity work environments and its use with a sample of university students. These new instruments showed good internal consistency, captured well the range of individual differences on the assessed dimensions, and demonstrated the theoretically expected factorial structure.

Keywords: tolerance/intolerance of ambiguity; professional preferences; social occupations; university students.

Индивидуалните различия в способността на човека да се справя с неопределеността са особено важни на работното място, където човек се среща с липсваща информация, неясна комуникация, противоречиви указания, несъответствия в очакванията. Свързването на индивидуалните различия в толерантността към неопределеност с индивидуални и групови измерители на поведението и резултатите от дейността е най-популярният подход при изследването на толерантността/нетолерантността към неопределеност (ТН/НеТН) на работното място. Заедно с това се търсят и нови изследователски решения, свързани главно с конструирането на специализирани методики за оценка на толерантността към неопределеност в дадена професионална област (Стойчева, 2014). Тук ще представим един по-различен подход към измерване на ТН/НеТН в работна среда и ще обобщим резултатите от прилагането му.

ПРЕДСТАВЯНЕ НА ПОДХОДА, ИЗПОЛЗВАН ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ТН/НЕТН В РАБОТАТА

Фигура 1 илюстрира извършената изследователска работа.

На първия етап са генерирани айтеми, които описват толерантност или нетолерантност към неопределеност в работата, опирайки се на съдържанието на конструкта и емпиричните данни за връзката на толерантността към неопределеност с поведението, отношението и резултатите на човека в работата. Айтемите визират не специфичен труд или конкретен професионален контекст, а източници на неопределеност в работата, с които всеки работещ се среща: (не)постоянно работно място, традиционна или иновативна политика на организацията, промени в организацията, (не)ясно дефинирани задачи и правила в работата; екипна работа, нови колеги, неочаквани събития, процедури за издигане, обмен на информация вътре в организацията.

На втория етап е оценена съдържателната валидност на генерираните 60 айтема. Остават 18 айтема за ТН и 21 айтема за НеТН в работата, разпознати като такива от поне 80% от експертите, които са оценявали доколко отделният айтем описва толерантност към неопределеност, нетолерантност към неопределеност или не може да се определи еднозначно. Генерирането и валидирането на айтемите е представено подробно в Стойчева (2014).

Тук представяме продължението на тази работа, свързано със създаването и прилагането на нови методики. Наборът от 39 индикатори е използван в две изследвания на специалисти, работещи в социалната сфера. От тях е създаден въпросник за самооценка на толерантно/нетолерантно към неопределеност поведение на работното място. Изследванията са проведени от Б. Банова (2014, 2015) – дипломант на БП по Психология към НБУ под научното ръководство на К. Стойчева. Конструиран е и въпросник за професионални предпочитания към работна среда с висока или ниска степен на неопределеност, използван в изследване със студенти. Изследването е проведено от Д. Стаменова (2018) – дипломант на МП по Организационна и социална психология към НБУ под научното ръководство на К. Стойчева.

Изследвания с работещи в социалната сфера

В *Изследване 1* е оценена професионалната релевантност и желателност на айтемите за ТН/НеТН в работата. Най-напред 9 експерта оценяват доколко 39 характеристики са релевантни на работата, извършвана от различните специалисти в сферата на социалните услуги за деца и семейства в риск. След това идентифицираните като релевантни на тази професионална област 35 характеристики са оценени от 66 специалисти, работещи в 6 различни институции в тази сфера. Те са посочили доколко тези ТН/НеТН прояви са желателни или не в тяхната работа.

В *Изследване 2* от 35-те айтеми, релевантни за тази професионална сфера, са подбрани такива, които описват реакция на толерантност или нетолерантност към неопределеността в извършваната от човека дейност (например „Справя се добре и на чуждо, непознато работно място“ и „Иска да знае предварително какво ще се случи, за да се захване с една работа“). Десет айтема за ТН и 10 айтема за НеТН на работното място образуват въпросника за самооценка на ТН/НеТН поведение в работата (Банова, 2015). Сто двадесет и шест специалисти от 6 града, работещи в 14 различни социални услуги, са посочили до каква степен тези начини на поведение са характерни лично за тях в тяхната работа, като използват 4-степенна скала за отговори: „голяма“, „по-скоро голяма“, „по-скоро малка“, „малка“. От въпросника се формират две оценки: за ТН и за НеТН поведение на работното място.

			ГЕНЕРИРАНЕ на айтеми			
			30 ТН	30 НеТН		
			ЕКСПЕРТНА ОЦЕНКА за валидност на айтемите			
			18 ТН	21 НеТН		
Използване на ТН – НеТН айтеми за провеждане на изследвания и изработване на методики						
РАБОТЕЩИ В СОЦИАЛНАТА СФЕРА				СТУДЕНТИ		
Изследване 1		Изследване 2		Изследване 3		
Професионална релевантност <i>Експертна оценка</i>	Професионална желателност <i>Експертна оценка</i>	Поведение <i>Самооценка</i>		Професионални предпочитания <i>Самооценка</i>		
18 ТН	16 ТН	10 ТН		8 ТН	7 ТН	
21 НеТН	19 НеТН	10 НеТН		8 НеТН	7 НеТН	

Фигура 1. Схема на изследователската работа

Изследване със студенти

За целите на *Изследване 3* от изходния пул от 39 валидирани айтеми (вж. Фигура 1) са избрани две групи по 8 айтема, които описват нагласи към професионална среда и дейност с висока или ниска степен на неопределеност. Високата степен на неопределеност на работната среда е описана чрез възможности за експериментиране, липса на установени правила и норми, динамична и разнообразна работа, в която непознатото има своето място. Ниската степен на неопределеност на работната среда се описва с думите „позната“, „постоянна“, „сигурна“, както и с ясни правила и структурирани дейности. Айтемите са формулирани като предпочитание и са подбрани така, че да се отнасят съдържателно до една и съща характеристика на средата, например „Допадат му/ ѝ позиции, предлагащи свобода на действие“ (айтем за ТН) и „Стреми се към позиция с ясна организация на работата“ (съответстващ му айтем за НеТН). Така се оформят двойки съответстващи си айтеми за ТН и за НеТН в работата.

За отговаряне на този въпросник се използва същата четиристепенна скала, като участниците – 117 студенти IV семестър в НБУ, които учат право (45 човека) и графичен дизайн (72 души) – са помолени да отбележат до каква степен („голяма“, „по-скоро голяма“, „по-скоро малка“, „малка“) изброените професионални предпочитания са характерни лично за тях. От въпросника се формират две оценки: за предпочитание към работна среда с висока степен на неопределеност или с ниска степен на неопределеност.

И двата нови въпросника генерират отделни оценки за ТН и НеТН. Опитът ни в изследването на толерантността към неопределеност (Стойчева, 2003) показва, че разграничаването на характеристиките на ТН и НеТН е полезно в изследователската работа. То беше приложено с успех при изследване на ценностното отношение на юноши, родители и учители (Стойчева, 2005; Stoycheva &

Ророва, 2019), давайки нови и интересни резултати. Предвид евристичните му предимства, заложихме на същия подход при изучаването на толерантността към неопределеност в работата.

Айтемите от двата въпросника и получените по тях оценки в Изследване 2 и в Изследване 3 може да се получат от авторите.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРИЛАГАНЕТО НА РАЗРАБОТЕНИТЕ МЕТОДИКИ ЗА ТН/НЕТН В РАБОТАТА

Професионална желателност на ТН/НеТН в работата в социалната сфера

Резултатите от *Изследване №1* са представени подробно в Банова (2014) и Стойчева (2014). Според изследваните специалисти, в тяхната сфера на работа ТН (средна оценка от всичките 16 ТН айтеми) има по-висока професионална желателност от НеТН (средна оценка по всичките 19 НеТН айтеми). Също така тези, които оценяват ТН в работата като по-желателна, са склонни да оценяват НеТН като по-малко желателна.

ТН/НеТН поведение на работното място в социалната сфера

Изследване 2 обхваща 108 жени и 18 мъже на възраст между 23 и 72 години с трудов стаж от 1 до 39 години. От тях 11 са със средно образование, 34 имат бакалавърска степен и 80 – магистърска степен. Въпросникът за самооценка на ТН/НеТН поведение на работното място формира две отделни оценки: за ТН поведение в работата (сумата от оценките по десетте ТН айтема) и за НеТН поведение в работата (сумата от оценките по десетте НеТН айтема). По-голямата числова стойност на оценката означава по-голяма степен на проявяване на съответното поведение в работата.

Таблица 1. Дескриптивни статистики на оценките за ТН/НеТН поведение на работното място при специалисти в социалната сфера

	Mean (SD)	Min-Max	Асиметрия (SE)	Наклон (SE)	Алфа на Кронбах
ТН поведение	30,98 (3,92)	22-39	-0,07 (0,22)	-0,47 (0,44)	0,73
НеТН поведение	21,76 (4,90)	12-34	0,30 (0,22)	-0,33 (0,43)	0,75

Данните (Таблица 1) показват, че разпределението на емпиричните резултати е близко до нормалното. Отношението на коефициентите на асиметрия (*skewness*) и наклон (*kurtosis*) към стандартната им грешка (SE) е в очакваните граници (от -2 до +2).

И двете оценки показват добра вътрешна консистентност. Изчисленият коефициент алфа на Кронбах за ТН поведение не би се повишил при елиминирането на нито един айтем. При НеТН поведение елиминирането на един айтем – № 19, би повишило стойността на този коефициент до 0,77. Понеже става дума за минимална промяна във величината на коефициента алфа на Кронбах и за да запазим еднакъв брой айтеми, върху които да се изчисляват двете оценки, този айтем не беше елиминиран.

Оценките за ТН и НеТН поведение на работното място са независими ($r=-0,13$; n.s.): няма връзка между това, доколко изследваните специалисти смятат толерантните и нетолерантните към неопределеност поведения за характерни за тяхната работа. Те се описват като проявяващи в по-голяма степен ТН поведение: голямата разлика в средните стойности (вж. Таблица 1) е статистически значима, както показва t-тестът за свързани извадки – $t=15,41$ ($df=119$; $p<0,001$).

При направения експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти с Варимакс ротация статистическите тестове за адекватност в дадената извадка са изпълнени: КМО =0,64, Бартлет тест за сферичност: $\chi^2=561$ ($df=190$, $p<0,001$). Резултатите подкрепят и двуфакторно (обяснена вариация около 32%), и трифакторно решение (обяснена вариация около 39%). Двуфакторното решение включва двата фактора с най-голяма собствена стойност – 3,655 и 2,749 (обяснена вариация 18,28 и 13,75). Те групират в себе си айтемите за ТН и съответно НеТН поведение, които ясно се разграничават. Трифакторното решение, макар и да дава по-голям процент обяснена вариация, включва един от другите пет фактора със собствена стойност над 1 – 1,525, и групира айтемите в един фактор на ТН и два фактора за НеТН. Възприемаме двуфакторното решение като по-добре структуриращо емпиричните данни. Теглата на отделните айтеми по двата фактора са представени в Таблица 2. Обяснената вариация след Варимакс ротацията на двата фактора е съответно 16,80 и 15,22.

Както показват данните в Таблица 2, два айтема имат факторни тегла пониски от възприетата гранична стойност 0,40. Айтемът за НеТН с най-ниско факторно тегло е №19, който е проблемен и според теста за вътрешна консистентност. Притеснението да работиш с нова, модерна техника и софтуер ясно се разпознава като проява на нетолерантност към неопределеност (Стойчева, 2014), но в самооценката на работещите в социалната сфера специалисти то се оказва по-малко свързано с другите прояви на НеТН в работата. Другият айтем е №15 за ТН („Справя се добре в ситуации, в които изпълнението на задачата зависи от повече хора“), който добре се съгласува с останалите айтеми за ТН поведение. Ако той бъде елиминиран, вътрешната консистентност на оценката за ТН поведение ще се намали до 0,72. Данните от факторния анализ подкрепят решението оценките за ТН/НеТН поведение на работното място да се изчисляват върху първоначалните 10 айтема.

Таблица 2. Факторни тегла на айтемите за ТН/НеТН поведение на работното място

ТН айтеми	I	II	НеТН айтеми	I	II
13	0,12	0,62	12	0,75	0,04
16	-0,09	0,62	3	0,67	-0,25
17	0,09	0,57	20	0,63	0,02
18	-0,09	0,55	4	0,61	-0,13
21	0,07	0,54	14	0,59	-0,19
5	0,05	0,54	6	0,55	0,07
8	-0,06	0,53	2	0,55	0,02
11	-0,22	0,52	7	0,48	0,05
1	-0,15	0,51	10	0,47	-0,12
15	0,00	0,37	19	0,27	0,06

Професионални предпочитания към ТН/НеТН среда при студенти

В *Изследване 3* участват 68 жени и 49 мъже на възраст от 20 до 39 години. Въпросникът за професионални предпочитания към работна среда с висока или ниска степен на неопределеност (Стаменова, 2018) формира две оценки – за предпочитание към ТН работна среда и към НеТН работна среда, които са сума от оценките по съответните айтеми. По-голямата числова стойност на оценката означава по-силно изразено предпочитание към съответната работна среда.

Алфа на Кронбах е 0,67 за 8-те айтема, които описват ТН предпочитания в работна среда. Този коефициент се повишава до 0,69, след като се елиминира най-ненадеждният айтем – №5, и това е най-високата му възможна стойност (вж. Таблица 3). По отношение на 8-те айтема, които описват НеТН предпочитания в работна среда, изчисленият коефициент алфа на Кронбах е 0,73 и се повишава до 0,76 след елиминирането на айтем №9. Двата отпаднали айтема се отнасят до предпочитанията към работа с нова и разнообразна модерна техника и софтуер – дали ще се чувстваш комфортно или по-скоро ще изпитваш притеснение. Вероятно описаните в тях ситуации на среща с нова и непозната техника не се възприемат от студентите като ситуации на неопределеност, поради което се оказват слаб индикатор за ТН и НеТН. Така индивидуалните оценки за предпочитание към ТН и НеТН работна среда са изчислени на базата на оставащите 7 айтема.

Разпределението на емпиричните резултати е близко до нормалното – отношението на коефициентите на асиметрия (*skewness*) и наклон (*kurtosis*) към стандартната им грешка (SE) е в очакваните граници (Таблица 3).

Таблица 3. Дескриптивни статистики на оценките за предпочитание към ТН/НеТН работна среда при студенти

	Mean (SD)	Min–Max	Асиметрия (SE)	Наклон (SE)	Алфа на Кронбах
Предпочитание ТН работна среда	22,23 (3,43)	15–28	- 0,38 (0,22)	- 0,74 (0,44)	0,69
Предпочитание НеТН работна среда	20,45 (3,73)	11–28	0,22 (0,22)	- 0,33 (0,44)	0,77

Двете оценки са свързани със слаба, статистически значима отрицателна корелация ($r = -0,29$; $p < 0,001$): колкото по-изразени са предпочитанията към работна среда с висока степен на неопределеност, толкова по-слаби са предпочитанията към работна среда с ниска степен на неопределеност. Приоритизирането на едното предпочитание води до непредпочитане на другото и е функция на това, че когато избереш толерантната към неопределеност работна среда, няма да избереш нетолерантната към неопределеност.

Направен е експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти с Промакс ротация, избрана поради установената корелационна връзка между двете оценки. Статистическите тестове за адекватност в дадената извадка са изпълнени: КМО=0,75, Бартлет тестът за сферичност: $\chi^2=439$ ($df=91$, $p < 0,001$). ЕФА извлича 4 фактора със собствено тегло над 1. Решенията с четири и с три фактора не дават ясна картина на данните и при много от айтемите има дублиране на факторните тегла. Избрахме двуфакторното решение, което добре разграничава двете заложили във въпросника предпочитания. Собствените тегла на двата фактора са 3,77 и 2,67 (обяснена вариация 26,95 и 16,19); след Промакс ротацията собствените тегла са 3,25 и 3,14, а обяснената обща вариация е 43,14.

Таблица 4. Факторни тегла на айтемите за предпочитание към ТН/НеТН работна среда (патерн матрица)

ТН айтеми	I	II	НеТН айтеми	I	II
10	0,00	0,71	11	0,80	0,18
3	-0,02	0,66	7	0,74	-0,20
15	0,03	0,65	12	0,72	-0,16
13	0,25	0,55	16	0,70	0,44
6	-0,22	0,55	8	0,63	0,07
2	-0,17	0,50	4	0,44	-0,31
14	0,12	0,48	1	0,37	-0,36

Айтемите за предпочитание към ТН работна среда се очертават ясно – с високи собствени тегла по втори фактор и с ниски по първия. Сред айтемите за предпочитание към НеТН работна среда се наблюдават и такива с по-високи собствени тегла и по втория фактор, като три от айтемите са особени проблемни.

Айтеми №1 „Обикновено използва едно и също постоянно работно място“ и №4 „Най-добре се чувства в ситуации, при които правилата предварително са ясни“ са с ниски тегла по първия фактор и имат сходно отрицателно тегло по втория фактор. Те влизат по еднакъв начин в корелационната матрица и на двата фактора. Начинът, по който са подбрани айтемите във въпросника – да описват различни предпочитания по отношение на един и същ аспект на професионалната дейност и среда, може да допринесе за високите обратни тегла и по другия фактор. Изглежда разбираемо защо да предпочиташ едно и също постоянно работно място е с положително тегло за НеТН и едновременно с това с отрицателно тегло за ТН. Силното НеТН предпочитание в тези айтеми е свързано с обратен знак с изразеното ТН предпочитание. За да разграничим двата фактора, предлагаме преформулиране на айтемите, така че те да предизвикват по-малко отхвърляне от предпочитащите ТН работна среда: айтем №1 да стане „Обича да използва едно и също постоянно работно място“, а айтем №4 – „Чувства се добре в ситуации, при които правилата предварително са ясни“.

Айтем №16 „Ориентира се към силно структурирани дейности“ показва различна картина – той има високо положително тегло и по втория фактор. Силно структурираните дейности може да се възприемат и като сложни и предизвикателни, а така студентите разпознават този индикатор и като характеристика на работната среда с висока степен на неопределеност. Преформулирането на айтема с цел прецизиране на съдържанието като „Ориентира се към ясно структурирани дейности“ би могло да избегне наблюдаваното натоварване и по двата фактора.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният подход към изследване на толерантността към неопределеност в работата използва теоретично генерирани индикатори за ТН/НеТН в работна среда. Изследователската им стойност се определя както от експертната оценка за тяхната валидност, така и от емпирично установената им надеждност: разработените на тяхна основа методики показват добра вътрешна консистентност.

Оценките от въпросника за ТН/НеТН поведение на работното място показват близко до нормалното разпределение в изследваната група от специалисти, работещи в сферата на социалните услуги за деца и семейства в риск. Факторната му структура подкрепя разграничението между двата типа поведение. Психометричните му показатели обосновават по-нататъшното му прилагане. Това ще позволи този набор от айтеми да се апробира и в други професионални

сфери, както и сравняването им по отношение на ТН/НеТН поведение на работещите в тях специалисти.

Въпросникът за професионални предпочитания към работна среда с висока или ниска степен на неопределеност генерира нормално разпределени емпирични резултати при използване в студентска популация. Анализът на вътрешната консистентност на оценките за предпочитание към ТН и НеТН работна среда и на факторната структура на въпросника очертава насоки за прецизиране на формулировките на айтемите при следващо използване на методиката.

Не на последно място, разработените въпросници обогатяват методическия инструментариум в областта на трудовата и организационната психология. От друга страна, заедно със съществуващите вече инструменти за измерване на толерантността към неопределеност като диспозиция и като ценност, те разширяват полето на изследователската работа върху толерантността към неопределеност като характеристика на личността.

ЛИТЕРАТУРА

- Банова, Б. (2014). Изследване на толерантността към неопределеност при специалисти, работещи в сферата на социалните услуги за деца в риск (Емпирична разработка по психология с научен ръководител К. Стойчева). София: Нов български университет.
- Банова, Б. (2015). Личност и толерантност - нетолерантност към неопределеност в работата при специалисти в социалната сфера (Бакалавърска теза по психология с научен ръководител К. Стойчева). София: Нов български университет.
- Стаменова, Д. (2018). Толерантност - нетолерантност към неопределеност и професионални предпочитания при студенти от различни специалности (Магистърска теза по организационна и социална психология с научен ръководител К. Стойчева). София: Нов български университет.
- Стойчева, К. (2003). *Толерантността към неопределеност*. Плевен: Леге Артис.
- Стойчева, К. (2005). Толерантността към неопределеност като ценност. *Годишник на Департамент Когнитивна наука и психология на НБУ* (с. 31–38). София: Издателство на НБУ.
- Стойчева, К. (2014). Изследване и измерване на толерантността към неопределеност в работна среда. *Сборник научни доклади на VII Национален конгрес по психология* (с. 41–53). София: Продукцентски център ЛМ ЕООД.
- Stoycheva, K. & Popova, K. (2019). Tolerance/Intolerance of Ambiguity: Assessing Its Perceived Importance. *Psychological Research*, 20(3), 629–640, Sofia: IPHS-BAS.

ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СКАЛА ЗА ОБЩА АЗ-ЕФЕКТИВНОСТ, ПРИЛОЖЕНА С ИЗВАДКА ОТ ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

докторант Николай Андрианов Иванов
Институт по психология-МВР, Академия на МВР
niky.ivanov01@gmail.com

Николай Иванов. ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СКАЛА ЗА ОБЩА АЗ-ЕФЕКТИВНОСТ ПРИЛОЖЕНА СРЕД ИЗВАДКА ОТ ПРАВОНАРУШИТЕЛИ

Общата Аз-ефективност е дефинирана като вярата в собствената компетентност за справяне с широк спектър от стресови или предизвикателни изисквания. Установено е, че тези вярвания влияят върху когнициите, афектите и целеполагането. В криминален контекст този конструкт вероятно оказва влияние върху различни аспекти на антисоциалното поведение. Тук са представени данни от изследване със скала за обща Аз-ефективност на 121 лишени от свобода на възраст от 17 до 62 години. Направеният факторен анализ потвърди еднофакторната структура на скалата. Надеждността ѝ като вътрешна консистентност е добра ($\alpha=0,80$). Конструктната валидност е проверена чрез корелации с други променливи, за които има теоретични и емпирични данни, че са свързани с Аз-ефективността. Средното равнище на Аз-ефективността е с почти 9 пункта над теоретичната средна за скалата, което е показателно за наличие на оптимизъм и голямо доверие в собствените способности. Не се установяват различия между правонарушители рецидивисти и такива, които за пръв път изтърпяват присъда лишаване от свобода, но се констатират значими различия между правонарушители, нападнали познати жертви, и такива, които нападат непознати жертви. Резултатите са показателни за това, че правонарушителите, нападнали непознати жертви, имат по-висока Аз-ефективност.

Ключови думи: Аз-ефективност, правонарушители, психометрични характеристики

Nikolay Ivanov. PSYCHOMETRIC CHARACTERISTICS OF THE GENERAL SELF-EFFICACY SCALE APPLIED AMONG A SAMPLE OF OFFENDERS

General self-efficacy is defined as the belief in one's own competence to cope with a wide range of stressful or challenging demands. These beliefs have been found to influence cognitions, affects, and goal setting. In a criminal context, this construct is likely to influence various aspects of antisocial behavior. The paper presents data from a study using the General Self-Efficacy Scale with 121 prisoners aged 17 to 62 years. Factor analyses confirmed the single-factor structure of the scale. Its reliability in terms of internal consistency was good ($\alpha=.80$). Construct validity was verified

through correlations with other variables that have theoretical and empirical evidence to be related to self-efficacy. The mean level of self-efficacy was almost 9 points above the theoretical mean for the scale, indicating the presence of optimism and great confidence in one's own abilities. No differences were found between repeat offenders and first-time offenders serving a custodial sentence, but significant differences were found between offenders who assaulted familiar victims and those who assaulted unfamiliar victims. The results suggest that offenders who assault unfamiliar victims have higher self-efficacy.

Keywords: self-efficacy, offenders, psychometrics characteristics

ВЪВЕДЕНИЕ

Аз-ефективността е понятие, въведено от А. Бандура, което се отнася до вярата на човек, че може да се справи добре с дадена задача или начинание на базата на преценки, които прави за собствените си способности (Bandura, 1997). Бандура е основният защитник на ролята на очакванията за Аз-ефективността при определяне на поведението (Bandura, 1977, 1982). Той приема, че независимо дали са точни или погрешни, преценките за Аз-ефективността влияят върху избора на действия и ситуации. Бандура смята, че хората избягват действия, за които вярват, че надхвърлят техните способности за справяне, но предпочитат и изпълняват онези, за които преценяват, че са способни да управляват (Bandura, 1982). Бандура използва термина Аз-ефективност както за обобщено възприятие за контролируемост над поведението, така и като специализирано възприятие за способност за изпълнение на определена задача. Той установява, че действията, които човек опитва да извърши, усилията, изразходвани за тях, упоритостта пред лицето на провала и мислите и чувствата, изпитвани по време на дадено поведение, се определят от тези възприятия за собствената ефективност (Bandura, 1982).

Изследванията върху Аз-ефективността показват голям набор от ефекти в подкрепа на значимостта на очакванията за избора на цели на поведението. Установява се, че очакванията за собствените способности, за желанието да се изпълни определено поведение, за вероятността поведението да постигне желания резултат и за обобщено чувство за контрол върху действията и резултатите играят важна роля при избора и определянето на целите на човека. Смята се, че хората обикновено избират цели, за които имат очаквания, че могат да постигнат.

Според социално-когнитивната теория (Bandura, 1997) човешката мотивация и действия в голяма степен се регулират от възприеманата Аз-ефективност, т.е. вярванията на хората в техните способности да извършат конкретно действие, необходимо за постигане на желания резултат. В тази връзка Аз-ефектив-

ността обикновено се разбира като вярата в собствените способности за справяне със специфична задача. Въпреки това някои изследователи концептуализират и обобщено възприятие за Аз-ефективност, което се отнася до широко и стабилно чувство за лична компетентност и за ефективно справяне с различни стресови ситуации (Schwarzer & Jerusalem, 1995; Sherer et al., 1982). Общата Аз-ефективност представлява обобщение на различни области на функциониране, в които хората преценяват колко ефикасни са. Тя е универсална конструкция, характеризираща основно убеждение, присъщо на всички хора. Някои автори смятат, че общата Аз-ефективност може да обясни по-широк спектър от човешкото поведение (Luszczynska, Scholz, & Schwarzer, 2005).

В контекста на социално-когнитивната теория се приема, че вярванията за Аз-ефективността влияят върху когнициите, афектите и поведението (Bandura, 1997). В рамките на тази теория се постулира, че Аз-ефективността е решаващ предиктор на поведението. Смята се, че нейното влияние е косвено, като Аз-ефективността засяга целите и очакванията за резултати, които също са предиктори на поведението (Bandura, 1997). Така се стига до извода, че убежденията за Аз-ефективността влияят върху поведението индиректно чрез въздействието им върху целевите намерения. Хората с висока Аз-ефективност избират по-предизвикателни и амбициозни цели. Високата Аз-ефективност не само подобрява поставянето на цели, но води и до по-голямо постоянство в преследването на целта. Следователно „Аз-ефективните“ хора имат по-силни намерения да преследват по-амбициозни цели.

Позовавайки се на тези фундаментални открития за влиянието на Аз-ефективността върху поведението при традиционни дейности, можем да допуснем, че този конструкт вероятно ще оказва влияние и върху различни аспекти на криминалното поведение. В тази връзка основната цел на настоящото изследване е да се установят психометричните характеристики на скала за обща Аз-ефективност, приложена с извадка от правонарушителите, и да се провери дали има диференциални различия при правонарушителите, свързани с аспекти на анти-социалното поведение.

Скалата за обща Аз-ефективност е много популярна и широко прилагана особено в областта на здравната и спортната психология. Нейни разновидности са прилагани и при криминално-психологични изследвания, където тя е изцяло преработена, а измерваният конструкт е наречен „криминална Аз-ефективност“ (Brezina, & Topalli, 2012). Скалата за обща Аз-ефективност е преведена и адаптирана на повече от 30 езика, в това число и на български (Stamova et al., 1993; Schwarzer & Jerusalem, 2013). Проведени са множество изследвания върху нейните психометрични характеристики сред изключително разнородни и многобройни извадки. Такова е проучването, представено от У. Шолц и колеги (Scholz et al., 2002). Авторите съобщават данни от извадка, състояща се от 19 120 изследвани лица от 25 държави, като основният изследователски въпрос, който поставят в изследването си, е

дали скалата е конфигурирана еквивалентно в различните култури и дали измерва само един конструкт. Цитираното межкултурно изследване осигурява убедителни данни за психометричните характеристики на скалата за обща Аз-ефективност. Авторите съобщават, че вътрешната консистентност на скалата, измерена чрез коефициента алфа на Кронбах, средно за цялата извадка от всички националности е $\alpha=0,86$. Най-високият резултат е констатиран при японци ($\alpha=0,91$), а най-ниският – при индийци ($\alpha=0,75$). Проведени са и редица изследвания на надеждността на скалата при различни националности чрез повторно тестване (ретест) и резултатите показват добра устойчивост във времето (от $r=0,67$ до $r=0,75$). Чрез изследване на връзките с други променливи е проверена и конструктната валидност на скалата: тя корелира положително с оптимизъм ($r=0,49$) и проактивни стратегии за справяне ($r=0,55$), и отрицателно със субскали за прегаряне (емоционално изтощение $r=-0,47$, деперсонализация $r=-0,47$, липса на постижения $r=-0,75$). По отношение на вътрешната структура на скалата резултатите категорично показват, че еднофакторното решение най-добре съответства на данните от голямата извадка. При проведен конфирматорен факторен анализ по метода на главните компоненти е получен един фактор със собствено значение по-голямо от единица (4,39) и всички айтеми са с факторно тегло по-голямо от 0,50. При проверка за многофакторно решение получените резултати не удовлетворяват заложените критерии. Изводът от изследването е, че скалата за обща Аз-ефективност измерва един конструкт и притежава добра валидност и надеждност (Scholz et al., 2002).

Към момента на провеждане на нашето изследване не ни е известно скалата за обща Аз-ефективност да е прилагана сред извадка от правонарушители в България.

МЕТОД

Изследвани лица

Изследвани са 121 лишени от свобода, осъдени за грабеж и изтърпяващи присъдите си в затвора в гр. София, Затворническото общежитие от закрит тип „Кремиковци“, Затворническото общежитие от открит тип „Казичене“, затвора в гр. Враца и Поправителния дом за непълнолетни правонарушители към затвора в гр. Враца. Изследваните лица са на възраст от 17 до 62 години ($M=34,63$; $SD=9,01$). Всички са мъже. По време на извършване на престъплението семейни са 59 (48,8%), а неженени – 62 (51,2%). Тези, които са посочили, че имат деца, са 70 (57,9%), а затворниците без деца са 51 (42,1%). Рецидивистите са 97 (80,2%), а лицата, които за пръв път попадат в затвора – 24 (19,8%). Правонарушителите, които са извършили грабежа организирано, с предварително планиране, са 38 (31,4%), а тези, които са действали неорганизирано – 83 (68,6%). В изследваната извадка има и лишени от свобода, които са извършили убийство

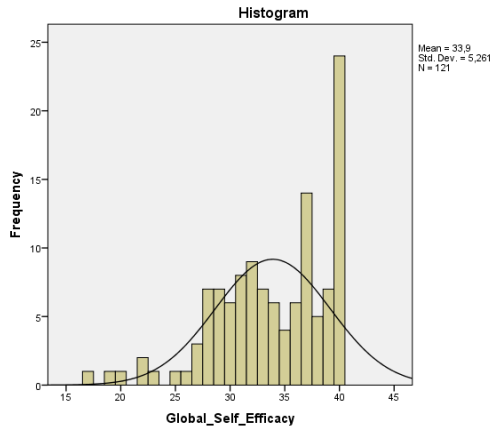
по време на грабежа – 19 (15,7%), а останалите, които не са извършили убийство, са 102 (84,3%). По отношение на трудовата заетост към момента на извършване на престъплението според това, което самите респонденти са заявили, 62 (51%) са имали постоянна трудова заетост, 29 (24%) са били временно наети, а 30 (25%) са били безработни. По отношение на продължителността на престои в затвора се констатира широк диапазон – от 1 до 22 години; средната продължителност на престои в затвора в изследваната извадка е $M=4,54$, а стандартното отклонение е $SD=3,59$. Образователното ниво на изследваните лица е разпределено по следния начин: без образование 17 (14,0%), с начално образование 28 (23,1%), с основно образование 39 (32,2%), със средно 35 (28,9%) и с висше образование 2 (1,7%).

Скала

Скалата за обща Аз-ефективност (*General Self-Efficacy Scale*) е създадена от Ралф Шварцер и Матиас Йерусалем (Schwarzer & Jerusalem, 1995). Тя се състои от 10 самооценъчни твърдения и изследваните лица оценяват доколко са съгласни с тях по 4-степенна Ликъртова скала. Общият резултат варира в обхвата от 10 до 40. Скалата е адаптирана за български условия от Стамова и колеги (Stamova at al., 1993).

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от разпределението на общите балове за равнището на Аз-ефективността е показано на Графика 1.

Графика 1. Честотно разпределение на баловете на общата Аз-ефективност.

От Графика 1 се вижда, че резултатите от общите балове за равнището на Аз-ефективност имат сравнително нормално разпределение. Коефициентът на

асиметрия е $-0,77$, а стандартната му грешка е $0,22$, което също сочи, че разпределението като цяло може да се приеме за приблизително нормално. Средният бал е $M=33,90$, стандартното отклонение е $SD= 5,26$, размахът между минималната и максималната възможна стойност е от 17 до 40 точки. Полученият среден бал е с почти девет точки над теоретичната средна за скалата, което е показателно като цяло за високите резултати по-скалата, които сочат наличие на оптимизъм и вяра в собствените сили за справяне в трудни ситуации.

Факторна структура на Скалата за обща Аз-ефективност

За проверка на факторната структура на скалата е направен факторен анализ по метода на главните компоненти и е приложена ортогонална ротация (Varimax). Проверени са предпоставките за провеждане на факторен анализ, а именно мярката за адекватност на извадката на Кайзер-Мейер-Олкин (*Kaiser-Meyer-Olkin-KMO*) и теста на Бартлет за сферичност (*Bartlett's Test*). Мярката за адекватност КМО е $0,807$, а тестът на Бартлет е статистически значим ($p<0,001$). След като предпоставките са налице, е направен факторен анализ. Получен е един фактор със собствено значение по-голямо от единица ($3,64$). В Таблица 1 са представени факторните тегла на айтемите.

Таблица 1. Резултати от факторен анализ на скалата за обща Аз-ефективност

№	Айтем	Факторно тегло
10	Когато възникне проблем имам почти винаги няколко идеи как да го реша.	0,706
5	Дори при изненадващи обстоятелства вярвам, че добре ще се справя с тях.	0,660
6	Трудностите не ме притесняват, защото винаги вярвам в способностите си.	0,658
8	На всеки проблем мога да намеря решение.	0,655
9	При сблъсък с нова ситуация знам как да се справя с нея.	0,635
3	Не срещам никакви трудности в реализирането на намеренията си и целите си.	0,611
2	Разрешаването на сложни проблеми ми се удава винаги, когато се постарая.	0,546
1	Когато възникнат препятствия, намирам начин и път да ги преодолея.	0,534
4	В неочаквани ситуации, винаги знам как да постъпя.	0,532
7	Каквото и да се случи ще се справя.	0,456
	Обяснена дисперсия	36,47%

От Таблица 1 става ясно, че в това изследване, както и в редица други (Scholz at al., 2002) се получава еднофакторно решение. Всички айтеми имат факторни тегла, по-високи от 0,40, а корелацията помежду им варира от 0,06 до 0,45.

Вътрешна консистентност на скалата за обща Аз-ефективност

За установяване на вътрешната консистентност на скалата е използван коефициентът алфа на Кронбах. За скалата за обща Аз-ефективност той е $\alpha=0,80$, което представлява много добра консистентност. Премахването на нито един от айтемите не води до повишаване на надеждността, както е видно от Таблица 2.

Таблица 2. Данни за консистентността на Скалата за обща Аз-ефективност

Айтем №	Корелация с общия бал	Алфа (α), ако се премахне айтемът
1	0,42	0,79
2	0,42	0,79
3	0,49	0,78
4	0,41	0,79
5	0,53	0,77
6	0,53	0,77
7	0,33	0,79
8	0,52	0,77
9	0,50	0,78
10	0,58	0,77

Конструктна валидност на скалата за обща Аз-ефективност

За проверка на конструктната валидността на скалата за обща Аз-ефективност са използвани резултатите от Скалата за самооценка на Розенберг и от личностен въпросник MINI IPIP, изследващ личностни черти по модела на Големите пет личностни фактора (Donnellan at al., 2006). Резултатите от Скалата за обща Аз-ефективност в нашето изследване корелират по очакван начин с външни променливи. Наблюдава се значима положителна корелация с фактора „съвестност“ ($r=0,41$), с общата самооценка ($r=0,37$) и с фактора „позитивна самооценка“ ($r=0,42$). Отрицателна корелация се констатира с факторите „негативна самооценка“ ($r=-0,17$) и невротизъм ($r=-0,10$). Тези резултати потвърждават очакванията, че общата Аз-ефективност е положително свързана с адаптивни характеристики като „съвестност“, обща самооценка и положителна самооценка, и отрицателно – с дезадаптивни като невротизъм и негативна самооценка.

Диференциални различия

За установяване на статистически значими различия между правонарушители с рецидив и такива, които за пръв път са в затвора, както и между извършители,

нападнали познати жертви, и такива, нападнали непознати, е използван t-тест за независими извадки. Резултати от сравнението на рецидивисти и лица без рецидив по отношение на Аз-ефективността са представени в Таблица 3.

Таблица 3. Резултати от сравнението на рецидивисти и лица без рецидив по отношение на Аз-ефективност

	Извършители на грабеж с рецидив		Извършители на грабеж без рецидив		t (119)	p	Коефициент на Коенд
	M	SD	M	SD			
Аз-ефективност	33,54	5,41	35,43	4,37	1,587	0,115	н.з.

От Таблица 3 е видно, че няма значима разлика по отношения на Аз-ефективността между рецидивисти и правонарушители, които за пръв път изтърпяват наказание лишаване от свобода. В таблица 4 са представени резултати от сравнението по отношение на Аз-ефективността на правонарушители, нападнали познати и непознати жертви.

Таблица 4. Резултати от сравнението на правонарушители нападнали познати и непознати жертви по отношение на Аз-ефективност

	Извършители, нападнали познати жертви		Извършители, нападнали непознати жертви		t (119)	p	Коефициент на Коенд
	M	SD	M	SD			
Аз-ефективност	32,17	5,57	34,64	4,97	2,407	0,018	0,479

От представените данни в Таблица 4 се вижда, че между правонарушителите, нападнали непознати жертви, и тези, нападнали познати жертви, има значима разлика в нивото на Аз-ефективност. Резултатите са показателни за това, че правонарушителите, нападнали непознати жертви, имат по-висока Аз-ефективност, като големината на ефекта е средна или типична ($d=0,47$). Този резултат потвърждава допускането за вероятно опосредстване на аспекти на криминалното поведение от Аз-ефективността. Установените различия са в пълен унисон и с основните теоретични допускания, свързани с Аз-ефективността, а именно, че хората с по-висока Аз-ефективност си поставят по-предизвикателни цели и ги преследват по-упорито. В този контекст определено може да се приеме, че нападението на непознати жертви е по-предизвикателно, тъй като не се познават съпротивителните им сили и не може да се предвиди реакцията им

като цяло. Така се оформя изводът, че правонарушителите, които нападат непознати жертви, имат по-силна вяра в собствените способности за справяне в различни трудни ситуации.

ОБСЪЖДАНЕ

Основната цел на представеното изследване е да установи психометричните характеристики на Скалата за обща Аз-ефективност, приложена с извадка от правонарушители. Допълнителна цел е да се провери дали има диференциални различия при правонарушителите, свързани с аспекти на антисоциалното поведение. Приемаме, че в голяма степен целите са постигнати. В изследването се констатира, че Скалата за обща Аз-ефективност има еднофакторна структура с добра вътрешна консистентност ($\alpha=0,80$) и конструктивна валидност. Установиха се и установиха диференциални различия, свидетелстващи, че правонарушителите, нападали непознати жертви, имат по-висока Аз-ефективност. Представените данни от направените анализи върху Скалата за обща Аз-ефективност ни дават основание да приемем, че тя има задоволителни психометрични характеристики в извадка от правонарушители. В тази връзка може да се приеме, че тя е първоначално адаптирана и стандартизирана за приложение с извадки от правонарушители, което я прави приложима за изследователската практика у нас.

Резултатите от представеното изследване трябва да се интерпретират, като се отчетат и някои негови ограничения, които могат да послужат за насоки на бъдещи проучвания. Първо, извадката от лишени от свобода не е представителна и това ограничава възможността за екстраполация и генерализация на получените изводи. Второ, използването на данни от самооценъчни методики поставя някои добре познати ограничения, например социалната желателност. Трябва да отбележим, че не сме проверили ре-тест надеждността на Скалата за обща Аз-ефективност, което може да се направи в следващи проучвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
- Bandura, A. (1982). Self-efficacy mechanism in human agency. *American Psychologist*, 37(2), 122-147. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.37.2.122>
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. NY: Freeman.
- Brezina, T., & Topalli, V. (2012). Criminal Self-Efficacy. *Criminal Justice and Behavior*, 39(8), 1042-1062. doi:10.1177/0093854812438345.
- Donnellan, M. B., Oswald, F. L., Baird, B. M., & Lucas, R. E. (2006). The Mini-IPIP Scales: Tiny-yet-effective measures of the Big Five Factors of Personality. *Psychological Assessment*, 18(2), 192-203. <https://doi.org/10.1037/1040-3590.18.2.192>

- Luszczynska, A., Scholz, U., & Schwarzer, R. (2005). The General Self-Efficacy Scale: Multicultural Validation Studies. *The Journal of Psychology*, 139(5), 439-457. doi:10.3200/jrlp.139.5.439-457.
- Scholz, U., Doña, B. G., Sud, S., & Schwarzer, R. (2002). Is general self-efficacy a universal construct? Psychometric findings from 25 countries. *European Journal of Psychological Assessment*, 18(3), 242-251. doi.org/10.1027/1015-5759.18.3.242.
- Schwarzer, R. & Jerusalem M. (2013). *General Self-Efficacy Scale (GSE)*. Measurement Instrument Database for the Social Science.
- Schwarzer, R., & Jerusalem, M. (1995). Generalized Self-Efficacy scale. In J. Weinman, S. Wright, & M. Johnston (Eds.), *Measures in Health Psychology: A User's Portfolio. Causal and Control Beliefs* (pp. 35-37). Windsor, UK: NFER-NELSON.
- Sherer, M., Maddux, J. E., Mercandante, B., Prentice-Dunn, S., Jacobs, B., & Rogers, R. W. (1982). The Self-Efficacy Scale: Construction and Validation. *Psychological Reports*, 51(2), 663–671. doi:10.2466/pr0.1982.51.2.663.
- Stamova, I., Schwarzer, R., & Jerusalem, M. (1993). The General Perceived Self-Efficacy Scale – Bulgarian Version. Retrieved from <http://userpage.fu-berlin.de/%7Ehealth/bulscal.htm>.

РЕЛИГИОЗНОСТ/ДУХОВНОСТ И ВРЪЗКА С ЛИЧНОСТЕН РАСТЕЖ

докторант Мая Янева
СУ „Св. Климент Охридски“

Мая Янева. РЕЛИГИОЗНОСТ/ДУХОВНОСТ И ВРЪЗКА С ЛИЧНОСТЕН РАСТЕЖ

Изследванията в областта на психология на религията и по-точно връзката между религиозността/духовността (Д/Р) и психичното функциониране нарастват значително през последните двадесет години. Д/Р има доказана положителна връзка, потвърдена в редица изследвания, както за личностното изграждане, така и за психичното функциониране. Представеното изследване се концентрира върху връзката между духовната трансцендентност като аспект на Р/Д, от една страна, и личностния растеж, от друга. Духовната трансцендентност влияе върху поведението при справяне със стрес и болест, психичната устойчивост при екзистенциални кризи и може да е ресурс в психотерапията.

В изследването са използвани Скалата за духовна трансцендентност (*Spiritual Transcendence Scale and Definition*) и Скалата за психично благополучие на К. Риф (*Psychological Wellbeing Scale*).

Ключови думи: религиозност/духовност, духовна трансцендентност, личностен растеж

Maya Yaneva. RELIGIOUSNESS/SPIRITUALITY AND CORRELATION WITH PERSONAL GROWTH

Research in psychology of religion, and more specifically the relationship between religiosity/spirituality (R/S) and psychological functioning, has grown significantly over the past twenty years. D/R has a well-established positive relationship, confirmed in many studies, for both personal growth and psychological functioning. The present study focuses on the relationship between spiritual transcendence as an aspect of P/D, on the one hand, and personal growth, on the other. Spiritual transcendence influences coping behavior in stress and illness, psychic resilience in existential crises, and can be a resource in psychotherapy.

The Spiritual Transcendence Scale and Definition and Riff's Psychological Wellbeing Scale were used in this research study.

Keywords: religiosity/spirituality, spiritual transcendence, wellbeing, personal growth

ВЪВЕДЕНИЕ

Религията има значима роля в еволюцията на човечеството от праисторическо време до наши дни и е спътник на човешката цивилизация във всички общества и култури.

Психологическото изследване на религията събужда огромен интерес още в зората на научната психология, а имена като Г. Стенли Хол и У. Джеймс са сред първите изследователи на религията и психичното. Други, като Дж. Х. Люба и Е. Д. Старбък, посвещават цялата си кариера на психологически изследвания на религията. Според У. Джеймс необходимостта от духовни преживявания е аспект на човешкото съзнание и има здравословна психологическа функция (Johansen, 2010).

Религията удовлетворява основна психологическа потребност на човека, като предоставя цялостна концепция за смисъла на съществуването, отговаря на редица екзистенциални въпроси и дава ценностна система за път в живота (Behere et al., 2013).

Концепцията за външна и вътрешна ориентация на Г. Олпорт влияе върху голяма част от изследванията в областта на психологията на религията. Според тази теория външната мотивация предполага утилитарно отношение към религията – полза от религията за външни цели като средство за постигане на сигурност и утеха, социализация и развлечение, статус и самооправдание, докато вътрешната мотивация води до преживяване – човек интернализира вярата и преживява своята религия (Allport & Ross, 1967).

Изследвания, които използват по-комплексни модели на религиозност, установяват, че религиозността е положително свързана с психичното здраве и благополучие, което означава, че всяка форма на вяра помага на пациентите (Mofidi et al., 2007).

При опита за дефиниция на термина „духовност“ се откриват различни подходи: по-старите тълкувания насочват към разбиране на духовността от гледна точка на Църквата като противовес на светския, материалистичен начин на живот. При съвременната употреба терминът се открива в различни области и има вариации в неговото разбиране в различните културни, национални и религиозни групи, а в научната литература дефинициите за духовност са доста разнообразни (Nelson, 2009).

Най-общо, терминът „духовност“ обозначава личната преживелищна част от връзката на човека с трансцендентното или свещеното и той може да се използва в този смисъл, за да се противопостави на религията, която е организационна структура с ритуали, практики и вярвания в религиозна група (Zinnbauer et al., 1999).

В съвременните трактовки понятието „духовност“ означава търсене на висши ценности, вътрешна свобода и свързаност (Nelson, 2009).

Думата *трансцендентен* във философския смисъл произлиза от латинското *transcendens* – „излизащ навън“, „извън пределите на опита, свръхопитен, недостъпен за сетивата“. Нейното тълкуване се влияе от културния и историческия контекст, в който е употребена. *Трансцендентален* (*transcendentalis*) в идеалистическата философия се отнася до познанието за независими от опита явления (Речник на чуждите думи в българския език, 1964 г.).

В опита да се дефинират термините „религиозност“ и „духовност“ се затвърждава единното мнение, че те са многомерни (Pargament, 1999; Zinnbauer et al., 2001). Религията е наречена „ширококоленов“ конструкт, който не на всяка цена трябва да се разграничава от духовността (Pargament, 1999; Zinnbauer et al., 1997). Според някои разбирания явленията „духовност“ и „религия“ може да се поставят под общ знаменател и се разглеждат като религиозни конструкти, които са взаимозаменяеми (Paloutzian & Park, 2005).

Емпиричната литература показва наличието на определения и инструментариум, който измерва „религия“ и „духовност“ отделно едно от друго. Според някои проучвания има качества и ефекти, които отличават двата конструкта, докато други свидетелстват, че е възможно хората да са религиозни и духовни едновременно, но може да са само религиозни или само духовни (Nelson, 2009).

В изследване на Е. Даулинг и колеги се установява, че религията и духовността имат влияние върху преуспяването; духовността е причина да се оказва помощ на другите, а религиозността е свързана предимно с вярата и институционалността (Dowling et al., 2004).

Според К. Паргамант религията е „търсене на значимост по начини, свързани със свещеното“ (Pargament, 1999, p. 32) и е по-широкото понятие от „духовността“ (Zinnbauer et al., 1999; Pargament, 1999). Стифос Хансен пък смята, че духовността е по-широката от двата конструкта, защото сакралността, характерна за религията, не се преживява от агностици и атеисти. В крайна сметка консенсусното решение в изследователските среди е, че „религия“ и „духовност“ са различни конструкти, които в известна степен се припокриват (Nelson, 2009).

В изследване на А. Гарсия-Ромеу от 2010 г., публикувано в *Journal of Transpersonal Psychology*, се поставя проблемът за термина „самотрансцендентност“ и неговото измерване. В изследването се прави обзор на изследванията върху самотрансцендентността чрез TCI (Скала за темперамент и характер) и опит да се установи самотрансцендентността като измерим трансперсонален конструкт с характеристики за наблюдение и корелати (Garcia-Romeu, 2010).

„Самотрансцендентност“ е термин, използван, от една страна, за назоваване на процеса на разширяване на Аза отвъд непосредствените собствени граници (Levenson et al., 2005; Reed, 1991b), както и на качеството, което се придобива като резултат от този процес, чиято кулминация е разширяване на светогледа.

Явлението „самотрансцендентност“ е ключова тема в няколко дисциплини: трансперсоналното развитие (Levenson et al., 2005), теорията на личността и

психобиологичната генетика (Cloninger, Svrakic, & Przybeck, 1993), теорията за обгрижването (*nursing theory*) (Runquist & Reed, 2007), геронтологията (Braam et al. 2006; Tornstam, 1996) и др. Всяка от изброените области дава различна дефиниция и теоретични основания в опит да разтълкува и да обясни самотрансцендентността от своята гледна точка (Garcia-Romeu, 2010).

Има две основни теории за самотрансцендентността, възникнали във връзка с изучаването на остаряването и развитието на живота (Reed, 1991b; Tornstam, 1996): теория за обгрижването (*nursing theory*) за самотрансцендентността, формулирана от К. Рийд (Reed, 1991, 2003), и теорията за геротрансцендентността на Л. Торнстам (Tornstam, 1996). Определенията, които те дават, са операционализирани и изследвани със Скалата за самотрансцендентност (STS; Reed, 1991a) и със Скалата за самотрансцендентност на възрастните (ASTI; Levenson et al., 2005). Скалата за самотрансцендентност на К. Рийд (Reed, 1991a) е показала значими резултати във връзка със самотрансцендентността, психичното здраве, благополучието, уменията за справяне и проблемите, свързани с края на живота, при проучване, направено сред болни и възрастни хора (Coward, 2006; Reed, 2003).

Дефиницията на К. Рийд на „самотрансцендентност“ в нейната теория за обгрижването на възрастни хора (*nursing theory*), се базира на капацитета на човека да разшири собствените си граници вътрелично към по-голяма осъзнатост на философия, ценности и мечти; междуличностно – като свързване с другите и околната среда; времево – интегриране на минало, настояще и бъдеще, и транслично – свързване с измерения отвъд обичайно видимия свят“ (Garcia-Romeu, 2010).

ДИЗАЙН НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Целта на изследването е да се проучи връзката между духовност/религиозност и личностен растеж при пълнолетни българи.

Задачи са:

- да се установят нивата на духовност/религиозност при ИЛ;
- да се установят нивата на личностен растеж при ИЛ;
- да се изследва връзката между духовността/религиозността и личностния растеж при ИЛ;
- да се изследва дали духовността/религиозността играят ролята на предиктор на личностния растеж при ИЛ.

На базата на предходни изследвания и на теориите за самотрансцендентността са формулирани следните *хипотези*:

- 1. Има различия в духовността/религиозността и личностния растеж според възрастта на ИЛ.

- 2. Съществува корелация между духовност/религиозност и личностен растеж при ИЛ.
- 3. Духовността/религиозността играе ролята на предиктор за личностен растеж.

ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

1. Скала за духовна трансцендентност (*Spiritual Transcendence Scale and Definition* – STS, Piedmont, 1999), състояща се от 24 айтема с три субскали:

- Удовлетвореност от молитва (медитация);
- Универсалност – вяра в единството и целта на живота; чувство на взаимосвързаност, споделена отговорност;
- Свързаност – чувство на лична отговорност към другите и вертикална свързаност през поколенията, и хоризонтална свързаност в настоящето с другите в общността.

Скалата за отговори е Ликъртова: от 1 – „Изцяло невярно“, до 6 – „Напълно вярно“.

2. Скала за психично благополучие – субскала Личностен растеж, на К. Риф (*Psychology Well-being Scale* – PWB), българска адаптация и кратка форма (Калчев, 2014).

МЕТОДИ

За събиране на данните е използван онлайн въпросник, а за обработка на резултатите – статистически софтуерен пакет SPSS, версия 19.0. За обработката на емпиричните данни са използвани следните статистически методи: дескриптивна статистика; анализ на надеждността (алфа на Кронбах); корелационен анализ по Пиърсън; линеен регресионен анализ; t-тест за независими извадки.

РЕЗУЛТАТИ

Демографски данни

В изследването, проведено през 2020 г. участваха 104 пълнолетни българи, от които 72 (69,23%) жени и 32 (30,77%) мъже.

В зависимост от образованието те са разпределени в 4 групи: 12 (11,54%) са със средно образование, 24 (23,08%) – с бакалавърска степен, 60 (57,69%) – с магистърска степен и 8 (7,69%) – с докторска научна степен.

Разпределението на респондентите по местоживеење е: 77 (74,04%) живеят в столица, 18 (17,31%) – в голям град, 8 (7,69%) – в малък град и 1 (0,96%) – в село.

За целите на t-теста респондентите бяха разделени в две групи в зависимост от възрастта им: 39 (37,5%) – възраст 18–40 години, и 65 (62,5%) – на 41 и повече години.

Психометрични характеристики на скалите

В Таблица 1 са представени резултатите от анализа на психометричните показатели на Скалата за личностен растеж. При стойности на коефициента алфа над 0,70, дадената скала е надеждна и колкото повече въпроси я формират, толкова по-голяма е допустимата стойност на α . За скали с под 10 айтема е нормално алфа на Кронбах да е около 0,50 (Ганева, 2016).

Таблица 1. Психометрични характеристики на Скала за психично благополучие на Риф, N=104

	Брой ай-теми	Средна аритметична стойност (M)	Стандартно отклонение (SD)	Алфа на Кронбах (α)
Личностен растеж	5	5,38	,650	0,747

В показаните резултатите от анализа на психометричните показатели на Скала за духовна трансцендентност скалите *Удовлетвореност от молитва, медитация* ($\alpha= 0,874$), *Универсалност* ($\alpha=0,902$) и *Духовна трансцендентност* (общ бал) ($\alpha=0,913$) показват високо равнище на коефициента за вътрешна консистентност алфа на Кронбах. По-ниски са стойностите на алфа на Кронбах по скалата *Свързаност* ($\alpha= 0,629$), но тя съдържа само 6 айтема и може да се приеме за надеждна (Ганева, 2016).

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от t-теста за две независими извадки (на възраст 18–40 години и тези на възраст 41 и повече години), който цели да провери дали съществуват значими различия в средните стойности по скалите за изследване на духовност/религиозност и за психичното благополучие между двете групи, са представени в Таблица 3.

Откриват се статистически значими различия между респондентите на възраст 18–40 години и тези на възраст 41 и повече години по отношение на субскала *Свързаност* ($t_{|102|} = -2,610$; $p < 0,05$). Изследваните лица на възраст 41 и повече години ($M = 4,81$; $SD = 0,770$) демонстрират по-високи нива на духовна свързаност в сравнение с тези на 18–40 години ($M = 4,36$; $SD = 0,968$).

Таблица 3. Различия в духовността/религиозността между лицата на 18–40 г. и тези на и над 41 години

	Възрастови групи	Брой лица	Средно аритметично (M)	Стандартно отклонение (SD)	t df	p
Удовлетвореност от молитва/медитация	18–40 г.	39	4,08	1,335	-0,058 102	0,954
	>41 г.	65	4,10	1,221		
Универсалност	18–40 г.	39	4,87	1,099	-0,781 102	0,436
	>41 г.	65	5,03	0,992		
Свързаност	18–40 г.	39	4,36	0,968	-2,610 102	0,010
	>41 г.	65	4,81	0,770		
Духовна трансцендентност (общ бал)	18–40 г.	39	4,44	0,965	-1,196 102	0,234
	>41 г.	65	4,65	0,795		

Резултатите (Таблица 3) показват, че има статистически значима положителна от слаба до умерена корелация между личностния растеж и удовлетвореността от молитва, медитация ($r=0,334$; $p<0,01$); универсалността ($r=0,293$; $p<0,01$); свързаността ($r=0,323$; $p<0,01$) и духовната трансцендентност като цяло ($r=0,387$; $p<0,01$). Това означава, че нарастването на личностния растеж при респондентите е свързано с нарастването на удовлетвореността от молитва, медитация; универсалността; духовната свързаност и духовната трансцендентност като цяло.

Таблица 3. Корелации на субскалите на духовността/религиозността и личностния растеж по К. Риф

Променливи	Личностен растеж	Психично благополучие (общ бал)
Удовлетвореност от молитва/ медитация	0,334**	0,069
Универсалност	0,293**	0,068
Свързаност	0,323**	0,154
Духовна трансцендентност (общ бал)	0,387**	0,103

Бележка: * $p<0,05$; ** $p<0,01$.

Резултатите в Таблицы 4 и 5 показват, че духовната трансцендентност е значим предиктор ($F|1;102| = 17,010$; $p<0,001$) на личностния растеж (като компонент на психичното благополучие) с бета коефициент 0,378.

Таблица 4. Обща характеристика на регресионния модел със зависима променлива „Личностен растеж“

Модел	R	R ²	Приведен R ²
1	0,378 ^a	0,143	0,135

Бележка: а. предиктор: Духовна трансцендентност (общ бал)

Таблица 5. Регресионни коефициенти на значимият предиктор на променливата „Личностен растеж“

Модел		Нестандартизирани коефициенти		t	Значимост
		B	Стандартна грешка		
1	Константа	20,685	1,532	13,502	0,000
	Духовна трансцендентност (общ бал)	0,170	0,041	4,124	0,000

Установена е разлика в измерените нива на духовната трансцендентност в двете възрастови групи – от 18 до 40 и от 41 и повече години.

Личностният растеж на респондентите е свързан с удовлетвореността от молитва/медитация; универсалността, духовната свързаност и духовната трансцендентност като цяло. Духовната трансцендентност е предиктор на личностния растеж.

ДИСКУСИЯ

Изследването е пилотно за България. Изследваната извадка не е представителна: има дисбаланс между половете, преобладават хора от голям град и с висше образование.

Връзката между духовна трансцендентност и личностния растеж, показани в настоящето изследване, потвърждава резултати от предходни изследвания, например при изследване на 152 здрави възрастни между 19 и 85 г. е открита положителна корелация между самотрансцендентност, надежда, цел в живота, когнитивно и емоционално благополучие (Coward & Reed, 1996).

Настоящото изследване кореспондира с теорията за геротрансцендентност на Л. Торнстам, която предполага, че около средата на живота човек променя своята метаперспектива към живота: от рационална и материалистична към по-космическа и трансцендентна, която води до по-голяма удовлетвореност от живота (Tornstam, 1996).

Данните от представеното изследване са сходни с резултатите от лонгитудно проучване, направено сред възрастни хора, което установява, че религи-

ята и духовността не се припокриват напълно, тъй като с годините двата конструкта се променят различно: измерените групови средни стойности за религиозност остават непроменени през целия живот, докато духовността нараства, особено след 60-годишна възраст (Wink, et al, 2003).

В изследване, проведено от Ралф Пийдмонт и Мариън Тоскано се проверяват три модела: духовност и религиозност като взаимосвързани причинно-следствени фактори за психологическия растеж и зрялост; психологическия растеж и зрялост като причинно-следствени връзки за религиозност и духовност; духовността като фактор за религиозност, психологически растеж и зрялост. Данните от изследването потвърждават последния модел (Piedmont & Toscano, 2016).

При бъдещи изследвания в сферата се предвижда да се добави качествен анализ, да се разшири инструментариумът, да се включат хора от различни вероизповедания, както и атеисти.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З., (2016). Да преоткрием статистиката с IBM SPSS Statistics. София: Elestra.
- Джеймс, У. (2003). *Разновидностите на религиозния опит*. София: София - С.А.
- Калчев, П. (2014). *Психично благополучие в юношеска възраст*. София: Изток-Запад.
- Карова, И. И. (2018). Психично благополучие и смисъл на живота в прехода към зрелостта. Автореферат. Пловдив.
- Олпорт, Г., (2002) *Становление личности, Избранные труды*, ред. Леонтьева, Л.А., Москва.
- Речник на чуждите думи в българския език (1964). София: Наука и изкуство.
- Allport, G. & Ross, M. J. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432-443.
- Braam, A., Bramsen, I., van Tilburg, T., Ploeg, H., & Deeg, D. (2006). Cosmic transcendence and framework of meaning in life: Patterns among older adults in the Netherlands. *The Journals of Gerontology Series B Psychological Sciences and Social Sciences* 61(3), S121-8. doi:10.1093/geronb/61.3.S121
- Coward, D. & Reed, P. (1996). Self-transcendence: A resource for Healing at the End of Life. *Issues of Mental Health and Nursing*, 17(3), 275-88. <https://doi.org/10.3109/01612849609049920>
- Cloninger, C. R., Svrakic, D. M., & Przybeck, T. R. (1993). A psychobiological model of temperament and character. *Archives of General Psychiatry*, 50(12), 975-990. <https://doi.org/10.1001/archpsyc.1993.01820240059008>
- Dillon, M., Wink, P., & Fay, K. (2003). Is Spirituality Detrimental to Generativity? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(3), 427-442. <https://doi.org/10.1111/1468-5906.00192>

- Dowling, E., Gestsdottir, S., Anderson, P., Eye, A., & Lerner, R. (2003). Spirituality, Religiosity, and Thriving Among Adolescents: Identification and Confirmation of Factor Structures *Applied Developmental Science, 7*(4), 253-260. DOI:10.1207/S1532480XADS0704_4
- Garcia-Romeu, A. (2010). Self-Transcendence as a measurable transpersonal construct. *The Journal of Transpersonal Psychology, 42*(1), 26-47.
- Hafeez, A. & Rafique, R. (2013). Spirituality and religiosity as predictors of psychological well-being in residents of old homes. *Dialogue, 8*(3), 285-301.
- Johansen, T., (2010). *Religion and Spirituality in Psychotherapy: An Individual Psychology Perspective*. NY: Springer.
- Levenson, M. R, Jennings, P. A, Aldwin, C. M., & Shiraishi, R. W. (2005). Self-transcendence: conceptualization and measurement. *International Journal of Aging and Human Development, 60*(2), 127-143. doi: 10.2190/XRXM-FYRA-7UOX-GRC0.
- Mofidi, M., DeVellis, R. F., DeVellis, B. M., Blazer, D. G., Panter, A. T., & Jordan, J. M. (2007). The relationship between spirituality and depressive symptoms: Testing psychosocial mechanisms. *Journal of Nervous and Mental Disease, 195*(8), 681-688. <https://doi.org/10.1097/NMD.0b013e31811f4038>
- Nelson, J. (2009). *Psychology, Religion, and Spirituality*. NY: Springer.
- Paloutzian, R., Park, L. (2005). *Handbook of Psychology of Religion and Spirituality*. NY: The Guilford Press.
- Pargament, K., (1999). The Psychology of Religion and Spirituality? Yes and no. *The International Journal for the Psychology of Religion, 9*(1), 3-16. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr0901_2
- Piedmont, R. L. (2001). Spiritual transcendence and the scientific study of spirituality. *Journal of Rehabilitation, 67*(1), 4-14.
- Piedmont, R. L., Ciarrochi, J. W., Dy-Liacco, G. S., & Williams, J. E. G. (2009). The empirical and conceptual value of the spiritual transcendence and religious involvement scales for personality research. *Psychology of Religion and Spirituality, 1*(3), 162-179.
- Reed, P. G. (1991a). Self-transcendence and mental health in oldest-old adults. *Nursing Research, 40*(1), 5-11.
- Reed, P. G. (1991b). Toward a nursing theory of self-transcendence: Deductive reformulation using developmental theories. *Advances in Nursing Science, 13*(4), 64-77.
- Reed, P. G. (2003). The theory of self-transcendence. In M. J. Smith & P. Liehr (Eds.), *Middle Range Theories in Nursing* (pp. 145-165). NY: Springer.

**ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕН ПОДХОД В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА
ЕМОЦИИТЕ, ЧУВСТАТА И ИНДИВИДУАЛНОСТТА: ПРИЕМСТВЕНОСТ
И СЪВРЕМЕННОСТ В ДИСЦИПЛИНАТА „ИСТОРИЯ НА ПСИХОЛОГИЯТА“
В СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ**

гл.ас. д-р Людмил Денчев Денев

*Катедра по Обща, експериментална, развитийна и здравна
психология, СУ „Св. Климент Охридски“*

ldenev@phls.uni-sofia.bg

Людмил Денев. *ИСТОРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕН ПОДХОД В ИЗСЛЕДВАНЕТО НА
ЕМОЦИИТЕ, ЧУВСТАТА И ИНДИВИДУАЛНОСТТА: ПРИЕМСТВЕНОСТ И СЪВ-
РЕМЕННОСТ В ДИСЦИПЛИНАТА ИСТОРИЯ НА ПСИХОЛОГИЯТА В СУ*

Докладът представя основни възгледи на проф. П. Александров в разбира-
нето за емоциите, чувствата и индивидуалността, основани на развитието на
българската академична психология, проецирани и развити в модерното състо-
яние на областта. Представени са и някои положения от собствените ни разра-
ботки на темата, съотнесими с творческия историко-психологичен подход и с
експлицитна съотнесеност към актуалното психологическо бъдеще.

Ключови думи: П. Александров, емоции, чувства, индивидуалност, история на
психологията

Lyudmil Denev. *HISTORIC-PSYCHOLOGICAL APPROACH IN RESEARCH OF EMOTIONS,
SENTIMENTS, AND INDIVIDUALITY: CONTINUITY AND CONTEMPORANEITY IN
THE “HISTORY OF PSYCHOLOGY” DISCIPLINE AT SU*

The report presents the fundamental views of Prof. P. Aleksandrov in the under-
standing of emotions, feelings, and individuality, based on the development of the
Bulgarian academic psychology, projected and developed in the modern state of the
field. Also introduced are some leading points of view from our own work on the
subject, related to the creative historico-psychological approach and with explicit re-
latability to the actual psychological future.

Keywords: P. Alexandrov, emotions, feelings, individuality, history of psychology

В наши доклади бяха представени основни моменти от координатната сис-
тема на психологията на емоционалността и чувствеността на достойни и вдъх-
новяващи български психолози, живели и изграждали този интерес (предимно
представители на интроспективното направление: Н. Алексиев, Сп. Казан-

джиев, Цв. Радославов), техни проекции в съвременни възгледи и теории, креативния им дух и евристичен потенциал (Денев, тук). Тази област бе разгледана и като една от най-важните доминанти от интересите на проф. П. Александров в системното и подробно представяне на водещите български интроспективни психолози (Денев, тук). Настоящият доклад допълва темата с представянето на основни възгледи на П. Александров в разбирането за емоциите, чувствата и индивидуалността, основани на развитието не само на българската академична психология, а и на историята на развитието на психологическата мисъл изобщо, проектирани и развити в модерното състояние на областта. Накрая са споменати и наши собствени усилия в тази посока.

Представеното в текста се основава на множество наши разговори с проф. П. Александров и предимно на раздели от две негови книги (Александров, 2005, 2012), като най-концентрирано изложение на възгледите му по темата. Надявам се чистотата на мисълта, лаконичността и съдържателността на израза, смислообразуващите проекции в хода на мисленето му да покажат силата на творческия историко-психологичен подход, прилаган от него. В този дух изложението има по-скоро представително-референтен характер.

Най-общо и в сбит вид, П. Александров поддържа следното (Александров, 2012, с. 67, 157). Натуралното самонаблюдение ни убеждава, че на екрана на съзнанието протичат мисли, състояния, раждат се и умират образи и желания, планове и стремежи. Човекът и живите системи не само отразяват света, но и го подлагат на вътрешна преработка. Точно вътрешната преработка е интимният процес на съзнанието. Чрез него се осъществява едно специфично психично производство, на което трябва да се припише относителна самостоятелност. Тази самостоятелност е силно субективна и се разгръща с голяма степен на свобода. Тя е същност на нашата вътрешнопсихична автономия. Самата субективна преработка на познавателните образи протича в условията на изключително деликатна детерминация от страна на потребностите и чувствата. Преживяванията имат за източник не само външния свят, но и вътрешни биологично активни жизнени системи и структури. Детерминацията на промяната на психичното не идва и не се причинява само отвън. Тя има свои основания и в субективността на личността. Нейно съдържание са процесите на целепологането, на творчеството, на потребностите и емоциите, в крайна сметка и на процесите на несъзнаването.

П. Александров твърди, че идеята, душевният живот на човека е познаваем чрез субективните възможности на самия този човек, че самопознанието се превръща в познание за себе си, не е операционализирана докрай. Тя крие в себе си нови хипотези, но историческото пренебрежение към субективния метод, дошло в резултат от неговата абсолютизация и метафизично противопоставяне на обективния експеримент, е стеснило хоризонта на креативния синтез.

„Повече от сто години формално обособилите се психологически школи, течения, възгледи и теории търсят безполезно своето самоопределение и бъдеще, без да съзнават, че пренебрегването на субективния или обективният подход, тяхното противопоставяне и взаимно отричане обрича психолозите на една инвалидност, която ги прави слабо подвижни... Българският емпиризъм посвети своето дело на един подход, който излиза от реанимационния стадий на забравата и събужда човека отново да потърси възможностите на теорията и метода в себе си, както за другите, така и отново за себе си“ (Александров, 2012, с. 159).

Разделът „Емоциите и чувствата – елементи на опита“ (Александров, 2012) започва с цитат от работа на Е. Клапаред от 1928 г.: „Психологията на афективните процеси е най-заплетената част в психологията. Именно тук съществува най-голямото разминаване между отделните психолози. Те не намират съгласие нито във фактите, нито в думите. Някои наричат чувства това, което други наричат емоции. Някои смятат чувствата за просто крайни неразложими явления, винаги подобни сами на себе си и изменящи се само количествено. Други смятат, че диапазонът на чувствата съдържа в себе си безкрайно много нюанси и чувството е винаги част от твърде сложна дейност. Простото пресмятане на фундаменталните разногласия може би ще запълни цели страници.“ (Клапаред, 1984, с. 93). П. Александров казва: „Това обобщение е валидно и за съвременната психологическа теория за емоциите и чувствата. Както някога, така и сега тази област на психологията е изправена пред две трудности: сложността на чувствата, като субективни процеси и състояния и несъвършенствата на методите за тяхното изследване“ (Александров, 2012, с. 115). Той посочва, че тези два проблема определят категоричното отношение на българските емпирични психолози към чувствата, към възможностите за тяхното изследване и теориите, които дават една или друга интерпретация на афективните процеси. Като цяло, те проектират в тяхната теоретична интерпретация и експериментална операционализация актуалната парадигма за психиката и съзнанието.

Както всяко психично цяло, така и емоциите и чувствата не могат да се освободят от органичната връзка с останалите структури на съзнанието и поведението. Те са дълбоко интегрирани с всички елементи на психичния гещалт, с всяка проява или функция на психичния живот. Все още обаче не е доказано какви системни свойства притежават чувствата, как свързват съзнаваната и несъзнаваната сфера. Трудността идва от това, че гещалтната организация на психиката не позволява лесно да се отиде към диференциален анализ на чувствата. Оттук следва и голямата свобода при тяхната психологическа интерпретация: информационно-когнитивистка, психоаналитична или психодинамична, еволюционно-рефлексологична, функционалистична и т.н. „Разумно е, съвременните изследователи, ако все пак търсят истината, да обединят в своите възгледи рационалните моменти в противни и противоречиви теории и учения, за да стигнат до по-ценни обобщения. Този подход е най-продуктивен и целесъобразен

за разглежданите сложни психологични феномени. В известен смисъл него следват и българските емпирични психолози“ (Пак там, с. 118).

Посочва също, че не подлежи на никакво съмнение фактът, че емоциите и чувствата свързват човека не само с външния свят, но и със самия себе си. Дали те могат да се разглеждат като втора система на „познание“ на света не е ясно, но голямата истина е и в това, което отстоява Ж.-П. Сартър (1984), че емоциите са един от начините или все пак някакъв начин, по който разбираме както света, така и себе си. Самонаблюдението на собствения ни вътрешен живот показва, че това действително е различен от познанието начин за вникване и отразяване на реалността.

Проблемът за самопознанието на емоциите не е територия единствено на интроспекционизма, феноменализма и сродните направления. Явен интерес към него имат и някои когнитивисти. При тях обаче възможностите на самопознанието следват от неизучени структури на някои вродени константи, поради което философските основания на самонаблюдението се търсят в добрите страни на априоризма. „Преди всичко – пише когнитивистът У. Найсер – отсъства някаква теория за възприятието, която да ни обясни по какъв начин получаваме необходимата информация, като такава теория трябва да се допълни с указания за механизмите, които ни позволяват да разпознаем собствените вътрешни преживявания и да ни обясни защо ние ги приписваме на другите хора“ (Найсер, 1982, с. 199). У. Найсер повдига два изключително сложни въпроса – посочва П. Александров (2012, с. 136). Първият е за вътрешното възприятие в по-широк план – за различието, ако действително съществува такова, в психологическите закономерности на познанието и самопознанието. Вторият се отнася до човешката увереност в приписването на собствените преживявания на другите и обратно. Твърде критично и спорно, У. Найсер противопоставя на теорията за емпатията и моторната теория за речта понятието физиогномично възприятие. Определя го като главен конструктор на правдоподобната хипотеза, допускаща наличието на механизми, които оформят човешката психична зрялост. Пътят на това оформяне е генетичен и се изразява в предугаждане и разчитане на емоциите. Той смята, че подобно на животните, ние се раждаме в някаква степен с готови механизми за обработка на експресивни сигнали, постъпващи от другите представители на нашия вид (Найсер, 1982, с. 131).

Истина е, че когнитивните теории, психоаналитичните модели, необихейвиористичните идеи могат да дадат ценна информация за природата на чувствата, но има и друга истина. Те могат да отдалечат изследователските намерения от онтологичното описание на афективната структура на съзнанието. Съгласно П. Александров българските емпирици не се оказват жертва на такъв лек епифеноменализъм. Те остават при живите избори на феноменологичния и вътрешния психологичен реализъм. Линията на рационално-критичен анализ е

проверена последователно при научната асимилация и при периферните теории за емоциите и чувствата.

Представителите на функционалната психология възприемат емоциите като вторична проява на кодирани, разгърнати физични и физиологични реакции. Като цяло, българският интроспекционизъм не споделя основните положения на теорията на У. Джеймс и К. Ланге за емоциите. Това се дължи на обстоятелството, че наблюдаемите и ненаблюдаемите телесни и физиологични процеси са твърде повърхностни и груби белези, по които да може да се съди за психичния състав на емоционалните преживявания, а и връзката психично–физично има своите основания в редица еволюционни механизми. Особено внимание заслужава отношението на българските интроспекционисти към генетичната връзка между потребностите и чувствата. Те приемат идеята, че емоциите тръгват – както твърди С. Казанджиев – от инстинктите и придружават физиологичното съответствие на тоталния душевен опит. При това взаимовръзката между психичните и физиологичните процеси е „дълбочинна“ и трудна за експериментално изследване.

П. Александров утвърждава, че позитивното и безпристрастно изследване на връзката между емоциите и физиологичните прояви, в това число и процесите на висшата нервна дейност, открива реален път към установяване на един от най-типичните признаци на връзката между психичното и физиологичното. Както на физиологично, така и на нервно-психично равнище, емоциите обслужват търсения успех от живата система. Те параметризират всички равнища на поведението на организма и дейността на съзнанието. Така, както влияят на пулса, на кръвното налягане, на хормоналния баланс, влияят и на динамиката на мисленето, на скоростта на асоциациите и стратегиите на защитното или агресивното поведение. В това се изразява тяхната потенциална и актуална възможност да функционират като биологични и социални мотиви на целокупната дейност у човека (Александров, 2012, с. 136–137).

В други теории вниманието е центрирано върху субективно-информационната страна на преживяването. Търси се отговор на въпроса, как става така, че чувствата по свой път съобщават на човека какво да прави и как да действа. Идеите на тези теории не бива да се пренебрегват, защото те водят към същността на чувствата и тяхната връзка със системната организация на поведението в живата система. Съществува една идея – посочва П. Александров, – която обединява гледните точки, и нейният интегративен характер може да се резюмира в разсъждението, че „емоционалното преживяване изразява смисъла на обективното съдържание от гледна точка на потребностите на живото същество, като непосредствено открива на смисъла на субекта“ (Вилюнас, 1975, с. 132).

Най-ценният момент в този възглед е, че механизмът, който свързва външния свят с емоциите и чувствата, са потребностите. Развитието на живите сис-

теми показва, че тяхното съществуване не е възможно без стабилна и непрекъснатата връзка със средата, с жизнено значимото обкръжение. Тази взаимовръзка има норми, тя протича в определена параметри и контролът върху нормата или отклонението се изпълнява от потребностите. Задоволяването или незадоволяването на потребността се трансформира в психичен код, а това винаги е положителна или отрицателна емоция. Точно този знак на емоциите осигурява жизненото, хомеостатичното и вечно търсеното от живата система равновесие. Идеята на Ж. Пиаже, че еволюцията се стреми към равновесие, съдържа защита на тезата, че психичните процеси като продължение на адаптивните сили и механизми от по-ниски равнища, изпълнява именно хомеостатична функция. От всички психични модалности, тази функция генетично е най-силно развита в емоциите и чувствата. Възможно е в дадени ситуации емоциите и чувствата да придобият сериозни предимства пред интелекта, защото по някакъв начин не само систематизират, но и компенсират неговите недостатъци. Съществува хипотезата, че когато разумът не може да реши даден проблем, включването на неформалните сили на организма, т.е. на емоциите и чувствата, усилва дълбочината на мисловния процес и креативността на асоциативните вериги (Александров, 2012, с. 122).

П. Александров се позовава и на информационно-потребностната теория за емоциите на П. Симонов: „Емоциите са отражение на актуални за даден момент потребности (на тяхната сила и качество) и оценка на вероятността да бъдат задоволени тези потребности, върху основата на вроден и последващ придобит опит. Тази оценка може да се осъществява както на съзнавано, така и на несъзнавано равнище“ (Симонов, 1981, с. 39). Непосредственият опит ни убеждава, че задоволяването или незадоволяването на потребностите се осъзнава и се преживява в две основни модалности – удоволствие и неудоволствие. Удоволствието съответства на успеха, постижението, комфорта и равновесието, а неудоволствието – на липсата на субективен успех, на дисонанса, на опасността на разрушението, на липсата и недостига на това, което търсим. Така чрез потребностите емоциите са генетично свързани с предмета на потребностите, а оттам и с външния свят, с възникването на живота и инстинктите. Еволюционно-креативната функция на емоциите, а при човека и на чувствата, е да способстват за охраняването и поддържането на живота в определени биологични и социални параметри. Сигнализацията за прогреса и регреса, за деструктивните и конструктивните процеси протича под формата на положителни или отрицателни преживявания (Александров, 2012, с. 123).

Емоционалното преживяване, което е всъщност действителното преживяване, има етажно подредени източници. То е преживяване на значения както към външни обекти, така и към вътрешния, идеални предмети и образи – към мисли, възприятия, представи и фантазни построения. Ето защо емоционалното преживяване е отношение не само към света, но и отношение на субекта към

себе си, или метафорично казано, съзнание за съзнанието. „В пределно абстрактното разбиране преживяването е борба против невъзможността да се живее, това в някакъв смисъл е борба срещу смъртта вътре в живота. Но, естествено, не всичко, което умира или ни подлага на някаква опасност вътре в живота, изисква преживяване, а само това, което е съществено, значимо, принципиално за дадена форма на живот, което образува нейната вътрешна необходимост“ (Василюк, 1984, с. 78.). Никак няма да бъде погрешно, казва П. Александров, че действително, емоциите и чувствата се появяват като преживявания, релевантни на вътрешната логика на нашето съществуване, но проявена като реална субективност. Освен това афективните процеси са състояние на съзнанието и факти, които ни съобщават какъв индивидуален смисъл и значение има даден обект. Генетично, тези процеси възникват вероятно още на равнището на сензомоторната психика като първични емоции, органично вплетени в най-ранните форми на психичното отражение (Анохин, 1989). След това става чудо с тях: в структурата на съзнанието – като чувства – придобиват системни и креативно-мотивационни функции. Трансформацията на обективните отношения в личностен смисъл А. Леонтиев (1974, 1978) нарича пристрастност на съзнанието (Александров, 2012, с. 124).

ОБОБЩЕНИЕ И ДОПЪЛНЕНИЕ

Емоциите и чувствата са процеси и състояния на психиката и съзнанието, изминали в хода на еволюцията на живите системи сложен и все още нереконструиран път на развитие. Удивителното е, че те възникват като закономерни връзки и „продължение“, а в някаква степен и като форма на потребностите. Те са жизненонеобходимите сигнални параметри на живота, които свързват биологичното и психичното като осигуряват неговото функционално единство. Мъдростта на еволюцията е във факта, че наред с усещането на болката е сътворила и възможността болката да се преживее под формата на отрицателно състояние, но в същото време и като разновидност на самозащита, адаптация и т.н. Точно така взаимовръзката между познанието и емоциите поставя въпроса, дали чувствата не са специален, алтернативен и типично субективен път на познание. Отговорът не е ясен, но според съвременното научно знание познанието, което ни дават чувствата, се различава съществено от това, което ни дават сетивата и разумът. Истината е, че емоциите и чувствата са реакции, които възникват при всички обстоятелства на живота, а не само – както често се мисли – при значими жизнени ситуации. Второ, чувствата не притежават директно предметна съотнесеност, каквато имат когнитивните образи и процеси. И трето, чувствата ни информират за субективното значение на нещата и в този смисъл, те не съответстват непосредствено на нещо, което е вън от нас.

Специално внимание заслужава – отбелязва П. Александров – и рядко срещаната идея, че емоциите са най-ранно възникналата психична реакция на живите системи спрямо биологичните и абиотичните въздействия на средата и условията. Това е едно от теоретичните основания някои психолози да разглеждат чувствата като разновидности на усещанията, а на по-ранните етапи да отъждествяват емоциите с чувствителността или сетивността. От друга страна, на когнитивния морфологизъм се противопоставя тезата, че емоциите и чувствата възникват само в ситуации, когато нещо не е наред, когато е нарушен грубо биологичната или социалната хомеостаза. Вярно е, че критично значещите ситуации са източници на афектите, но с различните видове афекти не се изчерпва емоционалният живот. При нормалния човек емоциите и чувствата функционират стабилно по време на целия индивидуален живот, защото самият този живот е охраняван от техните сигнални функции, от регулативното им насочване към едни или други действия, въздействия и цели (Пак там, с. 118–119). За генетичната връзка между живота и чувствата Цв. Радославов каза, че: „чувствата са живеят на душевния живот на човека и на живота изобщо. Затова, човек гледа през тях на всичко, а това значи, че той подлага всичко на ценение. Така и най-важните за живота прояви и отношения, които занимават неговото мислене и принципите, на които те са подчинени, ще бъдат гледани през очите на чувствата“ (Радославов, 1932. с.15).

Понятието *афективни процеси* е събирателно – казва П. Александров. Съвременната наука установява, че между емоциите и чувствата има определени различия. В психологията емоциите се разглеждат като специфична форма на отражение у живите системи, генетично възникнала с еволюцията на формите на отражение. Една от най-широко разпространените гледни точки е, че емоциите са психична изява и форма на преживяване на потребностите. Още в своето време И. Сеченов (1873) развива идеята, че в емоциите е вложено органичното единство между живата система и средата. Можем да кажем, че емоциите са генерализирани реакции на живата система спрямо удовлетворяването или неудовлетворяването на виталните потребности. Те са фон, определено състояние и самоотражение на хомеостазата на съзнанието и организма. Чувствата са далеч по-сложни образувания, ясно съзнавани преживявания, които възникват на по-късен етап от развитието на живите същества. Те са продукт на социокултурни взаимодействия и влияния, висша степен на трансформация и социологизация на емоциите и субективните преживявания (Рубинщайн, 1977). Без да се разисква подробно проблемът за вътрешната квазиобвързаност между емоциите и чувствата, трябва да се помни, че няма чувства без емоции, независимо от традиционната теза, че емоциите са проява на по-нисш тип потребности. Трябва да се подчертае, че опитите за биологизация на емоциите и за социализация на чувствата са една от причините, които създават доста недоразумения

при изясняване на тяхната взаимосвързаност и еволюционна приемственост (Александров, 2012).

Понятията *емоции* и *чувства* не смущават творческите идеи и експерименти на българските интроспективни психолози. Онтологичната характеристика на субективното преживяване е в неговата уникална модалност, различна от когнитивната, волевата и всяка друга. Афективните преживявания са идентични на себе си, подобни сами на себе си, несводими към други психични явления; те са това, което преживяваме. Всеки опит да бъдат сведени или обяснени до други процеси е форма на някакъв редуccionизъм или епифеноменализъм, който, както показва историята на психологията, е нанасял вреди на познанието (Александров, 2012, с. 123).

ОТ ЧУВСТВОТА КЪМ ИНДИВИДУАЛНОСТТА

Темата за индивидуалността ще очертаем накратко през възгледите на Спирidon Казанджиев, които проф. П. Александров възприемаше с одобрение, удовлетворение и особена привързаност.

Като открива в чувствата една от основните единици на опита и най-субективната страна в душевния живот на човека, С. Казанджиев вижда в тях мост, по който може да се премине към изучаването на човешката индивидуалност, като израз на нашата същност. Системообразуващата величина в индивидуалността е не познанието, не предметното съдържание на непосредствения опит, а преживяването. „...В чувствата – пише той – като състояния на съзнанието и във волевите процеси като самоволни импулси на това съзнание, е най-вече индивидуалността. Най-индивидуалната, най-личната, най-интимната, неповторима, различна от всички други на света е индивидуалността на чувствата“ (Казанджиев, 1932б, с. 19). Телеологичните причини придават на чувствата целодвижение към определени и предпочитани изяви, доминация на определен културен и човешки идеал, придружен от устойчиво фиксирана нагласа. Той сочи, че всеки човек носи характерна емоционалност. По причина на нейното телеологично устройство създава доминиращи потребности с водещо съответно чувство и диференцира различните хора в пет основни типа: логически или интелектуален, религиозен или мистичен, естетически, етичен или морален и витален. Това са основните телеологични насоки на личността, съзнанието и индивидуалността. „В основата на всички тези телеологични посоки – отбелязва той – лежи една съществена потреба, която се корени било в биологичните, било в културно-историческите зависимости на нашето съзнание“ (Казанджиев, 1932, с. 19). „Тия чувства – твърди С. Казанджиев – са тъй присъщи на нашето Аз и така дълбоко мотивирани, че всеки път, когато някое от тях липсва, ние говорим за патологична конституция на съзнанието. Разбира се, тия чувства не са в еднаква

степен развити в отделните хора“ (Казанджиев, 1932б, с. 29). „Чувствата са основно съдържание на субективността. Те систематизират и организират дейността на съзнанието и поведението, вследствие на еволюционната им целесъобразност да контролират и информират човека за поддържането и развитието или разпадането на неговите жизнени функции и състояния. В този смисъл, индивидуалността е представена като продукт и цел на природата, като нейно най-висше постижение“ (Александров, 2005, с. 119–120). В единство с биологичната целесъобразност, изграждането на индивидуалност е телеологично, предопитно и стадиално предопределено.

НЯКОИ ПОЛОЖЕНИЯ ОТ СОБСТВЕНИТЕ НИ РАЗРАБОТКИ НА ТЕМАТА

Разбира се, предвид всеобхватността на темата и динамичното развитие на областта през последните десетилетия, е очаквано ограничението в обхвата на теориите, теченията и възгледите, основаващи позициите на проф. П. Александров. Със сигурност мога да твърдя обаче, че тяхната устояла през времето адекватност и прозорливост, наред с ясно показаните предимства на историко-психологическия подход, остават за мен неотменна ценност. С пълно разбиране и познание мога да кажа това, тъй като повече от двадесет години следя цялостното развитие областта (Денев, 2003, 2011, 2017а, 2017б, 2022). Тук мога само да отбележа няколко положения от моите разработки по въпроса, все в духа на приемствеността.

Основната логика на нашия анализ и последващ синтез е следствие от убеденото ни разбиране за необходимостта от фило- и онтогенетично развитиен подход, прилаган не само към свойствената същност на областта на емоционалността, но и на взаимодействието ѝ с други относително автономни сфери на психичното. На основата на традициите във възгледа за постоянния стремеж на психичното към системност и (само)организация, се изследват: закономерната последователност на основни форми на потребностно-емотивно-емоционални регулации (структурираща се в стадии и техни фази), надграждащата се архитектура в йерархичните им организации (до формирането на чувства, характер и личност), тяхната процесуална динамика, функционалност и феноменологична даденост в преживяването, както и изискваното от това развитие и диференциране на понятийния апарат. Предлагаме за валидно диференцирането на системите на психичното в достъпния ни еволюционно разгърнат вид в поне седем базови функционално-структурни области: потребност (желание), емотивност, емоционалност, чувственост, познание (мислене), личност (Аз), поведение; а отделно, вътре в тях, биха могли да се различат множествени стадиално-фазови диференциации. В дисертация (Денев, 2011) е разгърнат обхватът на темата през най-представителните за нас теории, направления и възгледи за областта (психологични, неврофизиологични, психобиологични, етологични,

микроикономически и др.). В логиката на методите на моделирането предлагаме „Модел на субективно очакваното удовлетворение“ (изразен в термините на теориите за очакваната ценност и допълващ ги). Това е модел, който представя идеализиран субект, носител на основните конструкти, променливи и параметри, с които работят множество от разгледаните от нас теории, демонстриращ и приближаващ се най-близко до нашите разбирания за взаимодействието на хедонично-валентните регулации, а също и за възможните взаимодействия на системите (включително, потребностно-емотивно-емоционални).

Накрая, бих изразил отново признателност към проф. Павел Александров (1936–2019) за подкрепата и търпението към мен, за неизменната му човещина, както и за незаменимия фактологичен, теоретичен и херменевтичен експертен принос „из тези дебери, в които блуждаят множества от психологии и техни носители“.

ЛИТЕРАТУРА

- Александров, П. (2005). *История на психологията (част I)*. Варна: Псидо.
- Александров, П. (2012). *История на интроспективната психологията*. Варна: ВСУ.
- Анохин, П. (1089). *Системные механизмы высшей нервной деятельности*. Москва: Наука.
- Васильюк, Ф. (1984). *Психология переживания*. Москва.
- Вилюнас, В. (1976). *Психология эмоциональных явления*. Москва.
- Денев, Л. (2003). Самостоятелност и противоположност на системите на удоволствието и болезнеността. В: *ГСУ, Книга - Психология*, т. 89, 225-272.
- Денев, Л. (2011). Хедонично-валентна самодетерминация на психичното. Докторска дисертация. София: СУ „Св. Кл. Охридски“.
- Денев, Л. (2017а). Традиция и модерност в изследването на емоциите, чувствата и афектите в българската интроспективна психология. Международна конференция „Предизвикателства и перспективи пред съвременната научна психология“. София: СУ „Св. Кл. Охридски“.
- Денев, Л. (2017б). Предизвикателства и перспективи пред психологията на емоционалните регулации. Международна конференция „Предизвикателства и перспективи пред съвременната научна психология“. София: СУ „Св. Кл. Охридски“.
- Джемс, У. (1984). Что такое эмоция. В: *Психология эмоции. Тексты*. Москва.
- Казанджиев, Сп. (1932). Чувство и индивидуалност. В: *Знание и вярал* София.
- Клапаред, Е. (1984). Чувства и эмоции. В: *Психология эмоции. Тексты*. Москва.
- Крюгер, Ф. (1984). Сущность эмоционального переживания. В: *Психология эмоции. Тексты*. Москва.
- Леонтиев, А. (1974). *Проблеми на развитието на психиката*. София: Наука и изкуство.

- Леонтиев, А. (1978). *Дейност. Съзнание. Личност*. София: Профиздат.
- Найсер, У. (1982). *Познание и реалност*. Москва: Наука.
- Павлов, И.П. (1953). *Двадесетгодишният опит от обективното изучаване на висшата нервна дейност (поведението) на животните*. София: Наука и изкуство.
- Радославов, Ц. (1932). *Емоционалният фактор при мисленето, с особен оглед към дуалистичните схващания в етиката и религията*. София.
- Рубинщайн, С. (1977). *Битие и съзнание*. София: Наука и изкуство.
- Сартр, Ж.-П. (1984). Очерк теории емоции. В: *Психология емоции. Тексти*. Москва.
- Сеченов, И. (1873). *Рефлексы головного мозга*. СПб.
- Симонов, П. (1981а). *Эмоциональный мозг*. Москва: Наука.
- Симонов, П. (1981б). Эмоции и воспитание. *Вопросы философии*, № 5.
- Фресс, П., Пиаже, Ж. (1975). *Экспериментальная психология*. Вып. V., Москва: Прогресс.

**118 ГОДИНИ ОТ НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЧНА
ПСИХОЛОГИЯ И 50 ГОДИНИ ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА СПЕЦИАЛНОСТ
ПСИХОЛОГИЯ В СУ: ПОГЛЕД ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ТВОРЧЕСТВОТО НА
ПРОФ. П. АЛЕКСАНДРОВ**

гл. ас. д-р Людмил Денчев Денев
СУ „Св. Климент Охридски“

Людмил Денев. *118 ГОДИНИ ОТ НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЧНА ПСИХОЛОГИЯ И 50 ГОДИНИ ОТ ОСНОВАВАНЕТО НА СПЕЦИАЛНОСТ ПСИХОЛОГИЯ В СУ: ПОГЛЕД ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ТВОРЧЕСТВОТО НА ПРОФ. П. АЛЕКСАНДРОВ*

Докладът е посветен на съществена област от интересите на проф. П. Александров – един от основателите на специалност Психология в СУ „Св. Климент Охридски“, поставил началото на дисциплината „История на психологията“, неотменно и вдъхновяващо развиваващ я десетилетия, в което имах привилегиата да му асистирам повече от 20 г., преди да поема дисциплината. Това е областта на емоциите, чувствата и афектите – една от най-важните доминанти в творчеството на основателите на българската академична психология в изследването на психичното, системно проучвана и подробно представяна във водещите разработки на проф. П. Александров.

Ключови думи: П. Александров, история на психологията, емоции, чувства, афекти

Lyudmil Denev. *118 YEARS SINCE THE BEGINNING OF BULGARIAN ACADEMIC PSYCHOLOGY AND 50 YEARS SINCE THE FOUNDING OF THE SPECIALTY OF PSYCHOLOGY AT SOFIA UNIVERSITY: A LOOK THROUGH THE PRISM OF THE WORK OF PROF. P. ALEXANDROV*

The report is devoted to a significant area of Prof. P. Aleksandrov's interests – one of the founders of the Psychology major at the Sofia University "St. Kliment Ohridski", the founder of the discipline *History of Psychology*, invariably and inspiringly developing it for decades, in which I had the privilege of assisting him for more than 20 years before taking over the discipline. This is the field of emotions, feelings and affects – one of the most important dominant themes in the work of the founders of Bulgarian academic psychology in the study of the psychic, systematically studied and presented in detail in the leading works of Prof. P. Aleksandrov.

Keywords: P. Alexandrov, history of psychology, emotions, feelings, affect

Дълбинният и бих казал екзистенциалният интерес на проф. Павел Александров (1936–2019) към историята на българската интроспективна психология, неотменно присъстващ и водещ в основни негови академични текстове (например Александров, 1983, 1991, 1993, 1995, 2005, 2012), е съществено свързан с последователното и системно усилие на българските интроспекционисти в изследването на субективността, разбираана като психични процеси, обхващани от понятията емоции, афекти, нагласи, чувства, преживявания. Разбира се, в универсалния обхват на мисленето на проф. П. Александров въпросите за онтологията и гносеологията на психичното, за взаимоотношенията между физично и психично са естествен контекст на темата и в широк смисъл я обосновават, а и предопределят решенията или трудностите в развитието ѝ.

Струва ми се интересна следната историческа аналогия: „Цялото теоретично пространство, в което се изявяват българските интроспекционисти, се проявява тъкмо тогава, когато в западноевропейската психология под натиска на класическия бихейвиоризъм интроспекционизмът е анатемосан и преживява своята най-голяма криза. Това са първите 20 години на ХХ век. Това е обаче и времето, когато българските интроспекционисти постигат своя връх в развитието си. Техните възгледи се формират стабилно и няма да бъде пресилено, ако се каже, че те осъществяват последната традиционна експериментална и академична защита на емпиричната психология“ (Александров, 2012, с. 60). Важни моменти от разработките на П. Александров се развиват във времена с подобни научно-идеологически обстоятелства (налаганите „материализъм“, „обективизъм“ и др.) и отстояването на дори частично алтернативни възгледи изисква смелост, познание и мъдрост.

Работите на българските интроспективни психолози са разглеждани винаги от П. Александров през задълбоченото разбиране на контекста на състоянието на психологическото познание за епохата и за съответния културно-исторически контекст. С присъщия му историко-психологически анализ, идеите и практиките, съмненията и надеждите на българските интроспективни психолози в множеството от работите, посветени на тях, са изложени точно, изчерпателно, с уважение и добронамерена критичност. Творческата същност на първостроителите на психологическото познание у нас като доц. д-р Н. Алексиев (1877–1912), проф. д-р Сп. Казанджиев (1881–1951), д-р Цв. Радославов (1863–1931), е представена не само през мощното влияние на Лайпцигската и Вюрцбургската школа (а през последната и на виенската в духа на Ф. Brentano, а после и на Е. Хусерл, и на различни други феноменологични течения), но и през оформянето на съвременната им българската култура изобщо (кръгът „Мисъл“ и т.н.).

Предвид ограниченията в обема на настоящия доклад, ще илюстрираме завяеното с кратки препратки към съответните автори и тяхното осмисляне през погледа на П. Александров. Разбира се, пълнотата на темата е в запознаването

със самите автори, творческото им премисляне от П. Александров (в посочените текстове), а и в скромни наши приноси (Денев, 2011, 2017, 2022).

Още с момента на създаването на първата психологическа лаборатория у нас (1904 г., сред първоначалната в СУ), Н. Алексиев като неин ръководител подлага на експериментална проверка диапазона на шест-дименционалната скала на хедоничния тон на усещанията, а с това и на по-всеобхватното и по-дълбокото изследване на особеностите на афективните процеси. В конвергенцията между самонаблюдението и психофизичния експеримент той прави пробив в експерименталната психология на елементите на опита, като доказва, че чувствата и афектите могат да се изследват по емпиричен път. Защишава идеята на емпиричната психология за реактивната природа на съзнанието и психичната каузалност на неговите структури и форми. В по-широк смисъл това е изследване на областта на чувствата, разбираани като реакция на съзнанието спрямо предметното съдържание на опита, като субективни, съществени състояния на човека и като процеси, независими от интелектуалните форми на вътрешния опит. Така областта на чувства е освободена от репрезентивното и когнитивното. Експерименталната интроспекция е приложена от него и към изучаването на афектите, волята и асоциативните процеси на съзнанието, като целта е да се докаже, че волята е асоциативно-аперцептивен процес и под формата на реакция ни свързва с външния свят чрез специфична промяна в съдържанието на непосредствения опит. Синтетично казано, става дума за промяна в отношението между потребностите, интелектуалните и афективните процеси.

Съгласен съм с извода на П. Александров (Александров, 2005, с. 115), че Н. Алексиев загатва в общ план за регулативната функция на емоционалните явления върху човешката активност, но не отива към теоретични обобщения и изводи. На практика той признава, че психичното въздейства върху физичното, както и обратното, но не разработва тази идея докрай. Фактът, че Н. Алексиев си служи с обективни методики в експеримента с чувствата и афектите, потвърждава положението, че в една психологическа система от възгледи и опити е възможно да съжителстват несъвместими, но и логически допълващи се позиции и действия, включително и в духа на Вундовия „идеалистичен реализъм“.

Във възгледите на Сп. Казанджиев българската емпирична психология достига най-високата си точка на развитие. Той остава верен на класическите принципи на емпирично-интроспективната психология и не си представя интроспекцията вън от нейния родов предмет – актуалната промяна на феномените на съзнанието. Движението на психичното е само психично – то е същност, която трябва да открием. Когато изследва структурата на възприятието, той открива неговата същност не в целостта на образа и неговото обективно съдържание, а в нагласата, в тенденцията за възприемане (генеративният вектор е „отвътре навън“) – чувствата са субективни реакции на съзнанието, спрямо непосредствения опит. Само по този начин психичното преживяване придобива смисъл

(Казанджиев, 1932а). Иначе казано, съзнанието разкрива за човека обективност, но в същото време показва какво е светът лично за нас и това става възможно, защото съществуват емоции и чувства. Те отнасят субекта към света по различен от когнитивния начин поне в две посоки: спрямо значимостта на наличния или представния предмет и относно вътрешната състоятелност спрямо тази даденост. Тези движения формират характерни и смислови преживявания. Сп. Казанджиев отстоява положението, че ние описваме познавателните образи със свойства и качества на външните обекти, а това не може да се приложи към чувствата поради характеристиката им като състояние на субекта, като вътрешни реакции на съдържанието на съзнанието. Реактивен характер се приписва не само на чувствата, но и на съзнанието като цяло (Казанджиев, 1934, с. 29). Така когнитивният редуционизъм е преодолян. Чувствата са ясно диференцирани и разграничени от познавателните модалности.

Тези особености на емоционалността водят до съсредоточаване върху техните иманентни характеристики, върху тяхното разнообразие и феноменология. В този скрит поток на сложното емоционално преживяване когнитивното, волевото и чувственото са споени в единство, наречено „динамично Аз“. Разрастването на сложните чувства в дълбочина и посока може да придобие формата на вътрешен конфликт. В тази органична взаимовръзка между елементите на непосредствения опит чувствата запазват специфичната си функция. В тях няма нищо репрезентативно, те не представляват нищо от външния свят, а творят неговото значение вътре в нас и за нас. А за връзката между чувствата и потребностите според Сп. Казанджиев същественото е, че емоциите „тръгват от инстинктите и минават през физиологичното съответствие на целокупния душевен опит“ (Казанджиев, 1938, с. 357). Така българските интроспекционисти не се оказват жертва на епифеноменалистки и редуционистки подходи и остават при изворите на феноменологичната и същностна (екизсетенциална) психологичност (Александров, 2005, с. 109).

Като открива в чувствата една от основните единици на опита и най-субективната страна в душевния живот на човека, Сп. Казанджиев вижда в тях мост, по който може да се премине към изучаването на човешката индивидуалност като израз на нашата същност. Системообразуващата величина в индивидуалността е не познанието, не предметното съдържание на непосредствения опит, а преживяването. „В чувствата като състояния на съзнанието и във волевите процеси като самоволни импулси на това съзнание, е най-вече индивидуалността. Най-индивидуалната, най-личната, най-интимната, неповторима, различна от всички други на света е индивидуалността на чувствата“ (Казанджиев, 1932б, с. 19). Чувствата са основно съдържание на субективността, те систематизират и организират дейността на съзнанието и поведението вследствие на еволюционната им целесъобразност – да контролират и да информират човека за поддържането и развитието или разпадането на неговите жизнени функции

и състояния. В този смисъл индивидуалността е представена като продукт и цел на природата, като нейно най-висше постижение (Александров, 2005, с. 120).

Основната идея у Цветан Радославов в единственото му и твърде оригинално психологическо съчинение „Емоционалният фактор при мисленето, с особен оглед към дуалистичните схващания в етиката и религията“ (1932) е, че чувствата обогатяват съзнанието, а в определени аспекти и продължават възможностите на разума. По същество това е философско-психологическа интерпретация на отношението между чувства и познания. Той прави тънък психологически анализ на взаимовръзката емоции–чувства в хода на познанието и разкрива важни иманентни свойства на афективните процеси. Обширната област или обект, спрямо които Цв. Радославов открива влиянието на чувствата в обогатяването на съзнанието, са дуалистичните системи и отношения. Инструментът, с който обработва дуалистичните отношения, е полярността на чувствата. Главната операция е екстериоризацията на контрастността на чувствата върху обективно противоположните членове на дуалистичната система („дизюнктивна операция“). Смисълът на тази операция е да се докаже как инструменталната способност на чувствата води до познание за антагонизма между противоположностите и как произвежда това познание. Фактът, че мисленето и чувствата се срещат с такива дуалистични системи като дух и материя, Бог и Сатана, плюс и минус, представя възможност тези отношения да получат двойна интерпретация – интелектуална и емоционална. За разума дуалистичното отношение не е положително или отрицателно, то е обективно противоположно. Когато обаче стане предмет на чувствата, това отношение придобива за субекта нови измерения, става положително–отрицателно. Какво прави съзнанието? „Като обективира тия чувства – отговаря Цв. Радославов – върху проявите, които ги предизвикват, и като им приписва с това значение на обективни свойства на последните, човек извършва ценение на тези прояви, принципи и т.н.“ (Радославов, 1932, с. 15.). Ясно е, че чрез чувствата се приписват нови характеристики на обективните отношения. Приложена към усещанията, тази операция води до създаване на връзката положително–отрицателно. Според Радославов сетивните съдържания топло и студено са различни сами по себе си. Те не са нито положителни, нито отрицателни усещания, не са и степени на едно и също качество. „Явно е, че ние им приписваме тези свойства, само защото първото предизвиква у нас приятно, а второто неприятно чувство. А това става поради известна биологична целесъобразност, във връзка с полезното и вредното в живота, и ако тази целесъобразност изисква това, мислимо е щото, топлото да се съзнава като неприятно (отрицателно), студеното като приятно (положително), както това става при известни степени в силата на усещането: умереният хлад е приятен, а голямата горещина е неприятна“ (Радославов, 1932, с. 28.).

В заключение: за креативната функция на контрастността на чувствата и тяхната оценъчна инструменталност Цв. Радославов стига до извода, че разумът

само констатира, а чувствата оценяват. Тази способност на чувствата да оценяват в понятията положително–отрицателно Цв. Радославов нарича „субективен идеализъм“ на емоциите. Той доказва, че чрез чувствата светът се субективира потребно и оценъчно. Чувствата „допълват“ и „надстройват“ възможностите на познанието. Като подчертава интегрално-креативните и динамизиращи функции на чувствата, той отбелязва, че „само чувството, афектът може да роди смела, главоломна, дръзка, претенциозна идея за произволно преоценяване на ценностите“ (Радославов, 1932, с. 151).

Проф. П. Александров показва обосновано в плеяда от свои текстове, че българският интроспективен емпиризъм не е проекция на интелектуалистичната или на личностната психология. Той притежава свой образ и своя индивидуалност, която е най-силно изразена в ориентацията към изследването на афективните процеси. „За разлика от много други школи и течения, българският емпиризъм се самоопределя точно и адекватно. Той избира за главен предмет на психологичното изследване субективността, представена в такива психични процеси, като емоциите, афектите, нагласите и чувствата. Известно е, че субективността на психичното е поразявала и впечатлявала психологическото познание още от най-дълбока древност. За съжаление обаче, причините и природата на човешката индивидуалност и неповторимост все още остават слабо позната територия на психологическата наука.“ (Александров, 2012, с. 157). П. Александров показва и отстоява, че подходът на българските интроспекционисти към разбирането на психологическата природа на субективността е привлекателен и стратегически верен. Тяхната теза, че емоциите и чувствата са най-дълбоко съдържание на човешката субективност, че тези процеси изразяват най-пълно и най-точно това, което наричаме индивидуални особености, че психичната детерминация или ендогенната психична каузалност е вътрешно автономна, във висока степен самоподдържаща се и самоусилваща се, че афективните процеси могат за се изследват експериментално и са релевантен предмет на такъв метод като контролираното самонаблюдение, е проникновено и системно развивана от П. Александров (повече за това сме показали и в друг доклад на настоящата конференция; Денев, този том). И още: „Известно е, как в контекста на обективния експеримент се експлоатира до неузнаваемост самонаблюдението и как интроспектирането може да се допълва разумно от различен род обективни методики. Ако бъдем справедливи, трябва да признаем, че регулираното и контролираното систематично самонаблюдение, реализирано от българските емпирици, е ранен модел на това, което става днес в науката психология. С други думи, те стигат за своето време до това, което е идеал за изследване за науката психология.“ (Александров, 2012, с. 157)

Накрая, бих споделил убеждението на проф. П. Александров, че „Времето, в което работят българските интроспекционисти, се характеризира с дефицит на научно познание относно природата и мястото на психичното в реалния свят.

В известни отношения тази празнота е налице и днес, въпреки наличието на много „психологии“, рядко признаващи се помежду си, интегрален успех от рода на пределно широките обобщения не е постигнат. Това изисква все по-прецизно да се вглеждаме в историята на психологическата наука, в нейните минали победи и поражения, за да можем чрез тях да се ориентираме в настоящето и бъдещето.“ (Александров, 2012, с. 154).

ЛИТЕРАТУРА

- Александров, П. (1983). Интроспективните изследвания на Никола Алексиев върху чувствата и афектите. *Годишник на СУ, Книга Психология*, Т. 76, с. 5-31.
- Александров, П. (1991). Проблемът за афективните процеси в българската интроспективна психология. *Годишник на СУ, Книга Психология*, Т. 84, с. 5-30.
- Александров, П. (1993). Българската интроспективна психология. Докторска дисертация. София.
- Александров, П. (1995). Интроспективният метод в българската емпирична психология. *Годишник на СУ, Книга Психология*, Т. 87–88, с. 83-99.
- Александров, П. (2005). *История на психологията (част I)*. Варна: Псидо.
- Александров, П. (2012). *История на интроспективната психологията*. Варна: ВСУ.
- Алексиев, Н. Учението на Густав Т. Фехнер за отношението между душа и тяло. В П. Александров (Съст.) (2000). *История на психологическата мисъл (христоматия)*. София: Лик.
- Алексиев, Н. (1907). *Основни форми на чувствата*. Пловдив.
- Алексиев, Н. (1908). *Принос към учението за афектите*. София.
- Денев, Л. (2003). Самостоятелност и противоположност на системите на удоволствието и болезнеността. *Годишник на СУ, Книга Психология*, Т. 89, 225-272.
- Денев, Л. (2011). Хедонично-валентна самодетерминация на психичното. Докторска дисертация. София: СУ „Св. Кл. Охридски“.
- Денев, Л. (2017). Традиция и модерност в изследването на емоциите, чувствата и афектите в българската интроспективна психология. СУ, МНК-Предизвикателства и перспективи пред съвременната научна психология.
- Денев, Л. (2022). Историко-психологичен подход в изследването на емоциите, чувствата и индивидуалността (приемственост и съвременност в дисциплината „История на психологията“ в СУ). В този том.
- Казанджиев, Сп. (1932а). *Емоционалният фактор при мисленето (Предговор към Цв. Радославов)*. София.
- Казанджиев, Сп. (1932б). Чувство и индивидуалност. В: *Знание и вяра*, София.
- Казанджиев, Сп. (1934). *Периферната теория за афекта и репродуцирането на патогенните афектни преживявания*. София.
- Радославов, Цв. (1932). *Емоционалният фактор при мисленето, с особен оглед към дуалистичните схващания в етиката и религията*. София.

ПСИХОЛОГИЯ НА ЗДРАВЕТО

РЕДАКТОР НА СЕКЦИЯТА
проф. д.пс.н. Соня Карабельова

HEALTH PSYCHOLOGY

SECTION EDITOR
Prof. Sonya Karabelyova, D.Sc.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЗДРАВНИЯ ЛОКУС НА КОНТРОЛ В БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ ПО ВРЕМЕ НА КОВИД ПАНДЕМИЯТА

доц. д-р Албена Крумова Крумова
СУ „Св. Климент Охридски“
a_krumova@phls.uni-sofia.bg

гл. ас. д-р Плама Сергеева Христова
СУ „Св. Климент Охридски“
plama@phls.uni-sofia.bg

Албена Крумова и Плама Христова. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЗДРАВНИЯ ЛОКУС НА КОНТРОЛ В БЪЛГАРИЯ И ГЕРМАНИЯ ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД

Настоящият доклад представлява емпирично изследване на личностния конструкт „здравен локус на контрол“. Изследването е проведено в България и Германия в началото на пандемията от ковид-19 – през месеците април–юни 2020 г. Общо 805 респонденти от България (405) и Германия (400) попълниха онлайн версията на Скалата за мултидименсионален здравен локус на контрол – Форма А (MHLC). Целта беше да се разкрие наличието на статистически значими разлики в здравния локус на контрол при респондентите от двете страни по време на пандемията. Анализът на данните показва, че в условията на пандемична кризисна ситуация са налице значими разлики между България и Германия по две от субскалите на MHLC: Вътрешен здравен локус на контрол (IHLC) и Здравен локус на контрол, насочен към силния друг (PHLC). Разкрити са и различия между двете извадки, опосредствани от някои демографски характеристики като пол, възраст и образование.

Ключови думи: България, Германия, здравен локус на контрол, пандемия

Albena Krumova and Plama Hristova. A STUDY OF HEALTH LOCUS OF CONTROL IN BULGARIA AND GERMANY DURING THE COVID-19 PANDEMIC

This paper is an empirical investigation of the personality construct "health locus of control". The study was conducted in Bulgaria and Germany at the onset of the COVID-19 pandemic – from April to June 2020. A total of 805 respondents from Bulgaria (405) and Germany (400) completed the online version of the Multidimensional Health Locus of Control Scale – Form A (MHLC). The aim was to reveal the presence of statistically significant differences in health locus of control in respondents from both countries during the pandemic. Data analysis showed that in a pandemic crisis

there were significant differences between Bulgaria and Germany on two of the MHLC subscales: the Internal Health Locus of Control (IHLC) and the Powerful Others Health Locus of Control (PHLC). Differences between the two samples mediated by some demographic characteristics such as gender, age and education were also revealed.

Keywords: Bulgaria, Germany, health locus of control, pandemic

Пандемията от ковид-19 доведе до редица промени в живота на хората. Те бяха принудени да ограничат контактите си, да променят навиците си, да редуцират пътуванията си. Тези промени, наред с несигурността, свързана с динамиката на пандемията, оказаха негативен ефект върху личния и обществения живот на хората, върху тяхното физическо и психично благополучие (Misamer et al., 2021). Редица изследвания свидетелстват за отрицателния ефект на пандемията върху нивата на стрес (Manchia et al., 2022; Robillard et al., 2020), психичното здраве (Talevi et al., 2020; Usher et al., 2020) и общото благополучие (Möhring et al., 2021; Zacher & Rudolph, 2021). В опита си да се справят с предизвикателствата, причинени от тази пандемична ситуация, хората постоянно търсят отговори на въпроси като: „Ще успее ли да се предпазя?“, „Ако се разболея, ще бъда ли излекуван/а?“, „Ще оцелея ли?“ и др.

Поемането на отговорност за личното здраве е важен детерминант на здравното поведение и опосредства всяка постъпка, свързана със здравето и болестта (Крумова и Христова, 2021). Редица автори разкриват наличието на положителна връзка между убежденията за личен контрол върху собственото здраве и по-доброто физическо и психическо функциониране, както и по-високите нива на здравно поведение като цяло (Cobb-Clark et al., 2014; Nazareth et al., 2015). От друга страна, убежденията на хората, страдащи от хронични или тежки заболявания, че другите са отговорни за тяхното здраве, в повечето случаи води до по-слаба вътрешна мотивация за постигане на добри резултати и до неефективност на лечението (Gibek & Sacha, 2019).

ЛОКУС НА КОНТРОЛ И ЗДРАВЕН ЛОКУС НА КОНТРОЛ

Терминът „локус на контрол“ е въведен от Джулиан Ротър през 1954 г. и отразява склонността на хората да вярват, че контролират или не събитията в живота си (Rotter, 1966). В тази връзка Ротър твърди, че съществуват два вида локус на контрола: вътрешен, при който човекът вярва, че е отговорен за онова, което се случва в живота му, и външен, при който този контрол и отговорността се приписват на външни фактори – късмет, случайност, съдба. Според него хората притежават или вътрешен, или външен локус на контрол. Тази първоначално

чална гледна точка, при която убежденията за вътрешен и външен контрол отразяват противоположните страни на континуум, е възплътена успешно (Wallston & Wallston, 1982) в концепцията за мултидименсионалния здравен локус на контрола (MHLC). Тя е изградена върху същата теоретична рамка, но включва три основни измерения, или три разновидности на контрола: вътрешен здравен локус на контрол (IHLC), при който човекът разглежда здравословното си състояние като резултат от лични решения; здравен локус на контрол, ориентиран към силния друг (PHLC); здравен локус на контрол, при който отговорността и контролът се приписват на случайни външни фактори като шанс, съдба и късмет (CHLC).

Редица изследвания откриват положителна корелация между IHLC, здравословните поведения и психичната устойчивост. От друга страна, високите средни стойности по CHLC се свързват с по-рисково поведение (Helmer et al., 2012), а изразеността по субскалата, измерваща PHLC, се наблюдава при респонденти, страдащи от онкологични, хронични, афективни, сърдечни и неврологични заболявания (Крумова, 2005; Pielok et al., 2016).

Споменатите проучвания разкриват връзката между трите разновидности на здравния локус на контрол и отделните заболявания, от които страдат или са заплашени изследваните лица. Характерното за тези проучвания е, че обективната ситуация, в която те са проведени, е стандартна, нормална, докато субективно възприеманата от респондентите ситуация е нестандартна и екстремална дотолкова, доколкото всеки един от тях преживява заболяването си като *вътрешна заплаха* за собственото оцеляване. Особеното при настоящото изследване е това, че обективната ситуация, в която то е проведено, е нестандартна, екстремална и сама по себе си представлява *външна заплаха* за оцеляването на здрави и жизнеспособни хора. В този случай въпросът, на който трябва да се отговори, се отнася до връзката между здравния локус на контрола и застрашаващата здравето на хората *външна заплаха*, а също и до това, дали тази връзка е повлияна от съществуващия социален контекст в България и Германия.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ЦЕЛ И ХИПОТЕЗИ

Изследването на здравния локус на контрола е част от мащабно международно проучване, реализирано през началния етап на пандемията: април – юни 2020 г., и включва шест държави: три европейски (България, Германия и Унгария) и три азиатски (Китай, Индия и Индонезия). Резултатите от проведеното в България изследване на локуса на контрола бяха дискутирани на проведения в София от 13 до 15 ноември 2020 г. IX Международен конгрес по психология, а впоследствие бяха публикувани в Българско списание по психология (Крумова и Христова, 2021) и изнесени в доклад от конференцията в Китен „Лидерство и

развитие на човешките ресурси“, проведена от 20 до 24 юни 2021 г. (Крумова и Христова, 2022, под печат).

Настоящият доклад представя резултати от изследването, проведено в България и Германия, като целта е да са разкрие наличието на значими разлики в здравния локус на контрола при респондентите от двете страни по време на пандемия. Съобразно тази наша изследователска цел бяха формулирани следните хипотези:

Хипотеза 1. В ситуация на пандемия се разкриват значими различия между респондентите от двете страни по отношение на проявленията на здравния локус на контрола.

Хипотеза 2. В ситуация на пандемия и в двете извадки: българска и немска, ще доминират IHLC и/или PHLC, докато средните стойностите по субскалата, измерваща CHLC, ще бъдат значително по-ниски.

Хипотеза 3. В ситуация на пандемия здравният локус на контрола е опосредстван от определени демографски фактори (пол, възраст, образование), като тяхната опосредстваща роля се проявява по различен начин в българската и немската извадка.

МЕТОД

Участници

В изследването участваха респонденти от България и Германия. Общият брой на изследваните лица е 805 души на възраст между 18 и 70 години, от които 405 са българи (68,7% жени; 29,8% мъже и 1,5% предпочитат да не отговарят), а 400 – германци (51,7% жени; 48% мъже и 0,3% предпочитат да не отговарят). Средната възраст на участниците от България е 45 години, а на участниците от Германия – 49 години. Участниците се различаваха по образование, професия, трудов стаж, семеен статус, материално положение и политически ориентации.

Методика и изследователска процедура

В изследването беше използвана Мултидименционалната скала за здравен локус на контрол – Форма А (*Multidimensional Health Locus of Control Scale – Form A*), разработена от К. Уолстън и съавтори (Wallston et al., 1978) въз основа на концепцията на Джулиан Ротър (Rotter, 1966). Скалата включва 18 айтема, разпределени в три субскали, измерващи вътрешен локус на контрол (IHLC), локус на контрол, ориентиран към силния друг (PHLC), и локус на контрол, насочен към шанса (CHLC). Отговорите на респондентите се оценяват по шест-степенна Ликертова скала. Към този въпросник беше добавена и таблица с въпроси за основни демографски характеристики на изследваните лица.

Получените резултати от изследването бяха обработени със следните статистически методи: t-тест за независими извадки и еднофакторен и двуфакторен дисперсионен анализ (ANOVA).

За цялата изследвана извадка надеждността на скалата, измерваща здравния локус на контрола, е в допустимите граници: $\alpha=0,70$.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Получените резултати от изследването потвърждават напълно или частично първоначално формулираните хипотези. Например съгласно първата хипотеза допускаме, че при създамата се екстремална пандемична ситуация ще са налице значими разлики между респондентите от двете страни по отношение на проявленията на здравния локус на контрола.

След прилагане на t-тест за независими извадки се установи, че са налице статистически значими разлики между България и Германия по две от субскалите на MHLC: скалата, измерваща вътрешния здравен локус на контрола (IHLC) – $t(800) = 4,76$, $p < 0,001$, с по-малка от типичната големина на ефекта $d=0,33$, и субскалата, измерваща насочения към силния друг локус на контрола (PHLC) – $t(797) = 2,93$, $p = 0,003$, с по-малка от типичната големина на ефекта $d=0,21$ съгласно Коен (Cohen, 1988).

Таблица 1. Средни стойности и стандартни отклонения за IHLC, PHLC и CHLC по държави

ДЪРЖАВИ	IHLC			PHLC			CHLC		
	n	X	SD	n	X	SD	n	X	SD
България	404	25,86	5,48	401	21,68	5,47	396	20,39	5,97
Германия	398	24,14	4,77	398	20,53	5,57	399	20,17	4,66

Както се вижда от Таблица 1, и в двете извадки най-високи средни стойности са налице по субскалата, измерваща вътрешния локус на контрола, докато средните стойности по другите две субскали: насочения към силния друг локус на контрола (PHLC) и насочения към шанса локус на контрола (CHLC), са значително по-ниски и приблизително еднакви. Независимо от тази обща тенденция, между българската и немската извадка се откриват значими разлики ($p < 0,05$) по две от субскалите: IHLC и PHLC, като по-високи средни стойности се регистрират при респондентите от България. Тези резултати потвърждават първата хипотеза.

Съгласно втората хипотеза и при българската, и при немската извадка ще доминират IHLC и/или PHLC, докато средните стойности по субскалата, измерваща CHLC, ще бъдат значително по-ниски. Резултатите, представени в Таблица 1, показват, че при респондентите от двете групи се открояват ясно високите

средни стойности по IHLC на фона на почти идентичните резултати по PHLC и CHLC. Основанието да допуснем доминантност на PHLC е подкрепено от редица изследвания, според които хората със здравословни проблеми демонстрират най-високи средни стойности по субскалата, измерваща насочения към силния друг локус на контрола (Крумова, 2005; Pielok et al., 2016). Предположихме, че възникналата пандемична ситуация, излагаща на риск здравето на хората, ще допринесе за доминантността на PHLC или поне ще приравни стойностите ѝ с тези по IHLC.

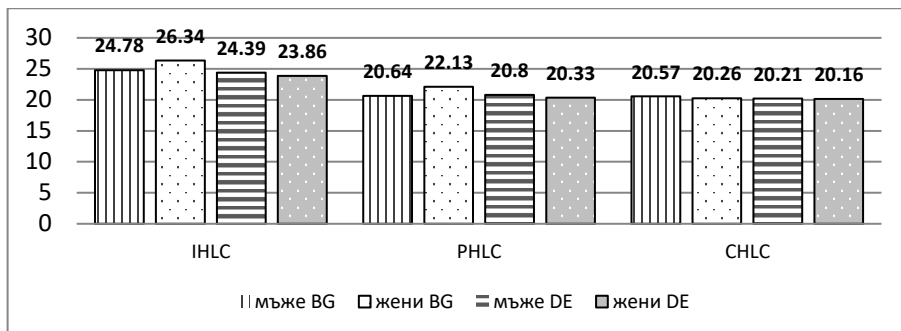
Занижените средни стойности по отношение на PHLC в двете извадки може да се обяснят с факта, че изследването беше проведено в самото начало на пандемията. Тогава в целия свят съществуваше пълна неяснота по отношение както на същността, произхода и проявлението на вируса, така и на неговото лечение. Беше ясно единствено, че все още няма противодействие (ваксина) на здравната заплаха и всичко зависи от спазването на наложените рестрикции, т.е. от здравното поведение на хората. По всяка вероятност тази наложена (от медиците) тенденция да се вярва, че здравето на хората зависи от собственото им поведение, е една от главните причини за доминирането на IHLC.

Третата хипотеза се потвърждава частично. Резултатите от проведено през 2005 г. изследване показват отсъствието на значими полови различия по всички субскали на MHLC. Тези резултати са валидни както за хората с добро соматично и психично здраве, така и за тези, при които е налице здравословен проблем: онкологичен, хроничен, афективен, сърдечен и неврологичен (Крумова, 2005). Други изследвания откриват наличието на значими разлики между мъжете и жените както при здрави, така и при болни респонденти (Furnham & Kirkcaldy, 1997; Pielok et al., 2016). С оглед на тези смесени резултати, допускаме, че по време на пандемия е възможно да се наблюдават значими разлики между мъжете и жените от една и съща националност, като средните стойности по субскалата, измерваща PHLC при жените, ще бъдат по-високи в сравнение с тези на мъжете.

Получени резултати от настоящото изследване също са смесени: в немската извадка не се наблюдават значими полови разлики по нито една от субскалите на MHLC. В българската извадка обаче са налице значими разлики ($p < 0,05$) по субскалите IHLC ($p < 0,01$; $d = 0,29$) и PHLC ($p < 0,05$; $d = 0,28$), като по-високите стойности се наблюдават при жените (Фигура 1).

След прилагането на двуфакторен дисперсионен анализ се установява статистическо значимо различие между ефекта на взаимодействие на националността и пола по субскалата, измерваща IHLC: $F(2,794) = 4,554$, $p = 0,01$, с малка големина на ефекта $\eta = 0,10$ и PHLC – $F(2,791) = 3,982$, $p = 0,019$, с малка големина на ефекта $\eta = 0,10$ съгласно Коен (Cohen, 1988). В основата на тези разлики са по-високите средни стойности по две от субскалите на въпросника (IHLC и PHLC),

които се наблюдават при българките в сравнение с останалите 3 групи респонденти: българи, немци и немкини, които показват почти идентични средни стойности по всички субскали.

Фигура 1. Средни стойности по IHLC, PHLC и CHLC в зависимост от националност и пол

Голямо впечатление прави отчетливата тенденция за доминиране на IHLC и PHLC при българките. Тъй като става дума за здравен локус на контрола в екстремална пандемична ситуация, където заплахата е не само към отделния човек, но и към групата и обществото като цяло, би следвало да обвържем обяснението на тази тенденция със семейното благополучие и грижата за децата. По всяка вероятност липсата на реципрочност в семейните роли е една от причините в тази критична ситуация българките в сравнение с българите в много по-висока степен да разчитат преди всичко на себе си и на силния друг (в случая здравната институция, лекаря). Освен това би могло да се допусне, че високите средните стойности на българките по отношение на немските респонденти (мъже и жени) се дължат на факта, че в немското семейство е налице реципрочност на ролите, което е причина за еднаквите средни стойности при мъжете и жените от немската извадка по отношение на IHLC и PHLC.

Съгласно третата хипотеза допускаме, че в пандемична ситуация здравният локус на контрола ще е повлиян от възрастта, като предположението е по-високите стойности по субскалата PHLC да се наблюдават при по-възрастната група участници. Тази хипотеза се базира на редица резултати от международни изследвания, според които с възрастта насоченият към силния друг здравен локус на контрола излиза на преден план (Lachman, 1986; Bailis et al., 2010).

Двуфакторният дисперсионен анализ доказва отсъствието на статистически значими разлики между ефекта на взаимодействие на националността и възрастта по всяка една от субскалите на MHLC. Въпреки това главният ефект за фактора възраст е значим – $F(2,785) = 15,906$, $p = 0,001$, със стойност, близка до средната – $\eta = 0,20$, съгласно Коен (Cohen, 1988).

Еднофакторният дисперсионен анализ разкрива значими разлики по субскалата PHLC в зависимост от възрастта, където $F(2,396) = 12,439$, $p < 0,001$ със средна големина на ефекта $\eta = 0,24$ съгласно Коен (Cohen, 1988). Пост-хок анализът показва наличие на значими разлики между респондентите от трите групи (ранна, средна и късна зрялост). Най-високи са средните стойности по тази субскала при по-възрастните (над 51-годишна възраст) – ($X = 21,78$, $SD = 5,58$), последвани от групата на възраст между 36 и 50 години ($X = 20,16$, $SD = 5,31$), а най-ниски – при най-младите (между 18 и 35 години) ($X = 18,36$, $SD = 5,21$).

При респондентите от България се наблюдава същата зависимост: статистически значими разлики по PHLC според възрастта. Резултатите от проведеня еднофакторен анализ показват, че са налице значими разлики по субскалата PHLC в зависимост от възрастта, където $F(2,393) = 5,708$, $p < 0,01$ с по-малка от типичната големина на ефекта $\eta = 0,17$ съгласно Коен (Cohen, 1988). Пост-хок анализът показва наличие на значими разлики ($p < 0,05$) между респондентите над 51-годишна възраст ($X = 22,96$, $SD = 5,04$) с респондентите на възраст между 18–35 години ($X = 21,01$, $SD = 5,88$) и с тези на възраст между 36–50 години ($X = 21,03$, $SD = 5,42$; $p < 0,01$).

Тези резултати потвърждават предположението, че с напредване на възрастта здравният локус на контрола се модифицира – наблюдаваната доминантност на вътрешния здравен локус на контрола се заменя с доминантност на насочения към силния друг здравен локус на контрол (лекаря).

Редица изследвания доказват, че наличието на по-високи стойности по субскалата, измерваща CHLC, се наблюдава при респонденти с по-нисък образователен ценз, а при лицата с по-висока образователна степен преобладават по-високи средните стойности по субскалата IHLC (Gaber & Abdel-Latif, 2012; Jacobs-Lawson, Waddell & Webb, 2011). В унисон с тези изводи са и предположенията в настоящото изследване за опосредстващата роля на фактора образование. Получените резултати доказват наличието на значими разлики при CHLC в немската извадка [$t(344) = 2,87$, $p = 0,004$, $d = 0,28$]. По-високи средни стойности по тази субскала се наблюдават при групата, включваща хора с основно и средно образование ($X = 20,61$, $SD = 4,96$), за разлика от висшистите, за които са характерни по-ниските средните стойности ($X = 19,32$, $SD = 3,89$).

В българската извадка статистически значими разлики се наблюдават по субскалата IHLC – [$t(193) = -2,99$, $p = 0,003$, $d = 0,35$], като по-високите средни стойности са валидни за висшистите ($X = 26,42$, $SD = 5,21$) в сравнение с групата с основно и средно образование ($X = 24,54$, $SD = 5,91$). Очевидно е, че по време на пандемия вътрешният локус на контрола е по-характерен за хората с по-висок образователен ценз, докато за тези с по-ниска образователна степен е характерен CHLC. По субскалата, измерваща насочения към силния друг здравен локус на контрола (PHLC), не се наблюдават повлияни от образованието статистически значими разлики нито при българските, нито при немските респонденти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от настоящото изследване разкриват въздействието на пандемията от ковид-19 върху здравния локус на контрола и показват, че този личностен конструкт е повлиян по различен начин в две отделни европейски страни: България и Германия. Между българската и немската извадка се откриват статистически значими разлики ($p < 0,05$) по две от субскалите – IHLC и PHLC, като по-високите средните стойности са налице при респондентите от България. Характерно за българските и немските респонденти е това, че за оцеляването си в критичната пандемична ситуация те са склонни да разчитат преди всичко на себе си (IHLC), вместо на силните други (PHLC) или на шанса (CHLC). Наред с това резултатите от изследването разкриват и опосредстващата роля, която играят някои демографски фактори като пол, възраст и образование върху проявлението на здравния локус на контрола. Например по полов признак в немската извадка не бяха регистрирани различия между субскалите на MHLC, като същевременно при българките в сравнени с българите и с немските мъже и жени се наблюдаваха значително по-високи средни стойности по отношение на IHLC и PHLC. Резултатите от изследването доказват опосредстващата функция и на възрастта по отношение на здравния локус на контрола и разкриват тенденцията с напредването на възрастта изследваните лица от двете държави да разчитат за здравето си на силния друг (PHLC). Що се отнася до фактора образование, резултатите потвърждават изводите от изследвания, реализирани в стандартни ситуации, а именно, че хората с по-висок образователен ценз в здравното си поведение са склонни да се уповават предимно на себе си (IHLC), докато лицата с по-ниско образование имат нагласа да разчитат на случайността и късмета (CHLC).

Изводите, направени въз основа на получените резултати от изследването, ще бъдат полезни за успешното управление и самоуправление на здравното поведение на хората при бъдещи пандемични ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

- Крумова, А. (2005). Межкултурни модели на болестта. Автореферат. С.
- Крумова, А., & Христова, П. (2021). Здравен локус на контрол в условията на екстремална пандемична ситуация: психологическо изследване. *Българско списание по психология*, 3, 7–16.
- Крумова, А., & Христова, П. (2022). Демографски аспекти на здравния локус на контрол при ковид пандемията (*под печат*).
- Bailis, D., Segall, A., & Chipperfield, J. (2010). Age, Relative Autonomy and Change in Health Locus of Control Beliefs: A Longitudinal Study of Members of a Health-promotion Facility. *Journal of Health Psychology* 15(3), 326–338. <https://doi.org/10.1177/1359105309342296>

- Cobb-Clark, D., Kassenboehmer, S., & Schurer, S. (2014). Healthy habits: The connection between diet, exercise, and locus of control. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 98, 1–28. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2013.10.011>
- Furnham, A. & Kirkcaldy, B. (1997). Age and sex differences in health beliefs and behaviors. *Psychological Reports*, 80, 63–66. <https://doi.org/10.2466/pr0.1997.80.1.63>
- Gaber, S., & Abdel-Latif SH. (2012). Effect of education and health locus of control on safe use of pesticides: a cross sectional random study. *Journal of Occupational Medicine and Toxicology*, 25. <https://doi.org/10.1186/1745-6673-7-3>
- Gibek, K., & Sacha, T. (2019). Comparison of health locus of control in oncological and non-oncological patients. *Contemporary Oncology*, 23(2), 115–120. <https://doi.org/10.5114/wo.2019.85638>
- Helmer, S. M., Krämer, A. & Mikolajczyk, R. T. (2012). Health-related locus of control and health behaviour among university students in North Rhine Westphalia, Germany. *BMC Res Notes* 5, 703. <https://doi.org/10.1186/1756-0500-5-703>
- Jacobs-Lawson, J., Waddell, E. & Webb, A. (2011) Predictors of Health Locus of Control in Older Adults. *Current Psychology*, 30(173) <https://doi.org/10.1007/s12144-011-9108-z>
- Lachman, M. (1986). Locus of control in aging research: a case for multidimensional and domain-specific assessment. *Psychology and Aging*, 1(1), 34–40. <https://doi.org/10.1037//0882-7974.1.1.34>
- Leotti, L. A., Iyengar, S. S., & Ochsner, K. N. (2010). Born to choose: the origins and value of the need for control. *Trends in Cognitive Sciences*, 14(10), 457–463. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2010.08.001>
- Luszczynska, A. & Schwarzer, R. (2005). Multidimensional Health Locus of Control: Comments on the Construct and its Measurement. *Journal of Health Psychology* 10(5), 633–642. <https://doi.org/10.1177/1359105305055307>
- Manchia, M., Gathier, A. W., Yapici-Eser, H., Schmidt, M. V., de Quervain, D., van Amelsvoort, T., Bisson, J. I., Cryan, J. F., Howes, O. D., Pinto, L., van der Wee, N. J., Domschke, K., Branchi, I., & Vinkers, C. H. (2022). The impact of the prolonged COVID-19 pandemic on stress resilience and mental health: A critical review across waves. *European Neuropsychopharmacology: The Journal of the European College of Neuropsychopharmacology*, 55, 22–83. <https://doi.org/10.1016/j.euro-neuro.2021.10.864>
- Möhring, K., Naumann, E., Reifenscheid, M., Wenz, A., Rettig, T., Krieger, U., ... & Blom, A. G. (2021). The COVID-19 pandemic and subjective well-being: longitudinal evidence on satisfaction with work and family. *European Societies*, 23(1), S601-S617. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1833066>
- Nazareth, M., Richards, J., Javalkar, K., Haberman, C., Zhong, Y., Rak, E., et al. (2015). Relating Health Locus of Control to Health Care Use, Adherence, and Transition Readiness Among Youths with Chronic Conditions, North Carolina. *Preventing Chronic Disease*, 13:160046. DOI: <http://dx.doi.org/10.5888/pcd13.160046>

- Pagnini, F., Bercovitz, K., & Langer, E. (2016). Perceived control and mindfulness: Implications for clinical practice. *Journal of Psychotherapy Integration, 26*(2), 91–102. <https://doi.org/10.1037/int0000035>
- Pielok, J., Płotek, W., Samborska, R., Cybulski, M. (2016). The health locus of control in middle-aged low-risk patients qualified for coronary artery bypass grafting with extracorporeal circulation. *Journal of Medicine and Science, 85*(2), 96–105. <https://doi.org/10.20883/jms.2016.114>
- Robillard, R., Saad, M., Edwards, J., et al (2020). Social, financial, and psychological stress during an emerging pandemic: observations from a population survey in the acute phase of COVID-19. *BMJ Open, 10*:e043805. doi: 10.1136/bmjopen-2020-043805
- Talevi, D., Socci, V., Carai, M., Carnaghi, G., Faleri, S., Trebbi, E., ... & Pacitti, F. (2020). Mental health outcomes of the CoViD-19 pandemic. *Rivista di psichiatria, 55*(3), 137–144. <https://doi.org/10.1708/3382.33569>
- Usher, K., Durkin, J., & Bhullar, N. (2020). The COVID-19 pandemic and mental health impacts. *International Journal of Mental Health Nursing, 29*(3), 315–318. <https://doi.org/10.1111/inm.12726>
- Wallston, K. A., Wallston, B. S., & DeVellis, R. F. (1978). Development of Multidimensional Health Locus of Control (MHLC) Scale. *Health Education Monographs, 6*(2), 160–170. <https://doi.org/10.1177/109019817800600107>
- Zacher, H., & Rudolph, C. W. (2021). Individual differences and changes in subjective wellbeing during the early stages of the COVID-19 pandemic. *American Psychologist, 76*(1), 50–62. <https://doi.org/10.1037/amp0000702>

ПСИХИЧНИ ДЕТЕРМИНАНТИ НА КОЛЕБАНИЕТО ПО ОТНОШЕНИЕ НА ВАКСИНИТЕ

докторант Георги Гърков

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

проф. д.пс.н. Ирина Зиновиева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

zinovieva@phls.uni-sofia.bg

Георги Гърков и Ирина Зиновиева. ПСИХИЧНИ ДЕТЕРМИНАНТИ НА КОЛЕБАНИЕТО ПО ОТНОШЕНИЕ НА ВАКСИНИТЕ

Настоящият доклад прави опит да обхване потенциалната роля на редица психични характеристики спрямо нагласата към ваксините. За тази цел използваме следните инструменти: скала, включваща айтеми от две модифицирани разновидности на Скалата за ваксинационна колебливост на СЗО (Akel et al., 2021; Rodriguez et al., 2022); Съкратена IPIP скала (Donnellan et al., 2006); Скала за конформизъм (Mehrabian & Stefl, 1995), Скала за самооценка (Rosenberg, 1979) и Скала за многомерен екзистенциален смисъл (George & Park, 2017). Факторната структура на скалите е установена чрез паралелен анализ, VSS и MAP, и експлораторни факторни анализи с облимин ротация върху полихорните корелационни матрици. След това е приложена робъстна Бейсова регресия с t-разпределение на Стюдънт. Извадката се състои от 102 жени и 103 мъже. Резултатите показват, че доверието във ваксините се свързва с по-висок конформизъм. По-силно изразеният невротизъм и по-силният смисъл в живота, от друга страна, биха могли да насърчат ваксинационната колебливост. Жените в извадката демонстрират по-слабо доверие във ваксините, отколкото мъжете, но тези разлики не са значими. Въпреки че отразяват потенциално социалния синкретизъм, в който се развиват ваксинационните нагласи, резултатите подкрепят връзката между смисъла в живота и нагласите към свързаните със здравето поведения.

Ключови думи: колебание по отношение на ваксините, смисъл в живота, невротизъм, конформизъм

Georgi Garkov and Irina Zinovieva. PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF VACCINATION HESITANCY

The paper addresses the potential role several psychological characteristics play in vaccine attitudes. To this end, we use the following instruments: a scale including

items from two modified versions of the Vaccination Hesitance Scale (Akel et al., 2021; Rodriguez et al., 2022); Abbreviated IPIP Scale (Donnellan et al., 2006); Conformity Scale (Mehrabian & Stefl, 1995), Self-Esteem Scale (Rosenberg, 1979), and Multidimensional Existential Meaning Scale (George & Park, 2017). The factor structure of the scales was established by parallel analysis, VSS and MAP, and exploratory factor analyzes with oblimin rotation on the polychoric correlation matrices. We then applied robust Bayesian regression with a Student's t-distribution. The sample consisted of 102 women and 103 men. The results showed that trust in vaccines was associated with higher compliance. Higher neuroticism and higher level of experienced meaning in life, on the other hand, could promote vaccination hesitancy. Females in the sample demonstrated lower confidence in vaccines than males, but these differences were not significant. Although the results potentially reflect the social syncretism in which vaccination attitudes develop, they support the relationship between meaning in life and attitudes to health behaviors.

Keywords: vaccination hesitancy, meaning in life, neuroticism, conformity

ВЪВЕДЕНИЕ

Коронавирусната пандемия доведе до засилващи се икономически неравенства, висока смъртност и въвеждането на масови ограничения, целящи да намалят товара върху здравните системи на отделните страни. С оглед на подобни обстоятелства вероятно не е изненадващо, че увеличаващо се количество изследвания утвърждава разнообразните и сериозни последици на настоящата пандемия не само върху соматичното, но и върху психичното здраве на хората (Giuntella et al., 2021; Taquet et al., 2021). Това предполага, че изследването на психичните предпоставки за застъпването или превенцията на здравния риск се превръща във все по-наложителна задача.

Проучвания, засягащи теориите за промяна на свързаните със здравето поведения, подсказват, че възприятията и нагласите към риска имат съществен принос за определянето им (Conner, 2015; Ferrer & Klein, 2015; Renner et al., 2015). Доколкото нагласите към здравния риск е вероятно да имат значителна контекстуална обусловеност обаче, тази статия прави опит да провери някои потенциални психични предпоставки за доверието и колебливостта към ваксините като разновидност на нагласите към здравния риск.

Макар и като цяло да има научен консенсус, че ваксините срещу ковид-19 са сравнително безопасни и предотвратяват тежкото му протичане, в българското обществено пространство доверието към ваксините продължава да се разглежда като научно противоречива и натоварена с множество неясноти тема. Разбира се, към възникването на подобни противоречия и неясноти е въз-

можно да допринасят и етичните проблеми, които здравните политики или научните резултати генерират по принцип. Например колко етично основателна е доброволната ваксинация спрямо принудителната ваксинация, или как може да се разреши „проблемът за отделния случай“ при съотнасянето на емпиричните резултати към практиката (Гърков, 2022; Hájek, 2007). Следователно отношението към ваксините срещу ковид се очертава като проблем с потенциални неясноти и противоречия на повече от едно равнище.

Изследвания в други култури установяват, че колебливостта към ваксините се свързва с тенденции като по-силно изразен невротизъм, по-слаба съвестност, по-слаба склонност към съобразяване с официалните препоръки и по-слаба доброжелателност (напр. Lin & Wang, 2020; Murphy et al., 2021). В съответствие с проучванията, посветени на здравните ефекти на смисъла в живота и връзките му с полагането на грижи за собствения живот, се допуска и че по-силното търсене на смисъл е възможно да засилва доверието към ваксините (Hill et al., 2021).

В български условия обаче проблемът за психичните предпоставки на колебанието или доверието във ваксините в контекста на коронавирусната пандемия остава по-слабо проучен.

ИНСТРУМЕНТИ И ПРОЦЕДУРА

За целите на проучването са използвани пет скали. От тях на български език са адаптирани Многомерната скала за екзистенциален смисъл на Джордж и Парк (George & Park, 2017) и Скалата за конформизъм на Мерабиан и Стефъл (Mehrabian & Stefl, 1995), а Скалата за ваксинационната колебливост при възрастни е съчетание на 9 айтема и 1 айтем от две модифицирани разновидности на Скалата за ваксинационна колебливост на СЗО (Akel et al., 2021; Rodriguez et al., 2022). В процеса на адаптация са направени общо пет превода: 3 от английски на български и 2 обратни от български на английски език.

Използвани са и адаптирани на български език разновидности на съкратена скала, измерваща Големите пет (Donnellan et al., 2006) и Скалата за самооценка на Розенберг (Rosenberg, 1979).

В рамките на въпросника са обединени айтемите от различните скали в обща петстепенна Ликертова скала и са разбъркани в случаен ред. Процесът по събирането на данни е осъществен онлайн през януари 2022 г. чрез попълване на анонимен формуляр. Изследваните лица са осведомени за анонимността на изследването и им е предоставена възможност да изразят съгласие за участие.

АНАЛИЗ НА ДАННИТЕ

Обработката и анализът на данните са извършени в R. За да проверим факторната структура на скалите е приложен паралелен анализ (Horn, 1965), *Very simple structure* (Revelle & Rocklin, 1979) и MAP критерий (Velicer, 1976). За експлораторните анализи е използвана ротация облимин. Поради размера на извадката (N=205) е взето решението да не се прави крос-валидиране с конфирматорен факторен анализ и съответно в експлораторните анализи да се използва цялата извадка. Последващите експлораторни факторни анализи и проверката на вътрешната консистентност на скалите (алфа на Кронбах) са направени върху полихорните корелационни матрици с оглед на ординалния характер на данните.

Поради отклонения от нормалността при зависимата променлива (ваксинационната колебливост) е взето решение да се приложи робъстна Бейсова регресия с t-разпределение на Стюдънт върху остатъците (Kruschke, 2015). За целта е използван Хамилтъновия алгоритъм Монте Карло (4 вериги, 10 000 итерации, 5000 *warmup* итерации). В подкрепа на този подход е важно да се отчете, че ν параметърът на разпределението се изчислява от данните, което предполага, че при увеличаването му опашките на разпределението все повече се доближават до нормалното разпределение. Освен това Бейсовият подход позволява в модела да се включат предварителните разбирания за зависимостите в български контекст. За стандартизираните регресионни коефициенти на психичните предпоставки е избрано равномерно разпределение на стойностите между -1 и 1; за междугруповите демографски сравнения – нормално разпределение около нулата и $SD=0,5$. Значимостта на резултатите е определена чрез интервали на най-високата плътност, които (за разлика от *frequentist* доверителни интервали) позволяват да се определи вероятността къде се намират действителните стойности на параметрите с оглед на данните. Освен това е проверена практическата значимост на резултатите чрез въвеждането на региони на практическа еквивалентност (ROPE). В случая на нашия анализ за ROPE избрахме $\beta=\pm 0,1$.

РЕЗУЛТАТИ

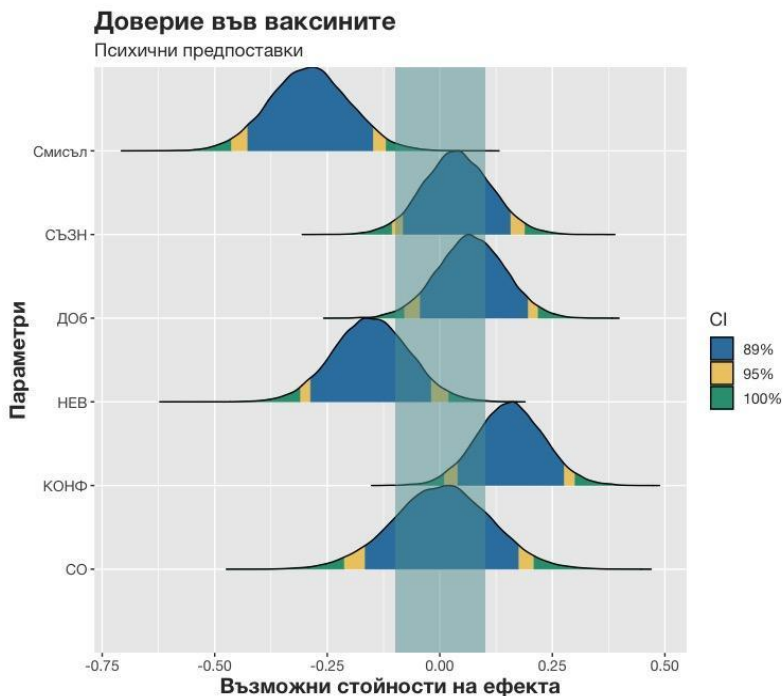
В проучването взеха участие 102 жени и 103 мъже (N=205) на възраст между 18 и повече от 50 години. Образователните равнища в извадката варират между средно образование и докторска степен.

Експлораторните анализи на скалите, измерващи Многомерен екзистенциален смисъл в живота, Самооценка и личностните характеристики от модела Големите пет, установиха факторни структури, близки до теоретично очакваните, и ясни тенденции в патърн матриците (*cross-loadings* под 0,3). Отчетените равнища на вътрешна консистентност при скалите за Смисъл в живота и Самооценка са високи: $\alpha > 0,9$, докато при подскалите на съкращения въпросник за

Големите пет: $\alpha > 0,7$. Скалата за Конформизъм показва два силно свързани фактора ($r = 0,7$) с малко по-ниска вътрешна консистентност от общата ($\alpha = 0,76$). Скалата за Доверие във ваксините показва ясно изразена едномерна структура и висока вътрешна консистентност ($\alpha = 0,92$).

По отношение на моделите на веригите на алгоритъма показаха добро смесване и отсъства отчетлива автокорелация. Резултатите от модела за психичните предпоставки са илюстрирани на Фигура 1. Те показват, че смисълът в живота засилва значително колебливостта във ваксините, като ефектът е извън региона на практическа еквивалентност: $\beta = -0,29$. Данните ни не отхвърлят напълно възможността невротизмът също да насърчи слабо ваксинационната колебливост: $\beta = -0,15$, като поне 89% плътностен интервал изключва нулата. Конформизмът, от друга страна, е вероятно да насърчи по-благоприятна нагласа към ваксините и да увеличи доверието в тях: $\beta = 0,16$. Плътностните интервали на съзнателността, доброжелателността и самооценката подкрепят липсата на зависимост.

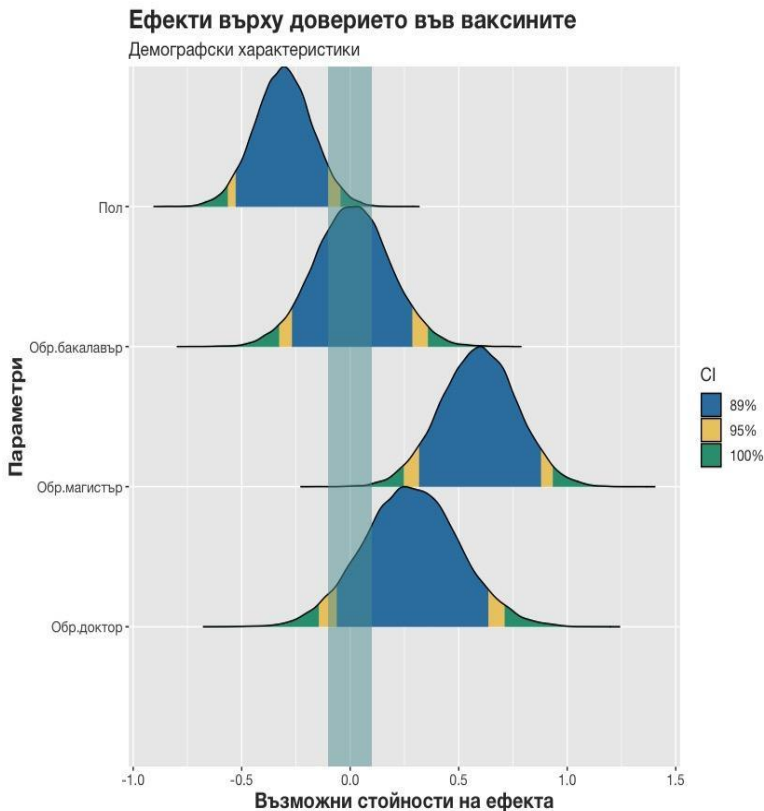
Сравнения по демографските характеристики (Фигура 2) показват, че жените имат по-висока ваксинационна колебливост от мъжете ($z = -0,31$), а лицата с магистърска степен имат значително по-високо доверие във ваксините от референтната група на лицата със средно образование ($z = 0,69$).

Фигура 1

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Резултатите подсказват отрицателно влияние на смисъла в живота спрямо доверието във ваксините, което привидно влиза в разрез с изследванията, засягащи здравните ефекти на смисъла. Въпреки това не бива да се забравя, че психичните зависимости неминуемо изразяват социокултурните съдържания и резултатът може просто да се дължи на времето, през което е проведено проучването. Хората с по-високо равнище на търсене на смисъл биха могли да избягват повече ваксините, тъй като отрицателните нагласи и подозренията към вакцинационните кампании са масови в контекста на пандемията от ковид-19 в България. Погледнато от тази гледна точка, ваксинацията би могла да се схваща като форма на здравен риск и затова този риск се избягва от хората с високо равнище на търсене на смисъл (в т.ч. поради потенциалния ефект на променливи като доверие в конспиративни хипотези или други, които не сме отчели в настоящия анализ).

Фигура 2

От друга страна, високо равнище на търсене на смисъл би могло да съответства на представата, че си способен да се справиш със собствени сили с трудностите или заплахите, присъстващи в средата. Да виждаш голям смисъл в живота си може да се съпътства от въвеждането на живота в наративна структура, при която външните трудности придобиват характера на изпитания с преходни последиствия или възможности за самоусъвършенстване. Така осигуряването на защита за себе си или справянето със здравната заплаха би могло да се приема като управляемо, без да си „зависим“ от външни условия като държавната ваксинационна политика.

Независимо от потенциалните обяснителни механизми, които може да се приведат в обясняването на посоката на тази скромна зависимост, тя утвърждава връзката на смисловите структури или особеностите на личната онтология с рисковите здравни поведения и грижата за себе си.

ЛИТЕРАТУРА

- Гърков, Г. (2022). Когнитивната наука и репликативните ѝ кризи в контекста на епистемичния анархизъм. *Философски алтернативи*, XXXI(1), 160–168.
- Akel, K. B., Masters, N. B., Shih, S.-F., Lu, Y., & Wagner, A. L. (2021). Modification of a vaccine hesitancy scale for use in adult vaccinations in the United States and China. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 17(8), 2639–2646. <https://doi.org/10.1080/21645515.2021.1884476>.
- Conner, M. (2015). Health Behaviors. В J. D. Wright (Eds), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)* (pp. 582–587). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.14154-6>.
- Donnellan, M. B., Oswald, F. L., Baird, B. M., & Lucas, R. E. (2006). The Mini-IPIP Scales: Tiny-yet-effective measures of the Big Five Factors of Personality. *Psychological Assessment*, 18(2), 192–203; <https://doi.org/10.1037/1040-3590.18.2.192>.
- Ferrer, R., & Klein, W. M. (2015). Risk perceptions and health behavior. *Current Opinion in Psychology*, 5, 85–89. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.03.012>.
- George, L. S., & Park, C. L. (2017). The Multidimensional Existential Meaning Scale: A tripartite approach to measuring meaning in life. *The Journal of Positive Psychology*, 12(6), 613–627; <https://doi.org/10.1080/17439760.2016.1209546>.
- Giuntella, O., Hyde, K., Saccardo, S., & Sadoff, S. (2021). Lifestyle and mental health disruptions during COVID-19. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 118(9), e2016632118; <https://doi.org/10.1073/pnas.2016632118>.
- Hájek, A. (2007). The reference class problem is your problem too. *Synthese*, 156(3), 563–585; <https://doi.org/10.1007/s11229-006-9138-5>.

- Hill, P. L., Burrow, A. L., & Strecher, V. J. (2021). Sense of purpose in life predicts greater willingness for COVID-19 vaccination. *Social Science & Medicine (1982)*, 284, 114193; <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114193>.
- Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika*, 30(2), 179–185; <https://doi.org/10.1007/BF02289447>.
- Kruschke, J. K. (2015). *Doing Bayesian data analysis: A tutorial with R, JAGS, and Stan* (2nd ed.). Academic Press.
- Lin, F.-Y., & Wang, C.-H. (2020). Personality and individual attitudes toward vaccination: A nationally representative survey in the United States. *BMC Public Health*, 20(1), 1759; <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09840-w>.
- Mehrabian, A., & Stefl, C. A. (1995). Basic Temperament Components Of Loneliness, Shyness, And Conformity. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 23(3), 253–263; <https://doi.org/10.2224/sbp.1995.23.3.253>.
- Murphy, J., Vallières, F., Bentall, R. P., Shevlin, M., McBride, O., Hartman, T. K., McKay, R., Bennett, K., Mason, L., Gibson-Miller, J., Levita, L., Martinez, A. P., Stocks, T. V. A., Karatzias, T., & Hyland, P. (2021). Psychological characteristics associated with COVID-19 vaccine hesitancy and resistance in Ireland and the United Kingdom. *Nature Communications*, 12(1), 29; <https://doi.org/10.1038/s41467-020-20226-9>.
- Renner, B., Gamp, M., Schmäzle, R., & Schupp, H. T. (2015). Health Risk Perception. B J. D. Wright (Ред.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (2nd ed.) (pp. 702–709). Elsevier; <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.14138-8>.
- Revelle, W., & Rocklin, T. (1979). Very simple structure: An alternative procedure for estimating the optimal number of interpretable factors. *Multivariate Behavioral Research*, 14(4), 403–414; https://doi.org/10.1207/s15327906mbr1404_2.
- Rodriguez, V. J., Alcaide, M. L., Salazar, A. S., Montgomerie, E. K., Maddalon, M. J., & Jones, D. L. (2022). Psychometric properties of a vaccine hesitancy scale adapted for COVID-19 vaccination among people with HIV. *AIDS and Behavior*, 26(1), 96–101; <https://doi.org/10.1007/s10461-021-03350-5>.
- Rosenberg, M. (1979). *Conceiving the Self*. Basic Books.
- Taquet, M., Luciano, S., Geddes, J. R., & Harrison, P. J. (2021). Bidirectional associations between COVID-19 and psychiatric disorder: Retrospective cohort studies of 62 354 COVID-19 cases in the USA. *The Lancet Psychiatry*, 8(2), 130–140; [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(20\)30462-4](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(20)30462-4).
- Velicer, W. F. (1976). Determining the number of components from the matrix of partial correlations. *Psychometrika*, 41(3), 321–327; <https://doi.org/10.1007/BF02293557>.

ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ СТИЛОВЕТЕ ХУМОР, ОПТИМИЗМА И ПРОЦЪФТЯВАНЕТО

гл. ас. д-р Мартин Петров Янков

Департамент Когнитивна наука и психология, НБУ
myankov@nbu.bg

Мартин Янков. ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ СТИЛОВЕТЕ ХУМОР, ОПТИМИЗМА И ПРОЦЪФТЯВАНЕТО

Изследването разглежда взаимовръзката между четирите стила хумор, оптимизма, песимизма и процъфтяването. За тази цел е направен кратък преглед на еволюцията на научните разбирания за хумора като психологически конструкт. В настоящото изследване чувството за хумор е изследвано чрез Въпросника за стиловете хумор (*Humor Styles Questionnaire*), разработен от Род Мартин (Martin et al. 2003). Този инструмент диференцира четири вида хумор в зависимост от две дименсии. Първата според този модел се отнася до това, дали хуморът е насочен към собствената личност, или към отношенията с другите. Втората дименсия разграничава хумор, който е добронамерен, и хумор, който е потенциално нападателен и обиден. Така се появяват четири вида хумор: Доброжелателен, Себеутвърждаващ, Агресивен и Себеразрушителен. В изследване с 481 участника са проверени връзките на четирите стила със скалата за оценка на оптимизма и негативните очаквания (Величков, Радославова и Рашева, 1993) и скалата за процъфтяване (Diener et al., 2009). Резултатите показват значими корелации на три от четирите стила хумор с включените конструкти, като най-силна е взаимовръзката между Себеутвърждаващия хумор и оптимизма ($r=0,568$; $p=0,00$). Линейният регресионен анализ показва, че стиловете хумор могат да обяснят 33% от вариациите в оптимизма ($R^2=0,33$; $p=0,00$).

Ключови думи: стилове хумор, оптимизъм, песимизъм, процъфтяване

Martin Yankov. RELATIONSHIP BETWEEN HUMOR STYLES, OPTIMISM AND FLOURISHING

The study examines the relationship between four styles of humor, optimism, pessimism, and flourishing. To this end, a brief review of the evolution of scientific understanding of humor as a psychological construct is provided. In the present study, sense of humor was examined using the *Humour Styles Questionnaire* developed by Rod Martin (Martin et al. 2003). This instrument differentiates four types of humor according to two dimensions. The first one, according to this model, refers to whether the humor is directed at one's own personality or at relationships with other

people. The second dimension makes distinction between humor that is benevolent and benign and humor which is potentially detrimental and injurious. Thus, four types of humor emerge: Affiliative, Aggressive, Self-enhancing, Self-defeating. In a study with 481 participants, the relationships of the four styles with the Optimism and Negative Expectancy Rating Scale (Velichkov, Radoslavova, & Rasheva, 1993) and the Flourishing Scale (Diener et al., 2009) were examined. Results showed significant correlations of three of the four humor styles with the included constructs, with the strongest correlation between Self-enhancing humor and Optimism ($r=0.568$; $p=0.00$). Stepwise regression analysis shows that humor styles can explain 33% of the variation in optimism ($R^2=0.33$; $p=0.00$).

Keywords: Humor styles, optimism, pessimism, flourishing

ВЪВЕДЕНИЕ: РАННИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ХУМОРА И БЛАГОПОЛУЧИЕТО

Индивидуалните различия в чувството за хумор са обект на психологически интерес през целия ХХ век. Този интерес продължава и днес в контекста на позитивната психология, която се фокусира върху адаптивни характеристики като оптимизма, вярата, куража и включва и хумора (Seligman & Csikszentmihalyi, 2000).

Чувството за хумор се концептуализира като психологически конструкт по различни начини от различните изследователи. Род Мартин предлага кратко обобщение на основните теории за хумора (Martin, Puhlik-Doris, Larsen, Gray, & Weir, 2003). Хуморът и чувството за хумор са разглеждани като: (1) когнитивна способност – способността да се разбират, запомнят и създават шеги (Feingold & Mazzella, 1993); (2) естетически отговор на стимули: уклон към определен тип хумористични стимули (Ruch & Hehl, 1998); (3) трайна поведенческа тенденция: склонността на човека да се смее или усмихва често, да разказва шеги и да изразява удоволствие, когато чува шеги (Craik, Lampert, & Nelson, 1996); (4) личностна черта, свързана с изпитването на емоции (Ruch & Kohler, 1998); (5) нагласа: позитивна или негативна нагласа към разказването и слушането на шеги (Svebak, 1996); (6) механизъм за справяне: склонността да се използва хумор като средство за справяне със стресиращи събития и житейски трудности (Lefcourt & Martin, 1986). Тези различни аспекти на хумора са изследвани с различни методи. Например хуморът като когнитивна способност е измерван с тестове за най-добро изпълнение, хуморът като естетически отговор – чрез оценяване на това, доколко са забавни различни айтеми, хуморът като поведенческа тенденция – чрез наблюдаване на поведението в лабораторна среда. Изследванията показват, че всички тези различни компоненти на чувството за хумор не са взаимосвързани и не корелират с благополучието (Kuiper and Martin, 1998; Martin, 2007).

Именно тази липса на корелация между чувството за хумор и психологическото благополучие създава интересен парадокс, тъй като, както отбелязва Мартин, това противоречи на разпространеното убеждение в Западните общества, че хуморът е важна част от психичното функциониране на здравата личност (Martin et al., 2003). В отделните изследвания значимите корелации между хумора и различни елементи на психично здраве рядко надхвърлят стойност $r=0,25$, а хуморът обяснява по-малко от 6% от вариациите в психичното здраве (Thorson, Powell, Sarmany-Schuller, Hampes, 1997).

Възможна причина за тези резултати е фактът, че ранните изследвания разглеждат хумора като еднофакторен конструкт и не разграничават потенциално адаптивния хумор от потенциално неадаптивния хумор. Тази липса на разграничение противоречи на възгледите на автори като З. Фройд (Freud, 1928), Г. Олпорт (Allport, 1961) и Е. Маслоу (Maslow, 1954), които смятат, че здравото психично функциониране е свързано с определен стил хумор (например приятелски и самоироничен), докато други видове хумор може да са вредни (например саркастичния и презрителния хумор).

СЪЗДАВАНЕ НА ВЪПРОСНИКА HUMOR STYLES QUESTIONNAIRE (HSQ)

В отговор на нуждата от адекватна методика Род Мартин и колегите му се заемат с разработването на нов тест, който да послужи за измерване на чувството за хумор. Анализирайки различните концепции за хумора, екипът на Род Мартин достига концептуализация тип 2 x 2, т.е. два фактора, всеки от които има по две нива. Според тях тази формула като цяло улавя повечето компоненти от различните разбирания за хумора. Така те създават въпросника *Humor Styles Questionnaire* (Въпросник за стиловете хумор – HSQ) (Martin et al., 2003).

Първият аспект се отнася до това, накъде е насочен хуморът. Дали той е насочен: (1) към външния свят – за създаване и поддържане на отношенията с другите хора, или (2) към вътрешния, интрапсихичния свят, за да може човекът да утвърди себе си и своя Аз. Двете възможни положения в този аспект отразяват разликите между индивидуализъм, автономия и мотивация за власт, от една страна, и свързване, колективизъм и мотивация за интимност, от друга.

Вторият аспект се отнася до това, какъв е самият хумор. Дали той е: (1) относително любезен и доброжелателен – при този стил човекът изразява цялостни положителни нагласи към другите и към себе си, или е (2) потенциално оскърбителен и болезнен за отношенията с другите или за собствената личност.

От пресичането на тези две дименсии се оформят четири възможни стила хумор.

Мартин и колегите му концептуализират всеки от четирите стила по следния начин (Martin et al., 2003):

- *доброжелателен хумор*: хората с високи показатели по този стил се шегуват, включват се в забавни разговори с другите, използват хумора като средство за свързване с околните и за намаляване на междуличностното напрежение;

Таблица 1. Четири стила за хумор според класификацията на Род Мартин

	Насочен към другите	Насочен към собствената личност
Добронамерен	Доброжелателен хумор Добронамерен хумор, използван за подобряване на отношенията с другите	Себеутвърждаващ хумор Добронамерен хумор, използван за подобряване на собственото настроение или чувството към себе си
Потенциално оскърбителен	Агресивен хумор Недобронамерен хумор, насочен към другите хора, използван за нападки, унижение или манипулация на другите	Себеразрушителен хумор Недобронамерен хумор, насочен към собствената личност

- *себеутвърждаващ хумор*: този стил изразява тенденция към хумористично възприемане на живота и поддържане на хумористична перспектива дори в ситуации на стрес или неприятни събития. Дименсията е свързана с концепциите за хумора като механизъм за справяне или за емоционална саморегулация. Тя е най-близка до разбирането на З. Фройд за хумора като зрял защитен механизъм.
- *Агресивен хумор*: свързан е с употребата на сарказъм, присмех, язвителни забележки или шеги с цел засрамване на другите хора.
- *Себеразрушителен хумор*: този стил отразява склонност на човека да осмива себе си по унизителен начин с цел получаване на одобрение и включва склонността му да се смее пред другите дори на груби шеги, насочени към самия него. Този хумор не се използва като средство за истинско свързване с другите, а като механизъм за избягване на стреса от това, че човекът не е включен в групата.

КОРЕЛАЦИИ МЕЖДУ СТИЛОВЕТЕ ХУМОР И ДРУГИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КОНСТРУКТИ

От създаването на скалата за стиловете хумор (HSQ) редица автори я използват, за да установят връзка между четирите стила хумор, личностните черти и различни индикатори на благополучието (Martin et al., 2003; Ruch & Heintz, 2014; Stieger, Formann, & Burger, 2011; Sirigatti et al., 2014). Основните резултати

от посочените изследвания може да се обобщят така: *доброжелателният хумор* е положително свързан със самооценката ($r=0,43$) и екстраверсията ($r=0,47$) и отрицателно свързан с тревожността и враждебността. *Себеутвърждаващият хумор* е отрицателно свързан с депресията ($r=-0,40$), тревожността ($r=-0,33$) и невротизма ($r=-0,37$), и положително свързан със самооценката ($r=0,32$) и благополучието ($r=0,46$). *Агресивният хумор* е положително свързан с агресията ($r=0,41$) и враждебността ($r=0,29$), и отрицателно свързан със сътрудничеството ($r=-0,59$) и съзнателността ($r=-0,37$). *Себеразрушителният хумор* е положително свързан с враждебността ($r=0,38$) и невротизма ($r=0,35$), и отрицателно – със самооценката ($r=-0,36$) и съзнателността ($r=-0,34$) (Martin et al., 2003; Ruch & Heintz, 2014; Stieger, Formann, & Burger, 2011; Sirigatti et al., 2014).

Въпросникът за стиловете хумор (HSQ) е използван в изследвания в България от Мартин Ценов и Ергюл Таир в контекста на изучаването на емоционалната интелигентност и процеса на себеприемане и приемане от другите (Ценов, 2017). Имената на скалите, използвани в настоящата статия, са въведени именно от тях. В техните изследвания доброжелателният и себеутвърждаващият хумор са свързани с емоционалната ефективност (съответно $r=0,37$ и $r=0,29$) и общата емоционална интелигентност (съответно $r=0,42$ и $r=0,27$). Агресивният хумор има отрицателна връзка с емоционалността ($r=-0,25$) и емоционалния контрол ($r=-0,29$), а себеразрушителният хумор – с общуването като елемент ($r=-0,34$) на ЕИ, с общата емоционална интелигентност ($r=-0,34$) и с приемането от другите ($r=-0,32$).

ЦЕЛ И ХИПОТЕЗИ

Целта на настоящото изследване е да провери взаимовръзката между четирите стила хумор и психичното благополучие, операционализирано чрез конструктите *оптимизъм* и *процъфтяване*. Настоящата разработка използва дефиницията на Майкъл Шайър и Чарлз Карвър и разглежда оптимизма като генерализирано очакване за получаване на положителни резултати и преобладаване на положителни събития в живота на човека (Scheier & Carver, 1985). Процъфтяването е конструкт, въведен от Ед Дийнър и определян като самовъзприемания успех на човека във важни области от живота, като взаимоотношения, самочувствие и чувство за смисъл в живота. Целта на скалата за процъфтяване е да изведе общ резултат за психично благополучие (Diener et al., 2009).

Въз основа на представената теоретична рамка и направения обзор настоящото изследване издига следните хипотези:

Хипотеза 1. Позитивните стилове хумор – Добронамерен и Себеутвърждаващ, ще са положително свързани с оптимизма и процъфтяването.

Хипотеза 2. Негативните стилове хумор – Агресивен и Себеразрушителен, ще са отрицателно свързани с оптимизма и процъфтяването.

УЧАСТНИЦИ

В изследването се включиха 481 участници. Извадката е силно небалансирана по отношение на пола: 94,6% са жени и едва 5,4% са мъже. Възрастта на изследваните лица варира от 18 до 75 години, като средната възраст е 45,6 г. Нивото на образование на участниците е следното: 0,6% имат основно образование, 25,2% – средно образование, 25,6% – бакалавърска степен, 45,1% – магистърска степен, и 3,5% – докторска степен.

ПРОЦЕДУРА И ИНСТРУМЕНТИ

Онлайн формуляр за събиране на отговори е публикуван в интернет и е разпространяван в социалните мрежи. Данните са събирани по време на извънредната епидемична обстановка, свързана с пандемията от ковид-19, и затова е решено участниците да се набират само онлайн. Формулярът беше отворен от 15 март до 15 април 2022 г. Попълването на формуляра отнема между 10 и 15 минути. Респондентите не са получили никакво материално възнаграждение за участието си.

В изследването са включени три въпросника:

1. Нов превод на въпросника за стила хумор – HSQ (Martin et al., 2003)
2. Скала за оценка на оптимизма и негативните очаквания (Величков, Радославова, Рашева 1993). Според тази концептуализация оптимизмът и песимизмът (негативните очаквания) не са два полюса на една и съща скала, а две отделни самостоятелни дименсии.
3. Скала за процъфтяване (Diener et al. 2009)

РЕЗУЛТАТИ

Анализът на резултатите започва с описателни статистики и психометричните характеристики на четирите скали за хумора. Резултатите са представени в Таблица 2.

Четири от използваните скали имат удовлетворителна алфа на Кронбах. Изключение прави скалата за агресивен хумор, където стойността е 0,66. Възможно обяснение за това е, че агресивният хумор е по-силно застъпен при мъжете (Martin et al., 2003), а поради малкия процент участващи мъже е възможно скалата да е с по-слаба вътрешна консистентност. Въпреки това получената стойност по скалата може да се сметне за приемлива.

Таблица 2. Описателни статистики и психометрични характеристики на четирите скали за хумор

Скала	Брой айтеми	Мин.	Макс.	Средна стойност	Станд. откл.	Алфа на Кронбах	Нормалност
Доброжелателен	8	9	40	32,03	5,98	0,81	-0,83
Себеутвърждаващ	8	8	40	28,87	6,84	0,84	-0,44
Агресивен	8	8	39	21,58	5,20	0,66	0,20
Себеразрушителен	8	10	39	22,39	4,74	0,70	0,44

За проверка на хипотезите беше направен корелационен анализ и резултатите са представени в Таблица 3.

Таблица 3. Корелации между стиловете хумор и оптимизма, негативните очаквания и процъфтяването

Стил хумор	Оптимизъм	Негативни очаквания	Прocêфтяване
Доброжелателен	0,212**	-0,221**	0,245*
Себеутвърждаващ	0,568**	-0,293**	0,392**
Агресивен	0,040	-0,037	0,008
Себеразрушителен	0,190**	0,063	0,080

Бележка: ** корелацията е значима при ниво на значимост $p < 0,01$.

В съответствие с хипотеза 1 положителните стилове хумор – Доброжелателен и Себеутвърждаващ, показват значима положителна корелация с оптимизма и процъфтяването и отрицателна – с негативните очаквания. За доброжелателния хумор корелациите са слаби, а за себеутвърждаващия хумор – умерени.

Противно на хипотеза 2, потенциално опасните стилове хумор – Агресивен и Себеразрушителен, не показват значима взаимовръзка с оптимизма, процъфтяването и негативните очаквания. Изключение прави единствено корелацията между оптимизма и себеразрушителния хумор, която е значима и положителна, но много слаба ($r < 0,20$). На базата на получените данни хипотеза 2 не може да се потвърди.

За по-задълбочена проверка на взаимовръзката между стиловете хумор и включените в изследването конструкти бяха направени регресионни анализи, в

които четирите стила хумор са взети като възможни предиктори на оптимизма, негативните очаквания и песимизма. Беше избран методът стъпков регресионен анализ, чрез който са изключени променливите със слаба прогностична стойност. Резултатите са представени в Таблицы 4, 5 и 6.

Таблица 4. Постъпков регресионен анализ – четирите стила хумор като възможни предиктори на оптимизма ($R^2=0,33$, $p=0,000$)

	B	SE B	β	t	p
Модел*	24,10			15,61	0,00
Себеутвърждаващ хумор	0,66	0,04	0,58	15,40	0,00
Агресивен хумор	-0,15	0,06	-0,09	-2,51	0,01

Бележка: * изключени променливи: Доброжелателен хумор, Себеразрушителен хумор

Таблица 5. Постъпков регресионен анализ – четирите стила хумор като възможни предиктори на негативните очаквания ($R^2=0,12$, $p=0,000$).

	B	SE B	β	t	p
Модел*	26,74	1,50		17,78	0,00
Себеутвърждаващ	-0,24	0,41	-0,30	-5,96	0,00
Себеразрушителен	0,21	0,50	0,19	4,21	0,00
Доброжелателен	-0,12	0,46	-0,12	-2,58	0,01

Бележка: * изключени променливи: Агресивен хумор

Таблица 6. Постъпков регресионен анализ – четирите стила хумор като възможни предиктори на процъфтяването ($R^2=0,17$, $p=0,000$).

	B	SE B	β	t	p
Модел*	22,93	1,49		15,33	0,00
Себеутвърждаващ	0,30	0,04	0,36	7,63	0,00
Агресивен	-0,14	0,05	-0,12	-2,77	0,00
Доброжелателен	0,11	0,05	0,11	2,28	0,02

Бележка: * изключени променливи: Себеразрушителен хумор

Анализите показват, че четирите стила хумор могат да обяснят 33% от вариациите в оптимизма, като най-силен предиктор е Себеутвърждаващият хумор ($\beta=0,58$), следван от агресивния хумор ($\beta=-0,09$). При негативните очаквания процентът обяснена вариация е доста по-нисък – едва 13%, като отново най-силният предиктор е Себеутвърждаващият хумор, но този път с обратен знак

($\beta=-0,30$) При процъфтяването четирите стила хумор са способни да прогнозируют 17% от вариацията, а най-силен предиктор отново е Себеутвърждаващият хумор ($\beta=0,36$).

ДИСКУСИЯ

В настоящото изследване беше разгледана възможната взаимовръзка между четирите типа хумор и оптимизма, негативните очаквания и процъфтяването.

Положителните стилове хумор са свързани с оптимизма и процъфтяването, докато при отрицателните няма ясно изразена взаимовръзка. С други думи, положителните стилове хумор са реалният предиктор на позитивни преживявания.

Макар в предишни изследвания положителните стилове хумор да са свързани с ниски нива на тревожност и депресия, а отрицателните – с по-високи нива на тревожност и депресия, в настоящото изследване се оказва, че значимата връзка на оптимизма и процъфтяването е само с положителните стилове. С други думи, настоящите данни не дават основание да се потвърди допускването, че отсъствието на отрицателни стилове хумор е потенциално по-важно за оптимизма и общото удовлетворение от наличието на положителни стилове.

Като най-силен предиктор на оптимизма и процъфтяването се открие Себеутвърждаващият хумор. Данните показват, че тенденцията човек да гледа с насмешка на превратностите на живота и да открива комичното в трудни ситуации е свързана с чувство за процъфтяване и позитивни очаквания за бъдещето. Този резултат потвърждава данните от предишни изследвания, в които Себеутвърждаващият хумор е положително свързан с благополучието и високата самооценка, и отрицателно свързан с депресията и невротизма.

Основните ограничения на изследването са: (1) то е проведено изцяло онлайн, което позволява влиянието на голям брой неконтролирани замърсяващи променливи. Тъй като е създаден на базата на рационалния метод, при използването на въпросника за стиловете хумор е важно участниците да разбират всеки от айтемите по същия начин, по който го разбира изследователят (Каплан и Сакъзо, 2013). При онлайн провеждане на изследване няма как да разберем със сигурност дали това е така. (2) Силно небалансираната извадка също ограничава: близо 95% от участниците в изследването са жени и съответно получените резултати няма как да се смятат за валидни за мъжете. Следователно настоящото изследване може да даде информация за взаимовръзката между хумора, оптимизма и процъфтяването при жените в българска социокултурна среда. Дали силата и посоката на изследваните взаимовръзки е същата и при мъжете, можем да разберем само с допълнително изследване, което се фокусира върху участници от мъжки пол. Знаем, че при поне един от стиловете хумор – агресивния, има значими полови различия (Martin et al. 2003), така че е редно влиянието на пола да се разглежда подробно в по-нататъшни изследвания.

Въпреки изложените ограничения, настоящото изследване откри интересни взаимовръзки, които може да послужат като основа за бъдещи изследвания на връзката между стиловете хумор, субективното благополучие и психичното здраве.

ЛИТЕРАТУРА

- Величков, А., Радославова, М., Рашева, М. (1993). Метод за измерване на генерализирани очаквания за валидността на получените резултати (оптимизъм и негативни очаквания), *Българско списание по психология*, 1993/3, 85–100.
- Каплан, Р. & Сакъзо, Д. (2013) *Психологическо тестване*. София: Изток-Запад
- Ценов, М. (2017). Докторска дисертация на тема "Емоционална интелигентност и стилове на хумор в процеса на себеприемане и приемане от другите". Българска академия на науките, Институт за изследване на населението и човека, защитена на 29 юни 2017 г.
- Allport, G.W. (1961). *Pattern and Growth in Personality*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Craik, K. H., Lampert, M. D., & Nelson, A. J. (1996). Sense of humor and styles of everyday humorous conduct. *Humor: International Journal of Humor Research*, 9, 273–302
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2009). New measures of well-being: Flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 39, 247-266.
- Feingold, A., & Mazzella, R. (1993). Preliminary validation of a multidimensional model of wittiness. *Journal of Personality*, 61, 439–456.
- Freud, S.(1928). Humour. *International Journal of Psychoanalysis*, 9, 1–6.
- Kuiper, N.A. , & Martin, R. A.(1998). Is sense of humor a positive personality characteristic? In W.Ruch (Ed.), *The Sense of Humor: Explorations of a Personality Characteristic* (pp. 159–178). New York: Mouton de Gruyter.
- Lefcourt, H. M. , & Martin, R.A. (1986). *Humor and Life Stress: Antidote to Adversity*. New York: Springer.
- Martin, R. A., Puhlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J., and Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to psychological wellbeing: development of the humor styles questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 37, 48–75.
- Martin R., A. (2007). *The Psychology of Humor. An Integrative Approach*. Burlington, MA: Elsevier Academic Press.
- Maslow, A.H.(1954). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- Ruch, W., & Hehl, F.-J. (1998). A two-mode model of humor appreciation: Its relation to aesthetic appreciation and simplicity–complexity of personality. In W. Ruch

- (Ed.), *The Sense of Humor: Explorations of Personality Characteristic* (pp.109–142). New York: Mouton de Gruyter.
- Ruch, W., & Heintz, S. (2014). Humour styles, personality and psychological well-being: what's humour got to do with it? *European Journal of Humour Research*, 1(4), 1-24.
- Ruch, W., & Kohler, G. (1998). A temperament approach to humor. In W. Ruch (Ed.), *The Sense of Humor: Explorations of a Personality Characteristic* (pp.203–230). New York: Mouton deGruyter.
- Scheier, M. F., & Carver, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4(3), 219–247. <https://doi.org/10.1037/0278-6133.4.3.219>
- Seligman, M. E. P., & Csikszentmihalyi, M. (2000). Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*, 55, 5–14.
- Sirigatti, S., Penzo, I., Giannetti, E., & Stefanile, C. (2014). The Humor Styles Questionnaire in Italy: Psychometric Properties and Relationships with Psychological Well-Being. *Europe's Journal of Psychology*, 10(3), 429-450.
- Stieger, S., Formann, A.K., & Burger, C. (2011). Humor styles and their relationship to explicit and implicit self-esteem. *Personality and Individual Differences*, 50(5), 747-750.
- Svebak, S.(1996).The development of the sense of humor questionnaire: From SHQ to SHQ-6. *Humor: International Journal of Humor Research*, 9, 341–361.
- Thorson, J. A., Powell, F. C., Sarmany-Schuller, I., & Hampes, W. P. (1997). Psychological health and sense of humor. *Journal of Clinical Psychology*, 53, 605–619.

ЗДРАВНА ТРЕВОЖНОСТ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД-19

проф. д.пс.н Соня Методиева Карабельова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
karabeluov@phls.uni-sofia.bg

д-р Радина Станимирова Стоянова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Соня Карабельова и Радина Стоянова. ЗДРАВНА ТРЕВОЖНОСТ В УСЛОВИЯТА НА ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД-19

Пандемията от ковид-19 провокира загриженост за здравето с различен интензитет у всеки човек. Разработването на инструменти за диагностика и скрининг на здравната тревожност има съществена роля в грижата за психичното здраве. Настоящата статия представя данни от национално представително изследване и има за цел да адаптира и да стандартизира кратка версия на въпросник за скрининг и диагностика на здравната тревожност в българския социокултурен контекст. Допълнителна цел е да се проучи диференциращата роля на изследваните демографските признаци върху здравната тревожност. Националното представително изследване е проведено в периода 4–12 февруари 2022 г. с извадка от 1000 изследвани лица. Респондентите са на възраст между 18 и 88 години ($X=49,34$; $SD=17,12$), като 51,9% са жени. Въз основа на експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти с Варимакс ротация на интеркорелациите са изведени три фактора с висока вътрешна консистентност: „Загриженост за телесни болки/неразположения“ ($\alpha=0,82$), „Тревожност за сериозно заболяване“ ($\alpha=0,75$) и „Справяне със здравната тревожност“ ($\alpha=0,79$). Общият индикатор за здравна тревожност също е с висока надеждност ($\alpha=0,81$), което е показател, че може да е полезен за идентифициране на рискови групи. Въпросникът може да послужи за скрининг и диагностика при консултиране за подобряване на общественото здраве.

Ключови думи: здравна тревожност, COVID-19

Sonya Karabeliova and Radina Stoyanova. HEALTH ANXIETY IN THE CONTEXT OF THE COVID-19 PANDEMIC

The COVID-19 pandemic provoked health concerns with varying intensity. The development of diagnostic and screening tools for measuring health anxiety has an

essential role in mental health care. This article presents data from a Bulgarian nationally representative survey. The aim of the study is to develop, adapt and standardize a questionnaire (Health Anxiety) for the screening and diagnosis of health anxiety in the Bulgarian sociocultural context. Further, it investigates the role of the studied demographic characteristics on health anxiety. The survey was conducted in the period of February 4-12, 2022 with a sample of 1000 respondents, aged 18–88 years ($M=49.34$; $SD=17.12$), with 51.9% being females. Based on an exploratory factor analysis using the method of principal components three factors with high internal consistency were derived. These are *Concern about body pains/discomfort* ($\alpha=.82$); *Concern about serious illness* ($\alpha=.75$) and *Coping with health anxiety* ($\alpha=.79$). The general indicator of health anxiety has high reliability, too ($\alpha=.81$), indicating that it may be useful for identifying at-risk groups. The questionnaire can be used for screening and diagnosis within the framework of public health consulting.

Keywords: health anxiety, COVID-19

ВЪВЕДЕНИЕ

Пандемията от ковид-19 провокира загриженост за здравето в различна степен у всеки човек. Здравната тревожност възниква, когато възприеманите телесни усещания или промени се тълкуват като симптоми на заболяване (Asmundson et al., 2010; Taylor & Asmundson, 2004). Съвременните модели концептуализират безпокойството за здравето като континуум, който варира от лека до сериозна тревожност (Salkovskis & Warwick, 1986; Taylor & Asmundson, 2004). Леките прояви на тревожност за здравето може да са адаптивни, като мотивират човека да търси помощ в случаите, при които медицинските грижи са оправдани. Възможно е обаче тревожността за здравето да води до страдание, нарушено социално и професионално функциониране, и необосновано използване на здравни услуги, когато се характеризира с прекомерна загриженост и безпокойство (Taylor & Asmundson, 2004).

Безпокойството за здравето в неговата клинична изява е свързано с обсебване и ирационално притеснение за наличието на сериозно медицинско състояние, което се определя като тревожност от заболяване, или хипохондрия. Това състояние е белязано от погрешно тълкуване на незначителни или нормални телесни усещания като сериозни симптоми на заболяване въпреки уверенията от медицински специалисти за липсата на заболяване. Високите нива на здравна тревожност се характеризират предимно с погрешни и катастрофични интерпретации на телесни усещания и промени, дисфункционални вярвания за здравето и болестта, и неадаптивни поведения за справяне (Asmundson et al., 2010).

Почти всеки човек изпитва определени нива на здравна тревожност и свързаната с това бдителност към потенциална заплаха за здравето може да е защитна, защото помага за идентифицирането на ранни признаци на здравословни проблеми. Тревожността за здравето може да е пагубна, когато е прекомерна. В изследвания на медийното влияние на ковид-19 се установява значимия ефект на медиите за повишаването на нивата на здравна тревожност (Kosic et al., 2020; Asmundson et al., 2020).

В тази връзка е важно да се направи разлика между загрижеността за здравето и тревожността за здравето. Тревожността за здравето се характеризира с постоянното убеждение на човека, че има симптом(и) на тежко заболяване. Клинична изява на състоянието се наблюдава, когато тревогата стане толкова всепоглъщаща, че дистресът води до сериозни нарушения във функционирането и инвалидизация (Taylor & Asmundson, 2004). Това състояние надхвърля нормалното безпокойство за здравето и може да рефлектира върху качеството на живот, включително върху професионалното или академичното развитие, всекидневното функциониране, създаването и поддържането на значими междуличностни взаимоотношения.

Фактори, които могат да допринесат за здравната тревожност, са интерпретацията на телесните усещания и болка като симптоми на сериозно заболяване, влиянието на други членове на семейството, които се тревожат прекомерно, предишният опит със сериозни здравни състояния в детството. Тревожността за здравето най-често се появява в ранна или средна възраст и може да се влоши с напредване на възрастта. Други рискови фактори за здравната тревожност включват актуални стресиращи събития, както и прекомерно проверяване на здравния статус в интернет (т.нар. киберхондрия).

Прекомерната тревожност за здравето се характеризира с няколко основни когнитивни, соматични и поведенчески характеристики, които обикновено се проявяват след периоди с високо ниво на възприет стрес, сериозно заболяване или при внезапна загуба на член на семейството (Barsky & Klerman, 1983; Taylor & Asmundson, 2004). Основна когнитивна характеристика е убеждението, че телесните усещания и промени са породени от болестни процеси (напр. „Това главоболеие означава, че имам мозъчен тумор“), а не доброкачествени телесни смущения, симптоми на леки заболявания или възбуда на автономната нервна система. Други дисфункционални вярвания са свързани с убеждението, че човек е слаб и уязвим (Taylor & Asmundson, 2004; Warwick & Salkovskis, 1999).

Хората със силна тревожност за здравето са склонни да тълкуват погрешно доброкачествените телесни усещания и промени като опасни. В случай на вирусни огнища в зависимост от предишния опит с грип и наличната информация за текущото огнище човек със силна тревожност за здравето може погрешно да изтълкува доброкачествените мускулни болки или кашлицата като сигнални признаци, че е заразен (Taylor & Asmundson, 2004; Wheaton et al., 2011). Това от

своя страна повишава равнището на тревожност. Погрешните тълкувания на телесните усещания и промени се влияят от вярванията за здравето и болестта, които при хората със силна здравна тревожност често включват убеждения, че всички телесни усещания и промени са признаци на заболяване и че човек е особено слаб или уязвим на болест. Накратко, в контекста на вирусна епидемия или пандемия хората със силна степен на тревожност за здравето са склонни да тълкуват погрешно незначителни телесни усещания и промени като доказателство, че са заразени. Всичко това може да доведе до увеличаване на нивото на тревожност, да се отрази на способностите за вземане на рационални решения и на поведението като цяло (Wheatson et al., 2011).

Здравната тревожност рефлектира върху поведенческите реакции, свързани с търсенето на здравни грижи. От една страна, хора със силна тревожност за здравето може възприемат болниците и лекарските кабинети като на източник на зараза и да избягват да търсят медицинска помощ. От друга страна, тези хора са склонни да търсят свързана със здравето информация и лекарски грижи. Те обикновено посещават редица лекари или дори болнични спешни отделения в стремежа си да се уверят, че телесните им усещания и промени не се дължат на сериозно заболяване. Подобно поведение натоварва допълнително ресурсите на здравеопазването (Adalja, Toner, & Inglesby, 2020; Asmundson et al., 2020).

Известно е, че психологическите фактори играят жизненоважна роля за успеха на стратегиите за обществено здраве при епидемии и пандемии. Безпокойството за здравето е важно за успеха или неуспеха на стратегиите за поддържане на общественото здраве (Taylor, 2019). В тази връзка за отговорните за решенията в областта на общественото здравеопазване, здравните власти и доставчиците на здравни услуги е важно да разбират как тревожността за здравето влияе на реакциите на ковид-19. От тази гледна точка разработването на инструменти за скрининг на здравната тревожност има съществена роля в грижата за соматичното и психичното здраве.

Въз основа на обзора на научната литература във връзка с психологическите фактори за възникване на здравната тревожност, както и на актуалността на проблематиката в контекста на пандемията от ковид-19, изследването има за цел да провери психометричните характеристики на кратка версия на въпросник за изследване на здравната тревожност в българския социокултурен контекст. Допълнителна цел е да се изведе ролята на демографските фактори за здравната тревожност.

МЕТОД

Процедура

Проучването представя данни от национално представително изследване, проведено в периода 4–12 февруари 2022 г. Изследването е реализирано с помощта на социологическа агенция. Методиката включва самооценъчни въпросници и демографски данни за участниците.

Респонденти

Извадката включва 1000 изследвани лица, 51,9% от които са жени. Участниците са на възраст от 18 до 88 г. ($M=49,34$; $SD=17,12$). За целите на сравнителните анализи са обособени три групи според нивото на образование като 13,3% от изследваните лица са с основно, 56,2% – със средно и 30,5% – с висше образование.

Инструментариум

За изследване на здравната тревожност във връзка с пандемията от ковид-19 в българския социокултурен контекст е разработен самооценъчен въпросник, състоящ се от 15 твърдения и четиристепенна скала за оценка, която варира от „1 = изобщо не“ до „4 = през цялото време“.

Теоретичната рамка на въпросника се основава на когнитивно-поведенческия модел за здравна тревожност на П. Салковскис и Х. Уоруик (Salkovskis & Warwick, 1986; 2001), който извежда основните фактори за възникването и поддържането на симптоми и прояви на тревожност за здравето. Когнитивните фактори включват надценяване на вероятността от наличие или развитие на сериозно заболяване, преувеличаване на сериозността на заболяването и погрешно тълкуване на телесните усещания и функции като индикации за сериозно заболяване. Поведението, търсещо безопасност, също е важно при здравна тревожност и включва избягване (на болници, болни хора, кръв, напомнания за болести, потискане на мисли, разсейване), проверка (на тялото и телесните функции, на паметта), търсене на информация (чрез повтарящи се медицински консултации и изследвания, търсене на информация) и на подкрепа (от професионалисти чрез търсене на информация).

При прилагането на въпросника в български условия за установяване на факторната му структура и надеждност са направени експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти с Варимакс ротация на интеркорелациите и анализ на надеждността. За крайната версия на въпросника са използвани 15 твърдения, които се разпределят в три фактора. Процентът на общата обяснена вариация за въпросника е 54,77%, което е признак за много добра валидност. Индексът за адекватност на извадката е $KMO=0,848$, а тестът на Бартлет за сферичност е статистически значим $p<0,001$.

Първият фактор, наречен „Загриженост за телесни болки/неразположения“, е с тегло 4,597 и обяснява 30,65% от вариацията. В него влизат четири твърдения с високи факторни тегла (0,79–0,73), които се отнасят до проследяването на различни болки, неразположения и телесни усещания, например: „Обръщам внимание на различни промени в тялото си“. Анализът на надеждността показва висока вътрешна консистентност – $\alpha=0,82$. Установява се силна положителна корелация на всяко твърдение с цялата скала от $R=0,441$ до $R=0,671$.

Вторият фактор, наречен „Тревожност за сериозно заболяване“, е с тегло 2,265 и обяснява 15,1% от общата вариация. В него са включени седем твърдения с високи факторни тегла (0,77–0,53), които изследват загрижеността за наличие или развитие на сериозно заболяване, например: „Когато науча за дадена болест, си мисля, че я имам“. Факторът също е с висока вътрешна консистентност – $\alpha=0,75$. Установява се силна положителна корелация на всяко твърдение с цялата скала от $R=0,487$ до $R=0,604$.

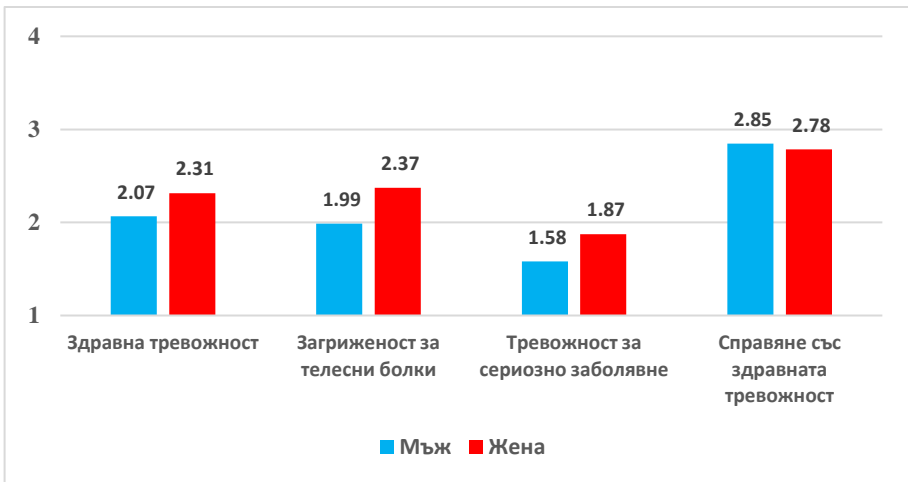
Третият фактор е наречен „Справяне със здравната тревожност“, като обяснява 9,02% от вариацията и има тегло 1,352. В него са включени четири твърдения с високи факторни тегла (0,86 – -0,30), които изследват начините за противодействие на мъчителните мисли за здравето, например: „Изпитвам облекчение, когато лекарите потвърдят, че ми няма нищо“. Анализът на надеждността показва висока вътрешна консистентност на фактора ($\alpha=0,79$) и корелации между всяко твърдение с цялата скала от $R=0,547$ до $R=0,660$.

Общият индикатор „Здравна тревожност“, изчислен въз основа на трите фактора, също показва висока надеждност – $\alpha=0,81$.

РЕЗУЛТАТИ

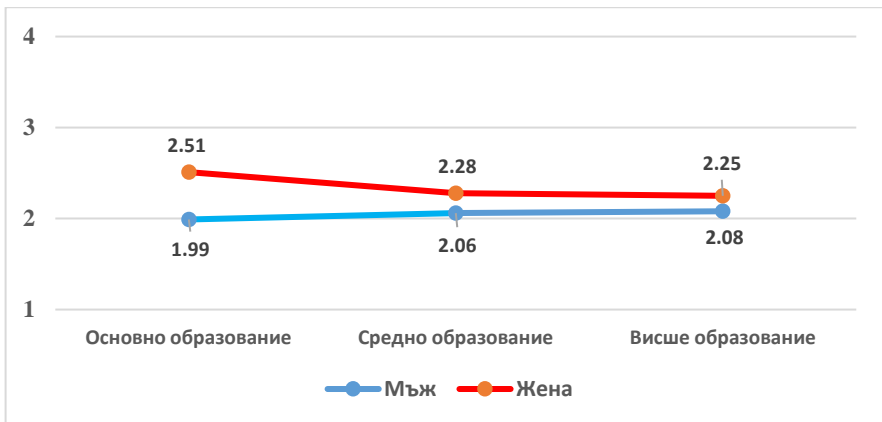
За проверка на диференциращия ефект на демографските фактори върху здравната тревожност са направени еднофакторен и двуфакторен дисперсионен анализ.

Установява се, че полът диференцира значимо общата скала за здравна тревожност ($F(1,997) = 58,11, p < 0,001$), загрижеността за телесни болки ($F(1,997) = 52,59, p < 0,001$) и тревожността за сериозно заболяване ($F(1,997) = 45,68, p < 0,001$). Резултатите показват, че жените имат по-високи стойности по тези променливи. По отношение на справянето със здравната тревожност не се регистрират значими различия между изследваните мъже и жени. Данните са представени на Фигура 1.

Фигура 1. Различия в нивата на здравна тревожност според пола

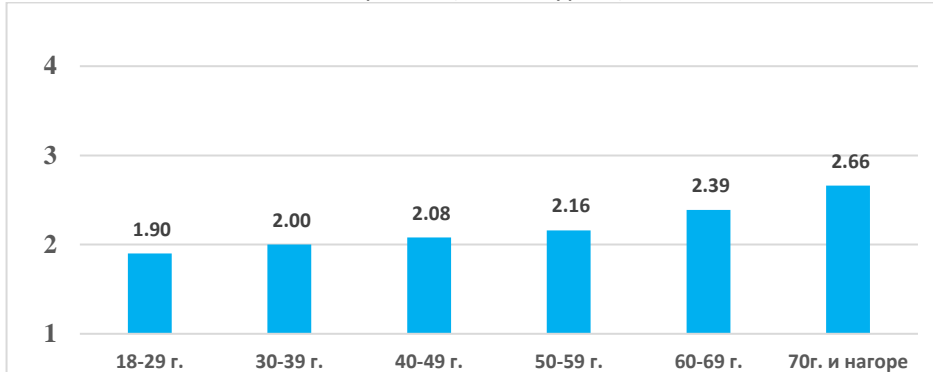
От направен двуфакторен дисперсионен анализ се установява, че взаимодействието между пола и образованието диференцира значимо нивата на здравна тревожност ($F(2,995) = 5,65, p < 0,01$). Както се вижда от Фигура 2, при мъжете с повишаване на образователното ниво се повишава равнището на здравна тревожност, докато при жените се регистрира противоположната тенденция. Най-големите различия между двата пола се наблюдават при респондентите с основно образование. Важно е да се отбележи, че се потвърждава тенденцията към по-високо ниво на здравна тревожност при жените.

Фигура 2. Различия в нивата на здравна тревожност в зависимост от взаимодействието на пол и образование

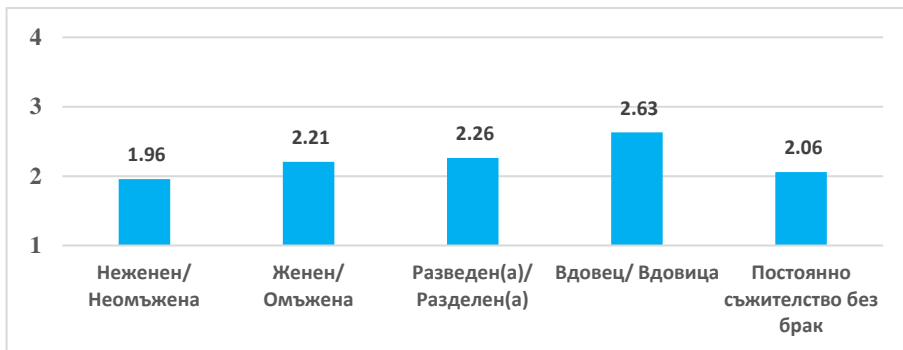

Възрастта също е фактор, който диференцира значимо нивата на здравна тревожност ($F(5,993) = 52,88, p < 0,001$). Очертава се ясна тенденция здравната тревожност да се засилва с възрастта (вж. Фигура 3).

Фигура 3. Различия в нивата на здравна тревожност според възрастта

Семейният статус също диференцира значимо нивата на здравна тревожност ($F(4,994) = 32,34, p < 0,001$). Пост-хок анализът показва, че значими различия се регистрират между групата на овдовелите и изследваните лица, които имат партньор, независимо дали са в съвместно съжителство със или без брак. При загубилите своя партньор се установяват най-високи стойности на здравна тревожност (вж. Фигура 4).

Фигура 4. Различия в нивата на здравна тревожност според семейния статус

ДИСКУСИЯ

Настоящото изследване представя данни за прилагането на въпросник за оценка на здравната тревожност в български условия. Въз основа на резултатите от национално представително изследване се установяват тенденции в нивата на здравната тревожност в зависимост от основни демографски характе-

ристики. Отражението на събитията с разпространението на ковид-19 в психосоциален аспект прави разработването на инструменти за скрининг и оценка на здравната тревожност особено актуално и приложимо в индивидуален и обществен план.

Въпросникът се основава на когнитивно-поведенческия модел за здравна тревожност на П. Салковскис и Х. Уоруик (Salkovskis & Warwick, 1986; 2001), който взима под внимание при обяснението на механизмите за възникване и поддържане на тревожността за здравето както когнитивните интерпретации за заплахите за здравето, така и възникващите реакции на безпокойство, физически реакции и поведение на безопасност, като всички те допринасят за цялостната оценка за здравето. Факторната структура на въпросника откроява три фактора, които са свързани със здравната тревожност на когнитивно, емоционално и поведенческо ниво. Оценяването на общата здравна тревожност е полезен индикатор за скрининг и оценяване на уязвими групи.

Въпросникът показва много добри резултати за надеждност на всички скали, както и на общия индикатор за здравна тревожност.

В изследването са разгледани и различията в нивата на здравната тревожност в зависимост от демографските признаци. Установените по-високи стойности на здравна тревожност при жените се потвърждават в научната литература, въпреки че изследванията върху половите различия в здравната тревожност не са многобройни. Вероятно обяснение на резултатите може да се проследи при изследвания във връзка с тревожността и безпокойството, които потвърждават, че при жените тревожността се среща по-често в сравнение с мъжете (Ginsberg, 2004). Смята се, че различни биологични, социокултурни и личностни фактори допринасят за тази полова разлика. Във връзка с когнитивно-поведенческата формулировка на здравната тревожност се установява по-силна склонност към повтарящи се мисли при жените (Ginsberg, 2004). Други изследвания сочат по-високи нива на търсене на увереност и подsigуряване при жените (Feingold, 1994).

Взаимодействието между пола и нивото на образование също диференцира нивата на здравна тревожност, като различията са най-големи при респондентите с основно образование. Въпреки че жените и с трите степени на образование имат по-високи нива на здравна тревожност, с повишаване на образователния ценз разликите между двата пола стават все по-малки. Тъй като здравната тревожност до голяма степен се основава на погрешни интерпретации на обичайни телесни симптоми и усещания (Asmundson et al., 2010; Taylor & Asmundson, 2004), възможно обяснение е, че повишаването на образователния ценз рефлектира върху когнитивната преработка на информацията за здравето.

Регистрира се и тенденцията здравната тревожност да се повишава с възрастта, като най-силна е във възрастовата група над 70 години. Този резултат има своето обяснение от гледна точка на зачестяването на проблемите със

здравето при по-възрастните хора (Administration on Aging, 2011). Други изследвания отчитат по-скоро по-ниски нива на тревожност при по-възрастните в сравнение с по-младите, като следят и двете групи да нямат хронични заболявания, и го отдават на изграждането на способност за емоционална саморегулация (Boston & Merrick, 2010) и когнитивна преоценка (Gerolimatos & Edelstein, 2012). При интерпретацията на резултатите трябва да се има предвид, че в ситуацията с разпространението на ковид-19 най-застрашени от усложнения от заболяването са именно по-възрастните и това до голяма степен може да се използва при обяснението на получените резултати. Те може да се свържат и с това, че при изследваните лица, които са загубили своя партньор, се наблюдава най-висока степен на здравна тревожност. От една страна, това по-често са по-възрастни хора, но разгледани в контекста на самотата и социалната изолация, резултатите придобиват и друг смисъл.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Оценката на здравната тревожност е от съществено значение при прилагането на интервенции, свързани с психичното и соматичното здраве. За да са ефективни тези интервенции, е важно да се има предвид как клиентът/пациентът интерпретира и оценява значението на симптомите, здравето, болестта, своята уязвимост и способност да се справя. В тази връзка разработеният въпросник е полезен за консултантите и ще има практическо знание за тяхната ефективна работа.

ЛИТЕРАТУРА

- Adalja A. A., Toner E., Inglesby T. V. (2020). Priorities for the US health community responding to COVID-19. *JAMA*, 323(14), 1343–1344. doi:10.1001/jama.2020.3413.
- Administration on Aging (2011). A profile of older Americans, 2011: health and health care. Available at: http://www.aoa.gov/AoARoot/Aging_Statistics/Profile/
- Asmundson, G. J. G., Abramowitz, J., Richter, A. A., & Whedon, M. (2010). Health anxiety: Current perspectives and future directions. *Current Psychiatry Reports*, 12, 306–312.
- Asmundson, G. J. G. & Taylor, S. (2020). Coronaphobia: Fear and the 2019-nCoV outbreak. *Journal of Anxiety Disorders*, 70, 102196.
- Barsky, A. J., & Klerman, G. L. (1983). Overview: hypochondriasis, bodily complaints, and somatic styles. *The American Journal of Psychiatry*, 140(3), 273-83.
- Boston, A. F. & Merrick, P. L. (2010). Health anxiety among older people: an exploratory study of health anxiety and safety behaviors in a cohort of older adults in New Zealand. *International Psychogeriatrics*, 22, 549–558. doi:10.1017/S1041610209991712.

- Ginsberg, D.L. (2004). Women and Anxiety Disorders: Implications for Diagnosis and Treatment. *CNS Spectrums*, 9, 1 - 3.
- Haenen, M. A., de Jong, P. J., Schmidt, A. J., Stevens, S., & Visser, L. (2000). Hypochondriacs' estimation of negative outcomes: domain-specificity and responsiveness to reassuring and alarming information. *Behaviour Research and Therapy*, 38(8), 819-833. doi: 10.1016/s0005-7967(99)00128-x
- Salkovskis, P. M., & Warwick, H. (2001). Making sense of hypochondriasis: A cognitive theory of health anxiety. In G. J. G. Asmundson, S. Taylor, & B. J. Cox (Eds.), *Health Anxiety: Clinical and Research Perspectives on Hypochondriasis and Related Conditions* (pp. 46-64). Chichester: Wiley.
- Salkovskis, P. M., & Warwick, H. M. (1986). Morbid preoccupations, health anxiety and reassurance: a cognitive-behavioural approach to hypochondriasis. *Behaviour Research and Therapy*, 24(5), 597-602. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(86\)90041-0](https://doi.org/10.1016/0005-7967(86)90041-0).
- Salkovskis, P. M., Warwick, H. M. C., Deale, A. C. (2003). Cognitive-Behavioral Treatment for Severe and Persistent Health Anxiety (Hypochondriasis). *Brief Treatment and Crisis Intervention*, 3, 353-367.
- Taylor, S. & Asmundson, G. J. G. (2004). *Treating Health Anxiety: A Cognitive-behavioral Approach*. New York: Guilford.
- Warwick, H. M., & Salkovskis, P. M. (1990). Hypochondriasis. *Behaviour Research and Therapy*, 28(2), 105-117. [https://doi.org/10.1016/0005-7967\(90\)90023-C](https://doi.org/10.1016/0005-7967(90)90023-C)
- Wheaton, M. G., Abramowitz, J. S., Franklin, J. C., Berman, N. C., & Fabricant, L. E. (2011). Experiential avoidance and saving cognitions in the prediction of hoarding symptoms. *Cognitive Therapy and Research*, 35, 511-516.

СПОРТНАТА ПСИХОЛОГИЯ В БЪЛГАРИЯ: МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ, БЪДЕЩЕ

проф. **Татяна Янчева, д.пс.н.**

Национална спортна академия „Васил Левски“, София
tiancheva@prosport-bg.net

Татяна Янчева. *СПОРТНАТА ПСИХОЛОГИЯ В БЪЛГАРИЯ: МИНАЛО, НАСТОЯЩЕ, БЪДЕЩЕ*

В доклада се прави исторически преглед на развитието и националните и международните постижения на българската спортна психология. Извеждат се основните етапи, през които преминава, както и водещите учени през всеки един от тях. Обобщени са научно-изследователските проблеми, доминиращи във всеки етап. Очертано е съвременното състояние на българската спортна психология. Изведени са основните акценти и постижения на дейностно-когнитивната школа в българската спортна психология. На основата на направения исторически преглед са изведени основните насоки за бъдещо научно-изследователско, приложно и организационно-управленско развитие.

Ключови думи: спортна психология, постижения, етапи, дейностно-когнитивна школа

Tatiana Iancheva. *SPORT PSYCHOLOGY IN BULGARIA: PAST, PRESENT, FUTURE*

The paper provides a historical overview of the development and the national and international achievements of Bulgarian sport psychology. The main stages through which it has passed and the leading scientists in each of them are outlined. The research problems dominating each stage are summarized. The current state of Bulgarian sport psychology is outlined. The main emphases and achievements of the activity-cognitive school in Bulgarian sport psychology are outlined. Based on the historical review, the main directions for future research, applications and organizational-managerial development are outlined.

Keywords: sports psychology, achievements, stages, activity-cognitive school

Спортната психология в България е наследник на богати традиции. През всички години на своето развитие тя е търпяла рефлексията на времето, преживяла е трудности и години на възход, имала е своя богат, динамичен и съдържателен живот.

Възникването и развитието на спортната психология в България е неразривно свързано със създаването и утвърждаването на специализирано висше учебно заведение за подготовка на кадри в областта на физическото възпитание и спорта.

Началото е поставено през 1947 г., когато във Висшето училище по физическа култура (сега НСА) се създава катедра „Психология и педагогика“. Две години по-късно, през 1949, се обособява самостоятелна катедра „Обща психология и психология на физическата култура“ със завеждащ проф. Дмитрий Ошанин. След неговото напускане (1955 г.) ръководството на катедрата се поема от проф. Ема Герон. От 1973 г. до днес съществува самостоятелен сектор „Психология“ в рамките на обединената катедра „Психология, педагогика и социология“.

Развитието на българската спортна психология е тясно свързано и със създадения през 1950 г. Централен научно-изследователски институт по физическа култура (ЦНИФК), към който е обособен и сектор „Психология“ с ръководител Боньо Първанов.

След 1960 г. двете звена, в които се развива спортната психология, се обединяват. Кадрите на ЦНИФК преминават към катедра „Психология, педагогика и социология“ на ВИФ (сега НСА), което оказва съществено влияние върху по-нататъшното развитие на спортната психология в България.

Дейността на всички членове, работили в тази катедра, има решаващо значение както за развитието и утвърждаването на спортната психология в България, така и за издигането на нейния международен авторитет.

Анализът на развитието на българската спортна психология и постигнатите резултати през годините ни дават основание да изведем няколко етапа.

НАЧАЛЕН ЕТАП – ЕТАП НА АВТОРИТЕТИТЕ

Характерни за началния период от развитието на българската спортна психология са:

- *нейният статус*: още от самото начало в една от четирите катедри на ДВУТВ – тази по „Общо възпитание“, е включено преподаването на „Обща психология“ и „Психология на телесните упражнения“;
- *широката изходна научна база*: собствената академична подготовка, богатият и разностранен професионален опит на тримата професори, заложили основата на спортната психология в България – проф. Гиздов, проф. Ошанин и проф. Герон, осигуряват широка научна основа за развитието на психологическото познание в областта на физическото възпитание и спорта.

През този пръв етап се решават две главни задачи:

- въвежда се и се утвърждава спортната психология като учебна дисциплина във ВУТВ;

- поставят се основите на експерименталните изследвания в областта на спортната психология.

Този пръв етап от развитието на катедрата, свързан с имената на основоположниците ѝ, може да се определи и като етап на авторитетите.

В началото доц. Георги Гиздов сам преподава всички предмети в катедрата до 1947 г. (Първанов и Тодоров, 2006). Проф. Георги Гиздов поставя основите на преподаването на курсовете „Обща психология“ и „Детска психология“ през учебната 1942/43 г. Една от първите лекции е „Значение на психологическата и педагогическата подготовка за учителя по телесно възпитание“. Проф. Гиздов се опитва да разкрие психологическите детерминанти на педагогическите явления и процеси.

Значителна е ролята през този етап и на проф. Дмитрий Ошанин (1947–1955) – възпитаник на парижката Сорбона, който със своя авторитет и присъствие в различни национални и международни научни организации дава своя неоспорим принос в развитието на катедрата и нейното научно израстване. Проф. Ошанин е завеждащ Отдела по инженерна психология и физиология във Всерусийския научно-изследователски институт по техническа естетика. Той е учен с широко международно признание. Член на редколегията на списание „Въпроси на психологията“, на управата на Московското общество на психолозите, на Изпълкома на Международната асоциация по приложна психология, чуждестранен член на Френското национално общество на психолозите. Почетен член е на Академичния съвет на ВИФ и организацията на спортните психолози в България.

Проф. Ошанин е автор на над 100 научни публикации. Значителни са постиженията му в областта на „Предметното действие и оперативния образ“.

Проф. Дмитрий Ошанин поставя началото на експерименталната психология във ВИФ, създавайки първата психологическа лаборатория, в която се провеждат и първите изследвания със студентите. Заедно с Ема Герон е автор на първата публикация у нас: „Изследвания върху тренировъчните възможности на хроноскопа Д'Арсонвал“, публикувана в годишника на ВИФ през 1949/50 г.

Проф. Ема Герон (1920–2011) е българският спортен психолог с най-силно международно присъствие. Тя е ръководител на Българското дружество по психология на спорта и вицепрезидент на Асоциацията на българските психолози.

През 1968 г. проф. Герон е избрана за Президент на Европейската федерация по спортна психология, а през периода 1973–1977 г. е неин вицепрезидент.

Член-кореспондент е на Американската академия по физическо възпитание и е член на изпълнителния комитет на Международната асоциация по приложна психология.

Научните приноси на проф. Ема Герон са значими. Тя защитава първата дисертация в областта на спортната психология у нас, посветена на проблема за „Предварителното съсредоточаване на вниманието при спорта вдигане на те-

жести“ (1959 г.). Извежда психологическото значение на вниманието в спортната дейност като базов психологически механизъм на активността при функционирането на цялостната човешка психика и изпълнението на дейността.

Създава лаборатория по психология за изследване на националните отбори.

ЕТАП НА КАДРОВО И СЪДЪРЖАТЕЛНО ОБОГАТЯВАНЕ

След 60-те години на миналия век настъпва прелом в преподаването и научно изследователската работа. Това, от една страна, е свързано с обновяването и подмладяването на кадровия състав, а от друга, със специализирането и отварянето към проблемите на физическото възпитание и спорта.

В катедрата постъпват Светлана Димитрова (1957), Никола Попов (1958), Елисавета Генова, Боньо Първанов, Венцислав Янев (1972), а като специалист психолог – Александър Такев (1971).

За този период са характерни няколко основни акцента в научната и преподавателската дейност:

- учебните програми по психология се преустройват с оглед на изискванията на учебно-възпитателната работа по физическо възпитание и особеностите на спортно-педагогическата практика;
- интензивно се развива и обогатява научно-изследователската дейност.

Шейсетте години на миналия век са интензивен период на развитие на спортната психология. Тогава хорариумът по психология достига 120 часа. Поставят се основите на диференцираното преподаване на спортната психология в различните факултети.

Значителни са постижения в научно-изследователската работа. Редица специалисти от спортните катедри защитават дисертации с психологическа тематика. Заедно с това представителите на катедрата реализират значителни по обем и качество експериментални изследвания. Интензивно се разработват проблемите на вниманието:

- предварителното съсредоточаване (Е. Герон, Св. Димитрова) и особеностите на съсредоточаването в различни видове спорт (Н. Попов);
- устойчивост и колебания на вниманието (Св. Димитрова);
- вниманието като фактор на спортния резултат (Е. Герон, Св. Димитрова).

Друг акцент в експерименталните изследвания през онзи период са двигателните реакции на спортистите (Е. Герон, Е. Генова, Св. Димитрова). Разработват се проблемите, свързани с двигателните навици в спорта (Е. Герон, Н. Попов) и равновесната усетливост (Н. Попов). Интензивно се разработват проблемите на психичната умора и работоспособността (Е. Герон, Св. Димитрова, Е. Генова, Н. Попов).

Особено внимание се отделя на методите за психологически изследвания (Е. Герон, Св. Димитрова, Н. Попов). Подробно са разработени методи за изследване

на усетливостта, мисленето, вниманието, особеностите на двигателните навици, свойствата на движенията, методите за съставяне на психопрофесиограма.

Сериозно внимание заслужават и публикациите, свързани с психологическата подготовка (Е. Герон, Н. Попов, Св. Димитрова, Е. Генова), психичната готовност (Е. Генова), волевото усилие (Н. Попов) и др.

Ако трябва да обобщим, това е период, в който спортната психология се поставя на солидни научни основи, натрупва богат експериментален материал, утвърждава се като водеща наука във висшето училище и логично се преминава към следващия етап.

ЕТАП НА СИЛНО МЕЖДУНАРОДНО ПРИСЪСТВИЕ И ЗНАЧИМИ ПОСТИЖЕНИЯ В НАУКАТА

Седемдесетте и 80-те години на миналия век са свързани със значими научни постижения на българската спортна психология. В историята ще остане фактът, че българските спортни психолози са инициатори на създаването на Европейската федерация по спортна психология FEPSAK (1968 г.). Ема Герон става неин президент, а впоследствие – през периода 1973–1977, и вицепрезидент. През 1971 г. Светлана Димитрова е избрана за член и зам.-председател на научната комисия при FEPSAK. Като оценка за тяхното забележимо научно присъствие в европейската спортна психология, и двете са отличени със специални отличия на FEPSAK „За личен принос в развитието на европейската психология“.

Безспорно, това силно присъствие в европейските структури е, от една страна, признание за постиженията на българската спортна психология, а от друга, то дава силен тласък на по-нататъшното ѝ развитие.

През този период катедрата е силно отворена към света. Организиран се и се провеждат първите международни форуми по проблемите на психологическата подготовка в спорта, на психологическите проблеми на детско-юношеския спорт и училищното физическо възпитание. През 1998 г. Св. Димитрова е определена за член на Редакционната колегия по издаването на Европейски годишник по психология на спорта. През 1973 г. България е инициатор и организатор на първата по тематиката си международна научна конференция по линия на ФЕПСАК на тема: „Психология на училищното физическо възпитание и детско-юношеския спорт“. Включването на тази проблематика в нашата спортна психология ѝ придава мащабност и цялостност при изучаването на психологията на дейността в различните ѝ форми в сферата на физическата култура.

През този период се хабилитират значителен брой преподаватели. Защитени са и голям брой дисертации както от самите членове на катедрата, така и под тяхно ръководство. Характерен белег в научното развитие през този период е, че се осъществява не само научна, но и практическа дейност с елитните спортисти в България.

През този период по инициатива на проф. Н. Попов стартира програмата за научно-изследователска дейност на катедрата „Личност, мотивация, спорт“, която е в основата и на годишните научни конференции на катедрата, провеждани в продължение вече на 25 години без прекъсване дори и в най-тежките времена за науката в Национална спортна академия.

Началото се поставя на 25 ноември 1994 г., когато катедра „Психология, педагогика и социология“ провежда първата в НСА „Васил Левски“ самостоятелна катедрена научна конференция, утвърдила се около проблематиката „Личност, мотивация, спорт“, открива сериозни научни перспективи не само пред изследователите от катедрата (Янчева, 2021), но е и значимо предизвикателство за психолози, педагози, философи, социолози и през годините се превръща в най-значимата научна проява на хуманитарните науки в спорта в страната. Провеждана всяка година, тя бележи непрекъснат ръст както по отношение на тематичните области, така и по броя на участниците. Както отбелязва инициаторът на програмата проф. Попов, „триадата личност – мотивация – спорт съществува за науката от десетилетия, но с годините нейната актуалност нараства“ (Попов, 1996).

Със своето равнище и иновационна проблематика конференцията „Личност, мотивация, спорт“ се превърна в богат форум за научно израстване, изява и академичен диалог не само на членовете на катедрата, но и на специалисти от други катедри, други университети и научни организации у нас и в чужбина (Турция, Гърция, Сърбия, Македония, Израел, Либия, Южна Корея, Кипър, Беларус и др.), а така и в показателен пример за равнището и мястото на преподавателите от катедрата в спортната наука. Показателен пример за качеството на научната дейност са представените публикации.

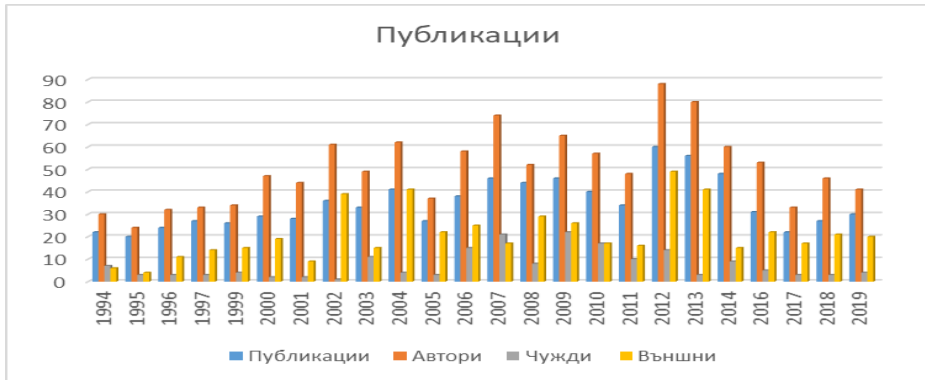
На Фигура 1 е представена динамиката по отношение на броя на представените доклади през периода 1994–2019 г. – общо 835, представени от 1208 автора.

Фигура 1. Общ брой изнесени доклади за периода 1994–2019 г.

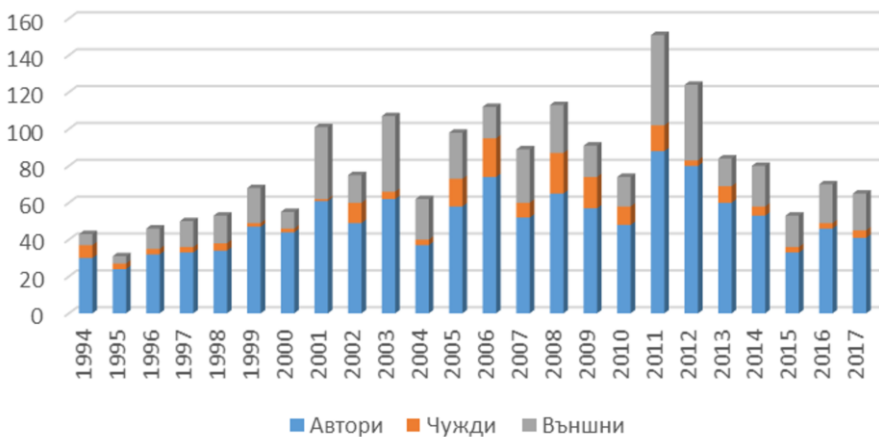
На Фигура 2 са представени общият брой публикации, автори, чуждестранни и външни за катедрата участници.

Убедителна илюстрация за нивото и качеството на конференциите е нарастващият интерес на представители на други научни звена и институции във и извън НСА. В различните издания на конференцията „Личност, мотивация, спорт“ са учас-

тавали 506 представители на други катедри в НСА „Васил Левски“, други ВУ и научни институции в страната, както и 172 чуждестранни учени. На Фигура 3 са представени общият брой автори, чуждестранни и външни участници.

Фигура 2. Общ брой публикации, автори, чуждестранни и външни участници

Фигура 3. Общ брой автори, чуждестранни и външни участници

Наред с това членове на катедрата редовно участват в различни научни форуми, световни и европейски конгреси и конференции в страната и в чужбина, както и в различни международни проекти.

ОТНОСИТЕЛЕН СПАД В НАУЧНОТО РАЗВИТИЕ И ЗАГУБА НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ПОЗИЦИИ

След 1989 г. настъпва относителен спад в научните постижения на членовете на катедрата. Обществените промени неизбежно дават своето отражение и върху научно-изследователската дейност.

Научната лаборатория към катедрата престава да функционира. Сериозните финансови проблеми и доминиращото мислене в НСА през този период водят до превръщане на науката в лично дело. Силно се ограничава закупуването на литература, участието в научни форуми, особено в чужбина, финансирането на научни изследвания и проекти.

Водеща е стратегията за оцеляване. Логично, при такива доминиращи нагласи развитието на науката не е приоритет.

Най-сериозно обаче е международното отстъпление. Българската спортна психология остава в значителна изолация. Загубваме водещите си позиции, загубваме и членството си в международните структури. Дружеството по спортна психология престава да функционира, а няколкото опита за неговото възстановяване завършват с неуспех.

Независимо от сериозната и материална, и духовна криза обаче, българските спортни психолози не спират своята научна дейност.

ПОДЕМ В НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКАТА РАБОТА И ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ КОНТАКТИ

След 2000 г. настъпва подем в научно изследователската работа. Увеличава се броят на научните изследвания. Адаптират се значителен брой спортно специфични методики. Разширява се изследователската тематиката. Хабилизират се значителен брой от преподавателите в катедрата.

По-важните проблеми, които се разработват през този период, са:

- мотивите, мотивацията, кризите на мотивацията при спортисти (проф. Н. Попов);
- психологията на личността, личностното благополучие, компонентите на самосъзнанието в спорта (проф. Н. Попов, проф. Т. Янчева);
- социалнопсихологическите явления в спортния отбор (проф. Н. Попов, проф. Ю. Мутафова, доц. Г. Роглева);
- треньорът и треньорската дейност (проф. Н. Попов, доц. Е. Ценева, Д. Фенерова);
- агресивността, мотивацията и целепологането в спорта (проф. Ю. Мутафова, доц. Г. Роглева, доц. М. Георгиев, гл. ас. Ив. Тошева, гл. ас. Д. Фенерова);
- психологическата надеждност в спорта (доц. М. Георгиев);

- психичните състояния, стресът и тревожността, стратегиите за справяне със стреса, възстановяването в спорта (доц. М. Георгиев, доц. Ж. Желязкова, доц. Г. Роглева);
- спортният интелект и тактическото мислене в спорта (доц. В. Янев, доц. Ж. Желязкова);
- психичната саморегулация (доц. Ж. Желязкова);
- общуването и справянето с конфликти (доц. Г. Роглева);
- личността, състезателното поведение, състезателната реализация (проф. Т. Янчева);
- психологическото осигуряване в елитния спорт (проф. Т. Янчева);
- психичните умения на спортистите (гл. ас. Е. Савчева);
- когнитивните стилове в спорта (гл. ас. И. Иванов) и др.

Членове на катедрата активизират участието си в различни национални и международни форуми. Участието в световните и европейски конгреси по спортна психология стимулира развитието на спортната психология. Сравнимостта на научните изследвания укрепва професионалното самочувствие на българските спортни психолози и стимулира изследвания, сравними с най-актуалните в световната спортна психология.

От 2017 е официално акредитирана докторската програма „Спортна психология“. Тя възниква в отговор на нарастващата необходимост от подготовка на висококвалифицирани специалисти, които адекватно и с необходимата компетентност да отговорят на високите изисквания на съвременния спорт за осигуряване на научнообоснована база за развитието на спортно-състезателната дейност. Създават се предпоставки за задълбочаване на спортно-психологическите знания и тяхното специфично приложения в областта на спорта, и същевременно за запълване на вакуума, свързан с липсата на кадри със специфична квалификация, знания, умения и компетентност.

През месец май 2019 г. към Дружеството на психолозите в Република България официално е учредена секция по Спортна психология – решителна крачка, свързана с организационното укрепване и по-нататъшното развитие на спортната психология в България.

Сред постиженията на българската спортна психология можем да отбележим:

1. Количествени

- Повече от 120 книги (учебници и монографии), обобщаващи натрупания опит.
- Над 3000 научни статии, публикувани у нас и в чужбина.
- Над 80 защитили докторанти – български и чуждестранни. Много от тях вече заемат водещи позиции в своите катедри и университети.

2. Съдържателни

Сред най-големите научни постижения на българските спортни психолози могат да се изведат:

- експерименталните изследвания на вниманието, двигателните реакции и двигателните навици в спорта (Е. Герон, Св. Димитрова, Н. Попов);
- спираловидният характер на формирането на двигателния навик;
- обособяването на психологията на училищното физическо възпитание като самостоятелно направление в психологията;
- обособяване на дейностно-когнитивна школа в спортната психология;
- изясняване на механизмите на волевата саморегулация и разкриване на явлениято „Изместване на целта“ (проф. Св. Димитрова);
- спортният интелект (доц. В. Янев) и др.

Специално внимание заслужават постиженията на дейностно-когнитивната школа в българската спортна психология (Янчева, 2015).

Анализът на около 300 публикации ни дава основание да изведем следните по-важни акценти.

1. Тръгвайки от класическите постановки на дейностната школа, българските спортни психолози поемат по своя линия на развитие, като се ориентират към базисните невропсихични механизми при извършване на дейността. Специален акцент се поставя върху вниманието като базисен психологически механизъм на активността при функционирането на цялостната човешка психика и изпълнението на дейността. Тази тема впоследствие се разширява и обхваща различните видове спорт, учебния процес и урока по физическо възпитание, активизиращия психологически ефект от заниманията с физически упражнения в различните възрасти и форми на занимания.
2. Извежда се психологическата характеристика на дейността като цяло и на спортната дейност и физическото възпитание в частност.
3. Обхващат се явленията в тяхната цялостност – от ролята на психологическите фактори като предпоставка за ефективно включване в дейността през условията за качествено и протичане до последващия ефект както върху човека, така и върху развитието и реализацията му във и чрез изпълняваната спортна дейност.
4. Налагат се две изследователски линии. Първата включва изучаването на мотивацията и волята в качеството им на важни психологически фактори в спортната дейност (Е. Герон, Ю. Мутафова и др.). Втората е свързана с целенасоченото и последователно прилагане на личностно-дейностния подход и извеждане на спецификата на феномените състезателно поведение, състезателна реализация и спортна среда (Т. Янчева).
5. Закономерно се достига до разкриването на важната роля на когнитивните процеси, интелекта и творчеството като съществена предпоставка

за реализацията и саморегулацията на действията, поведението, усилията и преживяванията. Личностно-дейностният подход се свързва в диалектическа взаимовръзка с когнитивния подход и структурира нова визия за комплексния характер на развитието и реализацията на личността в спорта и чрез спорта (В. Янев, Св. Димитрова, Р. Колева, Т. Янчева и др.).

6. Комплексният подход към изучаването на явленията в областта на физическото възпитание и спорта води българската спортна психология до разкриване на предпоставките и закономерностите в екологията на човешкото развитие и новите социални функции на спорта в съвременното общество (Св. Димитрова).

Какво ни дава основание за тази теза?

1. Прилага се единен методологически подход, в чиято основа лежи разбирането за диалектическата взаимовръзка между феномените „човек–среда“, „личност–дейност“, „интелект–спортна дейност“, „дейност–поведение“, „дейност–саморегулация–реализация“.
2. Изследователите следват единна логика при разгръщането на научната проблематика.
3. Създават мрежа от нови съмишленици и последователи, които продължават, обогатяват и разгръщат творчески тази линия.

По-нататъшното развитие на спортната психология в България изисква решаването на няколко групи проблеми:

1. Научно-изследователски:

- по-нататъшно разширяване и задълбочаване на изследователската проблематика, съобразно динамично променящите се потребности на спортната практика;
- привличане на по-широк кръг специалисти от психологията и спортната практика чрез изследователски проекти и програми;
- разширяване на международното сътрудничество, участие в международни проекти в сферата на спортната психология.

2. Приложни:

- издигане и утвърждаване на статуса на спортната психология в работата със спортните институции и медиите;
- засилване на приложната страна в подготовката на спортните психолози;
- подобряване на взаимодействието със спортните специалисти;
- създаване на необходимите предпоставки за ефективно внедряване на научните постижения в областта на спортната психология в практиката.

3. Организационно-управленски:

- укрепване и разширяване на дейността на секцията по Спортна психология към Дружеството на психолозите в Република България;
- нормативно регламентиране на подготовката и дейността на спортните психолози в България;
- възстановяване на членството и участието на българските спортни психолози в международните структури.

Богатото минало и традиции на българската спортна психология ни задължават да помним, да съхраняваме и да развиваме всичко, създадено преди нас, да търсим нови пътища и подходи за развитие на българската спортна психология, за да отстояваме нейното достойно място и позиции в световната спортна психология.

ЛИТЕРАТУРА

- Попов, Н. (1996). Триадата „Личност, Мотивация, Спорт“ и съвременната хуманитарна наука. В: *Личност. Мотивация. Спорт*, Т. 2 (с. 7-9). София: НСА_ПРЕС.
- Първанов, Б. и Тодоров, А. (2006). *История на катедра „Психология, педагогика и социология“*, София.
- Янчева, Т. (2003). 60 години психология и педагогика в НСА, *Личност. Мотивация. Спорт*, 1–3, 4-11.
- Янчева, Т. (2013). 70 години научна дейност на катедра „Психология, педагогика и социология. 18 Научна конференция „Личност. Мотивация. Спорт.“ (с. 9-28). София: НСА ПРЕС.
- Янчева, Т., (2015). Спортната психология в България – тенденции и перспективи, В *Приложна психология. Възможности и перспективи*. Варна.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КАПИТАЛ, ОЧАКВАНИЯ ЗА ТРЕНЬОРСКА ЕФЕКТИВНОСТ И СПОРТЕН РЕЗУЛТАТ ПРИ ТРЕНЬОРИ ОТ РАЗЛИЧНИ ВИДОВЕ СПОРТ

проф. д.пс.н. Татяна Янчева

*Катедра „Психология, педагогика и социология“, НСА
tiancheva@prosport-bg.net*

докторант Гергана Ташева

Катедра „Психология, педагогика и социология“, НСА

Татяна Янчева и Гергана Ташева. ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КАПИТАЛ, ОЧАКВАНИЯ ЗА ТРЕНЬОРСКА ЕФЕКТИВНОСТ И СПОРТЕН РЕЗУЛТАТ ПРИ ТРЕНЬОРИ ОТ РАЗЛИЧНИ ВИДОВЕ СПОРТ

Действията на треньора са в основата на успеха в спорта. Увереността в собствените способности на треньора и неговото поведение оказват значим ефект върху състезателите и могат да повлияят положително или отрицателно на представянето им. Разкриването на факторите, от които зависи треньорската ефективност представлява интерес не само за треньорите. Психологическият капитал може да окаже положително влияние върху треньорската ефективност и съответно върху спортния резултат. Целта на настоящото проучване е да се изследват психологическият капитал и треньорската ефективност, и тяхното влияние върху спортния резултат. Обект на изследването са 157 български треньори на възраст от 18 до 70 години от 5 вида спорт – художествена гимнастика, лека атлетика, гребане, борба и баскетбол. Изследваните лица са обособени в групи по възраст (от 18 до 70 години) пол, треньорски стаж, вид спорт, клуб, степен на образование, квалификация и постигнати спортни резултати като треньор. За реализиране на целта и задачите на изследването са използвани: (1) Въпросник за изследване на очакванията за треньорска ефективност (*Coaching efficacy scale* (CES), разработен от Дебора Фелц и колеги (Feltz et al., 1999; адаптиран за български условия от Янчева, 2012), и (2) Въпросник за измерване на психологическият капитал (Luthans, Youssef, & Avolio, 2007). Получените резултати разкриват определени връзки и взаимозависимости между психологическият капитал, треньорската ефективност и спортния резултат. Разкритите закономерности създават предпоставки за по-успешното управление на спортната подготовка и достигане на оптимален спортен резултат.

Ключови думи: треньори, психологически капитал, треньорска ефективност, спортен резултат

Tatiana Iancheva and Gergana Tasheva. PSYCHOLOGICAL CAPITAL, EXPECTATIONS FOR COACHING EFFICACY AND SPORTS RESULT FOR COACHES FROM DIFFERENT SPORTS

The coach's actions are the foundation of success in sports. A coach's confidence in their own abilities and behavior have a significant effect on athletes and can positively or negatively influence their performance. Uncovering the factors on which coaching effectiveness depends is not only of interest to coaches. Psychological capital can have a positive influence on coaching effectiveness and, consequently, on sport performance. The purpose of the present study was to examine psychological capital and coaching effectiveness, and their influence on sport outcome. The subjects of the study were 157 Bulgarian coaches aged 18 to 70 from 5 sports – rhythmic gymnastics, athletics, rowing, wrestling and basketball. The studied individuals were divided into groups according to age (18 to 70 years) gender, coaching experience, sport type, club, level of education, qualification and sport results achieved as a coach. To realize the aim and objectives of the study, (1) the *Coaching efficacy scale (CES)* developed by Deborah Feltz et al. (1999; adapted for the Bulgarian context by Yancheva, 2012), and (2) the *Psychological Capital Questionnaire* (Luthans, Youssef, & Avolio, 2007) were used. The results revealed certain relationships and interdependencies between psychological capital, coaching effectiveness, and sport performance. The revealed regularities create prerequisites for more successful management of sports training and achieving optimal sport performance.

Keywords: coaches, psychological capital, coaching efficacy, sports result

ВЪВЕДЕНИЕ

Предизвикателството да бъдеш успешен треньор е свързано с голяма отговорност. Действията на треньора са в основата на успеха в спорта. Увереността в собствените способности на треньора и неговото поведение оказват значим ефект върху състезателите и могат да повлияят положително или отрицателно на представянето им. Ефективността на треньора е свързана с личните ресурси за справяне. Разкриването на факторите, от които зависи треньорската ефективност представлява интерес не само за треньорите.

Някои треньори успяват да подобряват постиженията на своите възпитаници като преследват високи цели за себе си, докато други не успяват да отговорят на отправените към тях очаквания. Една от причините за това е възприемането на собствената ефективност от страна на треньора (Brief & Weiss, 2002).

Ефективността на треньора е определена като степента, до която треньорите вярват, че имат способността да повлияят на обучението и представянето на техните спортисти (Feltz, Chase, Moritz & Sullivan, 1999).

Увереността на треньора в собствените му способности и умения оказва влияние върху спортистите. Очакванията за треньорска ефективност се смятат за един от психологическите конструкти, които оказват силно влияние и опосредстват постигането на целите в спорта (Iancheva, 2021).

Дебора Фелц и колеги концептуализират модел за треньорска ефективност, основан на концепцията на А. Бандура (Bandura, 1977, 1986, 1997) и Каролин Денъм и Джоун Майкъл (Denham & Michael, 1981). Тяхната концепция за треньорска ефективност включва четири измерения: мотивация, техника, стратегия и изграждане на характера.

- Мотивационната ефективност се дефинира като доверието на треньорите в способността им да влияят на психологическите умения и мотивационни състояния на своите спортисти.
- Ефективността на техниката се определя като убеждението на треньорите в техните умения да инструктират спортистите.
- Ефективността на стратегията се определя като увереност на треньорите да въздействат по време на състезание, водейки отбора или състезателите си към успешно представяне.
- Ефективността за изграждане на характера включва доверието в способността на треньорите да влияят положително на своите спортисти и отношението им към спорта.

Д. Фелц и колеги (Feltz, Chase, Moritz & Sullivan, 1991) посочват, че треньорската ефективност оказва влияние върху треньорското поведение, удовлетвореността на състезателите от треньора, представянето и нивото им на ефективност. Проверявайки модела, авторите установяват, че треньорите с по-високи очаквания за ефективност имат значително по-висок процент победи, по-голямо удовлетворение на играчите, използвали са повече похвали и поощряващо поведение в сравнение с тези с по-ниски очаквания за ефективност (Feltz et al., 1999).

М. Чейс и колеги (Chase, Lirgg, & Feltz, 1997) посочват, че ако спортистите са наясно с очакванията за ефективност, които треньорите имат за своите отбори, може да възникне ситуация, подобна на ефекта на Пигмалион. Според него треньорът първо формира очаквания за своя екип, след което отборът действа по начин, съответстващ на тези очаквания. Ако това се случи, треньорите с ниски очаквания за ефективност на своите отбори може неволно да допринесат за ниска ефективност на спортистите, докато онези, които вярват, че техните отбори са способни, може да предадат това отношение и на своите състезатели. По този начин очакванията може да се превърнат в самоизпълняващи се пророчества (Martens, 2012).

През последните години нараства интересът на изследователите към психологическия капитал на личността. Той се определя като индивидуално пози-

тивно състояние на развитие. Според теорията за психологическия капитал подобряването на трудовото изпълнение е възможно само ако се развият и се управляват ефективно силните страни, капацитетът и потенциалът на работещите (Luthans, Youssef, & Avolio, 2007). Психологическият капитал включва четири основни компонента: Аз-ефективност, оптимизъм, надежда и психическа устойчивост/издръжливост.

Аз-ефективността се свързва с наличие на увереност, за да се насочат и да се предприемат действия, необходими за успех в предизвикателни задачи и ситуации. Хората с високи стойности на Аз-ефективност си поставят високи цели за изпълнение и се стремят към трудни задачи, силно самотивирани са пред пречки и трудности, влагат време и усилия, за да постигнат целите си.

Оптимизмът предполага положителни атрибуции за успеха сега и в бъдеще. Той се отнася до цялостни позитивни очаквания на човека при промени и неопределеност.

Надеждата се свързва с постоянство в постигането на целите и, ако е необходимо, пренасочване на пътищата и начините за постигането им. Тя се свързва с трудовото изпълнение, удовлетвореността от извършваната дейност, привързаността към организацията и щастието в работата.

Психичната издръжливост се разглежда като устойчивост пред проблеми и неблагоприятия, проява на гъвкавост в трудни ситуации с цел отстояване на позициите, продължаване напред и постигане на успех, положителна адаптация към средата, стремеж за непрекъснато учене и поемане на отговорност за управлението на собствената кариера (Luthans, Youssef, & Avolio, 2007; Youssef & Luthans, 2007; Илиева, 2019).

Увеличаването на психологическия капитал на човека създава възможности за стимулиране на положителни стратегии за справяне, реструктуриране на целите, склонност към по-рисково поведение и вземане на решения и по този начин може да е предиктор за по-ефективно справяне с критични и рискови ситуации (Янчева, 2021). Предполага се, че психологическият капитал е свързан с положителни и по-малко с отрицателни когнитивни оценки на стреса (Iancheva, 2021).

Ние разглеждаме психологическия капитал като личностен ресурс, който е положително свързан с очакванията за треньорска ефективност, съответно и със спортния резултат.

Целта на настоящото проучване е да се изследват психологическият капитал и треньорската ефективност и тяхното влияние върху спортния резултат при треньори от различни видове спорт в България.

МЕТОДИКА

За реализиране целта на изследването използвахме:

1. Скала за изследване на очакванията за треньорска ефективност (*Coaching efficacy scale* – CES), разработена от Д. Фелтц и колеги (Feltz et al., 1999), адаптирана за български условия от Янчева (2012). Въпросникът съдържа 24 твърдения. За оценка се използва 9-степенна Ликъртова скала от 1 – „Изобщо не съм уверен“, до 9 – „Напълно съм уверен“. Въпросникът съдържа четири подскали:

- *Мотивация*: отразява увереността на треньорите в собствените им способности да влияят върху психологическите процеси и психичните състояния на своите състезатели.
- *Игрова стратегия*: отразява увереността на треньорите в собствените им способности да доведат отбора или състезателя си до успешно представяне по време на състезание.
- *Техника*: свързана е с увереността на треньорите в собствените им способности за изграждане на технически умения и навици у своите спортисти.
- *Изграждане на характер*: отразява увереността на треньорите в собствените им способности да влияят върху положителното отношение към спортно-състезателната дейност на своите спортисти.

2. Въпросник за изследване на психологическия капитал, разработен от Фред Лутанс, Каролин Юсеф и Брус Аволио (Luthans, Youssef, & Avolio, 2007). Съдържа 24 твърдения, които се оценяват с 5-степенна Ликъртова скала от 1 – „Изобщо не съм съгласен“ до 5 – „Напълно съм съгласен“.

Въпросникът включва четири подскали:

- *Аз-ефективност*: характеризира се с наличие на увереност, че човекът може да предприеме действията, необходими за успеха в предизвикателни задачи и ситуации.
- *Надежда*: отразява постоянството в постигането на целите и/или евентуално актуализиране на пътищата и начините за постигането на успех.
- *Устойчивост, издръжливост*: способност за гъвкавост и отстояване на позициите въпреки проблемите и неблагоприятията.
- *Оптимизъм*: наличие на положителна атрибуция за успеха сега и в бъдеще.

Обект на настоящото изследване са 157 български треньори от пет вида спорт: художествена гимнастика, лека атлетика, гребане, борба и баскетбол, на възраст от 18 до 70 години, разпределени в групи по пол (78 жени и 79 мъже), възраст, треньорски стаж, вид спорт, клуб (47 спортни клуба), степен на образование, квалификация и постигнати спортни резултати като треньор.

Изследването се проведе в периода септември 2020 – септември 2021 г.

При обработката на получените данни от изследването използвахме програмния пакет SPSS 19.0., като приложихме следните математико-статистически методи: вариационен, сравнителен и корелационен анализ.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

В Таблица 1 са представени резултатите от вариационния анализ, които сочат, че средните стойности на компонентите на очакванията за треньорска ефективност и на психологическия капитал са относително високи.

Таблица 1. Резултати от вариационния анализ

	N	X	SD	Min	Max	V
Аз-ефективност	157	4,14	0,50	2,50	5,00	12,05
Оптимизъм	157	4,03	0,56	1,60	5,00	12,50
Надежда	157	4,26	0,51	2,50	5,00	11,90
Издръжливост	157	4,08	0,56	2,60	6,00	10,40
Мотивация	157	7,80	1,07	1,00	9,00	13,71
Игрова стратегия	157	7,56	1,06	1,42	9,00	14,02
Техника	157	7,98	0,97	1,66	9,00	12,15
Изграждане на характер	157	7,86	1,03	1,50	9,00	13,10

Анализът на резултатите по отношение на очакванията за треньорска ефективност разкриват, че водеща е подskalата *Техника* ($X=7,98$), т.е. изследваните треньори се чувстват най-уверени в способностите си да изградят технически умения и навици у своите спортисти. Следват подskalите *Изграждане на характер* ($X=86$) и *Мотивация* ($X=7,80$). С най-ниски стойности е подskalата *Игрова стратегия* ($X=7,56$), отразяваща увереността на треньорите в способностите им да доведат отбора си до успешно представяне по време на състезание (Таблица 1).

Резултатите от изследването на психологическия капитал (Таблица 1). Разкрива, че като цяло изследваните треньори са с високи нива на психологическия капитал. С най-високи стойности е подskalата *Надежда* ($X=4,26$). Следват *Аз-ефективност* ($X=4,14$) и *Издръжливост* ($X=4,08$). С най-ниски стойности е *Оптимизъмът* ($X=4,03$).

Резултатите от сравнителния анализ на данните в зависимост от квалификацията (Таблица 2) разкриха статистически значими различия по три от подskalите на очакванията за треньорската ефективност. Треньорите с по-високо ниво на квалификация са с по-високи стойности на *Игрова стратегия*, *Техника* и *Изграждане на характер*. Колкото по-квалифицирани са треньорите, толкова по-уверени са в способностите си да обучават в технически умения своите състезатели, да влияят положително върху отношението им към спортно-състезателната дейност и да доведат състезателя или отбора си до успешно представяне по време на състезание.

Установени са значими различия в зависимост от квалификацията и по отношение на Аз-ефективността (Таблица 2). По-високо квалифицираните треньори са по-уверени във възможностите си да се справят с предизвикателни задачи, за да постигнат успех.

Таблица 2. Резултати от сравнителния анализ в зависимост от квалификацията

	Аз-ефективност	Оптимизъм	Надежда	Издръжливост
χ^2	7,343	0,721	1,417	2,277
Df	1	1	1	1
Степен на значимост	0,007	0,396	0,234	0,131
	Мотивация	Игрова стратегия	Техника	Изграждане на характер
χ^2	2,175	5,386	6,546	3,919
Df	1	1	1	1
Степен на значимост	0,140	0,020	0,011	0,048

Налице са статистически значими различия в зависимост от принадлежността на треньорите към съответен клуб по отношение на оптимизма и надеждата като компоненти на психологическия капитал, както и по подскалите *Техника* и *Изграждане на характер* като компоненти на треньорската ефективност (Таблица 3). Вероятно спецификата на спортната среда в отделните спортни клубове е предпоставка за формиране на различните характеристики на очакванията за треньорската ефективност и психологическия капитал при изследваните треньори.

Таблица 3. Резултати от сравнителния анализ в зависимост от клуба

	Аз-ефективност	Оптимизъм	Надежда	Издръжливост
χ^2	48,258	70,950	66,271	60,727
df	46	46	46	46
Степен на значимост	0,382	0,011	0,027	0,072
	Мотивация	Игрова стратегия	Техника	Изграждане на характер
χ^2	62,097	48,188	67,942	65,494
df	46	46	46	46
Степен на значимост	0,057	0,384	0,019	0,031

Установихме статистически значими различия и в зависимост от постигнатия спортен резултат по две от подскалите на Въпросника за психологически капитал: *Аз-ефективност* и *Психична издръжливост*, и по три от подскалите

на Въпросника за очакванията за треньорска ефективност: *Игрова стратегия*, *Техника* и *Изграждане на характер* (Таблица 4). Резултатите ни дават основание да твърдим, че способността на треньорите да изграждат необходимите умения и навици у своите спортисти, да формират положително отношение към спортната дейност, както и увереността им, че могат да доведат състезателите и отбора си до успешно представяне по време на състезание, са съществени за постигане на добри спортни резултати. По отношение на психологическия капитал по-високи резултати постигат треньорите, способни да проявят гъвкавост при проблеми и неблагоприятния, отстоявайки позициите си дори в предизвикателни ситуации.

Таблица 4. Резултати от сравнителния анализ в зависимост от резултата

	Аз-ефективност	Оптимизъм	Надежда	Издръжливост
χ^2	7,668	2,488	5,002	6,116
df	2	2	2	2
Степен на значимост	0,022	0,288	0,082	0,047
	Мотивация	Игрова стратегия	Техника	Изграждане на характер
χ^2	5,110	7,548	11,561	6,225
df	2	2	2	2
Степен на значимост	0,078	0,023	0,003	0,044

Не са установени значими различия в зависимост от образователната степен, пола и вида спорт.

Данните от корелационния анализ между компонентите на психологическия капитал и очакванията за треньорска ефективност разкриват значими положителни взаимовръзки между двете изследвани характеристики (Таблица 5).

Таблица 5. Резултати от корелационния анализ между психологическия капитал и очакванията за треньорска ефективност

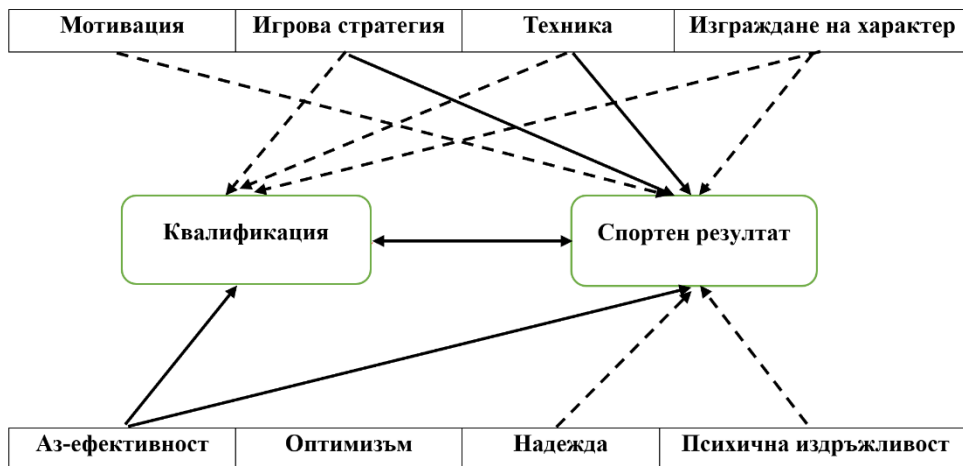
	Аз-ефективност	Оптимизъм	Надежда	Издръжливост
Мотивация	0,195*	0,306**	0,393**	0,238**
Игрова стратегия	0,303**	0,252,**	0,312**	0,192*
Техника	0,273**	0,316**	0,436**	0,299**
Изграждане на характер	0,194*	0,283**	0,300**	0,217**

Бележка: * степен на значимост $p < 0,05$; ** степен на значимост $p < 0,01$.

Една от задачите на нашето проучване беше да изследваме взаимовръзките между изследваните личностни характеристики и спортния резултат. Данните от корелационния анализ (Фигура 1) разкриват значими корелации между спортния резултат и *Аз-ефективността* ($r=0,566^*$), *Техниката* ($r=0,272^{**}$) и *Игровата стратегия* ($r=0,212^{**}$) и умерена с *Мотивацията* ($r=0,162^*$) и *Изграждането на характера* ($r=0,187^*$), *Надеждата* ($r=0,169^*$) и *Психичната издръжливост* ($r=0,196^*$)¹. Треньорите, които са уверени в способностите си да изградят необходимите умения и навици у своите спортисти и да ги изведат до успешно представяне, постигат по-добри резултати по време на състезание.

Квалификацията корелира значимо с *Аз-ефективността* ($r=0,217^{**}$) и умерена с три от подskalите на треньорската ефективност: *Игрова стратегия* ($r=0,186^*$), *Техника* ($r=0,205^*$), *Изграждане на характера* ($r=0,158^*$). Треньори с по-високо ниво на квалификация са по-уверени в това, че действията им ще ги доведат до желания резултат, и съответно постигат по-високи спортни резултати в сравнение с тези с ниски нива на Аз-ефективност.

Фигура 1. Резултати от корелационния анализ на данните

ДИСКУСИЯ

Анализът на резултатите от нашето изследване разкрива, че като цяло изследваните треньори регистрират сравнително високи стойности по отношение на очакванията за треньорска ефективност и психологическия капитал.

¹ * степен на значимост $p < 0,05$; ** степен на значимост $p < 0,01$.

Установихме значими различия в зависимост от принадлежността на треньорите към определен клуб и някои от характеристиките на очакванията за треньорска ефективност (*Техника и Изграждане на характера*) и на психологическия капитал (*Оптимизъм и Надежда*). Предполагаме, че специфичната спортна среда, психологическият климат и наложеният стил на управление в отделните спортни клубове са предпоставка за формиране на различни очаквания за треньорска ефективност, както и за изграждане на компонентите на психологическия капитал.

Данните разкриват, че съществува силна положителна зависимост между психологическия капитал и очакванията за треньорска ефективност. Колкото по-уверени са треньорите в своята дейност, толкова са по-ефективни, психически устойчиви и оптимистични за успеха, което ги прави по-малко уязвими пред предизвикателствата и трудностите в спортно-състезателната дейност.

Получените резултати сочат, че очакванията за треньорска ефективност имат съществено влияние върху резултата. Високите спортни резултати зависят в най-голяма степен от увереността на треньорите в уменията им да изграждат техниката и игровата стратегия, следвани от мотивацията и изграждането на характера. Треньорите, които са по-уверени в способностите си да изградят необходимите спортно-технически умения и навици у своите състезатели, както и да влияят върху изграждането на положително отношение към спортно-състезателната дейност, успяват да доведат състезателите си до успешно представяне и съответно постигат по-високи спортни резултати.

Получените резултати ни дават основание да предполагаме, че психологическият капитал влияе върху постигнатите резултати. Спортните резултати са зависими в най-голяма степен от Аз-ефективността, надеждата и психичната издръжливост. По-високи резултати постигат треньорите, които си поставят високи цели и са способни да проявяват гъвкавост при проблеми и неблагоприятия, отстоявайки позициите си дори в предизвикателни ситуации.

Установените значими корелации между психологическия капитал, очакванията за треньорска ефективност, квалификацията на треньорите и спортния резултат ни дават основание да твърдим, че психологическият капитал и очакванията за треньорска ефективност са личности характеристики, които имат съществена роля при подготовката на състезателите и постигането на високи спортни резултати.

ЛИТЕРАТУРА

Илиева, С. (2019). Психологически капитал и кариерни ориентации при млади хора. *Приложна психология и социална практика*. Варна: Университетско издание, 57-76.

- Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*, 84(2), 191-215.
- Bandura, A. (1986). *Social Foundation of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of Control*. New York: Freeman.
- Brief, A. P., Weiss, H. M. (2002). Organizational behavior: Affect in the workplace. *Annual Review of Psychology*, 53, 279-307.
- Chase, M. A., Lirgg, C. D., & Feltz, D. F. (1997). Do coaches' efficacy expectations for their teams predict team performance? *The Sport Psychologist*, 11, 8-23.
- Denham, C. H. & Michael, J. J. (1981). Teacher sense of efficacy: A definition of the construct and a model for further research. *Educational Research Quarterly*, 5, 39-63.
- Feltz, D. L., Chase, M. A., Moritz, S. E., & Sullivan, P. J. (1999). A conceptual model of coaching efficacy: Preliminary investigation and instrument development. *Journal of Educational Psychology*, 91(4), 765-776. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.91.4.765>
- Iancheva, T. (2021). Psychological Capital, Need for Security, Coping Strategies of Sports students in conditions of Covid-19, *Strategies for Policy in Science and Education*, 29(4s), 28-33.
- Luthans, F., Youssef, C., & Avolio, B. (2007). *Psychological Capital: Developing the Human Competitive Edge*. Oxford University Press.
- Martens, R. (2012). *Successful Coaching* (4th ed.). Champaign, IL: Human Kinetics.
- Youssef, C. & Luthans, F. (2007). Positive organizational behavior in the workplace: The impact of hope, optimism and resilience. *Journal of Management*, 33, 774 - 800.

КАК ДЕЙСТВИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ ЗА СПРАВЯНЕ С ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД-19 ПОВЛИЯХА НА ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ НА БРЕМЕННИТЕ И МАЙКИТЕ НА МАЛКИ БЕБЕТА¹

доц. д-р Камелия Ханчева

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
hancheva@phls.uni-sofia.bg*

гл.ас. д-р Анета Атанасова

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
a.atanasova@phls.uni-sofia.bg*

д-р Ваня Николова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Камелия Ханчева, Анета Атанасова и Ваня Николова. КАК ДЕЙСТВИЯТА НА БЪЛГАРСКИТЕ ИНСТИТУЦИИ ЗА СПРАВЯНЕ С ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД-19 ПОВЛИЯХА НА ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ НА БРЕМЕННИТЕ И МАЙКИТЕ НА МАЛКИ БЕБЕТА

Психичното здраве по време на световна криза е проблем, привличащ все повече вниманието на специалисти и управляващи. Особено спешна е нуждата от своевременна диагностика и интервенции при уязвимите групи и/или през доказано сензитивни периоди от развитието. Настоящото изследване представя българските данни, които са част от голямо международно проспективно проучване върху влиянията на пандемията от ковид-19 върху перинаталното здраве на бременни жени и майки на бебета в 12 държави. Проследяват се влиянието на протиепидемичните мерки върху функционирането на здравните институции, организациите, предлагащи услуги и грижи за бременни, както и неформалната мрежа за подкрепа. Жените са поканени да попълнят анонимно самооценъчен въпросник, включващ широк диапазон от скали за скрининг на тревожно-депресивна симптоматика, история на заболявания, актуално използвани стратегии за справяне, получаваната социална подкрепа и оценка на промените в рутинното проследяване на бременността.

Ключови думи: перинатално психично здраве, ковид-19, български институции, бременност

---

¹ Докладът/текстът представя резултати по проект (Национално съфинансиране на COST Action 18138 ФНИ № КП-06-KOST/14 от 16.12.2020.

Camellia Hancheva, Aneta Atanasova, Vanya Nikolova. ON THE IMPACT OF INSTITUTIONAL RESPONSE TO COVID-19 PANDEMIC ON MENTAL HEALTH OF PREGNANT AND POSTPARTUM WOMEN

Mental health in times of global crisis is an issue increasingly attracting attention from professionals and governments. The need for timely diagnosis and interventions in vulnerable groups and/or during demonstrably sensitive periods of development is particularly urgent. This study presents Bulgarian data that are part of a large international prospective study on the impacts of the COVID-19 pandemic on the perinatal health of pregnant women and mothers of infants in 12 countries. It tracks the impact of anti-epidemic measures on the functioning of health care institutions, organizations providing services and care for pregnant women, and informal support networks. Women are invited to complete an anonymous self-assessment questionnaire including a wide range of scales screening for anxiety-depressive symptomatology, medical history, current coping strategies used, social support received, and assessment of changes in routine pregnancy follow-up.

Keywords: perinatal mental health, COVID-19, Bulgarian institutions, pregnancy

БРЕМЕННОСТ ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ

Настоящата пандемия от ковид-19 представлява мощен стресогенен фактор с последици, потенциално надхвърлящи перинаталния период и индивидуалното психично развитие. Подобно на други социални, икономически, политически и здравни кризи, се очаква, че обявената през 2020 г. пандемия ще повлияе върху стила и качеството на живот, психичното функциониране и индивидуалните преживявания на бременните жени и впоследствие майки, както и върху развитието на децата, отглеждани от тях. Степента и характерът на очакваните влияния изискват систематично изучаване и анализиране. Данните, съществуващи от минали епидемии и кризи, подчертават важността на изследването на психичното здраве в светлината на стресови събития, преживени по време на бременността и следродовия период, и връзката им с различни аспекти (когнитивни, емоционални, социално-личностни) от развитието на детето (Bowlby, 1951; Dolto, 1939). Наблюденията и изследванията в междувоенния и следвоенния период в Европа оставят отпечатък върху теоретичното познание, но и върху практиките, процедурите и политиките за здравни и психосоциални грижи за майките и децата. В новото столетие изследванията, насочени към периода на бременността и раждането, категорично показват, че по време на епидемия нивата на тревожност и депресия остават по-високи през цялата първа следродилна година (dos Santos Oliveira et al., 2017; Layton et al., 2021). Необходимостта от дългосрочна подкрепа за майките, преживяващи труден период, е

несъмнена и е потвърдена от лонгитюдни изследвания и рандомизирани контролирани проучвания (за подробно обсъждане вж. Layton et al., 2021; Salomonsson & Sandell, 2011). Данните за непосредственото въздействие на ковид-19 от различни континенти и държави са еднозначни и отчитат категорично обща световна тенденция. Масово проучване в Китай показва значително увеличаване на разпространението на перинатална депресия и тревожност след обявяването на пандемията от SARS-CoV-2 (Wu et al., 2020). Онлайн проучване на бременността по време на пандемията от ковид-19 в Канада констатира значително повишен психологически дистрес в сравнение с подобни предпандемични бременни кохорти (Lebel et al. 2020).

Предвид гореизложените данни и важноста на проучването на влиянието на ковид-19 върху психичното здраве на майките в Европа се сформира работна група „Перинатално психично здраве и пандемия от ковид-19“ към Акцията „Riseup-PPD“ (CA18138) като част от европейската мултидисциплинарна мрежа от експерти. Основната дейност на международната изследователска мрежа е посветена на разбирането на перипартумната депресия (депресията по време на бременността и след раждането), както и на адекватната диференциална диагностика, превенция или скрининг и лечение.

Като част от спешните и неотложни мерки за психичното здраве на бременните и майките на малки бебета, и в унисон с най-добрите практики в грижата за перинаталното психично здраве беше поставен въпросът за организиране на проспективно изследване за формулиране на насоки за смекчаване въздействието на ковид-19 върху психичното здраве на жените. Необходимостта от своевременно установяване на актуалната картина доведе до планиране и провеждане на широкомащабно изследване „Перинатално психично здраве и пандемия от ковид-19“. Като част от акцията първият автор инициира създаване на български екип, който получи национално съфинансиране за провеждане на изследването и формиране на онлайн пространство за некризисна подкрепа и консултиране. Проучването на ресурсите в България направи наложителна подобна инициатива поради липсата на каквато и да е възможност за оказване на психологическа помощ и подкрепа, както и за диагностика и превенция на състоянието на перинатална депресия сред жените на територията на България, които са бременни или наскоро родили.

ДИЗАЙН НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Цел на изследването. Изследването цели да се проучат връзките между преживяванията на бременните и майките на малки бебета по време на пандемията от ковид-19 и перинаталните психични състояния и/или заболявания като депресия, тревожност и посттравматично стресово разстройство, и връзката им

с възприеманата индивидуална, социална и институционална подкрепа. Проверява се хипотезата, че пандемията от ковид-19 е свързана с повишена перинатална тревожно-депресивна симптоматика, като степента зависи от редица индивидуални и социални фактори (Motrico et al., 2021).

Методология. Дизайнът на изследването е перспективно, анонимно, онлайн проучване през въпросници за самоотчет на преживяванията и оценките на подкрепата, получавана от бременните жени (от момента на установяване на бременността до раждането) и майките на бебета на възраст под 6 месеца. Критериите за включване в изследването са: (1) бременна жена или биологична майка на дете на шест месеца или по-малко; (2) възраст на майката над 18 години; (3) респондентите да живеят в България. Критерии за изключване са: (1) жената няма новородени деца и в момента не е бременна; (2) майки, които са непълнолетни към момента на изследването; (3) за периода 2020–2021 г. местожителството е извън България.

Инструменти. Проведеното онлайн изследване е с ревизирана и допълнена методология COPE-IS (Thomason, Graham & VanTieghem, 2020), включваща още Единбургската скала за следродилна депресия (EPDS) (Cox, Holden & Sagovsky, 1987). За систематичен преглед и последни данни за прагове и разпространението вж. Левис и колеги (Levis et al., 2020). Симптомите на тревожност се оценяват с помощта на Генерализирана скринингова скала за тревожно разстройство (GAD-7) (Spitzer, Kroenke, Williams et al., 2006), който се основава на критерии от Диагностичния и статистически наръчник на психичните разстройства (DSM-IV и DSM-IV-TR). Областите, оценени чрез инструмента COPE-IS, са: перинатален опит; експозиция на стресогенни въздействия и последващи симптоми; проследяване и промяна в здравните грижи за бременните и бебетата, финансово измерение на пандемията и ограничителните мерки; въздействие на пандемията върху социалната подкрепа; социално дистанциране и ограничаване на активността; справяне и регулиране; емоционално въздействие; здравен статус, психично здраве и употреба на вещества.

Участници. Международното проучване обхваща 12 европейски страни (Албания, България, Кипър, Франция, Гърция, Израел, Малта, Португалия, Сърбия, Испания, Турция, Великобритания) и Бразилия. Тук се използват сравнителни данни от цялото проучване, но с фокус върху спецификите на българската извадка и контекст. Българската извадка се състои от 327 жени. За периода от юни 2020 до март 2021 г. жените (62% бременни, 38% майки на бебета под 6 м.) от над 30 населени места в страната участваха в изследването. Родени в София бебета са 126, като над половината от ражданията в София са в частни болници.

РЕЗУЛТАТИ

Проведеното онлайн изследване установява промените в здравното обслужване, възприеманата подкрепа и преживяването на стрес, тревожност и депресия сред бъдещите майки и майките на бебета под 6 м. в България.

Въпросите, свързани с преживявания по време на бременността и след раждането, включват самоотчет за фактологична медицинска информация, например поредност на бременността, налична подкрепа от страна на здравната система и подкрепа от неформалния социален и приятелски кръг и разширеното семейство, промени в наличните ресурси преди и след раждането, както и промени, преживени в резултат на ковид-19, и въпроси, свързани с притесненията за вероятните промени в медицинските грижи по време на раждането на бебето и здравето на детето в резултат на пандемията.

Една трета от жените съобщават, че са имали някое от следните състояния по време на бременността си: гестационен диабет, хипертония, къса шийка на матката, малък размер на плода. Останалите две трети (N=200) не съобщават за усложняващи бременността състояния и малък брой (под 2%) са отбелязали, че предпочитат да не отговарят на този въпрос.

По отношение на подкрепата от специалистите, наблюдаващи бременността, половината от респондентите чувстват подкрепата им до голяма степен (N=166), останалите чувстват в някаква степен подкрепа, а много малък процент (3,9%) изобщо не се чувстват подкрепени от медицинските институции и специалисти. По отношение на промяната в здравните грижи вследствие на пандемията мнозинството от участващите в извадката български бременни жени и майки на бебета не намират промяна, около 15% смятат, че има известно влошаване. Достъпът до здравни грижи, прегледи и консултации също се оказва непроменен според данните на жените от извадката. Най-честата промяна, която жените са инициирали в резултат от наложените от пандемията от ковид-19 промени в здравната система, е смяна на проследяващия бременността специалист или педиатър и/или здравното заведение. Около една трета от респондентките не са променили нищо от планираната форма и място на здравномедицински грижи. Над 80% от бременните жени нямат големи притеснения за настъпването на евентуални промени в медицинските грижи по време на раждането, но около 10% съобщават, че силно се притесняват.

Най-големите притеснения са свързани с евентуалните промени в подкрепата и участието на семейството и приятелите около раждането на бебето и ранните месеци на грижи за новороденото. Над 60% от жените са разтревожени, че наложените ограничителните мерки ще намалят достъпа им до социална подкрепа, а 15% са силно притеснени от предполагаемата социална изолация. Очаквано, притеснения за здравето на (бъдещото) бебе в резултат на пандемията от ковид-19 са споделени от над половината от респондентките.

Тези данни може да се интерпретират и с оглед на субективната значимост, която различните източници и форми на подкрепа имат за бременните жени. В таблица 1 са представени най-често избраните (по важност) форми на подкрепа по време на пандемията от ковид-19. Общият процент е повече от 100, защото респондентките могат да посочват повече от един отговор.

Таблица 1. Предпочитани форми на подкрепа от бременните жени по време на пандемията

Форми на подкрепа	Процент
Информация за връзката на ковид-19 с детското здраве	82,6
Бърза реакция на въпросите ми и споделените притеснения	71,7
Повече лични разговори със специалиста, проследяващ бременността	57,9
Връзка и разговори с други бременни жени	51,4
Споделяне на примери за това, как други бременни планират промени в проследяването, раждането и грижите за новороденото	47,5
Информация как да намаля стреса	45,5
Онлайн групи за подкрепа	22,2
Достъп до специалисти по психично здраве (психолози, психотерапевти и др.)	21,2

Приоритетите на майките на малки бебета по отношение на очакванията и вида подкрепа, която им е най-необходима, са подобни в сравнение с тези на бременните жени (Таблица 2), но значително е завишено очакването към своевременна реакция на здравните специалисти и получаването на информация за връзката и влиянието на ковид-19 върху детското здраве. Разпознаването на нуждата от психологическа подкрепа е от не повече от една пета при бременните жени, и една трета при майките на малки бебета.

Промените в планираното и реално случилото се по време на раждането са по посока на ограничаване на достъпа на близки по време на раждането. Над 85% от жените споделят разочарованието си от тази ограничителна мярка и още 23% са били силно стресирани от разделянето им от бебето веднага след раждането и по време на престоя им в здравното заведение. Всяка четвърта майка на новородено оценява като негативна промяна факта, че не е разполагала със социална емоционална подкрепа („Нямаше с кого да разговарям за потиснатостта си или за промените в настроението“) от близки или от специалисти. Това е приблизително и процентът на жени, които имат завишени резултати по скалата за Следродилна депресия. Преобладаването на депресивни симптоми и тревожност е сравнено с данни от подобни изследвания с българска извадка преди пандемията. И в данните от двете предходни проучвания (Geneva &

Karabeliova, 2019; Hancheva & Rachev, unpublished data) процентът жени с изявиени симптоми на депресия (оценяван със същият инструмент EPDS) е двойно завишен в настоящата извадка (23,8%). Изследването на тревожностна симптоматика показва умерено високи нива при 8% от жените и много високи нива при 10% от бременните и майките на малки бебета. Наличието на предходни (диагностицирани и лекувани или не) проблеми и разстройства на настроението е значим предиктор на тревожността и депресията ($F(3,322) = 11,34, p < 0,000$ and $R^2 = 0,096$).

Таблица 2. Предпочитани форми на подкрепа от майките на бебета под 6-месечна възраст по време на пандемията

Форми на подкрепа	Процент
Информация за връзката на ковид-19 със здравето на бебетата и децата	95,2
Повече лични разговори с детските медицински специалисти	95,2
Бърза реакция на въпросите ми и споделените притеснения	69,6
Повече лични разговори с медицински специалисти	64,8
Връзка и разговори с други родители	52
Споделяне на примери за това, как други жени планират промени в грижите за новороденото	44
Достъп до специалисти по психично здраве (психолози, психотерапевти и др.)	31,2
Онлайн групи за подкрепа	31,2
Информация как да намалая стреса	30,4

Анализът на ролята на правителствените и другите институционални отговори на пандемията от ковид-19 са операционализирани и измерени чрез влиянието на Индекса на здраве и ограничаване на разпространението (Containment and Health Index – CHI) върху симптомите на тревожност и депресия по време на бременността и след раждането, като едновременно се отчита и социоикономическият контекст в участващи в изследването държави чрез коригиран индекс на човешко развитие (IHDI) и индивидуални фактори като възраст, поредност на бременността и излагане на ковид-19. Данните от 12 държави, включително и България, разкриват тенденцията тревожностно-депесивната симптоматика да намалява при по-строги ограничителни мерки, а нейното засилване е очаквано свързано с повишения индекс на социално неравенство (за подробни сравнителни данни вж. Mesquita et al., 2022).

Общото разпространение на клинично значими симптоми на депресия (EPDS ≥ 13) в извадката от 12 държави е 30%. Най-голям процент на жени с перипартумна депресия са регистрирани в Бразилия (44,3%), най-нисък – в Кипър (20,5%); за Бъл-

гария процентът е 23,8. Преобладаването на клинично значими симптоми на тревожност (GAD-7 $\geq$ 10) е 23,6% (вариращи от 14,2% в Израел и Турция до 39,5% в Бразилия; за България – 17,9%). По-силни симптоми на тревожност или депресия са наблюдавани при много бременни, изложени на ковид-19 или живеещи в страни с по-висок брой смъртни случаи, свързани с ковид-19.

ДИСКУСИЯ

Въздействието на социалната подкрепа, включващо активно заявяване и търсене на подкрепа, оценка на реално предоставената подкрепа, субективна нужда от подкрепа и възприемана подкрепа, върху ниво на преживян стрес и негативни емоции не може да се оцени еднозначно, без да се имат предвид социодемографските показатели и националната здравна стратегия и мерки за спиране на разпространението на ковид-19. Сравнителните данни от международното проучване показват, че психично здраве на жените по време на бременността и първите 6 месеца след раждането зависи от контекста. Жените от държави с по-ясно изразено икономическо неравенство са изложени на по-висок риск от лошо психично здраве. Прилагането на по-рестриктивни мерки, изглежда, е защитен фактор за психичното здраве въпреки субективната негативна оценка на ограничаването на достъпа до ресурси за социална подкрепа под формата на среща с близки, приятели и разширено семейство. Възможна интерпретация на подобен резултат отразява разминаването в медицинското и институционалното разбиране за риск и грижа, и субективното преживяване и приоритизиране на нуждите. Специалистите в областта на психичното здраве са подготвени да работят за преодоляване на ефектите от социалната изолация, но разпознаването им като фактор за подкрепа е проблематично. Картината в България очертава тревожна тенденция на недобре комуникирани (адекватни и намаляващи риска) отговори на институциите, засилващи опасенията и недоволството сред най-уязвимите групи, но осигуряващи структура и по-малък обективен риск, включително за психичното здраве.

Силни страни на изследването. Това е първото мащабно европейско проспективно кохортно изследване за оценка на въздействието на ковид-19 върху перинаталното психично здраве, предоставящо възможност за сравнителна оценка на данните от България и вписване в общите тенденции.

Ограничения на изследването. Дизайнът не позволява установяване на причинно-следствени връзки. Планирането и провеждането му в онлайн формат ограничава и стеснява обхвата, тъй като много уязвими групи нямат онлайн достъп до участие.

Етичната комисия към Софийски университет е излязла с положително становище за провеждане на изследването.

ЛИТЕРАТУРА

- Bowlby, J. (1951). Maternal care and mental health. *Bulletin of the World Health Organization*, 3, 355–533.
- Cox, J. L., Holden, J. M., & Sagovsky, R. (1987). Detection of postnatal depression. Development of the 10-item Edinburgh Postnatal Depression Scale. *The British Journal of Psychiatry: The Journal of Mental Science*, 150, 782–786. <https://doi.org/10.1192/bjp.150.6.782>
- Dolto, F. (1939). *Psychanalyse et pédiatrie* [Psychoanalysis and paediatrics]. Paris: Points Seuil, 282.
- Dos Santos Oliveira, S. J. G., Dos Reis, C. L., Cipolotti, R., Gurgel, R. Q., Santos, V. S., & Martins-Filho, P. R. S. (2017). Anxiety, depression, and quality of life in mothers of newborns with microcephaly and presumed congenital Zika virus infection: a follow-up study during the first year after birth. *Archives of Women's Mental Health*, 20(3), 473-475.
- Geneva, R., & Karabeliova, S. (2020). Psychological Aspects of Postnatal Depression Among Parents. *Thematic Procedia of 15th Days of Applied Psychology 2019*. Nis: University of Nis.
- Hancheva, C., & Rachev, N. Assessment of efficacy of Home visiting programme on mental health of mothers and early development of children (unpublished data.
- Layton, H., Owais, S., Savoy, C. D., & Van Lieshout, R. J. (2021). Depression, Anxiety, and Mother-Infant Bonding in Women Seeking Treatment for Postpartum Depression Before and During the COVID-19 Pandemic. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 82(4), 21m13874. <https://doi.org/10.4088/JCP.21m13874>
- Lebel, C., MacKinnon, A., Bagshawe, M., Tomfohr-Madsen, L., & Giesbrecht, G. (2020). Elevated depression and anxiety symptoms among pregnant individuals during the COVID-19 pandemic. *Journal of Affective Disorder*, 277, 5-13. doi: 10.1016/j.jad.2020.07.126.
- Levis, B., Negeri, Z., Sun, Y., Benedetti, A., & Thombs, B.D. (2020) Accuracy of the Edinburgh Postnatal Depression Scale (EPDS) for screening to detect major depression among pregnant and postpartum women: systematic review and meta-analysis of individual participant data, *BMJ* 371, m4022.
- Mesquita, A., Costa, R., Bina, R., Cadarso-Suárez, C., Gude, F., Díaz-Louzao, C., Dikmen-Yildiz, P., Osorio, A., Mateus, V., Domínguez-Salas, S., Voursora, E., Levy, D., Alfayumi-Zeadna, S., Wilson, C.A., Contreras-García, Y., Saldivia, S., Christoforou, A., Hadjigeorgiou, E., Felice, E., Buhagiar, E., Hancheva, C., Ajaz, E., Uka, A., & Motrico, E., and Riseup-PPD-COVID-19 Group. (2022). The Impact of Governmental Responses to the COVID-19 Pandemic on Perinatal Mental Health: Evidence From 12 Countries. (*Preprint with The Lancet*). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4006137

- Motrico, E., Bina, R., Domínguez-Salas, S., Mateus, V., Contreras-García, Y., Carrasco-Portiño, M., Ajaz, E., Apter, G., Christoforou, A., Dikmen-Yildiz, P., Felice, E., Hancheva, C., Voursora, E., Wilson, C. A., Buhagiar, R., Cadarso-Suárez, C., Costa, R., Devouche, E., Ganho-Ávila, A., Gómez-Baya, D., ... Riseup-PPD-COVID-19 Group (2021). Impact of the Covid-19 pandemic on perinatal mental health (Riseup-PPD-COVID-19): protocol for an international prospective cohort study. *BMC Public Health*, 21(1), 368. <https://doi.org/10.1186/s12889-021-10330-w>
- Salomonsson, B., & Sandell, R. (2011). A randomized controlled trial of mother-infant psychoanalytic treatment: I. Outcomes on self-report questionnaires and external ratings. *Infant Mental Health Journal*, 32(2), 207–231. <https://doi.org/10.1002/imhj.20291>
- Spitzer, R. L., Kroenke, K., Williams, J. B., & Löwe, B. (2006). A brief measure for assessing generalized anxiety disorder: the GAD-7. *Archives of Internal Medicine*, 166(10), 1092–1097. <https://doi.org/10.1001/archinte.166.10.1092>
- Thomason, M. E., Graham, A., Sullivan, E., & van den Heuvel, M. I. (2022). COVID-19 and Perinatal Experiences Study. <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/UQHCV>
- Wu Y, Zhang C, Liu H, Duan C, Li C, Fan J, Li H, Chen L, Xu H, Li X, Guo Y, Wang Y, Li X, Li J, Zhang T, You Y, Li H, Yang S, Tao X, Xu Y, Lao H, Wen M, Zhou Y, Wang J, Chen Y, Meng D, Zhai J, Ye Y, Zhong Q, Yang X, Zhang D, Zhang J, Wu X, Chen W, Dennis CL, Huang HF. (2020). Perinatal depressive and anxiety symptoms of pregnant women during the coronavirus disease 2019 outbreak in China. *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 223(2), 240.e1-240.e9. doi: 10.1016/j.ajog.2020.05.009

ЕКОЛОГИЧНИ КОРЕЛАТИ НА ХРАНИТЕЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ И ФИЗИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ

докторант Петя Пандурова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

проф. д.пс.н Соня Методиева Карабельова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

karabeluov@phls.uni-sofia.bg

Петя Пандурова и Соня Карабельова. ЕКОЛОГИЧНИ КОРЕЛАТИ НА ХРАНИТЕЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ И ФИЗИЧЕСКАТА АКТИВНОСТ

Целта на изследването е да проучи факторите на средата, свързани с хранителното поведение и физическата активност. За целите му е разработен въпросник, основан на екологичния модел за оценка на факторите на средата, които влияят върху хранителното поведение и физическата активност. Изследването е проведено с извадка от 712 респондента (600 жени и 112 мъже) на възраст между 16 и 76 години ($X=40,24$; $SD=14,577$). Въз основа на експлораторен анализ са изведени три фактора на средата: вътрешна организационна среда, външна физическа среда и политики. Получените резултати показват положителна взаимовръзка между здравословното хранене и трите фактора на средата, а нездравословното хранене е отрицателно свързано с физическата среда. Физическата активност е положително свързана с всички фактори на средата. Достъпът до и познанията за хранителните продукти зависят от икономическите възможности, инфраструктурните и демографските особености на населените места. В тази връзка от значение са политиките за повишаване на познанията за храните, както и връзката между моделите на хранително поведение, физическата активност и факторите на средата, които допринасят за повишаване на качеството на живот.

Ключови думи: хранително поведение, физическа активност, екологичен модел, фактори на средата

Petya Pandurova and Sonya Karabeliova. ECOLOGICAL CORRELATES OF EATING BEHAVIOR AND PHYSICAL ACTIVITY

The aim of the study was to investigate environmental factors associated with eating behavior and physical activity. For this purpose, a questionnaire based on the ecological model was developed to assess the environmental factors that influence eating behavior and physical activity. The study was conducted with a sample of 712

respondents (600 females and 112 males) aged between 16 and 76 years ($X=40.24$; $SD=14.577$). Based on exploratory analysis, three environmental factors were derived: internal organizational environment, external physical environment, and policies. The results showed a positive relationship between healthy eating and the three environmental factors, while unhealthy eating was negatively associated with physical environment. Physical activity was positively associated with all environmental factors. Access to and knowledge about food depend on the economic opportunities, infrastructure, and demographics of localities. Policies to increase food knowledge are relevant in this context, as is the relationship between dietary behavior patterns, physical activity and environmental factors that contribute to quality of life.

Keywords: eating behavior, physical activity, ecological model, environmental factors

ВЪВЕДЕНИЕ

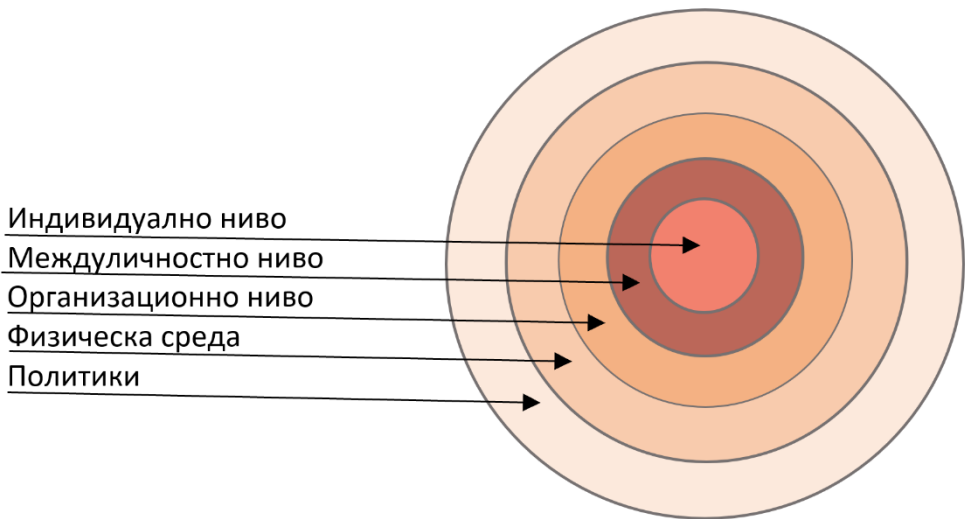
Моделите на хранително поведение оказват значимо въздействие върху дългосрочното соматично и психично здраве на хората. Обикновено начинът на хранене се определя като здравословен или нездравословен режим на хранене и се свързва с придържане към определен вид хранителни препоръки или следване на диетични модели. Западната диета се характеризира с висок прием на червено и преработено месо, рафинирани храни, подсладени със захар храни и напитки, високомаслени млечни продукти, както и предимно пържени храни (Marks, 2015). Приема се, че този тип хранене е рисков за здравето и е свързан с наднорменото тегло и затлъстяването. Различни проучвания показват, че нездравословното хранене се свързва с повишен риск от сърдечносъдови заболявания (Ebbert et al., 2014), онкологични заболявания, метаболитен синдром (Pagliai et al., 2021), както и със затлъстяване (Rouhani et al., 2014), което индиректно влияе върху здравето.

Физическата активност подпомага управлението на теглото и се свързва с редица ползи за здравето, например понижаване на риска от сърдечносъдови заболявания, по-ниски нива на депресия, тревожност и положителен телесен Аз-образ. Тя обхваща много области на живота, като професия, начин на почивка, ангажиране със спортни дейности, домакинство, транспорт и т.н. Увеличаването на физическата активност е ключов елемент за подобряването на здравето, превенцията и лечението на наднорменото тегло.

Екологичният модел предоставя съвременна гледна точка за разбирането на хранителното поведение и физическата активност. Допуска се, че този модел е приемлива рамка за свързване на индивидуалното и социалното поведение с детерминантите от околната среда (Sallis et al., 2008). Изследователите, работещи в тази парадигма, приемат, че нездравословното хранене и заседналият

начин на живот са резултат от това, че хората реагират нормално на предразполагащата към затлъстяване среда, в която живеят. Към това се отнасят и фактори като технологичен напредък, промяна на работните модели, послания от медии, транспорт, култура на бързото хранене и т.н. (Adler & Stewart, 2009). Поставя се под съмнение доколко изборът на човека е „свободен“, след като хората са подложени на постоянна стимулация на хедонистичната природа или неравенство при ценообразуването на здравословните хранителни продукти.

Екологичният модел разграничава няколко нива на влияние, които е вероятно да определят здравословното, нездравословното хранене и физическата активност. Схематично изобразен, този теоретичен подход поставя човека в центъра на концентрични кръгове, представляващи ресурси или бариери пред здравото поведение (Фигура 1).

Фигура 1. Схематично представяне на екологичния модел

Както се вижда от Фигура 1, централния кръг представлява индивидуалното равнище, следвано от междупличностното и организационно ниво, както и заобикалящата физическа среда. В най-външният кръг са поставени политиките по отношение на здравословния начин на живот. Всички тези нива са взаимосвързани и имат значим ефект върху соматичното и психичното здраве, и оптималното човешко функциониране.

ЦЕЛ

Изследването има за цел да проучи диференциращото влияние на месечните доходи и местоживеенето върху хранителното поведение и физическата активност. В съответствие с разбирането за контекстуалните влияния върху храненето и физическата активност, допълнителна цел е да се изследва взаимовръзката между отделните конструкти.

МЕТОД

Респонденти

В проучването участват 712 изследвани лица. От тях 600 (84,3%) са жени, съответно 112 (15,7%) са мъже. Участниците са на възраст между 16 и 76 години ($X=40,24$; $SD=14,577$). По отношение на местоживеенето по-голяма част от респондентите съобщават, че живеят в столицата – 286 (40,2%), 228 (32,0%) – в голям град, 146 (20,5%) – в малък град, а 52 (7,3%) – на село. За определяне на икономическия статус са определени пет групи въз основа на месечния доход: до 600 лв. – 151 (21,2%), от 601 до 1000 лв. – 172 (24,2%), от 1001 до 1500 лв. – 187 (26,3%), от 1501 до 2000 лв. – 85 (11,9%), над 2000 лв. – 117 (16,4%). Според честотата на спортуване изследваните лица се разпределят в четири групи: 333 души (46,8%) споделят, че не спортуват, 204 души (28,7%) спортуват 1–2 пъти седмично, 131 изследвани лица (18,4%) спортуват 3–4 пъти седмично, а 44 респонденти (6,2%) всекидневно са ангажирани със спортни дейности.

Инструментариум

За целите на изследването е използвана методика, която включва следните въпросници:

1. *Въпросник за хранително поведение и физическа активност*, разработен от П. Пандурова и С. Карабелъова, който операционализира хранителното поведение по отношение на всекидневния режим на хранене, както и физическата активност. Той включва 24 твърдения с петстепенна Ликъртова скала за оценка, съобразени с направения предварителен литературен обзор и препоръките на експертите в областта на храненето. Въз основа на факторен анализ са изведени три скали: здравословно хранене, нездравословно хранене и физическа активност с добри психометрични показатели. Мярката за адекватност на извадка е много висока – $KMO=0,831$, а коефициентът алфа на Кронбах (α) варира от $\alpha=0,739$ до $\alpha=0,800$ за различните скали.

2. *Въпросник за фактори на средата*, разработен специално за целите на настоящото изследване от П. Пандурова и С. Карабелъова на базата на екологичния модел. Той включва 18 твърдения с петстепенна Ликъртова скала за

оценка. Въз основа на факторен анализ са изведени три скали: вътрешна организационна среда (организационно ниво), външна физическа среда и политики. Мярквата за адекватност на извадката е много висока – КМО=0,825; коефициентите на отделните скали за вътрешна консистентност, които варират от $\alpha=0,661$ до $\alpha=0,802$, също са високи.

Процедура

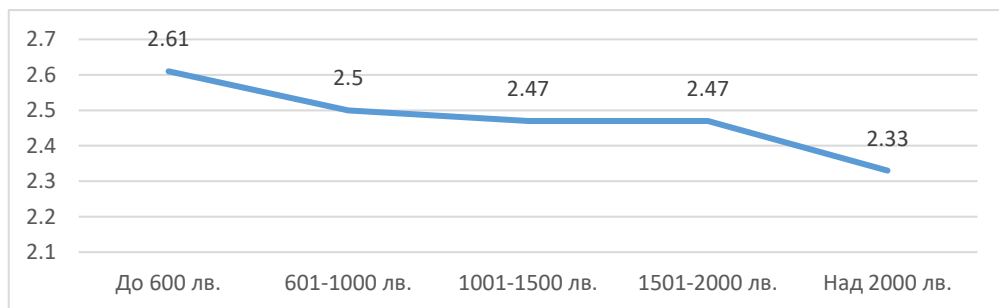
Изследването е проведено онлайн чрез попълване на дигитални формуляри, изготвени съгласно методологията на проучването. Участието в изследването е доброволно и анонимно. Изследваните лица са инструктирани да избират степента си на съгласие с представените твърдения, след което да попълнят данни, свързани с демографските признаци, необходими за сравнителните анализи. На изследваните лица е предоставена информация за целите на проучването.

РЕЗУЛТАТИ

Вариации в хранителното поведение и физическата активност в зависимост от демографските характеристики

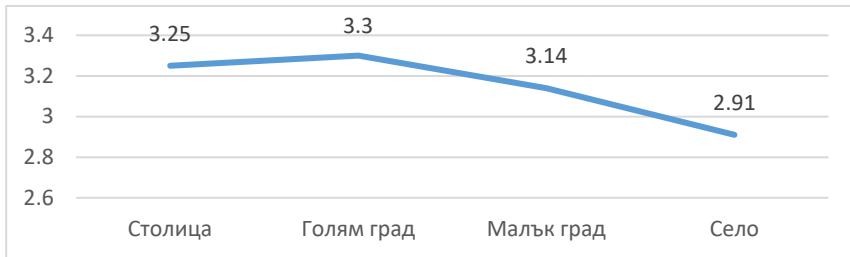
За да се проучи ефектът на демографските признаци върху хранителното поведение и физическата активност е направен еднофакторен дисперсионен анализ за независими извадки.

Установява се, че месечният доход диференцира значимо нездравословното хранене ($F_{(4,707)} = 2,20$; $p \leq 0,05$). Пост-хок анализът показва значими различия между групите с най-ниски ($X=2,61$) и най-високи доходи ($X=2,33$). Този резултат е логичен и закономерен, и сочи, че респондентите с по-ниски доходи имат предимно нездравословен хранителен режим (Фигура 2). По отношение на здравословното хранене и физическата активност не се установят значими различия в зависимост от месечния доход.

Фигура 2. Различия в нездравословното хранене според месечните доходи

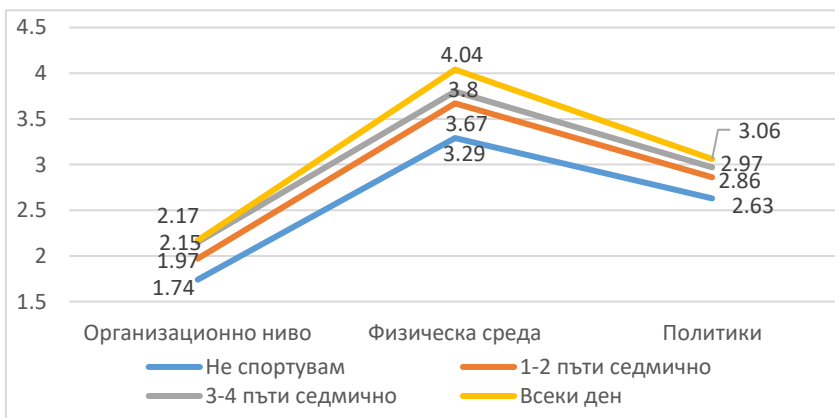
Местоживеенето като независим фактор диференцира значимо единствено здравословното хранене ($F_{(3,708)} = 5,109$; $p \leq 0,001$). Пост-хок анализът показва, че значими са различията между изследваните лица, които живеят на село ($X=2,91$), и тези от столицата ($X=3,25$) и големите градове ($X=3,30$). В настоящото проучване се установява, че хората в по-големите населени места се хранят по-здравословно (Фигура 3). Не се регистрират значими различия по отношение на нездравословното хранене и физическата активност в зависимост от местоживеенето.

Фигура 3. Различия в здравословното хранене според местоживеенето

Вариации в наличието на подкрепяща среда в зависимост от честотата на спортуване

Установява се, че честотата на спортуване диференцира значимо всички фактори, свързани с влиянието на околната среда: *организационно ниво* ($F_{(3,708)} = 9,183$; $p \leq 0,001$), *физическа среда* ($F_{(3,708)} = 19,310$; $p \leq 0,001$) и *политики* ($F_{(3,708)} = 11,691$; $p \leq 0,001$). Данните са представени на Фигура 4. Средата се оценява като по-подкрепяща с повишаване на честотата на спортната активност, като значимите различия са между респондентите, които не спортуват, и всички останали групи.

Фигура 4. Различия в честотата на спортуване според факторите на средата

Получените резултати разкриват общата тенденция хората, които не спортуват, да възприемат факторите от средата като по-малко подкрепящи здравословното хранене и физическата активност.

Таблица 1. Взаимовръзка на хранителното поведение, физическата активност и факторите на средата

Променливи	Здравословно хранене	Нездравословно хранене	Физическа активност
Организационно ниво	0,118**	-	0,205**
Физическа среда	0,216**	-0,103**	0,299**
Политики	0,239**	-	0,235**

Бележка: ** $p < 0,01$

Установява се значима положителна взаимовръзка между здравословното хранене и характеристиките на средата. Нездравословното хранене е отрицателно свързано с факторите на физическата среда, докато физическата активност е умерено положително взаимосвързана с факторите на средата.

ДИСКУСИЯ

Изборът на хранителен режим отразява сложно взаимодействие с факторите от средата на индивидуално ниво. Данни от предишни проучвания установяват, че ниските доходи могат значително да попречат на изграждането и поддържането на здравословни хранителни навици (Vanna et al., 2016, Lund et al., 2018, Stappen et al., 2018, Siu et al., 2019). Изследване на Дж. Сиу и колеги (Siu et al., 2019) установява, че нездравословното хранене често се свързва с ниски доходи и бедност чрез пропускане и/или нередовно хранене, избор на продукти с ниска хранителна стойност, възприятия за здравословното хранене като скъпо и недостъпно. Друго изследване, планирано и проведено от международен мултидисциплинарен екип, проучва бариерите пред здравословното хранене и физическата активност в шест европейски държави, сред които е и България. Изследването идентифицира бариери на четири нива: индивидуално, междуличностно, организационно и макрониво. Като основни ограничения пред физическата активност и здравословния режим на хранене са определени финансовите ограничения (Van Stappen et al., 2018). Получените резултати от настоящото изследване са съпоставими с данните от посочените проучвания и показват, че месечният доход диференцира значимо нездравословното хранене, като тенденцията е респондентите с най-ниски доходи да се хранят по-нездравословно. Според Б. Попкин хората с по-ниски доходи избират храни на ниски цени, които са с висока енергийна стойност, но бедни на микроелементи (Popkin et al., 2012). Въз основа на този резултат на ниво политики съгласно екологичния модел е важно да се предприемат стъпки за ценообразуването на

хранителните продукти. Ако нездравословните хранителни продукти, съдържащи наситени мазнини, рафинирана захар и/или преработени храни, са на по-ниски цени в сравнение със здравословните храни, първите стават по-достъпни и предпочитани за хората с ниски доходи. За да се проучи тази възможна бариера пред здравословното поведение в български контекст, проверихме средните цени на хранителните продукти на пазара през 2021 г. Такава информация е публикувана на официалната страница на Националния статистически институт (НСИ, 2022). Ценовото сравнение на групите храни, класифицирани като здравословни и нездравословни според препоръките на Национален център по опазване на общественото здраве от 2006 г., показва че няма тенденция храните с по-висока стойност за здравето да са по-скъпи. На базата на тази информация смятаме, че в български условия ценообразуването на храните не е водещо при избора на здравословен/нездравословен режим на хранене. Тази констатация показва, че вероятно фактори на индивидуално ниво са застъпени при избора на модел на хранене от хората с ниски доходи. В тази връзка в бъдеще са необходими по-задълбочени изследвания, свързани със знанията, нагласата и мотивацията по отношение на храненето и особено при хората с ниски доходи.

Друг значим резултат за здравословното хранене е свързан с местоживееенето. В настоящото изследване се установява, че хората, които живеят в столицата и големите градове, се хранят по-здравословно в сравнение с тези в селата. Резултатите са донякъде изненадващи и противоречат на интуицията. От една страна, смята се, че домакинствата в селата имат възможност да произведат собствена земеделска продукция и да консумират пресни плодове и зеленчуци, а от друга, достъпът до заведения за бързо хранене е ограничен – фактори, свързвани със здравословното хранително поведение. Този резултат вероятно може да се обясни с различния достъп и разнообразие на здравословни хранителни продукти в зависимост от икономическото развитие, инфраструктурните и демографските особености на населените места. Изследване на Н. Финдхолт и колеги (Findholt et al., 2010) установява, че здравословното хранене в селските райони е възпрепятствано от липсата на магазини, предлагащи разнообразен подбор на храни, което води до ограничен избор. Подобни резултати съобщават А. Лийз и колеги (Liese et al., 2007), които установяват ограничена наличност на здравословни хранителни продукти в магазините от смесен тип в селски окръг в Южна Каролина. В тази връзка можем да предположим, че обезлюдяването на селата в България също води до по-малко магазини, които могат да предлагат разнообразни хранителни стоки, а някои доказателства сочат, че консумацията на здравословни храни се влияе от наличието им в местните магазини (Morland et al., 2002).

В последните години все повече се проучват възможностите и ограниченията на средата, които могат да влияят върху здравословното поведение. Редица

основани на екологичния модел изследвания идентифицират фактори на различните контекстуални нива и установяват връзката им с храненето и физическата активност (Jia & Fu, 2014, Micha et al., 2018, Wang et al., 2021). Голяма част от тези проучвания са проведени на терен чрез наблюдение, картографиране или чрез качествени методи посредством интервюта. За целите на настоящото проучване са операционализирани различни фактори от заобикалящата среда, чието положително влияние е установено от предходни изследвания. Например на ниво организация са включени въпроси, свързани с възможностите за спорт на работното място/учебното заведение (Pineda, 2021), наличността на здравословна храна (Micha et al., 2018), провеждането на обучения за ползите от здравословното хранене и физическата активност (Melian-Fleitas et al., 2021). На ниво физическа среда въпросите се отнасят до наличието на спортни съоръжения със свободен достъп (уличен фитнес, площадки за групови спортове) (Popkin et al., 2012), наличието на пазари и магазини, предлагащи пресни плодове и зеленчуци (Morland et al., 2002), наличието на безопасни пешеходни зони и велоалеи (Jia & Fu, 2014) и т.н. Допълнително във въпросника са включени твърдения, свързани с политиките на държавно и местно ниво за облагородяване на средата (Qu et al., 2021), кампании за стимулиране на активността и др. Получените резултати в настоящото изследване показват, че подкрепящата здравословния начин на живот среда е свързана със здравословното хранене и увеличаването на физическата активност. Също така се регистрира, че факторите на ниво организация, физическа среда и политики значимо диференцират честотата на спортуване. Резултатите недвусмислено разкриват, че хората, които не спортуват, определят средата като най-малко подкрепяща, докато активно спортуващите възприемат средата, в която живеят и работят/учат, като по-подкрепяща.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от това изследване дават основание да предположим, че здравословното хранене и увеличаването на физическата активност може да се насърчават чрез индиректни интервенции на институционално, местно и държавно ниво. Те може да включват изграждане и поддържане на повече спортни съоръжения със свободен достъп, облагородяване и обезопасяване на околната среда, организиране и провеждане на информационни кампании за повишаване на знанията, свързани с храненето и физическата активност, и др. Важно е да се отбележи, че в перспектива е добре да се проектират и да се осъществят изследвания за по-задълбочено разбиране на връзката между хранителното поведение, физическата активност, психосоциалните фактори и околната среда, които могат да допринесат за превенцията и подобряването на психичното здраве и повишаването на качеството на живот.

ЛИТЕРАТУРА

- НСИ: Хранителни стоки. Средни цени и купени количества основни стоки от домакинствата. bit.ly/3imNqNi (посетена на 29.06.2022 г.)
- Adler, N. E., & Stewart, J. (2009). Reducing obesity: motivating action while not blaming the victim. *The Milbank Quarterly*, *87*(1), 49–70. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0009.2009.00547.x>
- Banna, J. C., Buchthal, O. V., Delormier, T., Creed-Kanashiro, H. M., & Penny, M. E. (2016). Influences on eating: a qualitative study of adolescents in a periurban area in Lima, Peru. *BMC Public Health*, *16*, 40. <https://doi.org/10.1186/s12889-016-2724-7>
- Ebbert, J. O, Elrashidi, M. Y., & Jensen, M. D. (2014). Managing overweight and obesity in adults to reduce cardiovascular disease risk. *Current Atherosclerosis Reports*, *16*(10), 445. doi: 10.1007/s11883-014-0445-x
- Findholt, N. E., Michael, Y. L., Davis, M. M., & Brogoitti, V. W. (2010). Environmental influences on children's physical activity and diets in rural Oregon: Results of a youth photovoice project. *Online Journal of Rural Nursing and Health Care: The Official Journal of the Rural Nurse Organization*, *10*(2), 11–20. <https://doi.org/10.14574/ojrnhc.v10i2.3>
- Jia, Y. N. & Fu, H. (2014). Associations between perceived and observational physical environmental factors and the use of walking paths: a cross-sectional study. *BMC Public Health*, *14*, 627. <https://doi.org/10.1186/1471-2458-14-627>
- Liese, A. D., Weis, K. E., Pluto, D., Smith, E., & Lawson, A. (2007). Food store types, availability, and cost of foods in a rural environment. *Journal of the American Dietetic Association*, *107*(11), 1916–1923. <https://doi.org/10.1016/j.jada.2007.08.012>
- Lund, T. B., Holm, L., Tetens, I., Smed, S., & Nielsen, A. L. (2018). Food insecurity in Denmark-socio-demographic determinants and associations with eating- and health-related variables. *European Journal of Public Health*, *28*(2), 283–288. <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckx121>
- Marks, D. F. (2015). Homeostatic theory of obesity. *Health Psychology Open*, *2*(1). doi:10.1177/2055102915590692
- Melián-Fleitas, L., Franco-Pérez, Á., Caballero, P., Sanz-Lorente, M., Wanden-Berghe, C., & Sanz-Valero, J. (2021). Influence of nutrition, food and diet-related interventions in the workplace: A meta-analysis with meta-regression. *Nutrients*, *13*(11), 3945. <https://doi.org/10.3390/nu13113945>
- Micha, R., Karageorgou, D., Bakogianni, I., Trichia, E., Whitsel, L. P., & Story, M. et al. (2018) Effectiveness of school food environment policies on children's dietary behaviors: A systematic review and meta-analysis. *PLoS ONE* *13*(3): e0194555. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0194555>
- Morland, K., Wing, S., & Diez Roux, A. (2002). The contextual effect of the local food environment on residents' diets: the atherosclerosis risk in communities study.

- American Journal of Public Health*, 92(11), 1761–1767.
<https://doi.org/10.2105/ajph.92.11.1761>
- Pagliai, G., Dinu, M., Madarena, M. P., Bonaccio, M., Iacoviello, L., & Sofi, F. (2021). Consumption of ultra-processed foods and health status: A systematic review and meta-analysis. *The British Journal of Nutrition*, 125(3), 308–318.
<https://doi.org/10.1017/S0007114520002688>
- Pineda, E., Bascunan, J., & Sassi, F. (2021). Improving the school food environment for the prevention of childhood obesity: What works and what doesn't. *Obesity Reviews: An Official Journal of the International Association for the Study of Obesity*, 22(2), e13176. <https://doi.org/10.1111/obr.13176>
- Popkin, B. M., Duffey, K., & Gordon-Larsen, P. (2005). Environmental influences on food choice, physical activity and energy balance. *Physiology & Behavior*, 86(5), 603–613. <https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2005.08.051>
- Popkin, B. M., Adair, L. S., & Ng, S. W. (2012). Global nutrition transition and the pandemic of obesity in developing countries. *Nutrition Reviews*, 70(1), 3–21. <https://doi.org/10.1111/j.1753-4887.2011.00456.x>
- Qu, P., Luo, M., Wu, Y. et al. (2021). Association between neighborhood aesthetics and childhood obesity. *Obesity Reviews*, 22(S1): e13079. <https://doi.org/10.1111/obr.13079>
- Rouhani, M. H., Salehi-Abargouei, A., Surkan, P. J., & Azadbakht, L. (2014). Is there a relationship between red or processed meat intake and obesity? A systematic review and meta-analysis of observational studies. *Obesity Reviews: An Official Journal of the International Association for the Study of Obesity*, 15(9), 740–748. <https://doi.org/10.1111/obr.12172>
- Sallis, J. F., Owen, N., & Fisher, E. B. (2008). Ecological models of health behavior. In K. Glanz, B. K. Rimer, & K. Viswanath (Eds.), *Health Behavior and Health Education: Theory, Research, and Practice* (pp. 465–485). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Siu, J. Y., Chan, K., & Lee, A. (2019). Adolescents from low-income families in Hong Kong and unhealthy eating behaviours: Implications for health and social care practitioners. *Health & Social Care in the Community*, 27(2), 366–374. <https://doi.org/10.1111/hsc.12654>
- Van Stappen, V., Latomme, J., Cardon, G., De Bourdeaudhuij, I., Lateva, M., Chakarova, N., Kivelä, J., Lindström, J., Androutsos, O., González-Gil, E., De Miguel-Etayo, P., Nánási, A., Kolozsvári, L. R., Manios, Y., De Craemer, M., & Feel4Diabetes-Study Group (2018). Barriers from Multiple Perspectives Towards Physical Activity, Sedentary Behaviour, Physical Activity and Dietary Habits When Living in Low Socio-Economic Areas in Europe. The Feel4Diabetes Study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(12), 2840. <https://doi.org/10.3390/ijerph15122840>
- Wang, Z., Zhao, L., Huang, Q., Hong, A., Yu, C., Xiao, Q., Zou, B., Ji, S., Zhang, L., Zou, K., Ning, Y., Zhang, J., & Jia, P. (2021). Traffic-related environmental factors and

childhood obesity: A systematic review and meta-analysis. *Obesity Reviews: An Official Journal of the International Association for the Study of Obesity*, 22(Suppl. 1), e12995. <https://doi.org/10.1111/obr.12995>

КОНСУЛТАТИВНА ПСИХОЛОГИЯ И ПСИХОТЕРАПИЯ

РЕДАКТОР НА СЕКЦИЯТА
проф. д.пс.н Теодора Стоева

COUNSELING PSYCHOLOGY AND PSYCHOTHERAPY

SECTION EDITOR
Prof. Teodora Stoeva, DSc

THE BENEFITS OF MINDFULNESS AS A WEEKLY ACTIVITY: EXPERIENCES FROM A MALE HOMELESS SERVICE

Kevin Stevenson, Post-Doctoral Fellow

Sofia University and Irish College of Humanities & Applied Sciences

kevin.stevenson@ichas.ie, kevinste13@hotmail.com

Кевин Стивънсън. ПОЛЗИТЕ ОТ ОСЪЗНАТОСТТА КАТО СЕДМИЧНА ДЕЙНОСТ: ОПИТ ОТ СОЦИАЛНА УСЛУГА ЗА БЕЗДОМНИ МЪЖЕ

Социалните услуги в Ирландия се организират от различни организации, които имат различни виждания за социалните дейности в рамките на резидентните услуги и на такива за бездомни хора. Осъзнатостта се е превърнала в „модна дума“, когато става въпрос за лечение на психичното здраве и за всекидневно практикуване в съвременния свят. Въпреки различните начини или практики на осъзнатост, настоящото проучване дава пример за това, как осъзнатостта може да се практикува в социалните услуги и по-специално в резидентната услуга за бездомни мъже. Като предоставя информация за начина на предоставяне на осъзнатостта, проучването информира за реалния опит от седмична сесия по осъзнатост в ирландска социална услуга за бездомни мъже с петима участници. Чрез ограничен количествен подход за разбиране на опита на участниците в една от сесиите по осъзнатост, проучването дава някои прозрения, които трябва да се имат предвид при предоставянето на осъзнатост в социалните услуги или в други терапевтични среди. Сесиите са провеждани в продължение на 20 месеца, като резултатите от въпросник с Ликертова скала за отговори са получени по-скоро от мненията на участниците за една конкретна сесия, отколкото от цялостното им мнение за опита им от сесиите за осъзнатост като цяло. Резултатите разкриват, че ползите за участниците са очевидни, и осигуряват разбиране за резултатите и преживяванията на потребителите на услугата, участващи в седмични сесии за осъзнатост. Може да се заключи, че има някои идеи, които трябва да се имат предвид преди и след сесията и които дават разбиране за нужната подготовка.

Ключови думи: бездомност, интраперсонално, междуличностно, осъзнатост, социални услуги

Kevin Stevenson. THE BENEFITS OF MINDFULNESS AS A WEEKLY ACTIVITY: EXPERIENCES FROM A MALE HOMELESS SERVICE

The social services in Ireland are organized by different organizations which have different views on social activities within residential and homeless services for service-users. Mindfulness has become a ‘buzzword’ when it comes to mental health

treatment and for daily practice in the contemporary world. Despite the different modes or practices of mindfulness, this study provides an example of how mindfulness can be conducted in the social services, in particular a male homeless residential service. By providing a background on how mindfulness was provided the study informs of a real-world experience of a weekly mindfulness session in an Irish male homeless service with five participants. Through a limited quantitative approach to understanding the participants' experience of one of the mindfulness sessions provided, the study informs of some insights that need to be kept in mind for providing mindfulness in social service work or in other therapeutic settings. The sessions took place over the span of 20 months, with the results via a Likert Scale questionnaire deriving from the views of participants on one particular session rather than their overall views on their experience of the mindfulness sessions in general. The findings reveal that the benefit for the participants is apparent and provides insights into the results and experiences of service users partaking in mindfulness on a weekly basis. It can be concluded that there are some notions to be kept in mind prior and post session, which provides a keen insight into the preparations required.

Keywords: homelessness, intrapersonal, interpersonal, mindfulness, social services

INTRODUCTION

Mindfulness can be simply understood as a mental state that permits observations on feeling and thought as they emerge in the present; a skill learnt via exercises that involve directing attention which can integrate with training and therapy methods for the purpose of addressing psychological issues (Vreeswijk, Broersen, & Schurink, 2014, p. 14). Social services around the world have recognized that service users in homeless services require access to enriching experiences in their daily life that give a measure of self-esteem and stability whilst such service-users deal with their conditions (Harrington & Dawson, 1997). Recognizing mindfulness-based interventions as suitable candidates for social care settings, it will be shown in this study to be an activity that enriches participants' daily lives through the work of the facilitator/researcher.¹ The facilitator did not involve a formal modality for delivering the mindfulness sessions, which was found to allow for a freedom amongst participants which enabled the facilitator to make their own decisions on what works or not with the service-users as a result of having the option to change techniques utilized.

---

¹ The facilitator/researcher qualified as a Master of Arts (conferred 2019) in Counselling & Psychotherapy which covered skills and techniques within modules based on mindfulness approaches and theory which were utilized in the mindfulness sessions and for the subsequent research.

METHODOLOGY

Because the number of participants rarely exceeding six in the typical weekly sessions, it was appropriate to conduct an approach that aimed to analyse participant experience of one mindfulness session with five participants involved. This made the project a case study on this united community of service users who displayed the effort of coming to the session. Due to limitations, which will be elaborated on below, the researcher did not aim to include interviews for the approach and so exploring the participant experience was possible therefore through support of the notion that participant experience of the sessions is something that can be explored through Likert scaling questions. Epistemologically, the study aimed to understand the subjective participant experience through objective means that reflect participant state of being at a moment in time (after a mindfulness session). The simplicity of the answers and the scaling nature involved in the responses to the Likert questions, connected with the participants' experience in a manner that allowed them to express their feelings at a moment in time. Ontologically, the nature of reality and participant existence can be reflective in the responses from the participants that allowed them to reflect on their physical, mental, and spiritual nature within a specific moment in time. For this project, it involved reflection after the mindfulness session researched.

METHOD

The method deployed for the study involved ten questions that provided Likert scale responses for the participants, with the sample containing five participants in total for a view on one mindfulness session. Each of the five participants had previously attended at least two weekly mindfulness sessions before the session from which the feedback from the participants would be collected. Some of these participants had regularly attended the fifty-three sessions offered in the service by the facilitator/researcher, while others had recently become new members to the mindfulness group. This variety within the sample allowed for a more objective response from participants than having only regular or only new attendees participate, since it allowed both new and regular members to provide feedback in a manner that reflected both newcomer and regular.

The questionnaire provided allowed for subsequent survey conduction via content analysis of the responses from the participants and interpretations from the researcher/facilitator. The questions in the questionnaire (see Procedures below for the questions) were theoretically based on an intrapersonal and interpersonal theoretical framework which hypothesizes that the mindfulness session would benefit participants' personal communication and feeling with(in) themselves but also with

others. The theory that mindfulness can provide benefits that are physiological, psychological, or even spiritual was attempted to be shown in the results. Despite a concrete theoretical framework not being adhered to, the question design was influenced by the (*S-ART*) theoretical framework of Vago and Silbersweig (2012) in relation to self-processing, de-centering and regulation (Vago and Silbersweig, 2012). De-centering and awareness were also aspects influenced from the *Mindfulness to Meaning Theory* which postulates positive affectivity from mindfulness (Garland, Hanley, Goldin, & Gross, 2017). The questions thus aimed to provide a scale that aimed to measure the feelings of participants after one particular mindfulness session, rather than how the participants feel in their everyday life as the *Mindfulness Attentions Awareness Scale (MAAS)* proposes (Brown & Ryan, 2003).

Content analysis of the participant responses was conducted in order to reveal the patterns inherent in the feedback. Content analysis specifically can be taken as a general term for numerous different strategies that are used for text analysis (Powers & Knapp, 2006). It was also suited for this project since content analysis could be apt for simple reporting on common issues that are mentioned in the data (Green & Thorogood, 2004). The analysis led to the construction of a table in order to analyse the number of responses provided from the five participants for each question.

SETTING AND PARTICIPANTS

The mindfulness sessions researched for this project, from which the single particular session responses derived via the sample provided, adhered to a consistent repertoire over several months. The sessions were provided to residents in a homeless hostel in Dublin City in a reflection room that was used for meetings, training, prayer, counselling, and quiet reflection. The sessions were advertised throughout the hostel via posters and vocal reminders at 13:00 pm on Thursdays or if not possible on that day, other days in the week dependent on availability and potential attendance, but no more than once a week. The sessions started in January 2019 and the feedback and consent for research was retrieved and research conducted September 3rd, 2020 for the 50th weekly session.

The number of participants at the session after which the research was conducted involved five men. Over the twenty-one months which the mindfulness sessions were conducted, participants averagely ranged from two to six in participant number, and the ages of participants averagely ranged from thirty years of age to sixty five, with an average of 47.3. The routine of each session involved different breathing, mental, and physical exercises conducted whilst sitting in a chair within a circle. Due to COVID-19 restrictions starting in March 2020, there was a guaranteed space of 2 metres between each participant whilst any sessions conducted during the pandemic occurred. The participants for the study signed consent forms which were created in conjunction with the organization and their ethics department. The participants were informed of their right

to terminate participation in the research whenever deemed necessary. Ethical consent was thus provided to the organization prior to the research being conducted for approval. Unconditional approval was granted on the 9th of October 2020 to conduct the research by the Ethics Subgroup of the Research Coordinating Council of the organization with the results of the research being shared with the organization. We will see below that the questions were divided between intra- and interpersonal questions for a holistic theoretical framework.

MINDFULNESS EXERCISES

There is a plethora of ways to facilitate mindfulness, and with the notion that a mindfulness state of consciousness which is intangible, not visible, and silent, is to thus be considered for research purposes as active, it is more than likely going to complicate attempts to argue for effects which are independent, clinical, and which could possibly with confidence be attributed solely to mindfulness (Mace, 2007, 152). The health benefits of mindfulness exercises can be classed firstly into the capacity to sustain and accept an attitude towards every sort of experience and secondly the capacity to maintain and direct awareness that is receptive (Mace, 2007, p. 148). According to Mace (2007), the way the activity of mindfulness was provided in this study relates to formal practices rather than informal; the former involving such practices as (a) group exchange that involves guided discussion on the experience with mindfulness led exercises, (b) movement meditation, particularly stretching, and (c) sitting meditation with attention to breathing, sound, thought and body sensation (Mace, 2007, p. 148). The benefits of mindfulness activities can be argued to be improved further via consistent and routine practice (Didonna & Bhattacharjee, 2014, p. 424). For this reason, the facilitator/researcher encouraged all participants to practice the exercises learnt in the weekly sessions on their own time, particularly when stress is being experienced or sleep is difficult to achieve.

The exercises, all of which involved the practitioner's vocal guidance, involved: two finger exercises, in which in one exercise, participants pressed their thumb of each hand against each of the respective hand's fingers for ten seconds, starting with the index finger and subsequently ending with the pinkie finger. The pinkie finger was then done for a second time after the return to the index finger occurred. The second finger exercise involved using the index finger and moving slowly (as slow as possible) around the circumference of the hand and back again. The breathing exercises involved breathing in each nostril and exhaling out of the same nostril whilst holding the other nostril closed with your index finger five times each. Then breathing in one nostril and exhaling out of the other nostril, five times each. These single nostril exercises were then followed by a deep breathing through both nostrils and exhaling through the mouth with pursed lips, all while having the hands resting on the knees with palms open and facing the ceiling. After the finger and breathing exercises, an exercise in which participants opened up

their arms in a V-form stretching manner and then tucking back (whilst exhaling) into a crouched position occurred with elbows pointed into the tummy. This was done ten times and then ended with a shaking of the limbs. What followed was a tapping exercise in which the hands are formed into gentle fists and the hands tap the muscles of the body. This exercise started with the shoulder chest area, down the arms, around the ribcage and tummy area, down the legs and to the ankles. This exercise occurred for approximately two minutes.

To end the mindfulness session, participants took part in a body scan, in which the practitioner vocally guides the participants to mentally scan their body, starting at the toes. The scan involved a mental scanning of the skin, muscle, nails, and even bones of each body part (excluding the pelvic area, buttocks, and sexual organs). Every new body part scanned would involve a return scanning to the toes, so after a scanning of the ankles for example, the scan would return to the toes, and back up again to the next section of the body. During this part of the session it was common for participants to fall asleep on some occasions. After the body scan, in which the top of the head is finally reached within the scanning process, participants were invited to comment on how they felt, and any feedback was welcome. On the day of the research conduction, organizational approved consent and feedback were administered. The feedback was received after the session rather than before or at another time, in order to receive an objective indication of the benefits of the mindfulness activities. Some of the internal obstacles that were encountered within sessions were excessive talking by participants, participants in emotional distress from life issues, participants under the influence of drugs or alcohol (in which they were not permitted to participate) and noise issues at the place of location. External obstacles involved time constraints and reminders for participants, and location for the sessions to take place, as the room in which the activity took place could be reserved for other meetings or training. Some participants conducted the exercises with their eyes closed and others did not.

PROCEDURES

The research was conducted via a questionnaire containing a Likert scale in the format of: Do Not Agree, Somewhat Agree, Agree, and Strongly Agree. The questionnaire was chosen due to the fact that the participants might have lacked the necessary social skills for effective interview responses that could have been conducive to the project. In order to reach an understanding of how the participants' experienced the mindfulness sessions, it was important to maintain how natural the session took place and how the routine of the sessions aligned with previous sessions to ensure their experience and results could reflect the experience over time to some capacity. The questions were answered after a typical weekly mindfulness session in order to ensure that their experience of the sessions was recent enough to provide genuine

feedback. The questions can be categorized into two camps, those of intrapersonal and interpersonal, with each question related to a key concept. The former took those feelings that existed and occurred within the mind of each participant during and after the session from which the questionnaire was provided. The intrapersonal questions related to questions asking about tiredness, sleepiness, energy, clear mindedness, hunger, thirst, and exercise, whereas the interpersonal questions related to the connection to others and the connection to the group facilitator. The intrapersonal questions, related to sleepiness, hunger, thirst, and exercise, can be transcendental, as they referred to states of being that aim for otherness and so a desire to be fulfilled. The intrapersonal questions of tiredness, energy, clear mindedness and relaxed can be quiescent, as the question does not refer to a provocative state that requires action for a desirable completion. The interpersonal question of feeling connected to others involved a communal response, measuring the feeling of community, whereas the question related to connection with the group facilitator, measuring a feeling of hierarchal connection.

The Likert scale provided an insight into the responses of the participants, allowing the researcher to interpret a richness to the experience of the mindfulness session. As the facilitator, practitioner, and a participant within the mindfulness session, the researcher was able to also engage ethnographically with the culture of the group. This also involved ensuring that the session was not interrupted from participants speaking or involving any actions which could distract the participants. The researcher as facilitator also allowed for the participants to be informed of any improvements that could be made for the weekly mindfulness session, but also for insights into any precautions which would need to be considered for future sessions.

FINDINGS

Dividing the questions and feedback into intrapersonal and interpersonal was helpful in the examination of the responses from the participants. Not only was such categorization useful in distinguishing the different feelings experienced within the particular session, but it allowed the researcher to gauge potential outcomes from sessions and prepare accordingly. The results for the findings are found in Table 1 and the questions provided were:

1. After the session I feel physically tired.
2. After the session I feel sleepy.
3. After the session I feel energized.
4. After the session I feel clear minded.
5. After the session I feel hungry.
6. After the session I feel thirsty.
7. After the session I feel relaxed.

8. After the session I feel connected to the others in the group.
9. After the session I feel connected to the group leader.
10. After the session I want to go engage in exercise.

Table 1. Number of responses received

Concept	Number of responses received
Tired	Do not agree – 2; somewhat agree – 1; agree – 1; strongly agree – 1
Sleepy	Do not agree – 3; somewhat agree – 1; agree – 0; strongly agree – 1
Energized	Do not agree – 2; somewhat agree – 0; agree – 2; strongly agree – 1
Clear-minded	Do not agree – 0; somewhat agree – 0; agree – 3; strongly agree – 2
Hungry	Do not agree – 2; somewhat agree – 3; agree – 0; strongly agree – 0
Thirsty	Do not agree – 3; somewhat agree – 2; agree – 0; strongly agree – 0
Relaxed	Do not agree – 0; somewhat agree – 0; agree – 3; strongly agree – 2
Connected to others	Do not agree – 1; somewhat agree – 1; agree – 2; strongly agree – 1
Connected to leader	Do not agree – 0; somewhat agree – 1; agree – 2; strongly agree – 2
Engage in exercise	Do not agree – 2; somewhat agree – 0; agree – 2; strongly agree – 1

To start analysis on the responses, it will begin with the intrapersonal responses. There appears to be a correlation between question two and three, in that for question three, it was three participants who agreed that they felt energized after sessions and two participants did not. The first three questions were probably difficult to answer for the participants, in that due to their health and usage of medication, notions of physical tiredness, sleepiness, and energy could be fluctuating throughout the day which would make responses to the questions one to three, difficult to have a certain response to. The more abstract question, question four, appears to be more of a shared experience than the first three questions, in that all participants agreed to be more clear minded after the session. It is interesting to note that this question is more of an intellectual question in relation to the mind, rather than the body, as the first three questions were, which provokes the question if the session allowed an increase in the participants' relationship with their mind more so than with their body. As for questions five and six, which address forms of nourishment, it appears that all participants, alike in question four, shared the experience of not becoming thirsty nor hungry by the end of the session. The intrapersonal question seven, explored the question of relaxation, which was agreed on by all participants. It appears that being relaxed was a consequence of the session, however this could have been measured even more accurately before the session as well. Question ten, as the final intrapersonal question, explored the desire to exercise after the session. It appears that this was a notion mostly agreed upon by the participants, however there were

no 'somewhat agree' responses, which shows that the two participants not wanting to engage in exercise after at all, were definitive in their response.

In terms of the interpersonal results, the first question (question eight) questions the interconnectivity felt after the session with others. The responses were quite spread across the range provided. Only one participant did not agree, which reflects the notion that the session allowed for a sense of connection with others to occur. That stated, reading the question itself after the session could have influenced the participant to reflect on their interconnection with the other members. It is interesting to see that for question nine, all the participants agreed to an extent an increased connection with the facilitator after the session. It should be kept in mind that the facilitator was the person speaking most if not all of the time within the session to guide the participants, which could have contributed to the connection with the facilitator.

CONCLUSIONS

The purpose of this study was to gain an insight into the experience of a mindfulness session within a social service setting, specifically a male homeless scheme. What can be learned from the results has been divided between intrapersonal and interpersonal aspects that assist in understanding the orientations of the participants and their respective outlooks towards the experience of the sessions. The participants formed a group and each member played a different role, whether their attendance was regular to the sessions, whether they learned quicker than others the mindfulness exercises, and whether or not they practiced on their own time. Despite the variety of different responses to each of the ten questions in the study, it was apparent that agreement was evident for some of the questions, however the responses that involved extreme levels of difference showed interesting insights into the possible states of being of the participants when they entered and exited the setting for the sessions. Although the sessions were treated alike exercise sessions, in the sense that neither food nor drink was promoted before, during or after sessions, the results showed that food and drink were not important after the sessions despite that fact that they could be a way to promote healthy living and replenishment after the sessions, not to mention a chance to get verbal feedback and genuine sociality. That stated, the results reflect that there is no need for this, and that the offering of food and drink might lead to attendance increasing for the sake of consumption rather than the mindfulness exercises.

LIMITATIONS

The research involved five participants for the study and this was an obvious limitation for the project in terms of quantity. A more qualitative approach could

have been more suitable in terms of the sample, however, due to the intellectual, social, and communicative challenges the participants faced, it would have been a daunting attempt to receive substantial interview responses from the participants, for example. Another limitation can be found in the fact that the participants throughout the over fifty sessions, were mostly different as there was only one participant who steadily attended every session, they were available to attend. This limitation, however, did not disrupt the objectivity of the research, rather it can be stated to have enhanced it by allowing a range of different perspectives in the study, between those participants with a steady attendance to the sessions and those who were starting to attend. Providing a more longitudinal approach would need to be feasible for a separate study in order to collate data over a longer period of time; it would also be important to have more consistent attendance amongst a larger sample for such an approach. If a larger sample is included for future research on mindfulness in social services, a questionnaire which involves closed questions could allow for important insights into the experience of mindfulness based interventions.

DISCUSSION

Despite the variety of mindfulness based theoretical frameworks that could have been used, the researcher found the questions created and used tailored to the uniqueness of the group as adult males living in a residential homeless service, but also to the exercises and the intellectual capacities of the participants. Although mindfulness appears to connote a positivity amongst those who read about it or engage with or in it, it is worthwhile exploring any possible negative connotations or interpretations it may have which current literature does not often seek to investigate in the field of mindfulness-based interventions. Although it can be challenging, mindfulness should aim for positivity, however, the neutrality that can be descriptive of the state of being mindfulness aims to reach, might lead to such positivity being labelled moot.

The questions in the study aimed to reach for neutral feedback and open levels of interpretation in order to maintain objectivity, but also to prevent the skewing of the research from providing interpretations to the participants. The study aimed to convey some of the feelings that are experienced after a particular mindfulness session in order to help understand how participants might feel after a session, but also how they are going out into the world after such a session. The study also provided insight into some of the preparations and endings that could be considered in relation to providing the mindfulness sessions. This could be something that any facilitator can plan for their own practice, whether it is providing the recommendation to fast or eat before the session, to attend only if feeling well rested and not too tired physically or in terms of sleep, or even bringing some water or providing water to

participants before, during or after the sessions. Linking with each participants' general practitioner, psychologist, therapist or even psychiatrist, or at least having them informed of the fact that their client is partaking in mindfulness sessions, could have also been a helpful approach to ensuring interdisciplinary and multi-disciplinary teams are communicating.

REFERENCES

- Brown, K.W. & Ryan, R.M. (2003). The benefits of being present: Mindfulness and its role in psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, *84*, 822-848.
- Didonna, F., & Bhattacharjee, S. (2014). Mindfulness-based training in residential settings: Rationale, advantages and obstacles. *Advances in Psychiatric Treatment*, *20*(6), 422-430.
- Garland, E. L., Hanley, A. W., Goldin, P. R., & Gross, J. J. (2017). Testing the mindfulness to-meaning theory: Evidence for mindful positive emotion regulation from a reanalysis of longitudinal data. *PLoS one*, *12*(12), e0187727. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0187727>.
- Harrington, M., Dawson, D., (1997). Recreation as empowerment for homeless people living in shelters. *Journal of Leisureability* , *24*(1), 17-29.
- Mace, C. (2007). Mindfulness in psychotherapy: An introduction. *Advances in Psychiatric Treatment*, *13*(2), 147-154. doi:10.1192/apt.bp.106.002923.
- Powers B, Knapp T. (2006). *Dictionary of Nursing Theory and research* (3rd edn). New York: Springer Publishing Company.
- Vago, D. R., & Silbersweig, D. A. (2012). Self-awareness, self-regulation, and self-transcendence (S-ART): a framework for understanding the neurobiological mechanisms of mindfulness. *Frontiers in Human Neuroscience*, *6*, 296. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2012.00296>.
- Vreeswijk M., Broersen, J., & Schurink, G. (2014). *Mindfulness and Schema Therapy: A Practical Guide*. Chichester, West Sussex: John Wiley & Sons.

ТРАВМА И ТЕРАПИЯ ВЪВ ВИРТУАЛНА РЕАЛНОСТ

проф. д.пс.н. Теодора Стойчева Стоева

СУ „Св. Климент Охридски“

tdrstoeva@gmail.com

Теодора Стоева. *ТРАВМА И ТЕРАПИЯ ВЪВ ВИРТУАЛНА РЕАЛНОСТ*

В настоящето изследване се дискутира въпросът за потенциала, който съдържа терапията, използваща виртуалната реалност за лечение на травматични преживявания. Разгледани са основните предимства на терапията на излагане посредством виртуална реалност в сравнителен план с традиционната терапия на излагане. За да може да се обясни ефективността на използването на виртуалната реалност за лечение на травмата, основният изследователски въпрос, който беше поставен, е как тя да бъде концептуализирана. Беше допуснато, че травмата е отклонение от нормалния наратив, който хората създават за определено кризисно събитие. Резултатите от емпиричното изследване доказват, че терапията, използваща виртуална реалност може да се счита за мощно средство за лечение на травматичните преживявания, доколкото виртуалното пространство дава възможност за преформулиране на предствата за себе си, за експериментиране и упражняване на копинг умения, за създаване на нова жизнена история и откриване на смисъл в определени кризисни събития.

Ключови думи: терапия на съприкосновението; виртуална реалност; травматични преживявания

Teodora Stoeva. *TRAUMA AND VIRTUAL REALTY THERAPY*

The present study discusses the potential of virtual reality therapy to treat traumatic experiences. The main advantages of exposure therapy through virtual reality in comparison with traditional exposure therapy are discussed. To explain the effectiveness of using virtual reality to treat trauma, the main research question that is asked is how to conceptualize it. It is assumed that the trauma is a deviation from the normal narrative people create for a particular crisis event. The results of an empirical research prove that virtual reality therapy can be considered a powerful tool for treating traumatic experiences, as cyberspace allows for reformulation of self-images, for experimenting and practicing coping skills, for creating new life history and finding meaning in certain crisis events.

Keywords: exposure therapy; virtual reality; traumatic experiences

ВЪВЕДЕНИЕ

Фокус на разработката ни е посттравматичното стресово разстройство вследствие на определени травматични събития и неговото терапевтиране чрез виртуална реалност.

Същностна черта на това разстройство (ПТСР) е развитието на характерни симптоми вследствие на травматични преживявания. То се развива в случаите, когато човек преживява, свидетел е или повторно е изложен на травматично събитие като смърт, военно сражение, физическо атака, сексуална злоупотреба или сериозно увреждане. Според DSM-5 (American Psychiatric Association, 2013) посттравматичното стресово разстройство включва симптоми като натрапливи мисли и представи за травматичното събитие; психологически дистрес, предизвикан от вътрешни и външни стимули, напомнящи или символизиращи травматичното събитие; физиологични реакции на прекомерна бдителност; негативна промяна в когнициите, свързана с ограничаване на мисленето и отслабване на паметта.

Съобразно емпиричните доказателства една от най-проучваните и валидирани терапии при посттравматично стресово разстройство е продължителното излагане на травматични събития, което е базирано на идеята за емоционалната преработка и възможността така да се постигне привикване към тези събития (Votella & Serrano, 2015, pp. 2533-2545). Оказва се обаче, че терапията на съприкосновението има ограничения. Виртуалната реалност може да подобри продължителното излагане, доколкото създава фиктивни, безопасни и контролирани ситуации, които може да способстват за емоционално въвлечане и приемане.

Най-общо, обект на терапията на излагането/съприкосновението са поведението (най-често на избягване), с които хората се ангажират в отговор на ситуации или мисли и спомени, които те разглеждат като заплашващи ги или предизвикващи тревожност. Например жертва на изнасилване може да започне да избягва лични контакти или романтични срещи от страх, че отново ще бъде атакувана.

Ако не се третира терапевтично, избягването може да стане твърде крайно и да влоши качеството на живот. Избягването може да превърне симптомите на посттравматичното стресово разстройство в устойчиви във времето и дори да ги влоши. Хората с тревожност и фобии често избягват определени ситуации, мисли и емоции, и нямат възможност да научат, че тези ситуации може да не са толкова опасни или заплашващи ги, колкото им се струват. По този начин избягването пречи на преживелите травматични събития хора да преработят своите мисли, спомени и емоции, свързани с тях.

В тази връзка цел на терапията на излагането/съприкосновението е да спомогне за намаляване на страха и тревожността на човека с крайната цел: елиминиране на поведението на избягване и повишаване на качеството на живота. Това се осъществява чрез активно конфронтиране с онова, от което човекът се страхува. В тази връзка на някои може да се струва, че терапията на излагането

противоречи на здравия разум, защото налага клиентите да преживеят отново своята травма и всички емоции, свързани с нея.

Терапията на излагането/съприкосновението е базирана на теорията за емоционалната преработка (Foa & Kozak, 1986, pp. 20-30). Чрез конфронтиране със заплашителните ситуации, мисли и емоции, тревожността и страхът намаляват в резултат на емоционална преработка (привикване) и преразглеждане на ситуацияите, които ги предизвикват.

Основни варианти на терапията на излагането са: (1) „на живо“ или (2) чрез въображението (Kothgassner & Goreis, 2019). Излагането „на живо“ се състои в постепенно и систематично приближаване към ситуации, които клиентът избягва. При излагането чрез въображението клиентът трябва да си припомня травматичното събитие. Много хора имат трудности да си представят, защото за тях е болезнено, или обратно, прекалено емоционално въввлечени са в него.

При първият вариант – „на живо“, пациентът подробно описва пред терапевта травматичното събитие в сегашно време, за се активира преживяването от миналото. За да е ефикасна терапията на излагането, е нужно клиентът да се конфронтира със ситуация, която в голяма степен съответства на онова, от което се страхува. Оказва се обаче, че това невинаги е възможно. Например военен ветеран, който е развил постравматично стресово разстройство в резултат от преживяването на военните действия, не би могъл да се конфронтира отново с подобни ситуации. Това не е безопасно. Именно тук е ролята на технологията на виртуалната реалност в терапията на излагането. Чрез виртуалната реалност в терапията на излагане по безопасен начин се симулират определени ситуации и обстановка, което може да стимулира повторното преживяване на реални събития. Клиентът е изложен на свързани с травматичната ситуация стимули чрез виртуалната реалност и така той има възможност да се конфронтира със своя страх в безопасна среда. Както при традиционното продължително излагане, клиентът има възможност да се справи с тревожността си и да преосмисли травматичното събитие. Това води до постепенно привикване към стимулите от преживяното събитие и приемане на самото преживяване чрез преразглеждането му. Очаква се, че с времето интензивността на стресовите реакции към тези стимули ще намалява.

ВИРТУАЛНАТА РЕАЛНОСТ И ЛЕЧЕНИЕТО НА ПСИХИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА

Виртуалната реалност е технология, която позволява симулацията на различни житейски ситуации в тримерна, компютърно-генерирана среда, в която потребителят може да взаимодейства с нея така, сякаш е в реалния живот. Виртуалната реалност има потенциала на техниката на излагане за терапевтиране на психични разстройства, защото тя и реалните обекти имат сходни характе-

ристики (Fodor & Cotet, 2018). От психологическа гледна точка това е мощно терапевтично средство, което помага на хората да променят поведението си и ги предпазва, докато тази промяна настъпи, което създава илюзията, че потребителят е „потопен“ и ангажиран във взаимодействие с обекти от реалния свят. Виртуалната реалност може да способства за модифициране на поведението, мислите и емоциите чрез виртуални преживявания; тя се проектира и се адаптира за нуждите на конкретния клиент, за да улесни и да подкрепя процеса на промяна. В различни изследвания се демонстрира ефикасността на терапията на излагане чрез виртуалната реалност за терапевтиране на психични разстройства (Parsons & Rizzo, 2008; Fodor & Cotet, 2018). Авторите установяват сходни посттерапевтични резултати по отношение на ефикасността на когнитивно-поведенческата терапия.

В общ план бяха споменати някои преимущества на терапията на излагане чрез виртуална реалност. Основното ѝ предимство е степента на контрол, която терапевтът може да упражнява върху ситуацията; той би могъл да осъществява и превенция по отношение на възникването на непредсказуеми събития или да повтаря определени ситуации колкото пъти е необходимо (Parsons & Rizzo, 2008). Друго предимство е възможността клиентите да се излагат на стимули и ситуации, до които достъпът е затруднен (например пътуване със самолет). Терапията на излагане чрез виртуална реалност може да е алтернатива за хората, които са уплашени от терапията на излагане „на живо“. Освен това тази терапия предлага повече конфиденциалност, отколкото терапията на излагане „на живо“, защото тя се осъществява в дискретната обстановка на кабинета на терапевта. Виртуалната реалност е гъвкаво средство, чрез което се възпроизвежда физическата и ситуационната среда за терапевтиране на различни психични разстройства. Всички тези предимства улесняват прилагането ѝ.

ТЕРАПИЯТА НА ИЗЛАГАНЕ/СЪПРИКОСНОВЕНИЕ ЧРЕЗ ВИРТУАЛНА РЕАЛНОСТ ПРИ ЛЕЧЕНИЕ НА ПОСТТРАВМАТИЧНО СТРЕСОВО РАЗСТРОЙСТВО

Терапията на излагане чрез виртуална реалност е допълнително средство, което е алтернатива на продължителното излагане („на живо“ или във въображението), като създава фиктивни, безопасни и контролируеми ситуации, които може да са по-приемливи за участниците (Kothgassner & Goreis, 2019). Тази терапия представя на клиента зрителни и слухови стимули, елиминира необходимостта от силно развита фантазия и улеснява „потопянето“ в травматичното събитие. Тази нова технология симулира звуци, изображения, миризми от първоначалната травматична ситуация. Тези стимули са индивидуализирани по начин, който съответства на уникалното преживяване на клиента. Пресъздаването на точните сетивни стимули, които са присъствали в контекста на травмиращото

събитие, е от критично значение за ефективното възстановяване. Чрез повторното въвеждане на тези сетивни елементи, които служат като „стимули“ на страха, докато се провежда терапията, клиентът се научава повече да не реагира със страх и да не избягва знаците и местата, използвани за активиране на неговия страх, и така се възстановява от постравматичното стресово разстройство. Чрез тази терапия клиницистите ръководят процеса на конфронтация на пациента с много специфични елементи на неговата травматична памет, използвайки индивидуализирани стимули, което спомага да се създаде нов физиологичен отговор на базата на емоционалната преработка и привикване.

В литературата са познати 2 типа среда на виртуална реалност за терапия на посттравматично стресово разстройство (Parsons & Rizzo, 2008):

1. с много специфични и реалистични ситуации;
2. гъвкава и изискваща символизъм за представянето на травматичното събитие.

Предимството на първия тип среда на виртуална реалност е, че предлага хиперреализъм, защото се пресъздава травматична ситуация с всички специфики. Основната слабост е, че се третира единствено травматичното събитие, за което е създадена (например терористичната така на 11 септември).

Другият тип среда на виртуална реалност представлява гъвкава система, в която всяко събитие може символично да се представи чрез различни средства (например символ; картини; музика). Основното предимство е гъвкавостта в представянето на всяко травмиращо събитие.

МЕТОД

Емпирична постановка

Изследователската методология е базирана на проучване, проведено от Георгиева (Georgieva, 2017).

Основният изследователски въпрос е свързан с това, как може да се терапевтира психологическата травма, за да се обясни ефективността на използваната виртуална реалност за лечението ѝ. Допускането е, че травмата е отклонение от нормалния наратив, който хората създават за дадено събитие (Georgieva, 2017). Логично е да се смята, че психично здравите хора търсят обяснение за кризисните събития, които им се случват. В някои случаи обаче те не са способни да интегрират травмата и да реконструират своя наратив за определено събитие, развивайки ПТСР. Предполага се, че виртуалната реалност създава усещане за „потопеност“ и дава възможност за експериментиране (например при компютърните игри). Така тя способства човек да се възприеме като активен

автор на собствената си житейска история чрез преразказване на травмиращите епизоди с допълнително обяснение. Чрез съживяването на травматичното събитие във виртуална среда човек може да придобие контрол върху собствения си наратив, като създаде нова история, която ще го подпомогне в търсенето на смисъл и в преодоляването на житейските проблеми и кризи.

Цел на изследването ни е да се установи как взаимодействието на хората с виртуалното пространство променя техния виртуален Аз, т.е. да се проучи какво е влиянието на тази технология при оформянето на личната идентичност в контекста на концепцията за житейския наратив.

Допускането е, че способността на човек да пресъздава себе си онлайн е основната причина виртуалната реалност да е привлекателна и „поглъщаща“, а терапията, използваваща виртуалната реалност, – ефективен терапевтичен процес (Grigorovici, 2003). Изследването обсъжда потенциала на виртуалната реалност да създава усещане за „потопеност“ и свобода на експериментиране с различни средства за справяне с определена критична ситуация, да предлага контекст за нов наратив при повторно преживяване на травмата. Приема се, че чрез възможностите, които предлага виртуалната среда за експериментиране, човек има възможност да променя своя Аз-образ и житейска история.

Инструментариум

За целите на изследването беше създаден въпросника за онлайн активността и преживяването във виртуалното пространство. Въпросите бяха насочени към продължителност на използване на интернет; равнище на привързаност към виртуалното пространство; типове виртуален Аз (сходни или различни от реалния Аз), създадени във виртуалното пространство; ефект на виртуалното пространство върху реалността (по отношение на общуване; взаимоотношения и пр.); преживявания във виртуалната реалност; позитивни и негативни преживявания, предизвикани от онлайн процеса; оценка на характеристиките на виртуалното пространство (по отношение на „потопяемост“; сигурност; свобода); различие между онлайн и реален Аз (по отношение на идеализация); трансфер на ефекта от преживяното във виртуалната реалност.

Допускаме, че преживяванията във виртуалната реалност се трансферират към реалния Аз като значими преживявания, т.е. при този трансфер е възможна промяна на реалния Аз чрез реконструкция на наратива за себе си и събитията в житейския път чрез възможностите, които дава виртуалната среда за такава реконструкция.

Изследвани лица

В началото на 2022 г. бяха изследвани 67 човека чрез анкетиране в интернет.

РЕЗУЛТАТИ

Емоционална включеност и пристрастеност към Интернет

Близо една трета (32,7%) от участниците в изследването потвърждават, че прекарват средно по 3–4 часа дневно в интернет пространство и посочват дейности като комуникация; участие в социални мрежи; търсене и проучване на нова, интересна информация. Повечето от тях признават, че са пристрастени към определено виртуално пространство, например игри или социални мрежи.

Междумличностно общуване

С твърдението, че е „по-лесно да се общува с определени хора онлайн, отколкото офлайн“, са съгласни 65,2% от респондентите.

Онлайн идентичност и виртуален Аз

Често променят онлайн профилите си 43,3% от респондентите; те отбелязват и причината за създаване на нова онлайн идентичност. Освен това 55,9% отбелязват, че „установяват различие в идентичността на хората онлайн и в реалния живот“. Повече от половината (62,6%) респонденти споделят, че използват виртуалното пространство, за да създадат „по-добра“ версия на себе си, което е отразено във въпроса за идеализирането на собствения имидж онлайн. Налице е тенденция да се създава виртуален Аз в по-позитивна, идеализирана форма.

Влияние на виртуалното пространство върху Аза

Повече от половината (58,3%) от респондентите са съгласни с твърдението, че онлайн активността предизвиква в тях позитивни емоции; 38,4% споделят, че онлайн активността им е помогнала да преодолеят проблем в реалния живот.

Влияние на онлайн преживяванията върху реалния живот

Повече от една трета от респондентите (36,7%) отговарят, че преживяванията във виртуалното пространство са повлияли върху реалния им живот и дават пример с неприятни новини, които са научили. Може да се смята, че преживяванията във виртуалното пространство се прехвърлят към реалния живот като значимо преживяване и е възможно терапевтичната реконструкция на реалния Аз да се осъществява чрез реконструкция на наратива за себе си в среда на виртуална реалност, даваща възможност за създаване на нов разказ за себе си в контекста на определени кризисни събития.

ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите показват, че хората създават различни типове виртуален Аз в онлайн среда, в която могат да се изследват – нещо, което невинаги е възможно

в реалността. Обстоятелството, че те виждат себе си в различна светлина, има последици за потенциала на виртуалната реалност в терапията и доказва емпирично възможността за пресъздаване на Аза във виртуалното. Оказва се, че онлайн активността има значими ефекти върху идентичността, доколкото човек се чувства отворен и по-свободен да използва виртуалната среда, за да покаже не само какъв иска да бъде, но и какъв възнамерява да стане. Представата за себе си е обикновено по-добра и по-позитивна от тази, която той е изградил до момента (Kim & Shyam, 2012). Изглежда, че е налице преход от реален към виртуален Аз, който е по-различен (подобрен): това може да се смята за заслуга на виртуалното пространство с неговите възможности за създаване на нов наратив за себе си и събитията в житейския път на човека.

Отговорите на изследваните лица показват, че хората използват виртуалното пространство, за да конструират по-добър идеален Аз, преразказвайки житейската си история. Друга страна на проекцията на идеализираната представа за себе си във виртуалното, която не се отнася пряко до терапията, е търсенето на постоянно одобрение (чрез харесвания) онлайн.

Може да се смята, че виртуалното дава възможност на хората да експериментират, като преформулират представата за себе си и житейската си история (в игрите онлайн и в терапията, която използва интерактивна виртуална среда). Оказва се, че дори в случаите, когато наративът, който конструират във виртуалното, не влияе върху наратива за реалния живот, те се учат как да променят мисловния си модел (например в игрите), как да преформулират Аз-образа си (например в онлайн профилите) и как да се справят със стреса (например чрез гледане на снимки, които им припомнят приятни моменти).

Според Георгиева създаването на нова история на житейските събития се улеснява от виртуалната реалност, в която хората са склонни да експериментират и да играят с конструиране на идентичността си (Georgieva, 2011). Шехтман твърди, че е възможно да се създават истории за собствените „Азове“ чрез преживяване във виртуалната реалност, доколкото „ние вътхваме различни сценарии за събитията в един наратив“ (Schechtman, 2012, p. 343).

Едновременно с това виртуалната реалност предоставя сигурност и свобода, дава възможност за практикуване и изграждане на умения за справяне с определени кризисни събития, което се случва в компютърните игри и интерактивната среда, в която се разгръща терапията. Този процес улеснява създаването на възприятие за себе си за наличието на „контрол, овладяване и умения“, което повишава усещането за Аз-ефективност (Bauer & Vonanno, 2001, p. 425). Може да се заключи, че терапията на излагане чрез виртуална реалност създава контролирана и безопасна среда, улесняваща възникването на преживявания за „потопеност“ и реалистичност, и може да се приеме за мощен и успешен метод за терапевтиране на травматичните преживявания, давайки възможност на

хората да открият смисъл в определени събития и да реконструират житейската си история по психологически по-здрав начин.

ЛИТЕРАТУРА

- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5)*, 5th ed. Arlington, VA: American Psychiatric Association.
- Bauer, J. J., & Bonanno, G. A. (2001). I can, I do, I am: the narrative differentiation of self-efficacy and other self-evaluations while adapting to bereavement. *J. Res. Pers.* 35, 424–448.
- Botella, C. & Serrano B. (2015). Virtual reality exposure-based therapy for the treatment of post-traumatic stress disorder: a review of its efficacy, the adequacy of the treatment protocol, and its acceptability. *Neuropsychiat Dis Treat*, 11, 2533-2545.
- Foa, E., & Kozak, M. (1986). Emotional Processing of Fear. Exposure to Corrective Information. *Psychological Bulletin*, 99(1), 20-35.
- Fodor, L., Coteș, C., & Cuijpers, P. (2018). The effectiveness of virtual reality-based interventions for symptoms of anxiety and depression: A meta-analysis. *Scientific Reports*, 8(1), 10323.
- Georgieva, I. (2011). The similarity between the virtual and the real self—how the virtual self can help the real self. *Stud. Health Technol. Inform.*, 167, 20-25.
- Georgieva, I. (2017). Trauma and Self-Narrative in Virtual Reality: Toward Recreating a Healthier Mind. *Frontiers in ICT*. <https://doi.org/10.3389/fict.2017.00027>
- Grigorovici, D. (2003). Persuasive effects of presence in immersive virtual environments. In Riva, G. & Davide, F. (Eds.). *Being There: Concepts, Effects and Measurement of User Presence in Synthetic Environments*. Amsterdam, Netherlands: IOS Press, pp. 191-207.
- Kim, Y., & Sundar, S. S. (2012). Visualizing ideal self vs. actual self through avatars: Impact on preventive health outcomes. *Computers in Human Behavior*, 28(4), 1356-1364.
- Kothgassner, O. D, Goreis, A., Kafka, J. X., Van Eickels, R.L., Plener, P. L., Felnhofner, A. (2019). Virtual reality exposure therapy for posttraumatic stress disorder (PTSD): a meta-analysis. *European Journal of Psychotraumatology*, 10(1), 1654782. doi: 10.1080/20008198.2019.1654782..
- Parsons T., & Rizzo A. (2008). Affective outcomes of virtual reality exposure therapy for anxiety and specific phobias: A meta-analysis. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 39(3), 250-261.
- Schechtman, M. (2012). The story of my (second) life: virtual worlds and narrative identity. *Philosophy & Technology*, 25, 329-343. doi:10.1007/s13347-012-0062.

ДОМАШНОТО НАСИЛИЕ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ТЕОРИЯТА ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА

Мария Христова Соколова

*Департамент „Психология“, ИИНЧ – БАН
sokolov.maria@hotmail.com*

доц. д-р Диана Иванова Бакалова

Департамент „Психология“, ИИНЧ – БАН

Мария Соколова и Диана Бакалова. ДОМАШНОТО НАСИЛИЕ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ТЕОРИЯТА ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА

Концепциите за привързаността са широко приети от работещите в сферата на психиатрията, психологията и социалната работа. Проучени са както класическата теория за ранната привързаност на Дж. Боулби, така и моделите, използвани в съвременните изследвания за стила на привързаност в зряла възраст на К. Бартоломю и Л. Хоровиц. Специално внимание се обръща на произтичащите от него четири стила на привързаност: сигурен, свръхангажиращ, страхуващ се и отхвърлящ, които в голяма степен определят партнирането между мъжа и жената. Проследена е и връзката на стиловете на привързаност с насилието в семейната двойка. Целта на доклада е да се направи обзор на съществуващата научна литература по проблема за моделите на привързаност, включително спецификите на привързаността в зряла възраст и в контекста на домашно насилие. Дискутират се предимствата и недостатъците на теорията за привързаността по отношение на разбирането и овладяването на домашното насилие между интимни партньори.

Ключови думи: теория за привързаността, домашно насилие, насилие между интимни партньори

Maria Sokolova and Diana Bakalova. INTIMATE PARTNER VIOLENCE THROUGH THE PRISM OF ATTACHMENT THEORY

Attachment concepts are widely accepted by those working in the fields of psychiatry, psychology, and social work. Both the classical early attachment theory of J. Bowlby's and the models used in contemporary research on the attachment style in adulthood of K. Bartholomew and L. Horowitz are well studied. Early attachment theory and research focused primarily on infant-mother attachments, but the newest attachment research is more concerned with adult loving relationships. Different attachment pairings (of secure

and insecure – avoidant and anxious/ambivalent attachment styles) in marital relationships are found to be closely associated with the relationship quality and emotional well-being. Literature review shows that attachment security enhances relationships, while attachment insecurity contributes to intimate partner violence. This report aims to review the existing literature on the application of attachment theory to intimate partner violence and to discuss the theory's strengths and limitations in understanding and resolving intimate partner violence.

Keywords: attachment theory, domestic violence, intimate partner violence

ВЪВЕДЕНИЕ

Въпреки че домашното насилие е значим социален проблем, на който се обръща голямо внимание от науката в развитите Западни страни като САЩ и Германия, за психологичните изследвания в България темата е сравнително нова. Изследователските проекти за домашното насилие в страната са предимно социологически, резултат от работата на неправителствени организации, и са насочени главно към разработване на социални политики. Освен това проблемът е изследван повече от гледна точка на особеностите на насилника в рамките на криминологията, където често остават в сянка дълбоките му аспекти: психичното функциониране на жертвите, нуждата им от консултативна и терапевтична помощ. Този факт прави проблематиката изключително актуална в сферата на консултативната психология и практика.

По данни на Министерство на вътрешните работи на Република България се наблюдава особено голямо нарастване на постъпилите сигнали за домашно насилие на единния европейски номер за спешни повиквания (ЕЕН 112) по време на епидемичната обстановка в страната. За времето от 1 март 2020 до 13 март 2020 г. общо за страната са подадени 819 сигнала, а за периода от 13 март 2020 до 13 май 2020 г. са подадени 4875 сигнала. Тези тревожни данни показват необходимостта от предприемане на ефективни мерки, включително и промени в нормативната уредба, с които да се предотвратят случаите на домашно насилие и да се осигури по-ефективна защита на пострадалите. Изследователите най-често обясняват природата на връзката между агресията/насилието и близостта/интимността в партньорските отношения чрез т.нар. стил на привързаност.

ТЕОРИЯ ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА

Исторически, теорията е развита в традицията на обектните отношения в психоанализата, но е изведена и с понятия от теорията на еволюцията, етологията и когнитивната психология. Един от резултатите е преформулирането на психоаналитичната метапсихология по начин, съвместим със съвременната биология и психология. Английският психоаналитик и психиатър Джон Боулби представя етологична концепция, като постулира, че първото обектно отношение на новороденото – връзката с неговата майка, се характеризира с привързаност (Боулби, 2019). Процесът на привързване се дефинира като „взаимно регулираща се система“, в която детето и родителят си влияят взаимно.

Боулби установява, че „в резултат на отзивчивите, нежни родителски грижи детето развива увереността, че околните ще му помагат, когато търси помощ от тях. Следователно, детето става по-смело и по-самостоятелно в опознаването на обкръжаващата го среда, започва все повече да сътрудничи с другите и започва да проявява съчувствие и да се опитва да помогне на попадналите в беда. И обратното: когато на детските прояви на привързаност се отговаря със закъснение и с нежелание и досада, много по-вероятно е детето да стане тревожно. То ще очаква фигурата на привързаност да изчезне или да не желае да му помогне при нужда и вследствие на това безпокойство изобщо няма да иска да се отделя от обгрижващия, ще се подчинява с тревога и нежелание, и тази фиксация няма да му позволи да се интересува от проблемите на другите. Ако неговите възпитатели освен всичко това започнат и активно да го отблъскват от себе си, детето ще ги избягва, а гневното му държание почти със сигурност ще изпъкне на преден план“ (Боулби, 2019, с. 111-112). Това поведение продължава докато детето не успее да възстанови физическата и емоционална близост с фигурата на привързаност или докато детето се откаже от нейното търсене, както се случва в контекста на дълга раздяла с фигурата на привързаност или нейната загуба (Speranza et al., 2020).

Деца, които са имали сигурна връзка с майката преди шестия месец, при отделянето им и настаняването им под чужди грижи проявяват предвидима последователност от емоционални реакции: протест, отчаяние, емоционално отчуждение. Тези поведения и произтичащата тревожност се определят като адаптивна реакция (Петров, 2011). В статията *Grief and mourning in infancy and early childhood* („Скръб и траур в ранна детска възраст и ранното детство“) Джон Боулби (Bowlby, 1960) акцентира върху неблагоприятните последици за развитието на личността, ако полагащият грижите е недостъпен или се преживее загуба между 6-ия месец и 3–4 годишна възраст.

Боулби въвежда термина „вътрешни оперативни модели“ (също „репрезентационни модели“ – *mental working models*), дефинирани като комплексни

афективни и когнитивни схеми, които генерират поведение спрямо присъствието и способността за откликване на значимите други (Bowlby 1980). Тези вътрешните оперативни модели обикновено са стабилни (Feeney, 2016). Според теорията на привързаността „децата развиват силни емоционални връзки с човека, който се грижи за тях през първата година от живота“ (Боулби, 2019, с. 111). Тези връзки са от изключително значение за нормалното социално и емоционално развитие и благополучие.

През втората фаза на развитието на теорията за привързаността Мери Ейнсуърт преразглежда основните ѝ постулати и насочва вниманието си към определяне на началото на възникване на привързаността у бебето и момента, в който то съзнателно насочва това поведение към майката. Тя успява да обясни индивидуалните различия във взаимоотношенията между майката и бебето – въпрос, който е изоставен от Дж. Боулби по-рано, тъй като той смята, че е прекалено трудно да се открие неговият отговор и е почти невъзможно да се изучат тези взаимоотношения.

На базата на поведението на децата в „Непознатата ситуация“ Мери Ейнсуърт (Ainsworth *et al.*, 1971) описва 3 вида привързаност: сигурен стил; тревожно-избягващ стил и тревожно-амбивалентен стил на привързаност. Сигурно привързаните бебета протестират при раздяла с майката, успокояват се бързо при завръщането ѝ, търсят активно контакт и непознат не може да ги успокои лесно. Знаейки, че могат да разчитат на фигурата, която ги обгрижва, тези деца изследват заобикалящата ги среда свободно и открито в присъствието на майката. Откликващите и отзивчиви родители представляват „стабилна база“ за децата си, вследствие на което те развиват положително работещ модел за себе си и отговорност към другите (Боулби, 2019).

При амбивалентно привързаните деца се наблюдава непоследователно поведение от страна на майката – игнориращо, интрузивно или свръхафективно. Чувството за несигурност и страхът от отхвърляне, които се формират впоследствие, правят бебето тревожно при раздяла, недоверчиво и склонно „да се залепва“. Тревожно-амбивалентно привързаните бебета не желаят да се отделят от майката, не изследват средата, реагират много силно при раздяла, плачат продължително и изграждат негативен образ за себе си (Groh *et al.*, 2017).

Тревожно-избягващите несигурни бебета, чиито майки често са отхвърлящи, неотзивчиви и нетолерантни, не проявяват признаци на тревога и дистрес при напускане на майката. При завръщането ѝ я игнорират и реагират по сходен начин на непознати. Избягващ стил на привързаност се наблюдава при деца, които отблъскват грижата на майката, а по-късно се приемат за недостойни, отхвърлени и неприети (Larose & Bernier, 2001). В резултат те стават емоционално студени, самодостатъчни и нарцистични.

Последвалите изследвания водят до обособяване на четвърти стил на привързаност, тъй като резултатите от тях показват не малък брой деца, чието поведение не се вписва в нито една от трите категории, описани от М. Ейнсуърт. По тази причина Мери Мейн и Джудит Соломон идентифицират четвърти модел на привързано поведение – *дезорганизиран стил* на привързаност (Main & Solomon, 1986). Дезорганизирано привързаните деца са разтревожени от присъствието на майката и реагират с дисоциация от заобикалящата ги среда или със свръхвъзбуда (*hyperarousal*), която се изразява с плач и писъци. Наблюдава се липса на стратегия за управление на тревожността, амбивалентно и избягващо поведение, краен дистрес при раздяла и объркано поведение при повторно събиране.

СТИЛОВЕ НА ПРИВЪРЗАНОСТ В ЗРЯЛА ВЪЗРАСТ И ДОМАШНО НАСИЛИЕ

Романтичните и близки взаимоотношения се разглеждат в същата теоретична рамка, с която се обяснява привързаността при децата (Fraley, 2002). Бренан и колеги предлагат две фундаментални дименсии по отношение на привързаността при възрастните (Brennan *et al.*, 1998). Едната е тревожност, свързана с привързаността, при която се отчита склонност към тревога в отношенията с партньора. Другата е избягване, свързано с привързаността, за което е характерно недоверие в другите и нежелание да се разчита тях. Сигурният стил на привързаност се характеризира със слаба тревожност и съмнение в околните. Така са изведени четири стила на привързаност: *сигурен, свръхангажиращ, страхуващ се и отхвърлящ*.

В книгата си „Стабилна основа“ Дж. Боулби твърди, че „специфичните взаимоотношения, застрашаването на които може да породи гняв, се подразделят на три основни вида: връзката със сексуалния партньор/ка или съпруг/а, връзката с родителите и връзката с децата“ (Боулби, 2019, с.109). Тъй като тези връзки са пропити със силни емоции, изблиците на гняв в интимните отношения са обяснени като средство „да се защити една връзка, натоварена с изключителна стойност за човека, който се ядосва“ (Боулби, 2019, с.108). Според автора „голяма част от маладаптивното насилие, което се среща в семействата, може да се тълкува като изкривена и преувеличена версия на поведение на привързаност от една страна и поведение на обгрижване от друга“ (Боулби, 2019, с.110-111).

Редица изследвания установяват връзка между несигурните стилове на привързаност в зряла възраст и домашното насилие (Allison *et al.* 2008; Henderson *et al.*, 2005). В петата лекция на тема „Насилието в семейството“, публикувана в книгата на Дж. Боулби „Стабилна основа“, авторът изброява най-често срещаните характеристики на майки, които малтретират децата си

физически: „импулсивни и незрели, склонни към периоди на интензивна тревожност, по време на които се проявяват изблици на гняв и насилие, крайно недоверчиви, силно изолирани и неспособни да създадат искрена връзка с когото и да било“ (Боулби, 2019, с. 113). Тези жени „страдат от крайна степен на тревожна привързаност и са преживели продължителни или често повтарящи се раздели, както и многократни заплахи за изоставяне“ от интимния партньор и по време на тяхното детство (Боулби, 2019, с.114). Тези данни потвърждават възгледа, че многократно повтарящите се заплахи за изоставяне са също толкова патогенни, колкото и истинската раздяла, а вероятно дори повече (Bowlby, 1973). Боулби подчертава, че „майките, които малтретират децата си, са преживели многократни заплахи, че ще бъдат пребити, осакатени или дори убити“ (Боулби, 2019, с.115). Характерно е такава майка „да очаква от собственото си дете да се грижи за нея и когато то започне да плаче, изисквайки грижа и внимание, тя губи търпение и започва да се ядосва“ (Боулби, 2019, с.115). Значителен процент от отхвърлените и тормозените деца порастват и неизбежно се включват в цикъла на семейно насилие, като продължават да реагират в социалната си среда с абсолютно същите модели на поведение, които са развили през ранното си детство.

През 1993 г. Д. Дътън и С. Пейнтър създават модела на „парадоксалната привързаност“, като се фокусират върху т.нар. „травматично свързване“, т.е. склонността на жертвите силно да се привързват към насилници, които редуват проявите на насилие с моменти на внимание и грижа. Това поведение е много сходно на склонността на амбивалентно привързаните бебета „да се залепват“ в резултат на непоследователни реакции на родителя към детето. Чувството за несигурност и страхът от отхвърляне правят човека тревожен при раздяла, недоверчив и склонен да се привързва по-силно след всяко отхвърляне. По аналогичен начин може да заключим, че поведението на насилника е вид протест и опит за привличане на вниманието на фигурата на привързаност, която го е отхвърлила и лишила от задоволяване на основните му емоционални потребности, точно както тревожните амбивалентни бебета реагират силно при раздяла и плачат продължително (Godbout *et al.*, 2017). А. Хендерсън и колеги (Henderson *et al.*, 2005) доказват, че свръхангажиращ стил на привързаност при възрастни е предпоставка за поддържане на насилствени партньорски отношения, които включват както насилие, така и психологическа агресия, и това няма връзка с пола. Изследователите твърдят, че поведението на хора със свръхангажиращ стил на привързване се характеризира с нужда от близост и страх от изоставяне, които допринасят за взискателно и агресивно поведение, когато емоционалните им нужди не са задоволени. Жертвите на насилие със същия стил на привързаност са по-склонни да останат в насилствена връзка по същите причини. На базата на резултатите от научните изследвания може да се направи обобщението, че хора със свръхангажиращ стил на

привързаност използват насилие в интимните отношения като начин за постигане на близост, докато тези с отхвърлящ стил на привързаност използват насилието като начин за създаване на дистанция, когато се чувстват притиснати от обсебващ и свръх-контролиращ партньор.

Петкова (2013) проучва връзката между стила на привързаност и модела на партниране при двойки, които си взаимодействат с насилие, и такива, които не допускат насилие във взаимоотношенията си. Партнирането без насилие в семейната двойка се основава преди всичко на комбинация от стилове, единият от които най-често е сигурният, демонстриран предимно от жените. Другият партньор може да е носител на всеки от възможните стилове. Би могло да се приеме, че сигурният стил дава стабилност и увереност във връзката и неутрализира крайните поведенчески прояви, типични за стила, с който е в комбинация. Партнирането чрез сигурните модели представя жените като търсещи интимност, оказващи подкрепа и дълбока привързаност. Добре изразена при двойките без насилие е и комбинацията страхуващ се/страхуващ се стил, която съответства на прилагане на модела „поддържане на дистанция“ в интимната двойка (Петкова, 2013).

КРИТИКА НА ТЕОРИЯТА ЗА ПРИВЪРЗАНОСТТА

Основна слабост на теорията за привързаността е, че акцентът е поставен основно върху вътрешни индивидуални фактори и отношенията между интимни партньори, а се пренебрегват по-глобалните социални фактори. Това е особено проблематично предвид социалните и икономически фактори, които оказват огромно влияние върху домашното насилие.

Важно е да се има предвид, че опитът за бягство от насилствена връзка може да има сериозни икономически последици за малтретираната жена, включително загуба на работа, жилище, здравни грижи или финансова подкрепа от доходите на партньора ѝ (Hattery, 2009; Matthews, 2004; Resko, 2010). На жени в такова положение трябва да се предоставят възможности за работа, жилище и качествена терапевтична помощ, за да успеят наново да изградят живота си. Самата гледна точка на теорията за привързаността не успява да отговори на тези основни нужди на жените, засегнати от насилие от интимен партньор, особено бедните, за които икономическата и материалната подкрепа са от съществено значение.

Освен това теорията на привързаността е критикувана, защото не обръща особено внимание на психичното функциониране на насилника. Мъжете насилници обикновено имат изкривени модели на мислене и много от тях са резистентни на терапия отчасти защото техните методи за поддържане на власт и контрол са били ефективни (Bancroft, 2002).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от това теоретично изследване може да послужат като методологична основа в консултативната работа с хора от различни възрастови групи, които имат проблематични близки взаимоотношения, включващи агресия, насилие и тормоз. По-нататъшно изследване на взаимовръзката между стила на привързаност и домашното насилие би могло да допринесе за по-задълбочено разбиране на процеса на формиране и развитие на близките взаимоотношения, което пък да доведе до създаване на по-хармонични семейни взаимоотношения и отглеждане на по-щастливи и здрави деца. Както самият Дж. Боулби отбелязва в книгата си „Стабилна основа“: „Светът, който сме създали, се гради върху преобърнати ценности. Във всички икономически контексти се смята за предимство както мъжката, така и женската енергия да бъдат посвещавани на производството на материални блага. Докато посвещаването на мъжката и женската енергия на целта да се отгледат щастливи, здрави и самостоятелни деца изобщо не се смята за предимство“ (Боулби 2019, с.13).

REFERENCES

- Боулби, Дж. (2019). *Стабилна основа: Привързаността родители-деца и психичното здраве*. София: Изток-Запад.
- Петкова, М. (2013). Личностни диспозиции и модели на партньорство при двойки с домашно насилие. Дисертационен труд за получаване на образователната и научна степен „ДОКТОР“.
- Петров, Д. (2011). Стил на привързаност и удовлетвореност от близките взаимоотношения. *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Философски факултет, Книга психология, 101*, 131-156.
- Ainsworth, M., Bell, S., & Stayton, D. (1971). Individual differences in Strange Situation behavior of one-year-olds. In H. R. Schaffer (Ed.), *The origins of human social relations* (pp. 17-57). Cambridge, MA: Academic Press.
- Allison, C., Bartholomew, K., Mayseless, O., & Dutton, D. (2008). Love as a battlefield: Attachment and relationship dynamics in couples identified for male partner violence. *Journal of Family Issues, 29*(1), 125–150.
- Bancroft, L. (2002). *Why does he do that? Inside the minds of angry and controlling men*. New York, NY: Putnam's Sons.
- Bowlby, J. (1960). Grief and mourning in infancy and early childhood. *The Psychoanalytic Study of the Child, VX*, 3-39.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss*. Vol. 2: *Separation: anxiety and anger*. New York, NY: Basic Books.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and Loss*. Vol. 3: *Loss, Sadness and Depression*. New York: Basic Books.

- Brennan, K., Clark, C., & Shaver, P. (1998). Self-report measurement of adult romantic attachment: An integrative overview. In J. Simpson & W. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* (pp. 46-76). NY: The Guilford Press.
- Dutton, D., & Painter, S. (1993). The battered woman syndrome: Effects of severity and intermittency of abuse. *American Journal of Orthopsychiatry*, 63(4), 614–622.
- Feeney, J. (2016). Adult romantic attachment: Developments in the study of couple relationships. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications* (3rd ed.). (pp. 435–4863). NY: The Guilford Press.
- Fraley, C. (2002). Attachment Stability from Infancy to Adulthood: Meta-Analysis and Dynamic Modeling of Developmental Mechanisms. *Personality and Social Psychology Review*, 6(2), 123–151.
- Godbout, N., Daspe, M., Lussier, Y., Sabourin, S., Dutton, D., & Hébert, M. (2017). Early exposure to violence, relationship violence, and relationship satisfaction in adolescents and emerging adults: The role of romantic attachment. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9, 127–137. doi: 10.1037/tra0000136.
- Groh, A., Fearon, R., vanIjzendoorn, M., Bakermans-Kranenburg, M., & Roisman, G. (2017). Attachment in the early life course: Meta-analytic evidence for its role in socioemotional development. *Child Development Perspectives*, 11(1), 70-76. doi: 10.1111/cdep.12213.
- Hattery, A. (2009). *Intimate partner violence*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Henderson, A., Bartholomew, K., Trinke, S., & Kwong, M. (2005). When loving means hurting: An exploration of attachment and intimate abuse in a community sample. *Journal of Family Violence*, 20(4), 219–230.
- Larose, S., & Bernier, A. (2001). Social support processes: Mediators of attachment state of mind and adjustment in late adolescence. *Attachment and Human Development*, 3, 96–120.
- Main, M., & Solomon, J. (1986). Discovery of an insecure disoriented attachment pattern: procedures, findings and implications for the classification of behavior. In T. Brazelton & M. Youngman (Eds.), *Affective Development in Infancy* (pp. 95-124). New York: Ablex Pub.
- Matthews, D. (2004). *Domestic violence sourcebook*. Detroit, MI: Omnigraphics
- Policy Against Violence Association (2019). *Introductory report in the field of violence*, prepared within the project BG05M9OP001-3.011 "Together against violence", 140-141.
- Resko, S. (2010). *Intimate partner violence and women's economic insecurity*. El Paso, TX: LFB Scholarly Publishing.
- Speranza, A. M., Quintigliano, M., Lauriola, M., & Fortunato, A. (2020). P-CRS: A clinical scale to assess the parent-child relationship in infancy and early childhood. *Intern. J. Envir. Res. Public Health*, 17, 3458. Doi: 10.3390/ijerph17103458.

ПСИХОТЕРАПИЯТА В БЪЛГАРИЯ – ЕДИН РАЗЛИЧЕН ПОГЛЕД

д-р Атанас Атанасов
atanasov.atanas.1982@gmail.com

Благородна Бунева
bouneva@abv.bg

Атанас Атанасов и Благородна Бунева. ПСИХОТЕРАПИЯТА В БЪЛГАРИЯ – ЕДИН РАЗЛИЧЕН ПОГЛЕД

През последните десетилетия нарасна броят на психотерапевтичните школи у нас. Те предлагат редица обучения в различните модалности на психотерапията. Успяват ли обаче да отговорят на очакванията на клиентите/пациентите? Достатъчно близки ли са до българския начин на мислене, бит и култура? Не използват ли техники и теории, които контрастират с българската народопсихология? И не на последно място, не демонстрират ли догматизъм и склонност към митологизиране на водещите имена в отделните направления, което евентуално пречат собственото им развитие? Настоящият доклад има за цел да внесе различен, критичен поглед върху психотерапевтичните школи в България и да запознае аудиторията с основните акценти на освобождаващата психотерапия, създадена от проф. д-р Никола Шипковенски.

Ключови думи: психотерапия, народопсихология, освобождаваща психотерапия

Atanas Atanasov and Blagorodna Buneva. PSYCHOTHERAPY IN BULGARIA – A DIFFERENT VIEW

In recent decades, the number of psychotherapeutic schools in our country has grown. They offer numerous trainings in different modalities of psychotherapy. However, are they succeeding in meeting the expectations of clients/patients? Are they close enough to the Bulgarian way of thinking, lifestyle, and culture? Do they use techniques and theories that contrast with Bulgarian folk psychology? And last but not least, do they not demonstrate dogmatism and a tendency to mythologize the leading names in particular fields, which possibly hinders their own development? This paper aims to bring a different, critical perspective on the psychotherapeutic schools in Bulgaria and to introduce the audience to the main accents of liberation psychotherapy created by Prof. Dr. Nikola Shipkovensky.

Keywords: psychotherapy, folk psychology, liberation psychotherapy

През последните три десетилетия в България се утвърдиха редица психотерапевтични модалности, чиито местни „ръководители“ активно провеждат обучения на млади специалисти и обикновено твърдят, че имат богата психотерапевтична практика. Въпреки това видимата страна на психотерапията у нас има някои характеристики, които превръщат българския опит по скоро в любопитно изключение. Докато в Западна Европа, САЩ, Канада, Австралия, Южна Африка и т.н. между представителите на различните парадигми се водят разгорещени дебати за ефективността на различните направления, в България в психотерапевтичната гилдия цари мир и разбирателство. Като последица, в изброените части на света постоянно се появяват нови идеи и нови гледни точки, и в тази връзка нови парадигми, а в България се работи по утвърждаване и оползотворяване на вече появили се кумири и кандидат-кумири.

Историята на психотерапията от самото ѝ възникване представлява непрекъсвана борба на идеи, която продължава и до днес. Във Франция например началото на новото хилядолетие е белязано от сериозни опити за трансформация в тази сфера. За това, как да мислим, как да чувстваме и въобще как да живеем по-качествено без Фройд и психоанализата, ни говорят в *Le livre noir de la psychanalyse* („Черна книга на психоанализата“) четиридесет автори от различни националности и сфери на науката – психолози, психиатри, психотерапевти, философи и др. Тяхното произведение, публикувано през 2005 г. от издателство *Les Arènes* в Париж, незабавно предизвиква огромен интерес и поражда сериозна полемика. Под въпрос са поставени научните основи на теорията на Зигмунд Фройд, както и историята и най-вече ефективността на психоанализата. Акцентът на книгата е поставен върху терапевтичните провали на метода, но много критики получава и сектантският – според авторите – характер на фройдисткото движение. Те имат предвид превръщането на личността и идеите на Фройд в легенда, която предполага единствено преклонение и следване, и никога критика.

През 2010 г. именитият френски философ Мишел Онфре се присъединява към критиците на психоанализата, публикувайки трактата си от 600 страници *Le Crépuscule d'une idole: L'Affabulation freudienne* („Залезът на един идол: Фройдистката измислица“). Неговите тези също се фокусират върху ненаучността и спорната ефективност на психоанализата. Централно място в произведението заема анализът на идеята за Едиповия комплекс, който според Онфре е лично преживяване на Фройд, свързано с неговата семейна история, а не универсален развитиен феномен.

Всъщност още в самото начало на Фройдисткото движение тезите на Фройд предизвикват противопоставяне от страна както на лекари, философи и психолози, нямащи връзка с психоанализата, така и на членове на психоаналитичната общност. Този факт е силно положителен, тъй като благодарение на съпроти-

вата се раждат Юнгианската психоанализа, индивидуалната психология на Адлер, психотерапевтичните възгледи на Вилхелм Райх. По-късно, разочаровани от терапевтичните възможности на психоанализата, психоаналитици създават когнитивно-поведенческата психотерапия, системната психотерапия, психодрамата, транзакционния анализ, гещалттерапията и т.н.

Тъй като липсва единна психоаналитична теория, можем да различим четири основни направления в психоанализата: теориите на нагоните, егото, обектните отношения и Аза. Всяко от тези направления има свой принос. Самият Фройд поставя началото на психологията на егото, като ревизира теорията на нагоните, въвеждайки хипотезата за трите структури на психичния апарат. Съществен принос към его-психологията прави Вилхелм Райх чрез извеждане на защитната функция на характера. Хайнц Хартман е този, който обръща внимание на ролята на егото за адаптацията към обкръжението. Австрийската психоаналитичка, практикуваща в Лондон, Мелани Клайн, е създател на съвременната теория на обектните отношения. Тази теория се доразработва от Р. Д. Фелдърн и Д. Уиникът.

Нито юнгианската психоанализа и индивидуалната психология, нито четирите направления в развитийната психоанализа щяха да съществуват, ако техните автори се бяха придържали стриктно към догмите на Фройдистката теория. Известни са тежките конфликти, които Фройд е имал с онези от своите ученици, които дръзват да работят в различна посока и да извеждат и популяризират свои идеи. Тъй като не общуват помежду си в реалния живот, Фройд, Юнг и Адлер обменят идеи чрез трудовете си. В „Петте случая“ Фройд неколккратно се обръща към г-н Юнг и г-н Адлер в стремежа си да разясни някаква своя мисъл. От своя страна, в студията „Нови пътища на психологията“ Юнг критикува различни схващания на Фройд и Адлер за несъзнаваните процеси, извеждайки собствените си идеи и формулирайки основните понятия на Юнгианската психология на несъзнаваното.

В борбата на идеи някои новатори успяват да се наложат относително безболезнено, но други се натъкват на сериозни трудности. Например Адлерианският холистичен подход към изучаването на характера добива изключително влияние и успех в педагогиката и психиатрията. В ранните години на работената от Джон Боулби теория на привързаността академичните среди го атакуват, а поради отклонението от психоаналитичната доктрина психоаналитичната общност го остракира. Впоследствие обаче теорията се превръща в основна обяснителна рамка за разбиране на междуличностните отношения. Съвсем различна е съдбата на Вилхелм Райх, който умира в американски затвор в щата Пенсилвания, осъден за шарлатанство и разпространение на фалшива от научна гледна точка информация. Лабораторията му е унищожена, а книгите му са из-

горени. Въпреки разпространението и успехите на неорайхианската психотерапевтична школа, чийто корени се откриват във възгледите на Райх, и до днес на него се гледа с насмешка.

За разлика от западноевропейските и американските психоаналитици и психотерапевти, българските им колеги с едно-единствено изключение в лицето на проф. Шипковенски никога не са дръзвали да подложат на критика утвърдените вече теоретични положения и да се опитат да развият някаква нова идея. Те по-скоро се опитват на всяка цена да приложат далечни и неразбираеми с оглед на българската народопсихология теоретични положения. В случая значение имат межкултурните различия, които определят не само особеностите на функционирането на социума, но и специфичните възприятия и ценности на отделната личност.

Съществен е изследователският и теоретичен принос при измерване на межкултурните различия на холандския социален психолог Хеерт Хофстеде. Според проведеното по отношение на България изследване ние сме умерено колективистичен народ и често живеем в разширени семейства, даващи подкрепа, но изискващи насрещна вярност. Поощрява се избягването на конфликти в общността, а децата се учат на мислене „ние“. Личното мнение не се цени особено, а изразяването му не се поощрява. В тази връзка идеята за въвеждане на индивидуални граници като терапевтична цел, която присъства в системната терапия, когнитивно-поведенческата терапия, гещалттерапията, базираната на ментализацията терапия и т.н., е комплицирана и по-скоро неприложима. Теорията на американския психиатър, психоаналитик и системен терапевт Мъри Боуен за емоционалната диференциация като средство за овладяване на тревожността и ограничаване на семейните дисфункции е изключително популярна в Западните общества, където тезата за междуличностните граници е отдавна въведена, но е с ограничен капацитет там, където мисленето „Аз“ не е особено застъпено.

По параметъра избягване срещу толериране на несигурност българското общество е категорично избягващо. Това означава, че несигурността не се възприема като нормална страна на живота, а по-скоро като постоянна заплаха. Толерирането на несигурност обаче представлява и изведена терапевтична цел във водещите парадигми.

Въпросът е как се постига терапевтична цел, която противоречи на културните особености на клиента/пациента? Това вероятно е възможно, но се изисква воля да се забележи противоречието и усилие да се постигне неговото преодоляване. В България обаче липсват каквито и да е видими (например публикации) следи от творчески подход в прилагането на чуждите психотерапевтични постижения.

Тази неособено вдъхновяваща картина за щастие има и своето изключение. В далечната 1965 г. един български психиатър и психотерапевт издава книга със заглавие „Ятрогения и освобождаваща психотерапия“, която почти незабавно е

преведена на редица езици. В тази книга, която десетина години по-късно е включена в обучението на японските студенти по медицина, проф. Никола Шипковенски излага разработената от него въз основа на дългогодишния му клиничен опит „освобождаваща психотерапия“. Впечатляващото е, че още през 1965 г. той излага редица съображения за ятрогенното според него въздействие на психоанализата, които в наши дни намират място в революционните трудове на Мекел Якобсон, Мишел Онфре и т.н.

Проф. Никола Шипковенски е известен български психиатър, основоположник на психиатрията в България и на много от секторите в нея, например психопатологията, психотерапията и съдебната психиатрия. Той е личност с богата култура и клинична практика, лекар и учен с модерно за времето си мислене.

Тук подробно ще разгледаме оригиналния лечебен метод, до който проф. Шипковенски достига и нарича освобождаваща психотерапия. Характеристиките на освобождаващата психотерапия са описани подробно в книгата „Ятрогенния или освобождаваща психотерапия“, издадена на български език през 2016 г. благодарение на дъщерята на проф. Шипковенски – Мариана Шипковенска.

Освобождаващата психотерапия на Шипковенски цели да разгърне пълния потенциал на личността. Тя съдържа в себе си четири основни принципа, които подпомагат клиентите и пациентите да получат прозрение, необходимо им за изграждане на стабилно поведение и конструктивно функциониране. Първият принцип се свързва с освобождение от болестотворната обстановка. Свободата от страхове и опасения, свобода от властта на психичната болест е вторият принцип на освобождаващата психотерапия. Проф. Шипковенски цитира Сенека в седемдесет и осмото му писмо до Луцилий, в което римският философ отправя следния съвет: „Болките утихват, когато избягваш да ги преувеличаваш във въображението си“. Третият принцип на освобождаващата психотерапия се основава на концепцията за свобода от хипохондрично самонаблюдение. Позовавайки се отново на кореспонденцията между Сенека и Луцилий, проф. Шипковенски формулира четвъртия принцип на освобождаващата психотерапия – лекуващото мълчание. В свое писмо Сенека дава на Луцилий следния съвет: „Внимавай да не си влошиш състоянието с оплаквания и вопли по страданието си“.

ПЪРВИ ПРИНЦИП: СВОБОДА ОТ БОЛЕСТОТВОРНАТА ОБСТАНОВКА

Свободата от болестотворната обстановка се характеризира със свобода от дидактогенна ситуация, свобода от професионална угнетеност, свобода от съпружеско неразбирателство, свобода от потискащи обстоятелства, свобода от патогенно самовглъбяване.

Според наблюденията и клиничния опит на проф. Шипковенски много често пациентът се излекува, като се отстрани от патогенната ситуация и нейното потискащо влияние. Психиатърът споделя свой случай, в който промяна на

болестотворната обстановка успява да излекува психозата на пациента. Светослав Н., който е на 19 г., е студент по медицина. Към онзи момент баща му е директор на университетска клиника и по негово изискване Светослав започва да учи медицина. Той приема с нежелание предложението на родителите си, но не се противопоставя. Безпокойството му нараства след участие в дисекции. Накрая развива халюцинационна психоза, която напомня на някои психиатри клиничната картина на шизофрения. По всичко личи, че това е случай на хистерия. Проф. Шипковенски препоръчва на бащата да позволи на сина си да напусне Медицинския факултет и да се прехвърли в Консерваторията, каквото е било желанието на момчето. Психиатърът убеждава бащата да не вкарва сина си в психиатрията, както и да не приема предписваните психофармацевтични лекарства. Скоро след като патогенната ситуация е отстранена, хистеричните халюцинации се успокояват и изчезват. Светослав завършва успешно курса на обучение в Консерваторията и е певец в Народната опера от петнайсет години. Психозата му никога не се завръща.

Според наблюденията и клиничния опит на проф. Шипковенски много често пациентът се излекува, като се отстрани от патогенната ситуация и нейното потискащо влияние. За да изследва болестотворната обстановка проф. Шипковенски пръв въвежда в психотерапията техника, с която насърчава пациента да напише историята на живота и заболяването си. Писмената изповед полага основите за определяне на етиологията на патогенните реакции на пациентите и освен това оказва психотерапевтично влияние върху тях. По този начин психиатърът дава възможност на пациентите си да размишляват „обективно“ върху оплакванията си. По-нататък липсата на причини за проблема им често се възприема по-лесно. Когато четат „изповедите“ си пред терапевта, пациентите избухват в смях пред абсурдността на тревогите си. Така се поставя добро начало на възстановяването.

ВТОРИ ПРИНЦИП: СВОБОДА ОТ ВЛАСТТА НА ПСИХИЧНАТА БОЛЕСТ

Съзряването на личността е немислимо без преодоляването на страха от настъпването на края на живота. Известната поговорка гласи: „Страхливият умира постоянно, мъдрият – само веднъж“.

Според психиатъра сънищата възпроизвеждат всички незавършени в будно състояние преживявания. В научния си труд проф. Шипковенски разглежда съня както през положителните нагласи към него, така и през негативните вярвания, които битуват в българската култура и общество. В положителен аспект българският учен е изследвал сънуването на кошмари (задушаване, умирање и други мъчителни състояния), като приема тези състояния за особен тип терапия, при която промяната на положението на тялото, на дишането или на пулса води до освобождение от натрупалия се страх или гняв.

Другите положителни аспекти, които лекарят разглежда в книгата си, са изводите му, че много произведения на изкуството и научни разработки се дооформят по време на сън. Изследвал е как гениални писатели оставят героите си да изяснят потискащи проблеми на битието чрез сънищата си, да стигнат ретроспективно до прозрение и да се подготвят за решение.

Психиатърът споделя, че невинаги сънуването може да изпълни ролята и да се разглежда в контекста на освобождаващата терапия. Ученият е наблюдавал, че понякога то може да предизвиква реакции на страхова невроза и реактивна меланхолия. Особено фатални според него се оказват сънищата, на които се приписва пророческо значение – „вещащите гибел сънища“ водят лесно и неизбежно до патологични реакции на човека. Лекарят е обяснявал на болния, че сънищата не „пророкуват“ нищо, а показват просто в образни сцени неизживени страхове и опасения в будно състояние. Българският психотерапевт най-вероятно се е опитвал да промени вярванията на хората, в случай че гледат на съня по този дисфункционален начин, като им е обяснявал, че т.нар. лоши сънища са всъщност добри, защото, съживявайки притесненията и страховете от будното състояние, ги освобождават от афективния им потенциал. „Така денят ни остава свободен, за да изпълняваме задълженията си и да се радваме на живота.“

Проф. Шипковенски е установил, че поведенческите експерименти могат да имат освобождаваща функция и ядрогенни вреди. В книгата си българският учен споделя положителните си нагласи към широко разпространените днес „парадоксални интенции“ и подходящи „методи за десенситизация“. Разказва и всеизвестния поведенчески експеримент на Уотсън и Рейнър с 11-месечния Албърт, който има ядрогенно въздействие върху детето.

Изключително интересна е концепцията на проф. Шипковенски за ръкуването при психичната болест. Психиатърът описва начина на ръкуване при маниакално-депресивна психоза, при който болният се държи съвсем различно, когато се ръкува по време на маниакалната и по време на депресивната фаза. Лекарят е наблюдавал, че по време на маниакалната фаза болният си подава ръката високомерно, с чувство за собственото си „всемогъщество“, без ни най-малък усет за общественото положение, почтената възраст, пола, значимостта на професията на другия. Според психиатъра, когато човек навлезе в депресивната фаза, обзет от налудност за собствената вина, се чувства недостоен за доброжелателно ръкуване. Вярванията на болния са, че „негодник“ като него не заслужава такъв израз на уважение и признателност.

ТРЕТИ ПРИНЦИП: СВОБОДА ОТ ХИПОХОНДРИЧНО САМОНАБЛЮДЕНИЕ

Проф. Шипковенски споделя, че всеки психотерапевтичен метод изисква като задължителна предпоставка свобода от самонаблюдение. Психиатърът не е изнедадан от факта, че в своята логотерапия В. Франкъл отдава роля на дерефлексията.

Тук може да направим препратка и към когнитивно-поведенческата психотерапия, при която е така широко застъпен когнитивният дневник. Какви са ползите от него? Успява ли когнитивният дневник да разреши вътрешните конфликти на човека, или по-скоро има ядрогенно въздействие? Нашите лични наблюдения са, че когнитивният дневник принизява личността и предизвиква у човека нискочестотни емоции, които не водят до освобождение, а до ядрогения. Когнитивният дневник е в разрез с третия принцип, който българският психотерапевт въвежда, а именно свобода от хипохондрично наблюдение. Моделът, който когнитивно-поведенческата терапия предлага, е Западен, далечен на нашата култура и със съмнителен ефект. Когнитивно-поведенческата психотерапия свежда всеки проблем до ситуация и така поставя твърде елементарна рамка, през която изследва чувствата, емоциите, телесните усещания и базисните вярвания на клиента/пациента. Личният ни опит показва, че това води до повишаване на емоционалната интелигентност, но не и до разрешаване на вътрешните конфликти у пациента/клиента.

Ако днес проф. Шипковенски имаше възможност да се запознае с когнитивно-поведенческата психотерапия, може би щеше да одобри нейния диагностичен инструментариум и да я ползва при оценката и формулировката на случаите си, но само толкова.

Към третия принцип на освобождаващата психотерапия психиатърът причислява лечебните свойства на физическия труд и хобито на човека. Той смята, че свободата от хипохондрично самонаблюдение може да бъде постигната само чрез положителна организация на живота въз основа на съзидателни идеали, от една страна, и рутина при изпълнението на конкретни дейности, от друга.

Българският психотерапевт смята, че като психотерапевти трябва да насочим вниманието на клиентите/пациентите към хоби, което е подходящо и съответства на техния светоглед и характер, както и на здравословното им състояние.

ЧЕТВЪРТИ ПРИНЦИП: ЛЕКУВАЩО МЪЛЧАНИЕ

Според учения пациент, който постоянно се оплаква от всичките си заболявания, вреди на самия себе си с проникващия и разпростиращ се ефект на изговорените думи. И. П. Павлов споделя: „Изговорената дума за човека е основен стимул, който се приема много по-обхватно от другите стимули. В това отношение думата не може да бъде сравнявана с условните рефлексии при животните.“

Опитът на психиатърът показва, че когато човек споделя страданията си с приятели, познати, а дори и с непознати, неизбежно се чувства задължен да изслуша внимателно и техните оплаквания. Чрез хетеросугестия и може би чрез интроспекция оплакванията на другите хора се прокрадват в съзнанието му. Нищо чудно, че когато слуша, собственото му заболяване се обогатява с много други „симптоми“.

На своите пациенти проф. Шипковенски е обяснявал, че техните оплаквания биха могли да отровят семейната атмосфера. Когато съпругът или съпругата постоянно се оплаква, с времето това лесно може да се превърне в пълно отчуждение и раздяла. Разбитият дом се превръща в ад. Презрение и даже омраза заемат мястото на обичта.

В клиничната си практика лекарят насочва вниманието на пациентите/клиентите към вредните последствия за децата (хипохондрична загриженост на родителите). Той няма предвид родителската тревога за здравето на децата, а ятрогенните опасности (причинени от безспирното невротично оплакване на майката и бащата), които постоянно са надвиснали над децата. Според Шипковенски самосъжалението е по-недостойно за човека от страха от смъртта.

Става ясно, че освобождаваща психотерапия е единствената българска психотерапия, която е създадена от проф. Шипковенски на базата на неговите наблюдения, изследвания и богат клиничен опит. Тя се свежда до четири основни принципа, обединени от идеята за свобода: свобода от болестотворната обстановка, от страха и опасенията, от хипохондричното самонаблюдение и от разговори за собствените и чуждите болести (лекуващо мълчание). При патологични състояния на личността концепцията на освобождаващата психотерапия взема предвид не само междуличностните конфликти и най-съкровеният тревоги и трудности на човека, но и неговата семейна и социална адаптация, както и мястото му в социума.

Критичният поглед тук има за цел да провокира психотерапевтите в България да работят за развитието и усъвършенстването си като равнопоставени членове на международната психотерапевтична общност. Максимите „Опознай себе си“ и „Контролирай се“ са изписани на древния храм на Аполон в Делфи. Днес малцина знаят колко усилия са нужни да ги следваме – малцината, за които идеалите за хуманност и за медицинско и психотерапевтично призвание не са само думи.

ЛИТЕРАТУРА

- Шипковенски Н. (2016). *Ятрогенния или освобождаваща психотерапия*. София: Изток-Запад.
- Адлер А. (2009). *За нервния характер*. София: Здраве и щастие.
- Атанасов Н. (2017). *Теории за психичното развитие в психоанализата*. София: НБУ.
- Хофстеде, Х. и Педърсън, П. (2003). *Изследване на културата*. София: Класика и стил.
- Юнг, К. Г. (2019). *Две студии по аналитична психология*. Плевен: Лере Артис.
- Borch-Jacobsen, M. & Cottraux, J. (2005). *Le livre noir de psychanalyse*. Paris: Editions Les Arènes.
- Onfray, M. (2010). *Le crépuscule d'une idole*. Paris: Le Livre de Poche.

ПСИХОЛОГИЧНО КОНСУЛТИРАНЕ НА ЖЕНИ С ФЕРТИЛНИ ПРОБЛЕМИ

доц. д-р Диана Андонова Циркова
Бургаски свободен университет
dianatsirkova@yahoo.com

Диана Циркова. ПСИХОЛОГИЧНО КОНСУЛТИРАНЕ НА ЖЕНИ С ФЕРТИЛНИ ПРОБЛЕМИ

Статията акцентира върху няколко важни въпроса, изведени от консултативната практика с жени с фертилни проблеми. Как съвременният контекст на асистираните репродуктивни технологии влияе върху несъзнаваното желание за дете? Това е желание, което има сложна история, с начало в ранното детство, свързано с нарцисизма, идентификациите, амбивалентните отношения със собствената майка и идеята за безсмъртие. Жак Лакан въвежда разграничението между нужда, искане и желание в несъзнавания психичен живот. В дискурса с консултираните жени можем да открием разликата между искане, желание и „право“ на дете.

Какви са психопатологичните рискове след успешни и неуспешни процедури? Депресивни състояния с различна тежест, отключване на психотични епизоди могат да накарат асистиращите екипи да насочат пациентките си за консултиране и психотерапия. Ако при неуспешните процедури тези състояния изглеждат психологически обосновани, как да интерпретираме тяхната поява след успешните репродуктивни процедури?

Мястото на консултанта, неговата етична позиция ще му позволи да разгърне в интервюто индивидуалната история на пациента. В този разказ ще се конструира част от истината на субекта за неговото страдание. Заедно, консултантът и пациентът ще открият референтните точки на преживяванията, които пречат на живота да продължи.

Ключови думи: фертилни проблеми, желание за дете, конструиране на интервю

Diana Tsirkova. PSYCHOLOGICAL COUNSELING FOR WOMEN WITH FERTILITY PROBLEMS

The article focuses on several important issues taken from counseling practice with women with fertile problems. How does the contemporary context of assisted reproductive technologies affect the unconscious desire for a child? This is a desire that has a complex history, beginning in early childhood, associated with narcissism, identifications, the ambivalent relationships with one's own mother, and the idea of

immortality. Jacques Lacan introduces the distinction between need, demand, and desire in the unconscious mental life. In the discourse with the consulted women, we can find the difference between a demand, a desire and a “right” to a child.

What are the psychopathological risks after successful and unsuccessful procedures? Depressive states of varying severity and triggering of psychotic episodes can lead the assisting teams to refer their patients for counseling and psychotherapy. If in unsuccessful procedures, these conditions seem psychologically justified, how should we interpret their occurrence after successful reproductive procedures?

The place of the consultant, his ethical position will allow them to uncover the individual history of the patient in the interview. In this story, part of the truth about the subject's suffering will be constructed. Together, the counselor and the patient will discover the reference points of the experiences that prevent life from going on.

Keywords: fertility problems, desire for a child, constructing an interview

В началото на 90-те години на миналия век започват да се появяват обобщени данни от изследвания, свързани с емоционалното състояние на жените, преживели неуспешни опити за зачеване чрез алтернативни репродуктивни технологии. Отбелязана е тенденцията за повишаване на депресивността след неуспешни опити с „ин витро“ процедури. Проучванията показват, че с повишаване на броя на неуспешните опити се засилва тежестта на депресивната картина (Baum, Revenson, & Singer, 2000). В началото на XXI век се появяват публикации, които поставят използването на асистиран репродуктивни технологии (ART) в групата на рисковите фактори, водещи до постнатална депресия.

Интересна е трансформацията в медицинското назоваване на проблема с невъзможността за забременяване. Социологическо проучване (Коцева и Тодорова, 2005) очертава промените в медицинската литература на конструирането на диагнозата „безплодие“. Докато в медицинските текстове от началото на XIX век стерилността, синоним на „празнота“, се мисли преди всичко като дисфункция на репродуктивните органи на жената и като симптом, който няма самостоятелна диагностична стойност, в края на същия век безплодието се разглежда и като възможна дисфункционалност на мъжа. В наши дни понятието „стерилитет“, което има конотация на биологична предопределеност и е стигматизиращо от социална гледна точка, е заменено от неутралното понятие „инфертилитет“, което носи идеята за физиологична обратимост и възможност за лечение. В изследването си авторите посочват, че стерилността се тълкува във връзка с променящата се роля на жената от края на XIX век – навлизането ѝ в сферата на платения труд, образованието, професионалната реализация. Показателно е влизането на понятието „репродуктивни права“ в обществения дискурс, което поставя нов акцент в процеса на еманципация – правото на жените и на двойката да решават сами дали да имат дете и кога (Коцева и Тодорова, 2005).

В момента прибягването до различни форми на асистирана медицински репродукция става все по-бързо и по-често. Освен ин витро оплождане, са въведени криогенните биотехнологии (имплантиране на замразени ембриони), имплантирането на донорски яйцеклетки, интрацитоплазмено инжектиране на донорски сперматозоиди. Типът на двойките, които искат да родят и отгледат дете, също се промени. Към традиционната двойка се добавят хомосексуалните двойки, мъже и жени, които искат да имат дете, без да съжителстват с партньор. Технологиите се развиват, правят невъзможното възможно, премахват болката от стерилността, прескачат ограниченията на биологичното създаване и „произвеждат“ бебета.

Оказва се, че да „получиш“ бебе невинаги е идеалното решение за премахване на страданието, конструирано от различни житейски конфигурации за всеки човек. Идването или неидването на бебето отваря стари въпроси, незавършени психични теми, нарцистични рани.

За пациентите, при които репродуктивните технологии не помагат, клиничната практика позволява да бъдат посрещнати, слушани и подкрепени да декодират собственото си страдание, да изградят надежда за бъдещо съществуване със или без деца.

До началото на ХХ век медицинските усилия са насочени към овладяване на хиперфертилността. През втората половина на ХХ век революцията в контрацепцията създава илюзията за пълен контрол върху зачеването и води след себе си отлагане на забременяването във времето. Първото желано зачеване все по-често се случва вече между 30-тата и 40-тата година на жената (Брайсън, 2020). Приоритет се дава на продължаващото образование, кариерното израстване, избора на партньор и място на живеене. По този начин жените бързо се оказват извън благоприятния период на женската фертилност, за който статистиката сочи, че е между 18 и 28 години. Детето се превръща в елемент от личния успех на родителя или на двойката. Невъзможността за зачеване става източник на огромно страдание и разочарование. Траурът по изгубената възможност за бременност и раждане, за създаване на дете, може да се превърне в безкраен патологичен траур или да отключи тежко депресивно състояние.

КАКВО НИ КАЗВА БИОЛОГИЯТА

Вероятността за зачеване при случаен полов акт е около 3 %. Данни от 2019 г. показват, че в западните страни на Европа 1 от 7 двойки търси помощ за зачеване. Друго изследване, провеждано в продължение на 40 години в Западна Европа, от 1973 до 2011, извежда тенденция, че качествените сперматозоиди в спермата на мъжете са намалели с 50 %. Между предполагаемите причини, които се посочват са начинът на живот – хранене, стресогенни фактори, честотата на еякулация, замърсяване на природната среда – пластмасите, пестицидите,

козметиката, генното-модифициране; дори много тесните панталони са сочени като вероятна причина, макар че няма категорични данни, които да потвърждават това. (Брайсън Б., 2020)

От друга страна всяка жена се ражда с доживотно количество яйцеклетки, вече заложени в тялото ѝ. Те се формират още докато е в утробата и чакат в яйчниците години наред. На 20 седмици женският зародиш тежи между 90 и 120 грама, но вече има шест милиона яйцеклетки в тялото си. Това число пада до един милион и продължава да намалява през целия живот. Когато жената навлезе в детеродна възраст тя разполага с около 180 000 яйцеклетки, „зрели и готови за употреба“. С напредването на възрастта количеството и качеството на яйцеклетките на жената намаляват, което създава проблеми за тези, които отлагат раждането на деца за по-късен етап от живота си.

Защо спермата се произвежда в такова изобилие, когато за зачеването е необходим един-единствен сперматозоид? Защо жената губи толкова много яйцеклетки по пътя на съзряването и все пак влиза във фертилната възраст с огромно количество яйцеклетки, много повече отколкото биха ѝ потрябвали? Това са само две от необяснимите тайни на живота (Брайтън Б., 2020).

НАБЛЮДЕНИЯТА НА ГИНЕКОЛОЗИТЕ

Най-чувствителните по отношение на психичния живот гинеколози са забелязали парадоксален контекст в исканията на своите пациенти: искане за асистирана репродуктивна технология след доброволно прекъсване на спонтанна бременност, молби за помощ при зачеване в напреднала възраст или след пропускане на оптималния срок за бременност, предопределен от природата. Те, както и екипите за асистирана репродукция, се изправят пред настоятелни молби за прекъсване на успешна процедура по зачеване. Това са сигурни знаци, че има нещо отвъд биотехнологиите, отвъд желанието за дете, отвъд границите на медицинското познание и то трябва да се търси в биографичния контекст и субективното преживяване на всеки отделен пациент.

Съвременните гинеколози са установили и че много честа причина за безплодие е лошия сексуален живот на някои двойки. Идвайки в действителност да се оплакват от сексуалния си живот, двойките, които не могат или не смеят да се обърнат към този въпрос директно, трансформират недоволството си в молба за дете. Молбата за дете може да е начин за оплакване, търсене на нова причина за съществуването на двойката, отговор на скуката в всекидневие без радост. В този случай биолозите често предлагат осеменяване със спермата на партньора. Процентът на успеваемост е значителен, а процедурата изпълнява ролята на „протеза“ на неуспешната сексуалност (Bydlowski, 2019).

Други двойки са безплодни въпреки смятаната за нормална сексуалност. Често се случва мъж от такава двойка да бъде фертилен с дадена жена, а с друга

– не. Същото важи и за жената в двойката. Понякога се отчитат фини физиологични фактори, действащи съвместно; минимални биологични дисфункции, които взети изолирано, нямат патологична стойност, но заедно с други малки дисфункции в партньора рискуват да блокират плодовитостта на двойката, например нередовна овулация, която се съчетава с намалено сексуално желание.

Моник Бидловски (Bydlowski, 2019) пише, че в подобни случаи при изследване с психоаналитично интервю и двамата партньори често имат валидни несъзнавани или настоящи причини в личните си истории, за да поддържат инфертилитет. Отивайки по-далеч, тя задава въпроса, дали това не е всъщност непризната причина за тяхната съпругеска връзка?

Следвайки Фройдовата традиция, ние се интересуваме от несъзнаваното желание за дете. В тази посока е и приносът на Жак Лакан, който в различни периоди теоретизира диалектиката на желанието. В семинара „Образованията на несъзнаваното“ (1957–1958) той разграничава желанието от искането и потребността: „...в полето... между потребността, от една страна, и безусловния характер на искането за любов, от друга, се разполага това, което тук наричам *желание*“ (Лакан, 2002, с. 463). Задоволяването на искането така, както е артикулирано, затваря пътя към желанието и не му позволява да задвижва човека. Защото всяко искане всъщност е искане за любов, то е отвъд артикулираното с думи. Искането на дете винаги означава да искаш нещо отвъд детето. Именно това „отвъд“ ще се появи в дискурса на пациента и с него ще работи консултираният – там са измеренията на безсмъртието, реставрацията на Едиповите родители, репарацията на нарцистични рани, опит да се избегне кастрацията и т.н. В съвременния свят претенцията за незабавно задоволяване на искането взема връх, твърди Франсоа Ансерме в *The Art of Making Children* („Изкуството да правиш деца“) (Ansermet, 2018). Нещо повече: това, което се артикулира като „желание за дете“, се претендира и като „право“. Как желанието за дете се конфронтира с „правото на дете“ и какви са психологическите последици и рискове за човека? Това е въпрос, който вече занимава работещите в това поле.

АСИСТИРАНИ РЕПРОДУКТИВНИ ТЕХНОЛОГИИ И ПСИХОПАТОЛОГИЧНИ РИСКОВЕ

Ефектите от прилагането на свързани със зачеването биотехнологии върху психичния живот са много променливи и нееднозначни. Ето защо не можем да разчитаме на универсалност, за да изведем и да групираме психопатологичните последици за човека по категоричен начин. Процесът на консултиране ще разгърне начина, по който тези последици засягат психичното функциониране на отделната личност. Независимо дали става дума за невроза, където доминира Едиповият конфликт, за психотична организация с отричане на реалността, за перверзна или психосоматична структура, не може да се изведе специфична

психопатология, свързана с безплодието. Ще очертаем някои области, които консултиращият трябва да има предвид в работата си и към които трябва да развива клиничната си чувствителност.

Психотична тревожност и риск от самоубийство, или случаите на т.нар. „непоносима бременност“

Не по изключение, практикуващите се сблъскват с искане за прекъсване на бременността, дори когато детето е било силно желано. Преживявана като принудителна, бременността след асистирана репродуктивна технология само след няколко седмици може да се трансформира в искане за прекъсване на бременността. Медицинските екипи се съгласяват с това, макар и неохотно. Странанието, предизвикано от реалността на началото на бременността, е толкова силно, че независимо от декларираното преди това доброволно желание за дете психичните защити са претоварени. Прекъсването на бременността се превръща в необходима мярка за предпазване на жената от психотична тревожност или от суициден акт. Парадоксално, но една много желана бременност се превръща в непоносима щом се задействат несъзнаваните психични процеси. Тук ще се позовем на понятието „примитивни агонии“ на Д. Уиникът, което описва архаичното психично състояние отпреди езика, състояние на страх от психично срутване. Следата от тези състояния е вписана само в тялото, но не и в психичното. Настъпването на бременност събужда следи от това състояние, чувство на необяснима заплаха и ужас, което може да доведе до психичен колапс (Winnicott, 1989).

Параноидни тенденции

Това е друга чувствителна област от психопатологията. Чуваме ги в речта на пациентките, създаващи конструкция за заговор и преследване. Понякога са под формата на гняв, че специалистите не са си свършили работата, неспособни са, или са направили фундаментална грешка. Често мястото на преследвача може да е заето от роднина, приятел или бъдещото дете. Параноидният дискурс издава нарцистична крехкост на личността, която се брани чрез добре познатия ни механизъм проекция.

Хранителни проблеми

Те са също такава психопатологична ос. Срещаме ги под формата на специфични хранителни режими, диети и спортуване, което често е под маската на „здравословен начин на живот“, но винаги се натъкваме на „нещо в повече“. Въсъщност това е опит за запазване на безупречен огледален образ, който бременността ще разруши. Проблеми от това естество обикновено са асоциирани със стадия на огледалото, чрез който реалният, нагонен образ на тялото ще бъде обхванат и покрит от виртуалния, огледален образ. Промяната на тялото,

която предстои по време на бременността, може да се преживява по натрапен и преследващ начин. Колкото и да е истинско, желанието за дете постоянно ще се конфронтира с много силното желание за поддържане на безупречен, фалически огледален образ. За да избегне нарцистичен колапс, свързан със загубата на юношеското тяло, психичният живот ще активира несъзнавани защитни механизми, пречатстващи фертилноста.

Депресивни състояния

Това е друга част от психопатологичните рискове. Най-добре е изследвана връзката между депресивните състояния и неуспешните интервенции с репродуктивни технологии. Нерядко пациентките са изправени пред съпротивата на организма да изпълни обещанието за плодовитост. Те са подложени на интервенции, които причиняват болка и страдание, натъкват се на граници в медицината, която не може да коригира откритата аномалия. Една загуба сочи към предходни загуби. При работа с пациенти, преживели загуба, трябва да слушаме много внимателно кое е онова, което е било загубено, защото пациентът, както казва Фройд в „Траур и меланхолия“, „знае кого е загубил, но не и какво е загубил чрез него“ (Фройд, 2018, с. 21).

Тук ще добавим още един парадоксален момент. В консултативната практика все по-често срещаме жени с успешни асистиранни бременности и раждания, които отглеждат здрави и добре развиващи се деца. Парадоксално, въпреки първоначалната идея, че бебето ще донесе щастие и смисъл на съществуването, те ни посещават, за да разкажат за своята тъга, понижено настроение и липса на желание за живот. Порастването на бебето, особено ситуацията на отделяне и автономия, появата на собствени настроения, желания, предпочитания при малкото дете, често обозначавани като „кризи“ около първата и втората година, въвеждат идеята за времето и за трудностите в съпровождането на детето по пътя на порастването.

Изключване на бащата

Това е друга чувствителна за психичния живот област. Асистираните репродуктивни технологии поставят въпроса за Създателя на живота. Кой е създател на това дете, кой е неговият Баща в пряк и преносен смисъл? Как майката ситуира в желанието си мястото на бащата, защото много често чуваме бащите да казват, че се чувстват изключени, че им е трудно да поемат и да изпълняват бащината си функция.

МЯСТОТО НА КОНСУЛТАНТА

В психологичното консултиране на двойки с репродуктивни проблеми често се срещаме с упорита формула, особено при жените: „Искам дете на всяка

цена!“, „Без дете животът не си струва да се живее“. Безплодието препраща преди всичко към две теми: сексуалността и родството. То свидетелства за сериозна нарцистична рана: бременността, която не може да се постигне, изглежда най-желаният обект, става знак за онази съвършена пълнота, на която всяка жена смята, че има право. Мъжът в двойката страда по-често от факта на невъзможно предаване на родството, освен ако не е налице сексуално разстройство, което фиксира страданието в тялото му.

В някои случаи психичната болка се трансформира в гняв към специалистите, които „отказват“ или „не са способни“ да „направят“ дете. Безплодието може да доведе до отчаяние, мисли за самоубийство или убийство. Деликатното подемане и лечението на психичната болка в тези случаи е важно, за да може нараненият в своята човешка същност човек да продължи живота си.

В психологичното консултиране на жени с фертилни проблеми сме изправени пред деликатна клинична картина, която засяга жената в нейните нарцистични устои. Обикновено целта на консултирането е благополучието на пациента, възможността да продължи живота си със или без дете. Понякога рамката за провеждане на консултативния процес може да е гъвкава, консултиращият трябва да напусне кабинета си и да посети пациента в болнично отделение. В първоначалния разказ на консултираната жена може да се чуе степента, в която тя приема или отхвърля ролята на психичното. Колкото по-голямо е отхвърлянето на психичната реалност като съществен елемент от фертилните проблеми, толкова по-голям е рискът от негативен пренос към консултиращия, по-голяма ще бъде и трудността при създаване на доверителни отношения. Това може да доведе до негативен пренос, възможно е пациентката да разиграе своя несъзнаван конфликт и омраза към майката чрез преноса, включвайки консултиращия в този емоционален обмен. Много често сме свидетели на бързо прекъсване на консултативните сесии. Желанието на пациентката трябва да се уважава, без да е съпроводено от интерпретации и „разяснения“ на нейното поведение. Най-важното е да остане отворена възможността за бъдещо консултиране в момент, когато жената е готова да мисли, да прави връзки и да говори за своята история. Разбира се, трябва да допуснем, че това може да не се случи никога за този човек. Понякога силата на психичната болка не позволява на пациента да влезе в консултативен процес.

Ако пациентката успее да изгради позитивен пренос и начало на доверителна връзка, има шанс консултативният процес да премине в терапевтични консултации или дългосрочна психотерапия. Обикновено индикация за позитивен пренос е допускането на пациентката, че лечението на безплодието не е само биологичен и медицински проблем, свързан с прилагане на биотехнологични иновации. Облекчаването на страданието и съпровождането в среда на изслушване и нарцистична подкрепа имат също своето място в лечението.

Има няколко специфични теми в консултативните интервюта, които са свързани с разглеждания проблем:

- в серия от интервюта консултиращият изследва корените на несъзнаваното желание за дете – от желанието на малкото момиченце да се грижи за своите бебета-игралки до настоящия момент, връзката с майката, връзката с бащата, както и връзката с партньора или отсъствието на такъв;
- мястото на другия пол в родството по отношение на миналото трябва да се изследва в неговата асиметрична и правеща разлика функция; какво е мястото в мисленето на пациентката за т.нар. „трети външен“;
- какво място е отредено на „липсата на другия“, когато детето ще бъде отглеждано от един родител? Ще бъде ли отричана тази липса, отхвърляна като немислима или ненужна, дали е опасна поради причини от миналото, заради които мъжете или жените са схващани като опасност?

Психологичното консултиране в тези случаи би могло да се мисли в термините на „терапевтичните консултации“, въведени от Д. Уиникът. В своята практика той работи със случаи, когато продължителната работа е невъзможна, а понякога не е и необходима. Тогава предприема няколко консултации, в които психоаналитичният му опит и клинична интуиция му позволяват да се докосне до несъзнавания свят на пациентите си и ако е възможно, да се намеси по начин, който би облекчил тяхното страдание.

Подобен е подходът на Моник Бидловски (Bydlowski, 2008), която въвежда серия от „терапевтични интервюта“ със своите пациентки – жени в акушеро-гинекологична болница. Този вид интервюиране, предоставящо пространство за свободен разказ, дава възможност за разгръщане на детайли от собствената история, преживявания в детството, правене на връзки и асоциации, които дават възможност факти от личната история да се осветят по нов начин.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Биологичните аномалии, които практикуващите наблюдават, често са вторични спрямо несъзнаваните ползи, които субектът без пълно знание извлича от състоянието на инфертилитет. Приемането на безплодието като несъзнавана защитна система ни позволява да разберем някои магически подобрения, бременности, които започват само след няколко консултации.

Лечението на безплодието не може да се ограничи до предлагане на технически иновации, без едновременно да се предприеме психична подкрепа, насо-

чена към облекчаване на страданието. Ето защо се надяваме психологичното консултиране, предлагащо работа по реконструиране на личната история и асоцииране на идеи, да бъде все по-често част от лечението в ситуации на безплодие.

ЛИТЕРАТУРА

- Брайсън Б., (2020), Тялото. София: Сиела.
- Коцева Т., Тодорова И., (2005), Социалното конструиране на безплодието в българското общество. *Социологически проблеми*, 37, 215-243.
- Лакан Ж., (2002), Семинари, Книга 5, Образования бессознательного. Москва: Гнозис/Логос.
- Фройд, З. (2018). Четири основни текста. София: Критика и хуманизъм.
- Ansermet, F. (2018). *The Art of Making Children*. London: Routledge.
- Baum, A., Revenson, T. A., & Singer, J. E. (2000). *Handbook of Health Psychology*, New York: Psychology Press.
- Bydlowski, M. (2008). La dette de vie. Itinéraire psychanalytique de la maternité. Paris: Presses Universitaires de France.
- Bydlowski, M. (2019). Étude psychopathologique de l'infertilité féminine. *Le Carnet PSY*, 222(1), pp. 24-34.
- Winnicott, D. (1971). *Therapeutic Consultations in Child Psychiatry*. London: Hogarth Press.
- Winnicott, D. (1989). Fear of Breakdown. In *Psychoanalytic Explorations*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

ТЕРАПЕВТИЧНАТА ВРЪЗКА В КОНСУЛТАТИВЕН КОНТЕКСТ: ТЕОРЕТИЧЕН ОБЗОР

доц. д-р Камелия Ханчева

*Софийски университет „Св. Климент Охридски“
hancheva@phls.uni-sofia.bg*

д-р Галина Кабаджова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

докторант Бояна Йорданова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

д-р Цветелина Макавеева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Камелия Ханчева, Галина Кабаджова, Бояна Йорданова и Цветелина Макавеева.

ТЕРАПЕВТИЧНАТА ВРЪЗКА В КОНСУЛТАТИВЕН КОНТЕКСТ: ТЕОРЕТИЧЕН ОБЗОР

В контекста на индивидуалната и груповата психологическа работа особена изследователска значимост придобива въпросът за факторите, които имат отношение към ефективността на психологическите интервенции. Терапевтичната връзка е общ неспецифичен фактор в различните модалности на консултиране. Изследванията показват, че уменията и личността на терапевта, както и договарянето на целите и задачите в процеса на работа влияят върху изграждането на терапевтична връзка (ТВ) с клиента. Качеството ѝ е фактор, който опосредства резултатите от интервенцията. Настоящият обзор въвежда в български културен и професионален контекст понятието „терапевтична връзка“ и разкрива неговите измерения във всички форми (индивидуални, групови, диагностични, консултативни и терапевтични) на психологическа работа.

Ключови думи: терапевтична връзка, психологическо консултиране, консултативен процес

Camellia Hancheva, Galina Kabadzova, Boyana Yordanova, and Tsvetelina Makaveeva. THE THERAPEUTIC RELATIONSHIP IN A COUNSELLING CONTEXT: A THEORETICAL REVIEW

In psychotherapy and psychological counselling with individuals and groups, factors related to the effectiveness of psychological interventions are widely explored.

The therapeutic alliance is a common non-specific factor in various modalities of psychotherapy and counselling. Research has shown that the skills and personality of the therapist, as well as the negotiation of goals and tasks in the process, influence the development of a therapeutic relationship (TR) with the client. Its quality is a factor that mediates intervention outcomes. This review introduces the concept of therapeutic relationship in the Bulgarian cultural and professional context and reveals its dimensions in all forms (individual, group, diagnostic, consultative and therapeutic) of psychological work.

Keywords: therapeutic alliance, psychological counselling

ИСТОРИЯ И ДЕФИНИРАНЕ НА ПОНЯТИЕТО

Отношението между терапевта и клиента е широко изследвана тема в чуждестранната научна литература. През последните десетилетия интересът към нея расте и се провеждат множество емпирични изследвания, допринасящи за операционализация на понятието. Концепцията за специфично работно отношение/съюз/връзка между терапевта и неговия клиент е въведена за пръв път от Фройд в началото на XX век. В своите трудове върху преноса той отбелязва, че сътрудничеството между клиента и терапевта е основен фактор за намаляване или премахване на симптомите; той го нарича безспорен или позитивен пренос (Freud, 1911/2018).

Други психоаналитици разширяват концепцията. Цецел (Zetzel, 1956) и Бибринг (Bibring, 1956) са първите, които използват понятието „терапевтичен съюз“, отбелязвайки, че ефектът на анализата зависи от силата на съюза/връзката. Грийнсън (Greenson, 1967) използва термина „работен съюз“ (*working alliance*), отнасящ се повече до работните задачи в хода на терапията, диференцирайки го от терапевтичния съюз, който е свързан с отношенията и е по-близък до понятието „пренос“.

В средата на XX век се появяват формулировки за терапевтичната връзка и отвъд психоаналитичната традиция. Андерсън и Андерсън (Anderson & Anderson, 1962) и Роджърс (Rogers, 1965) работят върху концепцията за емпатия и терапевтична връзка (*rapport*). Карл Роджърс описва няколко важни условия, които трябва да са изпълнени, за да се получи пълноценна връзка между терапевта и клиента. Условията са: (1) безусловно положително отношение към клиента и чувство за топлина; (2) умения за съпреживяване с клиента, емпатия; (3) автентичност в отношенията. Въпреки че той говори по-конкретно за психотерапията, тези принципи са приложими и в контекста на психологическото консултиране.

Д. Орлински и К. Хауърд (Orlinsky & Howard, 1975) са първите, които операционализират идеята за терапевтичната връзка и провеждат емпирични изследвания. Данните им разкриват наличие на три фактора: (1) работна връзка (сътрудничество между клиента и терапевта); (2) емпатичен резонанс; (3) взаимно утвърждаване.

Понятието „терапевтична връзка“ постепенно се превръща в общо за всички модалности (Horvath, 2000). Бордин (Bordin, 1979) преработва трите аспекта на терапевтичната връзка в: (1) съгласие за цели; (2) сътрудничество в задачите, които съставят терапията; (3) установяване/развитие на връзката между клиента и терапевта. Според него терапевтичната връзка присъства във всички форми на психотерапия и е основният ключ за подобряване на състоянието на клиента. Известното осъвременяване на понятието го разграничава от преноса и контрапреноса, и извежда на преден план съзнателното взаимно ангажиране с процеса на консултиране или терапия (Flückiger et. al., 2018).

Терапевтичната връзка като общ фактор в терапевтичния процес

Въпросите около ефекта на психологическата работа (консултативна и терапевтична) за подобряване на обективното функциониране и/или субективното благополучие са част от почти едновековните опити да се постави на научно-изследователска основа приложният аспект на психологическата наука. Хипотезата за наличие на общ механизъм на въздействие, който е отговорен за промените, датира от формулирания през 1936 г. от Розенцвайг модел на общия фактор (цит. по Huibers & Cuijpers, 2015; Wampold, 2015). Няколко десетилетия по-късно Франк описва четири неспецифични общи фактора за всички психологически взаимодействия: (1) свързаност и функционална връзка между терапевта и пациента/клиента, (2) аргументирано основание за предлаганото лечение, (3) определени процедури (понякога дори ритуализирани), които се следват, и (4) контекст или рамка на взаимодействието (цит. по Cuijpers, Reijnders, & Huibers, 2019).

Предположението, че при всички взаимодействия между специалиста и клиента/пациента с превенционно, корекционно или рехабилитационно намерение има общ фактор, е известно с шеговитото название „присъдата на птицата Додо“. Да се твърди, че всички интервенции са ефективни и следователно трябва да се признаят, е невъзможно, но да се изследва общият фактор, допринасящ за ефекта от толкова различни психотерапевтични модалности, се оказва изключително продуктивно. Дефинирането на общия фактор не само като комбинация от терапевтични елементи, а в общ контекстуален модел е направено от Уамполд (Wampold, 2015). Той формулира 3 пътя на продуктивно влияние на психотерапията като особена социална форма на лечение. Те са: (1) отношени-

ето като такава; (2) създаването на очакване чрез обяснение за проблема/страданието и предлаганото лечение, и (3) реалните действия за постигане на подобрене и удовлетворение (тук попадат специфични терапевтични техники).

Многобройни метаанализи разкриват, че общите фактори имат ефект върху изхода от лечението независимо от терапевтичната или консултативната модалност (Gergov, Marttunen, Lindberg, Lipsanen, & Lahti, 2021). Общите фактори с най-голям ефект върху изхода от интервенцията са терапевтичната връзка, емпатията, очакванията и фактори на личността на терапевта (Hancheva, 2018).

Без да се отрича общовалидният ефект на терапевтичната връзка върху изхода от лечението, напоследък изследователските усилия се насочват към детайлно изучаване на спецификата на терапевтичната връзка при различни типове интервенции, възрастови групи и проблематика (Cirasola, Midgley, Fonagy, IMPACT Consortium, & Martin, 2021).

ТЕРАПЕВТИЧНА ВРЪЗКА В РАЗЛИЧЕН КОНСУЛТАТИВЕН КОНТЕКСТ

Терапевтична връзка при различни психични разстройства

Днес съществува голямо количество емпирични данни за въздействието на отношенията в консултирането и терапията. Литературата показва, че по отношение на сериозни психични заболявания (генерализирана тревожност, биполарно афективно разстройство, психози, хранителни разстройства и др.) тази променлива е значително по-слабо изследвана (Gonzalez et al., 2019; Bourke et al., 2021). Като цяло, емпиричните данни потвърждават, че терапевтичната връзка е предиктор за успешен процес не само при поведенчески проблеми, но и при по-сериозни психични заболявания.

В няколко статии са публикувани данни за връзка между ТВ и обесивно-компулсивната симптоматика: силният терапевтичен съюз има отношение към намаляване на симптоматиката след лечение на такива пациенти (Simpson et al., 2011; Strauss et al., 2018). Подобни са данните и при посттравматичен стрес – наличието на силна терапевтична връзка е необходимо условие за по-добър резултат от лечението (McLaughlin, 2014). Сходни резултати се наблюдават и при изследване на връзката терапевт–клиент при различни фобии (Pan et al., 2011) и тревожност (Weck et al., 2015).

В последните години въздействието на терапевтичната връзка се изследва и при лечение на психози. Шатък и колеги (Shattock et al., 2018) правят обзор на осем публикувани изследвания (последното е от април 2015 г.). Резултатите показват прогностичния ефект на терапевтичната връзка за: (1) изхода от терапията; (2) повторната хоспитализация; (3) степента на медикиране и (4) самооценката на пациентите. Систематичен анализ на 13 изследвания на Бърк и колеги (Bourke et al., 2021) не открива връзка между ТВ и депресивна симптоматика,

свързани със здравето поведениа, злоупотреба с вещества, самооценка и цялостно психосоциално функциониране. В същия обзор обаче ТВ се асоциира с намаляване на общата психотична симптоматика и риск от рехоспитализация. За разлика от обзора на Бърк, съвремененно изследване на Импала и колеги (Impala et al., 2022) за ефекта на ТВ върху изхода от терапията на депресия зависи от нивото на когнитивно функциониране на пациента. На този етап няма достатъчно данни за влиянието на терапевтичната връзка върху изхода от интервенцията при клиенти с агресивно и/или антисоциално поведение. Публикуваните емпирични данни показват наличие на позитивна връзка при клиенти в риск от агресивни прояви и антисоциално поведение (Fahlgren et al., 2020). Нужни са повече изследвания за разкриване на спецификите на ТВ при различните психични разстройства.

Терапевтична връзка при различни модалности на консултиране

Първоначалните изследвания върху терапевтичната връзка се фокусират върху психотерапевтичната практика, която предполага дългосрочност, индивидуална работа, график за посещения и работа с клиенти, които не страдат от остро психично разстройство. С развиването на нови терапевтични парадигми, методи и форми на работа се появява необходимостта терапевтичната връзка да се изследва и в друг контекст, а именно в терапията с двойки и семейства, в груповата терапия, терапията с психиатрични пациенти и т. н.

ИНДИВИДУАЛНА ТЕРАПИЯ

При индивидуалната психотерапия преките участници са само клиентът и терапевтът, а терапевтичната връзка се отнася до тях. Въпреки това обаче е възможно да има дисбаланс и разминаване във възприятията на двамата по отношение на връзката особено в ранните етапи на терапията и това да доведе до негативен ефект върху прилаганите интервенции (Horvath et al., 2011). В този смисъл се препоръчва да се търси мнението на клиента за терапевтичната връзка, както и за различни аспекти от терапията, а договарянето на цели и задачи да се обсъжда съвместно. Особено подкрепящ сътрудничеството и ангажираността би следвало да бъде подходът към клиенти, които имат проблеми със създаването и поддържането на близки отношения или несигурен стил на привързаност (Rubino et. al., 2000).

Индивидуална терапия с пациенти в психиатрична клиника

В психиатричните клиники пациентите с остри разстройства получават интензивно лечение за ограничено време. Няколко основни фактора в този контекст затрудняват изграждането на терапевтична връзка: (1) особености при приема на пациента – доброволно или принудително постъпване за лечение;

(2) характеристики на пациента – степен на психично страдание и съпътстващите го намалени способности за вземане на решения, дефиниране и съгласуване на цели, разбиране и отстояване на личните права; (3) особености на лекуващия персонал – степен на принуда по отношение на лечението и правилата в клиниката, както и готовност за посрещане на индивидуалните потребности на пациента; (4) характеристики на цялостната обстановка – престоят в клиника предполага някаква степен на ограничаване на индивидуалната свобода, тъй като има правила за придвижване и напускане. В този смисъл не може да се очаква, че пациентът спонтанно ще се включи в доверително сътрудничество с лекуващия персонал (Bolsinger et al., 2019).

Докато недоброволното постъпване, острото състояние на пациента и принудата от страна на лекуващите имат негативен ефект върху терапевтичната връзка, готовността им да посрещат потребностите на пациента и комуникативните им умения спомагат за нейното изграждане. Терапевтичната връзка в този контекст има ефект върху удовлетворението на пациента и намалява вероятността от повторна хоспитализация (Bolsinger et al., 2019).

ТЕРАПИЯ НА ДВОЙКИ И СЕМЕЙСТВА

При работата със семейства трябва да се има предвид, че едновременно се създават редица връзки (между членовете, на всеки член с терапевта и на цялото семейство с терапевта), които са силно повлияни от вече съществуващата динамика в семейството (Friedlander et al., 2011). Възможно е връзката на всеки член с терапевта да се различава по сила от тази с останалите членове. Колкото по-голяма е разликата в силата на връзките, които се формират между членовете и терапевта, толкова по-негативна корелация може да се очаква с резултата от терапията. Връзката между т.нар. „човек, водещ семейството на терапия“, и терапевта може да има по-силна прогностична стойност по отношение на успеха от терапията (Welmers-van der Poll et al., 2017).

М. Фрийдлендър и колеги (Friedlander et al., 2011) диференцират четири аспекта на терапевтична връзка, характерни за семейната терапия: (1) емоционална свързаност с терапевта и честотата на небалансираните връзки с отделните членове; (2) ангажираност с терапията; (3) споделено чувство за цел и посока в семейството; (4) сигурност в терапевтичната система (Welmers-van der Poll et al., 2017).

В своя метаанализ М. Фрийдлендър и колеги (Friedlander et al., 2011) потвърждават очакването за връзка между качеството на ТВ и резултата от терапията, подобно на това при индивидуални клиенти (Horvath et al., 2011).

ТЕРАПЕВТИЧНА ВРЪЗКА С РОДИТЕЛЯ ПРИ РАБОТА С ДЕЦА

Родителите имат ключово значение във всички форми на работа с деца – когато интервенциите са насочени към родителската двойка, при индивидуална работа с детето и при работа с цялото семейство (de Greef et al., 2017).

Две категории фактори оказват ефект върху корелацията между терапевтичната връзка с родителя и ефекта от работата: теоретични фактори, свързани със заявката, възрастта на детето и пола на родителя; и методологически, свързани с това, от чия перспектива се измерва връзката, времето на измерване и др. (de Greef et al., 2017).

В систематичния си анализ де Грийф и колеги (de Greef et al., 2017) посочват, че въпреки вариациите на ТВ между родител/и и терапевт, като цяло по-силната връзка се асоциира с по-добри клинични резултати за всички участници (включително децата), по-висока степен на ангажираност и по-малка вероятност от преждевременно прекъсване на терапията.

ГРУПОВА ТЕРАПИЯ

Груповата сплотеност (кохезия) е еквивалент на терапевтичната връзка в индивидуалната терапия и се изгражда съответно при работата с групи. Тя включва специфичните отношения, които се изграждат между отделните членове, между всеки един и групата, между водещия и всеки от групата, между водещия и групата и между двамата водещи (Bernard et al., 2008).

Вече съществуват емпирични данни, сочещи, че подобно на индивидуалната терапия, сплотеността се свързва с позитивни резултати и при груповата терапия (Budman et al., 1989, Tschuschke & Dies, 1994).

Х. Бернард и колеги (Bernard et al., 2008) отбелязват наличието на няколко терапевтични механизма в груповата терапия, но определят механизма на сплотяването като основен и подпомагащ действията на останалите терапевтични фактори. Авторите посочват, че силната сплотеност се свързва с повече себеразкриване, по-често даване на обратна връзка (Fuehrer & Keys, 1988; Tschuschke & Dies, 1994), служат като буфер срещу обезкуражаването и отчуждаването в конфликтни ситуации (Castonguay et al., 1996), а в групова работа с пациенти, страдащи от онкологични заболявания, сплотеността намалява емоционалния дистрес и подобрява общото им състояние (Schnur & Montgomery, 2010).

Сплотеността може да се наблюдава от три структурни перспективи: (1) вътрешноличностна – отнася се до преживяването на принадлежност и приемане на всеки член, и се свързва директно с подобряването на клиента (Bloch & Crouch, 1985; Yalom & Leszcz, 2005); (2) вътрешногрупова – включва характеристики на групата като доверие, подкрепа, грижа и отдаденост към работата от страна на цялата група; този аспект намалява преждевременното отпадане; (3)

междудличностна – свързва се с позитивен обмен между членовете и има ефект върху подобряването на симптомите, особено ако е налична в началните фази на груповите сесии (Budman et al., 1989).

ТЕРАПЕВТИЧНАТА ВРЪЗКА КАТО МЕДИАТОР ПРИ ИЗХОДА НА ТЕРАПЕВТИЧНО-КОНСУЛТАТИВНИЯ ПРОЦЕС

Установяването, че терапията е успешен начин за справяне с психични проблеми, не дава отговор на въпроса „как именно“ терапевтичният или консултативният процес допринасят за благотворната промяна (Kazdin, 2007). Големият въпрос за механизмите на промяна и до момента е отворен.

Обзорите и систематичните анализи потвърждават, че ТВ е значим предиктор за изхода от интервенциите (Tschacher, Haken, & Kyselo, 2015). Обяснената дисперсия е в порядъка на 7–9%, но неизменно присъства. От друга страна, преобладаващите корелационни изследвания на връзката установяват положителна посока и умерен размер на ефекта. Тази методология не позволява да се установи дали терапевтичната връзка е специфичен медиатор на промяната или на подобряването в симптоматиката. Нов систематичен анализ (Taubner et al., 2021) разкрива голямата хетерогенност на методологията, дизайните и моделите за анализ. Към момента са формулирани насоките за бъдещи изследвания върху влиянието на терапевтичната връзка върху изхода от терапията и препоръката е за изследвания на процеса (като опозиция на изследвания на резултата), оценяващи как и до каква степен терапевтичната връзка води до терапевтична промяна (Ardito & Rabellino, 2011). Последните изследвания върху ТВ включват времевата последователност и промените в процеса на лечение (Huibers & Cuijpers, 2015). Дефинирането на фактора „време“ в изследването на ТВ позволява сравнение на динамиката на отношението при дългосрочните терапии, но и проследяване на влиянието на качеството на ранната връзка върху изхода на ограничените във времето консултативни и терапевтични интервенции. Изследователите от „второ поколение“ на ТВ се фокусират върху разпадането и повторното изграждане на връзката (Cirasola, Martin, Fanagy, Eubahks, Muran, & Midgley, 2022).

В България въвеждането на изследвания върху терапевтичния процес е все още екзотика и пътят на сътрудничество между изследователите и терапевтите предстои да се извърви. Първи стъпки в тази посока прави Центърът за психологическо консултиране и изследвания чрез въвеждането в процедурите си на системно проучване на ТВ в консултативен контекст.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson, R. P., & Anderson, G. V. (1962). Development of an instrument for measuring rapport. *Personnel & Guidance Journal*, 41(1), 18–24. <https://doi.org/10.1002/j.2164-4918.1962.tb02226.x>
- Ardito, R. B., & Rabellino, D. (2011). Therapeutic alliance and outcome of psychotherapy: historical excursus, measurements, and prospects for research. *Front Psychol. Oct 18 (2)*, 270. doi: 10.3389/fpsyg.2011.00270.
- Bernard, H., Burlingame, G., Flores, P., Greene, L., Joyce, A., Kobos, J. C., ... & Feirman, D. (2008). Clinical practice guidelines for group psychotherapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, 58(4), 455–542. DOI:10.1521/ijgp.2008.58.4.455
- Bibring, E. (1937). Symposium on the theory of the therapeutic results of psychoanalysis. In: Bouchard, D. (2018). *Assessment of the Therapeutic Alliance Scales: A Reliability and Validity Meta-Analytic Evaluation* (Doctoral dissertation, Université d'Ottawa/University of Ottawa).
- Bloch, S., & Crouch, E. (1985). *Therapeutic factors in group psychotherapy*. In Bernard, H., Burlingame, G., Flores, P., Greene, L., Joyce, A., Kobos, J. C., ... & Feirman, D. (2008). Clinical practice guidelines for group psychotherapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, 58(4), 455–542. DOI:10.1521/ijgp.2008.58.4.455
- Bolsinger, J., Jaeger, M., Hoff, P., Theodoridou, A. (2019). Challenges and opportunities in building and maintaining a good therapeutic relationship in acute psychiatric settings: A narrative review. *Frontiers in Psychiatry*, 10, 965, doi: 10.3389/fpsy.2019.00965
- Bordin, E. S. (1979). The generalizability of the psychoanalytic concept of the working alliance. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 16(3), 252–260. <http://dx.doi.org/10.1037/h0085885>
- Bourke, E., Barker, C., & Fornells-Ambrojo, M. (2021). Systematic review and meta-analysis of therapeutic alliance, engagement, and outcome in psychological therapies for psychosis. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 94(3), 822–853. <https://doi.org/10.1111/papt.12330>
- Budman, S. H., Soldz, S., Demby, A., Feldstein, M., Springer, T., & Davis, M. S. (1989). Cohesion, alliance and outcome in group psychotherapy. *Psychiatry*, 52, 339–350.
- Castonguay, L. G., Goldfried, M.R., & Hayes, A.M. (1996). The study of change in psychotherapy: A reexamination of the process–outcome correlation paradigm. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64, 909–914.
- Cirasola, A., Martin, P., Fonagy, P., Eubanks, C., Muran, J. C., & Midgley, N. (2022). Alliance ruptures and resolutions in short-term psychoanalytic psychotherapy for adolescent depression: An empirical case study. *Psychotherapy Research*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1080/10503307.2022.2061314>
- Cirasola, A., Midgley, N., Fonagy, P., IMPACT Consortium, & Martin, P. (2021). The therapeutic alliance in psychotherapy for adolescent depression: Differences

- between treatment types and change over time. *Journal of Psychotherapy Integration*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1037/int0000264>
- Cuijpers, P., Reijnders, M., & Huibers, M. (2019). The role of common factors in psychotherapy outcomes. *Annual Review of Clinical Psychology, 15*, 207–231. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050718-095424>
- de Greef, M., Pijnenburg, H. M., van Hattum, M. J., McLeod, B. D., & Scholte, R. H. (2017). Parent-professional alliance and outcomes of child, parent, and family treatment: A systematic review. *Journal of Child and Family Studies, 26*(4), 961–976. DOI: 10.1007/s10826-016-0620-5
- Fahlgren, M. K., Berman, M. E., & McCloskey, M. S. (2020). The role of therapeutic alliance in therapy for adults with problematic aggression and associated disorders. *Clinical Psychology & Psychotherapy, 27*(6), 858–886.
- Freud, S. (1911). Formulations on the two principles of mental functioning. The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud: Vol. XII (191101913). The case of Schreber: Papers on technique and other works. In: Bouchard, D. (2018). *Assessment of the Therapeutic Alliance Scales: A Reliability and Validity Meta-Analytic Evaluation* (Doctoral dissertation, Université d'Ottawa/University of Ottawa).
- Friedlander, M. L., Escudero, V., Heatherington, L., & Diamond, G. M. (2011). Alliance in couple and family therapy. *Psychotherapy, 48*(1), 25–33. doi:10.1037/a0022060
- Gergov, V., Marttunen, M., Lindberg, N., Lipsanen, J., & Lahti, J. (2021). Therapeutic alliance: A comparison study between adolescent patients and their therapists. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 18*(21), e11238.
- González, O. F., Pérez, J. C., & Krause, M. (2019). The relation between the therapeutic alliance and communicative intentions in therapeutic interaction during the initial phase of adolescent therapy. *Res Psychother, 22*(2), 356. doi: 10.4081/ripppo.2019.356.
- Greenson, R. R. (1967). Technique and practice of psychoanalysis. In Bouchard, D. (2018). *Assessment of the Therapeutic Alliance Scales: A Reliability and Validity Meta-Analytic Evaluation* (Doctoral dissertation, Université d'Ottawa/University of Ottawa).
- Hancheva, C. (2018). Mentalization and empathy: stability and/or change in psychotherapy trainees. 48th Annual Congress of EABCT. (presentation).
- Horvath, A. O. (2000). The therapeutic relationship: From transference to alliance. *Journal of Clinical Psychology, 56*(2), 163–173. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-4679\(200002\)56:2<163::AID-JCLP3>3.0.CO;2-D](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-4679(200002)56:2<163::AID-JCLP3>3.0.CO;2-D)
- Horvath, A. O., Del Re, A. C., Flückiger, C., & Symonds, D. (2011). Alliance in individual psychotherapy. *Psychotherapy, 48*(1), 9–16. Doi: 10.1037/a0022186

- Huibers, M. J. H., & Cuijpers, P. (2015). Common (Nonspecific) Factors in Psychotherapy. In R. L. Cautin, & S. O. Lilienfeld (Eds.), *The Encyclopedia of Clinical Psychology* (pp. 1-6). John Wiley & Sons. <https://doi.org/10.1002/9781118625392.wbecp272>
- Impala, T., Dobson, K. S., & Kazantzis, N. (2022). Does the working alliance mediate the therapist competence-outcome relationship in cognitive behavior therapy for depression? *Psychotherapy Research, 32*(1), 126–138.
- Kazdin, A. E. (2007). Mediators and Mechanisms of Change in Psychotherapy Research. *Annual Review of Clinical Psychology, 3*(1), 1–27. doi:10.1146/annurev.clinpsy.3.022806.091432
- McLaughlin, A. A., Keller, S. M., Feeny, N. C., Youngstrom, E. A., & Zoellner, L. A. (2014). Patterns of therapeutic alliance: Rupture–repair episodes in prolonged exposure for posttraumatic stress disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 82*(1), 112–121. <https://doi.org/10.1037/a0034696>
- Orlinsky, D. E., & Howard, K. I. (1975). Varieties of psychotherapeutic experience: multivariate analysis of patients' and therapists' reports. In Bouchard, D. (2018). *Assessment of the Therapeutic Alliance Scales: A Reliability and Validity Meta-Analytic Evaluation* (Doctoral dissertation, Université d'Ottawa/University of Ottawa).
- Pan, D., Huey, S. J., Jr., & Hernandez, D. (2011). Culturally adapted versus standard exposure treatment for phobic Asian Americans: Treatment efficacy, moderators, and predictors. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology, 17*(1), 11–22. <https://doi.org/10.1037/a0022534>
- Rogers, C. R. (1965). Client-centered therapy: its current practice, implications, and theory. In Bouchard, D. (2018). *Assessment of the Therapeutic Alliance Scales: A Reliability and Validity Meta-Analytic Evaluation* (Doctoral dissertation, Université d'Ottawa/University of Ottawa).
- Rubino, G., Barker, C., Roth, T., & Fearon, P. (2000). Therapist empathy and depth of interpretation in response to potential alliance ruptures: The role of therapist and patient attachment styles. *Psychotherapy Research, 10*(4), 408–420. <https://doi.org/10.1093/ptr/10.4.408>
- Shattock, L., Berry, K., Degnan, A., & Edge, D. (2018). Therapeutic alliance in psychological therapy for people with schizophrenia and related psychoses: A systematic review. *Clinical Psychology & Psychotherapy, 25*(1), e60–e85. <https://doi.org/10.1002/cpp.2135>
- Schnur, J. B., & Montgomery, G. H. (2010). A systematic review of therapeutic alliance, group cohesion, empathy, and goal consensus/collaboration in psychotherapeutic interventions in cancer: Uncommon factors? *Clinical Psychology Review, 30*(2), 238–247. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2009.11.005>
- Simpson, H. B., Maher, M. J., Wang, Y., Bao, Y., Foa, E. B., & Franklin, M. (2011). Patient adherence predicts outcome from cognitive behavioral therapy in obsessive-compulsive disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 79*(2), 247–252. <https://doi.org/10.1037/a0022659>

- Strauss, A. Y., Huppert, J. D., Simpson, H. B., & Foa, E. B. (2018). What matters more? Common or specific factors in cognitive behavioral therapy for OCD: Therapeutic alliance and expectations as predictors of treatment outcome. *Behaviour Research and Therapy*, *105*, 43–51. <https://doi.org/10.1016/j.brat.2018.03.007>
- Taubner, S., Saliba, A., Heinonen, E., Protić, S., Volkert, J., Adler, A., ... & Sales, C. M. (2021). Mediators and theories of change in psychotherapy with adolescents: a systematic review protocol. *BMJ open*, *11*(3), e042411.
- Tschacher, W., Haken, H., & Kyselo, M. (2015). Alliance: A common factor of psychotherapy modeled by structural theory. *Frontiers in Psychology*, *6*, Article 421. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00421>
- Tschuschke, V., & Dies, R. R. (1994). Intensive analysis of therapeutic factors and outcome in long-term inpatient groups. *International Journal of Group Psychotherapy*, *44*(2), 185–208.
- Wampold, B. E. (2015). How important are the common factors in psychotherapy? An update. *World Psychiatry*, *14*(3), 270–277.
- Weck, F., Richtberg, S., Jakob, M., Neng, J. M. B., & Höfling, V. (2015). Therapist competence and therapeutic alliance are important in the treatment of health anxiety (hypochondriasis). *Psychiatry Research*, *228*(1), 53–58. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2015.03.042>
- Welmers-van de Poll, M. J., Roest, J. J., Stouwe, T., Akker, A. L., Stams, G. J. J. M., Escudero, V., Overbeek, G. J., & Swart, J. J. W. (2018). Alliance and treatment outcome in family-involved treatment for youth problems: A three-level meta-analysis. *Clinical Child and Family Psychology Review*, *21*(2), 146–170. <https://doi.org/10.1007/s10567-017-0249-y>
- Yalom, I., & Leszcz, M. (2005). *The theory and practice of group psychotherapy*. In Bernard, H., Burlingame, G., Flores, P., Greene, L., Joyce, A., Kobos, J. C., ... & Feirman, D. (2008). Clinical practice guidelines for group psychotherapy. *International Journal of Group Psychotherapy*, *58*(4), 455-542. DOI:10.1521/ijgp.2008.58.4.455
- Zetzel, E. R. (1956). Current concepts of transference. In Bouchard, D. (2018). *Assessment of the Therapeutic Alliance Scales: A Reliability and Validity Meta-Analytic Evaluation* (Doctoral dissertation, Université d'Ottawa/University of Ottawa).

WORKING ALLIANCE IN ONLINE PSYCHOLOGICAL INTERVENTIONS – A NARRATIVE REVIEW

Assoc. Prof. Camellia Hancheva

*CPCR, Sofia University St. Kliment Ohridski
hancheva@phls.uni-sofia.bg*

Radina Stoyanova, PhD

CPCR, Sofia University St. Kliment Ohridski

Galina Kabadzova, PhD

CPCR, Sofia University St. Kliment Ohridski

Tsvetelina Makaveeva, PhD

CPCR, Sofia University St. Kliment Ohridski

Камелия Ханчева, Радина Стоянова, Галина Кабаджова и Цветелина Макавеева.
ТЕРАПЕВТИЧНА ВРЪЗКА ПРИ ОНЛАЙН ИНТЕРВЕНЦИИ – ТЕОРЕТИЧЕН ОБЗОР

Онлайн консултирането и психотерапията са начини за провеждане на психологически интервенции от разстояние. През последните 20 години рисковете и ползите от онлайн терапията са подробно проучвани, а ефектите от нея са потвърдени от изследвания. Работният (терапевтичен) съюз (РС/ТС) е общ фактор, който в най-голяма степен прогнозира резултатите от психотерапията и нейните краткосрочни и дългосрочни резултати. Тук правим преглед на сравнителни и експлораторни изследвания на терапевтичния съюз при онлайн интервенции. Фокусът е върху сравнението на ефективността на онлайн терапията и терапията лице в лице, и специфичните фактори, за които е доказано, че допринасят за развитието на онлайн ТС. Въз основа на скорошни систематични прегледи и метаанализи представяме критичен анализ на хипотетичното по-малко значение на ТА в интернет базираните интервенции, отколкото в стандартните терапии лице в лице. Освен това се обсъждат данни за ограниченията, рисковете или възможните предимства на онлайн формата върху развитието на съюза. Нито ТС, нито онлайн консултирането и терапевтичните интервенции са били систематично изследвани от професионалистите в България. Надяваме се, че тази статия ще стимулира и ще допринесе за ползотворни по-нататъшни дискусии и изработване на нормативни актове в полза на клиентите и предоставяне на качествени услуги в областта на психичното здраве.

Ключови думи: терапевтична връзка, онлайн психологически интервенции, психотерапия и консултиране

Camellia Hancheva, Radina Stoyanova, Galina Kabadzova, and Tsvetelina Makaveeva. *WORKING ALLIANCE IN ONLINE PSYCHOLOGICAL INTERVENTIONS – A NARRATIVE REVIEW*

Online counselling and psychotherapy are modes of conducting psychological interventions remotely. The risks and benefits of online therapy have been extensively studied for the last 20 years, and its effects have been validated by research. Working (therapeutic) alliance (WA/TA) is a common factor which is a primary predictor of psychotherapy results and its short- and long-term outcomes. Here we review both comparative and exploratory studies on therapeutic alliance in online interventions. The focus is on comparing the effectiveness of online versus face-to-face therapy and the specific factors, which have been proved to contribute to the development of online TA. Based on recent systematic reviews and meta-analyses, we present a critical analysis of the hypothesized lesser importance of TA in Internet-based interventions than in standard face-to-face therapies. In addition, data on risks, limitations, or possible benefits of the online therapy on development of the alliance are discussed. Neither TA nor online counselling and therapeutic interventions have been systematically explored among professionals in Bulgaria. We hope this paper would stimulate and contribute to fruitful further discussions and elaborations of regulations for the benefit of the clients and for providing quality services in the field of mental health.

Keywords: therapeutic alliance, online psychological interventions, psychotherapy and counselling.

ТHERAPEUTIC/WORKING ALLIANCE IN PSYCHOLOGICAL INTERVENTIONS:
FACE-TO-FACE AND ONLINE

The relationship between client and therapist/consultant is conceptualized as therapeutic/working alliance (TA/WA). Nowadays, Bordin's (1979) definition is widely used, distinguishing three aspects of the relationship: (1) the emotional aspect, called bond; (2) tasks – the working process, procedures and steps; and (3) goals as the negotiated more general aim of the psychological intervention.

The quality of the therapeutic relationship, or working alliance, has been demonstrated to be especially important in predicting the outcome of psychotherapy. The working alliance has been defined as the extent to which a patient and a therapist work collaboratively and purposefully and connect emotionally (Horvath & Luborsky, 1993). The beneficial effects and clinical relevance of a positive working alliance have been well documented in face-to-face therapies. However, research on therapeutic relationships in online therapy is yet to be conducted on a larger scale.

Therapeutic/working alliance is considered a common factor in the therapeutic process closely related to the successful outcomes. A review of the concept of

TA/WA and TA/WA-outcome research is to be found in Hancheva et al., 2022, in this volume. In more recent conceptualizations, it is contrasted with the specific factors and a question is raised about whether TA/WA is still a common or perhaps a specific factor in online therapy (Cirasola et al., 2021).

There are numerous ways of offering online therapy (e.g., e-mail, chatrooms, videoconferencing etc.) (Chester & Glass, 2006; Heinlen et al., 2003). Such an abundance of online practices is not surprising given the ease of access and the perceived privacy of online services not typically available in face-to-face therapy (Rochlen, Zack & Speyer, 2004). According to the current definition, online counselling and psychotherapy are modes of conducting psychological interventions remotely. Online therapy has been recognized and practiced for more than 20 years and it was used extensively in the last couple of years during the pandemic. There are four well-established forms of online therapy: (1) video format, which resembles the most the face-to-face encounter in the therapist's office; (2) audio format – via telephone or other device, where client and therapist do not have a visual contact (this form is different from hotlines and online support for it meets the requirements of therapeutic/counselling setting); (3) text chat in real time and according to the modality of psychological counselling/therapy; (4) e-mail – asynchronous exchange of texts, where the therapist gives feedback on the progress made and challenges the client is facing. In the literature, some other emerging modalities of online therapy are discussed, i.e., avatar therapy (ACTO, <https://www.acto.org.uk/>).

The risks and benefits of online therapy have been formulated and studied. Working (therapeutic) alliance (WA/TA) is the single common factor, which is most predictive of the effect of psychotherapy and its short- and long-term outcomes (Nordgren et al., 2013).

ONLINE PSYCHOLOGICAL COUNSELLING – BENEFITS AND LIMITATIONS

A literature review has been conducted focusing on the concept of the online therapeutic alliance. The first instance of someone paying for online therapy occurred in 1995 (Anthony, 2003). A systematic review including 23 studies on TA in videoconference mode of therapy revealed that client-rated working relationship was at least as strong as in face-to-face settings (Simpson et. al., 2014).

Before the Covid-19 pandemic, which made the online mode a necessity rather than a choice, many professionals had been skeptical and had warned against the violation of therapeutic relationship's fundamental principles in online interventions. Critics have challenged online practice because they believe relationships cannot reach sufficient levels of intimacy. For instance, Robson and Robson (1998) state that "using computer communication runs the risk that the "space between the two parties" becomes filled with hardware" (p. 40). A British professional organization – Association for Counselling and Therapy Online (ACTO) – issued guidelines and regulations for securing ethical principles

and good practices in psychological interventions online. Thus, professionals should undergo additional training meeting the requirements of more knowledge on data protection; platform encryption and safety; reflections on the differences between working in a room and online, as well as solving technical issues – Internet or connection drop, etc. (ACTO, <https://www.acto.org.uk/>).

Online therapy challenges our basic assumptions about what is needed to establish a therapeutic contact, such as (1) sharing the same physical space, (2) talking, and (3) synchronous real-time interaction, and it is still uncertain if online therapy provides conditions that are sufficient to establish a stable therapeutic alliance at all (Skarderud, 2003). The elements of the physical setting constitute the basics of counselling and therapeutic training, which is why it is harder for the therapist than for the client to assess as equally reliable the relationship developed online and the one developed in face-to-face settings. Clients' attitudes, beliefs, and capacity to trust remain unaffected by the online mode, whereas therapists or consultants are more biased and question the new setting's opportunities (Simpson et al., 2014).

In applying therapeutic skills online, counsellors need to be mindful of the technical challenges that they can expect. Briefly summarized from the work of Rochlen, Zack, and Speyer (2004), these include the missing non-verbal communication, the increased opportunity for miscommunication, the time delay present when using e-mail, the computer skill deficiency of either the counsellor or client, the inability to intervene when there is a crisis, the cultural clashes that may occur, the question of identity, and the vulnerability of sending sensitive material over the Internet.

Therapists who work online have attempted to overcome a number of these technical challenges by familiarizing themselves with the nuances of computer-mediated communication. Stofle (2002) uses the term "non-textuals" to describe "everything other than the words themselves" (p. 94) within computer-mediated communication. In such instances, the words and keystrokes create a mental representation of the individuals involved and facilitate the creation of relationships of sufficient depth to produce positive change (Anthony, 2000; Suler, 2004).

In addition to the development of computer-mediated counselling skills that are utilized within sessions, individuals have also paid attention to the ethical concerns. The online environment can provide several distinct opportunities that may be used to compensate for the lack of physical presence. Rochlen, Zack, and Speyer (2004) note that it is convenient and increases access for clients, the client may feel safer and thus disinhibited by the online environment, e-mail provides a meditative "zone of reflection", writing is therapeutic, individuals report feeling close to others they meet online.

The Barak et al. (2008) study evaluates the effectiveness of Internet-based psychotherapeutic interventions and provides a comprehensive summary of 92 studies involving 9764 clients. The overall conclusion is that online work is moderately effec-

tive. Barak and his colleagues conclude that the effect size of online therapy effectiveness is “quite similar to the average effect size of traditional, face-to-face therapy” (p. 109). It is also evident that some of the interventions that include more sensory rich environments (notably audio and webcam) reflect one-to-one therapy. A more detailed comparison of different therapeutic modalities is needed considering results from Barak et al.’s (2008) meta-analysis, which summarizes more technical approaches to therapy (e.g., cognitive behavioral therapy), rather than those that accentuate the curative nature of the relationship (e.g., person-centered therapy).

THERAPEUTIC (WORKING) ALLIANCE IN ONLINE INTERVENTIONS – TYPES OF INTERVENTIONS AND EXISTING STUDIES

Different studies have focused on examining the therapeutic/working alliance in Internet-based interventions and therapy outcome. In a recent review Pihlaja et al. (2018) found that a high level of TA/WA was directly associated with the outcome. One of the supposed benefits of online mental health interventions is that it enhances adherence and thus contributes to the success of the therapy (Liverpool et al., 2020). The association of TA/WA and adherence in online interventions is still to be proven (Pihlaja et al., 2018).

Association of digital TA/WA with adherence and therapy outcome of patients with severe mental health conditions is less direct than with other pathologies (Tremain et al., 2020).

Videoconferences are a closer simulation to a face-to-face setting. A study on the therapeutic alliance in text-based digital interventions for patients with anxiety and depression revealed a positive relation between TA and the outcome. However, studies on asynchronous and text-based therapy are still scarce and mostly in the CBT modality (van Lotringen et al., 2021).

The newest addition to the online psychological and mental health modalities are e-mental health or apps. It is still conceptually unclear whether it is possible to assess TA/WA in such online technologies (Moltrecht et al., 2022).

Findings from five studies with a total of 161 clients who took part in online therapy treatment support the notion that good therapeutic alliances can be developed online (Prado & Meyer, 2006). Scores within the studies generally indicated that clients perceived the alliance between them and the counsellor to be moderate or strong. Such findings provide persuasive evidence supporting online therapy and challenge theoretical assumptions that relationships of sufficient quality to create therapeutic change cannot be developed online.

Focusing on the working alliance online, Cook & Doyle (2002) evaluated differences in client ratings of the working alliance of online therapy clients and normative data from a comparable face-to-face counselling sample. They found comparable

(and relatively high) evaluations of the working alliance in the online sample using the frequently applied Working Alliance Inventory (Horvath & Greenberg, 1989).

Lange et al. (2002) conducted an Internet-based treatment study of work-related burnout. After completing the course of treatment, patients were asked to rate the contact with their therapists: 75% of the 115 participants described the contact as personal, and 88% as pleasant; 80% rated being treated exclusively via the Internet as positive, and 70% indicated that they did not miss face-to-face contact. The findings from this review support the notion that individuals who seek out online mental health services can receive effective support.

Lastly, a major ethical issue in the process of measuring online vs face-to-face WA should be addressed – introducing a randomized control trial in such measurement is nearly impossible.

THERAPEUTIC (WORKING) ALLIANCE AND SPECIFIC PROFESSIONAL COMPETENCES IN ONLINE COUNSELLING

Technological progress and Covid-19 have led to many changes in society, including the opportunity and necessity to work from home. During the Covid-19 pandemic many specialists, consultants and therapists in the field of psychotherapy started or continued to provide therapy online via videoconferencing regardless of their previous experience or attitudes toward online consulting. It has been documented that a vast number of research studies address issues related to online therapy since the late 1990s (Stoll et al., 2020). Today online therapy can no longer be considered experimental. Nevertheless, the arguments centered on the ethical issues, risks and benefits are already formulated as guidelines. Many professional bodies require additional training for practicing online therapy interventions (ACTO, <https://www.acto.org.uk/>). The Bulgarian Psychotherapy Association initiated an expert group task force for adapting recommendations and guidelines in online practicing (BAP, <https://www.psychotherapy-bg.org/>).

Studies report that although many consultants may have little online training in providing online therapy and doubt the effectiveness of the process, they still develop a good therapeutic working alliance with their clients and the online sessions do not differ much in effectiveness (Backhaus et al., 2012). The effectiveness of online consulting has also been confirmed by a study published by Day and Schneider (2002), which evaluates 3 models of psychological treatments – face-to-face, two-way audio and two-way video and concludes that the three modes did not differ significantly in terms of their effectiveness. Data also shows that previous experience with online therapy would lead to more positive attitudes to the online process (Donovan et al., 2015). The online therapeutic process can be successful only if the therapist has “a sufficient counselling competence” (Setyowati, 2019).

Regarding specific professional competencies, studies show that the ability of the consultant to prepare themselves and their client for the transition to online therapy will positively influence the online process. Research reports several factors that could be related to online therapy: previous online consulting experience, preparation of the consultant and the client, as well as supervision before and after the online therapy sessions that could increase the benefits and the good outcome of the process (Bekes et al., 2020).

In online counselling the therapist bases their treatment on competencies, acquired during their training and development as professionals in different modalities. It is essential to know how to transfer the previously acquired skills for face-to-face therapy into online practices.

On the other hand, the online counselling requires professionals to adapt and to develop their communication skills and techniques to engage with the client (Khan, 2014). During the online process, it is essential to attend to the client's use of verbal behavior and to observe and monitor their feelings (Egan, 2002). Many authors consider this as the essence of the counselling process in general (Trepal et al., 2007).

During the pandemic, online counselling and therapy were the predominant way of psychological support. Because of the restrictions to face-to-face meetings (i.e., lockdowns, quarantines, etc.) it was not possible to compare the effectiveness in randomized samples. Nevertheless, data on psychological interventions during lockdown are gathered and are to be analyzed.

RECOMMENDATIONS AND FUTURE DIRECTIONS

Online therapy and counselling is not a new phenomenon, and the Covid-19 pandemic has contributed to the development and research of this means of connecting and delivering psychological services. The wide variety of treatment measures available for online settings (i.e., chat rooms, e-mails, giving feedback on self-help tasks, videoconferencing) represents, on the one hand, professionals' willingness to be of help in any way possible. On the other hand, it raises the question of how the setting could be changed without violating the main prerequisites of the therapeutic encounter.

Apart from the emotional connectedness, a major aspect of TA is setting tasks and cooperation in achieving negotiated goals. The last two aspects of TA/WA appear beneficially influenced by the online mode. Technology provides a more powerful way of self-expression, especially to the younger generation, contributes to a more active participation of clients in the counselling/therapeutic intervention and enhances self-agency over the process (Simpson, 2021).

Current studies on the topic are limited to relatively small sample sizes and sometimes fail to consider both the drawbacks and the benefits of online interventions. Moreover, ethical issues such as anonymity, data protection, confidentiality in lack of face-to-

face contact in some online therapeutic work should be addressed. As neither TA nor online counselling/interventions have been systematically explored by Bulgarian professionals, we hope to raise awareness of the importance of the discussion initiated on providing quality services online in the field of mental health.

REFERENCES

- ACTO, <https://www.acto.org.uk/>. Retrieved on June 22, 2022.
- Anthony, K. (2000). Counselling in cyberspace. *Counselling Journal*, 11(10), 625–627.
- Anthony, K. (2003). The use and role of technology in counselling and psychotherapy. In S. Goss & K. Anthony (Eds.), *Technology in counselling and psychotherapy: A practitioner's guide* (pp. 13–34). Palgrave.
- Backhaus, A., Agha, Z., Maglione, M. L., Repp, A., Ross, B., Zuest, D., ... Thorp, S. R. (2012). Videoconferencing psychotherapy: A systematic review. *Psychological Services*, 9, 111–131. <http://dx.doi.org/10.1037/a0027924>
- BAP, <https://www.psychotherapy-bg.org/>. Retrieved on June 22, 2022.
- Barak, A., Hen, L. Boniel-Nissim, M. & Shapira, N. (2008). A comprehensive review and a metaanalysis of the effectiveness of Internet-based psychotherapeutic interventions. *Journal of Technology in Human Services*, 26(2/3/4), 109–160.
- Békés, V., & Aafjes-van Doorn, K. (2020). Psychotherapists' attitudes toward online therapy during the COVID-19 pandemic. *Journal of Psychotherapy Integration*, 30(2), 238–247.
- Chester, A. & Glass, C. (2006). Online counselling: A descriptive analysis of therapy services on the Internet. *British Journal of Guidance & Counselling*, 34(2), 145–160.
- Cirasola, A., Midgley, N., Fonagy, P., IMPACT Consortium, & Martin, P. (2021). The therapeutic alliance in psychotherapy for adolescent depression: Differences between treatment types and change over time. *Journal of Psychotherapy Integration*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1037/int0000264>
- Cook, J. E., & Doyle, C. (2002). Working alliance in online therapy as compared to face-to-face therapy: Preliminary results. *CyberPsychology & Behavior*, 5(2), 95–105.
- Day, S. X., & Schneider, P. L. (2002). Psychotherapy using distance technology: A comparison of face-to-face, video, and audio treatment. *Journal of Counseling Psychology*, 49(4), 499–503.
- Donovan, C. L., Poole, C., Boyes, N., Redgate, J., & March, S. (2015). Australian mental health worker attitudes towards cCBT: What is the role of knowledge? Are there differences? Can we change them? *Internet Interventions: The Application of Information Technology in Mental and Behavioural Health*, 2, 372–381. <http://dx.doi.org/10.1016/j.invent.2015.09.001>
- Egan, G. (2013). *The skilled helper: A problem-management and opportunity-development approach to helping* (9th ed). Cengage Learning.

- Hanley, T., & Reynolds, D. (2009). Counselling psychology and the Internet: A review of the quantitative research into online outcomes and alliances within text-based therapy. *Counselling Psychology Review*, 24(2), 4–13.
- Heinlen, K., Welfel, E., Richmond, E. & Rak, C. (2003). The scope of web counselling: A survey of services and compliance with NBCC standards for the ethical practice of web counselling. *Journal of Counselling and Development*, 18, 61–70.
- Horvath, A. O., & Greenberg, L. S. (1989). Development and validation of the Working Alliance Inventory. *Journal of counseling psychology*, 36(2), 223–233.
- Horvath, A. O., & Luborsky, L. (1993). The role of the therapeutic alliance in psychotherapy. *Journal of consulting and clinical psychology*, 61(4), 561–573.
- Khan, S. (2014). *Online therapy: client and counsellor experiences* (Doctoral dissertation, University of British Columbia).
- Lange, A., Schoutrop, M., Schrieken, B., & Ven, J.-P. v. d. (2002). Interapy: A model for therapeutic writing through the Internet. In S. J. Lepore & J. M. Smyth (Eds.), *The writing cure: How expressive writing promotes health and emotional well-being* (pp. 215–238). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10451-011>
- Liverpool, S., Mota, C.P., Sales, C.M.D., Čuš, A., Carletto, S., Hancheva, C., Sousa, S., Cerón, S.C., Moreno-Peral, P., Pietrabissa, G., Moltrecht, B., Ulberg, R., Ferreira, N., & Edbrooke-Childs, J. (2020). Engaging children and young people in digital mental health interventions: A systematic review of modes of delivery, facilitators, and barriers. *Journal of Medical Internet Research*, 22(6), e16317.
- Moltrecht, B., Patalay, P., Bear, H. A., Deighton, J., & Edbrooke-Childs, J. (2022). A Transdiagnostic, Emotion Regulation App (Eda) for Children: Design, Development, and Lessons Learned. *JMIR Formative Research*, 6(1), e28300. <https://doi.org/10.2196/28300>
- Nordgren, L. B., Carlbring, P., Linna, E., & Andersson, G. (2013). Role of the working alliance on treatment outcome in tailored Internet-based cognitive behavioural therapy for anxiety disorders: randomized controlled pilot trial. *JMIR research protocols*, 2(1), e2292.
- Pihlaja, S., Stenberg, J. H., Joutsenniemi, K., Mehik, H., Ritola, V., & Joffe, G. (2018). Therapeutic alliance in guided Internet therapy programs for depression and anxiety disorders—a systematic review. *Internet interventions*, 11, 1–10.
- Prado, O. Z., & Meyer, S. B. (2006). Evaluation of therapeutic relations in asynchronous therapy via Internet through working alliance inventory [English translation retrieved 7 January 2008, from: www.psico.net/arquivos/]. *Psicologia em Estudo*, 11, 247–257.
- Robson, D. & Robson, M. (1998). Intimacy and computer communication. *British Journal of Guidance and Counselling*, 26(1), 33–42.

- Rochlen, A., Zack, J. & Speyer, C. (2004). Online therapy: Review of relevant definitions, debates, and current empirical support. *Journal of Clinical Psychology, 60*(3), 269–283.
- Setiyowati, A. J., Pali, M., Wiyono, B. B., & Triyono, T. (2019). Structural model of counseling competence. *Jurnal Cakrawala Pendidikan, 38*(1), 45–62.
- Simpson, S. G., & Reid, C. L. (2014). Therapeutic alliance in videoconferencing psychotherapy: a review. *The Australian journal of rural health, 22*(6), 280–299. <https://doi.org/10.1111/ajr.12149>
- Simpson, S., Richardson, L., Pietrabissa, G., Castelnuovo, G., & Reid, C. (2021). Videotherapy and therapeutic alliance in the age of COVID-19. *Clinical Psychology & Psychotherapy, 28*(2), 409–421.
- Skårderud, F. (2003). Sh@me in Cyberspace. Relationships without faces: the e-media and eating disorders. *European Eating Disorders Review: The Professional Journal of the Eating Disorders Association, 11*(3), 155–169.
- Stofle, G. S. (2002). Chat room therapy. In R. C. Hsiung (Ed.), *e-Therapy: Case studies, guiding principles, and the clinical potential of the Internet* (pp. 92–135). W. W. Norton & Company.
- Stoll, J., Müller, J. A., & Trachsel, M. (2020). Ethical issues in online psychotherapy: A narrative review. *Frontiers in Psychiatry, 10*, Article 993. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00993>
- Suler, J. (2004). The psychology of text relationships. In R. Kraus, J. S. Zack, & G. Stricker (Eds.), *Online counseling: A handbook for mental health professionals* (pp. 19–50). Elsevier Science.
- Tremain, H., McEnery, C., Fletcher, K., & Murray, G. (2020). The Therapeutic Alliance in Digital Mental Health Interventions for Serious Mental Illnesses: Narrative Review. *JMIR mental health, 7*(8), e17204. <https://doi.org/10.2196/17204>
- Trepal, H., Haberstroh, S., Duffey, T., & Evans, M. (2007). Considerations and strategies for teaching online counseling skills: Establishing relationships in cyberspace. *Counselor Education and Supervision, 46*(4), 266–279.
- van Lotringen, C. M., Jeken, L., Westerhof, G. J., ten Klooster, P. M., Kelders, S. M., & Noordzij, M. L. (2021). Responsible Relations: A Systematic Scoping Review of the Therapeutic Alliance in Text-Based Digital Psychotherapy. *Frontiers in Digital Health, 2*(3), e689750.

ПРИНОСЪТ НА ГЕНОГРАМАТА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЕМЕЙНИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПРОЦЕС

д-р Кристина Родиславова Овчарова
ПУ „Паисий Хилендарски“, гр. Пловдив
kristina.ovcharova@uni-plovdiv.bg

Кристина Овчарова. ПРИНОСЪТ НА ГЕНОГРАМАТА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЕМЕЙНИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПРОЦЕС

Целта на настоящата статия е да се представи генограмата като ценен инструмент в психотерапевтичния процес, който подпомага клиента при изследването на собствената му семейна история. Анализирани са основни предимства и ограничения при работата с генограма, както и правилата за нейното създаване. Проучването на динамиката на семейните отношения и идентифицирането на повтарящи се поведенчески модели допринасят за терапевтичния процес в рамките на фамилното консултиране. Семейната история може удобно да се изследва и картографира с помощта на техниката генограма, която позволява бързо възприемане на голямо количество информация за семейството и дава представа за потенциалните му проблеми.

Ключови думи: генограма, системна психотерапия, семейни взаимоотношения

Kristina Ovcharova. *THE GENOGRAM'S CONTRIBUTION FOR INVESTIGATING FAMILY RELATIONSHIPS IN THE PSYCHOTHERAPEUTIC PROCESS*

The purpose of this paper is to present the genogram as a valuable tool in the psychotherapeutic process that assists the client in researching his own family history. The main advantages and limitations of working with a genogram are analyzed, as well as the rules for its construction. The study of the dynamics of family relationships and the identification of recurring behavioral patterns contributes to the therapeutic process in family counseling. Family history can be conveniently researched and mapped using the genogram technique, which allows one to quickly perceive a large amount of information about the family and to get an idea of its potential problems.

Keywords: genogram, systemic psychotherapy, family relationships

Тук ще бъде представена същността на техниката генограма и ще се коментира нейната полезност в консултативен и психотерапевтичен контекст. Първо,

може да се посочи, че генограмата е практичен инструмент за събиране на съществена информация за семейството, към което принадлежи човек. Техниката намира своето място както в процеса на оценка, така и в същинската психокорекционна работа. С помощта на специални символи може да се изгради сложно и многопластово родословно дърво, обозначавайки не просто наличните връзки между реалните членове на семейството, но и взаимоотношенията и динамиката между тях, погледнати през призмата на субективния опит и нагласите на човека. Това помага да се идентифицират важни теми и модели, които може да влияят и да насочват настоящето поведение. Собствената жизнена история се поставя в по-широк контекст и се създава възможност определени взаимовръзки да се осветлят и по-добре да се разберат и да се осмислят.

В действителност генограмите може да са полезни в почти всяка професионална сфера, която се занимава със социално взаимодействие; нейните приложения се откриват в различни научни области, например медицина, социология, социална работа, образование и др. (Mullins & Christie-Seely, 1984). Фокусът в настоящата статия е върху ефектите от използването на генограма в психотерапевтичния процес. В този смисъл тя традиционно се свързва с полето на системната и фамилната терапия. Прегледът на литературата показва обаче, че генограмата се прилага и от специалисти, практикуващи различни видове индивидуална терапия, както и че може да се използва модифицирано в психодрамата (Swallow, n.d). Това има своето логично обяснение, тъй като проучването на влиянието, което оказват семейните модели върху функционирането на вече зрелия човек, често е ключов аспект в повечето психотерапевтични практики. Генограмата може да се използва за по-добра оценка на обстоятелствата и реакциите на хората, участващи в даден проблем (Introduction to the Genogram, n.d.). Тъй като при системния подход процесите на диагностика и интервенция са тясно свързани, се смята, че генограмите улесняват събирането на информация, както и планирането на интервенции, а самото им съставяне и обсъждане обикновено има терапевтичен ефект.

Един от пионерите на системната терапия – Мъри Боуен (1913–1990), въвежда генограмата в психотерапевтичната практика. Според системната теория на Боуен (Bowen, 1978) семейството функционира като емоционална единица и е по-лесно да разберем човека, когато го разглеждаме в контекста на неговите близки родствени и други значими взаимоотношения. Боуен си поставя като задача да разгледа моделите в по-голям мащаб: не само в семейните, но и в обществените системи като цяло (Khan, 2022). Въпреки че семействата се различават по степента и особеностите на своята близост, се приема, че техните съставни единици са все пак зависими една от друга. Това, което се случва с един човек, може да има положително или отрицателно въздействие върху останалите, а в зависимост от това, което се случва въкъщи, някой може да премине от чувство на сигурност и радост към тревожност и страх (Khan, 2022).

Други представители на системния подход, например Иван Босьормени-Ноги (Boszormenyi-Nagy, 1987) с идеята му за семейните „емоционални дългове“, които по правило се изплащат от следващите поколения, както и Вирджиния Сатир (Satir, 1972), която разработва т.нар. „семейна скулптура“ за визуализиране на отношенията, допринасят за развитието на генограмите като терапевтичен инструмент. Впоследствие Моника Макголдрик и Ранди Герсън (McGoldrick & Gerson, 1985) възприемат ключовата идея на Боуен (модел на семейството на поколенията) и систематично разработват генограмата, каквато я познаваме днес, въвеждайки я в клиничната практика в началото на 90-те години на ХХ век (Origins and history of the genogram, n.d.).

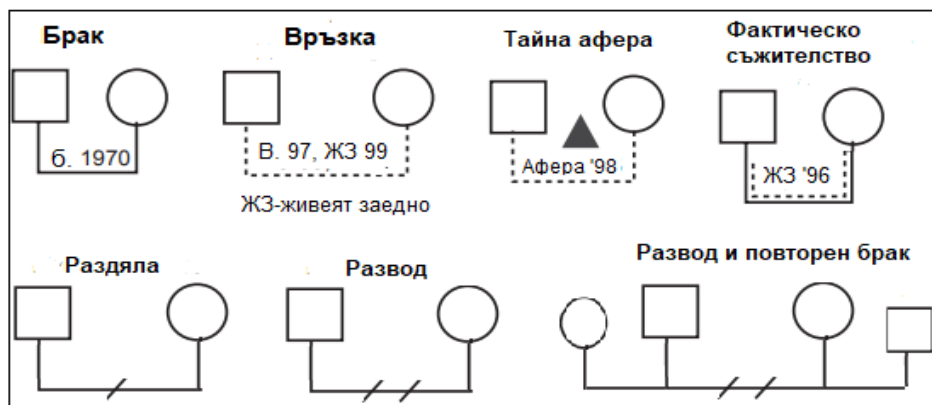
Традиционно, в генограмата се включват 3-4 поколения назад. Използват се специфични символи и обозначения, така че клиентите и професионалистите, които работят с тях, да споделят обща призма, през която да разглеждат семейната динамика. Методът изисква пациентът да изгради собствената си генограма според зададените специфични критерии и споделен символен език. Генограмата може да се рисува на ръка (най-често по време на клинична сесия) или да се създава с помощта на някоя от специално разработените за подобни цели компютърни програми, например *GitMind*; *Edraw Max*; *GenoPro*; *Canva* и др. (Das, 2021). Генограмите използват комбинация от специални правила и символи, които позволяват бързо възприемане на голямо количество информация за семейството и осигуряват представа за потенциалните му проблеми. Повечето от тези символи и правила са стандартизирани, други търпят вариации в зависимост от особеностите на конкретния казус и целите, които са поставени. В литературата по разглежданата тема могат да бъдат намерени много подробни списъци от символи и правила. Тук ще бъдат посочени само основните. Символите традиционно дават информация за пол, дата на раждане и смърт (ако е приложимо), съответно актуалната възраст и различни кодове за заболявания или други дефинирани от пациента свойства (аборт, мъртви раждания, внезапна детска смърт, осиновяване, съжителство и др.) (Fredricks, 2016). Генограмата обаче не само картографира родословието, но обозначава и съществуващите семейни и емоционални връзки между членовете на системата. Като недостатък на техниката понякога се посочва това, че тя борави с ограничен обхват, разглеждайки последните няколко поколения, а така е възможно да се пропускат модели, които са значими, но са възникнали в по-широк от семейния контекст. Затова по време на нейното конструиране е добре да се отбелязват по-значими житейски събития, а като компонент на генограмите може да се добавят различни социални взаимоотношения. Това позволява на пациентите да включват лица, които не са свързани родствено помежду си, но имат значима връзка в обществото като цяло (например съсед, колега, учител и т.н.), която е важно да се отчете (Hartman, 1995).

Ще бъдат коментирани ключовите символи и правила за изобразяване (фигури 1-4), посочени в книгата *Genograms: Assessment and Intervention* („Генограми: оценка и интервенция“) на М. Макголдриг, Р. Герсън и С. Петри (McGoldrick, Gerson, Petry, 2008). На Фигура 1 са представени основните изображения, с които се отбелязват респондент, пол, възраст, дата на раждане. Смъртните случаи са обозначават с „X“ вътре в символа. В някои случаи може да е важно да се добави възрастта, на която е починал човекът, или друга допълнителна информация, свързана с раждането, смъртта или с наличието на болест (физическа/психична) или зависимост.

Фигура 1. Символи и правила за изобразяване в генограмата

Семейните отношения (фигура 2) са изобразени от два символа за пола, свързани със специфична линия под тях. По правило мъжете винаги се поставят отляво, а жените – отдясно. Описателните символи, които се изобразяват върху линията на семейната връзка, дават повече подробности за състоянието на връзката (например раздяла, развод и др.)

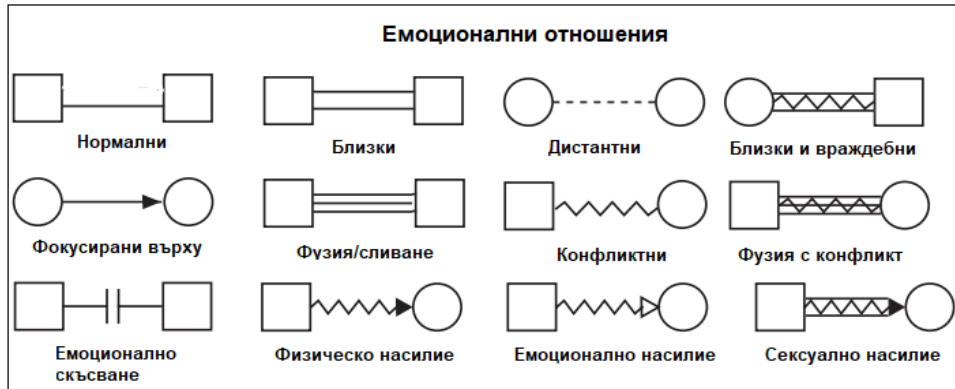
Фигура 2. Изобразяване на семейни отношения

Децата се изобразяват под родителите си, като линията започва от тази на семейните взаимоотношения на родителите. Децата трябва да се изброят отляво надясно, започвайки от най-големите към най-малките (фигура 3)

Фигура 3. Изобразяване на децата

Емоционалните взаимоотношения (фигура 4) са изобразени с линия, свързваща директно двата символа на пола (различни от връзките в семейните отношения, където линията е под тях) (McGoldrick, Gerson, Petry, 2008). Тези линии могат да се използват за свързване на всеки двама души в генограмата и обикновено се изобразяват цветно.

Фигура 4. Изобразяване на емоционалните отношения

Възможно е генограмите да се окажат прекалено сложни, ако се посочат всички съществуващи емоционални връзки между членовете на семейството. За тях може да се пита, но да се маркират само най-значимите за терапевтичния процес (Genograms for psychotherapy, n.d.). От друга страна, на пациентите понякога е трудно да представят чрез символните кодове емоционалните взаимоотношения поради техния противоречив и многопластов характер. Затова се

препоръчва гъвкав подход и всяка допълнителна информация, за която се прецени, че е важна и има отношение към лечението, може да се включи в структурата на генограмата. Когато се използват индивидуализирани маркери, се препоръчва да се сложи съответен ключ за тях.

Генограмата би могла да насочва провеждането на оценъчното интервю. Чрез въпросите, които съпътстват нейното изграждане, се събират данни за различни аспекти на семейното функциониране, например семейна структура и роли; етап на жизнения цикъл; повтарящи се модели през поколенията; житейски събития; модели на взаимоотношения и триъгълници; семейно равновесие и дисбаланс (Waters, Watson, & Wetzel, 1994). Кодираната чрез генограмите информация помага на специалистите да генерират хипотези и да формулират цели на лечението, както и да оценяват потенциални рискове и силни страни на пациента.

Стойността на генограмата се открива и в самия процес на нейното разработване. От една страна, смята се, че той подпомага формирането на терапевтична, доверителна връзка. От друга, насочва вниманието към теми и въпроси, които дълго време удобно може да са били пренебрегвани. За изграждането ѝ е необходимо пациентът да се опита (в сътрудничество със специалиста) да подреди емоционалния и отношенческия пъзел на собствената си история, погледната през субективния му опит. Конструирането на генограмата го провокира да мисли не само за тези събития, в които е участвал и/или е бил пряк свидетел, но и за т.нар. „семейни митове и легенди“, за неговите формирани представи и убеждения за фамилната динамика. Едно от обсъжданите ограничения на генограмите е това, че пациентът може да няма ясна представа за семейната си история или поне за някои нейни аспекти. Наличието на подобни „бели петна“ обаче обикновено провокира по особен начин респондентите. На преден план често излизат следните въпроси: каква е причината те да съществуват, как бихме могли да ги „запълним“, свързани ли са с някои „забранени“ теми или лични предубеждения и т.н. Логично, това може да активира и „изследователски интерес“ у пациента, който да инвестира допълнителен ресурс (времеви и емоционален) в обогатяването на собствената си генограма. И макар това проучване понякога да препраща към реално търсене на допълнителни данни и мнения за определени събития, не бива да се пропуска, че генограмата на пациента все пак представя неговия прочит на семейната история и динамика. Генограмата активира системата на емоционалната памет и въображението (Abazi, 2016), насърчавайки опознаването на вътрешното ни семейство и влиянието му върху собственото функциониране. Идентифицирането на повтарящи се модели, включително на свързване с другите, и неотработени травми може да спомогне за разбирането на текущи проблеми и симптоми, и съответно да открие нови възможности за справяне с тях. Макар генограмата да благоприятства възникването на множество „прозрения“ в терапевтичния процес,

не се препоръчва да се правят прибързани заключения и интерпретации. Оценката, която се извършва с помощта на този инструмент, трябва да е ориентирана към решението на проблема. Затова разговорът може да се насочи чрез конкретни въпроси от типа:

- Какво е общото между настоящите симптоми/кризи и динамиката на семейството?
- Къде семейната система демонстрира подкрепящи взаимоотношенията ресурси, които могат да се използват?
- Кои теми пораждат особено интензивни емоции и какви са те?
- Кои модели може да се разпознаят в пространството „тук и сега“?
- Какви подходи за решаване на проблеми се наблюдават в семейната история? (Origins and history of the genogram, n.d.)

Специалистите се възползват от интерпретативните възможности, които предоставя графичният дизайн на семейната отношенческа карта. Също така обаче генограмата може да се използва и като тестова диаграма, която проективно дава на терапевта допълнителна информация или потвърждение на определени аспекти на ситуацията (Abazi, 2016). Често от пациенти и терапевти се посочва, че генограмата е незастрашаващ начин за повдигане на потенциално чувствителни теми и въпроси (свързани например с алкохолизъм, насилие, психични болести и др.) (Charlet, 2005).

При приключване на терапевтичен процес или в значими моменти от него на пациента би могло да се предложи да разработи нов дизайн на собствената си генограма. Това също придобива значението на проективна тестова методика за проверка на качеството на терапевтичната промяна, чието отчитане се завършва чрез сравнение на двете графики, които пациентът е направил в различни моменти от терапията (Abazi, 2016). Сравнителният прочит на двете начертани графики е това, което е от значение и за пациента, и за терапевта. Терапевтът има възможност да направи равностетка на настоящата ситуацията, може да реши (самостоятелно или в екип) дали и как да продължи терапията (например терапията приключва, частична цел е постигната, определя се следващата цел, пренастройва се терапевтичната стратегия и т.н.) (Abazi, 2016). Разбира се, за пациента този процес също е важен, защото му помага чрез съвместната работа с терапевта да осмисли и да интерпретира сравнението и да се вгледа в собствената си семейна карта по потенциално нов начин. Това дава възможност той да обогати собствения си опит с тези две „моментни“ субективни снимки и съответно с идеята за пътя, извървян между тях, което би могло да има овластяващ и мотивиращ ефект по отношение на терапевтичния процес.

В заключение може да се отбележи, че генограмата има динамичен характер, тъй като към момента на нейното разработване пациентът проектира собственото си виждане и разбиране за взаимоотношенията със значимите други. Макар някои структурни данни да остават непроменени (като дати на раждане, брак, раздели и т.н.), семейството е система, която преминава през собствен жизнен цикъл, променя се и постоянно се влияе както от развитието на отделните членове, така и от външни за семейството събития. В допълнение: в течение на времето човек може да направи различен прочит на собствената си семейна карта. Разбира се, от психотерапевтична гледна точка не са толкова важни обективно случилите се събития, а това как те са интерпретирани от пациента и какво значение имат в неговия живот. Затова генограмата е ефективен инструмент с широки възможности по отношение както на оценката, така и на интервенцията. Ползите от използването на генограми в терапевтичната практика са добре документирани. Генограмите могат да улеснят по-задълбочените и по-нюансирани проучвания на семейството на пациентите, и тъй като включват различни автори, когато се конструират съвместно със специалиста, те могат да подкрепят ангажираността и да подобрят терапевтичния съюз (Altshuler, 1999; Burley, 2014; Mackay, 2015, цит. по Alexander et al., 2018). Създаването на генограмата често се интерпретира като акт на изслушване, зачитане и обгрижване, и като опит да се проучи откъде произлизат дадени вярвания и какво отношение имат те към настоящия проблем. Това обикновено засилва емпатията от страна на терапевта и доверието от страна на клиентите (Charlet, 2005). Обобщено може да се посочи, че генограмата е практичен клиничен инструмент, който дава интегрирана картина на биопсихосоциалната и емоционалната история на клиента, улеснява формулирането на хипотези и терапевтични цели, планирането на интервенции, подпомага терапевтичния процес и може да служи за оценка на постигнатото в него.

ЛИТЕРАТУРА

- Abazi, L. (2016). The Genogram in Helping Relationship. *Europ. J. Multidiscip. Stud.*, 1(1), pp. 108–111.
- Alexander, J., Callaghan, J. & Fellin, L. (2018). Genograms in research: participants' reflections of the genogram process. *Qualitative Research in Psychology*, 19(1), 91-111.
- Boszormenyi-Nagy, I. (1987). *Foundations of Contextual Therapy: Collected Papers of Ivan Boszormenyi-Nagy, M.D.* Brunner/Mazel.
- Bowen, M. (1978). *Family Therapy in Clinical Practice*. New York: Jason Aronson.
- Charlet, S. (2005). "The genogram". Retrieved on March 04, 2021, http://www.interaide.org/pratiques/sites/default/files/ia_asmae_tana_2005_genogram-training_ia_eed_team_eng_eed_edited_pratiques-22-04-14.pdf

- Das, T. (2021). "The 10 Best Genogram Makers to Track Your Family History"; Извлечено на 01.03.2022 от <https://www.makeuseof.com/best-genogram-tools-family-history/>
- Fredricks. R. (2016). "Genograms in Family Therapy"; Retrieved on March 30, 2022, <http://drrandifredricks.com/genograms-in-family-therapy/>
- Genograms for Psychotherapy. (n.d.). Retrieved on March 30, 2022, <https://www.therapistaid.com/therapy-guide/genograms#references>
- Hartman, A. (1995). Diagrammatic assessment of family relationships. *Families in Society*, 76(2), 111–122.
- Introduction to the Genogram. (n.d.). Retrieved on March 02, 2022, <https://genopro.com/articles/genogram-family-therapy/>
- Khan, N. (2022). "Introduction to the eight concepts"; Retrieved on March 02, 2022, <https://www.betterhelp.com/advice/therapy/what-is-bowen-family-systems-theory/>
- McGoldrick, M., & Gerson, R. (1985). *Genograms in Family Assessment*. New York: Norton.
- McGoldrick, M., Gerson, R., & Petry, S. S. (2008). *Genograms: Assessment and Intervention*. New York: W.W. Norton & Co.
- Mullins, H. C., Christie-Seely, J. (1984). Collecting and recording Family data: The genogram. In Christie-Seely, J. (Ed). *Working with the Family in Primary Care: A Systems Approach to Health and Illness*. New York: Praeger, pp 179-181.
- Origins and history of the genogram. (n.d.). Retrieved on February 26, 2022, <https://www.landsiedel.com/en/coaching/genogram.html>
- Satir, V. (1972). *Peoplemaking*. Palo Alto, CA: Science and Behavior Books.
- Swallow. J. (n.d.). "Ancestral psychodrama: The Genogram in Action."; Извлечено на 27.02.2022 от <https://hvpi.net/2019/07/30/ancestral-psychodrama/>
- Waters, I., Watson, W., Wetzell, W. (1994). Genograms. Practical tools for family physicians. *Can. Fam. Physician*, 40, 282-287.

ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРЕНОСА И КОНТРАПРЕНОСА В ТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПРОЦЕС

д-р Галина Недкова Кабаджова
СУ „Св. Климент Охридски“
gkabadzhov@uni-sofia.bg

Галина Кабаджова. ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРЕНОСА И КОНТРАПРЕНОСА В ТЕРАПЕВТИЧНИЯ ПРОЦЕС

В процеса на психотерапия и терапевтът, и клиентът може да изпитат силна връзка един с друг, която в литературата се описва като пренос и контрапренос в рамките на терапевтичния процес. Преносът и контрапреносът в контекста на психотерапията са ключови понятия, които предизвикват много дискусии в научната общност. В най-широкия смисъл на понятието преносът се разглежда като универсално явление в междуличностните отношения. Общото схващане е, че двете явления въздействат върху взаимоотношенията по начини, които при определени условия могат да повлияят на процеса негативно. Изследванията показват, че разбирането за това, как се проявяват преносът и контрапреносът, има последици за безопасното структуриране на професионалните взаимоотношения. Наблюденията върху преноса показват, че терапевтът би следвало да обръща специално внимание на позитивните и негативни реакции на клиента си, без да ги предизвиква нарочно. Контрапреносът, от друга страна, изисква водещият да бъде наясно с емоционалната динамика и да следи достатъчно добре процеса и собствените си емоции. И практиката, и теорията се обединяват около важността на двете понятия и тяхното значение за терапевтичния процес. Настоящият обзор е опит да се направи преглед на изследвания по темата и да се стимулира по-задълбочена дискусия за нейното място в терапията.

Ключови думи: пренос, контрапренос, консултиране, психотерапия

Galina Kabadzhova. THE IMPORTANCE OF TRANSFERENCE AND COUNTERTRANSFERENCE IN THERAPEUTICAL PROCESS

In the therapeutic process, both the therapist and the client can experience a strong emotional reaction towards each other, which is described in the literature as transference and countertransference within the therapeutic process. Transference and countertransference in the context of psychotherapy are key concepts that have generated much discussion in the research community. In the broadest sense, transference is seen as a universal phenomenon in interpersonal relationships. The common perception is that both phenomena impact relationships in ways that, under

certain conditions, can affect the process negatively. Research has shown that understanding how transference and countertransference occur has implications for the safe structuring of professional relationships. Observations of transference suggest that the therapist should pay close attention to their client's positive and negative reactions without intentionally eliciting them. Countertransference, on the other hand, requires the therapist to be aware of the emotional dynamics and to monitor the process and their own emotions well enough. Both practice and theory coalesce around the importance of both concepts and their relevance to the therapeutic process. This review is an attempt to review research on the topic and stimulate a deeper discussion about its place in therapy.

Keywords: transference, contratransference, consulting, psychotherapy

Изследванията безспорно подкрепят и доказват необходимостта и ценността на психотерапията и психологическото консултиране. Връзката между консултант/терапевт и клиент/пациент е добре установена и важна тема при определяне на въздействието и ефекта от консултативния процес, без значение каква е терапевтичната модалност (Piper et al. 1991). В литературата на терапевтичната връзка се гледа като на един от „неспецифичните фактори“, които влияят директно и имат положителен ефект върху лечението и резултатите от него. Днес автентичният контакт в психотерапията стои в основата на отношенията между терапевта и пациента и е важен фактор за успеха на процеса. Още в края на 50-те години на XX век Карл Роджърс говори за няколко важни условия, които трябва да бъдат изпълнени, за да се получи пълноценна връзка между консултант и клиент, която впоследствие ще е условие за успех на този процес. Условията са: (1) безусловно положително отношение към клиента и усещане за топлина; (2) умения за съпреживяване с клиента, емпатия; (3) автентичност в отношенията (Rogers, 1957).

Подобно на всяка друга голяма тема в психотерапията, и темата за преноса и контрапреноса е претърпяла еволюция – от стриктно придържане към техниката и структурата, без да се оставя много място за отсрещна поведенческа реакция от консултанта или терапевта, до автентичен човешки контакт, за който днес казваме, че е в основата на терапията. За някои автори това означава, че с времето се обръща все повече внимание на идеята за взаимност в отношенията в консултативния процес (Safran & Muran, 2006). Въпреки че темата не е нова за психотерапевтичната общност и е широко обсъждана, има редица дебати по отношение на дефинициите и употребата на двете понятия в терапевтичния процес. Тази статия има за цел да (1) възобнови диалога за преноса и контрапреноса като част от човешките отношения и (2) да разгледа от по-съвременна гледна точка тяхното значение за терапевтичния процес, без да се акцентира върху конкретна школа или направление.

ПРЕНОСЪТ: СМИСЪЛ И ЗНАЧЕНИЕ

След като поставя основите на идеята и важноста на терапевтичната връзка през втората половина на XIX в., З. Фройд е и първият, който според изследователите Леви и Скала (Levy & Scala, 2012) започва да говори за пренос (*transference*). Той най-ясно го описва в трудовете си от 1912 г. „Динамика на преноса“ и „Изследвания върху хистерията“, които пише в съавторство с Йозеф Бройер. Според него определени минали „ролеви модели“ в живота на човека може да влияят върху връзката, която се създава между пациента и терапевта при консултиране (Freud, 1912). След З. Фройд, Мелани Клайн доразвива концепцията, като добавя, че пациентът е склонен да провокира или да предизвика у терапевта поведение, което е сходно с това на първоначалната фигура на привързаност, която всъщност е и източникът на преноса (Klein, 1952). По-късни изследвания по темата показват, че генетичните фактори и периодът на детството са в основата на начина, по който пациентът се свързва с терапевта, или с други думи, начинът, по който „се осъществява“ преносът (Høglend, 2014).

В речника на психоаналитичните термини и понятия на Американската психоаналитична асоциация преносът е описан като: „изместване на модели, чувства и поведение, които първоначално са преживени във връзка със значими фигури през детството, върху човек, с когото имаме междуличностни отношения в момента“. Леви (Levy, 2009) го описва като тенденция, при която аспекти на важни за формирането на личността отношения (например с братя/сестри и др.) може да са едновременно преживени и/или несъзнателно приписани на други взаимоотношения.

В отношенията преносът може да се прояви както като еротично влечение, така и през различни емоционални прояви като ярост, омраза, недоволство, отвращение, недоверие и др. Въпреки големият брой дискусии и публикувани материали, изследователи по темата смятат, че конструктът е доста противоречив (Gunderson, Najavitz, Leonhard, Sullivan & Sabo, 1997).

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ПРЕНОСА

Наред с терапевтичната връзка, с времето една от много дискутираните теми в терапията и консултирането става интерпретацията на преноса, която постепенно започва да се възприема като основен и много важен момент в терапевтичния процес (Ulberg, 2014). Интерпретацията на преноса би следвало да се прави от терапевта и цели да подобри психодинамичния процес (Samberg & Marcus, 2005). Богвалд и колеги (Bøgwald et al., 1999) добавят, че тя може да се опише и като „работа с връзката пациент/терапевт“ и „фокусиране върху „тук и сега“. В практиката преносът може да се „демонстрира“ пред пациента чрез

различни провокации, въпроси, определения и да се използва, за да се подобри разбирането на клиента/пациента за собствените му преживявания.

Още Бренър (Brenner, 1976) твърди, че подобни тълкувания целят промяна в нагласите към вътрешните конфликти с цел по-добро личностно функциониране. През 2012 г. Леви и колеги публикуват статия, в която правят преглед на публикувани емпирични данни за преноса и неговата интерпретация в терапевтичния процес. Освен краткия исторически обзор, авторите засягат и темата за развитието на мисленето за конструкта. Анализирайки преноса и интерпретацията му, те дават следния буквален пример за работа с пренос в терапевтичен процес¹:

Терапевт: Не съм съвсем сигурен, но мисля, че нещо току-що се случи между нас и може да е полезно да се изследва. Мисля, че си струва да го обмислим [пациентът кима в знак на съгласие]. Забелязах, че се напрегнахте и че гласът ви звучеше ядосано в отговор на въпроса, който ви зададох. Съвпада ли това с вашите наблюдения?

Пациент [пауза]: Да, предполагам [отговаря привидно спокойно, но все още с нотка на раздразнение и евентуално съгласие].

Терапевт: Е, от начина по-който го казвате, се чудя дали някоя част от вас не е съгласна с това, което казвам; тази част, която, размишлявайки върху вашия опит, може да е забелязала, че изглеждате напрегнат и раздразнен, а друга част да реагира на онова, което казах, и да не го вярва съвсем?

Пациент: Не, не. Осъзнавам, че съм напрегнат и ядосан, но не на вас.

Терапевт: Е, мисля, че това, което се случва в момента при обсъждане на вашите реакции на моите наблюдения, е свързано с един по-голям коментар, който щях да направя [пациентът изглежда заинтригуван]. На базата на вашите реакции на това, което казах или предишния ми въпрос, ми се струва, че възприехте моя въпрос като нападение върху вас – така, както може би сте възприели наблюдението ми като миниатака. Сякаш, задавайки въпроса, се опитвам да се боря с вас. Звучи ли правдоподобно, или съм далеч от целта?

Пациент: Не, звучи правилно. Трудно е да не го чуя по този начин.

Терапевт: Е, мисля че ще бъде полезно да изследваме това. [...]. Тази динамика ми напомня на онова, което ми разказахте за преживяванията ви с колегите, за които смятате, че не стоят зад гърба ви и вместо това се опитват да ви провокират и да ви подкопаят.

---

¹ Оригиналният текст на английски език може да се намери в статията на авторите: Levy, K. N. & Scala, J. (2012). Transference, transference interpretations, and transference-focused psychotherapies. *Psychotherapy*, 49(3), p.394. Текстът е преведен за целите на статията с известни съкращения.

Пациент: Е, сигурен съм, че са такива [провокативни и подкопаващи].

Терапевт: Може би, но остава въпросът дали вашето възприятие за тези събития, което съвпада с това, което обсъждахме като ваш опит с вашия баща, когото вие възприемате като критичен, твърд и строг, влияе върху начина по който възприемате мен в този момент, в тази стая [...].

С този пример авторите правят опит да илюстрират появата и използването на преноса в процеса, свързвайки преживяване „тук и сега“ с минал опит, като в същото време акцентът е върху настоящето вместо върху миналото преживяване, или както Макари (Makari, 1994) казва, „преносът се появява тогава, когато мозъкът се опитва да разбере случващо се сега събитие, изследвайки го през призмата на миналото“. Така добра интерпретация, която показва едно и също нещо, но в различно време, се превръща в преработване, или от препятствие, преносът се превръща в полезен за процеса инструмент. Изследванията на Кенет Леви, които акцентират върху фокусираните върху преноса терапии, стигат и по-далеч, като документират данни, че този вид лечение е много ефективно и може да доведе до структурни или социокогнитивни промени, особено при пациенти с личностови разстройства (Levy & Scala, 2012).

КОНТРАПРЕНОС: СМИСЪЛ И ЗНАЧЕНИЕ

Когато говорим за пренос, не може да подминем и другата голяма тема, провокирана от него, а именно контрапреноса. Според изследователи Фройд е първият, който дефинира понятието контрапренос в „Бъдещи перспективи на психоаналитичната терапия“, публикувана през 1910 г. (Wiener, 2009). Описва го като емоционален отговор на стимул от пациента към терапевта, засягащ несъзнаваното на терапевта. Разглежда се като вътрешна и външна реакция на терапевта на действията на пациента, които засягат негови неразрешени конфликти и слабости (Gelso & Samstag, 2008).

Още през 1988 г. Ракър издига идеята, че чувствата на терапевта имат значение в самия процес и могат да помогнат за извеждане на важно съдържание, което да се обработи с пациента и да се използва в работния процес. Той дава следното определение за контрапренос: „това, което произтича от Аз-идентификацията на терапевта през вътрешния свят и преноса на пациента“ (Racker, 1988, p. 137). Работата и осъзнаването на собствените емоции и реакции на терапевта може да е врата към намиране и разпознаване на безсъзнателните процеси на пациента. Идентификацията с пациента в терапевтичния процес е един от подводните камъни, които биха могли да възпрепятстват процеса и да доведат до контрапренос. Под идентификация се има пред вид споделяне на безсъзнателни фантазии и не бива да се бърка с емпатия.

През 2011 г. Чарлз Гелсо и колеги правят метаанализ на 10 изследвания, посветени на връзката между контрапреноса и резултата от терапията. Те установяват, че връзката между двете е значима и малка $r=-0,16$, $p<0,05$, или контрапреносът се свързва негативно с резултатите за клиента. Авторите правят и втори метаанализ на 7 публикувани изследвания върху връзката между управлението на контрапреноса и резултатите от терапията и този път връзката между двете е доста по-значима $r=0,56$, $p<0,05$, като двете понятия, изглежда, са позитивно свързани. Резултатите показват, че неразрешените конфликти на терапевта може да водят до по-слаби резултати от терапията на клиента и обратно, доброто управление на контрапреноса от страна на терапевта би улеснило положителните резултати от лечението (Hayes et al. 2011). Осъзнаването и разбирането на контрапреноса и чувствата, които са скрити зад него, може да са добър ресурс за преживяването на пациента. Същевременно при работа със суицидни пациенти стимулът да се действа през усещанията на контрапреноса, което би могло да доведе и до изместване на границите в терапевтичния процес, би следвало да се избягва, тъй като според доказателствата е възможно да е пагубно за терапията (Richards, 2000).

В известен смисъл дългият живот на понятието и многократните опити да се дефинира и перифразира поставят в риск изгубването на истинския му смисъл. Въпреки че то е много използвано от различни изследователи в обяснение на цял спектър от чувства, които терапевтът би могъл да има за пациента си, е важно да се уточни, че значението на контрапреноса е ограничено до тези мисли и чувства, които възникват директно около преноса на пациента (Weiner, 2009). Или, с други думи, за да има контрапренос, първо трябва да има пренос, като и двете първо започват в несъзнаваното.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Би било трудно и дори невъзможно да се обобщи всичко написано за преноса и контрапреноса. От 1910 г. насам тези два конструкта са обсъждани в десетки трудове и изследвания, и въпреки нееднозначните резултати и спорни дефиниции, нейната значимост остава неоспорима. За пренос и контрапренос може да се говори не само в научните среди, но и във всеки момент, в който има двама души или повече хора взаимодействат. Те стоят в основата на всяко човешко поведение и общуване. Двете понятия са онзи блясък на несъзнаваното, който осезаемо се чувства като невидимо присъствие, или както Вайнер го нарича: „въздушно нищо, което си намира местоживееене и име“ (Weiner, 2009, p.56). Съществуването на тези два процеса всъщност показва, че ние сме „видими“ за несъзнаваното на другия.

Преносът и контрапреносът могат да бъдат нож с две остриета: възможно е те да възпрепятстват и да спрат терапевтичния процес, или да са безценен

инструмент за пациента. Контрапреносът може да е защитен механизъм на терапевта в зависимост от неговите нужди, или да е стимул и осъзнаване на динамиката на връзката и чувства за собствения Аз. Той може да е провокиран както от конфликти, така и от стимул (Marmarosh, 2012), а изискването пред терапевта е да го види и да го осъзнае. Такива стимули може да са темите на пациента, сравняването на един пациент с друг, представата на терапевта за пациента и др. (Hayes et al., 2011). Още през 80-те години Спенс (Spence, 1987) обръща внимание, че е време да се опровергае митът, че добрите терапевти не са обект на контрапренос. Той загатва, че е точно обратното: добрият терапевт е много по-осъзнат и „виждащ“ този процес за разлика от други практикуващи. Неслучайно Гелсо и колеги говорят за три хипотетични части на терапевтичната връзка, които най-вече имат отношение към крайния резултат от общата работа. Тези елементи са: (1) истинската връзка, (2) работната терапевтична връзка и (3) пренос/контрапренос, който се осъществява в процеса (Gelso & Samstag, 2008). Казаното дотук може да се обобщи със схващането, че целта на всеки момент в терапията е пациентът да се свърже със своите автентични чувства и усещания съобразно капацитета, с който разполага.

Двете понятия, предмет на тази статия, са неизбежна част от терапевтичната работа и процес. Въпреки огромното количество теоретични обзори по темата, емпиричната проверка е все още сериозна провокация за изследователите. Бихме могли да кажем, че предизвикателствата идват от трудностите при организиране и провеждане на изследвания, но емпиричните данни са ценен инструмент и за практиците, и за клиентите/пациентите.

ЛИТЕРАТУРА

- Bøgwald, K.-P., Høglend, P., & Sørbye, Ø. (1999). Measurement of transference interpretations. *Journal of Psychotherapy Practice and Research*, 8, 264–273.
- Brenner, C. (1976). *Psychoanalytic Technique and Psychic Conflict*. New York: International Universities Press.
- Freud, S. (1912). The dynamics of transference. In S. J. Ellman (Ed.), *Freud's Technique Papers: A Contemporary Perspective* (pp. 35–50). Northvale, NJ: Jason Aronson Inc.
- Gelso, C. J., & Samstag, L. W. (2008). A tripartite model of the therapeutic relationship. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Handbook of Counseling Psychology* (pp. 267–283). NY: John Wiley & Sons, Inc.
- Gunderson, J., Najavits, L., Leonhard, C., Sullivan, C., & Sabo, A. (1997). Ontogeny of the therapeutic alliance in borderline patients. *Psychotherapy Research*, 7, 301–309. doi:10.1080/10503309712331332033

- Hayes, J., Gelso, C., & Hummel, A. (2011). Managing countertransference. In J. C. Norcross (Ed.), *Psychotherapy Relationships That Work* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
- Høglend, P. (2014). Exploration of the patient-therapist relationship in psychotherapy. *American Journal of Psychiatry*, *171*(10), 1056-1066.
- Klein, M. (1952). The origins of transference. *The International Journal of Psychoanalysis*, *26*, 11–33.
- Levy, K. N. (2009). Psychodynamic and psychoanalytic psychotherapies. In D. Richard & S. Huprich (Eds.), *Clinical Psychology Assessment, Treatment, and Research* (pp. 181–214). Burlington, MA: Elsevier Academic Press.
- Levy, K. N., & Scala, J. (2012). Transference, transference interpretations, and transference-focused psychotherapies. *Psychotherapy*, *49*(3), 391
- Makari, G. J. (1994). Toward an intellectual history of transference. *The Psychiatric Clinics of North America*, *17*(3), 559–570.
- Marmarosh, C. L. (2012). Empirically supported perspectives on transference. *Psychotherapy*, *49*(3), 364-369.
- Parth, K., Datz, F., Seidman, C., & Löffler-Stastka, H. (2017). Transference and countertransference: A review. *Bulletin of the Menninger Clinic*, *81*(2), 167.
- Piper, W. B., Hassan, F. A. A, Joyce, A. S., & McCallum, M. (1991). Transference interpretations, therapeutic alliance, and outcome in short-term individual psychotherapy. *Archives of General Psychiatry*, *48*, 946–953.
- Racker, H. (1988). The meaning and uses of countertransference. In B. Wolstein (Ed.), *Essential Papers on Countertransference*. New York University Press.
- Richards, B., M., (2000) Impact upon therapy and the therapist when working with suicidal patients: Some transference and countertransference aspects, *British Journal of Guidance & Counselling*, *28*(3), 325-337. doi: 10.1080/03069880050118975
- Rogers, C. R. (1957). The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change. *Journal of Consulting Psychology*, *21*(2), 95.
- Samberg, E., & Marcus, E. R. (2005). Process, resistance, and interpretation. In E. S. Person, A. M. Cooper, & G. O. Gabbard (Eds.), *Textbook of Psychoanalysis* (pp. 229 –237). Washington, DC: American Psychiatric Publishing Inc
- Safran, J. D., & Muran, J. C. (2006). Has the concept of the therapeutic alliance outlived its usefulness? *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, *43*(3), 286.
- Spence, D. (1987). *The Freudian Metaphor*. New York: Norton
- Strauss, A. Y., Huppert, J. D., Simpson, H. B., & Foa, E. B. (2018). What matters more? Common or specific factors in cognitive behavioral therapy for OCD: Therapeutic alliance and expectations as predictors of treatment outcome. *Behaviour research and therapy*, *105*, 43-51.

- Ulberg, R., Amlo, S., Critchfield, K. L., Marble, A., & Høglend, P. (2014). Transference interventions and the process between therapist and patient. *Psychotherapy*, 51(2), 258.
- Wiener, J. (2009). *The Therapeutic Relationship: Transference, Countertransference, and the Making of Meaning*. Texas A&M University Press. <https://hdl.handle.net/1969.1/88025>

ИНТЕГРАТИВНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ КАТО РЕШЕНИЕ НА ПСИХОСОМАТИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА, СИМПТОМИ И СИНДРОМИ

Светла Георгиева Банкова

*Институт по психосоматика и интегративна психотерапия
info@integrativetherapybg.com*

Светла Банкова. ИНТЕГРАТИВНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ КАТО РЕШЕНИЕ НА ПСИХОСОМАТИЧНИ РАЗСТРОЙСТВА, СИМПТОМИ И СИНДРОМИ

Психосоматичните разстройства са новите модерни заболявания на XXI век, които излизат от тясната рамка на традиционната медицина и навлизат в света на психотерапията, където напоследък клиентите все по-често търсят разрешаването на психосоматичните си проблеми чрез различни психотерапевтични подходи. Един от тези подходи, който набира все по-голяма популярност в България, е интегративната психотерапия. Представен е кратък преглед на някои теории за психосоматогенезата, разглеждайки хипотезата, че нито една психотерапевтична теория сама по себе си не би могла да е достатъчна за разрешаването на сложната етиология на психосоматичните и психогенните разстройства. Това би било възможно единствено чрез интегрирането на различни психотерапевтични направления в името на соматичното и психичното здраве на човека.

Ключови думи: психосоматика, психосоматогенеза, психогенно разстройство, интегративна психотерапия

Svetla Bankova. INTEGRATIVE PSYCHOTHERAPY AS A SOLUTION OF PSYCHOSOMATIC DISORDERS, SYMPTOMS AND SYNDROMES

Psychosomatic disorders are the new modern diseases of the 21st century, which are moving out of the narrow framework of traditional medicine and into the world of psychotherapy, where recently clients are increasingly seeking resolution of their psychosomatic problems through various psychotherapeutic approaches. One of these approaches that is gaining popularity in Bulgaria is integrative psychotherapy. A brief review of some theories of psychosomatogenesis is presented, examining the hypothesis that no single psychotherapeutic theory alone could be sufficient to resolve the complex etiology of psychosomatic and psychogenic disorders. This would only be possible through the integration of different psychotherapeutic modalities for the sake of a person's physical and mental health.

Keywords: psychosomatics, psychosomatogenesis, psychogenic disorder, integrative psychotherapy

ИНТЕГРАТИВНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ КАТО МОДАЛНОСТ

Интегративната психотерапия не е нов терапевтичен подход, но в България все още е малко известна. Първите опити за интегриране на различни подходи в психотерапията в САЩ датират от 40-те години на XX век, когато Дж. Долард и Н. Милър (Dollard & Miller, 1950) правят опит да обединят психоаналитичната и поведенческата теория на базата на общото им разбиране за формиращото въздействие на ранните преживявания и заучени модели върху личността. През 1970 г. Ричард Ърскин – професор в Университета на Илинойс, формулира и развива интегративния подход, а през 1976 г. създава Институт за интегративна психотерапия в Ню Йорк. През 80-те години на миналия век търсенето на интегративни подходи се разгръща и става обект на усилията на много психолози и психотерапевти за по-цялостен отговор на психосоциалните нужди на хората във все по-динамичен период на дълбоки икономически, социални и културни световни промени през втората половина на XX век. През 1983 г. е създадено Общество за изследване на психотерапевтичната интеграция (SEPI), което функционира и до днес.

Историята на интегративната психотерапия обаче датира от още по-рано – от З. Фройд и неговите съвременници. В документ, написан през 1933 г., Ш. Ференци посочва ограниченията на науката при разглеждането на клиничните подходи в психоанализата, като подчертава необходимостта от ревизиране на „техниките“ и позволяване на пациента да поеме водещата роля в психотерапевтичния процес. Той се позовава на „пациенти, които ме научиха, че сме посклонни да се придържаме към строго определени теоретични конструкции и да оставяме незабелязани някои факти, които биха навредили на нашето самодоволство и авторитет“ (Ferenczi, 1994, p. 160). Размисли като тези насочват към политическия характер на конструкцията на отделните модалности, а не към съображенията за онова, което може да е най-добро за клиента.

Интеграцията се развива отчасти като компенсация на някои недостатъци на съществуващите по онова време психотерапевтични теории, както и заради нуждата психотерапевтите да намерят най-ефективните начини за оказване на помощ на клиентите. Голдфрид и колеги (Goldfried et al., 2005) отбелязват, че сближаването между бихевиоризма и психоанализата има дълга история, започваща през 1932 г., когато Т. Френч повдига предизвикателния въпрос на 88-та среща на Американската психиатрична асоциация: дали случайно психоаналитичната концепция за репресия не е подобна на поведенческата концепция за погасяване. Т. Френч подчертава приликите и посочва, че в работата на И. Павлов условният рефлекс, който е експериментално погасен, не е трайно унищожен, точно както в психоанализата има „вариращи дълбочини на репресия“ (French, 1933, p. 1169). Документът на Т. Френч е важен исторически момент за

интегративния подход, тъй като с него се представя идеята, че може би разглеждаме едни и същи процеси и явления от различни гледни точки, а това би могло да е подход на интеграция, в който продължава опитът да се намери общ език и да се улесни диалогът между различните психотерапевтични школи.

През 1936 г. Сол Розенцвайг се съсредоточава върху три общи фактора в различните психотерапевтични модалности, които улесняват промяната в човека независимо от направлението: (1) личността на терапевта при осъществяването на тази промяна; (2) интерпретации, които предлагат на клиентите алтернативен поглед върху ситуацията им, и (3) факта, че промяната в една област може да доведе до промени в други области от живота на човека, като различните ориентации може да се съсредоточат върху различни области и все пак да осъществят или да улеснят тази промяна. Дж. Франк и Дж. Франк (Frank & Frank, 1961) доразвиват идеята за интеграция и допълват общите „лечебни фактори“ в психотерапията, включвайки очакванията на клиента и надеждата му да му се помогне, и тенденцията психотерапията да коригира погрешни представи на хората за себе си и за другите. Един от най-важните и добре изследвани съвременни фактори е качеството на връзката между терапевта и клиента, и в частност доверието между тях, както и качества на терапевта като внимание, емпатия и позитивност. Тези общи фактори се наблюдават във всички психотерапевтични направления и са познати в интегративната психотерапия като *подход на общите фактори*.

С развитието на психологичната наука става все по-ясно, че психиката е силно динамична структура на взаимодействие между много различни процеси – както вътрешнопсихични, така и външни психосоциални и културно-исторически, които не може да се обхванат в тяхната комплексност от нито едно от класическите направления в психотерапията. Затова все повече се търси синтезът между различните направления, който да разреши по задоволителен начин комплексната проблематика на клиента в изключително динамичната социална среда. Интегративното движение постепенно набира сила и Рот и Фонаджи (Roth & Fonagy, 2005) в своя критичен преглед на изследванията върху резултатите от психотерапията, в който се застъпват за специфично лечение на специфични проблеми, правят следния извод в полза на интеграцията (въпреки че не я подкрепят по принцип в сегашния ѝ вариант): „В крайна сметка теоретичните ориентации ще трябва да се интегрират, тъй като всички те са приблизителни модели на едно и също явление: „ума в бедствие“.

Съществуват няколко определения за интегративна психотерапия, но за целите на този материал ще се спрем само на едно от тях. Това определение се състои в самото описание на интегративната психотерапия: холистичен възглед за личността, възглед, който вижда човека в неговото интегрирано цяло: афективно, когнитивно, поведенческо, телесно и духовно (Lapworth et al., 2001), като същевременно не пренебрегва и социалните, културните и духовните измерения на живота му. Такъв цялостен възглед може да се съсредоточи както върху

развиващия се Аз като централен интегриращ принцип, така и върху развитието на различни проявления на Аза (Stern, 2003; Evans & Gilbert, 2005). Човекът се възприема като едно цяло, а не като сбор от съставни части, не само на чисто телесно ниво, но и що се отнася до различните му външни проявления: социум, фамилни и системни взаимоотношения, духовни и екзистенциални търсения в конкретния културно-исторически контекст, в който живее.

Интеграцията в психотерапията включва пет възможни подхода: (1) теоретична интеграция (т.е. трансцендиране на различните модели чрез създаването на един, но различен модел); (2) технически еkleктизъм (т.е. използване на различни техники от различни подходи); (3) асимилативна интеграция (т.е. работа предимно през един модел, но интегриране на аспекти от други, когато е необходимо); (4) модел на допълването (два взаимно допълващи се психотерапевтични подхода) и (5) подход на общите фактори (т.е. фокусиране върху ефективни терапевтични практики, които са общи за всички подходи).

Интегративният холистичен възглед е изключително приложим не само при разнообразните психоемоционални проблеми на човека, но и при психосоматичните трудности. В основата си той не цели да комбинира всички психотерапевтични модели в един, а се стреми да разработи нова рамка за диалог между различните направления (Feixas & Botella, 2004). В Института по психосоматика и интегративна психотерапия в България разработихме интегративен подход, който към момента е асимилативен по същността си и се основава на психотелесната психотерапия, но включва и психодинамични теории, фамилна и системна психотерапия, когнитивно-поведенческа, трансперсонална и екзистенциална психотерапия. Разпознаваме 9 нива на личността, които се стремим да интегрираме в процеса на психотерапия: (1) психодинамична; (2) когнитивно-поведенческа; (3) емоционална; (4) развитийна (еволюционна); (5) трансгенеративна/семейна; (6) екзистенциална; (7) невробиологична/телесна; (8) духовна/трансперсонална и (9) културна и социално-историческа. Целенасочено са подбрани подходи, които разглеждат Аза в различните му измерения и различни перспективи, като стремежът е да се създаде мултимодална, метатеория, която да може да отговори на комплексните нужди на клиента, включително и неговите психосоматични страдания.

Какво се съдържа в понятието „психосоматично разстройство“ и защо интегративната психотерапия е най-подходящият метод за разрешаването му?

Проблемът с психосоматичните разстройства е един от най-сложните проблеми на съвременната медицина въпреки факта, че тясната връзка между психичното и соматичното е забелязана и е изучавана в продължение на векове още от времето на Хипократ и Аристотел. В по-конкретен вид води началото си от ислямските средновековни традиции: персийският психолог и физиолог Абу Заид ал-Балкхи и Хали Абаз (934) разработват най-ранното разбиране за психо-

соматична болест и за това, как психика и физиология могат взаимно да си влияят. Едно от известните определения на психосоматиката е, че „това е лечение на психични и соматични заболявания с психични средства“. Общоприето е схващането, че психосоматично разстройство е нарушение на функциите на вътрешните органи и системи, чието възникване и развитие е свързано най-вече с нервно-психични фактори и психо-емоционален дистрес, преживяване на остра или хронична психологическа травма и/или специфични особености на личната емоционална реакция на човека към заобикалящата го среда. Психосоматиката е и телесното отражение на духовния, психичния и емоционалния живот на човека, неговите вътрешнопсихични конфликти, телесното проявление на емоциите му или липсата им, и е „огледалото“ на други подсъзнателни процеси – телесен канал на съзнателно-подсъзнателна комуникация. В този контекст тялото е вид екран, върху който са прожектирани символни послания на подсъзнанието. Екран, на който всичко „тайно“ (подсъзнателно) се стреми да стане „изрично“ (съзнателно), или поне носи потенциала да стане такова.

В развитието си психосоматичната медицина преминава през различни етапи, във всеки от които доминира определена теоретична концепция за произхода на психосоматичния симптом или синдром. Формирането на психосоматиката като дисциплина се движи от еднолинейна и твърда към съществуващите в момента многофакторни модели на психосоматичен генезис. Това се определя от налагащия се възглед, че няма непременно една-единствена причина за възникването на психосоматично разстройство, а то може да е проява на многообразие от нарушения или дефицити в човека. Иначе казано, той може да страда от психосоматично заболяване, което да е резултат от психоемоционален конфликт, дисфункционални фамилни взаимоотношения и липса на смисъл в живота едновременно, което всъщност представлява т.нар. многофакторен отворен модел на болестта. Към момента са известни над двадесет и пет (а вероятно и много повече) модели на психосоматичен генезис, като всяко направление или модалност има собствено обяснение на това, как и защо възниква дадено психосоматично заболяване. Тези различни модели на психосоматичен генезис не са непременно в противоречие един със друг, а може да се допълват, преплитат, застъпват или припокриват, като в различен период от време водещата причина за психосоматичното разстройство е възможно да е от различен характер и да поддържа неговото проявление.

Психосоматичното направление не е независима медицинска дисциплина – това е подход, който отчита разнообразието от причини, довели до съответното заболяване. Патогенезата на психосоматичните разстройства може да се провокира от множество фактори като: неспецифична наследствена и вродена тежест на соматични разстройства и дефекти; наследствена предразположеност към психосоматични разстройства и генетична обремененост; невродинамични аномалии (нарушения на централната нервна система); специфични лич-

ностови характеристики; психическо и физическо състояние по време на някакви травматични събития; особености на самите травматични събития; предистория на неблагоприятни семейни и социални фактори, и др. Както е видно, произходът на психосоматичното заболяване може да е много сложен, което налага включването на разнообразни подходи и методи, позволяващи да се обхване цялостната картина на генезиса на психосоматичното заболяване. Въпреки че трудно, би могло да се направи някакво ясно разграничение на психосоматичните модели на генезис, що се отнася до периода на възникването им или по отношение на психотерапевтичната модалност, от която произлизат. Макар тук да няма такава претенция за ясна диференциация и изчерпателност, все пак може да се направи схематично разграничение въз основа на аспектите на Аза, върху които е сложен акцентът от съответния модел.

Интегративната психотерапия като специализиран път за обучение също приема за своя основна отправна точка философската позиция, че не може да има една истина, както и че не съществува психотерапевтичен подход, който сам по себе си да е най-добрият и най-адекватният за всички случаи и ситуации, за всички травми и страдания, и за всички клиенти. Разнообразните подходи, включени в интегративната психотерапия, всъщност се допълват и обогатяват, а не си противоречат, и така насърчават по-задълбочено и по-широко разбиране на човека и неговите проблеми. Пациентът престава да е само носител на болен орган или болна психика и се разглежда холистично в неговата цялост в конкретната социокултурна и фамилна среда, в която функционира и живее.

АЗ–АЗ, ИЛИ КОНФЛИКТА СЪЗНАВАНО–НЕСЪЗНАВАНО

Както е добре известно, психо-телесното разстройство може да се прояви на няколко плоскости. Според Кен Уилбър човек разполага не с едно, а с много нива на идентификация. Самите нива не са теоретични постулати, а реалности, които може да се наблюдават и човек сам да се увери, че ги има (Wilber, 1979). Според Уилбър на ниво Аз–Аз конфликтът е между съзнавано и несъзнавано, или е вътрешноличностен. Това представлява неговата вътрешно индивидуална перспектива. От психосоматична гледна точка този конфликт може да се разглежда като конверсионния модел на З. Фройд, в който проявите на конверсия засягат главно волевата активност и сетивните органи. През 1913 г., независимо от Фройд, Георг Гродек стига до убеждението, че „трябва да се лекуват не органите, а хората, не болестите, а болните“. Той поддържа „теория за специфичния конфликт“ и според него безсъзнателните конфликти се разрешават чрез превръщането им в соматични симптоми, а физическите симптоми символно отразяват влеченията, които се съдържат в несъзнаваното. Психодинамичното направление в психосоматиката се дообогатява от теорията на Франц Александър, според когото в основата на психосоматичните заболявания са

специфични конфликти, които са и специфични за всяка болест. Той разграничава седем психосоматози, или т.нар. „великолепната седморка“. Това са само някои от теориите за психосоматичния генезис в психодинамичното направление: те разглеждат условно вътрешния конфликт на ниво Аз–Аз.

В психотерапевтичната литература има редица други модели, описващи психосоматичния генезис. Според Хайкин (Khaikin, 2012) те може да се класифицират най-общо в няколко групи, без да се съотнасят непременно към конкретна психотерапевтична модалност или автор. Пример за това е теорията за енергийно-астеничния модел като допълнение към моделите за наличие на вътрешен конфликт, която предполага допълнителна консумация на витална енергия в стремежа и опитите да се разреши този конфликт, в резултат на което се получава недостиг на енергия за справянето с някаква соматична болест, и това води до соматично заболяване. Теорията се базира на презумпцията, че ние сме изложени на различни болести, вируси и бактерии, но те засягат само тези, чиято витална енергия е изконсумирана от разрешаването на междуличностни конфликти. Друга подобна разновидност е т.нар. енергийно-динамичен модел, при който психичната енергия от нереализирани нужди и желания търси и намира патологичен алтернативен начин за своето реализиране именно към органите и частите на тялото, като ги кара да „излязат от строя“. Този модел обединява европейската психосоматична школа и китайската медицина (Khaikin, 2012).

АЗ НА НИВО ТЯЛО

Тъй като всички емоции имат телесно проявление, тук успешно може да се включи алекситимичният модел на психосоматогенеза. Алекситимията („без думи за емоции“) представлява невъзможността да се назоват емоциите, изпитвани от човека или от други хора. Изследването на такива пациенти води до определянето на няколко общи характеристики на тези хора: трудност при определяне и описание на собствените чувства; трудност при разграничаване на сетивни и телесни усещания; намалена способност за символизиране, фокусиране повече върху външни, а не вътрешни преживявания. Емоционалните реакции включват активиране или потискане на важни физиологични процеси като кръвно налягане, храносмилане, имунитет, вътрешна секреция и др. Ако тези процеси са били „включени“ или „изключени“ за дълги периоди от време, естествено биха довели до заболяване. Алекситимични характеристики може да се наблюдават при пациенти с различни медицински или психични заболявания, включително психогенна болка, злоупотреба с вещества, стрес и депресия. Алекситимичните пациенти с психофизиологични симптоми обикновено не са добри кандидати за психодинамична психотерапия, но се повлияват добре от групова психотерапия, когнитивно-поведенчески методи и биологична обратна връзка (Taylor, 1984). С този аспект на психосоматичния генезис до голяма степен се занимават тренингите за емоционална интелигентност, както

и когнитивно-поведенческата психотерапия, които са част от обсъждания интегративен подход.

Като допълнение може да се спомене ретрофлексният модел на психосоматогенеза (Khaikin, 2012), който се ръководи от предпоставката, че с отхвърляне на задоволяването на някаква „забранена“ потребност човекът несъзнателно избира префокусиращи дейности за нейното задоволяване и това, което трябва да е фокусирано върху външния свят, се префокусира обратно върху него (а следователно върху органите и системите на тялото му). Поради собственото си несъвършенство човек несъзнателно се опитва да задоволи тази своя потисната потребност, от която се е отказал. Към такъв ретрофлексен модел може да се причисли неорайхианската психотелесната терапия на Валдо Бернаскони, според която, ако човек по някаква причина не може да задоволи потребностите си – обикновено в резултат на травма и невъзможност да извършва някакво движение, което би довело до задоволяването ѝ, – енергията от това се проявява като симптом или по-късно в заболяване. От психотерапевтична гледна точка този проблем може да се реши чрез методите на психотелесната терапия, чиято цел е на телесно ниво да „разбере“ смисъла на симптома за човека и да го „изведе“ от тялото на клиента чрез някакво движение или друго телесно проявление.

Към преобладаващо биологично-телесните модели на психосоматогенеза може да се причисли и класическия условно-рефлекторен модел и кортико-висцералната теория на К. М. Биков и И. Т. Курцин (1950–1960). През 20-те и 30-те години на ХХ век И. П. Павлов и неговите ученици създават физиологичен модел на вътрешния психологически конфликт. В експерименти с животни е установено, че „сблъсъкът“ на рефлекторните процеси води до развитие на соматични смущения, с други думи, едновременното активиране на конфликтни безусловни рефлекси, например хранителни и защитни, може да доведе до поява на физически симптом. Според този модел в основата на психосоматичните разстройства се крие „сблъсъкът“ на условните рефлекси, което създава ситуация на несигурност, съдържаща логически неразрешими противоречия. На чисто биологично ниво мозъчната кора може директно да влияе върху състоянието на вътрешните органи (чрез механизма на условните рефлекси), следователно пряката причина за психосоматичните заболявания е нарушение на динамиката на физиологичните процеси (баланса на възбуждане и потискане) на кортикално ниво. Към подобни биологични модели може да се причисли теорията на Джон Сарно за причинения от напрежение миозит (*tension myositis syndrome – TMS*), при който наличието на емоционално неразрешим конфликт може да произведе „симптом“, който да отклони вниманието на човека от този конфликт, създавайки психосоматичен симптом.

„Физиологичния“ или „стресов“ модел на Ханс Селие е базиран на теорията за неспецифичния стрес, като негов предмет е физиологията и психобиологията. Болестният процес е вторичен резултат от хронични стресови преживявания, или невъзможност на човека да се справи със стресови ситуации, които влияят върху функциите на хормоналната и имунната му система. Тези реакции включват активиране или потискане на такива важни физиологични процеси като кръвно налягане, храносмилане, имунитет и вътрешна секреция. Ако тези процеси са били „включени“ или „изключени“ за дълги периоди от време, естествено ще доведат до заболяване на човека. Селие въвежда термина „общ адаптационен синдром“ (GAS), който се състои в следното: събитие, което заплашва благополучието на организма (стресор), води до тристепенна телесна реакция: еустрес (увеличаване на съпротивлението на организма); „плато“ (адаптация); дистрес (изтощение – психосоматични разстройства). В рамките на този модел психосоматичните разстройства се разглеждат като адаптационни заболявания. Ако състоянието на повишена резистентност продължава дълго време, ще превиши адаптивните възможности на организма, изтощавайки ресурсите му, и настъпва фаза на изтощение или неуспех на адаптацията.

Теорията за заучената безпомощност на Мартин Селигман е подобен модел на психосоматогенеза. Според нея заучената безпомощност е психично състояние, при което човек или животно се научава да действа безпомощно в определена ситуация, обикновено след като е изпитало някаква трудност да избегне тази неприятна ситуация и дори когато всъщност има възможността да я промени.

АЗ–СЕМЕЙСТВО, ИЛИ ВЪНШНО ИНДИВИДУАЛНА ПЕРСПЕКТИВА

Модела на Салвадор Минухин на „психосоматичното семейство“ е концепция, която се опитва да обясни соматичните заболявания в микросоциални условия, свързвайки определена специфика на междуличностните отношения в семейството с физиологичните процеси в организма (Elly et.al., 1987) Пациентът и болестта не се разглеждат изолирано, а в специфичен семеен контекст. Може да се характеризира с „прекалено включване“ на родителите в живота и проблемите на детето, което възпрепятства развитието на неговата независимост и самостоятелност; свръхчувствителност на всеки член към страданието на други членове на семейството; слаба способност за промяна на правилата на взаимодействие при променящи се обстоятелства и избягване на изразяване на несъгласие или открито обсъждане на конфликти. Детето и болестта му често играят ролята на стабилизатор – един вид буфер, в скрит семеен или брачен конфликт и разклатеният брак на родителите се запазва заради необходимостта да се грижат за болното дете. С този аспект на психосоматичния генезис се занимава фамилната и системната психотерапия.

АЗ–ЛИЧНОСТ–СОЦИУМ

Това психосоматично направление възниква още в началото на XX век и се основава на експерименти на физиолози, които изучават социалната среда като фактор за поява на болестите. Към тази група може да се причислят моделът на Розенман и Фридман (личности от Тип А и Тип Б), в който те разглеждат поведенческите стереотипи, чрез който тези хора реагират на различни житейски ситуации (Rosenman, 1977; Matthews, 1982).

Теорията на личностни профили на Елън Фландърс-Дънбар (или теория за специфичната личност) също предполага, че има някои личностни черти, чието наличие в комбинация с някаква стресова ситуация може да доведе до развитие на психосоматична болест, т.е. определени личностни черти водят до определени личностни симптоми. Фландърс-Дънбар предлага физически механизъм за психичното, който е „зает“ от първите два закона на термодинамиката и който тя нарича „емоционална термодинамика“. Първият закон постулира, че психичната енергия търси изход чрез физически симптоми поради невъзможност да се изрази психически. Вторият закон гласи, че перманентни личностни дефицити може да водят до разсейване на енергията и евентуална соматична дисфункция. Фландърс-Дънбар вижда мозъка като материална единица, която търси собствено равновесие чрез енергията, която прелива от невидимия мозък към материалното тяло. Въз основа на нейните наблюдения са идентифицирани шест типа личности, които са предположени към специфични заболявания.

АЗ–ДУХОВНОСТ И ТРАНСПЕРСОНАЛНИ ОТНОШЕНИЯ

Психосоматичните заболявания от гледна точка на екзистенциалната психология са свързани с понятия като смърт, изолация, свобода и самота. Когато се сблъска с тях, а това неминуемо се случва рано или късно, човек потенциално може да изпадне в екзистенциална празнота и загуба на смисъл на живота, които да се проявят на ниво психосоматични симптоми. Известно е, че чувството за смисъл на живота повишава имунитета срещу соматични заболявания, и обратното, загубата на смисъл би могла да „отключи“ не само психични, но и телесни симптоми.

Към тази философия се причислява т.нар. „смъртен модел“ на психосоматогенеза. Болестта е средство за извършване на бавно самоубийство, като потребността, стояща зад стремежа към смъртта, може да е от различно естество. „Процесният“ или „развитийният“ модел, от друга страна, възприема болестта не като патология, а като спрял процес на развитие на Аз-идентичността. Според него всяка болест сама по себе си съдържа средство за възстановяване. Според Виктор фон Вайцекер (Weizsäcker, 1984) болните не са успели да поемат отговорност за жи-

вота си и да вземат необходимите решения и контрол на събитията в тях. Тази амбивалентност се настанява в телесните процеси, където се зараждат симптомите. Болестта се проявява като перверзно себеосъществяване.

Еволюционният модел на Хайкин (Khaikin, 2017) подчертава, че основното условие за активиране на процеса на генериране на телесни заболявания е ситуация, в която живият организъм спира да участва в еволюцията на психиката, когато собствената му представа за външен или вътрешен живот пречи на развитието на неговата психика. Всяко соматично заболяване е инструмент на еволюционния процес, подобно на апоптозата и репликативното стареене. Функцията на телесните заболявания е да насърчават подбора на хора, които активно участват в еволюцията на психичните форми и средства, и да намалява степента на оцеляване на онези, които не участват активно в този процес. Човекът се намира в плато – духовно, психично, емоционално и интелектуално, и излизането му от него става по два начина: (1) доброволен (когато той се самопретизвиква в хода на живота си духовно, емоционално, психично или интелектуално развитие) и (2) принудителен, когато е предизвикан от обстоятелствата, а именно соматични заболявания, които да му помогнат да премине на следващо еволюционно ниво – нещо, което подкрепя глобалното еволюционно развитие на човечеството.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дадените примери на психосоматогенеза далеч не изчерпват съществуващите теории по света: те са само примерна извадка за целите на тази публикация. Всяка една от тях представя една вероятна причина за телесните страдания, но далеч не би могла да е изчерпателна в своята същност. В този смисъл само един холистичен възглед като интегративната психотерапия може да даде комплексно разрешение на психосоматичен симптом или синдром, тъй като не разглежда само един от аспектите на Аза, а човека като цяло. Психосоматичните оплаквания днес са проблем, изискващ комплексни взаимодействия и именно интегративната психотерапия обединява тази съвкупност от специфични отношения в единен, специализиран подход към човека. Основната цел е да се отговори на потребностите му на няколко различни, макар и не строго разграничени нива: емоционално, когнитивно, духовно, поведенческо и телесно, така че да се постигне удовлетворяващо, осъзнато съществуване на човека в интрапсихичното и междуличностното му измерение в съответствие с личните му възможности и външните ограничения на социокултурната му среда – процес, който би спомогнал за неговата най-пълна адаптация в днешния изключително динамичен и предизвикателен век.

ЛИТЕРАТУРА

- Бернаскони, В., (2004). *Неорайхиански теории*. Лаков Прес.
- Быков, К. М. (1947). *Кора головного мозга и внутренние органы* (2 изд.). Москва.
- Быков, К. М. и Курцин, И. Т. (1960). *Кортико-висцеральная патология*. Ленинград.
- Dollard, J., & Miller, N. E. (1950). *Personality and Psychotherapy: An Analysis In Terms of Learning, Thinking, and Culture*. NY: McGraw-Hill.
- Evans, K. R. & Gilbert, M. C. (2005). *An Introduction to Integrative Psychotherapy*. London: Palgrave.
- Feixas, G. & Botella, L. (2004). Psychotherapy integration: reflections and contributions from a constructivist epistemology. *J. Psychother. Integr.* 142, 192–222. doi: 10.1037/1053-0479.14.2.192
- Ferenczi, S. (1994). *Final Contributions to the Problems and Methods of Psycho-Analysis* (edited by Michael Balint, translated by Eric Mosbacher and others). London: Karnac.
- Flanders-Dunbar, H. (1935). *Emotions and Bodily Changes: A Survey of Literature on Psychosomatic Interrelationships, 1910-1933*. New York: Columbia University Press.
- Frank, J. D. & Frank, J. B. (1961). *Persuasion and Healing*. Baltimore, MA: Johns Hopkins University Press.
- Frank, J. D. & Frank, J. B. (1993). *Persuasion and Healing* (3rd ed). Baltimore, MA: Johns Hopkins University Press.
- Franz, A. (1950). *Psychosomatic Medicine*. NY: W. W. Norton & Co.
- French, T. M. (1933). Interrelations between psychoanalysis and the experimental work of Pavlov. *American Journal of Psychiatry*, 89, 1165-1203.
- Khaikin, A. V. (2012). To the theory and practice of psychosomatics. *Russian Open Medical Journal*, 1, 0104.
- Khaikin, A.V. (2017). Psychosomatogenesis and an evolutionary process. *Med. psihol. Ross.*, 9(4), p. 7.
- Kog, E., Vertommen, H., & Vandereycken, W. (1987). Minuchin's Psychosomatic Family Model Revised: A Concept-Validation Study Using a Multitrait-Multimethod Approach. *Family Process*, 26(2), 235-253. doi: 10.1111/j.1545-5300.1987.00235.x.
- Lapworth, P., Sills, C. & Fish, S. (2001). *Integration in Counselling and Psychotherapy*. London: Sage.
- Norcross, J. C. & Goldfried, M. R. (2005). *Handbook of Psychotherapy Integration*, (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Norcross, J. C. (Ed.). (2011). *Psychotherapy Relationships that Work: Evidence-Based Responsiveness*. Oxford: Oxford University Press.
- Roth, A. & Fonagy, P. (2005). *What Works for Whom: A Critical Review of Psychotherapy Research* (2nd ed). NY: Guilford Press.

- Rozenweig, S. (1936). Some implicit common factors in diverse methods in psychotherapy. 'At last,' the Dodo said, 'Everybody has won and all must have prizes.' *American Journal of Orthopsychiatry*, 6, 412-415.
- Sarno, J. (2016). *Healing Back Pain: The Mind-Body Connection*. NY: Grand Central Publishing.
- Seligman, M. E. P. (1992). *Helplessness: On Depression, Development, and Death* (2nd ed.). NY: WH Freeman.
- Stern, D. N. (2003). *The Interpersonal World of the Human Infant: A View from Psychoanalysis and Developmental Psychology* (2nd ed). London: Karnac.
- Taylor, G. J. (1984). Alexithymia: Concept, measurement, and implications for treatment. *The American Journal of Psychiatry*, 141(6), 725-732. <https://doi.org/10.1176/ajp.141.6.725>
- Viner R. (1999). Putting Stress in Life: Hans Selye and the Making of Stress Theory. *Social Studies of Science*, 29(3), 391-410. <https://doi.org/10.1177/030631299029003003>
- Wilber, K. (1979). *No Boundary: Eastern and Western Approaches to Personal Growth*. Boston, MA: Shamballa Publications.
- Zacher, A. (1984). Der Begriff des "ungelebten Lebens" im Werk Viktor von Weizsäcker [Concept of the "unfulfilled life" in the work of Viktor von Weizsäcker]. *Psychother Psychosom Med Psychol.*, 34(9-10), 237-41.

АСПЕКТИ НА ТРАВМАТА И ДЕПРЕСИЯТА В ПСИХОАНАЛИТИЧНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ

проф. д.пс.н. Румяна Крумова-Пешева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
rutsi@abv.bg

Румяна Крумова-Пешева. АСПЕКТИ НА ТРАВМАТА И ДЕПРЕСИЯТА В ПСИХОАНАЛИТИЧНАТА ПСИХОТЕРАПИЯ

Понятието „психична травма“ е централно за психоаналитичната перспектива като теория и практика. То е предмет на редица изследвания и дискусии в науката още през XIX век. Научните търсения се фокусират върху откриването на морфологични, биохимични, етиопатогенетични, инфекциозни, интрапсихични и междуличностни хипотези в медицинските и психологичните концептуализации. Редица автори търсят обяснения и интерпретации на травматизма, свързани с мисленето, емоциите, когнитивните процеси, с фрустрационния толеранс спрямо внезапни външни и вътрешни обстоятелства. Афективната зареденост на травмата се свързва с различни наследствени предиспозиции, с рационални, съзнателни, както и с дълбоко несъзнавани причини. Същността на травматичния опит намира своите корелации в редица теории за връзката му с болката, загубата, интензивния депресивен отговор на равнището на всяка индивидуална история.

Настоящият материал е изграден на основата на психоаналитична психотерапия с пациенти с невротична личностна структура и организация. Има за цел да илюстрира затруднената психична преработка на травматизма, изразяваща се в чувства на вина, патологичен траур и саморазрушителни тенденции. Психичният травматизъм е закономерно условие за повишен и продължителен депресивитет.

Ключови думи: травма, депресия, психоанализа, психотерапия

Rumyana Krumova-Pesheva. ASPECTS OF TRAUMA AND DEPRESSION IN PSYCHOANALYTIC PSYCHOTHERAPY

The concept of “psychological trauma” is central to the psychoanalytic perspective theoretically and practically. It has been the subject of much research and discussion in science since the 19th century. Scientific research focuses on the discovery of morphological, biochemical, etiopathogenetic, infectious, intrapsychic, and interpersonal hypotheses in medical and psychological conceptualizations. Many authors look for explanations and interpretations of trauma which are related to thinking,

emotions, cognitive processes, frustration tolerance to sudden external and internal circumstances. Affective charge of trauma is associated with various hereditary predispositions, rational, conscious, and deeply unconscious causes. The essence of the traumatic experience finds its correlations in several theories about its connection with pain, loss, intense depressive response at the level of each individual story.

This material is based on psychoanalytic psychotherapy with patients with neurotic personality structure and organization. It aims to illustrate the difficult mental processing of trauma, expressed in feelings of guilt, pathological mourning, and self-destructive tendencies. Psychological trauma is a natural condition for increased and prolonged depression.

Keywords: trauma, depression, psychoanalysis, psychotherapy

ВЪВЕДЕНИЕ

Понятието „психична травма“ става предмет на редица изследвания в науката още през XIX век. Научните търсения предизвикват редица дискусии в областта на медицинското и психологичното познание. Стремещт е да се откриват морфологични, биохимични, етиопатогенетични, инфекциозни и други корелати в психиатричните и в хуманитарните концептуализации. Едни от първите изследователски направления са свързани с имената на Емил Крепелин и Вилхелм Вунд. Те започват да отчитат междуличностния характер на травматичното преживяване. О. Блойлер и З. Фройд по-късно свързват травмата с психичното страдание, с редица болезнени фактори с множествена детерминираност. Редица автори след това търсят обяснения и интерпретации на травматизма, свързани с мисленето, емоциите, когнитивните процеси, с фрустрационния толеранс, поносимостта и непоносимостта към неприятни внезапни външни и вътрешни обстоятелства, с неприемливи фактори и др. Афективната зареденост на травмата е „натоварена“ с различни наследствени обстоятелства, с рационални, съзнателни и с дълбоко несъзнавани причини.

Опитът от Първата световна война води до разбирането за травматичната невроза, до психогенния произход на функционалните симптоми и до схващането за травмата като сериозно стресово разстройство. Самият Зигмунд Фройд свързва термина „травматично“ с вид нещастно събитие, което е склонно да се повтаря и има причинно-следствен характер. Става ясно, че в травматичната невроза не е страшна физическата травма, а моментът на внезапността и уплахата, т.е. психичният травматизъм. Основоположникът на психоанализата постулира като травматично въздействие всяко събитие, което предизвиква мъчителното чувство на ужас, страх, срам и душевна болка. Той дефинира травмата като преизпълване на психичния апарат с дразнения, които психиката не е в състояние да преработи и да преодолее. Не разполага с механизмите да се

справи. Това състояние корелира пряко с тревожността и с разбирането за безобектния ужас. В. Техке и други психоаналитици по-късно свързват именно безобектния ужас с безпредставността и нарцистичната заплаха за човека – най-травматичното в травмата.

Емоционалната същност на травматичния опит е отразена в редица теории за депресивитета, за връзките между травмата, загубата и депресивния отговор на равнището на индивидуалния опит (Миллер, 2001). Ранните взаимоотношения между майката и бебето, способността на майчиния обект да разпознава и да задоволява адекватно нуждите на детето, чувството на напрежение или защитеност стават основа на редица възгледи за проблемите в адаптацията на човека и в психичния му свят. Афективните взаимоотношения между Егото и обектите приемат специфично значение в хода на развитието и могат да предопределят преживяването и същинското преработване на редица депресивни чувства.

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ

Този материал има за цел да представи някои от психоаналитичните постулати за травматизма и депресивните измерения на загубата и празнотата като взаимосвързани „отговори“, водещи до различни видове психична декомпенсация. Изграден е на базата на психоаналитична психотерапия с пациенти с невротична личностна структура и организация. Задачите са свързани с: посочване на взаимодействия между психичния травматизъм и депресивния отговор и илюстриране на психогения характер на редица дезадаптивни състояния на пациентите.

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА И МЕТОДОЛОГИЯ

Материалът е изграден въз основа на опита от психоаналитична психотерапия с 28 пациенти (19 жени и 9 мъже) с невротична личностна структура и организация. Психотерапевтичната работа е реализирана в периода 2017–2022 г. Честотата на сесиите е един път седмично с времетраене на срещата 50 минути. Всички пациенти са декларирали депресивна симптоматика като „входен“ проблем за начало на посещение при психотерапевт. В 13 (46,4%) от случаите паралелно с психотерапевтичното общуване се осъществява и психиатрично лечение. Средната продължителност на психоаналитичната психотерапия с всички пациенти е четири години. Към настоящия момент с 16 от пациентите професионалният ангажимент продължава.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Пандемичната ситуация и фактът на войната в съвременния свят повлияха в значителна степен върху психотерапевтичната практика. Показаха сериозно

въздействие и върху спецификите на страданията на пациентите. Повишиха интензивността на чувството за травматичност, както и на последствията от него в „територията“ на депресивната проблематика. Активизира се преживяването на „сигнална“ тревожност, алармиращо за постоянна жизнена и смислова застаряшеност на индивидуално и колективно ниво. Промениха характера на общуването, провокирайки все по-засилващо се чувство на отчуждение, несигурност, самота, празнота и преживяване на загуба на перспектива.

Встъпването на човека в афективния свят започва с малки стъпки и преминава през важния етап на усмивката. Експресията постепенно добива съществена комуникативна стойност. Тя е стремеж към общуване, за който Доналд Уиникът добавя разбирането за „достатъчно добрата майка“. Атмосферата на ранните взаимодействия е в състояние да предопредели редица характеристики на преживелищния свят, например интензивността на страха, тревогата или депресията. Усмивката на бебето е свързана с удоволствие, а неговият плач – с безпокойство, болка, озлобление или друго (Абрахам, 1997). Р. Спиц смята, че лицевата експресивност е началният щрих на търсенето на свързаност с останалите. Тя е в противовес на чувството, че си сам в света. Усмиването е знакът на привързаността на бебето към лицето на майката, което то започва постепенно да разпознава. Неговото лице реагира със силна промяна на нейното появяване и присъствие. Да се усмихне е процес, който се превръща в индикатор на желания и апел за удоволствия. Усмивката става очевидното послание за обмен с обекта. По-късно тя ще се превърне в знак за удоволствие и задоволяване на желанията. Нейното отсъствие ще сигнализира наличието на фрустрация или заплахата от някаква деструкция. Фрустрирането на потребностите води до чувството за зависимост от фигурата, която задоволява потребностите. Свързана е по-късно и с идеята за психичната значимост на човека за самия себе си. Привързаността може да стане афективен начин на мислене и възприемане на Другия. Емоционалният обмен и дефицитите в него е възможно да се превърнат в основа на депресивитета в зряла възраст. В по-голямата част от случаите в работната фаза на психотерапията се споделят съдържания, свързани с чувство на сериозно неудовлетворение от взаимодействията със значими фигури. Стремелът е да се намират връзките между преживяванията „тук и сега“ и „там и тогава“ – процес, който преминава през достатъчно голям брой препятствия. В началните етапи на психотерапевтичното общуване пациентите интензивно търсят невербална реакция, поощрение, насърчаване и одобрение. Те са свръхчувствителни към получаването на подкрепа и окуражаване. Погледът на Другия създава чувството на сигурност и успокоение. Присъствието става гаранция за поддържаща и защитена среда. Забелязва се силна потребност от нарциситично валидиране в контекста на постоянство и неизменност.

Страхът от „чуждия“ в психоаналитичните концепции показва ясно способността на човека да различава значимия и близкия от всеки друг обект. „Чужденецът“ може да доведе до чувство на несигурност, несъответствие, недостатъчност, неадекватност и липса. Този страх показва емоционалната реакция на избягващото поведение. Посочва и опасението от загубата на безопасните взаимоотношения. Афективните сигнали на майката към чуждия са ориентир за последващото преживяване и поведение на детето. Отсъствието на майчиния обект може да предизвика паника, общуване с непознатото и психична дезорганизация. Афектите са основните сигнали и опори за детето. Ваканциите като вид прекъсване на професионалното взаимодействие в нашия опит провокират редица депресивни, но и агресивни отреагирания. Засилва се враждебността, предизвикана от отсъствието. Липсата е преживяване на заплахата за интегритета и за структурирането (Mahler, 1975).

Реакциите на раздяла се появяват доста рано – през четвъртия месец от живота според Фройд и Бърлингъм (Basch, 1976). Въпреки това самият стрес от предвестниците на раздялата възниква през втората година от живота според Тенесе и Лъмле (Тайсон, 2006). Раздялата се свързва с безпомощността и със страха от загуба на обекта. От своя страна загубата на любовта на обекта се комбинира с предчувствието за опасност, нестабилност и празнота, за особено състояние без Другия. Нарушава баланса на връзките и води до чувство на безпомощност и безперспективност. Това според Фройд е и състоянието на травматичната тревога. Постоянството на обекта корелира със способността за саморегулация на Егото. Границата между болката и депресията се реализира на територията на афективната съгласуваност и на организиращата функция на Аза. Арлоу подчертава тук решаващата роля на несъзнаваните фантазии, свързани с етапа на ранната памет. В този смисъл травмата се свързва патогенно с обекта, от който се очаква любов и защита. Може да доведе до развитието на различни невротични състояния, съчетани с болезнена самооценка, с подценяване на себе си и омаловажаване на собствената личност, със самоупреждане и самоунижение. Пациентите представят многообразни картини, в които основни и водещи са самообвиненията и самокритичността заради собствените мисли и действия. Самотата в техните разкази винаги е свързана с конкретните очертания на травматичния опит. Недостъпните за съзнанието причини са свързани с потиснати афекти, с удоволствие или страдание. В това са и голяма част от основите на психоаналитичната парадигма. Когато обича някого, човек инвестира частично своето Аз в любимия обект. Същевременно голяма част от неговия естествен и необходим нарцисизъм проектира любимия обект в собственото Аз. Смята се, че така се разширява и обогатява самото Его. Загубата на добрия обект във вътрешния свят на ранното детство неизбежно провокира механизмите на неговото включване. Човек притежава способността само частично да се идентифицира с този изгубен обект. С такъв вид идентифициране той временно запълва вътрешно-психичната пустота. Опитва се да възстанови нарушеното си

равновесие. Дава си време да преработи последствията от разрива, от раздялата. В голяма част от нашите случаи пациентите споделят материал, поставящ ги в ролята на изоставени, отхвърлени, объркани и неразбрани. Чувстват се „отделени“ от нещо, което е добро и щастливо. Не могат да се радват на успехите си, както и да се развълнуват спонтанно от нещо позитивно. Депресивитетът се превръща в постоянен фон на всекидневието им (Цеков, 2020). Желанията губят стойността си. Личността се преживява напълно анхедонистично.

В изключителното си произведение „Мъртвата майка“ (1980) Андре Грийн задълбочено анализира вътрешната картина на психичното страдание (Green, 2012). Той показва, че травмата е пряко свързана с празнотата, като поставя въпроса за майката, която е жива в действителност, но въпреки това в очите на малкото дете, за което се грижи, тя става психически мъртва. По различни лични причини майчиният обект се превръща в отсъстващ, дори когато фактически присъства. Той „излъчва“ психична дистанция, която детският психичен апарат безусловно отчита и „усеща“. Загубата на любовта на майката става повод за тежка нарцистична травма на детето. В подобна ситуация сякаш изчезват смисълът и мотивите. Детето е разочаровано от това, че не е център на „майчината вселена“. Постепенно то започва да възприема себе си като човек, който е толкова лош (грозен, отвратителен, неприятен), че не е възможно някой да го обича. То се опитва да поправи отношенията си с нея чрез идентификация, но тази идентификация по-скоро има натраплив характер. Всичко това води до преживяване на разочарование и до загуба на способността да обичаш. Натрупва неудовлетвореност и обида, както и неспособност да изпитва щастие. Според Грийн ранните диадични връзки са свързани със здравето емоционално начало. Травматичното нарушение на взаимодействието може да доведе до последваща психопатология на депресията. Със загубата на символичния обект се загубва огромна част от либидинозния катексис. Пациентът постепенно и последователно спира да инвестира положителна енергия в собствения си Аз-образ. В психотерапевтичния контекст той споделя често преживяванията си на празнота, неразбиране, негативно различие от останалите и липса на смисъл (Найденова, 2005). Несъзнаваните му послания се отнасят до очакването някой да се появи, да промени ситуацията и да осмисли настоящето въпреки и за сметка на миналото. Травматичният момент е свързан с апатията, безразличието и с невъзможността субектът да развълнува Другия, да го накара да чувства.

Травмата от загубата е едно от най-тежките афективни състояния. Често реакциите са с интензивността на чувството за „изоставеност“ от „там и тогава“ (Bibring, 1953). Дж. Боулби отбелязва дълбочината на мъката и силата на търсенето на изгубения обект. Той обръща внимание на дезорганизацията на Егото и на последващото отчаяние. Поставена е под въпрос адаптацията на човека към живота (Найденова, 2006). Наблюдава се фазата на отричането, в която водещо е чувството за липсата на контрол. Загубата приема измеренията на психична

травма кумулативно. Боулби обръща внимание и на изпитването на гняв, вина и чувство за „катастрофа“, за неизпълнени обещания и др. Ранните разочарования на нашите пациенти водят до преживяването на обща до генерализирана неудовлетвореност, а в някои случаи – и до състояния на емоционална анестезия. Осъзнаването на факта, че не можеш да чувстваш нищо, е едно от най-тежките състояния, които наблюдаваме. Често те се комбинират в психичното пространство на пациента с различни видове автоагресивно отреагиране (Mireva, 2021). Осъзнаването на подобни реакции е дълъг и сложен процес – обект на психична преработка в рамките и времето на психоаналитичната психотерапия (Berger, 1987).

В „Тотем и табу“ Фройд описва работата на траура, която има точно определена психична задача. В нея важно значение се придава на нуждата от вербализация в цялостното преодоляване на травматизма от загубата. Тук е посочено, че често доминиращо е мъчителното чувство на самота, както и заплахата за автономното функциониране. При нашите пациенти в немалък брой случаи е налице сериозно изразена тенденция към търсене на отношения, основани на симбиотична свързаност. Подобна тенденция е временна и човекът е в състояние да достигне до инсайт за нейните функции. Самата автономизация се реализира като доста труден процес на приемане на фактите и преразглеждане на собствения опит по изцяло нов и различен сценарий.

В. Техке разглежда депресията като патологична реакция на загубата на обекта (Тэхкэ, 2001). Свързва я с инфантилно, зависимо и амбивалентно отношение към изгубения обект. Заедно с това тя означава загуба на представата за себе си и за обекта. Той свързва депресивната позиция със сепарационната тревога и смята, че травматичните обектни загуби в ранното детство формират предразположеност към депресия у възрастния. Когато обектът и удоволствието са изгубени, по механизма на идентификацията се засилва агресията. В идентифицирането с фрустриращия обект се интензифицира невротичното чувство за вина. Възниква ригидна и продължителна идеализация на обекта. Техке разграничава невротичната от психотичната депресия и разликата е в това, как се възприема изгубеният обект от Аза. Формирането на психиката според него се осъществява в ситуация на противопоставяне на външната реалност и на вътрешния свят. Диференциалната разлика между двете се конструира от огромен набор от възприятия и представи, които оформят опита, разбирането на човек за света, нуждата от осъзнаване и осмисляне на случващото се.

В идеите на Техке се свързват по уникален начин разбирането за образния свят на възрастния, динамичните теории за ранното детство, ролята на думите на по-късен стадий на развитие, формирането на идеите за либидинозната свързаност, интерпретациите на значението на любовта и омразата, на конструктивното и деструктивното и др. От гледна точка на подобен компилативен подход в практиката „превеждането“ на безпредставността води до конкретни-

зирането на ужаса и до превръщането му в преодолим и решим проблем. В самата психотерапевтична динамика депресивните „отговори“ на индивидуално равнище стават част от закономерния характер на личностното реструктуриране и промяна. Пациентите достигат до обективизация на съдържания, които са били свързани за тях с чувството за пълна дезорганизация. Новият „прочит“ на подобни съдържания винаги включва тъгата. В оптимистичния вариант тъгуването е част от личностното „порастване“ и от раздялата с обектни избори, водещи до регресия и дестабилизация.

Регресивните тенденции са пряко свързани с чувството за сила и контрол. Страхове на пациентите се свързват с проективната идентификация, което води до активизиране на примитивните защитни стратегии. Възниква тенденцията към постоянен контрол на обекта в противовес на чувството за загуба на контрола. Проективната идентификация е опит на човека да се защити от непоносими интрапсихични съдържания и преживявания. Появява се риск от заличаване на някои граници между Аз и Не-Аз. Подобен идентификационен акт се реализира като средство за справяне при трудни за толериране психични съдържания и болка. Пациентите в съвременния свят на заплахи – пандемия и война – стават все по-чувствителни към приемане/отхвърляне и близост/дистанция. Наблюдава се значително преобладаване на параноидни преноси в психотерапевтичния процес. Параноидността се проявява в опасения в началото на психотерапията, които в голяма степен затрудняват трансферната невроза. Нерядко те се редуват с идеализации, с чувство на вина и разкаяние. На практика това означава по-високо равнище на тревога за психотерапевтичните отношения при по-голямата част от случаите. Депресивните преноси се превръщат и се изявяват в демонстрация и имитация на сътрудничество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ

Опитът от Първата световна война в психологията и медицината води до разбирането за спецификите на травматичната невроза, както и за психогенния произход на функционалните симптоми. Възниква схващането за травмата като сериозно стресово разстройство. Самият Зигмунд Фройд свързва термина „травматично“ с вид нещастно събитие, което обикновено се повтаря и има причинно-следствен характер. Става ясно, че в травматичната невроза не е страшна физическата травма, а моментът на внезапността и уплахата – т.е. сериозният психичен травматизъм. Започва да се проблематизира широко и въпросът за кумулативния травматизъм. Работата с пациентите в съвременната реалност показва, че емоционалното опустошение води до чувство на незащитеност, но и съдържа риск от компенсаторно демонстриране на собствената грандиозност. Може да доведе до патологични отношения, основани на завист, на

продължителност, но повърхностност, на неспособност за прогнозиране на собственото поведение, а също и на поведението на околните. Страхът и хроничният травматизъм водят до чувство за променена идентичност, до безразлични отношения и стремеж към избягване на всякакъв вид дискомфорт. Привързаността се смесва със страха и вината към значимите други и понякога заличава реалистичната проверка на действителността. Проявяват се различни агресивни тенденции като защитна стратегия пред напрежението, безперспективността и депресията. Външната действителност отправя сериозна провокация по отношение на ценностите и на индивидуалните свръхазови измерения.

На основата на психотерапевтичния опит до момента може да се посочат следните изводи:

1. психоаналитичните теории, а също и клиничната практика показват, че депресивните чувства имат тясна и неразривна връзка с психичния травматизъм;
2. депресивитетът на пациентите, заради който те търсят психотерапевтична помощ, има своите несъзнавани корелати в ранните периоди от тяхната лична история;
3. депресивните реакции имат отношение и са в пряка връзка с диадичните взаимодействия от миналото, от „там и тогава“;
4. интензивността на травмата и депресията зависят в голяма степен от личностния капацитет за психичен траур и от способностите на човека интегрирано да преработи травматизма.

ЛИТЕРАТУРА

- Абрахам, К. (1997). *Исследования о самой ранней прегенитальной стадии развития либидо. Психоанализ детской сексуальности*. Союз.
- Миллер, А. (2001). *Драма одаренного ребенка и поиск собственного Я*. Академический Проект.
- Найденова, В. (2005). Социалната подкрепа – модерни психологически теории и методи за нейното изследване. В: *Европейски Перспективи пред Българската психология*. София: Софи-Р, с. 500-505.
- Найденова, В. (2006). Личност Тип Д – основни характеристики и поведение. Влияние на типа личност върху здравето. В: *Личност, социална среда, активност*. София: Университетско издателство „Неофит Рилски“, с. 358-364.
- Цеков, М., Мирева, М. (2020). Дългосрочна грижа и самоуправление при пациенти с хронични заболявания и преживели рак пациенти. *Военна медицина*, 1, с. 33-38.
- Тайсон Ф., Тайсон Р. (2006). *Психоаналитическите теории развития*. Когито-Центр.
- Тэхэ, В. (2001). *Психика и ее лечение: психоаналитический подход*. Академический Проект.

- Basch, M. F. (1976). The concept of affect: A re-examination. *American Psychoanalytic Association*, 24(4), 759-777.
- Berger, D. M. (1987). *Clinical Empathy*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Bibring, E. (1953). *The Mechanism of Depression*. New York: International Universities Press Inc.
- Green, A. (2012). On construction in Freuds work. *The International Journal of Psychoanalysis*, 93(5), 1238-1248. <https://doi.org/10.1111/j.1745-8315.2012.00582.x>
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The Psychological Birth of the Human Infant*. New York: Basic Books.
- Mireva, M., Tsekov, M. (2021). Patient awareness of developing active behavior in chronic vascular diseases. *Knowledge – International Journal. Medical sciences and Health*, 45(7), 1483-1488.

**ТРУДОВА, ОРГАНИЗАЦИОННА И
ИКОНОМИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ**

РЕДАКТОРИ НА СЕКЦИЯТА

проф. д.пс.н. Снежана Илиева

доц. д-р Вихра Найденова

гл.ас. д-р Валерия Витанова

гл.ас. д-р Дамяна Иванова

гл.ас. д-р Плама Христова

**WORK, ORGANIZATIONAL, AND
ECONOMIC PSYCHOLOGY**

SECTION EDITORS

Prof. Snezhana Ilieva, D.Sc.

Assoc. Prof. Vihra Naydenova, PhD

Assist. Prof. Valeria Vitanova, PhD

Assist. Prof. Damyana Ivanova, PhD

Assist. Prof. Plama Hristova, PhD

ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ ЛИДЕРСКИТЕ СТИЛОВЕ И ОРГАНИЗАЦИОННАТА ЕФЕКТИВНОСТ ПРИ МЕНИДЖЪРСКИЯ СЪСТАВ НА „ЛЕТИЩЕ СОФИЯ“ ЕАД

д-р Биляна Цветанова Любомирова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
biliana.tsv.alex@gmail.com

Илияна Василева Андреева
Нов български университет

Биляна Любомирова и Илияна Андреева. ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ ЛИДЕРСКИТЕ СТИЛОВЕ И ОРГАНИЗАЦИОННАТА ЕФЕКТИВНОСТ ПРИ МЕНИДЖЪРСКИЯ СЪСТАВ НА „ЛЕТИЩЕ СОФИЯ“ ЕАД

Настоящият доклад изследва добре познатите конструкти „организационна ефективност“ и взаимовръзките ѝ с „лидерските стилове“, прилагани в организацията. Специфичността на това изследване идва от извадката, а именно мениджърския състав на „Летище София“ ЕАД. Респондентите са 60 на брой: 30 мъже и 30 жени, и всички заемат ръководни позиции – най-често ръководители на екипи. Използваният инструментариум включва Многофакторен въпросник за лидерство на Бас и Аволио, стандартизиран в България от проф. Соня Карабельова (2011), и Въпросник за организационна диагностика и организационна ефективност на Уайсборд, стандартизиран за наши условия от проф. Снежана Илиева (2006). Получените резултати показват, че преобладаващият лидерски стил е транзакционният ($M=13,81$, $SD=1,21$; водещ за 27 от мениджърите, което е почти 50%) с подskalата Управление по изключение ($M=12,93$, $SD=2,18$). По отношение на организационната ефективност се забелязва, че най-висок бал са получили взаимоотношенията ($M=21,73$, $SD=3,43$), непосредствено следвани от лидерството ($M=21,62$, $SD=2,69$). Между различните лидерски стилове и техните компоненти, и аспектите на организационната ефективност се наблюдават редица взаимовръзки, а най-високите стойности са при подпомагащите механизми (организационна ефективност) и трансформационно лидерство (корелационните коефициенти са над 0,68). Като цяло, резултатите на настоящото изследване потвърждават тезата, че трансформационното лидерство е свързано с по-висока организационна ефективност. Може да се заключи, че трансформационните методи не заличават транзакционните или либералните, а ги надграждат, допринасяйки за още по-голяма производителност.

Ключови думи: лидерски стилове, организационна ефективност, мениджмънт

Bilyana Lyubomirova and Iliyana Andreeva. RELATIONSHIPS BETWEEN THE LEADERSHIP STYLES AND THE ORGANIZATIONAL EFFECTIVENESS AMONG THE MANAGEMENT TEAM OF "SOFIA AIRPORT" EAD

This paper explores the well-known constructs of "organizational effectiveness" and its interrelationships with "leadership styles" applied in the organization. The specificity of this research comes from the sample, namely the managerial staff of Sofia Airport Ltd. There were 60 respondents: 30 men and 30 women, and all of them held managerial positions, most often team leaders. The instruments used included Bass and Avolio's Multifactor Leadership Questionnaire, standardized in Bulgaria by Prof. Sonia Karabelyova (2011), and the Weisbord Organizational Diagnostics and Organizational Effectiveness Questionnaire, standardized for Bulgarian conditions by Prof. Snezhana Ilieva (2006). The obtained results show that the predominant leadership style is transactional ($M=13.81$, $SD=1.21$; it was preferred by 27 of the managers, which is almost 50%) with the Management by Exception subscale ($M=12.93$, $SD=2.18$). In terms of organizational effectiveness, it is noticeable that Relationships ($M=21.73$, $SD=3.43$) scored the highest followed closely by Leadership ($M=21.62$, $SD=2.69$). There were a number of correlations between the different leadership styles and their components, and aspects of organizational effectiveness, with the highest scores for facilitative mechanisms (organizational effectiveness) and transformational leadership (correlation coefficients above 0.68). Overall, the results of this study support the thesis that transformational leadership is associated with higher organizational effectiveness. It can be concluded that transformational methods do not erase transactional or liberal ones, but build on them, contributing to even greater performance.

Keywords: leadership styles, organizational effectiveness, management

Лидерството е тема, която винаги е била основополагаща в трудовата и организационната психология и много често дава призмата, през която да се разглеждат различни организационни въпроси. От друга страна, един от основните бизнес критерии за успех е ефективността, или постигането на желаните резултати, зададени на стратегическо и изпълнени на оперативно ниво. Логически се предполага и че взаимовръзките между тези два конструкта биха довели до интересни практико-приложни изводи и заключения, особено когато се разглеждат в по-специфична организация, каквото е „Летище София“ ЕАД: компания със специфична и структурирана сфера на дейност, без реални конкуренти на местния пазар, но с високи стандарти за изпълнение, за която всеки служител и процес е от голямо значи.

Вземайки предвид тези теоретични предпоставки, основната цел на проучването е да провери дали и какви взаимовръзки съществуват между различните

лидерски стилове и компонентите на организационната ефективност, разгледани през призмата на мениджърския състав на „Летище София“ ЕАД.

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА

Лидерството като теоретична концепция е претърпяло много изменения през годините. С оглед на избрания изследователски подход ще се спрем върху една от многото класификации. В зависимост от това, дали ръководителят е ориентиран към задачите или към взаимоотношенията с хората, неговият преобладаващ лидерски стил може да се определи като: трансформационен, транзакционен или либерален (Bass & Avolio, 1994).

Трансформационното лидерство е конструкт, който за пръв път е въведен от Джеймс Бърнс (Burns, 1978) и се изразява в способността на лидера да променя набора от ценности, убеждения и нагласи на своите последователи. То включва четири различни измерения на лидерско поведение: вдъхновяваща мотивация, идеализирано влияние, интелектуална стимулация и обръщане на внимание на индивидуално ниво – уважение и внимание (Bass, 1985; Burns, 1978, цит. по Grant, 2012). Вдъхновяващата мотивация включва формулиране на завладяваща визия и мисия за бъдещето на компанията. Трансформационният лидер вдъхновява и мотивира служителите, като използва такъв тип изразяване и реторика, че да внуши ентузиазъм, оптимизъм и увереност в служителите (Avolio et al., 1999). Вдъхновяващата мотивация и идеализираното влияние често се използват комбинирано. Идеализираното влияние се базира на философията, че лидерът може да оказва въздействие на последователите си, когато на практика винаги прави това, за което говори, печелейки уважение и култивирайки гордост. Идеализираното влияние е харизматичен елемент от трансформационното лидерство: лидерите стават пример за подражание, на който се възхищават последователите (Bass, 1985).

Интелектуалната стимулация е четвъртият елемент на трансформационно лидерство и е метод, който лидерът използва, за да стимулира и да окуражава служителите да са иновативни, да развиват креативността си. За да се постигнат максимални резултати в прилагането на интелектуалната стимулация, е нужно трансформационният лидер да въздейства на индивидуално ниво, като всеки от служителите трябва да се поощрява съобразно специфичните си способности и познания; тогава лидерът се превръща в ментор, който насърчава подчинените си да генерират нови идеи (Shamir et al., 1998; Thompson & Bunderson, 2003).

Редица изследвания са документирали силата на трансформационните лидерски стилове и тяхната връзка с по-голямата ефективност в организацията (Langton, Robbins & Judge, 2013). Чрез метаанализ на 87 корелационни изследвания Т. Джъдж и Р. Пиколо (Judge & Piccolo, 2004) откриват, че от изследваните лидерски стилове (сред които и транзакционният и либералният, които ще бъдат разгледани по-нататък в текста) трансформационният е най-силно свързан

с мотивацията и удовлетворението на служителите, както и с тяхната висока оценка за ефективността на лидера.

Транзакционният лидерски стил се фокусира върху обмена на ресурси между лидера и служителите; служителите се съгласяват с думите на лидера в замяна на награди или за да избегнат дисциплинарни действия. Транзакционното лидерство включва четири аспекта:

1. *ситуационни награди* – обменът, който съществува между лидера и служителя;
2. *управление по изключение, пасивна форма* – ролята на лидера е пасивна – той се намесва само, ако проблемите станат сериозни;
3. *управление по изключение, активна форма* – лидерът активно наблюдава изпълнението на задачите и упражнява контрол и при необходимост въвежда корекции;
4. *либерално лидерство* – представлява липса на лидерство, избягване на лидерски задължения, отговорности и вземане на решения (Bass & Avolio, 1994).

За създаването на високоефективна работна среда става все по-важно лидерите да могат да надхвърлят изискванията на задачите, като вдъхновяват служителите. Ефективните лидери често допълват транзакционния лидерски стил с трансформационно лидерство (Howell & Avolio, 1993).

Лидерският стил, познат като либерален, се характеризира с предоставяне на необходимата информация, осигуряване на материали на екипа, а лидерът управлява техническите ресурси и контролира условията на труд (Yukl, 2008). Либералният лидерски стил се свързва с бягане от отговорност, липса на бързи реакции и отговори при проблеми и въпроси, спорадично проследяване на резултатите и нерешителност при изразяване на позиция (Hinkin & Schriesheim, 2008). Т. Джъдж и Р. Пиколо (Judge & Piccolo, 2004) откриват силна отрицателна корелация между либералния стил и ефективността на лидера и оценките на последователите му на удовлетворението.

В зависимост от подхода и перспективата, в която теоретиците решат да разглеждат организационната ефективност, се обособяват различни теории и модели на изследвания. Според Уесли Марц (Martz, 2008) организационната ефективност може да се разглежда в контекста на три типа организационни системи: (1) рационална, (2) естествена или природна и (3) отворена. Докато рационалните системи действат в механичен ред за постигане на конкретните цели, за да бъдат ефективни, естествените системи се адаптират към промените в околната среда, за да останат конкурентоспособни. А отворената система се разглежда като образувана от редица по-малки частични системи, свързани по

различен начин с основната организация, и всички отделни системи работят по различен начин за постигане на организационните цели (Scott et al., 2006).

В контекста на това, че всяка компания се стреми към организационна ефективност, Камерън (Cameron, 1980) предлага четири критерия за оценяване на ефективността на организацията: (1) доколко и дали дадена организация постига целите си; (2) способността на организацията да придобива нужните ѝ за работата ресурси; (3) наличието на ефективни системи за управление; (4) доколко организацията е удовлетворила заинтересованите страни.

Използвайки тези критерии, Дж. Форд и Д. Шеленберг (Ford & Schellenberg, 1982) предлагат три модела за оценка на организационната ефективност, а именно: (1) базиран на целите, (2) многоаспектен подход и (3) системен подход. Изследователите на модела, базиран на организационните цели (напр. Porter, Lawler, & Hackman, 1975), разглеждат ефективността на организацията чрез набор от специфични, индивидуални цели, които са наречени „оперативни цели“ на конкретни хора, смятани за най-способните и влияещи директно върху ефективността на екипа. Тези цели са поставени от ръководството на компанията.

Многоаспектният подход разглежда организационната ефективност в контекста на способността на организацията да отговаря на целите на заинтересованите страни, които предоставят ресурси на компанията (Ford & Schellenberg, 1982). Системният подход предполага, че производителността е многомерен процес и категория на труд, и трябва да се измерва с помощта на много критерии едновременно, за да може да се направят нужните сравнения за ефективността в организацията.

Използвайки базата на системния подход, Марвин Уайсборд (Weisbord, 1978, цит. по Stahl, 1997) създава модел за диагностициране на организациите (*The Six-Box Organization Model*), който изследва взаимовръзките между отделни променливи, оказващи в различна степен влияние върху начина на управление на организацията и нейната ефективност. Моделът на Уайсборд представлява комбинация от няколко идеи в относително праволинейна рамка, която може да се прилага в различни типове организационна среда и условия.

ИЗВАДКА И МЕТОДОЛОГИЯ

В изследването участват 60 служители на ръководни позиции в „Летище София“ ЕАД на възраст от 25 до 49 години. От тях 30 са мъже със средна възраст 33,93 години ($SD = 5,84$), и 30 – жени, със средна възраст 32,93 години ($SD = 7,07$). По възрастови групи разпределението е: по 24 са до 30 г. и между 31 и 40 г., 11 са по-възрастни от 41 години. По отношение на общия трудов стаж: 37 души имат стаж до 10 г., 19 души имат 11–20-годишен стаж и 4 имат повече от 21 години стаж. При мениджърския опит 42 души са с до 5 години; 16 души – между 6 и 10 г., и 2 души – над 11 години. Респондентите отговарят на въпрос за заеманата от тях длъжност в компанията – почти всички са ръководители на екипи, двама са управители на

отдели в организацията, един е директор на дирекция, един е експертен ръководител на отдел „Маркетинг“ и един е експертен ръководител на отдел „Човешки ресурси“. От изследваните лица 6 души имат средна степен на образование, 26 – бакалавърска, 26 – магистърска и 3 – докторска степен.

Използваният инструментариум включва два въпросника: Въпросник за лидерските стилове на Бас и Аволио, и Въпросник за организационна диагностика и организационна ефективност на Уайсборд.

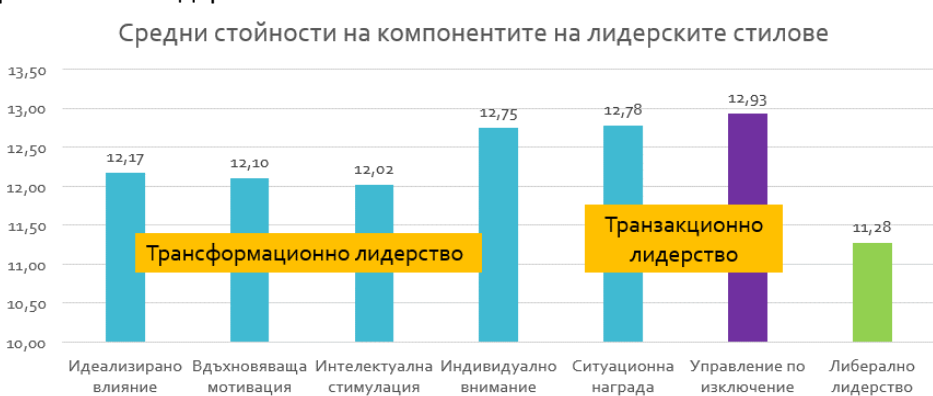
Многофакторният въпросник за лидерството е създаден от изследователите на лидерските стилове Брус Аволио и Бернард Бас (Bass & Avolio, 1990; *Multifactor Leadership Questionnaire*). За България методиката е стандартизирана от Соня Карабельова (Карабельова, 2011) и отговаря на оригиналната структура на факторите във въпросника, които се измерват: идеализирано влияние, вдъхновяваща мотивация, интелектуална стимулация, индивидуално внимание/уважение и внимание, ситуационна награда, управление по изключение и либерално лидерство. За измерването се използва се 5-степенна Ликъртова скала (от 1 = Никога до 5 = Много често/винаги) за оценка на твърденията. Вътрешната съгласуваност на подскалите е с добри психометрични показатели като цяло (като само при две – индивидуално внимание и вдъхновяваща мотивация, стойностите на α на Кронбах са под 0,6). За цялата скала стойността е над 0,8.

Инструментът, използван за измерването на организационната ефективност, е създаден според теорията на Уайсборд (Weisbord, 1976, цит. по Stahl, 1997). За България той е стандартизиран от проф. Снежана Илиева. Въпросникът включва общо 7 скали: цели, структура, взаимоотношения, възнаграждения, подпомагащи или поддържащи механизми, лидерство и промяна. За измерването се използва се 5-степенна Ликъртова скала (от 1 = Изобщо не съм съгласен, до 5 = Напълно съм съгласен) за оценка на твърденията. Вътрешната съгласуваност на подскалите е с добри психометрични показатели като цяло (като само при две – цели и структура, стойностите на α на Кронбах са под 0,7). За цялата скала стойността е 0,945.

АНАЛИЗ НА ВЗАИМОВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ ЛИДЕРСКИТЕ СТИЛОВЕ И ОРГАНИЗАЦИОННАТА ЕФЕКТИВНОСТ ПРИ МЕНИДЖЪРСКИЯ СЪСТАВ НА „ЛЕТИЩЕ СОФИЯ“ ЕАД

Настоящото изследване има ясно изразен практико-приложен аспект. Разгледани поотделно, е важно да отбележим водещите лидерски стилове и компоненти на организационната ефективност, преди да пристъпим към конкретни взаимовръзки между тях и да изведем някои тенденции и препоръки.

При лидерските стилове се наблюдават следните резултати: транзакционното лидерство е водещо при 48,2% от респондентите, следвано от трансформационното (28,6%) и либералното (23,2%). По отношение на средните стойности отново транзакционното лидерство има най-високите средни стойности – $M=13,81$, следваното обаче от либералното ($M=13,69$) и трансформационното ($M=13,19$). Фигура 1 онагледява тези резултати заедно с отделните компоненти на различните лидерски стилове.

Фигура 1. Разпределение на компонентите на лидерските стилове спрямо средните им стойности

С оглед на специфичната сфера на дейността и уникалността на процесите, които се извършват в „Летище София“ ЕАД, не е учудващо, че за да функционира успешно, компанията трябва да има високи стандарти на изпълнение и ясни критерии кой, кога, какво и как прави. Това означава непрекъснат цикъл на задаване и изпълняване на инструкции, вземане на стандартни решения, но и решения под стрес и нужда от незабавна намеса в критични ситуации. Следват се стриктни протоколи на действие и винаги освен план А, има и план Б. Иновациите и промените се осъществяват доста по-трудно и бавно, защото са обусловени и от редица международни изисквания и стандарти. Трансформацията е продължителна и всеобхватна, а контролът – още по-сериозен.

При организационната ефективност има относително равномерно разпределение в оценката на различните ѝ компоненти. Най-голяма значимост се придава на взаимоотношенията ($M=21,73$), следвани от лидерството ($M=21,62$), целите ($M=21,43$) и възнагражденията ($M=21,38$). Следват структурата ($M=20,63$), подпомагащите механизми ($M=19,48$) и промяната ($M=19,32$). Тези данни не са изненадващи, защото в голяма степен допълват и вече описаните тенденции при лидерските стилове. Служителите на „Летище София“ ЕАД и особено мениджърският състав разчитат на колегиалност и взаимна подкрепа за изпълнението на общите цели под строги и ясни напътствия към тях като служители, но и

от тях към техните подчинени като мениджъри. Промяната невинаги е приоритет номер 1, а при ясна и добре структурирана среда, отлична кадрова подготовка и опит се търси или е нужна все по-малка подкрепа.

В най-същинската част на това изследване може да се видят и конкретните значими взаимовръзки между различните лидерски стилове и техните компоненти, и организационната ефективност на „Летище София“ ЕАД (Таблица 1).

Таблица 1. Взаимовръзки между различните лидерски стилове и техните компоненти и организационната ефективност на „Летище София“ ЕАД

Субскали	Идеализирано влияние	Вдъхновяваща мотивация	Интелектуална стимулация	Индивидуално внимание	Ситуационна награда	Управление по изключение	Либерално лидерство
Цели	0.518**	0.517**	0.558**	0.557**	0.559**	0.393**	0.701**
Структура	0.630**	0.592**	0.666**	0.611**	0.531**	0.434**	0.413**
Взаимоотношения	0.512**	0.409**	0.523**	0.569**	0.566**	0.410**	0.325*
Възнаграждения	0.681**	0.774**	0.767**	0.480**	0.297*	0.205	0.493**
Подпомагащи механизми	0.471**	0.505**	0.661**	0.531**	0.355**	0.292*	0.567**
Лидерство	0.468**	0.432**	0.642**	0.601**	0.517**	0.531**	0.411**
Промяна	0.583**	0.736**	0.768**	0.602**	0.348**	0.283*	0.482**

Бележка: в жълто са маркирани стойностите с коефициент $r > 0,6$; всички резултати са значими при $p < 0,01$.

Корелационни зависимости има между всички компоненти на лидерските стилове и аспектите на организационната ефективност. В най-висока степен това важи за интелектуалната стимулация като компонент на трансформационното лидерство, но и за останалите му компоненти: индивидуално внимание, вдъхновяваща мотивация и идеализирано влияние. Това е и ключовият изследователски момент, който ясно показва, че за да се наблюдава цялостно повишаване на основните индикатори за организационна ефективност, трябва да се осъществи промяна във водещия лидерски стил. Вероятно мисленето и поведението на мениджърите вече е узряло за следващата стъпка. Трупането на опит, експертни познания, попадането в различни ситуации през годините вече е на етап, който следва да се надгради с търсенето на възможност за изява, фокус върху индивидуалните качества и принос, влизането в роля на вдъхновяващ лидер за учене и усъвършенстване. Ситуативните награди и стимулация „на парче“, включването при нужда на мениджъра с цел съвет, демонстрирането

на експертни познания, вземането на решение вече се приемат за нещо очаквано и се търси изместване на фокуса. Нуждата от промяна е осъзната, защото вече се появяват и други компании, които може да се възприемат като реални конкуренти независимо от спецификата на работа на организацията. И служителите са наясно с необходимостта от конкретните им познания и умения, и държат да получават съответното възнаграждение за тях. Структурираността и високите стандарти пък остават ключови за успешното изпълнение.

Интересно е обаче, че и либералното лидерство не показва чак толкова високи нива на взаимовръзка с организационната ефективност, което потвърждава, че все пак налице е нуждата от вдъхновяващи, авторитетни и смели във вземането на решения лидери. Ключовата роля на прекия ръководител, на мениджъра, е на водач за осъществяване на желаната промяна.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

След направеното проучване може да се направят няколко извода:

- преобладаващият лидерски стил е транзакционният с акцент върху управлението по изключение – мениджърите задават стандартите на изпълнение и се намесват при нужда; естеството на работата на „Летище София“ ЕАД предполага много високи нива на познаване на процесите и плавното им протичане;
- организационната ефективност се оценява най-високо по отношение на взаимоотношенията (разчита се на колегиалност, подкрепа, споделяне), а най-ниско е оценена промяната (най-трудно осъществима в силно структурирана среда);
- взаимовръзките между двата конструкта са най-силно изразени при компонентите на трансформационно лидерство възнаграждения и промяна като елементи на организационната ефективност, по-точно: колкото по-мотивиращи и вдъхновяващи са лидерите, толкова по-високо служителите оценяват системите за възнаграждение и осъществяването на промяната.

Всички тези данни напълно подкрепят теоретичните предпоставки и затвърждават практико-приложната значимост на анализа на лидерските стилове и тясната им свързаност с редица организационни аспекти, в частност организационната ефективност. Имайки предвид специфичността на изследвана организация – „Летище София“ ЕАД, можем да заявим (въпреки условностите), че общите принципи са налице и тук по отношение на лидерството, организационната ефективност и връзките между тях. В резултат на това в последващата работа с мениджърския състав на разгледаната компания фокусът със сигурност ще се постави върху същинската трансформация с основна цел оптимизация и

осъвременяване на работата ѝ и следване на най-съвременните разбирания за ефективно лидерство и управление.

ЛИТЕРАТУРА

- Илиева, С. (2006). *Организационна култура. Същност, функции и промяна*. София: СУ „Св. Климент Охридски“.
- Avolio, B. J., Bass, B. M., & Jung, D. I. 1999. Re-examining the components of transformational and transactional leadership using the Multifactor Leadership Questionnaire. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 72, 441–462.
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and Performance Beyond Expectations*. New York: Free Press.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (Eds.). (1994). *Improving Organizational Effectiveness Through Transformational Leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York: Harper & Row.
- Cameron, K. S. (1980). Critical questions in assessing organizational effectiveness. *Organizational Dynamics*, 9(2), 66-80.
- Ford, J. D., & Schellenberg, D. A. (1982). Conceptual issues of linkage in the assessment of organizational performance. *Academy of Management Review*, 7(1), 49-58.
- Grant, A. M. (2012). Leading with meaning: Beneficiary contact, prosocial impact, and the performance effects of transformational leadership. *Academy of Management Journal*, 55(2), 458-476.
- Hinkin, T. R., & Schriesheim, C. A. (2008). An examination of "nonleadership": From laissez-faire leadership to leader reward omission and punishment omission. *Journal of Applied Psychology*, 93(6), 1234-1248.
- Howell, J. M., & Avolio, B. J. (1993). Transformational leadership, transactional leadership, locus of control, and support for innovation: Key predictors of consolidated business-unit performance. *Journal of Applied Psychology*, 78, 891–902.
- Judge, T. A., & Piccolo, R. F. (2004). Transformational and transactional leadership: a meta-analytic test of their relative validity. *Journal of Applied Psychology*, 89(5), 755-768.
- Langton, N., Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2013). *Fundamentals of Organizational Behaviour*. Toronto: Pearson Education.
- Martz, W. A. (2008). Evaluating organizational effectiveness. Doctoral dissertation, PhD thesis, Western Michigan University, Kalamazoo.
- Porter, L. W., Lawler, E. E., & Hackman, J. R. (1975). *Behavior in Organizations*. NY: McGraw-Hill.
- Scott, W. R., Davis, G. F. (2007). The subject is organizations; The verb is organizing. In Scott, W. R. & Davis, G. (Eds.). *Organizations and Organizing: Rational, Natural, and Open System Perspectives*. NY: Routledge.

- Shamir, B., Zakay, E., Breinin, E., & Popper, M. (1998). Correlates of charismatic leader behavior in military units: Subordinates' attitudes, unit characteristics, and superiors' appraisals of leader performance. *Academy of Management Journal*, 41, 387–409.
- Stahl, D. A. (1997). Organizational diagnosis: A six-box model. *Nursing Management*, 28(4), 18-28.
- Thompson, J. A., & Bunderson, J. S. (2003). Violations of principle: Ideological currency in the psychological contract. *Academy of Management Review*, 28: 571–586.
- Weisbord, M. R. (1976). Organizational diagnosis: Six places to look for trouble with or without a theory. *Group & Organization Studies*, 1(4), 430-447.
- Yukl, G. (2008). How leaders influence organizational effectiveness. *The leadership quarterly*, 19(6), 70.

NARCISSISTIC AND NON-NARCISSISTIC MANAGERS' ATTITUDES TOWARDS ASPECTS OF THE ACTIVITY, STRATEGY AND MANAGEMENT OF THEIR ORGANIZATION

Assoc. Prof. Miroslava Hristova Hristova, PhD
Sofia University "St. Kliment Ohridski"
christova@feb.uni-sofia.bg

Мирослава Христова. *НАГЛАСИ НА НАРЦИСТИЧНИ И НЕНАРЦИСТИЧНИ МЕНИДЖЪРИ КЪМ АСПЕКТИ НА ДЕЙНОСТТА, СТРАТЕГИЯТА И УПРАВЛЕНИЕТО НА ТЯХНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ*

Въпреки многото кризи, в които живеем, или заради тях, в целия свят се наблюдава нарастване на броя на нарцистичните лидери. Нарцисизмът се разраства в много типове контекст – обществен, икономически, бизнес, културен, политически, работен, отношенчески, социални медии и др., и е обект на значително критично внимание от страна на обществеността и на научните изследвания. В организациите обаче изследванията върху нарцисизма се появяват едва наскоро, а нарцисизмът на организационните лидери и/или мениджъри е недостатъчно проучен. Това изследване е принос към тези изследвания, като проучва разпространението и характеристиките на нарцисизма в невероятността извадка от мениджъри на средно ниво в България, и нагласите на нарцистичните и ненарцистичните мениджъри към аспекти от дейността, стратегията и управлението на тяхната организация. Резултатите разкриват различия между нагласите на нарцистичните и ненарцистичните мениджъри към стратегическите и оперативните аспекти, както и към управлението и дейността на тяхната организация – инвестиционни решения, иновационни стратегии, риск, решение за деинвестиране, управленски решения, оперативно подобряване и др. Обсъждат се последиците за изследванията на нарцисизма в организациите и за изследванията на нарцистичните мениджъри и тяхното въздействие върху организационното управление и дейност.

Ключови думи: нарцисизъм, мениджъри, нагласи, организационна дейност

Miroslava Hristova. *NARCISSISTIC AND NON-NARCISSISTIC MANAGERS' ATTITUDES TOWARDS ASPECTS OF THE ACTIVITY, STRATEGY AND MANAGEMENT OF THEIR ORGANIZATION*

Despite or due to the many crises we are living in, we are seeing a surge of narcissistic leaders across the world. Narcissism is on the rise in many contexts – societal, economical, business, cultural, political, work, relationships, social media, etc. –

and has received considerable critical attention from the public and in research. However, in organizational context research on narcissism has only recently emerged, and narcissism of organizational leaders and/or managers is under-researched. The present study contributes to this research by investigating narcissism prevalence and characteristics in a convenience sample of middle managers in Bulgaria and by exploring attitudes of the narcissistic and non-narcissistic managers towards aspects of the activity, the strategy and the management of their organization. Results reveal differences between the attitudes of the narcissistic and non-narcissistic managers towards strategic and operational aspects, and the management and activity of their organization – investment decisions, innovation strategies, risk, disinvestment decision, managerial decisions, operational bettering, etc. Implications for research on narcissism in organizations and research on narcissistic managers and their impact on organizations' management and activity, are discussed.

Keywords: narcissism, managers, attitudes, organizational activity

INTRODUCTION

Narcissism is on the rise in many contexts – societal, economical, business, cultural, political, work, relationships, social Medias, etc., and noticeably, we are seeing a surge of narcissistic leaders across the world. In organizations, narcissism has been used with intensifying frequency, especially in the last decade, to describe and explain behavior, mostly destructive and sometimes constructive, of narcissistic leaders and executives.

Narcissism has historically been characterized as relatively stable individual difference consisting of a combination of antagonistic traits including grandiosity, self-love and inflated self-views, callousness, manipulateness, and entitlement (Crowe, Lynam, Campbell, & Miller, 2019; Morf & Rhodewalt, 2001).

Recent trends in narcissism have implied an increase in public attention and a heightening of research attention, first from social, personality, and clinical psychology, and then from researchers in management, organizational behavior and industrial–organizational psychology (Campbell, Hoffman, Campbell, & Marchisio, G., 2011).

THEORETICAL FRAMEWORK

Attracting considerable interest since the 1990s, research in narcissism has experienced unprecedented growth over the past decade, mainly in the field of psychology, where a considerable number of studies on narcissism have been performed and published. Presently, the field has accumulated and accruing a substantial empirical base in relation to a range of topics associated to etiology and epide-

miology; measurement and assessment; stability; treatment-related outcomes; related constructs such as psychopathy and Machiavellianism with their convergence and divergence from narcissism; externalizing behaviors; occupational and emotional functioning, and intra- and interpersonal processes (Miller, Lynam, Hyatt, & Campbell, 2017).

The current research literature also agrees on the distinction of two dimensions of narcissism: the grandiose and the vulnerable narcissism, with the grandiose narcissist being the prototypical narcissist found in organizational contexts, specifically at the CEO level, and the vulnerable one being the type of narcissist more commonly observed in clinical settings (Crowe, Lynam, Campbell, & Miller, 2019; Campbell, Hoffman, Campbell, & Marchisio, G., 2011).

Furthermore, narcissism is reported to be found in a greater degree in corporate samples (Miller, Lynam, Hyatt, & Campbell, 2017). As a personality trait, narcissism in strategic leaders can affect the strategic decisions and actions of their organizations. This can happen both through managers' or leaders' own decisions and through their attitudes and reactions to proposals made by organizational members. Consequently, narcissism and in particular grandiose narcissism is of considerable concern to organizations, especially when discussing leadership, management, decision making, investments, etc.

From organizational perspective, the complex interplay between narcissism and leadership has been studied theoretically (e.g., Campbell & Campbell, 2009; Hogan & Hogan, 2001; Rosenthal & Pittinsky, 2006), empirically (e.g. Resick, Whitman, Weingarden, & Hiller, 2009), and with regard to the influence of CEO's narcissism on organizational outcomes (e.g., Chatterjee & Hambrick, 2007; Patel & Cooper, 2014; Petrenko, Aime, Ridge, & Hill, 2016; Zhu & Chen, 2015).

Researchers have found that top executive narcissism is associated with more risk-taking in organizational actions (e.g., Buyl, Boone, & Wade, 2019; Ingersoll, Glass, Cook, & Olsen, 2017; Zhu & Chen, 2015; Patel & Cooper, 2014; Gerstner, König, Enders, & Hambrick, 2013; Chatterjee & Hambrick, 2011), more investments in takeovers and acquisitions (e.g. Ham, Lang, Seybert, & Wang, 2017; Aktas, de Bodt, Bollaert, & Roll, 2016), in product innovations (e.g., Kashmiri, Nicol, & Arora, 2017), and entrepreneurial orientation (e.g., Wales, Patel, & Lumpkin, 2013; Engelen, Neumann, & Schmidt, 2016).

Studies have also suggested an association between narcissism and internationalization decisions (e.g. Oesterle, Elosge, & Elosge, 2016), corporate accounting types (e.g., Olsen, Dworkis, & Young, 2014), lawsuits in courts and fraud (e.g., Rijsenbilt & Commandeur, 2013), financial disclosures and financial reporting (e.g., Buchholz, Jaeschke, Lopatta, & Maas, 2018), external auditing fees (e.g., Judd, Olsen, & Stekelberg, 2017), earnings management (e.g., Capalbo, Frino, Lim, Mollica, & Palumbo, 2017), corporate social responsibility (e.g., Tang, Mack, & Chen, 2018), etc.

In business units, the narcissism of the highest-positioned manager has been reported to influence the unit's decisions, markedly when the leader has high autonomy (Pfeffer, 1981), and to have effects on inter-unit knowledge transfer (e.g., Liu, Zhang, Gupta, Zheng, & Wu, 2022).

Overall, for the first two decades of intense interest toward narcissism in organizational contexts, one of the longest running issues with regard to narcissism and leadership has been whether narcissism is good or bad (Campbell, Hoffman, Campbell, & Marchisio, G., 2011). Recently, this issue has evolved into the realization that in organizational settings, grandiose narcissism has “two-sided” effects – some negative and some positive (Crowe, Lynam, Campbell, & Miller, 2019; Nevicka, 2018; Sedikides & Campbell, 2017; Judge, Piccolo, & Kosalka, 2009).

In summary, the evidence of research into narcissism in organizational contexts seems to suggest that narcissism in managers does play a role in organizational outcomes. However, there remain several aspects of narcissism in organizational settings about which relatively little is known: the decision-making process and how grandiose narcissists make decisions. Even less researched is the related area of what are the narcissistic managers’ attitudes towards choices that may commit substantial organizational resources or put their organizations at risk, or towards day-to-day operations and management.

The present research has made the first step in this direction by studying attitudes of narcissistic vs non-narcissistic managers towards different aspects of the activity, strategies, and management of their organization.

METHOD

Study design

The study was performed via survey. Data were collected by structured questionnaire administered during an interview.

Similarly to a significant part of research on narcissism in social and personality psychology (Campbell, 2020; Crowe, Lynam, Campbell, & Miller, 2019), for assessing narcissism, the present study used the Narcissistic Personality Inventory in its 16-item version (NPI-16; Ames, Rose, & Anderson, 2006). The NPI-16 is a self-report, 16-item forced choice measure, which, like the long version, NPI, is considered a measure of grandiose narcissism (Ames, Rose, & Anderson, 2006), and has been developed and used preeminently to shorten the time needed for responding (Campbell, 2020).

For the purposes of exploring attitudes of participants toward aspects of the activity, strategy and management of their organization, a 20-question survey instrument was developed, in which participants were asked to indicate their predisposition for each item and whether they would engage in it if they were the chief executive officer of the organization and the sole decision-maker.

Study sample

The study used a convenience sample of eighteen middle managers of firms operating in Bulgaria, of whom seven males and eleven females.

The participants were recruited from firms of different types and operating in various industries. The firms of six managers are small (33.3%), the ones of two of the managers are of medium size (11.1%), five are managers in large organizations (27.8%), and five – in very large ones (27.8%).

Organizations' industries are: the Industrial goods and services – four firms (22.2%), the IT industry – four firms (22.2%), the Banking and financial services – three (16.7%), the Tourism and Hotel industry – two of them (11.1%), the Trading and Distribution – two firms (11.1%), the Interior and Exhibition Design – one firm (5.6%), the Construction and Property Development - one firm (5.6%), and the Health Care industry - one organization (5.6%). Seventeen organizations (94.4%) are private, and one is a public one (5.6%).

RESULTS

The table below displays the proportion of different categories of participating middle managers according to their narcissism score. The top half of the table shows the number of managers who are narcissists. In the present study, three managers from the eighteen, or 16.7%, had a score of high narcissism on NPI-16 and, accordingly, are narcissistic.

Table 1. Distribution of narcissistic vs non-narcissistic managers and by gender

Low	15	83.3%	
High	3	16.7%	
	Male	2	66.7%
	Female	1	33.3%
Total	18	100.0%	

The bottom half of the table presents the distribution of narcissistic managers by gender. As shown in Table 1, the narcissistic male managers are two and one is a female narcissistic manager, or 66,7% of the narcissistic managers are male, and 33,3% are female.

The attitudes of narcissistic vs non-narcissistic managers toward aspects of the activity, strategy and management of their organization can be seen in Table 2. Closer inspection of the table shows that regarding the activities and strategies non-selected to be taken up by narcissistic managers, all three narcissistic managers indicated they would not perform 2 activities, or strategies:

1. Narcissistic managers would not engage in disinvestment, and

2. Narcissistic managers would not leave the present line of action/strategy unchanged.

Table 2. Attitudes of narcissistic vs non-narcissistic managers towards aspects of the activity, strategy, and management of their organization

I would engage in	Non-Narcis-sistic		Narcissistic		Total	
A completely new line of action/direction/strategy – it will be formulated by me.	1	5.6%	1	5.6%	2	11.1%
Bettering of the present line of action/strategy – I know what needs and must be done.	8	44.4%	2	11.1%	10	55.6%
A line of action/strategy aimed at orienting the organization toward innovations – of products, markets, competitors, etc.	9	50.0%	2	11.1%	11	61.1%
A line of action/strategy aimed at risky projects and investments – It's high time.	5	27.8%	2	11.1%	7	38.9%
A line of action/strategy aimed at moderate risk project and investments – at least break-even as a goal.	9	50.0%	2	11.1%	11	61.1%
First, analysis on the organization, its environment, and then I'll see.	12	66.7%	2	11.1%	14	77.8%
I would undertake nothing – it will remain as it is – the present line of action/strategy.	1	5.6%	0	0.0%	1	5.6%
Investment decision – for products and diversification, for marketing practices financing, for other practices or markets not abroad.	9	50.0%	2	11.1%	11	61.1%
Investment decision for the firm abroad – markets, products, practices, etc.	9	50.0%	2	11.1%	11	61.1%
Disinvestment decision – retreat from markets, from products, etc.	2	11.1%	0	0.0%	2	11.1%
Acquisition of machine, equipment, etc.	8	44.4%	1	5.6%	9	50.0%
Acquisition of a plant, a division of the firm elsewhere.	5	27.8%	1	5.6%	6	33.3%
Acquisition of another firm	7	38.9%	3	16.7%	10	55.6%
Day-to-day, operational bettering	9	50.0%	3	16.7%	12	66.7%
Operational bettering for the firm	12	66.7%	2	11.1%	14	77.8%
Operational bettering for a department	10	55.6%	2	11.1%	12	66.7%
Managerial decisions for a department	11	61.1%	3	16.7%	14	77.8%
Managerial decisions for the firm	14	77.8%	3	16.7%	17	94.4%
Strategic decisions for a department	10	55.6%	3	16.7%	13	72.2%
Strategic decisions for the firm	13	72.2%	3	16.7%	16	88.9%

The answers of managers according to their narcissism and statements for what they would carry out can also be compared in Table 2. What stands out in the data is that regarding activities and strategies selected to be performed by narcissistic managers, all three narcissistic interviewees indicated six activities, or strategies, that they would engage in:

1. Narcissistic managers would accomplish managerial decisions for a department.
2. Narcissistic managers would take managerial decisions for the firm.
3. Narcissistic managers would carry out an acquisition of another firm.
4. Narcissistic managers would perform day-to-day operational bettering.
5. Narcissistic managers would put through strategic decisions for a department.
6. Narcissistic managers would act out strategic decisions for the firm.

DISCUSSION

The results of this study corroborate the findings of some of the previous work on narcissism in organizational contexts.

With regard to the number of narcissists among managers (three out of eighteen in our sample of middle managers), the present research confirms earlier observations that narcissism is associated with corporate settings and found in a greater degree in corporate samples (e.g. Miller, Lynam, Hyatt, & Campbell, 2017).

Concerning the distribution of narcissistic managers by gender, men outnumbered women by a factor of two among narcissistic managers in our study. This result is consistent with other studies (e.g., Ingersoll, Glass, Cook, & Olsen, 2017) that have shown that narcissism is more prevalent among male executives than among female executives.

Regarding the activities and strategies non-selected to be realized by narcissistic managers, such as disinvestment and not leaving the present line of action/strategy unchanged in their organization, narcissistic managers in the present study displayed attitudes which are action-oriented and bold, risky and (over)confident. This accords with earlier findings which showed that narcissistic executives favor actions, especially bold ones (e.g., Chatterjee & Hambrick, 2007), and are overconfident (e.g., O'Reilly & Hall, 2021).

As far as activities and strategies that are selected to be performed (managerial decisions for a department, for the firm, day-to-day operational bettering, strategic decisions for a department, strategic decisions for the firm, an acquisition of another firm) are concerned, the comparison of the findings with those of other studies confirms the observation that narcissistic managers tend to prefer riskier projects (e.g., Buyl, Boone, & Wade, 2019; Zhu & Chen, 2015; Chatterjee & Hambrick, 2011) and acquisitions (e.g., Chatterjee & Hambrick, 2007).

All three narcissistic managers (male and female) have pointed out they would undertake an acquisition of another firm. This outcome is contrary to that of other studies (e.g., Ingersoll, Glass, Cook, & Olsen, 2017) who found that gender moderates the relationship between narcissistic CEOs and outcome variables of risk-taking.

The present findings are valuable in at least two major respects. First, the research has provided important data on narcissism in organizations by exploring middle managers and by supporting findings for chief executives officers for executives on the business level. Second, they have offered empirical evidence for a scarcely researched area, that of the attitudes of non-narcissistic vs narcissistic managers and have done so regarding important aspects of activity, strategy and management of their organization.

CONCLUSION

Research questions that could be asked in the future may include the mechanism through which the attitudes of narcissistic managers translate into decisions and then actions, or decisions and actions in other sequence, and the process of decisions-making and acting.

With this, important additional constituencies, contingencies, and influences, from the managers, the organization, and its members, can be examined and profiled, together with their impact on the organization, its management and strategy, and performance outcomes.

On the business unit head level as on the executive level, the attitudes of the middle managers or chief executives, influenced by their narcissism, can have considerable effects on the decisions and actions on the level of business units or the whole organization, and determine those entities' actions, strategies and outcomes.

With narcissism on the rise in many contexts, and notably in organizations, this under-studied area is ripe for research.

REFERENCES

- Aktas, N., de Bodt, E., Bollaert, H., & Roll, R. (2016). CEO narcissism and the takeover process: from private initiation to deal completion. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 51(01):113–137.
- Ames, D. R., Rose, P., & Anderson, C. P. (2006). The NPI-16 as a short measure of narcissism. *Journal of Research in Personality*, 40, 440–450.
- Buchholz, F., Jaeschke, R., Lopatta, K., & Maas, K. (2018). The use of optimistic tone by narcissistic CEOs. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 31: 531-562.
- Buyl, T., Boone, C., & Wade, J. B. (2019). CEO narcissism, risk-taking, and resilience: an empirical analysis in US commercial banks. *Journal of Management*, 45(4):1372–1400.

- Campbell, W. K., & Campbell, S. M. (2009). On the self-regulatory dynamics created by the peculiar benefits and costs of narcissism: A contextual reinforcement model and examination of leadership. *Self & Identity, 8*, 214-232.
- Campbell, W. K., (2020). *The New Science of Narcissism: Understanding One of the Greatest Psychological Challenges of Our Time-and What You Can Do About It.* , NY: Sounds True Inc.
- Campbell, W. K., & Miller, J. D. (Eds.). (2011). *The Handbook of Narcissism and Narcissistic Personality Disorder: Theoretical Approaches, Empirical Findings, And Treatments.* Hoboken, NJ: Wiley.
- Campbell, W. K., Hoffman, B.J., Campbell, S.M. & Marchisio, G. (2011). Narcissism in organizational contexts. *Human Resource Management Review, 21*(4), 268-284,
- Capalbo, F., Frino, A., Lim, M. Y., Mollica, V., & Palumbo, R. (2017). The impact of CEO narcissism on earnings management. *Abacus, 54*: 210-226.
- Chatterjee, A., & Hambrick, D. C. (2007). It's all about me: narcissistic chief executive officers and their effects on company strategy and performance. *Administrative Science Quarterly, 52*(3):351–386.
- Chatterjee, A., & Hambrick, D. C. (2011). Executive personality, capability cues, and risk taking. *Administrative Science Quarterly, 56*(2):202–237.
- Crowe, M. L., Weiss, B., Lynam, D., Campbell, W. K., & Miller, J. (2019, August 2). Narcissism – Oxford Handbook of PDs. <https://doi.org/10.31219/osf.io/3e476>
- Engelen, A., Neumann, C., & Schmidt, S. (2016). Should entrepreneurially oriented firms have narcissistic CEOs? *Journal of Management, 42*: 689-721.
- Gerstner, W.-C., König, A., Enders, A., & Hambrick, D. C. (2013). CEO Narcissism, audience engagement, and organizational adoption of technological discontinuities. *Administrative Science Quarterly, 58*(2): 257–291.
- Ham, C., Lang, M., Seybert, N., & Wang, S. (2017). CFO narcissism and financial reporting quality. *Journal of Accounting Research, 55*: 1089-1135.
- Hogan, R. , & Hogan, J. (2001). Assessing Leadership: A View from the Dark Side, *International Journal of Selection and Assessment, 9*(1-2), 40-51. <https://doi.org/10.1111/1468-2389.00162>
- Ingersoll, A. R., Glass, C., Cook, A., & Olsen, K. J. (2017). Power, status and expectations: How narcissism manifests among women CEOs. *Journal of Business Ethics, 158*: 893-907.
- Judd, J. S., Olsen, K. J., & Stelkelberg, J. (2017). How do auditors respond to CEO narcissism? Evidence from external audit fees. *Accounting Horizons, 31*: 33-52.
- Judge, T. A., Piccolo, R. F., & Kosalka, T. (2009). The bright and dark sides of leader traits: A review and theoretical extension of the leader trait paradigm. *The Leadership Quarterly, 20*(6), 855–875. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2009.09.004>
- Kashmiri, S., Nicol, C. D., & Arora, S. (2017). Me, myself, and I: influence of CEO narcissism on firms' innovation strategy and the likelihood of product-harm crises. *Journal of the Academy of Marketing Science, 45*(5): 633–656.

- Liu, X., Zhang, L., Gupta, A., Zheng, X., & Wu, C. (2022). Upper echelons and intra-organizational learning: How executive narcissism affects knowledge transfer among business units. *Strategic Management Journal*, 1–31. <https://doi.org/10.1002/smj.3406>
- Miller, J. D., D. R. Lynam, C. S. Hyatt, & W. K. Campbell. (2017). Controversies in Narcissism. *Annual Review of Clinical Psychology*, 13: 291–315
- Morf, C. C., & F. Rhodewalt. (2001). Unraveling the Paradoxes of Narcissism: A Dynamic Self-Regulatory Processing Model. *Psychological Inquiry*, 12(4), 177–196.
- Nevicka, B. (2018). Narcissism and leadership: A perfect match? In A. D. Hermann, A. B. Brunell, & J. D. Foster (Eds.), *Handbook of Trait Narcissism: Key Advances, Research Methods, and Controversies* (pp. 399–407). Cham, Switzerland: Springer.
- Oesterle, M.-J., Elosge, C., & Elosge, L. (2016). Me, myself and I: The role of CEO narcissism in internationalization decisions. *International Business Review*, 25: 1114–1123.
- Olsen, K. J., Dworkis, K. K., & Young, S. M. (2014). CEO narcissism and accounting: A picture of profits. *Journal of Management Accounting Research*, 26: 243–267. <https://doi.org/10.2308/jmar-50638>
- O'Reilly, C. A. & Hall, N. (2021). Grandiose narcissists and decision making: Impulsive, overconfident, and skeptical of experts—but seldom in doubt, *Personality and Individual Differences*, 168: 110280. Published online 2020 Aug 14. doi:10.1016/j.paid.2020.110280
- Patel, P. C., & Cooper, D. (2014). The harder they fall, the faster they rise: approach and avoidance focus in narcissistic CEOs. *Strategic Management Journal*, 35(10): 1528–1540.
- Petrenko, O. V., Aime, F., Ridge, J., & Hill, A. (2016). Corporate social responsibility or CEO narcissism? CSR motivations and organizational performance. *Strategic Management Journal*, 37(2): 262–279.
- Pfeffer, J. (1981). *Power in Organizations*. Marshfield, MA: Pitman Publishing.
- Resick, C. J., Whitman, D. S., Weingarden, S. M., & Hiller, N. J. (2009). The bright-side and the dark-side of CEO personality: examining core self-evaluations, narcissism, transformational leadership, and strategic influence. *Journal of Applied Psychology*, 94(6): 1365–1381.
- Rijsenbilt, A., & Commandeur, H. (2013). Narcissus enters the courtroom: CEO narcissism and fraud. *Journal of Business Ethics*, 117(2): 413–429.
- Rosenthal, S. A., & Pittinsky, T. L. (2006). Narcissistic leadership. *Leadership Quarterly*, 17(6): 617–633.
- Sedikides, C., & W. K. Campbell. (2017). Narcissistic Force Meets Systemic Resistance: The Energy Clash Model. *Perspectives on Psychological Science*, 12(3): 400–421.
- Tang, Y., Mack, D. Z., & Chen, G. (2018). The differential effects of CEO narcissism and hubris on corporate social responsibility. *Strategic Management Journal*, 84(3): 191.

- Wales, W. J., Patel, P. C., & Lumpkin, G. T. (2013). In pursuit of greatness: CEO narcissism, entrepreneurial orientation, and firm performance variance. *Journal of Management Studies*, 50(6): 1041–1069.
- Zhu, D. H., & Chen, G. (2015). Narcissism, director selection, and risk-taking spending. *Strategic Management Journal*, 36(13): 2075–2098.

ЗАПАЗВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНИЯ ПОТЕНЦИАЛ И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИНТЕГРАЦИЯ ПРИ РОДИТЕЛИ НА ОНКОБОЛНИ ДЕЦА

Ивайла Кирилова Георгиева, дм
УМБАЛ „Царица Йоанна–ИСУЛ“, КДКХО, гр. София
ivailageorgieva@mail.bg

доц. д-р Боряна Емануилова Аврамова, дм
УМБАЛ „Царица Йоанна–ИСУЛ“, КДКХО, гр. София

Гл. ас. д-р Васил Димитров Бозев
Катедра "Статистика и иконометрия", УНСС

Ивайла Георгиева, Боряна Аврамова и Васил Бозев. ЗАПАЗВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНИЯ ПОТЕНЦИАЛ И СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКА ИНТЕГРАЦИЯ ПРИ РОДИТЕЛИ НА ОНКОБОЛНИ ДЕЦА

През последните години с развитието на пазарната икономика и нарастващите изисквания към трудово заетите лица проблемът с работната заетост на уязвими групи от населението, каквито са и родителите на онкоболни деца, се задълбочава. Доколко работодателите са запознати с професионалния потенциал, физическо и психическо здраве на родителите на деца със злокачествени заболявания като фактор работна сила? Има ли преференции и програми, еднакво ефективни за работещи и работодатели? Целта на настоящото изследване е да се направи оценка на актуалната информираност и готовност на различни категории работодатели да наемат родители на онкоболни деца, като бъдат действително активна страна в динамичните процеси на социално-икономическата интеграция. Проведено е проучване с пилотно разработен въпросник сред 172 работодатели, управляващи директори и мениджъри „Човешки ресурси“ от градовете София, Варна и Пловдив. В общественото пространство и медии се популяризира позитивната нагласа на голяма част от работодатели и бизнесмени да подкрепят кампании за деца, страдащи от онкологични заболявания и техните близки. За да се включат обаче по-активно в разрешаването на проблеми, свързани със запазване професионалния потенциал на родителите, чрез осигуряване на безопасна и комфортна работна среда при участие в действащи програми на ЕС, е необходимо да се предоставя допълнителна специализирана информация по проблемите на детския рак и очакваните странични ефекти от лечението му върху семейната система и функциониране.

Резултатите от настоящото проучване биха подпомогнали дейността на фирмите/предприятията за запазване на професионалния потенциал на служителите, подобряване на условията на труд и идентифициране на проблеми, ресурсите и перспективите в организациите.

Ключови думи: професионален потенциал, родители, онкоболни деца

Ivaila Georgieva, Boryana Avramova and Vasil Bozev. PRESERVATION OF THE PROFESSIONAL POTENTIAL AND SOCIO-ECONOMIC INTEGRATION WITH PARENTS OF CHILDREN WITH CANCER

In recent years, with the development of the market economy and the increasing demands on the employed, the problem of employment of vulnerable groups, such as parents of children with cancer, has worsened. To what extent are employers aware of the occupational potential, physical and mental health of parents of children with malignancies as a workforce factor? Are preferences and programs equally effective for employees and employers? The aim of this study is to assess the current awareness and willingness of different categories of employers to hire parents of children with cancer, being indeed an active party in the dynamic processes of socio-economic integration. A survey was conducted with a specially designed questionnaire among 172 employers, managing directors and HR managers from the cities of Sofia, Varna, and Plovdiv. The positive attitudes of a large number of employers and businessmen to support campaigns for children suffering from cancer and their relatives has been promoted in society and media. However, to become more involved in solving problems related to preserving the professional potential of parents by providing a safe and comfortable working environment when participating in current EU programs, it is necessary to provide additional specialized information on the problems of childhood cancer and the expected side effects of its treatment on the family's system and functioning.

The results of this study would assist the activities of companies/enterprises to preserve the professional potential of employees, improve working conditions and identify problems, resources, and perspectives in every organization.

Keywords: professional potential, parents, children with cancer

ВЪВЕДЕНИЕ

Заболеваемостта от злокачествени заболявания в детска възраст представлява 2% от всички неоплазми при човека. Всяка година в Р. България между 150 и 200 деца се разболяват от рак. Съществуващият риск е 1:600 деца да заболее от неоплазма, при годишна заболеваемост 15–16 на 100000 детско население.

Фаталният изход при тези заболявания заема второ място в структурата на детската смъртност след злополуките. Прилагането на съвременна, адаптирана комплексна терапия в трите центъра за лечение на деца до 18-годишна възраст в страната е един от решаващите фактори за постигането на дълготрайна ремисия и дефинитивно оздравяване (Аврамова, 2019). Животозастрашаващото заболяване и продължителното лечение поставят редица въпроси – не само в медицински, но и психологични, социални и трудово-правни. Във физическо състояние на имунокомпрометираност и риск от усложнения, децата и младежите се нуждаят от придружаващи грижи. Родителите на онкоболни пациенти обикновено губят работата си или продължават да работят в условия на стрес, високо ниво на тревожност и намалена работоспособност. Актуален проблем пред детската онкохематология все още остава подборът на най-подходяща комплексна терапия с възможно минимално странично действие, без компрометиране на „качеството на живот“ не само на пациента, но и на семейното функциониране. Популярното понятие „постигане по-добро качество на живот“ като социален индикатор за изхода от лечението е обект на множество проучвания при възрастни онкологични пациенти и техните близки. Редица автори като Макграт, Салър, Маккъбин и Мейджър (Аврамова, 2019) изследват влиянието на онкологичните заболявания в детска възраст върху семейните взаимоотношения, функциониране и запазване на работоспособността на родителите. В клиничната литература у нас проблемите на семейното функциониране и изграждане на стратегии за справяне със заболяването и негативните странични ефекти от лечението водят своето начало още от 70-те години на XX век с научните публикации на проф. д-р Др. Бобев, проф. д-р И. Христозова, проф. д-р Д. Константинов, проф. д-р В. Калева и др. (Бобев, 1968).

Проблемът с трудовата заетост на родители, грижещи се за деца с хронични, животозастрашаващи и онкологични болести, е глобален и съвсем не е нов. През последните години в резултат от динамичните процеси, свързани с пазарната икономика, която предявява по-големи изисквания към трудово заетите лица, той се задълбочава (Евстатиева, 2012). Все по-трудно родители, грижещи се за дете със системно заболяване, успяват да отстояват професионалната си позиция или да намерят работа. В условията на свободния пазар кръгът от работни места и професии на пръв поглед е неограничен, но доколко те са достъпни за всички? Доколко и самите работодатели са запознати с професионалните възможности, физическото и психичното здраве на родителите на онкоболни деца като фактор за работната сила?

ЦЕЛ НА ПРОУЧВАНЕТО

Целта на настоящото изследване е да се направи оценка на актуалната информираност и готовност на различни работодатели по тип регистрация на търговските дружества да наемат родители на онкоболни деца, като същевременно са активна страна в процеса на социоикономическата интеграция на тази уязвима група от родители.

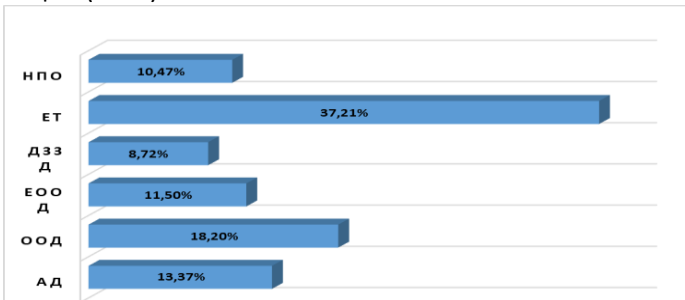
МЕТОДИ

За целта е проведено изследване с пилотно разработен Въпросник за събиране на изчерпателна и надеждна първична информация. Проучването обхваща работодатели, мениджъри „Човешки ресурси“, управляващи директори и ресорни ръководители, избрани на случаен принцип от градовете София, Варна и Пловдив, където се намират трите центъра за лечение на деца със злокачествени заболявания в страната.

Таблица 1. Разпределение на изследваните работодатели по градове

Изследвани работодатели	София	Варна	Пловдив
170	83	49	38

Процентното разпределение на изследваните лица по вид на търговското дружество е представено на Фигура 1. От изследваните 170 участници 23-ма са на длъжност „управител“ на акционерно дружество (АД); 31 заемат длъжността „управител“ на дружество с ограничена отговорност (ООД); 19 са на длъжност „управител“ на еднолично дружество с ограничена отговорност (ЕООД); 15 са на длъжност „съдружник“, представител на дружество по Закона за задълженията и договорите (ДЗЗД); 64 са „собственици“ на „едноличен търговец“ (ЕТ) и 18 от изследваните лица (работодатели) представляват различни неправителствени организации (НПО).

Фигура 1. Процентно разпределение на изследваните работодатели по вид на търговските дружества

Въпросникът е напечатан на две страници (лице и гръб). Дизайнът е съобразен с респондентите, които отговарят на 10 закрити въпроса (въпроси 1, 2, 6) и на 7 открити въпроса (Въпрос № 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10). Изследователският интерес е насочен към пет области, представени в Таблица 2. Допълнително изискване към позицията на въпросите е те да са ясно отграничени от обяснителните бележки и указанията за отговорите.

Таблица 2. Разпределение на въпросите по области на изследователски интерес

Области	Въпрос №
В предприятието/фирмата има ли назначен служител – родител на онкоболно дете?	1, 2, 3
Какво е отношението на работодателя към проблематиката?	4, 5, 6
Има ли работодателят необходимост от информация?	6, 8, 9
Ползва ли или би ли се възползвал от подкрепа от държавата?	7, 8, 9
Запознат ли е работодателят с действащи програми към Агенцията по заетостта?	8, 9, 10

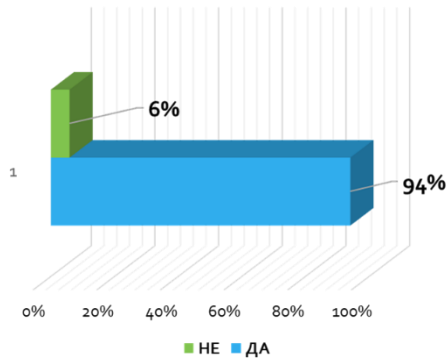
Анализът на събраната информация има за цел да се установи доколко работодателите (като участници при решаване на проблемите на пазара на труда) са активна страна в осъществяването на процесите на социална и икономическа интеграция в обществото на тази специфична група от родители на деца със злокачествени заболявания.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

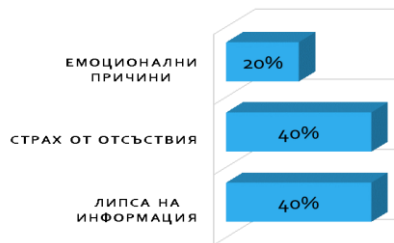
Резултатите от проучването доказват, че готовността и желанието на работодателите да осигуряват работа на родители (предимно майки) на онкоболни деца зависи от добрата информираност по проблематиката. От изследваната група от 170 работодатели 94% имат необходимост от допълнителна информация по въпросите на детския рак и нуждата от родителски грижи за младите пациенти. Едва 6% от запитаните не виждат необходимост от подобно познание (Фигура 2).

Родителите на деца с хронични, животозастрашаващи и онкохематологични заболявания, майките на деца с увреждания, онкоболните пациенти и преживелите рак все още остават едни от най-рисковите целеви групи на пазара на труда независимо от регламентирания в българското законодателство насърчителни мерки при осигуряване на работни места. Някои от причините за това се доказват с получените от авторският колектив резултати и потвърждават редица чуждестранни изследвания (Phipps, Fairclough, Тус, & Mulhern, 2014). Анализът на резултатите потвърждава работната хипотеза, че една част от ра-

ботодателите (40%) изпитват недоверие и не разполагат с информация за потенциала на тази уязвима група от населението. От анкетиранияте работодатели 40% са категорични, че се страхуват (при назначаването на майка на онкоболно дете) не само от възможни чести отсъствия от работа на засегнатия родител, но и 20% от тях имат опасения за емоционално ангажиране със съдбата и изхода от лечението на пациента – съпричастност към служителя, емпатия, съчувствие, толерантност, което неизбежно би могло да повлияе на микроклимата в трудовия колектив (Фигура 3).

Графика 2. Процентно разпределение на работодателите според заявената от тях необходимост от информация за злокачествените заболявания при децата

Фигура 3. Най-чести причини, посочени от работодателите заради нежеланието да назначават на работа родители на онкоболни деца

Резултатите от проучването показаха, че запитаните от нас различни по типа на търговското дружество работодатели от София, Варна и Пловдив, макар и като ограничена извадка, категорично не са запознати с възможностите на родители на деца с онкохематологични заболявания в широкия аспект на понятието работоспособност, т.е. не познават стандартите за „приспособеност“ на работното място и не се възползват от програмите за насърчаване на заетостта на хора от уязвими групи. Към тях са се обръщали твърде ограничен брой родители на деца с онкохематологични заболявания, работещи или търсещи работа

– факти, които бихме могли да обясним с ниската честота на злокачествените заболявания в детска възраст – едва 2%. Въпреки че този процент, съотнесен към общата в заболяемост в детска възраст, е малък, за съжаление те са с най-висока смъртност след травмите и злополуките при децата. Допълнителните ни проучвания в трите специализирани центъра за лечение сред семейства на деца с онкохематологични заболявания, останали принудително без работа в хода на придружаващите грижи за малките пациенти, показват, че родителите най-често се нуждаят от: насърчаване, подходящо обучение и консултации в достъпна информационна среда, от осигуряване на достатъчно технически средства и услуги за пълноценна дейност и безопасни условия на труд (което се отнася за всички работещи хора). Голяма част от родителите на деца с онкологични заболявания не са били насочвани към подходящи работни места и не са регистрирани в Бюрата по труда.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ ЗА ПРАКТИКАТА

Направените изводи от проведената социологическа анкета сред работодатели по проблемите на наемане на работа на родители на деца с онкохематологични заболявания са следните:

1. налице е недостатъчно активен диалог между принудително оставащите без работа родители на деца със злокачествени заболявания и работодатели, трудови посредници и институции в сферата на заетостта;
2. в общественото пространство и в медиите се афишира идеята, че голямата част работодателите и бизнесмените са положително настроени и подкрепят активно кампании за лечение на страдащи от рак деца, като оказват финансова и логистична помощ за нуждаещите се семейства. За да се включат обаче активно като страна в решаването на проблеми, свързани със социалната и икономическа интеграция на такива родители чрез създаване на достъпна и комфортна работна среда и действащи програми за интегриране и трудова заетост, е необходимо осигуряването на съответната специализирана информация (Здравословни и безопасни условия на труд – Международно законодателство в сила за България, 2003).
3. За да се подобри диалогът между работодатели и родители на деца с онкохематологични заболявания е целесъобразно включването на ресурсите на неправителствения сектор (НПО), които познават добре спецификата на онкологичните заболявания, съпътстващите социални проблеми и проблемите на трудовата среда.
4. В процеса на установяване на конструктивен диалог между родителите на деца с онкохематологични заболявания и работодателите и едните,

и другите имат нужда от консултантска помощ. Необходимо е родителите да бъдат консултирани за техните трудови права, за начина за представяне пред работодателя, за подготовка на документи за явяване на конкурс/интервю и др. Работодателите трябва да бъдат консултирани за професионалните и личностните особености и качества на тази група хора в активна работоспособна възраст, а родителите – за запазването или намирането на подходящо работно място, режим на труд и почивка, преференции по програмите към Бюрата по труда. В други страни от ЕС функционират центрове към болничните заведения или към НПО-та, където родителите на деца с онкохематологични заболявания и преживели онкологични заболявания в детска възраст младежи (т.нар. сървайвъри) получават консултации и информация за професионалната си пригодност или за възможностите за преквалификация. Някои от тези центрове провеждат обучения, съдействат за намиране на работа или предлагат работни места в собствени работилници и бази. В нашата страна е необходимо да се развива мрежа от подобни услуги. Към настоящия момент за България такава консултативна дейност се извършва единствено в Дневен център „Златна панделка“ в УМБАЛ „Царица Йоанна-ИСУЛ“, гр. София, бул. „ген. Данаил Николаев“, ет.1.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В настоящия период социалната интеграция на неравностойните и уязвими групи от населението на трудовия пазар е един от най-съществените проблеми в България, който придобива все по-големи мащаби и засяга повече хора. Неговото пренебрегване и омаловажаване води до възникване и на редица други социално значими проблеми като бедност, покачване на социалното напрежение, множество конфликти, които оказват негативно влияние и върху демографските процеси в страната (Владиминова, 1995). Всяко добре функциониращо общество, както и българското като част от европейската общност, следва да е загрижено, а неговата социална политика – активно насочена към гарантиране на условията за равнопоставеност на уязвимите групи от населението. Според приетите Стандартни правила за равнопоставеност и равни възможности на хората – Резолюция на ООН от 1993 г.: „Държавата е задължена и носи отговорност да приеме принципа, че трябва да се даде възможност на хората да упражняват човешките си права и по-специално в областта на трудовата заетост, активно да поддържа включването им в пазара на труда“ (Закон за социално подпомагане ДВ в сила от 01.01.2007 г.).

В заключение следва да подчертаем, че е необходимо активната социална политика да се проявява чрез различни инструменти като създаване на инфор-

мационни материали и информираност на работодателите, схеми за стимулиране на професионалната ориентация на гражданите, повишаване на съзнанието на частните предприемачи за проблемите на уязвимите групи от населението във всички аспекти на производствената дейност. Съгласно препоръките на Европейското дружество по медицинска онкология (ESMO) от 2021 г. за рехабилитация на онкологично болни в Клиниката по детска клинична хематология и онкология на УМБАЛ „Царица Йоанна–ИСУЛ“ е изготвен проект, представена и отпечатана е „Информационна брошура за родители на онкоболни деца и работодатели“ по актуални социални въпроси: за правата, подобряването на условията на труд, намаляването на риска от инциденти на работното място и подпомагане на здравето. Ръководството на ESMO от 2021 г. за рехабилитация на онкологично болни подчертава необходимостта от комплексна грижа за уязвимата група – деца със злокачествени заболявания и техните близки. Моделът на ESMO препоръчва да се обърне внимание на социалните и професионалните нужди, както и на разширяването на фамилните грижи с включване на пакет от услуги, насърчаващи подкрепа и информираност на родителите за възможностите да продължат работа си или да се завърнат на пазара на труда като нова работната сила. „Подобна стъпка би имала потенциала да намали общите и индивидуалните разходи при лечението на деца с онкологични заболявания и следва да се разглежда като начин за намаляване на финансовата тежест на центровете за лечение на засегнатите семейства“ (ESMO, 2021).

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова, Б., (2019). Историческо развитие, съвременни тенденции и бъдещи предизвикателства при лечението на острата лимфобластна левкемия в детска възраст, *Педиатрия*, 3, том LVI, с. 7-12.
- Бобев, Др. (1968). Остра лимфобластна левкемия в детската възраст клинично-биологични особености и прогностична характеристика, Докторска дисертация, София.
- Владимирова, К. (1995). *На пазара на труда в България. Безработицата и алтернативите на трудовата заетост*. София: УИ Стопанство.
- Евстатиева, С. (2012). *Въведение в ергономията. Физични фактори на работната среда*. Прах. София.
- Закон за социално подпомагане ДВ, бр. 56 (1998); изм. с § 4 от Закона за деноминация на лева, бр. 20 от 1999 г., бр. 45 от 2002 г.; изм. и доп., бр. 120 от 2002 г., бр. 18 от 2006 г.; изм., бр. 30 от 2006 г. , бр. 105 от 22.12.2006 г. в сила от 01.01.2007 г.
- Здравословни и безопасни условия на труд. (2003). Международно законодателство, в сила за България, София, Издателство Перфект Консулт ООД, стр. 11-14.

van Helteren, H. (2021). ESMO Handbook of rehabilitation issues during cancer treatment and follow-up. ESMO Press.

Phipps, S., Fairclough, D., Тyc, V., & Mulhern, R. K.(2014). Assessment of coping with invasive procedures in children with cancer: State-trait and approach avoidance dimensions. *Children's Health Care*, 27(3), pp. 147–156.

ПОЛОВИ И ЛИЧНОСТНИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗБОРА НА ПРОФЕСИЯ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ¹

д-р Сезгин Мюмюн Бекир

*Институт за изследване на населението и човека – БАН
sezgin1974@abv.bg*

Сезгин Бекир. ПОЛОВИ И ЛИЧНОСТНИ РАЗЛИЧИЯ ПРИ ИЗБОРА НА ПРОФЕСИЯ В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ

Докладът представя резултати от изследване на половите и личностните различия при ученици, които са взели решение за своето професионално развитие. Извадката включва 331 ученици от седми клас, от които 193 момчета и 138 момичета, като 230 от тях посочват, че са избрали професионалната насоченост на кариерното си развитие. Резултатите показват полови различия в избора на професия, като момчетата се ориентират към професии в сферите здравеопазване и услуги, докато момчетата избират професии, свързани с технологии, спорт и архитектура. Установиха се значими различия в личностните характеристики на юношите, направили професионалния си избор, като се оформя специфичен профил в зависимост от пола на изследваните ученици. При момчетата водещи са его-състоянията Нормативен родител и Естествено дете, а при момчетата доминира его състоянието Обгрижващ родител. Получените резултати са приложими при индивидуална и групова работа с ученици за подпомагане на тяхното професионално ориентиране и кариерно развитие.

Ключови думи: транзакционен анализ, професионално ориентиране, юношество

Sezgin Bekir. GENDER AND PERSONALITY DIFFERENCES IN ADOLESCENTS' OCCUPATIONAL CHOICE

This report presents the results of a study on gender and personality differences in students who have decided on their career path. The sample includes 331 seventh-grade students, 193 boys and 138 girls, 230 of whom indicated that they had chosen their career path. The results show gender differences in occupational choices, with girls moving towards health and service occupations, while boys chose occupations

---

¹ Този доклад е подкрепен от Министерство на образованието и науката на Република България чрез Национална програма „Млади учени и постдокторанти“, одобрена с Решение на Министерски съвет № 577 от 17 август 2018 г.

related to technology, sports, and architecture. Significant differences were found in the personal characteristics of adolescents who made their occupational choices, with a specific profile emerging depending on the gender of the students studied. For boys, the leading ego-states are Normative Parent and Natural Child, while for girls the dominant ego-state is Caring Parent. The obtained results are applicable in individual and group work with students to support their vocational guidance and career development.

Keywords: transactional analysis, vocational guidance, adolescence

ВЪВЕДЕНИЕ И ТЕОРЕТИЧНИ ПРЕДПОСТАВКИ

Още от ранна възраст децата изграждат образ за себе си, околния свят и правят изводи за това какъв вид работа е подходяща или неподходяща за тях (Gottfredson, 2002). Възможно е тези ранни заключения, съвместно с някои индивидуални характеристики, да оказват влияние върху избора на професия в юношеска възраст. Множество фактори, например личностни черти, интереси, индивидуални ценности и желания, определят избора на професионална реализация на младия човек (Таир, 2020; Алтимирска, Илиева и Харалампиев, 2015; Карабельова, 2015; Savickas, 2002). Съществено влияние върху поведението при избора на професия оказва и половото самосъзнание, което е свързано с това как личността приема себе си като представител на определен пол и как изпълнява дадена полова роля (напр. Rommes et al., 2007). Половото самосъзнание възниква от момента, „когато детето разбира, че принадлежи към мъжкия или женския пол и във всеки период от живота на човека има свои особености“ (Нешев, 2013, с. 8). Установено е например, че момичетата в ранна юношеска възраст като че ли се стремят към по-ограничен кръг от професии и по-малко участват в проучване на кариерните възможности за разлика от момчета (Watson & McMahon, 2005). Причините за тези различия не са ясни, но е възможно в процеса на социализация полово-ролевите стереотипи да подсилват различията, свързани с професионалното ориентиране. Социологическата перспектива например описва процеса на професионалното ориентиране в ранна възраст и способността за разбиране на професиите чрез възприеманите от детето вътрешни и външни бариери, и културни очаквания. Тези бариери са свързани най-вече с полово-ролевите стереотипи и приписваната социална ценност на различните професии (Gottfredson, 2002). Според този подход децата от 3-до 5-годишна възраст започват да разпознават професиите, а между 6- и 8-годишна възраст развиват стереотипи за половата роля и половата идентичност. Именно наличието на съвпадение между собствената полова идентичност и бъдещата професионална реализация е първият критерий за подбор на професия

в ранна възраст, а през юношеството допълнително влияние върху този процес оказват личностните характеристики, интересите, ценностите и индивидуалните способности на младите хора.

Резултати от различни изследвания показват, че момчетата имат по-стереотипни възприятия за професиите, отколкото момичетата (напр. Hartung et al., 2005; Mendez & Crawford, 2002). Момичетата например могат много по-лесно да приемат професии, доминирани от мъже, както и т.нар. „балансиран“ професии (като гримьор, лекар, социален работник, учител, ветеринарен лекар и т.н.), докато при момчетата по-скоро се наблюдава приемане най-вече на професии, доминирани от мъже или с по-голям престиж (например спортист, учен, лекар, инженер, механик и т.н.). Редица изследвания показват, че между учениците съществуват различия в нагласите за това, кои професионални роли са подходящи за момичета и кои – за момчета (Liben et al., 2001; Wigfield et al., 2001). Според редица автори момчетата се стремят към по-физически активни, конкретни, технологични, практически и свързани с управление и ръководство на хора професии, докато момичетата се стремят към професии, базирани на взаимоотношения, образование и социални услуги, артистични дейности и организационна работа (напр. Stoet & Geary, 2022; Ilieva & Altimirska, 2015; Карабелъова, 2015; Watson & McMahon, 2005).

Въпреки че през периода на юношеството вече се наблюдават сравнително стабилни черти на личността (напр. Levin, 2015; McCrae & Costa, 2003), относително малко са изследванията за проследяване на връзката между избора на кариера и личностните черти в средна юношеска възраст (т.е. около 14- до 17-годишна възраст) и почти няма изследвания, които могат да се отнесат към „ранното юношество“ (т.е. около 11- до 13-годишна възраст) (Howard, 2015; Lounsbury et al., 2005). Резултати от проучванията в областта на професионалното ориентиране показват наличието на значима връзка между личностните характеристики, кариерната зрялост, мотивацията за обучение, мотивацията за постижения и етническата принадлежност (напр. Карабелъова, 2015; Таир, 2015; Savickas, 2002). Установено е и наличие на положителна връзка на чертите съзнателност, отвореност към нов опит и доброжелателност с готовността за професионално ориентиране при ученици от 7. клас (Lounsbury et al., 2005), както и с търсенето на информация за видовете професии (Howard, 2015; Tracey, 2002).

Личностните характеристики в настоящето проучване се изследват чрез его-състоянията, които са основен конструкт в теорията на транзакционния анализ (Berne, 1957). Те представляват съгласувана система от емоции, мисли и поведения, и се използват за описание на структурата на личността (Брекар и Окс, 2015; Берне, 2008). Наблюдаемият аспект на поведението се представя чрез т.нар. функционален модел, включващ пет его-състояния: Нормативен родител, Обгрижващ родител, Възрастен, Адаптирано дете и Естествено дете (напр. Брекар и Окс, 2015; Нан, 1996). Изискващият, критичен и структуриращ аспект на

личността представлява Нормативния родител, способността за подкрепа, емпатия и полагане на грижи се свързва с Обгрижващия родител, а его-състоянието Възрастен включва логическото мислене и способността за връзка с реалността. Его-състоянието Адаптирано дете се свързва със склонността на човек да се подчинява и да се приспособява към изискванията на средата, докато стремежът към задоволяване на собствените потребности, импулсивността и автентичността са по-скоро характерни за Естественото дете. Въпреки че към 13-ата година от индивидуалното развитие са напълно изградени и относително стабилни, его-състоянията са сравнително малко изследвани конструкти в юношеска възраст (Levin, 2015). Ограничен брой изследвания установяват, че его-състоянията Обгрижващ родител и Естествено дете са доминиращи при младите хора, следвани от его-състоянията Възрастен, Адаптирано дете и Нормативен родител (Бекир, 2020; Williams & Williams, 1980). В наши изследвания за влиянието на его-състоянията върху професионалната реализация се установи, че Обгрижващият родител, Възрастният и Естественото дете имат значим ефект и съдействат за повишаване на субективното усещане за карьерен успех в редица професии, например инженери, архитекти, учители, финансисти, здравни работници и административни специалисти (за детайли вж. Бекир и Таир, 2021; Bekir & Tair, 2019).

Представеният накратко теоретичен обзор провокира нашия изследователски интерес за проучване на половите различия в его-състоянията при ученици от 7. клас, направили своя професионален избор.

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И ХИПОТЕЗА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на изследването е да се проучат половите и личностните различия при ученици, които са взели решение за професионалното си развитие.

За постигането на тази цел са поставени следните задачи:

1. проучване на направения избор за професионално развитие при ученици от 7. клас;
2. установяване на водещите его-състояния у изследваните момичета и момчета;
3. проследяване на половите различия между его-състоянията на учениците, направили професионалния си избор.

Хипотези на изследването

1. Очакваме момчетата да изберат професионални области като архитектура, финанси и информационни технологии, а момичетата да предпочетат професионална реализация в областта на здравеопазването, образованието и услугите.

2. Очакваме водещи да са его-състоянията Обгрижващ родител и Естествено дете и при двете групи ученици.

3. Допускаме наличие на значими различия в изразеността на его-състоянията, като очакваме при направилите професионален избор момичета водещо да е его-състоянието Обгрижващ родител, а при момчетата – Естествено дете.

Методика на изследването

Изследвани лица. Изследването е проведено в периода юни–октомври 2019 г. след съгласуване с МОН, като училищата и класовете са избрани на случаен принцип, а участието в проучването е доброволно и анонимно. Изследвани са 331 ученици от 7. клас на възраст от 13 до 15 години, от които 193 момчета и 138 момичета, като 230 посочват, че са взели решение за професионалното си развитие.

Инструментарииум на изследването. В изследването е използван самооценъчен въпросник за его-състоянията, адаптиран за български условия от Бекир и Таир (за детайли вж. Bekir & Tair, 2019). Въпросникът съдържа 25 айтема, които се оценяват с помощта на 5-степенна Ликъртова скала от 1 („Изобщо не съм съгласен“) до 5 („Напълно съм съгласен“). Коефициентът на надеждност на въпросника, проверен чрез алфа на Кронбах, е 0,82 и свидетелства за много добра вътрешна съгласуваност на айтемите.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

За осъществяване на целите на изследването и проверката на хипотезите са направени редица статистически анализи. Сферите на предпочитаната професионална реализация на учениците се категоризираха в 16 групи, като в Таблица 1 са представени стойностите на процентното разпределение в зависимост от направения професионален избор.

Таблица 1. Процентно разпределение на учениците по избраните професионални области

Професионална област	Момичета (N=91)	Момчета (N=139)
Архитектура	3,3 %	7,9 %
Финанси	7,7 %	7,2 %
Сигурност и гражданска защита	1,1 %	3,6 %
Промислено производство	1,1 %	0,7 %
Право	4,4 %	0 %
Услуги	22,0 %	10,1 %
Наука и образование	2,2 %	2,2 %
Култура и изкуство	5,5 %	2,2 %
Журналистика	3,3 %	0,7 %
Здравеопазване	26,4 %	6,5 %

Информационни технологии	2,2 %	20,9 %
Екология и природни ресурси	2,2 %	0,7 %
Ветеринарна медицина	6,6 %	4,3 %
Строителен техник	1,1 %	3,6 %
Спортни дейности	5,5 %	22,3 %
Различни занаяти	1,1 %	5,8 %
Друго	4,3 %	1,3 %

Според получените резултати могат да се изведат области, които са предпочитани в по-голяма степен от момчетата, например професии, свързани със спортни дейности, информационни технологии, архитектура и различни видове занаяти. Същевременно момичетата са ориентирани към области за професионална реализация като здравеопазване, услуги (хотелиерство, туризъм, фризьорство и др.) и право. Тези резултати потвърждават издигнатата хипотеза; подобни резултати в български условия са получени и от други автори, изследващи професионалните интереси, трудовите ценности и професионалните очаквания (за детайли вж. Ilieva & Altimirska, 2015; Таир, 2015). Може да се каже, че формираните стереотипни очаквания за професионалната реализация на момичетата и момчетата ограничават техните стремежи и възможности за избор. Нещо повече: свързаните с пола стереотипи впоследствие оказват влияние върху пазара на труда и водят до разлика в заплащането на труда при жените и мъжете. Преодоляването на половата сегрегация и стереотипи, предприемането на конкретни мерки за насърчаване на момичетата за придобиване на технически и други професии, които са доминирани от мъже, са основни приоритети, залегнали в Стратегията за равенство между половете 2020–2025, приета от Европейската комисия.

Представените в Таблица 2 стойности от описателните статистики на изследваните личностни характеристики показват, че при момичета доминира егосъстоянието Обгрижващ родител, следвано от егосъстоянието Естествено дете, а при момчетата водещо е егосъстоянието Естествено дете, следвано от Обгрижващ родител и Възрастен. И при двете групи изследвани лица най-слабо е изразено егосъстоянието Нормативен родител. Потвърди се издигнатата хипотеза за доминиране на егосъстоянията Обгрижващ родител и Естествено дете и при двете групи изследвани ученици, което съответства на получени резултати и при предишни наши изследвания (Бекир, 2020).

Следователно може да се обобщи, че изследваните ученици и от двата пола изразяват характеристики като загриженост, дружелюбност, насоченост към другите и ангажираност. Освен това са склонни да проявяват импулсивност, любопитство, спонтанност и стремеж към задоволяване на собствените потребности. По-слабата изразеност на егосъстоянията Адаптирано дете и Нормативен родител ни

дава основание да обобщим, че учениците и от двата пола са склонни да сътрудничат, да са по-малко критични към себе си и към другите, но същевременно и да нарушават правилата и да не се съобразяват с налаганите изисквания.

Таблица 2. Дескриптивна статистика на его-състоянията при изследваните ученици

Променлива	Момичета (N=138)				Момчета (N=193)			
	Min.	Max.	M	SD	Min.	Max.	M	SD
Нормативен родител	5,00	24,00	13,72	4,19	5,00	25,00	14,15	4,33
Обгрижващ родител	7,00	25,00	19,77	3,55	5,00	25,00	17,86	3,66
Възрастен	5,00	25,00	17,86	3,82	9,00	25,00	17,82	3,69
Адаптирано дете	5,00	25,00	15,46	4,23	6,00	25,00	14,84	3,77
Естествено дете	7,00	25,00	18,53	3,28	10,00	25,00	18,91	3,33

Следвайки целта и задачите на изследването, ще представим различията в его-състоянията при избраните професионално развитие момичета и момчета, проверени чрез t-тест за независими извадки на Стюдънт (*Independent-samples t-test*). Установи се значителната разлика в броя на момичетата и момчетата, които са направили избор на професионално развитие (230 изследвани лица) и тези, които не са избрали бъдещата си професионална област (101 изследвани лица, от които 47 момичета и 54 момчета). Поради това и с цел коректна интерпретация на получените резултати ще представим статистически анализ на значимите полови различия в его-състоянията само между ученици, които са направили професионалния си избор.

Таблица 3. Различия в его-състоянията между момичета и момчета, направили професионалния си избор

Променлива	Момичета (N=138)		Момчета (N=193)		t	p
	M	SD	M	SD		
Нормативен родител	12,68	4,01	14,04	4,17	2,48	0,01
Обгрижващ родител	19,56	3,92	17,42	3,76	-4,11	0,000
Възрастен	17,15	3,72	17,50	3,80	0,68	0,49
Адаптирано дете	14,71	4,18	14,35	3,53	-0,70	0,48
Естествено дете	17,99	3,51	18,91	3,14	2,02	0,04

В Таблица 3 са представени стойностите на t-теста, показващи наличие на значими различия при его-състоянията Нормативен родител и Естествено дете, които са по-изразени при момчетата, и его състоянието Обгрижващ родител, което е по-изразено при момичетата. Не се установиха значими различия в его-

състоянията Възрастен и Адаптирано дете между двете групи ученици. Получените резултати ни дават основание да обобщим, че вероятно характеристики като критичност, дисциплинираност, целенасоченост, спонтанност, склонност към поемане на рискове и автономност са по-изразени при момчетата в сравнение с момичетата. В същото време резултатите свидетелстват, че при момичетата са по-изразени характеристики като привързаност, дружелюбност, загриженост за потребностите на другите.

Въпреки ограниченият характер на изследването бихме могли да предположим, че това различие в изразеността на его-състоянията може да оказва влияние върху избора на професионално развитие при момчетата и момичетата. Доминирането на Нормативния родител и Естественото дете при момчетата предполага проява на доминантност, критичност, поставяне на правила и изисквания, стремеж към задоволяване на собствените потребности. Тези характеристики вероятно оказват влияние върху решението на момчетата да се ориентират към професии, изискващи ръководство на хора, технически умения, осигуряващи престиж и автономност. Доминирането на его-състоянието Обгрижващ родител при момичетата вероятно се свързва с тяхната потребност да имат подкрепящи взаимоотношения и да полагат грижи за другите. Възможно е тези характеристики да влияят на избора на професионална реализация на момичетата и те да се насочват към професии, изискващи работа с хора, професионални грижи и оказване на помощ и подкрепа. Подобни резултати са получени и от други автори, които установяват полови различия в професионалните интереси и очаквания на юношите, като момчетата се ориентират към технически професии, докато момичетата се насочват към професии, при които водещи са взаимоотношенията с други хора (напр. Stoet & Geary, 2022; Ilieva & Altimirska, 2015).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Възприятието и разбирането на света на работата, формирането на интереси и ценности за професионална реализация възникват в ранна възраст в резултат на взаимодействието с членовете на семейството и социализацията, част от която е и половото самоосъзнаване. Опознаването на света на професиите върви паралелно с дейности за опознаване на себе си – на своите силни страни, полови и социални роли, предпочитания и потребности. Установената водеща роля на его-състоянията Обгрижващ родител, Естествено дете в двете групи ученици в настоящето изследване свидетелства за демонстриране на личностни характеристики като привързаност, дружелюбност, любопитство и спонтанност. Значимите различия в его-състоянията Нормативен родител и Естествено дете, които са по-изразени при момчетата, и его-състоянието Обгрижващ родител, което е по-изразено при момичетата, предполагат наличие на определена специфика на нагласите за бъдеща професионална реализация при двете групи

ученици. Изследваните момчета демонстрират желание за професионално и кариерно развитие в области като спорт, информационни технологии, строителство и архитектура, докато момичетата са ориентирани към професии в сферата на здравеопазването и услугите (хотелиерство, туризъм, фризьорство и др.) Можем да обобщим, че въпреки ограничения характер, резултатите от това изследване съответстват на други изследвания на половите различия и очаквания за професионална реализация при юноши (напр. Stoet & Geary, 2022; Ilieva & Altimirska, 2015; Watson & McMahon, 2005). Получените резултати са приложими и може да са полезни за подобряване на настоящите практики за професионално ориентиране в училище. Наблюдението и идентифицирането на доминиращите его-състояния може да се използва като допълнителен инструмент за оценка, когато не е възможно самооценъчно изследване на учениците с въпросници. Методите на транзакционния анализ успешно могат да се прилагат при индивидуална и групово работа с ученици за развитие на личностните им качества, повишаване на социалните им умения и подобряване на настоящите практики за професионално ориентиране в училище.

ЛИТЕРАТУРА

- Алтимирска, Е., Илиева, С., Харалампиев, К. (2015). Методи за диагностициране на личността в процеса на кариерно ориентиране и консултиране. В: „Лидерство и организационно развитие“, ред. С. Илиева, Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 622-630.
- Бекир, С., (2020). Влияние на его състоянията върху житейските позиции в ранна юношеска възраст. Сборник доклади от XIX международна научна конференция „Приложна психология: възможности и перспективи“, 18 – 20.09.2020 г., гр. Варна, ВСУ "Черноризец Храбър", 324-339.
- Бекир, С., Таир, Е. (2021). Личностни детерминанти на субективното усещане за кариерен успех при учители. *Философия*, 30(3), 287-300.
- Берне, Е., 2008. *Игрите, които хората играят*. София: Транскарго.
- Брекар, Ф., Окс, Л., (2015). Голяма книга за транзакционния анализ. София: ARS.
- Карабелъова, С. (2015). Избор на кариера. Межкултурни и вътрекултурни сравнения. София: „Класика и стил“.
- Нешев, П. (2013). Полови роли и полова идентичност. Варна: ВСУ "Черноризец Храбър".
- Таир, Е., (2015). Очаквания за професионална реализация при представители на различни етнически групи в България. Сборник доклади от международна научна конференция „Лидерство и организационно развитие“, под ред. на проф. Сн. Илиева, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 670-678.

- Таир, Е., (2020). *Личност и трудово поведение*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Bekir, S., Tair, E., (2019). The role of the ego states for subjective career success in different occupations. *Psychological Research*, 22(3), 799-814.
- Berne, E., (1957). Ego states in psychotherapy. *American Journal of Psychotherapy*, 11(2), 293-309.
- Gottfredson, L. S. (2002). Theory of circumscription, compromise and self-creation. In D. Brown (Ed.), *Career Choice and Development* (4th ed.) (pp. 85–148). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Hartung, P. J., Porfeli, E. J., & Vondracek, F. W. (2005). Vocational development in childhood: A review and reconsideration. *Journal of Vocational Behavior*, 66, 385–419.
- Hay, J. (1996). *Transactional Analysis for Trainers*. Hertford: Sherwood Publishing.
- Howard, K.A.S., Flanagan, S., Castine, E., Walsh, M.E., (2015), Perceived influences on the career choices of children and youth: an exploratory study. *Int J Educ Vocat Guidance*, 15, 99-111. doi 10.1007/s10775-015-9298-2.
- Ilieva, S., Altimirska, E. (2015). Vocational interests and work values of secondary school students. In: *Employment, Education, Entrepreneurship*. Belgrad, 70-83.
- Levin, P. (2015). Ego states and emotional development in adolescence. *Transactional Analysis Journal*, 45(3), 228-237.
- Liben, L. S., Bigler, R. S., & Krogh, H. R. (2001). Pink and blue collar jobs: Children's judgments of job status and job aspirations in relation to sex of worker. *Journal of Experimental Child Psychology*, 79, 346–363.
- Lounsbury, J.W., Hutchens, T., Loveland, J.M. (2005). An Investigation of Big Five Personality Traits and Career Decidedness Among Early and Middle Adolescents. *Journal of Career Assessment*, 13(1), 25–39. doi: 10.1177/1069072704270272.
- McCrae, R. R. & Costa, P.T. (2003). *Personality in Adulthood*. NY: The Guilford Press.
- Mendez, L. M. R. & Crawford, K. M. (2002), Gender-role stereotyping and career aspirations: A comparison of gifted early adolescent boys and girls. *The Journal of Secondary Gifted Education*, 13(3), 96-107.
- Rommens, E., Overbeek, G., Scholte, R., Engels, R. & De Kemp, R. (2007) “I'm not interested in computers”: Gender-based occupational choices of adolescents. *Information, Communication & Society*, 10(3), 299-319, doi: 10.1080/13691180701409838.
- Savickas, M. L. (2002), *Career Construction: A Developmental Theory of Vocational Behavior*, *Career Choice and Development* (4th ed.). San Francisco: Jossey-Bass, 149-205.
- Stoet, G., Geary, D.C. (2022). Sex differences in adolescents' occupational aspirations: Variations across time and place. *PLoS ONE* 17(1): e0261438. doi.org/10.1371/journal.pone.0261438.

- Tracey, T. J. G. (2002). Development of interests and competency beliefs: A 1-year longitudinal study of fifth-to eighth-grade students using the ICA-R and structural equation modeling. *Journal of Counseling Psychology, 49*, 148–163.
- Watson, M., McMahon, M., (2005) Children's career development: A research review from a learning perspective. *Journal of Vocational Behavior, 67*, 119–132. doi:10.1016/j.jvb.2004.08.011.
- Wigfield, A., Battle, A., Keller, L. B., Eccles, J. S. (2001). Sex differences in motivation, self-concept, career aspiration, and career choice: Implications for cognitive development. In A. McGillicuddy-De Lisi & R. De Lisi (Eds.), *Biology, Society, and Behavior: The Development of Sex Differences in Cognition: Advances in Applied Developmental Psychology* (pp. 279–294). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Williams, K.B. & Williams, J.E. (1980). The Assessment of Transactional Analysis Ego States Via the Adjective Checklist. *Journal of Personality Assessment, 44*(2), 120-129.

БЪЛГАРСКА АДАПТАЦИЯ НА ВЪПРОСНИК ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ПРЕГАРЯНЕ ПРИ ПРЕПОДАВАТЕЛИ

д-р Мартин Юлианов Ценов

Факултет по науки за образованието и изкуствата

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“

mjcenov@uni-sofia.bg

Мартин Ценов. БЪЛГАРСКА АДАПТАЦИЯ НА ВЪПРОСНИКА ЗА ПРОФЕСИОНАЛНО ПРЕГАРЯНЕ ПРИ ПРЕПОДАВАТЕЛИ

Представени са резултатите от адаптацията на Въпросник за измерване на професионалното прегаряне при преподаватели, разработен от Кристина Маслак и колеги (Maslach, Jackson, & Leiter, 1996). Българската адаптация е осъществена с извадка от 708 преподаватели от различни университети. От тях 269 изследвани лица са мъже, а 420 – жени. Въз основа на проведенния факторен анализ се потвърждава оригиналната трифакторна структура на въпросника, чрез който се извеждат основните характеристики на професионалното прегаряне: емоционално изтощение, деперсонализация и ниски лични постижения. Вътрешната консистентност на субскалите, измерени чрез алфа на Кронбах, е напълно приемлива и варира от 0,78 до 0,92. Вътрешната консистентност за целия въпросник е 0,89. Налице са някои индивидуални различия в нивата на професионално прегаряне по пол, област на реализация и университетска заетост. Въпросникът може да се използва като надежден инструмент в бъдещи изследвания, за да се задълбочи познанието за професионалното прегаряне и неговите последици за преподавателската дейност.

Ключови думи: професионално прегаряне; емоционално изтощение; деперсонализация; ниски лични постижения

Martin Tsenov. BULGARIAN ADAPTATION OF THE QUESTIONNAIRE FOR PROFESSIONAL BURNOUT OF UNIVERSITY INSTRUCTORS

The results of an adaptation of the Questionnaire for Measuring Professional Burnout in Educators developed by Christina Maslach et al. (Maslach, Jackson, & Leiter, 1996) are presented. The Bulgarian adaptation was carried out on a sample of 708 lecturers from different universities. Of these, 269 subjects were male and 420 were female. Based on the factor analysis conducted, the original three-factor structure of the questionnaire was confirmed, through which the main characteristics of professional burnout

were derived: emotional exhaustion, depersonalization, and low personal achievement. The internal consistency of the subscales, as measured by Cronbach's alpha, is perfectly acceptable and ranges from 0.78 to 0.92. The internal consistency of the entire questionnaire is 0.89. There are some individual differences in the levels of occupational burnout by gender, field of employment and university employment. The questionnaire can be used as a reliable tool in future research to deepen the understanding of professional burnout and its implications for teaching.

Keywords: occupational burnout; emotional exhaustion; depersonalization; low personal achievement.

ВЪВЕДЕНИЕ

Професионалното прегаряне (бърнаут) е значим проблем, който може да повлияе негативно на психичното и соматичното здраве (Constantino et al., 2013). Именно заради това то е признато в световен мащаб като сериозно предизвикателство към здравето на служителите и функционирането на техните организации. Въпросът за професионалното прегаряне е обект на голям интерес от изследователите: вече има повече от 7200 проучвания на неговия негативен ефект (Muheim, 2013). Това показва, че темата не само е актуална, но и значима, тъй като последиците от професионалното прегаряне имат и икономически измерения (Bährer-Kohler, 2013). Интересно е да се отбележи, че има проучванията, проведени в рамките на ЕС, които показват, че между 50% и 60% от отсъствията от работата са свързани със стрес на работното място и съответно професионалното прегаряне (Cox et al., 2000).

Високо ниво на професионалното прегаряне обикновено се наблюдава сред специалисти от т.нар. „помагачи“ професии, чиято работа включва постоянни изисквания и интензивни взаимоотношения с хора, които имат физически и емоционални потребности (Maslach et al., 2001). Важно е да се отбележи, че професионалното прегаряне е свързано с всекидневния работен стрес, а не със случайни събития (Maslach et al., 2001). Въпреки това професионалното прегаряне се отличава от професионалния стрес по това, че е крайна фаза на дезадаптация към изискванията на работната среда и носи негативни последици като контрапродуктивно поведение на работното място и спад в изпълнението на задълженията (Ригио, 2006). Именно затова професионалното прегаряне се разглежда най-често като неспособността служителя да се справи с емоционалния стрес на работното място (Felton, 1998).

Самият термин *burnout* (прегаряне) е използван за пръв път от Херберт Фройденбергер в средата на 70-те години на миналия век и оттогава са разработени няколко теоретични модела (Carod-Artal & Vázquez-Cabrera, 2013). Фройденбергер пръв описва състоянието „прегаряне“ като „изнемогване пред

излишни изисквания за енергия, сила или ресурси“ на работното място (Freudenberger, 1974, p.159). Според него това състояние се характеризира с физически симптоми като: изтощение, умора, често главоболие и стомашно-чревни разстройства, безсъние и задух. Поведенческите признаци включват: разочарование, гняв, подозрително отношение, чувство на всемогъщество или свръхувереност, и дори нерядко прекомерна употреба на транквиланти и барбитурати, проява на цинизъм и симптоми на депресия. Според него именно „посветените и ангажираните“ са най-склонни да стигнат до състояние на прегаряне (бърнаут) (Freudenberger, 1974). Важно е да се отбележи, че неговите заключения се основават на клинични наблюдения, а не на емпирични изследвания (Heinemann & Heinemann, 2017).

Доминираща и най-добре проучената теория сред изследователите на професионално прегаряне е концепцията на Кристина Маслак (Maslach et al., 2001). Според нея неудовлетворяващата работа може да доведе до дългосрочно чувство на емоционално изтощение, обезличаване и цинизъм (негативно, нехуманно и безчувствено отношение към хората), липса на ангажираност в работата и ниско ниво на лични постижения. Голембиевски и колеги предполагат, че нивото на прегаряне в работата може да напредва от етап на обезличаване през липса на лични постижения и да достигне до състояние на емоционално изтощение (Golembiewski & Munzenrieder, 1988). Този модел се основава на фазов подход и дихотомизира подskalите от модела на Маслак. От друга страна, Лий и Ашфорт смятат, че професионалното прегаряне напредва от емоционално изтощение до обезличаване и от емоционално изтощение до липса на лични постижения (Lee & Ashforth, 1993). Емоционалното изтощение се смята за най-важното измерение на синдрома на професионално прегаряне и е в тясна връзка с психични заболявания като депресия и тревожни разстройства (Roelofs et al., 2005). Най-общо казано, синдромът на професионално прегаряне може да е резултат от това, че хората отделят твърде много време на работата, без достатъчно време за емоционално или физическо възстановяване (Felton, 1998).

Въпреки трудностите при намирането на стандартна дефиниция, съществува консенсус за трите основни измерения на професионалното прегаряне (Felton, 1998). Едно от най-цитираните определения за професионалното прегаряне е това на К. Маслак, според което то е хроничен отговор на екстремнен натиск и включва емоционално изтощение, чувство за слаби постижения и обезличаване на другите в работния контекст – тенденция да се третират другите като предмети, а не като личности (Maslach et al., 1996, p. 4). Следователно професионалното прегаряне се характеризира с три основни измерители:

- *емоционалното изтощение* характеризира се с чувство на емоционално напрежение и изчерпване на емоционалните ресурси. Според Маслак основните източници на това изтощение са претоварването с

работа и личен конфликт на работното място (Maslach, 1998). Компонентът на емоционалното изтощение представлява основното индивидуално стресово измерение на професионалното прегаряне.

- *Деперсонализацията* се отнася до отрицателни, цинични или нечувствителни нагласи към другите и често включва загуба на идеализъм по отношение на професията. Обикновено се развива в отговор на претоварването от емоционално изтощение и в началото има роля на самозащитен емоционален буфер на „откъсната загриженост“ (Maslach, 1998). Деперсонализацията представлява междуличностното измерение на професионалното прегаряне.
- *Личните ниски постижения* се отнасят до спад в чувството за компетентност и производителност в работата. Това понижено чувство за Аз-ефективност е свързано с депресия и невъзможност човек да се справи с изискванията на работата, като може да се влоши и от липсата на социална подкрепа и възможности за развитие в професията (Maslach, 1998). Личните ниски постижения представляват измерението на самооценката на човека в процеса на професионалното прегаряне.

Синдромът на прегарянето е изследван с въпросника на К. Маслак за професионално прегаряне, който е прилаган сред множество професии (Maslach et al., 2016). Въпреки това изследванията на професионалното прегаряне при университетски преподаватели са ограничени. Някои автори (напр. Blix et al., 1994) посочват, че много от характеристиките на „прегорелия“ професор са в резултат на конфликти на работното място, високи изисквания, ниско възнаграждение, разочарование от академичните постижения, които са характерна част от университетската среда. Освен това някои изследователи установяват, че университетските преподаватели показват висок процент на професионално прегаряне (повече от 20% съобщават за „силно“ прегаряне) (Lackritz, 2004). Именно затова проучването на тази тема, както и бъдещите изследвания с адекватен и надежден метод, биха допринесли за разбирането и превенцията на професионалното прегаряне сред преподавателите.

МЕТОД ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОФЕСИОНАЛНОТО ПРЕГАРЯНЕ ПРИ ПРЕПОДАВАТЕЛИ

Адаптацията на метода за изследване на професионалното прегаряне при преподаватели е осъществена с извадка от 708 лица, работещи в университетска среда (Таблица 1). Изследваните лица са неравномерно разпределена по пол: 269 са мъже и 420 – жени, а 19 души не са посочили пол. По отношение на възрастта извадката също е неравномерно разпределена. Под 30 години са 17 души (2,4%); между 30 и 40 години са 168 души (23,73%); между 40 и 50 години

са 240 респонденти (33,9%); между 50 и 60 години са 195 респонденти (27,54%) и над 60 години са 88 души (12,43%). По отношение на стажа респондентите, отбелязали до 5 години, са 88 (12,43%); между 5 и 10 години – 124 души (17,51%); между 10 и 15 години – 116 респонденти (16,38%); между 15 и 20 години – 92 (12,99%); между 20 и 25 години – 81 (11,44%); между 25 и 30 години – 85 (12%) и над 30-годишен стаж имат 122 респонденти (17,23%). По отношение на разпределение по заетост 79 души (11,16%) водят само лекции; 92 души (12,99%) са отбелязали, че водят само упражнения; 509 (71,89%) са декларирали, че водят както лекции, така и упражнения, и 25 респонденти (3,53%) водят практически занимания.

Таблица 1. Описание на извадката на изследването (N = 708)

Разпределение по пол		Разпределение по възраст		Разпределение по стаж		Разпределение по заетост	
Мъже – 269	38%	Под 30	17	До 5 г.	88	Лекции	79
		30 – 40	168	5 – 10 г.	124	Упражнения	92
Жени – 420	59,3	40 – 50	240	10 – 15 г.	116	Лекции и упражнения	509
		50 – 60	195	15 – 20 г.	92		
Непосочили – 19	2,17%	Над 60	88	20 – 25 г.	81	Практически занимания	25
				25 – 30 г.	85		
				Над 30 г.	122		

За български условия въпросникът за професионално прегаряне при преподаватели на К. Маслак (MBI – ES) е преведен и адаптиран от Мартин Ценов, като се използва и помощта на експерт – психолог и специалист по английска филология за прав и обратен превод. Съгласуваността в оценката им е близо 90%.

Въпросникът за измерване на професионално прегаряне на преподаватели (MBI–ES) е самоотчетен инструмент, съставен от 22 въпроса. Той е алтернативна версия на оригиналния въпросник на Маслак за професионалното прегаряне и е почти идентичен с него, но въпреки това има няколко корекции и допълнения в твърденията (Maslach et al., 1996). Всеки айтем в MBI–ES се оценява със 7-степенна Ликъртова скала и изследваните лица отговарят „колко често“ се чувстват по определен начин по отношение на работата си като преподавател от „Никога“ (0) до „Всеки ден“ (6). Въпросникът е създаден от Маслак и колеги през 1986 г. в САЩ и изследва нивата на професионално прегаряне при преподаватели – емоционално изтощение, деперсонализация и лични ниски постижения (Maslach et al., 1996).

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

За да се провери структурата на метода, бе направен факторен анализ с варимакс ротация, използван и при създаването на оригиналния въпросник. Получената факторна структура е представена в Таблица 2 и отразява решение, близко до полученото на Маслак и колеги (Maslach et al., 2016). Извлечени са три фактора, които обясняват 56,02% от дисперсията. Въз основа на проведенния факторен и айтемен анализ бяха отстранени твърдения, които получават ниски тегла. В резултат на това от първоначалните 22 твърдения останаха 20.

Таблица 2. Факторен анализ (варимакс ротация) на Въпросник за професионално прегаряне при преподаватели

Айтем	Субскала	Емоционално изтощение	Деперсонализация	Лични ниски постижения
		Обяснена дисперсия 26,16%	Обяснена дисперсия 13,41%	Обяснена дисперсия 16,45%
2		0,879		
8		0,878		
1		0,846		
3		0,811		
20		0,775		
6		0,718		
16		0,692		
13		0,597		
14		0,467		
10			0,720	
11			0,717	
15			0,666	
5			0,646	
22			0,629	
9				0,723
17				0,713
18				0,679
7				0,673
21				0,648
19				0,640
12				0,589
4				0,481

Първият фактор обяснява 26,16% от вариациите в отговорите и се отнася до първата фаза на професионалното прегаряне, а именно емоционално изтощение. То се изразява в изчерпване на емоционалните и физическите ресурси на човека, произтичащи от прекомерните изисквания на академичната среда. Примерни въпроси са: „Чувствам се изчерпан в края на работния ден“ и „Чувствам, че съм на края на силите си“.

Вторият фактор обяснява 13,41% от вариациите и се отнася до твърденията, свързани с втората фаза на професионалното прегаряне – деперсонализацията. Тя се изразява в опита преподавателите да се дистанцират от студентите, като остават безразлични към техните потребности и качества, както и с развитие на скептични и нечувствителни нагласи. Примерни въпроси са: „Притеснявам се, че тази работа ме прави по-студен емоционално“ и „Не ме вълнува какво се случва с някои от студентите“.

Третият фактор обяснява 16,45% от вариациите и е свързан с третата фаза на професионалното прегаряне – лични ниски постижения. Тази фаза се изразява в чувството за лична неефективност. Преподавателите вече не вярват, че техните действия могат да повлияят за положителна промяна и се чувстват фрустрирани и безпомощни. Като примери може да се посочат следните твърдения: „Лесно създавам спокойна атмосфера за студентите си“ и „Чувствам се въодушевен/а, след като съм работил/а отблизо със студентите си“.

В обобщение: проведенният факторен анализ демонстрира решение, което е аналогично с това на оригиналния въпросник на Маслак и колеги (Maslach et al., 2016). Коефициентите за вътрешна консистентност на изведените скали за професионално прегаряне при преподаватели, измерени чрез алфа на Кронбах, са напълно приемливи и близки до оригиналните (Таблица 3).

Таблица 3. Вътрешна консистентност на скалите от Въпросника за професионално прегаряне при преподаватели в българската и оригиналната извадка

Скали	Вътрешна консистентност Българска версия N = 708	Вътрешна консистентност Американска версия N = 469
Емоционално изтощение	$\alpha = 0,93$	$\alpha = 0,90$
Деперсонализация	$\alpha = 0,78$	$\alpha = 0,76$
Лични ниски постижения	$\alpha = 0,90$	$\alpha = 0,76$

В допълнение в Таблица 4 са дадени интеркорелациите между отделните скали от Въпросника за професионално прегаряне при преподаватели, които са положителни и стойността им варира от ниска до умерена. Най-силна е връзката между емоционалното изтощение и деперсонализацията, следвана от тази

между личните ниски постижения и деперсонализацията. Най-слаба е асоциацията между емоционалното изтощение и личните ниски постижения. Резултатите са очаквани с оглед на други емпирични изследвания, чиито анализи са сходни с представените (Maslach et al., 1996). Положителната връзка между емоционалното изтощение и деперсонализацията показва, че респондентите, които декларират емоционално и физическо напрежение, биха имали и отрицателни и цинични нагласи към околните. Този резултат не е изненадващ, тъй като деперсонализацията е самозащитен емоционален буфер, които е отговор на емоционалното изтощение (Maslach, 1998). Връзката между деперсонализацията и личните ниски постижения показва, че респондентите, които са склонни да поддържат негативни нагласи към околните, ще смятат, че усилията им в работата не дават необходимия резултат. От друга страна, положителната връзка между емоционалното изтощение и личните ниски постижения сочи, че респондентите, които преживяват емоционално напрежение в резултат на изискванията на средата, биха имали и по-ниска професионална самооценка.

Таблица 4. Интеркорелации между субскалите от Въпросника за професионално прегаряне при преподаватели

Скали	Емоционално изтощение	Деперсонализация	Лични ниски постижения
Емоционално изтощение	1	0,54**	0,29**
Деперсонализация	–	1	0,36**
Лични ниски постижения	–	–	1

Бележка: ** $p < 0,01$.

Въз основа на представените резултати за професионалното прегаряне при преподаватели, представени в Таблица 5, може да се приеме, че респондентите демонстрират по-ниски стойности и за трите фази на професионалното прегаряне. Резултатите са очаквани с оглед на други емпирични изследвания, чиито анализи са сходни с представените (Otero-López, Mariño, & Volaño, 2008).

Таблица 5. Deskриптивни статистики от Въпросника за професионално прегаряне при преподаватели (N = 708)

Скали	Брой айтеми	M	SD	Минимална стойност	Максимална стойност
Емоционално изтощение	8	26,59	12,83	8	56
Деперсонализация	5	9,84	5,66	5	34
Лични ниски постижения	7	19,61	8,30	7	49

Проследени са и индивидуалните различия във фазите на професионалното прегаряне при преподаватели. По-конкретно, констатира се, че мъжете се ангажират в по-голяма степен в деперсонализацията в сравнение с жените ($t=5,18$, $p=0,000$). Този резултат също е очакван, тъй като и други изследвания установяват, че мъжете по-често развиват цинична и нечувствителна нагласа (Maslach et al., 2016).

Изследвани са и различията по отношение на научната област на респондентите. Резултатите показват, че преподавателите в медицинските науки по-често се намират във втората фаза на професионалното прегаряне (деперсонализация) в сравнение с представителите на хуманитарните науки ($F=9,26$, $p=0,003$). Това също не е изключение от правилото, тъй като преподавателите в областта на медицината са ангажирани в редица други професионални дейности и работа с пациенти, а работата им е съпроводена с по-високи нива на професионален стрес (Maslach et al., 2016).

Значимо различие между изследваните лица се установява и по отношение на заетостта на университетските преподаватели във връзка с деперсонализацията. По-конкретно, констатира се, че преподаватели, водещи само упражнения, развиват по-негативни и цинични нагласи към студентите в сравнение с тези, които се ангажират във воденето на упражнения ($F=5,95$, $p=0,02$). Това може да се дължи на факта, че тези преподаватели развиват „откъсната загриженост“ като форма на защитен механизъм спрямо потребностите на студентите и академичната среда (Maslach, 1998).

Не са установени индивидуални различия в професионалното прегаряне при преподавателите по възраст и стаж.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на представените резултати може да се приеме, че българският вариант на въпросника на К. Маслак за професионално прегаряне при преподаватели отразява адекватно структурата и съдържанието на оригиналния въпросник. Налице е трифакторно решение и се измерват фазите на професионалното прегаряне: емоционално изтощение, деперсонализация и лична ниска ефективност. Вътрешната консистентност на въпросника е напълно приемлива и установените асоциации между трите фази на професионалното прегаряне отразяват теоретично заложените. Установени са няколко различия по пол, научно направление и академична заетост, които също свидетелстват за добрите възможности на метода за разграничаване на някои индивидуални различия във фазите на професионалното прегаряне при преподаватели.

Всичко това дава основание да се приеме, че Въпросникът за професионално прегаряне при преподаватели е надежден инструмент, който ще предоставя достоверни резултати и може да се използва и в бъдещи изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Bährer-Kohler, S. (2013). *Burnout for Experts*. New York: Springer.
- Carod-Artal, F. G. and Vázquez-Cabrera, C. (2013). Burnout Syndrome in an International Setting. In Bährer-Kohler, S. (Ed.). *Burnout for Experts*. New York: Springer.
- Constantino, P., Ramos de Souza, E., Gonçalves de Assis, S. and Blix, A.G., Cruise, R.J., Mitchell, B.M., & Blix, G.G. (1994). Occupational stress among university teachers. *Educational Research*, 36, 157-169.
- Correia B. (2013). Burnout Aspects of Physical and Mental Health Conditions. In Bährer-Kohler, S. (Ed.). *Burnout for Experts*. New York: Springer.
- Felton, J. S. (1998). Burnout as a clinical entity—its importance in health care workers. *Occupational Medicine*, 48, 237–250.
- Freudenberger, H. J. (1974). Staff burn-out. *Journal of Social Issues*, 30, 159-165.
- Golembiewski, R. T., & Munzenrieder, R. (1988). *Phases of Burnout. Developments in Concepts and Applications*. New York: Praeger.
- Heinemann, L. V. and Heinemann, T. (2017). *Burnout Research: Emergence and Scientific Investigation of a Contested Diagnosis*. SAGE Open. <https://doi.org/10.1177/2158244017697154>
- Lackritz, J.R. (2004). Exploring burnout among university faculty: Incidence, performance and demographic issues. *Teaching & Teacher Education*, 20, 713-729.
- Lee, R. T., & Ashforth, B. E. (1993). A further examination of managerial burnout: Toward an integrated model. *Journal of Organizational Behaviour*, 14, 3–20.
- Maslach, C. (1998). A Multidimensional Theory of Burnout. In Cooper, C. L. (Ed.), *Theories of Organisational Stress*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Maslach, C., Jackson, S. E., & Schwab, R. L. (1996). Maslach Burnout Inventory-Educators Survey (MBI-ES). In C. Maslach, S. E. Jackson, & M. P. Leiter (Eds.), *MBI Manual* (3rd ed.). Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Maslach, C., Schaufeli Sh. & Leiter, M. P. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, Volume 52, 397-422.
- Maslach, Ch., Jackson, S.E. & Leiter, M.P (2016). *Maslach Burnout Inventory Manual and Non-Reproducible Instrument and Scoring Guides*. Forms included: General (MBI-GS), Human Services (MBI-HSS), & Educators (MBI-ES). Published by Mind Garden.
- Muheim, F. (2013). Burnout: History of a Phenomenon. In Bährer-Kohler, S. (Ed.). *Burnout for Experts*. New York: Springer.
- Otero López, J. M., Santiago Mariño, M. J., & Castro Bolaño, C. (2008). An integrating approach to the study of burnout in University Professors. *Psicothema*, 20(4), 766-772.

Roelofs, J., Verbraak, M., Keijsers, G. P. J., de Bruin, M. B. N., & Schmidt, A. J. M. (2005). Psychometric properties of a Dutch version of the Maslach Burnout Inventory General Survey (MBI-DV) in individuals with and without clinical burnout. *Stress and Health, 21*, 17–25.

REMOTE WORK PRODUCTIVITY AND PERCEIVED ORGANIZATIONAL SUPPORT OF EMPLOYEES IN THE PRIVATE SECTOR DURING THE COVID-19 PANDEMIC

Chief Asst. Prof. Valeria Anguelova Vitanova, PhD

Sofia University St. Kliment Ohridski

v_vitanova@phls.uni-sofia.bg

Katerina Bogomilova Stoilova

Валерия Витанова и Катерина Стоилова. ПРОДУКТИВНОСТ НА ДИСТАНЦИОННАТА РАБОТА И ВЪЗПРИЕМАНА ОРГАНИЗАЦИОННА ПОДКРЕПА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В ЧАСТНИЯ СЕКТОР ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯТА ОТ КОВИД-19

През последните две години и половина ефектът от пандемията от ковид-19 върху организационното развитие доведе до по-високи и безпрецедентни нива на дистанционна работа на служителите и организационно адаптиране към новата реалност чрез различни стратегии за работа от дома, например дистанционно обучение и развитие на таланти, изцяло виртуални събития, масови инвестиции в технологии и комуникационни канали, виртуални дейности за изграждане на екипи и виртуално включване на нови служители. Непрекъснатият процес на работа от дома може да доведе до това, че хората да се чувстват изолирани от своите колеги, управленския екип и организацията като цяло, а особено в контекста на пандемия последиците са още по-значими, когато става въпрос за благосъстоянието. Целта на статията е да се проучи очакваната положителна връзка между производителността на труда от разстояние, свързаността от разстояние и възприеманата организационна подкрепа, от една страна, и отрицателната връзка между производителността на труда от разстояние, организационната изолация и изолацията от колегите. Друга цел на изследването е да се провери емпирично предположението, че възприеманата организационна подкрепа е предиктор на производителността на работата от разстояние. Изследването е проведено със 103 работници в частния сектор по време на пандемията от ковид-19 в България. Извършеният анализ потвърди очакваната положителна корелация и влияние на организационната подкрепа върху производителността на труда от разстояние.

Ключови думи: производителност на работата от разстояние, възприета организационна подкрепа, свързаност от разстояние, организационна изолация, пандемия от ковид-19

Valeria Vitanova and Katerina Stoilova. REMOTE WORK PRODUCTIVITY AND PERCEIVED ORGANIZATIONAL SUPPORT OF EMPLOYEES IN THE PRIVATE SECTOR DURING THE COVID-19 PANDEMIC

For the past two and a half years the effect of COVID-19 pandemic on organizational development resulted in higher and unprecedented rates of remote work for the employees and the organizations adapting to the new reality via different work from home strategies such as remote learning and talent development, entirely virtual events, mass investments in technology and communication channels, virtual team building activities and virtual onboarding of new employees. The constant working from home process can lead to employees feeling isolated from their teammates, management team and the organization in general, and especially in the context of a global pandemic, the implications are even more significant when it comes to well-being. This article aims to explore the expected positive correlation between the remote work productivity, remote connectedness and perceived organizational support on one side and the negative relationship between remote work productivity, organizational isolation and isolation from colleagues. Another purpose of the study is to empirically test the assumption that perceived organizational support is a predictor of remote work productivity. The research is done with 103 workers in private sector during COVID-19 pandemic in Bulgaria. The conducted statistical analysis has confirmed the expected positive correlation and the influence of organizational support on remote work productivity.

Keywords: remote work productivity, perceived organizational support, remote connectedness, organizational isolation, COVID-19 pandemic

INTRODUCTION

The COVID-19 pandemic undoubtedly has affected all segments of society and has altered the standard way of life for people all over the world. This pandemic means prolonged exposure to stress and isolation for many people, and this could lead to a number of psychological changes, mental instability and negative emotional tendencies.

In the context of organizational development and management, many things have changed as well, e.g., if prior to COVID-19 only a small percentage of organizations had a policy of one- or two-day home office per week for their employees, nowadays almost every organization allows and some even direct their employees to work remotely full-time; some organizations have even closed their office locations permanently. The question of remote work in organizations now seems to have been switched from whether remote work is good or bad for the organization to how to make remote work more successful and beneficial for both the organization and

the employees for the long run as there is no other option available that considers both the stability of the organization and the good health of the employees.

Many organizations across all industries have struggled with adapting to this new way of work, while others have transitioned seamlessly by applying new strategies for work design, re-enforcing their internet security and technical systems, as well as investing in home-office benefits programs for their employees and inner organizational structures. The effects of the pandemic are intense and complex, and the way they impact each industry and organization is unique.

Telecommuting by its nature is a type of an alternative work arrangement which allows for flexibility since work is performed in a location different from a standard corporate office site and employees use telecommunication technology to connect to their place of employment. Remote work arrangements are usually formal in nature, meaning there is a clearly stated organizational policy and there is a contractual agreement between the organization and the employee (Breugh et al., 2012).

Although in popular culture, there is a common misconception that the remote worker is a slacker who simply enjoys the freedom of staying at home while simulating working and getting paid regardless, most research on the topic paints a significantly different picture. Some studies have found that telecommuters actually work more hours than traditional office workers (Bloom et al., 2013).

According to human resource management experts, there are several core characteristics of the effective and adequate remote worker. In order to be effective, remote workers should be able to communicate clearly via emails or other means of messaging with their team. Now more than ever, soft skills are looked for when employing staff, and communication and effective social interaction through virtual means is a key. Another aspect of the effective remote employee is being able to have a clear routine – this means well set boundaries between personal and professional life, especially when working from home. The ability to create an effective work-life balance is crucial not only for the individual's well-being, but for the execution of one's work-related tasks, too. People who work remotely should also be able to make the most of the organizational and productivity tools their place of employment has provided for them. When effectively using the supplied tools, the employee can stay organized which is immensely important having in mind the increased flexibility and decreased structure of remote work as it can be easy to fall off the track in terms of productivity and overall performance. Being able to create structure is a crucial component of remote work – to have a sense of structure is an essential part of feeling secure, which by itself is very important in the context of the uncertainty the pandemic situation brings to everyone.

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF REMOTE WORK

Naturally, since the very beginning of the COVID-19 pandemic, there have been various studies conducted on the topic of remote work, its advantages, disadvantages and challenges for the organizations and their employees. Among the many findings of such studies is the fact that employees who work remotely tend to accomplish more in less time. Specifically, employees can put more concentration into their work without the usual distractions at the office; those employees also tend to feel more engaged with the company, and to work at their own pace. Whenever employees feel like they are being more productive, they can also feel some of the stresses and pressures of the office melt away which is important for navigating work life in the context of self-isolation during a pandemic. One advantage is studied by E. Kossek who claims employees in general feel more productive (Kossek et al., 2021).

In terms of further positive aspects of remote work, it should be noted that remote workers are usually given more authority and are being less micro-managed which can be linked to higher overall job satisfaction and employees exerting more in their work.

Undoubtedly, remote work has its own negative aspects. First, as a disadvantage of remote work, isolation can make employees feel disconnected from their employer and teammates. On many occasions, loneliness and isolation are in fact the highest reported concern amongst remote workers and this is especially valid in the context of a pandemic. Being isolated can also mean a higher stress rate and a certain predisposition to serious health conditions and psychosomatic sickness. During remote work, people do not necessarily need to be socially isolated in terms of communication – there are online platforms that allow some communication to occur. However, online communication during remote work cannot replace the real-life socializing with colleagues and peers and the satisfaction it brings.

The interviews conducted by Cooper et al. (Cooper et al., 2002) revealed that professional isolation of telecommuters is inextricably linked to employee development activities (i.e., interpersonal networking, informal learning, and mentoring). The extent to which telecommuters experience professional isolation depends on the extent to which these activities are valued in the workplace itself and the degree to which telecommuters fail take advantage of these opportunities.

In general, among the disadvantages of remote work are that telecommuting might be less suitable for job positions and even entire career fields where specialized equipment is required; there are fewer networking and growth opportunities for the employees which brings up the question of lower levels of job satisfaction; people may feel overlooked, ignored and isolated from their organization.

Undoubtedly, the COVID-19 pandemic brought up many challenges in terms of remote work for the organizations worldwide. One example of an important chal-

lenge and psychological impact on remote workers is the affected sense of fulfillment from one's job. It has been established that telecommuting may create a certain sort of disassociation from the place of employment and teammates, thus with lower perspective of value in the job also comes a lower amount of personal satisfaction. In a research study conducted in 2010 (Rosso et al., 2010) on the topic of meaning and fulfillment of work, it was noted that finding meaning in one's work generally increases motivation, engagement, job satisfaction, individual performance, and personal sense of fulfillment. Their personal connection to the job elevates even the most insignificant tasks in their daily work routine. Work fulfillment is fundamentally impacted by the work environment, so in pandemic, the workplace environment can and ought to be changed by leveraging responsibility, expanding levels of occupation independence, and providing employees with more authority in carrying out their work tasks.

Another remote work disadvantage is the counter-productive behavior. Remote workers are at risk of becoming disinterested and disengaged. In this case counter-productive behavior does not only mean slacking from the job, taking longer lunch breaks or harassing coworkers. The pandemic has a significant impact on stress levels, results in low energy levels, nervousness and anxiety, disrupted well-being and burnout, which subsequently lead to risk of bad work performance, loss of motivation and overall low satisfaction with work. In general, counter-productive behavior can manifest through various actions with negative impact to both the organization and the employee such as minimizing effort, complaining to colleagues or people outside of the organization, and lack of acknowledgement in the workplace (Nemteanu et al., 2021).

In the context of telecommuting, according to compiled research conducted by a team of the American Psychological Association in 2007 (Gajendran, Harrison, 2007), remote work has mostly positive consequences for the employees and employers. The findings, based on an analysis of 46 studies of telecommuting involving a total of 12,833 employees, show that remote work has an overall beneficial effect because the arrangement provides employees with more control over how they do their work meaning they have more authority in carrying out their day-to-day work tasks. Simply put, employees feel they are less micromanaged and have more authority on what they do daily. Autonomy is a major factor in job satisfaction and this report provides information that telecommuters reported higher levels of job satisfaction, less motivation to leave their organization of employment, lower stress levels, improved work-life balance, and higher performance ratings by supervisors.

TELECOMMUTING: CHALLENGES TO MANAGE VIRTUAL TEAMS AND
MAINTAIN PRODUCTIVITY

COVID-19 pandemic has sped up the rates on innovation and the development of a different organizational worldview. Since COVID-19 has changed the essence of working climate, virtual roles are challenged to face the new difficulties. Managers and team leaders should made themselves useful by attempting to comprehend the difficulties employees face.

The first challenge of remote work is productivity. Some of the main challenges that virtual management must face as employees are required to work from home include overall organization, emotional fatigue, mental health impact on productivity, loneliness and replacing the interpersonal relationships that accompany career progression. Additionally, it is imperative that managers put effort into comprehending individual workers needs by adopting different measures, for example intellectual and learning dexterity and general proactivity, so that the organizations are profiting by the exceptional qualities every single employee has. Unemployment and layoffs play an important role when it comes to remote work challenges. Job loss affects negatively both the person losing their position as well as the people who remain at their jobs. For the individuals who stay at work, there is a substantial doubt with their management team and often dread that they may be fired as well. These are potential risks to efficiency that management teams should be proactive in recognizing and solving. The costs of unemployment can be both economic and latent due to the loss of social structure, status, and social networking ties (Kniffin et al., 2021).

Due to COVID-19 many businesses are now governed entirely virtually because of the health concerns. This can be difficult, especially for employees and employers who are accustomed to face-to-face communication and work. Organizational leaders must come up with different new strategies in order to keep their businesses on the market and their staff productive in the remote work. As a result, most of the organizations have to adjust to a virtual work environment in order to keep their structures intact.

Virtual teams are different from traditional ones in the sense that they rely on technology to communicate both within and outside of the organization. These dimensional features can be based on location, organization, culture, and so on, with one component not always taking precedence over the other (Zigurs, 2003). Virtual leaders must enhance engagement time in order to compensate for the lack of face-to-face communication. This may be accomplished by regular communication and the establishment of specific channels with the aim to facilitate better team collaboration. It is critical to spend time creating connections within teams in order to build trust. To form a virtual team, it is critical for the manager to clarify the team members' roles and expectations. Employees must be technically proficient in a virtual

setting because most kinds of communication and work are done on technical platforms in the context of remote work. The manager must be aware of staff technological difficulties and identify employees who may require training or assistance to perform efficiently.

Emotional exhaustion, the influence of mental health on productivity, loneliness, and replacing the interpersonal interactions that precede professional advancement are some of the major issues that virtual team leaders must address when employees are assigned to work from home. In order to overcome those challenges, management must make calculated efforts to generate and maintain connections by taking actions to focus and inspire employees to produce optimally, to give explicit guidelines to assist employees in completing their tasks, and to set boundaries to allow employees to maintain an adequate work-life balance. Furthermore, if disbalance intensifies, management must find ways to promote productivity. It is also crucial that management takes the time to understand individual employees' needs, considering various criteria such as cognitive and learning agility, general proactivity, and emotional resilience, to ensure that the organization benefits from the unique strengths that each and every team member possesses.

Overall team productivity can be defined as the first challenge. Furthermore, a report by researcher team from the Simon Fraser University found that layoffs at "high involvement workplaces" can be perceived as a violation of the psychological contract between an organization and its employees. This results in decreased trust as well as increased stress in the workplace leading to decreased employee commitment and productivity (Bergfeld, 2008). They found that not only are top performing employees more likely to leave, but the employees that remain may demonstrate less effort and involvement.

Fortunately, remote managers may lower the negative consequences of downsizing by continuing to participate in employee-friendly behaviors. Organizations that cut down on this management style in order to decrease expenses during corporate restructuring or layoffs will substantially impair staff productivity.

Another approach for organizations to differentiate themselves and gain a competitive advantage on the market is to invest time, money, and resources on supervisors who will guide and manage the people who stay in business. Second, managers must communicate effectively and sensitively. Managers who can display calm, reasonable thinking and communication will be in a far better position to create trust with employees and keep their loyalty and motivation. Psychology reveals that humans are creatures of habit and when things are consistent, especially in unknown and chaotic times, the team will feel safer and more capable of managing their task (Jackson, 2020).

The core organizational change must come from the top, where a culture of healthy conduct is the norm by which the business operates. This means that management takes into consideration the business strategizing health and well-being with a focus on the

key health challenges in the workplace and those most at risk via clear communication of the strategy, risk assessments, and a lot of assistance and reporting.

Virtual team leaders must also face the realities of intensifying feelings of loneliness and their impact on productivity. Prior to COVID-19, 40% of office workers globally felt lonely (Fogarty et al., 2021). COVID-19 pandemic has increased the feeling of loneliness, as evidenced by research on remote working, which indicates that a sense of acute isolation begins just after nine months. Loneliness is crucial in business since it may have a big financial impact. Lonely workers are less motivated, devoted, engaged, and productive than those who are not lonely. People are battling with feelings of alienation and loneliness even though technology has enabled many of them to stay in touch. Managers should strive to alleviate this sense of loneliness by encouraging workers to accept their own vulnerabilities and creating an atmosphere in which employees can discuss their personal problems and accomplishments, as well as encourage partnerships and friendships inside the organization. As managers recognize the risk of workplace loneliness and emphasize the need of social connections as part of larger mental health initiatives, they will obtain a more pleasant and sociable work environment, which will convert into higher productivity and performance.

Managers can try to work around these challenges by offering flexible hours to their staff. Finally, as managers lead from a place of empathy and meet core requirements like physical and psychological safety, job security, and flexibility, employees will trust their employers, and this could prevent possible stress and burnout to hinder performance.

As organizations require workers to work from home, managers are being put to the ultimate test as they must continue to portray vision if the organization is to not just survive but grow in today's market. Managers have new obstacles in remotely supervising and cultivating the growth of their employees. As a result, in order to optimize profit and productivity of employees, managers must combine optimism and reality in their communication techniques with employees while still being captivating and motivating.

RESPONDENTS

The research is done with 103 remote workers in private sector during COVID-19 pandemic in Bulgaria.

RESEARCH HYPOTHESES

- *Hypothesis 1:* Productivity correlates positively with remote connectedness and perceived organizational support and negatively with isolation from colleagues and isolation from the organization, as well as with work-life balance.

- *Hypothesis 2:* Perceived organizational support is a predictor for remote work productivity.

INSTRUMENTS

- Leapsome (2020) Remote connectedness scale with reliability testing result $\alpha=.786$
- Neufeld and Fang (2005) Remote work productivity scale with reliability testing result $\alpha=.843$
- Greg W. Marshall, Charles E. Michaels, Jay P. Mulki (2020) Workplace Isolation scale.
  - Isolation from colleagues' subscale with reliability testing result $\alpha=.966$
  - Isolation from the organization subscale with reliability testing result $\alpha=.960$
- Eisenberger et.al. (1986) Perceived organizational support scale with reliability testing result $\alpha=.918$.

RESULTS

When testing Hypothesis 1, results confirmed the assumption of the positive correlation between remote work, work connectedness ($r=.455$, $p<.001$) and perceived organizational support ($r=.707$, $p<.001$; Table 1). For instance, the more connected a team is, the more productive it is at their work. Investing into remote team buildings and other remote team activities tends to make people feel more connected to each other on a personal level and therefore be more effective as a team at work. Well-connected teams are powerful, united and driven towards the same goal to achieve better performance.

Table 1. Correlation between work from home productivity, remote connectedness, and perceived organizational support

		Remote Connectedness	Perceived organizational support
WFH Productivity	Pearson Correlation	.455**	.707**
	Sig. (2-tailed)	<.001	<.001
	N	103	103

Note: * Correlation is significant at the .05 level (2-tailed). ** Correlation is significant at the .01 level (2-tailed).

Keeping the team spirit high during remote work is a complex task that requires more dedicated time and resources on behalf of the management. With remote

work, keeping the team connected is limited to using virtual tools such as Zoom or other platforms, and some good ways to do that is by having happy hour for breaks and chit-chat, quizzes with rewards, etc. Perceived organizational support is determining productivity in all cases, but especially in the context of remote work. An employee who does not feel as if they have any connection to the organization of employment or any support in tough times, is generally less likely to be interested in the benefit of that organization or the work itself. The two should always go together if the aim is to have good overall performance results.

There are some medium effects because of the connection between perceived organizational support and productivity, and among some of them are employee loyalty and commitment to organizational culture, higher levels of job satisfaction, higher employee retention rates, and higher outsider validation of the organization as a good employer.

Research also reveals that there is a high negative correlation between productivity, isolation from colleagues ($r=-.780$, $p<.001$) and isolation from organization ($r=-.692$, $p<.001$) and weak correlation with work-life-balance ($r=-.220$, $p<.001$) (see Table 2).

Workplace isolation can occur for various reasons, especially in the context of remote work. Employees who work full-time from home tend to feel isolated from their colleagues and organizations. Therefore, it is natural that isolation impacts not only employees' emotions, but their work productivity, too. Furthermore, an employee who is feeling isolated from their peers at work and the company, cannot possibly have a healthy and functioning work-life balance in place.

Communication should be encouraged with the aim to maintain emotional stability and managers should know how to spot potential red flags and address asocial behaviors in remote workers to avoid further complications.

Table 2. Correlations among productivity, isolation from colleagues, from the organization and work-life balance

		Isolation from colleagues	Isolation from organization	Work-life balance
WFH Productivity	Pearson Correlation	-.781**	-.692**	-.220*
	Sig. (2-tailed)	<.001	<.001	.026
	N	103	103	103

Note: * Correlation is significant at the .05 level (2-tailed). ** Correlation is significant at the .01 level (2-tailed).

Undoubtedly, the COVID-19 pandemic is unprecedented and triggered changes in all areas of life. Many people needed to adapt to full remote work from their homes and their ability to set strict boundaries between personal and work life was inevitably tested. The pandemic caused stress and isolation for many people, it

caused mental health struggles to become more visible for some, and it is only logical for the work-life balance to be disrupted as well.

The regression analysis of the predictive role of perceived organizational support on productivity retrieved the following data: $R^2 = .500$ shows that 50% of the variation in productivity can be explained by the perceived organizational support factor. This means that the more the employee feels supported by the organization, the more productive they are. The result is statistically significant ($\beta = .707$, $p < .001$). As previously mentioned, for both the organization and the employee to thrive at work, there must be a high level of organizational support available. Perceived organizational support directly affects various aspects of work such as productivity, performance, sense of fulfillment and job satisfaction, employee retention rates and even the outside image of the organization. All the aspects of remote work that are discussed in this analysis are interconnected and organizational support and productivity are no exception to this rule.

CONCLUSION

COVID-19 pandemic has pushed organizations to confront major changes of their business strategies and models in the short term, and in the long term, they must adapt and continue to make progress on their original goals and aims. Team leaders must concentrate on how to effectively care for and guide their employees through this period of great stress and change. Virtual team managers ought to act with empathy and understanding and enable employees to succeed. If supervisors can display these assets, employees will feel more involved and dedicated to the business, putting in extra effort and working for the organization's benefit.

In terms of risks and challenges, of course there are some serious implications related to the pandemic that must be taken into consideration by organizations if they want to thrive in these new conditions. The risks that most organizations face nowadays are high levels of employee attrition which can snowball into instability of the whole teams; remote employee feeling of disconnect from the team, not being able to integrate properly; initial onboarding failure; non-relation to company culture and policies; lack of efficient control and supervision; decrease in morale and increase of stress and job uncertainty, etc. There is a silver lining for organizations and if there is efficient management in place, they will be able to adapt to the new situation.

If organizations can adapt efficiently to the new way of living and permanent remote work for their employees, this can result in boosted efficiency and productivity, benefits for company culture and heightened morale, decreases of stress, attracting new employees and, more importantly, their retention.

REFERENCES

- Bergfeld, C. (2008). "The Hidden Costs of Layoffs". <https://www.cbsnews.com/news/the-hidden-costs-of-layoffs/>
- Bloom, N., Beaulieu, J.J., Liang, J., Roberts, D., & Ying, Z.J. (2013). Does Working from Home Work? Evidence from a Chinese Experiment. Kauffman: Large Research Projects - NBER (Topic). <https://doi.org/10.1093/qje/qju032>
- Breaugh, J. A., & Farabee, A. M. (2012). Telecommuting and flexible work hours: Alternative work arrangements that can improve the quality of work life. In N. P. Reilly, M. J. Sirgy, & C. A. Gorman (Eds.), *Work and Quality of Life: Ethical Practices in Organizations* (pp. 251-274). Springer Science + Business Media. https://doi.org/10.1007/978-94-007-4059-4_14
- Cooper, C. D., & Kurland, N. B. (2002). Telecommuting, professional isolation, and employee development in public and private organizations. *Journal of Organizational Behavior*, 23(SPEC. ISS.), 511-532. <https://doi.org/10.1002/job.145>
- Fogarty, P., Frantz, S., Hirschfeld, J., Jones, A., Keating, S., & Lafont, E. (2021). Coronavirus: How can society thrive post-pandemic? BBC Worklife.
- Gajendran, R. S., & Harrison, D. A. (2007). The good, the bad, and the unknown about telecommuting: meta-analysis of psychological mediators and individual consequences. *The Journal of Applied Psychology*, 92(6), 1524–1541. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.6.1524>
- Jackson, A. E. (2020). *Managing Your Teams Through Layoffs*. Glassdoor
- Kossek, E., Gettings, P., Misra, K., Neeley, T., Whillans, A., Lockhart, Ch., Goldin, C, Petersen, A., Warzel., Ch.(2021), Rethinking "Back to Work", *Harvard Business Review*, BG2103-PDF-ENG.
- Kniffin, K. M., Narayanan, J., et.al. (2021). COVID-19 and the workplace: Implications, issues, and insights for future research and action. *The American Psychologist*, 76(1), 63–77. <https://doi.org/10.1037/amp0000716>
- Nemteanu, M.-S.; Dabija, D.-C.(2021). The Influence of Internal Marketing and Job Satisfaction on Task Performance and Counterproductive Work Behavior in an Emerging Market during the COVID-19 Pandemic. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 18, 3670. <https://doi.org/10.3390/ijerph18073670>
- Rosso, B. D., Dekas, K. H., & Wrzesniewski, A. (2010). On the Meaning of Work: A Theoretical Integration and Review. *Research in Organizational Behavior*, 30, 91-127. <https://doi.org/10.1016/j.riob.2010.09.001>
- Zigurs, I. (2003). Leadership in virtual teams: Oxymoron or opportunity? *Organizational Dynamics*, 31(4), 339–351. [https://doi.org/10.1016/S0090-2616\(02\)00132-8](https://doi.org/10.1016/S0090-2616(02)00132-8)

ВЛИЯНИЕ НА ЛИЧНОСТНИТЕ ЧЕРТИ И ТРУДОВИТЕ РЕСУРСИ ВЪРХУ АНГАЖИРАНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

докторант Димитър Карнегиев Генов

Департамент „Психология“

Институт за изследване на населението и човека – БАН

dimitar.karnegiev@gmail.com

проф. д-р Ергюл Таир Реджеб

Департамент „Психология“

Институт за изследване на населението и човека – БАН

ergyul_tair@yahoo.com

Димитър Генов и Ергюл Реджеб. ВЛИЯНИЕ НА ЛИЧНОСТНИТЕ ЧЕРТИ И ТРУДОВИТЕ РЕСУРСИ ВЪРХУ АНГАЖИРАНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

Докладът представя резултати за влиянието на личностните черти от модела на „Големите пет“ и трудовите ресурси от модела на работни ресурси–изисквания в работата (JR-JD, Bakker & Demerouti, 2007) върху ангажираността на служителите. Проследява се ролята на чертите емоционална стабилност, екстраверсия и съзнателност, наред с факторите, свързани с трудовите ресурси: професионално развитие, условия на труд и междуличностни взаимоотношения на работното място. Извадката включва 227 души на възраст от 20 до 64 години, завършили висше образование или студенти, които работят. От тях 141 (62%) са жени, а 86 (38%) мъже. Получените резултати представят по-слаб ефект на личностните черти върху ангажираността на служителите ($R^2=0,05$) в сравнение с изследваните фактори на трудовите ресурси ($R^2=0,26$). От личностните черти единствен значим предиктор на ангажираността на служителите е съзнателността, която има слаб позитивен ефект. От факторите, свързани с трудовите ресурси, най-значим предиктор е професионалното развитие в организацията, което умерено повишава ангажираността на служителите.

Ключови думи: ангажираност на служителите, трудови ресурси, личностни черти

Dimitar Genov and Ergyul Redzheb. PERSONALITY TRAITS AND JOB RESOURCES EFFECT ON EMPLOYEE ENGAGEMENT

The report presents results on the effect of the personality traits from the Big Five model and the job resources from the job resources–job demands model (JR-JD, Bakker & Demerouti, 2007) on employee engagement. The effects of the traits of emotional stability, extraversion and consciousness is considered along with factors which are

related to job resources: professional development, working conditions and interpersonal relationships in the workplace. The sample includes 227 people, 20- to 64-year old, university graduates or working students. Of these, 141 (62%) are women and 86 (38%) are men. The obtained results show a weaker effect of personality traits on employee engagement ($R^2=.05$) compared to the studied factors of job resources ($R^2=.26$). The only personality trait which is a significant predictor of employee engagement is consciousness, which has a weak positive effect. The most significant predictor among the factors related to job resources is professional development in the organization, which moderately increases the engagement of employees.

Keywords: employee engagement, job resources, personality traits

ВЪВЕДЕНИЕ

Експертите в областта на управлението на човешките ресурси и трудовата и организационната психология се стремят да подобряват условията на труд на служителите в организациите, тяхното благополучие, удовлетворение от труда и ангажираност. Това на свой ред водят до подобряване на трудовото им представяне и е важен фактор за резултатите на цялата организация, свързвайки конкурентното предимство с работодателската марка, базирана на фирмената култура и програми, предлагащи стойност на служителите в организацията (*Employee Value Proposition*) (Heger, 2007; Harter et al., 2002; Saks & Gruman, 2011; Albrecht et al., 2015). След 2000 г. значително се увеличават научните изследвания върху ангажираността и показват, че тя е свързана с крайни резултати като трудово представяне, удовлетворение на клиентите и финансова възвращаемост (Bakker et. al., 2011; Bakker & Albrecht, 2018).

АНГАЖИРАНОСТ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ: ДЕФИНИРАНЕ НА КОНСТРУКТА И ПОДХОДИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕТО МУ

Ангажираността в работата е позитивно и афективно състояние, което се характеризира с енергия (висока физиологична възбуда) и включеност в задачите и в работата, която се осъществява (Таир, 2020). Ангажираният служител с желание извършва възложените му задачи. Той е емоционално свързан с работата си, въвлечен е в работния процес и сам търси възможности за подобрене.

Подходите към изследването на ангажираността могат най-общо да се сведат до три: първият отразява по-скоро условията, при които хората работят и е предимно описателен (напр. Macey & Schneider, 2008; Robinson et al., 2004). Вторият поставя акцент върху поведението и включва предимно извънролево или проактивно поведение (Crant, 2000), организационно гражданско поведение

(Organ, Podsakoff, & MacKenzie, 2006) и др. Третият разглежда ангажираността като психологическо присъствие и се базира на идеите на Уилям Кан.

Именно У. Кан пръв се заема с разработването на конструкта ангажираност (Kahn, 1990). Той дефинира ангажираността на служителите като въвличане на човека в работата до степен, в която той влага напълно своите физически, когнитивни и емоционални ресурси в работните си роли (Kahn, 2010). Следователно, ангажираността има три аспекта, свързани с отношението на служителите към организацията и трудовите ресурси – когнитивен, емоционален и физически. Кан извежда два важни компонента на ангажираността – внимание и увличане. Вниманието е погълнатостта от ролята, а увличането е вътрешната мотивация в изпълнението ѝ (Kahn, 1990).

Бейкър и Албрехт посочват, че през последните две десетилетия броят на изследванията върху ангажираността на работното място бързо се увеличава (Bakker & Albrecht 2018). Според тях по-голямата част от тези проучвания разглеждат разликите в ангажираността между хората, показвайки, че съществуват средни разлики в нивата на трудовата ангажираност между служителите като функция на условията на труд, личните характеристики и поведенческите стратегии. Изследванията през последното десетилетие обаче показват, че самият човек може да демонстрира различна ангажираност на работното място във времето и в различните ситуации. Например изследванията показват, че работниците са най-ангажирани по време на предизвикателни двучасови работни епизоди (Reina-Tamayo et al., 2017), през работни дни, предшествани от вечери, когато работниците са се възстановили добре (Sonnentag, 2003) и по време на работни дни, когато имат достъп до различни ресурси (Bakker, 2014).

К. Маслак създава инструмент за измерване на ангажираността – MBI-GS, и я разглежда заедно с прегарянето (бърнаут) като двете крайности на един континуум (Schaufeli, Leiter, Maslach, & Jackson, 1996). Затова тя представя скалата на ангажираността с подскали енергия, включеност и ефективност като противоположност на подскалите на прегарянето (Maslach & Leiter, 1997). В резултат на възникналата дискусия (Bakker, Schaufeli, Leiter, & Taris, 2008) се стига до създаването на Утрехската скала (UWES) (Schaufeli, Bakker, & Salanova, 2003) и впоследствие на Олденбургската скала за прегаряне, в която двата конструкта „ангажираност“ и „прегаряне“ се разглеждат отделно. В основата на разработването на Олденбургската скала за професионално прегаряне е моделът JD-R за изискванията на работата и работните ресурси (*Oldenburg Burnout Inventory* – OLB; Demerouti, Mostert, & Bakker, 2010). Авторите на Олденбургската скала и модела JD-R базират твърденията си на хипотезата, че явлението има двукомпонентна структура: работни ресурси и работни изисквания (Bakker, Demerouti, & Sanz-Vergel, 2014). Соане, Тръс, Алфес, Шанц, Риис и Гатенби създават модел

на ангажираността, разглеждащ я изцяло отделно от прегарянето като интелектуална, социална и емоционална ангажираност и предлагат скала за ангажираност ISA (*Intellectual, Social, Affective Engagement Scale*) (Soane, et. al., 2012).

ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ АНГАЖИРАНОСТТА НА СЛУЖИТЕЛИТЕ

Изследванията показват, че сред значимите фактори за ангажираността на служителите са както личностните характеристики (например Таир, 2020; Grant & Langan-Fox, 2007), така и условията на средата (например Nakanen, Bakker, & Schaufeli, 2006; Llorens, Schaufeli, Bakker, & Salanova, 2007; Schaufeli & Bakker, 2004). Част от факторите на средата например са трудово натоварване, контрол върху дейността, възнаграждение, общност, справедливост и ценности, а примери за личностни факторите са личностни черти, демографски различия и локус на контрол.

Авторите на модела JD-R обясняват, че трудовите и личностните ресурси са в основата на мотивационния процес и ангажираността на служителите и тяхното трудово представяне. Съществуващите проучвания показват, че трудовите ресурси, например социална подкрепа от колеги и ръководители, обратна връзка за представянето, разнообразие от умения, използвани в работата, автономност при изпълнение на служебни задължения и възможности за обучение, са положително свързани с работната ангажираност (Bakker & Demeruti, 2007; Schaufeli & Salanova, 2007). Сред значимите организационни фактори, оказващи влияние върху ангажираността на служителите, специално внимание заслужава подкрепящият организационен климат (Таир, 2017).

Личностните ресурси в модела JD-R са обвързани с положителната самооценка на човека, която е свързана с устойчивостта и се отнася до възприятието на хората за способността им да контролират и да въздействат успешно върху средата си (Hobfoll, Johnson, Ennis, & Jackson, 2003). Например екстравертите показват положителни емоции, висока честота и интензивност на личните взаимодействия и голяма нужда от стимулация. Освен това екстраверсията обикновено се свързва с тенденцията към оптимизъм (Costa & McCrae, 1992). Изследванията показват, че сред личностните черти съзнателността е значим предиктор за висока ангажираност и удовлетворение в работата, ниски нива на стрес и функционални стратегии за справяне с него (Таир, 2020).

В настоящото изследване, базирайки се на модела JD-R, ще изследваме влиянието на три личностни черти от модела на Големите пет: „невротизъм“, „екстраверсия“, „съзнателност“ и три трудови ресурса – професионално развитие, условия на труд и междуличностни взаимоотношения на работното място.

ЦЕЛ, ЗАДАЧИ И ХИПОТЕЗИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на изследването е да се проучи влиянието на личностните и трудовите ресурси на служителите върху тяхната ангажираност.

Целта на изследването се реализира чрез следните задачи:

1. да се проследи връзката на личностните черти с ангажираността на служителите;
2. да се проследи връзката на трудовите ресурси с ангажираността на служителите;
3. да се установи влиянието на личностните и трудовите ресурси върху ангажираността на служителите.

Хипотеза на изследването

Основавайки се на посочените теоретични предпоставки, очакваме личностните и трудовите ресурси да оказват съществено влияние върху ангажираността на служителите. Допускаме по-значимо влияние на трудовите, отколкото на личностните ресурси върху ангажираността на служителите.

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Извадката на изследването обхваща 227 души на възраст от 20 до 64 години, завършили висше образование или студенти, които работят. От тях 141 (62%) са жени, а 86 (38%) мъже. Изследването е проведено онлайн, като линкът е разпространен чрез социалните мрежи (завършили езикови, математически и търговски гимназии, абсолвенти на УНСС-София, СУ „Св. Климент Охридски, Медицински университет – София и програма „Заедно в час“). Допълнителен подбор на участниците и контрол при попълване на въпросника не е осъществяван. Условието за участие в проучването е да са служители или работници и да проявят желание за участие.

ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО:

1. Петфакторен въпросник за личността (кратка версия), апробиран за български условия от Т. Георгиева (2008) и компилиран въз основа на твърдения на Л. Голдберг (Goldberg, 1981), П. Коста и Р. Макрей (Costa & McCrae, 1985) и българската версия на въпросника на Х. Айзенк (Паспаланов, Щетински, Айзенк, 1984, цит. по Таир, 2011). Въпросникът изисква оценка на точността, с която твърденията описват изследваните лица чрез 4-степенна Ликертова скала (от 1 – „много неточно“ до 4 – „много точно“). За целите на това изследване са използвани три от субскалите: Екстраверсия (7 айтема), Невротизъм (9 айтема) и

Съзнателност (6 айтема). Психометричните характеристики на надеждността на субскалите, измерени чрез алфа на Кронбах, са напълно приемливи за нашите цели: Екстраверсия (0,798), Невротизъм (0,856) и Съзнателност (0,791).

2. Скала за трудови ресурси, изискваща оценка на твърденията с помощта на 4-степенен Ликертов формат от 1 – „напълно неудовлетворяващ“, до 4 – „напълно удовлетворяващ“. Въпреки малкия брой айтеми в тях, включените субскали имат напълно удовлетворяващи коефициенти на вътрешна консистентност, измерени чрез алфа на Кронбах: Професионално развитие (3 айтема, $\alpha=0,785$); Условия на труд (4 айтема, $\alpha=0,669$) и Междуличностни взаимоотношения на работното място (3 айтема, $\alpha=0,692$).

3. Олденбургски въпросник за професионално прегаряне (*Oldenburg Burnout Inventory* – OLBI, Demerouti & Bakker, 2008). Въпросникът се състои от 16 твърдения, които формират две субскали за прегаряне и ангажираност. За целите на настоящото изследване е използвана субскалата за ангажираност, чиято вътрешна консистентност, измерени чрез коефициента алфа на Кронбах, е напълно удовлетворяваща (7 айтема, $\alpha=0,786$).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Първо ще разгледаме резултатите от описателната статистика за всички изследвани скали и субскали, представени в Таблица 1. Респондентите са оценили своята ангажираност, условията на труд, междуличностните взаимоотношения на работното място и професионалното развитие над средните нива. Тези резултати показват, че те са по-скоро ангажирани при изпълнение на трудовите си задължения и оценяват предоставените им трудови ресурси като налични и удовлетворяващи в средна степен. Средните стойности по личностните черти свидетелстват за средни равнища на съзнателност и екстраверсия и ниски по невротизъм. Следователно, изследваните служители са организирани и целенасочени, по-скоро емоционално стабилни и преживяват повече позитивни, отколкото негативни емоции.

В Таблица 2 са представени резултатите от направения корелационен анализ на личностните черти и ангажираността на служителите. Резултатите сочат значими, но слаби и позитивни корелации между чертите екстраверсия, съзнателност и ангажираност, и слаба негативна корелация между невротизъм и ангажираност. Корелациите между ангажираността и трудовите ресурси също са значими и позитивни, като връзките с условията на труд и междуличностните отношения са по-скоро слаби до умерени, а с професионалното развитие – умерени.

Таблица 1. Описателна статистика на личностните черти, трудовите ресурси и ангажираността в работата

Скали	N	Минимум	Максимум	Средна стойност	Стандартно отклонение
Невротизъм	227	9	35	20,69	5,22
Екстраверсия	227	8	27	17,67	3,94
Съзнателност	227	10	24	18,54	3,15
Ангажираност	227	7	24	16,75	3,45
Условия на труд	189	3	12	8,76	2,15
Междул. взаим. на раб. място	189	3	12	8,31	1,94
Професионално развитие	189	3	12	8,05	2,50

Таблица 2. Корелационен анализ за връзки между личностни черти, трудови ресурси и ангажираност на служителите

	Ангажираност на служителите
Екстраверсия	0,144*
Съзнателност	0,155*
Невротизъм	-0,228**
Междulichностни взаимоотношения на работното място	0,348**
Професионално развитие	0,479**
Условия на труд	0,349**

Бележка: * Корелацията е статистически значима при нива $p < 0,05$. ** Корелацията е статистически значима при нива $p < 0,01$.

Направеният регресионен анализ показва, че трудовите ресурси имат по-значим ефект върху ангажираността на служителите, като обясняват 26% от вариацията. Единственият значим предиктор е професионалното развитие, което умерено (0,36) засилва ангажираността. Следователно, предоставянето на възможности за професионално развитие умерено повишава ангажираността на служителите. Личностните ресурси имат по-слаб ефект и обясняват 5% от вариацията. Единствен значим предиктор на ангажираността на служителите е съзнателността, която слабо съдейства за повишаването ѝ (0,13), както показват и други изследвания (за повече информация вж. Таир, 2020).

Таблица 3. Резултати от регресионен анализ на влиянието на личностните черти и трудовите ресурси върху ангажираността

Модел		Нестандартизирани коефициенти		Стандартизирани коефициенти	t	Sig.
		B	Стандартна грешка	Бета		
1	Константа	14,664	2,411		6,082	0,000
	Екстраверсия	0,047	0,065	0,054	,715	0,476
	Невротизъм	-0,098	0,050	-0,148	-1,963	0,051
	Съзнателност	0,167	0,081	0,149	2,072	0,040
2	Константа	6,801	2,497		2,724	0,007
	Екстраверсия	0,021	0,058	0,024	,363	0,717
	Невротизъм	0,000	0,047	0,000	,004	0,997
	Съзнателност	0,146	0,073	0,130	2,017	0,045
	Условия на труд	0,171	0,121	0,108	1,406	0,161
	Междупличностни взаимоотношения на работното място	0,148	0,143	0,085	1,037	0,301
	Проф. развитие	0,489	0,119	0,360	4,124	0,000

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Получените в настоящото изследване резултати потвърждават очакванията, че трудовите ресурси имат по-силно влияние върху ангажираността на служителите в сравнение с личностните черти. Резултатите извеждат като единствен значим предиктор на ангажираността на служителите от изследваните трудови ресурси възможностите, които им се предоставят за професионално развитие. Следователно, установеният по-силен ефект на професионално развитие предполага, че ангажираността на служителите се определя предимно от предоставените възможности за обучение и развитие в рамките на организацията. През последните години усилено се налага идеята, че служителите сами трябва да създават своята работа (*job crafting*), като повишават изискванията към нея и съответно ресурсите, с които разполагат, за да останат ангажирани (напр. Bakker, Albrecht, & Leiter, 2011). Създаването на съответствие между личността и средата предполага наличието на познания и умения на служителите, за да отговорят на изискванията в работа, но същевременно и средата трябва да може да предостави наградите, които служителите очакват. Предоставянето на възможности за обучение и развитие са средство за повишаване на уменията и ресурсите на служителите за справяне с предизвикателствата в работата, на тяхната ангажираност, трудово представяне и конкурентоспособността на организацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Таир, Е. (2020). *Личност и трудово поведение*. София: Изд. на БАН, „Проф. М. Дринов“.
- Таир, Е. (2017). Ангажираност в работата – личностни и организационни различия. Международна конференция „Предизвикателства и перспективи пред съвременната психология“, Сборник с доклади. София, с. 571-578.
- Таир, Е. (2011). *Лицата на щастието. Личностни, професионални и межкултурни различия в психичното благополучие*. София: ИИНЧ-БАН.
- Albrecht, S. L., Bakker, A. B., Gruman, J. A., Macey, W. H., & Saks, A. M. (2015). Employee engagement, human resource management practices and competitive advantage. *Journal of Organizational Effectiveness: People and Performance*, 2(1), 7–35.
- Bakker, A. B. and Schaufeli, W.B., Leiter, M. P., & Taris, T. W. (2008) Work engagement: An emerging concept in occupational health psychology. *Work & Stress*, 22(3), 187-200.
- Bakker, A. B., Albrecht, S. L. & Leiter, M. P. (2011) Key questions regarding work engagement. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 20(1), 4-28.
- Bakker, A. B., Demerouti, E., & Sanz-Vergel, A. I. (2014). Burnout and work engagement : the JD-R approach. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1(1), 389-411.
- Bakker, A.B. (2014), Daily fluctuations in work engagement: an overview and current directions, *European Psychologist*, 19(4), 227-236.
- Bakker, A.B. and Albrecht, S. (2018). Work engagement: current trends. *Career Development International*, 23(1), 4-11.
- Bakker, A.B. & Demerouti, E.(2007) The Job Demands-Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 22, 309-328.
- Costa Jr, P. T. & McCrae, R. R. (1992). Four ways five factors are basic. *Personality and Individual Differences*, 13(6), 653-665.
- Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2008). The Oldenburg Burnout Inventory: a good alternative to measure burnout and engagement. In: Care, J. R. & Halbesleben, B. (Eds.) *Handbook of Stress and Burnout in Health* (pp.65-78). New York, NY: Nova Science.
- Demerouti, E., Mostert, K., & Bakker, A. B. (2010). Burnout and work engagement: A thorough investigation of the independency of both constructs. *Journal of Occupational Health Psychology*, 15(3), 209-222.
- Grant, S., & Langan-Fox, J. (2007). Personality and the occupational stressor-strain relationship: The role of the Big Five. *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(1), 20-33. <https://doi.org/10.1037/1076-8998.12.1.20>
- Hakanen, J. J., Bakker, A., & Schaufeli, W. (2006). Burnout and engagement among teachers. *Journal of School Psychology*, 43, 495-513.

- Harter, J. K., Schmidt, F. L., & Hayes, T. L. (2002). Business-unit-level relationship between employee satisfaction, employee engagement, and business outcomes: a meta-analysis. *Journal of Applied Psychology, 87*(2), 268-279.
- Heger, B. K. (2007). Linking the employment value proposition (EVP) to employee engagement and business outcomes: Preliminary findings from a linkage research pilot study. *Organization Development Journal, 25*(2), P121-P132, P233.
- Hobfoll, S. E., Johnson, R. J., Ennis, N., & Jackson, A. P. (2003). Resource loss, resource gain, and emotional outcomes among inner city women. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*(3), 632-643.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal, 33*, 692-724.
- Kahn, W. A. (2010). The Essence of Engagement: Lessons from the Field. In S. L. Albrecht (Ed.). *Handbook of Employee Engagement*. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Llorens, S., Schaufeli, W., Bakker, A., & Salanova, M. (2007). Does a positive gain spiral of resources, efficacy beliefs and engagement exist? *Computers in Human Behavior, 23*, 825-841.
- Maslach, C. & Leiter, M. P. (1997). *The Truth about Burnout: How Organizations Cause Personal Stress and What to Do About It*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Reina-Tamayo, A. M., Bakker, A. B., & Derks, D. (2017). Episodic demands, resources, and engagement: an experience-sampling study. *Journal of Personnel Psychology, 16*(3), 125-136.
- Saks, A. M., & Gruman, J. A. (2011). Manage employee engagement to manage performance. *Industrial and Organizational Psychology, 4*(2), 204-207.
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement. *Journal of Organizational Behavior, 25*, 293-315.
- Schaufeli, W. B., Bakker, A. B., & Salanova, M. (2003). *Utrecht Work Engagement Scale-9*. Educational and Psychological Measurement.
- Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., Maslach, C., & Jackson, S. E. (1996). *Mbi-General Survey (Mbi-Gs)*. Palo Alto, CA: Mindgarden.
- Schaufeli, W. & Salanova, M. (2007). Work engagement: An emerging psychological concept and its implications for organizations. In S. W. Gilliland, D. D. Steiner, & D. P. Skarlicki (Eds.), *Research in Social Issues in Management (Volume 5): Managing Social and Ethical Issues in Organizations* (pp. 135-177). Greenwich, CT: Information Age Publishers.
- Soane, E., Truss, C., Alfes, K., Shantz, A., Rees, C., & Gatenby M. (2012). Development and application of a new measure of employee engagement: the ISA Engagement Scale. *Human Resource Development International, 15*(5), 529-547.

Sonnentag, S. (2003). Recovery, work engagement, and proactive behavior: a new look at the interface between non-work and work. *Journal of Applied Psychology*, 88(3), 518-528.

АНГАЖИРАНост НА СЛУЖИТЕЛИТЕ: СЪЩНОСТ, ПОДХОДИ И РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНИЯ В БЪЛГАРИЯ

проф. д-р Ергюл Таир Реджеб

Департамент „Психология“, Институт за изследване на населението и човека – БАН
ergyul_tair@yahoo.com

Ергюл Таир Реджеб. АНГАЖИРАНост НА СЛУЖИТЕЛИТЕ: СЪЩНОСТ, ПОДХОДИ И РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНИЯ В БЪЛГАРИЯ

През последните три десетилетия ангажираността на служителите е сред темите, които успяват да привлекат вниманието както на изследователите, така и на практиците в областта на трудовата и организационната психология. Предложени са различни определения, основаващи се на избрания теоретичен подход и са разработени различни инструменти за измерване на ангажираността. Настоящият доклад синтезира основните разбирания за ангажираността, предложени от Уилям Кан за психологическото присъствие в работата (Kahn, 1990), развитието в резултат на прилагането на модела за изискванията и ресурсите в работата (JD-R, Demerouti & Bakker, 2008) и мултидименсионалния модел за ангажираността (Saks, 2006; Saks & Gruman, 2014). Предложените модели са илюстрирани чрез две български изследвания. В първото с 498 служители на възраст от 20 до 60 години се прилага Утрехтската скала за ангажираност в работата (UWES, Schaufeli, et al., 2006). Второто изследване е на ангажираността в работата и ангажираността с организацията. То се базира на мултидименсионалния подход и е проведено с 348 служители на 20- до 61-годишна възраст.

Ключови думи: ангажираност на служителите, теоретични подходи, изследвания в България

Ergyul Tair Redzheb. EMPLOYEE ENGAGEMENT: MEANING, THEORETICAL APPROACHES AND RESEARCH RESULTS FROM BULGARIAN SAMPLES

Over the past three decades, employee engagement has been among the topics that have managed to attract the attention of both researchers and practitioners in the field of occupational and organizational psychology. Different definitions have been proposed based on the theoretical approach chosen, and different instruments for measuring engagement have been developed. This paper synthesizes the conceptions of engagement proposed by William Kahn on psychological presence at

work (Kahn, 1990), the development resulting from the application of the job demands and resources model (JD-R, Demerouti & Bakker, 2008), and the multidimensional model of engagement (Saks, 2006; Saks & Gruman, 2014). The proposed models are illustrated through two Bulgarian studies. In the first one, the Utrecht Work Engagement Scale (UWES; Schaufeli, et al., 2006) was used with 498 employees, aged from 20 to 60 years. The second study is on work engagement and commitment to the organisation. It is based on the multidimensional approach and was conducted with 348 employees, aged 20 to 61 years.

Keywords: employee engagement, theoretical approaches, research results

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните десетилетия ангажираността привлича вниманието на теоретици и практики в резултат на развитието на идеите на позитивната психология и на разширяването на изследванията в рамките на позитивното организационно поведение (напр. Bakker & Schaufeli, 2008; Demerouti & Bakker, 2008; Schaufeli & Salanova, 2007). Въпреки активната изследователска дейност и силния интерес на бизнеса към темата, няма единодушно разбиране за нейната същност и методите за измерването ѝ. Независимо от различните дефиниции и операционализации на ангажираността, безспорно може да се посочи положителното влияние, което тя има върху трудовото представяне на служителите и повишаването на ефективността на организацията. Изследванията свързват ангажираността с подобряване на изпълнението в работата, редуциране на тежестта, повишаване на професионалното благополучие и др. (напр. Demerouti & Cropanzano, 2010; Saks, 2006; Schaufeli & Salanova, 2007). Най-общо ще определим ангажираността като позитивно и афективно състояние, което се характеризира с енергия и включеност в работата. Въпреки че сърцевината на конструкта е позитивното състояние, според някои изследователи трябва да се обърне внимание и на „тъмната страна“ на конструкта (напр. Bakker, Albrecht, & Leiter, 2011), която може да се обвърже с възможните конфликти в интересите на работодателите и работещите (напр. Maslach, 2011; Schaufeli & Salanova, 2011), с подсилване на конфликта работа–личен живот и др. (за детайли вж. Таир, 2020), поради което се акцентира върху необходимостта от проучване и на негативните последствия от ангажираността в работата (напр. Bakker, Albrecht, & Leiter, 2011; Sonnentag, 2011). Тук акцентът ще е върху ангажираността, разбрана като психологическо присъствие в работата (Kahn, 1990), и ще бъде илюстрирана с резултатите от две изследвания с български служители.

СЪЩНОСТ И ТЕОРЕТИЧНИ ПОДХОДИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО
НА АНГАЖИРАНОСТТА

Налице са различни теоретични предпоставки при дефиниране и проучване на ангажираността, като някои поставят акцент върху условията, в които хората работят (напр. Macey & Schneider, 2008), а други обръщат внимание на извънролевото поведение, изследвайки проактивното (Grant, 2000) и организационното гражданско поведение (Organ, Podsakoff, & MacKenzie, 2006) (за детайли вж. Таир, 2020). Третият подход, на който ще обърнем по-голямо внимание в изложението, разглежда ангажираността като психологическо присъствие и се базира на идеите на Уилям Кан, който пръв дефинира и разработва конструкта като континуум, простиращ се от дезангажираност до ангажираност (Kahn, 1990, 1992). Според автора ангажираността в дадена роля е психологическото присъствие в свързаните с нея дейности и е основен елемент за ефективното ѝ изпълнение. Психологическото присъствие е динамично състояние, при което човекът е въвличен в работата и изразява идентичността си чрез три основни измерения: физическо, емоционално и когнитивно (Kahn, 1990, p. 692). Следователно, личната ангажираност включва енергичност в изпълнението на задачата (физическо измерение), свързаност с другите за постигане на целите в работата, което предполага и пространство за собствените емоции (емоционално измерение), наред с умственото фокусиране и активност (когнитивно измерение). Съответно, дезангажираността се свързва със самозащита чрез оттегляне (физическо, емоционално и когнитивно) от работната роля. Накрая, когато човекът е ангажиран в работата си, влага себе си, енергията си за изпълнението на задачите и използва трудовата роля като инструмент за себеизразяване.

Според У. Кан ангажираността има два основни компонента: внимание и увличане (Kahn, 1990). Вниманието се отнася до степента на погълнатост от ролята и интензитета, докато увличането предполага вътрешната мотивация при изпълнение на ролята. Компонентите могат да се разглеждат и като внимание и погълнатост (Rothbard, 2001, p. 656). Вниманието се отнася до когнитивния капацитет и времето, което се отделя, докато погълнатостта има отношение към интензивността на концентрацията в ролята.

Предложеният от Кан модел се разглежда като самостоятелен подход, представящ ангажираността като резултат от задоволяването на три потребности: (1) от смисъл и значение в работата и живота, (2) от сигурност и (3) от наличие на ресурси, които да се вложат в ролята. Задоволяването на всяка от тези потребности води до активиране на конкретно и относително краткотрайно психично състояние. Тези три състояния определят личната дезангажираност или ангажираност, като всяка от тях има своите определящи фактори и условия, в които се реализира. Психичното състояние, свързано с наличието на

смисъл и значение, е чувството, че получаваш заслуженото в резултат на вложените инвестиции в изпълнението. Задачите, ролите и взаимоотношенията в работата оказват влияние върху състоянието, определящо смисъла и значението в работата и живота. Състоянието, свързано с потребността от сигурност, се определя от способността да покажеш себе си, без да се притесняваш от негативни последици за своя образ или статус в работата. Междупersonностните взаимоотношения, стилът на управление и организационните норми определят това състояние. Накрая, третото състояние е свързано с потребността от справяне с разнообразните изисквания на средата както във, така и извън работния контекст. Потребността от наличие на ресурси е чувството, че човекът притежава физическите, психичните и емоционалните средства, необходими за личното си инвестиране в работната роля. За да се вложи цялостно в изпълнението на задачата, той трябва да е убеден, че притежава всички необходими за целта ресурси (Kahn, 1992). В този смисъл личните възприятия за средата имат опосредстваща роля между факторите на средата и действията, характерни за ангажираността (Kahn, 2010).

В рамките на този подход към ангажираността като психологическо присъствие идеите на У. Кан са първият подход, но може да се изведат още три (за детайли вж. Shuck, 2011). Вторият подход възниква в резултат на изследванията на синдрома на прегарянето и връзките между него и ангажираността (напр. Demerouti & Bakker, 2008; Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001; Schaufeli, Salanova, Gonzalez-Roma, & Bakker, 2002). Основното допускане е, че работа, която някога е била мотивираща и вълнуваща може да се превърне във фрустрираща и потискаща (Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001). Съответно ангажираността се разбира като противоположност на синдрома на прегарянето, а в конкретния момент служителят се намира на точно определено място по континуума ангажираност–прегаряне.

В тази насока работят и Вилмар Шауфели и колеги, които макар да приемат, че синдрома на прегарянето корелира негативно с ангажираността, настояват, че все пак става дума за два различни конструкта (Schaufeli, Salanova, Gonzalez-Roma, & Bakker, 2002). Според тях ангажираността е сравнително устойчиво състояние на позитивен афект, притежаващо мотивираща сила, без да е фокусирана върху конкретно събитие, обект, човек или поведение (Schaufeli et al., 2002). Приема се, че ангажираността е позитивно състояние в работата, определящо се от три компонента: енергичност, отдаденост и погълнатост. Енергичността се характеризира с психична устойчивост в работата, желание да се влагат време и усилия, и да се продължава въпреки трудностите. Отдадеността се характеризира с чувство за значимост, ентузиазъм, вдъхновение и гордост от работата. Това разбиране е в основата на създадения от тях инструмент – Утрехтската скала за ангажираност в работата (*Utrecht Work Engagement Scale*,

UWES), който се утвърждава като един от най-популярните и използвани инструменти (Saks & Gruman, 2014).

В рамките на този подход се очертава още едно направление, свързано с работата. Евангелия Демерути и Арнолд Бейкър предлагат ново разбиране за дефинирането и измерването на ангажираността (напр. Bakker, Demerouti, & Schaufeli, 2002; Demerouti, Bakker, Nachreiner, & Schaufeli, 2001). Изхождайки от изследванията си върху модела за изискванията в работата и работните ресурси (JD-R), те приемат, че изискванията в работата са свързани с изтощение, а липсата на ресурси определя липсата на ангажираност (Demerouti et al., 2001; Bakker, Demerouti & Sanz-Vergel, 2014). Те предлагат измерването на прегарянето и ангажираността да става с общ инструмент – Олденбургския въпросник за професионално прегаряне (*Oldenburg Burnout Inventory*, OLBi; Demerouti et al., 2003). Същността на модела и резултати от неговото прилагане в България са представени в съвместна разработка с Димитър Генев. Ако се опитаме да обобщим идеите на този подход, може да се каже, че ангажираността в работата се разглежда като комбинация от способността да работиш (енергичност, отдаденост) и желанието да работиш (включеност, отдаденост) (Bakker, Albrecht, & Leiter, 2011).

Третият подход се появява в резултат от търсенията на практиците в сферата на организационната психология и човешките ресурси, и обединява удовлетвореността от работата и ангажираността в общ конструкт. От години се разработва от Галъп Интернешънъл, като ангажираността се обвързва с организационните резултати (напр. Harter, Schmidt, & Hayes, 2002). Въпреки това подходът е подложен на сериозна критика най-вече заради дефиницията и операционализацията на ангажираността чрез съществуващите вече концепции за включеност и удовлетворение от работата (напр. Schaufeli & Bakker, 2010; Saks, 2006), поради което тук той няма да бъде разгледан в детайли.

Последният подход, който се предлага, е дефиниран като мултидименсионален и обединява някои от вече съществуващите подходи, като обосновава наличието на различни видове ангажираност (напр. Saks, 2006; Saks & Gruman, 2014). Подобно на разбирането и на други изследователи (напр. Kahn, 1990; Schaufeli et al., 2002), ангажираността се разглежда като отделен и уникален конструкт, който се състои от когнитивни, емоционални и поведенчески компоненти, определящ представянето и изпълнението в работата (Saks, 2006). Подходът обогатява разбирането за ангажираността чрез включване на теорията за социалния обмен и предлага обяснение за промените в нивата на ангажираност. Приема се, че степента на ангажираност на служителите ще зависи от възприетията им за икономическите и социално-емоционалните ресурси, които получават от организацията, в която работят. С други думи, колкото повече получават служителите от своята организация, толкова повече биха влагали в ра-

ботата си. В резултат се предлага разграничение между ангажираността в работата и ангажираността с организацията, а по-късно се добавят още два вида: ангажираност с конкретната задача и с работната група (вж. Saks & Gruman, 2014). Приема се, че служителите могат да инвестират в различна степен своите физически, емоционални и когнитивни ресурси във всяко от следните направления: (1) работата си като цяло (ангажираност с работата), (2) работната задача (ангажираност със задачата), (3) ролята си на членове на организацията (организационна ангажираност) и (4) членове на екипа (ангажираност с работната група) (Saks & Gruman, 2014). Разграничението, което се предлага между ангажираността със задачите и с работата, не е ново. И други изследователи (напр. Sonnentag, 2011) твърдят, че за да се обхване динамиката в ангажираността, трябва внимателно да се вгледаме в динамичните и времевите изменения в ангажираността. Представителите на този подход също разработват собствен метод за измерване (вж. Saks, 2006; Saks & Gruman, 2014), който обединява идеите на У. Кан за влагането в трудовата роля (Kahn, 1990) и тези на изследователите на дименсията прегаряне–ангажираност (напр. Schaufeli, Salanova, Gonzalez-Roma, & Bakker, 2002).

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА АНГАЖИРАНостТА В БЪЛГАРИЯ

Ще бъдат представени резултатите от две различни изследвания. Първото обхваща 498 души на възраст от 20 до 60 г., от които 186 мъже и 309 жени, предимно с висше образование (87%). Проучването е направено в периода януари–март 2016 г. сред служители на различни организации в гр. София. Използвана е Утрехтската скала за ангажираност в работата (UWES), съдържаща 17 твърдения, разделени в 3 подскали: енергичност (примерен айтем „На работа се чувствам преливащ от енергия“); отдаденост („Намирам, че работата, която върша, е изпълнена със смисъл и цел“) и погълнатост („Когато работя, времето лети“). Твърденията се оценяват с помощта на 7-степенна Ликертова скала от 0 – „никога“, до 6 – „винаги“ (Schaufeli, Salanova, Gonzalez-Roma, & Bakker, 2002). Коефициентът на вътрешна консистентност, измерен чрез алфа на Кронбах е отличен: съответно 0,94 за целия въпросник, а за субскалите варира от 0,80 до 0,91.

Таблица 1. Дескриптивна статистика за ангажираността в работата, измерени чрез Утрехтската скала (N=498)

Скали ангажираност в работата	Брой айтеми	Mean	SD	Min	Max
Ангажираност в работата	17	71,99	17,70	17,00	102,00
Енергичност	6	25,35	6,21	6,00	36,00
Отдаденост	5	21,77	5,98	5,00	30,00
Погълнатост	6	24,83	6,96	6,00	36,00

От представените в Таблица 1 средни, минимални и максимални стойности можем да обобщим, че общата ангажираност и отделните ѝ субскали се оценяват сравнително високо от изследваните лица. Няма съществени различия в равнището на енергичност, погълнатост и отдаденост в работата. Получените резултати свидетелстват за влагане на значителна енергия и усилия в работата, която се оценява като смислена и съдържателна, а изследваните служители декларират отдаденост и трудно откъсване от осъществяваната дейност.

Таблица 2. Резултати от еднофакторен дисперсионен анализ за различия в ангажираността в зависимост от социодемографските характеристики (N=498)

	Групи	N	Mean	SD	F/t/p	Post hoc Tukey
Възраст	20–25 г.	24	74,17	17,93	F=7,36; p=0,000	2,3,4/5
	26–30 г.	111	68,01	17,01		
	31–35 г.	117	69,80	17,80		
	36–40 г.	89	68,60	18,93		
	41–60 г.	139	78,23	16,01		
Пол	Мъж	186	72,31	16,67	t=0,294; p=0,002	n.s.
	Жена	309	71,82	18,36		
Трудов опит	до 5 г.	79	70,87	17,48	F=7,85; p=0,000	1, 2,3/4
	6–10 г.	162	68,47	17,49		
	11–20 г.	112	70,46	18,94		
	над 21 г.	126	78,15	15,77		

В Таблица 2 са представени резултатите от направените еднофакторни дисперсионни анализи на ангажираността в работата в зависимост от възрастта, пола и трудовия опит на респондентите. Налице са значими възрастови различия, като по-възрастните (41–60 г.) декларират по-висока ангажираност в сравнение с хората от 25 до 40 г. Те се възприемат и като по-енергични (F=8,46; p=0,000), погълнати (F=7,20; p=0,000) и отдадени (F=4,68; p=0,001) на работата си. Сходно, най-силна ангажираност декларират хората с трудов опит над 21 години. Следователно, с нарастване на трудовия опит се повишава ангажираността на служителите, което може да се обясни както с по-силното привързване към организацията, така и с по-позитивните нагласи към работата, която се констатира при по-възрастните респонденти и в други наши изследвания (вж. Таир и Попова, 2015). Липсват значими полови различия: мъжете и жените в изследването имат близки равнища на ангажираност в работата. Резултатът може да се обясни с „размиването“ на традиционните полово-ролеви стереотипи, с нарастването на значимостта на работата за жените и/или с тяхната роля във финансовото осигуряване на семейството и т.н.

Второто изследване обхваща 348 души на възраст от 20 до 61 г., от които 150 мъже и 198 жени, предимно с висше образование (90%). Проучването е направено между януари и март 2020 г. сред служители в различни организации в сферата на ИТ и телекомуникации, администрация, финанси и др. Използван е инструментът, разработен в рамките на мултидименсионалния подход и съдържащ 11 твърдения, измерващи ангажираността с работата (5 айтема) и ангажираността с организацията (6 айтема) (Saks, 2006). Твърденията се оценяват с помощта на 5-степенна Ликертова скала от 1 – „напълно несъгласен“, до 5 – „напълно съгласен“. Налице са добри психометрични характеристики на субскалите (0,81 и 0,87) и двете скали имат значима умерена връзка ($r=0,62$) помежду си (за детайли вж. Таир, 2020).

Таблица 3. Дескриптивна статистика за ангажираността в работата и ангажираността с организацията (N=348)

Скали	Брой айтеми	Mean	SD	Mean/N items	Min	Max
Ангажираност в работата	5	19,06	3,93	3,92	8,00	25,00
Ангажираност с организацията	6	20,11	5,86	3,35	6,00	30,00

Представените в Таблица 3 средни, минимални и максимални стойности свидетелстват за умерено висока ангажираност на служителите, като ангажираността с работата е по-висока спрямо тази с организацията ($t=9,44$; $p=0,000$). Вероятно, ангажираността в работата отразява идентификацията с дейността, която служителите осъществяват, и е предпоставка за по-силен ентузиазъм и гордост от нея. Следователно, можем да приемем, че изследваните служители са склонни да се влагат в работата, да се посвещават и да се вглъбяват в нея в по-голяма степен, отколкото в организацията, с която са по-слабо ангажирани.

Налице са някои статистически значими различия в ангажираността в зависимост от изследваните социодемографски характеристики. По-конкретно, мъжете и жените се различават по ангажираността си в работата ($t=2,60$; $p=0,010$), като жените декларират по-силен ентузиазъм и отдаденост от мъжете. Не се установяват статистически значими различия в зависимост от пола при ангажираността с организацията ($t=1,60$; $p=0,111$). По-възрастните служители (36–60 г.) са по-ангажирани в работата си ($t=2,75$; $p=0,006$) в сравнение с по-младите (20–36 г.). По подобен начин служителите с по-продължителен опит (над 13 г.) са по-ангажирани в работата си ($F=4,85$; $p=0,003$) от тези с по-краткосрочен опит. Служителите на ръководни позиции декларират по-силна ангажираност в работата ($t=2,58$; $p=0,010$) и ангажираност с организацията ($t=2,87$; $p=0,005$) в срав-

нение със служителите на експертни позиции, както установяват и други изследвания (Grossman, 2015). Служители, заети в сектори като човешки ресурси и администрация, туризъм и финанси са в по-голяма степен отдадени и ангажирани с организацията в сравнение със специалистите от ИТ сектора ($t=2,90$; $p=0,004$). По-слабата ангажираност с работата на ИТ специалистите може да се дължи на индивидуализма, който се насърчава от преобладаващата организационна култура в сектора (Панчелиева и Илиева, 2017). Разбира се, тя може да е отражение на по-силната ангажираност в извършаната работа от страна на служителите в другите изследвани сфери.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представените резултати свидетелстват по-скоро за умерени и високи равнища на ангажираност в работата и в двете изследвания. Налице са някои значими различия в зависимост от възрастта, трудовия опит, пола и позицията на служителите. По-конкретно, по-възрастните и съответно служителите с по-продължителен опит, жените и тези на ръководни позиции декларираат по-силна ангажираност в работата си. Мъжете, по-младите служители и заетите в сектор ИТ декларираат по-слаба ангажираност в работата. Като цяло, ангажираността в работата на служителите е по-силна, отколкото ангажираността им с организацията. Следователно, организациите наред с общите насоки за повишаване на ангажираността, свързани с политики за насърчване на автономността и постиженията, предоставяне на равни възможности за развитие и кариерно израстване и др., трябва да насочат усилията си и към конкретни групи, най-вече към по-младите служители и тези на по-ниски позиции. Стимулирането на служителите да използват пълния си потенциал, енергия и усилия, в съчетание с позитивната комуникация и подкрепящата организационна среда са предпоставка не само за засилване на ангажираността на служителите, на тяхното благополучие, но и на ефективността на организацията.

ЛИТЕРАТУРА

- Панчелиева, Ц. и Илиева, С. (2017). Специфика на организационната култура и екипна ефективност в софтуерни компании. В: *Сб. науч. доклади от VIII-ми Национален конгрес по психология*, с. 726-737. София: Продукцентски център ЛМ ЕООД.
- Таир, Е. (2020). *Личност и трудово поведение*. София: Изд. на БАН, „Проф. М. Дринов“
- Таир, Е., Попова, К. (2015). Индивидуални и етнически различия в нагласите към работата. В: С. Илиева (ред.), *Лидерство и организационно развитие*, (с. 679-686). София: Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

- Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2008). Positive organizational behavior: Engaged employees in flourishing organizations. *Journal of Organizational Behavior, 29*, 147-154.
- Bakker, A.B., Albrecht, S. L., & Leiter, M. P. (2011). Work engagement: Further reflections on the state of play. *European Journal of Work and Organizational Psychology, 20*(1), 74-88.
- Bakker, A.B., Demerouti, E., & Sanz-Vergel, A.I. (2014). Burnout and work engagement: the JD-R approach. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior, 1*(1), 389-411.
- Bakker, A.B., Demerouti, E., & Schaufeli, W.B. (2002). Validation of the Maslach Burnout Inventory - General Survey: An Internet study. *Anxiety, Stress, and Coping, 15*, 245-260.
- Crant, J. M. (2000). Proactive behavior in organizations. *Journal of Management, 26*, 435-462.
- Demerouti, E., & Bakker, A. B. (2008). The Oldenburg Burnout Inventory: a good alternative to measure burnout and engagement. In: Care, J. R. & Halbesleben, B. (Eds.) *Handbook of Stress and Burnout in Health* (pp.65-78). New York, NY: Nova Science.
- Demerouti, E., & Cropanzano, R. (2010). From thought to action: Employee work engagement and job performance. In: A. B. Bakker, & M. P. Leiter (Eds.), *Work Engagement: A Handbook of Essential Theory and Research* (pp. 147-163). Hove, UK: Psychology press.
- Demerouti, E., Bakker, A. B., Vardakou, I., & Kantas, A. (2003). The convergent validity of two burnout instruments: a multitrait-multimethod analysis. *European Journal of Psychological Assessment, 19*, 12-23.
- Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F., & Schaufeli, W.B. (2001). The job-demands resources model of burnout. *Journal of Applied Psychology, 86*(3), 499-512.
- Grossman, D. (2015). 15 Employee Engagement Statistics to Know in 2015. <http://www.yourthoughtpartner.com/blog/15-employeeengagement-stats-to-know-in-2015> retrv. 06.02.2016
- Harter, J., Schmidt, F., & Hayes, T. (2002). Business-unit-level relationship between employee satisfaction, employee engagement, and business outcomes: A meta-analysis. *Journal of Applied Psychology, 87*(2), 268-279
- Kahn, W. A. (2010). The Essence of Engagement: Lessons from the Field. In S. L. Albrecht (Ed.). *Handbook of Employee Engagement*. Northampton, MA: Edward Elgar Publishing.
- Kahn, W. A. (1992). To be fully there: Psychological presence at work. *Human Relations, 45*, 321-349.
- Kahn, W. A. (1990). Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work. *Academy of Management Journal, 33*, 692-724.

- Macey, W., & Schneider, B. (2008). The Meaning of Employee Engagement. *Industrial and Organizational Psychology, 1*, 3-30.
- Maslach, C. (2011). Engagement research: Some thoughts from a burnout perspective. *European Journal of Work and Organizational Psychology, 20*(1), 47-52.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology, 52*, 397-422.
- Organ, D. W., Podsakoff, P. M., & MacKenzie, S. B. (2006). *Organizational Citizenship Behavior: Its Nature, Antecedents, and Consequences*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Rothbard, N. (2001). Enriching or depleting? The dynamics of engagement in work and family roles. *Administrative Science Quarterly, 46*, 655-684.
- Saks, A. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement. *Journal of Managerial Psychology, 21*(7), 600-619.
- Saks, A., & Gruman, J. (2014). What Do We Really Know About Employee Engagement? *Human Resource Development Quarterly, 25*(2). <https://doi.org/10.1002/hrdq.21187>
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior, 25*, 293-315.
- Schaufeli, W., & Bakker, A. (2010). Defining and measuring work engagement: Bringing clarity to the concept. In: Bakker, A., & Leiter, M. (Eds.), *Work Engagement: A Handbook of Essential Theory and Research* (pp. 10-24). Hove, UK: Psychology Press.
- Schaufeli, W. B., & Salanova, M. (2007). Work engagement: An emerging psychological concept and its implications for organizations. In S. W. Gilliland, D. D. Steiner, & D. P. Skarlicki (Eds.), *Research in Social Issues in Management: Managing Social and Ethical Issues in Organizations* (vol. 5, pp. 135-177). Greenwich, CT: Information Age Publishers.
- Schaufeli, W., Salanova, M., Gonzalez-Roma, V., & Bakker, A. (2002). The measurement of Engagement and Burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness Studies, 3*, 71-92.
- Sonnentag, S. (2011). Research on work engagement is well and alive. *European Journal of Work and Organizational Psychology, 20*(1), vol. 29-38.

**ВЪПРОСНИК ЗА ГОЛЯМАТА ПЕТОРКА (BIG FIVE INVENTORY – BFI):
ПЪРВОНАЧАЛНИ ДАННИ ЗА НАДЕЖДНОСТТА И ВАЛИДНОСТТА
НА БЪЛГАРСКА ВЕРСИЯ**

доц. д-р Румяна Илиева Карева
ВА „Г. С. Раковски“
r.kareva@rndc.bg

Жулиета Стефанова Танева
Командване на ВВС
julietta_taneva@abv.bg

Румяна Карева и Жулиета Танева. ВЪПРОСНИК ЗА ГОЛЯМАТА ПЕТОРКА (BIG FIVE INVENTORY – BFI): ПЪРВОНАЧАЛНИ ДАННИ ЗА НАДЕЖДНОСТТА И ВАЛИДНОСТТА НА БЪЛГАРСКА ВЕРСИЯ

Представено е началото на процедура за адаптиране на BFI (John, Donahue, & Kentle, 1991) на български език. Проследени са основните цели на авторите при конструирането на теста през 1991 г. и работата върху прецизирането на въпросника до 2009 г. Описани са подготовката на BFI на български и методиката на изследването. Представени са резултати от проверките за нормалност на разпределението и вътрешна консистентност на скалите, резултатите от потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти и резултатите от корелационен анализ. От получените данни са подбрани аргументи в подкрепа на надеждността, конвергентната и дискриминантната валидност на изследването с BFI на български език.

Ключови думи: BFI, адаптиране, статистически анализ, надеждност, валидност

Rumyana Kareva and Julieta Taneva. BIG FIVE INVENTORY (BFI): INITIAL DATA ON THE RELIABILITY AND VALIDITY OF BULGARIAN VERSION

The beginning of the procedure for adapting the BFI (John, Donahue, & Kentle, 1991) into Bulgarian is presented. The main goals of the authors in constructing the test in 1991 and work on refining the questionnaire until 2009 are traced. The development of the BFI in Bulgarian language and the survey methodology are described. Results of tests for normal distribution and internal consistency of scales, results of confirmatory principal component analysis and results of correlation analysis are presented. Arguments for the reliability, convergent validity and discriminant validity of the BFI in Bulgarian are selected from the data.

Keywords: BFI, test adaptation, statistical analysis, reliability, validity

Инструменти за психологическо измерване, работещи с Голямата петорка, се прилагат с различни цели, много често при професионален подбор, професионална ориентация, в случаите, в които е необходимо широкообхватно изследване на личността. В Националния регистър на психологическите тестове¹, който се поддържа от Националния тестов комитет на Дружеството на психолозите в България, са регистрирани няколко теста, свързани с Големите пет личностни фактора.

Big Five Questionnaire 2 (BFQ 2) – Въпросник за оценка на личността по Голямата петорка 2. Тестът е разработен от Джан-Виторио Капрара, Клаудио Барбаранели, Лаура Бургони и Микеле Векионе. Адаптиран е на български от Станимира Танева. Тестът се състои от 134 айтема, които се оценяват по 7-степенна скала: от „Изобщо не се отнася до мен (него, нея)“ до „В много голяма степен се отнася до мен (него, нея)“.

Big Five Adjectives (BFA) – Прилагателни по Големите пет. Тестът е дело на авторския екип Клаудио Барбаранели, Джан-Виторио Капрара и Патриция Стека. Адаптиран е на български от Валери Тодоров. Състои се от 99 айтема, оценявани по 7-степенна скала: от „Изобщо не се отнася до мен (него, нея)“ до „В много голяма степен се отнася до мен (него, нея)“.

NEO Personality Inventory-3™ – NEO-3 личностен въпросник. Автори на теста са Пол Коста и Робърт Маккрей. Адаптиран е на български от Николай Николов. Състои се от 243 айтема, оценявани с 5-степенна Ликертова скала от „Напълно несъгласен“ до „Напълно съгласен“.

Въпросник за Голямата петорка (Big Five Inventory, BFI) е разработен от Оливър Джон, Айлийн Донахю и Робърт Кентъл през 1991 г. (John, Donahue, & Kentle, 1991). Предназначен е да оцени съчетанието от черти, дефинирани от Петфакторния модел на личността.

Конструирането на теста се свързва с три основни цели (John, 1989; John, 1990).

Първо, той е проектиран да се съсредоточи върху *главните компоненти* на Голямата петорка. Този фокус е постигнат чрез комбиниран рационално-емпиричен подход при изграждането на теста. За целта експертна група преглежда списък от 300 прилагателни имена и идентифицира тези, които са концептуално свързани с един от компонентите – фактор от Големите пет. След това са направени анализи, за да се тества изборът на прилагателните за петфакторната структура на теста. Този двуетапен процес дава набор от приблизително 100 описващи черти прилагателни, които са концептуално и емпирично в центъра на Голямата петорка, и тези прилагателни предоставят лексикалната основа за разработване на 44-айтемния BFI.

¹ https://ntcbg.org/register_tests.php.

Втората ключова цел за BFI е *яснотата*. Тъй като се разбират и оценяват по-последователно, когато са придружени от пояснения или дефиниции, прилагателните са разработени в кратки фрази. Повечето айтеми на BFI са структурирани по един от трите начина: прилагателно, синоним (напр. „депресивен, тъжен“); прилагателно, дефиниция (напр. „оригинален, предлагам нови идеи“) или прилагателно в контекст (напр. „надежден в работата“). Тези кратки фрази запазват простотата и краткостта на айтемите, като същевременно отчитат, че отделните прилагателни често имат повече от едно значение и конкретното значение се осигурява контекстово.

Третата ключова цел е *ефективността*. Всяка скала на BFI е достатъчно дълга, за да е надеждна и да даде достатъчно широк обхват на един от Големите пет фактора, но все пак достатъчно кратка, за да спести време за изследване и да намали умората у респондентите. При общо 44 айтема BFI може да бъде завършен за 5 до 10 минути. Като разход на време BFI е значително по-икономичен от повечето съществуващи широкообхватни личностни въпросници.

BFI се състои от пет скали, всяка от които измерва един от Големите пет фактора на личността. Факторът *екстраверсия* се описва с черти като приказливост и енергичност. Факторът *сговорчивост (agreeableness)* се свързва с черти като добродушие, сътрудничество и доверчивост. Факторът *съвестност* се характеризира с подреденост, отговорност и надеждност. Факторът *невротизъм* се характеризира с тревожност и безпокойство, и е полярна противоположност на емоционалната стабилност. Факторът *отвореност за опит (openness)* включва черти като оригиналност, любопитство и изобретателност.

През 2009 г. Кристофър Сото и Оливър Джон публикуват нови доказателства за дискриминантната валидност на теста, както и за конвергентност между BFI и NEO PI-R. Установени са 10 фасетни скали – по две фасети от всеки домейн (Soto & John, 2009). Домейн *екстраверсия* е с фасетите: *себеутвърждаване (assertiveness)* – айтеми 1, 6R, 21R; *активност* – айтеми 11 и 16. Домейнът *сговорчивост* е с фасетите *алтруизъм* – айтеми 7, 22, 27R, 32; *отстъпчивост (compliance)* – айтеми 2R, 12R, 17. Домейнът *съвестност* е с фасетите: *подреденост (order)* – айтеми 8R, 18R; *самодисциплина* – айтеми 13, 23R, 28, 38, 43R. Домейнът *невротизъм* е с фасетите: *тревожност* – айтеми 9R, 19, 34R, 39; *депресивност* – айтеми 4, 29. Домейнът *отвореност за опит* е с фасетите: *естетика* – айтеми 30, 41R, 44 и *идеи* – айтеми 10, 15, 25, 35R, 40.

ПРОЦЕДУРА И МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

BFI е преведен независимо от двама преводачи филолози, разликите са обсъдени и е възприет вариант, който е подготвен в батерия с други скали. Поради епидемичната обстановка изследването е организирано и проведено изцяло онлайн чрез предоставяне на електронна връзка към приложение в *MS Office 365*.

Изследваните лица получават следната инструкция за работа с BFI:

Този тест включва списък от характеристики, които може да се отнасят в известна степен или да не се отнасят за Вас. Отбележете за всяка характеристика отговора, който най-точно отговаря на степента на съгласие или несъгласие с нея:

- 1 – изобщо не съм съгласен/съгласна;
  - 2 – по-скоро не съм съгласен/съгласна;
  - 3 – нито съм съгласен/съгласна, нито несъгласен/несъгласна;
  - 4 – донякъде съм съгласен/съгласна;
  - 5 – напълно съм съгласен/съгласна.
- За себе си мисля, че (съм) ...

Под инструкцията следва списъкът на айтемите. Респондентите са информирани, че участието им е доброволно и анонимно, а резултатите ще се използват за учебни и научни цели. Извадката е формирана от 171 изследвани лица (Таблица 1). Резултатите са събрани в периода януари–март 2021 г.

Таблица 1. Социодемографски характеристики на извадката (N=171)

Изследвани социодемографски характеристики	Стойности		
	Пол	Мъже 76 (44,4%)	Жени 95 (55,6%)
Възраст (години)	Средноаритметична 41,61	Минимална 18	Максимална 89
Образование	Средно 36 (21,1%)	Бакалавър 41 (24%)	Магистър 94 (55%)
Местоживеене	Столицата 73 (42,7%)	Голям град 57 (33,3%)	Малък град или село 41 (24%)

Целта на формираната по този начин извадка е да се обхванат пълнолетни лица, живеещи в различни населени места, с различна образователна степен и в широк възрастов диапазон.

За проверка на психометричните свойства на теста е съставена батерия, в която освен BFI са включени скалите за екстраверсия и психотизъм от *Личностния въпросник на Ханс Айзенк (EPQ)*, *Скалата за оценка на тревожността като черта* на Чарлз Спилбъргър (STAI-Y-2) и скалите, измерващи факторите G – *съзнателност, съвестност, отговорност (rule-consciousness)*, Q1 – *отвореност за промяна (openness to change)* и Q3 – *перфекционизъм (perfectionism)* от *16-факторния въпросник на Реймънд Кател (16PF)*.

Личностният въпросник на Ханс Айзенк (EPQ) е популярен и широко прилаган метод за оценка на екстраверсия/интроверсия, невротизъм и психотизъм. Адаптиран е на български език от Иван Паспаланов и Димитър Щетински (Паспаланов и Щетински, 1984). В батерията са включени скалите за оценка на екстраверсия (EPQ-E) и психотизъм (EPQ-P).

Въпросникът за оценка на тревожността на Чарлз Спилбъргър (STAI-Y) е адаптиран на български език от Щетински и Паспаланов (Щетински и Паспаланов, 1989). Състои се от 40 айтема, които измерват тревожността като *състояние* и тревожността като *черта*. В батерията са включени 20-те айтема от скалата, които измерват тревожността като черта (STAI-T).

Въпросникът 16PF на Реймънд Кател също е широко използван в психологическата работа. В батерията са включени факторите G, Q1 и Q3 от 105-айтемната версия на теста, публикувана от Надежда Стаменкова (Стаменкова, 2005).

РЕЗУЛТАТИ

Извършена е проверка за нормалност на разпределението, резултатите са представени в Таблица 2. Стойностите на асиметрията и ексцеса показват нормално разпределение на резултатите по петте фактора, което позволява прилагането на параметрични статистически тестове (Ганева, 2016, с. 206).

Таблица 2. Статистика на скалите от BFI (N=171)

	Екстраверсия	Сговорчивост	Съвестност	Невротизъм	Отвореност за опит
Средноаритметична стойност	3,432	3,616	3,615	2,894	3,829
Станд. грешка на средната	0,055	0,039	0,052	0,061	0,047
Стандартно отклонение	0,714	0,509	0,683	0,793	0,613
Асиметрия	-0,244	-0,322	-0,410	0,296	-0,564
Станд. грешка на асиметрията	0,186	0,186	0,186	0,186	0,186
Ексцес	-0,461	0,078	0,323	-0,280	-0,090
Станд. грешка на ексцеса	0,369	0,369	0,369	0,369	0,369
Размах	3,50	2,67	3,67	3,88	2,70
Минимум	1,38	2,00	1,33	1,00	2,20
Максимум	4,88	4,67	5,00	4,88	4,90

Извършена е проверка на надеждността на измерването с петте скали чрез изчисляване на коефициента алфа на Кронбах (Таблица 3). Означените с R айтеми са реверсирани преди анализа на резултатите.

Таблица 3. Стойности на коефициента алфа на Кронбах

Скала	Алфа на Кронбах	Брой айтеми	Номера на айтемите
Екстраверсия	0,807	8	1, 6R, 11, 16, 21R, 26, 31R, 36
Сговорчивост	0,605	9	2R, 7, 12R, 17, 22, 27R, 32, 37R, 42
Съвестност	0,814	9	3, 8R, 13, 18R, 23R, 28, 33, 38, 43R
Невротизъм	0,846	8	4, 9R, 14, 19, 24R, 29, 34R, 39
Отвореност за опит	0,798	10	5, 10, 15, 20, 25, 30, 35R, 40, 41R, 44

Резултатите показват много добра вътрешна консистентност в четири от петте скали. Стойността на алфа ($\alpha=0,605$) за скалата *сговорчивост* е допустима (Ганева, 2016, с. 228).

За проверка на факторната структура е приложен потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти. Зададени са 5 компонента. Моделът показва стойности на мярката за адекватност $KMO=0,855$ и значимост $p<0,01$. Извлечените 5 компонента обясняват общо 49,15% от дисперсията. Потвърждаващ факторен анализ по метода на главните компоненти е направен за всеки от петте фактора.

Фактор *екстраверсия* има собствено тегло 3,453, обяснява 43,16% от дисперсията, при $KMO=0,790$ и ниво на значимост $p<0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в Таблица 4.

Таблица 4. Компонентна матрица на фактор *екстраверсия*

№ и съдържание на айтемите	Екстраверсия
1. Приказлив човек	0,689
6 R. Сдържан, резервиран	0,480
11. Пълен с енергия	0,619
16. Генерирам ентузиазъм, запалвам се по нещо	0,710
21R. Склонен да бъде тих, мълчалив	0,649
26. Уверен и отстояващ правата си човек	0,696
31R. Малко срамежлив, стеснителен	0,696
36. Открит, общителен човек	0,685

Фактор *сговорчивост* има собствено тегло 2,239 и обяснява 24,88% от дисперсията, при $KMO=0,648$ и ниво на значимост $p<0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в Таблица 5.

Таблица 5. Компонентна матрица на фактор *сговорчивост*

№ и съдържание на айтемите	Сговорчивост
2R. Склонен да намирам грешките на другите	0,229
7. Щедър, помагам на хората	0,590
12R. Разправям се, карам се с другите	0,522
17. Лесно прощавам	0,414
22. Като цяло доверчив	0,623
27R. Понякога студен и сдържан	0,350
32. Внимателен и любезен към почти всички	0,659
37R. Понякога груб към другите	0,487
42. Кооперативен, харесва ми да работя с други хора	0,498

Фактор *съвестност* има собствено тегло 3,774 и обяснява 41,94% от дисперсията, при КМО=0,842 и ниво на значимост $p < 0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в Таблица 6.

Таблица 6. Компонентна матрица на фактор *съвестност*

№ и съдържание на айтемите	Съвестност
3. Върша си работата от начало до край	0,718
8R. Понякога леко нехаен, небрежен	0,589
13. Надежден в работата	0,586
18R. Склонен да бъде неорганизиран, неподреден	0,530
23R. Понякога склонен да мързелувам	0,534
28. Упорит и целенасочен, докато се свърши работата	0,741
33. Работя бързо и ефективно	0,758
38. Щом си направя планове, ги изпълнявам	0,735
43R. Лесно се разсейвам	0,582

Фактор *невротизъм* има собствено тегло 3,862 и обяснява 48,28% от дисперсията, при КМО=0,859 и ниво на значимост $p < 0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в Таблица 7.

Таблица 7. Компонентна матрица на фактор *невротизъм*

№ и съдържание на айтемите	Невротизъм
4. Депресивен, тъжен	0,728
9R. Спокоен, справям се добре със стреса	0,710
14. Напрегнат понякога	0,601
19. Много се притеснявам	0,684
24R. Емоционално стабилен, не се разстройвам лесно	0,730
29. Лесно си променям настроенията	0,631
34R. Оставам спокоен в напрегнати ситуации	0,711
39. Лесно се изнервям	0,750

Фактор *отвореност за опит* има собствено тегло 3,712 и обяснява 37,12% от дисперсията при КМО=0,796 и ниво на значимост $p < 0,01$. Компонентната матрица на фактора е представена в Таблица 8.

Таблица 8. Компонентна матрица на фактор *отвореност за опит*

№ и съдържание на айтемите	Отвореност за опит
5. Оригинален, предлагам нови идеи	0,685
10. Любопитен за най-различни неща	0,608
15. Съобразителен, остроумен	0,283
20. Човек с богато въображение	0,591
25. Изобретателен, измислям нови неща	0,682
30. Ценител на естетическите преживявания	0,763
35R. Предпочитам рутинна, добре позната работа	0,345
40. Харесва ми да размишлявам върху идеите си	0,570
41R. Слабо се интересувам от изкуство	0,688
44. Ценител на изкуствата, музиката или литературата	0,692

Представените резултати показват стойности на мярката за адекватност на извадката (КМО) от гранични, приемливи, до високи (0,648 до 0,859) при $p < 0,01$.

Проверка на валидността на измерването е извършена чрез корелационен анализ (Таблица 9).

Таблица 9. Резултати от корелационен анализ между скалите на BFI и останалите скали в батерията (N=171)

	Тревожност като черта STAI-T	Екстраверсия EPQ-E	Психотизъм EPQ-P	Съзнателност 16PF-G	Отвореност за промяна 16PF-Q1	Перфекционизъм 16PF-Q3
Екстраверсия (BFI-E)	-0,536**	0,689**	-0,149	0,132	0,189*	0,140
Сговорчивост (BFI-A)	-0,362**	0,289**	-0,318**	0,057	0,292**	0,007
Съвестност (BFI-C)	-0,480**	0,222**	-0,327**	0,378**	0,082	0,396**
Невротизъм (BFI-N)	0,769**	-0,437**	0,160*	-0,088	-0,330**	-0,232**
Отвореност за опит (BFI-O)	-0,438**	0,482**	-0,120	0,213**	0,465**	0,076

Бележка: ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

Представените в Таблица 9 резултати от корелационен анализ показват статистически значима отрицателна силна корелация ($r=-0,535$; $p<0,01$) между BFI-Екстраверсия и STAI-T, и статистически значима положителна силна корелация ($r=0,690$; $p<0,01$) между BFI-E и EPQ-E. С останалите скали BFI-E не корелира статистически значимо или стойността на корелационния коефициент е ниска.

Стойностите на коефициента r на Пиърсън показват статистически значима средна отрицателна корелация между BFI-A и STAI-T ($r=-0,361$; $p<0,01$) и средна отрицателна корелация с EPQ-P ($r=-0,306$; $p<0,01$), както и слаба положителна корелация с EPQ-E ($r=0,291$; $p<0,01$) и 16PF-Q1 ($r=0,292$; $p<0,01$). С останалите скали не са установени статистически значими корелации.

Резултатите за BFI-C показват статистически значима корелация при средна отрицателна стойност на r с тревожността като черта STAI-T ($r=-0,479$; $p<0,01$) и EPQ-P ($r=-0,321$; $p<0,01$), както и положителна средна корелация с 16PF-G ($r=0,373$; $p<0,01$) и 16PF-Q3 ($r=0,396$; $p<0,01$), слаба с EPQ-E ($r=0,223$; $p<0,01$). Не е установена статистическа значимост на корелацията между BFI-C и 16PF-Q1 ($p=0,288$).

Невротизмът (BFI-N) корелира много силно и положително с тревожността като черта STAI-T ($r=0,769$; $p<0,01$). Средна отрицателна корелация е установена с EPQ-E ($r=-0,437$; $p<0,01$) и 16PF-Q1 ($r=-0,330$; $p<0,01$), слаба с 16PF-Q3 ($r=-0,232$; $p<0,01$). С останалите скали не са установени статистически значими корелации или стойността на корелационния коефициент е ниска.

Резултатите за скалата BFI-O показват средна положителна корелация с EPQ-E ($r=0,485$; $p<0,01$) и 16PF-Q1 ($r=0,465$; $p<0,01$), слаба положителна с 16PF-G ($r=0,204$; $p<0,01$) и средна отрицателна корелация със STAI-T ($r=-0,438$; $p<0,01$). С останалите скали BFI-O не корелира статистически значимо.

Корелационен анализ е извършен и спрямо петте фактора на BFI (Таблица 10).

Таблица 10. Резултати от корелационен анализ между скалите на BFI (N=171)

	Екстраверсия	Сговорчивост	Съвестност	Невротизъм	Отвореност за опит
Екстраверсия	1	0,299**	0,410**	-0,447**	0,480**
Сговорчивост	0,299**	1	0,119	-0,306**	0,445**
Съвестност	0,410**	0,119	1	-0,438**	0,261**
Невротизъм	-0,447**	-0,306**	-0,438**	1	-0,312**
Отвореност за опит	0,480**	0,445**	0,261**	-0,312**	1

Бележка: ** $p<0,01$.

Поради посоката на измерване *невротизмът* корелира отрицателно с *екстраверсията* ($r=-0,447$; $p<0,01$), *сговорчивостта* ($r=-0,306$; $p<0,01$), *съвест-*

ността ($r=-0,438$; $p<0,01$) и отвореността за опит ($r=-0,312$; $p<0,01$). Резултатите показват от слаба до средна по сила статистически значима корелация между факторите.

Резултатите от корелационния анализ са интерпретирани по Зорница Ганева с позоваване на Коен (Ганева, 2016, с. 273).

ОБСЪЖДАНЕ

От получените резултати може да се подберат аргументи в подкрепа на конвергентната и дискриминантната валидност на измерването с BFI.

Конвергентната валидност се потвърждава от:

- корелацията (статистически значима, силна и положителна) между измерената с BFI и EPQ екстраверсия;
- в същата посока е корелацията (значима, положителна и силна) между невротизма и тревожността като черта;
- отвореността за опит корелира положително и статистически значимо с отвореността за промяна;
- съвестността корелира положително и статистически значимо със съзнателността и с перфекционизма.

Дискриминантната валидност намира потвърждение в отрицателната корелация между *сговорчивостта* и *психотизма*. Установените отрицателни и статистически значими корелации между *тревожността като черта* и *екстраверсията*, *съвестността* и *отвореността за опит* също биха могли да се приемат като свидетелства в полза на дискриминантната валидност на измерването с BFI.

Работата върху адаптирането на BFI на български език продължава. В частност вниманието може да се насочи към фактора *сговорчивост*, който има сравнително по-ниски резултати от останалите при проверката на вътрешната консистентност и факторната структура. Вероятно нов, независим превод и преглед на айтемното съдържание на скалата на български език биха допринесли за по-добри статистически резултати в бъдещи изследвания. В следващи публикации предстои да се представят и резултатите от статистическите тестове на десетте фасети.

Въпросникът за Големите пет (BFI), конструиран от Джон, Донахю и Кентъл, има своите силни страни, които реализират целите на авторите: той измерва петте Големи личностни фактора, характеризира се с яснота и ефективност и е достъпен за ползване с некомерсиални цели. Тези характеристики го правят практичен и приложим в изследвания на личността при отчитане на ограничения във времето и други ресурси.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З. (2016). Да преоткрием статистиката с IBM SPSS STATISTICS. София: Елестра ЕООД.
- Паспаланов, И. и Щетински, Д. (1984). Българска адаптация на личностния въпросник на Ханс Айзенк. *Психология*, 5, 279-291.
- Стаменкова, Н. (2005). *Професионална психодиагностика*. Варна: ВСУ „Черноризец Храбър“.
- Щетински, Д. и Паспаланов, И. (1989). *Методическо пособие за работа с българската форма на въпросника за оценка на тревожността на Ч. Спилбъргър (STAI, Form Y)*. София: БАН, Институт по психология.
- John, O. P. (1989). Towards a taxonomy of personality descriptors. In D. M. Buss & N. Cantor (Eds.), *Personality Psychology: Recent Trends and Emerging directions* (pp. 261–271). New York, NY: Springer-Verlag.
- John, O. P. (1990). The “Big Five” factor taxonomy: Dimensions of personality in the natural language and questionnaires. In: L. A. Pervin (Ed.), *Handbook of Personality: Theory and Research* (pp. 66-100). New York: Guilford Press.
- John, O. P., Donahue, E. M., & Kentle, R. L. (1991). *The Big Five Inventory – Versions 4a and 54*. Berkeley, CA: University of California, Berkeley, Institute of Personality and Social Research.
- Soto, C. J., & John, O. P. (2009). Ten facet scales for the Big Five Inventory: Convergence with NEO PI-R facets, self-peer agreement, and discriminant validity. *Journal of Research in Personality*, 43, 84-90.

УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ОТ РАБОТАТА И СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ ПРИ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ПЕРСОНАЛ ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ – СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ В ПЕРИОД НА ЕЛЕКТРОННО-ОБУСЛОВЕНО И НА ПРИСЪСТВЕНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Светослав Борисов Карабельов

*докторант по организационна психология към СУ „Св. Климент Охридски“,
психолог към ДГ №22 „Великденче“ – София
fc_gretna@abv.bg*

Светослав Карабельов. *УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ОТ РАБОТАТА И СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ ПРИ ПЕДАГОГИЧЕСКИ ПЕРСОНАЛ ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ – СРАВНИТЕЛНО ИЗСЛЕДВАНЕ В ПЕРИОД НА ЕЛЕКТРОННО-ОБУСЛОВЕНО И НА ПРИСЪСТВЕНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ*

Представени са резултати за динамиката в развитието на удовлетворението от работата, използваните стратегии за справяне и връзката между двете явления при педагогически персонал от детски градини в период на електронно-обусловено взаимодействие и в период на стандартни присъствени занятия.

Ключови думи: удовлетворение от работата; стратегии за справяне; педагогически взаимодействия

Svetoslav Karabelyov. *JOB SATISFACTION AND COPING STRATEGIES OF PEDAGOGICAL STAFF IN PRESCHOOL EDUCATION – A COMPARATIVE RESEARCH IN A PERIOD OF DIGITAL AND OF IN-PERSON INTERACTION*

The paper presents results of the dynamics in the development of job satisfaction, used coping strategies and the relationship between the two phenomena by pedagogical staff of kindergartens in a period of digital and of in-person interaction.

Keywords: job satisfaction; coping strategies; pedagogical interactions.

ВЪВЕДЕНИЕ

През март 2020 г. целият свят изпадна в състояние на изключителна несигурност и сблъсък с безпрецедентни здравни, политически, образователни и социални обстоятелства. На 11 март 2020 г. СЗО обяви глобална пандемия от ковид-19.

Всекидневието, социалните взаимоотношения и педагогическо-дидактическите практики претърпяха трансформации, които принудиха педагогическите специалисти да преосмислят ролите, възприятията си, методологиите и средствата за упражняване на образователно-възпитателна дейност. Нужна беше такава промяна, която да не разчита на изпитани системи за електронно обучение, тъй като образователните връзки, фокусирани върху присъствието, са опорна точка на образователния процес в детската градина. Въведеното и в България „извънредно положение“ принуди педагозите да преработят подхода си, за да отговорят на възникващите потребности.

Докато при по-големите деца и ученици е изпитан методът на дистанционно обучение, за детските градини не съществуваше утвърден дистанционен подход. Бе направен опит за осъществяване на електронно-обусловени взаимодействия, които по препоръката на МОН включваха съдействието на педагозите към родителите за подпомагане на децата за придобиване на умения – чрез платформи, приложения, електронна поща и всякакви други подходящи средства.

УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ОТ РАБОТАТА ПРИ ПЕДАГОГИЧЕСКИ СПЕЦИАЛИСТИ

Удовлетворението е свързано с отношението на служителя към работната среда и към други работни обстоятелства, което пък е показател за стабилността на екипа (Demirtas, 2010), а в същото време е и основа за формиране на ценностно отношение към труда (Илиева, 1998).

Едно от най-популярните определения представя удовлетворението от труда като носещо удоволствие или положително емоционално състояние, възникнало в резултат на оценката на вършената работа (Locke, 1976).

Удовлетворението от работата на учителите е емоционалното им отношение към тяхната работа, към възприемането на резултатите от дейността им. Вътрешните източници на удовлетворение включват възприемането на положителна промяна в живота на семействата и децата, както и чувството на принадлежност. Външните пък се отнасят до заплатата, статуса, подкрепата от ръководството, както и до стиловете на лидерство и управление на ръководителите.

Когато са в положително емоционално състояние, учителите разширяват своите модели на мислене и поведение и така надграждат личните си ресурси (Fredrickson, 2001). Самото разширяване на личните ресурси покачва и нивата на удовлетворението. Изследване в Турция, проведено с над 500 учители, показва, че създаването и изпитването на положителни емоции засилва удовлетворението от самия труд. Други данни демонстрират, че участието в дейности в самата стая в учебната институция и оформянето на положителни взаимоотношения педагог–ученик/дете влияят върху цялостното чувство за работно благополучие (Swan & Riley, 2015).

Въпреки това повечето педагози от детските градини съобщават за слабо удовлетворение, продиктувано от сравнително по-ниските заплати и прекомерното напрежение, което изпитват (Nan et al., 2018).

Литературата върху удовлетворението на педагозите разкрива няколко потенциални предиктора: Аз-ефективността, дисциплината в учебната стая, климата в самата институция, ангажираността, поведението и постиженията на обучаваните, няколко стресови фактора (като стрес от натоварването и др.), професионалното сътрудничество и стила на ръководене, условията на работа, отношенията педагог–дете/ученик (Smet, 2022). В допълнение към тези фактори често се отчитат и пол, възраст, опит, вид договор, размер и местоположение на институцията, брой деца със специални образователни потребности и т.н.

Динъм и Скот (Dinham & Scott, 1998) класифицират източниците на (не)удовлетворение в три области: полагащи се възнаграждения за извършената учебна дейност; външни за образователната институция фактори; базирани в институцията фактори. Сред факторите, базирани в институцията, от голямо значение е възприемането за автономност. Освен това подкрепящата колегиална среда, отношенията с родителите и ръководството са значими фактори за удовлетворението и мотивацията на педагозите.

СТРАТЕГИИ ЗА СПРАВЯНЕ ПРИ ПЕДАГОГИЧЕСКИТЕ СПЕЦИАЛИСТИ

Един от подходите в изучаването на стратегиите за справяне ги категоризира в два основни класа: стратегии за директно действие и палиативни техники (Kyriacou, 2000).

Стратегиите за справяне от първия вид се отнасят до действия, които учителят може да предприеме, за да елиминира източника на стрес. При използването на такива стратегии учителят първо идентифицира източника на стрес, а след това предприема действия за отстраняването му. Кириаку (Kyriacou, 2000) разграничава пет основни стратегии за справяне в тази първа група: директно настъпление към източника на стрес; подобряване на уменията и способностите за действие; адаптиране към ситуацията; премахване на източника; търсене на помощ от колеги.

От друга страна, палиативните стратегии не се занимават с източника на стрес, а са насочени към справяне с негативните емоционални преживявания, породени от него. Те може да са физически или умствени. Умствените са: разглеждане на ситуацията в перспектива; търсене на смешното в ситуацията; положителна преоценка; поддържане на емоционален контрол. Физическите стратегии включват методи за релаксация, медитация и т.н.

Изтъква се, че техниките за директно справяне са по-ефективни, но палиативното справяне също е важно, тъй като невинаги директното атакуване на стресора може да доведе до адаптивни последици.

С. Фолкман и Р. Лазаръс (Folkman & Lazarus, 1980) определят стратегиите за справяне като когнитивните и поведенческите усилия, полагани за овладяване или за намаляване на външните или вътрешните изисквания, или на конфликта между тях. Според авторите справянето е динамичен процес, който търпи промени, докато човек оценява ситуацията, търси и прилага съответно действие. Функциите на стратегиите за справяне са да регулират дистреса (фокусирано върху емоциите справяне) и да управляват проблема (фокусирано върху проблема справяне).

Стресът при учителите е изследван в редица проучвания в различни страни по света (Paulik, 2012; Shoulders, Estep, & Johnson, 2021). Установено е, че съществуват определени сходства при идентифицирането на стресорите. Например натрупването на множество задачи, свързани с продължителното наблюдение на децата, може да доведе до покачване на стреса. Освен че отговарят за системната подготовка, педагозите са отговорни за поведението на учениците, а и на собственото си поведение. В допълнение учителите се намират в положение на постоянен мониторинг от родители, ръководители, други членове на общността, а и на медиите. Медийните репортажи за учителите обикновено имат отрицателен характер (Vasutova, 2011), тъй като учителите и образователните институции са подлагани на критика дори когато семейството не е изиграло ефективна роля във възпитателното изграждане на детето.

ИЗСЛЕДВАНЕ

Целта на изследването е да се установи съществуват ли и ако да – какви са разликите в нивата на удовлетворение и прилаганите стратегии за справяне от педагогически специалисти в зависимост от типа педагогическо взаимодействие: електронно-обусловено и стандартно присъствено.

Изследваните лица – педагогически специалисти, работещи в детски градини в София, разполагаха с възможност за попълване на въпросниците в два периода: веднъж в края на месец март 2021 г. (когато градините бяха затворени за посещения на деца) и втори път през месец март 2022 г. при условия на типично протичащи присъствени занятия.

Трябва да се отбележи, че преустановяването на присъствени занятия в края на март 2021 г. не бе за пръв път. След въвеждането на извънредно положение през март 2020 г., в края на същата година отново имаше прекъсване на работата на детските градини. МОН съобщи становището си: тогава, когато е възможно, и в подходящи варианти родителите и децата трябва да бъдат подкрепени с организирането и провеждането на педагогически ситуации в електронна среда.

Всички участници в изследването са педагогически специалисти, реализирали доколкото е възможно електронно-обусловени взаимодействия с родителите и децата за периода в края на март 2021 г.

Изследвани лица

В изследването взеха участие 4 мъже и 67 жени със средна възраст 51 г. и 1 м. Всички респонденти са с висше образование, а средният им педагогически стаж е 13 г. и 6 м.

Методики

За измерване на удовлетворението от работата е използван Въпросникът за изследване на удовлетворението от организацията на работното място (Русинова, Петров и Жильова, 2004). Въпросникът съдържа 55 айтема, разпределени в 9 скали: удовлетворение от работата като цяло; удовлетворение от организацията, контрола, планирането и информирането; удовлетворение от заплащането и стимулирането; удовлетворение от възможността за повишаване на квалификацията; удовлетворение от взаимоотношенията работа–личност; удовлетворение от хигиената, безопасността и условията; удовлетворение от стила на ръководство; удовлетворение от взаимоотношенията на работното място – колеги, администрация, ръководство; удовлетворение от работата на ръководството за развитие на организацията. Отговорите се дават по 4-степенна Ликертова скала: „напълно неудовлетворен“; „по-скоро неудовлетворен“; „по-скоро удовлетворен“; „напълно удовлетворен“. Скалите имат висока степен на надеждност в отговор на психометричните изисквания (алфа на Кронбах варира при отделните скали между 0,79 и 0,91).

За изследване на стратегиите за справяне е използван Въпросникът за предпочитани стратегии за справяне със стреса (Русинова-Христова и Карастоянов, 2000). Въпросникът оценява различните начини, чрез които хората обикновено реагират при стрес. Съдържа 14 скали, описващи специфичните стратегии: активно справяне; планиране; потискане на конкуриращи се дейности; въздържане; търсене на инструментална подкрепа; търсене на емоционална подкрепа; позитивно преосмисляне и развитие; отричане или неприемане; примиряване или приемане на станалото; обръщане към религията; фокусиране върху емоциите и изразяването им; поведенческа дезангажираност; психична дезангажираност; употреба на алкохол или наркотици. Въпросникът съдържа 53 твърдения, даващи възможност за отговор между: „никога не го правя“; „рядко го правя“; „понякога го правя“; „често го правя“; „много често го правя“.

РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗИ

Резултатите по отношение на удовлетворението от работата по време на електронно-обусловено и на присъствено взаимодействие са представени в Таблица 1.

Таблица 1. Сравнение на стойностите за удовлетворението от работата в зависимост от типа педагогическо взаимодействие (електронно-обусловено и присъствено)

	По време на електронно-обусловени взаимодействия		По време на стандартни присъствени педагогически взаимодействия	
	M	SD	M	SD
Удовлетворение от работата като цяло	3,02	0,21	3,07	0,46
Удовлетворение от организацията, контрола ...	30,07	5,13	31,53	6,82
Удовлетворение от заплащането...	12,17	2,84	12,10	3,71
Удовлетворение от възможността за повишаване на квалификацията	9,71	2,44	10,02	3,45
Удовлетворение от взаимоотношенията работа-личност	3,01	0,73	3,07	0,87
Удовлетворение от условията на безопасност	24,44	1,68	23,17	2,81
Удовлетворение от стила на ръководене	20,05	3,78	21,35	4,18
Удовлетворение от взаимоотношенията	32,04	5,73	32,11	6,17
Удовлетворение от работата на ръководството за развитие	14,41	3,58	16,55	2,81

Получените резултати за предпочитаните стратегии за справяне в периода на електронно-обусловено и на присъствено взаимодействие са представени в Таблица 2.

По отношение на удовлетворението прави впечатление, че с изключение на два случая (удовлетворение от заплащането и удовлетворение от хигиената, безопасността и условията на работа) във всички останали нивата на удовлетворение са по-високи по време на стандартните присъствени педагогически взаимодействия.

Това показва, че изследваните педагогически специалисти преимуществено изпитват повече положителни преживявания, докато са в период на типичните за тях педагогически ситуации.

Таблица 2. Сравнение в нивата на предпочитаните стратегии за справяне в зависимост от периода на педагогическите взаимодействия – електронно-обусловени или присъствени

	По време на електронно-обусловени взаимодействия		По време на стандартни присъствени педагогически взаимодействия	
	М	SD	М	SD
Активно справяне	13,07	2,34	14,54	2,18
Планиране	17,22	1,55	16,42	2,86
Потискане на конкуриращи се дейности	14,29	2,71	13,76	3,10
Въздържане	13,74	3,52	15,73	2,52
Търсене на инструментална подкрепа	18,41	1,02	15,37	1,79
Търсене на емоционална подкрепа	17,45	2,21	17,31	1,93
Позитивно преосмисляне	16,94	1,81	15,92	2,61
Отричане	12,13	3,63	10,36	4,73
Примиряване	14,71	2,48	12,33	2,95
Обръщане към религията	15,68	1,15	15,27	2,54
Изразяване на емоциите	11,16	3,73	10,51	3,18
Поведенческа дезангажираност	10,61	4,51	8,76	3,71
Психична дезангажираност	9,67	1,35	8,74	3,16
Употреба на алкохол или наркотици	1,71	0,31	1,10	0,64

Споменатите данни са още по-разбираеми, когато се отчетат резултатите за нивата на предпочитаните стратегии за справяне. Само в два от 14 случая (активно справяне и въздържане) се наблюдават по-високи нива на използваните стратегии по време на стандартните присъствени занятия. Тръгвайки от смисъла на стратегиите за справяне със стреса, логично е да се допусне, че ситуацията на електронно-обусловени взаимодействия води до засилване на преживява-

ния стрес. Най-голяма е разликата в стойностите на търсенето на инструментална подкрепа. Хипотетично, това намира обяснение в опитите на педагозите да получат приложимо съдействие за реализирането на тези взаимодействия.

Цялостното преработване, преосмисляне и преобразуване на средствата и методологиите изправи работещите в сферата на образованието пред необходимостта да използват максимално електронните средства за постигане на въздействие и в случаите на цялостно затваряне на градините да разчитат единствено на тях. Извадени от средата на типичните си начини на взаимодействие, логично се отчита засилване на използването на стратегиите за справяне в отговор на повишения стрес и преимуществен спад в нивата на удовлетворение от работа.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Пандемията предостави възможност на учителите, семействата и децата да открият аспектите на технологиите в нововъзникналите образователни потребности и по-точно гъвкавостта на тези технологии като инструмент за продължение на образователно-възпитателните взаимодействия. Преди пандемията възприемането на технологиите се отнасяше само до ролята им на информационен и социален инструмент. След въвеждането на извънредното положение заради ковид-19 от само инструмент електронните възможности се превърнаха в единствено средство за продължение на образователните и възпитателните взаимодействия. Това категорично бе метод на спешно обучение, тъй като едва ли някога някой си е мислил, че нещо подобно може да замени образователната връзка, осъществявана в процеса на физическото взаимодействие.

Изследването показва, че като цяло се наблюдава понижаване на стойностите на аспектите на удовлетворението от труда при педагогическите специалисти в рамките на осъществяваните електронно-обусловени взаимодействия, но и увеличаване на стресовите преживявания, сочено от повишаването на нивата на използваните стратегии за справяне в сравнение с периода на стандартното присъствено обучение. По-детайлното проучване на нарасналото използване на стратегии за справяне би могло да подпомогне системни програмни въведения, целящи ефективното подпомагане на педагогическите специалисти в реализирането на електронни взаимодействия не просто като помощен инструмент, а като координиран, ръководен и прилаган основен елемент от образователно-възпитателното взаимодействие.

ЛИТЕРАТУРА

Илиева, С. (1998). *Привързаност към организацията: Психологически анализ*. София: Албатрос.

- Русинова, В., Петров, П. и Жильова, С. (2004). Психологичен анализ на работата, нейната организация и на удовлетвореността от тях. *Психологични изследвания*, 3, 5-16.
- Русинова-Христова, А. и Карастоянов, Г. (2000). *Психологичните типове по Карл Юнг и стресът*. София: Пропелер.
- Demirtas, Z. (2010). Teacher's job satisfaction levels. *Procedia Soc. Behav. Sci.*, 9, 1069-1073.
- Dinham, S., Scott, C. (1998). A three domain model of teacher and school executive career satisfaction. *Journal of Educational Administration*, 36, 362-378.
- Folkman, S., Lazarus, R. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community. *Journal of Health and Social Behavior*, 21, 219-239.
- Fredrickson, B. L. (2001). The role of positive emotions in positive psychology: The broaden-and-build theory of positive emotions. *Am. Psychol.*, 56, 218-226.
- Kyriacou, C. (2000). *Stressbusting for Teachers*. Cheltenham: Stanley Thornes.
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. In M. D. Dunnette (Ed.), *Handbook of Industrial and Organizational Psychology* (pp. 1297-1349). Chicago: Rand McNally.
- Nan, X. U. et al. (2018). The influence of emotional labor strategies of preschool teachers on their job burnout. *Shaanxi Xueqian Norm. Univ.*, 34, 18-24.
- Paulik, K. (2012). Job satisfaction and stress among teachers. *The New Educational Review*, 30(4), 138-149.
- Shoulders, C., Estep, C., & Johnson, D. (2021). Teacher's stress, coping strategies, and job satisfaction in covid-induced teaching environments. *Journal of Agricultural Education*, 62(4), 67-80.
- Smet, M. (2022). Professional development and teacher job satisfaction: Evidence from a Multilevel Model. *Mathematics*, 10(51), 1-17.
- Swan, P., Riley, P. (2015). Social connection: Empathy and mentalization for teachers. *Pastor. Care Educ.*, 33, 628-639.
- Vasutova, J. (2011). Promeny profese ucitele v rekapitulaci poslednich dvaceti let. In: B. Lazarova et al. *Pozdni sber. O praci zkusenych uchitelu*, 45-48. Brno: Paido.

УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ РАБОТАТА И НАГЛАСИ КЪМ „НОВАТА КАРИЕРА“ ПРИ МЛАДИ ХОРА В ИТ СЕКТОРА

Невина Красимирова Стойчева

*магистър в програма „Трудова и организационна психология“
СУ „Св. Климент Охридски“*

проф. д.пс.н. Снежана Илиева

СУ „Св. Климент Охридски“

Невина Стойчева и Снежана Илиева. УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ РАБОТАТА И НАГЛАСИ КЪМ „НОВАТА КАРИЕРА“ ПРИ МЛАДИ ХОРА В ИТ СЕКТОРА

В съвременните условия на несигурност, постоянни промени и преходи разбиранията за кариерно развитие също се адаптират към новите изисквания на трудовата среда. Изследването разглежда влиянието на удовлетвореността от работата върху нагласите към „новата кариера“ или т.нар. кариера без граници при млади хора. Проведено е с 90 служители в организация от ИТ сектора, от които 69 мъже и 21 жени, на възраст между 25 и 45 години, с трудов опит в организацията от 1 до 3 години. Установява се, че удовлетвореността от заплащането и придобивките влияе върху кариерата, насочвана от личността, както и че фактори като удовлетвореността от съдържанието на работата, заплащането и придобивките, управлението и развитието на хората влияят отрицателно върху нагласите за организационна мобилност. Анализът показва и че удовлетвореността от работното време и комфортът, който осигурява организацията, влияят отрицателно върху предпочитанията за организационна мобилност.

Ключови думи: удовлетвореност от работата, кариерно развитие, многообразна кариера, кариера без граници, млади хора

Nevina Stoycheva and Snezhana Ilieva. JOB SATISFACTION AND ATTITUDES TOWARDS THE "NEW CAREER" AMONG YOUNG PEOPLE IN THE IT SECTOR

In today's environment of uncertainty, constant change and transition, the understanding of career development is adapting to the new demands of the work environment, too. The study examines the impact of job satisfaction on attitudes towards the 'new career' or so-called career without boundaries in young people. It was carried out with 90 employees in IT sector organizations: 69 men and 21 women, aged between 25 and 45 years, with 1 to 3 years of work experience in the organization. It was found that satisfaction with pay and benefits influences individual-directed career paths and that

factors such as job content satisfaction, pay and benefits, management and people development negatively influence attitudes towards organizational mobility. The analysis also shows that job satisfaction and the comfort provided by the organization negatively influence preferences for organizational mobility.

Keywords: job satisfaction, career development, protean career, boundaryless career, young people

ВЪВЕДЕНИЕ

Във времена на бързоразвиващи се иновации и технологии избираме да изследваме ИТ сферата на дейност предвид нейната все по-висока и положителна репутация сред хората като желана индустрия за професионална реализация. Освен това в условията на постоянната динамика, неяснота и несигурност, преход на почти всички нива в човешкия живот и съществуване, човек трябва да се адаптира към новите условия и да изгради нови поведения, вярвания и ценности, за да продължи развитието си (Илиева, 2009). Така в последните години се оформят и нови виждания за кариерното развитие, които преминават отвъд границите на организацията и поставят във фокуса личната отговорност за планирането и управлението на своята кариера. Тъй като основният актив са хората и техният интелект, в организациите от ИТ сектора мениджмънтът е силно заинтересован от тяхното добруване с цел задържането им в организацията. Това води до прилагането на добри практики за управление на талантите, изграждането на политики за задържане и грижа за хората, както и поддържането на тяхната мотивация и положителни нагласи към работата. Една от най-изследваните нагласи е удовлетвореността от работата: интересът към нея е много силен, и повечето изследвания се опитват да разберат какви са причините, връзките и последиците от убежденията на хората (Фърнам, 2008). Като цяло определянето на факторите, които влияят върху удовлетвореността от работата, е много трудно (Ригио, 2006), но може да се обобщи, че то има най-вече регулативна роля в различните аспекти на личния и професионалния живот (Илиева, 1998).

УДОВЛЕТВОРЕНОСТ ОТ РАБОТАТА

Нагласите се характеризират с трикомпонентна структура, включваща афективен, поведенчески и когнитивен елемент. Афективният се отнася до оценката, която човек дава на съответното събитие, обект или др., т.е. дали го харесва или не. Поведенческият елемент е свързан с нашите predispositions и това да се държим в съответствие с убежденията си. А когнитивният е свързан със знанието и вярванията, които имаме по отношение на обекта на нагласата. Смята се

и че когнитивният и афективният компонент вървят ръка за ръка и са почти неразделни. Причината, поради която нагласите са интересни за организациите и организационната психология обаче, се крие най-вече в поведението, до което те могат да доведат (Robbins & Judge, 2008). Въпреки че има редица изследвания в подкрепа на трикомпонентната структура на удовлетвореността от работата, се установява още едно течение в разбирането на нейната структура, което възприема двукомпонентния афективно-когнитивен модел. Защишава се идеята, че поведението не е компонент на удовлетвореността, а зависим ефект от другите два компонента (Brief & Roberson, 1989).

Различните подходи за анализ на удовлетвореността от работата фокусират вниманието върху различни фактори и аспекти, които ѝ влияят. Например моделът на характеристиките или ситуативните елементи на нагласите е изграден на базата на „критичните психични състояния“ като смисъл, знание, резултати и отговорност, и се засяга проблемът за съответствието между обективните и възприетите характеристики от работника. Смята се, че това определя реакцията на служителя към работата (Algera, 1983). Приносът на създателите му Дж. Ричард Хакман и Грег Олдъм е ключов в практиката за обогатяване на работата, но и за обогатяване на управленските подходи, тъй като подчертава ролята на личната отговорност. С делегирането на повече отговорности се осигурява възможността за повече автономия и контрол при извършването на работата, което не отменя значението на факторите на средата. Това от своя страна означава, че приложението на теорията изисква от управлението на първо място да осигури сигурност на работата, подходящо заплащане, адекватна организационна политика и добри отношения (Илиева, 2009). Моделът е изграден от три класа променливи: психично състояние на служителите и вътрешна мотивация за работа, характеристики на работата, които създават такива психични състояния, и индивидуални характеристики, които определят колко позитивно ще реагира служителят на сложна и предизвикателна работа (Hackman & Oldham, 1976). Моделът е вероятностен, а не универсален, и се допуска, че основните характеристики на работата, които оказват влияние на нагласите, мотивацията и поведението, са пет. Разнообразието на използваните умения е една от тях и се свързва с изискваните умения за изпълнение на работата. Друга характеристика е значимостта, която се отнася до влиянието на работата върху другите или обществото. Идентичността на задачата се характеризира със степента на завършеност и цялост на дадена задача и до каква степен се вижда резултатът от положените усилия. Обратната връзка включва степента, в която работата дава информация за нивото на изпълнение. Автономията е еквивалент на самостоятелността в работата и доколко позволява индивидуална свобода при изпълнението на задачите. Основен интерес предизвикват „критичните психични състояния“, които произтичат от характеристиките на работата и благоприятстват общата удовлетвореност, вътрешната мотивация и съответно могат да влияят върху отсъствията и текучеството в организацията (Илиева, 2009).

НАГЛАСИ КЪМ „НОВАТА КАРИЕРА“

Дефинирането на термина „кариера“ не е лека задача, тъй като съществуват редица разбирания и концепции за същността му. От друга страна обаче, по отношение на термини като „професия“, „занятие“ и „длъжност“ няма особени разногласия. Професията се описва като съвкупност от умения и знания, които са сходни и са придобити по време на обучение или трудов опит и които определят способността даден човек да се реализира в конкретна трудова дейност. Занятие пък е самата трудова дейност, в която човекът се развива и с която си осигурява доходи и прехрана. Длъжността е формализирана съвкупност от задачи, функции и изисквания за знания, умения или конкретен опит в съответния вид трудова дейност при изпълняването на самата работа (КРИБ, 2015).

През призмата на икономическите принципи кариерата е последователност от заеманите длъжности и резултатите, които човек постига в рамките на обучението и професионалното си развитие. От социологическа гледна точка това е последователност от роли, които даден човек изпълнява, като всяка следваща се основава на предходната. Процесът на кариерното развитие може да се дефинира като интегриран процес между социологически, икономически, психологически, физически и други фактори, които определят професията, кариерата или длъжността през целия живот на човека (КРИБ, 2015). Ако в миналото разбирането за кариера е било йерархично израстване в една организация, в една професия, в една сфера на дейност, съвременните концепции излизат извън границите на организацията, дейността, дългосрочното оставане в една компания с фокус върху отговорността на самия човек и неговите ценности по отношение на професионалното му развитие.

Франк Парсънс смята, че в основата на кариерното развитие стои съответствието между характеристиките на личността и изискванията на професията (Briddick, 2008). Според него професионалният успех и трудовата удовлетвореност са по-силни при по-голямо съответствие между факторите и личностните черти. Смята се, че теорията обслужва професията на Парсънс като кариерен консултант, защото според него студентите имат нужда от помощник, за да вземат самостоятелно информирано решение за бъдещата си кариера. Критериите за избор на професия са добро себепознаване, познаване и информираност за заобикалящата среда и оценка на съответстващите аспекти (Parsons, 1909). Е. Уилямсън се смята за един от основоположниците на консултантското течение, който разглежда консултантските услуги като необходимост, защото човекът не може да вземе решение. Причини за това може да са липса на идея какво търси, несигурност или несъответствие между компетентността и интересите или интересите и заложбите (Williamson, 1947). Друга причина може да е и все по-засилващата се динамика и увеличаващият се брой изисквания към работещия,

които превръщат кариерата в доживотен процес на учене, целеполагане, изработване на план за действие за постигане на желаното развитие и успех. Този процес се характеризира със субективна и обективна страна – първо, какво е възприятието на човека за ситуацията, и, второ, самото преминаване на обучение за придобиване на умения (Нелсън & Куик, 2017). Логично би било достъпът до по-добро образование и възможностите за прилагане на придобитото знание да водят след себе до по-голяма вътрешна удовлетвореност, но редица изследователи отбелязват, че се случва точно обратното и удовлетвореността намалява, защото разминаванията между реалността и очакванията за професионално развитие стават все по-големи (Крейгхед & Немероф, 2008). В свят, в който значимостта на уменията за учене и контактите се засилва като средство за постигането на независимост спрямо дадена организация, освен че насочва все повече хора към създаването на собствен бизнес, води и до новите разбирания за кариера, според които възможностите трябва да са съобразени с личните нужди на човека. Тази идея е отразена в теорията за кариера без граници (Arthur, 1994), която се фокусира върху гъвкавостта на дадена кариера в смисъла на временна заетост, работа извън границите на компанията, периодична промяна на работното място, особено след като самите организации предприемат структурни и управленски промени като децентрализация. Другата концепция, която е следствие на новите ценности и необходимост от постоянно себеактуализиране, е многообразната кариера, според която човек участва активно в управлението на професионалния си път. В тази връзка учени разработват инструмент, който комбинира и двата възгледа за многообразната кариера и кариерата без граници, като отчитат ограниченията на своето изследване: това са нагласи, а не поведение (Briscoe, Hall, & DeMuth, 2006).

МЕТОДОЛОГИЯ И ОПИСАНИЕ НА ИЗВАДКАТА

Удовлетвореността от работата се измерва с въпросник, създаден от Снежана Илиева (Илиева, 1998, 2006), който се прецизира и допълва за целите на настоящото изследване. Общо, включените айтеми във въпросника са 21. Отговорите се оценяват с 5-степенна Ликертова скала от 1 – „Напълно неудовлетворен/а“, до 5 – „Напълно удовлетворен/а“. За определянето на подskalите е направен факторен анализ, според който се установяват 4 фактора: (1) управление и развитие на служителите; (2) работно време и сигурност; (3) съдържание на работата и организационна подкрепа; (4) заплащане и придобивки. За целите на изследването беше проверена и надеждността на целия въпросник, която е $\alpha=0,930$.

Оригиналният Въпросник за многообразната кариера и кариерата без граници съдържа 27 твърдения (Briscoe, Hall, & DeMuth, 2006), но за целите на това изследване е приложен краткият вариант от 13 твърдения, комбинирани в

2 подскали: за многообразната кариера и за кариера без граници (Porter, Woo, & Tak, 2015). Коефициентът алфа на Кронбах е в границите на „скромна“ надеждност ($\alpha=0,608$).

В изследването взеха участие 90 служители от два отдела на международна ИТ организация с представителство в България, която разработва софтуер за автомобили. Организацията съществува от 3 години към момента на провеждане на изследването (януари 2022 г). Респондентите са предимно млади хора между 25 и 45 г.; 69 мъже и 21 жени; 29% са с общ опит до 5 години, 29% – с опит между 6 и 10 години, малко над 22% – с общ трудов стаж между 11 и 15 г., и 20% – с над 16 г. По трудов стаж в организацията 35% са с опит до 1 година, 37% са с опит 1–2 г., 28% са тези с опит от 3 г. 72% са на изпълнителски позиции, а останалите 28% са част от средния мениджмънт. Неженените/неомъжените са 47%, 21% живеят на семейни начала и 32% са сключили брак. Респондентите без деца са 68%, 17% имат 1 дете, 12% – 2 деца и 3% – повече от 2 деца.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Като цяло, служителите са удовлетворени от работата, тъй като най-високи стойности са отчетени по отношение на възможността за работа от вкъщи ($x=4,78$), а стойностите по всички останали айтеми без един са над 4 (виж Таблица 1). Изключение прави удовлетвореността от взаимодействието и контактите с клиентите ($x=3,76$), защото това не е характерно за дейността на изследваните лица.

Таблица 1. Най-високи средни стойности за удовлетвореност от работата по айтеми

Удовлетвореност от работата	Минимална стойност	Максимална стойност	Средна стойност
45. Възможността за работа от вкъщи/отдалечена работа	1	5	4,78
43. Допълнителните придобивки и компенсации	3	5	4,68
29. Условието на труд и работната среда	3	5	4,66
40. Сигурността в работата ви	3	5	4,59
31. Отношенията ви с колегите	3	5	4,58
38. Работното ви време	1	5	4,54
34. Служебните отношения с прекия ръководител	1	5	4,52
49. Удовлетвореността ви от работата като цяло	2	5	4,5

След направения дисперсионен анализ се установява, че групата на служителите с трудов стаж до 1 г. в компанията, които са 35% от извадката, са най-силно удовлетворени от фактора работно време и сигурност, който включва гъвкавостта на работното време, съответно баланса между работа и личен живот, както и отношенията с колегите, признанието, което получават, и комфорта в социалните взаимоотношения (вж. Таблица 2).

Корелационният анализ показва, че има значима отрицателна връзка между нагласите за организационна мобилност и аспектите на удовлетвореността от работата като: управлението и развитието на служителите, работното време и сигурност, и съдържанието на работата и организационната подкрепа. Констатира се и положителна връзка между нагласите за лично насочваната кариера и удовлетвореността от работното време и сигурността, и заплащането и придобивките (вж. Таблица 3).

Таблица 2. Дисперсионен анализ на удовлетвореността от работата и кариерата според трудовия стаж в организацията

		Сума на квадратите	df	Средна на квадрат.	F	Sig.
Управление и развитие на служителите	Между групите	137,252	2	68,626	2,446	0,093
	В групите	2440,748	87	28,055		
	Общо	2578,000	89			
Работно време и сигурност	Между групите	69,552	2	34,776	4,038	0,021
	В групите	749,348	87	8,613		
	Общо	818,900	89			
Съдържание на работата и организационна подкрепа	Между групите	28,094	2	14,047	1,976	0,145
	В групите	618,628	87	7,111		
	Общо	646,722	89			
Заплащане и придобивки	Между групите	3,881	2	1,941	0,548	0,580
	В групите	308,119	87	3,542		
	Общо	312,000	89			

Таблица 3. Корелационен анализ на удовлетвореността от работата и кариерата и нагласите за многообразна кариерна и кариера без граници

		Лично насочвана кариера	Основана на ценности кариера	Нагласи към мобилност	Предпочитания към мобилност
Удовлетвореност от кариерата	Пиърсънова корелация	0,216*	-0,016	-0,181	-0,146
	Sig, (2-tailed)	0,040	0,878	0,087	0,170
	N	90	90	90	90
Управление и развитие на служителите	Пиърсънова корелация	0,184	0,029	-0,325**	-0,048
	Sig, (2-tailed)	0,083	0,783	0,002	0,655
	N	90	90	90	90
Работно време и сигурност	Пиърсънова корелация	0,309**	0,199	-0,253*	-0,226*
	Sig, (2-tailed)	0,003	0,060	0,016	0,033
	N	90	90	90	90
Съдържание на работата и организационната подкрепа	Пиърсънова корелация	0,146	-0,021	-0,337**	-0,020
	Sig, (2-tailed)	0,170	0,847	0,001	0,854
	N	90	90	90	90
Заплащане и придобивки	Пиърсънова корелация	0,376**	0,109	0,072	-0,201
	Sig, (2-tailed)	0,000	0,307	0,500	0,058
	N	90	90	90	90

Бележка: * корелация, значима при $p < 0,05$; ** корелация, значима при $p < 0,01$.

Направен е и регресионен анализ, който установява, че удовлетвореността от съдържанието на работата, заплащането и придобивките, и управлението и развитието на служителите влияе върху нагласите за мобилност. Могат да се формират три модела (вж. Таблица 4), като всеки следващ повишава процента на обяснената вариация: Модел 1 – 12%; Модел 2 – 18%; Модел 3 – 26%.

Таблица 4. Регресионен анализ на удовлетвореността от работата и кариерата върху нагласите за мобилност

Модел		Коефициенти ^a				t	Sig,
		Нестандартизирани коефициенти		Стандартизиран коефициент	Beta		
		B	Std. Error				
1	(Constant)	14,193	1,484		9,566	<0,001	
	Съдържание на работата	-0,288	0,086	-0,337	-3,354	0,001	
2	(Constant)	9,858	2,138		4,611	<0,001	
	Съдържание на работата	-0,411	0,094	-0,480	-4,357	<0,001	
	Заплащане и придобивки	0,371	0,136	0,301	2,731	0,008	
3	(Constant)	9,980	2,050		4,869	<0,001	
	Съдържание на работата	-0,247	0,106	-0,289	-2,329	0,022	
	Заплащане и придобивки	0,547	0,143	0,444	3,817	<0,001	
	Управление и развитие на служителите	-0,170	0,058	-0,397	-2,946	0,004	

Бележка: ^a зависи променлива: нагласи за организационна мобилност

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Установява се, че изследваните служители са удовлетворени най-много от отношенията си със своите ръководители, условията на труд, сигурността и комфорта, които организацията им осигурява, както и от възможностите за развитие, обучение и кариерно израстване. Доволни са и от съдържанието на работата си, при което нагласите им към организационна мобилност са слаби. Спрямо получените резултати и предвид това, че изследваната организация е млада, с млади хора във фаза на социализация в организацията и в процес на планиране на кариерния си път, препоръките са за развитие на съдържанието на работата, така че да подкрепя възможностите за кариерно развитие и да спомогне за професионалното израстване на служителите, а с това и за тяхното по-нататъшно задържане. Препоръчва се и допълнително разширяване и подобряване на програмите за обучение и развитие, но и повишаване на информираността за тези възможности. Освен това

запазването и подобренията на условията на труд, работно време и възнагражденията също биха допринесли за стимулирането на по-голяма отговорност и проактивност у хората за тяхното развитие.

ЛИТЕРАТУРА

- Захариева, Г. (2018). Автореферат: Емоционална интелигентност, самооценка и кариерно развитие при млади хора. София.
- Илиева, С. (1998). Удовлетвореност от трудовата дейност като регулативен механизъм. *Годишник на СУ "Св. Климент Охридски"*, 82, 105-119.
- Илиева, С. (2006). *Организационна култура: същност, функции и промяна*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Илиева, С. (2009). *Ценности и трудова мотивация*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Крейгхед, У. Е., и Немероф, Ч. Б. (2008). *Енциклопедия по психология и поведенческа наука*. София: Наука и изкуство.
- Нелсън, Д., и Куик, Д. К. (2017). *Организационно поведение. Науката, реалния свят и вие*. София: Изток-Запад.
- Ригио, Р. (2006). *Въведение в индустриалната/организационната психология*. София: Дилорк.
- Фърнам, Е. (2008). *Индивидуални различия на работното място*. София: Изток-Запад.
- Algera, J. (1983). 'Objective' and perceived task characteristics as a determinant of reactions by task performers. *Journal of Occupational Psychology*, 56(2), 95-107.
- Arthur, M. (1994). The boundaryless career: A new perspective for organizational inquiry. *Journal of Organizational Behavior*, 15, 295-306.
- Briddick, W. C. (March 1, 2008). Review of Choosing a Vocation by Frank Parsons. https://ncda.org/aws/NCDA/pt/sd/news_article/5442/_PARENT/CC_layout_details/false (retrieved on 02/01/2022).
- Brief, A. & Roberson, L. (1989). Job Attitude Organization: An Exploratory Study. *Journal of Applied Social Psychology*, 19(9), 717-727.
- Briscoe, J., Hall, D., & DeMuth, R. F. (2006). Protean and boundaryless careers: An empirical exploration. *Journal of Vocational Behavior*, 69(1), 30-47.
- Hackman, J., & Oldham, G. (1976). Motivation through design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16, 250-279.
- Parsons, F. (1909). Choosing a vocation. https://openlibrary.org/books/OL7042543M/Choosing_a_vocation (retrieved on 6/27/2022).
- Porter, C., Woo, S. E., & Tak, J. (2015). Developing and Validating Short Form Protean and Boundaryless Career Attitudes Scales. *Journal of Career Assessment*, 24(1), 1-20. DOI:10.1177/1069072714565775
- Robbins, S., & Judge, T. (2008). *Organizational Behavior* (15 ed.). Boston, MA: Pearson.

Williamson, E. G. (1947). Counseling and the Minnesota point of view. *Educational and Psychological Measurement*, 7(1), 141-155.

ПРИЛАГАНЕ НА ТРАНСФОРМАЦИОНЕН МОДЕЛ НА ЛИДЕРСТВО ПРИ ОБУЧЕНИЕ В УПРАВЛЕНСКИ ПРОГРАМИ НА НБУ

д-р Александър Венциславов Пожарлиев

Нов български университет

apojarliev@nbu.bg

Александър Пожарлиев. ПРИЛАГАНЕ НА ТРАНСФОРМАЦИОНЕН МОДЕЛ НА ЛИДЕРСТВО ПРИ ОБУЧЕНИЕ В УПРАВЛЕНСКИ ПРОГРАМИ НА НБУ

Докладът представя резултати от дългогодишен опит на провеждане на обучение по лидерство за студенти от магистърски програми по управление на НБУ. Обучението се разглежда като водещо средство за постигане на ключови цели на програмите като развитие на способности за лидерство и умения за сътрудничество на студентите. Реализацията му е под формата на изнесен извън университета тридневен тренинг, проектиран на базата на трансформационния модел на лидерство на Дж. Кузес и Б. Познър. Представят се целите и методологическата основа на дизайна на обучението, обхващащ както неговото съдържание под формата на определени лидерски практики, така и процеса на провеждането му в рамките на цикъл на учене чрез опита. Проследява се осъществяването на лидерското училище за провокиране на значими преживявания. Те служат за основа за генериране на процеси на критична рефлексия и определяне на цели от участниците за пренос на наученото в работната среда. Разглеждат се етапите на реализиране на проекта и възприемането му от участниците. Правят се изводи, както от количествен анализ на резултати от оценки на реакциите, така и от качествен анализ на продуктите от последващата рефлексия на участниците.

Ключови думи: обучение, трансформационно лидерство, лидерство чрез пример.

Alexander Pojarliev. APPLYING A TRANSFORMATIONAL MODEL OF LEADERSHIP IN TRAINING IN NBU MANAGEMENT PROGRAMS

The report presents the results of long-term experience in conducting leadership training for students from NBU's master's programs in management. Training is seen as a means of achieving key program goals such as developing students' leadership and collaborative skills. Its implementation took the form of a three-day training outside the university, designed on the basis of the transformational leadership model of J. Kouzes and B. Posner. The aims and methodological basis of the training design are presented, covering both its content in the form of certain leadership practices and the process of its implementation

within an experiential learning cycle. The implementation of the leadership school for provoking meaningful experiences is tracked. They serve as a basis for generating processes of critical reflection and setting goals by the participants to transfer what they have learned to the work environment. The stages of project implementation and its perception by the participants are considered. Conclusions are drawn, both from a quantitative analysis of the results of reactions evaluation, and from a qualitative analysis of the participants' subsequent reflection.

Keywords: training, transformational leadership, exemplary leadership.

ВЪВЕДЕНИЕ

Развитието на способностите за лидерство би трябвало да бъде основен фокус на всяка управленска програма. В съвременните условия на работа на организациите не е достатъчно да се овладеят принципите на управление, свързани с администрация, отчетност, контрол, ефективност, производителност и поддържане на оперативните дейности. Основните конкурентни предимства на организациите се постигат все повече чрез гъвкавост за непрекъсната промяна, иновации, изграждане на отличаваща организационна култура и развитие на човешки и социален капитал. Осигуряването на такива способности обръща погледа към качеството на лидерството. Кои са подходящите модели за развитие на лидерските способности и с какви средства могат да бъдат реализирани те в рамките на университетска управленска програма? Целта на изложението по-нататък е да очертае един съществен елемент от развитието на лидерски умения в две управленски програми на НБУ и някои резултати от приложението му.

УЧИЛИЩЕ ПО ЛИДЕРСТВО

Провеждането на изнесено Училище по лидерство е ключово средство за постигане на основните цели на обучението в магистърските програми „Мениджмънт за организационно съвършенство“ (МП МОС) и „Управление и развитие на човешките ресурси“ (МП УРЧР) към департамент Администрация и управление на НБУ. Училището отначало възниква като неразделна и особено важна част от МП МОС. То се провежда всяка година от въвеждането на програмата и служи като нейна своеобразна „запазена марка“. Отначало програмата се реализира под формата на подпомагано дистанционно обучение и Училището е създадено по модел за провеждане на интензивно учебно събитие на бизнес училището на тогавашния партньор Отворения университет (The Open University, UK). Училището има различни версии през годините и продължителност от седем до три дни, вследствие на реструктурирането на програмата спрямо програмната схема за редовно обучение на НБУ.

В началото, в по-дългите версии на Училището се застъпват разнообразие от тематични области, вземат участие различни водещи и като цяло връзката между отделните му части, обединени около темата лидерство е по-скоро хлабава. Това има, както своите предимства, така и недостатъци. Предимство е възможността за контакти с различни експерти и излагането на разнообразни гледни точки към лидерското развитие. Подходът е подходящ, тъй като по този начин се компенсират сравнително малкият брой контактни часове в дистанционния формат на програмата. Недостатък е отсъствието на цялостен, системен подход, който да фокусира върху ясно изведени практики и да избегне риска от разпиляване. Сериозно предизвикателство са и по-високите разходи за осигуряване на по-разширен преподавателски екип за по-дълъг период от време.

В по-късния си, пререструктуриран, редовен формат, магистърските програми разполагат с определен хорариум от контактни часове в курсове като „Лидерство и организационна култура“, където могат да се формират основните знания и някои умения за лидерство. Това, от което има нужда обаче е възможност за формиране на нагласи и овладяване на практики чрез преживяване и учене чрез опит, което е най-подходящо да стане под формата на тренинг, проектиран по системен начин и с откъсване от работата и семейството. Той се реализира под формата на проект с финансова подкрепа от фонд „Учебни програми“ на Магистърски факултет на НБУ. Понастоящем включва студентите и от програмата УРЧР и обхваща участници, както от редовните, така и от дистанционните версии на двете програми. Училището е отворено и за студенти от по-стари випуски, които не са могли да участват по-рано.

Целите на проекта са както образователни, така и приложно-практически и са пряко свързани с постигане на целите и компетенциите, заложили в тренинговите курсове „Лидерство за организационно съвършенство“ на МП МОС и „Развитие на лидерски умения“ на МП УРЧР. На практика те допълват и надграждат целите на аудиторния курс „Лидерство и организационна култура“, който се осъществява през същия семестър и в двете програми. Замисълът е по време на Училището студентите да имат възможност да усъвършенстват уменията си в областта на лидерството и на работата в екип, съобразно новите тенденции в управлението на организациите. То трябва да протича с много преживявания, дискусии, игри, демонстрации, работа в екип, индивидуална и колективна рефлексия, активно учене от преподаватели и колеги, и възможност за отмора и забавления. Същевременно да бъде прекрасна възможност за създаване на контакти и споделяне на опит от студентите в различните групи на управленските програми.

ИЗБОР НА МОДЕЛ ЗА ПРОЕКТИРАНЕ НА УЧИЛИЩЕТО

През първите години на Училището преподавателите използват избрани от тях модели за лидерство като осмият навик (Covey, 2004), визионерско лидерство (Dilts, 1996), ниво 5 на лидерство (Collins, 2001), теория U (Scharmer, 2009), ситуационно лидерство (Blanchard et al., 2001), емоционална интелигентност (Goleman, 1995) и др., както и управленска рамка на EFQM (Европейска фондация за управление на качеството). Канени са официални представители на Франклин Кови, работещи по методиката на Ст. Кови, професионални коучове, работещи по модели на Р. Дилтс и НЛП, и водещи в областта на личностното развитие. Високата оценка и ползи от Училището са отразени в обратните връзки на участниците. Например, количествените оценки по стандартни критерии за качество на процеса на обучение варират между 4.15 и 5.00 по петстепенна скала. Качествените оценки са от типа:

„Най-важният и ценен етап от обучението ми дотук. Стартирах друго поведение и отношение към себе си, получих знания за организационното съвършенство и лидерството“; „Усеца се развитието на всеки от нас“; „Напълно надхвърли очакванията ми в положителна посока.“

Въпреки това в качествените оценки се откриват и критични бележки като: *„Липсваха емоции, преживяване“; „Много прости неща се обясняват твърде сложно и понякога е объркващо“; „Прекалено многословно, не се допуска коментар на чуждо мнение, особено ако не съвпада с преподаването“; „Много обстоятелствени теми, за това време бихме научили много други неща“; „Всички сесии бяха много интересни, полезни, но при голяма част от тях имаше начин нещата да се обяснят и представят по по-простичък и лесен за възприемане начин. Програмата беше много натоварена и към края на деня голяма част от групата бе разконцентрирана и се чувстваше отегчена. Темите бяха интересни, но леко хаотично представени.“*

В препоръките най-често се предлага да има повече практически игри и синхрон между преподавателите.

Вследствие на променените условия при реструктурирането на програмите през 2014 г. Училището се наложи да бъде проектирано изцяло наново. Възможностите за външни водещи и по-голяма продължителност бяха ограничени. Беше потърсена алтернатива за по-кратко и интензивно решение, което да се реализира основно от един водещ, да бъде цялостно, завършено и системно проектирано, да запази най-доброто и да избегне посочените недостатъци на предходния формат. Така през последните осем години Училището протича под формата на интензивен тренингов семинар, провеждащ се в рамките на три дни. Само през някои издания са канени гости - опитен ръководител в ролята на ментор, чиято основна задача е да сподели примери и опит, илюстриращи лидерските практики и да предлага подкрепа на желаещи съпътстващо

консултиране след това. Гостът няма отношение към дизайна и съдържанието на Училището.

Възникна въпросът какъв модел за лидерство да бъде избран, така че да осигури ясна, емпирично проверена концептуална рамка, както и възможности за лесно операционализиране в процес на тренинг.

ЛИДЕРСТВО ЧРЕЗ ПРИМЕР КАТО ТРАНСФОРМАЦИОНЕН МОДЕЛ

Класическите теории за лидерство не предлагат напълно съответни на съвременната среда рамки за развитие. Дори един от най-широко използваните при управленски обучения модели на ситуационно лидерство на Бланчард е по-скоро мениджърски, отколкото лидерски модел и не отразява повечето от ключовите въпроси, свързани с лидерството. Затова е естествено обръщането към парадигмите на „новото лидерство“, основна част от които заема трансформационното лидерство. Понятието е въведено от Даунтън през 1973 г., но за пръв път е описано като подход през 1978 г. от Дж. Бърнс (Burns, 1978). По-късно става популярен усъвършенстваният модел на трансформационно лидерство (Full Range of Leadership Model) на Бас (Bass, 1985), като паралелно се развиват и съпътстващите го трансформационни перспективи на Бенис и Нанус (Bennis & Nanus, 1985) и лидерството чрез пример (exemplary leadership) на Кузес и Познър (Kouzes & Posner, 1987).

Класическият подход на Бас разбира лидерството като процес на промяна и трансформиране на хората, който включва изключителна форма на влияние, движеща последователите да надхвърлят това, което обикновено се очаква от тях. Вниманието е насочено към неговите харизматични, визионерски и афективни елементи, които поставят на преден план емоциите, ценностите, етичните въпроси, визия и дългосрочни цели, и високи стандарти. Типични за подхода са хуманистично-окуражаващото отношение към последователите, удовлетворяването на потребностите им, акцентът върху вътрешната мотивация и фокусът върху тяхното развитие. Трансформационните лидери вдъхновяват, зареждат с енергия и интелектуално стимулират своите хора. Според Бас и Ригио това отговаря много добре на нуждите на съвременните работни групи и екипи, които търсят вдъхновение и овластяване, за да бъдат успешни във времената на несигурност и обяснява популярността на трансформационното лидерство (цит. по Northouse, 2016, p. 161). Изследванията показват, че наличието на характерни за трансформационното лидерство практики като споделена визия, ясни цели, роли и награди на работното място е важно за благосъстоянието на служителите по целия свят (Zwingmann et al., 2014). Не на последно място, то може да се учи и да бъде предмет на управленско обучение и развитие.

Още през 2001 г. се установява, че една трета от изследванията в авторитетното списание *Leadership Quarterly* са свързани с трансформационно или харизматично лидерство, а десет години по-късно темповете на публикации и цитиране са нараснали още повече и са обхванали нови области извън мениджмънта (цит. по Northouse, 2016, p.161). Едно по-актуално мета-изследване на Грайнидър и Лайхт прави сравнителен анализ на състоянието на текущите изследвания на модерното аджайл лидерство, отговарящи на критерии като честота на споменаване в научните бази данни, научен стил и рецензиране на публикациите. Трансформационното лидерство е отбелязано като една от петте водещи лидерски концепции (Greineder & Leicht, 2020) и очевидно заема централно място в изследванията на лидерството.

За целите на един практически тренинг обаче е подходящо да бъде избран такъв модел, който да предлага емпирично изведени конкретни лидерски поведения и възможни за усвояване практики и същевременно да притежава стабилна концептуална основа. Моделът на Кузес и Познър за лидерство чрез пример отговаря напълно на тези условия с разбирането си, че лидерството не е свързано с позиция, а е съвкупност от практики и поведения, които служат като насоки за лидерите да реализират постижения или да правят необикновени неща. Още в началото на 80-те години на XX в. те започват да проучват въпроса „Какво правят лидерите, когато дават най-доброто от себе си?“ През 1984 г. водят първия си семинар по лидерство, а през 1987 г. публикуват основния си труд „Предизвикателството на лидерството“, шестото издание на който излиза през 2017 г. (Kouzes & Posner, 1987, 2017). Практиките са съществени компоненти на тяхната концепция за трансформационно лидерство, получени са емпирично чрез интензивно изследване на реален лидерски опит и са признати от редица изследователи като наистина представителни за високоефективно лидерство (напр. Taylor et al., 2007).

Като цяло моделът на Кузес и Познър се фокусира върху поведенията и има предписващ характер като препоръчва какво трябва да правят хората, за да станат ефективни лидери. Петте практики и придружаващите ги десет ангажмента предоставят уникален набор от насоки за лидерите. Авторите подчертават, че моделът не е свързан с личността, практиките са достъпни за всеки и не са запазени за хора със „специални“ способности (Kouzes и Posner, 1987).

През 1988 г. е публикувана и първата версия на Въпросника за лидерски практики (*Leadership Practices Inventory, LPI*), който операционализира конструкта на Кузес и Познър и прилага научен подход при валидирането му. LPI е самооценъчен и 360-градусов инструмент, състоящ се от 30 въпроса за оценка на лидерските поведения и практики, и е широко използван в обучението и развитието на лидери в множество различни области. За целите на Училището е адаптирана българска версия на LPI, която започва да се използва отначало с оригиналните норми (Kouzes & Posner, 1993; Posner, 2021).

ЦЕЛИ, ЕТАПИ НА ПРОВЕЖДАНЕ И ПРОГРАМА НА УЧИЛИЩЕТО

Цялостният процес на обучението по лидерство цели да бъдат осмислени критично изискванията и предизвикателствата към новите лидери, да бъде осъзната собствената роля, представяне и принос в екипната работа, да се повишат комуникативните умения, свързани с изпълнение на лидерските роли и да се осъществи процес на рефлексия и вглеждане в себе си като лидер и като модел на поведение.

Конкретните цели на Училището са пряко свързани с развитието на петте практики на лидерство и са насочени към: споделяне на собствените най-добри лидерски преживявания, ценности и убеждения, както и търсене на тяхното съответствие с действията и поведението; разбиране на ангажиментите и активизиране на нагласите за отправяне на предизвикателства към процесите; трениране на умения за изразяване и споделяне на визия, за изграждане на сътрудничество, екипна работа и доверие, за оказване на признание и създаване на чувство за общност. Не на последно място е и важната цел за зареждане с позитивна енергия и емоции.

Търсените ползи от обучението са чрез отделяне от ежедневието, да се създадат възможности за диагностика на сегашното състояние, за преживяване на лидерството чрез учене чрез опит, нетипични предизвикателства и експериментирание на поведението, получаване на обратна връзка, работа с многообразие от хора, създаване на мрежа от контакти и получаване на ясни насоки за развитие.

Реализацията на Училището не се свежда само до еднократно събитие, а е проектирана като процес на „пътуване“ с предварително ангажиране на участниците и проследяване на резултатите (фиг. 1).

Фигура 1. „Пътуване“ на участника

Трите основни етапа са:

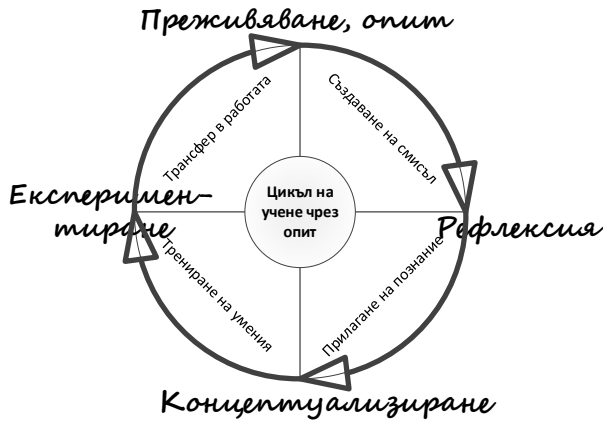
- Подготвителен етап, включващ подготовка и запознаване на студентите с материали в електронна платформа; отговори и рефлексия върху въпросника за самооценка LPI (включително версия за 360 градуса оценка) на лидерските умения и практики; подготовка по предварителни задания, резултатите от които се обсъждат на семинара; предварителна подготовка на въпроси към водещи и колеги.
- Изнесен присъствен тренинг в курорта Боровец.
- Заключителен етап, включващ осмисляне на събитието и подготовка на индивидуален рефлексивен доклад по задание.

Съдържанието и програмата на тренинга са системно разработени въз основа на добри практики, ръководства и публикувани материали от Кузес и Познър, свързани с реализация на обучения по техния модел (Kouzes & Posner, 2001, 2003, 2006, 2010a, 2010b) и обхваща последователното разгръщане на петте практики и десет ангажимента (фиг. 2)

Фигура 2. Програма на тренинга

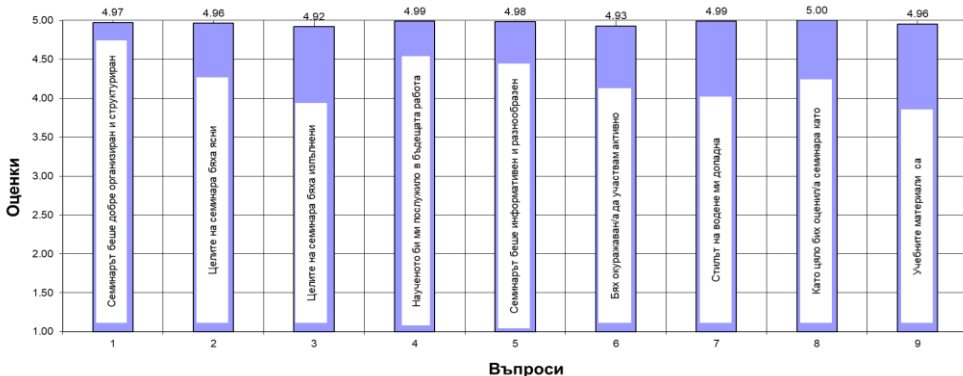
Основната методология на дизайн и провеждане на самия тренинг е по модела на цикъла на учене чрез опит (Kolb, 1984). Основните елементи на една типична тренинг сесия включват експозе на разглежданата практика и нейните ангажименти, преглед на резултатите от самооценката, дискусия на опита в малки групи, демонстрация чрез видеопример, симулация, игра или дейност, изявяваща ангажиментите на разглежданата практика, подготвени въпроси за дебрифинг в малки групи, разглеждане на описания на примери за приложение на практиката, отговори на въпроси и обобщение чрез ключови цитати. Интегрирането на дейностите в тренинг сесиите следва логика на структуриране спрямо етапите на цикъла на учене чрез опит (Фигура 3).

Фигура 3. Цикъл на учене чрез опита (адаптирано по Kolb, 1984)

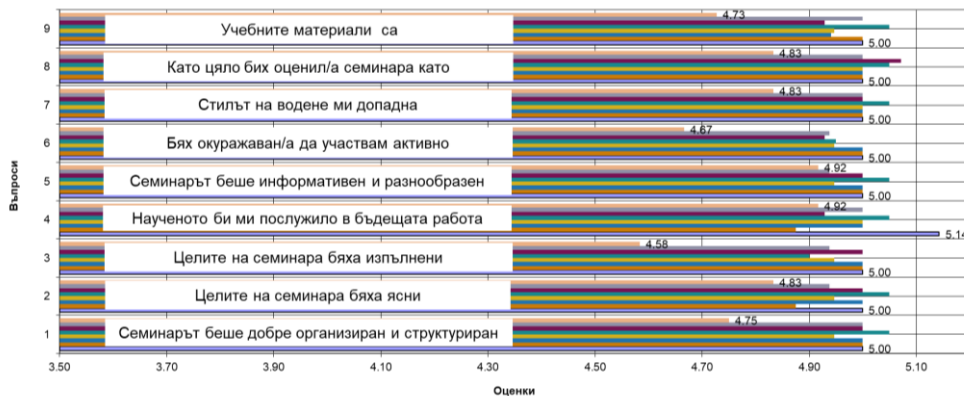
РЕЗУЛТАТИ ОТ УЧИЛИЩЕТО – ОЦЕНКА НА РЕАКЦИИТЕ

Оценките на реакциите от проведеното Училище бяха искани в неговия край. За избягване на изкривявания, поради ролята на водещия и като оценител в програмата, беше гарантирана анонимност чрез събиране на бланките в пред-назначен за целта плик. Оценката включваше, както количествени, така и качествени въпроси. На Фигура 4 са представени усреднените оценки по 9 критерия, събрани от отговорилите 113 участника през последните 8 години/ издания от провеждането на Училището след неговото реструктуриране. Оценките устойчиво са много високи и варират между 4,92 и 5,00 по петстепенна скала.

Фигура 4. Средни оценки на реакциите от изданията на Училището 2014–2021 г. (8 групи, n=113), количествени оценки по 9 критерия чрез 5-степенна скала.

На Фигура 5 са представени средните оценки в сравнителен план. Обозначени са малките отклонения (до 4,58), които се наблюдават в оценките от 2014 г., когато се реализира преходна форма на Училището в 4 дни с два отделни блока теми, представени от двама водещи при на практика все още не достатъчно системно проектирана програма. От 2015 г., когато започна да се реализира описаната по-горе програма и подход, Училището получава много високи средни оценки между 4,85 и 5,00 по петстепенна скала, като дори някъде те надхвърлят максимума, тъй като някои участници по своя инициатива добавят шестици към скалата в оценките си.

Фигура 5. Сравнение на средните оценки по години/издания на Училището (от 2014 г. (най-горно стълбче, обозначено и с цифра) до 2021 г.).

Качествените оценки съдържат отговори на въпроси като: какво ми хареса/не ми хареса в семинара, какво е необходимо, за да стане по-добър, кои са били най-ефективните и най-малко ефективните учебни сесии, мнение за водещия и най-важни научени неща. Поради ограниченията за обем на изложението тук, те няма да бъдат коментирани детайлно. Почти всички оценки са позитивни в духа на:

„Хареса ми абсолютно всичко предложено и подготвено, и представено от водещия – занимания, упражнения, теория, работа заедно...ВСИЧКО!“; „Организацията, спазването на времето, структурата, практиките, игрите“; „Безопасната атмосфера и екипният дух“; „Разнообразието, атрактивността, динамиката“; „Симулациите на работна среда под формата на игри, подтикване за излизане от зоната на комфорт“; „Структурирана, ясна теория, предадена интерактивно чрез различни инструменти“; „Комплексният подход на обучение; интеракциите, обратната връзка“; „Изключително интерактивен, с много интересни игри, много полезни получени материали“; „Всички учебни материали са неконвенционални и изключително

подходящи, с практическа, адекватна насоченост. Това беше едно прераждане и изграждане на лидерските умения във всеки един от нас. Отворихте ми очите!“

Най-често не се отбелязва наличие на нехаресвани неща с малки изключения от типа „свърши бързо“, „ранно ставане“, „неподготвеност или отношение на някои хора“, „смесване на групи“ и бележки към ангажираността и закъснения на някои участници при по-големите групи. Рядко се отбелязват неефективни учебни сесии с изключение на такива, за които самите участници са закъснели или не са могли да посетят поради времето на пътуването си. Доколкото са отразени някакви препоръки, те са свързани основно с удължаване на продължителността („за повече дискусии, групови експерименти“) и по-често организиране на такива обучения: „да има част 2“. Някои бележки са специфични за участниците в съответното издание, не се наблюдават другаде и не би следвало да бъдат генерализирани.

РЕЗУЛТАТИ ОТ РЕФЛЕКСИИТЕ СЛЕД УЧИЛИЩЕТО

Рефлексивните доклади след обучението предлагат повече доказателства за въздействието и резултатите от него. По-долу ще бъдат цитирани кратки откъси от тях, илюстриращи въздействието в някои по-съществени области. Много от участниците извършват задълбочена рефлексия върху определени дейности, извличайки важни за себе си поуки:

„Основните изводи за мен са да не се отказвам, когато искрено вярвам, че промяна трябва да има, да търся по-дълбоко причините, които карат хората да действат по начина, по който го правят и дори и да не съм съгласна с решението на екипа, да остана с него, докато има смисъл...“

„Най-големият дефицит, който съм си отбелязала в тази практика е активното слушане на различните гледни точки. Отбелязвам като цяло напредък в този аспект, тъй като от известно време работя върху себе си по този въпрос, при все това на моменти все още се фокусирам върху защитата на собственото си виждане, а не върху разбирането на гледната точка на другите.“

„Лидерът имаше подкрепата на останалите участници и изборите бяха на мнозинството. На моменти ми се искаше да изляза от групата, чувствайки се неразбрана, но все пак останах с идеята, че са нужни усилия и обяснения, защо не съм съгласна с тях... Не успях да преобърна мнението и действията на групата си, донякъде и благодарение на натиска на времето и динамиката на процеса, но в работни условия е абсолютно същото.“

Отчетливо изразено е влиянието върху мотивацията на участниците, като рефлексите свидетелстват и за постигане на една от важните цели на Училището – изграждане на нагласи и нови начини на мислене, съответни на съвременното лидерство.

„Преживяното бе изключително полезно и вдъхновяващо“. „Изключително положително, мотивиращо и стимулиращо размисъл и равностетка върху много теми“. „Тръгнах си много мотивирана, като за мен това е едно от нещата, които търсех най-силно.“

„Да, този семинар ме вдъхнови. Той ми показва, че лидерството може да бъде работа на всеки. Но ми напомни още, че аз съм отговорен не само за себе си, но и за хората около мен. Отговорен съм за тези, с които работя – за примера, който ежедневно им давам, за ценностите, които ежедневно проявявам, за мотивацията, с която ходя на работа и устрема да подобря нещата, които не ми харесват, да изградя пълноценни взаимоотношения...“

„Тези ситуации ми вдъхнаха нов размисъл за света около мен, нов поглед върху емоционалната ми интелигентност – погледната от очите на другите, визията като лидер – мисленето на човека до теб и стойностните неща и хора, които имат смисъл да бъдат в живота на една личност. И в духа на Алберт Швайцер, бих искала да благодаря на всички вас затова, че отново разпалихте огънчето в мен. Благодаря ви!“

Рефлексите свидетелстват за извършеният процес на учене чрез опит, преживяване и справяне с предизвикателства. Редица участници споделят надхвърлянето на техните очаквания:

„Искам да изразя адмирациите си към семинара - определено очакванията ми бяха надхвърлени многократно. Успях да наредя в главата си много въпроси, които преди това по-скоро съм подминавал и да направя ясна стратегия към развитието си занаят...“

„При изготвянето на заданията за предварителна подготовка бях скептично настроена, какво да очаквам от 3-дневния „семинар“ – лекция, представяне на теоретични концепти или познатите ролеви игри, които често действат като „убиец“ на мотивация и желание за учене/ обмен на опит. Осъщественият първия ден бях положително изненадана и убедена, че моят скептицизъм определено няма да бъде оправдан... Въпреки че работата през трите дни беше доста интензивна, мотивацията, ангажираността и работата (готовността за сътрудничество) на всички участници бяха завидни, а планираният график се изпълни (въпреки някои непланирани фактори, като напр. „следсъботна“ неработоспособност или емоционална ескалация при някои от груповите задания/ игри). Да се поддържа духът, да се задържи интересът и фокусът на внимание на толкова различни индивиди, само по себе си беше едно нагледно „лидерство чрез пример.“

Един от най-важните резултати от тренинга са отразените в рефлексивните доклади преноси към реалната работна среда и определени цели за развитие. Всеки от участниците изготвя плана си за развитие по свой начин, някъде доста детайлно с множество цели, другаде по-наедно с две-три ключови насоки. Най-добрите примери включват определени цели по всяка една от практиките.

- *„Да си дам ясна сметка за професионалните ценности, които ме движат; да спазвам обещанията, които сам си давам и да гоня целите си.“*
- *„Да създам наистина завладяващ образ на продукта и екипа – имам нужда от нещо, което да докосва емоционално хората; да призовавам другите членове на екипа да споделят своите мечти за професионално развитие; да създам цялостна картина на груповите стремежи - първо да си структурирам (и да проверя хипотезата) кое движи всеки един и групата.“*
- *„Да поемам повече премерени рискове – особено когато има възможност за провал. Често в желанието си да играя прекалено сигурно изпускам доста добри възможности; да приемам професионалните предизвикателства, които ми се предлагат; да говоря с колегите от екипа по време на ретроспекцията за нещата, които най-много ги дразнят и да променям най-важните от тях.“*
- *„По-често да употребявам Ние, а не толкова Аз; да насърчавам сътрудничеството – например с развитие на умения за водене на ефективни срещи и съвещания.“*
- *„Да намеря нови, по оригинални начини да изказвам благодарност на колегите ми при постигане на добри резултати; да изказвам по-често благодарност към колегите от други организации, които ни помагат; за всеки човек от екипа да подготвя и изкажа кои са силните му страни, защо приносът му е важен, защо се радвам, че работя с него, защо мисля, че това което прави е добре за него.“*

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Училището по лидерство устойчиво се оценява много високо като непосредствени реакции на участниците след обучението. Въпреки елементите си на групово-динамичен тренинг, то е по-скоро мотивационно обучение. Често се споделят изразени ползи от практическите, конкретни, системно организирани и информативни материали. Описва се като изключително преживяване, приключение и пр. Още по-ясно проличава постигането на зададените цели в последващата работа на участниците. Рефлексивните им доклади показват повечето от търсените ползи: силно изразено вдъхновяващо и мотивиращо въздействие, отразени в рефлексите множество значими за участниците прозрения,

поуки, изводи и знания, детайлни и целенасочени идеи за развитие и планове за действие. Някои по-обща оценки включват:

„Има истории и моменти, които се помнят дълго. Зимното лидерско училище успя да повлияе изключително много на разбирането ми за лидерство, помогна ми да осмисля истински важните характеристики на един лидер. ...Всяка една от задачите по време на семинара имаше определено послание и успя да направи силно и запомнящо се впечатление. Времето прекарано извън семинара също успя да ни сплоти още повече... Зимното лидерско училище успя за малко време да ме научи на много.“

„Организацията на тренинга, материално-техническата база, водещите бяха на много високо ниво. Те предизвикваха моменти на дискусия благодарение, на които у мен възникваха още и още въпроси. В процеса на семинара тези въпроси намираха своето обяснение по много лек, логичен начин... През моя мениджърски опит никога се съм имала такова обучение, където ясно да виждам своите и силни, и слаби страни.“

„Участието ми в зимното училище бе най-доброто ми лично и професионално преживяване през последните 10 години. Интересно, интерактивно, с изключителна саморефлексия... Получих отговорите и следвам моя кратък план за развитие, който споделих и с моя екип.“

Обобщаването на възприемането на Училището и ползите от него насърчават за продължаване на неговото предлагане и за по-нататъшното му усъвършенстване като ключова добавена стойност за студентите в магистърските програми на НБУ.

ЛИТЕРАТУРА

- Bass, B. (1985). Leadership and Performance Beyond Expectations. New York: Free Press.
- Bennis, W., & Nanus, B. (1985). Leaders: The Strategies for Taking Charge. New York: Harper & Row.
- Blanchard, K., Zigarmi, P., Zigarmi, D. (2001). Situational Leadership II. Participant Workbook. The Ken Blanchard Companies.
- Burns, J. (1978). Leadership. New York: Harper & Row.
- Collins, J. (2001). Level 5 Leadership. The Triumph of Humility and Fierce Resolve. Harvard Business Review.
- Covey, S. (2004). The 8-th Habit. From Effectiveness to Greatness. Simon & Schuster.
- Dilts, R. (1996). Visionary Leadership Skills. Creating a World Where People Want to Belong. Meta Publications Inc. Capitola, CA.
- Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence. Bantam Books.
- Greineder, M., Leicht, N. (2020). Agile Leadership - a Comparison of Agile Leadership Styles. BLED 2020 Proceedings.

- Kolb, D. (1984). *Experiential learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Kouzes, J., & Posner, B. (1987). *The Leadership Challenge: How to Get Extraordinary Things Done in Organizations*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Kouzes, J., Posner, B. (1993). *Psychometric Properties of the Leadership Practices Inventory*. San Diego: Pfeiffer & Company.
- Kouzes, J., Posner, B. (2001). *Leadership Practices Inventory, Participant’s Workbook, Revised II-nd edition*. Jossey-Bass/ Pfeiffer.
- Kouzes, J., Posner, B. (2003). *The Leadership Challenge Workbook*. Jossey-Bass.
- Kouzes, J., Posner, B. (2006). *The Encouraging the Heart Workbook*. Jossey-Bass.
- Kouzes, J., Posner B. (2010a). *A Coach’s Guide to Developing Exemplary Leaders*. Pfeiffer.
- Kouzes, J., Posner, B. (2010b). *The Leadership Challenge Activities Book*. Pfeiffer.
- Kouzes, J., Posner B. (2017). *The Leadership Challenge. How to Make Extraordinary Things Happen in Organizations, 6-th edition*. Jossey-Bass.
- Northouse. P. (2016). *Leadership. Theory and Practice*. SAGE Publications.
- Posner, B. (2021). *Bringing The Rigor of Research to The Art of Leadership. Evidence Behind The Five Practices of Exemplary Leadership and the LPI: Leadership Practices Inventory*. Wiley.
- Scharmer, O. (2009). *Theory U. Leading From the Future as It Emerges*. San Francisco, Berrett-Koehler Publishers.
- Taylor, T., Martin, B., Hutchinson, S., Jinks, M. (2007). *Examination of Leadership Practices of Principals Identified as Servant Leaders*. In *International Journal of Leadership in Education. Theory and Practice*, Volume 10, Issue 4, pp 401-419.
- Zwingmann, I., Wegge, J., Wolf, S., Rudolf, M., Schmidt, M., & Richter, P. (2014). *Is Transformational Leadership Healthy for Employees? A Multilevel Analysis in 16 Nations*. *German Journal of Human Resource Management*, 28(12), 24–51.

ОРГАНИЗАЦИОННИ ЦЕННОСТИ И МОТИВАЦИЯ ЗА РАБОТА В ПРОИЗВОДСТВЕНАТА СФЕРА

Васил Кирилов Киров

докторант по Трудова психология; Холсим България АД

w.kirow@abv.bg

Васил Киров. ОРГАНИЗАЦИОННИ ЦЕННОСТИ И МОТИВАЦИЯ ЗА РАБОТА В ПРОИЗВОДСТВЕНАТА СФЕРА

Целта на настоящата статия е да представи систематичен литературен обзор по една от най-често проблематизираните теми от организационния свят – мотивацията за труд на служителите и нейната връзка с културата, а оттам и с ценностната ориентация на организацията, както и данни от емпирично изследване, подлагащи под въпрос наличието на взаимозависимости между разглежданите явления. Темата показва значимостта на изследваните области, поставени в основата на успешното развитие на всяка съвременна организация, за която единственото сигурно нещо е промяната. Нещо повече, проблемите, които третира настоящото проучване, нерядко са приравнени на панацея за оценяване на организацията, на гарант на организационното съвършенство.

Ключови думи: мотивация за труд, организационна култура, организационни ценности, производствена сфера.

Vasil Kirov. ORGANIZATIONAL VALUES AND WORK MOTIVATION OF PRODUCTION WORKERS

The aim of this paper is to present a systematic literature review on one of the most frequently problematized topics in the organizational world – employee work motivation and its relationship with culture, and hence with the value orientation of the organization, as well as data from an empirical study questioning the existence of interdependencies between the phenomena in question. The topic shows the importance of the researched areas, placed at the basis of the successful development of any modern organization, for which the only sure thing is change. Moreover, the issues addressed in this study are often equated with a panacea for organizational survival, a guarantee of organizational excellence.

Keywords: motivation to work, organizational culture and organizational values, production area.

ВЪВЕДЕНИЕ

Съвременното организационно управление е изправено пред множество нови предизвикателства. Развитието на организациите е съпътствано от непрекъснати промени във вътрешността и в средата, в която функционират те, в начините на работа и в трудовите задачи, в културните характеристики и ценностната ориентация на трудещите се, в техните възрастови особености и умения. Този низ от вътрешни и външни фактори налага постоянна адаптация от страна на мениджърите, отвореност към нов опит, лидерство и готовност за непрекъснати промени. Те поставят основата за постигане на организационните цели, трасират значимите ценности и задават „курса“ на организацията, те полагат основите на организационната култура и ценностните приоритети.

МОТИВАЦИЯ. ТРУДОВА МОТИВАЦИЯ

Произходът на мотивацията би могъл да бъде потърсен назад във времето и да се свърже с имена като Сократ, Платон и Аристотел. Платон предлага теория, според която душата е съставена от три независими части: причина, дух и потребности (*reason, spirit and appetite*) (Cooper, 1984), които стоят в основата на човешката мотивация. Аристотел твърди, че съществува специфична човешка страст, която нарича „желание“ (*boulēsis*), вярвайки, че тя е пряко свързана с човешката активност (Grönroos, 2015). Сократ вярва, че всички действия са основани на разбирането на човека за това, какво е най-доброто към момента на извършване на конкретно действие (Smith, 2021).

Днес мотивацията не е единствената детерминанта, оказваща влияние на човешките мисли, чувства и действия. Тъкмо обратното: днес тя участва заедно с други фактори (когниции, афект). Тази теза подпомага психологията в изследването на мотивацията, тласкайки я към определяне на индивидуалните потребности и начините, по които те ръководят и зареждат с енергия хората. Тя стимулира и размислите върху целите, стоящи над стимулите и очакванията (Gollwitzer & Oettingen, 2015). В този смисъл мотивацията е онази сила, която зарежда хората с енергия и ги кара да действат, насочва тяхното поведение и поддържа усилията за постигането на конкретните цели (Steers & Porter, 1991).

Съществуват редица определения на мотивацията, опитващи се да обяснят природата на това явление. Въпреки това те не биха могли да претендират за пълнота, а дори и за истинност, тъй като голяма част от тях обикновено обясняват поведението на даден човек в някакъв конкретен отрязък от време, без значение дали говорим за организационна среда, или не. Мотивацията е динамично, комплексно явление, което би могло да варира не само във времето, но и според различните условия на средата (Sahito & Vaisanen, 2017). Тя е „онзи психически процес, който предизвиква активация на поведението на човека,

определя продължителността и посоката на неговите доброволни и целево ориентирани действия (Kreitner & Kinicki, 2013). Мотивацията е вътрешната сила, която движи трудещия се към дейност, заедно с факторите на средата (външните фактори), които подкрепят тази дейност (Locke & Latham, 2002).

Несъмнено, свързаните с трудовата мотивация и нейната проява в организационна среда въпроси са едни от най-широко изследваните не само в организационните науки, но и в реалния бизнессвят. Ролята на мотивацията, на която се базират редица модели на управление и теоретични подходи, опитващи се да обяснят влиянието ѝ над поведението на човека в труда, а оттам и цялостното представяне на организацията, датират от първата половина на миналия век. Това се основава на разбирането, че „колкото по-мотивирани са служителите, толкова по-висока е резултатността от труда“ (Илиева, 2009). Едва ли биха се появили много критици, които да оспорят твърдението, че мотивацията е ключов фактор в труда и може да прогнозира не само индивидуалното, но и груповото изпълнение на трудовите задачи, а оттам и цялостната ефективност на организацията. Някак естествено основната мотивация според редица направления и школи в поведенческите науки, а също и във философията и икономиката се основават на потребностите и личния интерес. От този интерес следват две взаимосвързани, успоредно развиващи се категории: полезността, която е значима преди всичко за служителите, и печалбата, засягаща организацията (Кръстев, 2019). Според съдържателните възгледи трудещият се е мотивиран за изпълнение на своите задължения с цел задоволяване на насъщните си човешки потребности. Този рационално-икономически подход към трудовата мотивация разглежда парите като движеща сила за хомо икономикус и налага принципа на „моркова и тоягата“ като доминиращ модел на управление през годините на индустриализацията от началото на миналия век. Мотивацията на човека за труд е изцяло външна и се корени в осигуряването на значими, жизненоважни за неговото съществуване условия. Обратното, мотивацията за богатство и стремежът към натрупване на капитали са в основата на икономическата дейност (Стойнешка, 2014). От това следва, че изкуството на мотивацията се състои във възможността за постигане на съвпадение между организационните и личните цели, между фирмените интереси и индивидуалните потребности на трудещия се.

„Личността реализира себе си по различни начини, като един от основните фактори за усъвършенстване и развитие е трудът, който не само създава материални и духовни блага, но предоставя средства за задоволяване на потребностите и осигурява индивидуалния просперитет“ (Таир, 2020, с. 9). От това следва, че мотивацията за полагане на труд не би могла да се обясни единствено като резултат от възникнали и незадоволени потребности. Тъкмо обратното, тя би могла да е присъща за човека и да се корени в неговите ценностни приоритети и

възможността за реализиране на личния избор (Lawler, 1973), в характеристиките и дизайна на работата (Hadi & Adil, 2010; Hackman & Oldham, 1976).

Дефинирането на личните потребности се оказва твърде недостатъчно за изясняване на въпросите, свързани с мотивацията и нейната проява в организационна среда. Човешките същества имат сходни потребности, но въпреки това влагат различни усилия в работата. Нещо повече: по този начин те постигат и различни нива на изпълнение на трудовите задачи, а оттам и цялостна ефективност и представяне. Ето защо задълбоченото разбиране на трудовата мотивация изисква не просто да се проучи влиянието на потребностите в общия мотивационен пул, но и да се даде отговор на въпроса как протича мотивационният процес, какви са характеристиките, оказващи влияние върху изпълнението, какво е различното между хората, които надхвърлят очакванията за представяне, и онези, които не успяват да изпълнят заложените цели. Всичко това постепенно разширява класическите схващания и води до нови подходи към мотивацията, които са изцяло свързани с обяснение на поведението на личността, а не с неговото описание (Илиева, 2009). Въпреки че сами по себе си и строго „санирани“ от останалите способности за изследване на човешката активност, не внасят повече яснота в проучването на този така сложен и многопластов проблем – мотивацията, процесните теории предлагат възможността за обогатяване и задълбочаване на разбирането на фундаменталните мотиви, тяхната динамика и еволюция във времето. Те приоритетно отчитат ценностите на човека като отправна точка в цялостната интерпретация на трудовата мотивация (Илиева, 2009).

ОРГАНИЗАЦИОННИ ЦЕННОСТИ КАТО ЧАСТ ОТ КУЛТУРАТА НА ОРГАНИЗАЦИЯТА

Организационната култура и проблемите, които тя третира, притежават прогресивен характер. През последните десетилетия този феномен се превръща в една от горещите теми в организационните науки, приравнен по важност до стратегията и структурата на организацията. Това е резултат от „осъвременяването“ на възгледите за всичко онова, което е „значимо“ за нея и как то се свързва с ефективността ѝ и цялостното ѝ представяне. С времето организационната култура, а оттам и идеята за ценностите и ценностните приоритети, се оказват в центъра на всички организационни проблеми – структура, мениджмънт и лидерски стилове, конкурентоспособност и ефикасност.

Въпреки че всяка организация има свои правила за извършване на дейностите, а оттам и своя идентичност, нерядко в практическия свят се открояват някои модели на поведение на организационните членове, далеч от формалния устав и разписаните норми, в чиято основа би могла да се декодира нейната културна специфика. Културата, която се основава на принципите, ценностните

приоритети и носещите организационния идеал артефакти, би могла да се определи като колективно програмиране на ума, или „софтуер на ума“ (Хофстеде, 2001). Теорията на културата предполага наличието на културна матрица от идеи, норми, правила и цели, модел за сплотяване на организационните членове, за обединяване на една група от случайно или неслучайно попаднали в рамките на организацията хора – явление, придаващо смисъл на техните действия на това място и по това време.

Културата на организацията обикновено въздейства върху поведението на организационните членове под прага на съзнанието. Това е така въз основа на разбирането, че тя е „образец“, а начините, по които се мисли, чувства и действия, са стандартни норми на поведение, които членовете на организацията припознават като споделени ценности. Членството в групата предполага зачитане на груповите идеали, спазване на правилата, които са ясни критерии за приемственост и задържане. В този смисъл организационната култура е „лепилото, което свързва организационните членове чрез взаимно споделени символи, ценности и социални идеали“ (Smircich, 1983). Тя е онази невидима част на организацията, която има смислообразуваща и интегрираща функция (Илиева, 2006). От смисъла на тези функции следва, че организационните ценности са фактор, оказващ влияние не само върху личните постижения и резултати, но и върху груповите приноси, а оттам и върху цялостното представяне на организацията. Те прогнозираят удовлетворението от труда, включеността в работата, а дори и проявата на проактивно и просоциално поведение в организацията.

Различните подходи в изследването на ценностите се опитват да хвърлят повече светлина върху начините, по които културата влияе върху мотивационните процеси и да намерят обяснение на влиянието, което тя оказва върху нагласите, целите, желанията и мотивите на хората, а оттам и върху цялостния организационен живот. От това следва, че културата оказва натиск както върху индивидуалните (междупличностните), така и върху груповите процеси и динамика. По отношение на членовете на организацията културата трасира моделите на мислене, действие и чувстване в съответствие с приетите норми и ценности. Например, ако културата на организацията е пазарно ориентирана, нейните служители трябва да приемат и да поддържат организационни ценности, свързани с алтруизъм, емпатия, екстраверсия и отвореност към нов опит, насоченост към клиента и участие във вземането на решения. Членовете на организацията следва да припознаят и да интернализират тези ценности в собственото си поведение, за да се впишат в средата. Ако културата на организацията е ориентирана към постигане на резултати чрез стриктно спазване на йерархичния модел при вземане на решения, следване на разписаните политики, процедури и работни инструкции, действията на хората би трябвало да отразяват тази ценностна ориентация (Wiener, 1982).

Погледнато в дълбочина, влиянието, което организационното членство има върху хората, и начините по които отделните служители влияят върху организацията, биха могли да се определят чрез сравняване на информацията, получена от членовете на организацията, с тази от организационната среда. Тук обаче съвсем логично възниква въпросът: какви аспекти на трудещия се и какви явления в организацията са значими, за да се вземат предвид (Chatman, 1989)? Въпреки че немалко аспекти на организациите и хората са значими по отношение на детерминирането на поведението в труда, отговорът на този въпрос е „ценностите“ (Katz & Kahn, 1978). Ценностите в организацията са продукт на организационното множество, от което следва, че те са приети, а групата не само полага съзнателни грижи за тяхното поддържане, но и постоянно осигурява затвърждаването им. От равнището на тяхната проява под формата на символи, митове и легенди, разкази за ключови събития от живота на организацията би могло да се съди за степента, до която те са утвърдени. Високата степен на припокриване между организационните и личните ценности прогнозира степента на привързаност към организацията и удовлетворението от членството (Chatman, 1989), а оттам и равнището на трудовата мотивация и желанието за полагане на труд.

ИНСТРУМЕНТАРИУМ И МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Първият въпросник – т.нар. „Фокус“ въпросник, е създаден от международен екип от учени в областта (Muijen et al., 1996, цит. по Илиева, 2006). Той се основава на четиримерен модел от конкурентни ценности, според които културата в организацията има следните основни перспективи (ориентации): цели, подкрепа, иновации и правила. Първата част на инструмента съдържа 40 твърдения и е предназначена за измерване на организационния климат и ориентацията на организацията в следните дименсии: гъвкавост/контрол и ориентация навън/навътре. Втората част на въпросника, използвана за целите на настоящото емпирично изследване, съдържа 35 айтема и измерва организационната култура. В нея се разглежда типичността на дадени твърдения в организацията и за целта изследваните лица разполагат с шест-степенна Ликертова скала, простираща се от „никога“ до „винаги“. Надеждността на използвания въпросник за конкретното изследване е много висока, като коефициентът α Кронбах е 0,914.

Вторият въпросник служи за измерване на мотивацията. Той е съдържа 29 твърдения и е разработен от Снежана Илиева. След факторен анализ по метода на Варимакс ротация твърденията се групират в 5 основни фактора: политика на организацията, съдържание на работата, взаимоотношения с ръководството, взаимоотношения с колегите, процес на работа и обратна връзка от изпълнението. Неговата надеждност е относително задоволителна: алфа на Кронбах е 0,552.

ИЗВАДКА

В настоящото проучване участват общо 61 подбрани на случаен принцип респонденти, заети в производствения сектор. Всички работят в различни индустриални компании в България. Разпределението по пол е: 26 мъже (46,43% от извадката) и 30 жени (53,57% от извадката). Възрастовото разпределение е: 12 респонденти на 26–35 години, 23 души – на 36–45 години, 12 респонденти – на 46–55 години, и 9 души – над 55 години. Разпределението по общ трудов стаж е: 1 респондент – от 1 до 2 години, 2 души – от 3 до 5 години, 5 души – от 6 до 10 години, 15 изследвани служители – от 11 до 15 години, 10 лица – от 16 до 20 години, и 22 души – с над 20-годишен трудов стаж. Трудовият стаж в конкретната организация е разпределен както следва: 1 година – 5 души, от 2 до 5 години – 6 изследвани лица, от 6 до 10 години – 12 души, 11 до 15 години – 6 души, от 16 до 20 години – 11 души, и над 20 години – 7 респонденти. По-голяма част от респондентите са с висше образование – 39 лица (70,9% от извадката), което би могло да се обясни с все по-силно автоматизирания производствен процес в организациите; 29,1% от извадката (16 изследвани лица) са със средно образование и няма участници с основно образование.

АНАЛИЗ И ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

Резултатите от дескриптивния анализ показват, че различните организационни ценности имат различна тежест за организациите в сектора. Според изследваните лица ключова роля в определянето на ценностната ориентация на организацията, а оттам и на нейната култура, имат целите ($M=4,697$, $SD=5,126$). Непосредствено след тях респондентите посочват ценности, свързани с правилата ($M=4,681$, $SD=5,738$). Тези резултати биха могли да се обяснят с някои специфики на производствения сектор, например ориентация към максимално производство с наличния актив, разписване на правила и процедури, по които се извършват дейностите с цел минимизиране на времето за производство на единица продукция и увеличаване на ефективността на производството, минимизиране на производствения брак и загуби и др. Културната специфика, свързана с подкрепата, има средни стойности ($M=4,167$, $SD=5,973$), както и с иновациите ($M=4,084$, $SD=4,883$).

Другият разглеждан феномен е мотивацията. При разглеждането на различните му елементи се оказва, че „ръководството“ е с най-високи средни стойности на мотивация ($M=4,212$ и $SD=2,645$), а веднага след него се нареждат „колегите“ ($M=4,192$, $SD=1,136$) Така мотивацията би могла да се обясни от такива вътрешноорганизационни елементи като взаимодействие с членовете на организацията на всички нива с цел навременно информационно обезпечаване на служителите по веригите по отношение на най-широк спектър от дейности.

Нещо повече: мотивационните компоненти, свързани с активно взаимодействие с ръководството и колегите, подпомагат обратната връзка, която сама по себе си е критично важна в производството. Мотивационните елементи като „съдържание на работата“ ($M=4,038$, $SD=5,333$) и „политика на организацията“ ($M=3,972$, $SD=4,576$) имат съответно средни до ниски стойности.

При задълбочаване на анализите се установяват някои взаимозависимости между част от ценностните компоненти на културата и фактора пол. Например резултатите от установените статистически значими различия дефинират жените като по-иновативни от мъжете ($F=5,259$; $p<0,05$; Таблица 1). Жените се възприемат и се самоопределят като по-креативни и отворени към новия опит. Те заявяват и по-голяма готовност за търсене на нови предизвикателства и начини за извършване на работните задачи, по-гъвкави и открити са за критика и преосмисляне на старите идеи в сравнение с мъжете.

Мъжете се свързват по-силно с изпълнението на целите. В съответствие с първоначалните очаквания мъжете се самоопределят като приоритетно ориентирани към преследване на цели и постигане на резултати ($F=4,381$; $p<0,05$; Таблица 1). Това напълно съответства на някои половоролеви стереотипи.

Таблица 1. Влияние на фактора пол върху иновациите и целите

Ценностни компоненти на културата	Равнище на значимост (Sig.)	F разпределение	Мъже		Жени	
			Средни стойности (M)	Стандартно отклонение (SD)	Средни стойности (M)	Стандартно отклонение (SD)
Иновации	0,026	5,259	1,052	4,596	1,163	4,475
Цели	0,041	4,381	1,565	4,748	1,297	5,182

Значими различия се открояват и при фактора образование спрямо подкрепата и ориентацията към целите като специфична особеност на културата в производствения сегмент. Данните от дисперсионния анализ представят хората със средно образование като много по-силно ориентирани към подкрепата и оказването на помощ на своите колеги в производствените дейности на терен ($M=3,018$, $SD=3,882$, $p<0,01$) за разлика от по-високообразованите служители, които по-често работят в администрацията ($M=1,064$, $SD=6,101$, $p<0,01$). Служителите със средно образование са и по-ориентирани към постигането на целите, тъй като от тях в крайна сметка зависи физическото изпълнение на дейностите. Нещо повече: те влагат не само енергия, но в зависимост от конкретната сфера на дейност допринасят с лично отношение към произвеждания продукт, влагат частица от себе си и добавят лична стойност.

Резултатите от корелационния анализ показват наличието на взаимовръзки между два от общо пет мотивационни фактори с компонентите на културата.

Това са политиката на организацията и протичащите в нея процеси. Изключение правят мотивационните компоненти, свързани със съдържанието на самата работа, ръководството и колегите, където анализът не открива взаимозависимости с организационната култура.

Таблица 2. Влияние на фактора образование върху иновациите и целите

Ценностни компоненти на културата	Равнище на значимост (Sig.)	F разпределение	Средно образование		Висше образование	
			Средни стойности (M)	Стандартно отклонение (SD)	Средни стойности (M)	Стандартно отклонение (SD)
Подкрепа	0,006	8,109	3,018	3,882	1,064	6,101
Цели	0,040	4,446	2,653	4,617	0,989	5,096

Най-силна корелация се открива между целите и организационните процеси, протичащи в рамките на дейността ($r=0,646$, $p<0,001$). Резултатите по този показател сочат наличие на положителна връзка, което от своя страна е индикатор за ясен фокус върху изпълнението и последващата цялостна ефективност.

Политиката на организацията корелира умерено с иновациите ($r=0,548$, $p<0,001$) и подкрепата ($r=0,491$, $p<0,001$) с положителни стойности. Тези данни изразяват ориентацията към внедряване на иновации на всички нива, готовността за подкрепа на нестандартните идеи в търсене на ниши за оптимизация на производствените процеси, а оттам и подобряване на представянето.

Таблица 3. Корелация между организационните ценности и трудовата мотивация

Компоненти на мотивацията	Ценностни компоненти на културата			
	Подкрепа	Правила	Иновации	Цели
Политика на организацията	0,491*** 0,000	-	0,548*** 0,000	-
Процеси	-	0,411** 0,002	-	0,646*** 0,000

Бележка: значимост на корелацията *** $p<0,001$; ** $p<0,01$.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В динамично променящия се свят на глобализация, на концентрация на капитали и ресурси, организациите и ръководещите ги мениджъри и лидери все повече осъзнават нуждата от отдадени, мотивирани служители. Така някак естествено изкрystalизира идеята за наличието на „невидими“ елементи на организацията, за онези нейни характеристики, които карат хората да влагат различни усилия в дейността, в труда, за неформалната част на организацията и

начините, по които тя влияе върху трудещия се, върху неговите потребности, ценности и мотиви за действие.

Пътят към създаването на организационна култура, насочена към растеж, пътят към „здравата“ организационна култура е в обобщаване на ценностите на организацията и ценностите на нейните членове – формални и неформални. В този смисъл изискванията към ръководството са насочени към това да прилага целия наличен спектър от средства за постигане на ценностен баланс.

ЛИТЕРАТУРА

- Илиева, С. (2006). *Организационна култура: същност функции и промяна*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Илиева, С. (2009). *Ценности и трудова мотивация*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Кръстев, И. (2019). *Икономическа психология*. Благоевград.
- Стойнешка, Р. (2014). *Икономическа психология*. Варна: Наука и икономика.
- Таир, Е. (2020). *Личност и трудово поведение*. София: Издателство на БАН "Проф. Марин Дринов".
- Хофстеде, Х. (2001). *Култури и организации*. София: Класика и Стил.
- Chatman, J. (1989). Improving Interactional Organizational Research: A Model of Person-Organization Fit. *The Academy of Management Review*, 14(3), 333-349. doi:<https://doi.org/10.2307/258171>
- Cooper, J. (1984). Plato's Theory of Human Motivation. *History of Philosophy Quarterly*, 1(1), 3-21. Извлечено от <http://www.jstor.org/stable/27743663>
- Gollwitzer, P., & Oettingen, G. (2015). Motivation: History of the Concept. In Wright, J. (Ed.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (pp. 936-939). doi:<https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.03102-0>
- Grönroos, G. (2015). Wish, Motivation and the Human Good in Aristotle. *Phronesis*, 60(1), 60-87. doi:<https://doi.org/10.1163/15685284-12341279>
- Hackman, R., & Oldham, G. (1976). Motivation through the design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior & Human Performance*, 16(2), 250-279. doi:[https://doi.org/10.1016/0030-5073\(76\)90016-7](https://doi.org/10.1016/0030-5073(76)90016-7)
- Hadi, R., & Adil, A. (2010). Job characteristics as predictors of work motivation and job satisfaction of bank employees. *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 36(2), 294-299.
- Katz, D., & Kahn, R. (1978). *The Social Psychology of Organizations*. New York: Wiley.
- Kreitner, R., & Kinicki, A. (2013). *Organizational Behavior* (10th ed.). New York: McGraw-Hill/Irwin.
- Lawler, E. (1973). *Motivation in Work Organizations*. Monterey, CA: Brooks/Cole Pub. Co.

- Locke, E., & Latham, G. (2002). Building a practically useful theory of goal setting and task motivation. *American Psychologist*, 57(9), 705-717. doi:<https://doi.org/10.1037/0003-066X.57.9.705>
- Sahito, Z., & Vaisanen, P. (2017). The Diagonal Model of Job Satisfaction and Motivation: Extracted from the Logical Comparison of Content and Process Theories. *International Journal of Higher Education*, 6(3), 209-230. doi:<https://doi.org/10.5430/ijhe.v6n3p209>
- Smircich, L. (1983). Concepts of culture and organizational analysis. *Administrative Science Quarterly*, 28(3), 339-358. doi:<https://doi.org/10.2307/2392246>
- Smith, N. (2021). Socratic Motivational Intellectualism. In Smith, N. D. (Ed.). *Socrates on Self-Improvement: Knowledge, Virtue, and Happiness* (pp. 36-67). Cambridge: Cambridge University Press. doi:<https://doi.org/10.1017/9781009025959.004>
- Steers, R., & Porter, L. (1991). *Motivation and Work Behavior*. New York: McGraw-Hill College.
- Wiener, Y. (1982). Commitment in Organizations: A Normative View. *The Academy of Management Review*, 7(3), 418-428. doi:<https://doi.org/10.2307/257334>

ВЛИЯНИЕ НА ВИСОКОЕФЕКТИВНИТЕ РАБОТНИ СИСТЕМИ ВЪРХУ ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ И СИНДРОМЪТ НА ПРОФЕСИОНАЛНО ПРЕГАРЯНЕ: ПРОУЧВАНЕ ПРИ СЛУЖИТЕЛИ НА СВОБОДНА ПРАКТИКА

докторант Теодора Силвестрова Меднева
катедра към „Психология“, ПУ „Паусий Хилендарски“

Теодора Меднева. *ВЛИЯНИЕ НА ВИСОКОЕФЕКТИВНИТЕ РАБОТНИ СИСТЕМИ ВЪРХУ ПСИХИЧНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ И СИНДРОМЪТ НА ПРОФЕСИОНАЛНО ПРЕГАРЯНЕ: ПРОУЧВАНЕ ПРИ СЛУЖИТЕЛИ НА СВОБОДНА ПРАКТИКА*

През последните две десетилетия изследванията на високоэффективните работни системи (ВРС) са съсредоточени основно върху изследване на влиянието им върху производителността на организацията, докато изследванията за въздействието им върху служителите се пренебрегват. Проучването изследва въздействието на ВРС върху два психологически конструкта: психичното благополучие и професионалното прегаряне чрез използване на данни от 142 респонденти, работещи на свободна практика (фрилансъри).

Ключови думи: високоэффективни работни системи, психологическо благополучие, професионално прегаряне

Teodora Medneva. *IMPACT OF HIGH-PERFORMANCE WORK SYSTEMS ON PSYCHOLOGICAL WELL-BEING AND BURNOUT SYNDROME: A STUDY OF FREELANCERS*

Over the past two decades, research on high-performance work systems (HPWS) has focused mainly on examining their impact on organizational performance, while research on their impact on employees has been neglected. This study examined the impact of HSS on two psychological constructs: psychological well-being and job burnout using data from 142 respondents working as freelancers.

Keywords: high-performance work systems, psychological well-being, burnout

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните години усилено се обсъждат подходящи практики за управление на човешките ресурси, които да се въведат в организацията и да доведат до просперитет и благополучие на служителите, което ще повиши тяхната мотивация за работа и следователно ще увеличи финансовия резултат на организацията.

Пазарният успех на организацията до голяма степен се дължи на човешките ресурси (ЧР), тъй като те са основен капитал за генериране на конкурентно предимство на организацията (Zhang & Morris, 2014, p. 84). Според Барни (Barney, 1991) тази концепция е известна като базирана на ресурса на организацията политика (*Resource Based View*). Поддръжниците на тази гледна точка твърдят, че организациите трябва да търсят вътрешни източници на конкурентно предимство вместо конкурентна среда.

Такъв вътрешен източник, характеризиращ връзката служител–продуктивност, е високопроизводителната работна система (ВРС). Това е система, която създава среда в бизнеса, позволяваща на служителя по-голямо участие и отговорност.

Той е въведен от изследователите на отношенията работодател–служител в индустрията. Книгата *Manufacturing Advantage: Why High-Performance Work Systems Pay Off* („Производствено предимство: защо високоефективните работни системи се отплащат?“) на А. Апелбаум (Appelbaum et al., 2000) събужда интереса към това, как реформите на работното място могат да възродят производството.

Високоефективните работни системи се дефинират като „специфична комбинация от ЧР практики, работни структури и процеси, които максимизират знанията, уменията, ангажираността и гъвкавостта на служителите“ (Bohlander & Snell, 2007, p. 690). Един важен аспект на тази дефиниция е препратката към „системния подход“ и по-точно използването на „пакети от практики“, а не индивидуални инициативи, тъй като ВРС се състоят от взаимосвързани, допълващи се части, приведени в съответствие с целите на организацията.

По същество във ВРС са свързани три концепции: производителност, ефективни системи и работни практики (Voxall & Masky, 2008). Повечето изследователи са се съсредоточили върху критериите за икономическа ефективност, както показва оценката на Годард (Godard, 2004) на проучванията на ВРС.

Друг основен компонент в понятието ВРС е значението на системните ефекти (Delery & Shaw 2001; Dyer & Reeves 1995). Според Макдъфи (MacDuffie, 1995, p. 200) групирането на работните практики е изключително важно за ВРС: „това е комбинацията от практики в пакет, а не отделни практики, която оформя модела на взаимодействие между мениджърите и служителите“.

Работната сила се развива с невероятно темпо. Служителите доскоро са били обвързани със стандартния осемчасов работен ден, но днес те избират по-гъвкави условия на работа (*flex job*). Това проправя пътя на т.нар. гиг икономика (*gig economy*)¹, за която сайтът *Small Biz Trends*² съобщава, че обхваща повече от една четвърт от работниците в САЩ.

---

¹ <https://smallbiztrends.com/2016/07/the-gig-economy-booming.html>

² <https://smallbiztrends.com/2016/07/20-surprising-stats-freelance-economy.html>

Според Оксфордския английски речник терминът *gig economy* може да се дефинира като „пазар на труда, характеризиращ се с преобладаване на краткосрочни договори или работа на свободна практика“. Отбелязва се, че при работа в гиг икономика служителят няма възможност да планира ангажиментите си, тъй като може да е ангажиран във всеки един момент¹.

Най-забележителната еволюция на европейския пазар на труда през последните две десетилетия е възходът на сътрудниците на свободна практика, т.нар. „фрилансъри“. Фрилансърите дават път на нов вид структура на организациите – отворени мрежи или работни системи на висококвалифицирани служители, които си сътрудничат по проекти.

Днес все повече компании разглеждат работата с фрилансъри като най-добрия начин да внедрят ВРС в организацията, като получат достъп до ресурси с висок потенциал за изпълнение на конкретна задача. Един от негативните социални ефекти от тези промени обаче е увеличаването на социално-психологическите рискове за работещите.

ВРС са с по-висока ефективност и по-висока организационна ангажираност, но данните, свързани със здравословното състояние на служителите, показват, че тези ЧР практики водят до високи нива на стрес (Guest, 2017; Van de Voorde et al., 2012; Pecesieit et al., 2013). Синдромът на прегарянето е аспект на здравословното състояние на служителите, който се отнася до тяхното соматично и психично благополучие на работното място (Danna & Griffin, 1999).

Терминът „прегаряне“ (бърнаут) се използва за описване на различни състояния на хората по време на работа: от умора, стрес, загуба на интерес и желание за работа до психични синдроми като отговор на хроничните стресори в работата (Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001).

В организационната среда здравето на служителите може да е важен рисков фактор. В световен мащаб се отчитат нарастващи нива на професионално прегаряне, особено сред по-младите служители (Montgomery, 2014).

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Изследователски цели и задачи

Нашата теза е, че фрилансърите работят непрекъснато в режим на висока ефективност с цел запазване на позициите на пазара на труда, гарантиране на финансова сигурност и устойчиво конкурентно предимство.

Въпреки че основната идея на тази практика е повишаване на мотивацията за работа, а оттам и производителността на сътрудника, работата на високи

---

¹ <http://www.lmarecruitment.hk/workers-in-the-gig-economy-could-get-sick-leave-and-holidays-pay>

обороти води до изтощаване на организма и е предпоставка за появата на синдрома на прегарянето.

Целта на настоящото проучване е да изследва въздействието на ВРС върху професионалното прегаряне чрез психичното благополучие като показател.

По този начин в рамките на това проучване е направен опит да се идентифицира наличието на взаимовръзки между двата конструкта в контекста на работна среда, изискваща високоэффективно професионално представяне.

Хипотеза 1: Стойностите на прегарянето при фрилансърите са високи.

Хипотеза 2: Въздействието на ВРС върху появата на прегаряне ще се отчита чрез нивата на психичното благополучие. По-конкретно, ниските стойности на благополучие ще са свързани с негативното въздействие на ВРС върху човека, което от своя страна ще е предпоставка за поява на прегаряне.

Инструменти и методи на изследване

В проучването участват 142 работещи на свободна практика (фрилансъри) респонденти. Средната възраст на участниците е 36 години.

Проучването е направено чрез анкета в Google docs, която включва:

- Въпросник на К. Маслак за самооценка на прегаряне;
- Скала за психично благополучие на К. Риф по адаптация на К. Тагарева.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Най-голям процент от анкетираните работят в областта на финансите и счетоводството (N=27; 19%), следвани от респондентите, работещи в сферата на изкуството (N=22; 15,5%), специалисти в IT сферата (N=20; 14,1%) и медицината (N=17; 12%).

По-голямата част от анкетираните са на възраст 21–30 години (N=56; 38%), следвани от респондентите на възраст 31–40 (N=41; 28,9%) (Таблица 1).

Таблица 1. Демографски характеристики на извадката

Променливи	Отговори	N	%
Професионална област	IT	20	14,1
	Графичен дизайн	14	9,9
	Финанси и счетоводство	27	19,0
	Маркетинг и реклама	15	10,6
	Медицина	17	12,0
	инженерна дейност	8	5,6
	Юристи	10	7,0
	Журналисти	9	6,3
	В областта на изкуството	22	15,5

Възрастова структура	21-30	54	38,0
	31-40	41	28,9
	41-50	37	26,1
	над 50	10	7,0

Резултатите от изследването на психичното благополучие и синдрома на прегарянето в трите му проявления са представени в Таблицы 2 и 3.

Таблица 2. Психично благополучие

Скала	Ниво		
	ниско % (N)	средно % (N)	високо % (N)
Позитивни отношения	26,06 (37)	73,94 (105)	-
Автономия	7,04 (10)	71,83 (102)	21,13 (30)
Управление на средата	16,2 (23)	71,83 (102)	11,97 (17)
Личностно израстване	-	81,69(116)	18,31 (26)
Цели в живота	-	64,79 (92)	35,21 (50)
Себеприемане	90,14 (128)	14 (9,86)	-
Психично благополучие	1,4 (2)	94,4 (134)	4,2 (6)

Таблица 3. Синдром на професионално прегаряне

Скала	Ниво		
	ниско % (n)	средно % (n)	високо % (n)
Емоционално изтощение	-	-	100 (142)
Деперсонализация	-	40,14(57)	59,86 (85)
Понижаване на личните постижения	35,92 (51)	54,93 (78)	9,15 (13)

Анализът на резултатите показва средни стойности по всички подскали на благополучието.

Може да се каже, че респондентите определят психичното благополучие като цялостно преживяване, изразяващо се в субективното чувство на щастие, свързано с базисните човешки ценности и потребности.

Впечатление прави ниският бал по скалата за себеприемане, което говори за неудовлетвореност, отчуждаване от себе си и деперсонализация.

Измерването на синдрома на прегарянето показва, че 100% от анкетираните имат високи нива по скалата за емоционално изтощение. Това е категорична индикация за изчерпване на емоционалните, физическите и енергийните ресурси на човека. Изтощението се проявява в хронична емоционална и физическа умора, безразличие и студенина спрямо околните, депресия и раздразнителност.

Високите стойности на деперсонализация говорят за необходимост от редуциране на стреса в работата, което се изразява в слаба ангажираност на човека в

работния процес и нуждите на клиента. В резултат той смята, че е неспособен да проявява емпатия и споделя неудовлетворение от отношението към него.

Корелационен анализ

Използвана е рангова корелация на Спирмън ρ_o . В процеса на работата се постави изследователският въпрос: „Има ли статистически значима монотонна асоциация между психичното благосъстояние и емоционалното изтощение, деперсонализацията и понижаването на личните постижения, измерени по скалата на Барет (Barrett, 2007).

Хипотезата е: „Има статистически значима монотонна асоциация между психичното благополучие и емоционалното изтощение, деперсонализацията и понижаването на личните постижения“.

Резултатите показват, че статистически значима връзка има само между компонента себеприемане и деперсонализацията. Спирмън ρ_o за двата компонента е $\rho(142)=0,23$, $p<0,001$. Корелацията е положителна, което означава, че колкото по-голяма е стойността на себеприемането, толкова по-малка е степента на деперсонализация.

При прилагане на методиката на Коен (Cohen, 1988) големината на ефекта е близка до средната. Стойността на коефициента на детерминация r^2 показва, че приблизително 7% от дисперсията на деперсонализацията се асоциира с дисперсията на психичното благополучие на изследваните лица.

Кростабулацията сочи статистически значима корелация между позитивните отношения и понижаването на личните постижения $\chi^2 = 7,806$, $p<0,001$, $N=142$, Cramer's $V=0,23$.

Анализът установява много слаба корелация между психичното благополучие и понижаването на личните постижения $\chi^2 = 9,712$, $p<0,001$, $N=142$, Cramer's $V=0,19$.

Резултатите от анализа на психичното благополучие показват преобладаващи средни стойности по всички шест компонента с изключение на себеприемането. Отбелязана е статистически значима свързаност на този конструкт с компонента деперсонализация.

Ниският бал по скалата говори за неудовлетворение от себе си, загриженост и безпокойство.

По отношение на появата на прегаряне резултатите показват категорично емоционално изтощение на респондентите, което означава, че те смятат работата си за стресираща и изискваща. Чувстват се преуморени от голямото натоварване и необходимостта да се работи постоянно на върха на възможностите.

Деперсонализацията от своя страна се свързва със загриженост и внимателно отношение към клиента. Високите стойности по този конструкт говорят за необходимост от намаляване на стреса в работата, което се изразява в слаба ангажираност на човека в работния процес и нуждите на клиента. В резултат

той смята, че е неспособен да проявява емпатия и е неудовлетворен от отношението към него.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Това проучване се опитва да определи влиянието на ВРС върху появата на синдрома на прегарянето. Анкетиранията група показва високи стойности на емоционално изтощение и деперсонализация, което е потвърждение на Хипотеза 1 и категорично говори за преживяване на хроничен дистрес и чувство на постоянна преумора.

Хипотеза 2 не получава категорично потвърждение, тъй като не бяха открити достатъчен брой статистически значими връзки между компонентите на психичното благополучие и прегарянето.

Това означава, че този конструкт не може да се използва като индикатор за прегаряне при работа в условията на ВРС.

Високите нива на емоционално изтощение вероятно са причинени от социодемографски фактори, както и от спецификата на работната среда.

ЛИТЕРАТУРА

- Тагарева, К. (2016) Психично благополучие в късното юношество. В *Смисъл и психично благополучие в развитието* (с. 76-101). Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Янакиев, Ю. (2019) *Диагностика на бърнаут синдром при педагогическите специалисти. Стратегии за справяне с хроничния стрес на работното място*. Пловдив: УИ „П. Хилендарски“.
- Appelbaum, E., Bailey, T., Berg, P., & Kalleberg, A. (2000). *Manufacturing Advantage: Why High-Performance Work Systems Pay Off*. Ithaca, NY: ILR Press.
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17, 99-120. <http://dx.doi.org/10.1177/014920639101700108>
- Bohlander, G., Snell, S., & Sherman, A. W. (2004). *Managing Human Resources*. Mason, OH: Thomson/South-Western.
- Boxall, P. & Macky, K. (2008). High-involvement work processes, work intensification and employee wellbeing: A study of New Zealand worker experiences. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 46(1): 38–55. [1038-4111] DOI: 10.1177/1038411107086542
- Danna, K. & Griffin, R. W. (1999). Health and well-being in the workplace: A review and synthesis of the literature. *Journal of Management*, 25(3), 357–384. <https://doi.org/10.1177/014920639902500305>

- Delery, J. & Shaw, J. (2001). The strategic management of people in work organizations: Review, synthesis, and extension. *Research in Personnel and Human Resources Management*, 20, 165–197.
- Dyer, L. & Reeves, T. (1995). Human resource strategies and firm performance: What do we know and where do we need to go? *International Journal of Human Resource Management*, 6(3), 656–670.
- Godard, J. (2004). A critical assessment of the high performance paradigm. *British Journal of Industrial Relations*, 42(2), 349-378.
- Guest, D. (2017). Human resource management and employee well-being: towards a new analytic framework. *Human Resource Management Journal*, 27(1), 22-38. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12139>
- MacDuffie J. P.(1995) Human Resource Bundles and Manufacturing Performance: Organizational Logic and Flexible Production Systems in the World Auto Industry, *Industrial and Labor Relations Review*, 48, 197-221. <http://dx.doi.org/10.2307/2524483>
- Macky, K. & Boxall, P. (2008). High-involvement work processes, work intensification and employee well-being: A study of New Zealand worker experiences. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 46(1), 38–55. <https://doi.org/10.1177/1038411107086542>.
- Peccei, R., van de Voorde, K., & Van Veldhoven, M. (2013). HRM, well-being and performance: A theoretical and empirical review. In D. Guest, J. Paauwe, & P. M. Wright (Eds.), *HRM and Performance: Achievements and Challenges* (pp. 15–46). Chichester: Wiley.
- Van De Voorde, K., Paauwe, J., & Van Veldhoven, M. (2012). Employee well-being and the HRM-organizational performance relationship: A review of quantitative studies. *International Journal of Management Reviews*, 14, 391–407. doi:10.1111/j.1468-2370.2011.00322.x
- Zhang, B., & Morris, J. L. (2014). High-performance work systems and organizational performance: testing the mediation role of employee outcomes using evidence from PR China. *The International Journal of Human Resource Management*, 25, 68-90. <http://dx.doi.org/10.1080/09585192.2013.781524>.

ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИДЕРСКИ СТИЛ И АНГАЖИРАНост В РАБОТАТА

доц. д-р Вихра Найденова

*Софийски университет „Св. Кл. Охридски“
vihranaydenova@yahoo.com*

студент Венета Стойкова

Софийски университет „Св. Кл. Охридски“

Вихра Найденова и Венета Стойкова. ВРЪЗКА МЕЖДУ ЛИДЕРСКИ СТИЛ И АНГАЖИРАНост В РАБОТАТА

Статията разглежда темата за различните лидерски стилове, както и тяхната връзка и влияние върху ангажираността в работата при служители в България. Описани са лидерски стилове като: либерален, демократичен и авторитарен; включени са лидерски стилове в съвременното: трансформационно, транзакционно и харизматичното лидерство, както и тяхното влияние и връзка с ангажираността. Направен е теоретичен обзор и са представени резултати от скоростни емпирични проучвания. Проведено е емпирично изследване сред служители в сферата на хранително-вкусовата индустрия.

Резултатите от направения корелационен и регресионен анализ показват, че и трите изследвани лидерски стила са положително свързани с ангажираността, като най-висока е корелацията на трансформационния стил на управление. От четирите субскали на трансформационното лидерство вдъхновяване и мотивиране имат най-слаба взаимовръзка. Значителна връзка се наблюдава при трансформационно лидерство – интелектуалното стимулиране и ангажираност. При трансформационно лидерство (субскала харизматичност) отново се отчита значителна положителна корелация с ангажираността. Интелектуалното стимулиране е свързано с енергичността и отдадеността на служителите.

Регресионният анализ на влиянието на лидерския стил на управление върху ангажираността на служителите показва, че прилагането на трансформационен стил на управление от лидерите има значимо положително влияние върху промените в ангажираността. Трансформационният стил на управление обяснява 28% от ангажираността. От друга страна, либералният и транзакционният стил също показват положително значимо влияние. Представени са и препоръки.

Ключови думи: лидерски стил, ангажираност

Vihra Naydenova and Veneta Stoykova. RELATIONSHIP BETWEEN LEADERSHIP STYLE AND WORK ENGAGEMENT

The article discusses the topic of different leadership styles and their relationship and influence on work engagement in Bulgarian employees. Leadership styles described are liberal, democratic and authoritarian; leadership styles in modern times are included: transformational, transactional and charismatic leadership, as well as their influence and relationship to engagement. A theoretical overview is provided and results from recent empirical studies are presented. An empirical study of employees in the food industry is conducted.

The results of the correlation and regression analyses show that all three leadership styles studied are positively related to commitment, with the highest correlation for transformational leadership style. Of the four subscales of transformational leadership, inspiring and motivating have the weakest correlation. A significant relationship is observed for transformational leadership – intellectual stimulation and engagement. In transformational leadership (charismatic subscale), again a significant positive correlation is reported with commitment. Intellectual stimulation is related to the energy and commitment of employees.

The regression analysis of the impact of leadership style on employee engagement shows that the application of transformational leadership style by leaders has a significant positive impact on changes in engagement. Transformational management style explains 28% of engagement. On the other hand, liberal and transactional styles also show positive significant influence. Recommendations are also presented.

Keywords: leadership styles, engagement

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните десетилетия един от основните фокуси на изследователите в сферата на организационната психология и развитие на човешките ресурси е ангажираността на служителите. Тя се дискутира като основен фактор за задържането на талантите, доброто трудово представяне, както и за цялостния дългосрочен успех и развитие на компаниите. Именно затова ангажираността през последните години се изследва периодично в организационен контекст, за да се провери нивото ѝ и да се вземат нужните мерки за нейното повишаване.

По света ангажираността започва да се изследва и обсъжда по-задълбочено още през 90-те години на XX век и това продължава и до днес, тъй като е доказано позитивното ѝ влияние за бъдещето на организациите. Лидерските стилове на управление могат да повлияят на ангажираността.

Академичните определения се фокусират на първо място върху психичното състояние (служителите изцяло се включват в работата и са погълнати, фокусирани

и заредени с енергия); на второ място, върху двупосочната благоприятна връзка между работодател и служител: те взаимно се грижат едни за други и влагат допълнителни усилия; и на трето, върху резултатите от ангажираността, например: застъпничество, отдаденост, допълнителни усилия, лоялност и други.

По различен начин конструктът е бил замислен като психологическо или афективно състояние (напр. привързаност, включеност и т.н.), конструкт, отнасящ се до представянето (напр. какво е изпълнението, усилия, наблюдаемото поведение и др. (Macey & Schneider, 2008) или пък нагласа. Таскър описва ангажираността като „благоприятна двупосочна връзка, при която служителите и работодателите „правят допълнителни усилия един за друг“, взаимно полезни са си, разчитат един на друг, влагат повече (Tasker, 2004).

В психологическата литература едно от най-добрите и емпирично доказани определения на ангажираността в работата е това на холандския психолог Вилмар Шофели и неговите колеги, които я дефинират като „позитивно състояние на съзнанието, което се характеризира с „енергия“, „отдаденост“ и „погълнатост“ (Schaufeli et al., 2002, Schaufeli & Bakker, 2003, Schaufeli & Bakker, 2010).

Част от въпросите, които стоят пред организациите, са: „Какво биха могли да направят/въведат, за да развият и да поддържат високи нива на ангажираност? Как лидерският стил може да подпомогне доброто трудово представяне на служителите?“

Тук е представено емпирично изследване сред служители от хранително-вкусовата промишленост, което изследва взаимовръзките и влиянието на различните лидерски стилове върху ангажираността.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ И МЕТОДИ

Лидерски стил на управление

Изследването е проведено с помощта на въпросник, които е разпространен в електронен формат до 118 служители, работещи в хранително-вкусовата промишленост. В изследването взеха участие служители на различна възраст, с различен трудов стаж и позиция в компаниите (49% мъже и 51% жени).

Въпросникът за лидерски стилове се базира на многофакторния въпросник за лидерство на Б. Бас и Б. Аволио и е стандартизиран за България от С. Илиева. Въпросникът съдържа 18 твърдения за лидерските стилове с 5-степенна Ликъртова скала за отговори. Той измерва три лидерски стила: либерален, транзакционен и трансформационен, които са и трите основни стила на управление в този инструмент.

Трансформационният стил се състои от 4 субскали: харизматичност, уважение и внимание, интелектуално стимулиране, вдъхновяване и мотивиране на подчинените. Въпросникът показва много добро ниво на надеждност ($\alpha=0,95$).

Ангажираност

Изследването за ангажираността е осъществено чрез Утрехтската скала за ангажираност в работата (UWES; Shaufeli & Bakker, 2004), която включва 17 твърдения, образуващи три субскали: енергичност, отдаденост и погълнатост. Твърденията се оценяват с помощта на 7-степенна Ликъртова скала и измерват честота. Скалата варира от 0 – „никога“, до 6 – „непрекъснато (всеки ден)“.

Енергичността включва твърдения като „Когато се събуждам сутрин, съм мотивиран да отида на работа“, отдадеността – „Горд съм от работата, която имам“, и погълнатостта – „Напълно се отдавам на работата си“. Коефициентът на вътрешна съгласуваност е измерен чрез алфа на Кронбах и в това изследване е $\alpha=0,97$ за целия въпросник. Консистентността за всяка отделна субскала е: енергичност – $\alpha=0,91$, отдаденост – $\alpha=0,84$, и погълнатост – $\alpha=0,87$.

Устойчива ангажираност

Изследването е осъществено чрез въпросник, който включва няколко основни подскали, измерващи общата устойчива ангажираност. Въпросникът е заимстван от методология на компанията „Тауърс Уотсън“ за измерване на ангажираността на служителите в глобален контекст. Той включва 16 твърдения, които включват въпроси за „моята работа“, „моя пряк ръководител“, „развитие“, „лидерство“ и „ангажираност“, изграждащи устойчивата ангажираност. Твърденията се оценяват с помощта на 5-степенна Ликъртова скала (от 1 – „Не съм съгласен“, до 5 – „Съгласен съм“). Коефициентът на вътрешна съгласуваност е измерен чрез алфа на Кронбах ($\alpha=0,94$).

Настоящото изследване има за цел и да установи удовлетворението от социалните придобивки, лидерския стил на управление и ангажираността на служителите, както и влиянието на демографските фактори. Също така се изследват взаимовръзките между лидерския стил на управление и удовлетворението от социалните придобивки с ангажираността. Изследва се влиянието на лидерския стил върху ангажираността на служителите. Емпиричното изследване е проведено в организации в хранително-вкусовият сектор в България.

АНАЛИЗИ И ДИСКУСИЯ

Една от целите на настоящото изследване е да се проучи дали има взаимовръзки на демографските фактори с удовлетворението от социалните придобивки, лидерския стил и ангажираността в сферата на хранително-вкусовата индустрия. Изследва се и дали съществува корелация между лидерския стил на управление в организацията и ангажираността, както и между удовлетворението от социалните придобивки и ангажираността, и дали тези фактори влияят на ангажираността и в какъв аспект.

Една от основните хипотези на изследването е, че съществуват взаимовръзки между демографските фактори (пол, възраст, общ трудов стаж, трудов стаж в организацията, позиция в организацията, отдел в организацията) и лидерския стил на управление. Тази хипотеза беше частично потвърдена чрез дисперсионен анализ. При либералния и трансформационния стил на управление има разлики в резултатите на мъжете и жените. В сравнение с мъжете, жените имат по-високи стойности на скалите, измерващи либералния и трансформационния стил на управление, а при транзакционния стил няма полови различия. Анализът показва, че на всяка от подскалите жените имат по-високи средни стойности от мъжете ($p < 0,01$). Може да се твърди, че жените като цяло ценят трансформационния стил на управление във всеки аспект: харизматичност, вдъхновяване и мотивиране, интелектуално стимулиране, и уважение и внимание. Този стил на управление стимулира мотивацията и следването на целта както от лидера, така и от служителите (Bass, 1985, Saks, 2006).

Таблица 1. Полови различия в лидерския стил

	Пол	М	SD	P
Либерален	Мъже	8,79	2,84	0,040
	Жени	10,41	3,56	
Транзакционен	Мъже	9,09	3,12	0,250
	Жени	10,27	3,54	
Трансформационен	Мъже	37,7	12,30	0,110
	Жени	42,8	13,90	

Резултатите от анализа показват, че не се наблюдават статистически значими възрастови различия. Установява се, че при трансформационния стил на управление служителите под 25 години имат най-високи резултати. Младите служители в началото на своята кариера имат по-засилено желание за свобода, креативност и желание за учене и растеж, каквато възможност дава този стил на управление. Високи средни стойности има и при служителите, които са на възраст 46–55 години, което може да се обясни с желание за промяна, за въвеждане на нови идеи за по-добра организация, и с дадената им възможност да покажат своите знания и натрупан опит, следвайки ръководителя си.

Може да се предположи, че тази група служители са преминали през различни стилове на управление и могат да преценят по-осъзнато кой е най-предпочитаният от тях. По отношение на трудовия стаж в организация и общия трудов стаж от резултатите се вижда, че при либералния стил на управление с високи средни и близки стойности са служителите със стаж под 1 година, 1–3 години, 5–7 години, 10 и повече години. Същевременно при трансформационното лидерство същите тези възрастови групи показват високи средни стойности за разлика от хората с 3–5-годишен трудов стаж в компанията. Едно от

възможните обяснения, както показват и наблюденията в тази организация, е, че лидерите се стараят да прилагат различен подход спрямо индивидуалността на служителите, както и комбинация от подходи в зависимост от ситуацията и нуждите в дадения момент в екипа.

Таблица 2. Полови различия в трансформационния лидерски стил и подстилове

	Пол	M	SD	p
Харизматичност	Мъже	9,38	3,83	0,079
	Жени	11,00	3,74	
Вдъхновяване и мотивиране	Мъже	9,79	3,25	0,204
	Жени	10,68	3,67	
Интелектуално стимулиране	Мъже	8,94	3,33	0,030
	Жени	10,83	3,76	
Уважение и внимание	Мъже	9,67	3,74	0,566
	Жени	10,16	3,65	

Същевременно служителите на неръководни длъжности имат ниски стойности по отношение на трансформационния стил на управление. Тук можем да отбележим, че респондентите, отбелязали „служител“, в голямата си част са от отдел Логистика. В тази сфера работата е монотонна, не изисква креативност, няма и много свобода в самата функция – това би могло да обяснява тази разлика в ниските стойности на трансформационния стил при анкетираните служители в сравнение със служителите на позиция супервайзер/мениджър, чиито средни стойности са по-високи от тези на служителите. Може да се предположи, че служителите на позиция супервайзер/мениджър имат повече кариерен, житейски и професионален опит, имат достъп и нужда от информация за визията, мисията и целите на организацията. Те са въввлечени много повече в живота на самата компания за разлика от останалите служители и трансформационното лидерство дава именно тази възможност. Мениджърите, въввлечени в живота на компанията чрез трансформационното лидерство, имат високи стойности за този стил на управление. Те са и хората, които избират да упражняват такъв тип лидерство по отношение на преките си подчинени екипи и хора в организацията.

Друга основна хипотеза, която проверява емпиричното изследване, е, че лидерският стил на управление има силна положителна връзка с ангажираността на служителите. Предполага се и че трансформационният стил на управление има позитивна връзка с ангажираността на служителите. Тази хипотеза и подхипотеза бяха потвърдени чрез корелационен анализ. Корелацията между лидерския стил на управление и ангажираността е значима и позитивна както с общата ангажираност, така и с трите аспекта на ангажираността. От трите стила

на управление с ангажираността най-слабо корелира либералният стил на управление, а най-силно – трансформационният.

Разглеждайки ангажираността според нейните субконструкти в корелация с либералния стил на управление, се забелязва, че отдадеността корелира най-силно с либералния стил на управление. Би могло да се предположи, че когато се прилага в организационен контекст, либералният стил на управление – например ограничената намеса на ръководителя в работата на служителя, посредничество между ръководството и служителя, стимулира проявяването на отдаденост в работния процес. Допуска се, че когато е налице либерален стил на управление, това би стимулирало служителят да изпитва по-силна гордост и включеност в това, което прави в работата си, и по-лесно да се справя с предизвикателствата. Либералният стил би дал повече свобода и пространство за справяне с работните задачи и търсенето на смисъл и значение на работата и процесите.

Транзакционният стил на управление корелира положително с ангажираността. Освен това той има значима взаимовръзка с отдадеността. При този тип лидерство се наблюдава поведение, което се свързва с подчинение и следване от страна на служителите, както и по-голямо влияние на материалните стимули върху поведението. Лидерът напътства, но и санкционира, когато има необходимост. Този стил корелира позитивно с всички аспекти на ангажираността – отдаденост, погълнатост и енергичност.

Таблица 3. Взаимовръзки между лидерски стил на управление и ангажираност

	Отдаденост	Погълнатост	Енергичност	Обща ангажираност
Либерален стил на управление	0,486***	0,455***	0,440***	0,471***
Транзакционен стил на управление	0,539***	0,463***	0,476***	0,498***
Трансформационен стил на управление	0,564***	0,518***	0,529***	0,543***

Бележка: * корелацията е значима при $p < 0,05$; ** корелацията е значима при $p < 0,01$; *** корелацията е значима при $p < 0,001$.

От друга страна, транзакционното лидерство е обяснено като „лидерски стил, който мотивира служителите да произвеждат желания резултат, като се обясняват целите, които трябва да постигнат“ (Bass, 1985). Когато прекият ръководител показва независимо наблюдение и обратна връзка, съпътствани с награди за добри постижения, служителите отговарят с по-силна ангажираност.

Резултатите показаха, че трансформационният стил на управление корелира силно и положително с общата ангажираност, както и с всеки един от суб-

конструктите на ангажираността. Този тип лидерство показва по-висока взаимозависимост и позитивна корелация с ангажираността в сравнение с останалите видове лидерско управление. Значителна е връзката на трансформационното лидерство с отдадеността, енергичността и погълнатостта. Трансформационните лидери мотивират и дават възможност на екипите си да постигат целите си, позовавайки се на по-висши морални ценности и идеали. Трансформационното лидерство се свързва в позитивен аспект с ангажираността на служителите, които го оценяват високо, а това им позволява по-високи нива и свобода на креативност, иновативност и възможности за проактивност.

Трансформационните лидери стимулират оптимистичната нагласа на служителите и съответно засилват тяхната ангажираност (Tims et al., 2011). Отбелязва се, че връзката пряк ръководител–служител е ресурс и е ключова за ангажираността на служителите. Връзката с прекия ръководител влияе позитивно на ангажираността на служителите. Трансформационният стил на управление показва по-силна връзка на прекия ръководител и служителя, и е двупосочна.

Друга основна хипотеза, която беше проверена, е, че лидерският стил на управление влияе върху ангажираността на служителите. Тя се потвърди. Регресионният анализ на въздействието на лидерския стил на управление върху ангажираността на служителите показва, че и трите изследвани лидерски стила имат позитивно влияние върху ангажираността. Анализът подкрепя извода, че когато лидерите прилагат трансформационен стил на управление, се наблюдава значимо положително влияние върху ангажираността в работата. Трансформационният стил на управление обяснява 28% от общата ангажираност. Според концепцията на Уилям Макей и Бенджамин Шнайдер (Macey & Schneider, 2008), трансформационното лидерство влияе върху поведението, както и доверието, които са важни фактори за проявата на ангажираността. Следователно, колкото повече се прилага трансформационният стил на управление, толкова по-позитивно ще влияе това за повишаване на ангажираността на служителите. Либералният и транзакционният стил също имат позитивно влияние върху ангажираността. Когато разглеждаме влиянието на лидерския стил на управление, става ясно, че трите стила на управление имат позитивно влияние върху ангажираността, като най-силно е това на трансформационния стил. Може да се предположи, че в организации с добре развито лидерство и практики по управление и развитие на човешките ресурси стиловете може да се адаптират и балансират спрямо индивидуалността и отговорностите на служителите и типа организация.

Според изследванията през последните години трансформационното лидерство включва две страни: лидери и последователи, които взаимно засилват своята мотивацията и нагласата за постигане на целите. Наблюдава се сливане на целите и насочеността на лидерите и последователите. Няма съмнение, че трансформационното лидерство се свързва с доброто представяне на служителите (Barling,

Weber, & Kelloway, 1996; Bass, Avolio, Jung, & Berson, 2003; Dvir, Eden, Avolio, & Shamir, 2002; Yammarino & Bass, 1990). Положителните крайни резултати са свързани с поведения и нагласи на човека като ефикасност, емоционална ангажираност (Barling et al., 1996), вътрешна мотивация (Charbonneau, Barling, & Kelloway, 2001), както и вяра в лидера (Podsakoff et al., 1990).

В допълнение този тип лидерство подпомага и връзките между хората, групите и организационното представяне. Поведението на лидера цели синхронизиране на основните ценности, убеждения и поведения на последователите с колективните организационни интереси (Podsakoff et al., 1990), което може да доведе до силна ангажираност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ПРЕПОРЪКИ

Резултатите от изследването показаха, че от трите субконструкта на ангажираността при служители от хранително-вкусовата сфера – погълнатостта в организацията има най-високи средни стойности, а най-ниски средни стойности се регистрират за субконструкта енергичност.

При корелационен и регресионен анализ и трите изследвани лидерски стила имат положителна взаимовръзка с ангажираността в работата, като най-висока е корелацията на трансформационния стил на управление с ангажираността на служителите.

Значителна позитивна връзка се наблюдава при трансформационното лидерство – подскала Интелектуалното стимулиране, с общата ангажираност. При трансформационното лидерство – подскала Харизматичност, отново се отчита значителна положителна корелация с ангажираността. Интелектуалното стимулиране показва значима позитивна взаимовръзка с енергичността и отдадеността на служителите.

Тук се наблюдават и спецификите на сектора, в който е проведено емпиричното изследване – хранително-вкусовата индустрия. Предвид по-ниските резултати в областите енергичност и отдаденост като аспекти на ангажираността едно от възможните действия е развитието на лидерите, както и други мерки, свързани с комуникацията в организацията, практиките по управление и развитие на човешките ресурси, възможностите за учене и развитие. Чрез анализа на резултатите от емпиричното изследване, както и с помощта на специалисти по управление на човешките ресурси би могла да се изготви подходяща лидерска програма на мениджърите, отчитайки възрастта на служителите, общия трудов стаж, естеството на работа, аспектите на самата организация и други. Важно е да се обсъди какви стилове на управление е подходящо да се прилагат, какви са възможностите и ограниченията на всеки един от тях. Да се обсъдят дейности и действия, насочени към развитие и прилагане на конкретните аспекти на трансформационното лидерство – уважение и внимание, вдъхновяване и мотивация, и така да се повлияе върху ангажираността на служителите.

Можем да предположим, че по този начин лидерите ще бъдат информирани и подпомогнати с инструменти и методи, и ще могат по-лесно и по-целенасочено да комуникират със служителите за постигане на отлични резултати. Както подчертават Кунерт и Луис (Kuhnert & Lewis, 1987), „трансформационното лидерство е възможно, когато ценностите (вътрешните стандарти) на лидера са приети от последователите и така предизвикват промяна в поведението, убежденията и целите на последователите“. Няма съмнение, че трансформационното лидерство се свързва с добро представяне на служителите (Barling, Weber, & Kelloway, 1996). Положителните крайни резултати са свързани с морала на човека, например ефикасност, емоционална ангажираност (ibid.), вътрешната мотивация, както и вярата в лидера (Podsakoff, MacKenzie, Moorman, & Fetter, 1990).

В допълнение, този тип лидерство подпомага връзките между хората, групите и организационното представяне. Обикновено тези резултати показват, че поведението на лидера цели синхронизиране на основните ценности, убеждения и поведението на екипите с колективните организационни интереси.

Може да се насочат усилия за въвеждане на култура на трансформационно лидерство в цялата организация. Можем да предположим, че това ще доведе до по-силна обща ангажираност, промяна в поведението и по-добро трудово представяне и резултати.

В комбинация със знанието и прилагането на трансформационния стил на управление, създаване на култура на трансформация, осъществяване на чести изследвания, както и чрез въвеждане на разнообразни и достатъчни форми на учене и социални придобивки, всеки един субконструкт на ангажираността на служителите в изследвания сектор може да се повиши.

ЛИТЕРАТУРА

- Barling, J., Weber, T., & Kelloway, T. K. (1996). Effects of transformational leadership training on attitudinal and financial outcomes: A field experiment. *Journal of Applied Psychology, 81*, 827-832.
<http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.81.6.827>
- Bass, B. M. (1985). *Leadership and Performance Beyond Expectations*. Management and Leadership. NY: Free Press.
- Bass, B. M., Avolio, B. J., Jung, D. I., & Berson, Y. (2003). Predicting unit performance by assessing transformational and transactional leadership. *Journal of Applied Psychology, 88*(2), 207-218.
- Charbonneau, D., Barling, J., & Kelloway, E. K. (2001). Transformational leadership and sports performance: The mediating role of intrinsic motivation. *Journal of Applied Social Psychology, 31*, 1521-1534.

- Dvir T., Eden, D., Avolio, B., & Shamir, B. (2002). Impact of Transformational Leadership on Follower Development and Performance: A Field Experiment. *Academy of Management Journal*, 45(4), 735-744.
- Kuhnert, K. W., & Lewis, P. (1987). Transactional and transformational leadership: A constructive/developmental analysis. *The Academy of Management Review*, 12(4), 648–657.
- Macey, W. & Schneider, B. (2008). The meaning of employee engagement. *Industrial and Organizational Psychology*, 1, 3-33.
- Podsakoff, P.M., MacKenzie, S.B., Moorman, R. and Fetter, R. (1990). The impact of transformational leader behaviors on employee trust, satisfaction, and organizational citizenship behaviors. *Leadership Quarterly*, 1, 107–142.
- Saks, A. & Rotman J. (2006). Antecedents and consequences of employee engagement. *Journal of Managerial Psychology*, 21(7), 600-619.
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2003). Test manual for the Utrecht Work Engagement Scale. Unpublished manuscript, Utrecht University, the Netherlands. <http://www.schaufeli.com>
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2010). Defining and measuring work engagement: Bringing clarity to the concept. In A. B. Bakker & M. P. Leiter (Eds.), *Work Engagement: A Handbook of Essential Theory and Research* (pp. 10–24). NY: Psychology Press.
- Schaufeli, W. B., Salanova, M., Gonzalez-Roma, V., & Bakker, A. B. (2002). The measurement of engagement and burnout: A two sample confirmatory factor analytic approach. *Journal of Happiness*, 3, 71-92.
- Tasker, J. (2004). Engagement equals productivity, *Personnel Today*, www.personneltoday.com/articles/2004/10/05/25904/engagement-equals-productivity.html (retrieved on July 20, 2022).
- Tims, M., Bakker, A. B., & Xanthopoulou, D. (2011). Do transformational leaders enhance their followers' daily work engagement? *The Leadership Quarterly*, 22(1), 121–131. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2010.12.011>
- Yammarino, F., & Bass, B. M. (1990). Transformational Leadership and Multiple Levels of Analysis. *Human Relations*, 43, 975-995.

ДИНАМИКА НА ПРИВЪРЗАНОСТТА КЪМ ОРГАНИЗАЦИЯТА В ПРОИЗВОДСТВЕНО ПРЕДПРИЯТИЕ ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ

д-р Боян Пиперков
„Асарел-Медет“ АД

Боян Пиперков. *ДИНАМИКА НА ПРИВЪРЗАНОСТТА КЪМ ОРГАНИЗАЦИЯТА В
ПРОИЗВОДСТВЕНО ПРЕДПРИЯТИЕ ПО ВРЕМЕ НА ПАНДЕМИЯ*

През последните две години светът се сблъска с невиджани предизвикателства. Тези събития оказаха влияние върху представянето на всеки работещ. Част от организациите решиха проблемите си, свързани с разпространението на инфекцията от коронавирус като преминаха на варианта „работа от вкъщи“. За производствените компании това обаче бе невъзможно.

Тук се проследява динамиката на привързаността към организацията за период от две години в производствено предприятие. За тази цел са сравнени резултатите от две направени изследвания. Първото, проведено в началото на 2020 г., обхваща 492 изследвани лица, а второто, което е направено през втората половина на 2021 г., включва 506 изследвани лица. Установени са статистически значими различия между демографските характеристики и скалите за привързаността към организацията, както и динамика в средните стойности и при двете извадки.

Ключови думи: привързаност, динамика, пандемия

Boyan Piperkov. *DYNAMICS OF COMMITMENT TO THE ORGANIZATION IN A MANUFACTURING PLANT DURING A PANDEMIC*

In the last two years, the world has faced unprecedented challenges. Undoubtedly, these events influenced the performance of every working person. Some organizations have solved their problems related to the spread of coronavirus infection by switching to the "work from home" option. However, this was not possible for the manufacturing companies.

This report aims to trace the dynamics of commitment to the organization over a period of two years in a manufacturing plant. For this purpose, the results of two studies are compared. The first one was conducted in the early 2020 with 492 respondents and the second one was done in the second half of 2021 and included 506 respondents. Statistically significant differences were found between the demographic characteristics and the attachment to the organization, as well as the dynamics in the average values in both samples.

Keywords: attachment, dynamics, pandemic

Пандемията от коронавирус доведе до психологически и социални последици, както и до съществени промени в представянето на всеки работещ човек. „Новата реалност“ бе предизвикателство за всички компании в света. Вероятно едни от най-потърпевшите от възникналата криза са производствените организации. Те трябваше да решат проблема с максималното ограничение на разпространението на ковид-19, но без да използват варианта „работа от вкъщи“. Непрекъснатият производствен цикъл не позволява откъсване от работното място, от машините, на които хората работят.

Добре познатото определение за привързаност към организацията (особено през последните години) с огромната си палитра от емоции, ценности и нагласи придоби нови измерения. Работата от вкъщи несъмнено нанася щети на нивата на привързаност на служителите. Отдалечеността от работното място е причината служителите да се чувстват в по-малка степен свързани към организацията.

В България практиката „работа от вкъщи“ не бе дотам развита, но в ситуация на пандемия е добра алтернатива. Преустановяването на работата и намаляването на капацитета на редица бизнеси са причина за трайно чувство на тревога при всеки, което в значителна степен се подсилва и от медиите.

Проведено проучване доказва, че организационната подкрепа може да намали щетите от пандемията върху служителите (Mihalache, 2021). Авторът доказва, че ако на работното място се предлагат различни видове подкрепа, нивата на привързаност ще се повишат и съответно ще се засили и чувството за благополучие.

Начините, по които организациите могат да помагат за улесняване на процеса на работа по време на пандемия, са различни. Много важно е да се осигурява необходимата техника за изпълнение на служебните задължения на служителите, които работят от вкъщи, както и техническа помощ. За хората, които не могат да се откъснат от работа, добри практики са гъвкавостта на графика на работа и осигуряването на необходимите средства за предпазване от вируса (маски, дезинфектанти, дистанция, където е възможно).

Други автори се стремят да проучат значението на признанието от страна на лидерите, което трябва да демонстрират към техните служители за това, че работят в такава сложна обстановка на пандемия, при която трябва да балансират между огромното количество работа и личните отговорности (грижа за децата по време на затварянето на училищата).

К. Дирани твърди, че по време на пандемията от ковид-19 редовното изслушване на служителите от страна на ръководителите, гледането в перспектива и гарантирането на благосъстоянието на засегнатите от пандемията е една от основните отговорности на всеки ръководител (Dirani et al., 2020). Други смятат, че е много важна информационната подкрепа, която да помогне на служителите да се адаптират към променящите се роли и изисквания на работата (Carnevale & Hatak, 2020).

По последни данни на глобално ниво почти не се намират организации, които да са успели напълно да покрият всички изисквания и препоръки на СЗО за подкрепа на служителите си, което се отразява на привързаността към организацията.

ЦЕЛ, ХИПОТЕЗИ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на изследването е да проследи динамиката в привързаността към организацията по време на пандемия в производствено предприятие.

За реализирането на целта на изследването бяха заложили следните задачи:

1. да се провери дали кризисна ситуация (пандемия) оказва влияние върху привързаността към организацията;
2. да се провери дали съществуват статистически значими различия между демографските характеристики и привързаността към организацията.

Хипотеза на изследването: ще се наблюдават промени в средните стойности по демографски характеристики (възраст, пол, общ трудов стаж, ниво в йерархията и образование) спрямо скалите, измерващи привързаността към организацията, причинени от кризисната ситуация (пандемия).

МЕТОДИКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Въпросникът, който беше използван за целите и на двете изследвания, е методиката за измерване на привързаността към организацията по трикомпонентния модел на Майер и Алън (Илиева, 1998). Тя включва 24 твърдения, които трябва да се оценят чрез петстепенна Ликертова скала.

Изследванията са проведени в една от големите организации, чиято сфера на дейност е добив и преработка на медна руда. В компанията работят приблизително 1200 човека.

Първото изследване бе проведено в самото начало на пандемията и обявяването на извънредно положение в Република България – от 28 февруари до 13 март 2020 г., като общият брой изследвани лица е 492 човека. Второто изследване бе проведено след като вече бе изминала повече от година – от 1 до 30 септември 2021 г. Респондентите, които се включиха в него, са 506 човека. Коефициентът на вътрешна съгласуваност на айтемите алфа на Кронбах и при двете извадки е на много добро ниво (2020 г. – 0,767; 2021 г. – 0,740).

Разпределението според демографските характеристики на служителите, които взеха участие в изследванията и при двете извадки, е идентично. Според възрастта преобладават изследваните лица в групата 46–55-годишните (2020 г. – 24,8%; 2021 г. – 28,7%). Предвид сферата на дейност на компанията очаквано по-голям брой са мъжете (2020 г. – 60,6%; 2021 г. – 63,6%) в сравнение с жените.

Логично, служителите с най-дълъг общ трудов стаж – над 20 години (2020 г. – 30,3%; 2021 г. – 37,5%) заемат най-голям дял в сравнение с другите групи. Според нивото в йерархията преобладават работниците (2020 г. – 49,8%; 2021 г. – 51,2%), а според образованието най-голям процент са служителите със средно образование (2020 г. – 38,0%; 2021 г. – 47,8%).

АНАЛИЗ НА ПОЛУЧЕНИТЕ РЕЗУЛТАТИ

От проведеня еднофакторен дисперсионен анализ (Таблица 1) при първото изследване се виждат статистически значими различия при ниво $p < 0,05$ между демографските характеристики възраст, общ трудов стаж и ниво в йерархията, и всички скали на привързаността към организацията. При пола и образованието не се установява влияние единствено при продължителната привързаност.

При второто проведено проучване през 2021 г. се наблюдават промени при установените различия (ниво $p < 0,05$) спрямо демографските характеристики и скалите на привързаността към организацията. При общия трудов стаж и образованието се откриват статистически значими различия по всички изследвани скали. Полът и нивото в йерархията имат отношение със скалите афективна и инструменталната привързаност, а възрастта не е статистически значимо свързана с афективната привързаност.

Таблица 1. Статистически значими различия от проведен еднофакторен дисперсионен анализ

Демографска характеристика	2020 г.					
	Афективна		Инструментална		Нормативна	
	F	p	F	p	F	p
Възраст	4,768	0,000	4,154	0,000	2,805	0,011
Пол	7,159	0,001			4,005	0,019
Общ трудов стаж	3,962	0,000	4,091	0,000	2,736	0,009
Ниво в йерархията	5,679	0,001	5,280	0,001	8,591	0,000
Образование	5,976	0,000			4,142	0,001

ВЪЗРАСТ

От получените резултати от първото изследване, проведено през 2020 г. (Таблица 1), става ясно, че служителите в групата над 55-годишна възраст имат най-високи средни стойности по всички скали на привързаността за разлика от най-младите служители в организацията – тези до 25 години, които имат най-ниски средни стойности. Донякъде тези резултати са напълно логични предвид това, че формирането на привързаност е продължителен процес, за който се

изисква време. Освен това преди започването на пандемията информацията за новия вирус не е толкова задълбочена и вероятно повечето хора не са вярвали, че съвсем скоро тя ще се превърне в глобален проблем.

Таблица 2: Статистически значими различия от проведен еднофакторен дисперсионен анализ.

Демографска характеристика	2021 г.					
	Афективна		Продължителна		Нормативна	
	F	p	F	P	F	p
Възраст			3,716	0,003	2,385	0,037
Пол	8,086	0,000	12,698	0,000		
Общ трудов стаж	3,068	0,002	4,742	0,000	3,047	0,002
Ниво в йерархията	3,534	0,007	4,813	0,001		
Образование	10,008	0,000	8,204	0,000	4,683	0,000

При второто изследване, след вече разразилата се пандемия и преминаването през няколко вълни на заболявания от ковид, се запазват резултатите при инструменталната привързаност. Разлика се наблюдава в средните стойности на нормативната привързаност, където най-високите средни стойности вече не са при най-възрастните служители, а при тези в групата 46–55 години, а най-ниски са при 36–45-годишните. Логично е по-възрастните служители по време на пандемията да се безпокоят повече за здравословното си състояние (въпреки предприетите мерки в организацията), което несъмнено се отразява като цяло на привързаността към организацията и в частност – на нормативната привързаност, обясняваща чувството за морален дълг към организацията.

ПОЛ

Полът оказва статистически значимо влияние върху афективната и нормативната привързаност при проведеното през 2020 г. изследване, където се наблюдават по-високи средни стойности при жените.

Интересен е фактът, че по-високите средни стойности при жените се запазиха (афективна и инструментална привързаност) и по време на пандемията, за което свидетелстват получените резултати от проведеното през 2021 г. изследване. Макар и със значително по-малък брой респонденти, устойчивостта при нивата на привързаност на жените по време на кризисна ситуацията подчертава огромното значение, което те имат за организацията, в която работят.

ОБЩ ТРУДОВ СТАЖ

Общият трудов стаж оказва влияние и при трите скали на привързаността към организацията при двете изследвания. При първата извадка очаквано служителите с най-голям общ трудов стаж – над 20 години, имат най-високи средни стойности, докато при техните колеги с 1–2 години общ трудов стаж се наблюдават най-ниски средни стойности.

При втората извадка се наблюдава съществена разлика в получените резултати. Служителите с общ трудов стаж 1–2 години имат най-високи средни стойности по афективна привързаност, а тези в групата с 11–15-годишен трудов стаж – най-ниски.

При инструменталната и нормативната привързаност най-високи средни стойности имат служителите със стаж от 16 до 20 години. На другия полюс най-ниски средни стойности се наблюдават при инструменталната привързаност при служителите със сравнително малък общ трудов стаж – 1–2 години, а при нормативната, с еднакво ниски стойности – 3–5 години и 6–10 години.

Получените резултати от проведеното проучване след началото на разпространението на коронавирусната инфекция показват негативното отражение върху нивата на привързаност към организацията при респондентите с голям общ трудов стаж. Независимо от факта, че организацията се намира в сравнително малка община в България и съответно липсват достатъчно алтернативи, вероятно поради притесненията си за здравословното си състояние служителите с най-голям общ трудов стаж (респективно най-възрастните) започват да не се чувстват дотам сигурни на работното си място.

НИВО В ЙЕРАРХИЯТА

При демографската характеристика ниво в йерархията се наблюдават статистически значими различия при всички скали на привързаността към организацията (2020 г.). Най-високи средни стойности имат работниците, а представителите на висшето ръководство – най-ниски.

Резултатите от проведеното второ проучване свидетелстват за настъпили промени в средните стойности, които вероятно също се дължат на разразилата се пандемия. Промяната тук е, че вече се наблюдават най-високи средни стойности при афективната привързаност при висшето ръководство, а най-ниски – при работниците.

Настъпилата непозната до момента ситуация е причина ръководителите в изследваната организация да засилят страха си, че може да загубят служители, ако те напуснат организацията. Служителите, заемащи по-високи нива в организационната йерархия, осъзнават в по-голяма степен, че бъдещо напускане на организацията ще генерира редица загуби (престиж, доход, приятели, социална среда).

ОБРАЗОВАНИЕ

Наблюдават се промени в средните стойности и според образованието. В първото проучване се регистрира тенденцията колкото по-ниско е образованието на служителите, толкова по-ниски да са нивата на привързаност, и обратното. Съответно, най-ниски средни стойности се наблюдават при служителите с основно образование, а най-високи – при служителите с висше образование (бакалавър и магистър).

Във второто изследване се наблюдава динамика в средните стойности, но като цяло се запазва тенденцията по-високообразованите служителите да демонстрират по-високи средни стойности.

Таблица 3. Средни стойности от проведен еднофакторен дисперсионен анализ – 2020 г. и 2021 г.

Дем. х-ка	Група	2020 г.			2021 г.		
		Средни стойности			Средни стойности		
		А*	И*	Н*	А*	И*	Н*
Възраст (в години)	до 25	2,90	2,79	3,16		3,16	3,54
	26-35	3,31	3,06	3,33		3,37	3,51
	36-45	3,38	3,24	3,45		3,39	3,47
	46-55	3,41	3,33	3,44		3,45	3,56
	>55	3,56	3,42	3,54		3,63	3,51
Пол	Мъж	3,38		3,41	3,35	3,40	
	Жена	3,47		3,48	3,45	3,63	
Общ трудов стаж (в години)	до 1	3,10	3,34	3,30			
	1-2	2,95	2,59	3,02	3,65	3,30	3,70
	3-5	3,28	3,02	3,33	3,32	3,39	3,47
	6-10	3,40	3,20	3,42	3,37	3,40	3,47
	11-15	3,36	3,04	3,32	3,28	3,36	3,52
	16-20	3,39	3,25	3,44	3,30	3,60	3,62
	> 20	3,47	3,40	3,50	3,40	3,49	3,52
Ниво в йерархията	Висше ръководство	3,21	2,87	3,36	3,65	3,36	
	Средно ръководство	3,37	3,12	3,42	3,41	3,39	
	Работници	3,43	3,33	3,49	3,36	3,50	
Образование	Основно	3,17		3,17			
	Средно	3,33		3,31	3,29	3,49	3,50
	Професионален бакалавър	3,29		3,31	3,35	3,33	3,61
	Бакалавър	3,34		3,55	3,47	3,52	3,57
	Магистър	3,55		3,52	3,54	3,43	3,57

Бележка: * А – афективна привързаност; И – инструментална (продължителна) привързаност; Н – нормативна привързаност;

ИЗВОДИ И ОБОБЩЕНИЕ

Обхванатият период отпреди началото на пандемията и след нейното разрастване ни дава ясен поглед как тя оказва влияние върху привързаността към организацията. Поставените задачи на изследването са успешно изпълнени. Проследено е по какъв начин се променят средните стойности на статистически значимите зависимости между демографските характеристики и скалите на привързаността към организацията.

Наблюдаваните промени в средните стойности при влиянието на почти всички демографски характеристики може да са доказателство, че пандемията оказва влияние върху привързаността към организацията. Издигнатата хипотеза е отчасти потвърдена. Само при демографските характеристики пол и образование (отчасти) не се наблюдават съществени промени в средните стойности приблизително година и половина след началото на пандемията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Пандемията, която към този момент все още не е завършила, и политическите събития в световен мащаб и у нас очертават съвсем нова перспектива пред мениджърите и най-вече пред тези, които ръководят производствени компании, при които вариантът „работа от вкъщи“ не е възможен.

Анализите от описаните проведени изследвания установяват, че пандемията оказва влияние върху привързаността на служителите към организацията. Организацията, в която са проведени изследванията, спазва изключително стриктно всички мерки, свързани с ограничението на разпространението на вируса, което определено изгражда сигурност у служителите. За съжаление не всички организации могат да осигурят подобен ресурс на служителите си.

ЛИТЕРАТУРА

- Илиева, С. (1998). *Привързаност към организацията. Психологически анализ*. София: „Албатрос“.
- Carnevale, J. B., & Hatak, I. (2020). Employee adjustment and well-being in the era of COVID-19: Implications for human resource management. *Journal of Business Research*, 116, 183–187.
- Dirani, K. M., Abadi, M., Alizadeh, A., Barhate, B., Garza, R. C., Gunasekara, N., Majzun, Z. (2020). Leadership competencies and the essential role of human resource development in times of crisis: A response to Covid-19 pandemic. *Human Resource Development International*, 23(4), 380–394.

Mashiho Mihalache (2021); How workplace support for the COVID-19 pandemic and personality traits affect changes in employees' affective commitment to the organization and job-related well-being. Department of Strategy and International Business, Amsterdam Business School, University of Amsterdam, The Netherlands.

СЕМЕЙНИЯТ И ПРОФЕСИОНАЛНИЯТ ЖИВОТ: БАЛАНС ВМЕСТО КОНФЛИКТ

гл. ас. д-р **Дамяна Иванова Цветанова**
СУ „Св. Климент Охридски“
damyana_ivanova@phls.uni-sofia.bg

гл. ас. д-р **Плама Сергеева Христова**
СУ „Св. Климент Охридски“
plama@phls.uni-sofia.bg

Дамяна Цветанова и Плама Христова. СЕМЕЙНИЯТ И ПРОФЕСИОНАЛНИЯТ ЖИВОТ: БАЛАНС ВМЕСТО КОНФЛИКТ

В съвременния свят все повече са семействата, в които работят и двамата партньори, и това създава предизвикателства пред балансирането между семейната и професионалната сфера. Опитите за интегрирането на семейните и работните роли демонстрират, че изискванията в едната област от живота често преливат и в другата и създават конфликти между ролите. Междуролевият конфликт между работата и семейството възниква, когато ролевите изисквания от сферата на работата и семейството са взаимно несъвместими в някакво отношение и се намесват едни в други. Статията е посветена на начините на търсене на баланс между професионалния и семейния живот, и на положителното влияние на семейния живот върху професионалния, както и на професионалния живот върху семейния. Изследват се и взаимовръзките между конфликта „работа–семейство“, значимостта на живота извън работното място и значимостта на професионалния живот при работещи мъже и жени, които живеят в брак или на семейни начала.

Ключови думи: баланс „работа-семейство“, междуролеви конфликт, значимост на живота извън работата, значимост на професионалния живот, конфликт „работа-семейство“

Damyana Tsvetanova and Plama Hristova. FAMILY AND PROFESSIONAL LIFE: BALANCE INSTEAD OF CONFLICT

In the modern world, there are more and more dual-career families, and this creates challenges for balancing the family and professional spheres. Attempts to integrate family and work roles have shown that requirements in one area of life often spill over into the other, creating conflicts between roles. The inter-role conflict between work and family arises when the role requirements of both spheres are

mutually incompatible in some respects and interfere with each other. This article focuses on the ways to find balance between work and family roles and the positive impact of family life on work and of work on family life. The correlations between work-family conflict, the importance of family life and the importance of professional life in working men and women living in marriage or cohabiting are also explored.

Keywords: work-family balance, inter-role conflict, importance of family life, importance of family life, work-family conflict

УВОД

Семейството и професионалната реализация са два особено значими фактора в живота на човека. Всяка от тези две важни сфери отправя редица предизвикателства пред него и умелото съчетаване на ролите, свързани със семейната и с професионалната сфера, е от критично значение за субективното му благополучие.

В съвременните условия балансирането на различните социални роли в посочените две области е силно повлияно от свързаната с ковид-19 пандемия и последствията от нея, както и от социалната изолация, пряко следствие от принудителното затваряне, въведено в редица страни по света. Тези променени реалности наложиха в глобален мащаб редица организации да предоставят на служителите си възможността да работят предимно онлайн от къщи. По-ранни проучвания, проведени преди пандемията от ковид-19, посочват данни както за благоприятното повлияване на работата от къщи върху баланса между работа и семейство, но и резултати, които алармират за негативно влияние на онлайн работата от къщи върху баланса работа–семейство (Andrade & Lousã, 2021). Новите реалности предоставят възможности за разширяване на изследователските търсения и е интересно да се отчетат променените отношения между ролите при работещите родители в България.

СЪЩНОСТ НА КОНФЛИКТА МЕЖДУ РАБОТАТА И СЕМЕЙСТВОТО

Конфликтът между работата и семейството е широко проучван в изследователските среди. Най-общо, той се определя като „свкупността от напрежения, възникващи в случаите, когато професионалните и личните роли се изпълняват по начин, по който изпълнението на едната роля затруднява съобразяването с другата“ (Lemos et al., 2020, p. 390). Влиянието на този конфликт върху редица сфери от живота на личността може да доведе до негативни последици не само за конкретния човек, но и за семейството му, както и за организацията, в която работи. Натискът, породен от конфликта работа–семейство, засяга партньора, децата и близките родственици, но и мениджърите и подчинените, с които човекът си взаимодейства в организацията (Христова, 2009).

Изследователите разглеждат конфликта между работата и семейството в две направления и смятат, че не е коректно той да се приема като един конструктор, тъй като работата и семейството са две отделни значими сфери от живота, които обаче са свързани и взаимно си влияят (Netemeyer et al., 1996). Нетемайер, Боулс и Макмъриън дефинират конфликта работа–семейство като „форма на междуролеви конфликт, при който общите изисквания, времето, посветено на работата, и напрежението, създадено от работата, пречат на изпълнението на семейните отговорности“ (Netemeyer et al., 1996, p. 401). Тези автори подчертават различието между двата конфликта и разглеждат конфликта семейство–работа като „форма на междуролеви конфликт, при който общите изисквания, времето, посветено на семейството, и напрежението, създадено от семейството, пречат на изпълнението на свързаните с работата отговорности“ (Netemeyer et al., 1996, p. 401).

След обявяването на извънредните мерки, свързани с пандемията от ковид-19, редица работещи родители се оказаха принудени да осъществяват трудовата си дейност онлайн от къщи. Това ги постави в условия на принудително съчетаване на двете сфери – професионална и семейна, което в редица случаи е съпроводено от напрежение, произтичащо от изискванията на професионалната и семейната роля. Подобно напрежение е стресиращо и може да се свърже с прояви на професионален стрес в редица сфери, където пандемичната обстановка възпрепятства плавното преминаване към работа от къщи, още повече, че това се случи неочаквано и недостатъчно добре регламентирано в началото на пандемията за редица организации. Съгласно едно широко разпространено схващане при професионалния стрес възприеманото напрежение надхвърля способностите за справяне (Palmer, Cooper, & Thomas, 2004).

Същевременно при хората на средна възраст изискванията, произтичащи от работата и семейството, нерядко се свързват с по-силно претоварване от всекидневния стрес, тъй като към тях предявяват редица изисквания и очаквания не само децата и родителите, но е налице и стремеж към кариерно развитие. По-конкретно, при жените на средна възраст се наблюдават по-високи нива на стрес, тъй като те са принудени да съчетават работните си ангажименти с отглеждането и възпитанието на децата, както и да подпомагат своите застаряващи родители (Krumov et al., 2016, p. 77). Традиционно, в редица култури е силно застъпено жените да се грижат за децата и поддържането на дома. Някои автори разглеждат пола като фактор с централно означение при изследване на конфликта работа–семейство (Beutell & O'Hare, 2018).

Появява се необходимост от умело управление на границите между ролите, изпълнявани от човека, за да се предотврати междуролеви конфликт и да се постигне баланс между работата и семейството. Гъвкавото работно време е предпоставка за установяване на баланс между ролите. От друга страна обаче, работата онлайн от къщи и повишените изисквания от професионалната сфера

може да нарушават границите на личния живот и да са в ущърб на семейната сфера. Конфликтът между работата и семейството е съпроводен от физическо изтощение, произтичащо от претоварването (Pluut et al., 2018). Междуролевият конфликт може да ескалира в резултат на повишените изисквания от работата и семейството, което да доведе до вредни последствия като стрес, депресия, тревожност, разстройства на настроението и злоупотреба с вещества.

ОБОГАТЯВАНЕ МЕЖДУ СЕМЕЙСТВОТО И РАБОТАТА

В научната литература се срещат най-вече три основни форми на конфликта работа–семейство: (а) основан на времето, (б) основан на натиск, и (в) базиран на поведение. Колкото по-значима е дадена роля за човека, толкова повече той е склонен да ѝ посвети времето си, както и по-изразени ще са натискът и специфичните поведения, нужни за изпълнението на тази роля, което от своя страна намалява времето и енергията за другата роля. Така изпълнението на едни ангажменти възпрепятства реализирането на други, като вторите може да се окажат жертвени за сметка на първите (Greenhaus & Beutell, 1985).

Изпълнението на всяка роля от човека е свързано с усвояване на нови знания, умения, материални придобивки и опит. Грийнхаус и Пауъл разглеждат обогатяването между работата и семейството като двупосочно. Те отчитат, че е налице обогатяване на семейството от работата (*work-to-family enrichment*), когато придобитите от човека в трудовата сфера опит и преживявания подобряват качеството на семейния живот, както и че е налице обогатяване на работата от семейството (*family-to-work enrichment*) в случаите, когато семейният опит и преживявания подобряват качеството на трудовия живот (Greenhaus & Powell, 2006, p. 73). Обогатяването между ролята се наблюдава в случаите, когато придобитите ресурси от едната роля подпомагат по-доброто представяне на човека в изпълнението на втората роля.

БАЛАНСИРАНЕ МЕЖДУ ПРОФЕСИОНАЛНИЯ И СЕМЕЙНИЯ ЖИВОТ

Стратегиите за управление на конфликта работа–семейство на индивидуално равнище намират приложение чрез управление на професионалните отговорности, семейните задължения и очакванията, отправени към самия себе си. В професионалната област една от най-важните стратегии за балансиране е управлението на времето. Комуникацията в семейството играе ключова роля в оказването на социална подкрепа. Служители, които получават подкрепа от брачните си партньори за своето кариерно развитие, както и в отглеждането на децата, постигат по-успешно баланс между двете сфери (Христова, 2009). Освен това важна предпоставка за постигане на баланс между работата и семейството

е осъзнаването на нуждата от балансирането им и преразглеждането на очакванията за себе си. Това предполага издигане на разумни очаквания, които позволяват баланса между двете сфери.

Социалната подкрепа на работното място и у дома може да има благоприятно влияние върху конфликта работа–семейство. Социална подкрепа е налице, когато си взаимодействат двама души или повече хора, за да се окаже подкрепа в дадена кризисна ситуация с цел да се промени или да се намали вредното ѝ влияние за даден човек (Найденова и Илиева, 2008). Понятието „социална подкрепа“ се разширява с включване на възприемания комфорт, грижа, уважение или помощ, която човек получава от околните (Ogden, 2007). Успоредно със социалната подкрепа, организационната подкрепа също е важен фактор в управлението на стреса (Ilieva, Levetrova, & Vitanova, 2021). Получаваната от човека подкрепа на работното място стимулира свободното изразяване на позиция у членовете на екипи и ученето им от кризи, което може да е ефективна превенция на организационни кризи. Придобитите знания и умения в трудовата сфера може да се пренесат в семейството, и обратното.

Представеният теоретичен обзор върху конфликта работа–семейство и обогатяването между работната и семейната среда е отправна рамка за провеждане на обсъденото по-долу емпирично изследване.

ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА ЦЕЛ И ХИПОТЕЗИ

На база на направения теоретичен обзор емпиричното изследване си постави следната изследователска цел: да проучи взаимовръзките на конфликта между работата и семейството, обогатяването на личния живот от работата и значимостта на житейските роли на работещите родители.

Основното допускане е, че съществуват взаимовръзки между конфликта между работата и семейството, обогатяването на личния живот от работата и значимостта на житейските роли на работещите родители.

Хипотеза 1: очакват се взаимовръзки между конфликта работа–семейство и семейство–работа, от една страна, и обогатяването на личния живот от работата, от друга.

Хипотеза 2: съществуват взаимовръзки между конфликта работа–семейство и семейство–работа, от една страна, и значимостта на професионалната роля и на живота извън работата, от друга.

Хипотеза 3: съществува взаимосвързаност между значимостта на житейските роли, от една страна, и обогатяването на личния живот от работата, от друга.

МЕТОД

Участници

Изследваните лица бяха привлечени на случаен принцип, онлайн, в периода между април и май 2022 г. Единственото условие за участие беше попълващите да са трудово заети родители. Извадката се състои от 129 души, като преобладават жените – 81%, а мъжете са 19%. Респондентите са на средна възраст 41 години ($SD=7,51$). Преобладават хората на възраст от 41 до 50 г. (43%), следвани от тези на 31–40 г. (36%) и на 51–61 г. (13%), а най-малко са участниците от 20- до 30-годишна възраст (8%). Преобладават респондентите с висше образование – магистър (66%) и бакалавър (17%), 10% са с докторска или по-висока степен и едва 7% са със средно образование. Според трудовия стаж на настоящото работно място най-многобройна е подгрупата на хората, работещи на настоящото си работно място от 6 до 10 г. (29%), както и от 3 до 5 г. (25%), следвани от тези с трудов стаж в организацията от 11 до 15 г. (14%), респондентите с трудов стаж между 1 и 2 години (11%) и с 16–20 г. (9%), а най-малобройни са изследваните лица, работили до 1 г. (8%) и над 20 години (4%).

Методика на изследването

За провеждане на настоящото изследване е използвана комплексна методика, състояща се от три инструмента, представени по-долу.

Въпросник за конфликта между работа и семейство

Инструментът за конфликта между работата и семейството е разработен от Нетемайър, Боулс и МакМъриън (Netemeyer, Boles, & McMurrian, 1996). Състои се от 10 твърдения, които разглеждат конфликта между работата и семейството като две различни, но свързани области на този междуролеви конфликт – конфликт работа–семейство и конфликт семейство–работа. Тези две области попадат в 2 субскали:

1. *Скалата за конфликта работа–семейство* съдържа 5 айтема, насочени към това, как работата оказва отрицателно въздействие върху семейната сфера. Надеждността на субскалата за настоящото изследване е висока ($\alpha=0,89$).

2. *Скалата за конфликта семейство–работа* съдържа 5 айтема, които разкриват как семейната ангажираност се отразява негативно на работата. Надеждността на субскалата е висока ($\alpha=0,80$).

Използва се петстепенна Ликертова скала за отговори от 1 – „категорично не съм съгласен/а, до 5 – „напълно съм съгласен/а“.

Скала за обогатяване на работата и семейството

Скалата за обогатяване на работата и семейството (*Work-Family Enrichment Scale*) е разработена от Карлсън, Какмар, Уейн и Гживач (Carlson, Casmar, Wayene & Grzywacz, 2006) и има две дименсии: обогатяване на работата от семейството и обогатяване на семейството от работата. В настоящото емпирично изследване е използвана само дименсията за обогатяване на семейството от работата. Авторите на скалата са обособили следните 3 субскали, съдържащи по 3 айтема всяка:

1. *Работата като подпомагаща развитието в семейната сфера* се отнася до развиване на умения, знания, поведения, придобити в работната сфера, които помагат на работещите да имат повече успехи и в семейната сфера. Надеждността на субскалата е $\alpha=0,91$.

2. *Работата като спомагаща за положителните чувства в семейството* мери как включеността в работата има за резултат положително емоционално състояние или нагласа, която води до по-успешно изпълнение на семейните задължения. Надеждността на субскалата, измерена чрез коефициента алфа на Кронбах, е $\alpha=0,91$.

3. *Работата като повишаваща семейния капитал* се отнася до психосоциалния капитал (чувство на сигурност, увереност, постижения, себеосъществяване), придобит в работата, който помага на работещите да бъдат по-добри членове на своите семейства. Надеждността за настоящата извадка е отлична – $\alpha=0,92$.

Използва се петстепенна Ликертова скала за отговори от 1 – „категорично не съм съгласен/а“, до 5 – „напълно съм съгласен/а“.

Скали за значимостта на житейските роли

Скалите за значимостта на житейските роли (*The Life Role Salience Scales*) са създадени от Аматеа, Крос, Кларк и Боби (Amatea, Cross, Clark, & Bobby, 1986), и се състоят от 40 айтема, разпределени поравно в 8 субскали. Инструментът измерва четири основни житейски роли – *професионална, партньорска, родителска и грижи за дома*. Тези области са оценени по отношение на две дименсии. Първата е наречена *възнаграждаваща стойност на ролята* и включва твърдения за важността на ролята за човека като източник на самоопределяне и лична удовлетвореност. Втората дименсия се нарича *отдаденост на ролята* и твърденията в нея описват степента, в която респондентът има желание да посвети личните си ресурси на успешното изпълнение на ролята. По този начин са създадени следните 8 субскали:

1. *Възнаграждаваща стойност на професионалната роля* съдържа твърдения за важността на професионалната роля като основен източник на удовлетворение. Надеждността на субскалата в настоящата извадка е $\alpha=0,60$, което с оглед на малкия брой айтеми е приемлива.

2. *Отдаденост на професионалната роля* се състои от твърдения за желанието на участниците да посветят време и усилия за успешно изпълнение на професионалната роля. Надеждността на субскалата е $\alpha=0,78$.

3. *Възнаграждаваща стойност на ролята на човек със сериозна връзка* измерва значимостта на сериозната интимна връзка за изследваното лице. Коэффициентът за надеждност е $\alpha=0,71$.

4. *Отдаденост на ролята на човек със сериозна връзка* разкрива готовността за посвещаване на време и енергия за поддържане на сериозна връзка. Надеждността за тази извадка е $\alpha=0,60$ и е приемлива за субскала с малък брой айтеми.

5. *Възнаграждаваща стойност на ролята на отглеждащ деца* измерва значимостта на ролята на родител като главен източник на удовлетворение. Алфа на Кронбах за тази субскала е 0,60, което приемаме за приемлива стойност поради малкия брой айтеми.

6. *Отдаденост на ролята на отглеждащ деца* измерва желанието на респондентите да посветят време и усилия на това да са пълноценни родители. Надеждността на субскалата е $\alpha=0,60$ и е приемлива.

7. *Възнаграждаваща стойност на ролята на грижещ се за дома* отразява важността на притежаването на хубав и удобен дом за респондентите. Коэффициентът алфа на Кронбах за субскалата е 0,79.

8. *Отдаденост на ролята на грижещ се за дома* е субскала, която разглежда готовността на изследваните лица да посветят време и енергия на поддържане на красив и удобен дом. Надеждността на субскалата е $\alpha=0,79$.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите бяха обработени със статистическия софтуер IBM SPSS. Проверката на първата хипотеза – очакването на взаимовръзки между конфликта работа–семейство и семейство–работа, от една страна, и обогатяването на личния живот от работата, от друга – установи четири отрицателни статистически значими корелации (вж. Таблица 1).

Конфликтът работа–семейство корелира отрицателно с всички субскали на работата като обогатяваща личния живот и взаимовръзките са с умерена сила (Cohen, 1988, цит. по Ганева, 2016). Това означава, че колкото повече работата оказва негативно въздействие върху семейната сфера, толкова по-малко изследваните лица вярват, че професионалното развитие им помага за успешно справяне в семейната сфера ($r=-0,30$), че положителните емоции от работата во-

дят до по-успешно изпълнение на семейните задължения ($r=-0,39$) и че повишаването на психосоциалния капитал в работата помага на работещите да са по-добри членове на своите семейства ($r=-0,34$). Освен това съществува слаба отрицателна корелация ($r=-0,20$) между конфликта семейство–работа и работата като повишаваща семейния капитал, указваща, че с повишаване на отрицателното въздействие на семейната сфера върху професионалната отслабва чувството на работещите родители от извадката, че развиването на тяхното чувство на сигурност, увереност, постижения и себеосъществяване в работата им помага да са по-добри членове на своите семейства. Тези резултати потвърждават частично първата хипотеза.

Таблица 1. Пиърсънови корелации (r) между конфликта работа–семейство, конфликта семейство–работа и обогатяването на семейството от работата

Скала	Работата като подпомагаща развитието в семейната сфера	Работата като спомагаща за положителните чувства в семейството	Работата като повишаваща семейния капитал
Конфликт работа–семейство	-0,30**	-0,39**	-0,34**
Конфликт семейство–работа	-0,15	-0,15	-0,20*

Бележка: ** корелацията е значима на ниво 0,01 (2-tailed); * корелацията е значима на ниво 0,05 (2-tailed).

За проверка на втората хипотеза – съществуват взаимовръзки между конфликта работа–семейство и семейство–работа, от една страна, и значимостта на професионалната роля и на живота извън работата, от друга – беше направен корелационен анализ. Беше установена само една статистически значима отрицателна корелация – между субскалите Скала за конфликта семейство–работа и Отдаденост на ролята на отглеждащ деца – $r=-0,26$, при $p<0,05$ (2-tailed). Корелацията е слаба. Това означава, че колкото повече семейната ангажираност се отразява негативно на работата, толкова повече отслабва желанието на респондентите да отделят време и усилия за успеха си като родители. Следователно втората хипотеза се потвърждава частично.

Третата хипотеза допуска наличието на взаимосвързаност на значимостта на житейските роли, от една страна, и обогатяването на личния живот от работата, от друга. Корелационният анализ разкри три слаби позитивни статистически значими корелации при $p<0,05$ (2-tailed) между отдадеността на професионалната роля и трите измерения на обогатяването на личния живот от работата: работата като подпомагаща развитието в семейната сфера ($r=0,21$ при $p<0,05$), работата като спомагаща за положителните чувства в семейството

($r=0,29$ при $p<0,01$) и работата като повишаваща семейния капитал ($r=0,27$, $p<0,01$). Тези резултати означават, че колкото по-силно е желанието на участниците да посвещават време и усилия на успешно изпълнение на професионалната роля, толкова повече работата обогатява личния живот. Следователно и третата хипотеза се потвърждава частично.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведеното емпирично изследване разкрива, че високите нива на негативно влияние на работната сфера върху семейната се асоциират с ниски нива на обогатяване на семейството от работата. Освен това беше установено, че колкото повече се засилва негативното влияние на семейната сфера върху професионалната, толкова повече отслабва чувството за придобиване на психосоциален капитал в работата, който помага на работещите да са по-добри членове на своите семейства. Със засилването на конфликта семейство–работа намалява и отдадеността на родителската роля. От друга страна, отдадеността на професионалната роля се засилва с повишаване на чувството за обогатяване на личния живот от работата. Тези резултати притежават практическа значимост за по-успешното балансиране между професионалната и семейната сфера при работещите родители и предоставят полезни насоки за по-нататъшни изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З. (2016). *Да преоткрием статистиката с IBM SPSS Statistics*. София: Елестра.
- Найденова, В., Илиева, С. (2008). Крос-национални различия в социалната подкрепа при студенти от три европейски държави: Германия, България и Полша, В: *Приложна психология и социална практика*. Варна: Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър” (с. 33-44).
- Христова, П. (2009). Професионалният стрес и конфликтът „работа - семейство”. *Психосоматична медицина*, 27(1), 108-123.
- Amatea, E. S., Cross, E. G., Clark, J. E., & Bobby, C. L. (1986). Assessing the work and family role expectations of career-oriented men and women: The Life Role Salience Scales. *Journal of Marriage and the Family*, 48(4), 831–838;
- Andrade, C. & Lousã, E. (2021). Telework and Work–Family Conflict during COVID-19 Lockdown in Portugal: The Influence of Job-Related Factors. *Administrative Sciences*, 11, 103. <https://doi.org/10.3390/admsci11030103>
- Beutell, N. & O'Hare, M. (2018). Work Schedule and Work Schedule Control Fit: Work-Family Conflict, Work-Family Synergy, Gender, and Satisfaction. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3105671> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3105671>

- Carlson, D., Cacmar, K., Wayene, J. & Grzywacz, J. (2006). Measuring the positive side of the work-family interface: Development and validation of a work-family enrichment scale. *Journal of Vocational Behavior*, 68(1), 131-164.
- Greenhaus, J. & Powell, G. (2006). When work and family are allies: A theory of work-family enrichment. *Academy of Management Review*, 31(1), 72-92.
- Ilieva, S., Levetrova, D., & Vitanova, V. (2021). Job challenges and stress coping strategies of teachers in Covid pandemics. In: Nikitovic, Z., Radovic-Markovic, M., & Vujicic, S. (eds.) *Employment, Education, and Entrepreneurship*. Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia, pp 168-174.
- Krumov, K., Hristova, P., Krumova, A., & Novkova, J. (2016). Stress, stressors and organizational commitment. In Krumov, K. (Ed.), *Human Resources, Leadership, and Organizational Management – Vol.1*. ECBES, 73-93.
- Lemos, A., Barbosa, A. & Monzato, P. (2020). Women in home office during the COVID-19 pandemic and the work-family conflict configurations. *Revista de Administração de Empresas*, 60(6), 388-399. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020200603>
- Netemeyer, R.G., Boles, J.S. & McMurrin, R. (1996). Development and validation of work-family conflict and family-work conflict scales. *Journal of Applied Psychology*, 81, pp. 400-410.
- Ogden, J. (2007). *Health Psychology* (4th ed.). NY: McGraw Hill.
- Palmer, S., Cooper, C., & Thomas, K. (2004). A model of work stress to underpin the health and safety executive advice for tackling work-related stress and stress risk assessments. *Counselling at Work*, Winter, 2-5.
- Pluut, H., Ilies, R., Curseu, P.L. & Liu, Y. (2018). Social support at work and at home: Dual buffering effect in the work-family conflict process. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 146, 1-13. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2018.02.001>

COMPETENCY-BASED EDUCATION AND THE WORKPLACE SUCCESS: THEORETICAL APPROACH

Prof. Dr Mirjana Radović-Marković

University Business Academy, Novi Sad, Serbia

mirjana.radovic.markovic@bba.edu.rs

Миряна Радович-Маркович. *ОБУЧЕНИЕ, ОСНОВАНО НА УМЕНИЯ, И УСПЕХ НА РАБОТНОТО МЯСТО: ТЕОРЕТИЧЕН ПОДХОД*

Статията цели да се определи как новите технологии и новите изисквания, поставени пред служителите, са довели до предефиниране на формите на работа и обучение. Обучението, основано на умения, може да осигури без особени затруднения преход от училището към работното място. В съответствие с това съществува мнението, че не можем да си представим бъдещето на труда без обучение, основано на умения. За да се създаде по-добра представа за този подход към обучението, се разглежда определението за основано на умения обучение и то се сравнява с традиционното обучение. Освен това основаното на умения обучение се свързва с успеха на работното място. Представена е съществуващата литература, както и собствено изследване. Стига се до заключението, че работодателите могат да бъдат сигурни, че завършилите имат не само теоретични познания по даден предмет, но и развита способност да прилагат теориите в реални работни ситуации. Кръстосано обучените работници са много по-гъвкави от останалите. Именно този вид обучение позволява по-голяма гъвкавост и адаптивност към работната среда, която се променя бързо. Това дава на всички обучаващи се голям шанс да успеят в избраната от тях модалност на работа. Съответно университетите ще трябва да разширят и да преработят учебните си програми, ако искат да обучават студенти за дигиталното бъдеще и дистанционната работа.

Ключови думи: обучение, базирано на умения, студенти, дистанционно обучение, професионална идентичност, успех на работното място

Mirjana Radović-Marković. *COMPETENCY-BASED EDUCATION AND THE WORKPLACE SUCCESS: THEORETICAL APPROACH*

The article aims of determining how new technologies and new demands placed on employees have led to a redefinition of forms of work and education. Competency-based education can provide without much difficulty transition from school to the workplace. In line with this, there is the opinion that the future of work cannot be imagined without competency-based education. To explain a better idea of this

approach to education, the competency-based education definition is discussed, and it is compared to the traditional education. The paper tries to link competencies-based education to success in the workplace. An overview of the existing literature as well as author's research are presented. The conclusion is that employers can be confident graduates have not only a theoretical knowledge of a subject but a strong ability to apply theories to real-work situations, too. Cross-trained workers are much more flexible than other workers. This type of education allows greater flexibility and adaptability to a work environment that changes rapidly. This gives all students greater chance to succeed in their chosen modality of work. Accordingly, universities will need to expand and revise their curricula if they are to educate students for a digital future and remote work.

Keywords: competency-based education, students, distance learning, professional identity, workplace success

INTRODUCTION

The digital transformation of higher education is a current issue that has been further fueled by the COVID 19 pandemic. With the universal reach of Internet and the usage of smart devices, "a new age of anytime anywhere education is dawning". Based on research predictions, the future of higher educations is deemed to have strong virtual presence. Universities seek to renovate many of their proposed programs into permanent online programs. Accordingly, the innovative infrastructure and systems must be implemented using the partnerships with technology providers to guarantee the data security and its sustainability. In this regard, the issues of planning, designing instruction and developing online teaching programs are especially inspiring, as well as health promotion and health risk management that accompany learning in a virtual context. In line with this, we shall consider only the most recent sources relevant to the topic. Competency-based education is considered as a new and developing area of higher education in social sciences. CBE became especially popular during COVID 19 and continued to be of interest among scholars afterwards.

Competency-based education (CBE) targets competencies that relate directly to workplace tasks. Through competency-based programs, students can earn their degree and acquire business-ready skills. In this context, competency-based education is beneficial for students, learning institutions, and employers. Four clear pillars are in line with the competency-based education system:

- Learning is anytime, anywhere.
- Learning is authentic and connected.
- Learning is student-owned.
- Learning is community supported.

As IT advances, e-learning emerges as the revolution of modern education. During the years 2020 and 2021, it became a vital tool for students' education. The courses and the curriculum have been transformed virtually, simplified, and streamlined to make learning easier for people and to aid them in practicing social distancing.

- Higher education should take this chance to innovate and reconsider its education strategies.
- Future online collaboration and method development are needed to emerge and improve education in the fourth revolution. Education post pandemic is all about maximizing technology-related efficiency gains.
- Higher education should seek to comprehend innovation in the educational field and develop strategies to better interact with the latest digital trends. "The combination of critical education principles with a digital participation culture implies the growth of curricular strategies that allow learners to transform their online participation into meaningful acts of learning".

The aim of the paper is to discuss about the development of the new model of education during and after the pandemic. Also, the goal is to analyze how the new model of education can meet the demands of the workplace.

THEORETICAL OVERVIEW

The pandemic has exposed weaknesses and deficiencies of current education systems. The educational establishments are confronting challenges to adjust virtual learning and choosing the right methods and technology for teaching and appealing to their students. Based on the international recommendations and strategic documents related to the development of education until 2030, it promotes the development of digital skills in higher education. On the other side, the employment work and labor market are characterized as competitive, dynamic, risky, complex and interdisciplinary. Thus, it is necessary that higher education allows individuals to organize themselves for their introduction to such an environment and prepare them with the relevant skills, knowledge, ethics, and attributes to succeed in it.

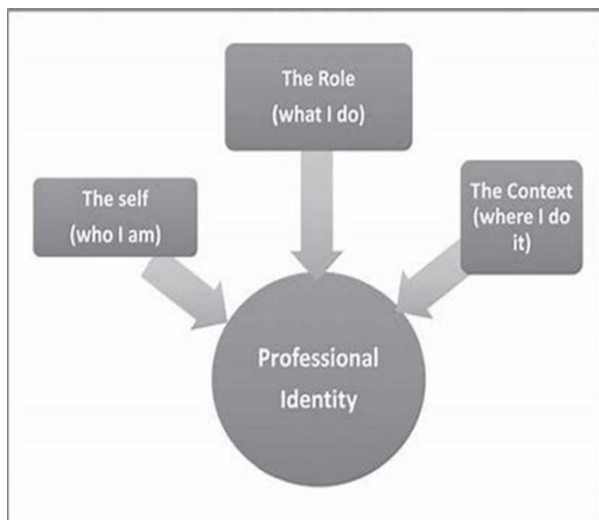
One number of researchers investigated the impact of different aspects of the university curricula and their impact on the development of professional identity, from the perspective of students. Education and identity are two closely related topics. Students' online identities, over which teachers have rather a limited control, deserve special attention. The importance of issues related to identity becomes even greater when we accept the idea that identity is the basis from which students' engagement in the content of the subject begins, as well as communication with others. The professional identity is an area of interest to educators and researchers because of the importance it has to the future practice of students in the workforce and the possible challenges associated with the work environment. The professional

identity largely depends on lecturers who instill the appropriate professional knowledge and values in their students.

Given the fact that university programs play an important role in preparing students for the workforce by promoting the development of professional identity, qualitative research has explored this area. For example, Ashby, Adler, and Herbert (2016) investigated the impact of different aspects of the university curricula and their impact on the development of professional identity, from the perspective of students. The professional identity is an area of interest to educators and researchers because of the importance it has to the future practice of students in the workforce and the possible challenges associated with the work environment. In this context, “education plays a crucial role and significantly determines whether its outcome will be —passive imitators or —active, creative contributors “(Radovic Markovic et.al., 2012).

The role of the teacher shifts from the lecturer to the motivator (Easton, 2003). In this context, many higher educations are seeking to develop student-learning outcomes, by revising the proposed curriculum as well as their pedagogy, to reflect more the digitalization culture.

Current research illustrates the importance of digitalization in higher education. Digitization is transforming the learning experience, first by usages of new technologies as well as production and dissemination of technologies, and second, by participating in the creation of a knowledge society (Radović-Marković and Djukanović, 2022). A lot of effort is being devoted into furthering the work methods and communication among students and professors, aimed at bettering the quality of this kind of studying (Radović-Marković, 2010; Radović-Marković, et.al., 2021).

Figure 1. Professional identity (Source: healio.com)

How is competency-based learning different from traditional education?

Main differences between competency-based education vs traditional education, specifically in core areas such as school culture, learning continuum, instruction, assessment, and grading system.

“In traditional learning systems, students are passive participants on all the education levels. Their personal creativeness is not encouraged, nor is challenged to think critically and originally” (Radović-Marković, et.al.2020, p. 1). In addition, the big difference between both educational models is in their structure. In competency-based education, every student is entitled to receive personalized instruction. In personalized learning, instructors work collaboratively with community partners and students to develop a unique learning program and competency for each student based on interests, learning needs and work circumstances. They will be guided every step of the learning process and will receive feedback from their instructors immediately. In addition, competency-based education grading is not as rigid as the traditional approach to learning. In competency-based education, students only need to re-learn the competencies they have not yet mastered. Namely, a student’s competency contains three elements: knowledge, skills, and abilities. It involves the ability to meet complex demands as following:

- Understanding of key concepts and Digital content
- Ability to apply knowledge to workplace problems
- Mastery of relevant skills

This new learning approach measures the knowledge, skills and experience the students acquire during a training period. It is focused on results.

- There are available tests to measure learning outcomes, such as:
- Leadership Q-sort ,
- Ability Test,
- Cognitive Ability Tests
- Test of Oral Communication Skills, and many others.

CONNECTION BETWEEN COMPETENCY-BASED EDUCATION AND SUCCESS IN THE WORKPLACE

Both faculty and employers want students to gain broad skills that the student will apply to a broad range of ever-changing circumstances. This gives all students a fair chance to succeed in their chosen line of work (Radović-Marković, 2015). So, engaging faculty in the design and development of CBE programs is critical.

Core competencies for success at work

Organizations are now focusing their learning on core competencies of their workforce such as:

- Adaptability and Change

- Communication
- Collaboration and Teamwork
- Continuous Learning
- Creativity and Innovation
- Critical Thinking and Problem Solving

Soft skills have become the new currency in the digital age as technology changes the way we work. They often indicate ability to work with others and grow within a company (Jungsun,2011). In 2020, the Harvard University reported that 85% of success at the workplace is attributed to soft skills and only 15% to technical skills (Vasanthakumari, 2019). A study from MIT found that soft skills training can improve work productivity in an organization and can help organizations hit their target goals (Somers ,2018).

It is estimated that by 2025, those who do not have soft skills will not be able to progress in work. In addition, 50% of all employees will need reskilling by 2025, as adoption of technology increases, according to the World Economic Forum's Future of Jobs Report (WEF ,2020). Critical thinking and problem-solving are the top ranked in the list of skills employers believe will grow in the next five years. Newly skills are such as active learning, resilience, stress tolerance and flexibility (WEF ,2020).

CONCLUSION

CBE is gaining popularity by industry-leading corporates as well as universities since it shows a definite improvement in skills and job results. The future looks promising to CBE since it is based in the needs of a fast-changing society. After the pandemic, at least 50% of workers will need to gain new skills to advance their occupations, as compared to only 6% before the pandemic. In this context, reskilling is a top priority in the near future. This is important because the fourth industrial revolution comes with quite a competitive labor market, where only the best of the best can be employed.

Adoption of the latest technological advancements (e.g., lecture capture system) is a hallmark of market driven universities (Farooq et.al., 2017). According to Farooq (2017), the lecture capture system (LCS) is the one which is being offered to enhance the flexibility of learning environment for attracting the executive business students. Despite the sudden migration of universities and other educational institutions to the online platforms during the COVID 19 pandemic, all challenges need to be explored and transformed into positive opportunities by the staff and students. In this context, higher education will need to have educators trained and equipped with the digital technology for a smooth teaching-learning process. The government will have to step up and commit to the sustained programs for professional develop-

ment to boost the educators' teaching capabilities. This is significant to be implemented because scholars and practitioners have declared that digitalization of the educational services and messages will become a standard after the pandemic.

We expect knowledge creation through new training practice, interaction, and learning. IT systems must be implemented with care and must not attempt to replace processes vital to knowledge creation (Radović Marković, 2021a). In addition, students realize their qualities, determine their morals, and establish their beliefs during this time of instruction. Accordingly, we expect that the adequate online programs will help students acquire the academic and professional identity, as well as effective knowledge that will open the way to competencies. Competences based on education will affect their success in the workplace.

REFERENCES

- Ashby, S. E., Adler, J., & Herbert, L. (2016). An exploratory international study into occupational therapy students' perceptions of professional identity. *Aust Occup Ther J.*, 63, 223–43. <https://doi.org/10.1111/1440-1630.12271>
- Easton, S. (2003). Clarifying the instructor's role in on-line distance learning. *Communication Education*, 52(2), 87-105.
- Farooq, M., Salam, M., Norizan, J., Aafar, Fayolle, A., Ayupp, K., Radović-Marković, M., & Sajid, A. (2017). Acceptance and use of lecture capture system (LCS) in executive business studies: Extending UTAUT2, *Interact. Technol. Smart Educ.*, 14, 329-348.
- Jungsun, K., Mehmet, E., JeoungWoo, B., & Hwayoung, J. (2011). Training soft skills via e-learning. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 23(6), 739-763.
- Radović Marković, M. & Đukanović, B. (2022). *Macroeconomics of Western Balkans in the Context of the Global Work and Business Environment*. Charlotte: Information Age Publishing (IAP), Inc..
- Radović Marković, M. (2021). Resilience for freelancers and self-employed, *Journal of Entrepreneurship and Business Resilience (JEBR)*, No. 3-4, 30-37.
- Radović Marković, M. et.al. (2020). Learner creativity among entrepreneurship students in higher education through e-learning. *International Journal of Entrepreneurship*, 24(5), 1-7.
- Radović-Marković, M. (2010). Advantages and Disadvantages of E-learning in Comparison to Traditional Forms of Learning. *Annals of the University of Petroșani, Economics*, 10(2), 289-298.
- Radović-Marković, M. (2015). Causality among dual education, reducing unemployment and entrepreneurial initiatives of youth in the countries of the Western Balkans. *Лидерство и организационно развитие: Leadership and organization development*. "Св. Климент Охридски", Sofia.

- Radovic-Markovic, M., & Markovic, D. (2012). New Model of Education: Development of Individuality through the Freedom of Learning. *Eruditio: E-Journal of the World Academy of Sciences and Arts*, 1(1), 97-114.
- Radović-Marković, M., Đukanović, B., Marković, D., & Dragojević A. (2021). *Entrepreneurship and Work in the Gig Economy. The Case of the Western Balkans*. London: Routledge.
- Somers, M. (2018). 4 things you need to know about soft skills. <https://mitsloan.mit.edu/ideas-made-to-matter/4-things-you-need-to-know-about-soft-skills>
- Vasanthakumari, S. (2019). Soft skills and its application in work place. *World Journal of Advanced Research and Reviews*, 3, 066-072. 10.30574/wjarr.2019.3.2.0057. [accessed Jun 8, 2022].
- WEF (2020). These are the top 10 job skills of tomorrow – and how long it takes to learn them. <https://www.weforum.org/agenda/2020/10/top-10-work-skills-of-tomorrow-how-long-it-takes-to-learn-them/>

CONTRIBUTION OF PERCEIVED ORGANIZATIONAL JUSTICE IN PREDICTING PSYCHOLOGICAL FLOURISHING¹

Asst. Prof. Ivana Pedović

*Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia
ivana.pedovic@filfak.ni.ac.rs*

Prof. Vladimir Hedrih

*Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia
vladimir.hedrih@filfak.ni.ac.rs*

Ивана Педович и Владимир Хедрих. ПРИНОС НА ВЪЗПРИЕМАНАТА ОРГАНИЗАЦИОННА СПРАВЕДЛИВОСТ ЗА ПРОГНОЗИРАНЕ НА ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ПРОЦЪФТЯВАНЕ

Организационната справедливост (ОС) представлява възприятието на човека за справедливостта на отношението, което получава от организацията, където работи. В това проучване се изследва дали измеренията на ОС са значими предиктори на психологическото процъфтяване на заетите, когато се контролира въздействието на някои социодемографски фактори, личностните черти HEXACO, удовлетворението от работата и променливите на конфликта между работата и семейството. Извадката се състои от 925 заети лица (63,9% жени) от Сърбия ($M_{age} = 40,29$, $SD_{age} = 11,129$). Използвани са следните инструменти: скали „Конфликт работа–семейство“ (WFC) и „Конфликт семейство–работа“ (FWC), скала „Психологическо процъфтяване“ (PFC), скала „Организационна справедливост“ и въпроси за удовлетворението от работата и различни социодемографски променливи. Направен е йерархичен регресионен анализ с психологическото процъфтяване като променлива- критерий. Първият блок от предиктори се състои от социодемографски променливи, удовлетворение от работата, личностни характеристики и измерения на конфликта работа–семейство (WFC) и семейство–работа (FWC), а вторият въвежда измеренията на ОС: дистрибутивна, процедурна, междуличностна и информационна справедливост. Дименсиите на ОС демонстрират нарастващ принос в прогнозирането на психологическото процъфтяване [$F_{ch}(4, 758) = 6,84$, $p = .00$, $\Delta R^2 = .024$], като информа-

---

¹ Funding: this study was supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-9/2021-14/200165). It was conducted as a part of the project Applied Psychology in a Function of Quality of Life of an Individual, at the University of Niš, Faculty of Philosophy (No. 455/1-1-6-01).

ционната справедливост е единствената значима. Окончателният модел обяснява 32,3% от дисперсията на психологическото процъфтяване. Значимите му предиктори са полът, образованието, удовлетворението от работата, личностните измерения с изключение на честността, и информационната организационна справедливост. Обсъждат се последиците и перспективите за бъдещи изследвания.

Ключови думи: организационна справедливост, психологическо процъфтяване, конфликт работа–семејство, конфликт семејство–работа

Ivana Pedović and Vladimir Hedrih. CONTRIBUTION OF PERCEIVED ORGANIZATIONAL JUSTICE IN PREDICTING PSYCHOLOGICAL FLOURISHING

Organizational justice (OJ) represents an individual's perception of fairness of treatment received from the organization he/she is working in. This study explores whether the OJ dimensions are significant predictors of psychological flourishing of employed individuals, when controlled for the effects of certain sociodemographic factors, HEXACO personality traits, job satisfaction and work-family conflict variables. The sample consisted of 925 employed persons (63,9% female) from Serbia ($M_{age} = 40.29$, $SD_{age} = 11.129$). The following instruments were used: Work-Family Conflict (WFC) and Family-Work Conflict (FWC) scales, Psychological Flourishing Scale (PFC), Organizational Justice Scale and the questions regarding job satisfaction and different sociodemographic variables. A hierarchical regression analysis was performed with PF as the criterion variable. The first block of predictors consisted of sociodemographic variables, job satisfaction, personality and work-family (WFC) and family-work (FWC) conflict dimensions, and the second introduced OJ dimensions: distributive justice, procedural justice, interpersonal justice and informational justice. The OJ dimensions demonstrated incremental contribution in predicting PF [$F(4, 758) = 6.84$, $p = .00$, $\Delta R^2 = .024$], with informational justice being only significant one. The final model explained 32.3 % of variance of PF. The significant predictors of PF were gender, education, job satisfaction, personality dimensions except honesty, and informational OJ. Implications and future study perspectives are discussed.

Keywords: organizational justice, psychological flourishing, work-family conflict, family-work conflict.

INTRODUCTION

The relations among personality, work characteristics, work-family conflict, and mental health have been extensively discussed in the literature (Carvalho et al., 2021; Zhou et al., 2018). One of the fundamental concepts that connects the labor market, job quality, and family life is work-family conflict (Strazdins, et al., 2013).

Work–family conflict typically is defined as “a form of inter-role conflict in which the role pressures from the work and family domains are mutually incompatible in some respect. That is, participation in the work (family) role is made more difficult by virtue of participation in the family (work) role” (Greenhaus & Beutell, 1985, p. 77). This inter-role conflict can take two directions (Frone, 2003): the work role can interfere with the family role, or the family role can interfere with the work role. In our study we treated a work-family conflict as bi-directional and we defined it through its two aspects – negative effects of work on family (work-family conflict, or WFC) and negative effects of family on job performance (family-work conflict, or FWC). High levels of WFC are associated with increased depressive symptoms (Zhang et al., 2017; Kai et al., 2017), more marital issues (Barling & Macewen, 1992), a worsening of health (Frone et al., 1997), and decreased life satisfaction, well-being, and quality of family life (Stoeva et al., 2002). Some newer studies found the link between work and family roles conflict and higher burnout and lower psychological flourishing (Carvalho et al., 2021). Because of this, a high level of WFC has been linked to a number of physical and mental health issues. These results generally point to a detrimental association between work-family conflict and mental health.

Kayes (2002) citing Jahoda (1958) states that social scientists lobbied over 40 years for a definition of mental health as more than the absence of mental illness. In his paper Keyes (2002) introduces and applies an operationalization of mental health as a syndrome consisted of symptoms of positive feelings and positive functioning in life. He reviews dimensions and scales of subjective well-being and conceives them of as mental health symptoms. Psychological flourishing is defined as a syndrome of positive feelings and positive functioning in life (Keyes, 2002) that can be described as goodness, generativity, growth, and resilience (Fredrickson & Losada, 2005) and is measured as self-reported wellbeing ratings. In their studies, Losada, Heafy and Fredrickson (Losada & Heaphy, 2004; Fredrickson & Losada, 2005) have translated flourishing to a critical ratio of positive-to-negative affect, trying to define this concept as an objective marker of psychological health. The concept of Flourishing encompasses both hedonic (happiness) and eudaimonic (human potential) well-being (Silva & Caetano, 2013). The Psychological flourishing, as measured in our research, consists of eight indicators describing important aspects of human functioning ranging from positive relationships, self-esteem; to feelings of competence, to having meaning and purpose in life; and optimism (Diener et al., 2010).

Personality is one of the strongest and most consistent predictors of psychological well-being (Aghababaei & Arji, 2014). There is also some evidence in favor of a genetic link between personality and well-being (Weiss et al., 2008). Studies have shown that personality traits such as Extraversion and the Behavioral Activation System (BAS) influence people’s positive affects, whereas avoidance personality traits such as Neuroticism and the Behavioral Inhibition System (BIS) determine people’s negative affect (Prabhakaran et al., 2011). A recent meta-analytical study of (Anglim

et al., 2020) found that in the HEXACO model framework, *Extraversion* was the strongest well-being correlate. Also, *Conscientiousness*—which previous studies have rarely emphasized in relation to well-being— turned out to be a significant correlate. In a study of Villieux et al. (2016) personality traits predicted 30% of variance for psychological flourishing.

Among the workplace environmental factors, organizational justice has been actively studied as a determinant of health and inequality among workers (Kobayashi & Kondo, 2019). Organizational justice (OJ) represents an individual's perception of fairness of treatment received from an organization (James, 1993). Colquitt's (2001) model of OJ was shown to be an economic and valid measure of this construct in the populations with the same cultural background as participants in our study (Mirković, 2015). This model implies four components of organizational justice: Distributive justice, Procedural justice, Interpersonal justice and Informational justice (Colquitt, 2001). Distributive justice refers to fairness in the distribution of outcomes such as salaries, rewards, benefits, and promotions. Procedural justice refers to the fairness of organizational policies and procedures used in making decisions regarding the distribution of the rewards. Interpersonal justice includes the motivation, respect, and dignified treatment of employees by their supervisors in the organization. Informational justice implies that there is perception of justice in the communication aspect of organizational procedures (Colquitt, 2001). Recent studies found a link between low perceived OJ and poor health, as measured by indicators such as high blood pressure, psychological distress, insomnia, and inflammatory markers (Elovainio, et al., 2002; Elovainio et al., 2006; Lallukka et al., 2017). The results of a study done in a cultural context similar to the context of this study showed that personal traits, job satisfaction, and distributive justice are associated with personal, work-related and student-related burnout on a sample of teachers (Zecevic & Mirkovic, 2018). If employees do not believe they have a voice in the affairs of the organization, they tend to feel a sense of indifference or helplessness. In a study conducted in Japan, after adjusting for demographic characteristics and occupational stress, low levels of perceived organizational justice were found to be associated with a high prevalence of psychological distress for both women and men, regardless of their occupational status (Kobayashi & Kondo, 2019). The results of a study from 2004 revealed that procedural and interpersonal justice had the strongest relationships with stress, and that these effects were mediated by work–family conflict. The presence of justice seemed to allow participants to better manage the interface of their work and family lives, which was associated with lower stress levels. These results were observed even when controlling for job satisfaction and the presence of organizational work–family policies (Judge & Colquitt, 2004).

The goal of this study was to examine whether the OJ dimensions are significant predictors of mental health defined through eudaimonic wellbeing, or more pre-

cisely psychological flourishing, of employed individuals, when controlling for the effects of certain sociodemographic factors, HEXACO personality dimensions, job satisfaction and work-family conflict variables.

METHOD

Participants and Procedure

The study sample included 925 employed persons (63.9% female) living in 37 different urban and rural locations distributed across 20 administrative districts of Serbia (Mage = 40.29, SDage = 11.129 years, range of 19 – 74). It was a joint geographical cluster sample from the general Serbian population collected in the scope of the Study of diversity of family and work roles in Serbia 2018 of research project 179002 supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. Teams of interviewers carried out data collection visiting participants in their homes.

Instruments and variables of the study

Sociodemographic variables: income, gender, age, education, and job satisfaction were assessed with questions constructed for the purposes of this study.

Brief HEXACO Inventory (De Vries, 2013; Dinić, 2018) was used to assess personality dimensions Honesty (H), Emotionality (E), Extraversion (X), Agreeableness (A), Conscientiousness (C), and Openness to experience (O) (α values ranging from .21 to .51 in our sample),

Work-Family Conflict (WFC) ($\alpha = .88$ in our sample) and *Family-Work Conflict* (FWC) ($\alpha = .88$ in our sample) were operationalized through the scores on respective scales (Netemeyer et al., 1996),

Psychological flourishing was operationalized as a score on the Psychological Flourishing Scale (PFC; Diener et al., 2010) ($\alpha = .87$ in our sample), and

Organizational justice was assessed through scores on the Organizational Justice Scale (Colquitt, 2001; Mirković, 2015) with subscales Distributive, Procedural, Interpersonal and Informational justice (α ranging from .89 to .93 in our sample).

Data Analysis

We computed descriptive statistics for variables used in this study and conducted hierarchical regression analysis using the IBM SPSS software (version 24). Data that showed excessive deviation from normal distribution were normalized using Blom's formula.

RESULTS

Descriptive statistics of variables used in this study is shown in Tables 1 and 2.

We note that a number of variables have distribution shapes that deviate substantially from the shape of the normal distribution, the most pronounced one being income, with an extremely leptokurtic and positively asymmetric distribution. Due to this, before conducting the hierarchical regression analysis, we have first normalized the scores on Monthly income in RSD, Family-work conflict and Psychological flourishing using Blom’s formula, producing scores whose both skewness and kurtosis levels were below 1, thus meeting the liberal criteria for defining acceptable deviations from the normal distribution (Hedrih & Hedrih, 2022).

Table 1. Sample distribution on gender and education, category frequencies and percentages.

	Male	Female	Missing			
Gender	313 (34%)	591 (64%)	21 (2%)			
	1	2	3	4	5	Missing
Education	17 (2%)	383 (41%)	156 (17%)	354 (38%)	5 (1%)	7 (1%)

Note: 1 – elementary school, 2 – high school, 3 – higher or professional education, 4 – university or master, 5- PhD.

Table 2. Means, standard deviations and measures of vertical and horizontal deviations from the normal distribution for the variables included in the study.

Variable name	Mean	SD	Skewness	Kurtosis	
Monthly income in RSD	46723	31956	5.57	57.51	
Job Satisfaction	6.73	2.29	-.59	-.28	
Work-family conflict	2.62	1.91	.30	-.97	
Family-work conflict	1.72	.83	1.27	1.16	
HEXACO	Honesty (H)	3.66	.79	-.64	.47
	Emotionality (E)	2.82	.74	.06	-.17
	Extraversion (X)	4.01	.67	-.75	.55
	Agreeableness (A)	3.16	.67	-.22	.22
	Consciousness (C)	3.78	.71	-.28	-.43
	Openness to experience (O)	3.46	.84	-.20	-.54
Psychological flourishing	4.03	.69	-.82	1.15	
OJ	Distributive Justice	2.70	1.21	.29	-.91
	Procedural Justice	2.67	1.04	.27	-.55
	Interpersonal Justice	3.76	1.03	-.71	-.04
	Informational Justice	3.50	1.02	-.36	-.46

Note: Given the same number of participants for all variables, the standard error of skewness is .08 and the standard error of kurtosis is .16 for all variables.

In the first step of the hierarchical regression analysis, sex, age, monthly income, level of education, job satisfaction, work-family (WFC) and family-work (FWC) conflict dimensions, and personality dimensions (Honesty, Emotionality, Extraversion, Agreeableness, Conscientiousness, and Openness) were introduced into the model and, after that, the incremental contribution of OJ dimensions (distributive justice, procedural justice, interpersonal justice and informational justice) was examined by adding those dimensions in the second step.

Table 3. Model summary for the conducted hierarchical regression analysis

Model	R	R ²	Adj R ²	SE	Change Statistics	
					ΔR ²	Sig. ΔF
1	.54	.30	.28	.80	.30	<.01
2	.57	.32	.31	.79	.03	<.01

Note: SE- Standard error. The first model contains all the predictors save the OJ dimensions, which are added in the second step. Psychological flourishing (normalized score) is the criterion in this procedure.

Table 4. Standardized regression coefficients and zero order correlations of the variables included in the second model of hierarchical regression analysis.

	Model 2 variables	Beta coefficient	Sig.	Zero-order correlation with the criterion.
	Gender	.08	.01	.10
	Age	-.02	.64	-.08
	Education level*	.07	.04	.07
	Monthly income (normalized)	.02	.53	.06
	Job satisfaction	.11	<.01	.24
	Work-family conflict	-.01	.76	-.20
	Family-work conflict (normalized)	-.05	.13	-.23
HEXACO	Honesty (H)	-.29	.37	.06
	Emotionality (E)	-.09	<.01	-.18
	Extraversion (X)	.26	<.01	.41
	Agreeableness (A)	.13	<.01	.22
	Conscientiousness (C)	.17	<.01	.24
	Openness to experience (O)	.07	.03	.20
OJ	Distributive Justice	.08	.04	.19
	Procedural Justice	-.05	.21	.15
	Interpersonal Justice	.07	.11	.27
	Informational Justice	.11	.02	.30

Note: * statistical significance in model 1 was .08

The results showed that, in general OJ dimensions demonstrated incremental contribution in predicting psychological flourishing, although the total increase in variance explained was slight [$\Delta R^2 = .024$]. Informational and distributive justice turned out to be statistically significant predictors. The results of the hierarchical regression analysis showed that statistically significant predictors of psychological flourishing, aside from the two mentioned OJ dimensions were gender, education (crossed the statistical significance threshold only after OJ dimensions were included in the model), job satisfaction and all personality dimensions except Honesty.

DISCUSSION

As expected, the highest contribution to the variance of psychological flourishing of the considered predictors was that of the HEXACO personality dimensions, accounting for 30% of variance just as in the study of Villieux et al. (2016). They also provide contribution to accounting for the variance of psychological flourishing that are relatively independent of each other as can be seen from the fact that they are all statistically significant predictors in the same model. Still, of these Extraversion particularly stands out, being both a statistically significant predictor in the model and having the highest correlation with psychological flourishing of all the considered variables. Another important finding is that Honesty was the only HEXACO dimension that was not a statistically significant predictor, and not only that, its zero-order correlation on our sample was practically zero. Some of the studies conducted so far have shown that Honesty–Humility is unrelated to subjective well-being (SWB) and self-esteem (Aghababaei & Arji, 2014; Visser & Pozzebon, 2013). This might be taken to show that while Honesty–Humility is an important element for understanding various social behaviors and interpersonal outcomes, it might not be central to personal pleasure and comfort as conceptualized by happiness and life. Another possible explanation might be that our sample consisted of participants from “normal” population and thus likely had limited variance when this factor is concerned. It is entirely possible that a future study that might mix for example prison population or more substantial number of participants from the criminal milieu might produce different results. Our results also showed that females tend to achieve slightly higher scores on psychological flourishing. Also, job satisfaction turned out to be an important predictor of psychological flourishing, even when all the other variables are in the model demonstrating a clear connection between job satisfaction and psychological wellbeing operationalized through psychological flourishing.

An important finding was that neither form of work-family conflict turned out to be a statistically significant predictor of psychological flourishing in our models. While this might seem odd at first, if we look at their zero-order correlations with the criterion we can see that these are similar in size to correlations of other variables in the model that turned out to be statistically significant predictors and even

clearly higher than correlations of statistically significant predictors such as gender. This shows, that although, by themselves work-family conflict shares some variance with psychological flourishing, it is the same variance that is already accounted for in the model by other variables.

The organizational justice dimensions demonstrated incremental contribution in predicting psychological flourishing, although a slight one in size, accounting for just 3% of variance of psychological flourishing over what was already accounted for by the other variables included in the model. Although all of the OJ dimensions had zero-order correlations that are statistically significant on our sample, and two of them even had correlations that can be considered of moderate size (Hedrih & Hedrih, 2022), only Informational and Distributive were statistically significant predictors. Colquitt (2001) has shown that Distributive justice is most strongly associated with work performance, Procedural justice with job satisfaction and commitment to organization, Interpersonal justice with responsible organizational behavior and positive evaluation of leaders, and informative justice with confidence in the organization. Our results also point to the fact that organizational justice is likely an important organizational environment factor relevant for organization-related mental health considerations, contributing to psychological flourishing above and independently of the personal factors considered in this study.

This study has several limitations. First, we used a self-reported measure of perceived organizational justice. An individual's perceptions of their workplace could be influenced by personality and how they tend to appraise stress, factors that were not accounted for in this study. The definition of occupational status in this study might differ from that employed in other studies as we considered anyone working full time and earning money from this as being employed, regardless of the official employment status of the individual.

REFERENCES

- Aghababaei, N., & Arji, A. (2014). Well-being and the HEXACO model of personality. *Personality and Individual Differences, 56*(1), 139–142. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2013.08.037>
- Anglim, J., Horwood, S., Smillie, L. D., Marrero, R. J., & Wood, J. K. (2020). Predicting Psychological and Subjective Well-Being From Personality: A Meta-Analysis. *Psychological Bulletin, 146*(4), 279–323. <https://doi.org/10.1037/BUL0000226>
- Barling, J., & Macewen, K. E. (1992). Linking work experiences to facets of marital functioning. *Journal of Organizational Behavior, 13*(6), 573–583. <https://doi.org/10.1002/job.4030130604>
- Carvalho, V. S., Santos, A., Ribeiro, M. T., & Chambel, M. J. (2021). Please, do not interrupt me: Work–family balance and segmentation behavior as mediators of

- boundary violations and teleworkers' burnout and flourishing. *Sustainability (Switzerland)*, 13(13). <https://doi.org/10.3390/su13137339>
- Colquitt, J. A. (2001). On the dimensionality of organizational justice: A construct validation of a measure. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 386–400. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.86.3.386>
- De Vries, R. E. (2013). The 24-item Brief HEXACO Inventory (BHI). *Journal of Research in Personality*, 47(6), 871–880. <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2013.09.003>
- Dinić, B. (2018). Comparison of three short six-factor personality instruments. *Primenjena Psihologija*, 11(2), 189–206. <https://doi.org/10.19090/pp.2018.2.189-206>
- Elovainio, M., Kivimäki, M., Puttonen, S., Lindholm, H., Pohjonen, T., & Sinervo, T. (2006). Organisational injustice and impaired cardiovascular regulation among female employees. *Occupational and Environmental Medicine*, 63(2), 141–144. <https://doi.org/10.1136/oem.2005.019737>
- Elovainio, Marko, Kivimäki, M., & Vahtera, J. (2002). Organizational justice: Evidence of a new psychosocial predictor of health. *American Journal of Public Health*, 92(1), 105–108. <https://doi.org/10.2105/AJPH.92.1.105>
- Fredrickson, B. L., & Losada, M. F. (2005). Positive affect and the complex dynamics of human flourishing. *American Psychologist*, 60(7), 678–686. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.7.678>
- Frone, M. R. (2003). *Work-Family Balance Handbook of occupational health psychology*. 143–162.
- Frone, M. R., Russell, M., & Cooper, M. L. (1997). Relation of work-family conflict to health outcomes : A four-year longitudinal ... Reproduced with permission of the copyright owner . Further reproduction prohibited without permission . *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70, 325–335.
- Greenhaus, J. H., & Beutell, N. J. (1985). Sources of Conflict Between Work and Family Roles. *Academy of Management Review*, 10(1), 76–88. <https://doi.org/10.5465/amr.1985.4277352>
- Hedrih, V., & Hedrih, A. (2022). *Interpreting Statistics for Beginners: A Guide for Behavioural and Social Scientists*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003107712>
- James, K. (1993). The social context of organizational justice: Cultural, intergroup, and structural effects on justice behaviors and perceptions. *Justice in the Workplace: Approaching Fairness in Human Resource Management*, 1, 21–50.
- Judge, T. A., & Colquitt, J. A. (2004). Organizational justice and stress: The mediating role of work-family conflict. *Journal of Applied Psychology*, 89(3), 395–404. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.89.3.395>
- Kai, Z., Zhao, K., Zhang, M., & Foley, S. (2017). Testing two mechanisms linking work-to-family conflict to individual consequences: Do gender and gender role ... Testing two mechanisms linking work-to-family conflict to individual consequences : do gender and. *The International Journal of Human Resource Management*, February, 1–22. <https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1282534>

- Keyes, C. L. M. (2002). The mental health continuum: From languishing to flourishing in life. *Journal of Health and Social Behavior*, 43(2), 207–222. <https://doi.org/10.2307/3090197>
- Kobayashi, Y., & Kondo, N. (2019). Organizational justice, psychological distress, and stress-related behaviors by occupational class in female Japanese employees. *PLoS ONE*, 14(4), 1–13. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0214393>
- Lallukka, T., Halonen, J. I., Sivertsen, B., Pentti, J., Stenholm, S., Virtanen, M., Salo, P., Oksanen, T., Elovainio, M., Vahtera, J., & Kivimäki, M. (2017). Change in organizational justice as a predictor of insomnia symptoms: Longitudinal study analysing observational data as a nonrandomized pseudo-trial. *International Journal of Epidemiology*, 46(4), 1277–1284. <https://doi.org/10.1093/ije/dyw293>
- Losada, M., & Heaphy, E. (2004). The Role of Positivity and Connectivity in the Performance of Business Teams: A Nonlinear Dynamics Model. *American Behavioral Scientist*, 47(6), 740–765. <https://doi.org/10.1177/0002764203260208>
- Mirković, B. (2015). Psihometrijska Provjera I Validacija Skale Organizacijske Pravde Na Srpskom Uzorku. *Primenjena Psihologija*, 7(4), 599–619. <https://doi.org/10.19090/pp.2014.4.599-619>
- Prabhakaran, R., Kraemer, D. J. M., & Thompson-Schill, S. L. (2011). Approach, avoidance, and inhibition: Personality traits predict cognitive control abilities. *Personality and Individual Differences*, 51(4), 439–444. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.04.009>
- Silva, A. J., & Caetano, A. (2013). Validation of the Flourishing Scale and Scale of Positive and Negative Experience in Portugal. *Social Indicators Research*, 110(2), 469–478. <https://doi.org/10.1007/s11205-011-9938-y>
- Stoeva, A. Z., Chiu, R. K., & Greenhaus, J. H. (2002). Negative affectivity, role stress, and work-family conflict. *Journal of Vocational Behavior*, 60(1), 1–16. <https://doi.org/10.1006/jvbe.2001.1812>
- Strazdins, L., O'Brien, L. V., Lucas, N., & Rodgers, B. (2013). Combining work and family: Rewards or risks for children's mental health? *Social Science and Medicine*, 87, 99–107. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.03.030>
- Villieux, A., Sovet, L., Jung, S. C., & Guilbert, L. (2016). Psychological flourishing: Validation of the French version of the Flourishing Scale and exploration of its relationships with personality traits. *Personality and Individual Differences*, 88, 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.08.027>
- Visser, B. A., & Pozzebon, J. A. (2013). Who are you and what do you want? Life aspirations, personality, and well-being. *Journal of Personality and Individual Differences*, 54, 266–271. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2012.09.010>
- Weiss, A., Bates, T. C., & Luciano, M. (2008). *Weiss 2008 genetics personality happiness PS*. 19(3), 205–210.
- Zecevic, I., & Mirkovic, B. (2018). Personality Traits, Job Satisfaction and Organizational Justice as Determinante of Burnout in Teachers. *University of Banja Luka, May*.

- Zhang, Y., Duffy, J. F., & De Castillero, E. R. (2017). Do sleep disturbances mediate the association between work-family conflict and depressive symptoms among nurses? A cross-sectional study. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 24(8), 620–628. <https://doi.org/10.1111/jpm.12409>
- Zhou, S., Da, S., Guo, H., & Zhang, X. (2018). Work-family conflict and mental health among female employees: A sequential mediation model via negative affect and perceived stress. *Frontiers in Psychology*, 9(APR), 1–10. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.00544>

КРИЗИСНО ЛИДЕРСТВО И ВЪЗПРИЕМАНЕ НА ЛИДЕРА КАТО ПРЕДОСТАВЯЩ СИГУРНОСТ

гл. ас. д-р Плама Сергеева Христова
СУ „Св. Климент Охридски“
plama@phls.uni-sofia.bg

Мария Бойкова Асенова, студент
МП „Организационно поведение и консултиране на организацията“
СУ „Св. Климент Охридски“
maria111@abv.bg

Плама Христова и Мария Асенова. КРИЗИСНО ЛИДЕРСТВО И ВЪЗПРИЕМАНЕ НА ЛИДЕРА КАТО ПРЕДОСТАВЯЩ СИГУРНОСТ

Организационните кризи са неизбежна част от съвременния свят и всяка организация може да преживее организационна криза независимо от своя размер, сфера на дейност или фаза от своето развитие. От организационните лидери се очаква да притежават отлични умения за управление на кризи, насочени както към идентифициране и предотвратяване на потенциални кризи, така и към управление на организационни кризи в острата им форма, когато се случат. Тук се изследва влиянието на демографските характеристики върху възприемането на лидера като предоставящ сигурност и върху находчивостта му и създаването на смисъл при идентифициране на надвиснали организационни кризи през призмата на неговите служители. Изследвани са и взаимовръзките между възприемането на лидера като предоставящ сигурност и кризисното лидерство в две от неговите измерения – находчивост на лидера и създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи. Разкрива се статистически значимо влияние на позицията на респондента в организационната йерархия върху възприемането на лидера като предоставящ сигурност. Установяват се статистически значими позитивни и силни корелации между възприетите от служителите находчивост на лидера и създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи, от една страна, и лидерството, предоставящо сигурност за последователите, от друга.

Ключови думи: организационна криза, кризисно лидерство, предоставяне на сигурност, идентифициране на кризи, предотвратяване на кризи

Plama Hristova and Maria Asenova. CRISIS LEADERSHIP AND PERCEPTION OF THE LEADER AS A SECURITY PROVIDER

Organizational crises are an inevitable part of the modern world, and each organization can suffer from an organizational crisis regardless of its size, field of activity or development stage. Organizational leaders are expected to have excellent crisis management skills directed to the identification and prevention of potential crises as well as to managing of organizational crises at their acute stage, when they do happen. This paper studies the influence of the demographic characteristics on perception of the leader as a security provider and on their resourcefulness and sense-making in identifying looming organizational crises through the lens of their employees. It also explores the correlations between the perception of the leader as a security provider and crisis leadership in two of its dimensions – leader's resourcefulness and sense-making in identifying organizational crises. The position in the organizational hierarchy proves to influence significantly the perception of the leader as a security provider. Statistically significant positive, strong correlations are found between the perceived leader's resourcefulness and sense-making in identifying organizational crises, on the one hand, and followers' perception of their leader as a security provider, on the other hand.

Keywords: organizational crisis, crisis leadership, providing security, crisis identification, crisis prevention

УВОД

Организационните кризи са неизбежна част от динамичния съвременен свят и могат да се случат на всяка организация, независимо от нейния размер, местоположение, сфера на дейност или други специфични особености (Mitroff & Anagnos, 2001). Поради редица фактори във и извън организациите по света пълната превенция на кризите е невъзможна. За изминалите четиридесет години от 1982 г., когато избухва печално известната криза с лекарството „Тайленол“ и когато условно може да се отбележи началото на управлението на кризи, са натрупани научни доказателства за това, че организациите, които са подготвени за различни типове кризи, се възстановяват доста по-бързо и със значително по-малко щети от неподготвените, които реагират на сполетелите ги кризи фрагментарно и на принципа на пробите и грешките. Ето защо компетентността в управлението на кризи е особено важна за организационните лидери. Настоящата статия се фокусира върху аспекта от управлението на кризи, засягащ предотвратяването им и по-специално – върху ролята на лидера като предоставящ сигурност на своите служители, като проявяващ находчивост и създаващ смисъл при идентифициране на организационни кризи.

СЪЩНОСТ НА ОРГАНИЗАЦИОННИТЕ КРИЗИ

Организационната криза се дефинира като събитие, за което съществува малка вероятност да се случи, но ако това стане, негативното въздействие върху организацията е голямо. Причините за кризата, обхватът на нейното влияние и средствата за разрешаването ѝ най-често са неясни, но въпреки това кризата трябва да се разреши възможно най-бързо (Crandall, Parnell, & Spillan, 2014). Четири характеристики правят кризите толкова сериозно предизвикателство за организациите: неяснота, комплексност, конфликт на интереси и емоционално въвличане в проблема (Stubbart, 1987, cited in Lilly, 2001). По тази причина управлението на кризи е насочено както към облекчаването на вече възникнали кризи, така и към предотвратяването на тяхната поява (Христова, 2015).

Организационните кризи съдържат предпоставки за преживяване на професионален стрес, тъй като наред с изложените вече характеристики те създават несигурност и заплахата за организационните цели (Стоева, 2020). Съгласно едно широко разпространено схващане при професионалния стрес възприеманото напрежение надхвърля способностите за справяне (Palmer, Cooper, & Thomas, 2004). В този смисъл организациите имат нужда от лидери, които притежават необходимите знания и умения за управление на кризи, така че лидерът да може да редуцира преживявания стрес до поносими нива за организационните членове.

КРИЗИСНО ЛИДЕРСТВО И ПРЕДОТВРАТЯВАНЕ НА КРИЗИ

Управлението на кризи изисква проактивни усилия не само при настъпили организационни кризи, но и за предотвратяването на потенциални кризи. Вниманието и осъзнатостта по време на криза или при предстояща криза дават възможност на организацията да вземе подходящите мерки и ясно да отвърне на обстановката с отговорни и осъзнати действия (Lilly, 2001). Голяма част от кризите може да се предотвратят, ако има дългосрочна стратегия за управление на кризи в организациите. Водеща роля в предотвратяването на кризи играят организационните лидери.

В своето изследване, посветено на управлението на кризи и лидерската компетентност, Утън и Джеймс (Wooten and James, 2008) проучват двайсет кризисни ситуации, наблюдавани в двайсет големи фирми в САЩ в периода от 2000 до 2006 г. Те установяват, че на различните етапи от кризата се изискват специфични лидерски умения. Например във фазата на разпознаване на сигналите уменията на кризисния лидер се фокусират върху това, как организациите могат да елиминират уязвимостта си и да минимизират своите слабости при появата на предупредителни сигнали. Двете основни умения на лидера в тази фаза на

разпознаване на сигналите за настъпващата криза са осмислянето и разглеждането на ситуацията от гледната точка на другия човек. *Осмислянето* като процес според Уайк и колеги (Weick et al., 2005, cited in Wooten & James, 2008) отговаря на три основополагащи въпроса: „Как нещо се превръща в събитие? Какво означава събитието? Какво трябва да направя аз за това събитие?“. Способността да се отговори на тези въпроси и да се организират отговорите по начин, който води до надеждно действие във фазата на разпознаване на сигналите е изключително важна компетентност. Освен тези въпроси умението да се управлява кризата обхваща не само осмисляне на единични събития, но и да се осмисли поредица от събития, които на пръв поглед може да изглеждат несвързани. *Разглеждането на ситуацията от гледна точка на другия човек* се определя като ключов елемент от социалното функциониране. По време на криза една от основните отговорности на лидера е да осигури благополучието на засегнатите от кризата хора. От лидерите се очаква по-добре да разбират и да проявяват емпатия към другите и съответно да действат в интерес на всички заинтересовани лица.

Много важно умение на кризисните лидери е да създават доверие и атмосфера, която позволява на организационните членове да посрещнат промените по относително безопасен начин (Prewitt et al., 2011). Лидерите трябва да вземат правилните решения в подходящото време и да са способни да убеждават служителите си, че са направили нужното, дори самото решение да е било нетипично и свързано с големи ограничения. За да бъде взето правилно решение, проблемът трябва да се разпознае и да се определи коректно (Beilstein et al., 2021).

Изследователите в областта на управлението на кризи са установили, че организациите, чиито лидери развиват проактивна култура за идентифициране на проблеми, са много надеждни. От гледна точка на съвременните разбирания за управлението на кризи тази проактивна култура за идентифициране на проблеми води до превенция на кризите, а когато това е невъзможно – до тяхното по-ефективно управление (Mitroff & Anagnos, 2008). Съществена част от организационната култура, която способства за навременното идентифициране на проблеми, е насърчаването и поддържането от страна на лидера на работна атмосфера, изпълнена със социална подкрепа. Социалната подкрепа е взаимодействие между две и повече лица, чиято цел е да подкрепи дадена кризисна ситуация или страдание, или ако не може да ги промени, да се опита да смекчи техните последствия за човека (Найденова и Илиева, 2008). Понятието „социална подкрепа“ се разширява с включване на възприемания комфорт, грижа, уважение или помощ, която човек получава от околните (Ogden, 2007). Социалната и организационната подкрепа са важен фактор в управлението на стреса (Ilieva, Levetrova, & Vitanova, 2021). Така се стимулира спокойното изразяване на позиции и мнения от членовете на екипите и неосъдителното учене от кризи, които на свой ред имат за резултат по-ефективна превенция на организационни кризи.

Разбирането на кризисното лидерство би могло да се обогати от теорията за привързаността, разработена от Джон Боулби, която дефинира привързаността между родителя и детето като „трайна психологическа свързаност между човешките същества“ (Bowlby, 1969, cited in Ahmad et al., 2016, p. 1). В детството родителите или другите фигури, които се грижат за детето, са в ролята на фигури на привързаност и предоставят подкрепа, утеха и сигурност. При възрастните са налице други хора, които служат като фигури на привързаността. Според Молеро и колеги (Molero, Mikulincer, Shaver, Laguía, & Moriano, 2019) лидерите могат да бъдат сред тези фигури на привързаност, особено във времена на организационни кризи. Съгласно теорията за привързаността (Ainsworth, 1991; Hazan & Shaver, 1994, cited in Molero et al., 2019) партньорът във взаимоотношенията следва да изпълнява следните пет функции, за да бъде възприет като фигура на привързаност, предоставяща сигурност: *стабилна база* – подкрепа и насърчаване в следването на целите им в безопасна среда; *безопасно убежище* – предоставяне на защита и успокоение в моменти на нужда; *топъл отклик на търсенето на близост* – хората са склонни да търсят близост с фигурата на привързаност и извличат полза от нея в трудни времена; *емоционални връзки* – положителни емоции към фигурата на привързаност; *тревожност при раздяла* – дистрес и тревожност при раздяла от фигурата на привързаност. Изследователите (Molero et al., 2019, p. 184) са на мнение, че лидерът може да изпълнява всички посочени по-горе функции: „добрият лидер е чувствителен към потребностите на последователите си, помага им да развият автономия и инициатива, подкрепя техните успехи и засилва чувството им за собствена стойност. Освен това последователите са склонни да търсят близост с лидера, ръководство и подкрепа, когато се сблъскат с проблеми и пречки в организационната среда, развиват положителни чувства към подкрепящия лидер и се чувстват успокоени и защитени от него или нея, когато имат нужда.“

В този смисъл така описаните изисквания към кризисния лидер се припокриват с трансформационния лидерски стил, представен в Модела за пълния обхват на лидерството от Бърнард Бас (Bass, 1998). В ситуации на нестабилност, смут или криза хората се чувстват безпомощни, тревожни и фрустрирани, и приемат указанията на трансформиращите, които им предлагат потенциала за намаляване на стреса и насърчават възстановяване и мобилизиране на колективните усилия за справяне със стреса и кризата. Нещо повече: наблюдават се много позитивни ефекти, ако служителите се включват с ангажираност в кризата, например те да са по-активни защитници на организацията си (Bundy et al., 2017).

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Представената теоретична рамка за кризисното лидерство се отнася до други национални култури, в които управлението на организационни кризи има

вече неколкодесетилетна традиция. Необходимо е да се вземе предвид, че значителна част от българските организации, особено малкият и средният бизнес, не могат да отделят средства, време и човешки ресурси за създаване на дългосрочна и последователна стратегия за управление на кризи, част от която е и подготвеността за организационни кризи. Освен това не се отдава нужното внимание на проблема за кризисното лидерство, докато кризите не връхлетят.

Изследователски цели и хипотези

Поради посочените по-горе причини настоящото изследване си постави следните задачи: да изследва в българска популация взаимовръзките между оценката на лидера от страна на подчинените като предоставящ сигурност и измеренията на кризисното лидерство – находчивост на лидера при идентифициране на организационни кризи и създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи. Освен това беше анализирано и влиянието на някои демографски характеристики върху възприемането на лидера като предоставящ сигурност и двете дименсии на кризисното лидерство. За изпълнението на изследователските цели бяха издигнати две хипотези, които са както следва:

Хипотеза 1: демографските характеристики (пол, възраст, образование, позиция на респондента в организационната йерархия и общ трудов стаж) оказват влияние върху възприемането на лидера като предоставящ сигурност и върху находчивостта на лидера и създаването на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи.

Хипотеза 2: съществува взаимовръзка между оценката на служителите за лидера като предоставящ сигурност и възприетото кризисно лидерство в неговите измерения – находчивост на лидера и създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи.

Метод

Участници

Извадката се състои от 107 респондента, събрани онлайн на случаен принцип и в различни организации. Преобладават жените – 77%, а мъжете са 23%. Най-много са изследваните лица на възраст между 18–25 години (53%), следвани от тези на 26–35 години (27%) и хората от 56 до 65 години (9%). На възраст между 36 и 45 години са 8% от отговорилите. Най-малобройни са лицата между 46- и 55-годишна възраст – 3%. Най-много от изследваните лица са с образователна степен професионален бакалавър или бакалавър – 44%. Други 38% са с магистърска степен, а 15% са с начално и средно образование. Едва 3% са с докторска или по-висока степен. Според заемащата позиция в организационната йерархия извадката се

дели на респонденти, заемащи лидерска позиция (31%), и на подчинени (69%). Общият трудов стаж разделя хората на следните групи: 62% от изследваните лица са отговорили, че имат между 1 и 5 години общ трудов стаж. Между 5 и 10 години са натрупали 18% от респондентите. Само 7% имат общ трудов стаж между 15 и 20 години, а с над 20-годишен стаж са 13% от участниците.

Методика на изследването

За провеждане на настоящото изследване е използвана комплексна методика, съставена от два инструмента.

1. *Въпросникът за оценка на лидера като предоставящ сигурност (LSPS)* е създаден от Молеро и колеги (Molero et al., 2019). Състои се от 15 айтема и очертава основните характеристики на лидера като предоставящ сигурност: възприемане на лидера като убежище; възприемане на лидера като емоционална подкрепа; лидерът като подкрепящ и предлагащ внимание и загриженост на последователите; възприятия за емоционална свързаност; тревожност при раздяла с фигурата на лидера. Примерен айтем от този въпросник е: „Когато се случи нещо лошо или се чувствам разстроено/а за нещо в работата, се обръщам към лидера си за подкрепа“. За отговори се използва петстепенна Ликертова скала от 1 – категорично не съм съгласен/а, до 5 – напълно съм съгласен/а. Надеждността на въпросника, измерена с алфа на Кронбах, е 0,95.

2. *Въпросник за оценка на кризисно лидерство* на Бронли-Тарджън (C-LEAD) измерва три дименсии на кризисното лидерство (участващо лидерство, находчивост на лидера при идентифициране на организационни кризи и създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи). За целите на настоящото изследване са използвани две от посочените субскали: (а) *субскала „Находчивост на лидера при идентифициране на организационни кризи“*: седемте айтема в тази субскала описват скритите променливи при използването на ресурсите. Тези айтеми описват способността на лидера да е находчив по отношение на ресурсите при кризи. Това включва бързина при вземането на решения, идентифициране на възможностите, предприемане на конкретни действия, адаптиране към обстоятелствата, боравене с информация, разгръщане на ресурсите или преценка на кризисната ситуация с увереност в способността си да управлява гладко системата. Примерен айтем от субскалата е: „Лидерът се приспособява бързо към развитието на надвисналата криза“. Субскалата има отлична вътрешна консистентност ($\alpha = 0,93$) в настоящото емпирично изследване. (б) *Субскалата „Създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи“* се състои от 11 айтема, разкриващи способността на лидера да идентифицира предупредителните знаци за надвиснала криза и да поднесе това на вниманието на останалите организационни членове. Важен елемент в създаването на смисъл/осмислянето е способ-

ността на лидера да приема и да потвърждава какво може да изглежда неправдоподобно и неприемливо, да интерпретира събитията като свързани помежду си и да наблюдава какво е извън обичайната работна рутина. Примерен айтем от субскалата е: „Лидерът проучва и анализира средата с цел да предвиди и предотврати потенциални рискове“. Използва се петстепенна Ликертова скала за отговори от 1 – категорично не съм съгласен/а до 5 – напълно съм съгласен/а (Bronwlee-Turgeon, 2017). Субскалата има отлична вътрешна консистентност ($\alpha = 0,94$) за настоящата извадка.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Първата хипотеза на изследването, а именно че демографските характеристики оказват влияние върху възприемането на лидера като предоставящ сигурност и върху находчивостта му и създаването на смисъл от него при идентифициране на организационни кризи, частично се потвърждава. Статистически значимо е само влиянието на позицията на респондента в организационната йерархия върху възприемането на лидера като предоставящ сигурност. За изследване на това влияние беше направен t-тест на независимите извадки. Двете групи изследвани лица бяха: 1 – незаемащи лидерска позиция респонденти; 2 – заемащи лидерска позиция респонденти, които в организационната йерархия имат друг лидер над себе си, когото те оценяват във въпросника.

Беше установено, че заемането на лидерска позиция от респондента води до статистическа значимост във възприемането на лидера като предоставящ сигурност ($p=0,04$ (two-tailed)). Изследваните лица, които заемат лидерска позиция, оценяват по-високо лидера си като предоставящ сигурност ($M=60,35$; $SD=11,82$), отколкото респондентите, които не заемат лидерска позиция ($M=54,64$; $SD=14,19$). Най-вероятно това се дължи на факта, че в настоящата извадка респондентите, заемащи лидерска позиция, осъзнават важността на уменията на лидера за управление на кризи, в това число предоставянето на сигурност на служителите. Затова идентифицират такова поведение при своите висшестоящи. Размерът на ефекта ($d=0,42$) е малък, което сочи слабо влияние на позицията в организационната йерархия върху възприемането на лидера като предоставящ сигурност.

Беше направен корелационен анализ с цел проверка на Хипотеза 2: „Съществува взаимовръзка между оценката на служителите за лидера като предоставящ сигурност и възприетото кризисно лидерство в неговите измерения – находчивост на лидера и създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи“. Наблюдават се две статистически значими позитивни корелации, характеризиращи се с голяма сила (Cohen, 1988, цит. по Ганева, 2016). Корелациите между субскалите на двата инструмента са представени в Таблица 1.

Установените корелации означават, че колкото повече се засилва възприеманото предоставяне на сигурност от лидера, толкова повече ще се засилва и възприятието на служителите за лидера като проявяващ находчивост и създаващ смисъл по време на идентифициране и предотвратяване на организационни кризи. Със засилването на възприятието на изследваните лица за техния лидер като предоставящ сигурност се засилва и оценката им за него/нея като умеещ да обработва информация при идентифициране и предотвратяване на криза, като анализиращ събитията и поведенията, които са необичайни за работната рутина. Следователно описаните по-горе резултати потвърждават Хипотеза 2.

Таблица 1. Пиърсънови корелации (r) между възприемането на лидера като предоставящ сигурност и възприемането на кризисното лидерство

	Находчивост на лидера при идентифициране на организационни кризи	Създаване на смисъл от лидера при идентифициране на организационни кризи
Лидерът като предоставящ сигурност	0,66**	0,67**

Бележка: ** корелацията е значима на ниво 0,01.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от проведеното емпирично изследване потвърждават важноста на предоставянето на сигурност от организационните лидери за предотвратяването на кризи. Възприятията на последователите за лидера са важни и подсказват тяхното потенциално действие по време на реална криза. Несъмнено лидерите имат ключова роля в управлението на организационни кризи. Именно поради това, наред с изискването за силно развити мениджърски умения, лидерите трябва да се изявяват и като ефективни кризисни лидери, които не само са способни да се справят успешно с различните кризисни ситуации, но и да умеят да се възползват от възможността да създават иновативни, гъвкави, устойчиви и учещи се организации.

ЛИТЕРАТУРА

- Ганева, З. (2016). *Да преоткрием статистиката с IBM SPSS Statistics*. София: Елестра.
- Найденова, В., Илиева, С. (2008). Крос-национални различия в социалната подкрепа при студенти от три европейски държави: Германия, България и Полша, В: *Приложна психология и социална практика* (с. 33-44). Варна: Университетско издателство ВСУ „Черноризец Храбър“.

- Стоева, Т. (2020). Психологическо консултиране при криза и стрес на работното място. В: Илиева, С. (ред.). *Лидерство и развитие на човешките ресурси* (с. 735-742). София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Христова, П. (2015). Организационните кризи в съвременния свят. В: Илиева, С. (ред.). *Лидерство и организационно развитие* (с. 274-278). София: УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Ahmad, N., Jahan, A., & Imtiaz, N. (2016), Measure of Attachment Style, *International Journal of Indian Psychology*, 3(4), , pp. 1-13. DOI: 10.25215/0304.081,DIP: 18.01.081/20160304
- Bass, B. (1998). *Transformational Leadership: Industrial, Military, and Educational Impact*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Beilstein, C., Braun, M., Lehmann, L., Luedi, M., Stuber, F., & Urman, R. (2021). Leadership in a time of crisis: Lessons learned from a pandemic. *Best Practice & Research Clinical Anaesthesiology*, 35, 405-414.
- Brownlee-Turgeon, J. (2017). Measuring a leader's ability to identify and avert crisis. *Journal of Management Science and Business Intelligence*, 2(2), 9–16.
- Bundy, J., Coombs, W. T., Pfarrer, M.D., & Short, C.E. (2017). Crises and crisis management: Integration, interpretation, and research development. *Journal of Management*, 43, 1661-1692.
- Crandall, W., Parnell, J., & Spillan, J. (2014). *Crisis Management: Leading in the New Strategy Landscape* (2nd ed.). Los Angeles: SAGE Publications.
- Ilieva, S., Levetrova, D., & Vitanova, V. (2021). Job challenges and stress coping strategies of teachers in Covid pandemics. In: Nikitovic, Z., Radovic-Markovic, M., & Vujicic, S. (eds.) *Employment, Education and Entrepreneurship* (pp. 168-174). Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia.
- Lilly, E. R. (2001). Issues management in educational organizations. *National Forum of Educational Administration and Supervision Journal*, 18E(4), 8-12.
- Mitroff, I., & Anagnos, G. (2001). *Managing crises before they happen. What every executive and manager needs to know about crisis management*. NY: Amacom.
- Molero, F., Mikulincer, M., Shaver, P., Laguía, A., & Moriano, J. (2019). The development and validation of the Leader as Security Provider Scale. *Journal of Work and Organizational Psychology*, 35, 183-193.
- Ogden, J. (2007). *Health Psychology* (4th ed.). NY: McGraw Hill.
- Palmer, S., Cooper, C., & Thomas, K. (2004). A model of work stress to underpin the health and safety executive advice for tackling work-related stress and stress risk assessments. *Counselling at Work, Winter*, 2-5.
- Prewitt, J., Weil, R., and McClure, A. (2011). Crisis leadership – an organizational opportunity. *Australian Journal of Business and Management Research*, 1(6), 60-74.
- Wooten, L.P., & James, E. (2008). Linking crisis management and leadership competencies: The role of human resource development. *Advances in Developing Human Resources*, 10(3), 352-379.

ПОТРЕБНОСТ ОТ ЕМОЦИИ И НАГЛАСА КЪМ ИНОВАТИВНИ ПРОДУКТИ: МЕДИИРАЩА РОЛЯ НА КОГНИТИВНАТА И СЕНЗОРНАТА ИНОВАТИВНОСТ

гл. ас. д-р **Татяна Йорданова**
Департамент Психология, БАН – ИИНЧ
tania_jd@abv.bg

Татяна Йорданова. ПОТРЕБНОСТ ОТ ЕМОЦИИ И НАГЛАСА КЪМ ИНОВАТИВНИ ПРОДУКТИ: МЕДИИРАЩА РОЛЯ НА КОГНИТИВНАТА И СЕНЗОРНАТА ИНОВАТИВНОСТ

Статията представя резултати от проучване, фокусирано върху два от каузалните механизми, стоящи в основата на връзката между потребността от емоции и нагласата към иновативни продукти, включващи медиращите променливи когнитивна и сензорна иновативност. Използвана е извадка от 1106 изследвани лица на възраст между 22 и 65 години, подбрани на случаен принцип. Резултатите от проведените медиационни анализи разкриват статистически значима частична медиация от страна и на двата опосредстващи фактора в разглежданата причинно-следствена връзка. Очаквано, сензорната иновативност демонстрира по-силен индиректен ефект в сравнение с когнитивната иновативност. Получените резултати са потенциална възможност за оптимизиране на маркетинговите комуникационни стратегии по отношение на иновативните продукти.

Ключови думи: потребност от емоции, нагласа към иновативни продукти, когнитивна иновативност, сензорна иновативност, медираща променлива

Tatyana Yordanova. *NEED FOR EMOTIONS AND ATTITUDE TO INNOVATIVE PRODUCTS: THE MEDIATING ROLE OF COGNITIVE AND SENSORY INNOVATIVENESS*

This article presents the results of a study focused on two of the causal mechanisms underlying the relationship between the need for emotions and the attitude to innovative products, which include cognitive and sensory innovativeness as mediating variables. A sample of 1106 randomly selected participants aged 22 to 65 years has been used. The results of the mediation analyses conducted reveal the presence of statistically significant partial mediation by both mediating factors in the causal relationship examined. As expected, sensory innovativeness demonstrates a greater indirect effect in comparison to cognitive innovativeness. The results obtained provide an opportunity for optimizing the marketing communication strategies for innovative products

Keywords: need for emotions, attitude to innovative products, cognitive innovativeness, sensory innovativeness, mediating variable

ВЪВЕДЕНИЕ

Нагласата към иновативните продукти има важна роля в иновационното поведение на потребителя. Определяна като дейностна готовност в резултат на оценъчните процеси към продукта, нагласата може както да подпомогне неговото приемане от страна на потребителя, така и да предизвика резистентост, която да доведе до отхвърлянето му. Формирането на позитивна нагласа към иновацията е важна предпоставка за пазарния ѝ успех. Възможността да се подпомогне иновационното поведение на потребителя чрез промяна или засилване на неговите нагласи насочва изследователите към проучване на тяхната същност и факторите, които ги определят. Появяват се редица изследователски модели на конструкта, различаващи се по своя обхват. Такъв модел, включващ каузална връзка между потребността от емоции и нагласата към иновативен продукт с опосредстващи фактори когнитивна и сензорна дименсия на присъщата иновативност, е представен и емпирично проверен в настоящата работа. Независимо от съществуващите доказателства за връзки между включените в модела споменати конструкти, той не е проучван до този момент от изследователите.

НАГЛАСА КЪМ ИНОВАТИВНИ ПРОДУКТИ

В потребителски контекст нагласата се дефинира като заучена предразположеност да се реагира по последователно благоприятен или неблагоприятен начин на даден обект (Fishbein & Ajzen, 1975), формирана вследствие на оценката му като подходящ или неподходящ да задоволи конкретна потребност на човека. С други думи, тя е субективно възприетата способност на иновативния продукт да задоволи съществуваща потребност.

Потребителската нагласа не е вродена, а придобита и формирана в хода на живота, има субективен характер и е относително устойчива във времето (Белинска, 2000). Тя е опосредстваща конструкция между конкретния маркетингов стимул и реакцията на човека на него. Тя не може да се наблюдава директно, а индиректно чрез демонстрираното от потребителя поведение в рамките на определена ситуация (Sahney, 2017).

Един от най-популярните модели, изясняващ същността на нагласата, е трикомпонентният, или т.нар. „ABC модел“ (от *Affect – Behavior – Cognition*), включващ когнитивна, афективна и конативна дименсия на конструкта (Hovland et al., 1965). Моделът се базира на идеята, че човешкият опит се проявява в три измерения: мисъл, чувство и действие (McGuire, 1969).

Когнитивната дименсия отразява фактическото знание за обекта на нагласата (Hovland et al., 1965), придобито вследствие на директния или индиректния опит с него. Афективното измерение се отнася до емоциите и преживяванията,

които човекът изпитва към обекта на своята нагласа при реална или въображаема среща с него, и са резултат от съпоставянето на образите и заключенията за субективната му значимост. Конативният компонент отразява тенденцията в поведението на потребителя към конкретен маркетингов стимул (Белинска, 2000), или готовността му да реагира по определен начин на обекта на своята нагласа. Това измерение не е специфичното поведение, което може да се прояви, а по-скоро предразположеността към него (Джонев, 1996), или с други думи, готовността на човека да приеме или да отхвърли иновативния продукт (т.е. да се приближи или да се дистанцира от иновацията).

Заедно, трите дименсии на конструкта описват заучена, латентна готовност за реагиране по определен начин на конкретен стимул или обект, т.е. свързват се в едно цяло, за да формират нагласата на потребителя към иновацията.

Нагласите, които човек формира към иновативните продукти, варират от антииновативни, свързани със съпротива или отхвърляне на този вид продукти, до проиновативни, при които е налице готовност за тяхното приемане (Gee & Miles, 2008). Грий и Майлс (Ibid.) разграничават четири вида иновационни нагласи, които обозначават като: *отхвърляне* – крайно негативна нагласа, изразяваща силно нежелание за приемане на иновативния продукт не само от страна на човека, но и от другите в социалното обкръжение, т.е. категорично отхвърляне на иновацията; *резистентност* – негативна нагласа към използване на продукта, която може да рефлектира в кампании срещу неговото разпространение; *приемане* – положителна нагласа към иновацията, изразяваща се в желание да бъде приета и използвана; при някои хора тази готовност се съпътства от изключителен ентузиазъм, а при други – от по-малка толерантност; *поддържане (защита)* – крайно позитивна нагласа, отразяваща не само готовност за приемане на продукта, но и желание за неговото широко популяризиране сред другите хора.

Нагласата е сложно явление, детерминирано от голям брой фактори – личностни, социални, свързани с иновацията и др. (Gatignon & Robertson, 1991). Изследванията показват, че потребността от емоции и присъщата иновативност с двете ѝ дименсии – когнитивна и сензорна, са сред личностните характеристики, които влияят върху потребителската нагласа към иновативни продукти (Petty & Briñol, 2012; Lee, 2016; Tracy, 2019).

ПОТРЕБНОСТ ОТ ЕМОЦИИ

Доминиращата представа за съвременния потребител е, че той е *хомо икономикус*, или рационално действащ субект, стремящ се да максимизира ползата за себе си на базата на добро познаване на пазара. Той е рационален, когнитивно активен и взема решение за покупка едва след като е осъзнал полезността на продукта, анализирайки голям обем от информация. Потребителят

обаче не е само рационален, а и емоционален – чувстващ, преживяващ и хедонистично ориентиран. Той се стреми към продукти, които да задоволят не само чисто прагматичните му потребности, но и да му доставят зареждащи преживявания. Така, наред с рационалната си мотивация, потребителят е движан и от желанието да изпита удоволствие и наслада, както и да се отдаде на своите фантазии и мечти.

Потребността от емоции е една от отличителните характеристики на съвременния потребител. Дефинира се като устойчива тенденция на човека да търси и да се наслаждава на емоционално наситени стимули и ситуации. Конструктът изразява предпочитанието на човека да използва емоциите във взаимодействието си със заобикалящия го свят (Raman et al., 1995). Подобно на всяка друга потребност, и тук става дума за преживяване на недостиг (в случая на емоции), който поражда стремеж за преодоляване на дефицита и възстановяване на равновесието в организма чрез активиращи преживявания.

Хората се различават в желанието си да търсят емоционални стимули, така както се различават и в своята експресивност, ориентация и интензивност на емоционалните преживявания (Booth-Butterfield & Booth-Butterfield, 1990). Следователно някои потребители активно търсят емоционални стимули вследствие на по-силно изразената си потребност от емоции за разлика от други, които по всякакъв начин се опитват да ги избегнат.

Хората със силно изразена потребност от емоции се фокусират върху чувствата и преживяванията, изпитвайки удоволствие от емоционално заредени стимули и ситуации. Те активно търсят новото и различното на пазарното поле (каквито са иновативните продукти) и са ориентирани към хедонистично потребление, свързано с фантазии, мултисензорни образи, емоционална възбуда и преживявания.

КОГНИТИВНА И СЕНЗОРНА ИНОВАТИВНОСТ

Най-общо, присъщата потребителска иновативност може да се дефинира като глобална личностна черта, отразяваща желанието на човека за промяна и готовността за нов опит и преживявания на пазарното поле. Конструктът очертава различията в когнитивните и поведенческите реакции към новото и непознатото в сферата на потреблението.

Венкатраман и Прайс разграничават когнитивно и сензорно измерение на присъщата иновативност, които свързват с общата потребност от стимулация, или със склонността към преживявания, възбуждащи сетивата и активиращи ума на потребителя. Част от хората предпочитат сензорната стимулация, други залагат на когнитивната, трети търсят и двете – нови умствени дейности и сензорни преживявания (Vencatraman & Price, 1990).

Когнитивната иновативност стимулира мисловната дейност и развива познавателната сфера (Venkatraman, 1991). В основата ѝ стои потребността на човека от нови знания за фактите, процесите и връзката помежду им (Venkatraman & Price, 1990). Характерна е за потребителите, наричани „когнитивни иноватори“, които активно търсят и се наслаждават на нови, стимулиращи ума преживявания.

Сензорната иновативност е присъща на тези, които предпочитат да се ангажират с възбуждащи сетивата преживявания, и затова са определяни като „сензорни иноватори“. Те не са склонни да структурират и да анализират новата информация, а по-скоро я използват, за да задоволят потребността си от новост (Hirunyawipada & Paswan, 2006). Сензорните иноватори се радват на новото, без да се ангажират със задълбочена мисловна дейност (Zuckerman, 1979), докато когнитивните влагат цялата си умствена енергия в това да стигнат до същността на нещата и да си обяснят фактите (Pearson, 1970).

Сензорните иноватори се насочват към иновациите, движени от потребността да изпитат сензорно удоволствие и да си доставят активиращи емоции, а едва в впоследствие рационализират ползите и предимствата на продукта. За разлика от тях когнитивните иноватори са мотивирани от потребността от нови знания и удоволствието и насладата от мисловната дейност сама по себе си. В резултат на това за сензорните иноватори по-привлекателни са хедонистичните атрибути на продукта и иновациите, които носят емоционални преживявания и стимулират сетивата им, докато за когнитивните иноватори по-атрактивни са утилитарните атрибути на продукта и иновациите, осигуряващи им функционални ползи.

ВРЪЗКИ МЕЖДУ КОНСТРУКТИТЕ

Прегледът на свързаните с проучваните конструкти изследвания показва наличие на връзки помежду им. Потребността от емоции е значим предиктор на потребителската нагласа (Petty & Briñol, 2012; Lee, 2016). Желанието на потребителя да приеме иновативните продукти или да прояви дейностна готовност е следствие от мотивацията му да търси и да се наслаждава на емоционално заредени стимули, за да задоволи дефицита си от активиращи преживявания. Освен това потребността от емоции корелира положително с присъщата иновативност (Yordanova, 2019; Lee, 2016; Chiu & Tang, 2005; Aroean & Michaelidou, 2014) и нейните дименсии – когнитивна (Lee, 2016; Jeims, 2016) и сензорна (Park et al., 2010; Venkataraman & Price, 1990; Lee, 2016; Jeims, 2016; Bell, 2000). Концептуално, двата конструкта са свързани по отношение на готовността и желанието на човека за нови стимули и преживявания (Berlyne, 1960). Изследванията установяват и наличие на връзка между потребността от емоции и потребността от когниции, която е тясно свързана с когнитивната иновативност (Raman et al.,

1995; Venkatraman & Price, 1990). Налице са и резултати, които показват позитивна корелация между когнитивната и сензорната дименсия на иновативността и потребителската нагласа (Seyed Esfahani, & Reynolds, 2021; Tracy, 2019). Иновативните потребители поддържат позитивна нагласа към иновативните продукти, тъй като ги възприемат като подходящо средство, чрез което могат да задоволяват стремежа си към новото и непознатото, стоящ в основата на личностната им черта иновативност.

ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел

Настоящото изследване си поставя за цел да проучи медиращата роля на когнитивната и сензорната иновативност в причинно-следствената връзка между потребността от емоции и нагласата към иновативен продукт.

Извадка

Изследването е проведено с 1106 респонденти на възраст между 22 и 65 години, избрани на случаен принцип. Извадката е относително балансирана по пол (55,1% жени и 44,9% мъже) и образование (54,2% с висше и 45,8% със средно); преобладават хората на възраст до 24 години (36,3%) с месечен доход между 501 и 1000 лв. (22,2%).

Изследователски инструментариум

Използван е набор от три методики:

1. *Скала за потребността от емоции*. Раман и колеги (Raman et al., 1995) дефинират потребността от емоции като склонност на човека да търси и да се наслаждава на емоционално наситени стимули и ситуации, и да предпочита да използва емоциите във взаимодействието си със света. Под „емоции“ авторите разбират по-краткотрайните емоционални състояния, а не продължителните като настроения и чувства. Методиката съдържа 12 айтема, измерващи индивидуалните различия в мотивацията на човека да търси емоционални преживявания. Отговорите се оценяват по 5-степенна Ликертова скала от 1 – „не съм съгласен/а“ до 5 – „съгласен/а съм“.
2. *Скалата за потребителската нагласа* (Yi & Jeon, 2003) измерва степента, в която потребителят има положително отношение към конкретен обект (продукт) и е вероятно да го препоръча на другите. Включва четири айтема с 5-степенна Ликертова скала за отговори от 1 – „не съм съгласен/а“ до 5 – „съгласен/а съм“. Всяко твърдение съдържа празно поле, в което се поставя обектът на измерваната нагласа. В настоящото

проучване инструментът е приложен към иновационен продукт от категорията на смартфоните – „Самсунг“.

3. *Скала за когнитивна и сензорна иновативност* (Venkatraman & Price, 1990). Сензорната и когнитивната иновативност се отнасят до предпочитанията на човека да се ангажира с нови преживявания, стимулиращи ума и/или сетивата. Когнитивните иноватори се наслаждават на мисленето само по себе си и са склонни да вложат голяма умствена енергия, за да решат проблемите, с които се сблъскват, докато сензорните иноватори се наслаждават на фантазиите, мечтите и приключенската дейност. Скалата включва 16 твърдения – по 8 за всяка от подskalите. За отговаряне е използвана 5-степенна Ликертова скала от 1 – „не съм съгласен/а“ до 5 – „съгласен/а съм“.

Използвани с извадка от 1106 респонденти, тези инструменти демонстрират много добра надеждност. Стойността на коефициента алфа на Кронбах за отделните скали е: потребност от емоции – $\alpha=0,88$; потребителска нагласа – $\alpha=0,78$; когнитивна иновативност – $\alpha=0,74$; сензорна иновативност – $\alpha=0,81$.

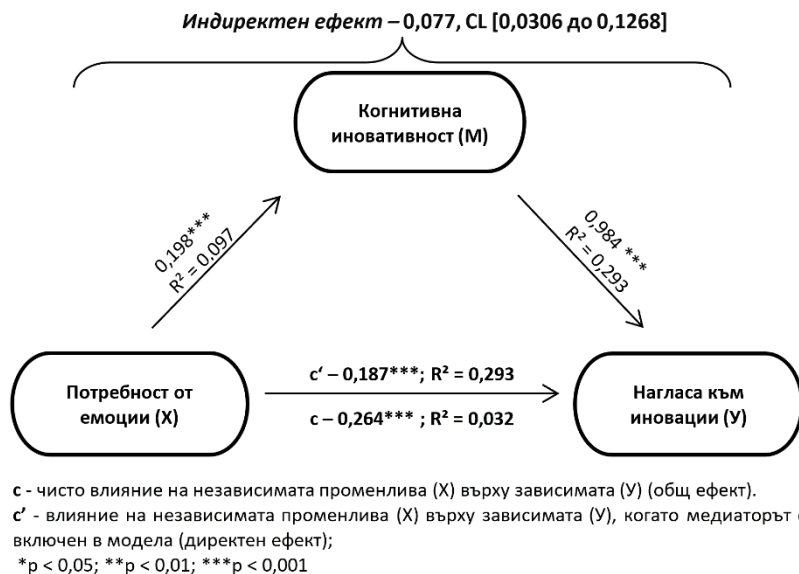
РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЯ

Проверката на опосредстващата роля на когнитивната и сензорната иновативност във връзката между потребността от емоции и нагласата към иновативен продукт е осъществена със серия от медиационни анализи и за целта е използван PROCESS v 3.0 на Андрю Хейз (Heys, 2013).

Резултатите от медиационния модел, опосредстващ фактор в който е когнитивната дименсия на присъщата иновативност, разкриват статистически значим директен ефект на потребността от емоции върху медиатора с 9,7% обяснена дисперсия ($R^2=0,097$ $p<0,001$). Двата фактора заедно детерминират нагласата към иновативния продукт, като по-силна прогностична способност има когнитивната иновативност ($\beta=0,984$; $p<0,001$) в сравнение с потребността от емоции ($\beta=0,198$; $p<0,001$) (вж. Фигура 1).

След отчитане на индиректния ефект (Med. effect – 0,077 при доверителен интервал CI [0,0306 до 0,1268]) става ясно, че е налице статистически значима частична медиация от страна на когнитивната иновативност във връзката между потребността от емоции и нагласата към иновативен продукт. Процентът на обяснена вариация R^2 при наличие на медиатора в модела е по-голям ($R^2=0,293$; $p<0,001$) от този в негово отсъствие ($R^2=0,032$; $p<0,001$). Съответно можем да обясним 29,3% от промените в нагласата към иновацията с наличие на медиаторна връзка от страна на когнитивната иновативност при прогнозирането на потребността от емоции.

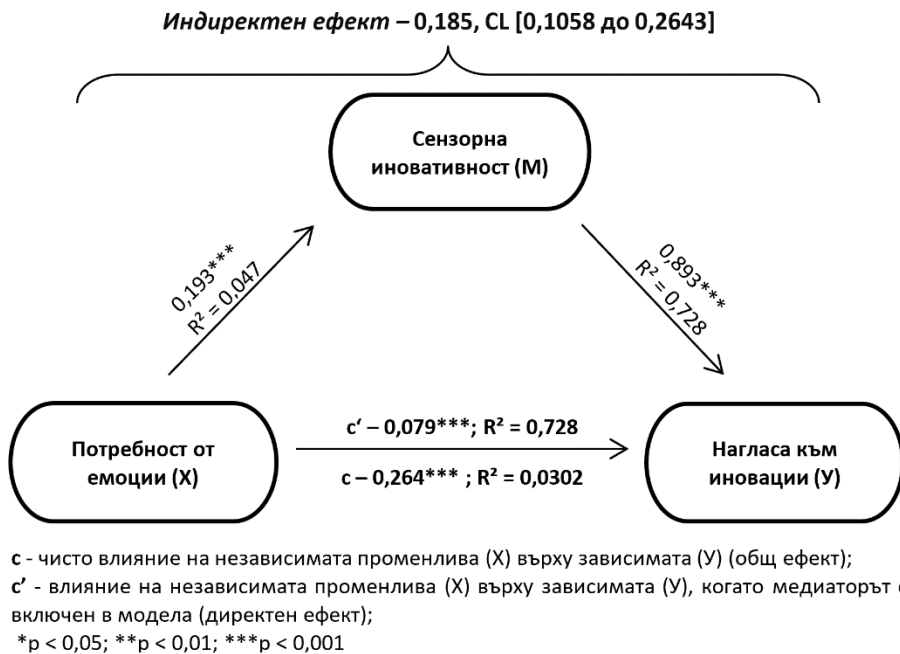

Фигура 1. Медираща роля на когнитивната иновативност в причинно-следствената връзка между потребността от емоции и нагласата към иновации

Полученият резултат е очакван. Сериозният емоционален дефицит на съвременния потребител провокира силна възприемчивост към иновациите на пазарното поле. Тяхната новост и различие предизвикват емоции у потребителя, по-специално интерес, който е силно активиращ и се проявява в любознателност и желание за изследване и проучване. Когнитивните иноватори се насочват към събиране предимно на фактическа информация за иновативния продукт, тъй като тя е силен стимул за мисловната им дейност – ще искат да открият как работи иновацията, как се оценяват нейните характеристики в различни отзиви, какви са резултатите от употребата ѝ и т.н. Благодарение на аналитичните си способности и умението да преработват новополучена информация този тип иноватори ще успяват да видят ползите от продукта и в резултат – да формират позитивна нагласа към неговата употреба.

По отношение на медиращата роля на сензорната иновативност резултатите от поредицата регресионни модели разкриват, че потребността от емоции има статистически значим директен ефект върху сензорната иновативност и обяснява близо 5% от нейните вариации ($\beta=0,193$; $p<0,001$; $R^2=0,047$). Двата фактора заедно детерминират иновационната нагласа на потребителя с общ дял обяснена дисперсия 72,8% ($R^2=0,728$), като сензорната иновативност демонстрира по-силна прогностична способност ($\beta=0,893$; $p<0,001$) в сравнение със потребността от емоции ($\beta=0,079$; $p<0,001$) (вж. Фигура 2).

Фигура 2. Медираща роля на сензорната иновативност в причинно-следствената връзка между потребността от емоции и нагласата към иновации

Отчетеният индиректен ефект (Med. effect – 0,185 при доверителен интервал CI [0,1058 до 0,2643]) показва наличие на статистически значима частична медиация на сензорната иновативност по отношение на влиянието на потребността от емоции върху нагласата към иновативен продукт. Подобно на предходния резултат, и тук иновациите се възприемат като средство за задоволяване на потребността от емоции, тъй като доставят на потребителя активиращи преживявания. Когнитивна активност на сензорните иноватори ще е насочена към сензорната информация за продукта (възможността продуктът да се види и почувства, да се усетят неговият аромат, вкус и т.н.), осигуряваща възбуда, удоволствие и наслада за сетивата. В резултат на тези активиращи преживявания потребителят ще формира позитивна нагласа към иновативния продукт, имаща силно изразен емоционален компонент.

Съпоставянето на индиректните ефекти на двете измерения на присъщата иновативност показва, че във връзката между потребността от емоции и нагласата към иновации по-силен медиращ ефект има сензорната иновативност (Med. effect – 0,185; CI [0,1058 до 0,2643]) в сравнение с когнитивната (Med. effect – 0,077; CI [0,0306 до 0,1268]). Този резултат намира своята логика във факта, че съвременният потребител не обича да влага усилия в периферни за

него сфери, каквато е потребителската. Предвид това, в желанието си да сведе до минимум когнитивните усилия, той би предпочел сензорния тип информация, която не само е по-лесно достъпна, но и не изисква големи познавателни усилия, за да бъде използвана.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведеното изследване разкрива и потвърждава на емпирично ниво два от каузалните механизми, стоящи в основата на връзката между потребността от емоции и нагласата към иновативен продукт, включващи медиаторите когнитивна и сензорна иновативност. По-конкретно, емоционалният дефицит на потребителя засилва неговата възприемчивост към функционалните и хедонистичните иновации, което пък детерминира позитивната му иновационна нагласа. Наред с това изследването извежда сензорната дименсия на иновативността като опосредстващ фактор с по-силен потенциал в разглежданата причинно-следствена връзка в сравнение с когнитивната.

Базирайки се на тези резултати, можем да обобщим, че всяка от изследваните променливи е надеждна основа за пазарно сегментиране и добро позициониране на иновативния продукт. Потребителите с изразен дефицит на емоции, високи нива на когнитивна и сензорна иновативност и позитивна иновационна нагласа са по-възприемчиви към иновациите и може да се използват като средство за подпомагане на тяхното разпространение на целевия пазар.

Разграничаването на двете дименсии на присъщата иновативност (когнитивна и сензорна) е ценно от гледна точка на възможността да се използват различни комуникационни стратегии, максимално адаптирани към спецификите и потребностите на двете категории потребители. Комуникацията със сензорните иноватори следва да е фокусирана върху естетическите и хедонистичните характеристики на продукта, докато насочената към когнитивните иноватори трябва да подчертава функционалността, полезността и сложността на продукта.

Що се отнася до установения по-силен медиаторски ефект на сензорната иновативност в сравнение с когнитивната, може да се очаква, че посланията, насочени към емоциите, преживяванията и фантазиите на потребителя, ще са по-ефективни от тези, които апелират към рационалното. Предвид това, маркетингът трябва да заложи основно на първия вид рекламни послания, както и да провокира или да засили у потребителя желанието да търси сензорен тип информация за иновативния продукт.

Установените в изследването каузални механизми за влияние върху иновационната нагласа на потребителя в контекста на българския пазар подлежат на допълнителна емпирична проверка, а дали ще бъдат потвърдени или отхвърлени, ще покажат бъдещите изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Белинска, Е. (2000). *Социална психология*. Санкт Петербург: Питер.
- Джонев, С. (1996). *Социална психология. Общуване. Личност* (Т.2). София: Софи-Р.
- Aroean, L. & Michaelidou, N. (2014). A Taxonomy of Mobile Phone Consumers: Insights for Marketing Managers. *Journal of Strategic Marketing*, 22(1), 73-89.
- Bell, T. (2000). *Emotion Marketing and Innovation*. New York: McGraw Hills.
- Berlyne, D. (1960). *Conflict, Arousal and Curiosity*. New York: McGraw Hill.
- Booth Butterfield, M. & Booth Butterfield, S. (1990). Conceptualizing Affects Information in Communication Production. *Human Communication Research*, 16(4), 451-476.
- Chiu, Y. & Tang, L. (2005). Gender Differs: Assessing a Model of Online Purchase Intentions in E-tail Service. *International Journal of Service Industry Management*, 16(5), 416-435.
- Fishbein, A. & Aizen, I. (1975). *Belief, Attitude Intention, and Behavior: An Introduction to Theory and Research*. Reading, MA: Addison Wesley Publishing.
- Gatignon, H. & Robertson, T. (1991). Innovative Decision Processes. In Robertson, T. & Kassarian, H., (Eds.), *Handbook of Consumer Behavior* (pp. 316-348). New Jersey: Prentice-Hall.
- Gee, S. & Miles, I. (2008). Mini Study 04 – Innovation Culture. Global Review of Innovation Intelligence and Policy Studies. Innogrips.
- Hayes, A. (2009). Beyond Baron and Kenny: Statistical Mediation Analysis in the New Millennium. *Communication Monographs*, 76(4), 408-420.
- Hirunyawipada, T. & Paswan, A. (2006). Consumer Innovativeness and Perceived Risk: Implications for High Technology Product Adoption. *Journal of Consumer Marketing*, 23(4), 182-198.
- Hovland, C., Janis, I. & Kelly, H. (1965). *Communication and Persuasion*. New Haven: Yale University Press.
- Jeims, M. (2016). Personality and Innovation. *Technological Forecasting & Social Change*, 71, 861–883.
- Lee, B. (2016). *Innovation, Innovativeness and Personality*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- McGuire, W. (1969). The Nature of Attitudes and Attitude Change. In Lidzey, G. & Aronson, E. (Eds), *Handbook of Social Psychology* (Vol. 3). Reading, MA: Addison Wesley.
- Park, C., MacInnis, D., Priester, J., Eisengerich, A., & Iacobucci, D. (2010). Brand Attachment and Brand Attitude Strength: Conceptual and Empirical Differentiation of Two Critical Brand Equity Drivers. *Journal of Marketing*, 74 (November), 1-17.
- Pearson, P. (1970). Relationships between Global and Specific Measures of Novelty Seeking. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 34(2), 199-204.

- Petty, R. & Briñol, P. (2012). The Elaboration Likelihood Model: Three Decades of Research. In Van Lange, P., Kruglanski, A. & Higgins, E., (Eds.), *Handbook of Theories of Social Psychology* (pp. 224–245). London: Sage.
- Raman, N., Chattopadhyay, P. & Hoyer, W. (1995). Do Consumers Seek Emotional Situations: The Need for Emotions Scale. In Kardes, F. & Sujan, M., (Eds.), *Advances in Consumer Research*, 22, pp. 537-542.
- Sahney, S. (2017). *Consumer Behaviour*. Oxford: Oxford University Press.
- Seyed Esfahani, M. & Reynolds, N. (2021). Impact of Consumer Innovativeness on Really New Product Adoption. *Marketing Intelligence & Planning*, 39(4), 589-612.
- Tracy, G. (2019). „Cognitive Innovativeness as a Predictor of Student Attitudes and Intent: an Application of the Theory of Planned Behavior to Technology Delivered Instruction“; <https://www.researchgate.net/publication/253898299>; (retrieved on 1/9/2022).
- Venkatraman, M. & Price, L. (1990). Differentiating Between Cognitive and Sensory Innovativeness: Concepts, Measurement, and Implications. *Journal of Business Research*, 20(4), 293-315.
- Venkatraman, M. (1991). The Impact of Innovativeness and Innovation Type on Adoption. *Journal of Retailing*, 67(1), 51-67.
- Yi, Y. & Jeon. H. (2003). Effects of Loyalty Programs on Value Perception, Program Loyalty, and Brand Loyalty. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 31(3), 229-240.
- Yordanova, T. (2019). The Need for Emotions – A Motive for Innovativeness of the Contemporary Consumer. In: Đigić, G., (Ed), *Days of Applied Psychology – Modern age and competencies of psychologists* (pp. 291-304). Nis: University of Niš, Faculty of Philosophy.
- Zuckerman, M. (1979). *Sensation Seeking: Beyond the Optimal Level of Arousal*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ОТ РАБОТАТА И НАМЕРЕНИЯ ЗА КАРИЕРНО РАЗВИТИЕ ПРИ МЛАДИ ХОРА В ИТ СЕКТОРА

Невина Красимирова Стойчева, студент
МП „Трудова и организационна психология“
СУ „Св. Климент Охридски“
nevina.1626@gmail.com

Невина Стойчева. УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ОТ РАБОТАТА И НАМЕРЕНИЯ ЗА КАРИЕРНО РАЗВИТИЕ ПРИ МЛАДИ ХОРА В ИТ СЕКТОРА

Удовлетворението от работата е интензивно изследвана нагласа към труда поради ключовата ѝ роля за прогнозирането на поведението на служителите, в това число техните намерения за кариерно развитие и възможностите за задържането им в организацията. В тази връзка е проведено изследване с 90 служители в организация от ИТ сектора, от които 69 мъже и 21 жени, на възраст средно между 25 и 45 години, с трудов опит в организацията от 1 до 3 години. След направен корелационен и регресионен анализ се установява, че удовлетворението от управлението и възможностите за развитие влияят статистически значимо върху намеренията за оставане на служителите в организацията. Основни фактори, които определят това влияние, са условията на труд и работна среда, отношенията с ръководителя, управлението на екипите, шансовете за повишение, възможностите за обучение, обратната връзка, въвеждането на нови и гъвкави начини на работа, и цялостното удовлетворение от работата.

Ключови думи: удовлетворение от работата, кариерно развитие, намерения за кариерно развитие, млади хора, ИТ сектор

Nevina Stoycheva. JOB SATISFACTION AND CAREER DEVELOPMENT INTENTIONS OF YOUNG PEOPLE IN THE IT INDUSTRY

Job satisfaction is an intensively researched attitude toward work because of its key role in predicting employee behavior, including career intentions and retention opportunities. In this regard, a study was conducted with 90 employees in an IT sector organization, 69 men and 21 women, with an average age between 25 and 45 years, with 1 to 3 years of work experience in the organization. After a correlation and regression analysis, it was found that satisfaction with management and development opportunities had a statistically significant impact on employees' intentions to stay with the organization. The main factors that determine this influence are

working conditions and environment, relationship with supervisor, team management, chances of promotion, training opportunities, feedback, introduction of new and flexible ways of working, and overall job satisfaction.

Keywords: job satisfaction, career development, career development intentions, young people, IT industry

ВЪВЕДЕНИЕ

Естественото е хората да търсят възможности за усъвършенстване, постижения и развитие както кариерно, така и професионално. Още повече, че съвременният свят е много по-изискващ към младите хора, за да бъдат те конкурентоспособни и да осъществят мечтите си за кариерен успех. Фокусът е върху ИТ сектора, тъй като този тип организации влагат огромни средства за развитието на хората, които са основният им ресурс. Освен това самият ИТ сектор постоянно изпитва глад за висококвалифицирани кадри, поради което инвестира огромни средства в обучението на хората, академии за повишаване на квалификацията или преквалификация, като с това се опитва да стопи разликата между нуждите и потенциала на трудовия пазар. Освен да привлича все повече и повече специалисти обаче, бизнесът трябва да изработи стратегия и за задържането им, поради което изследването на техните трудови нагласи би допринесло за по-доброто разбиране на нуждите им и съответно за разработването на ефективни политики за задържането им в организацията.

УДОВЛЕТВОРЕНИЕ ОТ РАБОТАТА

Ключова нагласа, която се свързва с намеренията за напускане, е удовлетворението от работата. Пол Спектър изследва връзките между удовлетворението от работата и характеристиките на работата от гледна точка на производителността, но и на здравето и благоденствието на хората. Той извежда списък с 14 общо аспекта на работата: комуникация, оценяване, колеги, допълнителни придобивки, условия на работа, организация, същност на работата, личностно развитие, политики и процедури, възможности за повишение, признание, сигурност и супервизия. От гледна точка на производителността удовлетворението от работата се свързва с представянето, организационното гражданско поведение, контрапродуктивни поведения и оттегляне, включително отсъствия и текучество. От друга страна, цялостното удовлетворение от живота, прегарянето, соматичното и психичното здраве имат отношение към удовлетворението от работата, когато става дума за здраве и благополучие. Парадоксално е, че всъщност предходни изследвания не откриват значима връзка между силното удовлетворение и по-доброто представяне, по-малкото отсъствия и текучество.

За сметка на това се оказва, че има значително по-силна връзка между удовлетворението и контрапродуктивните поведения. Освен това повечето неудовлетворени служители е по-вероятно да напуснат работата си, особено когато пазарът предлага много други възможности и безработицата е ниска (Cooper, 2015).

Удовлетворението от работата като цяло се влияе от редица и разнообразни фактори, които понякога може да е трудно да се определят (Ригио, 2006), но за нея е характерна трикомпонентна структура, позната под наименованието ABC (*Affect, Behavior, Cognition*). В тази връзка е предложено следното определение за нагласите: „нагласите са човешки диспозиции да мислят, чувстват или действат по определени начини спрямо определени дефинирани цели“ (Arnold, et al., 2005). Подходите, с които изследователите се опитват да дефинират удовлетворението от работата, са: диспозиционен, който обръща внимание на това, че хората като цяло са предразположени към положително или негативно възприемане на света (Илиева, 1998); социално-информативен, където главна роля имат социалната среда и предходен опит, който определя бъдещото поведение, за разлика от моделите на очакванията и задоволяването на потребностите и уповаването на индивидуалните диспозиции и процеси за вземане на решение (Salancik & Pfeffer, 1978); интеракционистки, при който фокусът е върху съответствието между личност и среда (Kulik, Oldham, & Hackman, 1987); модел на характеристиките на работата, който включва пет елемента – разнообразие на уменията, автономност, идентичност и значимост на задачата и обратна връзка (Илиева, 1998).

НАМЕРЕНИЯ ЗА КАРИЕРНО РАЗВИТИЕ И УСПЕХ

В основана на процеса на кариерно развитие са заложени намеренията на човека и неговите очаквания. Нагласите са единият от компонентите на намеренията, а другият са субективни норми. Субективните норми са социален фактор и се отнасят до възприемания натиск на значимите други. Освен това те са функция на нормативните убеждения, които представляват разбирането на човека за това, дали значимите други смятат, че той трябва да има или не дадено поведение, но така и собствените му убеждения, за да съответстват на тези на околните. Теорията взема предвид и че хората се различават по нагласите и субективните норми при определянето на техните намерения (Arnold et al., 2005). Разбира се, тъй като съществуват и други фактори, за да се прояви дадено поведение, А. Айзен включва в теорията си и трети, концептуално независим компонент – възприеман поведенчески контрол. С увеличаването на възприемания контрол проявата на дадено поведение ще се засили при поддържане на намерението. Възприеманият контрол ще влияе директно на поведението до степента, до която възприеманият контрол отговаря на действителния (Фърнам, 2008; Arnold et al., 2005). В тази връзка любопитен е моделът на стремежите за

кариерно развитие, който е изграден въз основа на личностите характеристики и мотиви при целеполагането в кариерата и избора на път за развитие. Концепцията съчетава в себе си пет стремежа: Аз-ефективност, очаквани резултати, чувство за призвание, призвание и материализъм. Приносът на авторите са предложените стремежи към духовност и призвание – да се работи за висша кауза и постигане на смисъл в живота, реализирайки централни ценности и материализъм в смисъла на растяща власт, статус и състоятелност. Вземането на решение за работата и кариерата зависи и от професионалната идентичност, подкрепата на другите, очакванията за успех и за работата, както и самооценката (Dik & Steger, 2008). Освен поставянето на цели, на реализирането на кариерните планове влияят и уменията за проучване на кариерата и саморегулацията (Илиева & Йосифова, 2014).

По отношение на избора на кариерен път интересна гледна точка представя теорията за позитивната несигурност на Джелат и Джелат. Фокусът е върху решенията на човека в нарастващите динамични условия и бързо променяща се среда, отчитайки, че в тези преходни времена рамката на мислене остава непроменена (Gelatt & Gelatt, 2003). Две са основните допускания в теорията: бъдещето е непредсказуемо и хората не са разумни в техните избори. Съответно човек трябва да приеме миналото, настоящето и бъдещето като несигурни и да приема несигурността. Авторите използват съвета на Макс Лърнър да не бъдеш нито песимист, нито оптимист, а да се възползваш от възможностите. Когато взема решение, човек е добре да се съобрази с това, какво иска, какво знае, в какво вярва и какво прави. Специфичното на позитивната несигурност е, че комбинира обективните и субективните техники при планиране на бъдещето и креативното взимане на решения, което предполага и неговата по-висока ефективност (Gelatt & Gelatt, 2003).

Като се има предвид регулативната роля на удовлетворението от работата и възможните практически действия за разгръщане на възможностите на личността (Илиева, 1998), интерес будят различните разбирания за успеха. Например за обяснения на постиженията се прилага теорията на Хайдер, която разглежда два основни фактора за успеха и неуспеха: ситуативна атрибуция и диспозиционна причинност (Илиева, 2009). Редица автори смятат, че някои личностни характеристики могат да са предиктори на успеха, например локусът на контрол, който е част от базисната самооценка и има роля при изпитването на (не)удовлетворение (Нелсън & Куик, 2017). Смята се, че хора с вътрешен локус на контрола си вършат по-добре работата, отколкото тези с външен локус на контрол, което води след себе си повече награди и съответно по-високо удовлетворение от работата (Соопер, 2015; Фърнам, 2008). Андриساني и Нестел също изследват локуса на контрол и ролята му за успеха в света на работата. Според тях той е значимо свързан с професионалните постижения, заплащането на час, възприемания финансов растеж и годишните доходи (Andrisani & Nestel, 1976).

Теорията за Аз-ефективността също има отношение към успеха, тъй като това чувство може да се развие при последователност от успехи в задачи с растяща сложност. Според А. Бандура при хора, които вярват в успеха си, мотивацията и изпълнението им ще зависи от степента им на Аз-ефективност, което от своя страна ще способства за развитието в кариерата (Илиева, 2009). Колкото по-надеждни са източниците на опит и информация, толкова по-големи са промените във възприеманата Аз-ефективност. Така хората осъзнават кои техни действия водят до успех и променят поведението си според това възприятие (Bandura, 1977).

Свързани с темата за успеха са теориите за мотивацията, в частност разбиранията на Маккленланд за потребностите от постижения, власт и свързаност. Потребността от постижения се свързва с постигането на високи стандарти и изпълнение: хората със силна потребност от постижения си поставят средно трудни цели, харесват премерения риск и вземат умерени решения, за да си подсигурят успех (Илиева, 2009). Детерминанти за успех при намиране на работа и кариерно развитие са мотивацията и поставянето на цели (Илиева и Йосифова, 2014). Това от своя страна води и до теорията на Е. Лок за поставянето на цели в работата (Илиева, 2009).

Кариерното развитие е функция на структурираното и съзнателно усилие за постигане на баланс между целите и стратегиите на организацията и кариерните цели на служителите, които той си е поставил. Отговорност на организацията е да осигури на служителите по-предизвикателна и различна от рутинната им работа задачи. Би било в полза организацията да свърже талантите и интересите на своите служители с вътрешните нужди на бизнеса, докато мотивира и ангажира служителите да вложат повече усилия в името на кариерното си развитие (Fahed-Sreih, 2020). От тази гледна точка някои автори съсредоточават работата си върху изследването именно на разминаването между организационните нужди, включвайки програмите им за обучение, и нуждите на служителите. Изследване в Тайван на 367 специалисти от развойната дейност потвърждава хипотезата, че удовлетворението от работата е негативно свързано с това разминаване и особено по отношение на кариерните цели, задачи и предизвикателства. Авторите отчитат и ограниченията на своето изследване и очертават насоки за бъдеща работа, например разглеждане на кариерното развитие не само в организацията, но и извън нея, засягайки концепцията за кариера без граници (Cheng, Chang, & Yeh, 2004). По отношение на хипотезата им, че удовлетворението от работата ще корелира отрицателно с намеренията за напускане, те не констатират статистически значими резултати и отчитат, че има много други фактори, които могат да влияят, например заплащане, представяне, други възможности (Cheng, Chang, & Yeh, 2004). Например Е. Чанг разглежда връзката между ангажираността в кариерата и ангажираността с органи-

зацията и как тя води до намеренията за напускане от гледна точка на кариерното развитие, тъй като допускането е, че ако организациите развиват и внедряват програми и планове за кариерно развитие, това ще намали броя на напусналите служители (Chang, 1999).

Значимостта на кариерното развитие става все по-голяма в ситуацията на глобалния пазар, необходимостта от висока конкурентоспособност, липсата на опитни специалисти и слаб мениджмънт, където разбиранията за кариера са все по-динамични и кариерното развитие не се осъществява само в една организация. Изследване на Пиърсън и Анантрам показва, че организациите, които не успяват да постигнат удовлетворение у служителите си, постоянно ще са жертви на кризи с трудовите ресурси. Всъщност ангажираните с кариерата си служители остават в компаниите, в които имат възможности за развитие. Фокусът се поставя върху младите хора, които търсят кариерно развитие, превръщат работата си в нещо повече от просто работа и поставят акцент върху връзката между удовлетворението от работата и кариерното развитие (Pearson & Ananthram, 2008).

Новите социоикономически предпоставки формират и нови разбираня за кариерата, с което се засягат и разбиранията за кариера, управлявана от човека и неговите ценности. Така все повече се обръща специално внимание на нагласите за многообразната кариера и кариера без граници спрямо удовлетворението от работата. Проведено изследване сред млади хора установява, че нагласите към многообразната кариера не оказват значимо влияние върху удовлетворението от кариерата и се допуска, че при младите хора по-високата самооценка и по-голямата самоувереност като цяло засилват удовлетворението от кариерата (Захаријева, 2018). В изследване на С. Илиева с млада хора в ИТ организации се констатира, че свързаните с кариерата техни очаквания са да работят с нови технологии, да бъдат повишавани и да им се предоставя йерархично кариерно развитие, както и да вземат участие в обученията и програми за развитие, а проектите, по които работят, да са дългосрочни (Ilieva & Vitanova, 2019; Ilieva, 2019). С други думи, очакванията на младите ИТ специалисти е организацията да им осигурява дългосрочни възможности за кариерно развитие.

МЕТОДОЛОГИЯ И ОПИСАНИЕ НА ИЗВАДКАТА

За измерване на удовлетворението от работата се използва въпросник, създаден от С. Илиева (Илиева, 1998, 2006), който за целите на настоящото изследване е допълнен. Включените айтеми във въпросника са 21, а отговорите се оценяват с помощта на 5-степенна Ликертова скала. Направен е факторен анализ, който открива 4 фактора: управление и развитие на служителите; работно време и сигурност; съдържание на работата и организационна

подкрепа; заплащане и придобивки. Коефициентът алфа на Кронбах е с много висока стойност – $\alpha=0,93$.

Намеренията за кариерно развитие се измерват с въпросник, разработен от С. Илиева. Използваната скала за отговори е 5-степенна от Ликертов тип от 1 – „изобщо не съм съгласен/а“ до 5 – „напълно съм съгласен/а“. Той се състои от 7 твърдения. Инструментът е използван в дисертационния труд на Галя Захаријева, където е регистрирана добра вътрешна консистентност – $\alpha=0,72$ (Захаријева, 2018). След направения анализ за консистентност се констатира, че надеждността е ниска – под $\alpha=0,401$, и това изисква бъдеща работа и разширяване с цел повишаване на надеждността му.

Изследваните лица са служители на ИТ организация в два от отделите ѝ. Общо, въпросникът е изпратен на 122 души, от които 90 взимат участие. Компанията е част от международна група и е на българския пазар от 3 години към момента на провеждане на изследването (януари 2022). Изследваните служители са 69 мъже и 21 жени, предимно млади хора между 25 и 45 г. С общ опит до 5 години са 29%, колкото са с опит между 6 и 10 години, малко над 22% са с общ трудов стаж между 11 и 15 г. и 20% са с над 16-годишен стаж. Сравнително балансирано се разпределят групите по трудов стаж в организацията – 35% са с опит до 1 година в организацията, 37% са с опит 1–2 години, 28% са тези с опит от 3 години. Прави впечатление високият процент на групата на служителите на изпълнителско ниво – 72%, а останалите 28% са част от средния мениджмънт, което демонстрира здравословно разпределение по йерархичен признак. Друг висок процент е регистриран при групата на служителите, които са неженени/неомъжени – 47% от изследваните лица, 21% живеят на семейни начала и 32% са сключили брак. Не на последно място, отново може би дължащо се на факта, че в организацията работят предимно млади хора, 68% от включилите се в изследването нямат деца, 17% са с 1 дете, 12% с 2 деца и 3% са с повече от 2 деца.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

За да се установят различията в изследваната извадка по демографски признаци, е направен t-тест на удовлетворението от работата, който открива стойности, близки до границата за значимост, но въпреки това достатъчно над нея – $\text{Sig } p=0,067$ (виж Таблица 1) при удовлетворението от работното време и сигурността. Средните стойности по този аспект са в полза на групата на мъжете ($x=22,62$), което сигнализира, че тези компоненти на работата са по-важни за тях. Най-високи са средните стойности по управление и развитие на служителите и те се отчитат при мъжете ($x=35,49$). Удовлетворението от съдържанието на работата и организационната подкрепа при изследваните мъже е с по-високи средни стойности ($x=17,12$)

отколкото при жените. При жените средните стойности по удовлетворение от заплащането и придобивките са по-високи ($\chi=17,38$).

Таблица 5. Т-тест на удовлетворението от работата и кариерата по пол

	Пол	бр. ИЛ	Средна стойност	Стандартно отклонение	Стандарт на грешка	Sig. one-sided p	Sig. two-sided p
Управление и развитие на служителите	мъж	69	35,49	4,500	0,542	0,058	0,116
	жена	21	33,38	7,513	1,640	0,116	0,233
Работно време и сигурност	мъж	69	22,62	2,685	0,323	0,033	0,067
	жена	21	21,24	3,859	0,842	0,068	0,137
Съдържание на работата и организационна подкрепа	мъж	69	17,12	2,763	0,333	0,351	0,702
	жена	21	16,86	2,516	0,549	0,345	0,689
Заплащане и придобивки	мъж	69	17,32	1,929	0,232	0,447	0,895
	жена	21	17,38	1,717	0,375	0,444	0,889

Корелационният анализ показва, че намеренията за оставане в организацията и търсенето на нови възможности са в най-силна и значима взаимовръзка с удовлетворението и неговите различни фактори. Тя е най-значителна по отношение на удовлетворението от управлението и развитието на служителите. Този фактор на удовлетворението корелира положително с намерението за оставане и, съответно, отрицателно с противоположното намерение за търсене на нови възможности за работа. Цялостно намерението за оставане в организацията е положително свързано с удовлетворението от характеристиките на работата, включително работно време и сигурност, придобивки и заплащане, съдържание на работата и организационна подкрепа. Откриват се и значими, но умерени отрицателни взаимовръзки на намеренията за смяна на сферата и работа извън страната отново по отношение на удовлетворението от управлението и развитието на служителите.

Направен е и регресионен анализ на резултатите, който открива два модела на влияние (виж Таблица 3). Първият се състои само от фактора удовлетворение от управлението и развитието на служителите ($\beta=0,68$, $p<0,001$), който обяснява 46% от вариациите в зависимата променлива. Вторият модел включва първия фактор и го комбинира с удовлетворението от заплащането и придобивките, което покачва обяснената вариация до 50%. Влиянието на удовлетворението от управлението и развитието на служителите е значимо и е отрицателно свързано с намерението за

търсенето на нова работа ($\beta=-0,67$, $p<0,001$) и обяснява 45% от промените във вариацията на зависимата променлива. Не се открива влияние на удовлетворението от работата върху намерението за придобиване на нови умения и знания и върху интереса към работа в международна организация. Потвърждава се и това, че удовлетворението от съдържанието на работата и подкрепа на организацията е предиктор на обратна зависимост с висока значимост, но слаб коефициент ($\beta=-0,26$, $p<0,001$) за намерението за съчетаването на работата с други сфери на дейност и обяснява едва 5% от вариациите.

Таблица 6. Корелационен анализ на удовлетворението от работата и намеренията за кариерно развитие

		Управление и развитие на служителите	Работно време и сигурност	Съдържание на работата и организ. подкрепа	Заплащане и придобивки
Оставане на текущата работа	Pearson Correlation	0,684**	0,583**	0,504**	0,563**
	Sig, (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	90	90	90	90
Търсене на нови възможности	Pearson Correlation	-0,672**	-0,527**	-0,487**	-0,406**
	Sig, (2-tailed)	0,000	0,000	0,000	0,000
	N	90	90	90	90
Придобиване на знания и умения	Pearson Correlation	0,053	0,094	0,176	0,092
	Sig, (2-tailed)	0,619	0,380	0,098	0,390
	N	90	90	90	90
Съчетаване на работата с други сфери на дейност	Pearson Correlation	-0,118	-0,161	-0,256*	-0,003
	Sig, (2-tailed)	0,269	0,130	0,015	0,975
	N	90	90	90	90
Интерес към работа в междунар. организации	Pearson Correlation	-0,060	0,027	0,054	0,104
	Sig, (2-tailed)	0,574	0,802	0,615	0,331
	N	90	90	90	90

Намерение за смяна на сферата	Pearson Correlation	-0,383**	-0,240*	-0,237*	-0,100
	Sig, (2-tailed)	0,000	0,023	0,025	0,349
	N	90	90	90	90
Намерение за кар. развитие извън страната	Pearson Correlation	-0,304**	-0,220*	-0,177	-0,298**
	Sig, (2-tailed)	0,004	0,037	0,096	0,004
	N	90	90	90	90

Таблица 7. Регресионен анализ на удовлетворението от работата и намеренията за кариерно развитие

Модел		Коефициенти ^a				
		Нестандартизирани коефициенти		Стандартизирани коефициенти	t	Sig.
		B	Стандартна грешка			
1	(Constant)	1,580	0,343		4,602	<0,001
	Управление и развитие на служителите	0,085	0,010	0,684	8,802	<0,001
2	(Constant)	0,685	0,475		1,443	0,153
	Управление и развитие на служителите	0,067	0,012	0,540	5,799	<0,001
	Заплащане и придобивки	0,088	0,033	0,245	2,638	0,010

Бележка: ^a Зависима променлива: Намерения за оставане на текущата работа

Отново удовлетворението от управлението и развитието на служителите е детерминант на намерението за смяна на сферата на дейност и влияе отрицателно ($\beta=-0,38$, $p<0,001$), като зависимостта е значима и обяснява 14% от вариациите. По същия начин влияе и на намерението за търсене на кариера зад граница ($\beta=-0,30$, $p=0,001$), но значимостта е по-ниска и процентът на обяснена вариация е 8.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Получените резултати потвърждават положителното влияние на удовлетворението от управлението и възможностите за развитие върху намеренията за оставане в организацията, както и отрицателното влияние върху намеренията за намиране на нова работа, смяна на сферата на дейност и търсене на възможности зад граница. В заключение: може да се обобщи, че в изследваната организация служителите са удовлетворени най-много от отношенията си със своите ръководители, условията на труд, спокойствието, което имат като част от организацията, както и от възможностите за развитие, обучения и кариерно израстване. Намеренията им са да останат в организацията, съответно търсенето на нови възможности е минимално. Ограничение на изследването е използването на въпросници за самооценка, които дават моментна снимка на психологичното, емоционалното и когнитивното състояние на служителите, както и пониските стойности на надеждността на въпросника, измерващ намеренията. Затова тази разработка е добра основа за бъдещи изследвания и препоръки към мениджмънта. Косвено може да заключим, че ръководителите на отделите успяват да изградят доверие в екипите си и да ги управляват компетентно, както и че организацията има добре развита система за израстване и повишаване на знанията и уменията. Наред с това служителите се чувстват оценени и спокойни в така създадената среда, оценяват високо гъвкавостта да работят от вкъщи с гъвкаво работно време, което им осигурява баланс между работата и личния живот. Не на последно място, служителите са доволни от своето възнаграждение и придобивки и ако гледаме в перспектива, част от препоръките към организацията може да са за разработването на политики за задържане на служителите чрез разширяване и подобряване на програмите за обучение и развитие, както и периодично изследване на нагласите на служителите, за да могат навреме да се идентифицира тяхната промяна, ако настъпи, и съответно да се предприемат навременни мерки.

ЛИТЕРАТУРА

- Захариева, Г. (2018). Автореферат: Емоционална интелигентност, самооценка и кариерно развитие при млади хора. София.
- Илиева, С. (1998). *Привързаност към организацията: психологически анализ*. София: Албатрос.
- Илиева, С. (1998). Удовлетворение от трудовата дейност като регулативен механизъм. *Годишник на СУ "Св. Климент Охридски"*, 82, 105-119.
- Илиева, С. (2006). *Организационна култура: същност, функции и промяна*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".

- Илиева, С. (2009). *Ценности и трудова мотивация*. София: Университетско издателство "Св. Климент Охридски".
- Илиева, С., & Йосифова, Г. (2014). Стратегии за търсене на работа и кариерни предпочитания при млади безработни. Джонев, С., Димитров, П., Матеева Н. (съст.). Сборник научни доклади от Седми Национален конгрес по психология (с. 927-938). София.
- Нелсън, Д., & Куик, Д. К. (2017). *Организационно поведение. Науката, реалния свят и вие*. София: Изток-Запад.
- Ригио, Р. (2006). *Въведение в индустриалната/организационната психология*. Дилок.
- Фърнам, Е. (2008). *Индивидуални различия на работното място*. София: Изток-Запад.
- Andrisani, P., & Nestel, G. (1976). Internal-external control as contributor to and outcome of work experience. *Journal of Applied Psychology*, 61(2), 156-165.
- Arnold, J., Silvester, J., Patterson, F., Robertson, I., Cooper, C., & Burnes, B. (2005). *Work Psychology. Understanding Human Behavior in the Workplace*. Edinburg Gate: Pearson Education Limited.
- Bandura, A. (1977). Self-Efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84(2), 191-215.
- Chang, E. (1999). Career commitment as a complex moderator of organizational commitment and turnover intention. *Human Relations*, 52(10), 1257-1278.
- Cheng, T., Chang, P., & Yeh, C. (2004). A study of career needs, career development programs, job satisfaction and turnover intentions of R&D personnel. *Career Development International*, 9(4), 424-437.
- Cooper, C. (2015). *Wiley Encyclopedia of Management. Job Satisfaction*. John Wiley & Sons.
- Dik, B., & Steger, M. (2008). Career development strivings. Assessing goals and motivation in career decision making and planning. *Journal of Career Development*, 35(1), 23-41.
- Fahed-Sreih, J. (2020). Introductory Chapter: Job satisfaction and career development. In Fahed-Sreih, J. (Ed.). *Career Development and Job Satisfaction* (pp. 1-6). IntechOpen. <https://www.intechopen.com/chapters/72678>
- Gelatt, H. B., & Gelatt, C. (2003). The power of positive uncertainty: Making creative career decisions. In *Global Realities: Celebrating Our Differences, Honoring Our Connections*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED480506.pdf>
- Hackman, J., & Oldham, G. (1976). Motivation through design of work: Test of a theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 16, 250-279.
- Ilieva, S. (2019). Career development orientations of young people in Bulgaria. The Herzen University Conference on Psychology in Education. DOI:10.33910/herzenpsyconf-2019-2-33

- Ilieva, S., & Vitanova, V. (2019). Career development expectations of young people. *Knowledge International Journal*, 34(6), 1743-1748.
- Kulik, C., Oldham, G., & Hackman, J. (1987). Work design as an approach to person-environment fit. *Journal of Vocational Behavior*, 31(3), 278-296.
- Pearson, C., & Ananthram, S. (2008). Career development, job satisfaction and career commitment: Evidence from the Singaporean hospitality industry. *Paradigm*, 12(2), 12-28.
- Porter, C., Woo, S. E., & Tak, J. (2015). Developing and validating short form protean and bounderyless career attitudes scales. *Journal of Career Assessment*, 24(1), 1-20.
- Salancik, G., & Pfeffer, J. (1978). A social information processing approach to job attitudes and task design. *Administrative Science Quarterly*, 23(2), 224-253.

ИНТЕГРИРАН ПОДХОД КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕ НА СМИСЛЕНИЯ ТРУД ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА МЕЖДУНАЦИОНАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ

докторант Ани Илиянова Гиргицова-Димитрова
Институт за изследване на населението и човека, БАН

Ани Гиргицова-Димитрова. ИНТЕГРИРАН ПОДХОД КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕ НА СМИСЛЕНИЯ ТРУД ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА МЕЖДУНАЦИОНАЛНИТЕ РАЗЛИЧИЯ

Целта на настоящия доклад е да предложи подход за анализ и изследване на смисления труд в контекста на международните различия. От една страна, очертава се подход за разглеждане на смисления труд в различни държави през призмата на културните различия и допускането, че ценностите и споделените вярвания могат да влияят върху разбиранията за смислен труд. Обобщено са представени основните насоки за изследване по отношение на различни културни дименсии като индивидуализъм–колективизъм и дистанция от властта. От друга страна, предлагат се насоки, свързани с икономическите и социалните структури в дадена държава, които биха могли да влияят върху разбиранията за смислен труд. Въз основа на разгледаните подходи се предлага основа на интегриран подход към разглеждането на международните различия, свързани със смисления труд, отчитащ както културни, така и структурни фактори, които оказват влияние.

Ключови думи: смислен труд, международни различия, култура

Ani Girgitsova-Dimitrova. AN INTEGRATED APPROACH TO THE STUDY OF MEANINGFUL WORK THROUGH THE LENS OF CROSS-NATIONAL DIFFERENCES

The purpose of this paper is to propose an approach to the analysis and study of meaningful work in the context of cross-national differences. On the one hand, it outlines an approach for examining meaningful work in different countries through the lens of cultural differences and the assumption that values and shared beliefs can influence understandings of meaningful work. The main lines of inquiry are summarized in terms of different cultural dimensions such as individualism-collectivism and power distance. On the other hand, guidelines related to economic and social structures in a country that might influence understandings of meaningful work are suggested. Based on the approaches discussed, a foundation for an integrated approach to addressing cross-national differences related to meaningful work is proposed, considering the influence of both cultural and structural factors.

Keywords: meaningful work, international differences, culture

Поглеждайки през призмата на традицията, смисленият труд може да се свърже с класическите теории за мотивацията (Maslow, 1970; Alderfer, 1972; Herzberg et al., 2010), да се разглежда като противоположност на отчуждаването от труда (Marx, 2021) или като състояние, свързано с ангажираността в работата (Kahn, 1990). През първите десетилетия на XXI век се възражда интересът и се предлага нов прочит на темата с фокус върху дешифрирането на смисления труд в контекста на съвременните проблеми в областта на трудовата дейност. Тенденциите за засилващ се изследователски интерес към смисления труд може да се свържат със световната икономическа криза от 2008 г. като явление, което насочва фокуса на организациите върху теми като ефективност, производителност, както и влиянието на бизнеса върху обществото (Yeoman et al., 2019). Днес може да се изброят редица други значими явления в света, които тепърва ще оформят контекста на трудовата дейност: „Четвъртата индустриална революция“ (Schwab, 2017), глобалната свързаност на служителите, пандемията от ковид-19 и прогнозите за икономическите последици от нея. В така очертаната картина темата за смислеността на труда става още по-актуална.

В литературата до момента смисленият труд се разглежда главно като явление с положително влияние както върху организациите, така и върху отделните хора. Свързва се с работно и общо благополучие (van Wingerden & van der Stoep, 2017), удовлетворение от живота (Arnoux-Nicolas et al., 2016), баланс между работа и личен живот (Tummers & Knies, 2013). Изследванията разглеждат връзката между смисления труд и положителни явления като организационно гражданско поведение (Chen & Li, 2013), ангажираност в работата (Olivier & Rothman, 2007), организационно представяне (Albuquerque et al., 2014). Същевременно обзор на литературата по темата (Rosso, Dekas, & Wrzesniwski, 2010; Bailey et al., 2019) очертава две ясни насоки за бъдещи изследователски усилия. От една страна, липсата на теоретичен консенсус по отношение на дефиницията и същността на смисления труд очертава необходимостта от разбирането и разглеждането на конструкта като комплексно явление с множество измерения. От друга страна, очертава се необходимостта смисленият труд да се разглежда през призмата на различния контекст, който откриваме в отделните държави и култури (Yeoman et al., 2019).

Приемайки тези насоки, настоящата статия цели да (1) очертае дефинирането на смисления труд като конструкт в контекста на трудовата и организационна психология; (2) разгледа смисления труд през призмата на културните различия; (3) идентифицира национални структури, които биха могли да влияят върху разбиранията за смислен труд; (4) представи необходимостта от интегриран подход към разглеждането на международните различия, свързани със смисления труд.

СМИСЛЕНИЯТ ТРУД КАТО ЯВЛЕНИЕ СЪС СУБЕКТИВНИ И
ОБЕКТИВНИ ИЗМЕРЕНИЯ

Налице е многообразие на теоретични подходи, определения и перспективи към смисления труд, които привличат вниманието на изследователи и практики не само от областта на трудовата и организационната психология, но и от етиката, икономиката, социологията и политическите науки (Rosso и др., 2010; Lepisto & Pratt 2017; Bailey et al., 2019). Разглеждането на различните теоретични възгледи е ключово за настоящия теоретичен обзор поради липсата на единна общоприета дефиниция за смислен труд. Няма как да не бъде направен паралел с друг познат в областта на трудовата психология конструкт – смисъла на труда. Различни автори аргументират разграничаването на смисъла на труда и смисления труд като два различни конструкта (Rosso, Dekas, & Wrzesniwski, 2010; Bailey et al., 2019). Смисълът на труда се отнася до ролята и стойността на труда като човешка дейност и централността на труда като част от живота (Ruiz-Quintanilla & Claes, 2000). Смисленият труд се отнася не просто до това, какво означава трудът за хората и смисълът който им носи, а е труд, който е едновременно значим и позитивен (Steger, Dik, & Duffy, 2012). Определенията за смислен труд се свързват с чувството, че трудът е удовлетворяващ както за човека, така и за другите, допринася за по-голяма кауза и води до принадлежност към по-голяма група (Rosso, Dekas, & Wrzesniwski, 2010). Въпреки разграничаването на смисления труд като отделен конструкт от смисъла на труда, може да допусне наличието на връзка. Липсата на придаване на стойност на смисъла на труда вероятно би се свързала и с липсата на смисленост. Чувствителността към смисъла (Зиновиева, 2010) като тенденция към търсене на смисленост в поведението и вътрешния свят на човека би могла да се очертае като необходимо условие за възприемане на смисленост в труда.

В разглеждането на смисления труд като явление фокусът на изследователите се свързва главно със субективното преживяване на смисленост в труда. Преживяването на смислен труд се определя като евдемонично психично състояние с три аспекта: субективно чувство за положителен смисъл от труда, връзка между смисления труд и живота извън трудовата дейност, и желание за позитивно въздействие (Steger, Dik, & Duffy, 2012). Смисленият труд носи индивидуално субективно преживяване на екзистенциална значимост (Lips, Wiersma & Wright, 2012) и помага да се отговори на въпроса „Защо съм тук?“. В рамките на разбирането на смисления труд като субективно преживяване се оформя теоретичен модел, който разглежда смисления труд като резултат от съгласуваността на четири области: преживяване на единство с другите, развиване на вътрешния Аз, изразяване на цялостния потенциал, служене на другите (Lips Wiersma & Wright, 2012; Lips-Wiersma & Morris, 2009).

Друга призма за разглеждане на смисления труд задават процесните теории за мотивацията и разглеждането на смисления труд чрез модела за характеристиките на работата, който го очертава като обусловен от три ключови елемента: разнообразие на уменията и значимост и цялостност на задачата (Hackham & Oldham, 1976). В рамките на този модел смислеността е дефинирана като „степента, до която човек преживява благоприятни лични и трудови резултати от работата си“ (Hackham & Oldham, 1976, p. 256).

Изложените дотук възгледи разглеждат смисления труд в контекста на индивидуалното преживяване на смисленост, обусловено от характеристики на самия труд. От друга страна, трудът като човешка дейност не се осъществява в изолация от социалния, икономическия и политическия контекст на човека. Съвременните възгледи за смисления труд го позиционират като комплексно явление и в тази комплексност следва да се отчитат и фактори, които очертават контекста, в който трудът се осъществява. Възможностите за справедливо заплащане, кариерно развитие, свобода и достойнство, автономност, гласност са сред „моралните условия“, необходими, за да бъде смисленият труд възможен (Ciulla, 2018). В този ред на мисли смисленият труд може да се свърже с обективни стандарти, които варират между различните държави (напр. Индекс за добър труд (*Good Work Index*, Eurofund, 2016).

СМИСЛЕНИЯТ ТРУД ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА КУЛТУРНИТЕ РАЗЛИЧИЯ

Културата се разглежда като „споделени мотиви, ценности, вярвания, идентичности и интерпретация на смисъл на значими събития в резултат на общите преживявания на членовете на групата, които се пренасят през поколенията“ (House & Javidan, 2004, p. 15). Културните ценности и практики може да се отразяват на начина, по който смислеността в труда се преживява от трудещите се в различните култури. Не бяха открити резултати, свързани с връзката между смислен труд и културни дименсии, но на теоретично ниво може да се направят подобни допускания.

Пример е ориентацията към колективизъм и индивидуализъм, отразяваща фундаменталната връзка между човека и другите, която се разглежда като една от най-важните и най-популярните дименсии на вариацията между културите (Hofstede, 2011). В държавите с индивидуалистична ориентация връзките между хората са слаби и от всеки се очаква да се грижи за себе си и за прякото си семейство. В културите с колективистична ориентация хората от раждането си са интегрирани в силни групи, често разширени семейства, които ги защитават и се грижат за тях (Hofstede, 2011). Една посока е допускането за по-силна връзка между колективизъм и смислен труд поради това, че смисленият труд се разглежда като удовлетворяващ за човека и за другите от гледна точка на това, че е в услуга на по-голяма кауза или носи чувство на принадлежност към

по-голяма група (Rosso, Dekas, & Wrzesniwski, 2010). В държави с по-изразен индивидуализъм смислеността може по-скоро да се свързва с развитие на вътрешния Аз, изразяване на цялостния потенциал (Lips-Wrisma, Haar & Wright, 2018). Друг пример е властовата дистанция като степента, до която хората в дадена култура приемат или очакват властта да е разпределена неравно (Hofstede, 2011). Може да се допусне, че в култури с по-малка властова дистанция включеността на трудещите се в решения, свързани със аспекти на труда им, ще е по-голяма и съответно трудът може да се възприема като по-смислен. Друг пример е хуманистичната ориентация в модела на проекта GLOBE (House & Javidan, 2004), която се асоциира с идеи и ценности за поведение, свързани с алтруизъм, грижа, приятелско отношение, щедрост. Може да се допусне връзка между преживяването на смислен труд и аспектите на смисления труд, свързани със служенето на другите (Lips-Wiersna & Wright, 2012).

Разглеждането на межкултурните различия, свързани със смисления труд, може да намери отправна точка и в изследванията, свързани със смисъла на труда и работата на Международния екип за изучаване смисъла на работата (*MOW International Research Team*) (Ruiz-Quintanilla & Claes, 2000). В рамките на този подход се очертават няколко основни компонента: централност на работата като житейска роля, ценни резултати от работата, значимост на целите, ролева идентификация и социални норми по отношение на работата (*MOW International Research Team*, 1987 цит. по Илиева, 2009). Спрямо тези компоненти се идентифицират осем личностни типа: (1) нецентриран към работата, неориентиран към задълженията, неикономически тип; (2) нецентриран към работата, ориентиран към задълженията тип; (3) икономически тип; (4) силно ориентиран към правата и задълженията икономически тип; (5) слабо ориентиран към правата и задълженията неикономически тип; (6) умерено центриран към работата, ориентиран към задълженията неикономически тип; (7) центриран върху работата експресивен тип; (8) центриран върху работата и балансиращ трудовите ценности тип (England, 1990; Илиева, 2009). Тези типове са идентифицирани в три отделни държави с различия по отношение на преживяването на смисъла на труда – Германия, Япония и САЩ. Всичките осем личностни типа се идентифицират и в трите държави, но с различна честота и изявеност. Рамката, които създава Международният екип за изучаване смисъла на работата, може да се пренесе и в контекста на разглеждането на културните различия, свързани със смисления труд. Пример за релевантност са двата типа социални норми, които определят психологическия договор, свързан с труда: нормата на задължението и тази на правото. Нормата на задължението се отнася до работата като индивидуално и колективно задължение към обществото (England, 1990; Ruiz-Quintanilla & Claes, 2000). Нормата на правото отразява со-

циалните стандарти, свързани с равностоен обмен на отношенията между служителите и работодателите. Следователно всички членове в обществото имат право на смислен труд.

СМИСЛЕНИЯТ ТРУД ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ЗАКОНОВИТЕ, ИКОНОМИЧЕСКИТЕ И СОЦИАЛНИТЕ СТРУКТУРИ В ДЪРЖАВИТЕ

Националният, социалният и икономическият контекст в голяма степен отсъстват от академичния дебат по отношение на смисления труд (Thompson, 2019). Същевременно при изследване на националните различия отчитането на структурите в обществото, които влияят върху достъпа на хората до работа, носеща смисленост, има от изключителна стойност. Допуска се, че личностови, работни и организационни фактори, свързани със смисления труд, са релевантни само тогава, когато той се подкрепя от обществото като цяло (Lysova et al., 2017). Структурите се отнасят до институции или системи, които създават правила и норми в обществото (Turner, 1997, цит. по Ollier-Malaterre & Foucreault, 2016). От една страна, налице са законови структури като трудово законодателство, регулации, свързани с правата на работещите, професионални съюзи и синдикати. От друга, икономическите структури като степен на индустриализация, брутен вътрешен продукт, процент на безработица се отразяват на аспекти на трудовата дейност. Третият тип релевантни на труда структури са социалните, които включват индекси на образованост, ниво на равнопоставяне, семейни структури в рамките на едно общество.

В контекста на смисления труд очертаните структури се очаква да влияят върху достъпа до достоен труд (Duffy et al., 2017) като необходимо условие за смисленост на труда. Достойният труд би включвал физически и междуличностни безопасни условия на труд, адекватни часове за труд, организационни ценности, които са в синхрон със семейните и социалните ценности, справедливо заплащане и достъп до здравеопазване. В допълнение, наличието на активни публични политики под формата на инициативи и сътрудничество между публични органи и работодатели с цел повишаване на включеността на служителите, промяна на работните условия и работодателските практики е от ключово значение за достъпа до смислен труд (Thompson, 2019).

НЕОБХОДИМОСТ ОТ ИНТЕГРИРАН ПОДХОД

Разглеждането на смисления труд през призмата на националните различия изисква многослоен и интегриран изследователски подход. При построяването на изследователски дизайн следва да се зададат като променливи както културни, така и структурни фактори. Подобен подход се очаква да разгледа в

пълнота контекста, който различните национални различия задават пред смисления труд. Би могло да се зададат хипотези както за директното влияние на тези фактори върху проявите на смислен труд, така и през модериращото им влияние върху организационни практики и политики (Lysova et al., 2019).

Фигура 1. Културни и структурни фактори, които биха могли да имат влияние върху смисления труд

НАСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Тук се очертават възможности за разглеждане на смисления труд през призмата на националните различия, които се проявяват чрез културата, социалните норми и законите, икономическите и социалните структури. При планиране на емпирични изследвания по темата и преминаването от теоретични допускания към операционализация може да се очертаят няколко насоки. Първо, в един оптимален сценарий комбинирането на „етически“ и „емически“ подход ще е необходимо от гледна точка на разглеждането на смисления труд в различни култури (Rothman et al., 2019). При прилагането на „етически“ подход смисленият труд се разглежда като универсално явление при различните култури, така че да може да се изследва и сравнява в различни култури и съответно да се прилагат количествени психометрични инструменти. При използването на „емически“ подход смисленият труд следва да се разглежда през призмата на отделните култури, често чрез дескриптивни и качествени методи (Rothman et al., 2019). В изследователския дизайн комбинирането на „еми-

чески“ и „етически“ подход би било възможно, както примерно правят изследователите от Международния екип за изучаване смисъла на работата (*MOW International Research Team*) (Ruiz-Quintanilla & Claes, 2000). Второ, от изключителна важност при планирането на подобно изследване е идентифицирането на извадката. Повечето от теоретичните разработки, свързани със смисления труд, са фокусирани върху развити Западни държави (Rothman et al., 2019). Включването на държави от региони с развиващи се икономики и различен социокултурен контекст като Източна Европа, Африка и Югоизточна Азия би обогатило разбирането за смисления труд в глобален контекст. Трето, изследователите трябва отчетливо да поставят въпроса как да отчетат факторите на глобализацията в изследването на международните различия, включително наличието на мултинационални организации, действащи в различни държави и с многообразие на служители с различен национален произход.

В заключение: разглеждането на смисления труд през призмата на международните различия е тема, която очертава богатство от възможности за емпирични изследвания с актуалност и значимост в днешния глобално свързан свят. Комплексността на темата изисква отчитането на широк набор от контекстуални фактори, свързани както с културата, така и със социалните, политическите и икономическите структури в отделните държави.

ЛИТЕРАТУРА

- Зиновиева, И. (2010). *Смисъл и смислова регулация на поведението*. София: Издателство на продуцентски център ЛМ.
- Илиева, С. (2009). *Ценности и трудова мотивация*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Маркс, К. (2021). *Икономическо-философски ръкописи 1844*. София: Изток-Запад
- Albuquerque, I. F., Cunha, R. C., Martins, L. D., & Sá, A. B. (2014). Primary health care services: workplace spirituality and organizational performance. *Journal of Organizational Change Management*, 27(1), 59-82.
- Alderfer, C. (1972). *Existence, relatedness, and growth: Human needs in organizational settings*. New York: Free Press.
- Arnoux-Nicolas, C., Sovet, L., Lhotellier, L., & Bernaud, J. L. (2017). Development and validation of the meaning of work inventory among French workers. *International Journal for Educational and Vocational Guidance*, 17(2), 165-185.
- Bailey, C., Yeoman, R., Madden, A., Thompson, M., & Kerridge, G. (2019). A Review of the Empirical Literature on Meaningful Work: Progress and Research Agenda. *Human Resource Development Review*, 18(1), 83–113.
- Chen, C. Y., & Li, C. I. (2013). Assessing the spiritual leadership effectiveness: The contribution of follower's self-concept and preliminary tests for moderation of culture and managerial position. *The Leadership Quarterly*, 24(1), 240-255.

- Ciulla, Joanne B. (2000). *The Working Life: The Promise and Betrayal of Modern Work*. New York: Times Books.
- Duffy, R. D., Allan, B. A., England, J. W., Blustein, D. L., Autin, K. L., Douglass, R. P., Ferreira, J., & Santos, E. (2017). The development and initial validation of the Decent Work Scale. *Journal of Counseling Psychology, 64*(2), 206–221.
- England, G.W. (1990), The Patterning of Work Meanings which are Coterminal with Work Outcome Levels for Individuals in Japan, Germany and the USA. *Applied Psychology, 39*, 29-45.
- Herzberg, F., Mausner, B., & Snyderman, B. (2010). *The motivation to work* (12th ed.). New Brunswick: Transaction Publishers.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture, 2*(1).
- House, R.J. & Javidan, M. (2004). Overview of GLOBE. Culture, leadership, and organizations: The GLOBE study of 62 societies, 9-28.
- Kahn, W. (1990). Psychological Conditions of Personal Engagement and Disengagement at Work. *The Academy of Management Journal, 33*(4), 692-724. doi:10.2307/256287
- Kahn, W. A., & Fellows, S. (2013). Employee engagement and meaningful work. In B. J. Dik, Z. S. Byrne, & M. F. Steger (Eds.), *Purpose and meaning in the workplace* (pp. 105–126). American Psychological Association.
- Lips-Wiersma, M., & Morris, L. (2009). Discriminating Between ‘Meaningful Work’ and the ‘Management of Meaning.’ *Journal of Business Ethics, 88*(3), 491–511.
- Lips-Wiersma, M., & Wright, S. (2012). Measuring the Meaning of Meaningful Work: Development and Validation of the Comprehensive Meaningful Work Scale (CMWS). *Group & Organization Management, 37*(5), 655–685.
- Lips-Wiersma, M., Haar, J., & Wright, S. (2020). The effect of fairness, responsible leadership, and worthy work on multiple dimensions of meaningful work. *Journal of Business Ethics, 161*(1), 35-52.
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality* (2nd ed.). New York: Harper and Row.
- Olivier, A. L., & Rothmann, S. (2007). Antecedents of work engagement in a multinational company. *SA Journal of Industrial Psychology, 33*(3), 49-56.
- Ollier-Malaterre, A., Valcour, M., Den Dulk, L., & Kossek, E. E. (2013). Theorizing national context to develop comparative work–life research: A review and research agenda. *European Management Journal, 31*(5), 433-447.
- Pratt, M. G., & Ashforth, B. E. (2003). Fostering Meaningfulness in Working and at Work. In K. S. Cameron, J. E. Dutton, & R. E. Quinn (Eds.), *Positive Organizational Scholarship: Foundations of a New Discipline* (pp. 309-327). San Francisco, CA: Berrett-Koehler.
- Rosso, B. D., Dekas, K. H., & Wrzesniewski, A. (2010). On the meaning of work: A theoretical integration and review. *Research in Organizational Behavior, 30*, 91–127.

- Ruiz-Quintanilla, S. A., & Claes, R. (2000). *MOW research programs*. University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship.
- Schwab, K. (2017). *The Fourth Industrial Revolution*. London: Portfolio Penguin.
- Steger, M. F., Dik, B. J., & Duffy, R. D. (2012). Measuring meaningful work: The Work and Meaning Inventory (WAMI). *Journal of Career Assessment, 20*(3), 322–337.
- Thompson, M. (2019). Bringing Political Economy Back In: A Comparative Institutional Perspective on Meaningful Work. In R. Yeoman, C. Bailey, A. Madden, & M. Thompson (Eds.), *The Oxford Handbook of Meaningful Work* (pp. 447-465). Oxford, UK: Oxford University Press
- Tummers, L. G., & Knies, E. (2013). Leadership and Meaningful Work in the Public Sector. *Public Administration Review, 73*(6), 859–868.
- Van Wingerden J, Van der Stoep J (2018) The motivational potential of meaningful work: Relationships with strengths use, work engagement, and performance. *PLoS ONE 13*(6): e0197599. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0197599>
- Yeoman, R. (2014). Conceptualising meaningful work as a fundamental human need. *Journal of Business Ethics, 125*(2), 235-251.

СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ

РЕДАКТОР НА СЕКЦИЯТА
гл. ас. д-р Найден Николов

SOCIAL PSYCHOLOGY

SECTION EDITOR
Chief Asst. Prof. Nayden Nikolov, Ph.D.

ПСИХИЧНИ СЪСТОЯНИЯ НА ИЗВЪРШИТЕЛИТЕ НА БЯГСТВА ОТ ПЕНИТЕНЦИАРНИТЕ ЗАВЕДЕНИЯ

доц. д-р Емил Ангелов Маджаров
изследовател на свободна практика, София,

д-р Йоанна Андонова-Цветанова
Сектор „Лаборатория - гр. Благоевград“, Институт по психология на МВР

Мария Николаева Йорданова
служител на Главна дирекция „Жандармерия, специални операции и борба с тероризма“, ЗЖУ – гр. Русе.

Емил Маджаров, Йоанна Андонова-Цветанова и Мария Йорданова. ПСИХИЧНИ СЪСТОЯНИЯ НА ИЗВЪРШИТЕЛИТЕ НА БЯГСТВА ОТ ПЕНИТЕНЦИАРНИТЕ ЗАВЕДЕНИЯ

В доклада се анализират съдържателните характеристики на психичните състояния и връзките между тях при различните категории потенциални извършители на бягства от пенитенциарните заведения. Лишените от свобода с нагласи за бягство притежават сходен позитивиран профил на психичните състояния, по-високо самочувствие и увереност от другите осъдени.

Ключови думи: психично състояние, доживотно осъден, бивш беглец

Emil Maddzharov, Yoanna Andonova-Tsvetanova and Maria Yordanova. MENTAL STATES OF PERPETRATORS OF ESCAPE FROM PENITENTIARY INSTITUTIONS

This report analyzes mental states' content characteristics and the links among them in the different categories of potential perpetrators of escapes from prisons. Prisoners with escape attitudes have a similar, positive mental state profile, higher self-esteem, and confidence than other convicts.

Keywords: mental state, life sentence, former fugitive

УВОД

Бягствата са вечният проблем на пенитенциарната система и тяхното извършване всеки път нарушава нейното функциониране, поставя под съмнение ефективността на практиките и процедурите за поддържане на сигурността в нея и разклаща имиджа ѝ на публична институция с важна мисия в обществото.

При непосредствената подготовка и извършване на бягствата съществена роля играят и психичните състояния на лишените от свобода. Психичното състояние може да се дефинира като специфика на психичните параметри на даден човек в конкретен период или да се интерпретира като функционално ниво, присъщо на протичащите психични процеси (Гримак, 1987). Психичните състояния са тясно свързани с емоциите, които предизвикват физиологична възбуда, стимулират към действия, които може да са решаващи за запазването на живота (Качопо и Фребър, 2015) и отразяват значимостта на предметите, явленията и ситуациите за жизнената дейност на човека под формата на конкретни преживявания (Янкулова, 2015).

В зависимост от специфичните си характеристики психичните състояния може да изпълняват ролята на фон, който благоприятства или блокира криминогенните ориентации и влияе върху формирането на ситуативна готовност за осъществяване на престъпно поведение (Пастушеня, 1998). Психичните състояния са явления, които се намират между психичните процеси и свойства (Дмитриев и Казак, 2007). Те представляват вътрешното условие за протичане на психичните процеси. Сравнени с индивидуалните психични свойства, психичните състояния са повече или по-малко временни, докато свойствата са относително постоянни.

Психичните състояния на бегълците са важна част от вътрешните фактори на концептуалния модел, обясняващ предприемането на различни видове бягства от местата за лишаване от свобода. От голямо значение в този контекст са силната тревожност, депресията, отчаянието, фрустрацията, афектите и адреналинът. Лишените от свобода, които планират и впоследствие реализират бягство, са напрегнати, тревожни, възбудими, потайни и твърде резервирани в контактите си с другите осъдени (Дмитриев и Казак, 2007). Те се запасяват с храна, дрехи и други предмети и вещи, които ще са им необходими по време на бягството. Тези техни действия са индикатор за психични състояния като отчаяние, обреченост, неувереност, страх, тревожност. Бегълците от местата за лишаване от свобода са прикрити и ожесточени, имат много енергия, проявяват упоритост и последователност при реализацията на своите замисли, отличават се с високо ниво на авантюристична мотивация. Те не се отказват дори и обстоятелствата да не са в тяхна полза, избягват да коментират и да споделят, търсейки нови благоприятни условия за успешно бягство. В този смисъл за тях са присъщи психични състояния като внимателност, неудовлетвореност, бодрост, активност, решителност и увереност.

МЕТОДОЛОГИЯ

Целта на настоящето изследване е установяване на съдържателните характеристики на психичните състояния при различни категории извършители на бягства, както и на връзките между тях. Предмет на емпиричното изследване са

психичните състояния на потенциалните извършители на бягства, които стимулират вероятното планиране и извършване на този тип криминално деяние. Обект на изследването са доживотно осъдени, лишени от свобода с големи присъди, намиращи се в началото на тяхното изпълнение, и лица, осъществили поне един опит за бягство от охраняема среда, изтърпяващи наказанието си в затвора в гр. Ловеч и неговите общезития.

Задачите на проведеното емпирично изследване са:

1. Регистриране на психичните състояния, характерни за потенциалните извършители на бягства (доживотно осъдени, лица с дълги присъди и бегълци), които допринасят за планирането и реализирането на подобно деяние от пенитенциарните заведения.
2. Установяване на сходствата в психичните състояния, присъщи за различните категории потенциални извършители на бягства (доживотно осъдени, лица с дълги присъди и бегълци) от местата за лишаване от свобода.
3. Проследяване на връзките между отделните психични състояния при потенциалните извършители на бягства (доживотно осъдени, лица с дълги присъди и бегълци), допринасящи за реализацията на този тип правонарушения.
4. Разработване на препоръки за оптимизиране на психодиагностичната работа и консултиране, насочени към превенцията на евентуални опити за бягство от страна на отделните категории потенциални извършители (доживотно осъдени, лица с дълги присъди и бегълци).

Хипотезите на настоящото емпирично изследване са следните:

1. Допускаме, че самочувствието и настроението на потенциалните извършители на бягства (доживотно осъдени, лица с дълги присъди и бегълци) се съхраняват на по-високо ниво заради прикриваната от тях нагласа за промяна. Предполагаме, че показателите им за активност са ниски, защото не могат да пристъпят веднага към непосредствената ѝ реализация.
2. Допускаме, че потенциалните извършители на бягство (доживотно осъдени, лица с дълги присъди и бегълци) от пенитенциарните заведения са спокойни, енергични, бодри, приповдигнати, уверени и с повишени показатели за цялостното си емоционално състояние поради нагласите си за промяна и вътрешната си убеденост в нейното осъществяване.
3. Предполагаме, че потенциалните извършители на бягство (доживотно осъдени, лица с големи присъди и бивши бегълци) имат сходни психични

състояния, тъй като за тях са присъщи идентични прикрити намерения за промяна на собствения статус и очаквания за по-добро бъдеще.

4. Допускаме, че при потенциалните извършители на бягства (доживотно осъдени, лица с големи присъди и бивши бегълци) може да се установят следните корелации между типичните за тях психични състояния:
  - самочувствие и настроение;
  - спокойствие и енергичност;
  - приповдигнатост и увереност.
5. Предполагаме, че при потенциалните извършители на бягство (доживотно осъдени, лица с големи присъди и бивши бегълци) ще се регистрират корелации между параметрите на следните психични състояния:
  - самочувствие и приповдигнатост;
  - спокойствие и настроение;
  - приповдигнатост и настроение.

За верифициране на формулираните изследователски хипотези използвахме следните методики: методика за измерване на самочувствието, активността и настроението (САН) и тест за самооценка на емоционалните състояния на Уесман и Рикс.

С помощта на САН и теста за самооценка на емоционалните състояния на Уесман и Рикс регистрирахме типичните за потенциалните извършители на бягство психични състояния и имахме възможността да проследим връзките между тях. На базата на двете методики се очертаха профили на емоционалните състояния на потенциалните извършители на бягство (доживотно осъдени, лица с големи присъди и бивши бегълци), което позволи те да се сравняват помежду си.

След първичната обработка на резултатите от двата въпросника на изследваните лишени от свобода бе осъществена статистическата им обработка. Тя включваше описателна статистика, корелационен и дисперсионен анализ.

В емпиричното изследване взеха участие 35 лишени от свобода, които изтърпяваха своите присъди в корпуса на затвора в гр. Ловеч и в затворническите обществения в градовете Велико Търново и Троян. От тях 9 осъдени бяха с доживотна присъда и се намираха в зоната за повишена сигурност на затвора в гр. Ловеч. Всички изследвани лица са мъж и попадат във възрастовия диапазон от 25 до 40 години. При 50% от тях изтърпяваната присъда не е първата и в този смисъл те разполагат със съответния криминален и пенитенциарен минал опит. Нашата изследователска извадка бе изградена на базата на следните три категории потенциално опасни извършители на бягства от пенитенциарните институции:

- осъдени с доживотни присъди;

- лишени от свобода, намиращи се в началото на изтърпяването на присъди с продължителност по-голяма от 10 години;
- осъдени, които имат епизоди, свързани с подготовката и осъществяването на бягство от охраняема среда, включително и място за лишаване от свобода.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Диференцираните от нас потенциални извършители на бягство от пенитенциарните заведения (доживотно осъдени, лица с продължителни присъди и бивши бегълци) според данните от направеното емпирично изследване притежават повишено самочувствие и настроение. Те се съчетават обаче с по-ниска активност (Таблица 1).

Таблица 1. Резултати от описателна статистика и дисперсионен анализ на трите изследвани групи по методиката САН

		брой ИЛ	Средна стойност	Стандартно отклонение	Стойности F (p)
Самочувств-	Доживотно осъден	9	0,6844	0,17220	F(2)=0,08, p=0,92
	Опит за бягство от затвор	11	0,6782	0,22943	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	0,6527	0,21362	
Активност	Доживотно осъден	9	-0,3078	0,52134	F(2)=1,32, p=0,28
	Опит за бягство от затвор	11	-0,3455	0,39080	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	-0,0607	0,52298	
Настрое-	Доживотно осъден	9	0,5444	0,25055	F(2)=0,48, p=0,63
	Опит за бягство от затвор	11	0,4182	0,31565	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	0,5133	0,33566	

Получените емпирични резултати вероятно се дължат на техните прикрити нагласи за реализиране на бягство. Затова те поддържат на по-високо ниво своето самочувствие и настроение, защото очакват позитивна промяна, вглъбяват се тайно в друга времева и екзистенциална перспектива, благодарение на която всекидневните проблеми, напрежение и фрустрация нямат за тях чак такова съществено значение. В резултат на очакването за бягството се променя психичното им функциониране в настоящето и те имат добро самочувствие и настроение.

При това осъдените потенциални извършители на бягство целенасочено и контролирано маскират своята активност, спонтанност, импулсивност и нетър-

пение, за да не провалят шансовете си за промяна. Тези аналитични констатации са получени на базата на обработения емпиричен материал и представляват потвърждение на първата изследователска хипотеза.

Изследваните с помощта на теста за самооценка на емоционалните състояния на Уесман и Рикс доживотно осъдените, лицата с големи присъди и бившите бегълци са спокойни, енергични, бодри, приповдигнати и уверени. Тяхното цялостно емоционално състояние е също повишено (Таблица 2).

Таблица 2. Резултати от описателна статистика и дисперсионен анализ на трите изследвани групи от теста за самооценка на емоционалните състояния на Уесман и Рикс

		N	Средна стойност	Стандартно отклонение	Стойности F(p)
Спокойствие/ тревожност	Доживотно осъден	9	6,1111	1,26930	F(2)=1,44, p=0,25
	Опит за бягство от затвор	11	6,2727	1,90215	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	7,4000	2,52982	
Енергичност/ бодорост	Доживотно осъден	9	7,0000	1,22474	F(2)=0,32, p=0,73
	Опит за бягство от затвор	11	6,9091	1,51357	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	6,5333	1,76743	
Приповдигнатост/ потиснатост	Доживотно осъден	9	6,6667	0,70711	F(2)=2,29, p=0,12
	Опит за бягство от затвор	11	6,8182	1,88776	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	5,5333	1,88478	
Увереност/ безпомощност	Доживотно осъден	9	7,1111	1,53659	F(2)=0,55, p=0,58
	Опит за бягство от затвор	11	7,3636	1,96330	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	7,8667	1,80739	

Оценка емоционални състояния	Доживотно осъден	9	26,8889	2,84800	F(2)=0,03, p=0,97
	Опит за бягство от затвор	11	27,4545	4,56867	
	В началото на изтърпяване на присъда от 20 г.	15	27,3333	6,62966	

Тези резултати би следвало да имат по-негативни измерения, като изхождаме от спецификата на пенитенциарното третиране на разгледаните три категории потенциални бегълци. Склонни сме да обясним резултатите както с прикритата потенциална нагласа за бягство при доживотно осъдените, при лицата с дългосрочни присъди и бившите бегълци, така и с тяхната значителна вътрешна убеденост и увереност, че тези техни очаквания за промяна неизбежно ще се реализират и затова ще има подходящ момент. В този смисъл и формулираната от нас втора изследователска хипотеза получи емпирично потвърждение.

Установихме, че трите групи изследвани лица имат сходен профил на психичното си състояние (Таблицы 1 и 2). Това според нас се дължи в определена степен на потенциалната им готовност да постигнат промяна в своя статус и да си осигурят по-добро бъдеще чрез бягство от пенитенциарната институция. Следователно и третата изследователска хипотеза бе потвърдена.

Регистрирахме съществуването на корелации между следните психични състояния при идентифицираните потенциални извършители на бягства от местата за лишаване от свобода: (1) самочувствие и настроение; (2) спокойствие и енергичност, приповдигнатост и увереност и (3) приповдигнатост и увереност (Таблицы 3 и 4).

Таблица 3. Корелационен анализ на данните от методиката САН

		Самочувствие	Активност	Настроение
Самочувствие	Pearson Correlation	1	-0,111	0,558**
	Sig. (2-tailed)		0,527	0,000
	N	35	35	35
Активност	Pearson Correlation	-0,111	1	0,035
	Sig. (2-tailed)	0,527		0,840
	N	35	35	35
Настроение	Pearson Correlation	0,558**	0,035	1
	Sig. (2-tailed)	0,000	0,840	
	N	35	35	35

Това на практика е потвърждение и на четвъртата изследователска хипотеза, което вероятно се дължи на взаимното влияние на визираните психични състояния, които се усилват, стабилизират и допринасят за поддържането и съхраняването във времето на нагласите, очакванията и намеренията за извършване на бягство от пенитенциарното заведение.

Таблица 4. Корелационен анализ на данните от теста за самооценка на емоционалните състояния на Уесман и Рикс.

		Спокойствие/ Тревожност	Енергичност/ бодорост	Приповдигнатост/ потиснатост	Увереност/ безпомощност
Спокойствие/ тревожност	Pearson Correlation	1	0,443**	0,501**	0,403*
	Sig. (2-tailed)		0,008	0,002	0,016
	N	35	35	35	35
Енергичност/ бодорост	Pearson Correlation	0,443**	1	0,186	0,466**
	Sig. (2-tailed)	0,008		0,285	0,005
	N	35	35	35	35
Приповдигнатост/ потиснатост	Pearson Correlation	0,501**	0,186	1	0,076
	Sig. (2-tailed)	0,002	0,285		0,666
	N	35	35	35	35
Увереност- безпомощност	Pearson Correlation	0,403*	0,466**	0,076	1
	Sig. (2-tailed)	0,016	0,005	0,666	
	N	35	35	35	35

Установени бяха корелации между психичните състояния, диагностирани както с методиката САН, така и с теста за самооценка на емоционалните състояния на Усман и Рикс. В тази връзка бяха регистрирани следните корелации:

- самочувствие и приповдигнатост;
- спокойствие и настроение;
- приповдигнатост и настроение (Таблица 5).

По такъв начин и петата изследователска хипотеза бе потвърдена. Същевременно уточнихме и водещата роля на самочувствието, спокойствието и приповдигнатостта като базисни психични състояния, от които зависи цялостният

психичен баланс и настройка при конкретните извършители на бягства. Визираните три психични състояния според нас значително допринасят за ориентацията на даден осъден към възприемане на нагласите и намеренията за бягство. Те съдействат за тяхното устойчиво поддържане във времето и за реализирането им при наличието на подходящ момент и обстоятелства.

Таблица 5. Статистически значими корелации между скалите от методиката САН и теста за самооценка на емоционалните състояния на Усман и Рикс.

Скали за самооценка на емоционалните състояния	Скали от теста САН		
	Самочувствие	Активност	Настроение
Спокойствие/тревожност	-	-	$\rho(35)=0,37$, $p=0,03$
Енергичност/бодрост	-	-	-
Приповдигнатост/потиснатост	$\rho(35)=0,39$, $p=0,02$	-	$\rho(35)=0,35$, $p=0,04$
Увереност/безпомощност	-	-	-
Оценка емоционални състояния	-	-	-

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Регистрираните от нас потенциални извършители на бягства от пенитенциарните институции (доживотно осъдени, лица с продължителни присъди и бивши бегълци) според резултатите от емпирично изследване са с повишено самочувствие и настроение. Тези техни показатели се комбинират с по-ниската им активност и вероятно се дължат на прикритите им нагласи за осъществяване на бягство. Те им позволяват да поддържат на по-високо ниво своето самочувствие и настроение, тъй като очакват позитивна промяна и тайно пребивават в друга времева и екзистенциална перспектива. За това проблемите, напрежението и фрустрацията от пенитенциарния делник нямат за тях това значение, което имат за другите лишени от свобода. В резултат на очакването за бягството се трансформира психичното им функциониране в настоящия контекст и те притежават по-високо самочувствие и по-добро настроение. Изследваните доживотно осъдени, лица с големи присъди и бивши бегълци са спокойни, енергични, бодри, приповдигнати и уверени. Тяхното цялостно емоционално състояние е също повишено. Тези емпирични данни сме готови да обясним както с прикритата, потенциална нагласа за бягство при доживотно осъдените, лицата

с дългосрочни присъди и бившите бегълци, така и с голямата им лична убеденост и увереност, че техните очаквания за промяна неизбежно ще се реализират в подходящ за това момент. Трите групи изследвани лица имат сходен профил на психичното състояние. Това според нас е резултат от потенциалната им готовност за постигане на промяна в техния правен и социален статус, и се базира на очакването им за по-добро бъдеще чрез бягство от пенитенциарната институция. Бяха установени корелации между следните психични състояния при потенциалните извършители на бягства от местата за лишаване от свобода:

- самочувствие и настроение;
- спокойствие и енергичност;
- приповдигнатост и увереност.

Това е емпирично потвърждение на твърдението за взаимното влияние на посочените психични състояния, които се усилват и стабилизируют, и допринасят за поддържането и съхраняването във времето на нагласите, очакванията и намеренията за реализиране на бягство от местата за лишаване от свобода. Бяха регистрирани и корелации между самочувствие и приповдигнатост, спокойствие и настроение, приповдигнатост и настроение. Самочувствието, спокойствието и приповдигнатостта са базисни психични състояния, обезпечаващи психичния баланс и настройка при конкретните извършители на бягства. Трите психични състояния според нас в значителна степен допринасят за появата в лишения от свобода на нагласите и намеренията за бягство. Те определят тяхното устойчиво поддържане във времето и за осъществяването им при възникването на благоприятна ситуация.

Реализираното емпирично психологическо изследване ни позволи да установим психични състояния и корелации между тях, които имат самостоятелен мотивационен ефект и катализиращо въздействие по отношение на потенциалната предразположеност за извършване на бягство от пенитенциарните заведения. Своевременното им диагностициране при постъпването на лишените от свобода в местата за лишаване от свобода и при пребиваването им в тях осигурява възможности за разработване на релевантни психологически препоръки към длъжностните лица от пенитенциарната администрация за наблюдение, регистриране и пресичане на евентуалните бягства.

ЛИТЕРАТУРА

Гримак, Л. П. (1987). *Резервы человеческой психики*. Москва: Политиздат.
 Дмитриев, Ю. А. и Казак, Б. Б. (2007). *Пенитенциарная психология*. Ростов на Дон: Феникс.

- Качопо, Дж. Т. и Фребър, Л. А. (2015). *Откриване на психологията*. София: Изток-Запад.
- Пастушеня, А. Н. (1998). *Криминогенная сущность личности преступника: методология познания и психологическая концепция*. Минск: Академия МВД.
- Янкулова, Й. (2015). Същност на емоционалните преживявания в контекста на организационното учене. В Материали от III научна конференция с международно участие „Психологията – традиции и перспективи“. т. II Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“ (с. 157-169).

ЩАСТИЕТО В ЛЮБОВТА: МИСИЯТА Е ВЪЗМОЖНА?

доц. д-р Михаил Николов Проданов

Бургаски свободен университет

mprodanov@bfu.bg

Михаил Проданов. ЩАСТИЕТО В ЛЮБОВТА: МИСИЯТА Е ВЪЗМОЖНА?

В доклада са разгледани някои концепции за любовта (Berscheid & Hatfield, 1969; Lee, 1977; Hendrick & Hendrick, 1986; Sternberg, 1986). Акцентът е върху „триъгълната теория за любовта“ на Р. Сърнбърг. Изследваният проблем е в контекста на конструкта „субективно благополучие“, доколкото благополучието е функция и на качеството на партньорската връзка като съществена част от сферата на междуличностните отношения, което се доказва в изследвания на представители на позитивната психология. В доклада са отразени първоначални данни от българска адаптация на въпросника на Сърнбърг (TTLS), операционализиращ конструкта „любов“ чрез три дименсии: страст, интимност и обвързване. Данните за адаптацията на въпросника се събрани от изследователски тип извадка. Българската версия на TTLS показва сравнително добри психометрични характеристики и като цяло повтаря оригиналната структура. Резултатите от пилотното изследване очертават перспективите за по-задълбочени проучвания.

Ключови думи: субективно благополучие, щастие, любов, триъгълна теория за любовта, въпросник TTLS

Mihail Prodanov. HAPPINESS IN LOVE: THE MISSION IS POSSIBLE?

This paper discusses some conceptions of love (Berscheid & Hatfield, 1969; Lee, 1977; Hendrick & Hendrick, 1986; Sternberg, 1986). The emphasis is on R. S. Sternberg's "triangular theory of love". The problem studied is in the context of "subjective well-being" insofar as well-being is also a function of the quality of the partners' relationship as an essential part in the realm of interpersonal relationships, as evidenced in research by representatives of positive psychology. The paper presents the initial data from a Bulgarian adaptation of Sternberg's questionnaire (TTLS), operationalizing the construct of love through three dimensions: passion, intimacy and commitment. Data for the questionnaire adaptation were collected from a research-type sample. The Bulgarian version of the TTLS shows has good psychometric properties and generally replicates the original structure. The results of the pilot study highlight the prospects for more in-depth studies.

Keywords: subjective well-being, happiness, love, triangular love theory, TTLS questionnaire

ОСНОВНИ КОНСТРУКТИ

Писатели, поети, философи са оставили безброй писмени аргументи за магията, наречена „любов“. Струва ми се, че книгата, която е издадена в най-много екземпляри, що се отнася до български автор, е „Любовта“ на Кирил Василев. Този факт сам по себе си е красноречив за това, колко е привлекателна тази тема и колко много свързани с любовта въпроси си поставят хората независимо от възрастта, пола и другите социални характеристики. Настоящият доклад няма претенциите да прави обстоятелни ретроспективни анализи на казаното за любовта от мислители с различен мироглед и различни научни стилове. Всъщност дефинирани са ограничен кръг от понятия и е представено пробно изследване с български вариант на въпросника на Р. Стърнбърг, който се опитва да рамкира различните типове трайни междуличностни връзки. Акцентът е изцяло върху психологическите аспекти на феномена „любов“. Фокусът е върху качеството на партньорските отношения от хетеросексуален тип и как това резонира върху субективното благополучие и удовлетворението от живота.

ТАКСОНОМИИ НА ЛЮБОВТА

Не съществува една-единствена конвенционална дефиниция на любовта. Вероятно една от първите концепции върху темата, операционализирана с цел да се правят измервания и оценки, е тази на Бершайд и Хатфийлд. Авторите разглеждат два основни типа любов: „страстна“ и „другарска“. Страстната любов е „състояние(преживяване) на силен копнеж да бъдеш едно цяло с другия“; тя се свързва с различни определения като „лудо влюбване“ и „заслепление“, които включват елемент на натрапливост (обсесивност, мания). Страстно влюбените са с нестабилно настроение и неспокойно мислене. Илейн Хатфийлд и Сюзан Спречър разработват скала за измерване на този вид любов – PLS (*Passionate Love Scale*), която включва айтеми, показателни за присъщата на това състояние обсесивност. От друга страна, „другарската“ любов е значително по-слабо интензивна и интегрира близост (интимност), привързаност и обвързване. Затова този тип отношения се асоциират с дълбокото трайно приятелство, при което хората споделят общи интереси и дейности, но не включват задължително сексуално желание и физическо привличане. Много автори споделят възгледа, че с възрастта и страстната любов постепенно се трансформира в другарска и тази тенденция е линейна (Hatfield, 1988; Acevedo & Aron, 2009).

Друга популярна концепция за „стиловете любов“ е предложена от Джон Алън Лий (Lee, 1977). Той описва шест основни стила любов: *Ерос* (или романтичната любов) включва интензивен интерес към другия и желание за общност с любимия, но без елемента обсебеност. *Мания* (обсебваща любов) – налице е,

когато партньорите във връзката са ревниви и изпълнени със съмнения в искреността и отдадеността на другия. Това ги прави тревожни и нестабилни – те изпитват полярни чувства, а настроението им варира от приятно вълнение до депресия. Тези хора могат да проявят и симптоми на хранителни разстройства и инсомния. *Сторге* (приятелска, другарска любов) включва обич, приятелски отношения, базирани на взаимно доверие, чувство на сигурност, но без сексуално влечение. Такъв тип са отношенията и между децата в семейството. *Лудус* (любовта като игра или спорт) – любовниците се стремят към „завоевания“ и може да имат едновременно множество партньори. Възможно е да имат склонност към нестандартен секс. Понякога този стил се описва с термините „промискуитет“, „нимфомания“ и „патологично сексуално влечение“. *Прагма* е връзка, която се базира на прагматични съображения и материални ползи. *Агапе* включва безкористната, алтруистична и платонична любов; това е всеотдайността на майчината обич. Тази таксономия има емпирична подкрепа (Hendrick & Hendrick, 1986).

Друга, много популярна концепция за любовта е „триъгълната теория за любовта“ на Р. Сърнбърг. Според Сърнбърг феноменът любов може да се изобрази като триъгълник и всяка негова страна е отделно измерение. Трите измерения (дименсии) са: интимност, страст и обвързване. Интимността се свързва с чувствата на близост, привързаност и топлота, изпитвани към партньора във връзката. Сърнбърг я описва като „топлия компонент“. Страстта е „горещият компонент“ и включва романтичния порив, физическото привличане и сексуалната възбуда. Обвързването отразява вътрешното убеждение за това, че обичаш другия, заедно с решението да съхраниш отношенията си с него в дългосрочен план. Сърнбърг го нарича „студен компонент“ (Sternberg, 1986).

СУБЕКТИВНОТО БЛАГОПОЛУЧИЕ

В позитивната психология се използват различни дефиниции на конструкта „субективно благополучие“, които зависят и от хедонистичните или евдемонистични пристрастия на съответните изследователи. В този смисъл подобни термини са „психичното благополучие“ (Ryff, 2014), „процъфтяването“ (Селигман, 2017), „оптималното функциониране (поток)“ (Чиксентмихай, 2018), „общата удовлетвореност от живота“ (Diener & Chan, 2011). Всички те обаче имат допирни точки с това, което можем да определим като „крайна цел на човешкото съществуване и върховна ценност“ – „щастие“. Струва ми се безсмислено да се прави обзор на множеството емпирични доказателства за връзката между различните проекции на щастие – субективно или психично благополучие, общо удовлетворение от живота или емоционално благополучие, оптимално психично функциониране или процъфтяване. Тъй като в почти всички модели

за благополучието са включени компоненти като „позитивни отношения с другите“, дедуктивно можем да изведем корелацията между любовта (като много значима в отношенията) и щастието. Редица изследвания посочват, че *удовлетворението от брака* прогнозира „общата оценка за щастие“, „психичното благополучие“ и „соматичното здраве“. То може да е буфер за стресиращите житейски събития. Съответно, ниското качество на брачните връзки е предиктор за депресия и разпадане на брака. Колко от това има връзка с романтичната любов? Едно изследване, в което се сравняват „нормативни“ и „отчаяни“ (депресирани) семейни двойки с дълготрайни отношения (Мх=19 г. съжителство), констатира, че „любовта“ (дефинирана като дълбока емоционална връзка, взаимна грижа и привличане, близост с доверие и интимност) е ранжирана като най-значимата променлива от 19 други променливи, разграничаващи нормативните от дистресирани двойки. Други изследвания също загатват за силна и значима връзка между романтичната любов и „общата оценка за щастие“, помалкото психологически оплаквания, по-голямото „удовлетворение от живота“ и по-доброто соматично здраве (Acevedo & Aron, 2009). От това следва, че измерването и оценяването на качеството на партньорската връзка е от съществено значение.

МЕТОД

Инструментариум

Българската версия на инструментариума, представен в настоящия доклад, се базира на 45-айтемния вариант на въпросника на Р. Сърнбърг (Sternberg, 1997; Tzeng, 1993, pp. 163-164). Този въпросник е известен с абревиатурата TTLS (*Triangular Theory of Love Scales*). Отделните скали (субскали): интимност, страст и обвързване, съдържат по равен брой твърдения – 15. Изследваните лица оценяват доколко дадено твърдение от въпросника е вярно и характеризира партньорската връзка по 9-степенна скала, където 1 означава „изобщо не е вярно“, а 9 – категорично (напълно) е вярно“. Трябва да се подчертае, че в инструкцията изрично се казва, че се оценяват интимните отношения с „вашия настоящ партньор в живота“, което изключва любовта към родители или братя/сестри. Също така, макар в инструкцията да не се посочва изрично, че става въпрос само за хетеросексуална връзка между зрели хора (за да се избегне дискриминация), чрез допълнителна информация, събрана след попълването на въпросника, данните са подбрани само за хетеросексуални двойки.

Изследвана група

В изследването участваха общо 74 души. Групата не е хомогенна, а е съставена от няколко по-малки извадки от изследователски тип. По пол изследваната

група е сравнително балансирана: 41 са жени (55,4%), а 33 – мъже (44,6%). Възрастта на изследваните лица варира от 20 до 67 г.: средна стойност = 39,01; медиана = 39,50; ст. отклонение = 12,23. Разпределението по възраст е близко до нормалното (Skewness=0,249; Kurtosis= -0,644).

РЕЗУЛТАТИ

Описателни статистики на скалите от въпросника TTLS

Таблица 1. Средни стойности и стандартни отклонения за скалите Интимност, Страст и Обвързване

	Брой ИЛ	Минимум	Максимум	Средна стойност	Ст.откл.
Интимност	74	1,73	9,00	7,51	1,26
Страст	74	1,67	9,00	6,53	1,68
Обвързване	74	2,67	9,00	7,59	1,28

Описателните статистики в Таблица 1 са много близки до получените от Р. Сърнбърг в едно от неговите изследвания: за Интимност – $Mx = 7,39$ и $SD = 1,19$; Страст – $Mx = 6,51$ и $SD = 1,65$; Обвързване – $Mx = 7,20$ и $SD = 1,49$ (Sternberg, 1997, р. 330). Относителното съотношение между величините на отделните компоненти е сходно в двете изследвания: компонентът „страст“ е с най-ниска средна стойност както в оригиналното, така и в настоящето изследване. Стойностите по компонентите Интимност и Обвързване в българската извадка са малко по-големи, но това може да е свързано с влиянието на фактори като възраст (в изследването на Сърнбърг средната възраст на изследваните лица е 31 г., докато в това изследване е 39 г.) и продължителност на връзката (в българското изследване има данни за продължителността на връзката само за 9 души, поради което ефектът на тази променлива засега не може да се установи).

Вътрешна консистентност на скалите

Стойностите за вътрешна консистентност (алфа на Кронбах) в българското изследване са същите и дори малко по-високи от това на Р. Сърнбърг, където те са съответно: за въпросника – 0,97, за Интимност – 0,91, Страст – 0,94, и Обвързване – 0,94. Като цяло, те отразяват монолитността на измервания конструктор „любов“ и предполагат висока свързаност между отделните скали (вж. Таблица 2).

Интеркорелации между отделните скали на въпросника

Очаквано, изследването констатира силни линейни връзки между отделните скали на въпросника. Корелационните коефициенти (Пиърсън) са положителни и статистически значими: между Интимност и Страст – 0,79 ($p=0,000$);

между Интимност и Обвързване – 0,94 ($p=0,000$); между Страст и Обвързване – 0,85 ($p=0,000$). За сравнение: в цитираното вече изследване на Р. Сърнбърг коефициентите на линейна корелация са по-ниски: 0,71 – между Интимност и Страст, 0,73 – между Интимност и Обвързване, и 0,73 – между Страст и Обвързване (Sternberg, 1997, p.331).

Таблица 2. Стойности на коефициента за вътрешна консистентност алфа на Кронбах

	Алфа на Кронбах	Брой айтеми
Въпросник TTLS	9,98	45
Интимност	0,94	15
Страст	0,96	15
Обвързване	0,95	15

Факторен анализ

Критерият КМО и BTS (*Kaiser-Meyer-Olkin Measure* и *Bartlett's Test of Sphericity*) аргументират адекватността на данните за провеждане на факторен анализ – 0,865 ($\text{sig.} = 0,000$). Факторният анализ по метода на главните компоненти откри един мощен фактор със собствена стойност 24,56, който обяснява почти 55% от вариацията. Това показва, че независимо от наличието на три измерения, любовта е по-скоро монолитен и консолидиран конструкт, цялост, в която отделните части се преливат и си взаимодействат. При ротацията на данните по метода *Varimax with Kaiser Normalization* най-добрият вариант се оказва факторното решение с три фактора, обясняващи съответно 24%, 21,5% и 21,2% от вариацията. Общата стойност на обяснената вариация е почти 67%, което надхвърля с 10% съобщената в изследването на Р. Сърнбърг (57%) (Sternberg, 1997, p.332). При съдържателния анализ на включените в трите фактора твърдения първият може сравнително отчетливо да се разпознае като Интимност, вторият – като Страст, а третият – като Обвързване. Разликите в собствените стойности на трите компонента не са значителни, което показва сравнително равностойното им значение във факторната структура. При анализ на факторните тегла на отделните айтеми се установява, че от всички 45 твърдения, изграждащи въпросника, 32 имат най-високи тегла по скалата, към която те съдържателно принадлежат. Също така от останалите 13, които се „разсейват“ между трите компонента, 6 твърдения имат факторни тегла по собствената си скала, които са по-големи от 0,40, независимо от наличието на тегло по някоя друга от останалите две с по-голяма стойност. Тези резултати могат да послужат в бъдеще за усъвършенстване на конструкцията на предложената българска версия на въпросника TTLS. Самият Р. Сърнбърг използва паралелно по-кратка версия, при която скалите се състоят не от 15, а от 12 твърдения.

Съдържателна валидност на българската версия

Съдържателната валидност е измерена емпирично по два начина: първо, чрез изчисляване на корелациите между скалите на въпросника и променливата Възраст, и второ, чрез корелациите на компонентите с Общото удовлетворение от живота. Единственият статистически значим коефициент на линейна корелация между скалите, от една страна, и възрастта – от друга, е между Страст и Възраст ($-0,29$, $p=0,013$). В повечето изследвания върху динамиката на любовта има данни, че с възрастта именно страстта между партньорите в двойката намалява. Затова този резултат може да се приеме като доказателство за съдържателната валидност на предложения български вариант.

Вторият аргумент в това отношение е свързан с корелацията между трите скали на любовта и конструкта Общо удовлетворение от живота. За оценка на удовлетворението от живота е използвана българска версия на скалата на Ед Дийнър, известна с абревиатурата SWLS (Проданов, 2021, с. 179). Извадка от 60 души попълни едновременно двата въпросника: българските версии на TTLS и SWLS. Корелациите (Пиърсън) между трите скали на TTLS – Интимност, Страст и Обвързване, от една страна, и общото удовлетворение от живота, от друга, са следните: между Интимност и Общо удовлетворение – $0,49$ ($p=0,000$); между Страст и Общо удовлетворение – $0,48$ ($p=0,000$); между Обвързване и Общо удовлетворение – $0,53$ ($p=0,000$). Всички коефициенти са статистически значими и достатъчно високи, за да се направи изводът, че и трите компонента на любовта имат ефект върху когнитивната оценка за общото удовлетворение от живота на изследваните лица. Този резултат може да се приеме като доказателство за съдържателната валидност на TTLS, доколкото любовта между партньорите – когато е пълноценна – по презумпция се свързва с психичното благополучие и субективното щастие, а в „триъгълната теория“ на Р. Сърнбърг свършената любов е функция на трите компонента – интимност, страст и обвързване.

ОБСЪЖДАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

От изследването биха могли да се изведат някои заключения по темата. Първо, българската версия на въпросника на Р. Сърнбърг има сравнително добри психометрични параметри, които съответстват на констатациите, които прави самият Сърнбърг. В перспектива може да се мисли за подобрения в конструкцията по посока намаляване броя на айтемите в трите скали. Това изисква по-задълбочен айтемен анализ. Второ, в изследването участват хора, които оценяват партньора си в реална трайна (повече или по-малко) връзка. За да връзката устойчива, е нужно да присъстват и трите компонента – интимност, страст и обвързване, поради което средните стойности и по трите скали са над сред-

ната скална стойност (ако приемем оценка 5 за теоретична „средна скална стойност“). Трето, високите линейни корелации между скалите на въпросника показват, че трите компонента взаимно си влияят, поне що се отнася до характера на партньорството в изследваната група. Разбира се, теоретично, но и в живота са възможни комбинации, при които някои измерения на любовта са силно дефицитни, за сметка на други, но в случая тези комбинации вероятно не са типични за хората от изследваната извадка. В този смисъл би могло да се каже, че случаите, в които липсват взаимовръзки между компонентите, любовта е краткотрайна и много преходна или поне не толкова устойчива във времето в сравнение със случаите, когато присъстват в достатъчна степен и трите измерения. Четвърто, най-уязвима на угасване в течение на времето е Страстта. При установените силни корелации между скалите намаляването на страстта вероятно рефлектира отрицателно върху останалите два компонента. Теоретично, страстта е по-близка до интимността и може да се екстраполира, че тези две измерения си взаимодействат по-тясно. От друга страна, логично е да си зададем въпроса дали по-високата степен на обвързване би повлияла благоприятно за възраждане на романтиката, или посоката на влиянието е по-скоро от страстта към обвързването? Дали би повлияло това и върху интимността? Вероятно някои биха казали, че е особено важно да се полагат грижи за съхранението на романтиката във връзката, за да се съхранят и останалите два източника на любов. Друг е въпросът дали двойката сама може да се справи с този проблем и дали не съществуват външни фактори, които оказват силно влияние върху процесите на „охлаждане“ на отношенията. В това отношение е добре да си зададем и въпроса: как неизбежните промени в течение на времето в различните линии на развитието – соматични, психологични и социални, биха се отразили на страстта? А на останалите компоненти? Пето, пълноценната любов по подразбиране се свързва с личното щастие и благополучие и може би затова и трите компонента корелират положително с Общото удовлетворение от живота. Следователно човек, който не „черпи вода и от трите кладенеца“ на любовта, не би се чувствал напълно щастлив.

ОГРАНИЧЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВИ

Представеното изследване трябва да се разглежда като пробно проучване, което поставя повече въпроси, отколкото са отговорите в него. Ограниченията са свързани с обема и типа на изследваната група. Освен това всички резултати се отнасят до хетеросексуалната трайна партньорска връзка; останалите видове повече или по-малко трайни връзки (например между родители и деца, между децата в семейството, между приятели, хомосексуални връзки) може да имат друга природа и процесите при тях да протичат различно, както и различно да

е теглото на отделните компоненти на любовта. Не случайно за любовта се говори като за нещо, което не може да се изследва с количествени методи, като нещо твърде индивидуално и специфично. Все пак първоначалните резултати от въпросника TTLS са обнадеждаващи и могат да послужат като база за по-задълбочени и широкомащабни изследвания в бъдеще. Те са необходими и за да се съберат допълнителни данни за конструктната и за критерийната валидност на метода.

ЛИТЕРАТУРА

- Проданов, М. (2021). *Психологични методи за измерване и оценка (скали и въпросници)*. Бургас: Балтика-2002.
- Селигман, М. (2017). *Благоденствие – ново разбиране за щастието и просперитета*. Пловдив: Хермес.
- Чиксентмихай, М. (2018). *Поток – психология на оптималното преживяване*. Пловдив: Хермес.
- Acevedo, V.P. & Aron, A. (2009). Does a long-term relationship kill Romantic Love? *Review of General Psychology*, 13(1), 59-65.
- Diener, E., Chan, M.Y. (2011). Happy people live longer: Subjective Well-being contributes to health and longevity. *Applied Psychology: Health and Well-being*, 3(1), 1-43.
- Hatfield, E. (1988). Passionate and companionate love. In R. Sternberg, M. Barnes (Eds), *The psychology of Love* (pp. 191-217). NH: YUP.
- Hendrick, C., Hendrick, S. (1986). A theory and method of love. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50, 392-402.
- Lee, J.A. (1977). A topology of styles of loving. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 3, 173-182.
- Ryff, C. (2014). Psychological Well-being Revisited: Advances in the Science and Practice of Eudemonia. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 83, 10-28.
- Sternberg, R. (1986). A Triangular Theory of Love. *Psychological Review*, 93(2), 119-135.
- Sternberg, R. (1997). Construct validation of a triangular love scale. *European Journal of Social Psychology*, 27, 313-335.
- Tzeng, O.C. (1993). *Measurement of Love and Intimate Relations*. Westport, CT: GPG Inc.

ЛЮБОВ, СОЦИАЛЕН ХАРАКТЕР И СОЦИАЛЕН ПОЛ

гл. ас. д-р Пламен Тенев Минчев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

ptminchev@uni-sofia.bg

Пламен Минчев. ЛЮБОВ, СОЦИАЛЕН ХАРАКТЕР И СОЦИАЛЕН ПОЛ

Този доклад в известен смисъл е продължение на статията ми „Любов, социален характер и пол“ (Минчев, 2016). Там за пръв път се опитах да направя историко-психологически анализ на мъжко-женските отношения в България и да опиша някои особености на отношенията между мъже и жени в настоящето. Тук ще обърна по-голямо внимание на настоящите отношения между мъжете и жените и на техния социален характер, но отново ще се спра на историко-психологическия момент. Неизбежно е да има повторения на разсъждения и идеи от по-ранната статия.

Ключови думи: любов, социален характер, пол, Ерих Фром

Plamen Minchev. *LOVE, SOCIAL CHARACTER, AND GENDER*

This paper is in a sense a continuation of my article "Love, Social Character and Sex" (Minchev, 2016). There, for the first time, I tried to make a historical-psychological analysis of male-female relations in Bulgaria and to describe some features of male-female relations in the present. Here I will rather stress the present relations between men and women and their social character, but I will again focus on the historical-psychological point. Inevitably, there will be repetitions of reflections and ideas from the earlier article.

Keywords: love, social character, gender, Erich Fromm

Този текст в известен смисъл е продължение на статията ми „Любов, социален характер и пол“ (Минчев, 2016). Там за пръв път се опитах да направя историко-психологически анализ на мъжко-женските отношения в България и да опиша някои особености на отношенията между мъже и жени в настоящето. В тази статия ще обърна по-голямо внимание на днешните отношения между мъжете и жените и на техния социален характер, но отново ще се спра на историко-психологическия момент. Неизбежно е да има повторения на разсъждения и идеи от по-ранната статия.

Никой анализ не може да започне, без да постави конкретен контекст, от който да се изхожда. В този случай анализът се базира на идеята за социалния характер на Ерих Фром и на идеята за игрите на Ерик Бърн. Социалният характер представлява *„ядрото на структурата на характера, свойствен за мнозинството представители на дадена култура, противоположно на индивидуалния характер, благодарение на който хората, принадлежащи към една и съща култура, се отличават един от друг“* (курсивът е в оригинала) (Фром, 2004, с. 91). Неговата функция се състои в „това да оформя и канализира човешката енергия вътре в дадено общество с цел да осигури запазване на функционирането на това общество“ (Фром, 2004, с. 92). Социалният характер е медиатор между икономическата и социалната реалност (идеите и идеологиите в едно общество). Той не е статистически измерим чрез някаква сума от черти, споделяни от общество, а е „функционална концепция, която трябва да се разбира във взаимовръзката със социоекономическата система, особено на преобладаващите методи на производство“ (Масcobу, 1982, р. 75). В този смисъл у всеки се образува такава поредица от личностни черти, които подкрепят на емоционално и мисловно ниво статуквото на общество в различни посоки. В нашия случай ни интересува статуквото в областта на отношенията между мъжете и жените. Като помощен инструмент в анализа трябва да се допълни и понятието на Ерик Бърн за игрите. Те са повторяеми поредици от транзакции, които водят до конкретен изход, чиято цел е да потвърди вярванията, закодирани в сценария по отношение на себе си, света и/или другите хора (Stewart, 1996, р. 64). Игрите обикновено се играят като заместител на интимността (близостта), за да доведат до задоволяване на нужда, която не е била задоволена в миналото, но и да отговарят на нуждата на човека от погалвания и от структуриране на времето. Подобно на идеята за социалния характер, и в игрите човек изпитва удовлетворение, ако действа съгласно тях, т.е. те имат някаква психологическа или социална полза за играещия ги. Те често водят до негативен изход, но той е цената, която се плаща, за да се поддържа чувството за равновесие. Част от ползите са, че поддържат сценарните убеждения, установени в детството, които дават увереност на човека, че познава света (независимо колко неадекватни може да са), получаване на погалвания, осигуряване на чувство за интимност. Онова, което става нужно на обществото, за да се възпроизвежда като социални нагласи, са определени емоционални нагласи, които е нужно всеки човек да поддържа. Освен емоционалните нагласи има редица игри, които се играят на социално равнище и чиято цел е да поддържат равновесието. Някои игри са добри, а други лоши. Ще бъдат разгледани примери за лоши игри в мъжко-женските отношения.

Едно от най-впечатляващите неща, които се забелязват при анализ на мъжко-женските отношения са изключително разпространеното използване на мъжете от жените и на жените от мъжете, като анализът по-долу се отнася

строго до отношенията между тях в България. Сред мъжете съществува позицията, че жената, с която искат да бъдат, няма доброволно да направи това, което искат, а те трябва да намерят начин да я излъжат, да я примамят да го направи. Анализът ми показва, че сексът се възприема за върховна цел, при която жената е само обект, който може да бъде използван за тази цел, но не и човешко същество, което има свои чувства и мисли. Така се получава, че много жени всъщност участват в тази ситуация, без дори да разберат смисъла ѝ, защото са научени да бъдат обекти, да се възприемат за обект на мъжкото внимание, но не и като човек, който има свои желания и чувства. Сексът се използва като доказателство, че си приет, че си близък, че всичко в отношенията върви. По тази причина това е първото, което много мъже търсят у една жена. Те търсят как по-скоро да спят с нея, за да се почувстват сигурни, че тя е тяхна, че отношенията са наред и т.н. Разбира се това е илюзорна представа, защото дали се прави секс с някого, не дава никаква гаранция, че дадения човек е приет. Цялата мъжка или женска идентичност, т.е. идентичността за това, какъв мъж или каква жена съм, се върти около това правил ли съм секс, т.е. ако съм, значи някой ме е харесал, привлякъл съм някого, ценен съм, защото съм способен да привлека, тоест потентен съм¹ и той е решил да извърши това с мен. Следвайки тази логика, тийнейджърът израства в млад мъж или млада жена, които ако са имали достатъчно партньори и рано са започнали да правят секс (което е във възрастта между 14–16 години), се чувстват сигурни, а ако не – се чувстват неуверени. В мъжкия ум съществува някаква негласна идея, че трябва да си бил с доста жени, за да може да те приемат за мъж. Много мъже и жени не надрастват тази нагласа и в себе си остават онези тийнейджъри, които са успели или не са успели да изпълнят идеята на тази нагласа. Ако не са успели, мъжете се опитват да търсят по-млади момичета, които да „свалят“ (още повече, че тогава имат повече опит), но не е задължително да са по-млади, за да почувстват, че изпълняват идеята, заложената в образа. Главният въпрос е, че много мъже и жени никога не порастват, не стават възрастни, а онзи тийнейджърски образ, управлявал юношеските им години, но сега скрит, остава на власт и продължава да управлява сексуалните отношения. Това може да обясни защо такъв голям брой мъже бързат да стигнат до секс с жена, с която се запознават, защо е толкова трудно да има приятелство между мъж и жена. Резултатът от това може да се нарече стесняване на опита. Другият пол се възприема само в сексуален план, което означава, че ако аз съм мъж и се отнася мъжки към една жена, това задължително значи, че има сексуално отношение и нещата трябва да завършат в леглото. Ако

---

¹ Думата потентност (*potentem*) идва от латински и означава сила. Въпреки че се използва главно във връзка с мъжете, тук тази дума се употребява по отношение и на двата пола. В българския език е навлязла само във връзка със сексуалната способност на мъжа, както и като корен на думата потенциал.

съм жена и се отворя към един мъж, това означава, че задължително ще се стигне до сексуален контакт. Ако жената или мъжът имат някого до себе си, това вече води до вина и до чувството, че изневеряваш. Истината обаче е, че причината е тази нагласа, която е активна, този образ за мъжко-женските отношения, който събужда нагласата, че сексуалният контакт е този, който е потвърждение за това, че някой е мъж или жена. Това от своя страна означава, че жените не допускат вътре в себе си да се отнесат женствено към един мъж под заплахата, че това ще го накара да мисли, желаят сексуален контакт, а един мъж пък, насочвайки мъжествеността си към една жена, го прави само ако иска въпросния контакт. Само че проблемът със стеснения опит е в това, че мъжествеността и женствеността могат да се преживяват и в контекста на несексуално или не изцяло сексуално отношение, с други думи един мъж и една жена могат взаимно да подкрепят съответно своята женственост и мъжественост, без това да води до сексуален акт. Може да се види колко е неестествено да се приемаме в сексуален план, ако се запознаете с чужденец, независимо от кой пол. Ще видите колко по-отворени могат да бъдат те към физически и емоционален контакт, който в България би се разтълкувал като харесване и като желание да бъдеш с другия в сексуален смисъл.

Социална нагласа, която подкрепя това насочване един към друг на мъжете и жените по този особен начин, е свързана с натиска от семейството и обществото за сватба. Особено ако се mine определена възраст, роднини, родители започват да подкрепят чувството, че жената е обект, като започват да ѝ говорят, че е време да се омъжи, че е остарява, че майка ѝ/баба ѝ/леля ѝ/сестра ѝ/приятелката ѝ вече са се омъжили и дори имат деца. Това създава чувството, че жената трябва да намери мъж възможно най-скоро, защото времето ѝ изтича, особено пък от гледна точка на децата. Разбира се, това е една от модерните илюзии, че времето на жената след, да речем, 30 години вече изтича или е изтекло. Тази илюзия се корени в стария тип мислене на хората от село, когато българките са се омъжвали и са раждали съвсем млади. Само че онова, което е било вярно и е важало за общество, което е било предимно селско, с примитивна техника за обработване на земята, с висока детска смъртност и ранна възраст на умиране на населението, при настоящите условия е психологически артефакт¹. Тази идея е в съгласие с мисленето на Ерих Фром, че характерът изостава от социалноикономическите промени (Фром, 2002). Изоставането се дължи на това, че характерът не се променя толкова бързо, защото е енергийна структура, заредена с психична енергия. На неврологично ниво това са мрежи

---

¹ Артефакт означава нещо, което има човешки произход, например при разкопки намирането на съдове. Друг смисъл на артефакт е, когато дадена проба е замърсена. В случая смисъла на психологически артефакт е по-близък до второто значение като на нещо, което не му е мястото във времето, в което съществува.

от неврони, които са се свързали здраво заедно поради специфични детски преживявания. На това се дължи и всеобщата носталгия по миналото, защото някои характерни чувства и преживявания от миналия период продължават да съществуват въпреки различията в икономиката, социалния живот и т.н. Това е и причината все още семействата да възпитават децата си с някои методи от миналото. Целият този опит да се стигне до секс с дадена жена се извършва специфично според пола. При мъжете това става активно, търсещо, променящо, налагащо, пробивно. Типичен пример за игра от страна на мъж към жена е „Искам да те направя слаба, за да мога да си правя каквото искам с теб“. Основен момент е контролът над другия. Едната страна в играта използва най-истинските си човешки качества и сили, за да постигне целта на играта. Такива качества включват нежност, загриженост, мъжественост (женственост), любезност, откритост. Те служат като средство за постигане на цел, а не са израз на ядрото на личността. Жена на 36 години споделя, че излиза на среща за пръв път с мъж, който бил страшно учуден от това, че тя не употребява алкохол. Неколкократно се опитва да я накара да пие алкохол, като твърди, че алкохолът оправя настроението и кара другия да се чувства добре и да се забавлява. Тя му казва, че няма нужда от алкохол, за да е в настроение, но той не чува това и продължава. След като тя му отказва меко, но решително, той успява да я накара да се чувства зле и след това ѝ казва: „Ето видя ли, че е по-добре да пиеш алкохол. Виж, че нямаш настроение.“ В цялата ситуация мъжът предизвиква негативно чувство у жената с цел да постигне нещо, да властва над нея. Ако беше успял, това би била първата му победа, която ще доведе до втора, от там трета и т.н., докато напълно я подчини по несъзнаван и за двамата начин.

При жените се проявява не активно, а пасивно и привличащо, за разлика от мъжете. Мъж на 32 години споделя за жена, с която се е запознал в приложението за срещи „Тиндър“, която след една среща започва да отказва да се види с него под различни предлози, но без да прекратява разговора. Междувременно постоянно му изпраща свои снимки, а той ѝ казва искрено хубави неща за нея. В крайна сметка тук отново има игра, в която мъжът е заигран, защото жената не желае да има отношения с него, но поддържа контакта заради психологическата печалба от него, т.е. да се чувства харесвана. Тя използва себе си, своята женственост като средство към постигане на друга цел. Такива жени често използват другите и несъзнавано се чувстват непривлекателни и имат нужда някой да им казва, че са, за да компенсират това, че те нямат собствено чувство за привлекателност, че те самите не са център на самите себе си.

Тези два случая са показателни за това, как мъжете или жените се опитват да манипулират и да накарат другия да направят нещо, което те може би биха искали да направят, но не веднага и не в момента, в който единият или другият пол обезателно би го искал. У много български мъже сякаш съществува идеята,

че стигайки до секс с една жена, тя вече би била тяхна, че са я завладели и че това е нещото, с което биха могли да я задържат. Тези трансакции са двойни, т.е. има една съзнавана и една несъзнавана част, където протича истинският смисъл на ситуацията. Тези две нива, наричани социално и психологическо ниво, често може да се разминават. Например на социално ниво това е разговор, в който настроението на единия се е развалило, но на психологическо ниво има друга цел, а именно показване, че другият е прав, или на социално ниво това е размяна и флирт между мъж и жена (втория случай), но на психологическо ниво е „Аз те използвам, за да ми показваш колко съм красива, но няма да ти дам в замяна истинска интимност, а ще поддържам тази дистанция. Твоята печалба ще е в това, че получаващ снимки от жена.“

В заключение трябва накратко да се разгледа още една тема, която става още по-важна, защото е част от общия глобален поток на идеите, които се разпространяват в целия свят. Става въпрос за идеята, че човекът има биологичен пол (*sex*), социален пол (*gender*) и идентичност, свързана с тях, или как поемането по най-краткия път невинаги е най-правилният път. В последните години все по-усилено се говори за приемане на различната социална ориентация, все по-голямо е присъствието на т.нар. гей прайдове, за приемането на това, че няма разлика между мъже и жени, че т.нар. „джендър“ е социална конструкция, т.е. това, какво е да си мъж или жена със съответните роли и изисквания, е чисто и просто измислица (т.е. е социално конструирано), която е различна спрямо обществото, в което човек живее. Например в Турция отношението към жените и особения поглед към това, какво е да си жена, е социална конструкция, която не важи в Германия, където германките се възприемат като по-независими, или пък в България, където от всяка жена се очаква да е добра домакиня.

Вярно е, че социалният пол е измислица и че например да се очаква от жената задължително да готви и да чисти, а мъжът да носи парите – с каквото очакване е натоварен българският социален пол (джендър), не представлява универсална истина, както и че мъжете носят определени цветове дрехи, че жените трябва да са с поли и с дълги коси, а не с къси коси и панталони и т.н. Това наистина са условности, които могат да се променят за едно или две поколения и не са съдържателната страна на това, какво е да принадлежиш на дадения пол. От друга страна, биолозите все повече откриват, че понякога детето се ражда с не много ясно определен пол, а от трета, някои хора развиват чувството, че принадлежат на пол, на който (поне биологично) не принадлежат и понякога изискват промяна на пола, за да съответства на тяхното идентифициране с другия пол. Цялата дискуссия все повече се разгорещява в българското социално пространство особено във връзка с Истанбулската конвенция, която възбуди духа на българското население, за това че се налагат чужди разбирания. В тази връзка трябва да се отбележи адекватната реакция на част от това население, което правилно чувства, че има нещо особено във формулировките (или поне

на не толкова адекватния превод на български език) на Конвенцията. За да се разбере обаче по-добре къде е проблемът, защото – според мен – проблемът съществува, трябва да се обърнем към историята, за да изясним ситуацията. И така, какво ни казва тя?

След Освобождението на България страната бързо поема по пътя на догонване на останалите държави с идеята да достигне тяхното културно, технологично, икономическо и т.н. развитие. В областта на психологията немската школа и нейните методи стават водещи и така за най-признат метод се приема немската експериментална школа и отчасти френската школа, което отговоря на борбата в европейски мащаб между Германия и Франция за това, коя страна е носител на културните ценности на Европа.

След 1944 г. най-почитаната психология става съветската. В България хомосексуалността е извън закона, макар на нея да не е обръщано сериозно внимание, а понякога властта като цяло си е затваряла очите, когато е ставало въпрос за известни личности като Георги Парцалев. Междувременно обаче в Западна Европа и САЩ започва известна промяна на отношението към гей общността. Това обаче не пречи в първите години след войната Алън Тюринг (човекът с основна заслуга за разбиването на кодовете на „Енигма“) да е осъден на химическа кастрация (приемането на лекарства, които водят до импотентност). Хомосексуалните личности са лекувани в психиатрии с електрошок, психоанализирани са, малтретирани са от полицията. При такъв случай хомосексуалните се вдигат на бунт, който остава в историята като Стоунуолски бунт. Оттам в САЩ и в Западна Европа започва промяна на отношението към хомосексуалността, като постепенно тя е извадена от американския Диагностичен и статистически наръчник на психичните разстройства и Международната класификация на болестите (МКБ) на СЗО (17 май 1990 г.). Това води до навлизането на гей персонажи във филмите, сериалите, музиката и т.н. Онова, което е важно да се има предвид обаче, е, че това е чужда история (най-вече американска), като всяка промяна е зависима от културата и историческия контекст, в който е станала промяната. Налагането на промяната по същия начин, по който е станала в САЩ или в Западна Европа, в други страни с различна култура и история води до деформация, защото се имплантира промяна, която е чужда. Например в България хомосексуалните не са химически кастрирани, нито малтретирани по начина, по който това е ставало в САЩ.

Сложното развитие на идеята за множеството човешки идентичности, например това, че може да има гей идентичност и хетеросексуална идентичност, определено е културен сценарий, който е чужд на България и българското население като цяло. Как се е зародил, може да се види в дискусиата на Ерик Ериксън в неговата книга „Идентичност, младост, криза“ (Ериксън, 2013). Дали всяка жена, която готви и чисти в дома си, е потисната от патриархата? От гледна точка

на психодинамичната психология и по-конкретно психоанализата това е възможно, но за да може да се отговори на този въпрос, трябва да се проучи какво стои зад това действие, какъв е неговият мотив. Тъй като това е сложна задача, а и би изисквало проучване на всеки отделен случай или най-малкото ще има редица отделни случаи, които ще заслужават специално внимание, се търси (поне в американската психология) най-краткият път, който обаче невинаги е най-правилният. Някои изводи на американската психология по отношение на същността на социалния пол и особено идеята, че няма такова нещо като мъжественост и женственост, се дължат на всеобщата тенденция към универсализиране на откритията, т.е. към придаването им на универсално и всеобщо валидно значение за всички култури, във всяко време. Застъпвайки идеята на критическата психология, чийто основоположник е проф. Людмил Георгиев, че трябва да държим сметка за всяка култура поотделно, трябва да споменем, че е съмнително доколко изводите, че няма такова нещо като мъжественост и женственост, е вярна.

Ще завършва със заключителните думи на Ерих Фром от есето „Мъжът-жената“: „За да завърша тези бележки за взаимоотношенията между мъжете и жените, бих подчертал отново, че за да може човек да опознае разликата между тях, трябва да забрави за нея. Човек трябва да си позволи да живее напълно и спонтанно като човешко същество, а не да бъде преизпълнен с въпросите: Типичният мъж ли съм, или съм типичната жена? Подхождам ли на ролята, която ми е предписана от културата? Има ли успех моята сексуална роля? Само ако човек забрави този род въпроси, само тогава дълбоката полярност, която съществува между половете и вътре във всяко човешко същество, ще се развие в една продуктивна сила.“ (Фром, 2008, с. 398).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ериксън, Е. (2013). *Идентичност, младост, криза*. София: Рива.
- Минчев, П. (2016). Любав, социален характер и пол, Национална научно-практическа конференция по психология. Теория и практика, част 1, с. 316-330, Варна: Психоанализа.
- Фром, Е. (2002). *Отвъд веригите на илюзиите*. София: Захарий Стоянов.
- Фром, Е. (2004). *Душевно здравото общество*. София: Захарий Стоянов.
- Фром, Е. (1951). Мъжът-жената. Във: Фром, Е. (2008). *Забравеният език. Любав, сексуалност и матриархат: За половете*, том II (с. 383-398). София: Захарий Стоянов.
- Maccoby, M., (1982). Social Character vs. The Productive Ideal: The Contribution and Contradiction in Fromm's View of Man. *Praxis International*, 1, 70-83.
- Stewart, I. (1996). History of Transactional Analysis. In Dryden, W. (Ed.) *Developments in Psychotherapy, Historical Perspectives*. London: Sage.

МЕТААНАЛИЗ НА ФАКТОРИ ЗА ФОРМИРАНЕ НА ВПЕЧАТЛЕНИЕ ПРИ ПОТРЕБИТЕЛСКО И ГЛАСОПОДАВАТЕЛНО ПОВЕДЕНИЕ

докторант Валентина Боянова Долмова

Институт за изследване на населението и човека (ИИНЧ), БАН
v.dolmova@gmail.com

Валентина Долмова. *МЕТААНАЛИЗ НА ФАКТОРИ ЗА ФОРМИРАНЕ НА ВПЕЧАТЛЕНИЕ ПРИ ПОТРЕБИТЕЛСКО И ГЛАСОПОДАВАТЕЛНО ПОВЕДЕНИЕ*

Настоящият метаанализ е от изключително значение за интердисциплинарното развитие между сферите на политическата психология и потребителското поведение. Той отговаря на въпроса: кои са дълбоките, когнитивни структури, определящи сформирането на впечатления за политически и потребителски субекти. В частност, неговият фокус е върху това, доколко факторите на влияние са специфични във всеки контекст и съществуват ли общи, независими от ситуационната рамка фактори.

Разглеждайки както англоезична, така и българска научна литература, в двете мащабни направления (потребителско поведение и политическа психология), обхващаме трудовете на маркетолози, икономисти, психолози, политически специалисти и др. Това позволява извеждането на всички теории, течения и фактори на влияние, които са от значение за поставения въпрос.

Установен е отчетлив паралел между компонентите, които влияят на потребители и избиратели при формиране на впечатления за фирмени марки или политически партии. Категоризирани и систематизирани във „фундаментални фактори“ и „подфактори“, те отварят врата към бъдещо разгръщане на тази интердисциплинарна пресечна точка с огромен научен и приложен потенциал.

Ключови думи: гласоподавателно поведение; политическа психология; потребителско поведение; бранд; впечатление

Valentina Dolmova. *META-ANALYSIS ON FACTORS INFLUENCING IMPRESSION FORMATION IN CONSUMER AND VOTERS' BEHAVIOR*

The present meta-analysis is crucial for the interdisciplinary development between the fields of political psychology and consumer behavior. It answers the question: what are the deep, cognitive structures that determine the impression formation about political and consumer subjects. Its focus is on the extent to which the factors of influence are context-specific and whether there are common, situation-independent factors.

By examining both English-language and Bulgarian scientific literature in the two broad areas (consumer behavior and political psychology), we cover the works of marketers, economists, psychologists, political scientists, and others. This allows to outline all theories, trends and factors of influence that are relevant to the question at hand.

A distinct parallel has been established between the components that influence consumers and voters in forming impressions of corporate brands or political parties. Categorized and systematized into 'fundamental factors' and 'sub-factors', they open the door to future development of this interdisciplinary intersection with enormous scientific and applied potential.

Keywords: consumer behavior; political psychology; voters' behavior; brand; impression formation

Как избирателите вземат решение за кого да гласуват и как потребителите избират какво да купуват – въпроси, които привличат вниманието на редица учени както в сферата на политическата психология (например Tetlock, 1989; Amodio et al, 2007; Hristova et al., 2006, 2016 и др.), така и в тази на потребителското поведение (Peighambari, 2016; Jost, 2017; Ласкова, 2012 и др.). С намирането на отговори се ангажират изследователи и практики от много широк спектър. Политически експерти, икономисти, маркетинголози и PR специалисти, психолози и др., са публикували повече от 3 милиона труда по темата (Google Scholar, 2022). В основата на повечето от тях стои целта да предвиждаме и да управляваме поведението на хората. Изградените теории и методи се превръщат в основа за създаване на ключови кампании от фирми и политически партии (Lau & Redlawsk, 2006; Howard, 1977; Bray, 2008; Jost, 2017). Обръща се внимание на редица фактори, които влияят на аудиториите, например (1) пазарната или политическата среда; (2) характеристиките на продукта или партийните политики; (3) профила на потребителя или избирателя; (4) рекламното лице или кандидата; (5) личните нужди и други.

Многообразието от компоненти на влияние и броят на възможни комбинации между тях разкрива комплексната същност на задачата. Съвсем частично разбираме кои са фундаменталните факторите, определящи впечатлението ни за дадена марка – политическа или фирмена. Значимостта на сферите изисква повече усилия и интердисциплинарно сътрудничество.

Настоящият метаанализ изследва в дълбочина и съпоставя отговорите, до които учени от различни сфери са достигнали по отношение на факторите, които влияят на гласоподавателното и потребителското впечатление.

МЕТААНАЛИЗ: ПОТРЕБИТЕЛСКО ПОВЕДЕНИЕ

Потребителското поведение винаги е било от основен интерес за изследователите в сферата на социалните науки. През последните 60 години се наблюдава експоненциален растеж, който Пейамбари и колеги (Peighambari et al., 2016) разкриват в своя систематичен анализ на пет от водещите международни списания в сферата: *Journal of Consumer Research*; *Journal of Marketing*; *Journal of Marketing Research*; *Journal of Advertising* и *Journal of Advertising Research*.

Вследствие на ефектите от социални, икономически и технологични промени, влияещи на начина, по който потребителите действат, литературата постоянно се развива. По отношение на трудове, съдържащи информация, свързана с *факторите*, определящи избора на потребителите, самостоятелно проучване на директорията *Google Scholar* потвърждава тенденцията за силен и постоянен интерес (Таблица 1). В последните 4 десетилетия са публикувани повече от 70 хиляди труда, които включват темата „фактори, влияещи на поведението и избора“ в потребителски контекст и то само що се отнася до англоезичната литература.

Таблица 1. Брой англоезични научни трудове (потребителско поведение)

Ключови фрази	Брой публикации* за периода				Общ брой без филтриране по години
	1980–1989	1990–2000	2001–2010	2011–2021	
Фактори, влияещи на потребителския избор	19700	↓19400	↓17900	↑18000	2770000
Фактори, влияещи на избора на потребители	19500	↑19600	↓17800	↑17900	2000000
Фактори влияещи на поведението на потребителите	17700	↑22100	↓18400	↑18900	1320000
Как потребителите правят избор	33000	↑49000	↑125000	↓100000	274000
Фактори, влияещи върху покупателното поведение на потребители	18100	↑22300	↓18900	↑19600	218000

За сравнение: в същата директория, при търсене по ключови фрази на български език (Таблица 2), намираме значително по-малък брой публикации. Това наблюдение само по себе си е очаквано, но провокира и изисква разширяването на научните ни усилия. Тенденцията за увеличаващ се брой публикации през последните две десетилетия подчертава и тук глада за отговори.

Таблица 2. Брой научни трудове на български език (потребителско поведение)

Критерий на търсене	Брой публикации* за периода				Общ брой без филтриране по години
	1980–1989	1990–2000	2001–2010	2011–2021	
Фактори при потребителски избор	6	↑121	↑1140	↑4760	6270
Потребителски избор	2	↑49	↑623	↑2370	3200
Как потребителите избират	0	↑18	↑286	↑1260	1640
Потребителско поведение	1	↑15	↑148	↑667	856
Фактори, влияещи на потребителския избор	1	↑12	↑106	↑485	634
Фактори при потребителско поведение	0	↑1	↑2	↑47	59

Бележка: * Всеки ред в таблиците се чете самостоятелно поради наличието на възможни повтарящи се заглавия, които алгоритъмът на търсачката *Google Scholar* извиква при задаването на ключова дума или фраза.

За периода 1998–2009 г. основните теми в англоезичната литература са съсредоточени върху: (1) възприятия, (2) нагласи и (3) разпознаваемост на бранда (Reighambari et al., 2016). В съпоставка, публикациите на български език са предимно в сферата на маркетинга, като засягат най-често въпроса за „управление на потребителското поведение“ в конкретни ситуации (например поведението по Коледните празници, по отношение на промоционални политики, „зелено“ потребителско поведение и др.) (Гаврилова, 2016; Евтимова, 2020; Горанова и колектив, 2013; и т.н.). По-малко, но все пак съществуващи са разработките с теоретичен и сравнителен характер (Ласкова, 2012, 2017 и 2018; Тодоров, 2011).

ОСНОВНИ ТЕОРИИ: ПОТРЕБИТЕЛСКО ПОВЕДЕНИЕ

На базата на направеното проучване всички основополагащи теории в сферата на потребителското поведение са систематизирани в Таблица 3. Метаанализът се придържа към пряко свързаните с тази тема теории и концепции, и в обсега му попадат нормативните и дескриптивните теории.

Таблица 3. Теории в потребителското поведение, подредени по години

№	Год.	Теория	Вид	Автор (и)
1	1776	Теория за пределната полезност	Нормативна	Адам Смит
2	1890	Теория на крайната полезност	Нормативна	Алфред Маршал
3	1946	Теория на игрите и икономическото поведение	Нормативна	Джон фон Нойман и Оскар Моргенщерн
4	1956	Вероятностна теория на потребителския избор	Нормативна	Р. Е. Куанд
5	1959	Теория за несигурността и цената	Нормативна	Е. С. Милс
6	1967/ 1975	Теория на планираното поведение	Нормативна	М. Фишбейн и А. Айзен
7	1976	Психологични теории за потребителския избор	Дескриптивни	Флеминг Хансен
8	1977	Теория на неперфектната рационалност	Съчетание	Йон Елстер
9	1979	Теория за обработка на информация при потребителски избор	Нормативна	Бетман
10	1980	Позитивна теория на потребителския избор	Нормативна	Ричард Талер
11	1982	Преживелищно потребителско поведение	Съчетание	Холбрук и Хиршман
12	1990	Теория на ограничената рационалност	Нормативна	Хърбърт Саймън
13	2013	Теория на перспективите	Нормативна	Даниел Канеман и Еймъс Тверски

Основата в изучаването на потребителското поведение се полага от икономисти още през XIX в. Те търсят отговор на въпроса: как решаваме какъв продукт или услуга да изберем при наличието на алтернативи (например Vagozzi et al., 2002). В опит да достигнат предвидимост, техен фундаментален белег става идеята за рационалност (Foxall, 2004; Vagozzi et al., 2002). От 70-те години на XX

век насам обаче, по-голямата част от усилията в областта се пренасочват към сферите на социалната и когнитивната психология (Vagozzi et al., 2002), допълвани от школата на бихейвиористите. Това се налага, тъй като чисто икономическите модели не успяват да обяснят в пълнота реалните действия на хората. Систематизираме това развитие на теориите в Таблица 3.

Първите четири използват *икономическата* призма, където всеки човек може да постави цена на вариантите, с които разполага. Крайният избор е онзи продукт или услуга, при който съотношението „цена-ползност“ е най-високо (Kaufmann-Hayoz et al., 2012). Всяко действие се ръководи от логически анализ на последствията (*consequentialism*), а основното предположение е, че потребителите имат достатъчно информация и са способни да сравняват алтернативите. Този поглед позволява едно-единствено възможно ограничение – финансовата рамка, в която даден човек действа.

Втората категория теории (от 5 до 8) се базира на идеята, че действията на потребителите се определят от техните *намерения*, които се влияят от различни фактори, но по същността си са отново рационални. Вярванията на хората дали даден избор ще доведе до негативни или позитивни резултати, очакваната ефективност на определени действия, както и субективните норми на всеки потребител са част от факторите, които определят намерението.

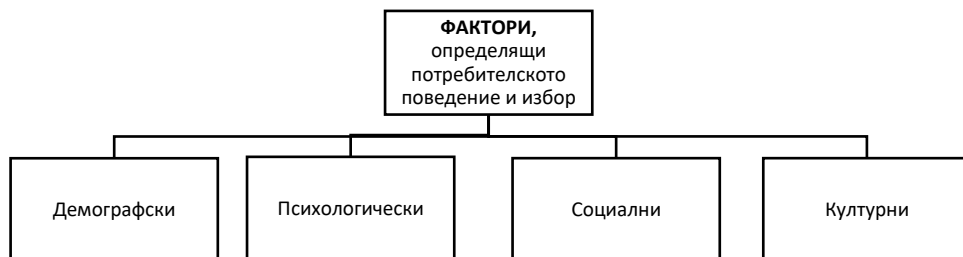
Преминаването от икономически към психологически поглед се осъществява между тези две групи. Впоследствие те са допълвани и разширявани. Изследванията на когнитивните процеси при избор, активирането на нормативни модели (ролята на морала и алтруизма), личното управление на мотивацията, както и влиянието на социалните практики са част от ключовите допълнителни перспективи, които откриваме в теориите от 9 до 13 в Таблица 3.

Можем да обобщим основните ракурси в четири основни категории:

1. икономически модели;
2. модели, основани на задоволяване потребностите (основни и придобити/нужди) и ролята на стимулите за промяна на поведението;
3. психоаналитични модели, отчитащи съзнателното и подсъзнателното у човека, и разглеждащи нуждите и желанията обикновено като йерархични структури;
4. социологически модели, фокусирани върху потребителското поведение като функция на социалните роли и влияние.

В продължение на горепосочените, наричани още „традиционни“, се разработват и „съвременни“ теории. Общото между тях е стремежът им към всеобхватност, като се запазва идеята за рационалност и преднамереност. Примери за „съвременни“ теории са: (1) моделът на Хауърд–Шет (Howard & Sheth, 1969); (2) моделът на Енгел, Колат и Блекуел (Engel, Kollat, & Blackwell, 1968); (3) моделът на Франческо М. Никозия (Nicosia, 1966) и (4) моделът „стимул-отговор“ (Jisana, 2014).

Обзорът до момента полага основата за извеждане на отделните факторите, влияещи на впечатлението в потребителски план. Базирайки се на трудове от направлението „социален маркетинг“, автори като Майкъл Соломон (Solomon et al., 2010, 2012, 2013) ги обобщават по начина, онагледен на Фигура 1 и съответстващ на метаанализа. Първите две факторни групи (демографски и психологически) са съотнесени към т.нар. „вътрешни фактори“ на влияние, а вторите – към „външните“.

Фигура 1. Основни фактори, определящи потребителското поведение и избор
Източник: адаптирана схема по книгата на Solomon et al. (2010). *Consumer Behaviour: A European Perspective*. Harlow, England: Pearson.

За да изградим цялостна картина на потребителското поведение и факторите на влияние, която впоследствие да е сравнима с тази от направлението на политическата психология, разгръщаме съдържанието на всеки един отделно. В Таблица 4 са представени компонентите, които научната литература открива в този контекст.

Таблица 4. Фактори на влияние при потребителско поведение и избор

	Категория	Обособени подфактори
Вътрешни	Демографски	Пол; Възраст; Основна дейност/ Професия; Икономически/ финансов статус; Образование; Други
	Психологически	Възприятия; Мотивация; Заучено поведение; Вярвания; Нагласи; Представа за Аза
Външни	Социални	Референтни групи (принадлежност и асоциация); Семейство (роли); Социална роля(и); Социален статус
	Културни	Култура; Субкултура; Социален клас

МЕТААНАЛИЗ: ГЛАСОПОДАВАТЕЛНО ПОВЕДЕНИЕ

Подобно на сферата на потребителското поведение, изучаването и разбирането на гласоподавателното поведение е обект на огромен интерес (Wiatr, 1962). Метаанализът на литературата открива, че теченията в тази сфера

са почти идентични с тези в потребителското поведение. Броят трудове през десетилетията, теоретичните модели и факторите на влияние са обобщени в Таблицы 5 и 6.

Таблица 5. Брой англоезични трудове (гласоподавателно поведение)

Ключови фрази	Брой публикации за периода				Общ брой без филтриране по години
	1980–1989	1990–2000	2001–2010	2011–2021	
Фактори, влияещи на гласоподавателния избор	18600	↑20500	↓18400	↑19500	318000
Фактори, влияещи на избора на гласоподаватели	18600	↑20500	↑26500	↓19500	318000
Фактори, влияещи на гласоподавателното поведение	18600	↑20500	↓18400	↑19500	86200
Как гласоподавателите правят избор	19500	↑56100	↑121000	↓108000	678000
Фактори, влияещи върху гласоподавателното поведение	11300	↑ 18200	↑ 19100	↓16500	132000

Открива се по-голям брой български изследвания в сравнение с тези в сферата на потребителското поведение. През последните 40 години по въпроса за факторите, влияещи на гласоподавателите, работят философи, политолози, социолози и политически психолози. Нарастването на броя публикацииите надвишава наблюдаваното в сферата на потребителското поведение.

На базата на идеите на Гарет Смит и Алан Френч (Smith & French, 2009) и Маргарет Скамел (Scammell, 2015), които разглеждат политическите партии като брандове, подобни на търговските, а гласоподавателите – като потребители, които опознават и създават впечатленията си на базата на бранда, метаанализът съпоставя факторите на влияние в двете сфери и надгражда съществуващите идеи.

Таблица 6. Брой български научни трудове (гласоподавателно поведение)

Ключови фрази	Брой публикации за периода*				Общ брой без филтриране по години
	1980–1989	1990–2000	2001–2010	2011–2021	
Фактори при политически избор	20	↑ 329	↑ 1250	↑ 3390	17700
Политически избор и поведение	17	↑ 338	↑ 1220	↑ 3720	5460
Поведение при избори	7	↑ 146	↑ 629	↑ 1890	2930
Фактори при политически вот	8	↑ 59	↑ 321	↑ 898	1340
Как гласоподавателите избират	–	↑ 4	↑ 22	↑ 762	74

Бележка: * всеки ред в таблиците се чете самостоятелно поради наличието на възможни повтарящи се заглавия, които алгоритъмът на търсачката *Google Scholar* извиква при задаването на ключова дума или фраза.

ОСНОВНИ ТЕОРИИ: ГЛАСОПОДАВАТЕЛНО ПОВЕДЕНИЕ И ВОТ

Традиционните модели в политиката възприемат гласоподавателя като личност, която прави рационален избор. Той се основава на информация за конкретни политики и на неполитическа такава, например лични предпочитания и социална идентичност (Jenke & Huettel, 2016). Подобно на анализа на теориите на потребителското поведение, идеята позволява да се обяснят някои от характеристиките на гласоподавателното поведение, но разкрива и „аномалии“, които не се поддават на изцяло рационално обяснение. Така се появяват психосоциалните модели (Campbell and Kahn, 1952; Campbell, Gurin & Miller, 1954; Campbell, Converse, Miller, & Stokes, 1960), които се стремят да обхванат по-добре фините компоненти, свързани с принадлежност, усещания и взаимовръзки. На преден план се появява идеята за „партийност“. Тя се отнася до психологическия афинитет или стабилната, дългосрочна връзка, която даден гласоподавател е изградил с партия/лидер. Партийността се добива чрез процеси на социализация и се влияе както от собствените ценности, така и от поведението на семейството, колегите и връстниците.

Съществуващите теории може да се обобщят в четири основни категории: (1) социологически; (2) психосоциални; (3) теории на рационалния избор/икономически теории и (4) нови теории/когнитивни теории.

Таблица 7. Основни теории, подредени по години (гласоподавателно поведение)

№	Година	Теория	Вид	Автор (и)
1	1944	Социологически модел на гласуване	Нормативна	Лазарсфелд, Барелсон и Годе
2	1957	Теория на рационалния избор или Икономическа теория	Нормативна	Анътни Даунс
3	1957	Пространствена теория	Нормативна	Анътни Даунс
4	1957	Теория на стратегическия вот	Нормативна	Анътни Даунс
5	1960	Психо-социални модели на гласоподавателно поведение	Нормативна	Кембъл и колеги
6	1960	Модел на причинно следствената фуния	Нормативна	Кембъл и колеги
7	1971	Теория на партийна конкуренция	Нормативна	Адам Пшеворски и Джоуи Спрейг
8	1979	Теории на посоките (directional model)	Нормативна	Стивън А. Матюс
9	1981	Ретроспективна икономическа теория	Нормативна	Морис П. Фиорина
10	1989	Теория на посоките с интензитет (directional theories with intensities)/ symbolic politics	Нормативна	Джордж Рабиновиц и Стюарт Илейн Макдоналд
11	1992	Теория на идеологичното пространство	Нормативна	Мелвин Дж. Хинич Майкъл С. Мънгър
12	1994	Четирите модела на гласуване	Съчетание	Торбен Айверсен
13	1999	Унифициран модел на гласуване	Нормативна	Самюъл Мерил и Бърнард Грофман
14	2016	Модел на когнитивната конкуренция	Нормативна	Либи Дженки и Скот Хюгъл

Наблюдава се съчетание между (1) фокус към процеса на избор и (2) вплитане на отделни компоненти, влияещи на впечатлението. Демографски, психологически, социални и културни фактори се открояват като основополагащи и в гласоподавателния вот. Те играят ролята на вътрешни и външни стимули. Тяхното съдържание е систематизирано в Таблица 8.

АНАЛОГИЯТА „ПОТРЕБИТЕЛ–ГЛАСОПОДАВАТЕЛ“: ОБЩИ ФАКТОРИ

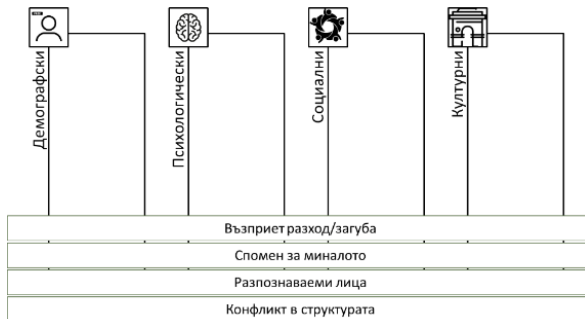
Може да се твърди, че съществува ясна, обща линия от фактори, които играят роля в процеса на изграждане на впечатление независимо от контекста. Това е паралел, който е подкрепен и от някои изследователи, създали аналогията „избирател–потребител“ (Peng & Hackley, 2009). За повечето учени обаче той е важен само в контекста на това, какво би произвело максимален

резултат по отношение на крайния избор. Това не провокира доразвиването на идеята в пълен потенциал.

Таблица 8. Фактори на влияние при гласоподавателното поведение и избор

Групи фактори		Списък на обособени подфактори
Вътрешни	Демографски	Идентичност на гласоподавателя, (което включва: пол; възраст; основна дейност; икономически/ финансов статус и др.); Местоживеене
	Психологически	Възприятия (например за даден кандидат или партия); Мотивация (например: увеличаване на полезността от вота (utility); Учено/Зачуено поведение; Вярвания; Нагласи („партийност“); Представа за Аза
Външни	Социални	Референтни групи (принадлежност и асоциация/ „партийност“; религиозна принадлежност и др.); Семейство (роля и влияние на членовете); Социална роля(и) (например, гласуването като акт в съответствие); Социално-икономически статус; Икономическа среда
	Културни	Култура; Субкултура (например: религия); Социален клас

Метаанализът прави крачка напред, като обособява и ключови подфактори. Корените им са именно в разгледаните до момента теории, но тяхното влияние се разпростира върху четирите фундаментални факторни групи едновременно: (1) възприетата загуба или полза от даден продукт/фирма или партия/конкретни политики – основен компонент при икономическите/рационалните теории; (2) споменът за миналото – основен компонент при когнитивните и психосоциалните теории; (3) ролята на разпознаваемите лица/лидери, произлизаща от идеята за „политика на знаменитостите“ и (4) наличието на вътрешен конфликт в дадена партия или компания – подфактор, застъпен в холистичните, модерни теории като стимул на влияние в процеса на изграждане на впечатления.

Фигура 2. Схематично представяне на структурата от метаанализа

ОБОБЩЕНИЕ

Настоящият метаанализ позволи да изградим ясен паралел между сферите на потребителското и гласоподавателното поведение. Става ясно, че съществуват четири фундаментални фактора, които играят съществена роля в процеса на изграждане на впечатления в два съвършено различни контекста. Отговорите, до които достигаме обаче, преди всичко се стремят да отворят врата в българското научно пространство, която да улесни и да мотивира и други изследователите да разгръщат интердисциплинарния потенциал в тези две динамични и важни направления.

ЛИТЕРАТУРА

- Гаврилова, Д. (2016). Потребителско поведение в България по време на коледните празници и фактори, които му влияят. *Годишник на Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“*, 13(1), 69-80.
- Горанова, П., Тананеева, Ж., & Тодоров, Г. (2013). Маркетингов Анализ На Пазарен Сегмент „Подрастващи“, Пазаруващи *Online Scientific Research Almanac*, 20, 1-9.
- Евтимова, П. (2020). Влияние на елементите на сензорния маркетинг върху потребителското поведение. *Научен вектор на Балканите*, 4(10), 64-66.
- Ласкова, В. П. (2012). Концептуални основи на теорията на потребителското поведение. *Известия на съюза на учените във Варна, серия „Икономически науки*, 44-47.
- Ласкова, В. П. (2017) Социално-психологически теории за потребителското поведение. *Известия на съюза на учените – Варна. Серия Икономически науки*, 45-51.
- Ласкова, В. П. (2018). Стратегически аспекти на потребителското поведение и основни парадигми в неговото изучаване. *Известия на Съюза на учените-Варна. Серия Икономически науки*, 7(1), 78-86.
- Тодоров, Г. М. (2011). Сравнителен анализ на теориите за потребителско поведение. *Годишен алманах научни изследвания на докторанти*. Стопанска академия – Свищов.
- Христова, А. (2006). Политическата психология като дисциплина и ресурси („Третият път“ в политиката, психологията и дискурсивният подход). *Психологични изследвания*, 9(3), 27-37.
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1969). The prediction of behavioral intentions in a choice situation. *Journal of Experimental Social Psychology*, 5(4), 400-416.
- Amodio, D. M., Jost, J. T., Master, S. L., & Yee, C. M. (2007). Neurocognitive correlates of liberalism and conservatism. *Nature Neuroscience*, 10(10), 1246-1247

- Bagozzi, R., Gurhan-Canli, Z., & Priester, J. (2002). *The Social Psychology of Consumer Behaviour*. Buckingham [England]: Open University Press.
- Bettman, J. R. (1979). *Information Processing Theory of Consumer Choice*. Boston: Addison-Wesley.
- Bray, P. (2008). *Consumer Behavior Theory: Approaches and Models*. Discussion Paper. Unpublished. Bournemouth University Business School.
- Campbell, A. & Kahn, R. L. (1952). *The People Elect a President*. University of Michigan Survey Research Center, Ann Arbor.
- Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., and Stokes, D. E. (1960). *The American Voter*. New York: Wiley
- Campbell, A., Gurin, G., & Miller, W. E. (1954). *The Voter Decides*. NY: Row-Peterson.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Downs, A. (1957). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of political economy*, 65(2), 135-150.
- Elster, J. (1979). *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fiorina, M.P. (1981). *Retrospective Voting in American National Elections*. New Haven: Yale University Press.
- Grofman, B. (2004). Downs and two-party convergence. *Annual Review of Political Science*, 7(1), 25-46.
- Hansen, F. (1976). Psychological theories of consumer choice. *Journal of Consumer Research*, 3(3), 117–142. <https://doi.org/10.1086/208660>
- Hinich, M. J., & Munger, M. C. (1996). *Ideology and the Theory of Political Choice*. Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press.
- Holbrook, M. B., & Hirschman, E. C. (1982). The experiential aspects of consumption: Consumer fantasies, feelings, and fun. *Journal of Consumer Research*, 9(2), 132-140.
- Howard, J. A. (1977). *Consumer Behavior: Application of Theory*. NY: McGraw-Hill Companies.
- Howard, J. A. & Sheth, J. N. (1969). *The Theory of Buyer Behavior*. New York: John Wiley, 12-15.
- Hristova, A., Zografova, Y., Bakalova, D., & Andreev, B. (2016). Right-wing authoritarianism and social dominance orientation as triggers of changing social distances towards immigrants. *Psychological Research*, 19(1), 5-15
- Iversen, T. (1994). The Logics of Electoral Politics. *Comparative Political Studies*, 27(2), 155–189
- Jenke, L., & Huettel, S. A. (2016). Issues or identity? Cognitive foundations of voter choice. *Trends in Cognitive Sciences*, 20(11), 794-804.
- Jisana, T. K. (2014). Consumer behaviour models: an overview. *Sai Om Journal of Commerce & Management*, 1(5), 34-43.

- Jost, J. T. (2017). Ideological asymmetries and the essence of political psychology. *Political psychology*, 38(2), 167-208.
- Jost, J. T. (2017). The marketplace of ideology: "Elective affinities" in political psychology and their implications for consumer behaviour. *Journal of Consumer Psychology*, 27(4), 502–520.
- Kahneman, D., & Tversky, A. (2013). Prospect theory: An analysis of decision under risk. In Leonard C. MacLean and William T. Ziemba (Eds.). *Handbook of the Fundamentals of Financial Decision Making: Part I* (pp. 99-127). Singapore: World Scientific.
- Kaufmann-Hayoz, R., Bamberg, S., Defila, R., Dehmel, C., Di Giulio, A., Jaeger-Erben, M., Matthies, E., Sunderer, G., & Zundel, S. (2012). Theoretical perspectives on consumer behavior: Attempt at establishing an order to the theories. The Nature of Sustainable Consumption and How to Achieve It. 81-112.
- Lau, R. R., & Redlawsk, D. P. (2006). *How Voters Decide: Information Processing in Election Campaigns*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matthews, S. A. (1979). A simple direction model of electoral competition. *Public Choice*, 34(2), 141-156.
- Merrill III, S., Merrill, S., & Grofman, B. (1999). *A Unified Theory of Voting: Directional and Proximity Spatial Models*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, E. S. (1959). Uncertainty and price theory. *The Quarterly Journal of Economics*, 73(1), 116-130.
- Pachauri, M. (2001). Consumer behaviour: a literature review. *The Marketing Review*, 2(3), 319-355.
- Peng, N. and Hackley, C. (2009), "Are voters, consumers? A qualitative exploration of the voter-consumer analogy in political marketing." *Qualitative Market Research*, 12(2), 171-186. <https://doi.org/10.1108/13522750910948770>
- Przeworski, A., & Sprague, J. (1986). *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Quandt, R. E. (1956). A probabilistic theory of consumer behavior. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(4), 507-536.
- Rabinowitz, G., & Macdonald, S. E. (1989). A directional theory of issue voting. *American Political Science Review*, 83(1), 93-121.
- Scammell, M., (2015) "Politics and Image: The Conceptual Value of Branding", *Journal of Political Marketing*, 14, 1-2, 7-18.
- Simon, H. A. (1955). A behavioral model of rational choice. *The Quarterly Journal of Economics*, 69(1), 99-118.
- Smith, A. (1937). *The wealth of nations* [1776] (Vol. 11937). na.
- Smith, G., & French, A. (2009). The political brand: A consumer perspective. *Marketing Theory*, 9(2), 209-226.
- Solomon, M., Bamossy, G., Askegaard, S., & Hogg, M. K. (2010). *Consumer Behaviour: A European Perspective*. NY: Prentice-Hall.

- Solomon, M., Russell-Bennett, R., & Previte, J. (2013). *Consumer Behaviour: Buying, Having, Being*. Frenchs Forest, NSW: Pearson.
- Sondoh, S., Omar, M., Wahid, N. & I. Ismail, AH (2007). The Effect of Brand Image on Overall Satisfaction and Loyalty Intention in the Context of Color Cosmetics. *Asian Academy of Management Journal*, 12(1), 83-107.
- Tetlock, P. E. (1989). Structure and function in political belief systems. In A. R. Pratkanis, S. J. Breckler, & A. G. Greenwald (Eds.). *Attitude Structure and Function* (pp. 129–151). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Thaler, R. (1980). Toward a positive theory of consumer choice. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 1(1), 39-60.
- Wiatr, J. J. (1962). Economic and Social Factors of Electoral Behaviour. *The Polish Sociological Bulletin*, 3/4, 65-75.

ПОЛОВОРОЛЕВИ НОРМИ, ИЗРАЗЕНИ ЧРЕЗ ПОСМЪРТНА СИГНИФИКАЦИЯ. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕПИТАФИИ В ЦЕНТРАЛНИТЕ СОФИЙСКИ ГРОБИЩА

Елис Азисова Кючукова, студент

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

eliskyuchukova@icloud.com

Елис Кючукова. *ПОЛОВОРОЛЕВИ НОРМИ, ИЗРАЗЕНИ ЧРЕЗ ПОСМЪРТНА СИГНИФИКАЦИЯ. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕПИТАФИИ В ЦЕНТРАЛНИТЕ СОФИЙСКИ ГРОБИЩА*

Гробищата могат да се разглеждат като отразяващи културно-историческите обстоятелства, в които са създадени, и затова може да служат като уникален интерпретативен инструмент. Сред влияещите ни приживе социокултурни фактори са и поворолевите норми, които се оформят според типичните роли, които мъжете и жените изпълняват в обществото. В това изследване е събрана информация за част от надгробните плочи в Централните софийски гробища с цел да се открие какви полови различия отразяват те. Общият брой анализирани плочи е 202, посветени на 238 души: 175 мъже и 63 жени. Събраните данни включват както епитафии, така и символи, разпределени в различни смислови категории. Получените резултати показват, че в известна степен надгробните плочи отразяват типични поворолевы стереотипи: жените имат повече маркери, отбелязващи взаимоотношения (особено такива на „майка“), а мъжете имат повече маркери, отбелязващи житейската им дейност. Различията между двата пола се оказват по-слаби при категорията професионален маркер, отколкото при взаимоотношенията, и този резултат се интерпретира спрямо особеностите на българския социален контекст. Получените резултати са значими от гледна точка на това, че показват как променящата се динамика на пола може да се изследва въз основа на солидните доказателства, които надгробните маркери предоставят.

Ключови думи: джендърни норми, посмъртна сигнификация, епитафии

Elis Kyuchukova. *GENDER NORMS EXPRESSED THROUGH POSTMORTEM SIGNIFICATION. OBSERVATIONAL RESEARCH ON EPITAPHS IN CENTRAL SOFIA CEMETERY*

Cemeteries can be seen as reflecting the cultural and historical circumstances in which they were created and can therefore serve as a unique interpretive tool. Among the sociocultural factors influencing us in our lifetime are gender norms that are shaped by the typical roles that men and women play in society. In this study, information was collected on some of the gravestones in the Central Sofia Cemetery

to discover what gender differences they reflect. The total number of tombstones analysed was 202, dedicated to 238 people: 175 men and 63 women. The data collected included both epitaphs and symbols, divided into different semantic categories. The results show that, to some extent, tombstones reflect typical gender stereotypes: women have more markers of relationships (especially those of “mother”), and men have more markers of their life activity. Gender differences appear to be weaker for the occupational marker category than for relationships, and this result is interpreted according to the peculiarities of the Bulgarian social context. The results are significant in terms of demonstrating how changing gender dynamics can be explored based on the robust evidence that gravestone markers provide.

Keywords: gender norms, postmortem signification, epitaphs

ТЕОРЕТИЧНА РАМКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО.

Темата за смъртта неминуемо застига всеки, но ритуалите около нея варират в различните култури и съхраняват ценна информация за обществото, в което са вградени (Goodwin, 2013). Грегъри Фогел смята, че „материалната култура на гробищата е особено убедителна, защото отразява важни вярвания за живота, смъртта, религията и цялостния светоглед, изразени в обществен форум“ (Goodwin, 2013, цит. по Hirst, 2013). Спенеман (Spennemann, 2007, цит. по Goodwin, 2013) гледа на гробищата като на богат източник на данни, защото те „се разглеждат като отразяващи историческата среда, в която са създадени, и следователно представляват уникален инструмент за интерпретация“. Тъй като надгробният маркер по същество е постоянен елемент, който може да се види от всички членове на общността, неговият образ има за цел едновременно да почете паметта на починалите, но и да отбележи социалните и политическите стремежи на настоящото поколение.

Половоролевите стереотипи се отнасят до социалните или културните разграничения, свързани с това да бъдеш мъж или жена. Идеологията на социалния пол е подвижна, защото е социално конструирана, а не естествено присъща. Надгробните знаци са един от малкото начини, по които променящата се динамика на социалния пол се записва и може да се изследва във времето. Според някои автори (Goodwin, 2013) конструкциите на пола – след като са очевидни върху надгробните плочи – показват „начина, по който идентичността на човек, докато е жив, се изгражда от обществото след неговата или нейната смърт“. Спенеман твърди, че идеите, изразени чрез епитафите, са манипулация от другите на данните за живота на починалия. Тази манипулация „ефективно съхранява половоролевите предразсъдъци във вечността“ (Spennemann, 2007; Goodwin, 2013).

Промените в съдържанието на стереотипите следват промените в типичните дейности, свързани с определена социална роля. Например тъй като участието на жените в работната сила значително се увеличава през последните десетилетия (включително на работни места, които преди са били доминирани от мъже), съдържанието на социално споделените полова ролеви стереотипи също се променя. В резултат на това съвременните жени са склонни да се описват като „по-мъжествени“ в сравнение с жените от миналото. В миналото жените са били наблюдавани предимно в роли, отнасящи се до домакинството, и като такива им е била приписвана по-силна ориентация към взаимоотношенията. Обратно: мъжете са били наблюдавани повече в роли на „изкарващи прехраната“ и като такива им е била приписвана по-силна ориентация към себеуверждаване и постижения (Curseu & Pop-Curseu, 2018). Социалните събития, които се развиват през историята, водят до промени в начина, по който хората живеят (Curseu & Pop-Curseu, 2018), и в крайна сметка влияят върху техните индивидуални характеристики, личност и идентичност (Curseu & Pop-Curseu, 2018). Например критично важни социални събития като войните обикновено благоприятстват мъжките характеристики, поради което се очаква използването на мъжки черти да доминира по време на социални вълнения, докато женските характеристики се очаква да са свързани със социалната стабилност (Curseu & Pop-Curseu, 2018).

Идеята за настоящото изследване е провокирана от работата на Гудуин (2013), която документира шестдесет и осем надгробни паметници в гробището Хейс в окръг Уорън, Кентъки, търсейки нова гледна точка върху собствената си култура и нейната идеология. Хипотезата на Гудуин, че половите норми са отразени в разликите между епитафиите върху надгробните плочи, е потвърдена. Частичното използване на нейния изследователски дизайн в настоящата изследователска работа има за цел да потвърди същата хипотеза в български контекст с данни от надгробните плочи в Централните софийски гробища. Основната хипотеза на настоящото изследване е, че надгробните маркери в известна степен ще предават информация за пола на покойника. По-конкретно: жените ще имат повече маркери, отбелязващи взаимоотношения, особено на „съпруга“ и „майка“ (*Хипотеза 1*) и че мъжете ще имат повече маркери, отбелязващи житейска дейност, включително символи, свързани с нея (*Хипотеза 2*). Остава отворен въпросът дали и по какъв начин българският контекст ще окаже влияние върху изследвания феномен.

МЕТОД

За целите на настоящото изследване са събрани данни от надгробните плочи в Централните софийски гробища. Тъй като обаче тяхната площ надвишава възможностите на отделен човек да я опише, са избрани пет конкретни

парцела, като обединяващият ги признак е, че в тях няма погребани значими български личности (<http://sofiaromni.com>). Данните от гробищата са събрани с камера в рамките на 4 часа на 8.11.2021 г.

Не всички плочи в споменатите парцели са описани: има няколко критерия за включването на дадена надгробна плоча. Първо, анализирани са единствено плочи, които имат епитафия. Това може да включва всеки надпис освен името и годината на раждане и смърт. Второто задължително условие е да се знае пола на покойника. Трето, включени са и плочите, които съдържат някакъв символ, засягащ житейската дейност. Той може да отразява както професията и военната дейност на покойника, така и просто негово хоби (например книга, военна звезда, футболна топка и т.н.). Други символи (например кръстове, цветя, сърца, ангели, птици и т.н.) също са интересни за изследване, но те не са включени в настоящия анализ, тъй като много често са предварително съществуваща декоративна част от надгробния паметник (<http://www.pametnic.com>).

Категориите, използвани при анализа на епитафиите, са следните:

1. Епитафия, отбелязваща взаимоотношение:
  - а. съпруг/съпруга;
  - б. баща/майка;
  - в. син/дъщеря;
  - г. брат/сестра.
2. Епитафия, отбелязваща житейска дейност:
  - а. професия;
  - б. военна служба.
3. Символ, отбелязващ житейска дейност:
  - а. символ, отбелязващ професия или хоби;
  - б. символ, отбелязващ военна служба.
4. Епитафия с религиозен коментар
5. Епитафия със стихотворение, цитат или друг израз
6. Епитафия с галено име, прякор или бащино име
7. Епитафия с причина за смъртта
8. Епитафия с обръщение от близките
9. Епитафия с обръщение към покойника.

Общият брой плочи, включени в окончателния анализ с данни, са 202: те представят 238 души (172 плочи представят един покойник; 25 плочи – двама; 4 плочи – трима; 1 плоча – четирима). Полът на покойника може да се определи на всяка плоча без изключение — общият брой на мъжете е 175, а на жените – 63. Освен „пол“, се регистрира и възрастта. В своето изследване Гудуин (Goodwin, 2013) открива, че възрастта играе важна роля в няколко от категориите и описва как исторически се смята, че децата са под грижите на жените и

съответно получават статута си от грижещия се за тях. За целта на настоящето изследване се използва стандартната норма от 18+ години за белег на възрастен човек. Общият брой лица с епитафии (включително със символ, отбелязващ житейската дейност) са 165 възрастни мъже, 7 момчета, 58 възрастни жени и 2 момичета. На 6 от плочите (при трима мъже и три жени) не може да се определи възрастта, на която е починал човекът.

Най-старата известна година на раждане сред всички плочи е 1874, а най-новата известна година на раждане – 1980, като средната година на раждане е 1923. От всички плочи най-старата известна година на смърт е 1925, а най-новата известна година на смърт – 2020, като средната година на смърт е 1981.

РЕЗУЛТАТИ

Епитафия, отбелязваща взаимоотношение

При възрастните мъже има общо девет епитафии, отбелязващи взаимоотношение, като към тях се включват: два маркера за съпруг, три маркера за баща, три маркера за син и един маркер за брат. При възрастните жени има общо тринадесет епитафии, отбелязващи взаимоотношение, като към тях се включват: три маркера за съпруга, девет маркера за майка, един маркер за дъщеря. Тези резултати показват, че 5% от общия брой възрастни мъже и 22% от общия брой възрастни жени са описани с епитафия за взаимоотношение. Това потвърждава Хипотеза 1, според която жените ще имат повече епитафии, отбелязващи взаимоотношение. В случая маркерът „съпруг/съпруга“ не показва значителни различия между двата пола, но маркерът „майка“ надвишава значително маркера „баща“ (само около 2% от общия брой възрастни мъже са описани с маркера „баща“, докато 22% от общия брой възрастни жени са описани с маркера „майка“).

Епитафия, отбелязваща житейска дейност

При възрастните мъже има общо сто и шест епитафии за житейска дейност, а при възрастните жени – общо тридесет и една; те най-често отразяват професионални титли. Тези резултати показват, че 64% от общия брой възрастни мъже и 53% от общия брой възрастни жени са описани с епитафии, свързани с професията. Това подкрепя Хипотеза 2, според която мъжете ще имат повече маркери на житейската си дейност, но интересното в случая е, че процентната разлика е почти двойно по-малка в сравнение с тази при надгробния маркер „баща/майка“. Този резултат ще бъде анализиран в дискуссионната част. При възрастните мъже има общо деветнадесет епитафии (или около 12% от общия брой), които маркират житейска дейност, свързана с военна служба.

Символ, отбелязващ житейска дейност

При възрастните мъже има общо четири символа за житейска дейност, като 2 от тях отбелязват професия (съвпадат с епитафията за житейска дейност) и 2 – хоби (липсва епитафия за подобна житейска дейност). При възрастните жени има само един символ за житейска дейност, съвпадащ с професията от епитафията. Съотнесено към общия брой мъже и жени, символът, отбелязващ професия или хоби, остава в близко процентно отношение при двата пола (около 1,5% за жените и 2,5% за мъжете) и следователно не се наблюдават различия. При възрастните мъже има общо тридесет и шест символа за военна служба (военна звезда) и това представлява около 22% от общия брой възрастни мъже.

Епитафия с религиозен коментар

В тази категория попада само един надгробен паметник, вследствие на което не бихме могли да интерпретираме полови различия.

Епитафия със стихотворение, цитат или друг израз

Седем епитафии на възрастни мъже са от тази категория. От тях са изведени следните ключови фрази: „буен неугасим пламък“; „достоеен живот“; „вечна слава“; „остави светла дияра и спомен жив“; „недоизживян живот“; „угаснал живот“; „несбъднати мечти“; „голямо и безкрайно сърце“; „непрежалим другар“. Голяма част от тях съответстват на рамката на полово-ролевия стереотип за мъжа: той е действен, ориентиран е към себеутвърждаване, постижения, създаване на мечтите си, оставяне на нещо след себе си. Освен това се появява идеята, че той е „непрежалим другар“ („Вечна слава на нашия непрежалим другар. От работниците и служителите...“) – роля, която го извежда извън семейното пространство и която също е част от полово-ролевия стереотип за мъжа.

Седем от епитафиите на възрастните жени са в тази категория. Акцентите, които те поставят, са следните: „майчица“; „цветя“; „най-добрата баба“; „нежен образ“; „скромен живот“; „красива душа“; „дни без слънце, пролет без цветя“. Тези акценти по-скоро съответстват на рамката на полово-ролевия стереотип за жената: нежната и грижовна майка (в случая дори и баба), скромния живот, който е ангажиран повече с вътрешното пространство на дома, отколкото с това извън него. Надписът „Без другар е тъжно, без майчица – ужасно“ (плоча 31) още по-силно противопоставя идеята за „непрежалимия другар“ от мъжкия маркер (плоча 112) на ролята на майката.

Епитафия с галено име, прякор или бащино име

Три епитафии на момчета са в тази категория, а една е на момичета – в случая те отразяват галени имена. При възрастните мъже има три епитафии от тази категория, отразяващи прякори, различни от техните имена. При възрастните

жени има три епитафии от тази категория: един маркер с галено име и два маркера, споменаващи бащино име. Тези резултати отново показват по-големи прилики между възрастните жени и деца, отколкото между децата и възрастните мъже. Единствено възрастните мъже са описани с прякор, което отново може да се свърже с идеята за тяхната значимост извън семейното пространство. Обратно, децата са описани единствено със своите галени имена. Освен с галените си имена, възрастните жени са описани и с бащиното си име, което образно показва как от едно семейно пространство те преминават към друго, но без да излизат извън него. Друго интересно наблюдение е, че когато две жени отправят послание към починалия си съпруг (плочи 121 и 167), те използват галените си имена, което отново демонстрира тяхната силна връзка с вътрешната им роля.

Епитафия с причина за смъртта

Има седем епитафии с причина за смъртта на възрастни мъже и две – на жени. Съществената разлика, която се открива тук, е, че някои от мъжките епитафии с причината за смъртта са свързани с идеята за героична кауза, докато при жените причините са свързани единствено с трагичните обстоятелства на смъртта (например „Загинала при самолетна катастрофа“ (плоча 201).

Епитафия с обръщение от близките

Подкатегорията „обръщение от деца“ присъства при 2% от общия брой надгробни плочи на възрастни мъже и при 15% от общия брой плочи на възрастни жени, а подкатегорията „обръщение от съпруг/съпруга и деца“ – при 8% от общия брой плочи на възрастни мъже и при 3% от общия брой плочи на възрастни жени. С други думи, повече съпруги и деца отправят послание към съпруга и баща си, а повече деца отправят послание към майка си. Значението на тези резултати съответства и на общата продължителност на живота при двата пола (по-голяма при жените, отколкото при мъжете). За да се потвърди, че и в настоящото изследване случаят е такъв, е пресметната средната продължителност на живота при конкретните покойници. При обръщението „от деца“ тя е 48 години при мъжете и 71 години при жените, докато при обръщението „от съпруг/съпруга и деца“ тя е 52 години при мъжете и 63 години при жените. Следователно в тази категория се откриват типичните биологични различия. Впечатление прави и че единствено мъжете имат обръщения от своите колеги, макар че този резултат е незначителен, тъй предства само 2% от общия брой плочи на починали възрастни мъже.

Епитафия с обръщение към покойника

Има осем епитафии с обръщение към покойника – възрастен мъж, като употребените епитети са: „любим“, „мили“, „непрежалим“, „най-скъп“. Трябва

да се обърне внимание, че единствената употреба на „мили“ (плоча 186) присъства в обръщение и към съпруг, и към син, който е починал на 16-годишна възраст. Впечатление прави и присъствието на думата „поклон“ (плоча 191), която може да бъде смислово обвързана с резултатите от съдържателния анализ на категорията „епитафия със стихотворение, цитат или друг израз“: мъжът е ориентиран към себеутвърждаване, постижения и оставяне на нещо след себе си. Осем от епитафиите на надгробни плочи на възрастни жени са с обръщение към покойната и употребените епитети са: „мила“ (споменато три пъти), „скъпа“, „непрежалима“, „незабравима“. Впечатление прави, че употребата на „мила“ се среща по-често, отколкото при мъжете, и този резултат съответства на полово-ролевия стереотип за жената. Вероятно употребата на същия маркер при мъжа от плоча 186 („Последен дар на милите съпруг и син“) е повлиян и от присъствието на дете от мъжки пол. Впечатление прави и изразът „за многото обич и грижи“ (плоча 117), който отново може да се свърже с традиционната роля на жената.

ДИСКУСИЯ

В настоящото изследване се установява, че по-голямата част от покойниците с епитафии, отбелязващи взаимоотношение, са жени, като най-често срещаният маркер при тях е „майка“ и той значително надвишава този на „баща“. При категорията „епитафия, отбелязваща житейска дейност“, от друга страна, мнозинството от покойниците са мъже. Въпреки това разликата в процентното съотношение при наличието на маркер за професия е двойно по-малка, отколкото при подкатегорията, отбелязваща взаимоотношението „баща/майка“. Търсейки причината за този резултат, вероятно има смисъл да се обърне внимание на историческия и социален контекст, който отразяват епитафиите на надгробните плочи, тъй като промените в съдържанието на стереотипите следват промените в типичните дейности, свързани с определена социална роля (Diekman & Eagly, 2000; Curseu & Pop-Curseu, 2018). Вече беше посочено, че средната година на раждане на покойниците, чиито надгробни плочи са обект на настоящото изследване, е 1923, а средната година на смърт е 1981. Обръщайки се към българския исторически контекст през онова време, като много силно може да се отчете влиянието на социализма, който създава цял комплекс от образи, включващи въпроси за това, каква трябва да е жената и какво се очаква от нея. През социализма заетостта става почти задължение и съответно жените навлизат почти изцяло на пазара на труда, допринасяйки активно в производството, професионалната и обществена сфера. Това повишава тяхното образователно ниво и професионална ангажираност. Героичните образи на „жената-строителка на комунизма“ са характерни за средата на ХХ век, представяйки жената като самостоятелна, социално и икономически независима от

мъжа. Всичко това отговаря на идеите в проекта за изграждане на социалистическо равнопоставяне между половете (Димитров, 2021). Репродуктивната функция обаче продължава да се утвърждава като основна и естествена предопределеност за жените. Чрез майчинството за тях продължава да се отрежда основно социалната роля за продължаване на нацията. Това в крайна сметка подкрепя естествения характер на половите роли и неравенства. В резултат на това жената се възприема като разпределяща своя живот между обществената и домашната сцена – вкъщи ражда и отглежда децата, но извън дома е активна в обществената сфера и в професията (Пак там).

Според Джийн Туенг (цит. по Goodwin, 2013) „Най-широко използваните инструменти за полово-ролеви стереотипни личностни черти: *Въпросникът на Бем за половите роли (BSRI)* и *Въпросникът за оценка на личността (PAQ)*... се състоят от две скали: черти, смятани за социално по-желателни/типични за мъжете (BSRI-M и PAQ-M), и черти, смятани за социално по-желателни/типични за жените (BSRI-F и PAQ-F). Скалите М се състоят от инструментални черти като „асертивен“ и „независим“; F-скалата съдържа експресивни черти като „разбираща другите“ и „нежна“. Социалните очаквания към жените да бъдат „изразителни“, „разбиращи другите“ и „нежни“, както и социалните очаквания към мъжете да са „инструментални“, „асертивни“ и „независими“ влияят върху живота на хората. Въздействието е толкова всеобхватно, че тези характеристики са изразени и след тяхната смърт.“ Към това може да се съотнесат и някои от получените резултати в настоящото изследване. Например беше установено, че в категорията „епитафия със стихотворение, цитат или друг израз“ мъжете са описани като действени и ориентирани към себеутвърждаване и постижения. От друга страна, жените са описани като нежни и грижовни майки. В категорията „епитафия с обръщение към покойника“ жените са описани по-често и като „мили“.

Образно казано, резултатите отразяват и как жената е вписана в семейното пространство, докато мъжа е локализиран извън него. В категорията „епитафия със стихотворение, цитат или друг израз“ се появява идеята за мъжа като „непрежалим другар“. Обратно, при жените присъства дори надписът: „Без другар е тъжно, без майчица – ужасно“ (плоча 31). Резултатите от категорията „епитафия с галено име, прякор или бащино име“ също отразяват извеждането на мъжете извън семейното пространство, тъй като само те са описани с прякори, различни от имената им. Жените, подобно на децата, са описани с галените си имена, като при тях присъства и бащино име, което отново ги свързва с пространството на дома. Подобно на Гудуин (Goodwin, 2013), и в настоящото изследване беше открито, че възрастта играе важна роля в няколко от категориите, като децата са описвани по-често с маркери, отнесени към полово-ролеви стереотип за жената.

ОГРАНИЧЕНИЯ И БЪДЕЩИ НАСОКИ

Нужно е да се спомене, че по време на събирането на данни част от плочите бяха унищожени от времето и/или от метеорологичните условия и заради това не можеха да се включат в настоящия анализ. Гудуин (Goodwin, 2013) също обръща внимание на този проблем. Тя отбелязва, че макар да изглежда траен, надгробният камък е доста уязвим на метеорологичните условия. Заради това записването на този тип информация, докато тя все още съществува, е необходимо за нейното запазване.

Следва да се има предвид, че включените данни в настоящето изследване отразяват само малка част от надгробните плочи в Централните софийски гробища. Друго ограничение е, че това изследване не отчита при какъв процент от мъжките и женските надгробни плочи присъстват епитафии, тъй като в анализа не са включени плочи без епитафии.

Много вероятно е гробищата в по-малките населени места да отразяват различни от получените в настоящото изследване резултати. Възможно е полово-ролевите стереотипи да са още по-отчетливо отразени в селските общности, където се следва традиционно разграничение, при което жената присъства по-често в ролята на домакиня, а мъжът – по-често в ролята на осигуряващ прехраната (Curseu & Pop-Curseu, 2018). Допълнителна бележка към бъдещите изследвания е да се анализират и другите символи (не само тези, свързани с житейска дейност) върху надгробните плочи. Дори те да са предварително съществуваща декоративна част от надгробните паметници, е интересно да се анализира дали изборът за надгробна плоча също зависи от полово-ролевите стереотипи. Още една идея за бъдещо изследване е да се сравнят надгробни плочи, обхващащи различни времеви периоди, и по този начин да се види дали и по какъв начин се променят полово-ролевите стереотипи с времето.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитров, Н. (2021). Лекции по дисциплината „Джендърна психология“.
- Curseu, P. L., & Pop-Curseu, I. (2018). Gender in the Afterlife: An Exploration of Dynamic Gender Stereotypes in the Epitaphs of the Merry Cemetery of Sapânta. *Frontiers in Psychology, 9*, 1436.
- Goodwin, M. S. C. (2013). Gender and Gravestone Epitaphs: A Warren County Cemetery. Honors College Capstone Experience/Thesis Projects. Paper 404. http://digitalcommons.wku.edu/stu_hon_theses/404
- Spennemann, D. H. (2007). Gender Bias After Death: The Case of the Clergical Cemetery, St. John's Orphanage, Thurgoona, NSW, Australia. *Journal of International Women's Studies, 8*(4), 60-78.

ТОЛЕРАНТНОСТ КЪМ ОТКЛОНЕНИЯТА ОТ СВАТБЕНИТЕ ТРАДИЦИИ СПРЯМО МЪЖЕТЕ И ЖЕНИТЕ

Радостина Росенова Кръстева, бакалавър
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
radostina.krusteva@abv.bg

Радостина Кръстева. ТОЛЕРАНТНОСТ КЪМ ОТКЛОНЕНИЯТА ОТ СВАТБЕНИТЕ ТРАДИЦИИ СПРЯМО МЪЖЕТЕ И ЖЕНИТЕ

Сватбата е едно от най-възбуждащите събития за голяма част от хората. Тя е част от т.нар. „ритуали на прехода“, а облеклото е съществен инструмент в тях от най-древни времена. Това изследване има на цел да провери дали има отклонения в сватбените традиции и каква е толерантността към тях. Изследвани са 42 лица от два града в България – София и Враца. Данните са събрани чрез структурирано интервю, а изведените хипотези са три. Първата е, че белите рокли са предпочитани от жените, както и костюмите – от мъжете, пред други варианти за облекло. Втора е, че има толерантност към отклоненията от сватбените традиции при мъжкото облекло. Третата хипотеза гласи, че изследваните лица с „реалистични“ професии са по-малко толерантни. Според получените резултати бялата рокля и костюмът са предпочитаните облекла за сватба. Изследваните лица обръщат повече внимание на облеклото на булката, като я определят за централна фигура, докато към облеклото на мъжа се проявява по-малък интерес. За третата хипотеза професиите са разделени на 6 групи според типологията на Холанд. Получените данни разкриват, че по-толерантни са артистичният, социалният и изследователският тип.

Ключови думи: сватбени традиции, толерантност, психология, полови различия

Radostina Krusteva. TOLERANCE OF DEVIATIONS FROM WEDDING TRADITIONS TO- WARDS MEN AND WOMEN

Wedding is one of the most exciting events for the majority of people. It is part of the so-called “rites of passage”, and clothing has been an essential tool in them since ancient times. This study aims to examine whether there are deviations in wedding traditions and what is the tolerance towards them. Forty-two individuals from two cities in Bulgaria, Sofia and Vratsa, were studied. The data were collected through a structured interview and three hypotheses were derived. The first is that white dresses are preferred by women, and suits by men, over other clothing options. The second is that there is tolerance for deviations from wedding traditions in

men's attire. The third hypothesis states that the individuals surveyed with “realistic” occupations are less tolerant. According to the results, the white dress and suit are the preferred attire for a wedding. The studied persons pay more attention to bride's clothing, identifying her as the central figure, while less interest is shown to man's clothing. For the third hypothesis, occupations were divided into 6 groups according to Holland's typology. The data revealed that the artistic, social and research types were more tolerant.

Keywords: wedding traditions, tolerance, psychology, gender differences

Сватбата е част от т.нар. „ритуали на прехода“, а облеклото е съществен инструмент в тях от най-древни времена. Ритуалите на прехода бележат най-важните моменти в човешкия живот – раждане, преход от юношество към зрялост, сватба и смърт. Тези етапи се характеризират с ритуализирани действия, които помагат на човека да премине на следващ етап и публично да промени статуса си в обществото (Дворецка, 2013).

България като пример за държава с богата култура и разнообразна традиция е интересен обект за изследване на сватбените обреди. Освен всички традиции, свързани с подготовката за това вълнуващо събитие, определено най-голямо е вълнението при облеклото, особено от страна на булката. За жените това е изключително важен ден, на който те трябва да изглеждат безупречно (Киселева, 2016). В миналото сватбените празненства са траели по цяла седмица. Тогава най-типични са били фолклорните сватби. На тях се обличат празнични носии съобразени с определената област на България, в която са расли младоженците. Облеклото за фолклорните сватби при жените е включвало риза с шевици, сукман, червено було, престилка, накити, пендари и обувки. При мъжете фигурират четири задължителни елемента: мъжки елек без ръкави, мъжки пояс, потури и калпак.

В началото и особено към средата на ХХ век влиянието на европейските държави неминуемо оказва влияние и върху българската мода. По-заможните българи започват да заимстват тоалетите на булките от чужбина: бели рокли до коленете. Булките по селата продължават да се омъжват в традиционни за населените места облекла или по-официални рокли, съчетани с бяло було.

Бялата булчинска рокля навлиза масово в България от средата на 60-те години на миналия век. Дължината ѝ е над коляното, съчетана с було от мрежеста материя, чанта, ръкавици и букет от естествени или изкуствени цветя. Бялата рокля според Бейкър (Baker, 2018) навлиза в ритуала след сватбата на кралица Виктория през ХІХ век.

През 20-те и 30-те години на миналия век Моника Морис и Рейчъл Гинсбърг вземат изключително смело решение: за сватбите си избират червения цвят. Копринената роклята на Моника е с тъмносин колан и копчета, къс воал до раменете и букет цветя. Рейчъл залага на червен костюм от две части – сако и пола, изработени от вълна (Ehrman, 2011). Ясно е, че не е задължително булката да е с бяла рокля, а изобщо да е с рокля – костюмите при жените също са добър вариант.

При мъжете изборът на дрехи се съсредоточава около избора на светла риза (обикновено бяла) и костюм (Щапова, 2017). Цветът на костюма не е конкретно уточнен: при мъжкото облекло се срещат всякакви цветове и разновидности, например със или без вратовръзка, със или без елек, или пък избор на папийонка вместо вратовръзка. Основните цветове на класическия мъжки костюм са черно, тъмно синьо, сиво и бяло. Костюмът от три части е по-тържественният вариант: той се състои от сако, панталон и жилетка, които може да съвпадат по цвят със сакото и панталона, или да се различават, привличайки вниманието, или да съвпадат по цвят със сватбената рокля на булката или с някой от детайлите на нейния тоалет.

Голямото разнообразие от различни видове облекла свидетелства за наличието на широк избор от традиции, които младоженците могат да изберат и да организират сватбата си в желания от тях стил. Свободата в избор внушава, че в днешно време хората са по-толерантни във възприемането на различното от „традиционното“.

Събраните данни по тази тема, разбира се, са крайно недостатъчни за извличането на генерални изводи. Изложените теории дотук маркират потенциални причини за появяваща се тенденция при избора на сватбено облекло, затова този исторически анализ се основава на провеждането на допълнително изследване под формата на структурирано интервю на двойки младоженци. Изведените хипотези са:

1. Белите рокли са предпочитани от жените, както и костюмите – от мъжете, пред други варианти за облекло.
2. Толерират се отклоненията от сватбените традиции при мъжкото облекло.
3. Изследваните лица с реалистични професии са по-нетолерантни по отношение на сватбеното облекло.

МЕТОД

Данните са събрани чрез структурирано интервю. Така може да се събере максимално много информация от изследваните лица, която под формата на анкета не би била толкова лесно събрана, както и да се избегне ограничаването на изследваните лица до няколко избора, като им се даде пълна свобода за отговор. Предварително са подготвени 9 въпроса, изискващи свободен отговор, които не са

променяни в хода на разговора и са задавани винаги в една и съща последователност. Интервюирани са двадесет и една двойки младоженци – общо 42 души. Изследваните лица са на възраст между 18 и 58 години. Избрана е извадка от женени двойки, за да може да има еднакъв брой изследвани лица и от двата пола и така да се минимизира неговото влияние върху резултатите. Демографските данни като пол, възраст, местоживееене, образование и професия са събрани преди началото на самото интервю, затова не съществуват като въпроси в него. Участието в интервюто е напълно доброволно и от тези, съгласили се да участват, всички завършват интервютата си. Изследването е проведено от студент по Психология в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, обучаващ се в IV курс. Въпросите от интервюто могат да се видят в Приложение 1.

За обработка на получените резултати е използван контентанализ, като всеки отговор е кодиран с няколко ключови думи, а след това отговорите са категоризирани в групи и е проследена честотата на срещането. За целите на изследването професиите на изследваните лица са разделени на 6 групи според типологията на Джон Холанд (Holland, 1976), а именно реалистичен (R), изследователски (I), артистичен (A), социален (S), предприемачески (P), конвенционален (C). Всяка група притежава определени характеристики и според тях се определя кои професии са по-подходящи за нея. Например за реалистичния тип са характерни дейностите с техника и конкретното мислене. В тази група попадат хората със следните професии от нашето изследване: инженер, технолог, химик, майстор. Изследователският тип използва въображението и аналитичните си умения. В тази група попадат: социолог, политолог, психолог, икономист. За артистичния тип са характерни креативността и стремежът към свобода; това са: писатели, актьори, танцьори, дизайнери. Социалният тип предпочита работата в екип и тук попадат: учител, терапевт, медицинска сестра. Хората с такива професии са алтруистично ориентирани. Предприемаческият тип се стреми към власт, лидерство, може да е агресивен в стремежите си. Тук попадат адвокатите, търговците, домакините. Конвенционалният тип предпочита структурирани задачи, следване на правила: в тази категория са счетоводителите и специалистите Човешки ресурси. Разпределението на изследваните лица в тези групи изглежда по следния начин: реалистичен тип – 14 изследвани лица, изследователски тип – 4, артистичен тип – 3, социален тип – 6, предприемачески тип – 8 и конвенционален тип – 7 изследвани лица.

РЕЗУЛТАТИ

След обработката на данните от интервютата на изследваните лица се оказва, че всички са присъствали на повече от една сватба и имат по-широки наблюдения върху облеклото на младоженците. Това сочи сравнително добра запознатост с тенденциите. Само две от двойките към момента на изследването се намират във

втори брак. На въпрос за избора на облекло едната булка споделя, че на първата си сватба е била с бяла, а на втората – с тъмночервена рокля. Другата булка за първата си сватба е избрала бяла туника и панталон, като тук този избор е бил провокиран от модата тогава и малкото време за подготовка, а на втората сватба се е спряла на къса бяла рокля. При младоженците изборът е следният: единият и за двете си сватби е предпочел тъмносин цвят за панталона и сакото, докато другият за последната си сватба е избрал светлосив панталон и тъмносино сако за разлика от първата му сватба, когато се е доверил на „класиката“. От останалите двойки всички жени са избрали бели рокли за сватбата си, а мъжете са се спрели на костюми с изключение на една двойка, чиято сватба е била с фолклорна тематика и съответно са наблегнали на всички характерни за нея елементи. Представената информация потвърждава хипотеза 1.

Само 5 от изследваните лица споделят, че отделят специално внимание на облеклото и на двамата младоженци, фокусът на 37 изследвани лица (88%) е само върху булката и нито един не е посочил, че отделя специално внимание на младоженеца. Тези данни са подкрепени и с обяснения на избора, като преобладаващият брой респонденти посочват, че булката е централна фигура в сватбения ден, нейното облекло е по-атрактивно, докато облеклото на младоженеца е посочено като „по-скучно“. Въпреки това обаче хората остават все така преобладаващо толерантни към избора на облекло при младоженеца. Тези сведения потвърждават хипотеза 2.

Мнозинството от двадесет и пет изследвани лица посочват положителна нагласа към нетипичното сватбено облекло, 10 определят позицията си като „неутрална“, а 7 не подкрепят нетрадиционни избори. За нас интерес представлява реалистичният тип, който обединява в себе си професиите инженер, техник, химик, майстор. В тази група има най-много изследвани лица, от които 6 се отнасят положително, 4 – отрицателно и 4 – неутрално. Най-толерантни се оказват изследователският, артистичният и социалният тип: при тях нито едно изследвано лице не е посочило негативно отношение към нетрадиционното. По отношение на негативната нагласа най-много изследвани лица са от реалистичния тип – 4, следвани от конвенционалния – 2, и предприемаческия – 1. Тези данни потвърждават хипотеза 3.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сватбата е част от ритуалите на прехода, които бележат най-значимите житейски събития от живота на човека. Съществена роля в нея играе облеклото. В даденото изследване се установява, че макар да съществува голяма свобода в избора на дрехи, обикновено младоженците избират бяла рокля и костюм. Интересно откритие е, че мнозинството от изследваните лица посочват булката и нейното облекло като по-важно от това на младоженеца. Това може да се

дължи на голямото разнообразие от сватбени дрехи и аксесоари при жените, което ги прави по-атраaktivни, докато мъжете в по-голямата си част избират тъмен костюм и света риза. Оказа се и че хората от реалистичния тип по Джон Холанд са по-чувствителни към нетрадиционните облекла. Това до някаква степен може да се дължи и на естеството на тяхната професия, тъй като тя залага повече на конкретността и творческият елемент не е на преден план. Важно откритие е, че по-голямата част от респондентите не осъждат различното. Вероятно това се дължи на вече в голяма степен модернизираното ни общество, където хората са отворили сърцата си за различните – нещо, което в миналото не е било така. Настоящото изследване посочва важноста на проучването на сватбените традиции. Би било полезно да се направи последващ статистически анализ на получените кодове и категории, като се търсят възможни корелации между различните изследвани конструкти, например удовлетворението на изследваните лица и степента на информация, която дават, или между социално-икономическия статус и вида облекло, което са избрали.

ЛИТЕРАТУРА

- Дворецка, Я. (2013). *Облеклото като знак за идентичност*. София: НБУ.
- Киселева, Т. (2016). Некоторые аспекты разработки моделей женской одежды для свадебной церемонии. *Новая наука: Теоретический и практический взгляд*, 122.
- Щапова, И, „Модные советы женихам: что учесть при подготовке к свадьбе?“, *SUNMAG*, March 7, 2017. <https://sunmag.me/wedding/07-03-2017-sovety-dlya-zhenikhov-chto-uchest-pri-podgotovke-k-svadbe.html> (посетена на 9 юни 2022 г.).
- Baker, L. (May 4, 2018). The changing face of bridal wear. *BBC Culture*, <https://www.bbc.com/culture/article/20140503-how-wedding-dresses-evolved> (retrieved on May 11, 2022).
- Ehrman, E. (2011). *The Wedding Dress*. London: V & A Publishing.
- Holland, J. L. & Gottfredson, G. D. (1976). Using a typology of persons and environments to explain careers: Some extensions and clarifications. *The Counseling Psychologist*, 6(3), 20-29.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

1. Преди колко време се състоя вашата сватба?
2. Коя сватба поред е това за вас?
3. Като какъв бихте определили социално-икономическия си статус?
4. Какво облекло най-често избират младоженците според вашите наблюдения?
5. Какво облекло избрахте за вашата сватба?

6. Какви традиции спазихте при избора на облекло за сватбата ви?
7. Знаете ли в различните култури какви облекла имат младоженците?
8. Как се отнасяте към необичайното за вас сватбено облекло?
9. Когато видите младоженци, на кого обръщате внимание по отношение на облеклото?

РОЛЯТА НА ЛИДЕРСТВОТО ПРИ ФОРМИРАНЕ НА ДОМИНИРАЩИ ЦЕННОСТНИ ОРИЕНТАЦИИ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ ОТ ПАНДЕМИЧЕН ХАРАКТЕР

д-р Емилия Лазарова
2 АЕГ „Томас Джеферсън“
aneta.kineva@2els.com

докторант Елица Дудулаки
ПУ „Паусий Хилендарски“

проф. д.пс.н. Майяна Митевска
ПУ „Паусий Хилендарски“
m.mitevaska@uni-plovdiv.bg

**Емилия Лазарова, Елица Дудулаки и Майяна Митевска. РОЛЯТА НА
ЛИДЕРСТВОТО ПРИ ФОРМИРАНЕ НА ДОМИНИРАЩИ ЦЕННОСТНИ
ОРИЕНТАЦИИ В УСЛОВИЯТА НА КРИЗИ ОТ ПАНДЕМИЧЕН ХАРАКТЕР**

Проведеното изследване има за цел да установи влиянието на лидерските стилове в сферата на здравеопазването в условията на пандемията от ковид-19 върху организационната култура. Изследването е проведено сред 376 души през периода февруари–март 2021 г. по време на първата вълна от ковид-19, групирани по различни демографски показатели като пол, възраст, образование, позиция в йерархията, трудов стаж, населено място. Приложени са методът на Камерън и Куин за изследване на типовете организационна култура: кланова, адхократична, пазарна и йерархична, и „Многофакторния въпросник за лидерство“ (*Multifactor Leadership Questionnaire*) та Б. Бас и Б. Аволио, описващ трансформирация (харизматичен), транзакционния и избягващия (либерален) стил на лидерство, както и въпросникът за изследване на Големите пет личностни черти. Методиките са стандартизирани за български условия от С. Карабельова (Карабельова, 2011). Данните са обработени със SPSS var. 26 и за целите на анализа са направени корелационен и регресионен анализ. Проучването се извършва при допускането, че ако се познават източниците на влияния на личностните черти на ръководителите в организацията, ще се прогнозира лидерските стилове и тяхното влияние върху организационната култура. От получените данни се установява, че най-силно влияние оказват лидерските стилове, основаващи се на вдъхновяващата мотивация, индивидуализираното внимание и либералното ръководство.

Ключови думи: лидерски стилове, организационна култура, здравни организации, ковид-19, България

Emilia Lazarova, Elitsa Ntountoulaki, and Maiana Mitevska. *THE ROLE OF LEADERSHIP IN THE FORMATION OF DOMINANT VALUE ORIENTATIONS IN CONDITIONS OF PANDEMIC CRISIS*

The study was conducted to determine the impact of leadership styles in healthcare in the context of the COVID-19 pandemic on organizational culture. The study was conducted among 376 individuals in February-March 2021 during the first wave of COVID-19, grouped by various demographic characteristics such as gender, age, education, position in hierarchy, work experience, and location. Cameron and Quinn's method for examining types of organizational culture: clan, adhocratic, market, and hierarchical, and the Multifactor Leadership Questionnaire of B. Bass and B. Avolio, describing transformational (charismatic), transactional and avoidant (liberal) leadership styles, as well as the Big Five Personality Traits Questionnaire were used. The questionnaires have been standardized for Bulgarian conditions by S. Karabelyova (2011). The data were processed with SPSS var. 26 and correlation and regression analyses were performed for analysis purposes. The study has been conducted under the assumption that if the sources of influences of personality traits of leaders in the organization are known, leadership styles and their influence on organizational culture can be predicted. From the data obtained, it is found that leadership styles based on inspirational motivation, individualized attention and liberal leadership have the strongest influence.

Keywords: leadership styles, organizational culture, health organizations, COVID-19, Bulgaria

УВОД

Динамична промяна, непрекъснати предизвикателства и силна конкуренция – това е кратко описание на съвременната епоха в здравеопазването под тъмния облак на пандемията от ковид-19. Налице е необходимост от адаптация към бързо променящата се среда, характеризираща се с финансов натиск и постоянна нужда от подобряване на качеството на здравните услуги. Кризата, причинена от коронавирусната пандемия, е здравна и икономическа, освен психологическа. Болничната структура е максимално натоварена, а здравният мениджмънт е кризисен по отношение на управлението на кадрите и финансите. Стремещт е към стабилност и синхронизация на задачите, която да осигури известна предвидимост, необходима за функционирането на здравната организация. Това е ориентацията на проведеното изследване, което акцентира върху разбирането на взаимодействията между хората на работното място с цел

ефективно справяне с предизвикателствата на външната и вътрешната среда. От съществено значение за здравната организация е да се дефинират и да се разграничат доминиращите ценности, ориентации и културни практики, които са ключ към успеха както на институцията като цяло, така и на отделния човек в професионално му развитие и израстване.

Обект на изследването са болнични заведения, а предмет на изследване е поведението на лидерите в организацията, както и ключовите културни фактори, които ги предизвикват. Изследвания по темата (Карабельова, 2011, Stogdill, 1974) дават основание да се издигне хипотезата, че лидерският стил оказва влияние върху доминиращите организационни ценности и в условия на пандемична криза. Освен това се очаква да се изведе конкретният лидерски стил, който влияе върху изграждането на определени ценности в организацията и по-конкретно в болници.

В последно време се наблюдава засилен интерес към изследването на лидерските стилове и по-специално към харизматичното лидерство (Conger, Kanungo, 1994), към трансформационното (Bass, Avolio, 1993; Bass, 1997; Bass, 1997), както и към вдъхновяващото/креативното лидерство (Martini, 2008). Интересът се експлицира в понятието „Новата парадигма“, което обхваща ролята на „трансформиращия лидер“, определен като харизматичен, с ясна визия за развитието и промяната на организацията (Питърс и Уотърман, 1988). Организационната култура се възприема като доминиращите ценности в организацията. Концепцията за културата поддържа идеята, че съществува модел, културна матрица от идеи, правила, норми и преживявания, обединяващи група от хора и придаващи им идентичност като общност. Именно културната идентификация организира обществения живот и придава ред, последователност и сигурност. Много елементи от това „културно програмиране“ се съдържат главно в човешкото поведение, без да са осъзнати. По-конкретно, културата включва и „всички правила и норми, които ръководят един начин на живот: както осъзнати, формално изградени схващания и чувства, наречени идеология, така и неосъзнати, неформални или неявни схващания и чувства“ (Силгиджиян, Карабельова и Герганов, 2003; Крейпо, 2003). Организационната култура е израз на идентичността на здравната организация. Тя представлява динамиката на всички, които са призвани да ѝ служат, като паралелно представляват душевния потенциал на организацията. Свързана е с елементи, допринасящи за качеството на услугите, например удовлетворение от медицинските грижи и безопасност на пациентите, мотивация и готовност на персонала за подобряване на резултатите и ефективността на организацията, удовлетворение от работата и от задоволяването на материалните и социалните нужди на служителите. Организационната култура на здравната организация може да повлияе положително на нейното функциониране, допринасяйки за желаната стабилност. Ефективният отговор

на натиска от страна на околната среда предполага, че организационната култура е разработена с реалистично разбиране на преобладаващите социални политики и културни процеси. Ключов елемент в развитието на култура, отговаряща на социалните стимули, е личният пример на лидери и мениджъри. Различните лидерски стилове и типове култура благоприятстват или възпрепятстват различните организации. Успешната им диагностика става все по-съществен проблем, особено в сферата на здравеопазването, поради все по-честите организационни промени в условия на пандемията от ковид-19 и усложняването и непредсказуемостта в здравната организация.

Основната цел на проучването е да се разкрие системата от фактори, която предопределя едно или друго поведение на лидерите, и да се установи степента им на влияние на доминиращите ценностни ориентации в организациите в сферата на здравеопазването в пандемична ситуация.

За реализирането на поставената цел са използвани психологически инструменти за изследване на лидерските стилове и организационната култура и да се анализират значимите влияния на лидерските стилове върху доминиращите ценностни ориентации в болнични заведения.

Изследването се извършва с допускането, че ако се познават лидерските стилове, дейността на организацията би могла да се оптимизира, а резултатите, които са плод от съвместната им дейност – да се максимизират.

За проверка на модела се използва комбинация от следните изследователски методи: метод за оценка на лидерските стилове в новата парадигма на трансформационното лидерство на А. Бас и А. Аволио и метод за оценка на организационната култура по К. Камърън и Р. Куин.

Извадка

Обхванати са 376 човека от три здравни заведения в страната: две държавни и едно частно, за период февруари–април 2021 г., от които мъже – 157, жени – 219; на възраст до 30 години – 65 човека, от 30 до 50 г. – 188 и над 50 години – 123; живеещи в столицата – 29, в голям град – 213, в малък град и село – 134; в държавна болница – 177 и в частна – 199, на длъжност лекар – 231 души, мед. сестра – 55; администрация – 48 и друг персонал – 42 човека; на ръководни позиции – 106; на изпълнителски – 270. Изследваните лица са разпределени според общия трудов стаж: до 6 г. – 71 човека, от 6 до 30 г. – 251 и над 30 г. – 54 човека; според стажа в организацията: до 2 г. – 59 човека, от 2 до 19 г. – 261 и над 19 г. – 56, както и според стажа на конкретната позиция: до 2 г. – 68 човека, от 2 до 10 г. – 258 и над 10 г. – 50 човека. Изследваните гнезда са две със състав съответно 147 души и 229 души.

Емпиричното изследване е осъществено чрез попълване на самооценъчни въпросници в Google платформа в София, Пловдив и Стара Загора. Целите и за-

дачите на емпиричното изследване, както и естеството на очакваните взаимовръзки между изследваните явления са ключови при избора на методи за обработка на получените резултати. Използвани са такива статистическо-математически методи като дескриптивна статистика, изчисляване на средни стойности, корелационен анализ. Събраните емпирични данни са анализирани с помощта на компютърната програма SPSS (версия-26).

Методи

Използван е Многофакторният въпросник за лидерство (*Multifactor Leadership Questionnaire*) на Б. Бас и Б. Аволио. Методиката е стандартизирана за български условия от С. Карабелъова (Карабелъова, 2011). Оригиналната структура на факторите във въпросника е:

1. Четири дименсии, описващи трансформационния (харизматичен) лидерски стил:

- Фактор „Идеализирано влияние (харизма)“ включва три твърдения, даващи представа за начина, по който лидерът се свързва с хората около него, и начина, по който тези взаимодействия влияят върху самооценката на последователите, например „Хората са горди да бъдат асоциирани с мен“.
- Фактор „Вдъхновяваща мотивация“ включва три твърдения, описващи начина, по който лидерът вдъхновява и мотивира своите последователи, например „Предлагам интересни идеи за това, което можем да направим“.
- Фактор „Интелектуална стимулация“ включва три твърдения, характеризиращи начина, по който ръководителят стимулира последователите си да мислят критично и аналитично и да прилагат нови подходи в работата си, например „Подтиквам хората да преосмислят идеи, които никога преди това не са поставяли под въпрос“.
- Фактор „Индивидуализирано внимание“ се състои от три твърдения, описващи индивидуалния подход, който лидерът прилага във взаимодействията със своите подчинени, например „Обръщам специално внимание на хора, които изглеждат отхвърлени“.

2. Две дименсии, описващи транзакционния лидерски стил:

- Фактор „Условни награди“ включва три твърдения, описващи начина, по който ръководителят съобщава стандартите и правилата на работа, към които трябва да се придържат неговите подчинени, например „Казвам на хората какво да правят, ако искат да бъдат възнаградени за работата си“.
- Фактор „Управление на изключенията“ се състои от три твърдения, отнасящи се до начина, по който организационният лидер се справя с

грешките и пропуските в работата от страна на своите подчинени, например „Казвам на хората какви са стандартите, с които трябва да са запознати, за да изпълнят работата си“.

3. Една дименсия, отнасяща се до избягващия (либерален) стил лидерство:

- Фактор Либерално (laissez-faire) лидерство включва три твърдения, описващи проявлението на избягващо и неангажирано със случващото се с екипа и организацията лидерство, например „Не изисквам от хората повече от това, което е необходимо“.

Подскалите са свободни от социална желателност.

Приложен е методът на Камерън и Куин за изследване на типовете организационна култура: кланова, адхократична, пазарна, йерархична, и е използван вариантът, адаптиран от С. Карабелъова (Карабелъова, 2011), в който айтемите се оценяват с петстепенна Ликертова скала за оценка. Възможностите за отговор варират от „напълно съответства“ до „изобщо не съответства“.

РЕЗУЛТАТИ

Направен е регресионен анализ с допускането, че лидерският стил влияе върху типа организационна култура. Данните показват най-силно влияние на лидерските стилове, основаващи се на вдъхновяващата мотивация, индивидуализираното внимание и либералното ръководство. Установява се, че най-значимо влияние върху клановата култура оказват лидерските стилове идеализирано влияние (харизма), индивидуализирано внимание и либерално лидерство.

Таблица 1. Влияние на лидерския стил върху културата

Лидерски стил	Организационни култури			
	R2	B	T	p
	Кланова култура			
Индивидуализирано внимание	0,45	0,19	2,78	0,005
Идеализирано влияние, харизма		0,17	2,45	0,013
Либерално лидерство		0,15	2,68	0,008
	Адхократична култура			
Управление на изключенията	0,44	-0,17	-2,99	0,004
Либерално лидерство		0,18	3,04	0,003
Условни награди		0,22	3,45	0,001
	Пазарна култура			
Вдъхновяваща мотивация	0,33	0,31	4,30	0,000
	Йерархична култура			
Вдъхновяваща мотивация	0,32	0,21	2,94	0,004
Либерално лидерство		0,14	2,27	0,024

Това, което обединява предпочитанията към клановата и адхократичната култура, е ориентацията към по-голяма гъвкавост и свобода в действията. Друго възможно обяснение на получените резултати може да се свърже и с факта, че ценностите на пазарната култура подчертават конкурентоспособността като фактор за успех, но са свързани и с очакването за постигане на нови решения. Интерпретацията на тези резултати може да се свърже с желанието ръководителите да поемат отговорност за изпълнението на дейностите, строгото спазване на много правила и процедури в организацията.

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Приема се, че „естествената среда“ на харизматичното лидерство е времето на кризи (Bryman, 1996). Тези лидери могат да се появят спонтанно и да се възприемат като спасители, обещаващи да спасят дадена организация, социална група или цяла нация от връхлитащите бедствия (Warr, 2008). Въпреки това те може да се възползват от „романтиката на лидерството“, или с други думи, склонността на последователите да надценяват степента, до която лидерите са отговорни за организационните резултати. Примери за поява на харизматичен лидер по време на кризи изобилстват в организационна среда, но това не е емпирично подкрепено (Conger & Kanungo, 1994). Ако хората преди това са демонстрирали своята подкрепа и лоялност към лидера или организацията, която той представлява, може да са по-възприемчиви към харизмата на лидера и неговите тактики на убеждаване (Карабельова, 2011).

Те обръщат внимание на психологическото въздействие на харизматичните лидери върху последователите. Харизматичните лидери показват висока степен на увереност в себе си, просоциално поведение, асертивност. Тези лидери изграждат модел, който последователите следват, например за борба и саможертва.

Ефективното лидерство е ключов елемент в добре координираното и интегрирано здравеопазване – то насърчава висококачествена работна среда, която води до положителен климат и безопасност, гарантиращи позитивни резултати както за пациентите (клиентите), така и за служителите.

Във връзка с интегритета е необходимо да се отбележи, че дейността в здравеопазването по природа обхваща етични въпроси, свързани с човешкия живот. Именно по тази причина се изискват по-високи етични стандарти, а лидерът задава етичния тон на последователите си, от които се изисква максимална почтеност. Все пак се извлича определен профил, характеризиращ успешния лидер така: „Успешният лидер се характеризира със силно желание за поемане на отговорност и изпълнение на задачата, енергичен и упорит в преследването на целите, готов на риск, смел, дързък, решителен, инициативен в социални ситуации, уверен в себе си, с чувство за лично достойнство, готов да

поема отговорност за решенията и действията си, да се справя със стреса в междуличностните отношения, способен да толерира фрустрацията и отлагането, да влияе на поведението на другите и с капацитет да структурира системата на социални взаимодействия за изпълнение на задачите“ (Stogdill, 1974). Ръководството се диференцира като модел за подражание и пример на поведение, а паралелно е налице съответствие между нагласите и ценностите на организацията. Акцентът е поставен върху взаимно подпомагане с оглед постигане на общи цели, което е обяснимо и поради спецификата на дейността. В изследваните здравни организации се стимулира стремеж към максимални нива на изпълнение и уважение на индивидуалните чувства и потребности. Паралелно се търсят нови начини за подобряване на работния процес и нови решения на съществуващи проблеми. В изследваните здравни заведения се установява висока оценка на дългосрочните преимущества от развитието на човешкия ресурс и се отдава голямо значение на вътрешното единство и дух от страна на организацията. Това се обяснява с високите нива на екстраверсия и доброжелателност, водещи до успех, който се дефинира като усет към пациента (клиента) и грижа за персонала, а работата в екип, съпричастността и консенсусът са на особена почит. Ориентацията е към вътрешната среда, ефективно управление на екипите, развитие на служителите и междуличностните отношения. Наблюдава се стабилност и вътрешно поддържане на системата (Карабельова, 2011). Така стимулирането и мотивирането на здравните служители води до успехи в условията на динамични промени, като паралелно е конструирана ясна реалност от страна на ръководството с цел конкурентоспособна и ефективна организация.

ЛИТЕРАТУРА

- Карабельова, С. (2011). *Ценностни и културни практики в България*. София: Класика и стил.
- Крейпо, Р. Х. (2000). *Културна антропология*. София: Лик.
- Питърс, Т. и Уотърман, Р. (1988). *Към съвършенство във фирменото управление*. София: Наука и изкуство.
- Силгиджиян, Х., Карабельова, С. и Герганов, Е. (2003). Културна идентичност и ценностни избори в контекста на всекидневното поведение. *Годишник на СУ, Книга Психология, 94*, София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 5-50.
- Bass, B. (1997). Does the Transactional-Transformational Leadership Paradigm Transcend Organizational and National Boundaries? *American Psychologist*, 52(2), 130-139. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.52.2.130>
- Bass, B. (1998). *Transformational Leadership: Industrial, Military, and Educational Impact*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Bass, B. & Avolio, B. (1993). Transformational Leadership: A Response to critiques. In P. Warr (Ed.) *Psychology at Work* (pp. 300-326). London: Penguin Books.

- Bryman, A. (1996). Leadership in Organizations. In S. R. Clegg, C. Handy, & W. R. Nord (Eds.), *Handbook of Organizational Studies* (pp. 276-292). London: Sage.
- Conger, J., & Kanungo, R. (1994). A Behavioral Measure of Charismatic Leadership in Organizations. *Journal of Organizational Behavior*, 15, 1-14.
- Martini, P. (2008). Toward an Integrated Model of Visionary Leadership: A Multilevel Study. Doctoral Dissertation, Regent University.
- Roe, K. (2014). *Leadership: Practice and Perspectives*. Oxford: OUP.
- Warr, P. (2002). *Psychology at Work*. London: Penguin Books.

КРИТИЧЕСКИ РЕФЛЕКСИИ МЕЖДУ „ЦИВИЛИЗАЦИОННИТЕ ИЗБОРИ“ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ

проф. д.пс.н. Людмил Дочев Георгиев
СУ „Свети Климент Охридски“
lgeorgiev60@gmail.com

Людмил Георгиев. *КРИТИЧЕСКИ РЕФЛЕКСИИ МЕЖДУ „ЦИВИЛИЗАЦИОННИТЕ ИЗБОРИ“ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОТО ПОЗНАНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ В БЪЛГАРИЯ*

Теоретичната основа на анализа е предложението на автора за нова психологическа парадигма – Критическата психология. Става дума за фундаменталното регулативно значение на общностни психични структури от етнически, политически, религиозен, идеологически, цивилизационен и исторически порядък както върху индивидуалното и колективното мислене и поведение изобщо, така и върху научната и образователната практика в частност. На тази основа се прави естествената връзка между „цивилизационните избори“ на българските политически елити през последните 144 години с реалните „избори“ на българската психология. Ако българската общност последователно смята, че Германия, Съветският съюз и Варшавският договор, и НАТО и Европейският съюз ще гарантират нейната държавност, конкретизациите на българската идея за психология са германската психология, после съветската психология и през последните 32 години – американската психология.

Ключови думи: критическа психология; идея за психология; цивилизационни избори; български конкретизации на идеята за психология

Ludmil Georgiev. *CRITICAL REFLECTIONS BETWEEN "CHOICES OF CIVILIZATION" AND PSYCHOLOGICAL KNOWLEDGE AND EDUCATION IN BULGARIA*

The theoretical basis of the analysis is the author's proposal for a new psychological paradigm – Critical Psychology. It is about the fundamental regulative significance of communal psychic structures of ethnic, political, religious, ideological, civilizational, and historical order on both individual and collective thinking and behavior in general and on scientific and educational practice, in particular. On this basis, a natural connection is made between the “civilizational choices” of Bulgarian political elites over the last 144 years and the actual “choices” of Bulgarian psychology. If the Bulgarian community consistently believes that Germany, the Soviet Union and the Warsaw Pact, and NATO and the European Union will guarantee its statehood, the

concretizations of the Bulgarian idea of psychology are German psychology, then Soviet psychology, and in the last 32 years – the American psychology.

Keywords: Critical psychology; idea about psychology; choices of civilization; Bulgarian concretizations of the idea about psychology

„Истината не се научава, защото истината се случва.“ – Сьорен Киркегор

„Победата на Хегел над Кант нанесе най-тежкия удар на разума и на по-нататъшното развитие на немския и съответно на европейския дух.“ – Карл Густав Юнг

Мисля си, че ако един психолог не усеща случването на истината било в ограничената по необходимост индивидуална екзистенция, било в исторически възпроизвеждащото се съществуване на общността, в чиято едновременна пулсация тази истина може да бъде само прозряна, но не и овладяна, значи той е подвластен или на смазващите окови на съответната идеологическа догматика, или на собствената си илюзия, че познава неща, до които всъщност не се е и докоснал. Фундаменталната трагедия не само на българските, но и на днешните психолози в цялата Западна цивилизация е нашият драматичен отказ да се опитваме да се занимаваме с основанията на собственото ни познание, да си поставяме животрептящите въпроси за неговата въобразена универсалност, което в процеса на психологичното образование ни дава абсурдната увереност, че предоставяме на студентите истини от крайна инстанция. Разбира се, че тази уникална драма не може да бъде провидяна от позициите на безкритично възприеманата догматика в психологическото познание и образование, между впрочем резултат от властващата идеология за универсалния характер на същата тази Западна цивилизация. Подобни рефлексии са по силите единствено на една твърде различна и философски осмислена психологическа методология, възможно конструирана върху теоретичните принципи на Критическата философия на Имануел Кант. През последните повече от 20 години се опитвах и си мисля, че успех да предложи точно такава психологическа парадигма, а именно Критическата психология (Георгиев, 1999, 2000, 2013, 2014, 2017, 2018, 2020), която за моя радост намери признание както в чужбина (Георгиев, 2017), така и в самата България (Георгиев и кол., 2017, 2021). Нека съвсем накратко да припомня за какво всъщност става дума.

Фундаменталните основания на идеята за Критическата психология се съдържат в базисния принцип на Кантовата критическа философия, че *същността* на

нещата, които изследваме, е дадена на разума *a priori* като чисто разсъдъчно понятие, поради което тя е непознаваема чрез твърде ограничените емпирични схеми на опита. Онова, което можем да опознаваме, всъщност е само безкрайната поредица от *проявления* на тази същност *a posteriori*, тоест в самия опит. Пренесена върху терена на всяко едно психологическо познание, тази философска позиция предполага необходимостта да си спестяваме илюзиите, че сме опознали *същности*, тъй като всъщност опознаваме само *проявления*. А това означава, че е възможно и психологическо познание, което не се ограничава единствено върху индивидуалните психични преживявания и върху индивидуалното ниво на психичната регулация на мисленето и поведението, както това прави традиционната Западна психология. Значи не само е възможно, но вероятно е необходимо и друго психологическо познание, чиято отправна точка да бъдат общностните или колективните психични преживявания и общностното или колективното ниво на психичната регулация на мисленето и поведението както на отделния човек, така и на самата общност. Още повече, че такава традиция съществува в историята на Западната психология не само от периода на нейното възникване, но и след това и намира своите конкретизации в народопсихологията на Вилхелм фон Хумболт, в народопсихологията или другата психология на Вилхелм Вунд, в теориите за колективните представи на Емил Дюркем и Люсиен Леви-Брюл, в концепцията на Зигмунд Фройд за религията, културата и табуто, в аналитичната психология чрез архетипите на колективното несъзнавано на Карл Густав Юнг и в относително съвременната теория за социалните представи на Серж Московичи. Иначе казано, илюзия е да си мислим, че е възможно само едно-единствено психологическо познание, което на свой ред да си въобразява, че е в състояние да опознава *същности* и да се опитва да предлага универсални модели на човешките психични факти. За да бъде по-конкретен, ще кажа, че *идеята за психология* е само чисто разсъдъчно понятие, дадено на разума *a priori*, поради което е невъзможно съществуването на едно-единствено универсално психологическо знание. С други думи, *идеята за психология* като чисто разсъдъчно понятие има своята безкрайна конкретизация от *проявления a posteriori* в опита, което прави съвсем естествено съществуването на множество психологически познания и психологии, различаващи се от догматиката на традиционната Западна психология, която в случая е само конкретно проявление на идеята за психология и психологическо познание. Това означава – нито повече, нито по-малко, – че Критическата психология като конкретизация на идеята за психология и психологическо познание, за което изходен пункт са общностните или колективните психични преживявания и общностните или колективните психични регулатори на мисленето и поведението, както и всяка друга психология и психологическо познание, реализиращи себе си извън догматиката на съвременната Западна психология, са съвършено естествени *проявления* на самата идея за психология, за която възможните анатемии на Западната психология нямат абсолютно никакъв смисъл и значение. Нещо повече, такъв критически подход може

да ни даде наглед и за универсалистките претенции на догматичната Западна психология, защото извиратите от него особени критически рефлексии ще направят непосредствената връзка с културната претенция на Западната цивилизация да бъде универсално значима за всички цивилизации на света. Този критически психологически подход и базираната на него Критическа психология ще настояват и настояват да имаме предвид непрекъснато регулативното влияние на общностни психични структури от етнически, политически, религиозен, идеологически, исторически и цивилизационен порядък не само върху мисленето и поведението на отделните хора и самите общности *изобщо*, но и върху спецификата на научното мислене, познание и образование *конкретно* (Георгиев, 2014, 2016, 2017, 2018, 2020, 2021).

От гледната точка на Критическата психология изглежда и съвсем разбираем фактът, че илюзиите на догматичното Западно психологическо познание безболезнено се имплантират в парадоксите на цялото Западно психологическо образование. Например никой не се замисля над факта, че към момента са налице множество дефиниции на едно или друго явление, на един или друг социален факт, всички те претендиращи да задават тъкмо тяхната *същност* – над 200 дефиниции за социална общност, над 200 дефиниции за етническа общност, над 200 дефиниции за култура, над 150 дефиниции за религия, и т.н. Очевидно самото познание става прекалено съмнително, тъй като борави с понятия, които твърде нахално се смятат за отразяващи *същността*, макар че всяко едно следващо определение и по-скоро неговият автор претендира, че именно той, а не предишните, задава тъкмо тази лелеяна *същност* на нещото, което се изследва. Драмата стига пълния си абсурд тогава, когато същите тези „крайни истини“ стават основата, върху която се полага образователният процес не толкова в средното образование, колкото в Университета, чието основно кредо по-скоро би трябвало да е не простото възпроизводство на тези „истини“, а свободата на мислещия човек, която е възможна чрез критическото преосмисляне на „истините от крайна инстанция“. Ситуацията е твърде комична, разбира се, за този, който има възможността и смелостта да я осъзнае – от една страна, самият изследователски процес категорично води до извода, че е невъзможна познаваемостта на нещото, което опознаваме, като *същност*, нито е възможна единствена и окончателна дефиниция, която да ни се представя като *крайна истина*; от друга страна обаче, образователният процес в Западния Университет борави с дефиниции, които претендират да представят на студентите тъкмо *същности* и *крайни истини*, вмениявайки им задължението те да бъдат възпроизвеждани като неподлежащи на съмнение. Безспорно е, че върхът на фундаменталните абсурди в психологическото образование като следствие от илюзиите на самото психологическо познание е идващата от американската практика тестова форма на проверка на „знанието“, т.е. проверката на това как

студентите по психология са научили наизуст вменените им като *крайни истини* психологически факти. Едва ли ще бъде преувеличено, ако се каже, че тестовата форма на проверка на усвоените психологически знания по драматичен, макар и неосъзнат начин затваря кръга на парадоксалните заблуди, в чиито полета пребивава съвременната американизирана Западна психология и като познание, и като образование. Оказва се, че цялата тази догматична съвременна американизирана Западна психология по абсурден начин е институционализирала себе си като механизъм, по който триадата *познание–образование–власт* изглежда почти непробиваема. Аз дори съм категоричен, че Вилхелм фон Хумболт, Вилхелм Вунд, Емил Дюркем, Люсиен Леви-Брюл, Зигмунд Фройд, Карл Густав Юнг и плеяда видни изследователи в историята на психологията не биха могли да защитят не само малък докторат, но и дипломна работа в тези условия на днешната психологическа доктриналност (Георгиев, 2014, 2016, 2020). Къде сме ние, къде са българските психолози и българската психология в цялата тази уникална история?

Ако следвам логиката на моето предложение за нова психологическа парадигма – Критическата психология, за която общностните психични регулатори на мисленето и поведението, в т.ч. и научното, имат решаващо значение, най-напред би трябвало да сме наясно с някои фундаментални измерения на българската национална психика, формирани някъде далеч в историята, но продължаващи да оказват своите регулативни функции, още повече, че *психологията на историята* е един от трите основополагащи раздели на самата Критическа психология. Вече имах възможността да подчертая, че в българската история е уникален фактът, че за последните 144 години от създаването на Третата българска държава нашата българска общност преживява три фундаментални прехода, три драматични състояния на социална аномия, макар че от образуването на Дунавска България през 681 г. тези преходи със сигурност са поне седем (Георгиев, 2002, 2018). Може би най-важното психично съдържание на тези преходи, на тези състояния на социална аномия, се свежда до обстоятелството, че старите норми вече не съществуват, новите се изграждат бавно и мъчително, а в тези ситуации общностни психични регулатори на мисленето и поведението се оказват дълбинни етнокултурни представи, които характеризират цялата история на общността. Въпросните три последни прехода са: след 1878 г., когато българската общност осъществява трансформацията от пребиваването си в чужда държава (Османската империя) към ситуирането на собствена държавна самоличност; след 1944 г., когато българската общност изживява преход от монархическа и капиталистическа към социалистическа тоталитарна обществено-политическа система и планова икономика; след 1989 г., когато българската общност реализира преход от социалистическа и тоталитарна към демократическа и пазарна социално-политическа и икономическа система. В самите преходни ситуации обаче, в състоянията на социална аномия, независимо от тяхната времева дълготрайност, като дълбинни общностни психични регулатори

на българското мислене и поведение се проявяват три двойки амбивалентни по своето психично съдържание традиционни български етнокултурни представи: първата е драматичната недоразвитост на българската представа за общност и някак си уникалното съпреживяване на изключителната значимост на собствените индивидуални стратегии за справяне и оцеляване; втората е тази ужасяваща представа, ако не за тотален отказ, то поне на свършено крайна подозрителност към държавността и като следствие от всичко това е самозатварянето в семейно-родовите и приятелските структури; третата е представата за необходимата краткосрочност на всяка промяна, която ще доведе много бързо българската общност до въображаемия във всеки исторически момент „цивилизован свят“, която носи първоначален краен ентузиазъм, преминаващ постепенно в драматичен песимизъм за невъзможността за нейната реализация (Георгиев, 2002, 2018). Еманацията на тези уникални за българската общност етнокултурни представи е фундаменталната и за общността, и за нейните „елити“ представа, че ние не сме в състояние самостоятелно да гарантираме и да осигурим възпроизводството на самата българска държавност, че ние непрекъснато се нуждаем от покровителство на силния за съответния исторически момент „външен фактор“, скривайки тази отвратителна безпомощност зад маската на необходимите „цивилизационни избори“?! Нека да повтора: осъзнатата екстраполяция на „цивилизационните избори“ на българската общност е всъщност общностното психично средство, чрез което да бъдат потиснати несъзнаваните български комплекси, да бъде потиснат онзи твърде ужасяващ страх от перспективата самата общност да се изправи пред всяко историческо предизвикателство и да гарантира собствената си държавна самоличност. И всичко това, при положение че българската общност е Историческият субект на Цивилизацията на кирилицата и православие – българската драма е абсурдна, защото исторически субект на цивилизация да прави „цивилизационни избори“ е просто признак на тежко общностно психично заболяване, на уникално общностно раздвоение на идентичността, с други думи на неповторима колективна шизофрения. Ето защо в условията на първия преход за външен гарант за българската държавност се приема Германия, в ситуацията на втория преход – Съветският съюз и Варшавският договор, а през третия преход – НАТО и Европейският съюз (Георгиев, 2002, 2018). Наистина драма, уникална българска драма!

Що се отнася до българското психологическо познание и съответно образование, независимо, а може би и парадоксално, защото последното съществува само от 50 години, най-вероятно защото българската политическа догматика е усетила, че в Съветския съюз няма да има идеологически наказания, от позициите на Критическата психология и нейните естествени критически психологически рефлексии мога само да кажа, че те препотвърждават *a posteriori* онова, което беше предпоставено *a priori*, а именно тъждествеността между културната и политическата история, между общностните психични регулатори на

мисленето *изобщо*, от една страна, и всяко историческо съдържание на представата за българска психология *конкретно*, от друга. Защото, ако от моите критически позиции имаме *a priori* една идея за психология въобще, българската конкретизация на тази идея *a posteriori* в началото на XX век е германската идея за психология, след 1944 г. българската конкретизация на идеята за психология е съветската психология, а след 1989 г. българската конкретизация на идеята за психология е американската психология. Оказва се, че по един драматичен начин ние, българските психолози, може би несъзнавано, а най-вероятно съвсем съзнателно възпроизвеждаме както културните основания на самата българска общност, така и културните характеристики на собствените ни политически елити, припознавайки в една или друга историческа ситуация като универсални съответни наложени ни отвън политически модели, но и настоявайки в тези ситуации, че *действително научни* са отново външни конкретизации *a posteriori* на онази дадена на разума *a priori* идея за психологическо познание и за психологическо образование (Георгиев, 2016, 2018). Със сигурност едно от най-будещите недоумение следствия от тази драма е отказът през тези 50 години да се създаде Факултет по Психология в СУ „Св. Климент Охридски“. С други думи същото, каквото е нежеланието или неспособността на т.нар. „политически елити“ да формулират българска национална доктрина, българска дългосрочна визия е да напълнят със съдържание толкова необходимата българска мечта. Вярно е, ще кажете, че мога да си позволя подобни умопомрачителни обобщения, тъй като в общи линии не очаквам нищо особено, но не по-малко вярно е, че всички ние, българските психолози, трябва да се опитаме заедно да реализираме авторитета на нашата наука, който минава – нито повече, нито по-малко – през ситуирането на Факултет по Психология към Алма матер! И нека да не чакаме още 50 години това да се случи, моля ви!

В заключение: перифразирайки думите на Зигмунд Фройд за самата психоанализа, мога да кажа, че Критическата психология не цели да създава убеждения, а да разтърсва предразсъдъци. Със сигурност няма да бъде никак пресилено, ако се каже, че фундаменталният въпрос пред българската общност *изобщо* и към българските психолози *конкретно* се свежда до това: ще имат ли някога сили да гарантират самостоятелно както българската конкретизация на идеята за държавност, така и същата тази българска конкретизация на идеята за психологическо познание и образование? От позициите на онази специфична рефлексивност на моето предложение за психологическа парадигма – Критическата психология, мога само да изразя съмнението си в положителния отговор на този въпрос. Дано обаче времето ме опровергае!

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев, Л. (1999, 2013). *Критика на етнонационалния рационализъм*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.
- Георгиев, Л. (2000, 2013). *Критика на политическия рационализъм*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.
- Георгиев, Л. (2002). Ситуацията на преход в контекста на нашата патриархална култура. *Годишник на СУ „Свети Климент Охридски“, Том 95*.
- Георгиев, Л. (2013). *Критика на историческия рационализъм*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.
- Георгиев, Л. (2014). *Критическата психология на политиката и историята*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.
- Георгиев, Л. (2016). Психологическото познание и образование – между илюзиите и реалността (Критиката на Критическата психология). Пленарен доклад на XV Международна научна конференция „Приложна психология и социална практика“, ВСУ „Черноризец Храбър“, 24-26 юни 2016 г.
- Георгиев, Л. (2017). *Критическая психология политики и истории*. Москва: Издательство „Российский институт стратегических исследований“.
- Георгиев, Л. и колектив (2017). *Творческите предизвикателства на Критическата психология*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.
- Георгиев, Л. (2018). *Критическата психология на българската история*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.
- Георгиев, Л. (2020). *Критическата психология на екзистенциалните преживявания*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.
- Георгиев, Л. и колектив (2021). *Творческите предизвикателства на Критическата психология II*. София: УИ „Свети Климент Охридски“.

КРИСТО И ЖАН-КЛОД – ТРАНСФОРМИРАНЕ НА „КРИПТОТРАВМАТИЧНОТО“, ИЛИ ТЕРАПЕВТИЧНАТА СИЛА НА ИЗКУСТВОТО ИМ В ЛИЧЕН И ЦИВИЛИЗАЦИОНЕН ПЛАН

гл. ас. д-р Найден Цеков Николов

*Катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология
Философски факултет, СУ „Св. Климент Охридски“
niknay@gmail.com*

Найден Николов. *КРИСТО И ЖАН-КЛОД – ТРАНСФОРМИРАНЕ НА „КРИПТОТРАВМАТИЧНОТО“, ИЛИ ТЕРАПЕВТИЧНАТА СИЛА НА ИЗКУСТВОТО ИМ В ЛИЧЕН И ЦИВИЛИЗАЦИОНЕН ПЛАН*

В доклада се прави опит за анализ на творчеството на Христо Явашев, популярен с псевдонима Кристо. Ще разгледаме и творческото му сътрудничество с Жан-Клод – една социалнопсихологическа интерпретация на феномена на техния творчески стил в постмодерното изкуство. Работният термин, който ще използваме, за да обозначим този стил, е трансформация на крипсотравматичното. От друга страна, наблюдаваме и терапевтичния ефект на изкуството им както в личен, така и в цивилизационен план.

Ключови думи: Кристо и Жан-Клод, творчески стил, интерпретативна социална психология на изкуството, инструменти и възможности, трансформация на крипсотравматичното, терапевтичен ефект на изкуството

Nayden Nikolov. *CHRISTO AND JEAN-CLAUDE – TRANSFORMING THE “CRYPTOTRAUMATIC” OR THERAPEUTIC POWER OF THEIR ART IN PERSONAL AND CIVILIZATIONAL TERMS*

The paper attempts to analyze the work of Khristo Yavashev, popular with the pseudonym Christo. We will also consider his creative collaboration with Jeanne-Claude – a social psychological interpretation of the phenomenon of their creative style in postmodern art. The working term we will use to refer to this style is a transformation of the cryptotraumatic. On the other hand, we also observe the therapeutic effect of their art both in personal and civilizational terms.

Keywords: Christo and Jeanne-Claude, creative style, interpretive social psychology of art, tools and possibilities, transformation of the cryptotraumatic, therapeutic effect of art

Докладът е посветен на възможността да приложим на практика инструментите за анализ на интерпретативната социална психология на изкуството във връзка с творчеството на Христо Явашев, популярен под псевдонима Кристо. Ще разгледаме и творческото му сътрудничество с Жан-Клод – творчески екип, превърнал се в пример на колективна творческа личност. Работните термини и обяснителни модели, които ще използваме за тази интерпретация, са „трансформация на криптотравматичното съдържание“ и „терапевтичната сила“ на биофилната ценностна нагласа в изкуството в епохата Антропоцен. Първият и най-съществен въпрос на изследването ни препраща към връзката на дискутираното творчество със съвременната социална онтология: „Какво е мястото на Кристо и Жан-Клод в съвременната цивилизация? Какви процеси се отразяват и се трансформират в творческия им стил, и как те са свързани с промяна в нейния „код“ в термините на Мишел Фуко (Фуко, 1992)?“ Ще направим препратки към ключови теоретични и практически инструменти за анализ на „интерпретативната социална психология“, които могат да обяснят и да покажат на публиката скрити несъзнавани тенденции в техния стил, които можем да реконструираме рекурсивно в обратен ред: от творбите и проектите към психичните и креативни особености на авторите и тяхната съвременна социално-психична ситуация. При използването на една от ключовите технологии на интерпретативната социална психология – реверсивно смислово картографиране, или с други думи, при подреждане на архива с документи към проектите на Кристо и Жан-Клод (Baal-Teshuva, 1995) по генеалогична и социално-онтологична линия на развитие на техния творчески метод можем да отбележим две ключови тенденции, които следват исторически една след друга: (1) криптотравматична и (2) терапевтична (биофилна). Този „тип архивиране“ и смислова подредба е пряка употреба на технологията на интерпретативната социална психология на изкуството, който, както казахме, определяме като реверсивно смислово картографиране (*mapping*) на творческия стил, за да потърсим неговата генеалогична връзка със съответната психична и социална констелация в личността на авторите и връзката им с епохата.

ВЪЗВРЪЩАНЕ НА „КРИПТОТРАВМАТИЧНО“ СЪДЪРЖАНИЕ

Първата тенденция в творческия им стил е пряк израз на действието на определена травматология, свързана с кризата на личностната и етнонационална идентичност на Кристо. За да се открие неговият „екзотичен“ характер за Западната публика, дълго време той е наричан иронично за съдбата му „българинът Кристо“, въпреки факта, че отказва да говори на български език дори с брат си Янани Явашев и не желае да се асоциира с България като произход и държава. Тази тенденция е израз на доминиране на травматични събития, свързани с конфликтността в рамките на една житейска биография, на подтисната и

регресирала нация и световното идеологическо разделение по време на Студената война, които Кристо и Жан-Клод преживяват непосредствено. Преди да напусне България, той става неволен свидетел на страданията на баща си, задържан и измъчван от репресивните служби на комунистическия режим в подземията на Следствието в Габрово. Тези преживявания на Кристо като млад човек формират криптотравматичен модел на изява на творческия акт в полето на неговото изкуство.

Търсенето на уникален метод при него и Жан-Клод се обуславя точно от тази травматология, но тя не е видима „на пръв план“. Пакетажите, върху които те неуморно работят, са метод на заграждане, на ограничаване. Създават символни репресии върху обектите и пространствата по терминологията на Жан Бодрияр (Бодрияр, 1996). Наблюдателите трудно проумяват видяното и не могат да достигнат до неговия смисъл и творческата му мотивация; да открият за себе си защо този стил е така коментиран или защо това е смислено и необходимо да се прави като цяло. Важно е да се отбележи, че разбирането на публиката зависи и от конкретното „социално време“, в което тя живее, от „неговия дух“, а тук говорим точно за времето като „контейнер на еволюционно напрежение“, за „разломи“ в цивилизационното развитие. Наблюдаваме феномени „магнетични“ за публиката и същевременно с това необясними, забулени в дълбока непрозрачност. Ние като интерпретативни социални психолози разбираме, че това е напълно научно обяснимо и плод на определени закономерности, които могат да се интерпретират. Един неразгадаем за публиката феномен на смислова и синхронична връзка между личностния творчески акт и травматична историчност, с дълбинни колективни масови трансформации, които все още не са доминиращи в рамките на съответната социална онтология. В предишни наши изследвания определихме този процес като начални промени в „ценностния, масово споделен антропологичен модел“ (Николов, 2018). Творческото действие на изключителния артист, който обикновено определяме като „гений на епохата“, е в синхроничност точно с тези промени и ги проявява много по-рано, преди те да имат своя влиятелен и доминиращ характер. Това може да се определи в интерпретативната социална психология като предикативна сила на изкуството – то носи „послания от бъдещето“ чрез творческото действие на „гениите на епохата“. В приложение на посочения метод, можем да „разгадаем“ тяхната „тайна“, която се явява като артистична кулминация на вече протичащи значими социални онтологични процеси. Можем да щрихираме тази система, даваща ни основа за научна интерпретация – първата фаза на действие в общото творчество на Кристо и Жан-Клод е обобщена като „пакетиране“, или „ограничаване“ – своеобразна „символна репресия“ върху обекта. Един от пакетажите е особено внушителен: Кристо и Жан-Клод дръзват да забулят Райхстага – сърцето на съвременната германска държавност и символ на германската демокрация (Baal-Teshuva, 1995).

Любопитно е да се спомене, че първите опити на твореца не са впечатляващи. Пет рисунки с молив и въглен и 8 маслени картини, сред които автопортрет на художника, са включени в изложбата „Христо преди Христо“, която се провежда през ноември 2015 г. в галерия „Лоранъ“ в София. Всичките 33 картини са от времето, когато той е студент в София. След като го приемат в Художествената академия, по неговите думи той заживява в дома на приятели на „мама и тати“. По онова време рисува всеки образ, който по някаква случайност наблюдава наоколо. Често скицира и своите домакини – „чичо Зарчо“ и „леля Райна“, в различни непринудени пози, дори и по време на сън. По-късно от дома на ул. „Велико Търново“ №12 Христо Явашев отпътува за Прага, а оттам емигрира във Виена. Няма насока в ранните му прояви, която да предсказва какво предстои. И изведнъж, след началото на изграждането на Берлинската стена на 13 август 1961, през 1962 г. Христо дава първия радикален знак за бъдещия си творчески стил – заграждение, инсталация! Един проект, който е своеобразно физическо насилие върху утилитарната употреба на улица „Висконти“ в Париж. Бидони в различни цветове, разделящи улицата на 2 части – съвсем осезаема преграда, физическа стена. Това е акт както на символично, така и на реално „урбанистично насилие“, а до насилие би прибегнал всеки, който по някакъв начин иска да употреби за собствени цели публичното пространство, защото ограничава свободата на движение и поведението на другите. Особено в Париж – град, символ на свободата. Би могло да се спекулира за конкретно отличително значение на тази инсталация. Тя може би насочва фокуса на вниманието ни към петролната криза, към енергията, към доминацията на индустриите с изчерпаеми източници. Или е артистично копие преди всичко на издигнатата в Берлин стена, превърнала се в символ на Студената война (Baal-Teshuva, 1995). Интересното по-нататък е, че в някои от проектите след 1968 г. при Христо и Жан-Клод има ясна следа какво представлява творбата, върху която е указано символното насилие на метода. „Нещото“ представлява опаковане на изображения на детски портрет, на Мона Лиза, на Мерилин Монро. Въпреки тяхната относителна прозрачност обаче, отново всичко се случва на базата на забулване, витринаж; отново присъства отграничаването на пространството на обекта, грубо манипулиран като образ, и на неговата комуникация с околния свят и публиката. Двата метода – „опаковане“ и „забулване“, още в онзи период имат своето представяне като тенденция. Тук става дума за първоначалния творчески устрем, подчертано свързан с травматичното: то присъства осезаемо в проектите им и с редица публични сгради – забулвани са специални обекти с фундаментално социално и политическо значение, със значим „символен капитал“ в съответната социална онтология. Те със сигурност не са подбрани произволно. Креативността на артистите (дори и за техните критики) е завидна –

Кристо и Жан-Клод пакетират дори „Под в галерия“ (Baal-Teshuva, 1995). Истинският пробив е проектът им в Колорадо – той е радикален знак за промяна в метода – за тенденцията от терапевтичен (биофилен) характер, която предстои да се разгърне във втората част на тяхното творчество. Следва „Пакетиране на морски бряг“. След символното насилие върху природната среда, Кристо и Жан-Клод пакетират и паметника на Леонардо да Винчи в Милано. Изборът на обект е нещо като „социалнопсихологически профил на творческия акт“. И именно защото тук става дума за творчески акт, е уместно да се говори за цялостен творчески концептуален процес, а не за някакво единично, откъснато от контекста действие. Всичко, до което се докосват артистите, е нещо повече от творба в нейния статус от класическата епоха и изкуство – това е бизнеспроект, процес, пърформанс, молитва и медитация, включващи съпреживяване на много хора в едно творческо действие с Начало и Край. Още от самия старт на идеята имат много предварителна практическа работа, мозъчни атаки, скици и рисунки, комуникация с екипа и с отговорните институции, свързани в общ процес, който понякога продължава десетилетия (Baal-Teshuva, 1995).

В тази последователност на мисли нека се върнем към частните интерпретации на хората от публиката. В рамките на настоящото изследване проведехме асоциативен експеримент със студенти по време на лекция по Социална психология в СУ „Св. Климент Охридски“. Те получават проекти на Кристо и Жан-Клод, разглеждат ги за няколко минути и задачата им е да генерират асоциации и ключови думи, породили се в тяхното съзнание във връзка с наблюдението и подадени думи стимули. Тези асоциации в някаква, макар и може би незначителна степен заради ограниченията на извадка, са показателни за интерпретацията на публиката на пакетирането и забулването като техен творчески стил. Тук вероятно е редно да изброим и някои отговори на участниците в асоциативния експеримент. Асоциациите на стимула „боклук“ например са: „предателство“, „улица“, „община“, „крава“, „свиня“ и др.; на думата „опаковка“ – „защита“, „празно“, „подарък“, „прясно мляко“, „хартия“, „картон“. „Природа“ се асоциира с „покой“, „хубост“, „живот“, „естествена среда“. Сред асоциациите за „сграда“ са „дом“, „жора“, „офис“, „строителство“. Споменаването на „остров“ извиква препратки към „приятелство“, „ваканция“, „почивка“, „екзотика“, „море“, „мечта“. „Паметник“ отключва в изследваните млади хора мисли за неща като „памет“, „уважение“, „герой“, „Левски“. „Пътека“ пък се свързва с „живот“, „движение“, „колело“, „гора“. Асоциациите с „парламент“ също са разнообразни: студентите посочват „Вавилонска кула“, „власт“, „конституция“, „управление“ и дори „животни“. Какви ли асоциации биха изразили студентите със стимулната дума „бидони“? Обективно погледнато, бидоните са нещо, което трябва да пренесе енергия. Бидонът няма смисъл сам по себе си. Той е класически продукт на индустриалната епоха, в него се пренасят нефт, нафта и т.н. Когато става дума за утилитарната му употреба, естетическите чувства към него

са по-скоро негативни; надали някой би го определил като красив – той не се мисли като обект в категорията на естетическото. Изпразненият бидон при Кристо и Жан-Клод е символ на упадъчността на модерната епоха чрез един неин ключов символ: мястото, където се съхранява ценната течност петрол. Когато това място не служи по предназначение и когато генерираната от суровината енергия липсва, бидонът е продукт който на практика е индустриален отпадък. Бидоните символизират постмодерната ситуация. Те са част от логически бизнесцикъл, свързан с „обслужването на машината“. Специалното отношение към бидоните от страна на Кристо и Жан-Клод, тяхното превръщане в символ, е акт на протест, а това е важно: озоваваме се при последствията от грубата, дехуманизирана, деекологизирана индустриализация.

Първото радикално действие в проектите на Кристо и Жан-Клод – „Заграждане на улица“, може да се провиди като акт на протест и несъгласие с издигането на Берлинската стена. Комунизмът несъмнено е система на насилствената модернизация и индустриализация. Обикновено в рамките на тоталитарните режими на модерността машините и механизацията са издигнати в своеобразен култ, превърнати са в модерна религия по времето на комунизма, нацизма и фашизма. И тъй като комунизмът е насилствен тоталитарен режим, действащ по силата на принудата, наблюдават се и сили на отпор, опозиционни сили, ориентирани към граждански протест и свобода. Като свободни граждани, част от „отвореното гражданско общество“, Кристо и Жан-Клод са изразители „на духа“ на социалната ситуация, на определени масови обществени вълнения. Така те чрез „символно, творческо насилие“ протестирали срещу издигането на Берлинската стена, превърнала се в символ на комунизма. Те се намесват като опозиция там, където политиката на доминация и насилие нараства. Като цяло можем да твърдим, че съществуват два силни мотивиращи импулса към онзи момент, които се сливат в първия значим творчески акт на Кристо и Жан-Клод: (1) протест срещу упадъчността на модерната епоха и (2) протест срещу политиката на насилие, разделение и еволюционен регрес на комунизма – отделящ подчинените нации и хора в тоталитарна система на контрол и изолация. Като всички съвременни творци, Кристо и Жан-Клод експериментират с творческия си стил. Някои от проектите им имат подчертано „твърд“ характер и на практика не е възможно да се различи в детайли какво в крайна сметка е съдържанието на пакетажа. Други проекти са с „по-мек“, по-компромисен характер – в тях без особени затруднения наблюдателят е в състояние да зърне образа на Мерилин Монро например. На нивото на творческото действие няма насока или отговор за смисъла или същността на проекта. Артистът не дебатира. Той изявява. Тук е нашата съществена интерпретаторска роля – да се постигне разбиране у публиката на автентично смислово съдържание, особено във формите на изкуство, при които не доминира основният механизъм на социална комуникация на

Хомо сапиенс сапиенс – речта и вербалната комуникация. Ние подпомагаме публиката в процеса на „свързване на точките“ на дълбинно разбиране на смисъла на творческия акт и неговите слоеве в общ смислов континуум. Артистът, от своя страна, съвсем не е длъжен да обяснява посланията си, гледната си точка, страстта си, изобщо изкуството, което създава. Пакетирането при Кристо и Жан Клод е точно копие на модерното време, на „твърдите социални връзки“, които определяме като ядро на социалната онтология на модерното и постмодерното време. Тук възмущението и дебатът от страна на публиката трябва да се насочат не към шокиращия творчески акт от страна на твореца – реакциите към творчеството на Джаксън Полак например, а към реално съществуващото и реално проблематичното в рамките на съвременната епоха.

ТЕРАПЕВТИЧНО И БИОФИЛНО НАЧАЛО

Следващата втора фаза в творчеството на Кристо и Жан-Клод може да се определи като биофилна. Чрез своето творчество те са открити към послания и намерения, пряко свързани с глобалната екологична катастрофа, която предстои. Става дума за доминирането на човека в епохата Антропоцен. От психопатологична, клинична гледна точка претенциите за тотален контрол и власт върху времето и пространството често издават дълбоко разстройство на съзнанието – психоза, реакция на травма. Обратното, приемането на реалността, включването в процес на лечебна динамика и изграждането на взаимоотношения с цел възстановяване на нарушения баланс е ползотворен, продуктивен и терапевтичен процес, в който животът на планетата може да възстанови своята енергия. Това е биофилното, развиващо и динамично начало. То няма претенции за тотално величие, власт и свръхконтрол върху всичко останало, защото е по-скоро в логиката на жизнен поток в рамките на общия еволюционен поток на развитие на живота и биосферата. Съдържа своите естествени ограничения, прекъсвания и фази – има своята наследственост, „генетика“. В този ред на мисли вероятно посланието е, че бъдещата дълговечност, за разлика от претенциите на класическата епоха, се създава не чрез някакъв застинал във времето и претенциозен властови идеологически смисъл за вечност, а чрез активно, жизнено творческо действие, чрез ролята на твореца като сътворец, и на изкуството като сътворение в общото развитие на еволюцията на живота. Не може да се възпроизведе свят и цивилизация във вечността без нейните представители, без реалното живо съществуване на хората в баланс с околната среда. Това е илюстрация на друга тенденция на мислене и действие, противопоставяща се на некрофилната – на биофилното начало в човешката цивилизация, на неговото съществуване и утвърждаване. Живите системи със своето възпроизводство внушават безмерността на времето. А Кристо и Жан-Клод ни канят да съпреживеем

именно околната среда – като сцена на развитие на биофилното начало в човека, поставено в контекста на проблемите на съвременността. Близката ни околна среда е планетата с нейната сложна екосистема. Дори в рамките на биологичното възпроизводство да е имало доминиращи видове, които са поставяли останалите в подчинено състояние, никога досега един вид не е доминирал върху цялата земна екосистема и биосфера, не е предизвиквал промени в климата, сравними с планетарна геологична епоха, за да се роди в науката идеята за „Антропоцен“ (Revkin, 2011).

До периода на Новото време влиянието, което човека оказва върху околната среда, позволява нейното автономно възпроизводство. След Новото време и особено след развитието на индустриалната епоха и модерното общество процесите на свръхпроизводство и консумеризъм водят до радикална промяна на съотношенията. Като цивилизация започваме да упражняваме все по-голямо въздействие върху заобикалящата ни околна среда и особено върху състоянието на видовете и промяната на климата. Повече от 200–250 години този процес като икономическа и цивилизационна динамика е необратим. Никой биологичен вид в рамките на четирите милиарда години история на живота на Земята не е достигал до такова бързо изчерпване на общите биологични ресурси. Затова има научни основания да се твърди, че социалният характер на Хомо сапиенс сапиенс е свързан исторически с тежка некрофилна травматология от неговия произход и история на социално насилие, което сега се проектира върху живота като цяло. В момента наблюдаваме последствията от неговата глобална доминация, като водеща за съжаление е „некрофилната тенденция“ (Николов, 2018). Затова добрият, оптимален изход от тази вече създадена се драматична ситуация е отново да примирим представителите на съвременния човек с живота, да създадем „портал към нова биофилна цивилизация“. И да поканим представителите на „Антропоцена“ към нов човешки свят, изграден с нови основополагащи принципи, ценности и култура на взаимоотношенията. И поради факта, че на биологично ниво съвременният човек няма инстинктивни регулатори, които да го спрат по пътя му към самоунищожение и агресия (Logenz, 1966), това може да стане със средствата на иновативна „3D политика“, на автентичната наука и биофилни технологии, на икономика на знанието и неизчерпаемите ресурси, на биофилна култура и масово съзнание. Необходима ни е индивидуална и масова промяна към биофилност, „нов ценностен антропологичен модел“ на съвременната епоха. Както и, разбира се, отговорност за вече случилото се в предишните исторически епохи, включително и за преодоляване на тежката некрофилна травматология от нашия произход като биологичен вид. И тук е ролята на великото изкуството на нашата епоха. Кристо и Жан-Клод ни канят на австралийския бряг със своето пакетиране и забулване. В Колорадо, където отново създават сцена, околната среда се превръща в театър

(Baal-Teshuva, 1995). Величието и присъствието ѝ се субективизират в акт на забулване. Долината вече не е просто долина като географско или природно понятие. „Извайването ѝ“ се превръща в цял спектакъл, в „Шекспиров сюжет“ – драматургията е пренесена там. Както във всяка значима творба, присъства и очакването на великия творец: какво ще се случи, когато той обърне поглед към създаденото и отвъд него? Имаме и въпрос към публиката: „Какво ще открием зад завесите?“ При тази творба едновременно съзерцаваме величието ѝ, и се доближаваме до смисъла на драматургията ѝ. Как ни провокира това? Наследството на Шекспир и образът на Хамлет може би са точните аналози, тъй като става дума за вечната човешка драма – ние сме в ролята на Хамлет, поканени сме на мястото, където е извършено престъплението. И сме изправени пред радикални въпроси: „Какво обичаме?“, „С какво се свързваме?“, „Какво престъпление е скрито в съзнанието ни, в родовата ни памет?“ Вместо майката и вуйчото на Хамлет, както и цялата динамика в Датския двор обаче, днес можем да разпознаем тук не друга, а „Едиповата ситуация“. Акта на инцестно насилие. Какво табу обаче е прекрачено тук? Модерната епоха достига до немислими актове на насилие спрямо човека. Достатъчно е да споменем Холокоста, лагерите на смъртта, всички престъпления през XX век на нацизма и фашизма, на комунизма и националния и религиозен фундаментализъм, въплътени в авторитарни и тоталитарни режими, които вече категорично осъждаме и които ни отчуждават завинаги от поведението, изразяващо военно или друго надмощие, съчетано с насилие. Типичен съвременен пример сега е войната на Владимир Путин и неговия режим, авторитарно завладял Руската федерация, в Украйна. Сега сме на прага на следващата стъпка към осъзнатост на съществените избори, които е необходимо да направим. Природата, планетата Земя, плодородието на почвата, изчезващите завинаги стотици биологични видове обаче са екосистеми, които не могат да се персонализират – няма как да чуем „вика на болката и тяхното страдание“, за да реагираме, за да разберем, че нещо подобно се случва и се причинява от нас самите. Все пак съществуват два начина, по които насилникът може да бъде омилолюбив – няма да се спираме подробно на втория, но първият е у него да се предизвика емпатия към жертвата. Той трябва да я припознае в отношенията си и да отчете личната си отговорност, да се задейства в него механизъм на емоционална солидарност. Кристо и Жак-Клод правят точно това: канят ни да отидем при жертвите ни в този исторически момент. И ни задават въпроса: „Кои сме?“ и „Кои искаме да бъдем?“ спрямо избора ни по отношение на тях. А всичко това е изключително важно, защото жертва е именно околната среда и екологичната система, и животът на планетата Земя. Това е финалният акорд на „Цивилизация на жертвата“, на който обърнахме внимание в предишно наше изследване („Идеята за социална онтология и принципа на релевантността“, Николов, 2018).

Нека поговорим за създателите на „природния спектакъл“ Кристо и Жан-Клод по различен начин – те са родени в един и същ ден, час и година. По този начин може да бъдат уподобени на „Архетипа на първите хора“ – на Адам и Ева. Това със сигурност е основателно сравнение, защото в предишните епохи доминира патерналистичният ценностен модел – във всеки случай е подчертано „мъжкото начало“. Докато в съвремението в тяхно лице виждаме колективна творческа личност, архетип на творческия характер на човека отвъд биологичната идентичност на пола, определяща неговия социален статус, нова сакрална Андрогиния на човешкото единство. Да се върнем обаче на сцената, на двата мотива за поканата, отправена ни от артистите. Първият е „твърд мотив“ – грубо пакетирание, което напълно ни лишава от всякакво усещане за обекта. А вторият е „по-мек“, прозирен, в него обектът е мистично забулен, особено проектите им, пряко свързани с околната среда, въздух и вода. Не след дълго започваме да изпитваме дълбока заинтересованост, копнеж и привличане към този спектакъл. В сътворчеството си Кристо и Жан-Клод са драматурзи, а не артисти в класическия смисъл на думата. И от определен момент нататък в тяхната история е напълно оправдано да говорим за преход от криптотравматично към биофилното начало в тяхното творчество.

Кристо и Жан-Клод ни зареждат с творчески акт, ориентиран към края на XXI век – това е силен белег за следващата епоха. Те присъстват както в Постмодерната епоха, така и в съвремението на „Антропоцена“ и задават смесица от преживявания, ориентирани към бъдещето. Трудно е да кажем какво представляват техните проекти. В определен контекст може би дори туризъм?! Те канят хората на разходка из една островна система в Италия, предлагат им да се разхождат по току-що сътворена пътека от съвсем нетрайни материали, като че ли предложението е „да ходят по вода“ (проекта „Плаващите кейове“, 2014–2016 г.). Една от грешките, които прави традиционното мислене, е да реши, че тук става дума за конструиране на нови герои и наистина, всички елементи за това са налице при Кристо и Жан-Клод. Те обаче не се адресират чрез „кода“ на героичност на класическата епоха. При тях „Земята е героят“ – и сцената, и спектакълът; тя е новата сакралност. И макар обективно да знаем, че планетата ни не е личност, тя следва да получи подобаваща грижовност като наш дом. Днес става дума за нов ценностен антропологичен модел, противопоставен на антропоцентризма. Необходимо е да се предприемат мерки, които ще доведат до нормализация на биологичния часовник на планетата Земя. Направим ли онова, което зависи от нас, ще получим и шанс за отдиш, ще възстановим естественото възпроизводство в екосистемите на живота и на планетата като цяло. В наши дни повече от всякога е необходимо да се отърсим от застиналостта в старите исторически рамки – човешката цивилизация вече не е Западна или Източна, защото функционира единно, взаимно свързано в реално време като

общ човешки свят. Днес е по-адекватно да се говори по-скоро за изграждане на „портал към общочовешка цивилизация“, за общ цивилизационен жест на Човека спрямо Света. Дали обаче ни е останала известна религиозност в това отношение – вероятно ще попита някой? Има ли Бог във връзката между Човека и Света – сега, в тази критична ситуация? Тук до голяма степен отново срещаме идеята за антропоцентризма, за разбирането или за субективната антропоцентрична проекция на Бог, на онова, което човешки се претендира да бъде обожествено. Съществува и големият проблем на религиозния фундаментализъм, който регресира до политическа злоупотреба с религията. Упорито и надменно, в духа на Антропоцена, се уповаваме много повече на себе си, отколкото на Бог, и така успяваме да подменим дори автентично религиозното с някаква изкуствено създадена идеологическа стойност, подхранваме някаква нова „религиозна политическа идеология“ в служба на конкретни елити, а не на Твореца. От друга страна, разбира се, че Бог присъства в света ни – ако го възприемаме автентично като връзка между Човека и Света, като естествена близост. Ако направим препратка към генеалогията на Произхода и Христовата любов, саможертва и възкресение; към освобождението и просветлението на Буда и много други религиозни феномени, възстановяващи връзката ни с изконните биофилни ценности на Живота. И Светият отец – папа Франциск, призова да се мисли за Земята, да се отнасяме с нея като жива благословена реалност. Но съвсем иронично, колкото и възпламеняващо да говорят религиозните и политическите лидери и институции за това в момента, истинският прелом по темата ще настъпи не чрез абстрактни заявки, а чрез осъзнати и отговорни колективни действия. Затова Кристо и Жан-Клод са толкова специални – каква по-голяма претенция да бъдеш сътворец от това да се намесиш в най-интимните аспекти на творението? Да се ходи по вода – артистична метафора по стъпките на Исус. Досега в историята не сме наблюдавали подобна амбиция на артисти, съживяващи един от най-важните аспекти на метафизичната онтология (проектът „Плаващите кейове“, 2014–2016 г.).

ЛИТЕРАТУРА

- Бодрияр, Ж. (1996). *Към критика на политическата икономия на знака*. София: Критика и Хуманизъм.
- Фуко, М. (1992). *Думите и нещата*. София: Наука и изкуство.
- Николов, Н. (2018). *Идеята за социална онтология и принципът на релевантността*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Baal-Teshuva, J. (1995). *Christo & Jeanne-Claude*. Köln: Benedikt Taschen Verlag.
- Lorenz, K. (1966). *On Aggression*. San Diego: Harcourt Brace. (Original work first published 1963).
- Revkin, A. C. (2011). Confronting the ‘Anthropocene’. *Dot Earth*. The New York Times.

ИНТЕРПРЕТАТИВНА СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ НА ИЗКУСТВОТО: ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ВЪЗМОЖНОСТИ

гл. ас. д-р **Найден Цеков Николов**

*Катедра „Социална, организационна, клинична и педагогическа психология“
СУ „Св. Климент Охридски“
niknay@gmail.com*

Найден Николов. ИНТЕРПРЕТАТИВНА СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ НА ИЗКУСТВОТО: ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ВЪЗМОЖНОСТИ

Методологията на интерпретативната социална психология на изкуството можем да определим като картографиране (mapping) в рамките на социално-психологически семантичен континуум, в който интерпретираме трите основни феномена в процеса на изкуството: творец, творба и публика (епоха). Този семантичен континуум е в пряка връзка със социално значимите исторически феномени на социалната онтология и на динамиката в развитието на първичния и вторичния ценностен антропологичен модел. Важно предимство на интерпретативната социална психология е възможността да се разкрие предикативната сила на изкуството във връзка с промените на социалната онтология, които може да настъпят в бъдеще. Има възможност да се постави на обективна, научна основа връзката между финанси и изкуство – предикативен анализ на инвестициите в изкуство.

Ключови думи: интерпретативна социална психология на изкуството; скрити послания и значения, свързани с личността на автора, ценностно-антропологичен модел на епохата, динамика в развитието на социалната онтология

Nayden Nikolov. INTERPRETIVE SOCIAL PSYCHOLOGY OF ART: RESEARCH OPPORTUNITIES

The methodology of interpretive social psychology of art can be defined as mapping within a social psychological semantic continuum in which we interpret the three main phenomena in the process of art: artist, work, and audience (era). This semantic continuum is in direct relation to the socially significant historical phenomena of social ontology and to the dynamics in the development of primary and secondary value anthropological models. An important advantage of interpretive social psychology is the ability to reveal the predictive power of art in relation to changes of social ontology that may occur in the future. There is an opportunity to put the

relationship between finance and art on an objective, scientific basis – a predictive analysis of investment in art.

Keywords: interpretive social psychology of art; hidden messages and meanings related to the personality of the artist, value-anthropological model of the era, dynamics in the development of social ontology

ЗАЩО Е НЕОБХОДИМА ИНТЕРПРЕТАТИВНАТА СОЦИАЛНА ПСИХОЛОГИЯ НА ИЗКУСТВОТО?

Във всяка драма, например при Шекспир в „Хамлет“, има един ключов въпрос, който фокусира цялата динамика на смисъла. В „Хамлет“ това е въпросът, зададен от него самия. „Хамлетовият въпрос“ в това изследване е защо е необходимо то, каква е разликата, каква е уникалността на интерпретативната социална психология на изкуството? Защо трябва да направим тази стъпка в реалността на съвременната наука – какъв е залогът, каква е необходимостта? Имаме предвид науката социална психология и феномен в рамките на нейното развитие. Колкото и да се стремим да интегрираме и други гледни точки в подобна методология, това е смислено точно в ядрото на идеята за интерпретативна социална психология и връзката ѝ със социалната онтология.

Обикновено интерпретацията работи с определени очевидности, които са на повърхностно, на първично ниво на това исторически базирано възприятие, на удостоверяването им като историческа фактология. Без съмнение художественото произведение е такава културно-историческа очевидност. В класическата епоха има известна неяснота по отношение на психологическите, социалните и антропологичните особености на личността на твореца, неговия контекст и тяхната връзка с творбата. Фокусът на „археологическото“ изследване като интерпретация на класическата епоха е разкриване на влиянието на твореца чрез възплъщаването на творческия му акт в творбата. Затова обикновено интерпретацията „мисли творбата“ като първична историческа фактология и очевидност, с която преди всичко се започва. В този смисъл на думата в историята на изкуството се говори за велики творби, които привличат с особен „магнетизъм“ интерпретатори. Може би тяхното величие и публичен ефект е точно в интерпретациите, които масово се предприемат в опита да се разкажат в тях тези „магнетични“ за аудиторията сюжети, да се изясни какво точно те изразяват, какъв е техният смисъл, конструиран от твореца. Интерпретацията в историята на изкуството непременно изисква да се отнесем както към творбата, така и към твореца и неговата специфична историческа констелация. Става дума за социалнопсихологическа интерпретация, базирана на разкриване на „ключови механизми“, които са „ядро“ на социалната онтология за съответната епоха, общес-

тво, културна идентичност. Интерпретацията изисква да достигнем до определен тип обяснение, разбиране, смисъл, които не са прозирни на нивото на обичайна историческа фактология за творбата – нещо отвъд традиционния исторически смисъл и художествено преживяване, популярно до този момент. Нещо повече от традиционния поглед и неговия анализ. Какви са проблемите пред подобна интерпретация? Първият и най-важен проблем, който е засегнат и в изследването „Идеята за социалната онтология и принципа на релевантността“ (Николов, 2018), е: интерпретаторът да проектира неосъзнато и безкритично върху творбата, твореца или историческия контекст собствените си смислово-ценностни основания и предразсъдъци. Проектирайки тези основания, той може да рискува научния характер на подобно изследване. То се проявява като неавтентично и свързано преди всичко с естествения механизъм на безкритично действаща и възприета „антропоцентричност“ на изследователя. Когато правим подобна несъзнателна проекция като интерпретатори, откриваме в творбата и в творческия акт на твореца смисъл, който е различен от този, който автентично е бил заложен и изразен от него. В известен смисъл това е елемент на фалшификация по отношение на смисъла. Всъщност ще разкажем история, която не е автентична за творбата, твореца и тяхната културно антропологична констелация, а по скоро за нас самите. Това е предварително намерение, много често напълно безкритичен и несъзнателен процес – вероятно защото имаме дълбоки несъзнателни ценностни нагласи и социално-перцептивни неврологични структури, които създават потребност да удостоверим нашата интерпретативна гледна точка като специфичен онтологичен център – на „пределно и крайно дефиниране на реалността“, около който да се структурира смисълът на всичко останало. Това е основният риск от подобна неререформирана и масова гледна точка в дискурсите с претенция за научност. В известен смисъл точно това ме отчужди от анализа на Мишел Фуко по отношение на Диего Веласкес (Фуко, 1992). Той използва примера с Веласкес не за да разбере смисъла на *Las Meninas* като „огледало на класическия порядък“ и неговите динамични трансформации, не да реализира автентичен „прочит“, а като допълнение, фрагмент към неговия собствен анализ, в който да покаже как се променя „кода“ на дадена култура и как едно произведение на изкуството може да служи като емблема на тази промяна, всъщност, за да реализира корпуса на собственото си изследване. *Las Meninas* и подходът на Веласкес, неговият социологически контекст, автентичното състояние на взаимоотношенията, които разкрива, неговото откривателство и промяна, граничещи с гениалността и представляващи своеобразно „престъпление към класическия ред“, не е провидяно от Мишел Фуко, защото това не е била неговата цел.

От структуралистка гледна точка на него му е необходимо да намери проекция на идеята за промяна на „ядрената структура“ в дадена културна констелация, да се позове на съответните факти, които проучва само в тази степен, в която те са полезни за частната му идеологическа интерпретация, която се възприема за универсална. Точно в това е разликата между науката и идеологията. В рамките на научния подход сме длъжни да приложим „принципа на релевантността“ – не ние и нашата гледна точка са важни, а как ще взаимодействаме с разбиране и емпатия с творбата и твореца, как ще разкрием автентичната творческа ситуация в рамките на изследвания дискурс и неговата фактология. Съвместно с процедура на самокритичност и реформираност на нашите дълбинни ценностни основания и предразсъдъчни нагласи, които да възприемем като „особени“, а не „универсални“, с ясно дефиниране и осъзнатост на спецификата, различието и границите в собствения ни първичен и вторичен антропологичен модел на идентичност. В предишно изследване акцентирахме върху това приложение на „принципа на релевантността“ (Николов, 2018). Това е изключително необходима научна практика, защото като изследователи много често сме в „ситуация на превод“ без пряк достъп до онтологията на другата култура, особено при историческа дистанция във времето. Нуждаем от „малки скачвания“, смислови връзки, своеобразни „посредници“ в рамките на епохата, от техните интерпретации и разкази, чрез които правим дискурсивен „ансамбъл“ около творбата, твореца и значимите обстоятелства в съответната култура, които като изследователи реконструираме, за да се доближим фактологично до автентичния им смисъл. Характерно за него е, че той съществува независимо от нашата воля, от нашата предразсъдъчна гледна точка и нагласа, обективно като самостоятелен онтологичен факт в корпуса на човешката култура и цивилизация. Това е нашата „мяра за изследване“, пораждаща феноменологичното поле на нашата наука – според краткия и граничещ с гениалността израз на Елиаде: „машабът твори феномена“ (Елиаде, 1995). Това е дълбокият ни респект като интерпретативни социални психолози и уважение към съответната социалната онтология, чийто израз е творецът, творбата и „ансамбълът от взаимоотношения“, на които тя е смислов център; дълбокият респект към тяхната онтологична автентичност и самостоятелност. „Прогресизмът“ е форма на насилствено развитие, на насилствена модернизация. Ще открием този механизъм на действие в много негови социални и исторически прояви, включително и в науката – натиск към автентичните обстоятелства за промяна, който не е свързан с уважение към органичната идентичност на изследваните феномени, а обратното, те са просто „един материал“ от социален, културен или психологически порядък, за да може да се утвърди по-висша, доминираща еволюционно, модерна гледна точка на развитието. Тя обикновено се приема за такава, защото зад нея съществува военна или властова доминация върху съответната културна идентичност или има претенциите за това. Това е неправомерен и насилствен подход към

съответната културна идентичност – приложение на метода на интерпретацията като директна онтологична намеса, насилствено внедряваща чужд собствен смисъл. Рушаща автентичния смисъл на съответните феномени и „вземаща“ определени елементи от „тяхната разруха“ за конструкция на „нещо трето“. Много често то е част от собствена идеология или от политическите митологии на Модерното време. Това е злополучният опит определени форми на социалната наука в лицето на т.нар. „-изми“ да демитологизират и да лишат от субективен общностен смисъл и онтологична валидност класическите религиозни системи, за да заемат политически тяхното място, да се изградят нови „научни религии“ (Николов, 2018).

ОСНОВНИ ТЕОРЕТИЧНИ И ЦЕННОСТНИ ДОПУСКАНИЯ: ПРИНЦИПЪТ НА РЕЛЕВАНТНОСТТА

Мишел Фуко реализира своята научна идеология, използвайки отделни елементи за нея, без да проведе пълно органично проучване, което науката дължи на приноса на Диего Веласкес чрез творбата му *Las Meninas* и неговия стил като цяло. В опозиция на подобен подход е необходимо да приложим принципа на релевантността към творбата, автора, културния контекст и автентичната генеалогия на произхода. Релевантността изисква да почитаме, да интерпретираме с емпатия и респект автентично заложеното съдържание. Епохата „говори“ чрез своите автори и в тази посока можем фактически да удостоверим специфичните промени в „нейния код“, за да прозрем и оттук да направим изводи за ролята на конкретния феномен на изкуството, съотнесен към разбирането ни за нея. Така можем да разкрием и специфичните промени в ядрото на ценностния антропологичен модел на епохата по напълно обективен начин (Николов, 1998). Пътят на автентичната наука е различен – изследвайки творбата, интерпретираме „чрез“, а не „срещу“ нейния автентичен онтологичен контекст. В края на краищата основната цел е да достигнем до фактологичен и обективен смисъл. Тук предимството около темата за Веласкес и *Las Meninas* е фактът, че 400 години след създаването на творбата, тя не е „прочетена“ и разбрана до край. По този начин можем да достигнем до послание, което е криптирано в творбата от твореца с метакомуникационен стил поради неприемливостта да бъде споделено директно. Става дума за разкриване на „подривен смисъл“ за доминиращата социална онтология към момента, който не е очевиден поради факта на своята криптираност от автора. Той може да се свърже с такива нейни слоеве или еволюционни перспективи, които са нежелани и потиснати в ситуация на актуално еволюционно напрежение – които тепърва предстоят исторически и еволюционно да се разгърнат в бъдеще (Николов, 1998).

Вторият пример за регрес на интерпретацията в полето на феномените на изкуството, който можем да посочим, е подходът на Зигмунд Фройд по отноше-

ние на анализа на гениалността на Леонардо да Винчи. Това е пример за нерелевантност в психологията и психоанализата не само като индивидуална интерпретация на определена творческа личност, но и на колективни цивилизационни феномени. Произведенията и творческият подход на Леонардо да Винчи са колективен, цивилизационен принос и феномен от върхов характер. Напълно понятно е обвинението на редица автори в редуционизъм в интерпретацията, споделена от Зигмунд Фройд в „Един спомен от детинство на Леонардо да Винчи“ (Фройд, 1991), например критиката на Ерих Нойман (Нойманн, 1954) от гледна точка на аналитичната психология, която е много сериозно аргументирана. За съжаление точно този дебат е най-популярният в зараждащата се психология на изкуството. Той предизвиква изключително широк медиен и публичен интерес. Целта на проучването на Фройд не е във връзка с изясняване на специфичния и изключителен принос, който бележат личността и творбите на Леонардо да Винчи по отношение на промяната на ценностния антропологичен модел на епохата, а странното му „откритие“, че източникът на подобна „гениалност“ е проблем на хуманитарната биология – парадоксален извод и за самата психоанализа – метода, който точно в този момент Фройд развива. Защото това е подходът на Фройд, който е предположен преди самия анализ на психоаналитична основа. Той обявява, че психоаналитичната научна интерпретация не може да реши проблема за травматологията от детството и последващата гениалност на Леонардо да Винчи. Според Фройд друг човек, поставен в същите условия, ще е изцяло в плен на своята психична патология и пасивна хомосексуална нагласа. Единственият начин да обясним факта, че Леонардо не е в подобен статус, е да стигнем до корена на предразсъдъка, на идеологията, която Фройд несъзнателно изповядва по отношение на своя „модел за личност“. Този фундамент, който установихме в предишно изследване (Николов, 2001), е проява на „биологичен фундаментализъм“, опит всички ключови феномени на социалното и психичното развитие да се обяснят като епифеномени на човешката биология, а по-късно в историята на науката – и на човешката генетика. В рамките на Модерната епоха това е „масовото увлечение“ по генетиката и биологичните структури, един „биологичен фундаментализъм“, от който се очаква да реши основните социални и икономически проблеми на епохата. Гениалността на Леонардо според Фройд може да се обясни единствено от науката за човешката биология. Само тя може да даде отговор за гениалния му творчески потенциал, възможности за трансформация и сублимация. Вероятно има известна научна истина в подобно наблюдение и не бива лековато да отхвърляме подобна хипотеза независимо от обективните трудности да се проведе щателно фактологично изследване. Това ли е обаче основният подход, обясняващ привлекателността и „магнетичността“ на усмивката на Мона Лиза и „загадките“ в много други произведения и изобретения на Леонардо, останали без дълбинно раз-

биране? Осмислящ неговия цялостен цивилизационен принос, изпреварил времето на социална и технологична еволюция с над 400 години? Вероятно биологичните и генетичните изследвания няма да могат да ни дадат отговори на подобни съществени въпроси в областта на интерпретативната социална психология на изкуството и на оценка на даден творчески цивилизационен принос в развитието на социалната онтология.

Това е категоричен пример за редукция, за „елементаризиране“ в използвания научен метод. Мотивът за подобна редукцията е да се направи такава интерпретация, която е понятна и разбираема за масите и широката публика, а не само за подбран научен елит. По този начин Фройд се радва на изключителен интерес – той демитологизира величавите фигури от миналото. Проявите на гениалността и величието всъщност се оказват много проблематични и сравними с „психологията на средностатистическия човек“. Това е изключителна възможност да се привлече неговото внимание – тази развиваща се популярна култура от медиен характер, която има потребност от създаване на съдържание и „продажба на модерните митове“. Този „разказ“ на Фройд не е от научен характер, а е по-скоро продукт на „научнопопулярна журналистика“, това е акт не на автентично научно изследване, а на създаване на текст, свързан с очакванията на масовата публика. Известна проява на популизъм от страна на родоначалника на психоанализата. Копнежът на Фройд е да се отличи и да е популярен. А публиката очаква точно това – „интрига с гениалността“ и „демитологизиране на кумирите“ от миналото, ясен и категоричен отговор на сложни и комплексни проблеми, които да може да си обясни на всекидневен за модерното време „език на реалността“. Няколко десетки години по-късно евгениката, идеята за генетиката, за изключителната хуманитарна биология като основа за гениалността и величието, но не на отделната творческа личност, а на цели етноси и нации ще доминира и това ще е в основата на идеологиите на нацизма, фашизма и други етнонационални политически религии и псевдонаучни „-изми“, които много прецизно и критично анализира като масови душевни състояния Карл Густав Юнг (Юнг, 2019). Това е „духът на времето“, който Фройд несъзнателно проектира в своето изследване, независимо от факта, че по произход е свързан пряко с еврейската традиция и култура, която става жертва на подобни разбирания и идеологии. Това е „типът наука“, който се прави към онзи момент – голяма част от изследванията са критически нерелевантни и нямат научен характер. Те са прояви на частни или глобални политически идеологии, прояви на зараждащият се „сциентизъм“ – идеята науката да де изгради до статус на нова доминираща религиозна идеология по подобие на религията в класическата епоха. Така тя се съчетава с този копнеж на масите за еднозначен и семпъл отговор на сложни и комплексни проблеми, нещо което в дълбоката автентична научна традиция никога не е било факт и доминиращ подход. Тук са значими и

последствията от насилствената прогресистка модернизация и доминиране на „образа на Машината“ като основна онтологична метафора на епохата, която определяме като Модерност – специфичен „ядрен код“ на промените в Западната цивилизация в края на XIX и в началото на XX век. Ето още един пример за проблем в интерпретацията, който определихме като регрес – защото регресира много по-комплексен смисъл в изследване, което трябва да се интегрира. Специфичността и рискът да се отнесем към личността на Леонардо да Винчи с подобен регресивен модел на изследване, е наистина много голям поради величието и интегритета, които той постига. Това е проява на нищетата във възможностите за разкриване на смисъл, за „прочитане“ на изключителния творчески цивилизационен принос на твореца, за необходимост от комплексност на изследването – точно тези аспекти подчертават уникалността на гледната точка на феномена на интерпретативна социална психология на изкуството и неговата необходимост. Защото именно в тази гледна точка ще се срещнат традиции, които са били в отделни и несвързани „анклави“ на интерпретацията, не са били интегрирани в рамките на феноменологично поле на анализа, научен метод и общ дискурс. Как клинични изследвания, хуманитарна биология, генетика, психопатология може да се интегрират с историография, политология, социология, културна антропология и религиозна феноменология? Точно в тази специфична пресечна точка на интерпретативната социална психология и социална онтология можем да предложим подобен интегритет. Защото интерпретираме много комплексни феномени, които не може да се обяснят еднопланово само с един от тези научни „срезове“. Видяхме какъв е рискът от регрес на интерпретацията и при двата примера, посочени по-горе в текста – подходите на Мишел Фуко и на Зигмунд Фройд, при които доминира една-единствена идеологическа гледна точка. Точно в тази специфична историческа рамка и генеалогия на науката в момента се появява необходимостта от синтез на нов метод, който има върхово постижение по отношение на комплексността на изследването и способността за дълбинна и обективна интерпретация на феномените на изкуството и социалната онтология. При наличието на технологиите на Изкуствен интелект и новите възможности, които предстоят пред интелектуалното и технологичното развитие на човека, не трябва да регресираме пред сложността и комплексността на феномените – имаме много нови инструменти и научни възможности, с които предишните поколения изследователи не са разполагали. Това е специфичното за конструктивния тип интерпретация на социалната психология на изкуството – тя няма да доведе до „опростяване“ на механизмите на разбиране, което е естествена човешка характеристика на социалната перцепция. Обратното, ще може да обясни понякога неочевидното участие на твореца в конфликтността на епохата; ще очертае автентично величието и уникалността на неговото творчество. При анализираните случаи на Леонардо да Винчи и

Диего Веласкес много по-рано (400–500 години например) се демонстрират социални и технологични реалности в тяхното творчество, които предстоят да се случат в далечното бъдеще, които не са прозирни за хората от тяхната епоха и за много от интерпретаторите им след нея. Какви последствия би имал подобен „прочит“? Подобен подход може да определи с висока степен на вероятност и научна достоверност кои произведения или творчески подходи са изключително иновативни и всъщност определяме като гениални не заради генетиката на техните автори.

Показателен пример в това отношение е съдбата и творчеството на гениалния физик Стивън Хокинг, който има сериозен неврологичен проблем и заболяване. Диагнозата на официалните медицински власти го обрича на гибел за не повече от две години. Той обаче не се отказва и избира да се бори с последствията от това състояние. Благодатно изключение на развитието, което е показателно за психологията на творчеството, креативността и най-високите човешки постижения. Вероятно въпрос на невропластичност, на характер, на ценностна система и подкрепа от страна на иновативни организации, които технически подпомагат решаването на проблемите на неговата комуникация и психично развитие (Хокинг, 2020). Трудно може такъв акт на величие, който следва и отваря „портала“ на изключителните постижения и възможности, да бъде обоснован само с човешка биология и генетика – всъщност той се осъществява въпреки тях. Реалният пример на Стивън Хокинг е „другата страна“ на идеята за гениалността на Леонардо да Винчи, разказана от Фройд. Така че подобна интерпретация на социалната психология на изкуството и творчеството няма да регресира до подобни семпли обяснителни механизми, които всъщност са не толкова свързани с научно обяснение, а по-скоро с наличие на специфична „идеология“, с опит даденият изследовател да проектира върху изследваната творба и автор собствените си предразсъдъци и несъзнателни ценностни нагласи. Великите автори и творби са „магнит“ за такъв тип проекции – интерпретаторите регресират пред тях. Това са десетки и стотици хиляди интерпретатори и интерпретации пред „портала на световите“, които тези велики творби и личности създават. Предимството на интерпретативната социална психология на изкуството е, че имаме автентични научни отговори, които се базират на фактология и приложение на „принципа на релевантността“ към съответната социална онтология и нейните феномени. Те са комплексни и разнообразни, интегриращи различните гледни точки на науките до този момент, които не са били съвместими в един комплексен анализ. Освен тази фактология, със сигурност ще може да дадем обективни и научно базирани отговори на основните важни въпроси, свързани с феномена на изкуството, например: „Защо точно това произведение?“; „Защо този исторически преход или набор от произведения в

него?"; „Защо точно този автор и неговият стил са в основата на трансформацията към величие и имат изключителен принос за епохата?“ и т.н. Най-вероятно това ще е особено ценно от финансова гледна точка – при аргументирани инвестиции в изкуството. Наличието на подобен предикативен анализ е изключително полезно дори по отношение на неразкрити все още факти и обстоятелства от историята на изкуството – примери, които посочихме в предишни наши изследвания за Леонардо да Винчи и Диего Веласкес. Виждаме, че в рамките на стотици години дадено произведение може да не е правилно интерпретирано заради енигмата, целенасочено заложена в него от неговия автор. Това е точният феномен в научен смисъл на думата, който може да направи тази важна оценка. Тук можем да имаме и много по-мощен интерес към бъдещето и механизма на откриването на тази констелация от феномени, които правят уникалността на подобно творческо действие възможно. В този научен подход може да се достигне до изключително важна закономерност: „Как се реформират и еволюират системите на творчество и креативна продуктивност?“ Можем със щност да открием много близък консистентен еволюционен механизъм независимо от епохите, в които това се е случвало, без да регресираме към обяснения, които са тип „идеология“ или принизяващи приноса. Това са част от уникалните и иновативни възможности на метода на интерпретативната социална психология в сравнение с историята на интерпретациите.

РАЗЛИКИ С ТРАДИЦИОННИТЕ ПОДХОДИ НА „МИКРОСОЦИАЛНАТА ПСИХОЛОГИЯ“

Сравнението с популярните форми на „онтологични интерпретации“ в съвременната социална психология е засегнато в предишни изследвания, свързани с приложението на „принципа на релевантността“ (Николов, 2018). И това е обоснована критика по отношение на „микросоциалната психология“. Тя е „в плен“ на сциентизма, както го описахме по-горе, и на определена визия за социалната психология, която е изключително ограничена. Това е визия, която вместо да разкрие пълния ѝ потенциал на ключова наука за човека и обществото, обратното, я регресира до микро-, неавтентични и незначителни изследвания на общото съвременно цивилизационно развитие. Както виждаме от анализа на конкретни случаи, подобни творчески актове и феномени на изкуството са изключителна „лаборатория“ в самата социална реалност на проявите на човешко величие, на изключителни постижения, които не са рутинни и не могат да бъдат достъпни със средствата на класическата „микросоциална психология“. Каква е вероятността да срещнем в нашата изкуствено създадена лаборатория „Леонардо да Винчи на съвременната епоха“? Изключителността и гениалността са единични феномени, не от масов статистически характер – използването на регресивни статистически методи, които са базирани на средната

норма, всъщност анулира възможността да разберем еволюционно по-високото развитие, да провидим иновативното изключение. Много често анализът на изключението е много по-важен и ценен, отколкото анализа на средната норма. В тези тесни научни рамки не може да се реши най-важният проблем в момента: „Кои са бъдещите гении и таланти на епохата и техните произведения, къде е социалният и технологичният контекст, в който те разкриват творческите си възможности“. Говорим за тази необходимост от перспективата на „Четвъртата индустриална революция“ и „Икономиката на знанието“. В предишни изследвания показахме как тези процеси се развиват извън рамките на социалната психология и психологията като цяло. Повече от 80 години тя е в криза на микромасштаба и бюрократизацията като научна идеология, с наличието на малки продуктивни изключения, например „критическата социална психология“ (Георгиев, 2021). За голямо съжаление не можа да продължи изключителните традиции, които са положени при старта на психологията от нейните ключови автори като Вилхелм Вунд, Карл Густав Юнг, Зигмунд Фройд, Ерих Фром, Емил Дюркем и френската школа. Разбира се и с изследванията на много други продуктивни и автентично творчески настроени автори, включително и в български условия, които ни е трудно да изброим в подробности. Проблемът е в това, че творческите и продуктивните изключения все още не определят доминиращата тенденция – цел, която е необходимо да се постигне.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев, Л. (2021). *Творческите предизвикателства на критическата психология 2*. Колективна монография. София: УИ Св. Климент Охридски.
- Николов, Н. (1998). Социалнопсихологическа интерпретация на творбата на Диего Веласкес „Las Meninas“. *Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“*, книга Психология, 91.
- Николов, Н. (2001). Фройд и Леонардо – продължението на един дебат. *Годишник на Бургаския Свободен Университет*, 6.
- Николов, Н. (2018). *Идеята за социална онтология и принципът на релевантността*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Фройд, З. (1991). *Един спомен от детинство на Леонардо*. София: Български художник (Оригинално издание 1910).
- Хокинг, С. (2020). *Моята кратка история*. София: Бард.
- Юнг, К. Г. (2019). *Автобиография. Спомени, сънища, размисли*. Плевен: Лега Артис.
- Елиаде, М. (1995). *Трактат по история на религиите*. София: Лик (Оригинално издание 1949).
- Нойманн, Э. (1954). Леонардо да Винчи и архетип Матери. *Психоанализ и искусство* (с. 95–152). Москва: Ваклер.

ПСИХОЛОГИЯ НА РАЗВИТИЕТО

РЕДАКТОРИ НА СЕКЦИЯТА
проф. д.пс.н. Пламен Калчев
гл. ас. д-р Светлина Колева

DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY

SECTION EDITORS
Prof. Plamen Kalchev, D.Sc.
Chief Asst. Prof. Svetlina Koleva, Ph.D.

ПРЕХОДЪТ КЪМ ПЪРВИ КЛАС – СТРАХОВЕ И ОЧАКВАНИЯ ПРИ ДЕЦА И РОДИТЕЛИ¹

докторант **Боряна Атанасова Теодосиева**
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
bteodosieva@phls.uni-sofia.bg

Боряна Теодосиева. *ПРЕХОДЪТ КЪМ ПЪРВИ КЛАС – СТРАХОВЕ И ОЧАКВАНИЯ ПРИ ДЕЦА И РОДИТЕЛИ*

Кризата на седмата година и преходът към постъпване в първи клас изправят детето и неговите родители пред редица предизвикателства. Целта на изследването е да установи кои са най-често срещаните страхове при децата през този период, както и степента на припокриване и различие с притесненията на техните родители. Изследвани са общо 97 деца от 4-та група в ДГ и техните родители. Получените данни при децата показват, че повече от една трета от тях признават, че имат страхове, свързани с училището, най-често страх от провал, сепарационна тревожност, страх от агресия и тормоз от връстници, социална тревожност, страх от самота и липса на приятели. По-малко от една трета от родителите познават страховете, които децата им изпитват като бъдещи първокласници. Разминаванията между родители и деца са показателни за затрудненията, изпитвани от родителите при разбирането на емоциите и страховете, които децата имат. Изследването разкрива необходимостта от по-задълбочено запознаване на родителите с проявите на кризата на седмата година, което би предоставило нови възможности за социално-емоционална подготовка и подкрепа на бъдещите ученици.

Ключови думи: детски страхове, училище, първи клас, криза на седмата година, родителски страхове

Boryana Teodosieva. *THE TRANSITION TO FIRST GRADE – FEARS AND EXPECTATIONS OF CHILDREN AND PARENTS*

The crisis of the seventh year of life and the transition to entering the first grade confront the child and their parents with a number of challenges. The purpose of this study is to identify the most common fears children have during this period, and the degree of overlap and difference with their parents' concerns. A total of 97 children

---

¹ Авторът изказва благодарност на всички деца и родители, участвали в изследването, както и на директора и педагогическия персонал в ДГ28 „Ян Библиан“, София, за тяхната отзивчивост и съдействие в процеса на провеждане на изследването.

from the 4th group in the daycare and their parents were studied. The data obtained from the children showed that more than one third of them admitted to having school-related fears, most commonly fear of failure, separation anxiety, fear of aggression and bullying by peers, social anxiety, fear of loneliness and lack of friends. Less than a third of parents know the fears their children have as future first-graders. The gaps between parents and children are indicative of the difficulty parents have in understanding the emotions and fears their children have. The study reveals the need for parents to become more familiar with the manifestations of the crisis of the seventh year of life, which would provide new opportunities for social-emotional preparation and support for future students.

Keywords: children's fears, school, first grade, crisis of the seventh year of life, parental fears

ВЪВЕДЕНИЕ

„Природата иска децата да бъдат деца, преди да станат възрастни. Ако нарушим този ред, ще произведем скорозрели плодове, които не ще закъснеят да се развалят, ще имаме млади доктори и стари деца.“ – Жан Жак Русо

Подобно на родителите, децата също преминават през различни кризи в своето развитие. Един от най-трудните и изпълнен с предизвикателства период е т.нар. криза на седмата година и преходът към постъпване в първи клас. Често промените, които настъпват при бъдещия първокласник, започват още след навършването на шестата година. Макар и все още да се вълнуват от най-новите видове играчки, малките все повече започват да осъзнават своята роля на бъдещ ученик и това ги тревожи и ги кара да изпитват различни страхове. Не малък брой от бъдещите първокласници, посетили кабинета на психолога по заявка на разтревожените си родители или насочени от учителите в детската градина, демонстрират притеснителна емоционална симптоматика като засилване на различни страхове, повишена тревожност, тикове, гризане на ноктите, или физиологична картина, например чести коремни болки, главоболие, енуреза, енкопреза и др.

Тръгването на училище бележи прехода към средното детство и усвояването на грамотността. В училище децата откриват собствените си и чуждите уникални способности, развиват чувство за морален ангажимент и отговорност (Бърк, 2012). Кризата на седмата година е един от най-трудните периоди и за детето, и за родителите. Цялата семейна система е изправена пред предизвикателствата на жизнения цикъл и прехода към следващия етап на развитие – от семейство с малко дете към семейство с ученик.

ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПЕРИОДА НА РАЗВИТИЕ

Физически, преходът от четвърта група към първи клас се свързва с постепенно изменение и нарастване на организма. Костите продължават да растат и да се разширяват, а млечните зъби постепенно се заменят с постоянни. Децата развиват все повече способности като гъвкавост, равновесие, сръчност и сила, което се наблюдава най-отчетливо в двигателните игри. Едновременно с това фината моторика все повече се подобрява, което подготвя бъдещия първокласник за овладяване на ръкописното писане.

Според Жан Пиаже – един от доайените в детската психология, когнитивното развитие на 6–7-годишните се свързва с преход от предоперационален стадий към стадия на конкретните операции. Периодът се характеризира с логично, гъвкаво и организирано мислене на децата и повишена способност за решаване на проблеми. Увеличава се скоростта и способността за преработка на информацията, а едновременно с това се наблюдава по-селективно внимание и подобряване на паметовите стратегии. Ограниченията на периода в когнитивната сфера се отнасят до трудността за разбиране на абстрактни идеи.

В социоемоционално отношение бъдещите първокласници се намират в преход от стадия инициатива срещу вина (3–6 г.) към трудолюбие срещу малоценност (6/7 г. – пубертет) според теорията за социалното развитие на известния психоаналитик Ерик Ериксън. Важността на този момент се свързва с усвояването на качества като компетентност, способност за по-добро разбиране на себе си в сравнение с другите, както и затвърждаване на самооценката. Връстниците и учителите стават все по-важен контекст на развитието. Трудолюбието според Ериксън помага за изграждането на положителна, но реалистична Аз-концепция, гордост от постиженията, както и поемане на нови отговорности и желание за сътрудничество. От друга страна, малоценността на този етап се свързва с песимизъм и неувереност на децата в собствените им способности. Това чувство на неадекватност може да се развие, когато животът в семейството не ги е подготвил за училищния живот или когато учителите и връстниците реагират отрицателно, разрушавайки представата на децата за компетентност и овладяване (Бърк, 2012).

„Кризата на седмата година“ според културно-историческата перспектива на именития руски учен Лев Виготски, се свързва в нравствена посока със загуба на детската непосредственост и наивност. С напредването на възрастта и натрупването на повече познания и опит в социалните взаимоотношения се появява по-съзнателен самоконтрол.

Друго важно постижение от новата промяна за детето е, че то „става активен участник в социалната ситуация“, учи се да прави избори и да изразява и да

отстоява желаниа. Това помага на седемгодишния човек да преразгледа вътрешния и външния си образ с оценките на околните и така да изгради индивидуална представа във възприемането за собствената си личност.

Като наблюдавана трудност в детското поведение през този период се демонстрира свръхчувствителност към обкръжението, както и към мнението на другите извън семейството – връстници, учители. Отчетливи симптоми на поведението и преживявания на детето през кризата са затвореност или свръхчувствителност към оценките на околните. От друга страна, може да се наблюдава силно арогантно, натрапливо, досадно или несъобразително поведение. В емоционален план може да се регистрират силни тревожни състояния, пристъпи на вина и срам, откази да се приеме каквото и да било предложение, без детето да изрази отношение или възражение.

Трябва да се отбележи и наблюдаваната съвременна тенденция сред семействата с бъдещи първокласници, за която още преди 30 години говори проф. Иван Димитров, а именно „модна тенденция за изкуствена акселерация чрез свръхранното форсирано обучение на децата, независимо и покрай техните специфични особености...“ (Димитров и Йорданова, 1990).

От директните наблюдения на автора в професионалната си психологическа практика с деца и семейства, често срещани родителски модели, наблюдавани в последните години, са свързани с включване на бъдещия първокласник в безкрайно много на брой допълнителни извънкласни занимания, които увеличават работния ден на детето „над нормата от 8 часа“. За сметка на това естественото задоволяване на потребността от игра и почивка са заменени от безспирно препускане, бързване и надбягване с времето и за децата, и за родителите. Предполагаме, че прекомерното натоварване на децата с полезни дейности за скоростно развитие и оgramотяване води след себе си недотам добри последиствия, свързани с преумора, повишен стрес и тревожност.

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ НА СТРАХА И ПРИЧИНИ

Страхът е емоционално-поведенческо проявление на инстинкта за самосъхранение и има адаптивен характер за развитието. Страхът предупреждава организма за опасности и го мотивира да се предпазва от тях (Пенчева, Герганов и др., 2006). Според Калчев (2005) може ясно да се постави разграничителна линия между конструктите „страх“ и „тревожност“. Страхът е насочен към конкретен външен обект или е реакция на непосредствена заплаха в актуалната ситуация. Тревожността представлява предметно неопределено, дифузно чувство за заплаха, пораждащо безпокойство. Ето защо страхът има функция да подготви индивида за реакция от типа „борба или бягство“ чрез активиране на автономната нервна система, докато функцията на тревожността е да подпомогне планирането на действията и справянето с бъдещо събитие.

Причините за страховите преживявания са разнообразни и се свързват с хора, събития, ситуации, които представляват сигнал за опасност. Боа смята, че най-често срещаните условия за поява на страха са свръхизискванията, характерните особености и кризите на развитието (Боа, 1998).

В средното детство се запазват често срещаните в предучилищните години страхове от тъмнина, гръмотевици и свръхестествени същества. Новите притеснения, които тревожат децата, са свързани, от една страна, с възможността за лична увреда, но и с академичен провал, здравето на родителите, физически наранявания и отхвърляне от връстници. Около 5% от учениците развиват силен, неуправляем страх – фобия. При т.нар. училищна фобия децата изпитват страх от ходенето на училище, често придружаван от соматични оплаквания като замаяност, гадене, болки в стомаха. Една трета от децата с училищна фобия са между 5 и 7-годишни, за тях отделянето от майката предизвиква истинският страх, а самите майки често са свръхпредпазващи (Бърк, 2012).

Трудността при измерването на страха е предизвикателство, което често се обсъжда в психологическата литература. Два основни подхода се използват от учените за идентифицирането на страха – чрез открити и чрез закрити въпроси. Много автори посочват, че интервюта с открити въпроси дават повече информация, отколкото въпросниците, съдържащи списъци на страхове (Пенчева, Герганов и др., 2016).

Един от водещите изследователи на детската психология Жан Пиаже използва през целия си живот т.нар. естествен експеримент, наблюдението, а в този контекст особено клиничната беседа с изучаваните от него деца. С помощта на изкуството да питаме (*pércussion*) и на уменията да слушаме и да се преслушваме (*auscultation*) в отговорите на изследваните лица, клиничната беседа по същество е: (а) насочвано и управлявано събеседване от страна на изследователя; (б) това събеседване цели да доведе детето до необходимостта да осмисли и премисли, да обоснове и да докаже своите отговори. Именно богатството на предоставяните възможности и на получаваната фактология е основната причина, затрудняваща стандартизацията на клиничното събеседване и изключваща прилагането му с по-голяма изследвана съвкупност, която обикновено преследват психометричните тестове и въпросници (Димитров, 2017).

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СТРАХОВЕ И ОЧАКВАНИЯ ПРИ ДЕЦА В ПЕРИОДА НА ПРЕХОД КЪМ ПЪРВИ КЛАС

Извадка

В периода 2017–2019 г. са изследвани общо 97 деца, като 5 от тях са отпаднали в процеса на обработка на данните, тъй като са участвали само с рисунка и не са се включили в индивидуална беседа с изследователя. Обработените

протоколи са от общо 92 деца от 4-та група в ДГ No28 „Ян Бибиян“, София: 43 момичета и 49 момчета – деца в норма на развитието, със средна възраст 6 г. и 8 м. Родителите на всички изследвани деца са включени в изследването, или общо 95 родители. Информирано съгласие за участие в изследването е получено за всяко дете от негов/ите родител/и.

Цел и задачи на изследването

1. Целта на изследването е да установи кои са най-често срещаните страхове и притеснения на прага на първи клас при децата, както и в каква степен те са мотивирани и емоционално подготвени за новия стадий от жизнения цикъл.

2. Интересът е насочен и към реалните представи на родителите за емоционалната подготовка на децата им, както и затрудненията и притесненията, които изпитват самите родители, свързани с предстоящия нов период.

3. Съпоставка между родителската и детската гледна точка за притесненията и страховете на прага на първи клас.

4. Разграничаване на видовете представи и очаквания на бъдещите ученици, свързани с училището.

Използвани инструменти за изследването

При децата в изследването е използвана рисунка на тема „Аз съм ученик“, както и кратка беседа от 4 въпроса, на които децата отговарят индивидуално след предаването на рисунката. Родителите са изследвани с кратка анонимна анкета от 10 въпроса, свързана с очакванията и страховете на прага на първи клас.

Данните от беседата с децата и родителската анкета са обработени на принципа на контентанализа, като са използвани кодиращи схеми за разчитане и преброяване на думи и фрази в набор от данни. Направен е обзор на повтарящи се теми в отговорите на децата и родителите.

Таблица 1. Въпроси, поставени на децата по време на беседата с тях по модела на Пиаже

Въпрос №1	Как си представяш училището?
Въпрос №2	Какво мислиш, че ще правите там?
Въпрос №3	Имаш ли желание вече да ходиш там?
Въпрос №4	Има ли нещо, от което се притесняваш/страхуваш, свързано с училището?

ПОЛУЧЕНИ ДАННИ И АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

**Данни от беседата за представите на децата за училище
(кодирани отговори на въпроси № 1, 2 и 3)**

Според отговорите, дадени от децата, 69 изследвани лица споделят, че вече им се ходи на училище, или 75% от цялата извадка; 20 деца, или 21% от тях, все още нямат желание и изразена мотивация да станат ученици, а други 4 (4%) деца демонстрират несигурност и отговарят, че учителката трябва да реши кога да започнат училище. Тринадесет изследвани деца, или 14% от всички запитани, все още нямат никаква представа как изглежда училището, а 2 от момичета не могат да опишат какво се прави в училище. Това би могло да се тълкува като индикация, че тези деца вероятно нямат ясна представа за училището или се страхуват и не искат да говорят.

Таблица 2. Честотно полово разпределение на представите на децата за училище по теми

Тема: училището като сграда	Тема: училището като социално място	Тема: училището като място за развитие
Общо деца 49 (53,4%)	Общо деца 19 (20,6%)	Общо деца 13 (14,1%)
Момичета 24 (26%)	Момичета 10 (10,8%)	Момичета 4 (4,3%)
Момчета 18 (19,5%)	Момчета 9 (9,7%)	Момчета 9 (9,7%)

Най-често срещаната тема – над 53% в детските отговори, в представата на малките за училище е свързана с училището като сграда. Тук повтарящи се отговори са от типа: „То е голямо и хубаво“, „Ще е украсено“. Представата на децата за училището като социално място присъства в 20,6%. Разпределени в тази тема са отговори като „Там ще има много деца“, „Ще има приятели“, „Ще има деца и госпожи“. Детската представа за училището като място за развитие присъства в отговорите на 14,1% изследвани бъдещи първокласници. Тези деца дават отговори от типа „Тръгнал съм, защото съм пораснал“, „Ще се кача нагоре по стълбите, където се учи“.

Разпределение на темите за детските страхове според пола на децата

В получените данни се наблюдава почти еднаква честотна тенденция в разпределението на отговорите по пол при децата, свързана със споделянето на страхове в периода на преход към училище. Общо 36 деца (39,1%) от 92 признават, че имат страхове, като при 29, или 31,5%, от тях те са пряко свързани с бъдещата им роля на ученици, 7, или 7,6%, от тях споделят за други страхове, 4 деца, или 4%, не дават отговор, а 2,1%, или 2 деца, отговарят с „не знам“.

При децата, дали негативен отговор, тенденцията за равно честотно разпределение по пол се запазва, като общо 50 деца, или 54,3% (24 момичета и 26 момчета), споделят, че нямат страхове.

Най-често срещаните теми при децата в страховете, свързани с прехода към училище, може да се обобщят като страх от провал, несправяне и трудности, социална тревожност, страх от самота и липса на приятели, сепарационна тревожност, страх от агресия и тормоз, страх от строги учители.

Таблица 3. Честотно полово разпределение на видовете страхове по теми (кодираните отговори на децата на въпрос №4)

Тема на страха	Общ брой деца	Момичета	Момчета
Страх от провал, несправяне, трудности	15 (16,3%)	10 (10,9%)	5 (5,4%)
Социална тревожност, страх от самота, липса на приятели	5 (5,4%)	2 (2,2%)	3 (3,3%)
Сепарационна тревожност	3 (3,3%)	0 (0%)	3 (3,3%)
Страх от агресия и тормоз	3 (3,3%)	1 (1%)	2 (2,2%)
Страх от строги учители	3 (3,3%)	1 (1%)	2 (2,2%)
Други страхове	7 (7,6%)	3 (3,3%)	4 (4,3%)

В обобщените данни в Таблица 3 може да се забележи, че най-често срещан страх при децата в прехода към първи клас е този от провал, несправяне и трудности. Тенденцията е двойно по-често срещана при момичетата, или близо 11% от всички бъдещи ученици. Вторият относително често наблюдаван страх в отговорите на децата е социалната тревожност, страхът от самота и липса на приятели. Това са 5,4% от всички запитани деца, като тенденцията е засилена с около процент при момчетата.

Интересно е, че сепарационната тревожност, или страхът от раздяла, се среща като тенденция само в отговорите на момчетата, които са 3,3% от ИЛ. Страхът от агресия и тормоз, както и този от строги учители се среща със сходно честотно разпределение от 3,3 % при изследваните деца.

Данни от анкетата на родителите (кодиране на отговори от въпроси No 1 и 6)

От общо 95 отговорили родители 89 са майки и едва 4 са бащи, 2 – анонимни. Тридесет родители имат по-големи деца в училищна възраст. Разпределението на родителите по пол на децата им е съответно 48 майки на момчета, 41 майки на момичета, 2 бащи на момичета, 2 бащи на момчета, 1 майка на близнаци.

Според отговорите на въпрос №1 от родителската анкета: „Смятате ли, че Вашето дете вече има желание да бъде ученик в първи клас?“, 13,7%, или 13

родители, отговарят, че децата им все още нямат желание и мотивация да станат ученици; 81% от родители, или 77 ИЛ, смятат, че децата им са мотивирани за новата си роля на ученици. Трима не са отговорили (3,1%). Тук се регистрира припокриване на родителските отговори с отговорите, дадени от децата във връзка с мотивацията за тръгване на училище. Въпреки това в процентно отношение сигурността на детската мотивация за тръгване на училище се регистрира при родителските отговори с превес от 6–7%.

На въпрос №6 „Смятате ли, че Вашето дете има притеснения, свързани с училището на прага на първи клас?“, едва 31,6%, или 30 родители, признават, че знаят за страховете, които децата им изпитват като бъдещи първокласници, което е по-малко от 1/3 от всички запитани. Наблюдава се частично припокриване на част от кодираните теми за детските страховете в родителските отговори като страх от несправяне, трудности и провал (13,7%), страх от липса на приятели (9,5%), страх от строги учители (3,1%). В отговорите на родителите се появява и нова тема: страх от новото и непознатото (4,2%).

Негативно на въпроса за детските страхове отговарят 68,4% от запитаните, или 65 изследвани родители. Те смятат, че децата им не изпитват страхове, свързани с училището на прага на първи клас. Това са повече от 2/3 от всички запитани.

Таблица 4. Сравнителен анализ на резултатите във връзка с темата за детските страхове на база родителски отговори

Основни теми на детските страхове	
Отговор „Да“ – 31,6% (общо 30 родители)	Отговор „Не“ – 68,4% (общо 65 родители)
Страх от провал и трудности – 13 ИЛ (13,7%)	
Соц. тревожност, страх от липса на приятели – 9 ИЛ (9,5%)	
Страх от строги учители – 3 ИЛ (3,1%)	
Страх от ново, непознато – 4 ИЛ (4,2%)	

В сравнение с искрените и автентични признания на децата, свързани с притесненията, които изпитват на прага на първи клас, а именно 39,1% от всички деца, родителите сякаш по-често споменават личните си страхове, но по-рядко си дават сметка за страховете, които децата им изпитват (31,6%). На база сравнението от получените данни при децата и родителите можем да предположим, че в семейната среда или липсва достатъчно общуване между родителя и детето във връзка с предстоящата промяна и нова роля на детето, или голяма част от родителите имат затруднения да разбират емоциите и страховете, които децата им изпитват и за които най-вероятно не остава време да се говори.

ДИСКУСИЯ И ПРЕПОРЪКИ

Наблюденията от практиката на детския психолог в периода на преход към първи клас показват различни по вид трудности и страхове при деца и родители. Настоящото кратко изследване сочи необходимостта от по-задълбочено запознаване на родителите с конкретните проявления на кризата на седмата година и вероятните алтернативи за справяне с предизвикателствата, пред които тя изправя цялото семейство. Нагласите към училище и към първи клас са част от по-големия процес на ценността на образованието в дадената семейна и социална общност. Очакванията към детската градина като място за срещи, развитие и достатъчно добра подготовка за предстоящото образование на ниво училище се увеличават. В бъдещи изследвания би било интересно да се проследят и да се кодират детайлно родителските страхове, свързани с прехода към училищна възраст на децата им, както и да се направи сравнителен анализ между детските и родителските страхове.

Емоционалното развитие, уменията за проява на емпатия и саморегулация при децата в преходните етапи на жизнения цикъл (1. клас, 4. клас, 7. клас) събужда любопитство за нови изследователски търсения. Изследването разкрива необходимостта от възможности за социално-емоционална подготовка и подкрепа на бъдещите ученици с цел придобиване на самоувереност, самостоятелност, развитие на толерантност и емпатия, както и умения за работа в екип, така нужни на прага на училището.

ЛИТЕРАТУРА

- Боа, Р. (1998). *Детските страхове*. София: Лик.
- Бърк, Л. (2012). *Изследване на развитието през жизнения цикъл*. София: Дилок.
- Калчев, П. (2005). *Тревожност в юношеска възраст: конструиране и използване на многомерна скала за оценка*. София: Парадигма.
- Димитров, И. (2017). Какво подлежи на развитие в теорията на Жан Пиаже и какви са неговите фактори, механизми и критерии за периодизиране. *Годишник на Софийски университет „Св. Кл. Охридски“, Психология*, 107, 5-23.
- Димитров, И. и Йорданова, С. (1990). Структура на готовността на децата за обучение в училище. *Годишник на Софийски университет „Св. Кл. Охридски“, Психология*, 83, 5-23.
- Pencheva, E., Gerganov, E., Karastoyanov, G., & Papazova, E. (2006). Нормативните страхове в юношеството и младостта – психологична перспектива. *Psychological Research*, 2, 5-20. bit.ly/3Fnoz4J (посетено на 22.08.2017 г.)

ПОДХОДИ КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА КОГНИТИВНИТЕ МЕХАНИЗМИ ЗА КАТЕГОРИЗАЦИЯ В РАННА ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

доц. д-р Георги Петков

*Институт за изследване на населението и човека, БАН
georgi.petkov@iphs.eu*

доц. д-р Мария Атанасова-Трифенова

*Институт за изследване на населението и човека, БАН
m.p.trifonova@gmail.com*

докторант Радостина Стоянова-Ширяев

Институт за изследване на населението и човека, БАН

Георги Петков, Мария Атанасова-Трифенова и Радостина Стоянова-Ширяев.

ПОДХОДИ КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕТО НА КОГНИТИВНИТЕ МЕХАНИЗМИ ЗА КАТЕГОРИЗАЦИЯ В РАННА ДЕТСКА ВЪЗРАСТ

Когнитивните процеси, които способстват ученето на понятия в ранна детска възраст, са широко изследвани чрез различни теоретични подходи. Тези изследвания са особено актуални през последните десетилетия. В настоящия доклад се представя сравнителен анализ и критичен поглед на различни теоретични позиции за механизмите на възникване и развитие на категоризацията в ранна детска възраст. Техните предимства и слаби страни се дискутират в контекста на следните теоретични противопоставяния: (1) нативистични теории срещу базирани на опита теории и (2) участие на директни когнитивни процеси срещу такива, способстващи изграждане на хипотези. Приема се, че езикът и непосредственият опит са два канала на информация, които макар и подчинени на различни механизми в началото, водят до синтез, в който думите са равнопоставени на външните свойства на обектите. В хода на развитието понятията се структурират в динамично пространство със семантични и таксономични връзки между тях. Акцентира се и на важната роля на селективното внимание в този процес. Настоящият анализ цели да се изведат спецификите на възприемането и организирането на нова информация от заобикалящата среда и развитийните промени, които биха могли да дадат обоснована теоретична рамка за по-цялостна представа за механизмите на категоризация в ранна детска възраст.

Ключови думи: категоризация, ранна детска възраст

Georgi Petkov, Maria Atanassova-Trifonova and Radostina Stoyanova-Shyrayev.
APPROACHES TO THE STUDY OF COGNITIVE MECHANISMS FOR CATEGORIZATION IN EARLY CHILDHOOD

The cognitive processes that facilitate the learning of concepts in infancy have been extensively studied through a variety of theoretical approaches. This research has been particularly relevant in recent decades. This paper presents a comparative analysis and critical perspective of different theoretical positions on the mechanisms of categorization emergence and development in infancy. Their strengths and weaknesses are discussed in the context of the following theoretical oppositions: (1) nativist theories versus experience-based theories and (2) involvement of direct cognitive processes versus those facilitating hypothesis building. Language and immediate experience are assumed to be two channels of information that, although subject to different mechanisms at the outset, lead to a synthesis in which words are equated with the external properties of objects. During development, concepts are structured in a dynamic space with semantic and taxonomic relations between them. The important role of selective attention in this process is also emphasized. The present analysis aims to highlight the specificities of the perception and organization of new information from the environment and the developmental changes that could provide a grounded theoretical framework for a more comprehensive view of the mechanisms of categorization in infancy.

Keywords: categorization, early childhood

ВЪВЕДЕНИЕ – КАТЕГОРИИ, ПОНЯТИЯ И КОНЦЕПТУАЛНА СИСТЕМА

Приема се, че категориите са множества от физически съществуващи в природата неща със сходни характеристики, за които хората споделят общи символни етикети (най-често, но не задължително езикови) и могат да се използват за разнообразни индуктивни изводи. Редица учени обаче (напр. Sloutsky, 2018) обръщат внимание на факта, че някои животни, както и пред-вербалните деца също могат да формират перцептивни категории. Освен това хората могат да организират обектите в т.нар. *ad hoc* категории, например „нещата в стаята“, така че нито символните етикети, нито сходството по някакви признаци между отделните елементи са задължителни условия за категоризация.

Безспорно е, че между отделните елементи на дадена категория съществува някакъв вид прилика. Видовете сходство обаче може да са разнообразни и въпросът за това, какво е сходство изобщо, не е тривиален. Например базисните на свойства категории може да се определят чрез вътрешните си характеристики: котката е нещо, което е космато, има мустаци, мяука и т.н., докато релационните категории са такива, които се дефинират чрез отношенията си

към други категории, например хищниците не могат да се дефинират изолирано от други категории като плячка и лов (Markman & Stilwell, 2001). От трета страна, съществуват и т.нар. тематични категории, които обединяват елементи, споделящи общ контекст и появяващи се едновременно във времето и пространството. Очевидна е разликата между категориите по отношение на съдържанието, но много са и разликите по отношение на структурата, и в литературата са предлагани още много такива разграничения (за обзор вж. Sloutsky 2018, p. 45) по отношение на синтаксиса, онтологията, абстрактността, кохерентността и др.

Възможността да се споделя информация между хората е друга дефинираща характеристика на понятията като такива (Sloutsky, 2018). Според Томасело в основата на способността да работим със символи лежи вродената нужда от социална свързаност (Tomasello, 2003). Той предполага, че социалната нужда обуславя развитието на способностите за използване на лингвистични символи за междуличностова комуникация, а впоследствие тези способности се надграждат и за нуждите на основна вътреличностова среда за ментални репрезентации.

Една от функциите на концептуалната система е да ни предоставя информация, която е важна, но не е налична в момента. Това може да се осъществява чрез прехвърлянето на свойства на конкретен елемент към репрезентацията на цялата категория (индуктивно учене на категории) и чрез извличането на свойства на категорията и генерализацията им към конкретния екземпляр (използване на наученото).

По отношение на индуктивните изводи някои учени предполагат като задължително условие познанието за съответната категория. Според тях (напр. Gelman & Markman, 1986) децата са носители на вярвания (наивни теории), които ги ориентират в избора на същинските и определящи категориалната принадлежност признаци и още към двегодишна възраст децата могат да формират категории, преобладаващи конфликтната перцептивна информация. За разлика от този подход, В. Слуцки и колеги издигат т.нар. базиран на сходството модел (SINC) с основното допускане, че децата се ориентират към общото сходство между различните обекти и в индуктивния извод отчитат достъпните им за наблюдение перцептивни свойства.

РАЗВИТИЙНАТА ПРОМЯНА – ОТ ПЕРЦЕПТИВНИ КЛАСОВЕ НА ЕКВИВАЛЕНТНОСТ ПРЕЗ ПОНЯТИЯ ДО ВЗАИМОСВЪРЗАНИ КОНЦЕПТУАЛНИ МРЕЖИ

Според редица учени от ранна възраст децата (и може би някои животни) спонтанно и без супервизия могат да правят *перцептивно групиране*, например съобразно гещалтистки и други принципи (Sloutsky, 2018). Първоначалният процес на генерализация и създаване на класове на еквивалентност е последван от способността на децата да групират стимулите във взаимно изключващи

се *категории*. В началото се формират категории, чиито елементи имат общи стойности по много характеристики и за които има много корелации между отделните признаци. В модела на Владимир Слуцки това е мярка за гъстотата на дадена категория (Kloos & Sloutsky, 2008) и представлява отношението между дисперсията, релевантна на категоризацията, и общата дисперсия между всички стимули от категорията и извън нея. „Гъсти“ категории са „котка“, „кола“ и т.н. „Редките“ категории, като абстрактни и математически понятия, се характеризират с един или няколко дефинитивни признака и се учат по-късно в детското развитие.

Впоследствие децата започват да интегрират кросмодална информация. Съвързането на слухова и зрителна информация помага да се учат думи. В началото учат по-често срещани съществителни имена, с които възрастните наименуват вече познати, често срещани категории. В този период думите са вид информация, еквивалентна по важност на идващата от другите перцептивни канали. Бидейки допълнителен вход, равностоен на зрителния, думите помагат както за генерализацията (нещата, обозначени с еднакви думи, по-лесно могат да се групират в една категория), така и за категоризацията (различните думи са предпоставка за разграничение между категориите). В този период категориите, подкрепени с лингвистични маркери, споделени с други хора (най-често родителите), постепенно се превръщат в *понятия*.

Вече научените думи пък помагат за генерализация на ненаблюдаеми характеристики. Трансферът на знание извън директното наблюдение позволява учене от различни във времето ситуации, както и учене от другите. Децата овладяват езика и получават информация от много повече източници – от книгите, телевизията, но и от родителите, познатите; увеличават знанието си и така създават база за ново знание. Разширяват се селективното внимание, работната памет и други екзекутивни функции. Развитието на селективното внимание е ключов фактор за различията в механизмите за категоризация, които се проявяват между 2- и 5-годишна възраст (Hanania & Smith, 2010) и е нужно за ученето на редките категории (Kloos & Sloutsky, 2008). От друга страна, развитието на работната памет е критично за ученето на по-абстрактните категории и на релациите за включване в клас (Halford, Wilson, & Phillips, 2010). Така постепенно се формират взаимосвързани *концептуални мрежи*. В този период от развитието думите постепенно започват да променят своята роля. В някои случаи детето среща думи, преди да са формирани съответстващите им категории и всъщност те стартират процеса на тяхното овладяване в процес отгоре-надолу. По този механизъм се учат преобладаващо редки категории и ученето се извършва експлицитно с посредничеството на учител.

Моделът на В. Слуцки предполага наличието на две различни когнитивни системи, които се развиват паралелно във времето, като постоянно си взаимодействат (Sloutsky, 2010). Първата е *компресираща система*, която редуцира

богатия перцептивен вход до по-базов формат; а втората е *селективна система*, която насочва вниманието към релевантните и го отдалечава от ирелевантните характеристики.

Идеята за наличието на две взаимодействащи и конкуриращи се когнитивни системи у хората е популярна сред много изследователи. Компресиращата система е сходна с дефинираните в литературата като имплицитна, интуитивна, бърза, холистична, базирана на сходства, перцептивна. Тя се осъществява и от много животински видове, а хронологично в детското развитие се развива най-рано. Асоциира се с несъзнаваните процеси, с по-старите еволюционно зони в мозъка, основно в дясното полукълбо. Селективната система е експлицитна, процедурна, бавна, дименсионална, базирана на правила, релационна. Тя е уникална за хората и развитието ѝ започва по-късно в детството. Асоциира се със съзнанието и планирането, с лявото полукълбо и граматиката, с префронталната кора. Според Слуцки първата система е отговорна за ученето на „гъсти“ категории и може да функционира без надзор, а езиковите етикети ѝ служат само за допълнителен перцептивен вход и за символно маркиране на вече заучените категории. Втората система е отговорна за ученето на редките категории, не може да функционира в автоматичен режим без учител, а езикът играе основна роля с иницирането на учене на нови категории. Моделът предполага още, че двете системи създават различен тип репрезентации: компресиращата формира – повече перцептивни репрезентации на категориите, докато селективната – повече структурни репрезентации. Цялото богатство на човешката концептуална система е продукт на взаимодействието между тези две системи.

НАТИВИСТИЧНИ СРЕЩУ БАЗИРАНИ НА ОПИТА МОДЕЛИ И ТЕОРИИ

Въпросът дали хората и другите биологични видове формират континуум по отношение на когнитивното си развитие или сложните поведения, които демонстрира човекът, представляват качествен дискретен еволюционен скок, е широко обсъждан в литературата (за обзор вж. Penn, Holyoak, & Povinelli, 2008).

Между втората и петата година от детското развитие настъпват редица промени. Многото различни постижения на децата са взаимосвързани и взаимно си влияят и се подпомагат. Затова е трудно да се прецени кой е първичният механизъм, отговорен за наблюдавания качествен скок. В този период от развитието си децата придобиват уникални за човешкия биологичен вид способности: богат символен език, начални форми на граматика, развиват теория на ума и способност да виждат нещата от различни гледни точки, овладяват опростени форми на релационно и абстрактно мислене. В същото време се увеличава работната им памет и се усъвършенстват различните аспекти на вниманието, де-

монстрират се нови двигателни форми, засилват се социалните им взаимодействия. Разделителните дилеми тук са по отношение на това, кое е в основата на втората, уникалната система. Същевременно предположението, че наблюдаваната между хората и другите видове качествена разлика може да се дължи и на количествени натрупвания на някакви компоненти вместо на качествено нов механизъм, също има сериозна обосновка. Възможно е хората да са количествено по-добри по отношение на определени елементи на когнитивната система като паметта (Halford et. al, 2010) или способността за потискане на нерелевантните елементи (Morrison et. al., 2004) и това съответно да води до подобряване на оценките за релевантността на различните елементи (Opfer & Bulloch, 2007), а може социалната им насоченост да е много по-силна отколкото на другите бозайници (Tomasello, 2003).

Въпросът за вродеността не се изчерпва с дебата за наличието на втора когнитивна система у хората, но се наблюдава и в дискусиите по отношение на това, кое знание е дадено наготово още при раждането и кое е базирано на опита и се натрупва чрез откриване на корелации. Многократно е издиган аргументът, че съдържащата се в стимулите от външната среда информация не е достатъчна за ефективна категоризация, следователно някакво знание трябва да е дадено наготово. То може да е както под формата на готови структури или да е различен вид специфично за предметните области базисно знание (Gelman, 2003), така и във вид на нагласи към осъществяване на определен вид операции върху изходната информация, например да декомпозират обектите на техните свойства или да използват механизми за проверка на хипотези (Gelman & Markman, 1986). От друга страна, редица изследователи предлагат аргументи, че средата може да предложи достатъчно информация и че не е нужно да предполагаме каквото и да било вродено знание. Например конекционизмът показва възможни механизми, по които ефекти на категоризацията може да се моделират само на базата на откриване на корелации между отделните атрибути (напр. Rogers & McClelland, 2004), поради което се оформят теории, предполагащи, че категориите са клъстери от корелиращи атрибути.

В някои модели се комбинира статистическото учене с поставянето на тегла на различните характеристики. Това е вид механизъм на вниманието, който предполага, че в определен контекст някои характеристики са по-важни от други. Владимир Слуцки използва тегла на вниманието при определянето на гъстотата на дадена категория и постулира, че моделът му не би работил коректно без тях (Kloos & Sloutsky, 2008, Sloutsky, 2010). На принципа на диференциация на важността на отделните характеристики е базирана и Теорията на теориите (Gopnik & Wellman, 2012). При нея отново са важни корелациите между атрибути, но не заради самите тях, а поради очакваната обща причина, пораждаща тези корелации. Важни са не самите корелации, а евентуалните латентни

причинни променливи зад тях и хората определят тези общи причини като дефиниращи понятието, дори ако не могат да ги определят експлицитно. Предполага се, че децата също имат „теоретични предположения“, когато формират категории и че търсенето на причинни обяснения е вродена предпоставка за учене, а не е следствие от ученето (Gelman, 2003).

Дебатът за произхода на концептуалната система на хората има връзка и с въпроса, дали процесите отдолу-нагоре или тези отгоре-надолу са водещи при развитието ѝ.

ДИРЕКТНИ СРЕЩУ БАЗИРАНИ НА ГЕНЕРИРАНЕ И ПРОВЕРКА НА ХИПОТЕЗИ МЕХАНИЗМИ

Джон Опфър и Меган Бълк (Opfer & Bulloch, 2007) изследват 4-5 годишни деца и показват, че те категоризират по различен начин и *обръщат внимание на различни характеристики* в зависимост от това, дали задачата е представена като родители и деца или като хищници и жертви. Някои клъстери корелират при едни ситуации, а други групи клъстери – при други ситуации и децата могат да доловят това. Връщайки се към двете системи от модела на В. Слуцки (Sloutsky, 2010) (компресираща и селективна), може да се открият редица сходства между дихотомиите между тях, дискусиите за доминиране на придобитото или вроденото знание, както и дебатите за посоката на водещите когнитивни механизми у хората – директните процеси отдолу-нагоре срещу конструктивните отгоре-надолу.

В идеализирания си вариант, директните подходи могат да се проследят исторически до бихейвиоризма и по-късно в първоначалните предположения на безспорно успешните невронни мрежи. Например Тимъти Роджърс и Джеймс Маккленд (Rogers & McClelland, 2004) демонстрират как чисто статистическите механизми за откриване на кохерентни ковариации между множество характеристики може да са достатъчни за изграждане на цялостна йерархична концептуална система. От друга страна, въпреки безспорните си успехи по отношение на клъстеризацията и категоризацията, съвременните дълбоки невронни мрежи не успяват да моделират по безспорен начин типично човешки умения, свързани с обработката на структурна информация.

Една от водещите хипотези за основния механизъм на процесите отгоре-надолу е тази за проверката на хипотези. Според нея редица когнитивни процеси се базират на постоянни проверки на хипотези (очаквания или прогнози), които на свой ред се генерират от паметта и целите ни. Много от познавателните ни способности възникват в резултат на активната проверка и съответно, приемането или отхвърлянето на тези хипотези. Тази позиция може да се проследи исторически до идеите на Х. Хелмхолц (за обзор вж. например Desolneux, Moisan, & Morel, 2008) и до експлицитното ѝ формулиране като единен познавателен механизъм (Friston et.

al, 2012). Съвременните бейсиански мрежи (напр. Gopnik & Wellman, 2012) показват възможните механизми зад тези процеси.

Като че ли директните подходи са по-успешни в обяснението и моделирането на процесите, които са общи за хората и някои животни, и се асоциират със свойствата на бързата, интуитивна, холистична, перцептивна система, дефинирана от В. Служки като компресираща. От друга страна, бавната, процедурна, базирана на правила, дименционална, структурна система, дефинирана от Служки като селективна, като че ли изисква повече предварително зададени ограничения и не може да се редуцира до изцяло придобити чрез опита примитиви.

ЕЗИКЪТ КАТО КАНАЛ ЗА ИНФОРМАЦИЯ, РАВНОПОСТАВЕН НА ТОЗИ НА НЕПОСРЕДСТВЕНИЯ ОПИТ, ИЛИ КАТО СПЕЦИФИЧЕН МЕХАНИЗЪМ ЗА ИНИЦИАЦИЯ НА УЧЕНЕ НА ПОНЯТИЯ

Учените водят дискусии върху същността на езика и неговата функция в процеса на категоризация. И животните, а и малките бебета на 3–4 месеца демонстрират способност за формиране на категории далеч преди изявата на езиковите си умения. От тази гледна точка езикът не е най-решаващият фактор във формирането на категории. Същевременно езикът допринася съществено за предаването на огромния човешки опит и знания. Единствено хората имат богат, генеративен, рекурсивен език, съчетаващ семантика с граматика, който е средство за: (1) ефективно кодиране, съхранение и извличане на информация; (2) извличане на информация отвъд директните възприятия; (3) комуникиране на нетривиална информация (Sloutsky, 2018).

С овладяването на езика настъпват съществени промени както във формирането на категориите, така и в структурирането им в определена семантична мрежа.

Докато граматиката е силно релационно-базирана и се учи се по-късно в детството, споровете около ролята на отделните думи за категоризацията в ранна възраст могат да се обобщят до дискусия за това, дали думите са супервизиращи сигнали, подканящи заучаването на дадено понятие, или могат да се редуцират до свойства, подобни на перцептивните. В спора между учените за ролята на езика в категоризацията се отразява и тяхната позиция за ролята на природата и опита в човешкото развитие.

В този процес децата изначално са „насочени“ към разбиране на това, че думите означават категориите и от обозначаването на различни екземпляри с една дума правят заключение за тяхната принадлежност към една и съща категория (Gelman & Markman 1986). От друга страна, В. Служки и колеги допускат, че на ранните етапи думите не се отличават качествено от останалите свойства на категориите. Впоследствие на базата на опита децата вече започват да разбират, че думите имат много висока прогностична сила за категориите и започват да ги използват

като супервизиращ сигнал. Тогава думите се превръщат не само в покана да започне изучаването на нова категория, но и изпъкват в своята реална символна функция като референт, заместващ обекта. Така, под влиянието на селективната система, езикът става все по-важен източник на категоризационно знание, като се превръща в основен източник за процеси отгоре-надолу.

Вероятно думите са част от репрезентацията. Освен това те подпомагат много таксономията, а оттам и дедукцията и индукцията (трансфера на знание през таксономията). Няма ясен общоприет отговор на въпроса, как възникват абстрактните релации за включване в клас (таксономията). Може би в основата е вродена нагласа или са граматични ключове от езика, или познанията в областта, но засега точните механизми зад процеса все още са дискуссионни теми. Владимир Слуцки също не предлага конкретен механизъм за възникването на първите йерархии. Той обаче предполага, че развитието на когнитивни механизми като увеличаването на работната памет и усъвършенстването на механизмите на селективното внимание са съществени фактори за развитието на втората, селективната система и оттам за развитието на сложни взаимосвързани концептуални мрежи.

ОБОБЩЕНИЕ И ПОСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Въпреки голямото количество съвременни експериментални изследвания върху категоризацията при децата, все още има много недоизяснени елементи от механизмите и ограниченията ѝ, развитието ѝ с натрупването на опита, вида на развитийната промяна и др. В модела на В. Слуцки остават нерешени следните въпроси: (1) откъде се появява списъкът с характеристики на изучаваните обекти и (2) откъде се определят теглата на вниманието, поставяни на отделните характеристики.

Дебатът между нативистичните теории и тези, базирани на опита, са свързани и с двата въпроса. Може би имаме вродени форми на знание за отделните характеристики, а също така и вродени нагласи, които определят важноста им. А може би биологичните ограничения на сетивните ни системи, съчетани с обективните честоти на появяване и на съвместно появяване на отделните характеристики в обкръжаващия ни свят, са достатъчни за ефективна категоризация. Дебатът между моделите, наблюдаващи на процесите отдолу-нагоре, срещу тези, поставящи акцент върху тези отгоре-надолу, също има връзка с дискуссионните елементи от модела на Слуцки. Може би както характеристиките, така и степента им на важност са обективно кодирани в сигналите, които перцептивните ни системи получават. А може би в основата на категоризацията са механизми за проверка на хипотези, които се появяват на базата на вродени нагласи за търсене на релационни структури и на причинни връзки в заобикалящия ни свят.

Тези въпроси определят една възможна посока на обещаващи бъдещи изследвания. Контекстът на представените стимули, както и предшестващият опит на децата влияят върху селективността на вниманието им, неговата насоченост към определени по-информативни зони, в които се допуска наличието на решаващата за категоризационното решение информация. Възможно е многообразни фактори, свързани със стимулите, средата, социалното обкръжение, както и биологичната подготвеност за обработка на определен вид информация към актуалния период, да влияят върху възникването на чувствителност към определена информация от заобикалящия свят.

Независимо от спорните разделителни дилеми, има консенсус, че съществени за ефективната категоризация в предучилищна детска възраст са определянето на релевантните признаци на обектите и тяхната относителна тежест. Това включва и създаването на отделни репрезентации за характеристиките и за цялостните обекти. Следователно категоризацията у децата може да бъде подпомогната, като чрез успешна интервенция се набляга върху създаването на репрезентации на отделните важни характеристики на обектите. По време на обучителната фаза може да се засили „значимостта“ на отделните признаци на обектите, например чрез вербални описания. Важно е да се отбележи, че не е необходимо да се ограничаваме с перцептивните признаци, а бихме могли да изучаваме и ненаблюдаемите характеристики, които като че ли задължително са свързани със семантични свойства. Бихме могли също така да учим децата да групират по видими признаци и да очакваме от тях да пренесат групирането и към невидимите.

Близки по идея са експериментите на Пол Куин и Рамеш Бат (Quinn & Bhatt, 2006). Стъпвайки на гещалтистките принципи за организация на перцептивния вход, те запознават бебета с подредени по редове или по колони стимули с еднаква осветеност или с еднаква форма, а впоследствие ги тестват с вертикални или хоризонтални ивици. Оказва се, че децата могат да пренасят наученото за осветеност двупосочно, но за форма само еднопосочно. Подходяща област за изследвания на категоризацията на деца от предучилищна възраст е областта на биологичния свят (Carey, Zaitchik, & Bascandziew, 2015, Rakison & Poulin-Dubois, 2001). Би било подходящо общата схема за насочване на вниманието към релевантните характеристики, изграждане на отделни от тези на обектите репрезентации за тях и последващо използване на тези изградени репрезентации за тяхното комбиниране и подпомагане на ученето на нови категории, да бъде приложена именно в областта на биологичното познание.

ЛИТЕРАТУРА

Carey, S., Zaitchik, D., & Bascandziew, I. (2015). Theories of development: In dialog with Jean Piaget. *Developmental Review*, 38, 36-54.

- Desolneux, A., Moisan, L., & Morel, J. M. (2008). The Helmholtz Principle. *From Gestalt Theory to Image Analysis: A Probabilistic Approach*, 31-45.
- Friston, K., Adams, R., Perrinet, L., & Breakspear, M. (2012). Perceptions as hypotheses: saccades as experiments. *Frontiers in psychology*, 3, 151-171.
- Gelman, S. A. (2003). *The Essential Child: Origins of Essentialism in Everyday Thought*. Oxford Cognitive Development.
- Gelman, S., Markman, E. (1986). Categories and induction in young children. *Cognition* 23, 183–209. doi:10.1016/0010-0277(86)90034-X
- Gopnik, A., & Wellman, H. M. (2012). Reconstructing constructivism: causal models, Bayesian learning mechanisms, and the theory theory. *Psychological Bulletin*, 138(6), 1085-1108.
- Halford, G. S., Wilson, W. H., & Phillips, S. (2010). Relational knowledge: The foundation of higher cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 14(11), 497-505.
- Hanania, R., & Smith, L. B. (2010). Selective attention and attention switching: Towards a unified developmental approach. *Developmental Science*, 13(4), 622-635.
- Kloos, H., & Sloutsky, V. M. (2008). What's behind different kinds of kinds: effects of statistical density on learning and representation of categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 137(1), 52-72.
- Markman, A. B., & Stilwell, C. H. (2001). Role-governed categories. *Journal of Experimental & Theoretical Artificial Intelligence*, 13(4), 329-358.
- Morrison, R. G., Krawczyk, D. C., Holyoak, K. J., Hummel, J. E., Chow, T. W., Miller, B. L., & Knowlton, B. J. (2004). A neurocomputational model of analogical reasoning and its breakdown in frontotemporal lobar degeneration. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 16(2), 260-271.
- Opfer, J. E., & Bulloch, M. J. (2007). Causal relations drive young children's induction, naming, and categorization. *Cognition*, 105(1), 206-217.
- Penn, D. C., Holyoak, K. J., & Povinelli, D. J. (2008). Darwin's mistake: Explaining the discontinuity between human and nonhuman minds. *Behavioral and Brain Sciences*, 31(2), 109-130.
- Quinn, P. C., & Bhatt, R. S. (2006). Are some gestalt principles deployed more readily than others during early development? The case of lightness versus form similarity. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 32(5), 1221-1230.
- Rakison, D. H., & Poulin-Dubois, D. (2001). Developmental origin of the animate-inanimate distinction. *Psychological Bulletin*, 127(2), 209-228.
- Rogers, T. T., & McClelland, J. L. (2004). *Semantic Cognition: A Parallel Distributed Processing Approach*. MIT press.
- Sloutsky, V. M. (2010). From perceptual categories to concepts: What develops? *Cognitive Science*, 34(7), 1244-1286.

- Sloutsky, V. M. (2018). Category learning and conceptual development. *Stevens' Handbook of Experimental Psychology and Cognitive Neuroscience, 4*, 37-82.
- Tomasello, M. (2003). The key is social cognition. *Language in Mind: Advances in the Study of Language and Thought*, 47-57.

ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ НА СКАЛАТА ЗА ЧУВСТВИТЕЛНОСТ КЪМ МЕЖДУЛИЧНОСТНО ОТХВЪРЛЯНЕ

гл. ас. д-р Надя Христова Колчева
Нов български университет
nkoltcheva@nbu.bg

гл. ас. д-р Любомир Георгиев Джалев
Нов български университет
ldjalev@nbu.bg

Надя Колчева и Любомир Джалев. ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ НА СКАЛАТА ЗА ЧУВСТВИТЕЛНОСТ КЪМ МЕЖДУЛИЧНОСТНО ОТХВЪРЛЯНЕ

Според първоначалната концепция на Джералдин Дауни и Скот Фелдман (Downey & Feldman, 1996) чувствителността към отхвърляне е „тенденция [...] към тревожно очакване, лесно възприемане и интензивна реакция по отношение на отхвърляне“. Хората със силна чувствителност към отхвърляне често възприемат и реагират в по-голяма степен на отхвърлянето, тълкуват двусмислени междуличностни ситуации (въображаеми или реални) като отхвърляния и са склонни да реагират прекалено силно на тях (Downey & Feldman, 1996). Те обаче разглеждат чувствителността към отхвърляне като личностна чувствителност към отхвърляне. За да се измери чувствителността към междуличностно отхвърляне, Рон Ронър, С. Али и А. Молавър (Rohner, Ali & Molaver, 2018) разработват Скалата за чувствителност към междуличностно отхвърляне (IRSS). Целта на нашето изследване е да изследваме психометричните свойства на българската адаптация на IRSS. Извадката се състои от 1246 възрастни. Повечето от тях са жени (1017, 81,62% от всички), мъжете са 223 (17,90%) и за 6 лица (0,48%) липсват данни. Възрастовият диапазон е голям: между 13 и 77 години. По-голямата част от участниците са хора с висше образование, женени или съжителстващи и работещи на пълен работен ден. IRSS е преведена на български език. Направени са прав и обратен превод и преглед от експерт съгласно изискванията за превод на психометрични инструменти. Данните са събрани онлайн чрез формуляр в *Google Forms*. Нашите анализи показват ясна еднофакторна структура на скалата. Надеждността на българската версия на скалата е $\alpha=0,93$. Направени са анализи за полови и възрастови различия, които показват значими разлики, но със слаб ефект. Нивото на чувствителност към отхвърляне намалява с нарастване на възрастта на участниците. Въз основа на тези резултати са изведени

норми за българската популация. Представената българска адаптация на скалата е с много добри психометрични показатели и може да се използва успешно за научни и приложни цели в България.

Ключови думи: чувствителност към отхвърляне, IRSS, IPARTheory, факторен анализ, надеждност

Nadia Koltcheva and Liubomir Djalev. PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE BULGARIAN VERSION OF INTERPERSONAL REJECTION SENSITIVITY SCALE

According to Geraldine Downey & Scott Feldman's (1996) original conception, rejection sensitivity is „a tendency to [...] anxious anticipation, easy perception and an intense reaction to rejection.” Individuals with high rejection sensitivity often perceive and react more intensely to rejection, interpret ambiguous interpersonal situations (imagined or real) as rejections, and tend to overreact to them (Downey & Feldman, 1996). However, they view rejection sensitivity as a personality sensitivity to rejection. To measure sensitivity to interpersonal rejection, Ron Roner, S. Ali, and A. Molaver (Rohner, Ali & Molaver, 2018) developed the Interpersonal Rejection Sensitivity Scale (IRSS). The purpose of our study is to examine the psychometric properties of the Bulgarian adaptation of the IRSS. The sample consists of 1246 adults. Most of them are women (1017, 81.62% of all), men are 223 (17.90%) and missing data for 6 persons (0.48%). The age range is large - between 13 and 77 years. Most of the participants are university educated, married or cohabiting and working full time. IRSS was translated into Bulgarian. Forward and backward translations and review by an expert were made, according to the requirements for the translation of psychometric instruments. Data were collected online using a Google Forms form. Our analyses show a clear unifactorial scale structure. The reliability of the English version of the scale is $\alpha=0.93$. Analyses were performed for gender and age differences, showing significant differences but with weak effects. The level of sensitivity to rejection decreased with increasing age of participants. Based on these results, norms for the Bulgarian population were derived. The presented Bulgarian adaptation of the scale has very good psychometric indicators and can be successfully used for scientific and applied purposes in Bulgaria.

Keywords: rejection sensitivity, IRSS, IPARTheory, factor analysis, reliability

„Чувствителност към отхвърляне“ е относително нов конструкт в психологическата наука. Едни от първите изследвания върху него са проведени от Джералдин Дауни и Скот Фелдман (Downey & Feldman, 1996) и съгласно техните разбирания това тя е „тенденция [...] към тревожно очакване, лесно възприемане и интензивна реакция по отношение на отхвърляне“ (Ibid., p. 1327).

В рамките на редица изследвания (Downey & Feldman, 1996; Downey et al., 1998; Downey et al., 1999; Levy et al., 2001; Downey, 2004; Romero-Canyas & Downey, 2005) вече има достатъчно доказателства, че хората със силна чувствителност към отхвърляне са лесно възприемчиви и реагират интензивно на сигнали за отхвърляне по начини, които са неадаптивни за тях самите и за взаимоотношенията им с другите. Те в по-голяма степен са в риск от самота, социална тревожност и депресия (London et al., 2007; Downey et al., 2000; Ayduk et al., 2001). Склонни са да проявяват в по-голяма степен враждебност и агресия и да изпитват повече трудности и недоволство във взаимоотношенията си (Downey et al., 1998; Ayduk et al., 1999; Downey et al., 2000). Този конструкт е от изключително значение при изследване на възприятията ни за взаимоотношенията, които имаме със значимите за нас хора. Възприетото отхвърляне в детска възраст има редица негативни ефекти на по-късна възраст (Rohner, 2021; Колчева, 2018; Колчева, 2019). Чувствителността към отхвърляне е важен медиращ конструкт и затова е необходимо изследователите да разполагат с надежден инструмент за научни и практически цели, с който той да бъде оценяван.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел на изследването

Да се изследват структурата на скалата и психометричните свойства на българската версия на Скала за чувствителност към отхвърляне (IRSS).

Скала за чувствителност към отхвърляне

Автори на скалата за чувствителност към междуличностно отхвърляне (*Interpersonal Rejection Sensitivity Scale – IRSS*) са Рон Ронър, С. Али и А. Молавър (Rohner, Ali & Molaver, 2018). Първоначалният вариант на скалата се състои от 13 айтема. След пилотно изследване и направените психометрични анализи скалата е ревизирана. В настоящото изследване е използвана ревизираната 11-айтемна версия, съставена изцяло от индикативни айтеми. Скалата за отговори е четиристепенна: 4 – напълно вярно, 3 – донякъде вярно, 2 – не е много вярно и 1 – изобщо не е вярно.

Превод на IRSS

Преводът на скалата е направен съобразно изискванията за превод и адаптация на психометрични инструменти, като са следвани стъпките: прав превод от двама независими експерти, сравнение на двата преведени варианта, консултация на превода с независим експерт; съставяне на преводен вариант; обратен превод от независим експерт; преглед на обратния превод от Р. Ронър –

един от авторите на скалата; съставяне на окончателния преводен вариант. Това е вариантът, който е използван за събиране на данни.

Изследвани лица

В настоящото изследване взеха участие 1246 изследвани лица на възраст от 13 до 77 години ($M = 35,17$; $SD = 12,15$), от които 223 мъже (17,90% от всички) и 1017 жени (81,62%). Повечето от участниците са с университетско образование – 310 с бакалавърска степен (24,88%); 527 с магистърска (42,30%) и 54 с докторска степен (4,33%). Сравнително малка част от участниците имат средно (341 души, 27,37%) или основно образование (8 души, 0,64%).

Процедура

Данните бяха събрани през 2020 г. чрез онлайн платформата *Google Forms*. Освен скалата, във формата бяха включени и бланка за информирано съгласие и кратък демографски блок. По този начин бяха обхванати хора с различен социален статус и принадлежност. Изследването е получило одобрение от Етичната комисия към Департамент „Когнитивна наука и психология“ в Нов български университет.

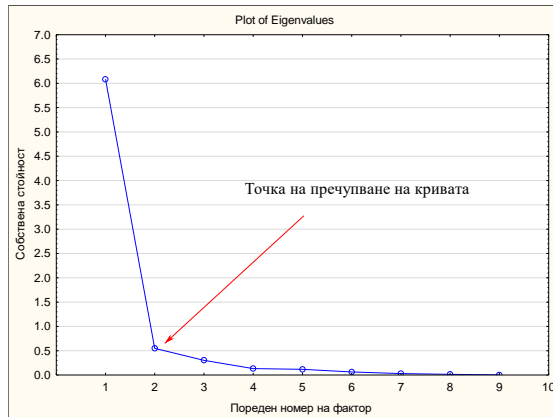
РЕЗУЛТАТИ

Факторна структура и надеждност на скалата

За установяване на факторната структура на скалата емпиричните данни бяха подложени на експлораторен факторен анализ по метода на главните фактори (*principal factor analysis*), а като метод за извличане на факторите беше използван анализът на главните оси (*principal axis method*). В първоначалното (незавъртяно решение) бяха извлечени 9 фактора, които съвкупно обясняват 66,39% от общата дисперсия на айтемите. Наблюдава се силен, доминиращ първи фактор със собствена стойност $\lambda_1 = 6,09$, който обяснява 55,32% от общата дисперсия, последван от слаби фактори със собствени стойности под 0,55, обясняващи по по-малко от 5% от общата дисперсия. За определяне на оптималния брой на факторите, които да бъдат съхранени във факторния модел, беше приложен широко използваният графичен тест на Реймънд Кател (Cattell, 1966).

Съгласно правилото за определяне на факторния модел, установено от Реймънд Кател (Cattell, 1966) и други автори (Reynolds & Kamphaus, 2003; Hayton, Allen & Scarpello, 2004), резултатите от теста на Кател, представени на Фигура 1, недвусмислено насочват към приемане на еднофакторен модел на скалата. Параметрите на този модел са слабо променени в сравнение с първоначалното незавъртяно решение – собствената стойност на фактора е $\lambda = 5,97$, а обясненият от него дял от общата дисперсия на айтемите достига 54,28%.

Други свидетелства за добрите психометрични характеристики на скалата бяха наблюдавани след анализа на нейната надеждност. Средната корелация между айтемите в скалата е 0,54, а корелацията между айтемите и скаловия бал варира между 0,61 и 0,79, при това седем от айтемите корелират на равнище $r > 0,70$. Тези статистики са белег за високата вътрешна консистентност на скалата, която – оценена чрез коефициента алфа на Кронбах – достига до 0,93 (стандартизирана $\alpha = 0,93$). Поради високите корелации на айтемите със скаловия бал, всички те имат принос към постигнатото равнище на надеждност и по силата на това следва да бъдат съхранени в скалата. Разпределението на суровите тестови балове е близко до нормалното, но отклоняващо се от него съгласно резултатите от теста за съгласие на Шапиро–Уилк ($W=0,98$, $p=0,00$). То е слабо положително асиметрично (0,18) с по-силно изразен отрицателен ексцес (-0,77). Средният бал е $M=26,53$ т. при стандартно отклонение $SD = 8,33$. Индивидуалните резултати покриват почти целия спектър от теоретично възможни балове – минималният е 11 т., а максималният – 44 т.

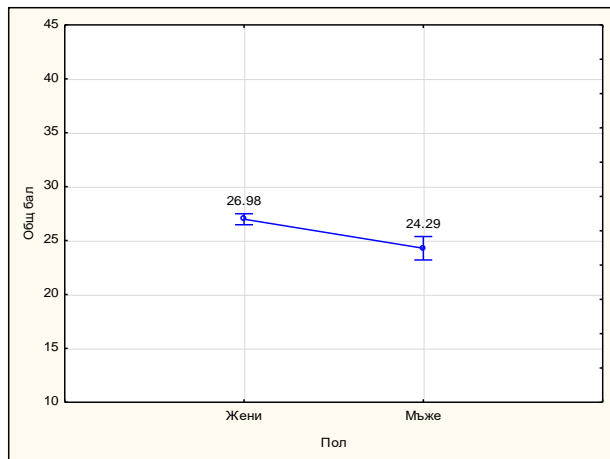
Фигура 1. Графичен тест на Р. Кател

Таблица 1. Факторни тегла на айтемите при избрания еднофакторен модел

Айтем	Фактор	Айтем	Фактор
1	0,65	7	0,69
2	0,63	8	0,82
3	0,75	9	0,75
4	0,79	10	0,69
5	0,81	11	0,74
6	0,76	Собствена стойност	5,97
		Обяснена дисперсия	54,28%

Норми за българската популация

За установяване на групите в рамките на българската популация, за които трябва да се изведат норми, бяха направени два анализа на междугруповите различия по признаците пол и възраст. Изследванията бяха направени чрез прилагане на еднофакторен дисперсионен анализ (ANOVA) с независима променлива съответния социално-демографски признак. Резултатите от анализа на половите различия показват статистически значима разлика между представителите на двата пола – $F(1, 1238) = 19,42$, $p=0,00$ и с наблюдавана мощност на теста 0,99 при $\alpha = 0,05$. Големината на наблюдаваният ефект обаче, оценена чрез коефициента частична ета на квадрат, е твърде слаба съгласно практическите правила на Коен (Cohen, 1992), които се прилагат при този вид анализ – $\eta_p^2 = 0,02$.

Фигура 2. Междугрупови различия по пол

На извадково, а вероятно и на популационно равнище жените демонстрират по-високо равнище на чувствителност към отхвърляне в сравнение с мъжете ($M_{ж} = 26,98 > M_{м} = 24,29$), както е видно от Фигура 2, на която са представени средните стойности и техните доверителни интервали на двете групи.

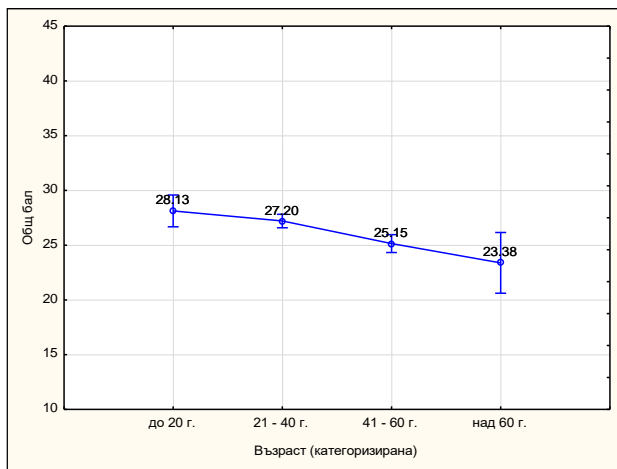
За оценка на междугруповите различия по възраст, тази непрекъсната променлива беше трансформирана предварително в категорийна променлива с 4 категории, представени в Таблица 2. Границите на категориите са определени въз основа на възгледите на Ериксън (Erikson, 1950, цит. по Bar-Yam Hassan & Bar-Yam, 1987; Branje & Cooper, 2018) за етапите в психосоциалното развитие.

По този социодемографски признак също се наблюдават междугрупови различия – $F(3, 1239) = 8,43$, $p=0,00$, с висока мощност на теста от 0,99 при

$\alpha = 0,05$. Подобно на ефекта на пола, ефектът на възрастта също е слаб – $\eta_p^2 = 0,02$.

Таблица 2. Статистики на възрастовите категории

Възрастов интервал	Брой	% от всички ИЛ
до 20 г.	125	10,03
21–40 г.	693	55,62
41–60 г.	391	31,38
над 60 г.	34	2,73
Липсващи	3	0,24

Фигура 3. Междугрупови различия по възраст

Кривата на Фигура 3 показва тенденцията за плавно намаляване на равнището на чувствителност към отхвърляне с напредване на възрастта. Най-възприемчиви към вербалните и невербалните знаци за отхвърляне в междуличностните отношения са младите хора до 20-годишна възраст. Допълнителните *post-hoc* анализи чрез теста на Бонферони показаха, че тази възрастова група не се различава статистически от следващата – на хората между 21 и 40 години. Следващите две възрастови групи – на хората между 41 и 60, и тези над 60 години, също формират хомогенна съвкупност по отношение на чувствителността си към отхвърляне. Следователно възрастта 40 години се очертава като граница, чието преминаване е свързано с по-съществено намаляване на чувствителността към отхвърляне от значимите други.

За изследване на взаимодействието между двете социодемографски променливи беше направен допълнителен двуфакторен дисперсионен анализ. Ре-

зултатите от него подкрепят хипотезите за независимо влияние на двата фактора, но не и за тяхното взаимодействие – $F(3, 1229) = 0,55, p=0,65$. Кривите на двата пола показват сходни тенденции за намаляване на чувствителността към отхвърляне с напредване на възрастта, подобни на тази на Фигура 3, като средните стойности на мъжете във всички възрастови групи са систематично по-ниски от тези на жените.

Поради наблюдаваните особености в различията между първоначално дефинираните възрастови групи нормите за българската популация, представени в Таблица 3, са определени за агрегираните по-широки възрастови групи – до 40 години включително и над 40 години.

Таблица 3. Чувствителност към отхвърляне: норми за българската популация

Възрастови категории	Жени	Мъже
до 40 г. вкл.	n = 649 M = 27,97 SD = 8,27	n = 163 M = 24,67 SD = 7,90
над 40 г.	n = 367 M = 25,28 SD = 8,21	n = 58 M = 23,28 SD = 7,71

ДИСКУСИЯ

В доклада беше представено адаптирането за българските социално-културни условия на нов инструмент за оценка на също толкова нов теоретичен конструкт – чувствителност към отхвърляне. Оригиналната скала е разработена не само от гледна точка на концепцията на Джералдин Дауни и Скот Фелдман (Downey & Feldman, 1996) за личностната чувствителност към отхвърляне, но и на теорията на Р. Ронър (Rohner, 2021) за междуличностното приемане-отхвърляне, която е много по-широка и обема в себе си схващанията на двамата автори. Съгласно основните постулати на тази теория възприетото от детето отхвърляне от страна на неговите родители и значими други в периода на ранното детство има редица негативни последици за неговото психично здраве в зряла възраст. Изследователите са склонни да приемат тезата, която намира все повече емпирична подкрепа, че чувствителността към отхвърляне е една от тези последици, която е израз на психологическа дезадаптация, чийто източник е преживяването на отхвърляне, демонстрирано от възрастните. В едно от първите емпирични изследвания на тази тема, Ибрахим и колеги (Ibrahim et al., 2015) установяват значими взаимовръзки между възприетото отхвърляне в дет-

ството както от бащата, така и от майката върху текущото равнище на чувствителността към отхвърляне на хора в ранна зряла възраст. Въз основа на данните от лонгитюдни изследвания Дзянхуа Чоу и колеги (Zhou et al., 2018) показват, че възприетото отхвърляне и чувствителността към отхвърляне са надеждни предиктори на самотата. М. Крейнс и колеги (Kraines et al., 2018) разглеждат междуличностното отхвърляне и чувствителността към отхвърляне като рискови фактори за развитие на депресия и представят емпирични свидетелства за наличието на такива взаимовръзки. В по-общ план чувствителността към отхвърляне може да се разглежда като медиатор между възприетото отхвърляне и такива негативни афективни състояния като депресия и самота, както я разглеждат някои автори като цитираните по-горе, а също и Р. Ронър и колеги (Rohner et al., 2020) в ново межкултурно сравнително изследване.

Резултатите от процедурата за адаптиране на оригиналната скала, приложена върху голяма, макар и недобре балансирана по пол извадка, свидетелстват за нейните отлични психометрични качества. Съгласно резултатите от факторния анализ измерваният конструктор е едномерен, което беше основание да се формира единна скала. Тя се отличава с висока хомогенност на айтемите, демонстрирана от високите им факторни тегла, силните корелации между тях, както и от корелациите им със суровия скалов бал. Тези характеристики са предпоставка за високата оценка на надеждността на скалата. Разпределението на скаловите балове е близко до нормалното, слабо положително асиметрично, с наблюдаван среден бал (26,53), близък до теоретичния (27,50). Следователно хората са в умерена степен сензитивни към знаците за отхвърляне от значимите други.

Като предварителен етап в определянето на нормите за българската популация бяха направени анализи на влиянието на социодемографските фактори пол и възраст върху чувствителността към отхвърляне. Бяха установени статистически значими, но слаби ефекти на отделните фактори, но не и на тяхното взаимодействие. При представителите на двата пола се наблюдава плавно намаляване на равнището на чувствителност с напредване на възрастта, със систематично по-ниски равнища при мъжете във всички възрастови групи.

Тези резултати се съгласуват както с теоретичните постулати на теорията за междуличностното приемане-отхвърляне (Rohner, 2021) като нейна косвена подкрепа, така и с емпиричните свидетелства за наличието на тази психологическа променлива. За разлика от изследването на Ибрахим и колеги (Ibrahim et al., 2015), в което авторите не намират доказателства за полови различия, в настоящото изследване такова различие беше установено. Изменението на чувствителността към отхвърляне беше проследено в извадка с много по-широк възрастов обхват в сравнение с цитираното изследване. Възрастовата граница, след която се наблюдава значим спад в равнището на чувствителността към отхвърляне, е 40 години. Съгласно възгледите на Ериксън (Erikson, 1950, цит. по

Bar-Yam Hassan & Bar-Yam, 1987; Branje & Koper, 2018) за стadiaите в психосоциалното развитие, това е преходът от ранната към средната зрялост. Според Е. Ериксън ранната зряла възраст е периодът на конфликт между интимността и изолацията – период, в който междуличностните отношения са най-важният аспект на развитието. Способността за установяване на дълготрайни и удовлетворяващи близки отношения надгражда всички постижения на човека в междуличностните отношения до този момент. Без интимност той може да изпита негативните афекти, свързани с изолация, самота и депресия – състояния, които, както беше показано по-горе, са свързани с чувствителността към отхвърляне. Тъй като потребността от интимност е от първостепенно значение за хората на този етап от развитието, може да се предположи, че те са по-чувствителни към знаците на приемане/отхвърляне и са по-склонни да възприемат неясните междуличностни ситуации като отхвърляне. Следващият етап на средната зрялост е белязан от конфликта „генеративност срещу стагнация“ (по Branje & Koper, 2018). Въпросът за междуличностните отношения е изместен от главния през този етап въпрос за значимостта на човека в обществото, за обществената полезност на неговата дейност. Отглеждането на децата; ефективността, успехите и удовлетворението от работата и участието в различни обществени организации се противопоставят на липсата на продуктивност и обществена значимост. Смяната на фокуса от междуличностните отношения към мястото, ролята и приноса на човека към обществото при прехода между двата стадия е възможно обяснение на намалената чувствителност към отхвърляне през стадия на средната зрялост.

В заключение: представената българска адаптация на Скалата за чувствителност към междуличностно отхвърляне е с много добри психометрични свойства и може да се използва успешно за научни и приложни цели в България. Получените резултати намират обяснение в съответните теоретичните модели и се съгласуват с тези от някои предходни емпирични изследвания.

ЛИТЕРАТУРА

- Колчева, Н., (2018). Взаимовръзка между възприетото родителско отношение и психологическото приспособяване при българи в ранна зряла възраст. *Българско списание по психология*, 1(1-4).
- Колчева, Н. (2019) Психологическо приспособяване и възприето родителско приемане-отхвърляне при българи в средна зряла възраст. *Психологични изследвания*, 22(2), 365-387.
- Ayduk, O., Downey, G., Kim, M. (2001). Rejection sensitivity and depressive symptoms in women. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27, 868-877.
- Ayduk, O., Downey, G., Testa, A., Yen, Y., & Shoda, Y. (1999). Does rejection elicit hostility in rejection sensitive women? *Social Cognition*, 17, 245-271.

- Bar-Yam Hassan, A., & Bar-Yam, M. (1987). Interpersonal development across the life span: Communion and its interaction with agency in psychosocial development. *Contributions to Human Development, 18*, 102–128.
- Branje, S., & Koper, N. (2018). Psychosocial Development. In M. H. Bornstein (Ed.), *The Sage Encyclopedia of Lifespan Human Development*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Cattell, R. B. (1966). The scree test for the number of factors. *Multivariate Behavioral Research, 1*, 245-276.
- Cohen, J. (1992). A power primer. *Psychological Bulletin, 112*(1), 155-159.
- Downey, G., & Feldman, S. I. (1996). Implication of rejection sensitivity for intimate relationships. *Journal of Personality and Social Psychology, 70*(6), 1327–1343.
- Downey, G., Freitas, A. L., Michaelis, B., & Khouri, H. (1998). The self-fulfilling prophecy in close relationships: Rejection sensitivity and rejection by romantic partners. *Journal of Personality and Social Psychology, 75*(2), 545-560.
- Downey, G., Mougios, V., Ayduk, O., London, B. E., & Shoda, Y. (2004). Rejection sensitivity and the defensive motivational system: Insights from the startle response to rejection. *Psychological Science, 15*, 668-673.
- Downey, G., Feldman, S., & Ayduk, O. (2000). Rejection sensitivity and male violence in romantic relationships. *Personal Relationships, 7*, 45-61.
- Downey, G., Lebolt, A., Rincon, C., & Freitas, A. L. (1998). Rejection sensitivity and children's interpersonal difficulties. *Child Development, 69*, 1074-1091.
- Hayton, J. C., Allen, D. G., & Scarpello, V. (2004). Factor retention decisions in Exploratory factor analysis: A tutorial on parallel analysis. *Organizational Research Methods, 7*(191), 191-205.
- Ibrahim, D., Rohner, R., Smith, R., & Flannery, K. (2015). Adults' Remembrances of Parental Acceptance–Rejection in Childhood Predict Current Rejection Sensitivity in Adulthood. *Family and Consumer Sciences Research Journal, 44*(1), 51-62.
- Kraines, M. A., Kelberer, L. J. A., & Wells, T. T. (2018). Rejection sensitivity, interpersonal rejection, and attention for emotional facial expressions. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry, 59*, 31-39.
- Levy, S. R., Ayduk, O., & Downey, G. (2001). The role of rejection sensitivity in people's relationships with significant others and valued social groups. In M. R. Leary (Ed.), *Interpersonal Rejection* (pp. 251–289). Oxford: Oxford University Press.
- London, B., Downey, G., Bonica, C., Paltin, I. (2007). Social Causes and Consequences of Rejection Sensitivity. *Journal of Research on Adolescence, 17*(3), 481-506.
- Reynolds, C., Kamphaus, R. (Eds.) (2003). *Handbook of Psychological & Educational Assessment of Children*. New York: The Guilford Press.
- Rohner, R. P. (2021). Introduction to interpersonal acceptance–rejection theory, methods, evidence, and implications. University of Connecticut, Ronald and

Nancy Rohner Center for the Study of Interpersonal Acceptance Rejection Website: <http://csiar.uconn.edu/>.

- Rohner, R. P., Putnick, D. L., Molaver, A. D., Ali, S., Butt, M. M., Ibrahim, D. M., Aurino, C., Blom, M. J. M., Darwesh, F. H., Auricchio, S., Radha, A. H., Miranda, M. C., Adamsons, K., & Senese, V. P. (2020). Psychological maladjustment mediates the link between remembrances of parental rejection in childhood and loneliness in adulthood: A cross-cultural comparative study. *International Journal of Psychology*, 55(4), 590-600.
- Rohner, R.P., Ali, S., & Molaver, A. (2018). Assessing the reliability and validity of the Interpersonal Rejection Sensitivity Scale (IRSS). Rohner Research Publications. Storrs, CT.
- Romero-Canyas, R., & Downey, G. (2005). Rejection Sensitivity as a Predictor of Affective and Behavioral Responses to Interpersonal Stress: A Defensive Motivational System. In K. D. Williams, J. P. Forgas, & W. von Hippel (Eds.), *The Social Outcast: Ostracism, Social Exclusion, Rejection, and Bullying* (pp. 131–154). NY: Psychology Press.
- Zhou, J., Li, X., Tian, L., & Huebner, E. S. (2018). Longitudinal associations between low self-esteem and depression in early adolescents: The role of rejection sensitivity and loneliness. *Psychology and Psychotherapy*, 1(18), 54-71.

ИДЕЯТА ЗА ЧОВЕШКИТЕ СПОСОБНОСТИ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ТЕОРИЯТА НА КАРЪЛ ДУЕК И ЗАУЧЕНАТА БЕЗПОМОЩНОСТ – ВЗАИМОВРЪЗКИ И ПРИЛОЖЕНИЕ

гл. ас. д-р Венелина Стоева Стоева

ПУ „Паусий Хилендарски“

Венелина Стоева. *ИДЕЯТА ЗА ЧОВЕШКИТЕ СПОСОБНОСТИ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА ТЕОРИЯТА НА КАРЪЛ ДУЕК И ЗАУЧЕНАТА БЕЗПОМОЩНОСТ – ВЗАИМОВРЪЗКИ И ПРИЛОЖЕНИЕ*

В статията е разгледана идеята за развитието на човешките способности през призмата на теорията на Каръл Дуюк. Изследвани са взаимовръзките със заучената безпомощност. Тези два конструкта в психологията са ключов компонент в дефинирането, осмислянето и интерпретирането на успеха/неуспеха, постиженията и възможностите на развитие на потенциала на човека. Резултатите не показват наличие на корелация между т.нар. прогресивно мислене и ниските нива на заучена безпомощност. Изследваните лица имат по-скоро прогресивно мислене, което не е пряко свързано с нивата им на заучена безпомощност.

Ключови думи: прогресивно мислене, фиксирано мислене, заучена безпомощност

Venelina Stoeva. THE IDEA OF HUMAN ABILITIES IN CAROL DWECK'S THEORY AND LEARNED HELPLESSNESS – RELATIONSHIPS AND APPLICATION

This paper examines the idea of human abilities development through the lens of Carol Dweck's theory. Interrelationships with learned helplessness are explored. These two constructs in psychology are a key component in defining, making sense of, and interpreting success/failure, achievement, and the possibilities of human potential development. Results showed no correlation between so-called progressive thinking and low levels of learned helplessness. Rather, the individuals studied had progressive thinking that was not directly related to their levels of learned helplessness.

Keywords: growth mindset, fixed mindset, learned helplessness

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните няколко десетилетия се наблюдава засилен интерес към възможностите и стратегиите за подобряване/усъвършенстване на способностите на децата в училищна възраст. Говори се не само за техния академичен успех, но и за начините, чрез които той се предшества от чувство на значимост

и удовлетворение при децата. Насърчаването на усилията, които учениците влагат в изпълнението на дадена задача, би могло да се разглежда като стъпка към изграждане на ново отношение към ученето. Това отношение се изразява в промяна от стремеж към избягване на неуспеха към желание за постигане на успех. Подобна мотивация изисква целенасочени усилия от страна на учители, родители, както и самите деца. В настоящия материал се предлага концепцията на Каръл Дуюк, като е поставен акцент върху приложния характер на нейната теория за двата начина на мислене: прогресивно и фиксирано мислене.

Според Каръл Дуюк разбирането за човешките способности може да се представи чрез два начина на мислене: прогресивно и фиксирано (*growth and fixed mindset*). Прогресивното мислене е свързано с убеденост в това, че способностите могат да се усъвършенстват, ако се полагат целенасочени усилия, т.е. способностите се развиват във времето (Dweck & Yeager, 2021). Фиксираното мислене, от друга страна, е свързано с убеждението, че способностите на всеки човек са даденост, която не може да се променя, т.е. те не могат да се подобряват или усъвършенстват. Така се трансформира и преценката за влагането на усилия. Хората, притежаващи фиксирано мислене, приемат, че влагането на големи усилия означава липса на способности да се извършва определена дейност (Dweck & Yeager, 2019).

В книгата си *Mindset. Changing the Way You Think to Fulfil Your Potential* („Начин на мислене. Променете начина, по който мислите, за да реализирате потенциала си“, 2017) Каръл Дуюк посочва удивлението си от различния начин, по който децата реагират на и приемат неуспеха. Давайки им задача, в която те трябва да наредят пъзели, една част от децата в предучилищна възраст с готовност и желание приемат предизвикателството, докато друга част категорично отказват да го направят. По-нататъшните проучвания потвърждават връзката между начина, по който децата осмислят способностите си, и усилията, които са готови да вложат в изпълнението на дадена задача. Съществува положителна корелация и с поставените цели. Хората, които вярват, че способностите им могат да се усъвършенстват, си поставят цели за учене (*learning goals*), докато онези, които приемат фиксирана позиция, формират свързани с представянето цели (*performance goals*) (Robins & Pals, 2002). В резултат на това двата типа ориентация водят до различни поведенчески избори: ангажираност и работа, свързани с постигането на успех (прогресивно мислене), или избор на лесни задачи, гарантиращи успех (фиксирано мислене).

Именно усилията са в основата на повечето мотивационни теории, обясняващи човешкото поведение. Хората са склонни да вложат повече усилия, когато вярват, че ще получат желаните резултат от дейността си (Kurzban, Duckworth, Kable, & Myers, 2013). Фиксираното мислене е свързано с потребност от потвърждение на способностите и уменията на човека, а оттук и с избягване на рискови ситуации. Прогресивното мислене, обратно, е свързано с ангажиране с

предизвикателни задачи, които се разглеждат като източник на учене на нови неща и развиване на съществуващата компетентност.

Тази идея за двата начина на мислене е разгледана тук с оглед на още един психологически конструкт – заучената безпомощност. Това е термин, изследван предимно от Мартин Селигман. Идеята, че човек е неспособен да окаже влияние върху случващите се събития в живота, има своите когнитивни, емоционални и мотивационни ефекти (Maier & Seligman, 1976). Мартин Селигман е автор на теорията за личния контрол. В нея има два акцента: (1) идеята за заучената безпомощност и (2) обяснителния подход (Селигман, 2001).

Заучената безпомощност се свързва с преживяване, от което хората са научили, че дори и да полагат усилия, не могат да променят неблагоприятните обстоятелства и събития, които им се случват.

Обяснителният подход се състои от три основни аспекта:

- продължителност;
- обхват;
- персонализация.

Продължителността изразява идеята за разбирането на човека за вероятността неблагоприятните събития да се случват винаги.

Обхватът е свързан с областите или сферите, в които той смята себе си за неспособен да окаже влияние върху събитията в живота си.

Персонализацията може да се обясни с причините, които човекът приписва на неуспехите си, т.е. дали те са вътрешни и зависещи от него, или са външни, независещи от него.

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

В изследване на двата феномена: начин на мислене и нива на заучена безпомощност, се проследява евентуалното наличие на взаимовръзки между тях.

Цел на изследването

Целта на изследването е да се проследят взаимовръзките между начина на мислене и заучената безпомощност при хора на възраст между 16 и 65 години.

Задачи на изследването

- Да се установи дали съществува зависимост между начина на мислене и нивата на заучена безпомощност.
- Да се установят нивата на прогресивно мислене след изследваните лица.
- Да се установят нивата на заучена безпомощност сред изследваните лица.

Хипотези

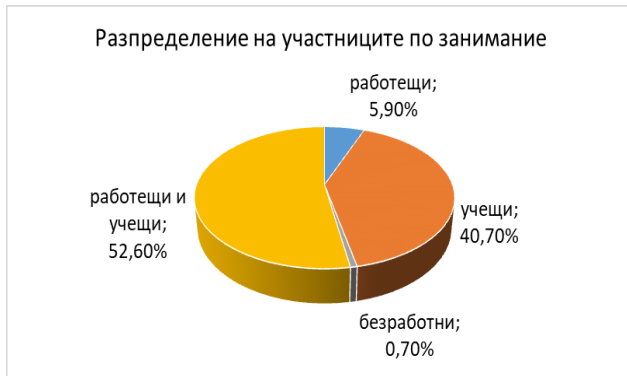
1. Допуска се, че съществува положителна корелация между начина на мислене и нивата на заучена безпомощност.
2. Допуска се, че сред участниците в изследването ще се наблюдават умерени нива на прогресивно мислене.
3. Допуска се, че участниците в изследването ще имат средни нива на заучена безпомощност.

Метод

В настоящето изследване са използвани два въпросника. Първият от тях е *Dweck Mindset Instrument* (Инструмент на Дуюк за начин на мислене, 2008). Той се състои от 16 айтема и е предназначен за измерване на типа мислене: прогресивно или фиксирано. Вторият въпросник е Скалата за заучена безпомощност (*The Learned Helplessness Scale*, LHS, Quinless & McDermott- Nelson, 1988). Въпросникът включва 20 айтема, чрез които се установяват нивата на заучена безпомощност.

Участници

Общият брой на участниците в изследването е 135 души, като 76,30% от тях са жени и 23,70% са мъже. Участниците имат различни занимания (Фигура 1).

Фигура 1. Диаграма на разпределението на участниците по занимание

Процедура

Изследването е проведено онлайн с помощта на Гугъл формуляр. Периодът на провеждане на изследването е януари–март 2022 г.

РЕЗУЛТАТИ

Скалата за прогресивно или фиксирано мислене има добри психометрични характеристики. Надеждността, измерена чрез алфа на Кронбах, на всички 10 айтема на скалата е 0,5, което означава, че тя е със задоволителна надеждност и може да се използва за практически цели. В Таблица 1 в колона 5 (алфа на Кронбах, ако айтемът се премахне) се вижда, че не е необходимо да се премахне айтем, тъй като надеждността няма да се промени значително.

Таблица 1. Статистики за общия бал по айтемите

	Средна на скалата, ако айтемът се премахне	Вариация на скалата, ако айтемът се премахне	Коригиран айтем обща корелация	Алфа на Кронбах, ако айтемът се премахне
Айтем 1	50,58	40,906	0,225	0,458
Айтем 2	50,39	43,920	0,007	0,504
Айтем 3	52,78	40,761	0,254	0,453
Айтем 4	50,12	40,900	0,217	0,459
Айтем 5	52,74	40,252	0,288	0,445
Айтем 6	50,81	43,625	-0,006	0,513
Айтем 7	52,63	41,066	0,254	0,454
Айтем 8	52,34	40,282	0,233	0,455
Айтем 9	50,54	40,345	0,211	0,459
Айтем 10	50,77	40,143	0,209	0,459
Айтем 11	52,14	41,291	0,139	0,477
Айтем 12	50,69	42,649	0,066	0,493
Айтем 13	52,22	41,364	0,145	0,475
Айтем 14	50,86	42,650	0,053	0,498
Айтем 15	52,23	40,351	0,241	0,453
Айтем 16	52,18	41,166	0,172	0,468

Таблица 2. Описателни статистики

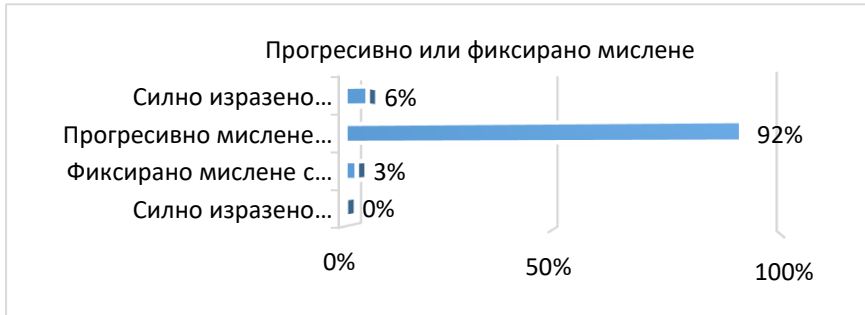
Общ брой ИЛ	Минимално	Максимално	Медиана	Среден бал	Стандартно отклонение	Асиметрия	Ексцес
107	23	80	56	54,79	6,02	-1,294	4,63

Средната стойност е 54,79, минималната стойност е 23, а максималната – 80. Асиметрията е отрицателна и голяма, което означава, че резултатите са из-

местени силно вдясно над средната стойност към по-високите стойности на суровия бал. Това означава, че участниците са в края на скалата, която е свързана с прогресивното мислене.

На Фигура 2 е представена диаграма на нивата, определени по скалата. Оказва се, че 92% от участниците имат изразено прогресивно мислене с някои фиксирани идеи (представи).

Фигура 2. Диаграма на нивата на прогресивно или фиксирано мислене

Скалата за заучена безпомощност също има добри психометрични показатели. Надеждността, измерена чрез алфа на Кронбах за всичките 20 айтема на скалата, е 0,88, което означава, че тя е с много добра надеждност за практически цели.

Таблица 3. Статистики за общия бал по айтемите

	Средна на скалата, ако айтемът се премахне	Вариация на скалата, ако айтемът се премахне	Коригиран айтем обща корелация	Алфа на Кронбах, ако айтемът се премахне
Айтем 1	38,41	45,303	0,473	0,883
Айтем 2	38,46	45,340	0,501	0,883
Айтем 3	38,50	44,073	0,632	0,879
Айтем 4	38,09	44,156	0,522	0,882
Айтем 5	38,41	46,543	0,384	0,886
Айтем 6	38,39	43,865	0,585	0,880
Айтем 7	38,18	43,192	0,703	0,876
Айтем 8	38,06	45,056	0,454	0,884
Айтем 9	38,36	42,218	0,668	0,877
Айтем 10	38,30	45,153	0,508	0,882
Айтем 11	38,10	44,661	0,427	0,885
Айтем 12	38,20	47,057	0,236	0,890
Айтем 13	38,36	44,278	0,618	0,879

Айтем 14	38,43	44,724	0,632	0,879
Айтем 15	38,35	42,766	0,627	0,878
Айтем 16	38,56	44,143	0,637	0,879
Айтем 17	37,41	46,349	0,267	0,890
Айтем 18	38,36	43,395	0,615	0,879
Айтем 19	38,27	46,812	0,277	0,889
Айтем 20	38,41	46,842	0,294	0,888

Таблица 4. Описателни статистики

Общ брой ИЛ	Мини- мално	Макси- мално	Медиа- на	Среден бал	Стан- дартно откло- нение	Асимет- рия	Ексцес
135	20	64	41	40,30	7,025	-0,102	1,312

Средната стойност е 40,30, минималната – 20, а максималната – 64. Асиметрията е отрицателна, което означава, че резултатите са изместени леко вдясно към по-високите стойности на суровия бал. Щом е в интервала от -1 до 1 , е малка и все пак резултатите са около средната стойност. Максималната стойност, която може да се достигне, е 80, но тук се достига едва 64. Разпределението не е нормално и това означава, че участниците показват малко над средните нива заучена безпомощност.

Корелационен анализ

Направена бе проверка за връзка между отделните скали с коефициента на Пиърсън. Оказва се, че има статистически значима корелационна зависимост между резултатите от теста за заучена безпомощност и скалата за обща Аз-ефективност с ниво на значимост 0,01. Връзката е отрицателна и умерена със стойност $-0,68$. Тези, които имат по-високи резултати на скалата за Аз-ефективност, имат по-ниски резултати по скалата за заучена безпомощност и обратно.

Връзката между останалите скали е статистически незначима.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Данните от проведеното емпирично изследване дават възможност да се изведат следните изводи:

- прогресивното и фиксираното мислене се формират в ранното детство;
- хипотеза 1 не се потвърждава, т.е. не е открита значима корелация между начина на мислене и нивата на заучена безпомощност;

- хипотеза 2 не се потвърждава, тъй като от данните става ясно, че участниците в изследването имат високи показатели по отношение на прогресивното мислене;
- хипотеза 3 не се потвърждава, тъй като данните показват, че участниците имат малко над средните нива на заучена безпомощност.

ЛИТЕРАТУРА

- Селигман, М. (2001). *Как да бъдем оптимисти*. София: Кибеа.
- Dweck, C. (2017). *Mindset. Changing the Way You Think to Fulfil Your Potential*. NY: Ballantine Books.
- Dweck, C. S. & Yeager, D.S. (2019). Mindsets: A view from two eras. *Perspectives on Psychological Science*, 14, 481- 496. doi:10.1177/1745691618804166.
- Dweck, C. & Yeager, D. (August 25, 2021). Global Mindset Initiative Introduction: Envisioning the Future of Growth Mindset Research in Education. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3911564> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3911564>
- Kurzban, R., Duckworth, A., Kable, J. W., & Myers, J. (2013). An opportunity cost model of subjective effort and task performance. *Behavioral and Brain Sciences*, 36(6), 661–679. <https://doi.org/doi: 10.1017/S0140525X12003196>.
- Maier, S. & Seligman, M. (1976). Learned Helplessness: Theory and Evidence. *Journal of Experimental Psychology: General*, 105(1), 3-46. <https://ppc.sas.upenn.edu/sites/default/files/lhtheoryevidence.pdf>
- Robins, R. W., & Pals, J. L. (2002). Implicit self-theories in the academic domain: Implications for goal orientation, attributions, affect, and self-esteem change. *Self and Identity*, 1(4), 313–336. <https://doi.org/10.1080/15298860290106805>.

РОДИТЕЛСКИ ПРАКТИКИ ПО ОТНОШЕНИЕ НА СЪНЯ В РАННОТО ДЕТСТВО И КОНСТРУИРАНЕ НА АЗА НА РОДИТЕЛЯ

гл. ас. д-р Емануела Тонева Паунова-Маркова

ИИНЧ-БАН

emanuela.paunova@gmail.com

Емануела Паунова-Маркова. *РОДИТЕЛСКИ ПРАКТИКИ ПО ОТНОШЕНИЕ НА СЪНЯ В РАННОТО ДЕТСТВО И КОНСТРУИРАНЕ НА АЗА НА РОДИТЕЛЯ*

Докладът разглежда теоретичните основания за връзка между конструирането на Аза на родителя и родителските практики по отношение на съня. Оптималното качество и количество сън е от изключителна важност за физическото и психичното благополучие и развитие на децата. Освен това ранното детство е период, в който се полагат основите на навици, свързани със съня. При това именно в този период родителите най-често срещат проблеми със съня на децата и търсят помощ. Заспиването, както и последващото връщане към сън при пробуждане, се разглеждат като функция на емоционалната регулация на детето. Личностните характеристики на родителите имат съществено значение за формирането и развитието на емоционалната регулация у децата, избора на практики спрямо техния сън, включително създаването на режим на съня. Предполага се, че конструирането на Аза (независимо и взаимозависимо конструиране) също има такава роля, тъй като то определя множество различия, свързани с когнитивното, емоционалното и мотивационното функциониране на хората.

Ключови думи: сън, родителски практики, ранно детство, конструиране на Аза

Emanuela Paunova-Markova. *PARENTAL APPROACH TO SLEEP DURING THE EARLY CHILDHOOD AND THE SELF-CONSTRUAL OF THE PARENT*

The theoretical grounds for the relationship between the self-construal of the parent and parental approach to sleep are examined. Optimal quality and quantity of sleep is of utmost importance for children's physical and mental well-being and development. Furthermore, early childhood is a period in which the foundations of sleep-related habits are laid. Moreover, it is during this period that parents most often encounter sleep problems in children and seek help. Falling asleep, as well as the subsequent return to sleep on waking, is seen as a function of the child's emotional regulation. Parents' personality characteristics are essential in the formation and development of children's emotional regulation, choice of practices in relation to their sleep, including the establishment of sleep routines. The self-construal (an independent and interdependent construction) has also been suggested to play such a role,

as it determines multiple differences related to individuals' cognitive, emotional, and motivational functioning.

Keywords: sleep, parental approach, early childhood, self-construal

Сънят е базисна физиологична нужда на човека (Maslow, 1943) и засяга цялостното му функциониране. Редица изследвания свидетелстват за важноста на съня за соматичното и психичното развитие и здраве на децата. Между продължителността на съня при децата и наднорменото тегло и затлъстяването има връзка (Chen et al., 2008) и данните (Taveras et al., 2014) говорят за отложен ефект в училищна и по-късна възраст на хронично недостатъчния сън в периода на ранното детство. По-краткотрайният сън е негативно свързан с растежа и емоционалната регулация (WHO Guidelines on Physical Activity, Sedentary Behaviour and Sleep for Children under 5 Years of Age, 2019). Съществува връзка между съня при децата и появата на поведенчески проблеми (Goodnight et al., 2007), хиперактивност и дефицит на вниманието (Touchette et al., 2007). При деца, диагностицирани със синдром на хиперактивност и дефицит на вниманието, намаляването на обичайното им време за сън дори само с един час води до засилване на леките симптоми, които са имали преди това, до значителни (Gruber et al., 2011). Проучване показва връзка между количеството сън през нощта на 12- и 18-месечни деца и екзекутивните функции (Bernier et al., 2010). Тези резултати са в подкрепа на идеята, че сънят в ранното детство е свързан с развитието на мозъчните структури и особено на фронталната кора. Освен непосредствените ефекти върху здравето и развитието, трябва да се има предвид и че ранното детство е период, в който се полагат основите на свързани със съня навици, които може да се запазят през целия живот на човека. Всичко това сочи подчертаната значимост на проблематиката на съня през ранното детство.

Съществуват данни, че основната възрастова група, при която родителите срещат проблеми със съня на своите деца и търсят помощ, е тази под една година (Mindell et al., 2015). Това вероятно е така, защото нуждите от сън и моделите на сън и бодърстване на бебетата и възрастните се различават съществено, като постепенно в хода на първата година от развитието сънят при малките деца се консолидира.

Заспиването, както и последващото връщане към сън при пробуждане през нощта или дневната дрямка, може да се разглеждат като функция на емоционалната регулация на детето. Тя се разбира като съвкупност от процеси, отговорни за възприемането, оценката и видоизменянето на емоционалните реакции с оглед постигането на дадена цел (Thompson, 1994). Периодът на ранното детство се бележи както от големи постижения, така и от големи ограничения във възможностите за управление на собствените емоции (Thompson & Goodvin, 2007). През този период детето започва да се учи как да премине от

разчитането основно на родителя (грижещата се фигура) за управлението на собствените си емоции, към самостоятелната им регулация. Тогава могат да се появяват стратегии за саморегулация като насочване на вниманието другаде, търсене на утеха, самоуспокояване и оттегляне от ситуацията (Thompson & Goodvin, 2007). Проучвания на нивото на кортизол (популярен като „хормона на стреса“) също показват, че кортизолната активност през ранното детство се регулира чрез общуването с грижещите се фигури (Gunnar & Donzella, 2002).

Научната литература изобилства от изследвания върху безопасните условия за детски сън, за да адресира проблема със синдрома на внезапната детска смърт (СВДС) (Moon, 2020; Blair et al., 2006; Marinelli et al., 2019). В някои страни този проблем остава по-непознат (Barbir et al., 2020), макар че в САЩ средногодишно 3600 бебета умират от СВДС (Moon, 2020). Значимостта на проблематиката за СВДС е безспорна. В научната литература обаче сякаш по-пренебрегнат остава въпросът за оптималните условия за заспиване и осигуряване на качествен сън при бебетата и децата – как да се подхожда при приспиването, за да се случи по-лесно; как да се процедира при пробужданията, за да се върне детето към сън; как да се организира режимът и какви условия на средата да се осигуряват за подпомагане на качествен и достатъчен като количество сън.

Уилям Демент – основателят на първия център за изучаване на съня в Станфордския университет в САЩ, пише (Dement & Vaughan, 2000), че до XXI век не са провеждани научни експерименти за това, как най-добре да се научи бебето да заспива и да поддържа нужната продължителност на съня. През 1995 г. в Дърам, Великобритания, е създадена лаборатория (The Durham Infancy and Sleep Centre, 2022) за изследване на съня на бебетата и родителите, където през последните десетилетия екип от изследователи начело с проф. Хелън Боул проучват разнообразни аспекти на детския сън, както и на родителското поведение. Джеймс Маккена също създава лаборатория за изследване на съня на майката и бебето (Mother-Baby Behavioral Sleep Laboratory, 2022), за да осигури на учените и родителите проверена научна информация за свързаните със съня практики.

През 2019 г. Световната здравна организация (СЗО) изготвя препоръки за количеството качествен сън в денонощието, което да получават децата в норма на възраст 0–5 години (WHO Guidelines on Physical Activity, Sedentary Behaviour and Sleep for Children under 5 Years of Age, 2019). Препоръките са децата на възраст 0 до 3 месеца да получават 14–17 часа, на 4 до 11 месеца – 12–16 часа, между 1 и 2 години – 11–14 часа, а между 3 и 4 години – 10–13 часа. Посочените часове включват и съня през деня. За децата над 1 г. препоръката е заспиването и събуждането да са приблизително по едно и също време всеки ден, т.е. да се създаде режим на съня. Въпреки това СЗО не разяснява как да се постигне този качествен сън и режим при децата, а съобщава, че предстои да се разработят

допълнително ресурси и инструменти, които да подпомогнат в това отношение родителите, педагозите и грижещите се за децата.

За да осигурят на родителите актуална и научно обоснована информация за практиките по отглеждането (Building a Happy Baby, 2021), а в частност и съня на техните деца (Caring for Your Baby at Night, 2021), някои правителствени и неправителствени организации създават информационни листовки за безплатно разпространение. Въпреки това до родителите често достигат противоречиви препоръки какви практики да прилагат спрямо съня на своите бебета или деца. Някои родители вярват на суеверия и митове, които не се основават на научност и нямат доказана ефективност (Building a Happy Baby, 2021).

Един пример за противоречива информация, която достига до родителите, може да се открие, като се съпоставят два съвета. Първият е детето да се оставя да заспи самò в легнало положение, дори когато плаче, както и да се игнорира плачът му при пробуждания през нощта. Вторият съвет е да се откликва без отлагане на плача на бебето и то да усеща близостта на родителя, включително да бъде прегръщано и люляно, за да заспи.

Някои поведенчески подходи за научаване на бебето да заспива и да спи, препоръчвани от психолози и клиницисти, изискват родителят да го оставя да плаче определено време, без да откликва (Blunden et al., 2011). В доста популярна през втората половина на XX век книга за отглеждането на децата Бенджамин Спок (Спок, 1978) съветва родителите да не „разглеждат“ своите бебета над 3-месечна възраст, като не откликват незабавно на плача им и не ги вземат на ръце. Родителите са съветвани да не се притесняват от това бебето да плаче известно време. В книгата пише, че е допустимо бебето да бъде оставено да плаче 15 до 30 минути. Препоръката е родителите да оставят бебето да заспи в креватчето си, като само „от време на време, когато необичайно много пищи“ да го успокояват с леко движение или като го държат на ръце. Подчертава се неудобството бебето да бъде редовно приспивано чрез активното участие на грижещия се. Предлага се техника за „превъзпитаване“ на „разглеждени“ бебета и „хронична съпротива при поставяне на кърмачето да спи“. Когато бебетата са свикнали родителят да ги приспива по определен начин, това се приема за изтощавашо за родителя и за самите бебета. Техниката е детето да бъде сложено да легне в креватчето си в подходящо време, майката да каже „лека нощ“ нежно и решително, а след това да напусне стаята и да не се връща повече преди детето да заспи. Това, което се очаква да последва първата вечер, в повечето случаи е силен плач в продължение на 20–30 минути, след което бебето изведнъж заспива. Втората вечер се очаква 10-минутен плач, а след третата – да няма повече плач. Същата техника се препоръчва при бебета, които са „разглеждени“ да търсят родител при пробуждания през нощта.

Съвременните изследвания по-скоро отхвърлят практиката бебето да бъде оставено да плаче, за да се научи да заспива самò, и подкрепят навременното

откликване (Blunden et al., 2011). И сега обаче има специалисти, които препоръчват варианти на контролиран плач (Ball & Blair, 2021). Има данни, че навременното и адекватно откликване на нуждите на бебето води до по-добрата му емоционална регулация в дългосрочен план. Предполагаемата причина е, че бебето се научава, че когато плаче (или реагира по друг начин с дистрес), ще получи помощ, ще бъде защитено и ще може да се справи със заплахата. Родителското откликване при дистрес намалява стресовата реакция на бебето (измерена чрез нивото на кортизол), като към края на първата година вече много малко стресори водят до повишаване на кортизола; обратното се наблюдава, когато грижата не е адекватна и навременна (Gunnar & Donzella, 2002). Лонгитюдни наблюдения в естествена среда показват, че родителското откликване е свързано и с намаляване на честотата и продължителността на бебешкия плач (Ainsworth & Bell, 1972). По-нататъшни изследвания също подкрепят това, като освен откликващото родителство има значение и количеството физически контакт с бебето (St James-Roberts, 2007). УНИЦЕФ Великобритания съветва родителите да се стараят през нощта да са близо до бебето, за да могат да уловят ранните сигнали за нуждите му и да откликват навременно (Caring for Your Baby at Night, 2021). Целта е да се реагира още преди бебето да е изпитало дистрес и да е заплакало, защото така успокояването ще е по-лесно.

Друг пример за противоречива информация, която достига до родителите е съветът детето да спи отделно в собствено креватче или пък да спи в тясна физическа близост до родителите си на общо легло. Тези разминавания вероятно произтичат и от противоречивите научни данни по въпроса. Бенджамин Спок пише, че „към шестия месец кърмачето трябва да се премести от стаята на родителите“ (Спок, 1978). Основните съображения са комфортът на родителите, както и че по-късно отделянето става по-трудно. Дълго време съвместното спане (*co-sleeping*) се е смятало за рискована практика за СВДС, тъй като е регистрирана връзка между тях (Blair et al., 2009). Съответно, лекарските препоръки са били бебето да спи в самостоятелно креватче. Някои авторитетни организации все още препоръчват това (Safer Sleep for Babies, 2022). Все пак в материалите, насочени към здравни работници, се посочва, че „съвместното спане има предимства както за майката, така и за бебето, които трябва да се взимат предвид“ (Ball & Blair, 2021, p. 15). Такива предимства са възможността за постоянно наблюдение на бебето отблизо, по-добър сън за майката и за бебето, по-голямо удобство при нощното кърмене и следователно по-дълго кърмене и др. Други източници обаче обвързват съвместното спане с повече плач и по-чести проблеми със съня при децата в по-късна възраст (St James-Roberts, 2007).

Съвместното спане и неговата безопасност са проучвани активно в лабораторията на Джеймс Маккена (Mother-Baby Behavioral Sleep Laboratory, 2022), както и от други изследователи. Натрупаните емпирични данни показват, че не

съвместното спане само по себе си, а обстоятелствата, които често го съпътстват, представляват същинският рисков фактор за СВДС (Blair et al., 2009). Фактори може да са наличието в леглото на завивки и възглавници, употребата на алкохол или други субстанции от възрастния, тютюнопушене в леглото, боледуване на бебето, наличие в леглото на домашни любимци и други деца, възможността детето да попадне между матрака и стената или да се претърколи от леглото и др. Има данни, че при спазването на някои правила за безопасност съвместното спане дори намалява риска от СВДС (Mosko et al., 1997; Young, 1999). При съвместното спане поради физическата близост нараства вероятността майката да забележи, ако бебето не е добре през нощта. Други обяснения са по-лекият сън и по-голямата бдителност, които се регистрират в тази ситуация.

Други данни обаче показват повишен риск при съвместното спане, дори когато фактори като тютюнопушене и кърмене са контролирани, и застават твърдо срещу тази практика (Carpenter et al., 2013). Съвсем скорошни данни хвърлят нова светлина по въпроса за СВДС, като показват връзка между дисфункция на вегетативната нервна система и настъпването на апнея, която води до смъртта (Harrington et al., 2022). Може да се окаже, че СВДС е свързан най-вече с генетична предразположеност на бебето. До момента обаче в научната литература няма постигната яснота какво всъщност да правят родителите, за да предотвратяват СВДС.

Когато до родителите достига противоречива информация и съвети като представените по-горе, е по-вероятно те да изберат да следват това поведение, което по-точно съответства на личностните им характеристики, а не поведението, което е по-ефективно, по-безопасно или води до оптимално развитие на детето.

Според СЗО продължава да има нужда от висококачествени научни изследвания върху ключовите фактори, засягащи разпространението, адаптирането и възприемането на препоръките за качествения и достатъчен сън в ранното детско развитие (WHO Guidelines on Physical Activity, Sedentary Behaviour and Sleep for Children under 5 Years of Age, 2019). Такъв ключов фактор е връзката между личностните характеристики на родителя и прилаганите от него практики. Известно е, че родителството е повлияно от уникалните характеристики на родителите като личностни черти, вярвания, образование, благополучие и др. (Bronfenbrenner, 1979, цит. по Totkova, 2019). Връзката на тези характеристики с родителските практики спрямо съня обаче остава сравнително слабо изследвана, макар че значението ѝ се припознава от практикуващите лекари (Moon, 2020). В различните култури има значителна вариация в родителските практики и форматът на здравно образование невинаги е добре да е межкултурно универсален (Nelson et al., 2000). Проучвани фактори на детския сън, свързани с родителя и средата, са психопатология, депресия, родителски стил, стрес и конфликти в семейството. Социалната среда е значим фактор при формирането и прилагането на специфични родителски практики (Nelson et al., 2000; Totkova,

2019). Известно е, че конструирането на Аза определя межкултурни различия и на свой ред се определя от културата: в Западните, индивидуалистични култури доминира независимият тип конструиране, а в Източните, колективистични култури – взаимозависимият тип (Markus & Kitayama, 2010). При това връзката на родителските практики спрямо съня с конструирането на Аза на родителя не е изследвана до този момент.

Конструирането на Аза определя редица различия, свързани с когнитивното, емоционалното и мотивационното функциониране на човека (Markus & Kitayama, 1991). Хората с взаимозависимо конструиране имат по-гъвкав и динамичен Аз, отчитащ социалния контекст и включващ в себе си значимите други. При независимото конструиране Азът е стабилен, отделен от социалния контекст и другите хора. При независимото конструиране се цени автономията, личната изява, асертивността, човек да се отличава, да „открие себе си“ и уникалните си характеристики. При втория вид конструиране – взаимозависимото – се цени хармонията в отношенията, човек да се вписва в общността и да изпълнява очакваните роли и задължения. Поради това се предполага, че конструирането на Аза определя и различия при родителските практики.

Взаимовръзката между конструирането на Аза и родителстването като цяло също е много малко изследвана, но има някои проучвания, които подкрепят съществуването ѝ (Herbig, 2016). Загубата на дете е дълбоко въздействаща ситуация, в която обикновено се преживява огромна травма и чувство за загуба на смисъл, но има данни, че при хората с взаимозависимо конструиране това е по-изявено, отколкото при тези с независимо (Kim & Hicks, 2015). От друга страна, при сблъскване с животозастрашаващо заболяване на детето, взаимозависимо конструираните родители с по-голяма вероятност използват адаптивната стратегия за справяне социална подкрепа (Ghorbani et al., 2020).

Независимото конструиране на Аза е свързано с очакване от страна на родителите за по-ранно постигане от техните деца на редица важни развитийни задачи и умения, сравнено с взаимозависимото конструиране (Winskel et al., 2013). Освен това родителите подхождат по различен начин към развиването на емоционалната компетентност на децата спрямо своя тип конструиране на Аза (Chan, 2011). Независимият Аз прогнозира различия в родителските практики за емоционална регулация на детето при задача за отлагане на удоволствието (Benga et al., 2019). При родителските стилове също са идентифицирани различия: в индивидуалистичните култури родителите по-често подхождат авторитарно, а независимо конструираните – авторитетно (Rudy & Grusec, 2006). Други проучвания идентифицират позитивна връзка между взаимозависимото конструиране и родителски стил, при който се поддържа повече телесен контакт, моторна стимулация и навременно откликване на физиологичните нужди; независимо конструиране е негативно свързано с този родителски стил (Keller

et al., 2006). В индустриализираните общества, където доминира независимият тип конструиране на Аза, повечето бебета отрано са отделяни да спят сами (Blunden et al., 2011). В неиндустриализираните общества, където доминира взаимозависимият тип конструиране на Аза, се смята за необичайно новородените да са в друга стая и обикновено новороденото споделя мястото за спане (не непременно „легло“ в Западния смисъл) с майката (Nelson et al., 2000).

Когато родителите „осъзнаят ефекта на тяхното конструиране на Аза върху стила им на родителство, ще са способни да се променят“ (Herbig, 2016, p.17). Би могло да се предположи, че това ще важи и за избора на родителите на оптимални практики за съня на техните деца. Познаването на връзката между родителските практики и конструирането на Аза на родителя би подпомогнало консултирането и разработването на политики.

В заключение може да се обобщи, че проблематиката за родителските практики спрямо съня в ранното детство е актуална и значима. Съществуват научни предпоставки за предполагаема връзка между тези практики и конструкта конструиране на Аза, макар че засега тя остава неизследвана.

ЛИТЕРАТУРА

- Спок, Б. (1978). *Грижи за бебето и детето*. София: Медицина и физкултура.
- Ainsworth, M. D., & Bell, S. M. (1972). Infant crying and maternal responsiveness. *Child Development*, 43(4), 1171–1190.
- Ball, H. & Blair, P. (2021). Health professionals guide to Caring for your baby at night. UNICEF UK. bit.ly/3OXd8Uy (last retrieved 18.5.2022).
- Barbir, I., Ball, H. & Zakarija-Grković, I. (2020). Parental knowledge of safe infant sleep and sudden infant death syndrome is inadequate in Croatia. *Acta Paediatrica*, 109(9), 1887-1888.
- Benga, O., Susa-Erdogan, G., Friedlmeier, W., Corapci, F., & Romonti, M. (2019). Maternal Self-Construal, Maternal Socialization of Emotions and Child Emotion Regulation in a Sample of Romanian Mother-Toddler Dyads. *Frontiers in Psychology*, 9(2680), 1–15.
- Bernier, A., Carlson, S. M., Bordeleau, S., & Carrier, J. (2010). Relations Between Physiological and Cognitive Regulatory Systems: Infant Sleep Regulation and Subsequent Executive Functioning. *Child Development*, 81(6), 1739–1752.
- Blair, P.S., Sidebotham, P., Berry, P.J., Evans, M. & Fleming, P.J. (2006). Major changes in the epidemiology of sudden infant death syndrome: a 20 year population based study of all unexpected deaths in infancy. *Lancet*, 367(9507), 314-319.
- Blair, P.S., Sidebotham, P., Evason-Coombe, C., Edmonds, M., Heckstall-Smith, E.M. & Fleming, P. (2009). Hazardous cosleeping environments and risk factors amenable to change: case-control study of SIDS in southwest England. *BMJ*, 13, 339.

- Blunden, S. L., Thompson, K. R., & Dawson, D. (2011). Behavioural sleep treatments and nighttime crying in infants : Challenging the status quo. *Sleep Medicine Reviews*, 15(5), 327–334. <https://doi.org/10.1016/j.smrv.2010.11.002>
- Building a happy baby: a guide for parents (2021). bit.ly/3gXgBWN, last updated: March 2021, last retrieved May 14, 2022.
- Caring for your baby at night: a guide for parents (2021). <https://www.unicef.org.uk/babyfriendly/wp-content/uploads/sites/2/2018/08/Caring-for-your-baby-at-night-web.pdf>, last updated: July 2021, last retrieved May 18, 2022.
- Carpenter, R., McGarvey, C., Mitchell, E. A., Tappin, D. M., Vennemann, M. M., Smuk, M., & Carpenter, J. R. (2013). Bed sharing when parents do not smoke: Is there a risk of SIDS? An individual level analysis of five major case-control studies. *BMJ Open*, 3.
- Chan, S. M. (2011). Mothers' construal of self and emotion socialisation goals. *Early Child Development and Care*, 181(5), 613–624.
- Chen, X., Beydoun, M. A., & Wang, Y. (2008). Is Sleep Duration Associated With Childhood Obesity? A Systematic Review and Meta-analysis. *Obesity*, 16(2), 265–274.
- Dement, W. & Vaughan, C. (2000). *The Promise of Sleep: A Pioneer in Sleep Medicine Explores the Vital Connection Between Health, Happiness, and a Good Night's Sleep*. NY: Dell.
- Ghorbani, F., Iranmanesh, S., Razban, F., & Dehghan, M. (2020). Parental coping with childhood cancer and its relationship with self-construal: A survey in southeast Iran. *Health Science Reports*, 3(3). <https://doi.org/10.1002/hsr2.185>
- Goodnight, J.A., Bates, J.E., Staples, A.D., Pettit, G.S., & Dodge, K. A. (2007). Temperamental resistance to control increases the association between sleep problems and externalizing behavior development. *Journal of Family Psychology*, 21(1), 39-48.
- Gruber, R., Wiebe, S., Montecalvo, L., Brunetti, B., Amsel, R., & Carrier, J. (2011). Impact of sleep restriction on neurobehavioral functioning of children with attention deficit hyperactivity disorder. *Sleep*, 34(3), 315-323.
- Gunnar, M. R., & Donzella, B. (2002). Social regulation of the cortisol levels in early human development. *Psychoneuroendocrinology*, 27(1–2), 199–220.
- Harrington, C. T., al Hafid, N., & Waters, K. A. (2022). Butyrylcholinesterase is a potential biomarker for Sudden Infant Death Syndrome. *EBioMedicine*, 80, 104041. <https://doi.org/10.1016/j>
- Herbig, M. (2016). The Relationship between Self-Construal and Parenting Practices. *EKU Libraries Research Award for Undergraduates*, 9, 1–30. <http://encompass.eku.edu/ugra/2016/2016/9>
- Keller, H., Lamm, B., Abels, M., Yovsi, R., Borke, J., Jensen, H., Papaligoura, Z., Holub, C., Lo, W., Tomiyama, A. J., Su, Y., Wang, Y., & Chaudhary, N. (2006). Cultural

- models, socialization goals, and parenting ethnotheories: A multicultural analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37(2), 155–172.
- Kim, J., & Hicks, J. A. (2015). Parental bereavement and the loss of purpose in life as a function of interdependent self-construal. *Frontiers in Psychology*, 6(1078), 1–7.
- Marinelli, K. A., Ball, H. L., McKenna, J. J. & Blair, P. S. (2019). An Integrated Analysis of Maternal-Infant Sleep, Breastfeeding, and Sudden Infant Death Syndrome Research Supporting a Balanced Discourse. *Journal of Human Lactation*, 35(3), 510–520. <https://doi.org/10.1177/0890334419851797>
- Markus, H. R., & Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98(2), 224–253.
- Markus, H. R., & Kitayama, S. (2010). Cultures and Selves: A Cycle of Mutual Constitution. *Perspectives on Psychological Science*, 5(4), 420–430.
- Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396. doi:10.1037/h0054346
- Mindell, J. A., Leichman, E. S., Puzino, K., Walters, R., & Bhullar, B. (2015). Parental Concerns About Infant and Toddler Sleep Assessed by a Mobile App. *Behavioral Sleep Medicine*, 13(5), 359–374. <https://doi.org/10.1080/15402002.2014.905475>
- Moon, R. (2020). *Infant Safe Sleep: A Pocket Guide for Clinicians*. Cham, Switzerland: Springer.
- Mosko, S., Richard, C. & McKenna, J. (1997). Maternal sleep and arousals during bed-sharing with infants. *Sleep*, 20(2), 142–50.
- Mother-Baby Behavioral Sleep Laboratory. <https://cosleeping.nd.edu/>, last retrieved 16.5.2022.
- Nelson, E. A., Schiefenhoevel, W., & Haimerl, F. (2000). Child care practices in nonindustrialized societies. *Pediatrics*, 105(6). <https://doi.org/10.1542/peds.105.6.e75>
- Rudy, D., & Grusec, J. E. (2006). Authoritarian parenting in individualist and collectivist groups: Associations with maternal emotion and cognition and children’s self-esteem. *Journal of Family Psychology*, 20(1), 68–78.
- Safer sleep for babies: a guide for parents and carers. <https://www.lullabytrust.org.uk/wp-content/uploads/Safer-sleep-for-babies-a-guide-for-parents-web-1.pdf>, last retrieved 19.5.2022.
- St James-Roberts, I. (2007). Infant Crying and Sleeping: Helping Parents to Prevent and Manage Problems. *Sleep Medicine Clinics*, 2(3), 363–375.
- Taveras, E. M., Gillman, M. W., Peña, M.-M., Redline, S., & Rifas-Shiman, S. L. (2014). Chronic sleep curtailment and adiposity. *Pediatrics*, 133(6), 1013–1022.
- The Durham Infancy and Sleep Centre. <https://www.durham.ac.uk/research/institutes-and-centres/durham-infancy-sleep-centre/>, last retrieved 16.5.2022.
- Thompson, R. A. (1994). Emotion regulation: a theme in search of definition. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 59(2–3), 25–52.

- Thompson, R. A., & Goodvin, R. (2007). Taming the Tempest in the Teapot: Emotion Regulation in Toddlers. In C. A. Brownell & C. B. Kopp (Eds.), *Socioemotional Development in the Toddler Years: Transitions and Transformations* (pp. 320–341). NY: The Guilford Press.
- Totkova, Z. (2019). Symbolic interactionism and the perceived style of parenting. *Qualitative Sociology Review*, 15(2), 172–184. <https://doi.org/10.18778/1733-8077.15.2.11>
- WHO Guidelines on physical activity, sedentary behaviour and sleep for children under 5 years of age, World Health Organization (2019). <http://www.who.int/iris/handle/10665/311664>, last retrieved May 16, 2022.
- Winkel, H., Salehuddin, K., & Stanbury, J. (2013). Developmental milestone expectations, parenting styles and self-construal in Malaysian and Australian caregivers. *Kajian Malaysia*, 31(1), 19–35.
- Young, J. (1999). Night-time behaviour and interactions between mothers and their infants at low risk for SIDS: a longitudinal study of room sharing and bedsharing. PhD thesis, Institute of Infant and Child Health, University of Bristol. <http://www.bristol.ac.uk/is/library/collections/theses.html>

ПЕТФАКТОРНИТЕ МОДЕЛИ НА ЛИЧНОСТТА ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА АДАПТИВНИ И ДЕЗАДАПТИВНИ ЧЕРТИ

докторант Бояна Димитрова Йорданова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
boyana.yordanova@phls.uni-sofia.bg

Бояна Йорданова. ПЕТФАКТОРНИТЕ МОДЕЛИ НА ЛИЧНОСТТА ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА АДАПТИВНИ И ДЕЗАДАПТИВНИ ЧЕРТИ

Настоящият теоретичен обзор представя два петфакторни личностови модела и изследва връзката помежду им и тази с други психични конструкти, като се позовава на публикувани до момента емпирични изследвания. Единият модел е широкоизползваният Петфакторен модел на личността, прилаган в измерването на личностни характеристики в различни извадки и условия. Моделът се свързва с няколко водещи въпросника, които имат добри психометрични показатели и в най-общ смисъл измерват адаптивните стойности на пет характеристики – Невротизъм, Екстраверсия, Сътрудничество, Отвореност към опит и Съзнателност. Другият модел набира все по-голяма популярност през последните години и се свързва с разработването и публикуването на петата ревизия на Диагностичния и статистически наръчник на психичните разстройства (DSM-5) и представения в него дименсионален подход към личностовите разстройства. Във връзка с подхода е създаден нов въпросник, измерващ стойностите по пет домейна, които се смятат за крайни, екстремни варианти на изброените пет характеристики, а именно Негативен афект, Отстраненост, Антагонизъм, Психотизъм и Невъздържаност. Затова може да се каже, че въпросникът измерва дезадаптивния полюс на характеристиките. Анализът се фокусира върху съдържателното и структурното сходство на двата модела, като същевременно представя данни от съществуващи изследвания върху техните връзки с благополучието и маркери на екстернализация и интернализация.

Ключови думи: дименсионален подход, благополучие, интернализация, екстернализация

Boyana Yordanova. FIVE FACTOR PERSONALITY MODELS FROM THE PERSPECTIVE OF ADAPTIVE AND MALADAPTIVE TRAITS

This theoretical review presents two five-factor personality models and examines the relationship between them and that of other constructs, referring to empir-

ical studies published so far. The first model is the widely used Five-Factor Personality Model, applied in the measurement of personality characteristics in different samples and conditions. The model is associated with several leading questionnaires that have good psychometric properties and in general measure the adaptive values of five traits – Neuroticism, Extraversion, Agreeableness, Openness to experience and Conscientiousness. The other model has been gaining popularity in recent years and is associated with the development and publication of the Fifth revision of the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5) and the dimensional approach to personality disorders presented therein. In conjunction with the approach, a new questionnaire has been created measuring five domains that are considered to be extreme versions of the five characteristics listed, namely Negative affectivity, Detachment, Antagonism, Disinhibition, and Psychoticism. Therefore, it can be said that the questionnaire measures the maladaptive pole of the characteristics. The analysis focuses on the substantive and structural similarity of the two models, while presenting evidence from existing research on their relationships with well-being and markers of externalization and internalization.

Keywords: dimensional approach, well-being, internalization, externalization

ДИМЕНСИОНАЛЕН ПОДХОД КЪМ ЛИЧНОСТТА

Личностните черти са стабилни конструктори и имат ефект върху поведението, начина на мислене и преценката в различни ситуации. Всеки човек притежава набор от характеристики, като психично здравата личност използва предимно адаптивните си черти за целите на своето функциониране (Segal et al., 2006, цит. по Калчев и Колева, 2017). Когато дезадаптивните характеристики са силно изразени и устойчиви, е вероятно да доведат до развитие на психични разстройства. В този смисъл може да се каже, че личностните черти определят психичното здраве или психопатологията (Калчев и Колева, 2017).

Емпирично обосноваият Петфакторен модел на личността (FFM, Costa & McCrae, 1997) служи за систематизиране и оценка на личностните черти. Състои се от пет домейна – широки категории черти: Невротизъм, Сътрудничество, Екстраверсия, Отвореност към опит и Съзнателност. Петата ревизия на Диагностичния наръчник на психичните разстройства (*Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, Fifth Edition, DSM-5, American Psychiatric Association, APA, 2013) въвежда още един петфакторен модел, който съответства на модела на Големите пет, но служи за оценка на личностовата патология, като поставя акцент върху патологичните, екстремни варианти на петте характеристики. Въвежда се и дименсионален подход към личностовите разстройства, според който те не са качествено различни категории, а са дименсионални конструктори,

намиращи се по континуума между психичното здраве и патологията, като разграничението се прави на база степен на акцентуация на характеристиките, а не на качествена разлика между тях (APA, 2013, p.646; De Fruyt et al., 2013). Дименсионалният подход допуска, че личностовата патология се определя от дезадаптивни, екстремни варианти на личностните черти и в този смисъл познатият Петфакторен модел може да послужи за диференцирането между психично здраве и психопатология (Widiger & Mullins-Sweatt, 2009; Suzuki et al., 2015.)

СТРУКТУРНО И СЪДЪРЖАТЕЛНО СРАВНЕНИЕ НА ДВАТА МОДЕЛА

Налице са различни схващания за това, доколко пригодни са общите показатели на Петфакторния модел за оценка на личностова патология. В отговор на този проблем е създаден Личностният въпросник за DSM-5 (*Personality Inventory for DSM-5*, PID-5; Krueger et al., 2012), който поставя във фокуса именно върху дезадаптивния, патологичен диапазон на петте домейна (Gore, 2013).

Към момента има редица изследвания върху двата Петфакторни модела, които показват, че моделът на дезадаптивните характеристики се съгласува добре с познатия Петфакторен модел на нормативни личностни характеристики (Costa & McCrae, 1997; De Fruyt et al., 2013; Thomas et al., 2013; Wright and Simms, 2014). Следователно, екстремно ниски стойности по домейна Екстраверсия (FFM) съответстват на Отстраненост (DSM-5); екстремно ниски стойности на Сътрудничество (FFM) – на Антагонизъм (DSM-5); екстремно ниски резултати за Съзнателност (FFM) – на Невъздържаност (DSM-5); докато екстремно високи стойности за домейна Невротизъм (FFM) се съгласуват с Негативен афект (DSM-5). Домейнът Отвореност към нов опит (FFM) е единственият, за който съществуват противоречиви данни за съгласуваността му с Психотизъм (DSM-5). В някои изследвания двата домейна се съгласуват (Gore, 2013; Thomas et al., 2013), докато резултати от други сочат несъгласуваност (Clark & Krueger, 2010; Fowler et al., 2016; Kajonius, 2017). Вероятно причина за това е първоначалната концептуализация на характеристиката Отвореност, която правят Коста и Маккрей (Costa & McCrae, 1997). Изхождайки от лексикалния подход към личностните характеристики, те свързват Отвореността повече с непредубеденост, добро психично здраве, самоактуализация, като не влагат дезадаптивни аспекти в нея (Gore, 2013). От друга страна, Психотизмът се свързва с широк кръг от психопатологични проблеми (Norwood et al., 2013) и съдържа фасети като ексцентричност, когнитивна и перцептивна дисрегулация, необичайни поведения и опит, аспекти отвъд Отвореността по Модела на Големите пет. Операционализацията на домейна Отвореност, вложена в различните инструменти, също би могла да допринесе за противоречивите данни за съгласуваността (Gore, 2013). При анализ на ниво фасети обаче съществуват данни за частична съгласуваност между

две от фасетите на Отвореност – Фантазия и Естетика или Идеи, с Психотизма (Griffin & Samuel, 2014; Wright & Simms, 2014).

Данни от експлораторни анализи в повечето изследвания на общата структура на PID-5 и други инструменти за оценка на личността сочат наличие на пет домейна, кореспондиращи с Петфакторния модел както в общата популация (Griffin & Samuel, 2014), така и в клинични извадки (Wright & Simms, 2014). Чертите, изследвани в алтернативния модел на личностови разстройства на DSM-5, споделят структурно сходство с черти, измервани от инструменти, създадени по модела на Големите пет. В този смисъл двата модела се съгласуват добре, като PID-5 е по-информативен за дезадаптивния диапазон на характеристиките, докато въпросниците по модела на Големите пет имат по-добри диференциращи свойства по отношения на адаптивния полюс на същите характеристики (Gore, 2013; Suzuki et al., 2015). Петфакторният модел е унифицираща рамка за организиране и разбиране на адаптивни и дезадаптивни личностни черти (Suzuki et al., 2015; Costa & McCrae, 2010; Krueger & Eaton, 2010), а различните въпросници може да се използват като допълващи се или взаимнозаменяеми инструменти (Suzuki et al., 2015).

ВРЪЗКИ НА ДВАТА МОДЕЛА С ВЪНШНИ КРИТЕРИИ

Личностните характеристики могат надеждно да обясняват и да прогнозират поведението. В този смисъл чертите, разглеждани през дименсионалната перспектива, наред с други личностови фактори прогнозира различни аспекти на индивидуалното и социалното функциониране (Johnson et al., 2018) – психично и соматично здраве и благополучие, качество на социалните отношения, склонност към криминални прояви и т.н. (Таир., 2021; Fowler et al., 2016; Widiger & Presnall, 2013).

Благополучие

Редица изследвания проследяват връзките между благополучието и адаптивните характеристики в различни възрасти. Данните от тях сочат, че по-високите стойности на Екстраверсия, Съзнателност, Сътрудничество и ниските стойности на Невротизъм корелират положително с благополучието (Anglim et al., 2020; Hart et al., 2021). Дезадаптивните характеристики, които корелират негативно със същия конструкт, са Отстраненост, Невъздържаност, Негативен афект и Психотизъм, докато Антагонизмът е най-слабо свързан с общото удовлетворение от живота (Hart et al., 2021). Самооценката се оказва фактор, който медира ефектите на адаптивните и на дезадаптивните характеристики върху субективното благополучие (Hart et al., 2021).

В изследване с юноши между 12 г. и 19 г. Ромеро и Алонсо (Romero & Alonso, 2019) използват алтернативния Петфакторен модел и проследяват връзките му с индикатори на субективното благополучие. Резултатите сочат, че дезадаптивните характеристики като цяло имат по-голяма прогностична сила за негативните индикатори на благополучието – негативни емоции и самота. В друго изследване с клинична и неклинична извадка от младежи между 17 г. и 23 г. (De Caluwé et al., 2018) са използвани и двата Петфакторни модела, измерени чрез PID-5 и Въпросник за Големите пет (*Big Five Inventory* – BFI; John et al., 2008), както и въпросник за качеството на живот, съдържащ скали за психично благополучие, социална подкрепа, връзки с връстници и т.н. Според данните психичното благополучие корелира умерено негативно с Невротизма ($r=-0,45$) и Негативния афект ($r=-0,43$), умерена положително с Екстраверсията ($r=0,49$) и силно отрицателно с Отстраненост ($r=-0,71$). Докато Отвореността не корелира значимо с почти никоя скала, Психотизмът корелира слабо негативно с няколко от индикаторите.

Интернализация

Интернализираните проблеми на развитието се свързват със склонност да се изпитват тревожност, депресивност, тъга, вина, срам и други, често със слаба или никаква външна проява. В изследване с клинична извадка от възрастни се проследяват връзките на двата Петфакторни модела, измервани с PID-5 и BFI, с различни критерии за интернализация – депресия, тревожност, емоционална дисрегулация. Невротизмът (FFM) се свързва с всички симптоми, което прави измерването на характеристиката смислено и в клинични популации, докато ниските стойности на Съзнателност корелират с повишена емоционална дисрегулация (Fowler et al., 2016). По отношение на алтернативния модел данните сочат връзка на интернализираните проблеми със завишени стойности на Негативен афект, Отстраненост и Психотизъм (Romero & Alonso, 2019). Трите домейна демонстрират нарастваща валидност в прогнозирането на изходни симптоми. Данните сочат, че повишените стойности на Невротизъм (BFI) и Негативен афект (PID-5) прогнозираят степента на тревожност. Високите стойности на Невротизъм (BFI) и Отстраненост (PID-5) имат влияние върху нивата на депресия. Според резултатите моделът на DSM-5 е по-надежден за прогнозиране на симптоми в клинична извадка от другия Петфакторен модел (Fowler et al., 2016).

Зад преживяването на определени емоционални състояния стоят регулаторни процеси, два от които са когнитивната преоценка и потискането на експресията. Известно е, че когнитивната преоценка се свързва с по-високи нива на положителен афект и удовлетворение от живота, съответно и с ниски нива на депресия, тревожност и стрес. Данни от изследване с българска извадка от студенти сочат наличие на слаби положителни корелации между когнитивната преоценка и високите нива на Екстраверсия, Сътрудничество и Съзнателност,

както и слаба положителна корелация на Невротизма с потискането на експресията (Илиев, 2017).

Екстернализация

Екстернализираното поведение представлява склонност към невъздържани, опозиционни, антисоциални, а в крайна степен делинквентни прояви. Връзката с характеристиките от Петфакторния модел е широко изследвана. Данни от метаанализ сочат, че в юношеска възраст ниските нива на Сътрудничество и Съзнателност, и високите нива на Невротизъм и Екстраверсия в най-голяма степен корелират с упражняването на училищен тормоз – аспект на екстернализираните проблеми (Mitsopoulou & Giovazolias, 2015; Romero & Alonso, 2019). Според изследване в българска извадка кибертормозът корелира слабо до умерено и положително с Невротизма, но отрицателно с Екстраверсията (Чубриева, 2019). Друго изследване, проведено с юноши, установява, че Екстраверсията и ниските нива на Съзнателност заедно с други личностови фактори детерминират индекса на хазартно поведение (Петров и съавт., 2017). Метаанализ, включващ адаптивни и дезадаптивни характеристики, посочва, че чертите, които в най-голяма степен се свързват с непровокираната агресия, са Антагонизмът и съответно ниските стойности на Сътрудничество, докато реактивната агресия се свързва най-вече с Невротизма (Bettencourt et al., 2006). Сред студенти Антагонизмът прогнозира в най-голяма степен проблемното поведение изобщо, а в по-малка – Невъздържаността (Johnson et al., 2018). Подобни са данните и от изследване с юноши, като двете характеристики – Антагонизъм и Невъздържаност, се свързват с широк кръг поведенчески проблеми (Romero & Alonso, 2019). Други автори посочват, че всички дезадаптивни черти без Психотизма корелират смислено с аспекти на екстернализацията (Suzuki et al., 2017).

Сред юноши и младежи Сътрудничеството корелира най-силно и отрицателно със Садизма – предиктор на антисоциалното поведение (van Geel et al., 2017). Очаквано, в проведено у нас изследване с юноши Антагонизмът не само корелира, но има най-голяма прогностична сила по отношение на всекидневния садизъм. Невъздържаността има по-слаб ефект (Колева & Калчев, 2019, 2021).

ПОЛОВИ И ВЪЗРАСТОВИ РАЗЛИЧИЯ

Като цяло в юношеска възраст момичетата имат по-високи нива на Съзнателност, Сътрудничество, Невротизъм и Отвореност към опит и по-ниски на Отстраненост, Антагонизъм и Невъздържаност (Калчев & Колева, 2019, 2020; Колева & Калчев, 2019; 2021; Soto & Tackett, 2015; Romero & Alonso, 2019).

По отношение на възрастовата вариация на характеристиките съществуват две хипотези. Първата предполага, че с нарастването на възрастта личността се развива и би следвало нивата на адаптивните характеристики да се повишават

(Borghuis et al., 2017). Втората хипотеза за психосоциалния срив предполага временно понижаване на нивата на адаптивните черти в късното юношество вероятно поради тенденциите към противопоставяне, характерни за възрастта, и нарастващите изисквания за зряло поведение, които юношите трудно оправдават (Denissen et al., 2013). С напредването на годините и преминаването към зряла възраст тенденцията отново се преобръща (Soto, John, Gosling, & Potter, 2011). Изследвания, използващи алтернативния Петфакторен модел, потвърждават втората хипотеза, а именно нивата на дезадаптивните характеристики леко се повишават през късното юношество (Romero & Alonso, 2019; Калчев & Колева, 2019, 2020; Колева & Калчев, 2019; 2021).

ПРИЛОЖЕНИЕ И НАСОКИ ЗА БЪДЕЩИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Данните от представените изследвания сочат, че дезадаптивните характеристики споделят обща структура с адаптивните. В този смисъл Петфакторният модел може надеждно да се използва за систематизиране и оценка както на адаптивния полюс на характеристиките, така и на дезадаптивния, патологичен полюс. Изборът на въпросниците може да става според прецизността им за оценка на съответния диапазон и целите на изследването или скрининга (Kajonius, 2017).

Личностните характеристики са относително стабилни, но подлежат на промяна с натрупването на жизнен опит, индивидуалните цели, както и интервенциите, които се прилагат (Soto, John, Gosling, & Potter, 2011; Anglim et al., 2020). Тъй като повечето личностови разстройства се проявяват в юношеска възраст, навременното идентифициране на субклинични личностови затруднения би имало смисъл в етапа на преход между детството и ранната зрялост с цел развиване на ефективни превантивни стратегии (Romero & Alonso, 2019). По-доброто разбиране за факторите, които стоят в основата на интернализираните, екстернализираните проблеми и личностовата патология, може да допринесе за увеличаване на възможностите за интервенции, насочени към младите хора в риск от текущи или бъдещи проблеми във функционирането (Johnson et al., 2018).

Въпреки че двата модела се съгласуват и характеристиките споделят обща структура, впечатление при връзките им с външни критерии прави несъответствието при корелациите им с тях. Ако адаптивните характеристики, корелиращи негативно с екстернализираните проблеми, са Сътрудничество и Съзнателност в ниските си нива и Невротизъм и Екстраверсия във високите, по отношение на дезадаптивните характеристики това са предимно Антагонизъм и Невъздържаност, като не се наблюдават подобни резултати за Негативен афект и Отстраненост. Възможно е несъответствието да произлиза от изследователския подход. Изследванията, които използват двата модела, се фокусират върху отделни маркери на интернализация или екстернализация (Kajonius, 2017; De Caluwe et

al., 2018; Fowler et al., 2016; Hart et al., 2021; Gore, 2013; Suzuki et al., 2015, 2017; De Fruyt et al., 2013). В много случаи сравнителният анализ между моделите и техните връзки не е възможен, тъй като фокусът е единият Петфакторен модел (Van Geel et al., 2017, Anglim et al., 2020; Mitsopoulou & Giovazolias, 2015; Romero & Alonso, 2019; Johnson et al., 2018, Калчев & Колева, 2019, 2020; Колева & Калчев, 2019; 2021). Освен това, трябва да се отбележи, че проведените изследвания са с различни извадки – клинични и неклинични, на възрастни и на юноши и т.н., които невинаги могат да се съпоставят една с друга. Въпреки наличието на данни за съгласуваност и възможности двата модела да се използват взаимодопълващо, все още не е ясно доколко заключенията могат да се генерализират. В тази връзка са необходими допълнителни изследвания, използващи двата модела, различни версии на въпросниците, създадени на тяхна база, и данни от извадки на различна възраст и от различни културни.

ЛИТЕРАТУРА

- Илиев, Я. (2017). Адаптация на въпросник за емоционална регулация (ERQ) в българския социокултурен контекст. *Сборник научни доклади от Международна научна конференция: Предизвикателства и перспективи пред съвременната психология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 290-302.
- Калчев, П. & Колева, С. (2019). Личностен въпросник за DSM-5: съкратена версия (PID-5-SF). Факторна структура, надеждност и валидност в българска юношеска извадка. *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*, 109, 63-114.
- Калчев, П. & Колева, С. (2020). *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 1: Скали за оценка*. София: Изток-Запад
- Колева, С. & Калчев, П. (2019). Личностен въпросник за DSM-5: кратка форма (PID-5-BF). Факторна структура, надеждност и валидност в българска юношеска извадка. *Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски“*, 109, 115-152.
- Колева, С. & Калчев, П. (2021). *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 2: Личностни детерминанти*. София: Изток-Запад
- Петров, Д., Карабельова, С., Иванова, Е., Бъзовска, Б., Василев, Я. (2017). Психосоциални детерминанти на хазартното поведение в юношеска възраст. *Сборник научни доклади от Международна научна конференция: Предизвикателства и перспективи пред съвременната психология*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 348-357.
- Таир, Е. (2021). Възрастови, полови и личностни въздействия върху психичното здраве в работата. *Българско списание по психология*, 4(4), 133-142.

- Чубриева, М. (2019). Ефекти на кибертормоза върху психичното здраве. Автореферат на дисертационен труд. София, СУ "Св. Климент Охридски".
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Washington, DC: Author.
- Anglim, J., Horwood, S., Smillie, L. D., Marrero, R. J., & Wood, J. K. (2020). Predicting psychological and subjective well-being from personality: A meta-analysis. *Psychological Bulletin* 146(4), 279-323. <https://dx.doi.org/10.1037/bul0000226>
- Bettencourt, B., Talley, A., Benjamin, A. J., & Valentine, J. (2006). Personality and aggressive behavior under provoking and neutral conditions: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 132, 751–777. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.5.751>
- Borghuis, J., Denissen, J. J., Oberski, D., Sijsma, K., Meeus, W. H., Branje, S., ... & Bleidorn, W. (2017). Big Five personality stability, change, and codevelopment across adolescence and early adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 113(4), 641. <https://doi.org/10.1037/pspp0000138>
- Clark, L. A., & Krueger, R. F. (2010). Rationale for a six-domain trait dimensional diagnostic system for personality disorder. In: Gore, W.L. (2013). The DSM-5-dimensional trait model and the Five Factor model. *Theses and Dissertations—Psychology*, 12. https://uknowledge.uky.edu/psychology_etds/12
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52(5), 509-516. doi:10.1037/0003-066X.52.5.509
- Costa, P. T., & McCrae, R. R. (2010). Bridging the gap with the Five-factor model. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 1, 127-130.
- De Caluwé, E., Verbeke, L., van Aken, M., van der Heijden, P. T., De Clercq, B. (2018). The DSM-5 trait measure in a psychiatric sample of late adolescents and emerging adults: Structure, reliability, and validity. *Journal of Personality Disorders*, 32, 1–18. doi:10.1521/pedi_2018_32_333
- De Fruyt, F.; De Clercq, B.; De Bolle, M.; Wille, B.; Markon, K.; Krueger, R. F. (2013). General and maladaptive traits in a Five-factor framework for DSM-5 in a university student sample. *Assessment*, 20(3), 295-307. doi:10.1177/1073191113475808
- Denissen, J. J., van Aken, M. A., Penke, L., & Wood, D. (2013). Self-regulation underlies temperament and personality: An integrative developmental framework. *Child Development Perspectives*, 7(4), 255-260.
- Fowler, J. C., Patriquin, M. A., Madan, A., et al. (2017). Incremental validity of the PID-5 in relation to the five factor model and traditional polythetic personality criteria of the DSM-5. *International Journal of Methods in Psychiatric Research*, 26:e1526. <https://doi.org/10.1002/mpr.1526>
- Gore, W.L. (2013). The DSM-5 Dimensional trait model and the Five Factor model. *Theses and Dissertations – Psychology*. 12. https://uknowledge.uky.edu/psychology_etds/12

- Griffin, S. A. & Samuel, D. B. (2014). A closer look at the lower-order structure of the Personality inventory for DSM-5: Comparison with the Five-factor model. *Personality Disorders: Theory, Research and Treatment*, 5, 406-412. <http://dx.doi.org/10.1037/per0000074>
- Hart, W., Richardson, K., Breeden, C. J., & Kinrade, C. (2021). Self-esteem mediates effects of normal and pathological personality traits on subjective well-being. *Scandinavian Journal of Psychology*, 62(5), 735-745. doi:10.1111/sjop.12738
- Hopwood, C. J., Wright, A. G., Krueger, R. F., Schade, N., Markon, K. E., & Morey, L. C. (2013). DSM-5 pathological personality traits and the Personality Assessment Inventory. *Assessment*, 20(3), 269-285.
- John, O. P., Naumann, L., & Soto, C. J. (2008). Paradigm shift to the integrative Big Five taxonomy: History, measurement, and conceptual issues. In O. P. John, R. W. Robins, & L. A. Pervin (Eds.), *Handbook of Personality: Theory and Research* (3rd ed) (pp. 114-158). New York, NY: Guilford.
- Johnson, A. K., Sellbom, M., Glenn, A. L. (2018). Dimensional personality traits broadly and selectively associated with normative externalizing behavior. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 40, 419-430 doi:10.1007/s10862-018-9665-7
- Kajonius, P. J. (2017). The short personality inventory for DSM-5 and its conjoined structure with the common Five-Factor model. *International Journal of Testing*, 17(4), 1-13. doi:10.1080/15305058.2017.1309421
- Krueger, R. F., & Eaton, N. R. (2010). Personality traits and the classification of mental disorders: Toward a more complete integration in DSM-5 and an empirical model of psychopathology. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 1, 97-118.
- Krueger, R. F., Eaton, N. R., Clark, L. A., Watson, D., Markon, K. E., Derringer, J. Skodol, A., & Livesley, W. J. (2011). Deriving an empirical structure of personality pathology for DSM-5. *Journal of Personality Disorders*, 25, 170-191. doi:10.1521/pedi.2011.25.2.170
- Krueger, R. F.; Derringer, J.; Markon, K. E.; Watson, D.; Skodol, A. E. (2012). Initial construction of a maladaptive personality trait model and inventory for DSM-5. *Psychological Medicine*, 42(9), 1879-1890. doi:10.1017/s0033291711002674
- Mitsopoulou, E., & Giovazolias, T. (2015). Personality traits, empathy and bullying behavior: A meta-analytic approach. *Aggression and Violent Behavior*, 21, 61-72.
- Romero, E. & Alonso, C. (2019). Maladaptive personality traits in adolescence: Behavioural, emotional and motivational correlates of the PID-5-BF scales. *Psicothema*, 31(3), 263-279. Doi: 10.7334/psicothema2019.86
- Segal, D., Coolidge, F., & Rosowsky, E. (2006). Personality disorders and older adults diagnosis, assessment, and treatment. Hoboken: Wiley.

- Soto, C. J. & Tackett, J. I. (2015). Personality traits in childhood and adolescence: Structure, development, and outcomes. *Current Directions in Psychological Science*, 24(5), 358-362. DOI: 10.1177/0963721415589345
- Soto, C. J., John, O. P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2011). Age differences in personality traits from 10 to 65: Big Five domains and facets in a large cross-sectional sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(2), 330.
- Suzuki, T., Griffin, S.A., Samuel, D.B. (2017). Capturing the DSM-5 alternative personality disorder model traits in the Five-factor model's nomological net. *Journal of Personality*, 85(2), 220-231. doi: 10.1111/jopy.12235
- Suzuki, T., Samuel, D. B., Pahlen, S., Krueger, R. F. (2015). DSM-5 alternative personality disorder model traits as maladaptive extreme variants of the five-factor model: An item-response theory analysis. *Journal of Abnormal Psychology*, 124(2), 343–354. doi:10.1037/abn0000035
- Thomas, K. M.; Yalch, M. M.; Krueger, R. F.; Wright, A. G. C.; Markon, K. E.; Hopwood, C. J. (2013). The convergent structure of DSM-5 personality trait facets and Five-Factor model trait domains. *Assessment*, 20(3), 308–311. doi:10.1177/1073191112457589
- Van Geel, M., Goemans, A., Toprak, F., & Vedder, P. (2017). Which personality traits are related to traditional bullying and cyberbullying? A study with the Big Five, Dark Triad and sadism. *Personality and individual differences*, 106, 231-235. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.10.063>
- Widiger, T. A., & Presnall, J. R. (2013). Clinical application of the five-factor model. *Journal of Personality*, 81, 515-527. <http://dx.doi.org/10.1111/jopy.12004>
- Widiger, T.A., Mullins-Sweatt, S. N. (2009). Five-factor model of personality disorder: A proposal for DSM-V. *The Annual Review of Clinical Psychology*, 5, 197-220. doi:10.1146/annurev.clinpsy.032408.153542
- Wright, A. G., & Simms, L. J. (2014). On the structure of personality disorder traits: Conjoint analyses of the CAT-PD, PID-5, and NEOPI-3 trait models. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 5, 43–54.
- Wright, A. G., Thomas, K. M., Hopwood, C. J., Markon, K. E., Pincus, A. L., & Krueger, R. F. (2012). The hierarchical structure of DSM-5 pathological personality traits. *Journal of Abnormal Psychology*, 121(4), 951-957. <https://doi.org/10.1037/a0027669>

ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ НА ВЪПРОСНИК ЗА КОНСТРУИРАНЕ НА КАРИЕРАТА ПРИ МЛАДЕЖИ

гл. ас. д-р Надя Христова Колчева

Нов български университет

nkoltcheva@nbu.bg

гл. ас. д-р Соня Асенова Драгова-Колева

Нов български университет

sonyadragova@nbu.bg

Надя Колчева и Соня Драгова-Колева. ПСИХОМЕТРИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА БЪЛГАРСКАТА ВЕРСИЯ НА ВЪПРОСНИК ЗА КОНСТРУИРАНЕ НА КАРИЕРАТА ПРИ МЛАДЕЖИ

Целта на настоящия доклад е да се изследват психометричните характеристики на българската версия на въпросника за Конструиране на кариерата при младежи (*Student Career Construction Inventory, SCCI, Savickas et al., 2018*). Инструментът измерва адаптивните отговори, включващи мисли и поведения за справяне с конкретните задачи, свързани с избора на кариера и професионалното развитие. Той се базира на теоретичния модел за кариерна адаптация (Savickas, 2013). Въпросникът съдържа 18 айтема, разпределени в 4 субскали. В процеса на адаптация са направени прави преводи, оценени от експерт, и обратен превод, прегледан от Марк Савикас, съгласно изискванията за превод на психометрични инструменти. Извадката се състои от 440 ученика на възраст 13–19 години ($X=16,06$, $SD=1,46$), 324 момичета (73,6%) и 116 момчета (26,4%) от 13 училища. Данните са събрани онлайн чрез формуляр на „Гугъл“. Направеният факторен анализ по метода на главните оси с ротация Promax установи 4-факторна структура, която отговаря на оригиналната версия: (1) Изясняване на професионалната Аз-концепция, (2) Проучване и събиране на информация за професии, (3) Вземане на решение за избор на професия и (4) Подготовка за реализиране на избора. Въпросникът се отличава с много добра надеждност ($\alpha=0,92$) и вътрешната консистентност на субскалите варира от 0,79 до 0,91. SCCI корелира положително и умерено с въпросника за Кариерна адаптивност и неговите субскали. Представената скала е с много добри психометрични свойства и може да се използва успешно за научни и приложни цели в България.

Ключови думи: кариерно изграждане, кариерна адаптация, адаптивни отговори, факторен анализ, надеждност

Nadia Koltcheva and Sonya Dragova-Koleva. PSYCHOMETRIC PROPERTIES OF THE BULGARIAN VERSION OF STUDENT CAREER CONSTRUCTION INVENTORY

The purpose of this study is to examine the psychometric properties of the Bulgarian version of the *Student Career Construction Inventory* (SCCI, Savickas et al., 2018). The instrument measures adaptive responses, including thoughts and behaviors, to deal with specific tasks related to career choice and professional development. It is based on the theoretical model of career adaptation (Savickas, 2013). The questionnaire contains 18 items distributed in 4 subscales. In the adaptation process, forward translations were made, assessed by an expert and a back translation reviewed by Mark Savickas, according to the requirements for the translation of psychometric instruments. The sample consisted of 440 students aged 13-19 years ($X=16.06$, $SD=1.46$), 324 girls (73.6%) and 116 boys (26.4%) from 13 schools. Data were collected online via a *Google Form*. The factor analysis performed using the method of principal axes with Promax rotation found a 4-factor structure that corresponded to the original version: (1) Clarifying occupational self-concept, (2) Exploration and gathering information about occupations, (3) Deciding for choosing a profession and (4) Preparation for realizing the choice. The questionnaire has very good reliability ($\alpha=0.92$), with internal consistency of the subscales ranging from 0.79 to 0.91. The SCCI correlated positively and moderately with the Career Adaptability Scale and its subscales. The Bulgarian version of the questionnaire has very good psychometric properties and can be used successfully for scientific and applied purposes.

Keywords: career construction, career adaptation, adaptive responses, factor analysis, reliability

Кариерното ориентиране и консултиране е много важно за юношите, за да са подготвени да се интегрират успешно в пазара на труда и да постигнат задоволителни кариерни резултати. Кариерното ориентиране е активен и продължителен процес на себепознание, информираност за света на професиите и развиване на ключова компетентност и умения. То цели да помогне на младите хора да правят кариерни избори и да вземат образователни, учебни и професионални решения. Процесът се осъществява от училищни психолози, кариерни съветници, родители, учители, работодатели.

В днешно време кариерното ориентиране и специалистите, които се занимават с него, са изправени пред редица предизвикателства. Едно от тях е хаотичният, променлив и несигурен характер на кариерите, пазара на труда и обществото днес. Това е свързано с промяна на традиционните линейни кариерни пътеки и модели, и смяна на фокуса от постигане на съответствие и стабилност към гъвкавост, адаптивност, учене през целия живот и развитие на компетентност и умения. Кариерата все повече е отговорност на човека, а не на организацията. От друга страна, оказва се, че професионалните интереси на хората не са

толкова фиксирано статични, колкото се предполага в теорията за професионалните личностови типове на Джон Холанд (Savickas, 2015).

Теоретичен модел, който успява да отговори на особеностите, изискванията и динамиката на икономиката и пазара на труда през XXI в., е теорията за конструиране на кариерата, разработена от Марк Савикас (Savickas, 2005). Тя се фокусира върху индивидуалното развитие на професионалното поведение във времето. Савикас обръща традиционната логика на кариерното ориентиране от идеята да се промени животът на човек, за да съответства на конкретна кариерна пътека, към създаването на кариерна пътека, която да съответства на живота на човека. Основен акцент се поставя върху рефлексията върху себе си и средата, възприемчивостта към обратна връзка, фантазирането на възможни версии на Аза. Професията е механизъм на социална интеграция, който предлага стратегия за поддържане на себе си в обществото.

В рамките на теорията за конструиране на кариерата Марк Савикас предлага модел за кариерна адаптация, който включва четири дименсии (Savickas, 2013). Първата е адаптивност (*adaptivity*), или адаптивна готовност, която отразява личностната черта гъвкавост и желание за промяна. Втората дименсия е приспособимост (*adaptability*), или способности за адаптиране, която се отнася до ресурсите за приспособяване. Третото измерение е адаптиране (*adapting*) или адаптивни реакции/отговори, които отразяват осъществяването на адаптивното поведение. Последната дименсия е адаптация (*adaptation*), или адаптационни резултати, които се реализират под формата на успехи, удовлетворение и развитие. Моделът за кариерна адаптация предполага, че адаптивната готовност мобилизира ресурси за приспособяване, които оформят адаптиращите реакции, за да произведат адаптационни резултати. Заедно, четирите дименсии образуват оптимална последователност за извършване на преходи в кариерата. В настоящото изследване се интересуваме главно от адаптивните отговори, които представляват формирането на стратегии и изпълнението на действия, водещи до постигане на адаптивните цели. За оценяването на адаптивното поведение като дименсия в модела за кариерната адаптация М. Савикас и колеги (2018) разработват инструмент – Въпросник за конструиране на кариерата при младежи (*Student Career Construction Inventory, SCCI*, Savickas et al., 2018). Той измерва адаптивните отговори, които включват мисли и поведения, насочени към процеса на избор на професия и адресират конкретни задачи по време на етапа Проучване от процеса на кариерното развитие, свързани с научаване повече за себе си, проучване на професии, вземане на решение, потвърждаване на професионалния избор, търсене на релевантно обучение и подготовка, и търсене на работна позиция (Savickas et al., 2018).

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел на изследването

Целта на изследването е да се проверят психометричните характеристики на българската версия на Въпросника за конструиране на кариерата при младежи (*Student Career Construction Inventory, SCCI, Savickas et al., 2018*).

Методи

Използвана е ревизираната версия на въпросника Конструиране на кариерата при младежи, която съдържа 18 айтема, разпределени в 4 субскали ($\alpha=0,92$):

- Изясняване на професионалната Аз-концепция (например „Разпознавам своите таланти и способности“);
- Проучване и събиране на информация за професии (например „Научавам неща за различни видове професии“);
- Вземане на решение за избор на професия (например „Планирам как да навляза в професията, която съм избрал“);
- Подготовка за реализиране на избора (например „Квалифицирам се за работата, която най-много ми харесва“).

Отговорите се дават с помощта на 5-степенна скала от 1 – все още не съм мислил много за това, до 5 – вече съм го направил. Получените резултати показват доколко респондентите се фокусират върху всяка една от развитийните задачи, свързани с конструирането на професионалния избор.

Преводът на скалата е направен съобразно изискванията за превод и адаптация на психометрични инструменти, като са следвани стъпките: прав превод от двама независими експерти от английски на български език; сравнение на двете преводни версии; преглед на двата превода от двама експерти; консултация на превода с независим експерт; съставяне на преводна версия; обратен превод от независим експерт; преглед на обратния превод от М. Савикас – един от авторите на скалата; съставяне на окончателната преводна версия, която е използвана за събиране на данни.

За първоначална проверка на валидността на българската версия е използвана Скала за измерване на способностите за кариерна адаптивност (*Career Adapt-Abilities Scale, CAAS, Savickas & Porfeli, 2012*). Тя съдържа 24 айтема, разпределени в 4 субскали ($\alpha=0,95$): загриженост, контрол, любопитство и увереност.

Изследвани лица

В настоящото изследване участие взеха 440 ученика на възраст от 13 до 19 години ($X=16,06$, $SD=1,46$), от които 324 момичета (73,6%) и 116 момчета (26,4%). Участниците са от 13 училища, повечето в София.

Процедура на изследването

Изследването е част от международния проект G-Guidance – Gamified Career Guidance: Promoting Meaningful and Participative Career Construction and Vocational Development through a Gamified Digital Platform (2019-1-PT01-KA201-060839), Erasmus + (<https://g-guidance.eu>). Провеждането на изследването е одобрено от Етичната комисия на ДКНП. Събирането на данни е онлайн в периода декември 2020 – януари 2021 г. след получаването на информирано съгласие от родители и ученици. Специални благодарности бихме искали да изкажем на училищните психолози Анет Маринова – 23 СУ „Фредерик Жолио-Кюри“, Людмила Цветкова – 35 СЕУ „Добри Войников“, и колеги от други училища, както и на студенти от ДКНП.

РЕЗУЛТАТИ

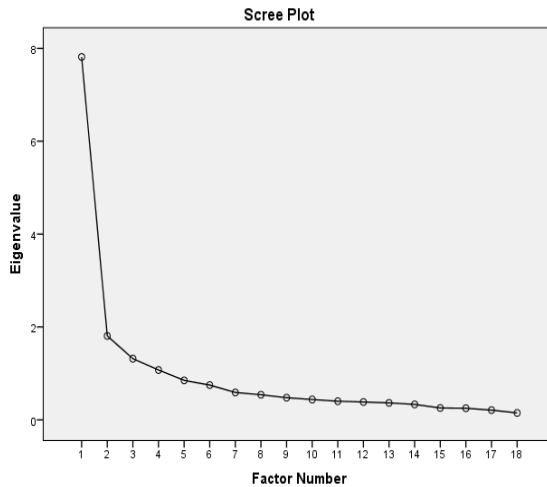
Факторна структура

В настоящото изследване коефициентите на КМО тест (0,912) и теста за сферичност на Бартлет ($p=0,000$) показват, че в българската версия на въпросника е препоръчително да се провери вътрешната структура. За нейната проверка беше приложен експлораторен факторен анализ по метода на главните компоненти с ротация Promax и бяха идентифицирани четири фактора, които обясняват 66,74% от общата вариация (Фигура 1, Таблица 1). Факторните тегла на айтемите варират от 0,34 до 0,92.

Таблица 1. Факторна структура на въпросника

Факторна структура				
	Фактори			
	Вземане на решение за избор на професия	Подготовка за реализиране на избора	Изясняване на професионалната Аз-концепция	Проучване
scci_rf_16	0,865	0,041	-0,064	0,034
scci_rf_17	0,848	0,089	-0,021	-0,013
scci_rf_15	0,689	0,152	0,046	0,047
scci_rf_18	0,660	0,228	-0,001	0,053
scci_rf_06	0,654	-0,183	0,376	-0,021
scci_rf_19	0,640	0,330	-0,026	-0,017
scci_rf_22	0,121	0,842	0,001	-0,069
scci_rf_23	0,158	0,802	-0,055	-0,024
scci_rf_21	0,059	0,726	0,086	0,059
scci_rf_25	0,305	0,335	-0,027	0,064
scci_rf_05	-0,005	-0,005	0,758	-0,089

scci_rf_04	-0,501	0,328	0,728	0,087
scci_rf_03	0,234	-0,261	0,687	0,078
scci_rf_02	0,199	0,050	0,670	-0,063
scci_rf_01	0,148	0,018	0,662	0,001
scci_rf_11	-0,056	0,083	-0,033	0,916
scci_rf_12	0,078	-0,047	-0,034	0,872
scci_rf_10	0,071	-0,063	0,033	0,821

Фигура 1. Scree-test на Кател за факторизация на айтемите от SCCI

Първият фактор е Вземане на решение за избор на професия. Той включва 6 айтема и обяснява 43,14% от общата вариация. Вторият фактор е Подготовка за реализиране на избора (4 айтема). Трети фактор е Изясняване на професионалната Аз-концепция (5 айтема) и четвъртият фактор е Проучване и събиране на информация за професии (3 айтема). Установената факторна структура напълно съответства на оригиналната.

Четирите субскали корелират положително и статистически значимо помежду си и корелацията варира от умерена до силна (Таблица 2).

В Таблица 3 са представени резултатите от описателната статистика и от проверката на надеждността. Всички субскали, както и целият въпросник, се отличават с висока вътрешна консистентност. Отговорите по всички субскали са нормално разпределени.

За проверка на критерийната валидност на инструмента е проверена връзката му със скалата за измерване на способностите за кариерна адаптивност (Таблица 4).

Таблица 2. Корелации между субскалите

	1	2	3	4	5
1. Вземане на решение за избор	-				
2. Подготовка за реализиране на избора	0,709**	-			
3. Изясняване на професионалната Аз-концепция	0,528**	0,446**	-		
4. Проучване	565**	0,499**	0,426**	-	
5. Конструирани на кариерата (обща скала)	0,893**	0,816**	0,764**	0,736**	-

Бележка: * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$. *** $p < 0,001$.

Таблица 3. Описателна статистика и вътрешна консистентност

Скали	Средна	Ст. отклонение	Асиметрия	Алфа на Кронбах	Брой айтеми
Вземане на решение	15,81	5,83	-0,016	0,92	6
Подготовка за реализиране на избора	11,36	4,10	0,245	0,81	4
Изясняване на професионалната Аз-концепция	20,50	5,06	-0,316	0,80	5
Проучване	9,52	3,57	-0,202	0,85	3
Конструирани на кариерата	57,20	15,04	0,028	0,92	18

Таблица 4. Корелация между Въпросника за конструирани на кариерата при младежи и Скала за измерване на способностите за кариерна адаптивност

	Загриженост	Контрол	Любопитство	Увереност	Кариерна адаптивност
1. Вземане на решение	0,33**	0,25**	0,28**	0,25**	0,32**
2. Подготовка за реализиране на избора	0,32**	0,22**	0,27**	0,23**	0,30**
3. Изясняване на професионалната Аз-концепция	0,31**	0,33**	0,32**	0,33**	0,38**
4. Проучване	0,41**	0,24**	0,32**	0,28**	0,37**
5. Конструирани на кариерата	0,42**	0,32**	0,36**	0,34**	0,42**

Бележка: * $p < 0,05$. ** $p < 0,01$.

Ресурсите за адаптиране в кариерата корелират положително и умерено с адаптивните реакции и общото ниво на конструиране на кариерата. От способностите за адаптиране, загрижеността за професионалното бъдеще се свързва най-силно с осъществяването на мисли, стратегии и действия за конструиране на професионалния избор. Способностите за адаптиране корелират малко по-силно с изясняването на професионалната Аз-концепция и проучването на професии.

Допълнителна проверка на дискриминативната валидност е направена чрез търсенето на възрастови и полови разлики (Таблицы 5 и 6). Извадката е разделена на две възрастови групи: 13–15 годишни – 165 ученика (37,5%) и 16–19 годишни – 268 ученика (60,9%) (за 7 ученика липсват данни за възраст –1,6%). Резултатите от t-теста показват, че статистически значими възрастови различия се наблюдават по всички субскали на въпросника. Учениците на възраст от 16 до 19 г. се фокусират по-силно върху всички развитийни задачи в сравнение с тези на възраст от 13 до 15 години.

Таблица 5. Възрастови различия в адаптивните отговори, измерени с Въпросника за конструиране на кариерата при младежи

Скали	групи	N	Средна	Ст. отклонение	t	p
Вземане на решение	13–15 г	165	14,94	5,90	-2,557	0,011
	16–19 г	268	16,41	5,74		
Подготовка за реализиране на избора	13–15 г	165	10,25	3,74	-4,625	0,000
	16–19 г	268	12,04	4,18		
Изясняване на професионалната Аз-концепция	13–15 г	165	19,78	5,02	-2,640	0,009
	16–19 г	268	21,07	4,94		
Проучване	13–15 г	165	8,81	3,81	-3,391	0,001
	16–19 г	268	9,99	3,36		
Конструиране на кариерата	13–15 г	165	53,77	14,75	-3,944	0,000
	16–19 г	268	59,52	14,69		

Полови различия се откриват единствено по отношение на изясняването на професионалната Аз-концепция. Момчетата имат по-високи средни стойности в сравнение с момчетата ($t=-3,187$, $p=0,002$).

ИЗВОДИ

Целта на изследването беше да се адаптира за български условия Въпросникът за конструиране на кариерата при младежи. Направеният факторен анализ ясно обособи четири фактора, които потвърждават теоретичния модел и структурата на оригиналния въпросник. Проверката на психометричните характеристики показва, че инструментът и неговите субскали се отличават с висока вътрешна консистентност. Потвърждава се положителната от слаба до умерена връзка на Въпросника със способностите за адаптиране, което съответства на резултатите, получени от М. Савикас и колеги (Savickas et al., 2018), както и с модела за кариерна адаптация. Инструментът диференцира и открива разлики между отделни извадки. Следователно българската версия на Въпросника за конструиране на кариерата при младежи може да се използва за измерване на мислите и действията за адаптиране в кариерата, както и за нуждата на изследователите и практиците от конкретен инструмент, оценяващ адаптирането като дименсия в модела за кариерната адаптация.

ЛИТЕРАТУРА

- G-Guidance: Gamified Career Guidance: Promoting Meaningful and Participative Career Construction and Vocational Development through a Gamified Digital Platform, <https://g-guidance.eu/language/en/> - <https://g-guidance.eu>.
- Savickas, M. L. (2005). The Theory and Practice of Career Construction. In S. D. Brown, & R. W. Lent (Eds.), *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work* (pp. 42-70). Hoboken, NJ: John Wiley
- Savickas, M. L. (2013). Career construction theory and practice. In R. W. Lent, & S. D. Brown (Eds.). *Career Development and Counseling: Putting Theory and Research to Work* (pp. 147–183). (2nd ed.). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Savickas, M. L. (2015). Career counseling paradigms: Guiding, developing, and designing. In P. J. Hartung, M. L. Savickas, & W. B. Walsh (Eds.), *APA Handbook of Career Intervention*, Vol. 1. Foundations (pp. 129–143). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/14438-008>.
- Savickas, M., Porfeli, E.J., Hilton, T.L., & Savickas, S. (2018). The Student Career Construction Inventory. *Journal of Vocational Behavior*, 106, 138-152.
- Savickas, M. L., & Porfeli, E. J. (2012). Career Adapt-Abilities Scale: Construction, reliability, and measurement equivalence across 13 countries. *Journal of Vocational Behavior*, 80, 661-673. doi:10.1016/j.jvb.2012.01.011.

СРАВНИТЕЛНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДВЕ ПРОГРАМИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА РОДИТЕЛСКИЯ КАПАЦИТЕТ: TRIPLE-P (ПРОГРАМА ЗА ПОЗИТИВНО РОДИТЕЛСТВО) И ПРОГРАМА ЗА РЕФЛЕКСИВНО РОДИТЕЛСТВО

докторант Весела Вълкова Аравена

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

vessela.aravena@phls.uni-sofia.bg

Весела Аравена. СРАВНИТЕЛНО ПРЕДСТАВЯНЕ НА ДВЕ ПРОГРАМИ ЗА ПОВИШАВАНЕ НА РОДИТЕЛСКИЯ КАПАЦИТЕТ: TRIPLE-P (ПРОГРАМА ЗА ПОЗИТИВНО РОДИТЕЛСТВО) И ПРОГРАМА ЗА РЕФЛЕКСИВНО РОДИТЕЛСТВО

Програмите за повишаване на родителския капацитет са сред основните стратегии за превенция и интервенция, насочени към родители на деца с поведенчески и емоционални проблеми. За разлика от интервенциите в терапевтичен контекст, програмите могат да се възпроизвеждат, следват определена структура, имат подробно описан наръчник и ограничен брой сесии, позволяват широко приложение и са по-достъпни. Освен това тези техни характеристики дават възможност да се измери тяхната ефективност, както и да се сравняват. Целите на настоящото изследване са (1) да се опишат характеристиките и ефикасността на две конкретни програми за повишаване на родителския капацитет: австралийската програма *Triple-P – Positive Parenting Program* (TRPP; Програма за позитивно родителство), базирана на теорията за социалното учене, и английската *Reflective Parenting* (RP; Рефлексивно родителство), базирана на теория на привързаността и (2) да се направи сравнителен анализ между двете. Сравнителният анализ е извършен въз основа на преглед и анализ на научната литература по темата, както и на материали, публикувани на сайтовете на обучаващите организации. Резултатите показват, че двете програми, макар и с общ адресат и цел, имат съществени различия в задачите и методите, което дава повече възможности при избор на програма съобразно спецификата на проблема, възрастовия диапазон, заявката на клиента и професионалната ориентация на психолога, предлагащ програмата.

Ключови думи: австралийската програма *Triple-P – Positive Parenting Program*, английска програма *Reflective Parenting*, теория за социалното учене, теория на привързаността, ментализация

Vessela Aravena. TWO PARENTING PROGRAMS. A COMPARISON BETWEEN THE TRIPLE-P – POSITIVE PARENTING PROGRAM AND THE REFLECTIVE PARENTING

Parenting programs are a common pathway to enhancing children's development and managing externalizing behavior. Unlike therapy, parenting programs are replicable, structured, and manualized, limited to a number of sessions, which makes them accessible and suitable for widespread application. In addition, the programs are also measurable and comparable. The current study aims to (1) describe two parenting programs – the Australian behavior-oriented program Triple-P – Positive Parenting (TPPP), and the Reflective Parenting (RP), a mentalization-based approach and (2) to compare them. The comparison is based on a literature review and the documentation published by the corresponding training organizations online. Overall results indicate that the two programs, although both oriented toward promoting better parent-child relationship, differ substantially in terms of objectives and methods, making it possible for specialists to choose according to the problem area, parental request or professional orientation.

Keywords: Australian Triple-P – Positive Parenting Program, Reflective Parenting Approach, social learning theory, attachment theory, mentalization

ЗНАЧИМОСТ НА ПРОБЛЕМА

Сред най-честите причини за насочване на деца и юноши за психологическа подкрепа са поведенческите проблеми, както и проблеми с овладяването на емоциите. Данни от изследвания, насочени към по-добро разбиране на детерминантите на просоциалното и антисоциалното поведение, както и на рисковете и предпазващите фактори за детско развитие, сочат качеството на родителските практики като основен предиктор на поведението и на психичното здраве на детето (Bendetti, Rebessi, & Neufeld, 2020).

Позитивните отношения и чувството за сигурност и защитеност в преживяванията на детето във връзка с родителя/грижещия се възрастен са сочени като основополагащи здравословното развитие на децата. (Collins et al., 2000). Деца, отглеждани в атмосфера, характеризираща се с топло и подкрепящо родителско присъствие, са по-малко склонни към развитие на антисоциално поведение, дори когато растат в неблагоприятна социална среда – в райони на крайна бедност или в общности с нисък икономически статус (Odgers et al., 2012). Отглеждането и възпитанието на децата, особено, но не само в ранните им години, дават отражение върху много аспекти от живота им – развитие на мозъка, езикови и социални умения, емоционална регулация, самоконтрол, психическо и соматично здраве и способност да преминават и да се справят успешно с редица житейски събития и кризи (Sanders et al., 2014).

Психологическата подкрепа на родителите под формата на програми, видеообучения, материали и книги предлага редица възможности за работа с групи от родители, обединени от общ възрастов диапазон или психологическа проблематика на децата. Сред тези форми на подкрепа програмите за повишаване на родителския капацитет са един от основните начини за психологическа работа с родителите. Програмите са предпочитана форма в институционален или дори в по-широк контекст, когато ресурсът за индивидуална работа с родителите и децата е ограничен. Подобно на терапията, програмите са базирани и разработени въз основа на конкретен теоретичен модел и следват дадена структура, която обаче при тях е строго определена, времево ограничена и описана детайлно – сесия по сесия, в наръчник за специалиста, а понякога и под формата на работна тетрадка или други материали за родителите. Това ги прави удобни за разпространение, приложение и възпроизвеждане, и позволява лесно (в сравнение с индивидуалните терапевтични интервенции) да се измерва тяхната ефикасност, както и те да се сравняват.

ПРОГРАМИ ЗА ПОДКРЕПА НА РОДИТЕЛИ: КЛАСИФИКАЦИЯ

Карлсън и Ръсел предлагат следната класификация на родителски програми според теоретичната ориентация: (1) Адлериански модел, (2) поведенчески модел и (3) комуникационен модел, разработен от Х. Гинът през 60-те години и от Т. Гордън през 70-те години на миналия век, базиран предимно на теоретичната рамка на Карл Роджърс в комбинация с други дисциплини (Krebs, L., 1986). През последните 20 години на XX век към тях се прибавя и четвърти вид – психоаналитично ориентиран модел, базиран на теорията за привързаността на Дж. Боулби.

По-голяма част от предлаганите и масово разпространявани програми за родители са поведенчески ориентирани. Р. Принц и колеги (Prinz et al., 2016) предлагат следното обобщение на техните характеристики: (1) базирани на теорията за социалното учене и на теорията на социалните взаимодействия, в основата на които стои допускането, че взаимодействията с членовете на семейството са важен фактор в поведенческото развитие на децата, особено за превенция на неприемливо поведение, (2) поведенчески ориентирани родителски тренинги, фокусирани върху специфично родителско умение и стратегия, без да имат за цел директна интервенция спрямо детето и (3) широко разпространени, насочени към решаване на конкретен проблем, представени в различни форми и съдържание.

Психоаналитичните, базираните на теорията на привързаността, интервенции и програми първоначално са насочени към най-ранна детска възраст, опирайки се на хипотезата, че ранните интервенции биха имали най-силен ефект за предотвратяването на девиантно поведение, както и ще са най-благоприятни

в развитиен план (Juffer, Bakermans Kranenburg, & Van IJzendoorn, 2003). По-късно се разработват и програми, базирани на теорията на привързаността и за различни възрастови групи, както и различна проблематика. Егеланд и колеги (Egeland et al., 2000) предлагат следната класификация на базираните на теорията на привързаността програми според подхода и целите: (а) насочени към повишаване на родителската чувствителност на поведенческо ниво, (б) разработени с цел промяна на менталните репрезентации на родителите, (в) предлагащи социална подкрепа (отвъд установяването на подкрепяща връзка между специалист и родител) и (д) насочени към подобряване на майчиното здраве и благополучие.

Настоящият стандарт в клиничната психологическа практика насърчава избора и приложението на научно базирани подходи. Според определението за научно базирани практики в психологията (EBBV), описани в „Насоки на работната група за психологически интервенции“ (Task Force on Psychological Intervention Guidelines, American Psychological Association, 2006): „Научно базираните практики в психологията интегрират най-доброто от изследванията в дадена област с клиничните експертни познания в контекста на характеристиките, културата и предпочитанията на пациента“.

TRIPLE-P – POSITIVE PARENTING PROGRAM: ПРОГРАМА ТРИТЕ П, ИЛИ ПРОГРАМА ЗА ПОЗИТИВНО РОДИТЕЛСТВАНЕ (ППР)

ППР е една от най-широко възпроизвежданите в световен мащаб програми за работа с родители. Разпространена е в повече от 16 държави (включително Австралия, Китай, Нова Зеландия, Турция, Иран и Индонезия) и в различни култури (Li, Peng, & Li, 2021).

Програмата е поведенчески ориентирана и се базира на социално-когнитивната теорията за ученето на А. Бандура. Патерсън посочва моделите на взаимодействие между родител и дете, разглеждани през призмата на теорията за социалното учене, като фундаментални за съдържанието на програмата (de Graaf et al., 2008). Моделът идентифицира заучени механизми, които поддържат дисфункционалните модели в семейството, както и дисциплинарни методи, основаващи се на заплахи и принуда, които се свързват с развитие на антисоциално поведение у децата (de Graaf et al., 2008). Социалните модели за преработка на информацията разглеждат родителските когниции (атрибуции, очаквания и вярвания) като фактори, допринасящи за родителската Аз-ефективност, вземане на решения и поведенчески намерения (de Graaf et al., 2008). В програмата са заложили и елементи на поведенческа терапия с деца и семейства, както и на приложния поведенчески анализ.

По време на обучението в програмата родителите се запознават с различни стратегии и развиват умения за управление на детското поведение чрез използване на позитивни послания и поведенчески модели. Умението за саморегулация се разглежда като особено важно за развитието на родителската компетентност под формата на тренинги в конкретни родителски умения, които да подкрепят родителите в самостоятелното вземане на решения по въпроси за възпитанието и отглеждането на децата си (Sanders, 2002).

Програмата е организирана на няколко нива с основни цели превенция и интервенция при поведенчески, емоционални и развитийни проблеми на деца от 0 до 16-годишна възраст, като включва и специализирани модули за деца със специални образователни потребности, с наднормено тегло, за семейства в процес на развод и др. Включва единствено обучение на родители за придобиване на повече знания, развитие на умения и придобиване на увереност. Програмата е разработена от Сандърс и колеги към Центъра за подкрепа на родителството и семейството към Висшето училище по психология на университета на Куинсланд в Брисбейн, Австралия (Sanders, Markie-Dadds, Tully, & Bor, 2000).

ППР включва общо пет нива на интервенция с постепенно повишаваща се интензивност на поведенческата и емоционалната проблематика. Първото ниво е форма за универсална превенция с информация за родителски умения, предназначена за заинтересовани родители. Разпространява се под формата на печатни и електронни материали, като родителите се привличат чрез промоционална медийна кампания. Целта на програмата на това ниво е да повиши информираността за възможностите за родителска подкрепа в общността. Второто ниво е предназначено за родители на деца с леки поведенчески проблеми и включва една или две сесии с родителите. Проблемното поведение на деца, вариращо от леко до умерено, се адресира в следващото, трето ниво, което предвижда придобиване на активни родителски умения в рамките на четири сесии. Четвъртото ниво се състои от осем до десет индивидуални сесии или групов тренинг и е предназначено за работа с родители на деца с по-сериозни поведенчески проблеми. На петото ниво програмата се надгражда до поведенческа семейна интервенция, в която родителските затруднения се разглеждат в семеен контекст и характерните за него източници на стрес (Sanders et al., 2003).

REFLECTIVE PARENTING – РЕФЛЕКСИВНО РОДИТЕЛСТВАНЕ (PP)

PP е подход/модел, базиран на ментализацията, който цели да подкрепи родителите за по-добро разбиране на собствените им преживявания, мисли и чувства, както и тези на детето в контекста на техните взаимоотношения.

Терминът „ментализация“ описва възможността да се мисли за психичните състояния на другите – техните мисли и чувства, намерения и вярвания (Fonagy & Allison, 2011). Високите нива на ментализация са пряко свързани с нивото на привързаност,

което човекът е имал в ранното си детство. Сигурната привързаност на детето е един от най-силните предиктори на емоционална устойчивост и гъвкавост по-късно в живота (Fonagy, Redfern, & Charman, 1997). Ариета Слейд и сътрудници (Slade, 2005) доказват значимостта на рефлексивната функция като важен фактор, опосредстващ влиянието на емоционалността и стила привързаност на майката върху отглеждането на детето. Слейд операционализира и изследва понятието „родителска рефлексивна функция“, съпадащо до голяма степен с ментализацията, като демонстрира, че умението на родителя да разбира собствените си психични състояния е пряко свързано с по-силна чувствителност към преживяванията на детето. Рефлексивното функциониране включва в себе си разпознаване на психични състояния, но и умението на човека да мисли за собствените си или чуждите поведения в светлината на тези психични състояния. Ариета Слейд (Slade, 2005) дефинира „родителска рефлексивна функция“ като „способността на родителя да не изпуска от поглед психичните състояния на детето си“. Данни от различни изследвания (Fonagy et al., 2002) подкрепят идеята на Фонаги, че от капацитета за рефлексивно функциониране на родителя зависи възможността на детето да развие гъвкави и адаптивни начини за саморегулация и установяване на стабилни взаимоотношения с другите (Slade, 2006). „Въпреки че е изключително човешка придобивка – според Ханчева (2019), – ментализирането не е способност, която е изцяло предзададена. По-скоро съществува вроден потенциал, който може да се развие...“ (с. 273)

В термините на психоаналитичната теория родителските проекции и проективна идентификация намаляват значително способността на родителя да мисли за детето си като за отделно, автономно, мислещо и чувстващо същество. Повишаване на капацитета за ментализация води до намаляване на защитните механизми, а именно проекция, проективна идентификация, дисоциация и др., съпроводено от появата на по-високо ниво на его-функциониране и други защитни механизми, последвани от значими промени в обектните отношения (Slade, 2006).

Подходът, разработен въз основа на концепцията за „родителската рефлексивна функция“, намира приложение както в индивидуалната консултативна или терапевтична работа с родители, така и в групов формат под формата на обучение или програма за родители. Груповият формат се осъществява в рамките на осем седмични срещи, следвайки подробен наръчник. Групите се водят от двама специалисти/фасилитатори и в тях могат да вземат участие от шест до десет родители на деца на приблизително близка възраст и с еднаква проблематика след проведена предварителна индивидуална среща с родителите. За целите на програмата са разработени три инструмента: Родителска карта (*The Parent Map*), Емоционален термометър (*Emotional Thermometer*) и Родителско „приложение“ (*The Parent APP*). Когато родителят е фокусиран върху външното

поведение на детето, способността му да ментализира намалява. В такива случаи той/тя не ментализира, заявявайки „Изобщо не разбирам защо се държи така“, или „ментализира“ неефикасно, като е склонен да приписва на поведението на детето различни обяснения, например „Същият е като баща си“, „Прави го нарочно, за да ме провокира“, привнасяйки в разбирането за ситуацията собствената си история и влияния. При опит на родителя да управлява или да спре неприемливото поведение, то обикновено ескалира. В групите родителите се запознават с концепцията за ментализация, епистемно доверие и връзката между стрес и ментализация, насърчавани са да подхождат към проблемното поведение на детето с внимание и любопитство, да разглеждат ситуацията от различни гледни точки. В работата си с Родителската карта родителите са поканени да разгледат възгледите и преживяванията си по отношение на ролята си на родители – как биха искали да се виждат като родители, какви минали преживявания, хора или събития им влияят, да отчитат различни социални, културни или икономически фактори, както и да са наблюдателни и да разпознават какво провокира дадена емоция или конкретните отношения, които имат отражение върху преживяванията и чувствата им.

СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДВЕТЕ ПРОГРАМИ

Във формирането на двете програми са залегнали различни теоретични постановки. ППР е поведенчески ориентирана програма, базирана основно на теорията за социалното учене, а РР може да се разглежда като продължение на психоаналитичната традиция, базирайки се на теорията за привързаността на Дж. Боулби и теорията за ментализацията на П. Фонаги. И двете програми адресират проблемното поведение на детето като работят с родителите, но докато ППР посочва добрите родителските практики и позитивните взаимоотношения между родител и дете като защитен фактор за намаляване на проблемното поведение и е насочена към подобряване на родителските умения и самоувереност, за да могат да въздействат благотворно върху поведението на детето, РР си поставя за цел да повиши капацитета за ментализация на родителите и да подобри връзката между родител и дете, водена от допускането, че част от проблемното поведение на детето е следствие от родителски проекции или неразбиране на преживяванията на детето. Докато първата е изцяло фокусирана върху поведението и неговата корекция, а втората – върху връзката между родител и дете и по-доброто разбиране на психичните състояния, криещи се зад конкретно поведение. И двете програми поставят акцент върху саморегулацията на родителите. В ППР развитието на уменията за саморегулация е предпоставка за подобряване на капацитета на родителите за самостоятелно вземане на решения по отношение на дисциплината и възпитанието на децата, а при РР

то е условие за ментализация, покана за родителя да „не знае“, да не предполага и да е любопитен за случващото се в психиката на детето му.

И в двете програми има предвиден групов формат, но докато в ППР той е с функционална цел – достигане до повече родители, в РР се разчита на развитие на групов процес и на допълнителна подкрепа между членовете в групата. Във възрастов план ППР предлага повече възможности, включвайки деца от 0 до 16-годишна възраст, а РР е фокусирана върху възрастта от 2 до 12 години. Повече варианти предлага ППР и като формат за достъп на програмата – от самостоятелна работа с електронни и печатни материали до групови и индивидуални сесии с родители, онлайн, по телефона или в присъствена форма. РР е подход, който може да се интегрира в индивидуалната работа с родители, но като програма се предлага само в групов формат – присъствено или онлайн, по необходимост воден от двама фасилитатори, преминали през обучение и супервизия към Националния център за деца и семейства „Ана Фройд“, Лондон.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Естественото детско развитие е маркирано от нормативни кризи, които в повечето случаи преминават относително безпроблемно. Случва се обаче детето да среща затруднения с овладяването на емоционалната регулация и социализацията или родителите (или грижешите се за детето възрастни) да възприемат поведението му като проблемно. Тъй като днес повече от всякога родителството се е превърнало в самотно занимание на един или двама възрастни, все по-често родителите са склонни да търсят подкрепа отвън. Когато се съпоставят, психологическите теории в основата на много от родителските програми, както и самите програми са в противоречие. Това може да доведе до фрустрация и объркване сред родителите.

Предизвикателство пред изследователите би било провеждане на сравнително проучване на ефективността и резултатите от двете програми. Определянето на силните страни и ограниченията на всяка от тях би улеснило хората от практиката при вземане на информирани решения, отчитащи спецификата на конкретния случай.

Доброто познаване на характеристиките на съществуващите програми за подкрепа на родители, теоретичната им база и изследователските данни за тяхната ефикасност би дало възможност на специалистите в сферата на детското психично здраве да развиват по-успешно предлаганите от тях услуги.

ЛИТЕРАТУРА

Ханчева, К. (2019). *Ментализация и ранни етапи на социо-емоционално развитие*. София: УИ „Св.Климент Охридски“

- American Psychological Association Presidential Task Force on Evidence-Based Practice. (2006). Evidence-based practice in psychology. *American Psychologist*, *61*, 271–285.
- Bakermans-Kranenburg, M. J., van IJzendoorn, M. H., & Juffer, F. (2003). Less is more: meta-analyses of sensitivity and attachment interventions in early childhood. *Psychological Bulletin*, *129*(2), 195–215. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.2.195>
- Benedetti, T. B., Rebessi, I. P., & Neufeld, C. B. (2020). Group parental guidance programs: A systematic review. *Psicologia: Teoria e Prática*, *22*(1), 399-430. doi:10.5935/1980-6906/psicologia.v22n1p399-430
- Collins, W. A., Maccoby, E. E., Steinberg, L., Hetherington, E. M., & Bornstein, M. H. (2000). Contemporary research on parenting: The case for nature and nurture. *American Psychologist*, *55*(2), 218–232. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.2.218>
- de Graaf, I., Speetjens, P., Smit, F., de Wolff, M., & Tavecchio, L. (2008). Effectiveness of the Triple P Positive Parenting Program on Parenting: A Meta-Analysis. *Family Relations*, *57*(5), 553–566. <http://www.jstor.org/stable/20456822>
- Fonagy, P., Redfern, S., & Charman, T. (1997). The relationship between belief–desire reasoning and a projective measure of attachment security (SAT). *British Journal of Developmental Psychology*, *15*(Pt 1), 51–61. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.1997.tb00724.x>
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E., & Target, M. (2002). *Affect Regulation, Mentalization and the Development of the Self*. New York: Other press
- Fonagy, P., Allison, E., (2012) What is mentalization? The concept and its foundations in developmental research. In Midgley, N. & Vrouva, I., (Eds.), *Minding the Child: Mentalization-based Interventions with Children, Young People and Their Families*. (11-34). Hove, UK: Routledge.
- Krebs, L. L. (1986). Current research on theoretically based parenting programs. *Individual Psychology: Journal of Adlerian Theory, Research & Practice*, *42*(3), 375–387.
- Li, N., Peng, J., & Li, Y. (2021). Effects and Moderators of Triple P on the Social, Emotional, and Behavioral Problems of Children: Systematic Review and Meta-Analysis. *Frontiers in psychology*, *12*, 709851. DOI=10.3389/fpsyg.2021.709851
- Ogders, C., Caspi, A., Russell, M., Sampson, R., Arseneault, L., & Moffitt, T. (2012). Supportive parenting mediates neighborhood socioeconomic disparities in children's antisocial behavior from ages 5 to 12. *Development and Psychopathology*, *24*(3), 705-721. doi:10.1017/S0954579412000326
- Prinz, R. J., Sanders, M. R., Shapiro, C. J., Whitaker, D. J., & Lutzker, J. R. (2009). Populationbased prevention of child maltreatment: The U.S. Triple P system population trial. *Prevention Science*, *10*, 1–12, <http://dx.doi.org/10.1007/s11121-009-0123-3>

- Sanders, M., Markie-Dadds, C. & Turner, K. (2002). Parenting Research and Practice (1). *Theoretical, Scientific and Clinical Foundations of the Triple P-Positive Parenting Program: A Population Approach to the Promotion of Parenting Competence*.
- Sanders, M. R., Markie-Dadds, C., Tully, L. A., & Bor, W. (2000). The Triple P-Positive Parenting Program: A comparison of enhanced, standard, and self-directed behavioral family intervention for parents of children with early onset conduct problems. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 68(4), 624–640. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.68.4.624>
- Sanders, M. R., Kirby, J. N., Tellegen, C. L., & Day, J. J. (2014). The Triple P-Positive Parenting Program: a systematic review and meta-analysis of a multi-level system of parenting support. *Clinical Psychology Review*, 34(4), 337–357. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2014.04.003>
- Slade, A. (2005). Parental Reflective Functioning: An Introduction. *Attachment and Human Development*, 7, pp. 269-281.
- Slade, A. (2006). Reflective Parenting Programs: Theory and Development. *Psychoanalytic Inquiry*, 26, pp. 640-657.
- Slade, A., Grienenberger, J. Bernbach, E., Levy, D., & Locker, A., (2005). Maternal reflective functioning and attachment: Considering the transmission gap. *Attachment and Human Development*, 7, pp. 283-298.
- Mentalizing and Mentalization Based Treatments with Children, Young People and Families (MBT CYP): An Introduction*. (n.d.). Anna Freud National Centre for Children and Families. (Retrieved June 30, 2022), from <https://www.annafreud.org/clinical-support-and-services/mentalization-based-treatments-with-children-young-people-and-families/>
- Triple-P – “Positive Parenting Program [online]*: (Retrieved June 30, 2022), from <https://www.triplep.net/glo-en/home/>
- Reflective Parenting Training” [online]*: (Retrieved June 30, 2022), from <https://www.annafreud.org/training/training-and-conferences-overview/online-training-live-and-self-directed-courses/mentalization-based-treatment-reflective-parenting/>

СУБЕКТИВНА ВЪЗРАСТ И САМООЦЕНКА ПРЕЗ ЗРЕЛОСТТА

гл. ас. д-р Диана Асенова Христова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
dahristova@phls.uni-sofia.bg

Диана Христова. СУБЕКТИВНА ВЪЗРАСТ И САМООЦЕНКА ПРЕЗ ЗРЕЛОСТТА

Индивидуалното възприемане и преживяване на себе си по възрастовата житейска скала, наричано субективна възраст, е съществен когнитивно-афективен маркер за интеграцията на темпоралната идентичност и се очаква да повлияе на общата самооценка. Целта на изследването е да се идентифицират възрастовите различия в субективната възраст и общата самооценка при пълнолетни лица, както и релевантните асоциации между изучаваните конструкти. Проучването обхваща 237 души на възраст 16–74 години с различни демографски характеристики. Респондентите попълват въпросници за субективна възраст и обща самооценка. Анализът на данните разкрива, че хронологичната възраст е предиктор на субективната възраст, като линейната взаимовръзка между двете променливите е отрицателна. Общата самооценка показва тенденция към положителна линейна взаимовръзка с броя на годините на респондентите и се отличава с по-високи резултати за участниците, които определят себе си като по-млади. Резултатите от това изследване разкриват нормативни адаптивни особености на свързаната с възрастта времева интеграция, когнитивните и емоционално-оценъчните аспекти на идентичността в зряла възраст.

Ключови думи: субективна възраст, самооценка, зряла възраст, идентичност

Diana Christova. SUBJECTIVE AGE AND SELF-ESTEEM IN ADULTHOOD

Individual experience and perception of oneself on the age life scale, referred to as subjective age, is an essential cognitive-affective marker of the temporal identity integration and it is expected to influence personal overall self-esteem. The aim of the study is to identify age-related differences in subjective age and self-esteem in adults, as well as the relevant associations between the constructs. The study included 237 people aged 16-74 years with various demographic characteristics. Respondents filled in questionnaires on subjective age and general self-esteem. Data analysis revealed that chronological age was a predictor of subjective age, with a negative linear relationship between the two variables. General self-esteem showed a trend towards a positive linear relationship with the number of years of respondents and featured higher scores for participants who defined themselves as younger.

The results of this study reveal normative adaptive features of age-related temporal integration, cognitive, and emotionally evaluative aspects of identity in adulthood.

Keywords: subjective age, self-esteem, adulthood, identity

ВЪВЕДЕНИЕ

Субективната възраст се отнася до индивидуалното възприемане, преценяване и преживяване на себе си по възрастовата скала на живота (Kastenbaum & al., 1972). Тя е комплексен когнитивно-афективен показател за времевата интеграция на личната идентичност в зряла възраст – обединява в настоящето индивидуалния смисъл и значение на ефектите на изминалото време с прогнозите за бъдещето, съгласува настъпилите и очакваните промени в запазването на личната себетъждественост. Това е причината Кътлър сполучливо да я нарече *възраст на идентичността* (Cutler, 1982). Субективната възраст е многомерен конструкт, чиито дименсии се отнасят до аспектите на индивидуалността (*по-млад/по-стар за какво*) и отразяват процеси на социално сравнение – обикновено с референтната група на връстниците (*по-млад/по-стар спрямо кого*). В оформянето ѝ участват метакогнитивни убеждения за биологичния и социалния часовник на живота, човешкото развитие и стареене, които в една или друга степен носят отпечатъка на културната среда.

Обобщаваща интимните пластове на личността, субективната възраст същевременно бележи и универсална, обща за повечето хора траектория във времето на живота. Този аспект на хронологичната ѝ динамика в рамките на индивидуалното съществуване може да се разбере в контекста на нормативните задачи и кризи в човешкото развитие, движещи метаморфозите на идентичността през „сезоните“ на живота (Erikson, 1950, 1982; Levinson et al., 1978). На старта на житейския път, чиято мисия е да консолидира идентичността на пълнолетен субект на живота, емпиричните изследвания регистрират тенденция към разглеждането на себе си като малко по-възрастен от навършените години (Христова и Джоргова, 2019; Christova, & Djorgova, 2019). Тенденцията кореспондира с по-високи нива на психосоциална зрялост и на нивото на личността обикновено съвпада с нарастването на целенасочеността и себеосъзнаването, разкриващи включването на механизмите за личностната саморегулация в самостоятелното управление на индивидуалното развитие. От средата на 20-те години от живота посоката на промяна на субективната възраст претърпява обрат (Galambos, Turner, & Tilton-Weaver, 2005) и следва устойчив уклон към субективно подмладяване, включително до късните етапи на индивидуалното съществуване. Съгласно резултатите от емпирични изследвания, в това число лонгитюдни, уклонът към субективно подмладяване с напредване на годините се разглежда като предпазващ фактор и съществен биопсихосоциален показател

за процесите на стареене, прогностичен за множество аспекти на адаптивното функциониране, соматичното и психичното здраве, издръжливостта на стрес, продуктивността, качеството на взаимоотношенията и дори продължителността на живота (Stephan, Sutin, & Terracino, 2018).

Подобно на субективната възраст, общата самооценка също е интегративен личностен конструкт, който обединява когнитивни и инструментални аспекти на Аза (чувство за лична компетентност и Аз-ефективност), от една страна, с емоционално-оценъчни (чувство за себеуважение, лично достойнство) в обща нагласа към себе си (положителна или отрицателна) (Rosenberg, 1965). Конструктът е широко използван в емпиричните изследвания, като поддържането на положителна нагласа към себе си е прогностичен показател за адаптивните аспекти в човешкото развитие и здраве, качеството на живота и поддържането на психичното благополучие (Park & Park, 2019). Отвъд идеографичната специфика, изследователите се стремят да установят как хронологичната възраст нормативно се отразява върху самооценката. Емпиричните изследвания в Европа и САЩ еднозначно документират нормативна възходяща траектория от ранната към средната зряла възраст и спад в късна зряла възраст (Orth et al., 2010). Същевременно съществуват свидетелства, че възрастовата динамика на самооценката се влияе от културния контекст и нейният спад на късните етапи от живота не е универсален. Например в Япония възрастовата траектория на самооценката се запазва устойчиво възходяща през целия обхват на зрелостта – факт, обясняван със специфичните за японската култура ценности, респекта към възрастните и социокултурните предписания за поддържане на балансирана и скромна перспектива към себе си на всички етапи от живота (Ogihara & Kusumi, 2020).

Доколкото субективната възраст съдържа времево обобщение на различните пластове на индивидуалността, можем да очакваме да оказва влияние върху общата самооценка на човека в положителна или отрицателна посока.

ПРОГРАМА НА ЕМПИРИЧНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

Цел и задачи

Целта на представеното изследване е да се установят свързаните с възрастта различия в субективната възраст и общата самооценка при пълнолетни лица, както и взаимовръзките между разглежданите променливи. С оглед на поставената цел са очертани следните задачи:

1. да се установи свързаната с възрастта траектория на субективната възраст в обхвата на зрелостта, в частност – уклона към подмладяване с напредване на годините, и да се провери доколко хронологичната възраст може да се разглежда като прогностична за субективната възраст;

2. да се очертае свързаната с възрастта траектория на самооценката от ранна към късна зрялост в българската култура и да се проучи ролята на хронологичната възраст като прогностична за нивото на общата самооценка и
3. да се анализира кой аспект на субективната възраст е от прогностично значение за поддържането на завишена обща самооценка.

Хипотези

Очакванията за резултатите от изследването включват:

1. хронологичната и субективната възраст да са статистически значимо взаимосвързани в отрицателна посока – т.е. по-голямата хронологична възраст да корелира с по-малка субективна възраст;
2. статистически значима прогностична роля на възрастовата група в диференцирането на нивата на субективната възраст;
3. нарастване на нивото на общата самооценка в обхвата на зрелостта, изразено в положителната ѝ корелационна зависимост с хронологичната възраст;
4. статистически значима прогностична роля на хронологичната възраст в диференцирането на нивата на общата самооценка;
5. доколкото възрастта, на която човек се чувства (екзистенциалната възраст) е аспект на субективната възраст, който интегрира различните пластовете на индивидуалния опит в цялостно преживяване на себе си, се очаква той да е от съществено значение за прогнозата на общата самооценка.

Участници

В изследването като участници се включиха 237 души на средна възраст 34,74 г. ($SD=14,37$), по-голямата част от които жени (70%). Съобразно спецификата на извадката те бяха разделени на следните възрастови групи: (1) в преход към ранната зряла възраст 19–22 г. (24%); (2) в ранна зряла възраст 23–39 г. (36%); (3) в средна и късна зряла възраст 40–74 г. (38%). Повече от половината са жители на столицата (67%), а останалите – жители на други големи градове (11%) и на малки населени места (14%). Тридесет и пет процента от участниците са със средно образование, с бакалавърска степен – 34%, с магистърска и докторска степен – 31%. От гледна точка на заетостта 52% работят на постоянно място, 22% учат и работят, 19% учат висше образование, 4% пенсионирани; 3% безработни. Семейните (49%) и несемейните (51%) респонденти са разпределени приблизително поравно. Родители са 46%, останалите 54% нямат деца.

МЕТОД

За изследване на субективна възраст са използвани 5 айтема от инструмента на Кастенбаум и колеги (Kastenbaum et al., 1972), всеки от които се отнася до отделен неин аспект (например „През повечето време се чувствам...“, „През повечето време изглеждам...“). По този начин методиката отчита многомерния характер на конструкта и позволява да се отчете както балът на съвкупната (обща) субективна възраст, така и този по отделните ѝ измерения. Респондентите избират отговорите си по 5-степенна Ликертова скала от 1 – „Много по-млад от повечето хора на моите години“ до 5 – „Много по-възрастен от повечето хора на моите години“. Форматът на отговаряне следва подхода на относителната възрастова категоризация, който предполага позициониране на себе си по възрастовата скала на живота спрямо референтната рамка на връстниците и отразява иманентната релативистична същност на конструкта. Общата самооценка е измерена с помощта на 10-айтемната еднодименсионална скала на Розенбърг (Rosenberg, 1965), която включва 5 положителни твърдения, например „Мисля, че имам някои добри качества“, и 5 отрицателни, например „Понякога се чувствам безполезен“. Участниците в изследването отговарят по 4-степенна Ликертова скала от 1 – Изобщо не съм съгласен, до 4 – Напълно съм съгласен. Изследването беше проведено в периода декември 2019 – май 2020 г. и част от отговорите бяха събрани онлайн в условията на пандемичната обстановка.

РЕЗУЛТАТИ

Дескриптивна статистика

Дескриптивните статистически показатели по скалата за обща субективна възраст са представени в Таблица 1. За да бъдат осмислени, е необходимо да отбележим, че средната стойност „3“ съответства на хронологична възраст. От данните е видно, че участниците от възрастовата група в преход към ранната зряла възраст (19–22 г.) показват най-висока средна стойност, която надхвърля нивото, бележещо реалните им години. При респондентите в ранна зряла възраст (23–39 г.) средният бал надхвърля „3“ с малко, т.е. показателят за общата им субективна възраст се доближава по-плътно до хронологичната им възраст. При групата, обединяваща лица в средна зрялост и по-възрастни (40–74 г.), този показател пада под нивото на календарната възраст.

Дескриптивните стойности по скалата за обща самооценка са представени на Таблица 2. Резултатите показват, че средната стойност по скалата нараства прогресивно и регулярно от най-младата към най-възрастната група. При групата на най-възрастните участници долният праг на самооценката е по-висок в сравнение с по-младите възрастови групи.

Таблица 1. Обща субективна възраст – дескриптивна статистика

Възрастова група	N	X	SD	SE	Min	Max
19–22 г.	59	3,74	0,88	0,11	1	5
23–39 г.	92	3,17	1,21	0,12	1	5
40–74 г.	86	2,46	0,94	0,10	1	5
Общо	237	3,05	1,15	0,07	1	5

Таблица 2. Обща самооценка – дескриптивна статистика

Възрастова група	N	X	SD	SE	Min	Max
19–22 г.	59	25,76	3,90	0,50	19	39
23–39 г.	92	27,68	5,21	0,54	18	40
40–74 г.	86	30,50	5,42	0,58	22	40
Общо	237	28,22	5,32	0,34	18	40

Регресионен анализ

За целите на изследването и за изясняване на взаимовръзките между изучаваните променливи беше приложен методът на линейния регресионен анализ.

Таблица 3 обобщава регресионния модел 1 с предиктор *хронологична възраст* и зависима променлива *субективна възраст*. Независимата и зависимата променлива в модела са статистически значимо взаимосвързани и корелационната връзка между тях е отрицателна с умерен интензитет ($r=-0,43$, $p<0,001$). Съгласно резултатите от анализа хронологичната възраст е статистически значим предиктор на субективната възраст ($\beta=-0,43$, $p<0,001$; $F(1,236)=53,29$; $p<0,001$) и обяснява 18% от индивидуалните различия в начина, по който участниците възприемат себе си по възрастовата скала на живота.

Таблица 3. Обобщение на регресионния модел 1 с предиктор *хронологична възраст* и зависима променлива *субективна възраст*

R	R ²	Adj, R ²	SE	ΔR^2	ΔF	p
0,43	0,18	0,18	0,13	0,16	53,28	<0,001

Обобщените показатели от регресионния модел 2 с предиктор *възрастова група* и зависима променлива *обща самооценка* са представени в Таблица 4. Нивото на общата самооценка е статистически значимо свързано с принадлежността към възрастовата група и корелационната зависимост между тях е положителна със слаб интензитет ($r=0,35$, $p<0,001$). Регресионният анализ доказва прогностичното значение на хронологичната възраст за нивото на общата самооценка ($\beta=0,35$, $p<0,001$; $F(1,235)=32,78$ $p<0,001$). Предикторът обяснява 12% от дисперсията на зависимата променлива.

Таблица 4. Обобщение на регресионния модел 2 с предиктор *възрастова група* и зависима променлива *обща самооценка*

R	R2	Adj. R2	SE	ΔR2	ΔF	P
0,35	0,12	0,12	4,99	0,12	32,78	<0,001

Накрая с помощта на линеен регресионен анализ беше установено, че само един аспект на субективната възраст – *екзистенциалната* (на колко години човек се чувства) се доказва като прогностичен за нивото на обща самооценка. Между нивото на общата самооценка и екзистенциалната възраст се наблюдава слаба статистически значима отрицателна корелация ($r=-0,157$, $p<0,01$). Резултатите от регресионния модел 3 са обобщени в Таблица 5. Екзистенциалната възраст е статистически значим предиктор на общата самооценка ($\beta=-0,157$, $p=0,01$; $F(1,236)=5,97$; $p=0,01$) и обяснява 3% от регистрираните индивидуални различия в общата нагласа към себе си.

Таблица 5. Обобщение на регресионния модел 3 с предиктор *екзистенциална субективна възраст* и зависима променлива *обща самооценка*

R	R2	Adj. R2	SE	ΔR2	ΔF	P
0,16	0,03	0,03	5,25	0,03	5,97	=0,01

ДИСКУСИЯ

Стремежът на настоящето изследване беше да се проучи взаимовръзката между два интегративни личностни конструкта – субективната възраст и самооценката, попадащи в ядрото на индивидуалната идентичност. Начините, по които хората осмислят и преживяват движението си във времето на живота, може да имат различни отражения върху тяхната възрастова самоидентификация, нивото им на себеуважение и оттук – потенциала им за справяне с развитийните предизвикателства на етапа от живота. Нашата цел в случая беше да очертаем нормативната хронологична траектория на субективната възраст и общата самооценка в обхвата на зрелостта, както и релевантната им връзка.

Резултатите от изследването потвърдиха очакването за статистически значима обратна линейна взаимовръзка между хронологичната и субективната възраст (хипотеза 1). С напредване във времето на индивидуалното съществуване хората са склонни да се възприемат като по-млади от календарната си възраст – уклон, който в настоящето изследване придобива отчетливост от средна зряла възраст нататък. На колко години човек е реално се доказва като прогностично за разминаването между календара и вътрешното себевъзприемане на ефектите от движението по възрастовата скала на живота (хипотеза 2).

От ранна към средна зряла възраст се регистрира прогресивно нарастване на общата самооценка (хипотеза 3). Съгласно получените резултати отдалечаването от стартовата позиция на житейския път е прогностично за подобряване на самочувствието и себеуважението (хипотеза 4).

Беше установено и че единствено възрастта, на която човек се чувства, е определяща за нивото на общата му самооценка (Хипотеза 5). Средностатистически, колкото по-ниска е екзистенциалната възраст, толкова по-завишена е общата самооценка.

Идентифицираните в изследването взаимовръзки допринасят за изясняването на свързаните с възрастта нормативни различия във времевите, когнитивните и емоционално-оценъчните пластове на идентичността в българската култура. Както показват резултатите, дори и в пандемични условия се регистрират следите на адаптивни механизми в резултат на натрупания с годините опит, които помагат на хората да поддържат положително и подмладяващо себеуважение, чувство за лична компетентност и значимост. От тази гледна точка резултатите от изследването опровергават негативните възрастови стереотипи и са свидетелство в полза на адаптивното функциониране и продължително развитие в зрелостта.

В приложен план изследването може да е полезна основа за разработване на интервенции за модифициране на субективната възраст, особено на екзистенциалната, и подобряване на общата нагласа към себе си. Ако календарната възраст не се поддава на промяна, съществуват свидетелства, че субективната възраст подлежи на модификация чрез подходящи интервенции (Stephan, 2013).

Ограниченията на изследването са свързани преди всичко с неговия дизайн – напречен срез, съдържащ риск от кохортни ефекти. Необходима е и по-ясна диференциация на етапите, особено след средна зряла възраст. Извадката, макар и демографски разнообразна, е небалансирана по пол. Част от отговорите са давани онлайн по време на пандемичната обстановка, което също може да се е отразило на резултатите. В перспектива би било от полза лонгитудно проучване, което да верифицира хронологичната динамика на разглежданите конструкции, както и да проучи факторите и механизмите, които работят за поддържането на положителна идентичност съобразно специфичната развитийна мисия на етапа от живота.

ЛИТЕРАТУРА

- Христова, Д. и Джоргова, Т. (2019). Взаимовръзка между субективната възраст и чертите на личността през прехода към ранната зряла възраст. *Психологични изследвания*. Том 22. Брой 2. 388-402
- Christova, D. & Djorgova, T. (2019). Personality and subjective age in emerging adulthood: comparisons of two groups of university students. *International Thematic*

- Procedia*. University of Niš. Faculty of Philosophy. Department of Psychology, 173-184.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and Society*. NY: Norton & Company.
- Erikson, E. H. (1982). *The Life Cycle Completed: A Review*. NY: Norton.
- Galambos, N. L., Turner P. K., & Tilton-Weaver, L. C. (2005). Chronological and subjective age in emerging adulthood: The crossover effect. *Journal of Adolescent Research*, 20(5), 538-556. doi: 10.1177/0743558405274876
- Kastenbaum, R., Derbin, V., Sabatini, P., & Artt, S. (1972). "The ages of me": toward personal and interpersonal definitions of functional aging. *Aging and Human Development*, 3(2), 197-211.
- Levinson, D. J., Darrow, C. N., Klein, E. B., Levinson, M., & McKee, B. (1978). *The Seasons of Man's Life*. New York: Alfred A. Knopf.
- Park, J-Y. & Park, E-Y. (2019). The Rash analysis of Rosenberg Self-esteem Scale in individuals with intellectual disabilities. *Frontiers in Psychology*. 10, 1992. doi:10.3389/fpsyg.2019.01992
- Rosenberg, M. (1965). *Society and Adolescent Self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Stephan, Y., Chalabaev, A., Kotter-Grühn, D., & Jaconelli, A. (2013). "Feeling younger, being stronger": an experimental study of subjective age and physical functioning among older adults. *Journal of Gerontology, Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*. 68(1), 1-7. DOI: 10.1093/geronb/gbs037
- Stephan, Y., Sutin, A., & Terraciano, A. (2018). Determinants and implications of subjective age across adulthood and old age. In: Ryff, C. D., & Krueger, R. F. (Eds.). *The Oxford Handbook of Integrative Health Science* (pp. 87-96). Oxford: Oxford University Press.
- Ogihara Y. & Kusumi, T. (2020). The developmental trajectory of self-esteem across the life span in Japan: age differences in scores on the Rosenberg Self-Esteem Scale from adolescence to old age. *Frontiers in Public Health*, 8. DOI: 10.3389/fpubh.2020.00132
- Orth, U., Trzesniewski, K. H., & Robins, R. W. (2010). Self-esteem development from young adulthood to old age: A cohort-sequential longitudinal study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 98(4), 645–658. <https://doi.org/10.1037/a0018769>

ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ: ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ РОДИТЕЛСКИТЕ МОДЕЛИ И АГРЕСИЯ И ВИКТИМИЗАЦИЯ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ

докторант Теодора Данилова Джоргова
tedy_djorgova@abv.bg

магистър Надежда Вескова Йотова
nadejda.veskova@gmail.com

Теодора Джоргова и Надежда Йотова. ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ: ВЗАИМОВРЪЗКИ МЕЖДУ РОДИТЕЛСКИТЕ МОДЕЛИ И АГРЕСИЯ И ВИКТИМИЗАЦИЯ ОТ ВРЪСТНИЦИТЕ

Смята се, че родителските модели на поведение имат директна връзка с успешното социализиране на детето, което от своя страна води до намален риск от агресивно поведение към или виктимизация от връстниците. Изследването цели да проучи взаимовръзката между три дименсии на родителското поведение (приемане, психологически контрол и поведенчески контрол) и измеренията на агресията и виктимизацията (физически, вербални, индиректни, киберпространствени и злоупотреба с власт/принуда). Извадката включва 100 юноши (46 мъже и 54 жени) на възраст от 13 до 17 г. ($M=14,9$, $SD=0,87$). Участниците попълват два самоотчетни въпросника: 30-айтемен въпросник за изследване на родителските стилове и 41-айтемна скринингова скала за агресия и виктимизация от връстниците. Установена е корелация между психологическия контрол на бащата с физическата виктимизация ($r=0,274$; $p<0,01$) и индиректната агресия ($r=0,205$; $p<0,05$), както и психологическия контрол на майката с кибервиктимизацията ($r=0,264$; $p<0,01$) и физическата агресия ($r=0,239$; $p<0,05$). Приемането от бащата и майката корелира отрицателно с физическата агресия (съответно $r=-0,216$ и $r=-0,333$, $p<0,05$), като това от бащата корелира отрицателно и с принудата ($r=-0,210$; $p<0,05$). Резултатите съответстват на предишни проучвания.

Ключови думи: родителско поведение, юношество, агресия

Teodora Djorgova and Nadejda Yotova. ADOLESCENCE: RELATIONSHIP BETWEEN PARENTAL BEHAVIOR, AND PEER AGGRESSION AND VICTIMIZATION

Parental behavior patterns are believed to have a direct relationship with the child's successful socialization, which in turn leads to a reduced risk of aggressive behavior toward or victimization by peers. The study aimed to examine the relationship between three dimensions of parenting behavior (acceptance, psychological control, and behavioral control) and dimensions of aggression and victimization

(physical, verbal, indirect, cyberaggression/victimization, and abuse of power/coercion). The sample included 100 adolescents (46 males and 54 females) aged 13 to 17 years ($M=14.9$, $SD=0.87$). Participants completed two self-report questionnaires – a 30-item *Parenting Styles Questionnaire* and a 41-item *Aggression and Peer Victimization Screening Scale*. A correlation was found between father's psychological control with physical victimization ($r=0.274$; $p<0.01$) and indirect aggression ($r=0.205$; $p<0.05$), as well as mother's psychological control with cybervictimization ($r=0.264$; $p<0.05$) and physical aggression ($r=0.239$; $p<0.05$). Paternal and maternal acceptance correlated negatively with physical aggression ($r=-0.216$ and $r=-0.333$ respectively, $p<0.05$), and paternal acceptance also negatively correlated with coercion ($r=-0.210$; $p<0.05$). The results are consistent with previous studies.

Keywords: parental behavior, adolescence, aggression

Семейството и взаимоотношенията в него оказват значимо влияние върху развитието на детето. В частност родителските модели на поведение имат директна връзка с успешното социализиране и пълноценното функциониране на детето (Тоткова, 2012). Моделите на поведение на родителя включват взаимодействията родител-дете, съвместните дейности родител-дете, както и степента на намеса от страна на родителите в живота на детето (Тоткова, 2012).

През 40-те и 50-те години на XX век се провеждат първите емпирични изследвания на техниките за дисциплиниране на детето, използвани от родителите, както и типичните реакции на детето спрямо определени типове родителски поведения (Балев, 2001). Изследователите използват идентична статистическа методология, която да разкрие структурата на родителското поведение – факторен анализ. Ърл Шефър (Schaefer, 1959, цит по Балев, 2001) открива, че интеркорелациите на различни променливи на родителското поведение оформят кръг, чиито ортогонални дименсии се обозначават с по-обобщени конструкции като топлина/враждебност и контрол/автономия.

Ърл Шефър създава т.нар CRPBI (*Children's Reports of Parental Behavior Inventory*), който изучава моделите на поведение на родителите, възприети от децата. Смята се, че е по-уместно да се изследва възприетото от децата поведение на родителите, отколкото самото поведение (Schludermann & Schludermann, 1970). Родителското поведение е представено чрез 3 фактора:

1. *Приемане (топлина)/отхвърляне (враждебност)*. Приемането се изразява в топло отношение към детето, отговорност, загриженост, центрираност върху детето, включеност в живота на детето и приемане на индивидуалността му. Отхвърлянето е свързано с враждебно отношение, безотговорност, центрираност върху собствените нужди и желания. Факторът се състои от два полюса, отразяващи степента, до която детето се чувства прието или отхвърлено от родителя (Schludermann & Schludermann, 1970).

2. *Психологически контрол/психологическа автономия*. Факторът обяснява до каква степен родителите упражняват контрол върху децата и доколко са невзискателни и разрешаващи. Психологическият контрол е свързан с ограничаване, девалидиране и манипулиране на детската психика (Mills & Rubin, 1998). Наблюдават се отхвърляне; контрол; принуждаване; натрапчивост; контрол чрез вина; непоследователна дисциплина, водеща до постоянна тревожност; враждебно отхвърляне, отдръпване от връзките (Schludermann & Schludermann, 1970).

3. *Твърд (поведенчески) контрол/Мек контрол*. Твърдият контрол е свързан с дисциплинарни техники, включващи физически наказания, заплахи, насилие. Поведенческият контрол се фокусира върху поведението на детето и включва осигуряване на структура, очаквания, ясни и последователни правила и предвидими последици (Mills & Rubin, 1998). Меките дисциплинарни техники включват поведения като демонстриране на разочарование, изолация, емоционално дистанциране, похвала, изразяване на привързаност, рационално аргументиране (Балев, 2001).

Трите дименсии оценяват поведението на майката и на бащата. Като цяло няма много изследвания, които проучват връзката между модела при бащата и този при майката, но някои изследователи посочват, че не са открити разлики (Li & Meier, 2017, p. 478).

От комбинации по трите дименсии се оформят популярните 4 типа родителски стилове: авторитарен, авторитетен, либерален и дезангажиран, но настоящия текст е организиран около базисните три дименсии.

Родителските модели на поведение оказват силен ефект върху поведението на детето. В настоящото изследване се поставя акцент върху връзката между родителското поведение и проявата на агресивно поведение у децата.

Агресията се определя като поведение, което цели да причини вреда на друг човек (Калчев, 2012). Различаването на формите на агресията следва традиционните критерии, дефинирани в работата на А. Бъс (Buss, 1961): (1) физическа и вербална; (2) директна и индиректна; (3) активна и пасивна (цит. по Калчев, 2012)

Към физическата агресия се отнасят действията, включващи физически контакт (или намерение за такъв) с цел причиняване на физическа вреда (Калчев, 2012), например ударяне с ръце, ритане, драскане, хапане, блъскане, спъване, плюене и дори затваряне в някакво помещение против волята. Алтернатива на физическото нападение е вербалната агресия, към която се причисляват обиди, неприлични прякори, подигравки, дразнене, осмиване, викове, а целта е да се причини психичен дистрес, тревожност или загуба на самочувствие (Калчев, 2012). По-слабо проучена е индиректната агресия. При нея обикновено жертвата не присъства, но увредата ѝ се нанася по заобиколен начин. К. Лагарспец и К. Бьорквист (Lagerspetz at al., 1988; Björkqvist, 1994) я операционализират

като вид „социална манипулация“ – агресорът манипулира другите, за да атакуват те жертвата вместо него (цит. по Калчев, 2012, с.18). В съвременните условия се наблюдава и т.нар. киберагресия, съответно кибервиктимизация, която се изразява в опити за нанасяне на вреда чрез съвременните електронни средства за комуникация – интернет и мобилни телефони (Коралов и Игов, 2012; Li, 2006; Shariff, 2008; Wade & Beran, 2011; Paludi, 2011, цит. по Калчев, 2012). Към тази форма се отнасят разпространение на слухове, клюки, обиди, снимки, видеоклипове и др. с цел злепоставяне, дискредитиране и изолация на жертвата (Калчев, 2012). Към киберагресията спадат и кражбите на самоличност, когато чрез разбиването на пароли от името на жертвата и без нейно съгласие се изпращат съобщения до трети лица (Калчев, 2012).

Термин, пряко свързан с агресията, е виктимизацията от връстници, която се разглежда като многократна, системно извършвана агресия спрямо детето (Калчев, 2012). Формите на виктимизация съответстват на посочените при агресията. Емпирично се установява още една форма – детето като обект на власт, принуда, доминиране, например някой да го кара да прави неща, които то не иска (Калчев, 2012).

За да се определи тежестта на виктимизацията и уязвимостта на жертвата, трябва да се изследва и контекстът на получаваната социална подкрепа. Дори при отсъствие на виктимизация, липсата на социална подкрепа (пренебрегването) може да доведе до отрицателни последици (Калчев, 2012). Социалната подкрепа може да е инструментална, емоционална, както и да се изразява в признание/одобрение (Калчев, 2012).

Редица изследвания изучават влиянието на родителските модели върху поведението на детето. Смята се, че топлината и приемането от родителите са свързани с добри взаимоотношения с връстниците, което от своя страна води до намален риск от агресивно поведение или виктимизация, както и до по-добра социална адаптация (Cerezo, Ruiz-Esteban, Lacasa, & Gonzalo, 2018).

Във връзка с психологическия контрол изследователите откриват взаимовръзки както с интернализираните, така и с екстернализираните проблеми. Според някои учени юношите, изпитвали високи нива на психологически контрол от родителите си, са по-склонни да се свързват с девиантни връстници, което от своя страна води до агресивно поведение (Tian et al, 2019). От друга страна, изследванията показват, че високите нива на психологически контрол са свързани както с агресивното поведение, така и с виктимизацията от връстниците (Ma & Bellmore, 2012). Изследователите посочват, че психологическият контрол предразполага децата и юношите да се превърнат в жертви, защото: (1) процесът на индивидуация и себеусещането са нарушени при юношите; (2) пречи на придобиването на социални умения, които са важни за справянето в конфликтни ситуации; (3) улеснява уязвимостта на манипулативни стратегии от връстниците (Ma & Bellmore, 2012).

По отношение на поведенческия контрол данни от изследвания сочат, че родителите на агресивни деца са характеризирани като непоследователни в дисциплинирането – понякога твърде сурови и жестоки, а понякога прекалено позволяващи (Mills & Rubin, 1998). Това води до трудности в регулацията на собственото поведение, което може да доведе до агресивно поведение.

ХИПОТЕЗИ

1. Няма да има значими различия в родителските модели на майката и бащата (Li & Meier, 2017).
2. Приемането от родителите ще се свързва с по-високи нива на социална подкрепа/социални взаимодействия, и по-ниски нива на виктимизация и агресия (Cerezo et al., 2018).
3. Контролът от родителите ще се свързва с по-високи нива на агресия и виктимизация (Tian et al, 2019; Mills & Rubin, 1998; Ma & Bellmore, 2012).
4. Ще се наблюдават повишени стойности по вербална и индиректна агресия, и виктимизация за конкретната извадка (по данни от училищния психолог).

МЕТОД

Изследвани лица (ИЛ). Изследвани са 100 юноши, от които 46 мъже и 54 жени. Възрастта им варира от 13 до 17 г. ($M=14,9$, $SD=0,87$) и те са ученици в 8-10 клас в столично училище.

Процедура. Изследвани са с писмени въпросници през януари 2020 г. По време на процедурата по събиране на данни 19 ИЛ са извадени от първоначалната бройка (119 ИЛ) заради невалидни бланки, като някои от тях, защото са отказали да попълнят за единия родител (с изключение на 2 ИЛ, отказали да попълнят за майката, останалите са отказали да попълнят за бащата, защото е починал, „мразят го“, живее с друга жена и т.н.). Има ИЛ, които питат за кого от двамата си бащи да попълнят – доведения или биологичния – казано им е да попълнят за този, когото чувстват повече като „баща“.

Материали. Използвани са два въпросника.

CRPBI (*Children's Reports of Parental Behavior Inventory*) е създаден за изследване на родителски модели на поведение, като в настоящото изследване е използвана съкратената версия на Шлудерман и Шлудерман (Schludermann & Schludermann, 1970), стандартизирана за български социо-културен контекст от Жорж Балев през 2001 г. Съдържа 30 въпроса, на които юношите отговарят за майка си и за баща си поотделно. Изследва три дименсии: Приемане (*Acceptance vs. Rejection*) – 9 айтема, Психологически контрол (*Psychological*

control vs. Psychological Autonomy) – 8 айтема, и Твърд/слаб поведенчески контрол (*Firm control vs. Lax control*) – 4 реверсивни айтема.

Оценъчната скала е 1 – Не е вярно, 2 – Донякъде вярно, 3 – Вярно, и ИЛ са помолени да отговорят в каква степен посочените твърдения се отнасят до тяхната майка/техния баща.

Примерни айтеми от съответните скали са:

Приемане: „Моята майка ме кара да се чувствам по-добре след като сме разговаряли за моите проблеми и притеснения.“

Психологически контрол: „Моят баща казва, че ако аз наистина го обичам, няма да правя неща, които го притесняват.“

Твърд контрол (реверсивен): „Моята майка ми позволява да ходя, където си искам, без да питам.“

Вторият въпросник представлява скрининговата скала за агресия и виктимизация от връстниците (Калчев, 2012) и се състои от 41 айтема. Включва три компонента с подскалите им: *Виктимизация* (Физическа, Вербална, Употреба на власт/принуда, Индиректна, Кибервиктимизация), *Социална подкрепа* и *Агресия* (Физическа, Вербална, Индиректна и Киберагресия).

ИЛ са помолени да отговорят колко често се е случвало някое от изброените неща, като трябва да използват 5-степенна Ликертова скала: 1 – Никога, 2 – Рядко, 3 – Понякога, 4 – Често, и 5 – Много често.

Примерни айтеми от съответните скали са:

Физическа виктимизация: „Някой от съучениците ти да те удря или да те рита.“

Вербална виктимизация: „Някой да те обижда или да ти се подиграва в клас.“

Индиректна виктимизация: „Някой да разпространява за теб клюки или слухове.“

Употреба на власт/принуда: „Някой от съучениците ти да те кара да правиш неща, които не искаш.“

Кибервиктимизация: „Някой да пише гадни неща за теб в чата, Фейсбук/други мрежи в интернет или да качва в тях снимки или клипове, които те обиждат.“

Социална подкрепа: „Ако си тъжен или разстроен, някой от съучениците ти да се опита да те окуражи или да те успокои.“

Физическа агресия: „Да удариш някого от съучениците си.“

Вербална агресия: „Нарочно да дразниш някого от съучениците си.“

Индиректна агресия: „Да се опитваш да настроиш другите срещу някого, на когото си ядосан.“

Киберагресия: „Да пишеш обидни неща в чата, Фейсбук или в други мрежи за съученик, когото не харесваш.“

РЕЗУЛТАТИ

В Таблица 1 са представени дескриптивните стойности на всяка скала за цялата извадка.

Таблица 1. Дескриптивни стойности за всяка скала

Скала	Средна аритметична	Стандартно отклонение
Приемане – баща (AccF)	2,38	0,53
Приемане – майка (AccM)	2,57	0,50
Психологически контрол – баща (PsyCF)	1,71	0,43
Психологически контрол – майка (PsyCM)	1,89	0,48
Твърд/поведенчески контрол – баща (BCF)	1,98	0,53
Твърд/поведенчески контрол – майка (BCM)	1,97	0,51
Физическа виктимизация (FizVict)	1,36	0,63
Вербална виктимизация (VerbVict)	1,96	0,86
Употреба на власт и принуда (VlastPrinuda)	1,27	0,43
Индиректна виктимизация (IndirVict)	1,94	0,87
Кибервиктимизация (KiberVict)	1,29	0,52
Социална подкрепа (SocPod)	3,52	0,92
Физическа агресия (FizAngry)	1,38	0,66
Вербална агресия (VerbAngry)	1,75	0,80
Индиректна агресия (IndirAngry)	1,24	0,51
Киберагресия (KiberAngry)	1,20	0,52

В Таблица 2 са показани статистически значимите и релевантни на темата корелационни анализи (използвани са за по-кратко означенията от Таблица 1).

Таблица 2. Корелационни анализи – родителски модели, агресия и виктимизация

	AccF	AccM	PsyCF	PsyCM	BCF	BCM
AccF	1					
AccM	0,550 **	1				
PsyCF			1			
PsyCM		-0,235 *	0,462 **	1		
BCF			0,384 **		1	
BCM		-0,266 **		0,267 **	0,508 **	1
FizVict			0,274 **			
VerbVict						
VlastPrinuda	-0,210 *					
IndirVict						
KiberVict				0,264 **		

SocPod	0,278 **	0,404 **	0,265 **			
FizAngry	-0,216 *	-0,333 **		0,239 *		
VerbAngry						
IndirAngry			0,205 *			
KiberAngry						

Бележка: ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$.

След направени t-тестове за независими извадки не бяха открити статистически значими различия в родителските модели при майката и при бащата.

ДИСКУСИЯ

Както може да се види от Таблица 1, приемането и от майката, и от бащата е относително високо, като в отговорите си ИЛ са доста по-последователни по отношение на майката, отколкото на бащата, което е резултат от спецификата на извадката, както ще стане дума в дискусията по-долу. Средната стойност за майката е малко по-висока от тази за бащата, но разликата не е статистически значима.

Средни са стойностите по двата вида контрол и при майката, и при бащата. ИЛ са давали доста разнородни отговори: някои споделят високи нива на контрол, други – средни, трети – ниски. Разпределенията и на четирите скали са близки до нормалното с леко изтегляне към ниските стойности при психологическия контрол от бащата. Няма обаче статистически значими разлики между скалите.

Тези резултати имат няколко възможни посоки на интерпретация. От една страна, това може да означава, че ИЛ не диференцират добре, уеднаквяват, така да се каже, родителските модели на майката и на бащата. От друга страна, възможно е действително родителите да са съгласувани в моделите на поведение спрямо децата си – да имат някаква обща стратегия. Възможно е и резултатите да са изкривени от чисто процедурната част на изследването. В бланката за отговори въпросите за родителските модели на майката и на бащата бяха събрани на една страница, а от другата страна на листа беше разположена скалата за агресия и виктимизация от връстниците. Това може да е предразположило ИЛ да сравняват своите отговори за майката с тези за бащата и да съобразяват отговорите си, за да заличават разликите.

По скалите за агресия и виктимизация има относително ниски резултати, а по-скалата за социална подкрепа – относително високи. Както беше споделено и от училищния психолог, с най-висока средна са вербалната и индиректна виктимизация и вербалната агресия. Въпреки че индиректната агресия има по-ниски стойности, достатъчен е и един агресор, за да се създадат повече жертви, които да се появят в резултата за индиректна виктимизация.

Корелационните анализи са разделени в две основни групи – интеркорелации вътре в скалата за родителски стилове и корелации със скалата за агресия и виктимизация.

Ясно се вижда, че почти всички средни корелации са между трите скали за бащата със съответните три скали за майката – Приемане баща-Приемане майка, Психологически контрол баща-Психологически контрол майка, Твърд/поведенчески контрол баща-Твърд/поведенчески контрол майка. Това показва, че макар да не са идентични, по една или друга причина родителските модели на майката и на бащата изглеждат в известна степен съгласувани, както беше отбелязано по-горе.

Приемането от майката корелира слабо отрицателно с двата вида контрол от нея, т.е. по-приемащите майки упражняват по-слаб поведенчески и психологически контрол, а по-слабо приемащите – по-силен. Това се вижда и от получената слаба положителна корелация между психологическия и поведенческият контрол при майката, т.е. майките се разглеждат или като по-приемащи, или като по-контролиращи. Ясно се вижда, че в това изследване майките са по-често приемащи и неконтролиращи, отколкото обратното – 1/3 от ИЛ са посочили отговор 3 – „Вярно“, за всички айтеми от скалата. Майката още не е „детронирана“ от ролята си на родител и осигурява необходимата подкрепа, но и автономия на подрастващите, които са в периода на оформяне на идентичността (Ериксън, 1996).

Психологическият контрол при бащата също в слаба до умерена степен корелира с поведенческият контрол при него – същата тенденция, макар да няма значима отрицателна корелация между приемането от бащата и двата вида контрол, т.е. ако е контролиращ, бащата е склонен да прилага и двата вида контрол, но не е ясно каква е връзката с приемането – може да е приемаш, може и да не е. Тъй като ИЛ са във възрастта на все по-нарастваща нужда от автономия, „законът вкъщи“ – функциите на бащата, е „изхвърлен“ пръв от родителската двойка.

Разбира се, трябва да се спомене, че всички корелации в настоящото изследване са слаби до умерени и всяко крайно твърдение/заключение от тях ще бъде силно преувеличено и спекулативно, но все пак, макар и слаби/умерени, те показват тенденция, която си заслужава да се коментира.

Получени са няколко логични резултата, подкрепени от множество изследвания и потвърждаващи една от предложените по-горе хипотези – положителна корелация между приемането от двамата родители със социалната подкрепа, като при майката корелацията е средна по сила. Наблюдава се и слаба отрицателна взаимовръзка между приемането от родителите и физическата агресия. Има и слаба отрицателна корелация между приемането от бащата и употребата на власт и принуда върху детето. Колкото по-приемаш е бащата, толкова по-малко вероятно е детето му да стане обект на виктимизация чрез

власт и принуда. Съответно, „добрите отношения с родителите“ – на разбираемост, емпатия, подкрепа – се свързват и с добри социални взаимоотношения с връстниците, включване в повече социални взаимодействия и получаване на повече социална подкрепа от връстниците. От друга страна, именно това предпазва и от виктимизация и агресия. Често агресивните деца са деца, страдащи от „нездрави“ отношения в семейството и агресивните действия са „вик за помощ“, начин да изразят терзанията си – те екстернализират страданието си. От другата страна са виктимизираните деца. Те интернализират проблемите си и вместо да „отвърщат“ на агресорите, се подчиняват. Особен е статусът на жертвите-агресори, но той няма да бъде коментиран тук.

Интересното е, че, колкото по-силен е психологическият контрол от бащата, толкова по-голяма е физическата виктимизация, а силният психологически контрол от майката се свързва с по-голяма вероятност за кибервиктимизация. Освен това силният психологически контрол от бащата се свързва с индиректна, а от майката – с физическа агресия. От литературния обзор става ясно, че психологическият контрол има пряко влияние върху агресията и виктимизацията, но настоящото изследване не потвърждава връзка при поведенческия контрол. Трудно е да се каже защо психологическият контрол от бащата се свързва точно с физическа виктимизация и индиректна агресия, а психологическият контрол от майката – с физическа агресия и кибервиктимизация (близка до индиректната виктимизация¹). Зависимостта определено е интересна и подлежи на допълнително изследване за изясняване на взаимовръзките.

И един специфичен резултат за настоящата извадка: силният психологически контрол от бащата се свързва със силна социална подкрепа. По време на събирането на данните много от ИЛ споделиха, че нямат желание да попълват частта от въпросника, свързана с родителските модели на поведение на бащата. Доста ИЛ, които изразиха негодувание спрямо бащите си, все пак попълниха въпросника. Броят на ИЛ, които споделиха, че не са в добри отношения с бащите си, че не ги виждат често или че не ги смятат за свои „бащи“, е значителен в повечето от класовете. Това създава пространство, в което учениците споделят сходни трудности, свързани с общуването с бащата, и взаимно си оказват подкрепа. Смятаме, че затова настоящият резултат е по-скоро специфика на извадката, отколкото нещо, което може да се наблюдава в общата популация.

Настоящото изследване насочва вниманието към една слабо изследвана (най-вече в български контекст), но същевременно централна тема за юношеството – родителските модели на поведение и агресията и виктимизацията от връстниците. Юношите са особено чувствителни в отношенията си с връстниците – те служат като огледало, пример, участват активно в самоопределението

---

¹ Киберагресията се смята за тясно свързана с индиректната агресия (Калчев, 2012, с. 22), съответно ефектите от кибервиктимизацията са близки до тези от индиректната виктимизация.

– повече, отколкото във всеки друг възрастов период. От друга страна, родителите, макар да изглеждат пренебрегнати от юношите, имат изключително важната роля да „присъстват“, да подкрепят, да помагат с някои правила, но и да оставят съществено място за автономия. Парадоксалното в този период е, че юношите искат отчаяно да бъдат самостоятелни – „възрастни хора“, но са много неподготвени за това, защото за пръв път се сблъскват с изискванията на широкия социум – нещо, в което родителите вече са специалисти и могат да дадат насока, но без да омаловажават свободната воля и изборите, които юношата прави. Това е изключително труден период за взаимоотношенията както с родители, така и с връстниците. Именно по тази причина е толкова важно да се проучат връзките и да се установи кое подпомага и кое вреди на порастването на юношите.

Разбира се, необходимостта от допълнителни изследвания и събирането на още данни е типичен, но непренебрежим проблем на изследванията. Настоящото не прави изключение. На следващ етап е добре да се изследват юноши от други училища в столицата, а в перспектива и от провинцията. Вижда се, че има особености на извадката от това училище, които по-скоро отразяват климата в съответното училище, и това затруднява обобщаването на резултатите – нещо което може да се преодолее с изследване на ученици от други училища. Колкото по-разнородна е извадката – дори от други градове, – толкова повече ще изпъкват само действителните различия, връзки и зависимости.

Изглежда, че използваните инструменти работят добре. ИЛ не са споделяли трудности при попълване на въпросника или неразбиране на някои въпроси. Той се попълва относително бързо, а се получава богата информация за широк кръг от променливи – предимството на скрининговите методи.

ЛИТЕРАТУРА

- Балев, Ж. (2001). *Модели на родителско поведение и дезадаптивни форми на психосоциално функциониране в юношеска възраст* (докторска дисертация).
- Ериксън, Е. (1996). *Идентичност: младост и криза*. София: Наука и изкуство.
- Калчев, П. (2012). *Скала за агресия и виктимизация от връстниците*. София: Изток-Запад.
- Тоткова, З. (2012). Теорията за родителския стил в психология на развитието. *Психологични изследвания*, 2, 41-48.
- Cerezo, F., Ruiz-Esteban, C., Lacasa, C. S., & Gonzalo, J. J. A. (2018). Dimensions of parenting styles, social climate, and bullying victims in primary and secondary education. *Psicothema*, 30(1), 59-65.
- Li, X., & Meier, J. (2017). Father love and mother love: Contributions of parental acceptance to children's psychological adjustment. *Journal of Family Theory & Review*, 9(4), 459-490.

- Ma, T. L., & Bellmore, A. (2012). Peer victimization and parental psychological control in adolescence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(3), 413-424.
- Mills, R. S., & Rubin, K. H. (1998). Are behavioural and psychological control both differentially associated with childhood aggression and social withdrawal?. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement*, 30(2), 132.
- Schludermann, E., & Schludermann, S. (1970). Replicability of factors in children's report of parent behavior (CRPBI). *The Journal of Psychology*, 76(2), 239-249.
- Tian, Y., Yu, C., Lin, S., Lu, J., Liu, Y., & Zhang, W. (2019). Parental psychological control and adolescent aggressive behavior: deviant peer affiliation as a mediator and school connectedness as a moderator. *Frontiers in Psychology*, 10, 358.

КАТЕГОРИАЛЕН И ДИМЕНСИОНАЛЕН МОДЕЛ НА ЛИЧНОСТОВИТЕ РАЗСТРОЙСТВА – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ В НЕКЛИНИЧНА МЛАДЕЖКА ИЗВАДКА

проф. д.пс.н. Пламен Петров Калчев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
pkalchev@phls.uni-sofia.bg

Пламен Калчев. КАТЕГОРИАЛЕН И ДИМЕНСИОНАЛЕН МОДЕЛ НА ЛИЧНОСТОВИТЕ РАЗСТРОЙСТВА – СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ В НЕКЛИНИЧНА МЛАДЕЖКА ИЗВАДКА

Заедно с традиционния категориален модел на личностовите разстройства (ЛР), Петата версия на Диагностичния и статистически наръчник за психичните разстройства (DSM-5) дефинира и алтернативен дименсионален модел. Настоящото изследване представя сравнителен анализ на двата модела за три ЛР: шизотипно, гранично и отбягващо. Резултатите са получени от извадка в младежка възраст – студенти, 505 лица, с преобладаващо участие на жените – 379; 115 мъже, 11 с непосочен пол, с помощта на две самоописателни скали: (а) Кратка форма на въпросника на Кулидж за личностови разстройства, конструирана в българска извадка (CATI-S/BG) и (б) Съкратена версия на личностен въпросник за DSM-5 (PID-5-SF) за оценка на патологични личностни черти. Хипотезите на изследването директно произтичат от дефинициите на ЛР в рамките на дименсионалния модел (DSM-5). Връзката между двата модела е тествана в серия от регресионни анализи, при които трите ЛР регресират върху патологичните личностни черти. Анализът е осъществен на равнище домейни на патологични черти – Негативен афект, Отстраненост, Невъздържаност, Антагонизъм и Психотизъм, и на равнище компоненти, формиращи посочените домейни. На равнище домейни патологичните личностни черти обясняват 62,9% от дисперсията на шизотипното, 67,7% от граничното и 57,3% от отбягващото ЛР. Данните на равнище компоненти показват по-добри обяснителни възможности: съответно 67,3% за шизотипното, 70,6% за граничното и 67,0% за отбягващото ЛР, като потвърждават преобладаващата част от изходните хипотези. Представени са и данни за профила на лицата със и без минималния брой диагностични критерии. В заключение: резултатите подкрепят очакваната връзка между категориалния и дименсионалния модел на ЛР и насърчават използването на патологичните личностни черти за тяхната оценка.

Ключови думи: личностови разстройства, категориален и дименсионален модел

Plamen Kalchev. CATEGORICAL AND DIMENSIONAL MODEL OF PERSONALITY DISORDERS – A COMPARATIVE ANALYSIS IN NON-CLINICAL YOUTH SAMPLE

Along with the traditional categorical model of personality disorders (PD), the Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5) defines an alternative dimensional model. The current study presents a comparative analysis of the two models for three PDs: schizotypal, borderline, and avoidant. The results were obtained in a sample of young people – university students, 505 people, with a predominant participation of women – 379; 115 men, 11 of unspecified gender, using two self-descriptive scales: (a) Short Version of the Coolidge Axis II Inventory, constructed in a Bulgarian sample (CATI-S/ BG) and (b) Short 100 items Version of Personality Inventory for DSM-5 (PID-5-SF) for the assessment of pathological personality traits. The hypotheses of the study derive directly from the definitions of PDs within the dimensional model (DSM-5). The relationship between the two models was tested in a series of regression analyzes in which the three PDs regressed on pathological personality traits. The analysis was performed at the level of domains of pathological traits - Negative affect, Detachment, Disinhibition, Antagonism and Psychoticism, and at the level of components that form these domains. At the domain level, pathological personality traits explain 62.9% of the variance of the schizotypal, 67.7% of the borderline and 57.3% of the avoidant PD. The data at the component level show better explanatory possibilities: 67.3% for the schizotypal, 70.6% for the borderline and 67.0% for the avoiding PD, respectively, confirming the predominant part of the initial hypotheses. Data on the profile of persons with and without the minimum number of diagnostic criteria are also presented. In conclusion: the results support the expected relationship between the categorical and dimensional model of PD and encourage the use of pathological personality traits for their evaluation.

Keywords: personality disorders, categorical and dimensional model

ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

Личностовото разстройство се дефинира като устойчив, всепроникващ, ригиден и времево стабилен модел на преживявания и поведение, който се отклонява значително от очакванията в културната среда на човека, започва през юношеството или в ранната зрялост и води до дистрес и увреждане (American Psychiatric Association (DSM-5), 2013, p. 645). В DSM-5 личностовите разстройства (ЛР) са включени в две секции. Първата представя традиционната, *категориална* перспектива, разглеждаща ЛР като качествено различни клинични синдроми, а втората, *дименсионална*, перспектива разглежда ЛР като дезадаптивни варианти на личностни черти без качествена граница по отношение на нормалността или една спрямо друга (American Psychiatric Association, 2013, p. 646). В този алтернативен модел ЛР се дефинират чрез нарушение на *личностното*

функциониране по отношение на себе си (идентичност и цели) и междуличностните отношения (емпатия и интимност), както и чрез *патологични личностни черти*, организирани в пет широки области (домейни): негативен афект, отстраненост, антагонизъм, невъздържаност и психотизъм, в чиито рамки се различават 25 черти-фасети (American Psychiatric Association, 2013, pp. 761–764; по-подробно pp. 765–781.)

От друга страна, клъстерите на *традиционния* категориален подход към ЛР в DSM също може да се разглеждат като дименсии, представлящи личностови дисфункции (American Psychiatric Association, 2013, p. 646). В този случай дименсионалният подход предполага, че при оценката на ЛР са налице съвкупност от емпирични признаци, които са достатъчно консистентни (вътрешно съгласувани), за да позволят обединяването им в общ количествен показател. От тази гледна точка дименсия (количествена оценка) означава степен на изразеност/тежест, дефинирана чрез мрежа от симптоми/критерии. (За различни варианти на дименсионалния подход към ЛР вж. също Livesley, 2001, и Sperry, 2003.)

Всъщност и двата посочени модела могат да се разглеждат като дименсионални и имат много общо помежду си, като обхващат важни аспекти на личностовите дисфункции. Интеграцията на различните подходи е предмет на активни изследвания (American Psychiatric Association, 2013, p. 646).

Настоящото изследване представя сравнителен анализ на двата алтернативни модела на три ЛР: шизотипно, гранично и отбягващо. Хипотезите на изследването директно произтичат от дефинициите на трите ЛР в рамките на дименсионалния модел, на базата на патологичните личностни черти.

1. Шизотипното ЛР се дефинира чрез 6 личностни черти от два домейна: (1) *Когнитивна и перцептивна дисрегулация* (от домейна ПСИХОТИЗЪМ), (2) *Необичайни убеждения и опит* (от ПСИХОТИЗЪМ), (3) *Ексцентричност* (от ПСИХОТИЗЪМ), (4) *Ограничен афект* (от ОТСТРАНЕНОСТ), (5) *Отдръпване* (от ОТСТРАНЕНОСТ) и (6) *Подозрителност* (от ОТСТРАНЕНОСТ).

2. Граничното ЛР се дефинира чрез 7 личностни черти от три домейна: (1) *Емоционална лабилност* (от НЕГАТИВЕН АФЕКТ), (2) *Тревожност* (от НЕГАТИВЕН АФЕКТ), (3) *Несигурност при раздяла* (от НЕГАТИВЕН АФЕКТ), (4) *Депресивност* (от НЕГАТИВЕН АФЕКТ), (5) *Импулсивност* (от НЕВЪЗДЪРЖАНОСТ), (6) *По-емане на риск* (от НЕВЪЗДЪРЖАНОСТ) и (7) *Враждебност* (от АНТАГОНИЗЪМ).

3. Отбягващото ЛР се дефинира чрез 4 личностни черти от два домейна: (1) *Тревожност* (от НЕГАТИВЕН АФЕКТ), (2) *Отдръпване* (от ОТСТРАНЕНОСТ), (3) *Анхедония* (от ОТСТРАНЕНОСТ) и (4) *Избягване на интимност* (от ОТСТРАНЕНОСТ).

Хипотезите в изследването директно произтичат от дефинициите на дименсионалния модел и проверката им предполага оценка на възможностите на патологичните личностни черти да прогнозираат категориално дефинираните ЛР, т.е. тестване на модели, при които тези ЛР регресират върху патологичните

черти (в качеството им на независими променливи – предиктори). В рамките на тези модели се очаква основна (доминираща) роля на патологичните личностни черти, предназначени за дефиниция на даденото ЛР.

МЕТОД

Изследвани лица

Резултатите са получени от извадка в младежка възраст – студенти от Софийски университет „Св. Климент Охридски“ в 4 факултета: Философски, Педагогически, Биологически и Медицински: общо 505 лица с преобладаващо участие на жените – 379; 115 мъже, 11 с непосочен пол, на средна възраст $X=20,65$ г. ($SD=3,71$). Броят на изследваните лица варира частично при различните анализи според наличните пълни протоколи.

Инструментариум

За целите на изследването са използвани две самоописателни скали:

1. *Кратка версия на Въпросник на Кулидж за личностови разстройства (Coolidge Axis II Inventory, CATI, Coolidge, 1993)*, конструирана в българска извадка (CATI-S/BG). В този случай всеки от диагностичните критерии за ЛР се оценява от един айтем. За ограничен брой критерии оценката се формира на основата на два айтема¹. Инструментът е разработен на базата на пълната версия с две независими извадки (от 866 и 610 лица), след което системно са събрани данни, като общият брой лица в тази извадка е 2192. Резултатите са обобщени в Калчев (2018).

Оценката на *шизотипното ЛР* включва 9 показателя, като един от тях се базира на два айтема. Оценката на *граничното ЛР* се базира на 9 показателя; три от тях се формират въз основа на два айтема. Оценката на *отбягващото ЛР* се формира от 7 показателя, всеки от които се основава на един айтем. Стойностите на вътрешна съгласуваност (α на Кронбах) на трите ЛР в настоящото изследване са съответно: *шизотипно*: 0,60, *гранично*: 0,78 и *отбягващо*: 0,79.

2. *Личностен въпросник за DSM-5*, съкратена 100-айтемна версия (*Short 100-items Version of Personality Inventory for DSM-5, PID-5-SF*) (Maples et al., 2015). Инструментът оценява петте широки области (домейни), описващи личностовата патология съгласно критерий В (American Psychiatric Association, 2013, pp. 779-781): *Негативен афект* (α на Кронбах в настоящото изследване 0,89), *Отстраненост* ($\alpha=0,88$), *Психотизъм* ($\alpha=0,86$), *Антагонизъм* ($\alpha = 0,90$) и *Невъздържаност*

¹ Такива са случаите, когато айтемът представя слаба формулировка на дезадаптивна нагласа/поведение, която трябва да се подсили чрез обединяването му с друг, допълнителен айтем, както и когато описанието на диагностичния критерий предполага няколко различни форми на поведение (Калчев, 2018).

($\alpha=0,81$), формирани от 25 компонента (черти-фасети). Българската адаптация на (PID-5-SF) е направена с юношеска извадка от 957 лица (Калчев и Колева, 2020).

Връзката между категориалния и дименсионалния модел на ЛР е тествана на две равнища:

1. на равнище домейни, с предиктори: Негативен афект, Отстраненост, Невъздържаност, Антагонизъм и Психотизъм.
2. на равнище компоненти (фасети), формиращи посочените домейни.

На равнище компоненти анализът е направен на два етапа: (а) на първия в регресионното уравнение са въведени само дефинираните в DSM-5 личностни черти; (б) на втория са добавени останалите личностни черти, за да се проверят обяснителните възможности на модела на по-широка база.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Резултатите от множествения регресионен анализ (по стъпковия метод) на равнище домейни са представени на Таблица 1.

Таблица 1. Ефекти на домейните на патологични личностни черти върху три личностови разстройства. Стандартизирани регресионни коефициенти Beta и процент обяснена дисперсия (*Adjusted R2*)

Домейни	Шизотипно ЛР	Гранично ЛР	Отбягващо ЛР
Негативен афект	–	0,575	0,445
Отстраненост	0,459	0,197	0,545
Психотизъм	0,465	–	-0,143
Антагонизъм	-0,114	–	-0,243
Невъздържаност	0,082	0,265	–
% обяснена дисперсия	62,9	67,7	57,3

Бележка: с получен шрифт са означени ефектите на дефинираните в DSM-5 домейни.

По отношение на *шизотипното* ЛР резултатите показват основна (доминираща) роля на двата дефинирани за това ЛР домейна – *Отстраненост* и *Психотизъм* (с близки ефекти). Заедно с това моделът идентифицира и два допълнителни предиктора със слаби ефекти (отрицателен за *Антагонизъм* и положителен за *Невъздържаност*).

В съответствие с прогнозите *Негативен афект* е с доминираща роля по отношение на *границното* ЛР ($Beta=0,575$), като е налице и значим, макар и по-слаб ефект и на втория от дефинираните домейни – *Невъздържаност* (0,265). Донякъде в разрез с очакванията, третият дефинитивен за разстройството домейн – *Антагонизъм*, е с незначим ефект (при $p=0,142$). На равнище единични корелации стойността на r на Пийрсън е слаба, но значима ($r=0,277$; $p<0,01$), но

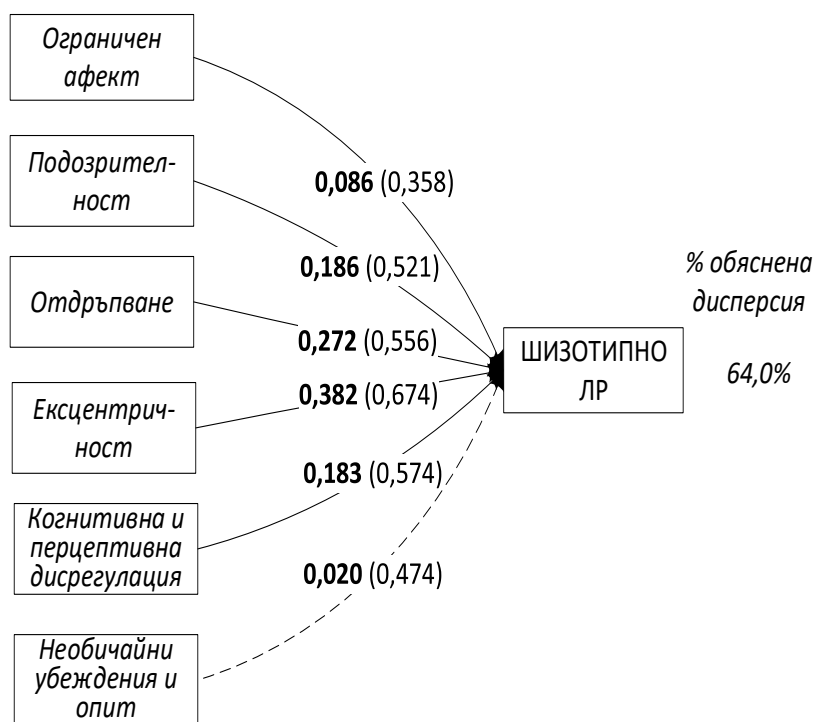
след отчитане на връзките между независимите променливи ефектът е статистически незначим. Моделът идентифицира и допълнителен значим ефект на *Отстраненост*.

По отношение на *отбягващото* ЛР данните потвърждават значимата и доминираща роля на двата предварително дефинирани домейна (*Отстраненост* и *Негативен афект*), както и два допълнителни, но по-слаби отрицателни ефекти на *Психотизъм* и *Антагонизъм*.

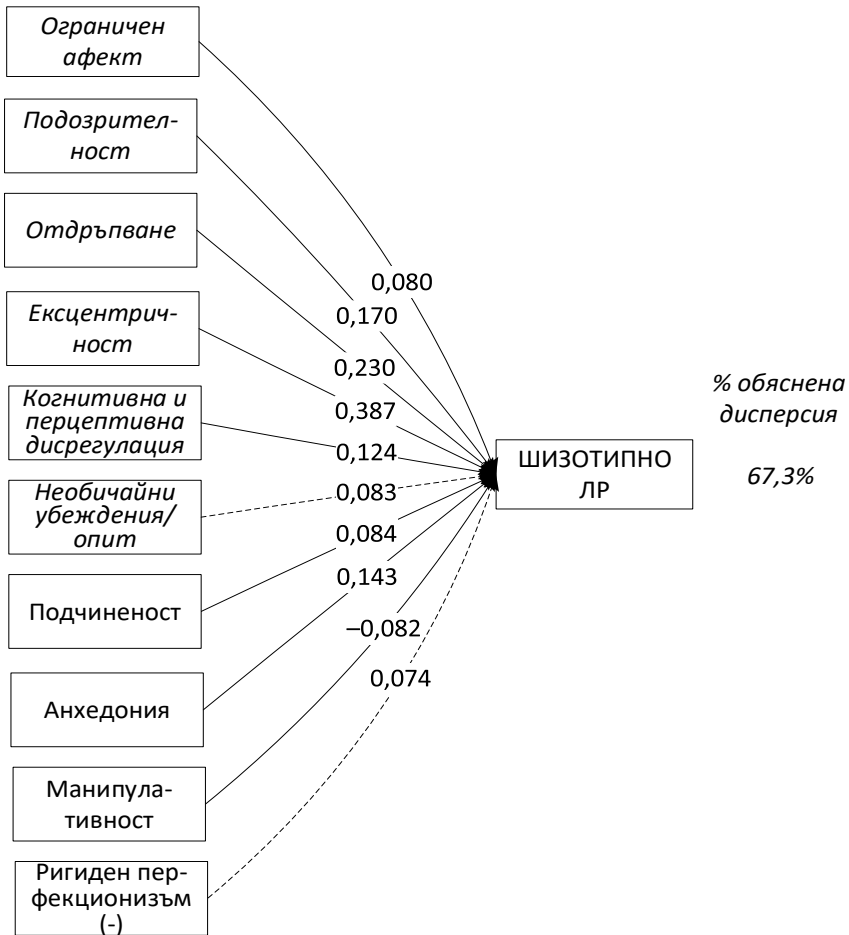
И трите модела демонстрират добри прогностични възможности в интервала от 57,3% до 67,7% обяснена дисперсия с предимство на модела за *граничното* ЛР.

Резултатите на равнище домейни имат ориентировъчен характер, тъй като DSM-5 дефинира патологичните личностните черти на равнище компоненти (фасети). Ето защо на следващия етап те са въведени в регресионното уравнение като независими променливи на две стъпки: (а) първоначално са включени само дефинираните в (DSM-5) личностни черти, а след това – всичките (25) личностни черти, за да се провери дали разширеният модел е с по-добри обяснителните възможности.

Резултатите за *шизотипното* ЛР са представени на Фигура 1.

Модел 1

Модел 2

Забележки:

(а) В Модел 1 след стойността на регресионните коефициенти Beta (с получен шрифт) в скоби са дадени единичните корелационни коефициенти на Пийърсън.

(б) --- $p > 0,05$; ---- $p < 0,05$; ——— $p < 0,01$.

Фигура 1. Ефекти на патологични личностни черти върху шизотипно ЛР. Стандартизирано решение

Резултатите за Модел 1 показват, че в съгласие с очакванията и 6-те личностни черти корелират значимо с шизотипното ЛР, но в рамките на структурния (регресионен) модел ефектът на *Необичайни убеждения и опит* е с незначим ефект, т.е. корелацията с *шизотипното ЛР* се дължи на връзките с останалите предиктори. При оценката на подобен резултат трябва да се има предвид, че

DSM-5 не конкретизира взаимодействието между личностните черти при оценката на тяхната роля в дефинирането на даденото ЛР. От тази гледна точка незначимият ефект на *Необичайни убеждения и опит* представлява интерес, но не противоречи на дефиницията в DSM-5. Шестте личностни черти съвместно обясняват 64% от дисперсията на *шизотипното* ЛР – резултат близък, но все пак по-висок от получения на равнище домейни (62,9%, вж. Таблица 1.).

Въвеждането на всичките 25 патологични черти (Модел 2) идентифицира 4 допълнителни предиктора, един от които е от домейна *Антагонизъм (Манипулативност, с отрицателен знак)*, а другият – от домейна *Невъздържаност (Ригиден перфекционизъм)*¹. Тези данни детайлизират резултатите, получени на равнище домейни (вж. Таблица 1). Интерес представляват и допълнителните (положителни) ефекти на *Подчиненост* и *Анхедония*. Като цяло обаче, допълнителните ефекти в разширения модел са слаби и макар да повишават значимо обяснителните възможности на модела (до 67,3%), основната „детерминираща“ роля остава за 6-те дефиниращи за шизотипното ЛР черти според DSM-5 (срв. с данните на Модел 1:64,0%).

На следващия етап са анализирани данните за *граничното* и *избягващото* ЛР. Поради ограничения обем на доклада по-долу те са представени в описателен вид.

1. За граничното ЛР:

(а) тестването Модел 1 (с въвеждане на седемте дефинитивни личностни черти) показват следните ефекти²: *Емоционална лабилност: 0,224* (0,697), *Тревожност 0,214* (0,615), *Несигурност при раздяла: 0,128* (0,478), *Депресивност: 0,217* (0,506), *Импулсивност: 0,163* (0,532), *Враждебност: 0,198* (0,632) и *Поемане на риск: 0,057*; незн. (0,199). Общо заложените в модела независими променливи обясняват 67,7% от дисперсията на *граничното* ЛР.

(б) данните за Модел 2 (с въвеждане на 25-те личностни черти) идентифицират следните значими ефекти³: *Емоционална лабилност: 0,163*, *Тревожност 0,187*, *Несигурност при раздяла: 0,127*, *Депресивност: 0,187*, *Импулсивност: 0,098*, *Враждебност : 0,219*, *Необичайни убеждения и опит: 0,062* ($p < 0,05$), *Коравосърдечност: -0,072* ($p < 0,05$), *Разсеяност: 0,111*, *Безотговорност: 0,144*. Общо предикторите обясняват 70,6% от дисперсията на *граничното* ЛР.

Отново всички единични корелации на дефинитивните черти с *граничното* ЛР (Модел 1) са статистически значими, но в рамките на регресионния модел *Поемане на риск* е с незначим ефект (т.е. значимата корелация се дължи

¹ В рамките на домейна *Невъздържаност, Ригиден перфекционизъм* се дефинира с обратен знак, т.е. като *Отсъствие на ригиден перфекционизъм*.

² С получен шрифт са дадени стойностите на Beta, а след тях, в скоби – единичните корелационни коефициенти на Пиърсън.

³ В курсив са означени включените в DSM-5 личностни черти, дефиниращи *граничното* ЛР.

на връзката с останалите предиктори). Разширеният Модел 2 идентифицира 4 допълнителни предиктора. Два от тях с положителни ефекти (*Разсеяност* и *Безотговорност*) отново са от домейна *Невъздържаност* и не са част от дефиницията на граничното ЛР в DSM-5. Подобен резултат би могъл да се интерпретира от гледна точка на съдържателната им близост с характерното за *граничното ЛР* импулсивно поведение. Ефектите на *Необичайни убеждение и опит* и на *Коравосърдечност* по-трудно могат да се обяснят съдържателно, макар стойностите да са близо до статистически незначимите (при $p < 0,05$)¹. Както и по-рано обаче, въпреки подобряването на обяснителните възможности на разширения Модел 2 (с 70,6% обяснена дисперсия), основната роля принадлежи на дефинираните в DSM-5 личностни черти (с 67,7% обяснена дисперсия, Модел 1).

2. За отбягващото ЛР:

(а) данните за Модел 1 (с въвеждане на четирите дефинитивни личностни черти) показват следните ефекти): *Тревожност* **0,482** (0,631), *Отдръпване*: **0,266** (0,467), *Анхедония*: **0,206** (0,540), *Избягване на интимност*: **0,013**; незн. (0,344). Общо заложените в модела независими променливи обясняват 54,0% от дисперсията на *отбягващото ЛР*.

(б) данните за Модел 2 (с въвеждане на 25-те личностни черти) идентифицират следните значими ефекти)²: *Тревожност*: 0,324, *Отдръпване*: 0,273, *Несигурност при раздяла*: 0,107, *Подчиненост*: 0,148, *Депресивност*: 0,171, *Търсене на внимание*: -0,076 ($p < 0,05$), *Манипулативност*: -0,138, *Разсеяност*: 0,148, *Безотговорност*: 0,088 ($p < 0,05$) и *Поемане на риск*: -0,119. Общо независимите променливи обясняват 65,8% от дисперсията на *отбягващото ЛР*.

Резултатите за Модел 1 показват значими корелации и на четирите черти, предназначени за определянето на *избягващото ЛР*, но в рамките на регресионния модел една от тях (*Избягване на интимност*) е с незначим ефект. В рамките на разширения Модел 2, освен *Избягване на интимност*, и *Анхедония* е с незначим ефект. За сметка на това са налице 8 допълнителни предиктора, три от които – *Несигурност при раздяла*, *Подчиненост* и *Депресивност*, са от домейна *Негативен афект* и без да са част от диагностичните критерии, може да присъстват при *отбягващото ЛР*, т.е. да се посочат, ако е подходящо (American Psychiatric Association, p.766). От тази гледна точка може да се обясни ролята им в модела за отбягващото ЛР. Останалите пет значими предиктора не присъстват нито в критериите, нито във възможните присъстващи черти, но ефектите им

¹ Интерпретацията на ефекта на Коравосърдечност допълнително се затруднява от факта, че макар единичната корелация да е положителна ($r=0,133$, $p < 0,01$), регресионният коефициент е отрицателен, т.е. налице е „потискане“ в статистическия смисъл на думата.

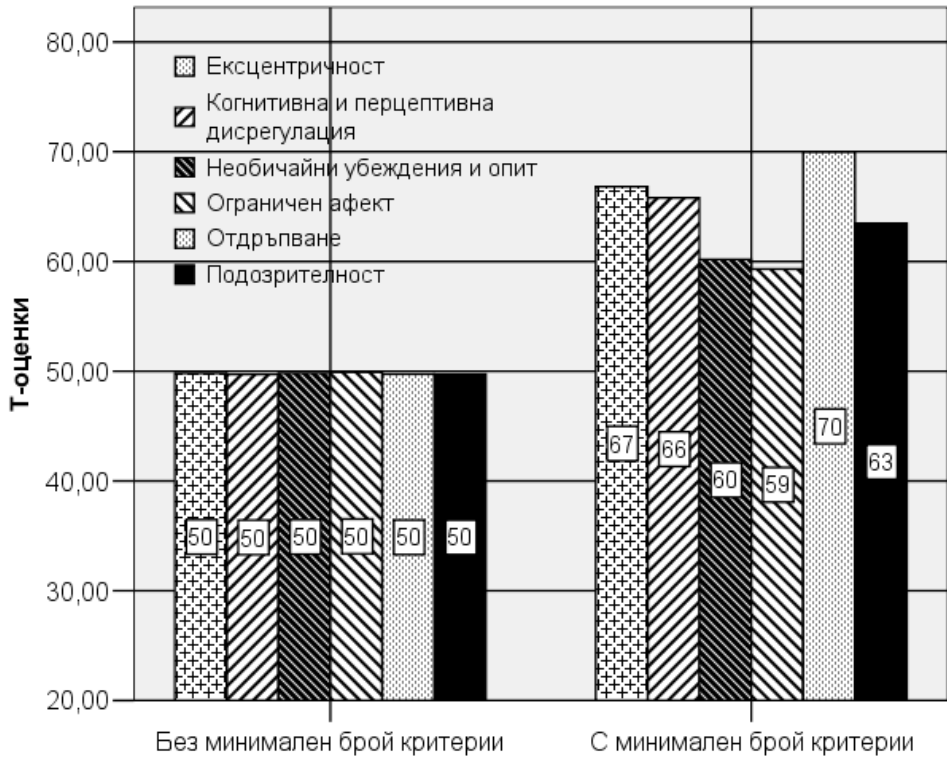
² В курсив са означени включените в DSM-5 личностни черти, дефиниращи отбягващото ЛР, подчертани са чертите, които, без да са част от дефиницията, може да присъстват при това ЛР (DSM-5).

биха могли да се интерпретират съдържателно. Например ниските равнища на *Поемане на риск*, *Манипулативност* и *Търсене на внимание* (с отрицателни коефициенти в Модел 2) не противоречат на представите за отбягващата личност. Принципно обаче дефинирането на дадено разстройство на базата на ниско равнище на дадени черти (като нехарактерни за него) поражда проблем – очевидно за предпочитане е дефиницията да се базира на характерните за даденото ЛР черти. По отношение на позитивните коефициенти в разширения модел (Модел 2) проблем представлява съдържателната интерпретация на позитивния ефект на *Безотговорност* (макар и с близка до статистически незначимата стойност (при $<0,05$), като единичната корелация на Пиърсън също е значима ($r=0,296$; $p<0,01$). Предположението, че отбягващата личност се характеризира с по-високо равнище на безотговорност по скоро не се съгласува с очакванията.

В заключение: за *отбягващото* ЛР в най-голяма степен е налице възможност да се разсъждава по посока на разширяване на дефинитивните черти, на първо място по отношение на чертите, който според DSM-5 е възможно да присъстват: *Несигурност при раздяла*, *Подчиненост* и *Депресивност*. Характерно е също така, че при *отбягващото* ЛР е налице по-голям ръст на обяснителните възможности в разширения Модел 2 (с 11,8%), докато при *шизотипното* и *граничното* ЛР стойностите са съответно 3,3% и 2,2%.

Категориална оценка. На следващия етап данните са анализирани на равнище категориална оценка на база изпълнение на изисквания минимум от диагностични критерия (за изпълнение на критерия се приема категориалното съгласие със зададената нагласа/форма на поведение – отговор *Напълно вярно*). В съответствие с описания подход 1,7% от изследваните лица изпълняват условията за наличие на *шизотипно*, 6,3%, за *гранично* и 5,9% за *отбягващо* ЛР. Подобен резултат, разбира се, е условен и изисква важни предварителни уговорки, свързани с характера на извадката, неотчитането на допълнителните общи критерии за ЛР, свързани с причиняването на клинично значим дистрес или нарушение на функционирането в социалната, професионалната или други важни области, надеждността на оценката на отделния критерий и др. Принципно би могло да се очаква, че посочените фактори потенциално ще доведат до *надценяване* на честотата на даденото ЛР (завишаване на броя на лицата с положителна „диагноза“) (вж. по-подробно Калчев, 2018). Въпреки условния характер на категориалната оценка, интерес представляват профилите на лицата със и без минималния брой диагностични критерии. Какви предварителни очаквания биха могли да се формулират? Ако се има предвид, че при оценката на личностните черти по правило се използват стандартните Т-оценки, като стойности на $T \geq 60$ се определят като „високи“ или „рискови“ (напр. Reynolds, & Kamphaus, 1992, p. 11), може да се очаква, че при лицата с необходимия минимален брой диагностични критерии стойностите на дефинитивните личностни черти ще бъдат ≥ 60 .

За целите на сравнителния анализ Фигура 2 представя „профила“ на лицата, изпълняващи изисквания минимум за *шизотипното* ЛР (в стандартни Т-оценки).

Фигура 2. „Профил“ на лицата със и без необходимия минимален брой диагностични критерии за шизотипно ЛР

Данните във Фигура 2 показват, че с изключение на *Ограничен афект*, останалите черти изпълняват очакването за високи равнища (Т-оценки ≥ 60) при лицата с необходимия минимален брой критерии. На практика стойността за *Ограничен афект* (Т=59) е много близо до посочената граница. „Профилът“ също така показва най-високо равнище на *Отдръпване*, както и на *Ексцентричност* и *Когнитивна и перцептивна дисрегулация*.

Отново поради ограничения в обема на доклада, по-долу „профилите“ на лицата при останалите две ЛР са представени описателно.

За *граничното* ЛР в Т-оценки резултатите са: (а) за лицата без необходимия брой критерии стойностите са в диапазона 48–50; (б) за групата с необходимия

брой критерии: съответно: *Емоционална лабилност* – 62, *Тревожност* – 60, *Несигурност при раздяла* – 55, *Депресивност* – 63, *Импулсивност* – 61, *Враждебност* – 61 и *Поемане на риск* – 55.

(1) За *отбягващото* ЛР: (а) за лицата без необходимия брой критерии всички средни стойности са 49; (б) за групата с необходимия брой критерии: *Тревожност* – 63, *Отдръпване* – 62, *Анхедония* – 66 и за *Избягване на интимност* – 58.

Накратко: според резултатите за *граничното* ЛР при лицата с необходимия минимален брой диагностични критерии Т-оценките на групово равнище са в интервала 55–63 със средна стойност 59,57; за *отбягващото* ЛР – съответно: 58–66 със средна стойност от 62,25. От тази гледна точка, въпреки вариацията, данните като цяло съответстват на предварителните очаквания.

При оценката на получените в изследването резултати трябва да се имат предвид и някои ограничения.

Първо, данните и за патологичните личностни черти, и за ЛР са получени с помощта на самоописателни скали, т.е. отсъства мярка за трите ЛР с помощта на друг метод/подход за оценка. В това отношение най-често използвано е диагностичното интервю (напр. Ончев и Ганев, 1994; Duijsens et al., 1996). В рамките на диагностичното интервю в частност се изискват допълнителни примери, на чиято основа даденият критерий може да не се оцени позитивно независимо от първоначалната потвърждаващата оценка (вж. Duijsens et al., 1996). За сравнение: при самоописателната скала оценката на критерия неизбежно е обременена от конкретната формулировка на въпроса (превода на диагностичния критерий в самооценъчен айтем).

Също така трябва да се имат предвид и ограниченията в състава на извадката, която не е представителна – включва само студенти, при това с преобладаващо участие на жените.

В заключение: независимо от посочените ограничения, фактът, че резултатите подкрепят очакваната връзка между категориалния и дименсионалния модел на ЛР насърчава използването на патологичните личностни черти за тяхната оценка.

ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П. (2018). *Оценка на личностови разстройства. Кратка форма на въпросника на Ф. Кулидж*. София: Изток-Запад.
- Калчев, П. и Колева, С. (2020). *Садистични нагласи в юношеска възраст. Част 1. Скали за оценка*. София: Изток-Запад.
- Ончев, Г. и Ганев, К. (1994). Диагностична надеждност при изследване на личността с полуструктурирано клинично интервю. *Българско списание по психология*, 4, 56-63.

- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). Washington, DC: Author.
- Coolidge, F. (1993). *The Coolidge Axis II Inventory: Manual*. Colorado Springs: University of Colorado.
- Duijsens, I., Eurelings-Bontekoe, E., & Diekstra, R. (1996). The VKP, a self-report instrument for DSM-III-R and ICD-10 personality disorders: Construction and psychometric properties. *Personality and Individual Differences*, 20, 171–182.
- Livesley, J. (2001). Conceptual and taxonomic Issues. In J. Livesley (Ed.) *Handbook of Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment* (pp. 3-38). New York: Guilford.
- Maples, J., Carter, N., Few, L., Crego, C., Samuel, D., Williamson, R., & Miller, J. (2015). Testing whether the DSM-5 personality disorder trait model can be measured with a reduced set of items: An item response theory investigation of the Personality Inventory for DSM-5. *Psychological Assessment*, 27, 1195-1210.
- Reynolds, C. & Kamphaus, R. (1992). *BASC: Behavior Assessment System for Children. Manual*. Circle Pines: American Guidance Service.
- Sperry, L. (2003). *Handbook of Diagnosis and Treatment of DSM-IV-TR Personality Disorders* (2nd ed.) (pp. 19-21). New York: Brunner-Routledge.

ЗЛОРАДСТВО В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ: ВРЪЗКИ С ПАТОЛОГИЧНИ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ И САДИСТИЧНИ НАКЛОННОСТИ

гл.ас. д-р Светлина Георгиева Колева
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
svetlina.koleva@ff.uni-sofia.bg

Светлина Колева. ЗЛОРАДСТВО В ЮНОШЕСКА ВЪЗРАСТ: ВРЪЗКИ С ПАТОЛОГИЧНИ ЛИЧНОСТНИ ЧЕРТИ И САДИСТИЧНИ НАКЛОННОСТИ

Злорадството е положителна емоционална реакция на чуждото нещастие и настоящото изследване разглежда взаимовръзките му с патологичните личностни черти от DSM-5 (Антагонизъм, Негативен афект, Отстраненост, Психотизъм и Невъздържаност) заедно със садистичните наклонности, разбирани като удоволствието и възбудата от причиняване или наблюдаване на чуждо страдание. Изследвани са 216 ученици на възраст от 13 до 16 години ($M=14,83$; $SD=0,88$) с помощта на три самоописателни скали, адаптирани или конструирани за юношеска възраст: Юношеска скала за злорадство (Колева, 2019), Личностен въпросник за DSM-5 – кратка форма (Krueger et al., 2013; Колева и Калчев, 2019), Шестфакторна юношеска скала за садизъм (Калчев и Колева, 2019). Извършен е двустъпков йерархичен регресионен анализ със Злорадство като зависима променлива. Първо са въведени петте домейна от DSM-5, а на втората стъпка – шестте садистични черти. На първия етап патологичните личностни черти значимо прогнозира злорадството – $F(5, 166) = 2,34$, $p < 0,000$, $R^2 = 0,39$. Садистичните наклонности обясняват допълнителни 19% от дисперсията на злорадството със значима промяна: R^2 , $F(11, 160) = 20,54$, $p < 0,000$. При включването на всички независими променливи на втория етап като най-важни предиктори се идентифицират две от садистичните субскали: унижаване ($\beta = 0,31$) и сарказъм ($\beta = 0,25$). Невъздържаността има негативен ефект върху злорадството ($\beta = -0,19$), а Антагонизъм и Негативен афект имат еднакво влияние ($\beta = 0,16$).

Ключови думи: злорадство, садистични наклонности, патологични личностни черти, PID-5, юношество

Svetlina Koleva. SCHADENFREUDE IN ADOLESCENCE: RELATIONS WITH PATHOLOGICAL PERSONALITY TRAITS AND SADISTIC TENDENCIES

Schadenfreude is a positive emotional response to someone's misfortune, and present study examines its relations with pathological personality traits as per DSM-5 (Negative Affect, Detachment, Antagonism, Psychotism, and Disinhibition), together with sadistic tendencies in adolescence – excitement and deriving pleasure

from inflicting or observing someone else's pain. Data are collected from 216 school pupils, age range from 13 to 16 ($M=14.83$; $SD=.88$) via three self-report inventories, specially adapted or developed for adolescence: The Personality Inventory for DSM5 – Brief Form (Krueger et al., 2013; Koleva & Kalchev, 2019), Six-factor Youth Sadism Scale (Kalchev & Koleva, 2019) and Youth Schadenfreude Scale (Koleva, 2019). A two-stage hierarchical regression was conducted with *Schadenfreude* as dependent variable. All five domains of DSM-5 traits were entered at step one, and all six sadism subtraits at step two. At stage one pathological personality traits contributed significantly ($F(5, 166)=21.34$, $p<.000$) with an R^2 of .39. Introducing the sadism variables explained an additional 19% of variation in *Schadenfreude*, with significant change in R^2 ($F(11, 160)=20.54$, $p<.000$). When all independent variables were included at stage two, the explanatory power of domain Antagonism declined, and the most important predictors of *Schadenfreude* are two sadistic subscales: Humiliation ($\beta=.31$), and Sarcasm ($\beta=.25$). Disinhibition shows negative predictive power on *Schadenfreude* ($\beta=-.19$), and Antagonism, and Negative affect accounted equally (both $\beta=.16$).

Keywords: *Schadenfreude*; sadism; pathological personality traits; PID-5; adolescence

ПОСТАНОВКА НА ПРОБЛЕМА

Злорадство

В англоезичната психологическа литература *злорадството* се означава с немската дума *Schadenfreude*, състоящата се от *Schaden* – *щета*, и *Freude* – *радост*. Терминът описва радостта и задоволството, които човек изпитва в отговор на нещастieto или провала на някой друг (Feather, 2008). Злорадството се дефинира по следния начин: „ограничаваме термина *злорадство* до удоволствието от несполуките на другите, което не е директно причинено от злорадата личност (в противен случай бихме го разглеждали като садизъм) и не е резултат от активното побеждаване/надмощие над другите в пряко съревнование (което бихме разглеждали като по-близко до радостта от победата или присмиването)“ (van Dijk & Ouwerkerk, 2014, p.7). Това определение подчертава, че злорадството може да се смята за вид нетипична радост.

Докато повечето хора проявяват загриженост към дистреса на другите, за малка група жестокостта, разбираана като преднамерено причиняване на физическа или психична болка на живо същество, доставя удоволствие (Nell, 2006). По-вероятно е хората с дефицит в емоционалния отклик (емоционалния компонент на емпатията) да проявят в една или друга форма злорадство. За да се обяснят тези съществени различия в реакциите на чуждото страдание може да се използват данните, получени от изследвания в областта на злорадството, ко-

ито са фокусирани върху откриване на индивидуалните различия. В литературата има много малък брой такива проучвания, тъй като обикновено злорадството се изследва с поставяне на акцент върху ситуационните фактори. В работата на С. Уанг и колеги (Wang et al., 2019) се очертават четири основни групи променливи, за които са налице данни от изследвания в областта на клиничната и личностовата психология, че са свързани с индивидуалните различия по отношение на преживяванията и проявлението на злорадството. Тези променливи са личностовите разстройства, личностните черти, самооценката и вярването в справедливостта на света. Клиничната литература обвързва психопатията с дефицитите в афективната емпатия (Blair, 2005; Cheng et al., 2012). Психопатните личности, които се характеризират с коравосърдечност и дефицит в афективната емпатия, не изпитват дистрес, ако причиняват болка на другите. Липсата на свързаност между когнитивния и афективния аспект на емпатията при психопатията се разглежда от някои автори като съществен фактор за агресивното поведение на психопатите, както и за склонността им да изпитват злорадство (Cheng et al., 2012; Decety et al., 2013). От друга страна, тези данни допринасят за разбирането на връзката между психопатията и садизма (Buckels et al., 2013). Съвременни изследвания (напр. James et al., 2014; Porter et al., 2014) сочат, че индивидуалните различия в проявлението и преживяванията на злорадството се свързани с т.нар. *Тъмна триада*. Хората с „тъмни“ личностни характеристики (Макиавелизъм, нарцисизъм и психопатия) се стремят да постигнат собствените си цели, коравосърдечни са, пренебрегват преживяванията на другите, не се разколебават в преследването на целта си, дори и това да наранява някой друг (Jonason et al., 2013). Установени са и връзки между тъмните личностни черти, злорадството и склонността към интереси, предизвикващи силни усещания и ентузиазъм спрямо теми, свързани с насилие, например оръжия, престъпления, военно дело (James et al., 2014).

Въпреки че носи изпитване на задоволство и радост, злорадството се описва като нежелателно и осъдително (McNamee, 2003), както и като зловредно (Leach et al., 2003). Злорадството е централна социална емоция, тъй като преживяванията и проявите на злорадството са резултат от несгодите, спохождащи околните (Parkinson & Manstead, 2015) и в този смисъл при оценката на конструкта е важно да се вземат предвид както интрапсихичните функции, така и важността на злорадството като потенциален регулаторен механизъм в социалното доминиране. Чрез проявите на злорадство човек може да промени социалната си позиция в групата и по този начин да подпомогне склонността на личността да постигне стремежите си да се разпорежда и ръководи групата (Lange & Voecker, 2019). В този смисъл, предвид особеностите на юношеския развитиен период, при който мястото в групата и социалният статус са ключови аспекти за постигане на психосоциално благополучие, е важно да се проучи

влиятието на онези личностни черти, които оказват влияние и прогнозираят потенциални проблемни поведения.

Свързани конструкти, чиито особености се предполага, че оказват влияние върху проявата на злорадството, обхващат част от негативната емоционалност, например неприязън и обида, които се свързват с чувството, че другият заслужава негативните събития, които са го споходили (Faether & Nairn, 2005). Обвързването на злорадството като реакция на несполуките на другия с приписваната им заслуженост, го разглежда като емоция, основаваща се на преживяването за справедливост и по този начин хората, които вярват, че негативните последици са заслужени, биха изпитвали задоволство, т.е. злорадство, тъй като оценяват завършека на ситуацията като справедлив.

Злорадството се обвързва със завистта в разработките на Р. Смит и колеги (Smith et al., 1996). Завиждащият човек изпитва радост от несполуките или негодите на онзи, на когото завижда, тъй като това повишава собствената му самооценка (van Dijk & Ouwerkerk, 2014). Според друга теория нещастие на другия може да се разглежда като подкрепящо, защото завистта се оценява като неприятно чувство, чиято интензивност намалява, когато човекът, на когото се завижда, има несполуки. Елиминирането на завистта носи приятното чувство на облекчение. Ролята на самооценката е ключова и в двете теории и може да се разглежда като възможна причина за проявленията на злорадство (van Dijk et al., 2011; van de Ven et al., 2009).

Патологични личностни черти

В последното издание на Диагностичния и статистически наръчник на психичните разстройства (DSM-5, American Psychiatric Association, 2013) е представен емпирично обоснован модел за оценка на личностните черти, който съответства на Петфакторната структура на личността (Costa & McCrae, 1992), но е с акцент върху патологичните крайни точки, за да се обхванат диспозициите на хората с личностови разстройства (ЛР) (Skodol, 2018). Алтернативният модел на ЛР в DSM-5 се дефинира чрез нарушение на личностното функциониране и патологични личностни черти, обединени в пет големи домейна, всеки от които включва между три и седем фасети. Петте широки области (домейни), описващи личностовата патология в DSM-5, се дефинират по следния начин (American Psychiatric Association, 2013, pp. 779-781; вж. също Skodol, 2018): *Негативен афект*: склонност често и интензивно да се изпитват високи нива на широк спектър от негативни емоции (напр. тревожност, депресия, вина, срам, безпокойства, гняв и др.), проявяващи се в поведението (напр. самонаранявания) и в междуличностните отношения (напр. зависимост от партньора). Домейнът *Отстраненост* оценява склонността към избягване на социални и емоционални взаимодействия, оттеглянето от междуличностни взаимодействия

(както в широк кръг, така и от изграждане на приятелски и интимни отношения) и ограничен афективен опит и експресия, и по-специално ограничена способност за изпитване на удоволствие/насада. В домейна *Психотизъм* се оценяват проявления на широк кръг от поведения, които са културно несъответстващи, ексцентрични или необичайни. Тук се включва и оценка на мисловния процес, който не съответства на действителността и се възприема от околните като странен и необичаен (напр. по отношение на възприятията, както и на преживявания на дисоциации) и спрямо съдържанието на мислите (напр. наличие на необичайни вярвания). Домейнът *Антагонизъм* обхваща такива патологични личностни черти като: склонността да се влиза в отношения на остро противопоставяне с другите; преувеличено чувство за собствена ценност/значимост, водещо след себе си очакването за специално отношение; коравосърдечност спрямо другите, включваща както незаинтересованост спрямо нуждите и чувствата им, така и готовност да се използват като средство за постигане на позитивен образ за себе си. В домейна *Невъздържаемост* са отразени личностни черти, които характеризират склонността на човека да действа импулсивно и необмислено, под влияние на момента, както и ориентацията към незабавно удоволствие без оглед на миналия опит или бъдещите последици.

Садистични наклонности

Садизмът се дефинира като склонността да се изпитва удоволствие от чуждата физическа или психична болка (O'Meara et al., 2011). Той може да се наблюдава не само в криминални, но и в масови извадки. С термина *всекидневен садизъм* (Buckels et al., 2013) или *субклиничен садизъм* (Plouffe et al., 2017) се адресира склонността на личността да се въвлича в агресивни или жестоки действия с цел удоволствие или контрол и доминиране. В съвременното познание садизмът се разглежда като многомерен конструкт, при който се разграничават директни и индиректни форми (Paulhus & Jones, 2015). Директните форми засягат пряко участие в причиняването на страдание, докато при индиректните е налице стремеж за наблюдаване на такива действия, извършвани от друг, с когото човекът се идентифицира и го включва в садистични фантазии, подкрепени от садистичното удоволствие, с избягване на чувството за вина. Директните форми на садистичните наклонности може да се класифицират като: (а) физически и вербални (Buckels & Paulhus, 2014) или като (б) удоволствие от причиняване на вреда/страдание и контрол/доминиране над другите (Plouffe et al., 2017). Във втория случай диференциацията се основава на потенциалната доминираща емоция, изпитвана от жертвата, като подкрепление на садистичните действия – болка (страдание) или страх, служещ като условие за контрол и подчиняване.

Изследванията върху садизма показват, че неговото наличие значимо прогнозира критикуване на другите за неуспехите им, употреба на индиректни и

иронични, като и директни критики, както и иронични похвали в случай на успешно справяне от тяхна страна (Tortoriello et al., 2019). По подобен начин садизмът се свързва с употребата на цинизъм и агресивен хумор (Međedović & Bulut, 2017). Също така е установено, че в специфични ситуации, например в общуването със скърбящ човек, хората със завишени садистични характеристики наблюдават и окачествяват реакциите на скърбящите като забавни и смешни, чувстват се в правото си да получат нещо в замяна на времето и усилията, които са инвестирали във взаимодействието, и проявяват повече злорадство (Lee, 2019). Садистичните личностни черти корелират положително със злорадството, като хората, при които тези черти са завишени, изпитват по-голямо задоволство в случаите, когато несгодите или нещастieto на другия може да се определят като значителни (Schumpe & Lafrenière, 2016). Така, предвид и наличието на коравосърдечност, характерно за садистичните наклонности, което е необходима предпоставка за ангажиране в директни или индиректни форми на нанасяне на вреда или болка на друг човек или животно, може да се очаква, че злорадството също съдържа в себе си липса на емпатия към другия и в този смисъл се очаква двата конструкта да са положително свързани.

В настоящото изследване се цели да се отговори на въпроса дали наличието на такава личностна черта, която отразява склонността на човека да реагира с радост при наблюдаване на чуждо нещастие, се прогнозира от определен тип нагласи и поведение, които биха могли да окажат съществено влияние върху социалните отношения, например садистичните наклонности и патологичните личностни черти. Въпреки че терминът „злорадство“ не се съдържа в DSM-5, някои от характеристиките му са близки до описанията на нарцистичното личностово разстройство, напр. ролята на завистта и социалното сравнение. Въз основа на направения теоретичен обзор се очаква Антагонизъм и Негативен афект да са положително свързани със злорадството. По отношение на връзката със садистичните наклонности се предполага положителна връзка и в юношеството, след като такава е установена в изследвания с възрастни (Schumpe & Lafrenière, 2016).

МЕТОД

Изследвани лица. Изследвани са общо 216 юноши; пълни данни са получени от 206: 78 момчета и 128 момичета от 8.–10. клас на възраст от 13 до 16 години ($M=14,83$, $SD=0,88$).

Инструментарии. Използвани са три самоописателни скали:

1. *Юношеска скала за злорадство* (ЮСЗ) е новоконструиран инструмент, създаден специално за изследването на злорадството в юношеска възраст в съответствие с разбирането, че ключов предиктор за злорадството е оценката на

нешастието или несполуките на другите като заслужени и справедливи (van de Ven et al., 2014), както и опирайки се на теоретичните постановки за съществениите преживявания, които са пряко свързани със злорадството като гняв, негодувание, нехаресване на другия и социално сравнение. ЮСЗ се състои от 13 айтема и има еднофакторно решение. По-долу са представени някои примерни айтеми:

- „За моя радост хората, които ми се правят на много важни, накрая публично се провалят.“
- „Някои хора са такива самодоволни глупаци, че бих се радвал животът да им даде урок.“
- „Радват ме провалите на хората, които са се опитвали да ме прецакат.“
- „Всяко зло се връща и накрая аз ще се смея последен.“

2. *Личностен въпросник за DSM-5 – кратка форма* (PID-5-BF, Krueger et al., 2013; Калчев и Колева, 2019), състоящ се от 25 айтема. Той се използва предимно за скрингови цели, тъй като позволява оценка на ниво домейни. Примерни айтеми:

- Негативен афект: „Безпокоя се почти за всяко нещо“.
- Отстраненост: „Не ми е важно да се сприятелявам с другите“.
- Антагонизъм: „Умея да се възползвам от другите“.
- Невъздържаност: „Хората биха казали, че съм безразсъден“.
- Психотизъм: „Мислите ми често изглеждат странни или безсмислени на другите“.

3. *Шестфакторна юношеска скала за садизъм* (ЮСС-6) е нов инструмент за оценка на садистичните наклонности, който предоставя възможност за обхватна оценка на различните форми на всекидневния садизъм, като оценява както поведения, които имат физическо или вербално проявление, така и индиректните форми в тяхната разновидност – дали става въпрос за наблюдаване на реално случващо се или случило се насилие, или на фиктивно насилие. Всеки от шестте фактора се формира от 4 айтема (Калчев и Колева, 2020):

- удоволствие от наблюдаване на фиктивно (изобразявано) насилие (накратко: наблюдение–фиктивно насилие): „Харесват ми истински кървавите сцени във видео игрите“;
- удоволствие от наблюдавани реални сцени на насилие (накратко: наблюдение–реално насилие): „Обичам клипчета в „Ютюб“ със сбивания“;
- удоволствие от причиняване на вреда/страдание: „Мамил съм за забавление“;
- подчиняване/доминиране (вкл. постигане на контрол чрез предизвикване на страх): „Налагам се над другите като ги карам да се страхуват“;

- унижаване в по-широк смисъл – склонност към поведение, което притеснява другите, поражда у тях напрежение, кара ги да се чувстват неудобно: „Бързо ми идват идеи как да унижа някого“;
- сарказъм/злонамерени подигравки: „Забавно ми е да се подигравам на някои хора пред приятелите им“.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Единичните корелации между трите типа променливи са представени в Таблица 1.

Таблица 1. Единични корелации (r на Пиърсън) на злорадство с патологични личностни черти и компонентите на ЮСС-6 (N=206)

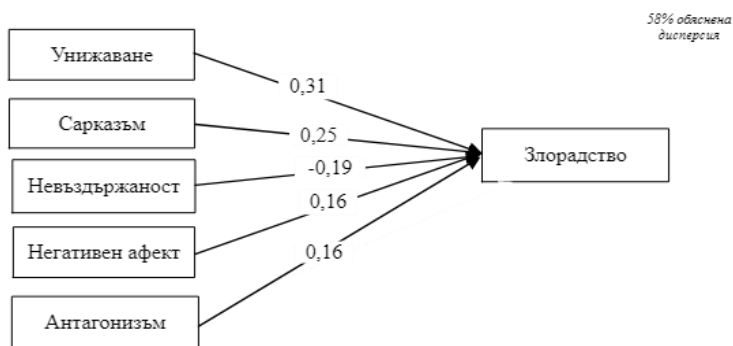
	Злорадство
Негативен афект	0,31
Отстраненост	0,37
Антагонизъм	0,54
Невъздържаност	0,26
Психотизъм	0,39
Наблюдение – фиктивно насилие	0,44
Наблюдение – реално насилие	0,50
Сарказъм/злонамерени подигравки	0,57
Подчиняване/доминиране	0,49
Унижаване	0,61
Удоволствие	0,55

Бележка: $p < 0,01$ на база единични тестове.

Както е видно от резултатите, представени в Таблица 1, в съответствие с очакванията злорадството корелира положително с другите два изследвани конструкта, като връзката с домейните на DSM-5 е от слаба до умерена, докато с различните компоненти на садистичните наклонности се установяват от умерени до значителни корелации, а най-силна е връзката със склонността за унижаване на другите, при която човекът извлича удоволствие от чуждото страдание. Впечатление правят близките стойности на корелацията между злорадството и индиректните форми на всекидневен садизъм, при които човекът не се ангажира пряко в жестоки действия, а и тенденцията за подчиняване и доминиране на другия, при която е налице активна роля в причиняването на психична болка.

На следващия етап от изследването беше направен йерархичен регресионен анализ, за да се проучи в каква степен патологичните личностни черти и садистичните наклонности биха могли да прогнозират проявите на злорадство,

тъй като въз основа на корелационните връзки се установи, че съществува положителна свързаност между конструктите. Първо са въведени петте домейна от DSM-5, а на втората стъпка – шестте садистични черти. На първия етап патологичните личностни черти значимо прогнозира злорадството – $F(5, 166)=21.34, p<0,000, R^2=0,39$. Когато са добавени на втора стъпка, садистичните наклонности обясняват допълнителни 19% от дисперсията на злорадството със значима промяна: $R^2, F(11, 160)=20,54, p<0,000$. При включването на всички независими променливи на втория етап като най-важни предиктори се идентифицират две от садистичните субскали: унижаване ($\beta=0,31$) и сарказъм/злонамерени подигравки ($\beta=0,25$). Невъздържаността има негативен ефект върху злорадството ($\beta=-0,19$), а Антагонизъм и Негативен афект имат еднакво влияние ($\beta=0,16$). Резултатите от регресионния анализ са представени на Фигура 1.

Фигура 1. Ефекти на садистични наклонности и патологични личностни черти върху злорадство. Стандартизирано решение (N=206)

Данните свидетелстват, че положителната емоционална реакция на чуждото нещастие се прогнозира от две от субскалите на садизма – унижаване и сарказъм/злонамерени подигравки и три от домейните на DSM-5. Като най-значим предиктор се идентифицира склонността да се изпитва удоволствие през поставянето на другите в оскърбително, унижително положение. Този резултат не е изненадващ предвид факта, че в рамките на корелационния анализ именно между тези две променливи беше установена най-значимата корелационна връзка. Склонността към използване на злонамерените подигравки като поведение, чрез което човекът преживява садистичното удоволствие да доминира над другите, също оказва значимо влияние върху появата на злорадството през юношеството. Установяването на този тип връзка може да се обясни чрез аналогия с развитийния път на агресията (Björkqvist et al., 1992), която преминава към по-малко социално санкционирани форми с развитието на когнициите и речта, така че ползата, която агресорът може да извлече, се увеличава

за сметката на цената, разбирана като евентуалната ответна реакция на отмъщение. Злорадството в юношеска възраст се прогнозира от склонността към противопоставяне и конфликт, чувство за превъзходство и очакване за специално отношение, както и коравосърдечна липса на емпатия, при която е налице както липса на загриженост за чувствата на другите, така и готовност те да бъдат използвани за лични нужди. Въз основа на данните за ефекта на домейна Невъздържаност може да се обобщи, че злорадството в юношеска възраст се прогнозира от липсата на склонност да се действа безотговорно, необмислено и под влияние на момента. Юношата, който проявява злорадство, е по-малко вероятно да поема рискове и да има проблеми с контрола върху импулсите. Юношата, който е склонен да преживява силни негативни емоции, да е тревожен и има трудности с емоционалната регулация, е вероятно да проявява злорадство. Негативните емоции възпрепятстват когнитивните процеси под формата на несигурност и предъвкване, което се проявява в отношенията като враждебност.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Установените в рамките на изследването резултати за високите нива на корелационни връзки между злорадството и озлобеността, и някои от компонентите на всекидневния садизъм ясно показват, че става дума за свързани конструкции. Посоката на връзката между тях беше проучена в рамките на регресионния анализ със зависима променлива Злорадство. Така, въпреки ограничения обем на извадката и небалансираността ѝ по пол, може да се заключи, че злорадството в юношеска възраст се прогнозира от личностната тенденция да се унижават другите, като им се внушава страх или се нанася психична болка; високите равнища на нагласата за саркастично и подигравателно отношение към околните също прогнозират реакции на злорадство. Извличането на удоволствие от филми и игри с насилие и жестокости също прогнозира наличието на склонност да се изпитва радост и задоволство от чуждото нещастие, особено ако то се смята за заслужено. Юношата, който е склонен да се забавлява, подигравайки се на другите и унижавайки ги със саркастични забележки, е вероятно да проявява положителна емоционална реакция на чуждото нещастие. Тези резултати показват значимостта и връзката на злорадството със субклиничните прояви на садизъм и патологичните личностни черти, но подкрепят и употребата на самоописателния подход при оценката на злорадството. В този смисъл Юношеската скала за злорадство може да се разглежда като полезен инструмент, чието практическо приложение би могло да предостави възможности за своевременна интервенция и превенция на потенциалните негативни последици, свързани с описаните личностни конструкции, както за личността, така и за социалната група от връстници.

ЛИТЕРАТУРА

- Калчев, П. и Колева, С. (2020). *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 1. Скали за оценка*. София: Изток-Запад.
- Колева, С. и Калчев, П. (2019). Личностни детерминанти на „всекидневния“ садизъм в юношеска възраст. *Психологични изследвания*, 22(2), с. 205–230.
- Колева, С. и Калчев, П. (2021). *Садистични наклонности в юношеска възраст. Част 2. Личностни детерминанти*. София: Изток-Запад.
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th. ed.). Washington, DC: Author.
- Blair, R. J. (2005). Responding to the emotions of others: Dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations. *Consciousness and Cognition*, 14(4), pp. 698–718.
- Björkqvist, K., Österman, K., & Kaukiainen, A. (1992). The development of direct and indirect aggressive strategies in males and females. In K. Björkqvist & P. Niemela (Eds.), *Of Mice and Women: Aspects of Female Aggression*. San Diego, CA: Academic Press, pp. 51–64.
- Book, A., Visser, B., Blais, J., Hosker-Field, A., Methot-Jones, T., Gauthier, N., Volk, A., Holdend, R., D'Agata, M. (2016). Unpacking more “evil”: What is at the core of the dark tetrad? *Personality and Individual Differences*, 90, pp. 269–272.
- Buckels, E., Jones, D., & Paulhus, D. (2013). Behavioral confirmation of everyday sadism. *Psychological Science*, 24, pp. 2201–2209.
- Buckels, E. & Paulhus, D. (2014). Comprehensive Assessment of Sadistic Tendencies (CAST). Unpublished instrument, University of British Columbia, Vancouver, Canada.
- Cheng, Y., Hung, A. Y., & Decety, J. (2012). Dissociation between affective sharing and emotion understanding in juvenile psychopaths. *Development and Psychopathology*, 24(2), pp. 623–636.
- Decety, J., Chen, C., Harenski, C., & Kiehl, K. A. (2013). An fmri study of affective perspective taking in individuals with psychopathy: Imagining another in pain does not evoke empathy. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7, 489.
- Feather, N. (2008). Effects of observer's own status on reactions to a high achiever's failure: Deservingness, resentment, schadenfreude, and sympathy. *Australian Journal of Psychology*, 60(1), pp. 31–43.
- James, S., Kavanagh, P. S., Jonason, P. K., Chonody, J. M., & Scrutton, H. E. (2014). The Dark Triad, schadenfreude, and sensational interests: Dark personalities, dark emotions, and dark behaviors. *Personality and Individual Differences*, 68, pp. 211–216.
- Jonason, P. K., Lyons, M., Bethell, E. J., & Ross, R. (2013). Different routes to limited empathy in the sexes: Examining the links between the dark triad and empathy. *Personality and Individual Differences*, 54, pp. 572–576.

- Lange, J. & Boecker, L. (2019). Schadenfreude as social-functional dominance regulator. *Emotion, 19*, pp. 489–502.
- Leach, C. W., Spears, R., Branscombe, N. R., Doosje, B. (2003). Malicious pleasure: Schadenfreude at the suffering of another group. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*(5), pp. 932–943.
- Lee, S. A. (2019). The Dark Tetrad and callous reactions to mourner grief: Patterns of annoyance, boredom, entitlement, schadenfreude, and humor. *Personality and Individual Differences, 137*, pp. 97-100.
- McNamee, M. (2003). Schadenfreude in sport: Envy, justice, and self-esteem. *Journal of the Philosophy of Sport, 30*(1), 1–16.
- Međedović, J. & Bulut, T. (2017). Expanding the nomological network of Dark Tetrad: The case of cynicism, aggressive humor and attitudes towards immigrants. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja, 36*, pp. 7-19.
- Nell, V. (2006). Cruelty's rewards: The gratifications of perpetrators and spectators. *Behavioral and Brain Sciences, 29*(3), pp. 211–257.
- O'Meara, A., Davies, J., & Hammond, S. (2011). The psychometric properties and utility of the short sadistic impulse scale (SSIS). *Psychological Assessment, 23*, pp. 523-531.
- Paulhus, D. & Jones, D. (2015). Measuring dark personalities via questionnaire. In G. Boyle, D. Saklofske, Matthews (Eds.), *Measures of Personality and Social Psychological Constructs* (pp. 562-594). San Diego, CA: Academic Press.
- Parkinson, B. & Manstead, A. S. R. (2015). Current emotion research in social psychology: Thinking about emotions and other people. *Emotion Review, 7*(4), pp. 371–380.
- Plouffe, R., Saklofske, D., Smith, M. (2017). The assessment of sadistic personality: Preliminary psychometric evidence for a new measure. *Personality and Individual Differences, 104*, pp.166–171.
- Porter, S., Bhanwer, A., Woodworth, M., Black, P. J. (2014). Soldiers of misfortune: An examination of the Dark Triad and the experience of schadenfreude. *Personality and Individual Differences, 67*, pp. 64–68.
- van de Ven, N., Zeelenberg, M., Pieters, R. (2009). Leveling up and down: The experiences of benign and malicious envy. *Emotion, 9*(3), pp. 419–429.
- van Dijk, W. W., Ouwerkerk, J. W., Wesseling, Y. M., van Koningsbruggen, G. M. (2011). Towards understanding pleasure at the misfortunes of others: The impact of self-evaluation threat on schadenfreude. *Cognition & Emotion, 25*(2), pp. 360–368.
- van Dijk, W. W. & Ouwerkerk, J. W. (2014). *Schadenfreude: Understanding Pleasure at the Misfortune of Others*. New York: Cambridge University Press.

- Schumpe, B. M., & Lafrenière, M.-A. K. (2016). Malicious joy: Sadism moderates the relationship between schadenfreude and the severity of others' misfortune. *Personality and Individual Differences, 94*, pp. 32–37.
- Smith, R. H., Turner, T. J., Garonzik, R., Leach, C. W., Urch-Druskat, V., & Weston, C. M. (1996). Envy and schadenfreude. *Personality and Social Psychology Bulletin, 22*(2), pp. 158–168.
- Tangney, J., Stuewig, J., Mashek, D. (2007). Moral emotions and moral behavior. *Annual Review of Psychology, 58*, pp. 345–372.
- Tortoriello, G. K., Hart, W., Richardson, K. (2019). Predicting perceived harmful intent from the Dark Tetrad: A novel cognitive account of interpersonal harm. *Personality and Individual Differences, 147*, pp. 43-52.
- Wang, S., Lilienfeld, S. O., & Roach, P. (2019). Schadenfreude deconstructed and reconstructed: A tripartite motivational model. *New Ideas in Psychology, 52*, pp. 1–11

ПЕДАГОГИЧЕСКА ПСИХОЛОГИЯ

РЕДАКТОР НА СЕКЦИЯТА
проф. д.пс.н. Йоана Янкулова

EDUCATIONAL PSYCHOLOGY

SECTION EDITOR
Prof. Yoana Yankulova, D.Sc.

УПРАВЛЕНИЕ НА ТРУДНИ УЧЕНИЧЕСКИ КЛАСОВЕ В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ

гл. ас. д-р Екатерина Евтимова Димитрова
Институт за изследване на населението и човека – БАН
keiti_d79@yahoo.com

Екатерина Димитрова. МЕНИДЖМЪНТ НА ТРУДНИ УЧЕНИЧЕСКИ КЛАСОВЕ В БЪЛГАРСКОТО УЧИЛИЩЕ

Въпросът за трудния клас става все по-актуален, тъй като практиката в българското училище всекидневно изправя педагозите и психолозите не само пред единични случаи на юноши, които трудно се поддават на социален контрол и въздействие, но пред цели класове, проявяващи групово поведение извън установените норми. Постановката и изследването на проблема „труден клас“ подпомага навременната оценка и конструиране на подходи към това явление от страна както на експертите в областта, така и на непосредствените участници в социалната среда, в която се развиват юношите: преподаватели, ръководители, училищни психолози. Управлението на оформилия се като труден клас, който не усвоява учебния материал, отклонява се от реализирането на смисъла на образованието и целите на училищната подготовка, ерозира училищните и изобщо просоциалните модели на поведение и е деликатна, сложна и нелека дейност, която изисква немалко професионални усилия. Световната практика показва, че управлението на този тип класове преминава предимно през използване на разнообразни психологически техники за справяне, които е необходимо да се прилагат като стройна стъпкова система, за да се гарантира ефективността на процеса. Положителният изход зависи преди всичко от съвместните усилия на преподавателите на трудния клас и училищния психолог, но не без съдействието на училищното ръководство, както и на родителите.

Ключови думи: труден клас, управление на класа, техники за справяне, училище

Ekaterina Dimitrova. MANAGEMENT OF DIFFICULT SCHOOL CLASSES IN THE BULGARIAN SCHOOL

The issue of the difficult class is becoming more and more topical, as the practice in Bulgarian schools daily confronts educators and psychologists not only with single cases of adolescents who are difficult to social control and influence, but with whole classes exhibiting group behavior outside the established norms. The identification and study of the problem of the "difficult class" facilitates the timely assessment and construction of approaches to this phenomenon by both experts in the field and the

immediate actors in the social environment in which adolescents develop – teachers, administrators, school psychologists. The management of a class that has developed into a difficult class, which does not master the learning material, deviates from the realization of the meaning of education and the objectives of schooling, erodes school and, in general, pro-social patterns of behavior and is a delicate, complex, and difficult activity that requires considerable professional effort. Worldwide practice shows that the management of this type of classes goes mainly through the use of a variety of psychological coping techniques, which need to be applied as an orderly step-by-step system to ensure the effectiveness of the process. A positive outcome depends primarily on the joint efforts of the teachers of the difficult class and the school psychologist, but not without the assistance of the school management as well as the parents.

Keywords: difficult class, management, coping techniques, school

ТРУДНИЯТ УЧЕНИЧЕСКИ КЛАС КАТО СОЦИАЛНОПСИХОЛОГИЧЕСКО ЯВЛЕНИЕ

Въпросът за трудния клас става все по-актуален, тъй като практиката в училищата всекидневно сблъсква педагозите и психолозите не само с единични случаи на юноши, които трудно се поддават на социален контрол и въздействие, но и с цели класове, проявяващи групово поведение извън установените норми. У нас този проблем намира своята научна обосновка, анализ и изследване в дисертационния труд на авторката, който е на тема: „Социални полета на агресивни прояви в трудния ученически клас“ (Димитрова, 2011). От значение е да се отбележи, че трудният ученически клас всъщност е нормален/обичаен клас, който се е видоизменил поради редица фактори, породени както от външната социална среда, така и от вътрегруповите взаимоотношения и взаимодействия. Това не означава, че веднъж оформил се като труден, класът няма да може отново да се върне към нормалното си функциониране чрез прилагане на подходящи методи за диагностика и разнообразни педагогически и психологически техники за интервенция (Румянцева и Микляева, 2006).

ДЕФИНИЦИЯ

Възприетата дефиниция за трудния ученически клас е, че това е малка социална група, която се характеризира със съществуването на социалнопсихичен климат, насърчаващ конфликтни взаимоотношения, слаб социален контрол над

груповото поведение, изразена демотивация и в сравнение с нормалните класове е с по-високо проявени агресивни и деструктивни поведения на групово равнище (Димитрова, 2006).

СТРУКТУРА НА ТРУДНИЯ КЛАС

Трудните класове се характеризират със следната вътрегрупова структура:

1. *Ядрото* представлява центърът на взаимоотношенията в класа и в него са включени лидерите, които притежават най-висок статус и престиж в групата (Forsith, 2006). Те са основните катализатори и мотиватори на агресивните прояви.

2. В *обкръжението на ядрото* са ситуирани популярните членове на класа, най-силно приближени до лидерите от ядрото. Членовете на групата от обкръжението се придържат към агресивните поведенчески модели на лидерите.

3. В *периферията* са обособени две групи: в едната са юношите, които са най-слабо популярни в групата, но към които отношението на лидерите и последователите се характеризира с проява на безразличие, а в другата са аутсайдерите – „жертвените овни“ на ядрото (Димитрова, 2011).

ВИДОВЕ ТРУДНИ КЛАСОВЕ

Родовият белег на трудния клас е ученически клас, обучаваща се група подрастващи, която преминава последователно през няколко нива на обучение, обособени като периоди, и усвоява основите на натрупаните знания и ценности на обществото. Видовият белег на трудния клас е: клас с нарушено функциониране в сферата на взаимоотношенията между юношите и преподавателите и в сферата на обучението. Обособеният се труден клас не принадлежи нито към нормалните, нито към специфичните класове. Той е нещо трето, друг вид клас, с нов тип функциониране и развитие (Rodgers, 2006).

Според руските учени А. Микляева и П. Румянцева има два вида трудни класове, които те определят по различен начин: „(1) субективно труден клас – това е относително ефективна учебна група, която понякога се оказва трудна за този или онзи учител, и (2) обективно труден клас – такъв вид клас, чието функциониране се характеризира с нарушение на един или няколко признака на ефективната малка група.

Клас, който може да се нарече „обективно труден“, се характеризира или с ниска ефективност на съвместната дейност, или с отрицателна мотивация на съвместната дейност, или с неблагоприятен социалнопсихичен климат, или с неконструктивна групов идентичност, или с всички тези характеристики в различни съчетания“ (Румянцева и Микляева, 2006, с. 52).

УПРАВЛЕНИЕ НА ТРУДНИ УЧЕНИЧЕСКИ КЛАСОВЕ

Трябва да се отбележи, че съществуват две основни научно-приложни направления по отношение на управлението на трудните ученически класове. Първото направление се състои от руски учени (напр. Журавлева и колеги, 2011; Микляева и Румянцева, 2006; Панталеева и Кузнецова, 2015), които смятат, че корекционното въздействие по отношение на класа трябва да се поеме предимно от училищния психолог. Останалите училищни субекти трябва да му оказват помощ, тъй като той е най-подготвен за работа с диагностични методи, както и за специфична групова работа, която се изисква във връзка с корекцията на този вид клас. Към второто направление принадлежат американски и австралийски учени (напр. Olsen, 1997; Rodgers, 2006; Blum, 2006), които поставят в центъра на справянето с трудния клас фигурата на учителя, който всекидневно е ангажиран с преподавателска дейност в него и по тази причина е необходимо специално да бъде обучен за това как да го управлява. Най-сполучливият подход би бил двете направления да обединят подходите си, за да се постигне по-голяма ефективност при интервенцията, свързана с нормализирането на трудния ученически клас.

УЧИЛИЩНИЯТ ПСИХОЛОГ И УПРАВЛЕНИЕТО НА ТРУДНИЯ УЧЕНИЧЕСКИ КЛАС

Интервенцията на трудния клас е бавен и сложен процес, чийто позитивен изход невинаги е гарантиран. Ето защо е необходима добре структурирана, научно обоснована стъпкова програма, която да осигурява ефективност при работата на училищния психолог с този клас. В подобен тип програми чрез извършване на първоначалната диагностика и установяване на параметрите на развитие на трудния клас се прилагат различни техники, свързани с коригиращи действия под формата на семинари, тренинги, тематични срещи и др. (напр. Журавлева и колеги, 2011).

В тази връзка на екип учени от департамент „Психология“ при ИИНЧ-БАН беше възложен проект от Министерство на образованието и науката да бъде създадена българска, авторска програма за превенция и интервенция във връзка с агресията и насилието в училище. Всъщност частта на програмата, която е свързана с групова интервенция, е насочена към класовете, които на база на проведена диагностика се оказват с проблемно поведение, откъдето и с различна степен на трудност.

Създадената програма за превенция и интервенция при агресия и насилие в училище се състои от два основни етапа: организационен (диагностичен) и същински (етап на приложение на модул за превенция или интервенция).

През първия организационен етап от прилагането на програмата е необходимо да се извърши първична диагностика на учениците от всички паралелки от начален, среден и горен курс. Диагностичният етап е наложителен, за да се установят равнищата на агресия и насилие в различните паралелки и класове. Препоръчително е психологът да извърши диагностиката в края на първия месец от началото на учебната година в рамките на един учебен час (напр. час на класа).

Ако при първичната диагностика психологът установи, че в дадена паралелка/клас няма високи нива на агресивност, както и чести или сериозни прояви на агресия, е необходимо еднократно прилагане на втория същински етап от програмата, т.е. първична превенция.

Ако в дадена паралелка/клас се установят средни или високи нива на агресивност, както и чести или сериозни прояви на агресия (напр. чести прояви на вербална или индиректна агресия, както и прояви на физическа агресия), е необходимо вторият етап на програмата да се прилага под форма на вторична превенция или корекционно въздействие. Тогава вече се говори за интервенция.

Корекционното въздействие се осъществява на групово равнище (ниво паралелка), в случай че резултатите от първичната диагностика покажат наличие на малка група от ученици (т.е. минимум трима, които е възможно да образуват и деструктивно ядро) с висока степен на агресивност или чести/сериозни прояви на агресия.

От съществено значение е училищният психолог да приложи програмата за превенция на агресията и насилието сред учениците първоначално в класовете, които са новосформирани, каквито са I, V и VIII/IX клас (в зависимост от профила на училището). Установено е, че именно тези класове са критични по отношение отключването на различни агресивни прояви, тъй като са преходни и съответно предполагат нова динамика в междуличностните и междугруповите отношения на учениците – според изследванията и те най-често се формират като трудни групи (Димитрова, 2011).

За да има максимално положителен ефект, е необходимо превантивната програма да започне да се осъществява през първия срок на учебната година, втория месец след започване на учебните занятия. Този период е най-подходящ, тъй като учениците от класа вече са се опознали в известна степен. Ако резултатите от диагностичния етап покажат нуждата от корекционно въздействие, препоръчително е то да се провежда не по-малко от два пъти в месеца (през седмица) в продължение на 3 календарни месеца, т.е. да обхване първия срок от учебната година с обща продължителност на корекционното въздействие от 6 до 8 учебни часа.

След като премине този период, е необходимо психологът отново да диагностицират нивата на агресия, за да се установи дали се наблюдава позитивна промяна (т.е. намаляване на честотата и/или тежестта на агресивните прояви),

както и дали е необходимо прилагането на програмата да продължи. Преимущество на създадената програма е, че всяко предложено упражнение или игра има и втори вариант, който да се използва, ако е необходимо програмата да се повтори, т.е. ако не е отчетен съществен ефект при дадения труден клас още при първоначалното ѝ прилагане.

Като цяло предложените упражнения във всеки един от разделите са под формата на игри (социалнопсихологичен тренинг), които повишават положителното настроение и сплотеността на групата, насочват към емоционално разтоварване, снижават нивата на лична тревожност, развиват позитивната самооценка. Не на последно място целта им е децата и юношите да придобият умения адекватно да управляват гнева и агресивните си импулси (Зографова и колеги, 2020).

Другата заложена в програмата специфика е, че тя е отделна за всяка възрастова група – една е за учениците от I до IV клас, друга за тези от V до VII клас и трета – за VIII до XII клас.

Упражненията и игрите, включени в програмата за корекция на трудни ученически класове, включват следните елементи:

- подобряване на комуникативните умения на учениците;
- развиване на уменията за самопознание и междуличностно възприятие;
- създаване на реалистичен Аз-образ;
- създаване на позитивна атмосфера, сътрудничество и сплотеност в групата;
- емоционална саморефлексия и изразяване на емоциите;
- редуциране на гнева и мотивацията за проява на агресивно поведение (Зографова и кол., 2020).

Програмата е апробирана в четири български училища – две в столицата, едно в по-голям град и едно в средно голям град в страната. Приложена е общо с тринадесет ученически класа. След провеждането на диагностиката се установи, че в 7 от тях трябва да се извърши превенция, а в 6 – интервенция. Този факт ясно показва засилване на тенденцията за сформирание на трудни класове в българското училище.

От 2021 г. досега за прилагане на Програмата са обучени близо 700 училищни психолози и педагогически съветници от цялата страна по Националната програма „Квалификация“ на Министерство на образованието и науката.

УЧИТЕЛЯТ КАТО МЕНИДЖЪР НА ТРУДНИЯ УЧЕНИЧЕСКИ КЛАС

„Определенията, касаещи мениджмънта на ученическия клас, се изменят във времето, но обикновено включват действия, предприети от учителя, за да установи ред, да ангажира учениците или да осигури тяхното сътрудничество“ (Иванов, 2005, с. 8).

Научните източници, които разглеждат не само управлението на ученически класове, а конкретно управлението на трудни ученически класове от страна на учителя, са изключително малко. Онези, които работят по тази тема, са предимно действащи педагози, работили с труден ученически клас в реална училищна среда (напр. Rodgers, 2006; Blum 2006; Olsen, 1997).

На този етап в България липсва специализирана програма, на чиято база учителите да стъпят, за да управляват правилно трудния клас, така че той по-бързо да се върне към обичайното си състояние. Обикновено педагозите се опитват да се справят с такъв клас единствено в съответствие със субективните си педагогически умения, способности и опит (Rodgers, 2006). Нерядко действията им не са съобразени с факторите на формирането на класа, нито с методите за корекцията му и това в повечето случаи води до задълбочаване на проблемното поведение на трудния клас.

По тази причина ще бъдат представени педагого-психологични техники, очертани от чужди автори (напр. Blum, 2006; Olsen, 1997), които засягат контрола на учебния процес в такъв клас.

В нормалните/обичайните класове по-голяма част от учениците имат силна степен на вътрешна мотивация. Когато са помолени да слушат или да отговарят един на друг и на учителя, те го правят с желание и ентузиазъм, адаптират се безпроблемно и не прекъсват отговорите на учителя или на другите ученици. Остават на местата си, не закъсняват за урока, могат да работят в групи и т.н. (Димитрова, 2007). В трудния клас нищо от това не може да се приема за даденост, колкото и да е опитен учителят. На педагога, преподаващ на труден клас, често се налага да се примирява с непрестанните прекъсвания на всеки урок, с най-грубите, понякога и агресивни форми на поведение от страна на повечето ученици и въпреки това да прави най-доброто в тази сложна реалност, да остава спокоен и позитивен, да осъществява малки стъпки напред (Blum, 2006; Димитрова, 2019).

По-долу е представена кратка стъпкова система за управление на трудния ученически клас от страна на учителя, чиито компоненти са универсални и напълно приложими във всяко училище.

- *Дайте на класа цялото си внимание.* Бъдете там и чакайте учениците, когато те пристигнат, за да стане ясно, че прекъсванията не са добре дошли. Ако учениците са наясно, че не ги харесват, каквото и да им поставите като задача няма да бъде изпълнено.
- *Дневен ред:* започвайте всеки урок, като кажете на учениците какво ще се прави: „Вие ще ме слушате за първите 5 минути, след това ще прекарате 10 минути в четене, и т.н.“ Спазвайте обещанията си.
- *Научете ги добре.* Понякога, изправен пред труден клас, учителят се подвежда и отстъпва назад при преподаването, като поставя на класа задачи,

които са непретенциозни, рутинни и скучни. Откажете юношите от класа да ви предизвикват към лошо преподаване. Разработвайте добри уроци и настоявайте пред класа да ги преподават, защото добре подготвеният урок ви дава моралния авторитет да поискате сътрудничество.

- *Подгответе материалите за урока.* Най-същественният начин, по който можете да диференцирате труден и неспокоен клас, е да планирате материала за урока, като включите възможно най-много ученици бързо и ефективно.
- *Започвайте всеки урок с експеримент.* Първият принцип на обучението е: „Започнете, от там където са те, и ги отведе там, където искате да отидете“. Когато урокът не върви добре, причината обикновено е, че е пропуснато поставянето на темата в контекста на ученическия опит и началото е било просто: „Отворете си учебниците на...“. Винаги започвайте да говорите по тема, която учениците знаят.
- *Администрация:* уверете се, че всичко, което ще се използва в урока, е извадено върху чина. Това се отнася не само до елементите, от които ще се нуждаете за/или по време на урока, но и за тези неща, които ще трябва, но те не носят (писалка, молив, цветни моливи, линии и т.н.). Трябва да мислите за тях. Подгответе урока, така че да няма нужда да ги оставяте или да им обърнете гръб, дори за миг. Напишете нещо просто на дъската, например параграф за преписване или просто упражнение за учениците, с което да се захванат веднага щом влязат. Направете така, че всеки член на групата да изпълни тази задача, и само когато повечето ученици са заети да пишат, успокоени с по-опростена работа, започнете урока.
- *Използвайте метода на викторината, картинки и кратки ролеви игри.* Викторината с нейното просто конкурентно предимство е по-добрият начин за задържане на вниманието на недисциплиниран клас от традиционното „Това, което ще правим днес, е...“. Разкажете интересна история. Изпълнете няколко прости ролеви игри, които изискват доброволци от класа, за да ви помогнат. Така е много по-лесно да се настрои класът за работа. Можете да намерите сред тях добър художник, който да дойде до дъската и да нарисова картина на това, което казвате. Забавлението е ключът към успеха в труден клас. Ако имате нещо интересно да кажете, което може да е свързано с всекидневния опит на учениците, има много по-голяма вероятност да привлечете вниманието им
- *Трудност на задачите.* Учениците често нервничат, защото не разбират правилно това, което трябва да направят.

- *Уверете се, че работните задачи, които изискват да направят, са достатъчно разбираеми, за да ги изготвят – че те могат да ги прочетат, че ги разбират правилно и т.н.*
- *Уверете се, че ви слушат, докато обяснявате задачата.* Дайте им писмено копие, така че да знаят какво да правят.
- *Дайте им две или три задачи с различна трудност и ги оставете да изберат коя от тях да изпълнят, например да отговорят писмено на въпроси, да направят дадени упражнения или да препишат страница от учебника.* Повечето от тях ще изберат най-лесната задача, но това е тежен избор, така че след това няма да се оплакват.
- Един от важните, но често пренебрегвани от учителя проблеми е с *дисциплината*. Обяснете им как искате да изпълнят заданието и как могат да го направят в мълчание – самостоятелно или пък в работа по двама – и настоявайте да работят по този начин.
- *Четенето по двойки е добър начин за започване на труден урок, тъй като е по-малко конфронтационно и може да се прави в сравнително шумна стая.* То ви позволява и да включите отделни ученици в работен режим, като им обясните какво трябва да направят.
- *Концентрация във времето.* Не очаквайте трудният клас да се концентрира върху дадена задача за дълъг период от време – те не могат да задържат вниманието си за дълго върху едно и също нещо. Разделете урока на по-къси сегменти, каквито не бихте направили за по-способните класове. Трябва обаче да не забравяте, че за преминаване от фрагмент към фрагмент в урока са възможни прекъсвания, така че когато се промени темпото в един урок, имайте всичко готово за промяната (например поставете върху бюрото необходимото за следващата фаза, докато те работят по предишна фаза) и се уверете, че всичко им е ясно преди да пристъпят към следващата фаза на урока.
- *Социално инженерство.* Не допускайте недисциплинираните и агресивни юноши да седят един до друг. Намерете учениците, които могат да работят заедно, без да се нарушава урокът. Кажете на учениците как искате да са разположени в класната стая – това е вашата класна стая – и не им позволявайте сами да правят този избор. Не поставяйте агресивните ученици отпред, за да са близо до вас – това така или иначе няма ефект. Сложете ги в задната част на стаята с най-малко един много добър ученик между тях и останалата част от класа („буферна зона“). Напълнете центъра/предната част на стаята с по-мотивирани и добри ученици – това ще промени целия климат на класната стая. Понякога само един или двама ученика могат да нарушат целия урок. Споразумейте се с класния ръководител или с ръководството на училището, че

тези ученици ще поставите в задната част на стаята в продължение на няколко урока. Разберете кои са агресивните юноши – изолирайте ги и се справете с тях.

- *Винаги им давайте домашна работа.* Повечето ученици от трудния клас не са мотивирани да я направят, но поощрете тези, които ще я изготвят.

ЛИТЕРАТУРА

- Димитрова, Е. (2007). Социалнопсихологични аспекти на трудния ученически клас. *Българско списание по психология*, 2, 62-80.
- Димитрова, Е. (2011). Социални полета на агресивни прояви в трудния ученически клас. Автореферат за присъждане на образователната и научна степен „Доктор“.
- Димитрова, Е. (2019). Учителят като обект на агресия в трудния ученически клас. *Психологични изследвания*, 22(1), 169-184.
- Зографова, Й., А. Христова, Д. Бакалова, Е. Димитрова, В. Недева-Атанасова (2020). *Програма за превенция и интервенция на агресията и насилието в училище*. София: Издателство на МОН.
- Иванов, И. (2005). *Мениджмънт на ученически класове*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Журавлева, Т., М. Гнатюк, О. Михайлов, Е. Палагина, Е. Цымбал (2011). „Методические рекомендации (алгоритм) психолого-педагогической работы в трудном классе: профилактика агрессии в детском коллективе“. www.cpsy.ru (посетена на 01.07.2022 г.)
- Панталеева, К., О. Кузнецова (2015). Особенности групповой культуры "трудных" классов. В сборнике: *Психология и современный мир. Материалы Всероссийской научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых*. Архангелск, 227-230.
- Румянцева П., А. и Микляева (2006). *Трудный класс – диагностическая и коррекционная работа*. Санкт-Петербург: Речь.
- Blum, P. (2006). *Surviving and Succeeding in Difficult Classrooms*. London: Routledge.
- Forsith, D., (2006). *Group Dynamic*. London: Thomsan Learning.
- Olsen, J. (1997). *Managing the Classroom Gambits: Working in Difficult Classes in Schools*. Australia: Goanna Print Pty Ltd.
- Rodgers, B. (2006). *Cracking the Hard Class*. London: Paul Chapman Publishing.

ПРОМЕНИ В АКАДЕМИЧНАТА МОТИВАЦИЯ И ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ НА УЧЕНИЦИ ОТ ГОРНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ ПРИ ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕ

проф. д.пс.н Йоана Димитрова Янкулова
СУ „Св. Кл. Охридски“

д-р Десислава Пламенова Петрова
Телерик Академия ООД, гр. София

Айсен Вели Асан, Дебора Стелиан Стоева, Евгения Пауновска, Илайза Гришева Костова, Инна Георгиева Кирова, Микаела Сребринова Хаджиева, Силвия Иванова Иванова
студенти от специалност Психология в СУ „Св. Кл. Охридски“

Йоана Янкулова, Десислава Петрова, Айсен Асан, Дебора Стоева, Евгения Пауновска, Илайза Костова, Инна Кирова, Микаела Хаджиева и Силвия Иванова. ПРОМЕНИ В АКАДЕМИЧНАТА МОТИВАЦИЯ И ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ НА УЧЕНИЦИ ОТ ГОРНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ ПРИ ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕ

В онлайн изследване, проведено в периода февруари–март 2022 г., се проучва доколко онлайн обучението, в което са включени ученици от гимназиален клас (общо 307 души) заради пандемията от ковид-19, води до изменения в психометричните особености и факторните структури на приложените научно-изследователски инструменти. За тази цел на изследваните лица е предоставен свободен и отдалечен достъп чрез Google Forms до „Скала за академична мотивация“ (Utvær, 2016) и до кратката версия на „Въпросник за емоционалната интелигентност като черта при юноши“ (Petrides et al., 2006), адаптиран за ученици в българския образователен контекст (Петрова, 2021). Събраните данни са обработени със статистико-математически анализи (честотно разпределение, айтемен и факторен анализ), които са включени в софтуерния пакет SPSS 20.0. Получените резултати потвърждават високата надеждност на приложените инструменти и свидетелстват за специфични промени във факторните структури, които вероятно имат връзка с факта, че изследваните ученици се обучават онлайн заради пандемията от ковид-19.

Ключови думи: академична мотивация, емоционална интелигентност като черта, юноши, онлайн-обучение в условия на пандемия от ковид-19

Yoana Yankulova, Dessislava Petrova, Aysen Asan, Debora Stoeva, Evgenija Paunovska, Ilayza Kostova, Inna Kirova, Mikaela Hadzhieva, and Silvia Ivanova.
CHANGES IN ACADEMIC MOTIVATION AND TRAIT EMOTIONAL INTELLIGENCE OF ADOLESCENTS DURING ONLINE LEARNING DURING COVID-19 PANDEMIC

In an online study conducted between February and March 2022, the extent to which online training involving high school students (307 in total) due to the COVID-19 pandemic resulted in changes in the psychometric features and factor structures of the administered research instruments was examined. For this purpose, the subjects were given free and remote access via *Google Forms* to the *Academic Motivation Scale* (Utvær, 2016) and *Trait Emotional Intelligence Questionnaire – Adolescent Short Form* (Petrides et al., 2006), adapted for students in the Bulgarian educational context (Petrova, 2021). The collected data have been analyzed statistically and mathematically (frequency distribution, item- and factor analyses), which are included in the SPSS 20.0 software package. The results obtained confirm the high reliability of the instruments applied and testify to specific changes in factor structures, which are probably related to the fact that the students studied were studying online because of the COVID-19 pandemic.

Keywords: academic motivation, trait emotional intelligence, adolescents, online learning during COVID-19 pandemic

Пандемията от ковид-19 много тежко засегна не само живота на съвременните хора и общества, но значително промени и социално-образователните реалности. В тази връзка от важен изследователски интерес е да се научи повече за това, как тази ситуация се отразява върху академичната мотивация и емоционалната интелигентност на юношите, включени в онлайн обучение заради пандемията от ковид-19.

Академичната мотивация е теоретичен конструкт, с чиято помощ може да се изучават и да се обясняват процеси, свързани със стартирането, ръководството, насочването и поддържането на целево-ориентирано поведение в хода на учебния процес и самоподготовката (Brophy, 2004). Това явление може да се анализира през призмата на саморегулацията (Deci & Ryan, 1985), която протича по линия на интернализацията, като начините за тълкуването ѝ постепенно се изместват от разделението вътрешна-външна мотивация към автономна-контролирана мотивация. Установяването на това, доколко мотивацията е автономна или контролирана, е от значение за прогнозирането и постигането на по-добро управление на качеството на ученето и учебните резултати.

Академичната мотивация е вътрешно детерминирана, когато ангажирането с учебни дейности е провокирано от любопитство, познавателни интереси или нови когнитивни предизвикателства. Това позволява да се усвоят нови знания, да се формират ценни умения и компетентност, което води до нарастване

на вътрешната мотивация. Обратното, при прекалено засилен външен контрол, както и при негативна обратна връзка за личната компетентност вътрешната мотивация може значително да спадне (Deci & Ryan, 1985). Освен вътрешна, съществува и външна мотивация, която има своите разновидности съобразно особеностите на регулацията (тя може да е външна, интроецирана, идентифицирана, интегрирана, както е посочено в теорията за самодетерминацията на Е. Диси и Р. Раян). Възможни са и случаи на амотивация. Това е краен израз на външно обусловена мотивационна насоченост на поведението, която често се свързва с негативни учебни резултати (Deci & Ryan, 2000), с намерение да се прекъсне обучението и да се напусне училището (Hardre & Reeve, 2003) и може да доведе до действително отпадане (Vallerand et al., 1997).

Може да се посочи, че емоциите задълго остават в подчинена позиция спрямо разума, тъй като още в древността се приема, че само той може да контролира желанията (емоционалността). Едва през ХХ в. започва постепенното завръщане на изследователския интерес към темата за емоциите, макар че и до днес се спори дали те имат позитивна роля в психичния живот на човека, или са ирационална дезадаптация, разпиляваща жизнената енергия. Емоциите зареждат със страст, интерес, формират нови значения и смисъл, съдържат разнообразни физиологични отговори, формирани вследствие на мозъчната активност, имат външна експресия (лицева, телесна) и се обуславят от действието на различни фактори (генетични, възпитание, междуличностни отношения и др.). Емоциите са и важен компонент на емоционалната интелигентност. В науката са известни няколко модела за изследването на това явление, но в настоящото изследване се вземат предвид само идеите на К. Фърнам и Е. Петридес (Petrides et al., 2006). Според тях емоционалната интелигентност е уникална съвкупност от емоционално наситени възприятия и убеждения за консистентността и устойчивостта на определени качества, с чиято помощ могат добре да се разпознават, разбират и управляват емоциите. В създадения от тези автори теоретичен модел са разграничени петнадесет дименсии, обособени в четири отделни личностни диспозиции. По-конкретно, в диспозиция Благополучие попадат самоуважение, щастие, оптимизъм. В диспозиция Самоконтрол са обхванати емоционална регулация, управление на стреса, слаба импулсивност. Диспозиция Емоционалност се опира на възприемане и изразяване на собствените и чуждите емоции, емпатия, взаимоотношения. Диспозиция Общителност обхваща социално съзнание, управление на емоциите, асертивност (себеутвърждаване). Последната диспозиция е Други личностни дименсии, включващи приспособимост, самомотивация. В изследвания, направени в образователен контекст, са регистрирани статистически значими взаимовръзки между емоционалната интелигентност и учебното представяне (Aritzeta et al., 2016, цит. по Петрова,

2021), както и между емоционалната интелигентност като личностна черта и успеха в ученето (Mavroveli et al., 2007, цит. по Петрова, 2021). Оказва се и че проявите на емоционалната интелигентност на учениците са в пряка връзка с техните възприятия за присъствието и работата на учителя като значим за тях социален партньор. В тази връзка, когато проявяват по-висока емоционална интелигентност, учителите демонстрират по-голяма отзивчивост и внимание към потребностите на своите ученици и много по-лесно създават благоприятна работна атмосфера в класната стая (Илиева и колеги, 2014).

Целта на настоящото изследване е ориентирана към проучване на психометричните особености на приложените научноизследователски инструменти за академична мотивация и емоционална интелигентност (разглеждана като личностна черта), както и към проверка на факторните им структури в български образователни условия при онлайн обучение и пандемия от ковид-19. Допускаме, че поради сериозната промяна в социално-образователните обстоятелства заради ковид кризата, ще има промени във факторните структури. Очакваме и да се потвърди добрата вътрешна консистентност на използваните инструменти. Съобразно целта на изследването и с оглед необходимостта от емпирична верификация на предварително формулираните хипотези са извършени статистико-математически анализи (честотно разпределение, факторни анализи, анализи за надеждност), включени в софтуерната програма SPSS 20.0.

По отношение на организацията на настоящото изследване може да се отбележи, че в периода февруари–март 2022 г. е осигурен свободен и отдалечен достъп през *Google Forms* до научноизследователски инструменти, предназначени за юноши. След обработката на събраните данни става ясно, че са обхванати общо 307 души, сред които преобладават момчетата (179, или 58,3%) в сравнение с момчетата (128, или 41,7%). Повечето изследвани лица са ученици на възраст 14–16 години (194, или 63,2%) в сравнение с тези, които са на 17–18 години (113, или 36,8%). Според населеното място повечето от участниците са извън София (243, или 79,2%), отколкото от София (64, или 20,8%). Сравнително равен е броят на изследваните лица от средни (155, или 50,5%) и от други училища (профилирани и професионални гимназии) (152, или 49,5%). Повечето ученици са от 9. клас (122, или 39,7%), следвани от тези в 11. клас (100, или 32,6%) и накрая са тези, които се обучават в 10. клас (85, или 27,7%). Преобладават участниците с успех над отличен 5,50 (145, или 47,2%), следвани от тези с успех от 4,50 до 5,50 (117, или 38,1%) и най-малко са тези с успех под 4,50 (45, или 14,7%). В рамките на училището преобладават извънкласни дейности, различни от спорт (49, или 87,5%) за разлика от тези, които са свързани със спорт (7, или 12,5%). Малко по-голям е броят на извънкласните дейности, които се осъществяват извън училището и са свързани със спорт (62, или 51,2%), отколкото различните от спорт (59, или 48,8%).

За изследване на особеностите на академичната мотивация на учениците е приложена Скалата за академична мотивация, разработена в съзвучие с научните идеи на Е. Диси и Р. Раян (Deci & Ryan, 1985). Оригиналната скала съдържа 28 твърдения, разпределени в седем подскали, с чиято помощ може да се изучават три вида вътрешна мотивация (знание, постижения, стимулация), три вида външна мотивация (идентифицирана, интроецирана, външна), както и амотивация (Vallerand et al., 1992, 1993). В настоящото изследване се използва версията от 2016 г. (Utvær & Haugan, 2016). При предходни изследвания с юноши (Grouzet, Otis, & Pelletier, 2006) и със студенти (Can, 2015) е установена висока надеждност на скалата, а получените коефициенти на вътрешна консистентност варират между $\alpha=0,62$ и $\alpha=0,86$. Настоящото изследване, проведено с български ученици, които се обучават онлайн в условията на пандемия от ковид-19, също потвърждава високата надеждност на този изследователски инструмент ($\alpha=0,86$).

Направеният факторен анализ показва, че общият коефициент на адекватност на извадката (*Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy* – КМО) и тестът на Бартлет за сферичност (*Bartlett's test*) разкриват добри условия за адекватно интерпретиране на формираната факторна структура на скалата при равнище на значимост под 5% (КМО=0,918; $p=0,000<0,05$). Установява се и че най-ниският индивидуален коефициент на извадкова адекватност е 0,864 ($>0,5$): това дава основание да се премине към анализ без предварително отстраняване на твърдения. Тъй като установените коефициенти на корелация са $>0,3$, което означава, че факторите не са изолирани, а взаимосвързани, приложиме скосена ротация (*Promax*). В резултат на това в български условия се получава 4-факторно решение, което се различава от оригиналната 7-факторна структура (Vallerand et al., 1992; 1993; Utvær & Haugan, 2016). Установеният процент на обяснена вариация е 55,8% и свидетелства за добра структурна валидност на скалата.

Таблица 1. Корелационна матрица на факторите на академичната мотивация

	Фактори			
	1	2	3	4
AM22	0,987	0,001	-0,150	-0,117
AM8.	0,838	-0,199	0,106	0,040
AM15	0,772	-0,077	0,060	0,109
AM17	0,727	0,054	-0,024	0,051
AM10	0,710	-0,023	0,060	-0,097
AM1	0,693	-0,096	-0,083	-0,131
AM24	0,394	0,340	0,063	0,133
AM18	-0,071	0,858	-0,038	-0,124
AM11	-0,067	0,729	0,103	-0,073

AM27	0,016	0,713	-0,315	0,105
AM25	-0,040	0,711	0,067	-0,050
AM4.	-0,136	0,670	0,134	0,106
AM20	-0,151	0,653	0,070	-0,164
AM23.	0,167	0,468	0,111	0,217
AM3	0,349	0,401	-0,364	0,098
AM7	0,284	0,393	0,050	0,074
AM21	0,231	0,376	0,340	-0,004
AM13	0,036	-0,262	0,838	0,061
AM9	-0,295	0,141	0,796	-0,019
AM2	-0,103	0,165	0,700	-0,032
AM6	0,159	-0,070	0,656	0,123
AM16	0,193	-0,125	0,648	-0,018
AM14	0,203	0,240	0,350	-0,112
AM28	0,339	0,329	0,341	-0,029
AM5	0,264	-0,240	0,052	-0,886
AM26	0,030	0,129	-0,079	-0,881
AM12	0,021	0,194	-0,048	-0,847
AM19	-0,105	0,033	0,044	-0,799

Окончателната факторна структура включва следните самостоятелно обособени фактори. Първият фактор – „Външна мотивация“ (обединява идентифицирана регулация и външна регулация), обхваща 7 твърдения (1, 8, 10, 15, 17, 22, 24), отличава се с висока надеждност ($\alpha=0,86$) и обяснява 35% от вариацията. Примерно твърдение от този фактор е №22: „Уча, за да имам по-висока заплата в бъдеще“. Вторият фактор – Вътрешна мотивация (стимулация), съдържа 10 айтема (3, 4, 7, 11, 18, 20, 21, 23, 25, 27) и се илюстрира от примерното твърдение №25: „Уча заради върховното чувство, което изпитвам, когато чета по различни интересни предмети“. Този фактор има висока надеждност ($\alpha=0,85$) и обяснява 9,3% от вариацията. Третият фактор – Вътрешна мотивация (обединява Знания и Постижения), включва 7 айтема (2, 6, 9, 13, 14, 16, 28) и примерно твърдение е №13: „Удовлетворен/а съм, когато надминавам себе си в някое от моите постижения досега“. Този фактор също има висока надеждност ($\alpha=0,84$) и обяснява 6,6% от вариацията. Четвъртият фактор – Амотивация, съдържа само 4 айтема (5, 12, 19, 26), има висока надеждност ($\alpha=0,85$) и обяснява 5,1% от вариацията.

Във връзка с емоционалната интелигентност приложихме кратката версия на Въпросника за оценка на емоционалната интелигентност като личностна черта при юноши (*Trait Emotional Intelligence Questionnaire Adolescence Short Form – TEIQue-ASF*), преведена на български език от А. Кардашева (Кардашева, 2012). Оригиналният въпросник съдържаща 155 айтема, предназначени за юноши между 13 и 17 год., които отговарят, използвайки 7-степенна скала за

оценка (Petrides et al., 2006, цит. по Петрова, 2021) и се отличава с висока надеждност ($\alpha=0,86$). В изследване в българската образователна среда (Петрова, 2021) е апробирана съкратена версия, съставена от 30 твърдения, предназначени за изследване на юноши, които обаче отговарят с помощта на 5-степенна скала за оценка. В хода на това изследване е регистрирана висока вътрешна консистентност на съкратената верия с 30 твърдения.

За да се научи повече за факторната структура на въпросника за оценка на емоционалната интелигентност като личностна черта, е направен факторен анализ. Получените резултати показват, че общият коефициент на извадкова адекватност (КМО) и тестът на Бартлет за сферичност разкриват добри условия за адекватно интерпретиране на формираната факторна структура на въпросника при равнище на значимост под 5% (КМО=0,852; $p=0,000<0,05$). Най-ниският индивидуален коефициент на извадкова адекватност е 0,515 ($>0,5$), което позволява да се премине към анализ, без предварително да се отстраняват твърдения. Тъй като установените коефициенти на корелация са $>0,3$ (между фактор 1 и фактор 3, както и между фактор 2 и фактор 3), което означава, че факторите не са изолирани, а взаимосвързани, приложихме скосена ротация (*Promax*). След извършването ѝ се обособиха 4 самостоятелни фактора, които заедно обясняват 44% от вариациите (Таблица 2).

Таблица 2. Корелационна матрица на факторите на емоционалната интелигентност като личностна черта

	Фактори			
	1	2	3	4
EQ15	0,661	0,243	-0,082	-0,070
EQ29	0,649	0,235	-0,071	0,073
EQ24	0,641	-0,130	0,344	-0,038
EQ30	0,595	-0,053	-0,229	0,057
EQ9	0,586	-0,010	0,196	-0,103
EQ27	0,582	-0,078	0,104	0,216
EQ21	0,534	-0,032	0,154	0,297
EQ20	0,510	-0,070	0,466	-0,054
EQ6	0,348	0,004	0,268	0,263
EQ7[R]	-0,014	0,708	-0,101	0,048
EQ8[R]	0,222	0,627	-0,025	0,038
EQ2[R]	-0,226	0,596	-0,003	0,397
EQ14[R]	0,345	0,594	-0,043	-0,146
EQ4[R]	0,130	0,566	0,025	-0,139
EQ22[R]	-0,261	0,533	0,182	0,003
EQ10[R]	0,264	0,489	-0,127	0,058
EQ12[R]	0,261	0,480	0,227	-0,155

EQ13[R]	-0,126	0,344	0,309	0,043
EQ3	0,241	-0,110	0,605	0,085
EQ1	0,075	-0,178	0,553	0,060
EQ16[R]	-0,100	0,242	0,539	0,108
EQ5[R]	0,150	0,099	0,526	-0,160
EQ18[R]	0,114	0,222	0,502	-0,066
EQ28[R]	-0,352	0,365	0,497	-0,012
EQ25	-0,216	-0,084	0,332	0,265
EQ17	0,286	0,094	-0,227	0,656
EQ11	0,313	-0,011	0,076	0,602
EQ23	-0,011	-0,197	0,128	0,549
EQ26[R]	-0,088	0,325	0,045	0,433

Окончателната факторна структура на Въпросника за оценка на емоционалната интелигентност като личностна черта при юноши включва следните фактори.

Първият фактор – Благополучие (и справяне със стрес), се отличава с висока надеждност ($\alpha=0,83$), има 9 айтема (6, 9, 15, 20, 21, 24, 27, 29, 30), а процентът на обяснена вариация е 23,6%. Примерно твърдение от този фактор е №27: „Вярвам, че нещата в моя живот ще се наредят добре“. Вторият фактор – Самоконтрол, също има висока надеждност ($\alpha=0,78$), включва 9 твърдения [2(O), 4(O), 7(O), 8(O), 10(O), 12(O), 13(O), 14(O), 22(O)]. Примерно твърдение от този фактор е №4(O): „Намирам за трудно да овладее емоциите си, като това се засилва още повече в ситуацията на ковид“. Третият фактор – Общителност и мотивация (мотивация, изразяване на емоции, взаимоотношения), има висока надеждност ($\alpha=0,64$) и обяснява 5,9% от вариацията. Този фактор включва 7 айтема (1, 3, 5(O), 16(O), 18(O), 25, 28(O)) и примерно твърдение е №28(O): „Понякога бих искал/а да имам по-добри взаимоотношения с моите родители“. Четвъртият фактор – Емоционалност (емпатия, управление на емоциите), има умерена надеждност ($\alpha=0,5$), съдържа само 4 айтема (11, 17, 23, 26(O)) и обяснява 5,4% от вариацията. Примерно твърдение от този фактор е №17: „Мога да се поставя на мястото на другия и да преживея емоциите му“.

Въз основа на получените резултати може да се направят следните изводи. Потвърдена е високата надеждност на Скалата за академична мотивация и е постигнато 4-факторно решение. Макар че някои от факторите запазват своята самостоятелност (както е в оригиналния вариант), при други се наблюдават изменения. Например подскала Вътрешна мотивация (стимулация), както и Амотивация се запазват самостоятелно, докато аспектите на Вътрешната мотивация, свързани със знания и постижения, се обединяват в един фактор. Отделните аспекти на външната мотивация, свързани с идентифицирана регулация и с външна регулация, се обединяват във фактора „Външна мотивация“, който е с най-голяма тежест за изследваните ученици. В

научната литература (Ryan & Deci, 2009) е добре документирано, че при външна мотивационна регулация в най-малка степен се наблюдава автономно поведение, насочвано предимно от външни фактори. Външно идентифицираната и външно интегрираната регулация, както и вътрешната мотивация се определят като автономни мотивационни видове, докато външната мотивация и външно интроецираната регулация са по-скоро контролирани. Всички мотивационни разновидности са част от общо пространство, в което протича интернализация, като се различават помежду си по това, доколко поведенческата регулация може да се интернализира, така че от външна да стане вътрешно детерминирана и добре регулирана (Rahman et al., 2021). Освен това тези мотивационни видове илюстрират различните начини, с чиято помощ човек може да овладее, да насочва и да регулира вътрешните си движещи сили и успешно да изпълнява поставените задачи.

По отношение на другия приложен в настоящото изследване инструмент – Въпросника, измерващ емоционалната интелигентност като черта при юноши, също се констатира висока надеждност. След направен фактор анализ се получава 4-факторна структура, която макар и близка до оригиналната, има специфики в български условия. Самостоятелно обособените фактори са съответно: „Благополучие“ (включва и справянето със стреса); „Самоконтрол“; „Общителност и Мотивация“ (включват Мотивация, Изразяване на емоции, Взаимоотношения) и „Емоционалност“ (обединява Емпатия и Управление на емоциите). За сравнение с изследване, проведено преди пандемията (Петрова, 2021), дименсията Мотивация попада при Благополучие, а не при Общителност, както е в настоящото проучване. Преди пандемията от ковид-19 „Емоционалност“ и „Общителност“ са включени в общ фактор.

В заключение може да се посочи, че получените резултати се отнасят само до участниците в настоящото изследване и нямат претенцията за научна общовалидност. Трябва да се отчита и че въпросникът за емоционална интелигентност като черта е предназначен за измерване на глобалното равнище на това явление. И не на последно място, смятаме, че особеностите на онлайн обучението, осъществено в условия на ковид-19, неминуемо се отразява на възприятията и на отговорите на изследваните лица. Това показва, че такива специфични феномени като академичната мотивация и емоционалната интелигентност са не само личностно обусловени, но и са в пряка зависимост от средата и промените в обстоятелствата.

ЛИТЕРАТУРА

Илиева, С., Бурлянова, В. (2014). Емоционалната интелигентност и бърнаут при учители в мултикултурна училищна среда. Сб. научни доклади от VII-я Национален конгрес по психология, София (31.X.-2.XI.2014), с. 229-290.

- Кардашева, А. (2012). *За емоционалната интелигентност и индивидуалните различия на българите*. София: Ковачев.
- Петрова, Д. (2021). Непубликуван дисертационен труд на тема: Подходи към ученето и емоционална интелигентност при юноши. СУ „Св. Кл. Охридски.
- Янкулова, Й. (2016). *Педагогическа психология*. София: Парадигма.
- Aritzeta, A., Balluerka, N., Gorostiaga, A., Alonso-Arbiol, I. et al. (2016). Classroom emotional intelligence and its relationship with school performance. *European Journal of Education and Psychology*, 9, 1-8.
- Brophy, J. (2004). *Motivating Students to Learn* (2nd ed.). Abingdon-on-Thames: Routledge.
- Can, G. (2015). Turkish version of the Academic Motivation Scale. *Psychological Reports*, 116(2), 388–408.
- Deci, E. L. & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-determination in Human Behavior*. New York, NY: Plenum.
- Deci, E. L. & Ryan, R. M. (2000). The ‘what’ and ‘why’ of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268.
- Grouzet, F. M. E., Otis, N. & Pelletier, L.G. (2006). Longitudinal cross-gender factorial invariance of the Academic Motivation Scale. *Structural Equation Modeling*, 13(1), 73–98.
- Hardre, P.L. & Reeve, J. (2003). A motivational model of rural students’ intentions to persist in, versus drop out of, high school. *Journal of Educational Psychology*, 95(2), 347–356.
- Mavroveli, S., Petrides, K. V., Rieffe, C., Bakker, F. (2007). Trait emotional intelligence, psychological well-being and peer-rated social competence in adolescence. *British Journal of Developmental Psychology*, 25(2), 263-275.
- Petrides, K. V., Sangareau, Y., Furnham, A., & Frederickson, N. (2006). Trait emotional intelligence and children’s peer relations at school. *Social Development*, 15, 537-547.
- Rahman, M. H. A. & Dey, M. S. (2021). Investigating the mediating role of online learning motivation in the COVID-19 pandemic situation in Bangladesh. *Journal of Computer Assisted Learning*, 37(6), 1513-1527.
- Utvær, B. K. S. & G. Haugan (2016). The Academic Motivation Scale: Dimensionality, Reliability, and Construct Validity Among Vocational Students. *Nordic Journal of Vocational Education and Training*, 6(2), 17–45.
- Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., Blais, M. R., Brière, N. M., Senècal, C. & Vallières, E. F. (1992). The Academic Motivation Scale: A measure of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education. *Educational and Psychological Measurement*, 52(4), 1003–1017.
- Vallerand, R. J., Pelletier, L. G., Blais, M. R., Brière, N. M., Senècal, C. & Vallières, E. F. (1993). On the assessment of intrinsic, extrinsic, and amotivation in education: Evidence on the concurrent and construct validity of the Academic Motivation Scale. *Educational and Psychological Measurement*, 53(1), 159–172.

Vallerand, R. J., Fortier, M. S. & Guay, F. (1997). Self-determination and persistence in a real-life setting: Toward a motivational model of high school dropout. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72(5), 1161–1176.

ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ ОТНОШЕНИЕТО КЪМ УЧЕНОТО И ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ НА ЮНОШИ ПО ВРЕМЕ НА ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕ

проф. д.пс.н Йоана Димитрова Янкулова
СУ „Св. Кл. Охридски“

д-р Десислава Пламенова Петрова
„Телерик Академия ООД“, гр. София

**Айсен Вели Асан, Дебора Стелиан Стоева, Евгения Пауновска, Илайза
Гришева Костова, Инна Георгиева Кирова, Микаела Сребринова Хаджиева,
Силвия Иванова Иванова**

студенти от специалност Психология в СУ „Св. Кл. Охридски“

Йоана Янкулова, Десислава Петрова, Айсен Асан, Дебора Стоева, Евгения Пауновска, Илайза Костова, Инна Кирова, Микаела Хаджиева и Силвия Иванова. ВЗАИМОВРЪЗКА МЕЖДУ ОТНОШЕНИЕТО КЪМ УЧЕНОТО И ЕМОЦИОНАЛНАТА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ НА ЮНОШИ ПО ВРЕМЕ НА ОНЛАЙН ОБУЧЕНИЕ

Проведено е онлайн проучване в периода февруари–март 2022 г., в чийто ход са изследвани взаимовръзките между отделните компоненти на отношението към ученето и на емоционалната интелигентност като черта при юноши. Проверени са психометричните особености и факторните структури на 2 инструмента: Въпросник за отношението към ученето (Entwistle & Ramsden, 1983) и Въпросник за оценка на емоционалната интелигентност като личностна черта при юноши (Petrides et al., 2006, цит. по Петрова, 2021), на които се отговаря с помощта на 5-степенна Ликертова скала. В настоящото изследване са обхванати 307 юноши от 9., 10. и 11. клас, които се обучават онлайн заради пандемията от ковид-19. Във връзка с обработката на събраните данни са проведени статистико-математически анализи (честотно разпределение, средни стойности, айтемен, факторен и корелационен анализ), които са част от специализирания софтуер SPSS 20.0. В резултат на това е регистрирана висока надеждност на приложените инструменти, както и промени във факторните структури, получени в български условия. Установени са и слаби и положителни корелации между отношението към ученето и емоционалната интелигентност като черта. Получените резултати вероятно се дължат и на спецификата на онлайн обучението, което протича на фона на ковид кризата, и със сигурност може да послужат като повод за допълнителни размисли за подобряване на учебния процес не само в традиционните учебни условия, но и при неочаквани промени (от типа на ковид-19).

Ключови думи: отношение към ученето, емоционална интелигентност като черта, юноши, онлайн обучение в условия на пандемия от ковид-19

Yoana Yankulova, Dessislava Petrova, Aysen Asan, Debora Stoeva, Evgenija Paunovska, Ilayza Kostova, Inna Kirova, Mikaela Hadzhieva, and Silvia Ivanova.
RELATIONSHIP BETWEEN LEARNING ATTITUDES AND EMOTIONAL INTELLIGENCE OF ADOLESCENTS DURING ONLINE LEARNING

An online study was conducted between February and March 2022 to investigate the relationships among different components of attitudes towards learning and emotional intelligence as a trait in adolescents. The psychometric properties and factor structures of 2 instruments were examined: the Attitudes Toward Learning Questionnaire (Entwistle & Ramsden, 1983) and the Trait Emotional Intelligence Questionnaire – Adolescent (TEIQUE-AF) (Petrides et al., 2006, as cited in Petrova, 2021), which were answered using a 5-point Likert scale. The present study included 307 adolescents in grades 9, 10, and 11 who are online learners because of the COVID-19 pandemic. Statistical and mathematical analyses (frequency distributions, means, averages, factor, and correlation analyses) were performed in conjunction with the SPSS 20.0 specialized software to process the collected data. As a result, high reliability of the applied instruments was registered, as well as changes in the factor structures obtained in Bulgarian conditions. Weak and positive correlations between attitudes towards learning and emotional intelligence as a trait were also found. The obtained results are probably also due to the specificity of online learning, which has taken place against the background of the COVID crisis, and can certainly serve as an occasion for further reflections on improving the learning process not only in traditional learning settings, but also in unexpected changes (as the COVID-19 crisis).

Keywords: learning attitudes, trait emotional intelligence, adolescents, online learning during COVID-19 pandemic

ИЗСЛЕДВАНИ ФЕНОМЕНИ

Пандемията от ковид-19 много тежко засегна образованието и доведе до продължително затваряне на образователните институции, като ги принуди бързо да преминат към онлайн режим на работа. Тази внезапно настъпила промяна се отрази доста неблагоприятно на учениците. Именно поради това е много важно да се научи повече за отношението им към обучението в онлайн среда в условията на ковид-19 и каква е връзката с емоционалната интелигентност (като черта) в българската образователна среда.

Отношението към ученето е в основата на съзнателната лична позиция и субективните възприятия за важните моменти, свързани с организацията, провеждането и участието в учебния процес. По-конкретно става дума за организация на учебната работа, начини на преподаване на новото знание и прилагането му в практиката, ясни цели и стандарти на учебната работа и самоподготовка, учебна натовареност, възможности за създаване, развитие и обогатяване на социалните контакти, получаване на образователна помощ и подкрепа (Янкулова, 2016а).

Емоциите съпровождат практически всяка дейност на човека и това ги превръща в един от главните механизми за вътрешна регулация на психичната дейност и поведението. Те са и в основата на енергетичната мобилизация на организма, изпълняват стабилизираща функция, съдействат за прогнозиране на поведението въз основа на съхранените паметови следи, активно участват в изработването на емоционален отговор. Благодарение на натрупания през годините емоционален опит човекът може адекватно да отговори на външните предизвикателства, значително по-бързо да се адаптира и успешно да се справи, дори когато има голям недостиг на време и на информация. Емоциите изпълняват изключително важни комуникативни и социални функции и с това допринасят за повишаване на емоционалната интелигентност. Освен това те подпомагат усилията на хората да създават благоприятни междуличностни връзки и успешно да преодоляват потенциално опасни социални сблъсъци (Янкулова, 2016б).

Темата за емоциите и емоционалната интелигентност се проучва отдавна в психологическата наука и практика на основата на различни теоретични модели. В настоящото изследване се вземат предвид само идеите на К. Фърнам и Е. Петридес, в чийто теоретичен модел се посочва, че емоционалната интелигентност е съвкупност от емоционално наситени възприятия и убеждения за консистентността и устойчивостта на качествата, с чиято помощ могат да се управляват емоциите. По-конкретно, става дума за важни фактори като: Благополучие (самоуважение, щастие, оптимизъм); Самоконтрол (емоционална регулация, управление на стреса, слаба импулсивност); Емоционалност (възприемане и изразяване на собствените и чуждите емоции, емпатия, взаимоотношения); Общителност (социално съзнание, управление на емоции, асертивност/себеутвърждаване) и Други личностни дименсии (приспособимост, самомотивация) (Кардашева, 2012, цит. по Петрова, 2021).

МЕТОДОЛОГИЯ И НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ИНСТРУМЕНТАРИУМ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Целта на настоящото изследване е проучване на взаимовръзките между отношението към ученето и проявите на емоционалната интелигентност като черта при юноши, включени в онлайн обучение в обстановка на ковид-19. За постигане на тази цел са приложени два научноизследователски инструмента,

чиито психометрични характеристики и факторна структура са обект на проверка. В тази връзка се допуска, че те ще се отличават с висока надеждност, а факторните структури вероятно ще претърпят известни промени, тъй като се прилагат в българския социално-образователен контекст и в условията на онлайн обучение и заплахата от ковид-19. Освен това се очаква, че ще има положителна и умерена по сила корелация между отделните дименсии на отношението към ученето и тези на емоционалната интелигентност като черта сред изследваните юноши.

Съобразно основната цел на изследването са формулирани две задачи, които са свързани с проверка на: (1) психометричните особености и факторните структури на приложените инструменти, и (2) наличие на статистически значими взаимовръзки между компонентите на отношението към ученето и на емоционалната интелигентност (като черта), както и на тяхната посока и сила.

За реализирането на водещата изследователска цел е направено онлайн проучване в периода февруари–март 2022 г. с представени в Google Forms въпросници. За попълването им е предоставен свободен и отдалечен достъп на ученици от 9., 10. и 11. клас, които се обучават дистанционно заради ковид-19 и желаят доброволно да участват. Обобщените данни показват, че са обхванати общо 307 души, като сред тях преобладават момичетата (179, или 58,3%) в сравнение с момчетата (128, или 41,7%). Повече са участниците на възраст 14–16 години (194, или 63,2%) в сравнение с тези, които са на 17–18 години (113, или 36,8%). Според населеното място повечето от изследваните лица са извън София (243, или 79,2%), отколкото от София (64, или 20,8%). Сравнително равен е броят на учениците от средни (155, или 50,5%) и от други училища (профилирани и професионални гимназии) (152, или 49,5%). Повечето от тях са от 9. клас (122, или 39,7%), следвани от тези в 11. клас (100, или 32,6%) и накрая са тези от 10. клас (85, или 27,7%). Преобладават респондентите с успех над отличен 5,50 (145, или 47,2%), следвани от тези с успех от 4,50 до 5,50 (117, или 38,1%) и най-малко са тези с успех под 4,50 (45, или 14,7%). В рамките на училището доминират дейностите, различни от спорт (49, или 87,5%) за разлика от тези, които са свързани със спорт (7, или 12,5%). Малко по-голям е броят на извънкласните дейности, които се осъществяват извън училището и са свързани със спорт (62, или 51,2%), отколкото различните от спорт дейности (59, или 48,8%).

За обработката на събраните данни са направени статистико-математически анализи (честотно разпределение, средни стойности, айтемен, факторен, корелационен анализ), включени в компютърната програма SPSS 20.0.

За целите на изследването са използвани два изследователски инструмента. С помощта на единия от тях – Въпросник за отношението към ученето (*Course Perception Questionnaire* – CPQ) (Entwistle & Ramsden, 1983) се описват и изучават консистентните различия в начините, по които обучаваните проявяват

съзнателното си отношение към ученето в съответната образователна среда. Оригиналният въпросник съдържа 40 твърдения, на които изследваните лица отговарят с помощта на 5-степенна Ликертова скала от „напълно несъгласен“ до „напълно съгласен“. Тези 40 твърдения са разпределени в осем фактора, като всеки от тях се отличава с висока надеждност, а именно: Формални методи на преподаване ($\alpha=0,70$); Ясни цели и стандарти ($\alpha=0,76$), Учебна натовареност ($\alpha=0,80$), Професионална релевантност ($\alpha=0,78$), Добро преподаване ($\alpha=0,67$), Свобода в ученето ($\alpha=0,72$), Отвореност към учещите ($\alpha=0,70$), Социален климат ($\alpha=0,65$). В този вид въпросникът е преведен и адаптиран в българския академичен контекст, като са запазени всичките 40 твърдения от оригинала (Янкулова, 2014). В по-късно изследване с ученици (Петрова, 2021) от тези 40 твърдения са отстранени или редактирани 12 и така е съставен съкратен вариант с 28 твърдения, апробиран и пригоден за българските юноши. Така съставеният вариант се отличава с висока вътрешна съгласуваност ($\alpha=0,795$), а окончателната му факторна структура се състои от четири фактора: Отвореност към учениците и свобода в ученето (10 твърдения); Учебна натовареност (7 твърдения); Качество на преподаване, ясни цели и стандарти (7 твърдения), Социалнопсихичен климат (4 твърдения). Установените коефициенти алфа на Кронбах за отделните фактори варират от $\alpha=0,6$ до $\alpha=0,88$, което потвърждава възможността за успешно прилагане на тази съкратена версия с 28 твърдения в българска училищна среда. За целите на настоящото изследване е използван именно този съкратен вариант на Въпросника за отношението на учениците към ученето.

Другият инструмент, предоставен на изследваните лица, е съкратена версия на Въпросника за оценка на емоционалната интелигентност като личностна черта при юноши (*Trait Emotional Intelligence Questionnaire Adolescence Short Form – TEIQue-ASF*) (Petrides et al., 2006), преведана на български език от А. Кардашева (Кардашева, 2012). Оригиналният въпросник съдържа 155 айтема и е предназначен за юноши между 13 и 17 години. При изследване с ученици (Петрова, 2021) е предложена поредица от 30 твърдения, апробирана за българския училищен контекст. На зададените въпроси изследваните лица отговарят с помощта на 5-степенна Ликертова скала (от „напълно несъгласен“ до „напълно съгласен“), която се различава от оригинално заложената 7-степенна скала. Това е направено предвид факта, че изследваните ученици попълват и други въпросници, които са включени в настоящото изследване, и за да ги улесним максимално, навсякъде въведохме 5-степенна скала за оценка.

РЕЗУЛТАТИ

За постигане на формулираната цел, за успешно решаване на поставените научноизследователски задачи и за надеждна проверка на хипотезите направихме

айтемен и факторен анализ. Айтемният анализ показва, че Въпросникът за отношение към ученето (с 28 твърдения) се отличава с висока надеждност ($\alpha=0,82$). След изчисляването на коефициентите на извадкова адекватност се регистрира, че техните стойности са високи за всички променливи. Това означава, че те осигуряват благоприятни условия за прилагане на факторен анализ¹. Общият коефициент на извадкова адекватност ($KMO=0,882$; $p=0,000<0,05$) показва добри условия за извършване на факторен анализ спрямо събраните данни. При равнище на значимост 5%, тестът на Бартлет за сферичност показва, че корелационната матрица не е единична, т.е. корелационните коефициенти в нея са статистически значими. Освен това те са $>0,3$, което означава, че факторите не са изолирани, а взаимосвързани. След приложена скосена ротация (*Promax*) се получава 4-факторно решение, което обяснява 51,2% от вариацията, а това означава добра структурна валидност на съкратения вариант на въпросника, предназначен за изследване на юноши. В окончателната му факторна структура самостоятелно се обособиха следните фактори: Отвореност към учениците и свобода в ученето (ОУСУ); Учебна натовареност (УН); Качество на преподаването, ясни цели и стандарти (КПЯЦС); Социалнопсихичен климат (СПК) (Таблица 1).

При изчисляването на средните стойности (Таблица 2) се установява, че от най-важно значение за изследваните ученици, включени в онлайн обучение в условията на ковид-19, е Социалнопсихичният климат, следван от Качество на преподаването, ясни цели и стандарти, Учебна натовареност, а накрая е Отвореност към учениците и свобода в ученето.

След извършване на айтемен анализ на Въпросника за оценка на емоционалната интелигентност като личностна черта при юноши е констатирана висока надеждност ($\alpha=0,86$). Направен е и факторен анализ, който обособява 4 самостоятелни фактора²: Благополучие (и справяне със стреса), Самоконтрол; Общителност и мотивация (мотивация, изразяване на емоции, взаимоотношения), Емоционалност (емпатия, управление на емоциите), които заедно обясняват 44% от вариацията. След изчисляването на средните стойности се оказва, че най-важно за изследваните лица е Благополучието, следвано от Емоционалността, Самоконтрола, а накрая е Общуването и мотивацията (Таблица 3).

---

¹ Всички 28 твърдения участват за цялостна оценка на отношението на ученето, но във факторния анализ са включени само 26 от тях. Останалите два – айтеми 1 и 12, са отстранени, защото айтем 1 не попада с достатъчно високо тегло при никой от факторите, а айтем 12 се разпределя с еднаква тежест при 2 фактора.

² Повече подробности за резултатите от направения факторен анализ и финалната факторна структура на Въпросника за оценка на емоционалната интелигентност като личностна черта при юноши може да се прочете в публикацията на Янкулова и др. в този Сборник.

Таблица 1. Ротирана факторна матрица на айтемите на отношението към ученето

Фактори	Айтеми	Бр. ай-теми	% обяс-нена вариация	α на Крон-бах	Примерно твърдение
1. Отвореност към учениците и свобода в ученето ¹	16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28	10	27,24%	0,888	20. В нашето училище има възможност да учим по начин, съответстващ на индивидуалните ни предпочитания.
2. Учебна натовареност	7, 8, 9, 10, 11, 2, 4, 13	8	12,34%	0,813	7. Учебната натовареност в това училище е твърде голяма.
3. Качество на преподаването, ясни цели и стандарти	3, 5, 6, 14, 15	5	6,11%	0,759	6. От самото начало учителите изясняват какво точно ще изискват от учениците.
4. Социалнопсихичен климат	25, 26, 27	3	5,54%	0,721	27. В училището ни има приятелска атмосфера, а това помага на учениците да се опознаят по-добре.

Таблица 2. Описателни характеристики на въпросника за отношението към ученето

Фактор (бр. айтеми)	Средна (M)	Ст. отклонение (SD)	Медиана	Мода	Коефициент на асиметрия
ОУСУ (10)	3,154	0,848	3,200	3,000	-0,136
УН (8)	3,460	0,793	3,375	3,000	-0,082
КПЯЦС (5)	3,483	0,796	3,600	3,600	-0,456
СПК (3)	3,710	0,897	3,667	3,670	-0,472

Таблица 3. Описателни характеристики на въпросника за емоционална интелигентност

Фактор (брой айтеми)	Средна (M)	Ст. отклонение (SD)	Медиана	Мода	Коеф. на асиметрия
Благополучие (9)	3,869	0,758	4,000	3,890	-0,767
Самоконтрол (9)	3,433	0,791	3,444	3,890	-0,301
Общ. и мот. (7)	3,175	0,748	3,143	3,710	-0,263
Емоционалност (4)	3,558	0,731	3,750	4,000	-0,638

¹ ОУСУ (отвореност към учениците и свобода в ученето); УН (учебна натовареност); КПЯЦС (качество на преподаването, ясни цели и стандарти); СПК (социалнопсихичен климат).

За да се проучат взаимовръзките между отношението към ученето и емоционалната интелигентност като черта в юношеска възраст, направихме корелационен анализ. Получените резултати, представени в Таблица 4, свидетелстват за положителни и слаби корелационни връзки между двата изследвани феномена. Най-силната от тях е между Социалнопсихичния климат и Благополучието (и справяне със стреса) ($r=0,293$). Установена е и положителна и слаба корелация между Отвореност към учениците и свобода в ученето и Общителност и мотивация (мотивация, изразяване на емоции, взаимоотношения) ($r=0,258$). Има слаба и отрицателна корелация между Учебна натовареност и Самоконтрол ($r=-0,247$). Установихме, че Качество на преподаването, ясни цели и стандарти има слаба и положителна взаимовръзка с Благополучие ($r=0,205$), както и с Общителност и мотивация (мотивация, изразяване на емоции, взаимоотношения) ($r=0,239$). Регистрирана е слаба и положителна корелация между Социалнопсихичен климат и Общителност и мотивация (мотивация, изразяване на емоции, взаимоотношения) ($r=0,226$).

Таблица 4. Взаимовръзки между отношението към ученето и емоционалната интелигентност като черта при юноши

Отношение към ученето	Емоционална интелигентност				
	Благополучие (и справяне със стреса)	Самоконтрол	Общителност и мотивация (мотивация, изразяване на емоции, взаимоотношения)	Емоционалност (емпатия, управление на емоциите)	Глобална емоционална интелигентност
ОУСУ	0,166**	-0,114*	0,258*	-0,099	0,098
УН	-0,086	-0,247**	-0,192**	0,169**	-0,179**
КПЯЦС	0,205**	-0,045	0,239**	0,058	0,175**
СПК	0,293**	-0,054	0,226**	0,216**	0,228**

Въз основа на получените резултати от настоящото изследване могат да се направят следните изводи. Първата хипотеза напълно се потвърждава, тъй като е констатирана висока надеждност на приложените инструменти в български условия, като са регистрирани и известни промени във факторната им структура. По-конкретно, получената факторна структура на Въпросника за отношението към ученето е идентична с установената преди избухването на пандемията от ковид-19 (Петрова, 2021). А окончателната факторна структура на Въпросника за емоционалната интелигентност като черта при юноши е близка до оригиналната (съдържаща факторите Благополучие, Самоконтрол, Емоционалност, Общителност). Разликата, която се установява в настоящото изследване, е, че отделните дименсии във факторите Емоционалност и Общителност са смесени.

При изследването преди ковид-19 (Петрова, 2021) дименсията Мотивация попада при Благополучие, а не при Общителност, а в един фактор се съчетават Общителност и Емоционалност. В настоящото изследване, проведено в условията на ковид-19 и при онлайн обучение, към Благополучие се прибавя справянето със стреса, Самоконтрол се запазва като самостоятелен фактор, Общителност се обединява с Мотивация (като вътре се включват мотивация, изразяване на емоции и взаимоотношения), а Емоционалност покрива емпатия и управление на емоциите.

Във връзка с проверката на втората хипотеза са регистрирани статистически значими корелации, които обаче не са умерени, а по-скоро слаби. Въз основа на тях става ясно, че социалните връзки на учениците по време на онлайн обучението в ситуация на ковид-19 корелират с благополучието и справянето със стреса, както и с мотивацията и общуването. Отвореността към учениците и свободата в ученето са свързани положително с възможностите за мотивиране, общуване и взаимодействия с другите. При нарастването на учебната натовареност намаляват възможностите за успешен самоконтрол. А наличието на добро качество на преподаването, ясно поставени учебни цели и стандарти за учебно изпълнение и самоподготовка има положителна връзка с личното благополучие, мотивацията и добрата комуникация с ученици и учители.

В заключение може да се посочи, че получените резултати се отнасят само до непосредствено изследваната съвкупност и представляват актуален срез на образователната ситуация към момента на изследването. Без да имат претенцията за нова научна истина, те подчертават важността на социалнопсихичния климат и общуването между хората, които са в пряка връзка с постигането на лично благополучие дори и при дистанционна учебна работа в трудните условия на ковид-19.

ЛИТЕРАТУРА

- Кардашева, А. (2012). *За емоционалната интелигентност и индивидуалните различия на българите*. София: Ковачев.
- Петрова, Д. (2021). Непубликуван дисертационен труд на тема: Подходи към ученето и емоционална интелигентност при юноши. СУ „Св. Кл. Охридски“.
- Янкулова, Й. (2014). Непубликуван дисертационен труд на тема: Когнитивно-личностни детерминанти на саморегулираното учене в академична среда. София: „Св. Кл. Охридски“.
- Янкулова, Й. (2016а). *Педагогическа психология*. София: Парадигма.
- Янкулова, Й. (2016б). Взаимовръзки между ученето, афектите и кариерните предпочитания в хода на академичното обучение. В Сб. доклади от международна научна конференция „Лидерство и организационно развитие“ (с. 392-399), Китен.

- Янкулова, Й., Петрова, Д., Вели, А., Стоева, Д., Пауновска, Е., Костова, И., Кирова, И., Хаджиева, М., Иванова, С. и Цветков, П. (2022). Промени в академичната мотивация и емоционалната интелигентност на ученици от горна училищна възраст при онлайн обучение. В Сб. доклади от конференция „50 години специалност Психология в СУ“, 1-2 юни 2022 г.
- Entwistle, N., & Ramsden, P. (1983). *Understanding Student Learning*. London: Croom Helm.
- Petrides, K. V., Mikolajczak, M., Mavroveli, S., Sanchez-Ruiz, M.-J., Furnham, A., & Pérez-González, J.-C. (2016). Developments in Trait Emotional Intelligence Research. *Emotion Review*, 8(4), 335–341. <https://doi.org/10.1177/1754073916650493>

СИНДРОМЪТ НА НУНАН В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ПРАКТИКА

гл. ас. д-р Весела Св. Кръстева-Симеонова

*Катедра „Обща, експериментална, развитийна и здравна психология“
СУ „Св. Климент Охридски“*

Весела Кръстева-Симеонова. СИНДРОМЪТ НА НУНАН В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАТА ПРАКТИКА

Децата със синдром на Нунан представляват своеобразно предизвикателство за училищния психолог и за учителя. Интелектуалното развитие на децата със синдрома варира в широки граници, с преваляване случаите, обаче с лек интелектуален дефицит, както и се наблюдават някои по-чести нарушения в познавателната способност, социална и емоционална незрялост, особености в поведението, липса на добри адаптивни възможности, известна ригидност по отношение на различни аспекти от ежедневието и обучението, в съчетание с физическите особености и комплицираното соматично здраве. Всички тези особености оформя децата със синдрома като своеобразна група от ученици със специални образователни потребности, подлежаща на специфично внимание и подлагаща на изпитание професионалния опит и усет на специалистите в училище.

Ключови думи: синдром на Нунан, специални образователни потребности (СОП)

Vesela Krusteva-Simeonova. THE NOONAN SYNDROME IN PSYCHOLOGICAL-PEDAGOGICAL PRACTICE

Children with Noonan syndrome present a unique challenge to the school psychologist and the teacher. The intellectual development of children with the syndrome varies widely, with a preponderance of cases, however, with mild intellectual deficits, as well as some more frequent impairments in cognitive ability, social and emotional immaturity, behavioral peculiarities, lack of good adaptive capacities, some rigidity with regard to various aspects of daily life and learning, combined with physical features and compromised physical health. These features shape children with Noonan syndrome as a peculiar group of pupils with special educational needs, subject to specific attention and testing the professional experience and good sense of school professionals.

Keywords: Noonan syndrome, special educational needs

Синдромът на Нунан е генетично хетерогенно заболяване, което се дължи на мутации в определени гени. Генетичното естество на синдрома на Нунан вече е изяснено – автозомно-доминантно наследствено заболяване. Предаването му става главно по майчина линия. Голяма част от случаите на патология се дължат на спонтанни мутации. Известно е, че поне 10 гена са променени, за да предизвикат тази патология. Синдромът на Нунан е мултисистемно заболяване, което води до различни клинични прояви, а това от своя страна предполага мултидисциплинарен подход при обгрижването (Фаассен, 2014).

Статистически се среща в 1 случай на 1000–2500 новородени. Разпространението е между 1:1000 и 1:16 000 бебета. Синдромът на Нунан е група наследствени автозомно-доминантни заболявания, характеризиращи се с нарушение на сигналния път RAS-MAPK, което води до различни клинични прояви. Разпространението в световен мащаб се оценява на едно до две на 20 000 новородени (Russian Journal of Genetics, 2020)

Съобщава се, че, средно, се среща по-често при момчетата и е малко по-лек при тях, отколкото при момчетата. На външен вид е подобен на синдрома на Шерешевски–Търнър, което създава трудности при навременното му идентифициране (Букаева, 2016).

Състоянието е описано за пръв път през 1962 г. от детския кардиолог Жаклин Нунан, която обръща внимание на комбинацията от сърдечни дефекти с изоставане в растежа, наличие на криловидни гънки на шията и други аномалии.

Според съвременната генетика синдромът на Нунан се дължи на мутации в ген, разположен в хромозома 12. Той кодира последователността на един от протеините, които регулират клетъчния отговор към различни външни въздействия (Фаассен М.В., 2014).

Само половината от всички случаи на синдрома на Нунан се дължат на дефекти в гена, докато в останалите случаи етиологията на заболяването остава неизвестна. Мутациите се унаследяват по автозомно-доминантен механизъм, но повечето нови случаи се дължат на спонтанни зародишни генетични дефекти (Букаева, 2016).

Фамилните варианти на синдрома на Нунан обикновено се характеризират с предаване по майчина линия, тъй като засегнатите жени, за разлика от мъжете, запазват своята фертилност и способност за зачеване. Заболяването се среща при момчета и при момчетата (Смирнов, 2012).

Клиничната картина на синдрома на Нунан е много богата, тъй като болестта засяга различни здравословни аспекти:

- *Външни белези:* телесното тегло и височината при раждане като правило са нормални. Впоследствие започва физическо изоставане – на първо място изоставане в растежа се наблюдава при 25% от пациентите,

а в 85% от случаите крайният ръст не надвишава 25-ия перцентил (Tartaglia et.al., 2011). По-късно се отличават с нисък ръст (горната граница е около 150–160 см), както и наличие на криловидни гънки на шията; „обущарски“ или „птичи“ гръден кош; деформация на лакътните стави, птоза на единия или и на двата клепача, изпъкнали очи и кривогледство; широк нос с хипертелоризъм (проява на лицево-черепна малформация, при която има необичайно увеличено разстояние между орбитите); антимоноглойдни очи – състояние, при което външният очен ъгъл на окото при децата е по-ниско разположен от вътрешния очен ъгъл, увеличаване на разстоянието между очите (хипертелоризъм), торбести клепачи и гънки на кожата, покриваща вътрешния ъгъл на окото; ясна и дълбока бразда в центъра на горната устна; линията на косата, на челото и шията е ниска; ушите са по-надолу и са обърнати към тила; къдрава коса и къдрици.

- *Кожа*: промяна в цвета на кожата, петна по кожата, белези, келоидни белези, продължаващи да нарастват, доброкачествени кожни тумори и т.н.
- *Мускулни и ставни страдания*: мускулна слабост, понижен мускулен тонус; прекалена отпуснатост на сухожилията, които стабилизират ставите; патологично натрупване на лимфа в долните и в горните крайници.
- Най-често срещаните страдания на *вътрешните органи и системи*: различни сърдечни дефекти, като белодробна стеноза, дефекти на камерната преграда и други подобни аномалии; патологиите на отделителната система не са рядкост, което може да доведе до хронична бъбречна недостатъчност в напреднала възраст; половата система също е засегната, особено силно при пациентите от мъжки пол – 90% от случаите остават с крайно нарушен фертилитет. При момичетата с това заболяване този аспект от развитието е с по-слабо нарушен, като репродуктивните способности може да се запазят; разширяване на лимфните съдове в определени области на тялото, например на червата, белите дробове, тестисите; глухота, предизвикана от невросензорни нарушения; забавяне на пубертетното развитие; бъбречни заболявания, по-малък бъбрек, отсъствие на един или двата бъбрека, задържане на урина в пикочния мехур, което води до чести инфекции и възпаления; астигматизъм; нистагъм – хаотично неволеви движения на очите; чести възпаления на ухото (отит); дисфагия – затруднено преглъщане. Това е един от симптомите, които обикновено се появяват при кърмачета и създава сериозни проблеми със сученето, а в резултат на това води до недохранване и забавен растеж; проблеми с храносмилането и повръщане (Orlova et.al., 2020).
- *Когнитивно развитие* при синдрома на Нунан: обикновено е малко по-комплицирано в сравнение със здравите връстници, като понякога се

наблюдава различна степен на умствено изоставане. Хората със синдрома на Нунан обикновено запазват ниво на умствено и физическо развитие, което им позволява да извършват определени дейности.

За откриване на синдрома на Нунан се използват общ преглед, семейна анамнеза на пациента, сърдечни изследвания, генетични и цитогенетични тестове, изследват се нивата на половите и други хормони, както и се правят уринарни и генитални тестове. Диагнозата се поставя, когато типичните лицеви стигми са съчетани с 1 основна или 2 второстепенни характеристики или когато отделни лицеви стигми са съчетани с 2 основни или 3 второстепенни характеристики. Диагнозата може да се заподозре и по време на ембрионалното развитие при наличието на определени аномалии в мозъка, особено когато се комбинира с други признаци на заболяването, например сърдечносъдови малформации (Allanson, 2010).

Доброто проследяване на тези деца и юноши предполага спазването на медицинския стандарт, описващ отделните сфери, в които трябва да се съсредоточат усилията в изследванията, консултациите, лечението, профилактиката и превенцията – медицински консултации с ендокринолог, кардиолог, при необходимост нефролог, а също и с фитотерапевт, с физиотерапевт, с невролог, с гинеколог/андролог; генетично консултиране; консултация с клиничен психолог и при необходимост с психотерапевт; консултация и при необходимост работа с логопед.

Лечение е комплексно и изисква добро ниво на професионални опитност и умения.

Ако синдромът на Нунан бъде открит рано, рискът от възможни усложнения може да се предотврати или значително да се редуцира.

За съжаление обаче няма ефективни лекарства за излекуването на синдрома на Нунан. Затова всички процедури са насочени към минимизиране на симптомите и предотвратяване на усложненията.

Предвид обширните симптоми на синдрома на Нунан не съществува единотипен подход, така че се изисква участие на експертна група – на мултидисциплинарен екип.

Прогнозата за синдрома на Нунан е доста благоприятна, особено ако симптоматичните мерки – корекция на сърдечните дефекти и други аномалии – се извършват правилно и навреме. Това от своя страна предполага освен специфичната работа със съответния соматичен лекар, и възможност за осигуряване на помощ за семейството на детето и за самото дете под формата на психологични консултации и психологична подкрепа.

Семействата с дете със синдром на Нунан са в постоянно напрежение и живеят в условията на тежък стрес поради множеството придружаващи соматични

заболявания на детето. Често обзети от страховете си, те остават фокусирани единствено в опасенията си за здравето, а понякога и за живота на детето си, особено ако се налагат хирургични лечения, и така е възможно да оставят на заден план грижата за психичното развитие и емоционално благополучие на детето си.

Детето, страдащо от синдром на Нунан, се характеризира със забавяне в различна степен на психомоторното развитие. Сред причините за тази ситуация са проблеми с преглъщането на храната, мускулна слабост и слабост на ставните връзки в ставите, които пречат на движението и забавят развитието на способността за ходене в изправено положение. По-стабилното ходене при деца със синдром на Нунан започва след 2-годишна възраст.

Като цяло, част от когнитивното развитие може да се осъществява, както при техните връстници без синдрома, и заболяването да не повлияе върху интелекта. Проблемите са свързани най-вече с обхвата на речта и езика, с артикулацията. Всъщност в някои от случаите проблемите с нарушенията във физическо развитие неминуемо се отразяват и върху речево-двигателния апарат, езикова проблематика и ориентация в пространството.

За обезпечаване на добрата адаптация на децата със синдрома в учебно заведение, за подпомагане на тяхната социализация, изграждане на умения за ефективна междуличностна комуникация и засилване на чувството им за лична ефикасност добрите практики включват в протоколите си задължителна невропсихологична оценка на развитието, оценка на развитието преди постъпване в детска градина, в предучилищна група, в училище; оценка на когнитивния капацитет с акцент върху затрудненията в обучението, резултат от моторното изоставане, изпълнителната дисфункция и дефицитите във вниманието.

В случаите, когато е налице забавяне на развитието, причинено от хипотония, в допълнение към останалите терапии се предписва и физикална терапия и физиотерапия, така че детето прекарва доста време извън училищна среда, водено за тях, и затова се нуждае от допълнителна помощ за по-добра организация на учебния процес, от една страна, а от друга, за повишаване на мотивацията му за обучение.

Работата с логопед за говорното увреждане също нерядко се оказва част от плана за подпомагане на детето с Нунан, а в случаите на забавяне в невропсихичното развитие наблюдението на детето от детски психиатър е наложително.

Към добрите практики може да се отнесе и осигуряването на достъп до обучение за социални умения и програми, също така и обучение в основни умения за самопомощ във всекидневието, ако е необходимо. За съжаление понякога поради афективната нестабилност, а и заради липса на социална и емоционална зрялост се налага и контрол на разстройствата на настроението и тревожността.

Поради комплексния характер на заболяването и динамичните процеси, свързани с развитието, оценката на детето в психологичен план се препоръчва да се

прави всяка година, а ако има индикации, и по-често. Особеност тук е, че не малък процент от децата със синдром на Нунан са с интелект в рамките на ниската норма или граничен, което не е нозологична единица и не предполага така лесно да се отнесат към групата на децата със СОП и да получат съответната полагаща им се помощ. Оценката на когнитивните процеси внимание, памет, мислене, акцентирането върху затрудненията в тях, отчитането на езиковите особености и дефицит, там където те са налице, в значителна степен биха подпомогнали мотивацията за търсене и съответно очакване на специализирана помощ и подкрепа. Следователно на базата на заключенията от психолога, който ще посочи и обучителните нужди на детето, на оценката на логопеда, който ще определи нивото на развитие на езика и речта и съответните дефицити, там където те съществуват, консултационната и становището на детски психиатър биха могли да индивидуализират подхода към детето, посещаващо детска градина или училище, и при необходимост да се изготви план на обучението му.

Особеностите във външния вид са фактор, който често води до формиране на чувство на непълноценност и ниско самочувствие. Децата се чувстват некомфортно с някои от особените физически белези и това предизвиква емоционално страдание. Не са редки и подигравките, присмехът, иронията, изолацията от стана на връстниците. Тук е мястото и на училищния психолог, който, от една страна, трябва да работи с групата/класа за приемане на детето, а, от друга, и със самото дете. В някои случаи, ако детето е в по-висока степен травмирано, тревожно, подтиснато, е наложителна консултация и евентуално работа с психолог извън училището.

Ръстът е от голямо значение както за възрастните, така и за децата, а всъщност неблагоприятната комбинация нисък ръст–обучителни затруднения може да стане причина за ниско самочувствие и допълнително влошаване на училищната успеваемост при децата със синдрома. Ето защо организирането на физическото пространство около детето също е от изключително значение, за да не бъде то в позиция на непрестанно зависимия от другите или обстоятелства, а да се чувства свободно да изразява себе си и да удовлетворява своите нужди.

Синдромът на Нунан е вторият по честота синдром с вродени сърдечни пороци след синдрома на Даун. В тази връзка е изключително важно обсъждането по подходящ начин както с родителите, така и с детето какви са последствията от сърдечното заболяване по отношение на нивото на натоварване, уморяемост, естеството на физическите усилия и упражненията. Това соматично страдание налага чести консултации в специализирани клиники, хоспитализации или дори хирургични интервенции. Това предполага подготовка на детето, предоставяне на пространство спокойно да се обсъждат въпросите, които желае да зададе и темите, които се страхува само да въведе. Взема се предвид и това, че

неизбежните отсъствия от учебните занятия оказват негативно въздействие върху емоционалното състояние на детето и училищната успеваемост.

Мускулно-ставните нарушения, намаления мускулен тонус, по-голямата подвижност на ставите, в някои случаи и „жалтавост“, нестабилността на раменния и тазовия пояс и всичко това придружено в определени случаи и от гръбначни изкривявания, рефлектира в нарушена координация и моторно развитие. Те от своя страна могат да забавят възпитанието на естествените нужди, да водят до затруднения на детето да се облича само и да се обува, да откопчава и да закопчава копчета и ципове, да завързва обувки и всичко това смущава адаптацията както извън детската градина и училище, така и във всекидневието. Непохватността на детето прави впечатление и сред връстниците.

Забавеното моторно развитие се отразява и върху психомоторната координация, точността на жеста и интеграцията на процесите със зрителното възприятие, а това от своя страна се отразява на уменията на малките деца да играят определени игри, например нанизване на мъниста, игра с пластилин, редене на кубчета, сглобяване, подреждане на пъзели, конструиране, рисуване, чертаене, подчертаване, моделиране, писане.

По отношение на фината моторика увеличеният ъгъл на лакътната става, малките ръце и ниско разположеният палец водят до затруднения при противопоставянето на палец и показалец и съответно хващането, позиционирането и държането на молив. В известна степен разрешение на посоченото се намира, ако се използват допълнителни улеснения като приставки за бюро и подлакътници за столовете на добра височина, тетрадки или листове с редове, гумени маншони, които се поставят на моливите и химикалките (Taylor & Alston, 1987), а по-големите деца може да се нуждаят от лаптоп.

Сензорните нарушения са другата област, която има своите специфики. При някои деца със синдром на Нунан има страбизъм – кривогледство и/или миопия (късогледство), поради което се проследяват от детски офталмолог. Слухът може да е нарушен вследствие на отитите, при които се натрупва течност в ухото. В някои случаи има по-тежко засягане на слуха от увреждане на слуховия нерв. Това предполага и по-специфичен подход, когато се планират определени дейности в училище и в детската градина, така че да се обезпечи доброто виждане и чуване и съответно да се гарантира и разбирането.

Изоставане в говора и речевото развитие. Както вече беше посочено, двигателните нарушения, но и нарушенията на слуха в ранна възраст биха могли да са предпоставка за езикови дефицити, за артикулационни трудности и други. В тази връзка някои деца със синдром на Нунан се нуждаят от логопедична терапия от ранна възраст. Изоставането в речевото развитие от своя страна би могло да доведе и до забавено оgramотвяване.

При децата със синдрома интелектуалното развитие е в широки граници, като преобладават случаите с лек интелектуален дефицит. Отчитат се някои по-

чести нарушения в познавателната сфера: дефицити във вниманието – концентрацията и устойчивостта са намалени, а обхватът е ограничен, нарушена е консистентността на вниманието; нарушения има и в кратковременната памет; нарушена е пространствената ориентация; по отношение на мисленето някои от процесите също страдат – възможностите за обобщение, за анализ, за разграничаване на същественото/несъщественото, за извеждане на причинно-следствени връзки, самостоятелното достигане до изводи, резултата от анализиран опит. В тази връзка и се отчитат трудности в планирането, организацията и последователността. Тези затруднения рефлектират върху всички аспекти на учебния процес. Често се налагат многократни повторения на учебния материал и преговори много назад във времето, а също и адаптиране на поднесеното учебно съдържимо по достъпен за детето начин, дори това понякога да означава връщане към предишни етапи от образователния цикъл, слизване в предходни класове, парцелиране на подаденото към детето, изчистването му от детайли и подробности, използването на множество примери, нагледни средства и материали, включването на алтернативни подходи.

Деца със синдром на Нунан имат някои поведенчески и личностови особености, резултат от комплицираното им развитие и множеството соматични и психологически затруднения, съпровождащи израстването им. Като цяло са по-скоро социално незрели, нерядко с инфантилен подход в играта и заниманията, те предпочитат да играят с по-малки деца, с които се чувстват по-комфортно, по-скоро приети и по-малко подигравани, тъй като връстниците им се отнасят пренебрежително към тях, понякога и обидно, а е възможно и да ги подлагат на тормоз с подигравки и обиди по отношение на ръста им, външния им вид, някои техни неумения. Ниският фрустрационен толеранс, често като че ли немотивираното от обективни причини непримиримо, раздразнително или инатливо поведение, капризниченето, необоснованата настойчивост държат в напрежение както възрастните, така и връстниците, което е още една предпоставка да бъдат отхвърляни. Същевременно бидейки социално незрели, те са потенциално застрашени от злоупотреби и посегателства, което се подсилва като опасност и от тяхната емоционална отзивчивост, съпричастност и добронамереност.

Понякога поведението им създава трудности както на родителите, така и на учителите, тъй като те са с ригидно мислене, трудно успяват да направят бърз мисловен преход, когато е необходимо, остават често сякаш „залепнали“ за вече отминало събитие. Склонни са да повтарят непродуктивни действия, стереотипно да подреждат предмети. Те не са в състояние с лекота да преминат от една ситуация в друга, а и не са в състояние да посрещнат продуктивно новостите и промените. Ето защо промените в образователната ситуация е добре да се осъществяват с необходимото внимание и подготовка.

Предоставянето на достъпна среда, мултидисциплинарен екип с холистичен поглед към детето, следването на индивидуалните му особености, затруднения и съответно нужди, информирането на всички, които са част от всекидневието на детето, както и учителите и другите специалисти за особеностите, затрудненията, потребностите и актуалното състояние на детето са все условия, гарантиращи по-добра адаптация и развитие на детето със синдром на Нунан.

ЛИТЕРАТУРА

- Букаева, А. А., Котлукова, Н. П. и Заклязьминская, Е. В. (2016). Синдром Нунан, Вызванный мутацией в Гене. Клиническое наблюдение и обзор литературы. *Российском кардиологическом журнале*.
- Смирнов, В. В. (2012). Функциональная задержка полового развития: причины, диагностика, лечение. *Лечащий Врач*, 1, 30–34.
- Фаассен М.В. (2014). RAS-патии: синдром Нунан и другие родственные заболевания. Обзор литературы. *Проблемы эндокринологии*, 45-52.
- Allanson, J. E. (2010). Noonan syndrome. In J. C. Carey, A. Battaglia, D. Viskochil, & S. B. Cassidy (Eds.), *Cassidy and Allanson's Management of Genetic Syndromes* (3rd ed.) (pp. 569-86). Hoboken, NJ: Wiley.
- Noonan Syndrome Guideline Development Group (2010). Management of Noonan syndrome – a clinical guideline (pdf). University of Manchester: DYSCERNE. Available online. Accessed 10-1-2014.
- Orlova, A. A., Dadali, E. L., & Polyakov, A. V. (2020). Clinical and genetic characteristics of Noonan-like diseases. *Russian Journal of Genetics*, 56(5), 540-547.
- Alston, J., & Taylor, J. (1987). *Handwriting: Theory, Research and Practice*. New York: Nichols Publishing Company.
- Tartaglia, M., Gelb, B. D., & Zenker, M. (2011). Noonan syndrome and clinically related disorders. Best Practice & Research. *Clinical Endocrinology & Metabolism*, 25(1), 161-179.
- <https://portal.bio-base-international.com/hgmd/pro/mut.php?acc=CM095445>
- <https://www.noonansyndrome.org.uk/faq-education/>
- www.noonansyndrome.org;

ПРОТИВОРЕЧИВИ ТЕНДЕНЦИИ В МОТИВАЦИЯТА ПРИ ИЗБОРА НА УЧИТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ И ТРУДОВАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА УЧИТЕЛИТЕ

гл. ас. д-р Василка Златкова Баничанска
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
vasilka.banichanska@abv.bg

Василка Баничанска. *ПРОТИВОРЕЧИВИ ТЕНДЕНЦИИ В МОТИВАЦИЯТА ПРИ ИЗБОРА НА УЧИТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ И ТРУДОВАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА УЧИТЕЛИТЕ*

В доклада се анализират мотиви за избор на професията и факторите, влияещи върху мотивите при трудовата реализация на учителите. Използвани са данни както от други автори, така и от собствени изследвания. Мотивите за избор на учителската професия и трудова реализация на учителите са класифицирани като подходящи и неподходящи за професията. Анализира се и противоречивият статус на професиограмата на учителя.

Ключови думи: мотиви за избор на учителската професия; фактори, влияещи върху трудовата реализация на учителите; професиограма на учителя

Vasilka Banichanska. *CONTRADICTIONARY TRENDS IN THE MOTIVATION FOR CHOOSING THE TEACHING PROFESSION AND TEACHERS' CAREER DEVELOPMENT*

The paper analyses the motives for choosing the profession and the factors influencing teachers' motives for employment. Data from other authors as well as from own research are used. Teachers' motives for choosing the teaching profession and employment are classified as appropriate and inappropriate for the profession. The controversial status of the teacher's proffesiogram is also analyzed.

Keywords: motives for choosing the teaching profession; factors influencing the employment of teachers; proffesiogram of teachers

Учителят и учителската професия са обект на изследване от редица науки, а съществува и стремежът те да се ситуират като обект на самостоятелната наука педевтология. В предметното поле на педагогическата психология попадат проблемите за мотивите за избор на учителската професия, за трудовата мотивация и демотивация на учителите, за удовлетвореността на учителите в професията (към което спада и проблемът „прегаряне“ (бърнаут) при учителите), проблемът за професиограмата и психограмата на учителя и някои други. Във връзка с тях в специализираната литература се лансира идеята, че ефектив-

ността на работата на учителите в училищна образователна среда е детерминирана от цялостното отношение на учителите към професията. Смята се, че то се основава на два вида мотиви: мотиви за избор на учителската професия (*pre-service teachers motivation*) и мотиви при трудовата реализация на учителите (*in-service teachers motivation*, цит. по Господинов, 2018). Тези групи мотиви очертават съответно два етапа при упражняване на професията – предварителен (етап на насочване и подготовка за професионална реализация) и етап на фактическа професионална реализация. Обект на анализ в доклада са първата група мотиви.

Хората се насочват към всяка професия, включително учителската, водени от някакви мотиви. По принцип те се основават на предварителни познания за професията, придобити по стихийен или целенасочен начин, с всички рискове подобни познания да се окажат откъслечни и неточни. Така, като самостоятелен се оформя проблемът за факторите, обуславяща мотивацията за избор на учителската професия.

ФАКТОРИ, ОБУСЛАВЯЩА МОТИВАЦИЯТА ЗА ИЗБОР НА УЧИТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ

Лилия Бабакова предлага сравнително изчерпателно и еkleктично изброяване на такива фактори, смятайки, че ключова роля при ориентирането към конкретна област на работа, включително и при избора на преподавателската професия, играят способностите, интересите, ценностите, индивидуалните възможности, влиянието и мнението на околните и семейството, политическите решения, регулацията на пазара на труда, както и социалноикономическите условия, наличието на други възможности за заетост и т.н. Същевременно, специално за актуалната ситуация у нас, „сложната икономическа обстановка, многото свободни работни позиции в частния сектор се явяват предпоставка повечето висшисти с учителска правоспособност да не се насочат към областта на образованието. При добри правителствени политики, като постепенното увеличаване на заплатите на учителите, което се наблюдава през последните години, сигурността на работното място, плащането на осигуровки на база реална заплата, би могло да се въздейства върху търсенето на потенциални кадри в сферата на образованието“ (Бабакова, 2019). Към тези разсъждения можем да прибавим и такива фактори, като: личните впечатления на учениците за професията на учителите, включително и споделеното по този повод от техни съученици, семейното мнение и мнението на други хора, мнението на самите учители за професията, информацията от масмедииите, както и специализирана информация за учителската професия, търсена целенасочено (като форма на професионално ориентиране).

Не е трудно да се види, че изброените от Лилия Бабакова фактори, както и добавените към тях, са различни по характер и може да се класифицират в две големи групи – обективни и субективни, при което обективните (външните за човека) фактори се пречупват по различен начин от индивидуалното съзнание. Ето защо едни и същи обективни предпоставки (фактори) имат различна стойност за хората, предизвиквайки у тях различна мотивация за избор на учителска професия.

Така формулиран, този проблем тук не се анализира в пълнота. Трябва обаче да се подчертае значимостта на училището като такъв фактор, тъй като с него е свързана една от противоречивите тенденции при мотивацията за професията. Всекидневното и продължителното общуване на учениците с учителите в училищната образователна среда генерира изключително богати впечатления у тях за учителската професия. Ето защо тези техни впечатления може да се окачествят като фактор за информация за учителската професия с висока степен на надеждност. Подобно окачествяване обаче не съвпада с констатациите и изводите от изследванията на съществуващата през 90-те години на XX век у нас лаборатория „Проблеми на педагогическите кадри“. Според тях наистина „цялата дейност на педагога преминава пред очите на неговите питомци и се оценява от тях“, но „в много случаи учениците виждат единствено трудностите в учителския труд и по-малко положителните му страни, не схващат неговата същност и реалната му стойност“, поради което е налице „ниска осведоменост на абитуриентите за учителската професия“ (Михайлов, 1992, с. 153-154). Тази противоречива тенденция може да се преодолее единствено чрез целенасочени усилия за запознаване на учениците с различните аспекти на педагогическия труд, благодарение на което училището да се превърне в естествена лаборатория за педагогическата професия (пак там, с. 154).

НЯКОИ ОБОБЩЕНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА МОТИВИТЕ ЗА ИЗБОР НА УЧИТЕЛСКАТА ПРОФЕСИЯ

Такива характеристики са:

- Мотивите са променливи с времето: от мотиви за избор може да преминат в мотиви за оставане или мотиви за напускане на учителската професия. Освен това, наред с наличието на мотиви, съществува и феноменът „случайно попадане в професията“, който е резултат от отсъствието на мотиви.
- Констатира се „географска детерминираност“ на тяхната йерархия в индивидуалното и общественото съзнание. Например в Тайван учителската професия има висок статус, независимо че заплащането е сравни-

телно ниско (Wang, 2004). Подобна е ситуацията и в Турция, където заплатите на учителите също не са високи, но професията се възприема като респектираща и сигурна (Kılınc et al., 2012). За Австралия Ричардсън и Уот (Richardson & Watt, 2006) констатираат, че учителите осъзнават трудността на професията, както и ниското ѝ възнаграждение и статус, но въпреки това са удовлетворени от избора си. В Германия заплатите на учителите са много по-добри в сравнение с някои други професии, но престижът им в общественото съзнание е нисък (Watt et al., 2012) и т.н. (всички цитирани автори са по Бабакова, 2019; заглавията на публикациите им са представени в литературната справка накрая).

- Многобройните изследвания на проблема очертават разнообразие от мотиви за избор на учителската професия. Обективна предпоставка за това разнообразие е различният профил на изследваните лица. У нас такива са:
  - кандидат-студенти за (или студенти в) педагогическите специалности Педагогика, Предучилищна и Начална училищна педагогика (бакалавърска степен);
  - студенти от различни специалности (факултети) във висши училища, избиращи учителски профил в рамките на бакалавърската степен (подготвят се и получават учителска правоспособност по история, математика, БЕЛ, чужд език и т.н.);
  - бакалаври от различни висши училища и специалности, насочващи се към магистратура в дадено висше училище за придобиване на учителска правоспособност по същата или друга специалност;
  - бакалаври или магистри с различни базови специалности, насочващи се към системата на следдипломна квалификация за получаване на учителска правоспособност.

Всяка от тези групи кандидати има свои специфични мотиви за избор на учителската професия. Както бе посочено, те са категоризирани в две основни групи: целесъобразни (подходящи) и нецелесъобразни (неподходящи) за професията. Предложеният класификатор (названия на групите мотиви), както и конкретните формулировки на отделните мотиви, са компилация от различни автори и изследвания.

ЦЕЛЕСЪОБРАЗНИ (ПОДХОДЯЩИ) МОТИВИ

Това са група мотиви, които съответстват на същността на учителската професия – да подготвя подрастващите за живота. Такъв характер имат следните мотиви:

- Мотив „Интерес към работата с деца и юноши“ („Харесва ми да работя с деца и юноши“; „Обичам децата“; „Децата ме харесват“; „Всекидневната среща с млади хора е извор на енергия, която те поддържа млад“; „Детето живее в мен“; „Удават ми се заниманията с деца и взаимно си симпатизираме“; „Като учител ще попадна в един по различен свят от този на възрастните“; „Когато видиш радостта в детските очи, тогава ще изпиташ истинско удовлетворение от свършената работа“; „Аз съм извънредно комуникативен и умея да се разбирам с децата“ и др.).

- Мотив „Формиране на бъдещето на деца и юноши“ („Като учител ще мога да формирам определени ценности у децата и юношите“; „Работейки като учител, ще мога да въздействам на следващото поколение“; „Професията учител способства за постигането на социални промени“; „Обичам да се занимавам с деца и искам да оставя следа в техния свят, да ги науча на нещо и да им помогна за бъдещето“ и др.).

- Мотив „Засилване на социалната справедливост“ („Преподаването ще ми позволи да се боря срещу социалното неравностойно положение“; „Като учител ще мога да насърчавам младите хора в неравностойно положение да постигат повече“; „Искам да предавам своя опит и това, което съм научила, на другите хора“ и др.).

- Мотив „Социален принос“ („Като учител ще мога да допринеса с нещо за обществото“; „Със своята работа учителите правят ценен принос за обществото“; „Като учител ще мога да помогна на децата да изживеят своето невероятно приключение по най-добрия начин“).

Мотивите Интерес към работата с деца и юноши, Формиране на бъдещето на деца и юноши, Засилване на социалната справедливост и Социален принос се квалифицират от специалистите като алтруистични. Във връзка със значимостта им някои автори констатират, че „като най-успешни са се доказали тези учители, които са били водени от вътрешна необходимост да допринесат за по-добро образование на децата и които преди работата в училище са търсили начини да бъдат полезни като доброволци в работа с деца. Този неформален опит винаги е бил много силен атестат, че учителят има готовност и желание да даде максимума от себе си в името на успеха на учениците“.

Тези мотиви са интересни и с това, че визират може би най-съществената личностна характеристика на учителите – любовта и всеотдайността към децата. Тя се извежда като водеща в редица добри педагогически практики, реализирани от педагози класици. Ще си позволя да припомня например тази на полският педиатър и педагог Януш Корчак (Хенрих Голдшмид), който смята, че „възпитателят трябва да е готов да бъде педагогически роб и Пепеляшка за своите възпитаници“, а по време на нахлуването на Германия в Полша при осигурен път да емигрира и се спаси той избира трагичната съдба да остане в приюта

заедно със своите възпитаници, където загива от бомбардировките. Василий Сухомлински озаглавява един от своите трудове „Да отдадеш сърцето си на децата“. Той отправя и съвети към учителите от вида: „Ако изведете децата на разходка в гората и ги изгубите от погледа си, ако по плача или смеха не можете да познаете кое дете се смее или плаче, седем пъти помислете и тогава решете дали ставате за учител!“ В практиката си той е известен с това, че като директор всяка сутрин сам посреща децата за училище, познава всички поименно, както и бита и потребностите на всяко семейство, непосредствено след края на Втората световна война съставя индивидуални програми за грижа за нуждаещите се от помощ семейства без бащи и др. Съвременният професор, доктор по психология Шалва Амонашвили е известен с теоретичните си постановки, които са методологическа основа на *педагогиката на сътрудничеството*, издигаща като водещ принцип хуманното отношение към децата. Вероятно както за тривиалното обществено съзнание, така може би и за академичните среди ще остане неразбираем фактът, че той заменя (или по-скоро съвместява) академичната си кариера с непрестижната професия на начален учител.

Тази група мотиви се детерминира от съответни личностни качества. Те присъстват задължително в разнообразните професиограми и психограми на учителя, което е друго доказателство за тяхната целесъобразност за професията. Например в психограмата на Т.А. Юзефавичус подобни мотиви се детерминират от групата на Доминиращите професионално значими личностни качества, без които според автора е невъзможно ефективно да се извършва педагогическа дейност, а именно:

- социална отговорност; готовност на човека активно, енергично да допринася за решаването на социални проблеми;
- любов към децата (хуманизъм, доброжелателност, чувствителност, отзивчивост, внимание, искреност, учтивост и др.);
- оптимизъм (вяра в силата и възможностите за положително развитие на ученика);
- справедливост (честност, съвестност, способност за безпристрастно действие);
- общителност (педагогически такт);
- възискателност към себе си и към децата (отговорност, организираност, самокритичност, съвестност, правдивост, дисциплина, гордост, самочувствие, рационалност, скромност, инициативност, активност);
- алтруизъм (безкористна грижа за благо на другите (вж. например Най-добрите качества..., 2021).

В психограмата на лабораторията „Проблеми на педагогическите кадри“ този вид мотиви произтичат от редица личностни качества, включени в групата

Педагогическа общителност (комуникативност), например: потребност от общуване с деца, умения за съпреживяване, за съобразяване с индивидуалните им особености, да бъдат изслушвани и др. (Пенчева, 1992, с. 105).

- Мотив „Учебен опит“ („Имах добри учители като модели на поведение“; „Имах вдъхновяващи учители“; „Сблъсъкът ми с някои „учители“ – хора, които не се интересуват от работата си, а само от заплатата... Искам да помогна на деца, които са имали сблъсък с такива хора, да видят, че съществува и обратното – добри учители, които се интересуват от тях“; „За другите не знам, но аз искам да бъда учител, какъвто няхах“ и др.). Мотивът „учебен опит“ е израз на интерес към дейността преподаване, формиран в ученическите години, когато учениците са имали възможност пряко и продължително да наблюдават дейността на учителя. Тук е интересен статусът на някои учители като отрицателен пример за професионалисти.

- Мотив „Интерес към съдържанието на някаква научна област“. Изразяващите го смятат, че професията учител дава възможност за занимания с привлекателната за тях научна проблематика чрез преподаване на съответния учебен предмет в училище.

- Мотив „Унаследяване на професията“. Той е налице при студенти, произлизащи от учителски семейства. Те опознават отрано, разностранно и задълбочено учителската професия поради всекидневното непосредствено наблюдение на поведението на своите родители и техните колеги както във формални, така и в неформални ситуации. Стремешът за унаследяване на професията е мотив, който се цени във всички социални сфери.

- Нецелесъобразни (неподходящи) мотиви. Това са мотиви, които не са свързани с пряката дейност и функции на учителя, а с други, периферни характеристики на професията. Те не удовлетворяват директно основното предназначение на професията учител – да подготвя подрастващите за живота. Ето защо в такъв аспект те са конюнктурни и донякъде некоректни. Такива мотиви са от вида:

- Мотив „Сигурност в работата“ („Учителската професия предлага постоянна кариера“; „Работата на учителя е сигурна работа“; „Държавата не може без училища, включително и по време на пандемии“ и др.). Този мотив се основава на реален факт, но по характер е икономически.
- Мотив „Приемлива материална обезпеченост“ („Преподавателската дейност осигурява надежден доход“). Това е съвременен мотив за страната. Доскоро учителската заплата беше „повод за неудобство“ на учителите пред представители на други професии. Днес обаче нещата са променени в позитивна насока, като по данни на МОН актуалното състояние е:

	до 31.03.2022 г.	от 1.04.2022 г.
УЧИТЕЛ	1260 лв.	1415 лв.
СТАРШИ УЧИТЕЛ	1300 лв.	1460 лв.
ГЛАВЕН УЧИТЕЛ	1350 лв.	1516 лв.

Във връзка с този мотив интерес представляват констатациите на някои автори, че „в публичните (държавните – В.Б.) училища възможностите за материално мотивиране на учителите са сравнително ограничени. Например С. Лурмпас и А. Дакапулу посочват, че за директорите на училища в Гърция е непривично мотивирането с икономически средства (Lourmpas & Dakaroulou, 2014, р. 3362, цит. по Господинов, 2018); Д. Гулиелми и колеги пишат, че както и преди един век, учителите се сблъскват с ниски заплати и недостатъчно ресурси в училище (Guglielmi et al., 2014, цит. по Господинов, 2018). Ограничените възможности за материално мотивиране предизвикват необходимостта от използване на нематериални средства.

- Мотив „Стремеж към независимост“ („Сам съм си началник“). Това е мотив, който говори за превратни представи за професията, вероятно формирани през ученическите години. Учителят само привидно „може да прави каквото си иска в час“. За изразяващите този мотив е неизвестно, че голяма част от дейността и поведението на учителя са регламентирани от законови и подзаконовни нормативни актове, вкл. и от училищния правилник, които твърде много ограничават неговите ролеви изяви.

- Мотив „Социално въздействие“ („Хората, с които работя/уча, са на мнение, че трябва да стана учител“; „Моите приятели/семейство смятат, че трябва да стана учител“ и др.).

- Мотив „Социална приемливост“ („Родителите ми/хората одобряват тази професия“). Изразяващите този мотив кандидати следва да са наясно с факта, че принадлежността им към високопрестижната учителска професия не води автоматично до висок индивидуален престиж на отделния учител.

Мотивите Социално въздействие и Социална приемливост са външни за човека и затова може да изгубят значението си в годините на професионална реализация.

- Мотив „Работно време“ („Работното време на преподавателите дава възможност за прекарване на повече време със семейството“; „Работното време на учителя добре се съвместява със семейните отговорности“; „Като учител ще имам дълга ваканция“; „Училищните ваканции дават възможност за изпълнение на семейните ангажименти“; „Като учител ще имам кратък работен ден“; „Учителят работи само половин ден“; „Лятото си почиваш“ и др.). Мотивът малко работно време и големи ваканции е плод на невярна представа за същността на учителския труд – че работното време на учителя е само няколко часа с учениците през деня.

- Мотив „Работна мобилност“ („Учителската квалификация се признава навсякъде“; „Учителската професия ще ми позволи да избирам къде да живея“; „Преподавателската дейност ще бъде полезна за мен, когато пътувам“; „Подготовката и реализацията като учител формира качества за успешни изяви в други сфери“ и др.). Такъв мотив констатира авторите на изследване, според които „нерядко тези кандидати споделят, че като учител развиваш много професионални качества, които след това са ти полезни, независимо в коя сфера ще продължиш своя път“ (Елми, 2021). Получава се така, че „кандидатите“ ценят професионалните качества на учителя, но въобще не планират да останат до пенсионирането си в тази професия. Подобен конюнктурен мотив не е приемлив от морална гледна точка.

- Мотив „Кариера като резерва“ („Не съм сигурен/а каква кариера искам“; „Не ме приеха в специалността, която бях писал на първо място“; „Избрах специалност с преподавателска насоченост, защото нямах друг избор“; „Не бих могъл да върша нещо друго“). Този мотив говори за невярна представа за сложността на учителската професия – в общественото съзнание тя се смята като лека за придобиване и упражняване.

Конюнктурните мотиви приравняват учителската професия към форма на поминък за онези хора, които се ръководят от тях.

ИЗВОДИ

1. Първата група противоречия са във връзка с ролята на училището за функцията му на институция за качествено възпроизвеждане на собствени кадри, по-специално – формирането на интерес и нагласи у учениците спрямо учителската професия на първоначален етап на професионално ориентиране. Препоръката това да става чрез специална консултативна дейност по професионално ориентиране, включително и диагностика на индивидуалните качества, се изправя пред редица въпроси във връзка с формите и времето за реализирането ѝ. При голямата натовареност на учениците, породена от учебните програми, реализирането на такава препоръка трудно може да се постигне на практика.

2. Втората противоречива тенденция е свързана с наличието на конюнктурните мотиви у кандидатите за учители. Те нямат пряка връзка със същността на педагогическата дейност в училище и са предпоставка за некачествената ѝ реализация от такъв тип учители.

3. Трета противоречива тенденция е свързана с отсъствието на система за подбор на учителски кадри. Парадоксално е, че се полагат огромни усилия от страна на специалистите (психолози, педагози, социолози и др.) за изследване на проблемите, свързани с учителската професия, включително и изграждането

на професиограми и психограми, но резултатите от тези изследвания по принцип не се вземат предвид и те не изпълняват реално своята функция на критерий за подбор на учителски кадри. Това се изразява в следното:

- Висшите училища не прилагат селективен подбор на студенти за учителските профили. Студентите, които се насочват към учителски профили в бакалавърска степен, правят това единствено въз основа на личния си избор или случайно, без да са подлагани на никакви диагностични процедури, които да установят съответствие на индивидуалните им качества с професиограмата или психограмата на учителя.
- Училищните ръководства не прилагат допълнителни процедури при назначаването на учители – те отчитат единствено сертификата за учителска правоспособност на кандидата. Този сертификат, както и автобиографията, не могат да удостоверят доколко професионалната пригодност на даден учител съответства на професиограмата на учителя.

Посочените противоречия поставят принципния въпрос за ролята на учителската професиограма за училищната практика, както и за стойността на усилията, които специалистите полагат, за да предложат научно издържани нейни варианти. Едва ли има друга професия, в която присъствието на неподходящите за нея изпълнители да се приема като нормално явление. Пример за това е всеизвестната класификация на учителите според техния „фалшив авторитет“, в която срещаме некомпетентния учител, учителя-педант, учителя „дърдорко“, слабоволевия учител, заядливия учител, учителя-карикатура и др. (Андреев, 2001, с. 157-158). Това са названия на типажки, което говори за масовост на явлението неподходящи за професията хора.

ЛИТЕРАТУРА

- Андреев, М. (2001). *Образование и общество*. София: УИ „Св. Климент Охридски“
- Бабакова, Л. (2019). Мотивацията на студентите при избора на учителската професия. <https://www.researchgate.net/publication/336135259> MOTIVACIATA NA STUDENTITE PRI IZBORA NA UCITELSKATA PROFESIA (Посетена на 30.09.2019 г.)
- Господинов, Д. (2018). Фактори за трудовата мотивация на учителите. *Педагогически новости*, Брой 2018. <http://bit.ly/3GgQbJN> (Посетена на 19.12.2021 г.)
- Елми, Й. (2021) Професия учител. <http://bit.ly/3hEQAvq> (Посетена на 30.10.2021 г.)
- Михайлов, М. (1992). Проблеми на насочването, подготовката и следдипломното усъвършенстване на учителите. В Жекова, Ст. и др., Проблеми на професионалния труд и личността на учителя. Бургас: УИ NOVISSIMA VERBA.

- Най-добрите качества на учителя. Професионално-педагогически способности и личностни качества на учителя. (2021). bit.ly/3XVTnB6 (посетена на 01.10.2021 г.)
- Пенчева, Е. (1992). Професионално личностни структури на учителя. В Жекова, Ст. и др., Проблеми на професионалния труд и личността на учителя. Бургас: УИ NOVISSIMA VERBA.
- Учителската професия става все по-атрактивна, през последните години привлича повече кандидати. (2021). bit.ly/3EWmnjv (Посетена на 08.09.2021 г.)
- Han, J. & Yin, H. (2016) Teacher motivation: Definition, research development and implications for teachers, *Cogent Education*, 3, 1. DOI: 10.1080/2331186X.2016.1217819
- Ирек, Н., М. Kanatlar (2018). Factors Affecting EFL Teacher Motivation. *Journal of Qualitative Research in Education*, 6(2), 1-17. DOI:10.14689/issn.2148-2624.1.6c2s2m
- Kılınc, A., Watt, H.M.G. & Richardson, P.W. (2012). Factors Influencing Teaching Choice in Turkey. *Asia-Pacif Journal of Teacher Education*, 40(3), 199-226.
- Richardson, P. W. & Watt, H. M. G. (2006). Who chooses teaching and why? Proling characteristics and motivations across three Australian universities. *Asia-Pacif Journal of Teacher Education*, 34(1), 27-56.
- Wang, H.-H. (2004). Why teach science? Graduate science students' perceived motivations for choosing teaching as a career in Taiwan. *International Journal of Science Education*, 26, 113-128.
- Watt, H. M. G., & Richardson, P. W. (2007). Motivational factors influencing teaching as a career choice: Development and validation of the FIT Choice scale. *The Journal of Experimental Education*, 75, 167-202.
- Watt, H.M.G., Richardson, P.W., Klusmann, U., Kunter, M., Beyer, B., Trautwein, U. et al. (2012). Motivations for choosing teaching as a career: An international comparison using the FIT Choice scale. *Teaching and Teacher Education*, 28(6), 791-805.

ВРЪЗКА МЕЖДУ СИЛНИТЕ СТРАНИ НА ХАРАКТЕРА ПРИ ПОДРАСТВАЩИТЕ И ДРУГИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КОНСТРУКТИ

доц. д-р Кирилка Симеонова Тагарева

*Катедра Психология, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
tagareva_k_s@uni-plovdiv.bg*

Таня Стефанова Илиева

*Катедра Психология, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
tanya.ilieva@uni-plovdiv.bg*

Кирилка Тагарева и Таня Илиева. ВРЪЗКА МЕЖДУ СИЛНИТЕ СТРАНИ НА ХАРАКТЕРА ПРИ ПОДРАСТВАЩИТЕ И ДРУГИ ПСИХОЛОГИЧЕСКИ КОНСТРУКТИ

Настоящият доклад разглежда връзката между силните страни на характера при подрастващите и психологическите конструкти благополучие, морална компетентност, субективно щастие и просоциално поведение. Представен е теоретичен анализ на резултати от изследвания от последното десетилетие, демонстриращи полезността на конструкцията на силните качества на характера и нейното влияние върху други аспекти на човешкото функциониране.

Ключови думи: силни страни на характера, подрастващи, благополучие, щастие

Kirilka Tagareva and Tanya Ilieva. RELATIONSHIP BETWEEN THE CHARACTER STRENGTHS IN ADOLESCENTS AND OTHER PSYCHOLOGICAL CONSTRUCTS

This report examines the relationship between character strengths in adolescent and psychological constructs of well-being, moral competence, subjective happiness and prosocial behavior. A theoretical analysis of the results of research from the last decade is presented, demonstrating the usefulness of the construction of the character strengths and its influence on other aspects of human functioning.

Keywords: character strengths, adolescents, well-being, happiness

ВЪВЕДЕНИЕ

Позитивната психология и позитивното развитие на младите хора се фокусират върху фактори, които позволяват на децата и юношите да растат и да процъфтяват (Park, 2004). Един от тези фактори е добрият характер. Питърсън и Селигман (Peterson & Seligman, 2004) създават класификация на добрия характер по отношение на шест универсални добродетели (мъдрост, кураж, човечност,

справедливост, съдържаност, одухотвореност) и 24 силни страни на характера. Тази класификация на силните страни се основава на философската традиция, свързана с морала и добродетелите.

В древността първите гръцки философи са размишлявали върху въпроса: „Каква е ползата от човек?“ Освен изучаването на морала, те са се вълнували от характера на човека и по-специално от човешките добродетели. Сократ, Платон, Аристотел и техни последователи смятат, че добродетелите са черти на характера, които правят някого добър човек. Добродетелите и силните страни на характера са ценени в повечето култури (Seligman, 2002). Добродетелите са морални Аз-схеми, които включват рационални и емоционални елементи (Emde, 2016). Те представляват разположение на личността, свързано със социално положително поведение в определени области (Donovan & Priester, 2017).

Силните страни на характера са специфични, измерими аспекти на добродетелите и се определят като психологически съставки – процеси или механизми – които определят добродетелите (Peterson & Seligman, 2004).

ЦЕЛ

Целта на настоящото проучване е да се дискутират психологически изследвания, показващи връзката между силните страни на характера при подрастващите и психологическите конструкти благополучие, морална компетентност, субективно щастие и просоциално поведение.

РЕЗУЛТАТИ

Редица научни изследвания през последните години демонстрират полезността на конструкцията на силните страни на характера и връзката им с други аспекти на човешкото функциониране, например благополучие (Wood et al., 2011), училищни и академични постижения (Shoshani & Slone, 2013), положителен трудов опит (Harzer & Ruch, 2015), удовлетвореност от живота (Park et al., 2004).

М. Селигман и колеги (Seligman et al., 2005) в свое изследване сочат, че участниците, които са използвали силните си страни във всекидневието и в работата си, повишават нивото си на щастие и облекчават депресията си в продължение на шест месеца. За разлика от тях, участниците, които само идентифицират силните си страни, без да ги включват във всекидневния си живот, не показват такова дългосрочно подобрение. Практическите занимания, насочени към използването на силните страни, стимулират участниците да се съсредоточат върху най-силно развитите от тях и да ги използват във всекидневието си. Смята се, че разбирането на собствените силни страни и прилагането им във всекидневието допринасят за засилване на трайното щастие.

СИЛНИТЕ СТРАНИ НА ХАРАКТЕРА И БЛАГОПОЛУЧИЕТО

Въпреки че смятаме развиването на всички силни страни на характера като удовлетворяващо (Аристотел, 1993), някои положителни черти по-стабилно прогнозираят щастието и удовлетвореността от живота, отколкото други. По-конкретно, проучванията показват, че пет положителни черти (любов, надежда, благодарност, любопитство и ентузиазъм) често корелират доста силно с благополучието, измерено по различни начини (Park & Peterson, 2006a). Защо тези силни страни на характера са толкова силни корелати на благополучието и защо други силни страни на характера са по-слабо свързани с щастието и удовлетвореността от живота? Едно от обясненията е, че има различни начини да бъдем щастливи (Seligman, 2002). Един път към щастието е вплътен в доктрината за хедонизма (максимизиране на удоволствието и минимизиране на болката), формулирана преди хиляди години от Аристип, който подкрепя незабавното сетивно удовлетворение като главен път към пълноценен живот (Watson, 1895). В изследването си на хедонизма Епикур твърди, че основното ни морално задължение е да увеличим максимално изпитването на удоволствие. По-късно британски философи като Дейвид Хюм и Джереми Бентъм използват хедонизма, за да положат основите на утилитаризма. Според Канеман, Динър и Шварц хедонизмът остава жив и днес в името на нова област – хедонистичната психология (Kahneman, Diener, & Schwarz, 1999).

Вторият начин да бъдеш щастлив включва силна ангажираност с това, което правиш, и преживяване на състоянието поток (Чиксентмихай, 2018). По време на потока времето минава бързо за човека. Вниманието е насочено към самата дейност. Чувството за себе си като социален субект се губи. Потокът не трябва да се бърка с чувственото удоволствие. Всъщност потокът в момента, в който се случва, може да е неемоционален и несъзнателен. Хората описват потока като силно и по същество приятно преживяване.

Още един път към щастието може да се проследи от идеята на Аристотел (1993) за евдемония: да си верен на вътрешното си Аз (демон). Според този възглед истинското щастие включва идентифициране на добродетелите, култивирането им и живот в съответствие с тях. Подобни позиции са изтъкнати от Джон Стюарт Мил и Бъртранд Ръсел, и са в основата на по-модерните психологически представи като идеала на Карл Роджърс за напълно функциониращ човек, концепцията на Ейбрахам Маслоу за самоактуализацията, на Риф и Сингър за психологическото благополучие и теорията за самоопределянето на Деси и Райън. Обединяването на евдемоничните акценти е предпоставка за това, че хората трябва да развиват най-доброто в себе си и след това да използват тези умения и таланти в служба на по-големи блага, включително благополучието на други хора или на човечеството.

Питърсън, Парк и Селигман създават въпросник за самооценка, за да измерят удоволствието, ангажираността и смисъла като пътища към щастието. Първоначалните изследвания показват, че тези ориентации към щастието са емпирично различни, но всяка от тях е свързана с удовлетвореност от живота.

Правени са редица изследвания, за да се установи дали различните силни страни на характера са свързани с ориентации към щастие, благополучие и удовлетвореност. На пръв поглед някои силни страни, изглежда, са преплетени с удоволствие (напр. хумор), други – с ангажираност (напр. творчество), а трети – със смисъл (напр. вяра), но може да се твърди и че всички силни страни на характера допринасят за ангажираността (Seligman, 2002), за смисъла (Аристотел, 1993) или дори за удоволствието чрез тяхното въздействие върху социалните взаимоотношения и положителните емоции с другите хора (Bryant & Veroff, 2006).

СИЛНИТЕ СТРАНИ НА ХАРАКТЕРА И МОРАЛНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ

Компетентността и силните качества на характера са важни компоненти на оптималното човешко развитие. Изследванията на компетентността и характера сред младежите показват важната им роля за успешното развитие през целия живот (Colby, James, & Hart, 1998). Преплетената връзка между компетентност и характер в човешкото развитие е добре описана от Баумринд (Baumrind, 1998), който отбелязва, че добродетелният характер е необходим, за да се желае добро, а компетентността – за да се прави добро.

Компетентността не е просто липса на дефицити, проблеми и патология, а наличието на добре развити групи от атрибути, способности и умения. Компетентността е ефективно човешко функциониране за постигане на желани и ценени цели (Baumrind, 1998). През последните десетилетия все повече се признава многомерността на компетентността.

Подрастващата компетентност включва различни области на оптимално функциониране на младите хора, включително социални, емоционални, когнитивни, поведенчески и морални способности (Catalano, Berglund, Ryan, Lonczak, & Hawkins, 2004). Изграждането и повишаването на компетентността и характера може да предотврати негативните резултати (Botvin, Baker, Dusenbury, Botvin, & Diaz, 1995) и да създаде предпоставки за положително развитие и процъфтяване (Park, 2004).

Въпреки че често се отнася до постигането на социално ценени цели, не е задължително компетентността да има морални или етични ограничения. С други думи, способността да се справяш добре с някои задачи за сметка на други може да се смята за пример за компетентност. Това, което отличава моралната компетентност, е изричната морална стойност, придавана на мислите,

чувствата и действията на човека. Моралната компетентност се отнася до способността да се насочва поведението към цели, които се смятат за достойни и добри сами по себе си (Hitlin & Piliavin, 2004). Моралната компетентност е знанието, способността и мотивацията да се преследва и да се прави добро. Моралната компетентност обаче не е напълно различна от другите видове компетентност. Тя разчита на тяхното оптимално развитие и от своя страна може да им повлияе. Всъщност моралната компетентност е обща компетентност, която ръководи всяка друга компетентност по конструктивен начин.

Повечето учени са съгласни, че моралната компетентност при подрастващите включва начина, по който те мислят за моралните дилеми и тяхното разрешаване (Пиаже, 2019), съобразно моралното поведение и просоциалното им поведение (Fabes, Carlo, Kupanoff, & Laible, 1999). Това, което прави темата още по-сложна, е, че психолозите може да се съсредоточат и върху афективните и когнитивните механизми, пораждащи морални разсъждения и поведение чрез процеси като емпатия, симпатия и приемане на перспектива (Murphy, Shepard, Eisenberg, Fabes, & Guthrie, 1999).

Добрият характер е в основата на моралната компетентност (Baumrind, 1998). Без добър характер хората нямат желание да правят това, което е правилно. Платон отбелязва, че „да познаваш доброто означава да правиш добро“, но съвременните учени вярват, че за да правиш добро, трябва нещо повече, отколкото просто да знаеш какво е добро. Човек трябва и да желае да прави добро. Това е ролята на характера, качествата в хората, които ги карат да желаят и да преследват доброто, като се предполага, че знаят какво е то.

През последните години характерът и въпросите на морала сред младежите получават общонационално внимание от широката общественост, политиките, психолозите, педагозите и родителите. Отглеждането на грижовни, честни, справедливи, смели и мъдри младежи е цел на всички родители и общества. Въпреки ентузиазма на обществото за насърчаване на характера и добродетелите чрез програми за възпитание на характера в училищата и различни програми за развитие на младежите след училище, бяха повдигнати опасения за ефективността на тези програми, свързани с основанията за теоретична рамка за развитието на характера.

СИЛНИТЕ СТРАНИ НА ХАРАКТЕРА И СУБЕКТИВНОТО ЩАСТИЕ

От съществена значимост е връзката на силните страни със субективното благополучие, което се състои от емоционални реакции (т.е. високи нива на положителни и ниски нива на отрицателни афекти), и преценки за цялостната удовлетвореност от живота (Diener, 2000). При изследвани юноши надеждата, ентузиазмът, благодарността, любовта и любопитството са силно свързани с

удовлетворението от живота (Park, Peterson, & Seligman, 2004), докато интелектуалните сили на креативността, преценката и ученолюбието показват по-слаби корелации с удовлетвореността от живота.

Подобни асоциации на силните страни с щастието и удовлетвореността от живота са открити сред млади хора от Парк и Питърсън (Park & Peterson, 2006b), които също откриват положителна връзка между силните страни надежда, любов, благодарност и ентузиазъм с удовлетвореността от живота.

Доказано е също, че надеждата и оптимизмът са предпоставка за удовлетвореността от живота при юноши с когнитивни увреждания (Shogren, Lopez, Wehmeyer, Little, & Pressgrove, 2006), като се подчертава важноста на насочването на тези силни страни в положителни образователни програми за младежи. Силните страни благоразумие и работа в екип допринасят повече за удовлетвореността от живота на децата и юношите, отколкото на възрастните, докато силните страни любопитство и одухотвореност допринасят повече за удовлетвореността от живота на възрастните, отколкото на младите (Park, 2004).

Полът също може да повлияе на развитието на определени силни страни спрямо други: момичетата са склонни да постигат по-високи резултати от момчетата по силни страни като: оценяване на красотата, доброта, любов, справедливост, благодарност, проникновение и духовност (Park, 2004). По-нататъшното изследване на ролята, която полът играе в утвърждаването на силните страни и благополучието на младите хора, би помогнало да се разбере как тези различия между половете могат да се променят през целия живот.

СИЛНИТЕ СТРАНИ НА ХАРАКТЕРА И ПРОСОЦИАЛНОТО ПОВЕДЕНИЕ

Благодарността и прошката като междуличностни силни страни на характера също имат положителна връзка с просоциалното поведение (Gordon et al., 2012). В литературата най-вече добродетели като благодарност и прошка са описани като морални Аз-схеми, свързани с просоциалното поведение. Благодарността и прошката се отнасят не само до просоциалното поведение, но и до щастието на младите хора (Han et al., 2019).

В свои проучвания редица учени (Erreygers et al., 2019) съобщават за връзка между щастието и просоциалното поведение при юноши. Като цяло резултатите от тези проучвания потвърждават полезността не само на социално-когнитивните теории, но и на възприемането на подхода на позитивната психология (Seligman, 2002) за разбиране на факторите, които карат младите хора да възприемат просоциално поведение. Моралната идентичност включва набор от Аз-схеми, подредени около група от силни страни на характера. Моралната Аз-схема се отнася до стабилен набор от спомени, които обобщават вярванията, афективните преживявания и обобщенията на човека в моралната област.

Редица изследвания потвърждават значимостта на социално-когнитивния модел на морално поведение (Miles, 2018) в разбирането за моралното поведение при подрастващите. Резултатите показват, че предоставянето на възможност на учениците да практикуват просоциално поведение спрямо жертвите на тормоз, благоприятства достъпа до морални Аз-схеми в бъдещи събития. Освен това индивидуалното им поведение е в съответствие с тяхната моралната схема, която също е свързана с благополучието на човека. Учените стигат до заключението, че активирането на морални Аз-схеми като благодарност и прошка осигурява на наблюдателите диспозиционна готовност за избор на ситуативно подходящо поведение в контекста на тормоза. Следователно изследването на моралните Аз-схеми, особено на добродетелите, остава обещаваща изследователска област в контекста на тормоза.

От практическа гледна точка тези констатации предполагат, че насърчаването на добродетели заедно с щастието води до полезна стратегия за насърчаване на просоциалното поведение към жертвите на тормоз и потенциално намаляване на тормоза като цяло. Това обуславя нуждата от по-нататъшни усилия, насочени към развитието на добродетели като благодарност и прошка у подрастващите, вместо да се търсят техните слабости. Възможно е семействата, училищата, извънкласните дейности и школи по интереси да полагат усилия, за да се насърчи социален климат, който улеснява развитието на тези добродетели при подрастващите, като се търсят и разработват механизми за насърчаване на подрастващите да участват в просоциално поведение като доброволчество, благотворителност, общественополезен труд и т.н. Като цяло можем да предположим, че семейната и училищната среда остава основен източник за развитието на положителни резултати при подрастващите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направеното изследване потвърждава значимостта на връзката между силните страни на характера при подрастващите и психологическите конструкти благополучие, морална компетентност, субективно щастие и просоциално поведение.

Родителите и обществата като цяло ценят и признават важността на добрия характер сред децата и младежите. Силните страни на характера са в основата на моралната компетентност и поощряват човека да желае и да прави това, което е достойно и добро. Много от силните страни в съвременната класификация са били обект на предишни емпирични изследвания, използващи различни стратегии за оценка.

Досегашната работа върху силните страни на характера има ограничения, които трябва да се признаят, защото сочат пътя към бъдещи изследвания. Тъй като проучванията на силните страни разчитат изключително на самооценката на човека, е възможното обръкване, породено от социалната желателност. Силните страни на

характера заслужават внимание поради последиците от тях за човека и затова се изискват лонгитюдни изследвания, за да се потвърди това твърдение.

Въпреки доказаните положителни връзки между силните страни на характера и други психологически конструкти при подрастващите, тези линии на изследване са проведени изолирано едни от други, отчасти защото не е съществувала ефективна батерия от инструменти за сила на характера. Следователно има ясна нужда да се продължат изследванията на силните страни на характера като към многомерна конструкция, като семейство от положителни черти, проявени в редица мисли, чувства и действия.

ЛИТЕРАТУРА

- Аристотел (1993). *Никомахова етика*. София: Гал-Ико.
- Чиксентмихай, М. (2018). *Поток. Психология на оптималното преживяване*. Пловдив: Хермес.
- Пиаже, Ж. (2019). *Детската представа за света*. София: Център за психосоциална подкрепа.
- Baumrind, D. (1998). Reflections on character and competence. In A. Colby, J. James, & D. Hart (Eds.). *Competence and Character Through Life* (pp. 1–28). Chicago: The University of Chicago Press.
- Botvin, G. J., Baker, E., Dusenbury, L., Botvin, E. M., & Diaz, T. (1995). Long-term follow-up results of a randomized drug abuse prevention trial in a white middle-class population. *Journal of the American Medical Association, 273*, 1106–1112.
- Bryant, F. B., & Veroff, J. (2006). *The Process of Savoring: A New Model of Positive Experience*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Catalano, R. F., Berglund, M. L., Ryan, J. A. M., Lonczak, H. S., & Hawkins, J. D. (2004). Positive youth development in the United States: Research findings on evaluations of positive youth development programs. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 591*, 98–124.
- Colby, A., James, J., & Hart, D. (Eds.). (1998). *Competence and Character Through Life*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist, 55*, 34–43.
- Emde, R. N. (2016). From a baby smiling. Reflections on virtues in development. In J. Annas, D. Narvaez, & N. E. Snow (Eds.). *Developing the Virtues. Integrating Perspective*. New York, NY: Oxford University Press.
- Fabes, R. A., Carlo, G., Kupanoff, K., & Laible, D. (1999). Early adolescence and pro-social/moral behavior I: The role of individual processes. *Journal of Early Adolescence, 19*, 5–16.
- Donovan, L. A. N., and Priester, J. R. (2017). Exploring the psychological processes underlying interpersonal forgiveness: the superiority of motivated reasoning

- over empathy. *Journal of Experimental Psychology*, *71*, 16-30. DOI: 10.1016/j.jesp.2017.02.005
- Erreygers, S., Vandebosch, H., Vranjes, I., Baillien, E., and De Witte, H. (2019). Feel good, do good online? Spillover and crossover effects of happiness on adolescents' online prosocial behavior. *Journal of Happiness Studies*, *20*, 1241–1258. doi: 10.1007/s10902-018-0003-2
- Gordon, A. M., Impett, E. A., Kogan, A., Oveis, C., and Keltner, D. (2012). To have and to hold: gratitude promotes relationship maintenance in informative bonds. *Journal of Personality and Social Psychology*, *103*, 257–274. doi: 10.1037/a0028723
- Han, H., Liauw, I., and Kuntz, A. F. (2019). Moral identity predicts the development of presence of meaning during emerging adulthood. *Emerging Adulthood*, *7*, 230–237. doi: 10.1177/2167696818758735
- Hitlin, S., & Piliavin, J. A. (2004). Values: Reviving a dormant concept. *Annual Review of Sociology*, *30*, 359–393.
- Kahneman, D., Diener, E., & Schwarz, N. (Eds.). (1999). *Well-being: The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage.
- Miles, A., & Upenieks, L. (2018). An expanded model of the moral self: beyond care and justice. *Social Science Research*, *72*, 1–19. <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2018.02.004>
- Murphy, B. C., Shepard, S. A., Eisenberg, N., Fabes, R. A., & Guthrie, I. K. (1999). Contemporaneous and longitudinal relations of dispositional sympathy to emotionality, regulation, and social functioning. *Journal of Early Adolescence*, *19*, 66–97.
- Park, N. (2004). Character strengths and positive youth development. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, *591*, 40–54. doi 10.1177/0002716203260079
- Park, N., & Peterson, C. (2006a). Character strengths and happiness among young children: Content analysis of parental descriptions. *Journal of Happiness Studies*, *7*, 323–341.
- Park, N., & Peterson, C. (2006b). Moral competence and character strengths among adolescents: The development and validation of the Values in Action Inventory of Strengths for youth. *Journal of Adolescence*, *29*, 891–905.
- Park, N., Peterson, C., and Seligman, M. E. P. (2004). Strengths of character and well-being. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *23*, 603–619. doi: 10.1521/jscp.23.5.603.50748
- Peterson, C., Park, N., & Seligman, M. E. P. (2006). Greater Strengths of Character and Recovery from Illness. *The Journal of Positive Psychology*, *1*, 7-26. <https://doi.org/10.1080/17439760500372739>
- Peterson, C., & Seligman, M. E. P. (2004). *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*. New York, NY: Oxford University Press.

- Seligman, M. E. P., Steen, T. A., Park, N., & Peterson, C. (2005). Positive Psychology Progress: Empirical Validation of Interventions. *American Psychologist, 60*, 410-421. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.5.410>
- Seligman, M. E. P. (2002). *Authentic Happiness*. New York: Free Press.
- Shogren, K. A., Lopez, S. J., Wehmeyer, M. L., Little, T. D., & Pressgrove, C. L. (2006). The role of positive psychology constructs in predicting life satisfaction in adolescents with and without cognitive disabilities: An exploratory study. *Journal of Positive Psychology, 1*, 37–52.
- Shoshani, A., Slone, M. (2013). Middle school transition from the strengths perspective: young adolescents' character strengths, subjective well-being, and school adjustment. *Journal of Happiness Studies, 14*, 1163–1181. doi: 10.1007/s10902-012-9374-y
- Watson, J. (1895). *Hedonistic Theories from Aristippus to Spencer*. New York: Macmillan.
- Wood, A. M., Linley, P. A., Matlby, J., Kashdan, T. B., and Hurling, R. (2011). Using personal and psychological strengths leads to increases in well-being over time: a longitudinal study and the development of the strengths use questionnaire. *Personality and Individual Differences, 50*, 15–19. doi: 10.1016/j.paid.2010.08.004
- Zigler, E., & Berman, W. (1983). Discerning the future of early childhood intervention. *American Psychologist, 38*, 894–906.

КЛИНИЧНА ПСИХОЛОГИЯ

РЕДАКТОР НА СЕКЦИЯТА
проф. д.пс.н. Румяна Крумова-Пешева

CLINICAL PSYCHOLOGY

SECTION EDITOR
Prof. Rumyana Krumova-Pesheva, D.Sc.

„АЗ И ДРУГИТЕ“ – НОВ ПРОЧИТ НА ТЕМАТА ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА ПРИ ХОРА С РАЗСТРОЙСТВО ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

гл. ас. д-р Анета Атанасова
СУ „Св. Климент Охридски“
a.atanasova@phls.uni-sofia.bg

доц. д-р Камелия Ханчева
СУ „Св. Климент Охридски“
hancheva@phls.uni-sofia.bg

гл. ас. д-р Светла Стайкова
Катедра по психиатрия и медицинска психология, МУ

Анета Атанасова, Камелия Ханчева и Светла Стайкова. „АЗ И ДРУГИТЕ“ – НОВ ПРОЧИТ НА ТЕМАТА ЗА ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА ПРИ ХОРА С РАЗСТРОЙСТВО ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР

Докладът представя експлораторно качествено изследване, фокусирано върху разбирането на младежи и възрастни с разстройство от аутистичния спектър (РАС) за отношенията между хората, общуването и приятелството. Проведени са полуструктурирани индивидуални видеоинтервюта в онлайн среда с три типа участници – самия човек с РАС, близък (родител) и специалист. Транскрибираните интервютата са анализирани по метода на интерпретативния феноменологичен анализ, прилагаш рефлексията на изследователите към съдържателния и отношенческия аспект на споделеното. Този метод се препоръчва като особено полезен при провеждане на проучвания на хора с РАС. Изведени са основни теми и подтеми, анализира се появата/липсата и припокриването/разминаването на тези теми при тримата участници. При анализа водеща е съдържателната страна на отговорите, но се отчита и честотата на всяка тема и подтема. Особен интерес представляват спонтанно появилите се теми в отговорите на участниците, без те да са експлицитно формулирани и зададени от изследователите. Фокус на настоящия анализ е една такава основна тема, назована „Аз и другите“, включваща като подтеми: „Как другите присъстват в ума ми“, „Обратна връзка“, „Взаимно въздействие“ и др. Изучаването на гледната точка на хората с РАС и техните близки за това, как те възприемат човешките отношения, е важен принос към разширяването на клиничното разбиране за състоянието и би могло да се използва при планиране на психологически, образователни и други интервенции, подкрепящи тяхното благополучие.

Ключови думи: разстройство от аутистичния спектър, интерпретативен феноменологичен анализ, социални отношения, общуване, приятелство, Аз и Другите

Aneta Atanasova, Camellia Hancheva and Svetla Staykova. "ME AND OTHERS" – A NEW UNDERSTANDING OF RELATIONSHIPS OF PEOPLE WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

This report presents an exploratory qualitative study focused on the understanding of youth and adults with autism spectrum disorder (ASD) about relationships, communication, and friendship. Semi-structured individual video interviews were conducted in an online environment with three types of participants – the person with ASD, a relative (parent) and a professional. The transcribed interviews were analyzed using the method of interpretative phenomenological analysis, applying the researchers' reflection to the meaningful and relational aspects of what was shared. This method is recommended as particularly useful when conducting research on people with RA. Major themes and subthemes are identified, and the occurrence/absence and overlap/divergence of these themes in the three participants is analyzed. The analysis was guided by the content of the responses, but also considered the frequency of each theme and subtheme. Of particular interest are the themes that emerged spontaneously in participants' responses, without being explicitly stated and asked for by the researchers. The focus of the present analysis is one such main theme, named "Self and Others", including as subthemes: "How Others are Present in My Mind", "Feedback", "Mutual Influence", etc. Learning the perspective of people with ASD and their relatives on how they perceive human relationships is an important contribution to expanding clinical understanding of the condition and could be used in planning psychological, educational, and other interventions to support their well-being.

Keywords: autistic spectrum disorder, interpretative phenomenological analysis, social interactions, communication, friendship, Self and Others

ВЪВЕДЕНИЕ

В настоящия текст използваме формулировката „разстройства от аутистичен спектър“ (РАС), визирайки диагностичната категория „Разстройство от аутистичния спектър“ по DSM-5-TR и „Генерализирани разстройства на развитието“ по МКБ-10.

Много често разстройствата от аутистичния спектър се асоциират с детската възраст и общественото внимание е фокусирано предимно върху ранното откриване и ранните интервенции, а предизвикателствата, с които се сблъскват хората с аутизъм в живота си като юноши, младежи и възрастни, остават на заден план. Въпреки това аутистичното разстройство съпровожда целия жизнен ход

на човека и потребностите на хората с аутизъм се променят, което предполага адаптиране на предлаганите програми и услуги към тези промени. Благополучието и качеството на живот на хората с аутизъм зависят не само от основата, поставена и изградена в детството, но и от подходящата и навременна подкрепа, съобразена с техните потребности (психични, социални, медицински, правни, образователни и др.). Разработването на ефективни програми за подкрепа надхвърля познаването на диагностичните критерии за РАС, обхваща разбирането на изявите на аутистичните характеристики във всекидневието и на значението, което имат те за аутистичния човек и неговите близки.

РАЗСТРОЙСТВА ОТ АУТИСТИЧНИЯ СПЕКТЪР И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С ДРУГИТЕ

Хората с аутизъм обикновено имат по-малко приятелства, отколкото техните т.нар. невротични връстници, а във връзките, които създават, може да има по-малко взаимност, да се концентрират по-скоро около дейности, а не върху емоционална страна на връзката (Orsmond et al., 2004, 2013; Petrina et al., 2014). Нерядко те оценяват по-високо времето, в което са сами или в по-малки социални групи (Calder et al., 2013).

Въпреки че изследвания от последните години имат за цел разкриването на качеството и характеристиките на приятелствата на юноши, младежи и възрастни с РАС от собствената им гледна точка (напр. Sedgewick, Crane et al., 2019; Sedgewick, Hill & Pellicano, 2019), все още се знае много малко за това, дали хората с аутизъм разбират и преживяват отношенията с другите по сходен начин като техните връстници дали, как и доколко се различава или съпада тяхната перспектива с тази на значимите хора от техния живот. Обикновено и в научната литература, и в практическата работа с хора с РАС се използват дефиниции и обяснителни рамки за общуването и комуникацията, изведени на базата на „нормативно“ приетото, или това, което е характерно за невротичните хора. Темата за взаимоотношенията с другите и приятелството традиционно се разглежда през разбирането, че те представляват естествена социална насоченост на личността. Предполага се, че развитието на отношенията, приятелствата и интимните партньорства е спонтанен процес, едновременно свързан и отразяващ психосоциалната зрялост на младия човек. Дали обаче тази рамка на разбиране е най-подходяща за хората с РАС? В това изследване си задаваме въпроси като: „Можем ли да погледнем през диагнозата и да видим човека?“, „Можем ли да погледнем през прозореца на аутизма и да видим какво се случва въпреки него и отвъд него?“, „Можем ли да погледнем през прозореца на типичното и да видим индивидуалното?“

МЕТОДОЛОГИЯ

Основна цел на настоящото изследване е достигане до спонтанните отговори и вербализиране със собствени думи (опознаване на позицията) на мислите, потребностите и преживяванията около темите „приятелство“ и „взаимоотношения“ на хора с аутизъм. Възможността да се разгледа тази тема, отивайки отвъд детството и отвъд ограниченията на постановките, характерни за типичното развитие, позволява да се разшири гледната точка и познанието за функционирането на хората с аутистично разстройство, както и да се разгледа актуалната, но бъдеща противоречия (предимно по отношение на предлаганата терапевтична подкрепа) перспектива за „невроразнообразието“ (*neurodiversity*). За реализирането на така поставените цели на изследването са проведени полуструктурирани индивидуални видео интервюта в онлайн среда с три типа участници – самият човек с РАС, близък (родител) и специалист. Транскрибираните интервюта са анализирани по метода на интерпретативния феноменологичен анализ, прилагаш системна рефлексия върху съдържателния и отношенчески аспект на споделеното. Изследователите работят съвместно в дискуссионен формат и в реално време с видеозаписа и транскрипта, като едновременно кодират съдържанието и документират непосредствените си емоционални реакции при досег с интервюто, както и своите асоциации и размисли. Този метод се препоръчва като особено полезен при провеждане на проучвания на хора с РАС.

След установяване на контакт с родител и изпращане на информация за проучването, подробно запознаващо с целите и процедурите, защитата, съхранение и използване на данните, се подписва информирано съгласие и от двамата участници и се уговарят отделни времеви диапазони за провеждане на интервюта. Взима се съгласие за свързване със специалист, който работи с младия човек, и специалистът също е поканен за участие в изследването. Използвана е онлайн платформа, позволяваща аудио и видеозапис. Средната продължителност на едно интервю е 80 мин. Избраният дизайн позволява отчитането на три различни гледни точки към изследваните теми. Полуструктурираните интервюта са специално създадени и изискват от родителя или специалиста да кажат как според тях конкретният човек с РАС възприема и мисли по темите за общуването, човешките отношения и приятелството. Още една стъпка към рефлексия от втори ред е поканата към всеки от тях да си представи как младежът е отговорил. Задаваме въпроси, които показват какво родителят и специалистът си мислят, че младежът е отговорил (напр. „Как според вас е отговорил Х. на този въпрос?“). По този начин в сравнителен план може да се проследи как дадена тема е назована и разгърната от младия човек, как неговият родител (и специалист) си мисли, че темата стои в живота на

човекът с РАС, и накрая как си представят, че младежът е отговорил на същия въпрос. От особен интерес са както съвпаденията, така и разминаванията в разказите на тримата респонденти.

АНАЛИЗ НА ИНТЕРВЮТАТА ЗА ЕДНО ИЗСЛЕДВАНО ЛИЦЕ

Изучаването на перспективата на хората с РАС и техните близки за това как те възприемат човешките отношения е важен принос към разширяването на клиничното разбиране за състоянието и би могло да се използва при планиране на психологически, образователни и други интервенции, подкрепящи тяхното благополучие. Като част от общата методологична рамка – да се анализират всички интервюта за всички участници в изследването и да се открият общи модели – в настоящия доклад се представя един етап от този анализ, а именно: анализ на интервюта за едно изследвано лице. Това е млад мъж на 19 г. с поставена на 4-годишна възраст диагноза „генерализирано разстройство на развитието“, който е получавал систематична специализирана подкрепа от момента на поставяне на диагнозата до момента на провеждане на интервюта. Младежът е учил в общообразователно училище. Интелигентността му е в рамките на средната норма, а вербалните му умения позволяват да участва в разговор и да се изразява.

Проведените интервюта с тримата участници – самия младеж, негов родител и специалист, който е работил с него и го познава от около 10 години, са транскрибирани. Всяко от интервюта се анализира от тримата изследователи заедно, като се следват следните стъпки: гледа се видеозапис на интервюто; тримата изследователи дискутират и споделят първи впечатления; транскрибираното интервю се чете от тримата изследователи заедно; идентифицират се теми и подтеми; отбелязват се езикови, концептуални и други коментари по регистрираните теми и подтеми; идентифицират се общи теми между отделните участници (изследвано лице, родител, специалист).

Фокус на настоящия анализ е една такава основна (главна, субординатна) тема, назована „Аз и другите“, включваща като подтеми: „Как другите присъстват в ума ми“, „Обратна връзка“, „Взаимно въздействие“ и др. В таблиците по-долу са представени темите, които са общи за тримата участници, както и уникалните теми, които се срещат в интервюта с всеки отделен участник. Темите са илюстрирани с извадки от оригиналния текст от интервюта и са направени коментари към тях.

Таблица 1. Общи теми за тримата участници

Тема	Оригинален текст (ИЛ)	Оригинален текст (родител)	Оригинален текст (специалист)	Коментари
Взаимно въздействие	„...т'ва е моята гледна точка, на другите хора не знам каква е гледната точка, но като ми кажат, че се паникьосвам, се паникьосвам повече нали, докато ако не го каже никой, си мине все едно не е ставало...“	„Броя хора, ако разграничим отношението и броя хора, т.е. ако хората са позитивни и добронамерен и няма проблем от броя хора, естествено, ако има хора, които го притесняват и тормозят, да, ще иска да са минимално...“	„...той не пропуска разговорите си с тях, не пропуска часовете с учителя, защото това е мястото и неговата възможност той да се представя добре, той много държи на това да се представя добре, да отговаря на въпроси, да бъде успешен...“	И ИЛ, и родителят, и специалистът ясно разпознават начини, по които младежът и другите хора взаимно си въздействат.
Обратна връзка	„...това например го знам от другите хора, като наблюдение, като говорят за мене ...примерно нещо съм забравил, не забравям, казвам нещо и понякога се случва да го повтарям...“	„...не усещаш ли, че това е шега, това е ирония, а сега като ми казваш права си, разбираш ли, когато му го покажеш вече го вижда...“	„...неговите съученици в тази онлайн платформа, в която бяха започнали да учат непрекъснато му натискат мют бутона и го изключват, вероятно защото не могат да го понесат...“	ИЛ посочва, че има неща, които знае от другите; родителят обръща внимание на това, че той трябва специално да бъде насочен (да му го покажеш), а специалистът акцентира върху невъзможността му да разбере посланията на

				другите (какво означава натискането на бутона и изключването).
Разминаване на гледните точки	„По-добре е през чат, когато имаме по-малко желание да се виждаме заедно. Най-вече аз. Щото той има доста желание, но аз... понякога това желание ми се намалява...“	„...не знам какво очаква...имаше там в училището срещи с психолози и едната го учеше малко така тип будистки неща „оммм“, да се отпуска да такова....той казва „това са глупости!“ това не искам да седна и да омкам, иска да разговаря...“	„Да, не знам, дали е така или аз си мисля затова, но не виждам защо не си е оправил камерата в продължение на 5 месеца, след като е способен да качва филми и да монтира филми и да качва в Youtube, мисля, че няколко драйвера на камерата или пък да си смени няма да представлява някаква трудност, но не съм го питала, защото аааа той избухва в такива теми, които ги разпознава като тип обвинение към него, все още не съм го питала за тази камера...“; „...той онлайн ми споделяше в срещите ни, че	ИЛ идентифицира като важно разминаване степента на желание за общуване. Родителят посочва разминаване между потребностите на младежа от специализиран и услуги и това, което реално получава. Специалистът анализира разминаването в онлайн комуникацията - различно тълкуване на определени прояви от ИЛ и от неговите връстници.

			се чувства тормозен в училище...”	
Тормоз от връстници	„...в училище доста често се случва да ме тормозят ааам и много често се случва да топя хора, които наистина не са направили нищо лошо при мен, това често се случва, когато стане некакъв по-ужасен случай...”	„...Ми за хората, които го тормозят примерно, щото той има големи проблеми, откакто е първи клас и сега продължава да има проблеми... В училище за него е тормоз, пак казвам сега за мене са младежки тип шеги, не е точно шега нали, но те така си се държат младежите сега...но може...е, днеска се прибира „е, пак ме тормозиха“.”	„...той онлайн ми споделяше в срещите ни, че се чувства тормозен в училище...”	Преживяването за тормоз от страна на връстниците несъмнено присъства у младежа и ясно се разпознава и назовава от тримата участници.

Таблица 2. Индивидуални теми за ИЛ

Тема	Оригинален текст (ИЛ)	Коментари
Пасивна агресия	„...в училище доста често се случва да ме тормозят ааам и много често се случва да топя хора, които наистина не са направили нищо лошо при мен, това често се случва, когато стане некакъв по-ужасен случай...”... “Да, в комуникацията... ми в общуването да изразявам чувствата си, да това е трудно да изразявам чувствата си ми е трудно...аааа да изразявам чувствата си, да контролирам емоциите си, щото понякога	ИЛ си дава ясно сметка за това, че понякога неговото поведение спрямо другите е немотивирано от тяхното поведение. Натрупаната фрустрация и негативни чувства той изразява под формата на пасивна агресия.

	мога да се почувствам толкова ядосан и проблемът е, че мога лесно да си го изкарам на друг човек, който наистина не заслужава нали да го обиждам, да му направя нещо и така...”	

Таблица 3. Индивидуални теми за родителя

Тема	Оригинален текст (родител)	Коментари
Несъобразване с другия, нежелани е да го следва	„Значи ако аз го карам нещо, което той не желае в момента да прави, аз вече го правя той въобще да не иска да го прави, не само сега, а въобще...значи натискът го отвращава тотално независимо в коя дейност или т’ва си еее, аз му казвам негов инат нали...това си му е в поведението проблем, пак казвам, защото каквото и да е, той може да прави неща, които да са му приятни, но ако аз го накарам, смятай, че вече е проблем!“	За родителят това е един от проблемите в комуникацията с младежа с РАС - липсата на поведение на сътрудничество, нежеланието другият да се следва. Родителят нарича това “инат” и го разпознава като “поведенчески проблем”.

Таблица 4. Индивидуални теми за специалиста

Тема	Оригинален текст (специалист)	Коментари
Конкуренция	„...не пропуска часовете с учителя, защото това е мястото и неговата възможност той да се представя добре, той много държи на това да се представя добре, да отговаря на въпроси, да бъде успешен...”	Специалистът разпознава тази тенденция в поведението на ИЛ като особена значима за него самия и открояваща се в процеса на взаимодействие с другите.
Превъзходство	„...Да представя себе си пред другите по най-добрия начин, какъвто той счита, той да се изяви, общуването за него е сцена, най-общо казано, на която да се изявява, това е смисълът и да се наслаждава отново на темите, в които е добър да говори, в дейностите, в които е добър да прави, да разказва за тях, другият да знае за тях и така да се представя по на-добрия начин пред света, според мен това е смисълът за него....“	Като изследователи разпознаваме един т. нар. „нарцистичен“ модел, който в известна степен е класическият вариант на нуждите на юношеството, но от друга страна може да се разглежда и като типичен за развитието на младежа изобщо. Ако този модел се задържи и след юношеството, това ще очертае картината на нарцистично общуване.

Имитация, ролеви модели, идентификация	„....представям си как съучениците му си мислят хем че нещо му има най-общо, те знаят вероятно че е аутистичен, но хем му се и дразнят щото той говори по тийнейджърски, малко махленски, малко „абе, я такава, онакова...“ ей такива неща...“	Комуникацията в онлайн среда сякаш улеснява младежа да се доближи до онези поведенчески модели, които са типични за връстниците му и така аутистичното да се „маскира“, да не бъде водещо в комуникацията. Не може да не се отбележи обаче, че тази идентификация с типичен за възрастта ролеви модел е през негативни прояви, т.е. идентификация с отрицателен ролеви модел.

Освен представените в таблиците по-горе теми, могат да се назоват и онези, които присъстват при двама от участниците. Общите теми за ИЛ и за родителя са три: „Как другите присъстват в ума ми“, „Неразбиране“ и „Взаимност“. Обща тема за ИЛ и за специалиста е „Осъзнаване на различията“, а за родителя и специалиста – „Роля спрямо другите“.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изучаването на перспективата на хората с РАС и техните близки за това, как те възприемат човешките отношения, е важен принос към разширяването на клиничното разбиране за състоянието и би могло да се използва при планиране на психологически, образователни и други интервенции, подкрепящи тяхното благополучие. Въпреки различията в социалното взаимодействие и затрудненията си в тази област, хората с аутизъм не е задължително да се различават от своите типични връстници по желанието си за социални взаимоотношения (Cresswell et al., 2019). Много хора с аутизъм са мотивирани да имат приятелства и да поддържат смислени и трайни социални взаимоотношения (Bargiela et al., 2016; Sinclair, 2010). Въпреки това иницирирането, поддържането и управлението на тези взаимоотношения може да е трудно за тях поради различия в социалното познание, например трудности в тълкуването на социалните сигнали и в социалната реципрочност, в разбирането на психичните състояния на другите, идентифициране на базова и комплексна лицева експресия, в идентифицирането и ориентирането според тона на гласа, в метаезика и т.н. Взаимоотношенията и социалната свързаност играят важна роля за физическото и психологическото благополучие, и са също толкова важни за благополучието на хората с

РАС, колкото и за всички останали. Проучванията показват, че „аутистичната самота“ има отношение към лошото психично здраве, повишените нива на депресивност и тревожност (Mazurek, 2014), проявите на самонараняване (Hedley et al., 2018) и самоубийството (Cassidy et al., 2018). Близките взаимоотношения с другите предоставят на хората с РАС възможност да изпитат емоционална реципрочност, да изразят своите емоции, да обменят идеи, да си сътрудничат, съдействат и да упражняват своите комуникативни умения. Представеният фрагмент от трите интервюта и техният анализ разкриват ясно заявените от човека с РАС потребности и желание за общуване и свързване, поставят въпроси за това, доколко близките и специалистите идентифицират тази страна от функционирането и развитието на хората с РАС, и как всички те (семействата и цялата система от психосоциални грижи) отговарят на тези нужди, къде са дефицитите и какви интервенции е добре да се планират и да се осъществяват занапред.

ЛИТЕРАТУРА

- Световна здравна организация. (2003). Международна класификация на болестите, 10 ревизия. bit.ly/3uklCKP
- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Bargiela, S., Steward, R., & Mandy, W. (2016). The experiences of late-diagnosed women with autism spectrum conditions: An investigation of the female autism phenotype. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 46(10), 3281-94. doi: 10.1007/s10803-016-2872-8.
- Calder, L., Hill, V., & Pellicano, E. (2013). 'Sometimes I want to play by myself': Understanding what friendship means to children with autism in mainstream primary schools. *Autism*, 17(3). <https://doi.org/10.1177/1362361312467866>
- Cassidy, S., Bradley, L., Shaw, R., & Baron-Cohen, S. (2018). Risk markers for suicidality in autistic adults. *Molecular Autism*, 9(1), Article 42.
- Cresswell, L., Hinch, R., & Cage, E. (2019). The experiences of peer relationships amongst autistic adolescents: A systematic review of the qualitative evidence. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 61, 45-60. DOI:10.1016/j.rasd.2019.01.003
- Hedley, D., Uljarević, M., Wilmot, M., Richdale, A., & Dissanayake, C. (2018). Understanding depression and thoughts of self-harm in autism: A potential mechanism involving loneliness. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 46, 1-7. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2017.11.003>
- Mazurek M. O. (2014). Loneliness, friendship, and well-being in adults with autism spectrum disorders. *Autism*, 18(3), 223-232. doi: 10.1177/1362361312474121.

- Orsmond, G. I., Krauss, M. W., & Seltzer, M. M. (2004). Peer relationships and social and recreational activities among adolescents and adults with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(3), 245–256.
- Orsmond, G. I., Shattuck, P. T., Cooper, B. P., Sterzing, P. R., & Anderson, K. A. (2013). Social participation among young adults with an autism spectrum disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 43(11), 2710–2719.
- Petrina, N., Carter, M., & Stephenson, J. (2014). The nature of friendship in children with autism spectrum disorders: A systematic review. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 8(2), 111-126. <https://doi.org/10.1016/j.rasd.2013.10.016>
- Sedgewick, F., Crane, L., Hill, V., & Pellicano, E. (2019). Friends and Lovers: The Relationships of Autistic and Neurotypical Women. *Autism in Adulthood*, 1(2), 112-123. <https://doi.org/10.1089/aut.2018.0028>
- Sedgewick, F., Hill, V., & Pellicano, E. (2019). 'It's different for girls': Gender differences in the friendships and conflict of autistic and neurotypical adolescents. *Autism*, 23(5), 1119-1132. <https://doi.org/10.1177/1362361318794930>
- Sinclair, J. (2010). Being autistic together. *Disability Studies Quarterly*, 30(1). <https://dsq-sds.org/article/view/1075/1248>
- Smith, J. A., Flower, P. & Larkin, M. (2009). *Interpretative Phenomenological Analysis: Theory, Method and Research*. London: Sage.

РАНЕН МУЛТИЛИНГВИЗЪМ И ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯ НА ЗРИТЕЛНОТО ПРОСТРАНСТВЕНО ВНИМАНИЕ

Емилия Иванова Павлова

*Държавна психиатрична болница за лечение на наркомании и алкохолизъм
epavlova731@gmail.com*

проф. д-р Иванка Василева Асенова

*Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
asenova_iva@abv.bg*

Емилия Павлова и Иванка Асенова. РАНЕН МУЛТИЛИНГВИЗЪМ И ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯ НА ЗРИТЕЛНОТО ПРОСТРАНСТВЕНО ВНИМАНИЕ

Статията представя резултатите от проучването на ефекта на ранното чуждоезиково обучение върху латерализацията на зрителното пространствено внимание. Със задача за мануално разполовяване на линии са изследвани 15 многоезични деца с много добро или отлично ниво на владеене на чужди езици, и 15 деца, не изучаващи чужди езици или започнали изучаването на един чужд език след навършване на 7-годишна възраст по програмата за чуждоезиково обучение в общообразователното училище. Всички участници са на възраст 6–15 години. Отчетените междугрупови различия в патерна на изпълнение на задачата за разполовяване на линии предполагат различия в онтогенетичната динамика на латерализацията на зрителното пространствено внимание при ранен мултилингвизъм.

Ключови думи: пространствено внимание, разполовяване на линии, мултилингвизъм

Emiliya Pavlova and Ivanka Assenova. EARLY MULTILINGUISM AND LATERALIZATION OF VISUAL SPATIAL ATTENTION

The paper presents the results of a study on the effect of early language learning on the lateralization of visual spatial attention. A manual line-spacing task was used to study 15 multilingual children with very good or excellent language proficiency, and 15 children who were non-language learners or who started learning one foreign language after the age of 7 in a mainstream school foreign language program. All participants were 6–15 years of age. The reported between-group differences in patterning performance on the line discrimination task suggest differences in the ontogenetic dynamics of lateralization of visual spatial attention in early multilingualism.

Keywords: visual spatial attention, manual line-bisection, multilingualism

Днес широко се приема е, че макар базисният патерн на хемисферната специализация да е генетично детерминиран феномен, различни социокултурни фактори могат съществено да влияят върху нейното формиране и проявление (Асенова, 2018; Corballis, 2009; Liu, et al., 2009).

Провежданите през последните 2–3 десетилетия психолингвистични и невролингвистични изследвания на езиковата преработка при билингвизъм водят до натрупването на данни, свидетелстващи за съществуването на анатомични и функционални различия между едноезичния и дву-/многоезичния мозък, и фокусират изследователското внимание върху би-/мултилингвизма като фактор, който може съществено да влияе върху организацията на мозъчната функция (DeLuca, 2020; DeLuca et al., 2019; Kaushanskaya, Blumenfeld, & Marian, 2019)

Изследванията обаче се фокусират предимно върху влиянието на домашната среда и прекия езиков принос на родителите (за литературен обзор вж. Hoff, 2018) и фактът, че все повече деца от ранна възраст посещават образователни заведения, в които се създават условия за екстензивно ранно чуждоезиково обучение, остава на заден план (Hildenbrand et al., 2017).

В наскоро проведено невроизобразително изследване Язбек и колеги (Yazbek et al., 2020) проучват езиковата латерализация при леворъки и десноръки триезични субекти, като оценяват езиковата организация и нейното вариране при активирането на първи, втори и трети език в зависимост от ръкостта и степента на владееене на езиците. Резултатите показват, че десноръките и леворъките демонстрират двустранно езиково активиране с висока активация както в дясната, така и в лявата хемисфера, което подкрепя теорията на Хъл и Вайд (Hull & Vaid, 2006), че ранният билингвизъм е свързан с по-изразено активиране на дясното полукълбо. Авторите заключават, че в сравнение с десноръките мултилингви, леворъките мултилингви показват по-често атипична езикова латерализация и различен патерн на латерализация на трите езика.

Съвременното концептуализиране на вниманието е като многокомпонентен, сложен и интегративен надмодален психичен механизъм, усъвършенстван в хода на еволюцията с цел ефективно съсредоточаване на ограничения капацитет за обработка върху най-важната, релевантна на текущите цели и поведението информация (Pashler et al., 2001). Чрез вниманието могат да се контролират различните автономни системи на преработка на информацията, което го превръща в ключов механизъм на съзнателното ментално функциониране на човека (вж. Асенова, 2009).

Чрез различни изследователски техники са получени доказателства за доминирането на дясната хемисфера в контрола върху пространственото внимание (Ferrara et al., 2021; Jewell, & McCourt, 2000; Posner, 2005).

В контекста на съществуващите в литературата съобщения за значимото влияние, което системното формално обучение и активното професионално трениране на определен вид когнитивни способности може да окаже върху

формирането и проявите на функционалните мозъчни асиметрии (Асенова, 2011, 2014а, 2014б; Асенова, Арабаджиева, 2013; Асенова, Павлова, 2015), и на данните, свидетелстващи за трансфер на ефектите от интензивното обучение в една когнитивна сфера към други когнитивни сфери (Асенова, 2014а, 2014б), настоящото изследване е планирано с цел да се проучи доколко и как ранното чуждоезиково обучение може да повлияе върху формирането на латерализацията на зрителното пространствено внимание. Допълнителната цел, която си поставихме, е да изследваме ефекта на броя на изучаваните чужди езици (два, три или четири) и на възрастта на въвеждането на тяхното изучаване (преди навършване на 2 години или след това) върху патерна на латерализацията на зрителното пространствено внимание.

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА

Изследвани са общо 30 деца на възраст 6 г. и 7 м. – 15 г. и 10 м. (средна възраст 8 г. 1 м.), обособени в две равни по численост и полово съотношение групи в зависимост от степента на владееене на чужди езици. Първата група – мултилингви, включва 15 многоезични деца с много добро или отлично ниво на владееене на чужди езици (7 момчета и 8 момичета), половината от които са започнали изучаването на чужд език преди навършване на 2 години, а останалите – след навършване на 3-годишна възраст. Към момента на изследването всички те посещават билингвални училища в София и Пловдив, в които е въведено допълнително изучаване на 2 или 3 езика.

Втората група – монолингви, включва 15 едноезични деца (7 момчета и 8 момичета), които не са изучавали чужд език и са започнали да изучават такъв след навършване на 7-годишна възраст по програмата за чуждоезиково обучение в държавните общообразователни училища.

Първият, майчиният език на всички изследвани деца е българският. По данни от родителите всички участвали в изследването деца са десноръки, с нормален слух и без история на неврологични увреждания.

МЕТОД

Използваната в това изследване задача за мануално разполовяване на зрително представени линии е идентична с използваната в предходни подобни проучвания (Асенова, 2014а; Corballis, 2003; Hausmann et al., 2002, 2003). Състои се от 17 хоризонтални линии с дължина от 100 до 260 мм, разположени на 10 мм разстояние една от друга, 5 от които са изтеглени към десния край на листа, 5 – към левия, а останалите 7 са централно разположени. Децата се инструктират да отбележат с молив средата на всяка линия. По време на изпълнението

на задачата екзаминаторът закрива всяка линия след разполовяването ѝ. Всяко дете изпълнява задачата по веднъж с лява и с дясна ръка.

Отклоненията от реалната среда се измерват с точност до 0,5 мм. За всяка линия се изчислява коефициент на отклонението (КО) по формулата: [(отмерената лява половина – реалната половина) / реалната половина] x 100. Отрицателната стойност сочи отклонение вляво, а положителната – вдясно от действителния център (Hausmann et al., 2002; Hausmann, Waldie, & Corballis, 2003).

За всяко дете поотделно се изчислява среден коефициент на отклонението за лява ръка (СКОл) и среден коефициент на отклонението за дясна ръка (СКОд), а въз основа на техните стойности се определя проявеният вид неглект: десностранен псевдонеглект (отклоняване вляво от действителния център и с двете ръце); левостранен неглект (отклоняване вдясно от реалния център и с двете ръце); симетричен неглект (отклоняване вляво с лява и в дясно с дясна ръка), обърнат неглект (отклоняване вляво от реалния център с дясна ръка, а вдясно с лява ръка).

РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от t-теста за сдвоени извадки (Таблица 1) показват статистически значима разлика между СКОл и СКОд на групата мултилингви ($p=0,013$) и несъществена разлика между СКОл и СКОд на групата монолингви ($p=0,352$), което сочи значим ефект на използваната за разполовяване ръка само за групата мултилингви.

Резултатите от t-теста за независими извадки (Таблица 1) показват несъществени междугрупови различия по отношение на средните за групите стойности на СКОл и СКОд. Въпреки това прави впечатление, че на ниво група мултилингвите проявяват симетричен неглект, а монолингвите – десностранен псевдонеглект.

Таблица 1. Резултати от вътрегруповото и междугруповото сравняване на средните стойности на СКОл и СКОд на групата мултилингви и групата монолингви

Групи	СКОл M (SD)	СКОд M (SD)	Стойности на t(p) при вътрегрупови сравнения
Мултилингви	-3,40 (2,40)	1,24 (6,00)	t = 2,857, p = 0,013
Монолингви	-1,82 (5,11)	-0,32 (2,15)	t = 0,963, p = 0,352
Стойности на t(p) при междугрупови сравнения	t = -1,079, p = 0,290	t = 0,957, p = 0,347	

Резултатите от дисперсионния анализ, направен с цел проучване на ефекта на броя на изучаваните чужди езици върху изпълнението на задачата за разполовяване на линии (Таблица 2), не показват съществени различия между групите с различен брой на изучаваните чужди езици и групата монолингви по отношение на СКОл ($p=0,602$) и СКОд ($p=0,315$). Въпреки това прави впечатление много по-голямата грешка при разполовяване с лява ръка при всички групи мултилингви в сравнение с групата монолингви и нарастването на грешката с увеличаването на броя на езиците, от една страна, а, от друга, намаляването на размера на десностранната грешка при разполовяване с дясна ръка с увеличаването на броя на езиците и обръщането ѝ в левостранно отклоняване при групата с четири чужди езика.

Таблица 2. Средни стойности на коефициентите на отклоняване с лява ръка (СКОл) и с дясна ръка (СКОд) на групите с различен брой на изучаваните чужди езици

Групи	СКОл М (SD)	СКОд М (SD)
Контроли (монолингви)	-1,82 (5,11)	-0,32 (2,15)
Група с два чужди езика	-2,62 (2,56)	3,13 (5,98)
Група с три чужди езика	-3,46 (2,05)	0,36 (5,28)
Група с четири чужди езика	-5,10 (2,44)	- 1,70 (7,83)
F (p)	F(3) = 0,630, p = 0,602	F(3) = 1,240, p = 0,315

Резултатите от дисперсионния анализ, направен , за да се проучи ефектът на възрастта на въвеждане на изучаването на чужди езици върху изпълнението на задачата за разполовяване на линии, са представени в Таблица 3.

Таблица 3. Средни стойности на коефициентите на отклонение с лява ръка (СКОл) и с дясна ръка (СКОд) на групите с различна възраст на въвеждане на изучаването на чужди езици

Групи	СКОл М (SD)	СКОд М (SD)
Контроли (изучаване на чужд език след седемгодишна възраст)	-1,82 (5,11)	-0,32 (2,15)
Мултилингви с интензивно изучаване на чужд език преди 2-рата година	-3,87 (2,25)	-1,49 (1,63)
Мултилингви с интензивно изучаване на чужд език след 3-тата година	-2,69 (2,67)	5,35 (5,36)
F (p)	F(3) = 0,722, p=0,495	F(3) = 6,322, p=0,006

Видно е, че междугруповата разлика е статистически значима по отношение на СКОд ($p=0,006$) и без статистическа значимост по отношение на СКОл

($p=0,495$). Отново прави впечатление, че на ниво група монолингвите и мултилингвите, които са започнали изучаването на чужди езици преди 2-рата си година, демонстрират десностранен псевдонеглект, а мултилингвите, които са започнали изучаването на чужди езици след 3-тата си година, демонстрират силно изразен симетричен неглект.

ДИСКУСИЯ

Резултатите от приложения статистически анализ откриват явни, макар и недостигащи статистическа значимост междугрупови различия в изпълнението на задачата за разполовяване на линии между монолингвални и мултилингвални деца на възраст 6 г. и 7 м. – 15 г. и 10 м., предполагащи слаб ефект на ранния мултилингвизъм върху латерализацията на механизмите, обезпечаващи зрителното пространствено внимание. На ниво група децата монолингви демонстрират много слаб десностранен псевдонеглект, което предполага, че се намират в период на преход от типичния за детската възраст симетричен неглект към типичния за зрялата възраст десностранен псевдонеглект. За разлика от тях, на групово ниво при мултилингвите се отчита значим ефект на ръката върху грешката при разполовяване и добре изразен симетричен неглект – резултати, смятани за отразяващи незрялостта на дяснохемисферния контрол над процесите на вниманието (Failla, Sheppard & Bradshaw, 2003; Hausmann et al., 2003).

Съгласно литературните данни постепенен преход от симетричен неглект към десностранен псевдонеглект се осъществява в края на детството и първите години на юношеството (Андонова, 2015; Ferrara et al., 2021; Hausmann et al., 2003; Pulsipher et al., 2009). Следователно, получените в настоящото изследване резултати биха могли да свидетелстват за забавяне на процеса на латерализация на зрителното пространствено внимание или за формиране на патерн на по-слабо изразена хемисферна асиметрия в контрола на зрителното пространствено внимание.

Що се отнася до изследването на влиянието на факторите „възраст на въвеждане на чуждите езици (преди навършване на 2 години или след 3-тата година)“ и „брой на изучаваните чужди езици“ върху изпълнението на задачата за разполовяване на линии, се установява, че само първият фактор има статистически значим ефект. Резултатите показват, че на ниво група мултилингвите, които са започнали изучаване на чужд език преди 2-рата си година, демонстрират типичния за зрялата възраст десностранен псевдонеглект, а мултилингвите, започнали изучаване на чужд език след 3-тата си година, демонстрират силно изразен симетричен неглект, т.е. демонстрират патерна на изпълнение на задачата, типичен за ранното детство.

По отношение на броя на изучаваните чужди езици (два, три, четири) привлича вниманието фактът, че макар резултатите да показват, че е фактор с несъществено влияние, на групово ниво ясно се очертава тенденция на постепенно преминаване от „незрелия“ патерн на изпълнение на задачата – симетричен неглект, към „зрелия“ – десностранен псевдонеглект, с увеличаването на броя на изучаваните чужди езици.

Всъщност големият възрастов диапазон и малкият брой на изследваните монолингвални и билингвални деца са основните ограничения на настоящото изследване, които следва да се преодолеят в бъдещи релевантни изследвания поради потенциала им да маскират действителния статус на проучваните феномени.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от настоящото изследване позволяват допускането, че патернът на изпълнение на задачата за мануално разполовяване на зрително представени линии на децата мултилингви се различава от този на децата монолингви, което предполага различна динамика на латерализацията на зрителното пространствено внимание в условията на ранен мултилингвизъм и по билатерално представяне на контрола на механизмите му при децата мултилингви. Времето на въвеждане на интензивно изучаване на чужди езици – преди 2-ата година или след това, е фактор който може съществено да повлияе върху процесите на латерализация на зрителното пространствено внимание. Броят на ранно изучаваните чужди езици (два, три или четири) не инициира съществени различия в динамиката на латерализацията на зрителното пространствено внимание във възрастта 6–15 години.

ЛИТЕРАТУРА

- Андонова, Й. Р. (2015). Онтогенетична динамика на латерализацията на вниманието в училищна възраст: ефекти върху академичната успеваемост и интелигентността. Канд. дис., Благоевград.
- Асенова, И. (2009). *Невропсихология*. Благоевград: Санин Н и Н ООД.
- Асенова, И. (2011). Сравнително дихотично изследване на вербалната перцепция при субекти с различна степен на владееене на чужди езици. В сборник научни доклади от VI национален конгрес по психология, УИ „Свети Климент Охридски“, София, 12-17.
- Асенова, И. (2014а). Музикално трениране и латерализация на вниманието. В сборник научни доклади от VII национален конгрес по психология, София 31.X.-2.XI.2014 г., Съставители: Джонев, С., Димитров, П., Матеева, Н., Издател: Продукцентски център ЛМ ЕООД, 1029-1035.

- Асенова, И. (2014б). Ефекти на вида на музикалното трениране върху езиковата латерализация. *Годишник по Психология*, 5, под ред. на И. Асенова и колектив, УИ „Неофит Рилски”, 21-30.
- Асенова, И., Арабаджиева, Х. (2013). Музикално трениране и езикова латерализация: изследване с дихотично слушане. *Годишник по Психология*, 4, под ред. на И. Асенова и колектив, УИ „Неофит Рилски”, 24-33.
- Асенова, И., Павлова, Е. (2015). Езикова латерализация при 7-годишни мултилингви. В Сб.: Психологията – традиции и перспективи, Под ред. на И. Асенова и колектив, Том I, 144-149. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Asenova, I. V. (2018). *Brain Lateralization and Developmental Disorders: A New Approach to Unified Research*. London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Corballis, M. C. (2009). The evolution and genetics of cerebral asymmetry. *Philos Trans R Soc Lond B Biol Sci.*, 361, 867-79.
- Corballis, M.C.(2003). Cerebral Hemispheric Interactions. In *Encyclopedia of the Neurological Sciences*, 606–09, <http://dx.doi.org/10.1016/b0-12-226870-9/01385-x>.
- DeLuca, V., Rothman, J., Bialystok, E., & Pliatsikas, C. (2019). Redefining bilingualism as a spectrum of experiences that differentially affects brain structure and function. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(15), 7565-7574.
- DeLuca, V., Rothman, J., Bialystok, E., & Pliatsikas, Ch. (2020). Duration and Extent of Bilingual Experience Modulate Neurocognitive Outcomes. *NeuroImage*, 204, 116222-116231.
- Failla, C., Sheppard, D., & Bradshaw, J. (2003). Age and responding-hand related changes in performance of neurologically normal subjects on the line-bisection and chimeric-faces tasks. *Brain and Cognition*, 52(3), 353–363. doi: 10.1016/S0278-2626(03)00181-7.
- Ferrara, K., Seydell-Greenwald, A., Chambers, K. E., Newport , E.L., & Landau, B. (2021). Developmental Changes in Neural Lateralization for Visual-spatial Function: Evidence from a Line-bisection Task. *Developmental Science*, 25(4), e13217. doi:10.1111/desc.13217.
- Hausmann, M., Ergun, G., Yazgan, Y., & Güntürkün, O. (2002). Sex differences in line bisection as a function of hand. *Neuropsychologia* 40, 235–240.
- Hausmann, M., Waldie, K. E., & Corballis, M. C. (2003). Developmental changes in line bisection: A result of callosal maturation? *Neuropsychology*, 17(1), 155–160. doi: 10.1037/0894-4105.17.1.155.
- Hildenbrand, C., Niklas, F., Cohrssen, C., & Tayler., C. (2015). Children’s Mathematical and Verbal Competence in Different Early Education and Care Programmes in Australia. *Journal of Early Childhood Research*, 15(2), 144–157. doi:10.1177/1476718x15582096.
- Hoff, E. (2017). Bilingual Development in Children of Immigrant Families. *Child Development Perspectives*, 12(2), 80–86. doi:10.1111/cdep.12262.

- Hull, R. & Vaid, J. (2006). Laterality and Language Experience. *Laterality*, 11(5), 436–64. doi:10.1080/13576500600691162
- Jewell, G., & McCourt, M. E. (2000). Pseudoneglect: a review and meta-analysis of performance factors in line bisection task. *Neuropsychologia*, 38, 93–110. doi:10.1016/S0028-3932(99)00045-7
- Kaushanskaya, M., Blumenfeld, H.K., & Marian, V. (2019). The Language Experience and Proficiency Questionnaire (LEAP-Q): Ten years later. *Bilingualism: Language and Cognition*, 1–6. <https://doi.org/10.1017/S1366728919000038>
- Liu, H., Stufflebeam, S. M., Sepulcre, J., Hedden, T. & Buckner, R. L. (2009). Evidence from intrinsic activity that asymmetry of the human brain is controlled by multiple factors. *Proc Natl Acad Sci USA*, 106(48), 20499-503.
- Posner M. (2005). *Cognitive Neuroscience of Attention*. The Guilford Press. New York.
- Pulsipher, D., Seidenberg, M., Hermann, B. (2009). Corpus Callosum Maturation and Line Bisection Performance in Healthy Children. *Brain Imaging Behav.*, 3(4), 307-316. doi: 10.1007/s11682-009-9073-4.
- Yazbek, S., Smayra, T., Mallak, I., Hage, S., Sleilaty, G., Atat, Ch., Hay, J.A., & Moussa, R. (2020). Functional MRI Study of Language Organization in Left-Handed and Right-Handed Trilingual Subjects. *Scientific Reports*, 10, 13165. doi:10.1038/s41598-020-70167-y.

ЕФЕКТИ НА РАННОТО ЧУЖДОЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ ВЪРХУ ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯТА НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ВЕРБАЛНА ПЕРЦЕПЦИЯ

Емилия Иванова Павлова

Държавна психиатрична болница за лечение на наркомании и алкохолизъм
epavlova731@gmail.com

Емилия Павлова. *ЕФЕКТИ НА РАННОТО ЧУЖДОЕЗИКОВО ОБУЧЕНИЕ ВЪРХУ ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯТА НА ЕМОЦИОНАЛНАТА ВЕРБАЛНА ПЕРЦЕПЦИЯ*

Статията представя резултатите от изследване на ефекта на ранния мултилингвизъм върху латерализацията на емоционалната вербална перцепция. Трийсет и две мултилингвални и 32 монолингвални деца (7–15-годишни) са изследвани с дихотичен тест с емоционално негативни думи. Мултилингвалната група се състои от деца с ранен мултилингвизъм и много добро/отлично владение на 2, 3 или 4 чужди езика, а монолингвалната група – от деца, започнали изучаването на чужд език след постъпване в училище по програмата за чуждоезиково обучение в държавните общообразователни училища в България. Съгласно получените резултати, и двете групи демонстрират типичното за този вид възприятие деснохемисферно преимущество, но съществено по-изразено в групата на мултилингвите отколкото в групата на монолингвите. Освен това мултилингвалната група показва по-добра перцептивна ефективност. В допълнение, факторите „брой на изучаваните чужди езици“ и „възраст на въвеждане на изучаването на чужди езици“ имат значим ефект върху патерна на хемисферната латерализация и перцептивната ефективност.

Резултатите предполагат, че на този етап от онтогенезиса ранният мултилингвизъм оказва положителен ефект върху развитието на взаимодействието между полукълбата и перцептивните езикови способности.

Ключови думи: дихотично слушане, мултилингвизъм, хемисферна латерализация, емоционална вербална перцепция

Emilia Pavlova. *EFFECTS OF EARLY FOREIGN LANGUAGE LEARNING ON LATERALIZATION OF EMOTIONAL VERBAL PERCEPTION*

The paper presents the results of a study on the effect of early multilingualism on the lateralization of emotional verbal perception. Thirty-two multilingual and 32 monolingual children (7-15 years old) were tested with a dichotic test using emotionally negative words. The multilingual group consisted of children with early multilingualism and very good/excellent proficiency in 2, 3, or 4 foreign languages, and the

monolingual group consisted of children who started learning a foreign language after entering the school language program in Bulgarian public comprehensive schools. According to the results obtained, both groups demonstrated the typical right-hemispheric perceptual advantage, but significantly more pronounced in the multilingual group than in the monolingual group. Moreover, the multilingual group showed better perceptual performance. In addition, the factors "number of foreign languages learned" and "age of language learning introduction" had a significant effect on the pattern of hemispheric lateralization and perceptual efficiency.

The results suggest that at this stage of ontogenesis, early multilingualism has a positive effect on the development of hemispheric interaction and perceptual language abilities.

Keywords: dichotic listening, multilingualism, hemispheric lateralization, emotional verbal perception

Мултилингвизмът се дефинира като способност да се говори или общува на два, три или повече езика (Vildomec, 2019). В ерата на глобализацията владенето на чужди езици е важен инструмент за стимулиране на конкурентоспособност в области като икономика, търговия, политика, култура и образование. Този факт естествено фокусира изследователския интерес върху въпроса за ранното чуждоезиково обучение и неговите ефекти върху структурното и функционалното развитие на детския мозък, и в частност върху латерализацията на мозъчните функции. Нещо повече: мозъкът на хората, изучаващи и активно практикуващи във всекидневие си чужди езици, подобно на музикалния мозък (Асенова, 2014; Асенова, Арабаджиева, 2013; Bever & Chiarello, 1974) се смята за потенциално ценен източник на информация за механизмите на невроразвитийната пластичност (Асенова, 2011; Павлова, Асенова, 2021).

Изследването на латерализацията на езика и факторите, които я детерминират, е един от най-проучваните въпроси в съвременната невропсихология. Според доминиращите схващания лява хемисфера (ЛХ) е доминантна в езиковата и речевата преработка, контрола на движенията и символните функции, а дясна хемисфера (ДХ) – в пространственото възприятие и внимание, както и във възприемането и експресията на емоциите (за обзор на литературата вж. Асенова, 2004а). Освен това ДХ активно участва във възприятието и експресията на прозодичните и прагматичните аспекти на езика и речта (Grimshaw, et. al., 2003; Hoekert et al., 2010; Joannette et al., 1990; Sammler et al., 2015).

Изследвания в дихотичната парадигма потвърждават активното и дори доминиращо участие на ДХ в обработката на вербални стимули, съдържащи емоционален компонент. Например Ерхан и колеги (Erhan et al., 1998) изследват

хора в ранна зрялост с дихотичен тест със срички, произнесени със седем различни емоционални интонации, като по време на изпълнението на теста правят запис на асиметрията на слуховите евокирани потенциали чрез 14 електрода на скалпа. Резултатите им показват по-точно опознаване на емоциите в сричките, подавани на ляво ухо, т.е. адресирани към ДХ, което отразява доминирането ѝ в изпълнението на тази задача.

Или и колеги (Ely et al., 1989) изследват хемисферните асиметрии за дихотична перцепция на три категории думи – абстрактни, конкретни и емоционални, и установяват преимущество на ЛХ в абстрактните и конкретните думи, несъществено по-изразено за абстрактните, и слабо преимущество на ДХ за емоционалните думи.

В поредица от латерализационни изследвания с дихотичен тест с думи с емоционално негативно съдържание, Асенова установява преимущество на ДХ в извадки от неврологично здрави лица на различна възраст (Асенова, 2004а, 2004б, 2007, 2011; Асенова, Андонова, 2010; Асенова, Арабаджиева, 2013).

Повечето от проведените до момента сравнителни изследвания между монолингви и би-/мултилингви свидетелстват, че изучаването и говоренето на чужд език може да доведе до съществени промени в структурната и функционална организация на човешкия мозък. Например Хамалайнен и колеги (Hämäläinen et al., 2017) установяват, че ранният и късният билингвизъм може да водят до качествено различни структурни промени в свързаните с езика невронни мрежи (по-специално аркуатния фасцикулус и долния фронто-окципитален фасцикулус), и че ранният билингвизъм влияе върху структурната латерализация на аркуатния фасцикулус причинявайки по-билатералната организация на тези перисилвиеви пътища, свързани с езиковите функции.

Уъркман и колеги (Workman et al., 2000) изследват говорещи английски и уелски език юноши с тахистоскопичен тест с уелски и английски съществителни и глаголи, и установяват по-изразена асиметрия на ЛХ при говорещите уелски и английски език билингви в сравнение с говорещите само английски език монолингви, което интерпретират като свидетелство за по-голямо участие на ЛХ в езиковата преработка при билингвизъм. В следващ експеримент изследователите установяват по-изразено преимущество на ЛХ при преработката на уелските в сравнение с английските думи независимо от времето на въвеждане на билингвизма.

Резултатите от съвременни изследвания показват, че фактори на билингвизма, като времето на въвеждане на изучаването на чуждия език, степента на владеене на чуждия език, условията (формални или неформални), в които той се изучава, имат съществен модулиращ ефект върху езиковата латерализация (за обзор на литературата вж. Workman et al., 2000). На базата на метаанализ на публикуваните в литературата данни Хъл и Вайд (Hull & Vaid, 2006) заключават, че докато монолингвите и късните билингви (започнали изучаването на чужд език след 6-ата си го-

дина) показват добре изразена ЛХ асиметрия за езикова преработка, ранните билингви (започнали изучаването на чужд език преди 6-ата си година) показват билатерално хемисферно участие в езиковата преработка.

Изследвайки хемисферните различия в обработката на дихотично слушани емоционални (позитивни и негативни) и неутрални думи на майчин език и на чужд език при късни билингви, Хейрани и колеги (Heyrani et al., 2021) установяват левохемисферно преимущество за дихотичното слушане на всички думи на майчиния език и само на позитивните думи на втория (чуждия) език.

Настоящото изследване има за цел да проучи доколко и как ранният мултилингвизъм влияе върху латерализацията на емоционалната вербална перцепция на майчиния език, и какви са ефектите на времето на въвеждане на изучаването на чужди езици и на броя на чуждите езици върху патерна на функционалната хемисферна асиметрия на майчиния език.

ИЗСЛЕДВАНИ ЛИЦА

Изследвани са общо 64 деца на възраст от 7 г. и 2 м. до 15 г. и 10 м. (средна възраст 10 г. и 1 м.), разделени в две равни по численост и полов състав групи в зависимост от степента на владееене на чужди езици: група мултилингви с много добро или отлично ниво на владееене на чужди езици, като половината са започнали изучаването на чужд/и език/ци преди 2-ата си година, останалите – след навършване на 3-годишна възраст, и група монолингви, чието чуждоезиковото обучение е започнало едва след постъпване в училище и се осъществява по програмата за чуждоезиково обучение в държавните общообразователни училища.

Първият, майчиният, език на всички изследвани деца е българският. По данни от родителите всички участвали в изследването деца са десноръки с нормален слух и без история за неврологични увреждания. Всички участници са ученици в двуезиково училище в София или Пловдив, в които е въведено и допълнително изучаване на 2 или 3 чужди езика.

МЕТОД

Дихотичната парадигма е сред най-широко използваните в изследванията на функционалните хемисферни асиметрии в слуховата сетивна система (Asbjornsen & Holland, 2006). В настоящото изследване е използван дихотичен тест, съставен и апробиран от Асенова (1997). Тестът съдържа 36 дихотични двойки думи, организирани в 12 серии. Всички думи са подбрани въз основа на описанието на психотравмата на над 100 заекващи деца (например буря, куче, хапе, болен, луд, смърт). Като сричков и звуков състав това са едносрични или двусрични думи, съставени от три до пет звука. Думите във всяка дихотична двойка са напълно уеднаквени по критериите „част на речта“, „брой срички“,

„брой звукове“. Възпроизвеждането става устно след всяка серия, т.е. след подаването на всеки три дихотични двойки, като екзаминаторът записва казаните от участника думи. Тестът се прослушва двукратно, като при второто прослушване, което се провежда от 24 до 72 часа след първото, се сменят местата на слушалките. Въз основа на правилно възпроизведените думи от двете прослушвания на всеки участник поотделно по общоприета формула се изчислява коефициент на асиметрия (Кас). Знакът на Кас указва типа хемисферно преимущество – положителният сочи левохемисферно преимущество (ЛХПр) за вербална перцепция, отрицателният – деснохемисферно преимущество (ДХПр), а Кас = 0% сочи липса на хемисферно преимущество (Липса на ХПр).

РЕЗУЛТАТИ

Сравняването на средните за групите Кас открива статистически значима разлика между монолингвите и мултилингвите (Таблица 1). Видно е, че макар на групово ниво и монолингвите, и мултилингвите да показват ДХПр, то е съществено по-изразено при мултилингвите, отколкото при монолингвите ($t=3,000$; $p=0,004$).

Таблица 1. Средни стойности на Кас на групата монолингви и групата мултилингви

Група	Тест с емоционално негативни думи (среден Кас)		
	Средна	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
Монолингви	-8,13	24,66	4,36
Мултилингви	-26,75	24,99	4,41
t; p	t=3,000; p=0,004		

Резултатите от междугруповото сравняване на средния общ брой на вярно възпроизведените думи (Таблица 2) показват, че на групово ниво мултилингвите демонстрират съществено по-добра перцептивна ефективност в сравнение с монолингвите ($t=3,821$; $p<0,000$).

Таблица 2. Среден общ брой на вярно възпроизведените думи по групи

	Тест с емоционално негативни думи		
	Средна	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
Монолингви	28,18	7,27	1,28
Мултилингви	35,31	7,63	1,35
t; p	t=3,821 (p<0,000)		

Резултатите от проучването на ефекта на броя на изучаваните чужди езици върху хемисферната асиметрия и перцептивната ефективност при дихотично

слушане на думи с емоционално негативно съдържание са представени в следващите таблици 3 и 4.

Както е видно от Таблица 3, макар и четирите групи да показват ДХПр, степента на неговата изразеност прогресивно нараства с увеличаването на броя на овладените езици, като междугруповата разлика е статистически значима ($F=5,052$, $p=0,003$). Резултатите от множествените сравнения откриват статистическа значимост на различията между групата мултилингви с четири чужди езика и всяка една от другите групи: монолингви ($p<0,000$) и съответно мултилингви с два чужди езика ($p=0,049$) и мултилингви с три чужди езика ($p=0,0047$).

Таблица 3. Средни стойности на Кас на групите с различен брой на изучаваните чужди езици

Групи	Тест с емоционално негативни думи			
	N	Средна	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
Монолингви	32	-8,13	24,66	4,36
Мултилингви с два чужди езика	6	-15,84	20,42	8,33
Мултилингви с три чужди езика	15	-21,04	27,79	7,17
Мултилингви с четири чужди езика	11	-40,49	17,85	5,38
F(3); sig.	F(3) = 5,052, p=0,003			

От Таблица 4 е видно, че броят на овладените езици има статистически значим ефект върху средния брой на правилно възпроизведените думи ($F=4,803$, $p=0,005$), като резултатите от множествените сравнения показват, че групата монолингви правилно възпроизвежда статистически значимо по-малко думи в сравнение с всяка една от групите мултилингви: с групата с два чужди езика ($p=0,034$), с групата с три чужди езика ($p=0,008$) и с групата с четири чужди езика ($p=0,004$).

Резултатите от проучването на ефекта на възрастта на въвеждането на изучаването на чужд/и език/ци върху хемисферната асиметрия и перцептивната ефективност при дихотично слушане на думи с емоционално негативно съдържание са представени в таблици 5 и 6.

Таблица 4. Среден общ брой на вярно възпроизведените думи по групи

Групи	Тест с емоционално негативни думи			
	N	Средна	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
Монолингви	32	28,18	7,27	1,28
Мултилингви с два чужди езика	6	35,50	11,22	4,58
Мултилингви с три чужди езика	15	34,66	6,83	1,76
Мултилингви с четири чужди езика	11	36,09	7,16	2,15
F(3); sig.	F(3) = 4,803, p=0,005			

Таблица 5. Средни стойности на Кас на групата монолингви и групите мултилингви с различна възраст на въвеждане на изучаването на чужд/и език/ци

Групи	Тест с емоционално негативни думи			
	N	Средна	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
Монолингви	32	-8,13	24,66	4,36
Мултилингви - преди 2-рата година	21	-35,18	20,27	4,42
Мултилингви - след 3-тата година	11	-10,67	26,10	7,86
F(2); p	F(2) = 8,896, p<0,000			

Резултатите, представени в Таблица 5, показват, че възрастта на въвеждане на изучаването на чужд/и език/ци има статистически значим ефект върху степента на изразеност на ДХПр за дихотично възприятие на думи с емоционално негативно съдържание ($F_{(2)} = 8,896, p < 0,000$). Резултатите от множествените сравнения свидетелстват за съществено по-изразена ДХ асиметрия при групата мултилингви с въвеждане на интензивно изучаване на чужд език преди 2-ата година в сравнение както с групата монолингви ($p < 0,000$), така и с групата мултилингви, при които интензивното чуждоезиково обучение е въведено след 3-ата година ($p = 0,007$).

От Таблица 6 е видно, че факторът „възраст на въвеждане на изучаването на чужд/и език/ци“ има статистически значим ефект върху средния брой на правилно възпроизведените думи ($F_{(2)} = 7,185, p = 0,002$), като резултатите от множествените сравнения показват, че групата монолингви правилно възпроизвежда статистически значимо по-малко думи в сравнение както с групата мултилингви с изучаване на чужд език преди 2-ата година ($p = 0,001$), така и с групата мултилингви с изучаване на чужд език след 3-ата година ($p = 0,008$).

Таблица 6. Среден брой на вярно възпроизведените думи на групата монолингви и групите мултилингви с различна възраст на въвеждане на мултилингвизма

Групи	Тест с емоционално негативни думи			
	N	Средна	Стандартно отклонение	Стандартна грешка
Монолингви	32	28,18	7,27	1,28
Мултилингви - преди 2-рата година	6	35,45	8,66	2,61
Мултилингви - след 3-тата година	15	34,66	6,83	1,76
F(3); p	F(2) = 7,185, p=0,002			

ДИСКУСИЯ

Настоящото изследване има две основни цели: да се проучи доколко и как ранният мултилингвизъм влияе върху латерализацията на емоционалното вербално възприятие на майчиния език и да се проучат ефектите на възрастта на въвеждане на изучаването на чужди езици и на броя на изучаваните чужди езици върху патерна на хемисферната латерализация на първия, майчиния, език.

На групово ниво и двете извадки показват дяснохемисферно преимущество при възприятието на емоционално негативни думи, което се съгласува с данните от предходни изследвания (Асенова, 2004а, 2004б, 2007, 2011; Асенова, Андонова, 2010; Асенова, Арабаджиева, 2013; Ely et al., 1989; Erhan et al., 1998) и осигурява допълнителна подкрепа на допускането, че емоционалният компонент във възприеманите вербални стимули провокира активното участие на ДХ във вербалната преработка до степен на инверсия на типичното за езиковото възприятие преимущество на ЛХ и проява на преимущество на ДХ (Асенова, 2004а; Асенова, Арабаджиева, 2013; Ely, Graves, & Potter, 1989; Grimshaw et. al., 2003).

Междугруповото сравняване на резултатите на изследваните 7–15-годишни монолингвални и мултилингвални извадки открива съществени различия както в хемисферната латерализация за емоционална вербална перцепция, така и в лексикалната перцептивна ефективност. На ниво група мултилингвите показват съществено по-изразена ДХ асиметрия за дихотична перцепция на емоционално негативни думи и съществено по-добри перцептивни способности в сравнение с монолингвите. Освен това проучването на евентуалното влияние, което броят на изучаваните чужди езици (два, три или четири) и възрастта на въвеждане на екстензивно чуждоезиково обучение (преди 2-годишна или след 3-годишна възраст) може да окаже върху патерна на изпълнение на дихотичната задача, открива, че и двата фактора имат статистически значим ефект както върху хемисферната асиметрия, така и върху перцептивната ефективност. Резултатите показват, че с увеличаване на броя на овладяваните езици

се увеличава прогресивно ДХ асиметрия за дихотична перцепция на думи с емоционално негативно съдържание и макар групата монолингви да имат най-малък брой правилно възприетите думи, групата на владеещите четири чужди езика (следователно на петезичните деца) демонстрира най-висока перцептивна ефективност.

Що се отнася до ефекта на времето на въвеждане на мултилингвизма, резултатите показват, че мултилингвите, започнали интензивно изучаване на чужди езици преди навършване на 2-ата си година, имат съществено по-изразена ДХ асиметрия и значимо по-добра перцептивна ефективност в сравнение с монолингвите, докато мултилингвите, започнали интензивно изучаване на чужди езици след 3-ата си година, демонстрират сходен на монолингвите патерн на хемисферна асиметрия, но съществено по-добро перцептивно представяне.

Изследването осигурява нова емпирична подкрепа на допускането, че ранният мултилингвизъм влияе върху мозъчната организация на езиковите функции и провокира по-активното включване на ДХ в езиковото възприятие (Hull & Vaid, 2006). Новото, което показват настоящите резултати е, че участието на ДХ във възприятието на думи с емоционално негативно съдържание е съществено по-голямо при въвеждане на мултилингвизма преди втората година от живота на детето и нараства с нарастването на броя на изучаваните чужди езици.

Моделът на получените резултати позволява предположението, че ранният мултилингвизъм (особено въведеният преди 2-ата година) провокира активното и ефективно участие на ДХ в езиковото възприятие и по-конкретно, във възприятието на думи с емоционално негативно съдържание, което води до подобряване на езиковите перцептивни способности.

Предвид съвременните схващания за ДХ като доминираща във възприятието и експресията на емоции (деснохемисферна хипотеза; Bradshaw & Nettleton, 1983; Strauss, 1983) и най-вече на негативни емоции (валентна хипотеза – Davidson, 1993; Hoptman & Levy, 1988), е много вероятно твърде активното и ефективно включване на ДХ във възприятието на емоционално негативни думи да е подпомогнато от нейната първична специализация в емоционалната преработка, особено на негативни емоции.

Изследването има някои ограничения. Основните са големият възрастов диапазон на изследваната извадка, малкият и неизравнен брой на участниците в групите с различен брой на изучаваните чужди езици и с различна възраст на въвеждане на мултилингвизма. Тези ограничения следва да се отстранят в бъдещите проучвания, тъй като влияят върху статистическата значимост на междугруповите сравнения.

ЛИТЕРАТУРА

- Асенова, И. (1997). *Проучване на хемисферната специализация при различни типове заекване чрез дихотична фонемна перцепция*. Канд. дис., Благоевград.
- Асенова, И. (2004а). *Функционална специализация на мозъка в норма и при речева патология*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“.
- Асенова, И. (2004б). Заекване и дихотична перцепция на думи с психотравмено съдържание. *Специална педагогика, 1*, 45-56.
- Асенова, И. (2007). Межполушарная асимметрия и дихотическая перцепция слов с эмоциональным и нейтральным содержанием у детей младшего школьного возраста. *Психологический журнал, 28(4)*, 82-89.
- Асенова, И. (2011). Сравнително дихотично изследване на вербалната перцепция при субекти с различна степен на владеене на чужди езици. *В сборник научни доклади от VI национален конгрес по психология*, Ун. Изд-во „Св. Климент Охридски“, София, 12-17.
- Асенова, И. (2014). Музикално трениране и латерализация на вниманието. *В сборник научни доклади от VII национален конгрес по психология*, София 31.X.-2.XI.2014 г., Съставители: Джонев, С., Димитров, П., Матеева, Н., Издател:Продуцентски център ЛМ ЕООД, 1029-1035.
- Асенова, И., Андонова, Й. (2010). Дихотична перцепция на думи с емоционално негативно съдържание: сравнително изследване на пациенти с шизофрения и клинично здрави субекти. *Годишник по Психология*, Под ред. на В. Мадолев, П. Николов и Ст. Стоянова, Ун. Изд-во „Неофит Рилски“, 159-175.
- Асенова, И., Арабаджиева, Х. (2013). Музикално трениране и езикова латерализация: изследване с дихотично слушане. *Годишник по Психология*, 4 бр., Под ред. на И. Асенова и колектив, УИ „Неофит Рилски“, 24-33.
- Павлова, Е., Асенова, И. (2021). Ефекти на ранното чуждоезиково обучение върху езиковата латерализация при деца в училищна възраст. *Българско списание по психология, 2(4)*, 88-96.
- Asbjørnsen, A & Helland, T. (2006). Dichotic listening performance predicts language comprehension. *Laterality, 11(3)*, 251-62.
- Bever, T. & Chiarello, W. (1974). Cerebral dominance in musicians and nonmusicians. *Science, 185*, 537-539.
- Bradshaw, J., & Nettleton, N. (1983). *Human cerebral asymmetry*. New York.
- Davidson, R. (1993). Cerebral asymmetry and emotion: Conceptual and methodological conundrums. *Cognition and Emotion, 7*, 115-138.
- Ely, P., Graves, R., & Potter, S. (1989). Dichotic listening indices of right hemisphere semantic processing. *Neuropsychologia, 27*, 1007-1015.

- Erhan, H., Borod, J. C., Tenke, C. E., & Bruder, G. E. (1998). Identification of Emotion in a Dichotic Listening Task: Event-Related Brain Potential and Behavioral Findings. *Brain and Cognition*, 37(2), 286–307. doi:10.1006/brcg.1998.0984
- Grimshaw, G., Kwasny, K. M., Covell, E., & Johnson, R. A. (2003). The dynamic nature of language lateralization: effects of lexical and prosodic factors. *Neuropsychologia*, 41(8), 1008-1019.
- Hämäläinen, S., Sairanen, V., Leminen, A., & Lehtonen, M. (2017). Bilingualism modulates the white matter structure of language-related pathways. *Neuroimage*, 152, 249-257.
- Heyrani, R., Nejati, V., Abbasi, S., & Hartwigsen, G. (2021). Laterality in Emotional Language Processing in First and Second Language. *Front Psychol.*, 12, 736359. doi: 10.3389/fpsyg.2021.736359
- Hoekert, M., Vingerhoets, G., & Aleman, A. (2010). Results of a pilot study on the involvement of bilateral inferior frontal gyri in emotional prosody perception: an rTMS study. *BMC Neurosci.*, 11, article 93. 10.1186/1471-2202-11-93
- Hoptman, M., & Levy, J. (1988). Perceptual asymmetries in left -and right-handers for cartoon and real faces // *Brain and Cognition*, 8, 178-188.
- Hull, R. & Vaid, J. (2006). Laterality and language experience. *Laterality*, 11(5), 436-464.
- Joanette, Y., Goulet, P., Hannequin, D., & Boeglin, J. (1990). *Right hemisphere and verbal communication*. Springer-Verlag Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-1-4612-4460-8>
- Sammler D., Grosbras M. H., Anwander A., Bestelmeyer P. E., & Belin P. (2015). Dorsal and ventral pathways for prosody. *Curr. Biol.*, 25, 3079–3085. 10.1016/j.cub.2015.10.009
- Strauss, E. (1983). Perception of emotional words. *Neuropsychologia*, 21, 99-103.
- Vildomec, V., Cooper, R., Hattori, Sh., Haudricourt, A., Pipping, K., & Kalte, S. M. (2019). How can we measure the roles which a bilingual's languages play in his everyday behaviour? *Description and Measurement of Bilingualism: An International Seminar, University of Moncton June 6-14, 1967*, edited by L. Kelly, Toronto: University of Toronto Press, (191-240). <https://doi.org/10.3138/9781487589134-008>
- Workman, L., Brookman, F., Mayer, P. (2000). Language laterality in English/Welsh bilinguals: Language-acquisitional and language-specific factors in the development of lateralization. *Laterality*, 5(4), 289-313.

HANDEDNESS, FOOTEDNESS AND CROSS-LATERALIZATION IN CHILDREN WITH ATTENTION-DEFICIT/HYPERACTIVITY DISORDER

Prof. Dr. Ivanka Vasileva Asenova

*Southwest University "Neofit Rilski", Blagoevgrad
asenova_iva@abv.bg*

PhD student Kiriaki Dimitrios Belidou

*Southwest University "Neofit Rilski", Blagoevgrad
kelly2belidou@gmail.com*

Иванка Асенова и Кириаки Белиду. РЪКОСТ, КРАКОСТ И КРЪСТОСАНА ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯ ПРИ ДЕЦА С ХИПЕРАКТИВНОСТ/ДЕФИЦИТ НА ВНИМАНИЕ

Съществуват доказателства, че някои невrorазвитийни нарушения са свързани с атипична мозъчна латерализация. Разстройство с дефицит на вниманието и хиперактивност (РДВХ) е невrorазвитийно нарушение, за което тази връзка остава неясна. С цел проучване на честотата на атипичната ръкост, кракост и на кръстосаната латерализация при РДВХ с по-рано апробирани тестове за изпълнение за оценка на водещите ръка и крак са изследвани 42 деца с РДВХ и 42 типично развиващи се техни връстници на същата възраст и при същия полов състав (6–12 години). Резултатите показват съществено по-голяма честота на смесена ръкост, левокракост и кръстосана латерализация (т.е. неконгруентни латерални предпочитания) в групата с РДВХ в сравнение с групата на типично развиващите се деца. Тези резултати се осъждат в контекста на хипотезата за патогенезата на РДВХ, постулираща деснохемисферна дисфункция.

Ключови думи: РДВХ, деца, ръкост, кракост, кръстосана латерализация

Ivanka Asenova and Kiriaki Belidou. HANDEDNESS, FOOTEDNESS AND CROSS-LATERALIZATION IN CHILDREN WITH ATTENTION-DEFICIT/HYPERACTIVITY DISORDER

There is evidence that some neurodevelopmental disorders are associated with atypical cerebellar lateralization. Attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) is a neurodevelopmental disorder for which this relationship remains unclear. To investigate the frequency of atypical handedness, footedness, and cross lateralization in ADHD, using previously validated performances tests to assess leading hand and foot, 42 children with ADHD and 42 of their typically developing peers of the same age and sex composition (6-12 years) were studied. The results showed a significantly higher prevalence of mixed handedness, left-handedness, and cross lateralization (i.e., incongruent lateral preferences) in the group with ADHD compared to

the group of typically developing children. These results are discussed in the context of the hypothesis of the pathogenesis of ADHD postulating right hemispheric dysfunction.

Keywords: ADHD, children, handedness, footedness, cross-lateralization

Functional hemispheric specialization is a basic principle in human brain processing and a marker for successful development, and any deviation from the normal pattern of brain lateralization would cause some form of cognitive dysfunction (Asenova, 2018).

Over the past 2-3 decades, evidence has accumulated to support the existence of relation between atypical brain lateralization and neurodevelopmental disorders (Asenova, 2018; Brandler, & Paracchini, 2014) such as autism (Asenova, 2018; Markou, Ahtam, & Papadatou-Pastou, 2017), dyslexia (Asenova, 2018; Eglinton & Annett, 1994), intellectual disability (Asenova, 2018; Papadatou-Pastou & Tomprou, 2015), and ADHD (Douglas et al., 2018; Hale et al., 2005, 2007, 2009).

Since handedness has been a reliable indicator of the functional brain lateralization (Geschwind et al., 2002), especially of language (Annett, 1985), research was traditionally focused either on examining the relation “neurodevelopmental disorders – non-right-handedness, or on studying the relation” neurodevelopmental disorders – atypical language lateralization”.

Much less research has been conducted on the relationship between neurodevelopmental disorders and atypical lateralization of other cognitive functions such as attention, emotions, spatial perception. The role of the atypical foot preference or crossed hand-foot preferences also have been overlooked by the researchers, although the results of a recent meta-analysis have shown that footedness is a better indicator of brain lateralization than handedness and a better predictor of the relation “motor lateralization-language lateralization” (Packheiser et al., 2020).

Attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) is a neurodevelopmental disorder for which this relationship remains unclear. In general, previous studies’ findings, although insufficiently consistent and difficult to compare due to differences in methodology or samples’ characteristics, indicated that ADHD or its characteristics are associated with both atypical cerebral lateralization and altered interhemispheric connectivity (Fassbender, & Schweitzer, 2006; Garcia-Sanchez et al., 1997; Hale et al., 2005, 2007, 2009).

Although the assumption, that ADHD is a result of right hemispheric dysfunction related to attention processes and response inhibition, has found increasing empirical support (Stefanatos, & Wasserstein, 2001), there were studies’ results which suggested that ADHD is related to LH dysfunction associated with language deficits, especially semantic and phonological processing, and reduced LH asymmetry for verbal processing (Hale et al., 2005), and reduced motor (handedness and/or footedness)

(Moghadam, Hassanzadeh & Ghasemzadeh, 2021) and sensory (earedness and eyedness) asymmetries (Moghadam, Hassanzadeh & Ghasemzadeh, 2021).

Taken together, the above-mentioned findings have allowed some researchers to suggest that ADHD is associated with a "general condition of abnormal lateralization" (Reid & Norvilitis, 2000).

In this context, present study was designed with the aim to examine in comparative plan lateral preferences, in particular hand preference and foot preference, as well as the frequency of incongruent (hand-foot) preferences in children with ADHD and their typically developing peers. Based on previous research findings on this issue we hypothesized that ADHD is associated with atypical patterns of lateral preferences, i.e., with non-righthandedness, non-right-footedness, and incongruent hand-foot preference.

METHOD

Participants

Forty-two children with ADHD, ranging from 6,7 to 12,4 years old (mean age = 9.3 years, SD = 1.93; 24 boys) and 42 typically developing children, ranging from 6.8 to 12.1 years old (mean age = 9.1 years, SD = 1.88; 24 boys), took part in the study. The participation of all children was voluntary and with the consent of their parents and school institutions.

Assessment of handedness and footedness

The handedness was assessed by means of a performance test, including 10 manual activities which usually are not target of purposeful education: striking a match, throwing a ball, combing, taking an object, waving goodbye, zipping/unzipping, putting glasses in a spectacle, threading a needle, picking up a glass of water, unscrewing a lid.

The footedness was assessed by means of a performance test, including two activities: kicking a ball and drawing a circle with a foot on the floor.

Each activity was scored as left = -1 and right = +1. Two Quotients of lateral preference – a Quotient of hand preference (Q_{hand}) and a Quotient of foot preference (Q_{foot}) were calculated individually for each child, using the formula: $[(R - L) / (R + L)] \times 100$, where R is the number of actions performed with the right hand/foot and L is the number of actions performed with the left hand/foot. Children who scored between -70 and +70 were classified as mixed handed, those who scored >71 were classified as right-handed, and those who scored between -71 and -100 were classified as left-handed. These cutoff points have been established by Milan Dragovic depending on statistical criteria. Respectively, children who scored -100 were classified

as left-footed, children who scored +100 were classified as right-footed, and those who scored zero were classified as mixed-footed.

The following combinations of handedness and footedness were assessed as congruent lateralization: right handedness and right footedness; left handedness and left footedness; or mixed handedness and mixed footedness. All rest combinations of manual and foot preferences were assessed as incongruent lateralization, as only the combination of left handedness and right footedness or the opposite – right handedness and left footedness was assessed as crossed lateralization.

The examination is conducted individually, with the examiner verbally instructing the child to perform each action separately.

RESULTS

Table 1 presents the results of the Independent-Samples T Test analysis performed on the Quotient of hand preference (Q_{hand}) of the group with ADHD and the control group.

Table 1. Mean Values of the Quotient of hand preference (Q_{hand}) of the group with ADHD and the control group

	N	Mean Qhand	Std. Deviation	Std. Error Mean
Group with ADHD	61	40.95	48.78	7.527
Control group	61	74.28	39.08	6.030
t (p)	t ₈₂ = -3.456; p = .001			

As shown, the two groups significantly differed in the mean values of the Q_{hand} ($t_{|82|} = -3.456$; $p = .001$): while the group with ADHD demonstrated a group-level mixed handedness ($Q_{hand} = 40.95\%$), the control group demonstrated a group-level right handedness ($Q_{hand} = 74.28\%$).

The results of the Chi-Square analysis which informs us about the statistical significance of between-group differences in frequency of the three types of handedness – left-handedness, mixed-handedness, or right-handedness, are presented in Table 2.

The results showed that a significantly higher percentage of the control group exhibited right-handedness in comparison to the group with ADHD, and vice versa – a significantly higher percentage of the group with ADHD exhibited mixed-handedness in comparison to the control group ($\chi^2_{|2|} = 9.423$, $p = .009$, Cramer's $V = 0.335$). No between-group differences were found regarding the frequency of left-handedness.

Next two tables present the results of between-group comparisons of the footedness test scores.

Table 2. Frequency of types of handedness in the group with ADHD and the control group

	Right-handedness		Mixed handedness		Left-handedness	
	n	%	n	%	n	%
Group with ADHD	16	38.1	24	57.1	2	4.8
Control group	30	71.4	11	26.2	1	2.4
Pearson Chi-Square; Cramer's V	$\chi^2_{ 2 } = 9.423, p = .009$ Cramer's V = .335					

Table 3. Values of the Quotient of foot preference (Q_{foot}) of the group with ADHD and the control group

	N	Mean Q_{foot}	Std. Deviation	Std. Error Mean
Group with ADHD	42	35.71	75.93	11.717
Control group	42	66.66	57.02	8.799
t (p)	$t_{ 82 } = -2.112; p = .038$			

As seen in Table 3, the two groups significantly differed in the mean values of the Q_{foot} ($t_{|82|} = -2.112; p = .038$). Although both groups showed mixed footedness at the group level, the mean values of the Q_{foot} of the control group was close to the upper limit of the mixed-footedness degree ($Q_{foot} = 66.66\%$), while the mean values of the Q_{foot} of the group with ADHD was much lower ($Q_{foot} = 35.71\%$).

The results of the chi-square analysis (Table 4) showed a significantly higher percentage of right-footed children among controls than children with ADHD and vice versa – significantly higher percentages of mixed-footed and left-footed children among those with ADHD than controls ($\chi^2_{|2|} = 9.740, p = .008, \text{Cramer's } V = .283$).

Table 4. Frequency of types of footedness in the group with ADHD and the control group

	Right- footed- ness		Mixed- footed- ness		Left- footedness	
	n	%	n	%	n	%
Group with ADHD	18	42.9	17	40.5	7	16.7
Control group	30	71.4	10	23.8	2	4.8
Pearson Chi-Square; Cramer's V	$\chi^2_{ 2 } = 7.593, p = .022$ Cramer's V = .301					

A chi-square test was performed with the aim to compare the frequency of congruent and incongruent hand-foot preference in the studied groups. Categories of congruent hand-foot lateral preference were the following: right-sided hand-foot

preference, left-sided hand-foot preference, and mixed hand-foot preference. Categories of incongruent hand-foot lateral preference were two: crossed hand-foot preference (left hand-right foot or right hand-left foot) and incongruent mixed lateral preference (left/right hand-mixed foot; mixed hand- left/right foot). The results are presented in the next two tables.

As seen in Table 5, significantly higher percentage of the control group than the group with ADHD demonstrated congruent (left-, right- or mixed-sided) hand-foot preference, i.e. ($\chi^2_{|2|} = 19.222, p < .000$; Cramer's $V = -.478$).

Table 5. Frequency of congruent and incongruent hand-foot preference in the control group and the group with ADHD

	congruent		incongruent	
	n	%	n	%
Group with ADHD	13	31.0	29	69.0
Control group	33	78.6	9	21.4
Pearson chi-square; Cramer's V	$\chi^2_{ 2 } = 19.222, p < .000$; Cramer's $V = -.478$			

As seen in Table 6, the highest percentage of the control group exhibited right-sided hand-foot lateral preference (64.3%), while the highest percentage of the group with ADHD exhibited incongruent mixed lateral preference (61.9%). Between-group differences are highly significant ($\chi^2_{|2|} = 31.063, p < .000$; Cramer's $V = -.608$).

Table 6. Frequency of different categories of congruent and incongruent hand-foot preference in the control group and the group with ADHD

	Congruent hand-foot preference						Incongruent hand-foot preference			
	Right-sided		Left-sided		Congruent mixed		Crossed		Incongruent mixed	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Group with ADHD	3	7.1	3	7.1	7	16.7	3	7.1	26	61.9
Control group	27	64.3	1	2.4	5	11.9	1	2.4	8	19.0
Pearson chi-square; Cramer's V	$\chi^2_{ 2 } = 31.063, p < .000$ Cramer's $V = -.608$									

DISCUSSION

Based on the results of the present study we report new evidence for higher prevalence of atypical handedness, footedness and incongruent hand-foot preference among children with ADHD. These findings agree with the conclusions made based on the results from previous studies on lateral motor biases in ADHD. Like our results, Tran and Voracek (2018) found significantly higher frequency of less right-lateralized footedness in ADHD. Moghadam, Hassanzadeh and Ghasemzadeh (2021) found significant differences in hand preference and eye preference, and obvious but insignificant differences in foot preference between students with ADHD and their typically developing peers. Niederhofer (2005) used parental report and found a higher prevalence of left-hand preference among children with ADHD in comparison to non-ADHD their peers. Nastou et al. (2022) reported the results of three meta-analyses which showed a higher incidence of non-righthandedness among subjects with ADHD. Also based on the results of meta-analyses Packheiser et al. (2020) reported higher frequency of atypical footedness in individuals with clinical disorders. Pila-Nemutandani, Pillay and Meyer (2018) observed significantly higher frequency of cross lateral dominance in children with ADHD than in typically developing children.

In summary, the present study established a significant association of ADHD with non-right handedness, non-right-footedness and incongruent hand-foot preference, which is consistent with the previous studies' findings and supports the suggestion for the existence of a relationship between ADHD and atypical pattern of motor preferences in general.

A limitation of this study is our decision to study all children with ADHD without subdividing into subtypes and future studies need to investigate the effect of the subtypes on ADHD on lateral preferences.

REFERENCES

- Annett, M. (1985). *Left, Right, Hand and Brain: The Right Shift Theory*. Lawrence Erlbaum Associates, New York.
- Brandler, W. M. & Paracchini, S. (2014). The genetic relationship between handedness and neurodevelopmental disorders. *Trends in Molecular Medicine*, 20(2), 83-90.
- Douglas, P. K., Gutman, B., Anderson, A., Larios, C., Lawrence, K. E., Narr, K., Sengupta, B., Cooray, G., Douglas, D.B., Thompson, P. M., McGough, J. J., & Bookheimer, S.Y. (2018). Hemispheric brain asymmetry differences in youths with attention-deficit/hyperactivity disorder. *NeuroImage: Clinical*, 18, 744-752.
- Eglinton, E. & Annett, M. (1994). Handedness and dyslexia: a meta-analysis. *Percept. Mot. Skills* 79, 1611–1616.

- Fassbender, C., & Schweitzer, J. B. (2006). Is there evidence for neural compensation in attention deficit hyperactivity disorder? A review of the functional neuroimaging literature. *Clinical Psychology Review*, 26, 445–465. <http://dx.doi.org/10.1016/j.cpr.2006.01.003>.
- Hale, T. S., Zaidel, E., Hale, T. S., Loo, S. K., Zaidel, E., Hanada, G., Macion, J., & Small-ey, S. L. (2009). Rethinking a Right Hemisphere Deficit in ADHD. *J Atten Disord.*, 13(1), 3–17. doi: 10.1177/1087054708323005
- Hale, T. S., Bookheimer, S., McGough, J. J., Phillips, J. M., & McCracken, J. T. (2007). Atypical brain activation during simple & complex levels of processing in adult ADHD: an fMRI study. *J. Atten. Disord.* 11, 125–140. <http://dx.doi.org/10.1177/1087054706294101>
- Hale, T. S., McCracken, J. T., McGough, J. J., Smalley, S.L., Phillips, J. M., & Zaidel, E. (2005). Impaired linguistic processing and atypical brain laterality in adults with ADHD. *Clinical Neuroscience Research*, 5, 255–263.
- Garcia-Sanchez, C., Estevez-Gonzolas, A., Suarez-Romero, E., & Junque, C. (1997). Right hemisphere dysfunction in subjects with attention-deficit disorder with and without hyperactivity. *J Child Neurol*, 12(2), 107–15.
- Geschwind, D. H., Miller, B. L., DeCarli, Ch., & Carmelli, D. (2002). Heritability of lobar brain volumes in twins supports genetic models of cerebral laterality and handedness. *PNAS*, 99(5), 3176–3180. <https://doi.org/10.1073/pnas.052494999>
- Markou, P., Ahtam, B. & Papadatou-Pastou, M. (2017). Elevated levels of atypical handedness in autism: meta-analyses. *Neuropsychol. Rev.*, 27, 258–283.
- Moghadam, N. A., Hassanzadeh, S., & Ghasemzadeh, S. (2021). Brain Lateralization in Students with and without attention deficit hyperactivity disorder. *Shefaye Khatam*, 10(1), 34–44. <http://shefayekhatam.ir/article-1-2169-en.html>
- Nastou, E., Ocklenburg, S., Hoogman, M., & Papadatou-Pastou, M. (2022). Handedness in ADHD: Meta-Analyses. *Neuropsychology Review*, Jan 22. <https://doi.org/10.1007/s11065-021-09530-3>
- Niederhofer, H. (2005). Hand preference in attention deficit hyperactivity disorder. *Perceptual and Motor Skills*, 101(3), 808–810. <https://doi.org/10.2466/pms.101.3.808-810>
- Packheiser, J., Schmitz, J., Berretz, G., Carey, D. P., Paracchini, S., Papadatou-Pastou, M. & Ocklenburg, S. (2020). Four meta-analyses across 164 studies on atypical footedness prevalence and its relation to handedness. *Scientific Reports*, 10, Article number: 14501.
- Papadatou-Pastou, M. & Tomprou, D.-M. (2015). Intelligence and handedness: meta-analyses of studies on intellectually disabled, typically developing, and gifted individuals. *Neurosci. Biobehav. Rev*, 56, 151–165.
- Pila-Nemutandani, R. G., Pillay, B. J., & Meyer, A. (2018). Lateralization in children with attention deficit hyperactivity disorder. *African Journal for Physical Activity and Health Sciences*, 24(3), 299–315.

- Stefanatos, G. A., & Wasserstein, J. (2001). Attention deficit/hyperactivity disorder as a right hemisphere syndrome: Selective literature review and detailed neuropsychological case studies. In J. Wasserstein, L. E. Wolf, & F. F. LeFever (Eds.), *Adult attention deficit disorder: Brain mechanisms and life outcomes* (pp. 172–195).
- Tran, U. S. & Voracek, M. (2018). Footedness is associated with ADHD symptoms in the adult general population. *J. Attent. Disord.*, 22, 261–268.

EXAMINING THE LATERALIZATION OF VISUAL SPATIAL ATTENTION IN CHILDREN WITH ATTENTION-DEFICIT/HYPERACTIVITY DISORDER

Kiriaki Dimitrios Belidou, PhD student
South-West University "Neofit Rilski", Blagoevgrad
kelly2belidou@gmail.com

Кириаки Белиду. ПРОУЧВАНЕ НА ЛАТЕРАЛИЗАЦИЯТА НА ЗРИТЕЛНОТО ПРОСТРАНСТВЕНО ВНИМАНИЕ ПРИ ДЕЦА С ХИПЕРАКТИВНОСТ/ДЕФИЦИТ НА ВНИМАНИЕ

Статията представя резултатите от изследване на латерализацията на зрителното пространствено внимание при деца с хиперактивност/дефицит на вниманието (Х/ДВ). Четиридесет и две деца с Х/ДВ и 42 типично развиващи се деца, изравнени по пол и възраст с групата с Х/ДВ (всички на възраст 6–12 години; 26 момчета) изпълниха задача за разполовяване на линии поотделно с всяка ръка. Резултатите показаха, че и двете групи разполовяват линиите вляво от действителния център с лявата ръка и вдясно с дясната ръка, но групата с Х/ДВ демонстрира значимо по-голямо отклоняване на разполовяването и с двете ръце в сравнение с контролната група, което предполага аномалност на латерализацията на зрителното пространствено внимание.

Ключови думи: Х/ДВ, зрително пространствено внимание, разполовяване на линии

Kiriaki Belidou. EXAMINING THE LATERALIZATION OF VISUAL SPATIAL ATTENTION IN CHILDREN WITH ATTENTION-DEFICIT/HYPERACTIVITY DISORDER

The article presents the results of a study on lateralization of visual spatial attention in children with ADHD. Forty-two children with ADHD and 42 typically developing children matched by sex and age with the ADHD group (6-12-years old; 26 boys) performed a line-bisection task with each hand. The results showed that both groups bisected the lines to the left of the real center with the left hand and to the right of the real center with the right hand, but the ADHD group demonstrated significantly higher deviation of the subjective midpoint for both hands in comparison to the control group, suggesting abnormality in lateralization of visual spatial attention.

Keywords: ADHD, children, visual spatial attention, line bisection

Cerebral lateralization refers to the distribution of functions across the left and the right hemisphere and is most pronounced in language, speech, motor, attention,

and emotional processing (Asenova, 2018; Hellige, 1993). Ontogenetic development of functional hemispheric asymmetries and interactions, as well as the changes they undergo throughout life depend on complex interactions of genetic and non-genetic factors (Corballis, 2009; Vallortigara & Rogers, 2005).

Orton (1928) was the first researcher who has suggested that developmental language, speech or reading skills impairments may be due to disruption of language lateralization. Since then, the relationship between atypical brain lateralization and developmental disorders has been studied.

Attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) is a neurodevelopmental disorder and its association with atypical cerebral lateralization remains unclear. More than 3 decades ago, Voeller and Heilman (1988) have published one of the first empirical data indicating that children and adolescents resemble adults with inattention and neglect secondary to right hemisphere dysfunction.

Typically, the right hemisphere is dominant in the control of visual spatial attention which causes a slight neglect of the right visual field and a slight left shift of attention in typically developing subjects (Posner, 2005). This phenomenon is reflected in the performance of traditional lateralization tasks such as letter cancellation and line bisection. For example, in standard pen-and-paper administration of line bisection task neurologically healthy adults tend to set the mid-point of horizontal lines slightly to the left of the true midline with both hands – this phenomenon is known as right pseudoneglect and is due to the dominance of the right hemisphere in the control of spatial attention (Asenova, 2014; Bowers & Heilman, 1980; for a meta-analysis, see Jewell & McCourt, 2000). In contrast, patients with right hemisphere lesions and left unilateral spatial neglect bisect the lines to the right of the objective center with both hands – a phenomenon that is called left neglect and occurs following an injury to the right hemisphere (Mesulam, 1981). In turn, children tend to bisect to the left of the true midpoint with the left hand and to the right with the right hand (Asenova & Andonova-Tsvetanova, 2019; Dellatolas et al., 1996; for a meta-analysis, see Kaul et al., 2021). This pattern of line bisection performance is called symmetrical neglect and is thought to be caused by callosal immaturity in children (Hausmann, Waldie & Corballis, 2003; Jewell, & McCourt, 2000).

Most of the relatively few studies on lateralized attention deficits in ADHD that have used traditional lateralization tasks, such as line bisection and letter cancellation, have concluded that unlike typically developing children, but similar to patients with right-hemisphere damages, children with ADHD tend to demonstrate left neglect (Foroozandeh, 2018; Sheppard et al., 1999; Rolfe, Karen, & Waldie, 2008; Voeller & Heilman, 1988; Waldie & Hausmann, 2010). Aliabadi et al. (2011) found no significant differences in visual spatial attention between children with ADHD-Inattentive type and typically developing children but found that 1/5 of the group with ADHD exhibited signs of unilateral neglect.

The main purpose of the present study was to examine differences in lateralization of visual spatial attention in children with ADHD and typically developing children with the aim to test the hypothesis that ADHD is related to right hemispheric DH dysfunction associated with attention processes.

PARTICIPANTS

Forty-two children with ADHD, ranging from 6,7 to 12,4 years old (Mean age = 9.3 years, SD = 1.93; 24 boys) and 42 typically developing their peers, ranging from 6,8 to 12.1 years old (Mean age = 9.1 years, SD = 1.88; 24 boys), took part in the study. The participation of all children was voluntary and with the consent of their parents and school institutions.

LINE BISECTION TASK

Line bisection is a widely used method for assessing the strength and direction of hemispheric lateralization of selective attentional processes. The line bisection task that was used in the present study was introduced by Hausmann et al. (2003) and applied in many previous studies (Asenova, 2013; Asenova & Andonova-Tsvetanova, 2019; Foroozandeh, 2018; Patston et al., 2006). The task includes 17 horizontal black lines 1 mm wide on a white sheet of paper (21 × 30 cm). Line length ranges from 100 to 260 mm. Seven lines are presented in the middle of the sheet, five are aligned to the left and five lines are aligned to the right of the sheet.

The sheet of paper was placed in front of the child. The experimenter gave the child a fine black pencil and instructed them to place a mark at the midpoint of each line, starting from the top of the page. The experimenter told the child that they will play a game requiring the bisection with a pencil of each of the lines at two equal parts and advised the child to look carefully at the line before bisecting it.

The experimenter covered each bisected line with a white sheet of paper to prevent possible effect of the child's previous choice on the subsequent bisections.

Each child performed the task twice, once with the right hand and once with the left hand. The task had no time limit.

The percentage of deviation for each line was calculated using the following formula: $(\text{measured mean from the left} - \text{the real mean}) / \text{real mean} \times 100$.

After that, the mean percentage of deviation for the left and the right hand separately was calculated. The negative values reflect a leftward bias, and the positive values reflect a rightward bias of the real center (Hausmann et al., 2003).

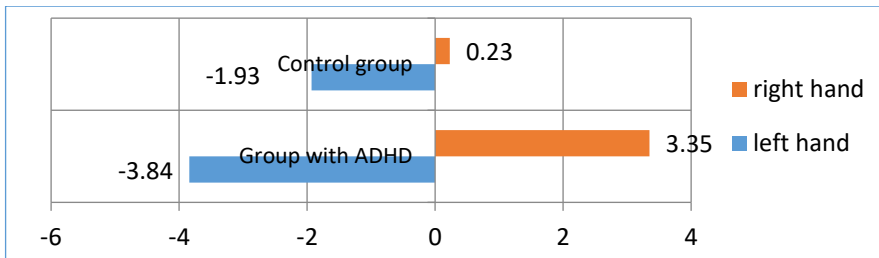
RESULTS

Results of the independent samples t-test performed on the line bisection test scores of the two studied groups, are presented in Table 1 and illustrated in Figure 1.

Table 1. Values of mean deviation scores (M; SD) for the left hand (MDlh) and the right hand (MDrh) of the control group and the group with ADHD

	N	MDlh (SD)	MDrh (SD)
Group with ADHD	42	-3.84 (4.52)	3.35 (2.93)
Control group	42	-1.93 (3.46)	0.23 (3.63)
t (p)		t/82/ = -2.170; p = .033	t/82/ = 4.323; p < .000

As can be seen at a group level, both groups demonstrated symmetrical neglect, i.e., leftward bias of the subjective center from the real center when bisecting with the left hand and rightward bias when bisecting with the right hand. Nevertheless, between-group comparisons of the mean deviation scores for the two hands revealed significant differences with respect to the left hand ($t_{/82/} = -2.170, p = .033$) and the right hand ($t_{/82/} = 4.323, p < .000$), suggesting larger leftward and rightward error respectively for the group with ADHD.

Figure 1. Mean percentage of deviation scores from the true center of the group with ADHD and the control group

Table 2 presents the results from the chi square tests performed to the line bisection test scores, which inform us about the statistical significance of between-group differences in distribution of participants in the two groups according to the demonstrated type of neglect.

As shown, although the highest percentage of the participants in the two groups demonstrated symmetrical neglect – 69% from the group with ADHD and 45.2% from the control group, significantly higher percentage of controls compared to the ADHD group showed right pseudoneglect (40.5% vs. 7.1%), and in contrast – significantly higher percentage of the ADHD group compared to the control group showed left

neglect (21.4% vs. 7.1%). The between-group differences were statistically significant ($\chi^2_{|3|} = 8.226, p = .037$; Cramer's $V = .182$).

Table 5. Distribution of participants in the control group and the group with ADHD according to the demonstrated type of neglect

	Type of neglect							
	RPsN		LN		SN		RevSN	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Group with ADHD	3	7.1	9	21.4	29	69.1	1	2.4
Control group	17	40.5	3	7.1	19	45.2	3	7.1
Pearson Chi-Square; Cramer's V	$\chi^2_{ 3 } = 8.226, p = .037$; Cramer's $V = .182$							

Notes: RPsN – Right pseudoneglect (left bias with both hands); LN – Left neglect (right bias with both hands); SN – Symmetrical neglect (left bias with the left hand and right bias with the right hand); RevSN – Reversed symmetrical neglect (right bias with the left hand and left bias with the right hand).

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

Overall, the results of the present study revealed significant between-group differences in mean deviation scores for the left and the right hand and the frequency of different types of neglect, suggesting obvious differences between non-medicated children with ADHD and their typically developing peers in the hemispheric control of mechanisms of visual spatial attention.

Generally, symmetrical neglect is the typical pattern of line-bisection performance in childhood and according to the previous studies' results the establishment of right hemisphere dominance in the control of visual spatial attention occurs during puberty (Andonova, 2015; vanVugt et al., 2000; Dellatolas et al., 1996) most probably due to maturation of the corpus callosum (Hausmann, Waldie, & Corballis, 2003). Results of the present study's control group of typically developing children confirmed these findings and observations – the small and close to zero group mean deviation scores for the right-hand and the large proportion of children with right pseudoneglect – suggest an advanced process of transition from the immature pattern of line bisection performance (i.e., symmetrical neglect) to the mature pattern of right pseudoneglect. In contrast, the results of the group with ADHD – higher mean deviation scores for the right hand, the large proportion of children with symmetrical neglect, but most of all, the large proportion of children who exhibited left neglect – suggest that lateralization of visual spatial attention do not proceed at the same speed or in the same way as in typically developing children.

The findings of the present study – that children with ADHD bisected lines with the right hand significantly further to the right compared to their typically developing peers

– are consistent with the results of Sheppard et al. (1999) who used a computerized horizontal line bisection task with moving and blank backgrounds, as well as with the results of Foroozandeh (2018) who used the paper-and-pencil version of a line bisection task and did not take into account the effect of hand used to bisect. Both Sheppard et al. (1999) and Foroozandeh (2018) found the typical leftward bias in medicated children and the atypical rightward bias in non-medicated children with ADHD.

Moreover, our results that one fifth of children with ADHD demonstrated unilateral neglect signs agree with the results of Aliabadi et al. (2011) who have reported the same proportion of children with ADHD – Inattentive type having unilateral neglect signs.

Waldie and Hausmann (2010) used paper-and-pencil version of a line bisection task to study children with Combined type ADHD and found that at a group level these children bisected to the right not only with the right hand, but also with the left hand. Unlike these two studies, the present study revealed a group level leftward bias of the bisection with the left hand. Most probably this discrepancy is due to differences in characteristics of studied samples: while the sample of Waldie and Hausmann (2010) included non-medicated children with Combined type ADHD, and the sample of Rolfe et al. (2008) included non-medicated children divided into two groups – with Combined type ADHD and with Inattentive type, these two factors – medication and type of ADHD – were not controlled in the sample selection of the present study. This emerges as one of the limitations of the study due to the obvious potential of these two factors to introduce individual differences in line bisection performance.

In conclusion: the overall pattern of results provides new evidence for abnormality in the hemispheric control of visual spatial attention in children with ADHD and supports the suggestion for right hemisphere dysfunction in ADHD.

REFERENCES

- Андонова, Й. Р. (2015). Онтогенетична динамика на латерализацията на вниманието в училищна възраст: ефекти върху академичната успеваемост и интелигентността. Канд. дис., Благоевград.
- Aliabadi, F., Borhani, K., Alizadeh, M., & Amiri, N. (2011). Visuo-spatial Attention in ADHD Children: Investigating the Asymmetry. *Iranian Rehabilitation Journal*, 9(13), 19-21.
- Asenova, I. V. (2018). *Brain Lateralization and Developmental Disorders: A New Approach to Unified Research*. London: Routledge.
- Asenova, I. (2014). Lateralization of Visual Spatial Attention in Right-handers, Left-handers and Converted Left-handers: A Comparative Investigation with Line-bisection Task. MEDIMOND-Monduzzi Editore International Proceedings (pp. 5-8): (16th ECDP, Lausanne, Switzerland, Sept. 3-7, 2013).

- Asenova, I. (2013). Examining the relationship between handedness and language lateralization as a function of different handedness measurements. *International Psychological Applications Conference and Trends*, 26-28 April, 2013, Madrid, Spain, Book of Proceedings, Pracana, C. & Silva, L. (Eds.), pp. 285-289.
- Asenova, I. V., & Andonova-Tsvetanova, Y. R. (2019). Examining handedness and sex-related effects on line-bisection in childhood. *Psychological Thought*, 12(1), 111-119.
- Bowers, D., & Heilman, K. M. (1980). Pseudoneglect: Effects of hemispace on a tactile line bisection task. *Neuropsychologia*, 18(4-5), 491-498. [https://doi.org/10.1016/0028-3932\(80\)90151-7](https://doi.org/10.1016/0028-3932(80)90151-7)
- Corballis, M. C. (2009). The evolution and genetics of cerebral asymmetry. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 361, 867-79.
- Dellatolas, G., Coutin, T., & De Agostini, M. (1996). Bisection and perception of horizontal lines in normal children. *Cortex: A Journal Devoted to the Study of the Nervous System and Behavior*, 32(4), 705-715. [https://doi.org/10.1016/S0010-9452\(96\)80040-2](https://doi.org/10.1016/S0010-9452(96)80040-2)
- Faroozandeh, E. (2018). Line Bisection Judgments in Untreated and Undertreatment ADHD Children. *Journal of Medical Research*, 7(1), pp.001-006.
- Hausmann, M., Waldie, K. E., & Corballis, M. C. (2003). Developmental changes in line bisection: A result of callosal maturation. *Neuropsychology*, 17(1), 155-160. <https://doi.org/10.1037/0894-4105.17.1.155>
- Hellige, L. (1993). *Hemispheric Asymmetry*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jewell, G., & McCourt, M. E. (2000). Pseudoneglect: a review and meta-analysis of performance factors in line bisection task. *Neuropsychologia*, 38, 93-110. doi:10.1016/S0028-3932(99)00045-7
- Kaul, D., Papadatou-Pastou, M. & Learmonth, G. (2021). A meta-analysis of line bisection and landmark task performance in children. *PsyArXiv* (preprint). doi: 10.31234/osf.io/n26fx.
- Mesulam M. A. (1981). Cortical network for directed attention and unilateral neglect. *Annals of Neurology*, 10(4), 309-325.
- Orton, S. (1928). A physiological theory of reading disability and stuttering in children. *New England Journal of Medicine*, 198, 1045-1052.
- Patston, L., et.al. (2006). The neglect of musicians. Line bisection reveals an opposite bias. *Psychological Science*, 17(12), 1029-136. doi: 10.1111/j.1467-9280.2006.01823.x
- Posner M. (2005). *Cognitive Neuroscience of Attention*. NY: The Guilford Press.
- Rolfe, M.H.S., Karen, J.P.H., & Waldie, E. (2008). Differences in paper-and-pencil versus computerized line bisection according to ADHD subtype and hand-use. *Brain and Cognition*, 66(2), 188-195.
- Sheppard, D. M., Bradshaw, J. L., Mattingly, J. B., & Lee, P. (1999). Effects of stimulant medication on the lateralisation of line bisection judgements of children with

- attention deficit hyperactivity disorder. *Journal of Neurology, Neurosurgery and Psychiatry*, 66, 57–63.
- Vallortigara, G., & Rogers L. J. (2005). Survival with an asymmetrical brain: advantages and disadvantages of cerebral lateralization. *Behavioral and Brain Sciences*, 28, 575-589.
- van Vugt, P., Franssen, I., Creten, W., & Paquier, P. (2000). Line bisection performances of 650 normal children. *Neuropsychologia*, 38(6), 886-95. doi: 10.1016/S0028-3932(99)00130-X
- Waldie, K. E., & Hausmann, M. (2010). Right fronto-parietal dysfunction in children with ADHD and developmental dyslexia as determined by line bisection judgements. *Neuropsychologia*, 48, 3650–3656.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА МАЙЧИНИЯ ФАНТАЗЪМ ПРИ БРЕМЕННИ ЖЕНИ

доц. д-р Диана Андонова Циркова

Бургаски свободен университет

dianatsirkova@yahoo.com

Диана Циркова. ИЗСЛЕДВАНЕ НА МАЙЧИНИЯ ФАНТАЗЪМ ПРИ БРЕМЕННИ ЖЕНИ

Психичните състояния на бременната жена, които я карат да потърси психотерапевт и тяхната връзка с фантазма за бъдещото дете, са разгледани през психоаналитичната перспектива. Текстът се опира на теоретичните прозрения на Мод Манони, Бернар Голс, Моник Бидловски за несъзнаваните психични процеси, които протичат у бъдещата майка. Предложена е структура за клинични интервюта, която изследва психичните репрезентации на бебето у бременната жена. Провеждането на подобна поредица от интервюта позволява да се търси връзка между клиничните знаци, патогенните спомени и процеса на свързване с новия психичен обект – детето. Чрез клиничната практика е показано как в определени случаи този вид интервюта водят до преразглеждане на спомените, преработване на техния емоционален заряд и имат стойност като терапевтични интервенции.

Ключови думи: фантазъм, психична репрезентация на бебето, конструиране на интервю

Diana Tsirkova. EXPLORATION OF MATERNAL PHANTASM IN PREGNANT WOMEN

The mental states of the pregnant woman that lead her to seek a psychotherapist and their relationship to the phantasm of the future child are examined through a psychoanalytic perspective. The text draws on the theoretical insights of Maud Manoni, Bernard Golse, and Monique Bidlowski on the unconscious mental processes that take place in the expectant mother. A structure for clinical interviews is proposed that explores mental representations of the infant by the pregnant woman. Conducting such a series of interviews allows one to search for a link between clinical cues, pathogenic memories, and the process of bonding with the new mental object, the child. Through clinical practice, it has been shown how in certain cases this type of interview leads to revisiting memories, reworking their emotional charge and has value as therapeutic interventions.

Keywords: phantasm, mental representation of the baby, constructing an interview.

Бременността е пътят към майчинството, извървян от един несъзнаван фантазъм за бебето, от имагинерното дете до обективизирането му като отделно същество. През последното десетилетие бременността се разглежда като период на интензивни промени, включващ соматични, хормонални, невропсихологични и социологични фактори, които правят жената уязвима. Бременността обаче е и времето, което ще позволи на майката да включи бъдещото дете в символната вселена на родовите връзки и в полето на собственото си желание. През това време, отредено от природата за посрещането на детето, се извършва психична работа, която ще подготви раждането и ще направи възможно състоянието, дефинирано от Д. Уинкъл като „първична майчина загриженост“ (Уинкъл, 2008).

В редица изследвания е установено, че пренаталната депресия е също толкова разпространена, както и постнаталната, но за нея жените не говорят. Това често се случва заради чувството на неудовлетворение, срам, нарцистично нараняване, което подкопава чувството за майчина компетентност и пречатва бъдещото свързване между майката и бебето. Това е едното клинично измерение, което ни насочи към изследване на майчиния фантазъм при бременни жени, които са в процес на психотерапия, психоанализа или търсят психологично консултиране за възникнали проблеми по време на бременността. Другото измерение са необяснимите спонтанни аборти, за които лекарите са се произнесли, че няма физиологична или органична причина. Рисковете за преждевременно раждане, особено ако в опита на жената има вече такова, също отварят това поле за психична преработка на травматичното събитие (Вание, 2016).

Какво е майчиният фантазъм? Мод Манони развива това понятие на базата на работата си с умствено изостанали деца и техните майки. Тя разбира, че „още от зачатиято субектът играе за майката съвсем точна роля във фантазмен план; съдбата му е вече начертана“ (Манони, 2006, 61). С други думи, детето заема специфично място, детерминирано от историята на майката и по-конкретно от историята на преминаването ѝ през психичните загуби, които наричаме кастрация. Бременността дава възможност да се изследва тази „роля“ и тази „съдба“, отредена на детето в несъзнаваното, тъй като по някакви причини бременната жена съдейства, тя много често иска да говори за себе си, за своята история, за връзката със своите родители. Това се дължи на „психичната прозрачност“, характерна за периода на бременността, която е специфично психично състояние, описано и изследвано от Моник Бидловски (Bydlowski, 2008). Бременността е освободила силата на изтласкването и в съзнаваното безпрепятствено се завръщат представи или само афекти от миналото, които до този момент са били грижливо скрити от съзнанието. Психичната прозрачност съживява примитивни тревоги, инфантилни преживявания и Едипови конфликти, които отново ще се опитат да се върнат на сцената на съзнавания психичен живот.

През четиридесетте седмици на бременността растежът на зародиша се случва успоредно с прогресивното развитие на образа, който майката изгражда за бебето. Както видяхме, този образ се основава както на нарцистични нужди и копнежи, така и на възприятия за развитието на плода, неговата активност и реагиране.

Бернар Голс и Моник Бидловски, (Golse & Bydlowski, 2001) описват четири основни етапа във времето от зачеването до раждането на бебето, свързани с неговото обективизиране.

Първият етап е на „психична прозрачност“. Той отговаря на период, в който бебето или бъдещото бебе има вече определена конкретност (то е заченато и се развива в утробата на майката), но за нея все още няма статут на отчетлив външен обект. Този статут ще се установи едва с раждането. Това реално бебе има своето въображаемо съответствие – фантазираното, нарцистично, митично бебе (Lebovici, 1988). Съществуването на това невидимо бебе като вътрешен обект съживява за майката спомени и преживявания за малкото дете, което тя е била, или, което мисли, че е била. Това малко дете до този момент е било дълбоко изтласкано и скрито в нейния психичен живот.

Вторият етап е перинаталният период на „първичната майчина загриженост“ (последният месец от бременността). Плодът, който все още не е родено бебе, но е почти новородено, започва да придобива външен статут, макар че все още е включен в тялото на майката, където има статут на нарцистичен обект. Психичното внимание на майката, което до този момент е било обърнато предимно към самата нея в качеството ѝ на „съдържаща“, прогресивно се отправя към съдържанието, което всъщност е бъдещото бебе. Това е времето, когато за много бъдещи майки плодът започва да се обективизира в тяхната психика. Това е времето, когато от „Аз съм бременна“ жената започва да казва: „Аз чакам дете“.

Третият етап е разположен във времето след раждането и следващите няколко седмици. Психичното внимание на майката се концентрира върху новороденото бебе, което вече е външно за нея, но с което майката е във връзка благодарение на дълбоко скритите паметови следи, които отново интензивно са се активирали – това са следите от бебето, което тя самата е била.

Четвъртият етап настъпва по-късно, когато бебето ще бъде инвестирано като истински външен обект, т. е. то вече не е пряк представител на вътрешния обект, а е външен събеседник, притежаващ вътрешно съответствие единствено на нивото на свързаните с него психични представи.

От гледна точка на майката се наблюдава движение, което преминава от вътрешния обект – метафора на получените някога майчини грижи – към външния обект (нейното бебе от плът и кръв) чрез прогресивно деинвестиране на първия обект за сметка на втория.

В последните месеци от бременността бебето е външно психически, но физически то е все още вътрешно. Ето защо Уиникът казва, че „първичната майчина загриженост“ започва през последните месеци от бременността (Уиникът,

2008). След раждането, когато физически ще стане външно, бебето все още носи следи от вътрешния психичен обект (първична постнатална майчина загриженост). Двете клинични фази – пред- и следродилната първична майчина загриженост, се застъпват в прехода между процеса на първоначалната психична прозрачност на майката и този на окончателното превръщане на бебето във външен обект.

КЛИНИЧЕН ИНСТРУМЕНТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА МАЙЧИНИЯ ФАНТАЗЪМ

Ще се спрем по-подробно на един инструмент от клиничната практика – интервю, което ни позволява да изследваме несъзнавания майчин фантазъм.

Преди да се представят основните теми от интервюто, е необходимо е да се обсъди въпросът за предварителната рамка, която ще даде възможност този инструмент да се разгърне и да има терапевтична стойност за бременната жена. Предварителната рамка включва една или две срещи, в които се диагностицира преносът на пациента. Ако пациентката има негативен пренос към терапевта, това може да се дължи на различни причини – негативен опит от предишно лечение и/или терапия, проекции на негативни отношения с родителите върху терапевта, съпротива срещу психологичната работа като цяло, свързана с отричане на психичния живот и неговата връзка с настоящия проблем или състояние.

Предложеното интервю би могло да се разгърне при позитивен и дори при амбивалентен пренос и тогава то може да има стойност на терапевтично консултиране.

Основните теми в процеса на интервюиране са:

- Събития
  - Важни събития от историята на майката или семейството, които тя свързва с бременността.
  - Загуби, които са значими за пациентката и които са се случили по време на бременността или в миналото, но сега се актуализират в мислите ѝ. Отделя се внимание на аборти, починали деца, починали братя и сестри, както и на подобни проблеми, отнасящи се до майката на пациентката.
  - Хоспитализации, медицински интервенции, инциденти.
  - Загуби в материален план – финансови, загуба на жилище и др.

Темата за значимите събития дава възможност да се работи по голямата тема за загубата и траура, която противно на общоприетото схващане е твърде важна за този период. Бременната жена е в траур по детето, което е била, и в известен смисъл подлага на преценка важни събития от детството и юношеството си. Темата за загубата винаги отваря въпроса за предходни загуби в психичен план.

- Равнища на емоционална подкрепа
  - Партньор

- Родителско семейство и роднини
- Приятелски кръг
- Други – общност

Това е тема, която идентифицира обектните отношения от опорен тип, които играят роля на нарцистична поддръжка. Загубата на такова отношение може да доведе до нарцистичен срив или оттегляне в депресивно състояние.

- Самата бременност
  - Соматични и емоционални проблеми. Някои соматични проблеми сочат психични конфликти, които не могат да преминат през думите.
  - Афекти, изпитвани в момента – тъга, еуфория, радост, гняв, любовитство, тревожност.

Тази тема изследва както соматичното преживяване на бременността, така и фантазното, субективно преживяване на желанието за дете. Това желание често е свързано с амбивалентността на желанието да станеш майка и липсата на увереност да си представиш, че си майка и раждаш дете.

- Очакваното дете
  - Пол, избор на име, към кого го отнася/на кого иска да прилича.
  - Как си го представя, какви черти ще има детето – като външност и като характер.
  - Как си представя себе си като майка.
  - Проекции в бъдещето – какво желае най-много за това дете, от какво се тревожи, от какво се страхува.

Темата изследва конструкта „имагинерно дете“. Майката винаги си представя образа на бъдещото бебе. Имагинерното дете поддържа идеала на Аза на родителите. То рискува да попадне в мисия, която не е негова – да продължи там, където неговата майка не е успяла.

- Връзка със собствената майка: как би я описала като майка, конфликтни ситуации, промяна на отношенията, свързани с бременността.
- Връзка със собствения баща – описание като личност и като баща, конфликтни отношения, промяна на отношенията.

Чрез тези две теми разбираме за повторното активиране на инфантилни конфликти, травми и предефиниране на определени връзки със собствените родители. Тук можем да изследваме и съществуващите идентификации с родителите, които помагат да се поеме ролята на родител по отношение на бъдещото дете. През цялата бременност растежът на зародиша се осъществява успоредно с прогресивното развитие на образа за бебето, който майката изгражда. Възприятията от движението на плода, неговата активност и реагиране кореспондират с нарцистичния копнеж на майката и постепенно той придобива статут на отчетлив външен обект.

- Връзка с бащата на детето

- история на свързването и решението за дете;
- описание на бащата като личност, представата какъв баща би бил;
- връзка със семейството му.

Темата изследва мястото на бащата, както и връзката с партньора в настоящия момент. Формулирането на проекции по отношение на бъдещето и качествата на този човек като баща дават възможност да се облече в думи идеята за бащината фигура, да се осъзнаят и да се осмислят стари конфликти във връзка със собствения детски опит.

Ще илюстрираме приложението на интервюто с две кратки клинични винетки.

В първия случай консултация потърси бременна жена с натрапливи мисли, последвани от контракции в петия месец на бременността. По време на престоя си в болницата лекуващият лекар забелязал повишена тревожност, леко депресивно състояние, свързано с необосновани страхове и плач. И.Т., на 27 г., бременна с първото си дете, разказа, че има проблеми със съня, не може да върши всекидневни задачи, защото много силно се тревожи за бебето. За да овладява тревогата, да разсейва страховете и да предотврати случването на „лоши неща“, е решила да преброява различни обекти от реалността – 12 червени автомобили, 12 бременни жени, 12 велосипеда и т.н. всеки ден. Обектите за преброяване бяха нараснали до внушителна цифра. Тя не можеше да изпълни тази непосилна задача за деня и това още повече повишаваше тревожността ѝ, че ще се случи нещо лошо. По време на интервюто се изясни, че когато И.Т. е била на 12 години, се родил брат ѝ, който е със синдром на Даун. Младата жена успя да разкаже колко амбивалентно е било нейното отношение към това дете. На 12 години, научавайки новината за бъдещото бебе, тя имала враждебни и агресивни мисли към него. Била ядосана и сърдита на родителите си, преживявала тяхното желание за второ дете като желание да я заменят, да я изхвърлят от семейството. Това се усилило още повече, след като научили пола на бебето – момче, – и тя виждала искрената радост на родителите си. Разбира се, тогава нямало много хора, с които да сподели тези преживявания – близка приятелка в училище направила коментар „вашите са луди“, а роднините в семейството, пред които се е осмелила да каже нещо, я укорили: „Ти си вече голямо момиче, как може да мислиш такива неща!“. След раждането на бебето и след диагностицирането му животът ѝ кардинално се променил. Тя се почувствала „задължена“ да обича това дете пропорционално на огромното чувство за вина, което изпитвала. Последвали години на самотни самообвинения, че тя е допринесла за увреждането с мислите си. Брат ѝ преживял три сърдечносъдови операции, имал проблеми в развитието, срещал лошо отношение от страна на връстниците си. По време на цялото му порастване тя била изключително грижовна сестра, почти като втора майка, помагала му и го закриляла, съчувствала му и го

подкрепяла, за да напредва в обучението. Цялото ѝ юношество било белязано от грижа за това дете. От враждебните мисли и импулси нямало и следа, те останали в миналото и тя дори не си спомняла за онова време. На 25 години се запознала с бъдещия си съпруг и се преместила да живее в друг град. Малко преди да навърши 27 години, двамата научили, че ще имат дете. Както те, така и семействата им са много щастливи. И.Т. няма никакви проблеми с бременността до момента на ултразвуковото изследване за аномалии на плода, което трябва да направи между 19 и 22 гестационна седмица. Тогава започнали първите признаци на тревога, обкръжението ѝ смятало, че това е нормално заради генетичната аномалия на брат ѝ. Изследването минало, не били открити аномалии, но по време на изследването ѝ съобщили пола на бебето – момче. Последвала нова вълна от безпокойство. Този път никой не разбирал причината. В главовете на близките се прокрадвало обвинение, че ако не спре да се тревожи, ще навреди на бебето. Едва по време на консултациите И.Т. може да говори за амбивалентното си отношение към своето бебе, за проекциите, които прави върху него, за спомените, когато е била на 12 години, а брат ѝ – бебе. Това неродено момченце актуализираше изтласкани преживявания, за които тя не искаше да мисли. То рискуваше да ѝ причини несгоди и заради това предизвикваше амбивалентно отношение, а на моменти и омраза. В този момент се появи въпросът за нейното желание за дете, както и за избора на мъжа, станал баща на детето им. Това я отведе към разказ за собствените ѝ родители, преразглеждане на отношенията с тях и възможност да се работи върху траур по инфантилните отношения с родителите, брутално прекъснати след раждането на бебето със синдром на Даун.

Психологичните клинични консултации, ориентирани от интервюто, изследващо фантазма на бременната жена, позволиха на И.Т. да не бъде хоспитализирана отново, както и да не бъде лекувана медикаментозно за натрапливите си мисли и поведения. Тя бе съпроводявана до края на първия месец след раждането на бебето. По време на съвместната работа И.Т. успя да изгради образ на бъдещото дете, вътрешен обект, който да не е толкова натоварен с проблемите на миналото ѝ детство и отношенията със собствените ѝ родители. Тази работа ѝ позволи да включи в представите си бащата на своето дете като един от авторите на бебето, който ще му даде различна жизненост, както и да направи ново място на този мъж в психичния си свят.

Вторият случай е на жена (М.П., 32-годишна) с проблем на щитовидната жлеза, която забременяла въпреки прогнозите на специалистите, че това ще се случи трудно и след хормонална терапия. Бременността е неочаквана, без хормонална терапия, без планове за дете, но тя и нейният партньор я приемат като щастлив знак, че трябва да заживеят заедно. Всичко изглеждало идеално до началото на четвъртия месец от бременността, когато започнали тежки пристъпи

на повръщане, които не спирали и застрашавали живота на бебето. В петия месец се наложила кратка хоспитализация, за да се направят медицински изследвания, както и вливания, целящи възстановяване на биохимичния баланс. Това е моментът, в който жената е насочена за консултация. В първите срещи тя изрази негативно отношение към работа с психичното и заяви, че целият психичен живот може да се обясни астрологично. Във връзка с проблемите ѝ с щитовидната жлеза е имала срещи с психотерапевт, който по нейни думи „не помогна особено много“. От друга страна, престоят в болница не ѝ допаднаше, караше я да се чувства нещастна. Именно обсъждането на въпроса за страданието, което е възможно по време на бременността, я накара да направи няколко консултации. Според М.П. проблемът с повръщането започнал с усещането на първите движения на бебето. Като че ли тогава идеята за бременността станала реална, а идеята за бъдещото дете – осезаема и конкретна. В разговора проличаха огромните ѝ трудности да си представи себе си като майка и да премине през траур по детето, което е била. Друг съществен момент бе нейната амбивалентност към мъжа, с когото живееше и който бе баща на детето. „Когато бяхме просто гаджета, беше едно, но сега е друго... страхувам се за бъдещето, не съм сигурна, че искам да отглеждам дете с него.“ Срещите и терапевтичните консултации я караха да се чувства тъжна и замислена, но повръщането спря. Това окуражи М.П. да продължи да изследва тази амбивалентност, която първоначално бе покрита под булото на „чудото“ и „съдбата“, забраняващи да се мисли отвъд „щастливото съвпадение“.

Това са само два примера за кратка работа с бременни жени в рамката на клиничните терапевтични консултации, които позволяват разгръщане и изследване на майчиния фантазъм. Често тази кратка работа конфронтира бъдещите майки с въпроси, които те искат да изследват в по-нататъшна психоаналитична работа. Това са въпроси, които винаги са стояли, но на заден план като загадъчен извор на безпокойство, тревога, недоволство, депресия, гняв, нещастие. Бременността като акт на преместване на субекта в позицията му на родител предизвиква нови пренареждания, дестабилизиране на отношенията и актуализиране на несъзнавани конфликти. Там, където се появят запитвания, те трябва да бъдат посрещнати на равнището на „слушане на субекта“, а именно: как житейските събития засягат тази конкретна жена с нейната конкретна история, път и мечти.

В края на изложението ще кажа, че това е полезен, но и много деликатен инструмент за терапевтична работа. Целта е, от една страна, да се подкрепи майчиният нарцисизъм, без да се причинява униние и психични сътресения, а от друга, да се позволи на бъдещата майка да изследва лъкатушешките пътища на собственото си желание за дете и да намери субективните си референтни точки, върху които ще се опре връзката ѝ с бебето след неговото раждане.

ЛИТЕРАТУРА

- Вание, К. (2016). *Да се родиш недоносен. Бебето, неговият лекар и неговият психоаналитик*. София: Център за психосоциална подкрепа, Асоциация Българско психоаналитично пространство.
- Манони, М. (2006). *Изоставачото дете и неговата майка*. София: Център за психосоциална подкрепа, Българско пространство за психоанализа.
- Уиникът, Д. (2008). *От педиатрия към психоанализа*. София: Център за психосоциална подкрепа, Българско пространство за психоанализа.
- Bydlowski, M. (2008). *La dette de vie. Itinéraire psychanalytique de la maternité*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Golse, V. & Bydlowski, M. (2001). De la transparence psychique à la préoccupation maternelle primaire. Une voie vers l'objectalisation, *Carnet/Psy N°63*, pp. 30-33.
- Lebovici, S. (1988). Fantasmatic interaction and intergenerational transmission. *Infant Mental Health Journal*, 9(1), pp. 10-19.

КОНСТРУКТЪТ АЛЕКСИТИМИЯ: ВРЪЗКА С ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ

докторант Джулия Архондис Камбуридис

Клиничен психолог и терапевт

Джулия Камбуридис. КОНСТРУКТЪТ АЛЕКСИТИМИЯ: ВРЪЗКА С ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ

През последните десетилетия нараства броят на свързаните с конструкта алекситимия изследвания и в психотерапевтична практика резултатите се използват за подобряване на ефективността на терапевтичните подходи, свързани с повишаването на ангажираността в терапевтичния процес. Нивата на алекситимия са свързани с възможностите на човек да описва и да идентифицира собствените си субективни емоционални преживявания. Настоящото изследване цели да намери връзки между трудностите в идентифицирането и описването на собствените емоции и симптомите на депресивитет и тревожност, както и нивата на стрес при здрави контроли. Изследваните лица дават отговори, свързани със субективното си благополучие и ангажираността си да посещават психотерапия. За тази цел е използвана Скалата за алекситимия от Торонто и адаптирани скали за измерване на депресивност, тревожност и стрес. Изследвани са 439 здрави контроли без психиатрична или медицинска диагноза. Резултатите показват позитивна корелация между нивата на алекситимия и симптомите на стрес, тревожност и депресия, както и негативна корелация с ангажирането в терапевтична работа със здравни специалисти. Обсъдени са възможностите за терапевтичната практика по отношение на ролята на алекситимията върху терапевтичния процес. Данните може да се приложат и в областта на превенцията по отношение на психично здраве.

Ключови думи: алекситимия, субективно благополучие, стрес, терапия

Julia Kamburidis. THE CONSTRUCT OF ALEXITHYMIA: ASSOCIATIONS WITH MENTAL HEALTH

In recent decades, there has been a growing body of research related to the construct of alexithymia, and in psychotherapeutic practice, the results have been used to improve the effectiveness of therapeutic approaches related to increasing engagement in the therapeutic process. Levels of alexithymia are related to one's ability to describe and identify their own subjective emotional experiences. The present study aimed at finding relationships between difficulties in identifying and describing one's own emotions and symptoms of depression and anxiety, as well as

stress levels in healthy controls. Subjects provided responses related to their subjective well-being and their commitment to attending psychotherapy. The Toronto Alexithymia Scale and adapted scales measuring depression, anxiety, and stress were used for this purpose. A total of 439 healthy controls without a psychiatric or medical diagnosis were studied. Results showed a positive correlation between levels of alexithymia and symptoms of stress, anxiety and depression, and a negative correlation with engagement in therapeutic work with health professionals. Opportunities for therapeutic practice regarding the role of alexithymia on the therapeutic process are discussed. The findings can also be applied to the field of mental health prevention.

Keywords: alexithymia, subjective well-being, stress, therapy

Алекситимията се дефинира като когнитивно-афективен дефицит, който се изразява в (1) трудности в идентифицирането на собствените емоционални преживявания; (2) трудности в описването и вербализирането на тези емоционални преживявания; (3) трудности в разграничаването на емоции и телесни усещания; (4) ограничен фантазен свят и (5) ориентирано навън мислене, или тенденция към фокусиране върху външни, обективни факти и събития, а не върху вътрешните субективни преживявания (Nemiah, Freyberger, & Sifneos, 1976). Терминът в буквален превод от гръцки означава „липса на думи за емоциите“. Първоначално концепцията за това нарушение възниква в рамките на психоаналитичната парадигма вследствие на наблюденията, правени върху пациенти с психосоматични нарушения. Постепенно изследванията на алекситимията се увеличават и се откриват връзки с редица психични нарушения. Високите нива на алекситимия са свързани със специфичен дефицит в емоционалната преработка и саморегулация, който корелира с различни психични и соматични нарушения. Редица изследвания откриват връзка между алекситимията и депресията и тревожността (Li, Zhang, Guo & Zhang, 2015), алекситимията и паническите пристъпи (Zeitlin, McNally, & Cassiday, 1993), с посттравматичното стресово разстройство (Shipko, Alvarez, & Noviello, 1983), соматоформните разстройства (Cox, Kuch, Parker, Shulman, & Evans, 1994) и др. Конструктът се превръща в обект на все по-засилен интерес от учените и изследователите, тъй като дава възможност за по-задълбочено осмисляне на характера на индивидуалните различия в афективната сфера. Някои от изследванията откриват връзки и между алекситимията и някои соматични заболявания, например проблеми със сърцето (Mattila et al., 2009; Temoshok et al., 2008), сензитивност към тревожност (Devine, Stewart and Watt, 1999) и тежест на депресивния епизод (Honkalampi, Hintikka, Laukkanen, Lehtonen, & Viinamäki, 2001). Макар да има много доказателства, че алекситимията е рисков фактор за развитие на различни психични и соматични заболявания, механизмите по които се стига до тях

все още не са ясни. Някои изследователи твърдят, че ниският капацитет за идентифициране и разбиране на емоционалните преживявания, заедно с дефицитите в изразяването на емоциите, водят до потискане на емоциите, което пък има за резултат влошаване на здравето (Pandey & Chaubey, 2010). Пенебейкър (Pennebaker, 1993) твърди, че спонтанното изразяване на емоциите има позитивен ефект, а потискането – негативен ефект върху здравето. Друго обяснение може да се открие в склонността на хората с високи нива на алекситимия да имат негативни емоционални преживявания, както и намален капацитет за преживяване на позитивни емоции, което може да допринесе за влошаване на здравето им (Dubey & Pandey, 2013). Позитивният афект е субективното преживяване на удоволствие и щастие, докато негативният афект е усещането за субективен дистрес и липса на удоволствие. Хората, които имат висок позитивен афект изпитват голям диапазон от позитивни емоции като ентузиазъм, удовлетворение и желание за активност, докато ниският позитивен афект се свързва с тъга и летаргичност (Yik, Russell, & Barrett, 1999; Watson et al., 1992). Позитивният афект играе значима роля в психичното здраве. Дийнър и Селигман (Diener & Seligman, 2002) откриват, че хората, които са по-щастливи, проявяват по-малко симптоми на депресия, хипохондричност или шизофрения. Кларк и колеги (Clark, Watson, & Mineka, 1994) твърдят, че липсата на хедонизъм и позитивен афект са отличителен белег на хората с депресия. В изследване (Bailey & Henry, 2007), което оценява алекситимията, соматизацията и негативния афект в обща извадка от възрастни изследвани лица, се наблюдава, че специфични аспекти на алекситимията (засилен фантазен живот и трудности в идентифицирането на емоции) са значимо свързани със соматизацията и връзките са медирирани от негативния афект. Открива се и значими отрицателна корелации между алекситимията и субективното благополучие, и значими положителни корелации между алекситимията и депресията, психичния дистрес и тревожността (Besharat, 2008).

Настоящото изследване има за цел да потърси връзки между трудностите в идентифицирането и описването на собствените емоции и симптомите на депресивитет и тревожност, както и нивата на стрес и субективното благополучие при здрави контроли. Изследвано е и доколко изследваните лица полагат грижи за психичното си здраве, например да посещават психолог или психиатър, и до каква степен смятат, че това е важно.

МЕТОД

Извадка

Настоящото изследване обхваща 439 изследвани лица, които нямат психиатрична или медицинска диагноза. От тях 392 са жени, а 46 – мъже на възраст

между 17 и 77 години. Средната възраст на извадката е 39 години, като най-много изследвани лица са на 40 години. Изследваните лица имат различна степен на образование: от средно до докторска степен; 182 от респондентите са семейни, а 56 са необвързани; 329 от тях имат постоянна работа.

Инструменти и процедура

Използвана е самооценъчната скала за алекситимия от Торонто (TAS-20: *Toronto Alexithymia Scale-20*) с адаптираната за България двуфакторна структура (Попов, Пседерска, Пенева, Бозгунов, Василев, Неделчев и Василева, 2016). Методиката се състои от 20 айтема (с 5-степенна Ликертова скала за отговори), които попадат в два фактора: *Трудности в идентифицирането и описването на емоции* и *Ориентирано навън мислене*.

Въпросникът за субективно благополучие се състои от 5 айтема с 5-степенна Ликертова скала от „Напълно съм съгласен“ до „Изобщо не съм съгласен“. Въпросникът, измерващ депресивни нагласи, тревожност и стрес, съдържа 21 айтема и използва 4-степенна Ликертова скала за отговори от „Не се отнася за мен в никаква степен“ до „Отнася се до мен в много голяма степен или почти през цялото време“. Изследваните лица са питани и дали посещават или са посещавали психолог и психиатър, както и до каква степен смятат, че това е важно. Данните са събрани онлайн.

РЕЗУЛТАТИ

За целите на изследването са направени няколко вида анализи: корелационен анализ, еднофакторен дисперсионен анализ и t-тест за независими извадки.

Резултатите от корелационния анализ на нивата на алекситимия, депресивните нагласи, тревожността, стреса и субективното благополучие са представени в Таблица 1. Открити са значими положителни умерени корелации между депресия и трудности в идентифицирането и описването на емоциите ($r=0,48$, $p<0,01$); тревожност и трудности в идентифицирането и описването на емоциите ($r=0,46$, $p<0,01$); стрес и трудности в идентифицирането и описването на емоциите ($r=0,4$, $p<0,01$), както и между общите нива на алекситимия и нивата на депресивност ($r=0,43$, $p<0,01$), тревожност ($r=0,4$, $p<0,01$) и стрес ($r=0,35$, $p<0,01$). Открити са и значими отрицателни умерени корелации между субективното благополучие и трудностите в идентифицирането и описването на емоциите ($r=-0,39$, $p<0,01$) и общите нива на алекситимия ($r=-0,39$, $p<0,01$), както и слаба негативна корелация между ориентираното навън мислене ($r=-0,13$, $p<0,01$).

Направен е и t-тест за независими извадки по отношение на пола. Според анализа мъжете ($\bar{x}=2,36$) имат по-високи стойности по фактора ориентирано навън мислене в сравнение с жените ($\bar{x}=2,03$), $t_{(436)}=3,31$; $p<0,01$, а жените са по-тревожни ($\bar{x}=0,51$) в сравнение с мъжете ($\bar{x}=0,25$), $t_{(436)}=-3,13$; $p<0,01$.

Таблица 1. Корелационна матрица

Променливи	Депресия	Тревожност	Стрес	Субективно благополучие
Трудности в идентифицирането и описването на емоциите	0,477**	0,464**	0,397**	-0,390**
Ориентирано навън мислене	0,035	-0,062	-0,044	-0,132**
Общи нива на алекситимия	0,432**	0,397**	0,346**	-0,387**

Бележка: ** $p < 0,01$.

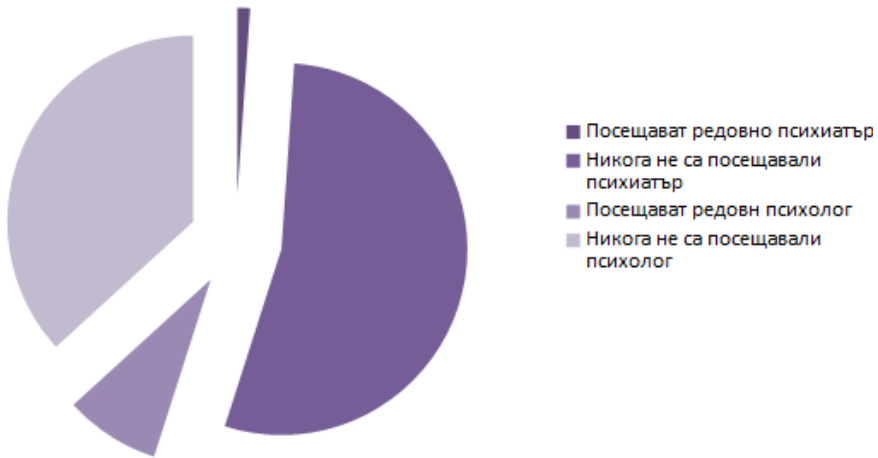
За изследване на възрастовите различия е направен еднофакторен дисперсионен анализ. Резултатите от него показват, че има статистически значим ефект на възрастта върху нивата на алекситимия ($F_{(3,430)} = 9,55$; $p < 0,001$). Резултатите от направените пост хок тестове по отношение на възрастта показват, че изследваните лица между 17 и 25 години ($\bar{x} = 3,53$) години имат повече трудности в идентифицирането и описването на емоциите си в сравнение с тези между 26 и 40 години ($\bar{x} = 2,53$), респондентите между 41 и 60 години ($\bar{x} = 2,23$) и над 60 години ($\bar{x} = 2,57$); респондентите между 26 и 40 години имат значимо повече трудности в сравнение с лицата между 41 и 60 години. По външно ориентирано мислене лицата между 26 и 40 години ($\bar{x} = 1,78$) имат по-ниски стойности в сравнение с лицата между 41 и 60 години ($\bar{x} = 2,11$) и над 61 години ($\bar{x} = 2,36$), ($F_{(3,430)} = 6,27$; $p < 0,01$).

От изследваните лица 255 смятат, че е много важно да се посещава психиатър, а 10 – че изобщо не е важно; 263 от ИЛ смятат, че е много важно да се посещава психолог, а 13 – че изобщо не е важно (Графика 1).

Графика 1. Значимост на работата със здравни специалисти

От изследваните лица 7 посещават редовно психиатър, а 344 не са посещавали никога, 53 от тях посещават редовно психолог, 235 никога не са посещавали (Графика 2).

Графика 2. Посещение при здравни специалисти

Според направените t-тестове са открити значими различия спрямо това, дали хората са посещавали психолог. Тези, които посещават редовно, имат по-ниски стойности ($\bar{X}=1,82$) в сравнение с непосещаващите никога ($\bar{X}=2,19$) по фактора ориентирано навън мислене, $F_{(3,430)}=7,62$; $p<0,01$. Открити са значими различия по фактора стрес спрямо тези, които са били само веднъж при психолог, но са прекратили ($\bar{X}=1,24$) и тези, които никога не са посещавали ($\bar{X}=0,96$), $F_{(3,430)}=4,06$; $p<0,01$.

ДИСКУСИЯ

Резултатите от изследването съответстват на анализа на литературата. Откриват се значими различия между нивата на алекситимия и някои психични разстройства като депресивност, тревожност и стрес, и нивата на субективно благополучие (Devine, Stewart, & Watt, 1999; Taylor, 1994). Редица изследвания откриват позитивна връзка с клиничната депресия, тревожното разстройство, соматоформните разстройства и психосоматиката. Като цяло, има по-голяма вероятност изследваните лица с депресивни симптоми, тревожност и стрес да са с по-високи нива на алекситимия, да се ангажират с по-малко ефективни стратегии за справяне и да имат трудности с регулацията на емоциите (Kessler, Kammerer, Hoffmann, & Traue, 2009). Тъй като алекситимията се свързва с трудности в разбирането и комуникацията на емоциите, тези дефицити е вероятно

да са свързани с влошено психично здраве и по-малка вероятност за търсене на помощ. Негативната корелация със субективното благополучие може да се обясни със склонността на изследваните лица с по-високи нива на алекситимия да се фокусират върху негативните си емоции, с намаления капацитет за преживяване на позитивни емоции и липсата на ефективни стратегии за справяне. Откритите полови различия също съответстват на други изследвания, които откриват тенденция мъжете да имат по-ориентирано навън мислене, което се свързва със склонността им да се фокусират върху проблема и ситуацията, а не толкова върху собствените емоции. Като цяло, мъжете по-рядко се ангажират в емоционално наситени разговори (Goldshmidt & Weller, 2000).

Редица изследвания откриват тенденция с възрастта да намаляват трудностите за описване и идентифициране на емоциите, които са повече в юношеска възраст, обяснявано с все още продължаващото развитие на когнитивните способности и езекутивните функции с възрастта, както и с периода на формиране на идентичност и търсене на себе си, а и засиления интерес към експериментирание и липса на формирани ефективни стратегии за справяне (Mattila, Salminen, Nummi, & Joukamaa, 2006). Подобно на настоящото изследване, данните от различни изследвания откриват, че ориентираното навън мислене се засилва с възрастта (Bagby et al., 1994). Този тип мислене включва аспект на негативно мислене и неспособност за справяне със стресори, а не толкова фокус върху вътрешните преживявания. С възрастта намалява гъвкавостта и търсенето на нов опит. Изследвания откриват негативна връзка между ориентираното навън мислене и отвореността към нов опит от Големите пет личностови черти (Atari & Yaghoubirad, 2016).

Няма много изследвания на връзката между нивата на алекситимия и нагласите към здравните специалисти и склонността за включване в терапия. В настоящото изследване респондентите, които смятат, че е важно да посещават психолог, имат по-ниски стойности по ориентирано навън мислене и по обща алекситимия спрямо хората, които биха отишли само ако са много зле. Това може да се обясни с вероятността хората с по-високи нива на алекситимия да толерират твърде голям продължителен дистрес, да се затварят в себе си и да не търсят социална подкрепа. Посещението при такива специалисти изисква споделяне на проблема и трудностите, които човек има, докато хората с по-високи нива на ориентирано навън мислене не са склонни да се фокусират върху разбирането на собствените си емоции и тяхното споделяне. Тенденцията по отношение на посещението на психиатър е сходна. Респондентите, които са посещавали психиатър, имат по-ниски стойности по ориентирано навън мислене и обща алекситимия от тези, които са посещавали известно време и са преустановили. Като цяло много от психичните нарушения, които изискват работата с

психиатър, са свързани с високи нива на алекситимия и следователно се предполага, че изследваните лица, които са идентифицирали необходимостта от посещение на специалист, изпитват силен дистрес и имат някакво нарушение, но не са склонни да се ангажират в дългосрочна терапия. Хората, които посещават редовно психолог, имат по-ниски стойности по ориентирано навън мислене от посетилите еднократно, което вероятно отразява факта, че психотерапията оказва влияние на нивата на алекситимия, тъй като работи с разбирането и изразяването на собствените емоции.

Може да се обобщи, че това изследване потвърждава ролята на алекситимията върху различни аспекти на психичното здраве. Бъдещи изследвания може да се фокусират върху допълнителни аспекти на ангажирането в терапевтичен процес и нагласите на хората с по-високи нива на алекситимия да търсят здравни специалисти. Алекситимията е важен фактор, който е свързан с наличието на депресивни и тревожни симптоми, стрес и по-слабо субективно благополучие не само в клинични извадки, но и при хора без установени психични нарушения.

ЛИТЕРАТУРА

- Попов, В., Пседерска, Е., Пенева, Е., Бозгунов, К., Василев, Г., Неделчев, Д. и Василева, Ж. (2016). Психометрични характеристики на българската версия на самооценъчната скала за алекситимия от Торонто (TAS-20; Toronto Alexithymia Scale-20). *Psychological Research*, 19(2), 25-42.
- Atari, M., & Yaghoubirad, M. (2016). The Big Five personality dimensions and mental health: The mediating role of alexithymia. *Asian Journal of Psychiatry*, 24, 59-64.
- Bagby, R. M., Parker, J. D., & Taylor, G. J. (1994). The twenty-item Toronto Alexithymia Scale—I. Item selection and cross-validation of the factor structure. *Journal of Psychosomatic Research*, 38(1), 23-32.
- Bailey, P. E., & Henry, J. D. (2007). Alexithymia, somatization and negative affect in a community sample. *Psychiatry Research*, 150(1), 13-20.
- Clark, L. A., Watson, D., & Mineka, S. (1994). Temperament, personality, and the mood and anxiety disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, 103(1), 103.
- Cox, B. J., Kuch, K., Parker, J. D., Shulman, I. D., & Evans, R. J. (1994). Alexithymia in somatoform disorder patients with chronic pain. *Journal of Psychosomatic Research*, 38(6), 523-527.
- Devine, H., Stewart, S. H., & Watt, M. C. (1999). Relations between anxiety sensitivity and dimensions of alexithymia in a young adult sample. *Journal of Psychosomatic Research*, 47(2), 145-158.
- Diener, E., & Seligman, M. E. (2002). Very happy people. *Psychological science*, 13(1), 81-84.

- Dubey, A., & Pandey, R. (2013). Mental health problems in alexithymia: Role of positive and negative emotional experiences. *Journal of Projective Psychology & Mental Health*, 20(2), 128-136.
- Goldshmidt, O. T., & Weller, L. (2000). "Talking emotions": Gender differences in a variety of conversational contexts. *Symbolic Interaction*, 23(2), 117-134.
- Haddadi, Parvaneh & Besharat, Mohammad Ali. (2010). Resilience, vulnerability and mental health. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 5, 639-642. 10.1016/j.sbspro.2010.07.157.
- Honkalampi, K., Hintikka, J., Laukkanen, E., & Viinamäki, J. L. H. (2001). Alexithymia and depression: a prospective study of patients with major depressive disorder. *Psychosomatics*, 42(3), 229-234.
- Kessler, H., Kammerer, M., Hoffmann, H., & Traue, H. C. (2010). Regulation von Emotionen und alexithymie: Eine korrelative studie. *PPmP-Psychotherapie· Psychosomatik· Medizinische Psychologie*, 60(05), 169-174.
- Li, S., Zhang, B., Guo, Y., & Zhang, J. (2015). The association between alexithymia as assessed by the 20-item Toronto Alexithymia Scale and depression: A meta-analysis. *Psychiatry Research*, 227(1), 1-9.
- Mattila, A. K., Saarni, S. I., Salminen, J. K., Huhtala, H., Sintonen, H., & Joukamaa, M. (2009). Alexithymia and health-related quality of life in a general population. *Psychosomatics*, 50(1), 59-68.
- Mattila, A. K., Salminen, J. K., Nummi, T., & Joukamaa, M. (2006). Age is strongly associated with alexithymia in the general population. *Journal of Psychosomatic Research*, 61(5), 629-635.
- Nemiah, J. C., Freyberger, H., Sifneos, P. E., & Hill, O. W. (1976). Modern trends in psychosomatic medicine. *Alexithymia: A View of the Psychosomatic Process*, 3, 430-439.
- Pandey, R., & Choubey, A. K. (2010). Emotion and health: An overview. *SIS Journal of Projective Psychology & Mental Health*, 17(2), 135-152.
- Pennebaker, J. W. (1993). Putting stress into words: Health, linguistic, and therapeutic implications. *Behaviour Research and Therapy*, 31(6), 539-548.
- Shipko, S., Alvarez, W. A., & Noviello, N. (1983). Towards a teleological model of alexithymia: Alexithymia and post-traumatic stress disorder. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 39(2), 122-126.
- Temoshok, L. R., Waldstein, S. R., Wald, R. L., Garzino-Demo, A., Synowski, S. J., Sun, L., & Wiley, J. A. (2008). Type C coping, alexithymia, and heart rate reactivity are associated independently and differentially with specific immune mechanisms linked to HIV progression. *Brain, Behavior, and Immunity*, 22(5), 781-792.
- Watson, D., Clark, L. A., McIntyre, C. W., & Hamaker, S. (1992). Affect, personality, and social activity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63(6), 1011.

- Yik, M. S., Russell, J. A., & Barrett, L. F. (1999). Structure of self-reported current affect: Integration and beyond. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(3), 600.
- Zeitlin, S. B., McNally, R. J., & Cassiday, K. L. (1993). Alexithymia in victims of sexual assault: An effect of repeated traumatization? *The American Journal of Psychiatry*, 150(4), 661-663. <https://doi.org/10.1176/ajp.150.4.661>

ПИЛОТНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Цветелина Руменова Александрова-Тодорова

Клиничен психолог

tsvetelina.r.aleksandrova@gmail.com

Надежда Любомирова Маркова

Клиничен психолог

nadezhdalmarkova@gmail.com

Цветелина Александрова-Тодорова и Надежда Маркова. ПИЛОТНО ИЗСЛЕД- ВАНЕ НА ЕМОЦИОНАЛНА ИНТЕЛИГЕНТНОСТ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Настоящият доклад представя пилотно изследване на уменията за емоционална саморегулация, разпознаване и назоваване на емоции в предучилищна възраст. Оценяват се и способности, засягащи социалното сътрудничество, насоченост на вниманието и овладяване на импулсивността. Изследването е проведено на територията на ДГ 108 „Детско царство“, гр. София, след получено разрешение от директора на детското заведение. Участват седем момичета и осем момчета от четвърта подготвителна предучилищна група на възраст между шест и седем години. Заимствани са две чуждестранни методики: АКТ (*Affect Knowledge Test*, Susanne Denham, 1986) и PSRA (*Preschool Self-Regulation Assessment*, Smith-Donald et al., 2007). Децата успешно разпознават емоциите радост, тъга и гняв, но се затрудняват с емоцията страх. Наблюдават се добри нива на саморегулация по отношение на волевия контрол и съдействие. Обсъдени са ограниченията на пилотното изследване, както и възможностите в бъдеще то да послужи за създаването на инструмент за оценка на емоционалната интелигентност в предучилищна възраст в България.

Ключови думи: емоционална интелигентност, саморегулация, базисни емоции, импулсивност

Tsvetelina Aleksandrova-Todorova and Nadezhda Markova. PILOT RESEARCH ON EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PRESCHOOL CHILDREN

The current paper represents pilot research on skills such as emotional self-regulation, differentiation and labelling of emotions in preschool children. Social compliance, attention and impulsivity are also measured. The research has been carried out in kindergarten 108 *Detsko tsarstvo*, Sofia, with the approval of the Director. The participants are seven girls and eight boys aged six and seven. Two instruments have been applied:

AKT (*Affect Knowledge Test*, Susanne Denham, 1986) and PSRA (*Preschool Self-Regulation Assessment*, Smith-Donald et al., 2007). Children successfully distinguish the emotions happiness, sadness, and anger but have difficulty with fear. They demonstrate good results regarding self-regulation as far as effortful control and compliance are concerned. The limitations of the pilot research are discussed as well as future opportunities for standardization of these instruments since they can be useful in the measurement of emotional intelligence in preschool children in Bulgaria.

Keywords: emotional intelligence, self-regulation, basic emotions, impulsivity

ВЪВЕДЕНИЕ

Темата за емоциите, засягана в трудовете на философи и учени като Аристотел и Дарвин, продължава и днес да буди интерес, превръщайки се в обект на редица съвременни изследвания. Американската психологическа асоциация определя понятието „емоция“ като сложен модел на реакция, който включва в себе си преживелищни, поведенчески и физиологични елементи, чрез които човек се опитва да се справи със значимо за него събитие или тема (APA Dictionary of Psychology).

През 1983 г. влиятелната книга на американския психолог на развитието Хауърд Гарднър *Frames of Mind* („Рамки на ума“) въвежда идеята за множествената интелигентност. Според Гарднър не съществува само една монолитна интелигентност, която да определя еднозначно успеха в живота, а има широк спектър от интелигентности: езикова, логико-математическа, телесно-кинестетична, музикална, зрително-пространствена, междуличностна и др. Междуличностната интелигентност включва „способността да различаваме настроенятия, темпераментите, мотивациите и желанията на другите хора и да реагираме адекватно“ (Голман, 2011, с. 63). Това означава достъп „...до собствените ни чувства, умението да ги отличаваме едни от други и да черпим от тях, за да насочваме поведението си“ (Голман, 2011, с. 63). Изследванията в областта на множествената интелигентност сякаш дават нов тласък на изучаването на емоциите и емоционалната интелигентност, върху които ще се спрем по детайлно тук.

Научните препратки към емоционалната интелигентност датират от 60-те години на XX век, когато понятието е използвано във връзка с психотерапевтични интервенции (Leuner, 1966, цит. по Mayer, Barsade, & Roberts, 2008, p.509). По-късно се появява най-общо и по отношение на личностното и социалното развитие (Beasley, 1987, Payne, 1986, цит. по Mayer et al., 2008, p.509). През 90-те години на XX век Питър Салови и Джон Майер представят модел на емоционалната интелигентност и коментират как могат да се измерват отделните ѝ аспекти. През 1995 г. с появата на книгата на Даниъл Голман „Емоционалната интелигентност“ понятието придобива широка популярност (Mayer, et al., 2008).

През 1997 г. Салови и Майер ревизират първоначалната си дефиниция на емоционалната интелигентност, която обхваща няколко компонента. Първият е способността правилно да се възприемат и да се оценяват емоциите както за себе си, така и за другите, което означава идентифицирането им според лицевата експресия, тона, позата на тялото. Следва умението да осигуряваме достъп до емоциите си, за да подпомагаме познавателните процеси, например разрешаването на проблеми. Разбирането и използването на информация и език, свързани с емоциите, е третият компонент. Той засяга посочването на причините зад всяка емоция, както и последствията от нея. Тук се включва и умението да знаем защо се появяват дадени емоции. Регулирането на собствените и чуждите емоции е четвъртият елемент от модела на Салови и Майер, т.е. способността да изпитваме както приятни, така и неприятни емоции, като използваме конкретни стратегии за справяне (Barrett, Lewis, & Haviland-Jones, 2016, p. 515-517). Днес с конструкта „емоционална интелигентност“ се свързват все повече умения, а самият Голман добавя 12 умения, едно от които е емпатията (Goleman & Boyatzis, 2017).

Настоящото пилотно изследване е фокусирано върху следните компоненти на емоционалната интелигентност: назоваване/разпознаване на емоциите и саморегулация в предучилищна възраст. Затова ще се изведат и някои основни теоретични принципи по отношение на емоционалното развитие в този възрастов период.

ЕМОЦИОНАЛНО РАЗВИТИЕ В ПРЕДУЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Развитието на репрезентациите, езика и Аз-концепцията подкрепя емоционалното съзряване в ранното детство. Между две- и шестгодишна възраст децата постигат по-добро разбиране за собствените и чуждите емоции, а емоционалната саморегулация се засилва. В началото на предучилищните години децата инициират разговори за причините, последиците и поведенческите признаци на емоциите, започвайки да осъзнават, че мисленето и чувствата са свързани. Езикът допринася съществено за повишаване емоционалната саморегулация в този развитиен етап. Към три- до четиригодишна възраст децата вербализират различни стратегии за справяне с емоционалната възбуда. Волевият контрол, в частност потискането на импулсите и изместването на вниманието, също продължава да е важен за управлението на емоциите (Бърк, 2012, с. 243-244).

АКТУАЛНИ ТЕСТОВИ МЕТОДИКИ В БЪЛГАРИЯ

Към момента в България се прилагат тестови методики за цялостното развитие на децата в отделни области: DP-3 Рейтинг скала за оценка на детското развитие (0–13 г.); Дортмундски скрининг тест на детското развитие (3–6 г.) –

ревизирана версия (DESK 3-6 R); Скрининг тест за детско развитие Денвър-II (0-6 г.). И трите инструмента могат да се използват като взаимодопълващи се. Всяка от методиките включва скала за социално-емоционално развитие или конкретно за социално поведение. В допълнение към изброените методики, може да се използва и Тестът за училищна готовност на проф. Пламен Калчев. Към него е изработена и кратка рейтингова скала за поведенчески и емоционални проблеми, която се попълва от родителите (Национален регистър на психологическите тестове). Във връзка с емоционалната компетентност специалистите в областта на психичното здраве често прилагат и картинни изображения на емоциите, които спомагат за разпознаването и назоваването им като първа стъпка в изграждането на добра саморегулация.

В обобщение: може да се изведе заключението за ползите от разработването и стандартизирането на методики в България, които да са изцяло насочени към емоционалната интелигентност в предучилищна възраст. Заложените в настоящото изследване инструменти акцентират върху игровия и преживелищния подход и биха спомогнали за по-ранното откриване на емоционални дефицити у децата. Включени са и задачи за саморегулация, свързани не само с емоциите, но и с волевия контрол и импулсивността.

ЦЕЛИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

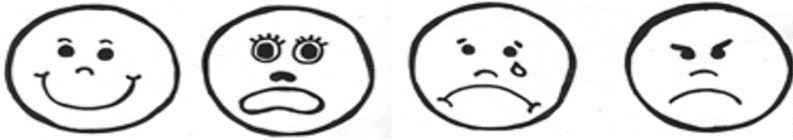
Във връзка с необходимостта от изследване на емоционалната интелигентност и саморегулацията в предучилищна възраст бяха поставени следните цели пред настоящото пилотно изследване:

1. прилагане на методиката *Affect Knowledge Test* (Тест за афективно познание, АКТ) в българска извадка с цел очертаване на нивата на разпознаване и назоваване на емоциите;
2. прилагане на методиката *Preschool Self-Regulation Assessment* (Оценка на саморегулацията в предучилищна възраст, PSRA) в българска извадка с цел очертаване на нивата на саморегулация, волеви контрол и съдействие;
3. изследване на взаимовръзките между двете методики, съответно между целевите конструкции.

МЕТОДОЛОГИЯ

Приложените методики в пилотното изследване на емоционалната интелигентност в предучилищна възраст са следните:

1. *Affect Knowledge Test* (АКТ) – Тест за разпознаване на афекта и емоциите. Методиката е разработена от д-р Сузан Денъм през 1986 г. (Denham, 1986) и измерва способността на децата в предучилищна възраст да назовават и да разпознават четирите основни емоции (радост, тъга, гняв и страх), базирайки се на лицеви картинни изображения (Фигура 1) или на определени ситуации с герои, разигравани с помощта на кукли.

Фигура 1. Използвани изображения за четирите емоции към АКТ

В първата (експресивна) част лицата се подреждат в права линия и на детето се задава въпросът: „Как се чувства тя/той?“ в зависимост от пола на изследваното лице. Въпросът се повтаря за всяко от четирите лица. Във втората част (изобразяване) картинките отново се нареждат в права линия, но този път детето трябва да посочи лицето с определена емоция, например „Посочи ми радостното човече“. Следва психообучителна част, в която изследователят показва на детето всяка емоция, назовава я и я демонстрира нагледно, като използва лицева експресия, тон и език на тялото. В последната фаза се представят осем ситуации с трима главни герои (три кукли) – майка, брат (наричан Жоро) и сестра (наричана Ани). Когато участникът е момиче, главният герой е Ани, а когато е момче – Жоро. Всяка ситуация има определен сценарий и емоцията се разиграва както чрез езика на тялото и лицевата експресия, така и с куклата. Изследователят пита детето как се чувства главният герой (Denham, 2012).

2. *Preschool Self-Regulation Assessment* (PSRA) – Оценка на саморегулацията в предучилищна възраст. Автори на методиката са: Р. Смит-Доналд, К. Рейвър, Т. Хейс и Б. Ричардсън (Smith-Donald, Raver, Hayes, & Richardson, 2007). Целта е да се оцени саморегулацията на децата в предучилищна възраст в няколко сфери: емоции, внимание и поведение, чрез конкретни задачи. Накрая се попълва въпросник от оценяващия за всяко дете и цялостното му отношение и поведение по време на изследването: ниво на концентрация, спазване на ред, взаимодействие с оценяващия, проява на тъга/тревога/раздразнителност/гняв или физическа агресия и др. Отделните задачи в методиката са представени в Таблица 1.

Пилотното изследване е осъществено в няколко последователни стъпки. Изпратено е запитване до д-р Денъм за позволение за използването на методиката АКТ в България. Инструментът PSRA е със свободен достъп, но неговите автори също са уведомени за целите на настоящото изследване. Изготвени са

преводи на необходимите материали от английски на български език. Изследването е проведено на територията на ДГ 108 „Детско царство“, гр. София, след получено разрешение от директора на детското заведение. Доброволно участват деца от четвърта подготвителна предучилищна група след попълнено информизирано съгласие от техните родители. Общият брой на участниците е 15: 7 момичета и 8 момчета на възраст между шест и седем години. Извършена е предварителна подготовка на материалите и игрите, включени в изследването. Създадена е и онлайн форма за попълване на отговорите от изследваните лица по време на изследването. То се провежда индивидуално с всяко дете по време на всекидневния режим в градината с предварителна уговорка с учителите на групата. След обработка на данните родителите получават писмена обратна връзка за резултатите на децата си.

Таблица 1. Използвани задачи от методиката PSRA

Задача	Описание	Метод на измерване
Опаковане на играчка	Детето е инструктирано да не поглежда, докато изследователят шумно опакова изненада	Време до първото поглеждане (сек)
Изчакване на играчка	Детето е инструктирано да изчака, без да докосва опакованата изненада	Време до първото докосване на изненадата (сек)
Връщане на играчка	Детето е помолено да върне забавна играчка след кратък период на игра	Време до връщане на играчката (сек)
Отлагане на лакомство	Детето е помолено да изчака сигнал, преди да посегне към бонбон, намиращ се под прозрачна чаша	Ниво на изчакване (степен 1-4)
Лакомство върху езика	Детето и изследователят чакат с бонбон, поставен върху езика си, без да го изяждат	Време преди изяждане (сек)
Бавно ходене	Детето е помолено да измине три пъти една и съща отсечка, като всеки следващ път върви все по-бавно	Разлика във времето (сек)
Строене на кула	Детето и оценяващият се редуват да слагат кубчета едно върху друго, за да построят кула	Ниво на спазване на ред (0-1)
Разчистване на кула	Детето е помолено да прибере кубчетата от кулата, която са построили	Време за прибиране (сек)
Почукване с молив	Детето е инструктирано да почука с молив два пъти, ако изследователят е почукал веднъж, и веднъж, ако той е почукал два пъти.	Процент успешни опити (%)
Сортиране на играчки	Детето е помолено да сортира и да прибере малки играчки, без да играе с тях	Време за завършване на сортирането (сек)

РЕЗУЛТАТИ

Изследваните лица се справят успешно със задачите за разпознаване на емоции – всички деца успяват правилно да свържат дадена емоция със съответното лицево изражение. По отношение на назоваването се наблюдават различия: най-добро е назоваването на „ядосан“, както и на „тъжен“. При емоциите „радостен“ и „уплашен“ се отчитат вариации: „радостен“ често се заменя от децата с „усмихнат“, а „изплашен“ – с „учуден“.

В задачите от втората част на АКТ децата наблюдават разигран с кукли сценарий и определят как се чувства главният герой. Разпознаването на „радостен“ е безпогрешно, което може да се обясни с проведението като част от методиката психообучение преди задачите със сценарии. В разиграните ситуации се наблюдава много добро разпознаване на гнева и тъгата. Затруднения се отчитат при емоцията страх, където се забелязват заменяне с тъжен или учуден.

Задачи за волеви контрол

Преобладаваща част от децата успяват да овладеят импулса да не погледнат към шумно опакованата изненада за тях – от 15 деца само три поглеждат предварително и това се случва между 18-ата и 30-ата секунда от минутата, която трябва да изчакат. Сходни са и резултатите на задачата, в която трябва да изчакат търпеливо една минута, преди да отворят изненадата – 13 от 15-те деца овладяват импулса си.

Очаквано, отлагането на лакомство е по-голямо предизвикателство за изследваните лица, когато времето за изчакване е по-дълго. Трудността в изчакването се изразява в неспокойни действия с ръцете (движение, докосване на други материали), но не и докосване на самия бонбон (Таблица 2). Това отново свидетелства за добър инхибиторен контрол. Справянето със задачата „Лакомство върху език“ също показва добър самоконтрол у изследваните лица – от 15 деца само едно изяжда бонбончето преди изтичането на времето.

Таблица 2. Нива на изчакване при задачата с отлагане на лакомство (честотно представяне)

	Изчаква, ръце на масата	Изчаква, ръце не на масата	Изчаква, докосва чашата	Докосва лакомството
Пробен опит	11	1	3	0
Опит 10 сек	14	0	0	1
Опит 20 сек	13	0	2	0
Опит 30 сек	10	2	3	0
Опит 60 сек	12	2	1	0

Спазването на ред при строене на кула не представлява предизвикателство за изследваната извадка. От 15-те деца единствено при едно се наблюдава частично, но не цялостно спазване на реда. В задачата с почукване с молив средната стойност на процент успешни опити е $M=92,5\%$ ($SD=8,90$), което отново демонстрира голяма успеваемост.

Резултатите от задачата с бавно ходене сочат средна разлика от 6,36 секунди между първи и втори опит ($SD=4,23$). Между втори и трети опит се забелязва средна разлика $M=4,53$ ($SD=4,42$). В повечето случаи децата успяват да изпълнят указанието да преминат отсечката по-бавно. Изключение прави едно дете, при което се наблюдава парадоксална реакция – всеки следващ път разстоянието се изминава все по-кратко време. Този случай насочва към необходимост от изследване и на разбирането на децата, за да се диференцира затрудненото разбиране и затрудненото овладяване на импулса.

Задачи за съдействие

На задачата с прибиране на кула се наблюдава висока степен на съдействие – децата започват да прибират кубчетата след не повече от 3 секунди след получаване на инструкцията, а средното време за прибиране е 61,67 секунди ($SD=29,24$).

На задачата със сортиране също се наблюдава бързо начало и средна стойност $M=75,20$ ($SD=16,59$). Съдействие се наблюдава и при молба да се върне играчката – повечето деца реагират в рамките на няколко секунди, като единствената по-висока стойност е 15 секунди.

Резултатите от PSRA се групират в два основни фактора:

1. Управление на вниманието и волеви контрол – умението да се овладяват импулсивни поведения, да се следват инструкции, да се отлагат носещи удоволствие преживявания. Средната стойност по този фактор в настоящото изследване е $M=47,20$ при $SD=3,93$ и максимална възможна стойност 53 т.
2. Позитивна емоция – умението за изпитване и изразяване на позитивни емоции по време на различни дейности, склонност към въвличане в позитивни емоционални преживявания (разговори, игри, шеги). Средната стойност по този фактор е $M=26,00$ при $SD=5,93$ и максимална възможна стойност 34 т.

Тези данни показват цялостна по-добра саморегулация на вниманието и импулсите в сравнение с преживяването и изразяването на позитивни емоции. Това наблюдение трябва допълнително да се валидира, но може да е следствие от засиления акцент, който се поставя върху академичните постижения и уменията за контрол за сметка на поощряването на емоционалността.

Полови различия

По отношение на фактора управление на вниманието и волеви контрол при прилагане на t-тест за независими извадки се наблюдават по-високи стойности при момчетата ($M=49,43$, $SD=2,57$) в сравнение с момчетата ($M=45,25$, $SD=3,99$) при статистическа значимост $p<0,05$. Не се отчитат съществени полови различия по фактора позитивна емоция, но прави впечатление по-голямата дисперсия при момчетата ($M=26,75$, $SD=7,61$) в сравнение с момчетата ($M=25,14$, $SD=3,58$).

По отношение на разпознаването и назоваването на емоции не се откриват статистически значими различия между момчета и момичета. Прави впечатление, че момичетата имат по-голям успех от момчетата в назоваването и идентифицирането на гнева като емоция. Наблюдава се тенденция момичетата да са по-сътруднически по отношение на прекъсването на игра и връщането на играчка. Тези наблюдения се нуждаят от допълнително валидиране поради малката извадка и липсата на статистическа значимост на резултатите. В оригиналното изследване на Смит-Доналд и колеги (Smith-Donald, Raver, Hayes, & Richardson, 2007) също не са установени статистически значими различия по този фактор.

Взаимодействие между АКТ и PSRA

В настоящата извадка не се забелязват силни и значими корелации между компоненти на АКТ и PSRA. Между гореспоменатите два фактора на PSRA и резултатите от АКТ се наблюдават някои взаимовръзки, които подлежат на допълнителна проверка и изследване. По-високите стойности по фактора позитивна емоция корелират положително със справянето на задачите, свързани с емоцията страх ($r=0,61$, $p=0,016$), но отрицателно с резултатите за гняв ($r=-0,35$, $p=0,195$) и тъга ($r=-0,39$, $p=0,154$).

Заслужават внимание взаимовръзките между задачата за бавно ходене в права линия и справянето по отделните видове емоции (Таблица 3). Умението на изследваните лица сами да си налагат по-бавно темпо на вървене корелира положително с резултатите по задачите за гняв ($r=0,60$, $p=0,017$) и тъга ($r=0,67$, $p=0,006$). Същевременно между самоконтрола за по-бавно темпо и резултатите по задачите за радост се наблюдава отрицателна корелация ($r=-0,57$, $p=0,025$), както и липса на корелация при задачите за страх ($r=0,02$, $p=0,946$). Въз основа на тези резултати може да се допусне, че разпознаването и назоваването на тъгата и гнева са по-силно свързани с умението за саморегулация и контрол над импулса. Тези умения може би не са толкова необходими за другите две изследвани емоции – радост и страх, където вероятно действат алтернативни начини за регулация.

Таблица 3. Корелации между разлика в скоростта на вървене и справяне в задачите за различните емоции

	Радост	Гняв	Тъга	Страх
Намаляване скоростта на вървене	-0,57*	0,60*	0,67**	0,02

Бележка: * ниво на статистическа значимост $p < 0,05$; ** ниво на статистическа значимост $p < 0,01$.

ДИСКУСИЯ

Резултатите от пилотното прилагане на методиките АКТ и PSRA показват успешно справяне на участниците в изследването както по отношение на разпознаването и назоваването на емоции, така и в областта на саморегулацията (волеви контрол и съдействие). По отношение на емоциите по-последователни затруднения се откриват единствено при емоцията страх, която често се заменя с изненада или тъга. Радостта, тъгата и гневът са успешно разпознавани и използвани от почти всички участници. Наблюдават се високи нива на съдействие, добро потискане на импулсите и управление на вниманието.

Прилаганите методики са добре приети от изследваните лица – в края на изследването някои деца споделят, че са им допаднали задачите с разиграване на сценарии и определяне на емоции, други предпочитат задачите с лакомства, а трети смятат, че всичко е било интересно. Тази обратна връзка дава основание да смятаме, че подобен игрови подход на оценяване е подходящ за предучилищна възраст.

Отчетени са и някои ограничения в процеса на работа: малката извадка не позволява извличането на заключения, а само маркирането на тенденции. Необходимо е тя да се приложи с по-голям брой изследвани лица, за да може да се установи валидността ѝ. Включването на деца от различни възрастови групи (3–7 г.) също е необходимо, за да се придобие по-добра представа за възрастовата динамика на изследваните конструкции.

Пилотното изследване дава насоки и за промени в прилагането на методиките. Трудностите в задачите за „страх“ може да се дължат на недостатъчно ясно картинно изображение на емоцията, което да прилича и на изненада. Разиграването на ситуациите също изисква високо ниво на синхрон между различните оценяващи, така че да се избегнат разминавания в интонацията и предаваната емоция. Може да се обърне внимание и на това, каква играчка ще бъде представяна на децата като изненада (а след това вземана обратно). Изследваните лица я връщат почти веднага след молбата да го направят, което може да се дължи и на липса на интерес към този тип играчки. Друга бъдеща насока е включване на специалисти, които да повишат качеството в процеса на превод на методиките.

Настоящото изследване и постигане на неговите цели са първа стъпка към стандартизиране на методиките АКТ и PSRA в български условия. На този етап не са възможни заключения за валидността и надеждността на използваните инструменти заради ограниченията в извадката. Необходими са бъдещи изследвания за потвърждаване или отхвърляне на наблюдаваните тенденции.

ЛИТЕРАТУРА

- Бърк, Л. (2012). *Изследване на развитието през жизнения цикъл*. София: Дилек.
- Голман, Д. (2011). *Емоционалната интелигентност*. София: Изток-Запад.
- Национален регистър на психологически тестове https://ntcbg.org/register_tests.php
- APA Dictionary of Psychology, <https://dictionary.apa.org/emotion>
- Barrett, L., Lewis, M., Haviland-Jones, J. (2016). *Handbook of Emotions*. New York: The Guilford Press
- Denham, S., Machado, P., Vepissimo, M. (2012). The affect knowledge test for preschool children. *Revista Iberoamericana de Diagnostico y Evaluacion Psicologica*, 2(34), 01-222 (Affect Knowledge Test “Puppet” Manual)
- Goleman, D. & Boyatzis, R. (February 6, 2017) Emotional intelligence has 12 elements. Which do you need to work on? <https://hbr.org/2017/02/emotional-intelligence-has-12-elements-which-do-you-need-to-work-on> (Retrieved on May 30, 2022).
- Mayer, J., Barsade, S., Roberts, R. (2008). Human abilities: emotional intelligence. *Annual Review of Psychology*, 59, 507-536
- Smith-Donald, R., Raver, C., Hayes, T., & Richardson, B. (2007). Preliminary construct and concurrent validity of the Preschool Self-regulation Assessment (PSRA) for field-based research. *Early Childhood Research Quarterly*, 22, 173–187